

ISSN 2226-9355

Табъи

ДОНИШГОҲИ
ЗАБОНҲО

2 (62)
2026

Силсилаи илмҳои:
филологӣ
педагогӣ
таърих

ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ ЗАБОНҲО
(силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих)
2026. № 2(62)

ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ЯЗЫКОВ
(серия филологических, педагогических и исторических наук)
2026. № 2(62)

HERALD
OF THE LANGUAGES UNIVERSITY
(the series of Philological, Pedagogical and Historical sciences)
2026. № 2(62)

Душанбе – Dushanbe, 2026

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ЗАБОНҲО
Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих
Муассиси маҷалла:

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода.
 Маҷалла соли 2011 таъсис дода шудааст. Дар як сол 4 шумора нашр мегардад.

САРМУҲАРИР:

Гулназарзода Жило Бурӣ

доктори илмҳои филологӣ, профессор,
 ректори Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои
 хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

МУОВИНИ САРМУҲАРИР:

Абдурраҳимзода Бахтиёр
Абдурраҳим

номзади илмҳои филологӣ, дотсент, муовини
 ректор оид ба илм ва инноватсияи Донишгоҳи
 байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон
 ба номи Сотим Улуғзода

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

10.00.00 – Филология

Муҳаммадҷонзода Олимҷон Обидҷон	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Саломӣён Муҳаммадҷон Қайюм	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Ҷамшедов Парвонахон	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Турсунов Фаёзҷон Мелибоевич	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Салими Хатлонӣ	доктори илмҳои филологӣ, профессор
Олимӣ Хосият Ҳоким	доктори илмҳои филологӣ, дотсент
Файзуллозода Амонулло Файзулло	номзади илмҳои филологӣ, дотсент

Маҷалла ба Феҳристи нашрияҳои илмӣ
 тақризишавандаи Комиссияи олии
 аттестатсионӣ назди Президенти Ҷумҳурии
 Тоҷикистон аз 30.03.2021 ворид гардидааст.

Маҷалла шомилӣ ӯйгоҳи иттилоотӣ «Намояи
 иқтибоси илмӣ Русия» (НИИР) шудааст, ки дар
 сомонаи Китобхонаи миллии маҷозӣ ҷойгир аст
 (<http://elibrary.ru>).

Маҷалла мақолаҳои илмӣ соҳаҳои зерини илмро
 барои ҷон қабул менамояд:

Дар соҳаи илмҳои филологӣ: 10.01.01, 10.01.03,
 10.01.04, 10.01.08, 10.02.01, 10.02.19, 10.02.20,
 10.02.22

Дар соҳаи илмҳои педагогӣ: 13.00.01, 13.00.02,
 13.00.08

Дар соҳаи илмҳои таърих: 07.00.02, 07.00.03,
 07.00.09, 07.00.15

13.00.00 – Педагогика

Шербоев Саидбой	доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Неъматов Саъдулло Эргашевич	доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Шоҳиён Нуралӣ Набот	доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Шосаидзода Сафар Ҳасан	номзади илмҳои педагогӣ, дотсент
Товбаева Мавлуда Мусулмоновна	номзади илмҳои педагогӣ, дотсент

Маҷалла бо забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ
 нашр мешавад.

Матни мукаммали маводи ҷонӣ дар сомонаи
 расмӣ маҷалла ҷойгир карда шудааст
 (www.payom.ddzt.tj).

Паёми Донишгоҳи забонҳо.

Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва
 таърих. – 2026. – № 2 (62). ISSN 2226-9355.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии
 Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.

Шаҳодатномаи №333/МҚ-97 аз 26.02.2024.

Нишони маҷалла: 734019, Ҷумҳурии
 Тоҷикистон, ш. Душанбе,
 кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6.

Сомонаи маҷалла: www.payom.ddzt.tj

E-mail: payom.dbz@mail.ru

Тел.: (+992 37) 232-87-30

07.00.00 – Таърих

Ҳотамов Намоз Басарович	доктори илмҳои таърих, профессор
Муллоҷонов Сайфулло Кучакович	доктори илмҳои таърих, профессор
Мирақзода Фаридун Юсуфӣ	номзади илмҳои таърих, дотсент
Икромов Ғайбулло Холович	номзади илмҳои таърих, дотсент

© ДБЗХТ ба номи С. Улуғзода, 2026

ВЕСТНИК УНИВЕРСИТЕТА ЯЗЫКОВ

Серия филологических, педагогических и исторических наук

Учредитель журнала:

Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде

Журнал основан в 2011 г. Выходит 4 раза в год.

Главный редактор журнала:

Гулназарзода Жило Бури

доктор филологических наук, профессор,
ректор Таджикского международного
университета иностранных языков имени
Сотима Улугзаде

Заместитель главного редактора:

Абдуррахимзода Бахтиёр

Абдуррахим

кандидат филологических наук, доцент,
проректор по науке и инновации
Таджикского международного
университета иностранных языков имени
Сотима Улугзаде

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

10.00.00 – Филология

Мухаммаджонзода Олимджон Обиджон	доктор филологических наук, профессор	Журнал входит в Перечень рецензируемых научных изданий Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан от 30.03.2021.
Саломийён Мухаммадзод Каюм	доктор филологических наук, профессор	Журнал включен в «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), размещенный на платформе Национальной электронной библиотеки (http://elibrary.ru).
Джамshedов Парвонахон	доктор филологических наук, профессор	Журнал принимает научные статьи по следующим научным областям:
Турсунов Фаёзджон Мелибоевич	доктор филологических наук, профессор	В области филологических наук: 10.01.01, 10.01.03, 10.01.04, 10.01.08, 10.02.01, 10.02.19, 10.02.20, 10.02.22
Салими Хатлони	доктор филологических наук, профессор	В области педагогических наук: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08.
Олими Хосият Хоким	доктор филологических наук, доцент	В области исторических наук: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.09, 07.00.15.
Файзуллозода Амонулло Файзулло	кандидат филологических наук, доцент	Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках. Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.payom.ddzt.tj)

13.00.00 – Педагогика

Шербоев Саидбой	доктор педагогических наук, профессор	Журнал печатается на таджикском, русском и английском языках. Полнотекстовые версии опубликованных материалов размещены на официальном сайте журнала (www.payom.ddzt.tj)
Неъматов Саъдулло Эргашевич	доктор педагогических наук, профессор	Вестник университета языков. Серия филологических, педагогических и исторических наук. – 2026. – № 2 (62). ISSN 2226-9355.
Шохиён Нурали Набот	доктор педагогических наук, профессор	Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан. Свидетельство № 333/ЖР-97 от 28.02.2024 г.
Шосайдзода Сафар Хасан	кандидат педагогических наук, доцент	Адрес журнала: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6.
Товбаева Мавлуда Мусулмоновна	кандидат педагогических наук, доцент	Сайт журнала: www.payom.ddzt.tj E-mail: payom.dbz@mail.ru Тел.: (+992 37) 232-87-30

07.00.00 – История

Хотамов Намоз Басарович	доктор исторических наук, профессор	© ТМУИЯ им. С. Улугзаде, 2026
Муллоджонов Сайфулло Кучакович	доктор исторических наук, профессор	
Миракзода Фаридун Юсуфи	кандидат исторических наук, доцент	
Икромов Гайбулло Холович	кандидат исторических наук, доцент	

HERALD OF THE LANGUAGES UNIVERSITY
The series of philological, pedagogical and historical sciences

Founder of the journal:

Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda

The journal is established in 2011. Issued 4 times a year.

CHIEF EDITOR:

Gulnazarzoda Zhilo Buri

Doctor of Philology, Professor, Rector of the Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Abdurrahimzoda Bakhtiyor

Abdurrahim

Candidate of Philology, associate Professor, Vice-Rector for Science and Innovation of the Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

10.00.00 – Philology

Muhammadjonzoda Olimjon Obidjon	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Salomiyon Muhammaddovud Qayum	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Jamshedov Parvonakhon	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Tursunov Fayozjon Meliboevich	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Salimi Khatloni	<i>Doctor of Philology, Professor</i>
Olimi Khosiyat Hokim	<i>Doctor of Philology, associate Professor</i>
Fayzullozoda Amonullo Fayzullo	<i>Candidate of Philology, associate Professor</i>

The journal is included in the List of peer-reviewed scientific publications of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan from 30.03.2021.

The Journal is included in the database of «Russian Science Citation Index» (RISC), placed on the platform of the National Digital Library (<http://elibrary.ru>).

The journal accepts scientific articles on the following scientific specialties:

In the field philological sciences: 10.01.01, 10.01.03, 10.01.04, 10.01.08, 10.02.01, 10.02.19, 10.02.20, 10.02.22

In the field pedagogic sciences: 13.00.01, 13.00.02, 13.00.08.

In the field historical sciences: 07.00.02, 07.00.03, 07.00.09, 07.00.15.

13.00.00 – Pedagogy

Sherboev Saidboy	<i>Doctor of Pedagogy, Professor</i>
Ne'matov Sa'dullo Ergashevich	<i>Doctor of Pedagogy, Professor</i>
Shohiyon Nurali Nabot	<i>Doctor of Pedagogy, Professor</i>
Shosaidzoda Safar Hasan	<i>Candidate of Pedagogy, associate Professor</i>
Tovbaeva Mavluda Musulmonovna	<i>Candidate of Pedagogy, associate Professor</i>

The journal is printed in Tajik, Russian and English languages.

Full-text versions of published materials are posted on the official website of the journal (www.payom.ddzt.tj).

07.00.00 – History

Hotamov Namoz Basarovich	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor</i>
Mullojonov Saifullo Kuchakovich	<i>Doctor of Historical Sciences, Professor</i>
Mirakzoda Faridun Yusufi	<i>Candidate of Historical Sciences, associate Professor</i>
Ikromov Ghaybullo Kholovich	<i>Candidate of Historical Sciences, associate Professor</i>

Herald of the Languages University.

The series of Philological, Pedagogical and Historical sciences. – 2026. – № 2 (62).

ISSN 2226-9355.

The journal is registered in the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan. Certificate № 333/JR-97 dated 02/28/2024.

Address of the journal: 17/6, Muhammadiev str., Dushanbe, 734019, Republic of Tajikistan.

Web site of the journal: www.payom.ddzt.tj

E-mail: payom.dbz@mail.ru

Phone: (+992 37) 232-87-30

© TIUFL named after S. Ulughzoda, 2026

ТДУ 81'38+ 821.222.8

ИФОДА, МАӢНО ВА ТАНОСУБИ СУХАН ДАР ҒАЗАЛИЁТИ ҲОФИЗИ ШЕРОЗӢ

Гулназарзода Ж. Б.

**Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улуғзода**

Дар мақола муаллиф сараввал доир ба хусусияти назариявӣ, дараҷаи омӯзиш, ҷойгоҳи воҳидҳои маъношиносии лингвистӣ чун ифода, маъно ва таносуб бо тақвият бо андешаҳои олимону донишмандони дигар ибраз андеша намуда, дар намунаи осори Ҳофизи Шерозӣ ифода, маъно ва таносуби “сухан”-ро мавриди таҳлил қарор додааст. Дар ин раванд қайд кардааст, ки ҳангоми баррасӣ муайян мегардад, ки ифода доираи васеи истифода дорад. Ин падида тавассути аломат, нишон ё нишона, рамз, қиёфаи овозӣ амалӣ мегардад. Ҳар яке барои тасвири ифодаи маъно мавқеъ ва вазифаи худро дорад. Дар мавриди баррасӣ барои мо тафриқаи ин падида не, балки умумияти он, алоқамандии он, махсусан лаёқатмандии онҳо ҳангоми ҳамнишинӣ барои гирифтани маъноӣ воқеъ – маъноӣ муносибати ду навъи ҳақиқат (моддӣ ва идеявӣ), муҳим аст. Маъно муносибати байни воҳидҳои забон ва олами ҳастиро инъикос мекунад ва раванDEST, ки ҳамзамон дурӯягии воҳидҳои забониро нишон медиҳад ва гӯё пулест миёни забон, тафаккур ва олами ҳастӣ. Таносуб маҳз нишондиҳандаи маъноист, на маъно, зеро муносибати ифода ва маъно тавассути қонуни созгори маъноӣ сурат мегирад. Қонуни созгори маъноӣ талаб мекунад, ки калимаҳои ба ҳам мувофиқ ва созгоршуда бояд дар ифодаи маъноҳои худ ақаллан як маъно (сема)-и умумӣ дошта бошанд. Таносуби маъноӣ калимаҳо дар ҳолати таъсири қонуни муайяншуда воситаи муҳим ва асосӣ барои ҷудо ва муайян сохтани маъноҳои мухталифи калимаҳо маҳсуб меёбад. Тақвияти омӯзиши ин раванд тавассути гуфтор ва навиштор дар забон сурат мегирад. Ҳамаи ин хусусияти зикршуда дар якҷоягӣ қудрату қобилияти ифода, маъно ва таносуби воҳидҳои забонро ташкил медиҳад ва ба ин раванд хел ва хусусиятҳои таносуби маъноӣ сабаб мешаванд, ки дар намунаи сухани безаволи Ҳофизи Шерозӣ ба таври оӣ мучалло шудааст.

***Калидвожаҳо:** забон, маъношиносӣ, ифода, маъно, таносуб, сухан, воҳидҳои забон, низоми маъноӣ, муносибати маъноӣ, Ҳофизи Шерозӣ.*

ВЫРАЖЕНИЕ, ЗНАЧЕНИЕ И СЛОВЕСНЫЕ СООТНОШЕНИЯ В ГАЗЕЛЯХ ХАФИЗА ШЕРОЗИ

В статье автор сначала рассматривает теоретические особенности, степень изученности и место лингвистических семантических единиц, таких как выражение, семантика и соотношение, подкрепляя взгляды других ученых и исследователей, и анализирует выражение, семантику и словесные соотношения на примере поэзии газелей Хафиза Шерози. В связи с этим, отмечает, что в ходе обсуждения установлено, что выражение имеет широкий круг применения. Это явление реализуется через знаки, символов, звукового образа. Каждый из них имеет свое место и функцию в описании и выражении семантики.

В контексте нашего обсуждения важна не дифференциация этого явления, а его общность, его взаимосвязь, особенно их способность в сочетании приобретать подлинная семантика – семантика отношения двух типов истины (материальной и идеологической). Семантика отражает отношение языковых единиц к миру бытия и представляет собой процесс, одновременно демонстрирующий двойственность языковых единиц и являющийся, так сказать, мостом между языком, мышлением и миром бытия. Соотношение является семантическим показателем, а не семантикой, поскольку связь между выражением и семантикой осуществляется по закону семантической связности. Закон семантической связности требует, чтобы слова, совместимые и гармонизированные друг с другом, имели хотя бы одно общее значение (сема) при выражении своих смыслов. Семантическое соотношение слов под влиянием

определенного закона является важным и основным средством разделения и определения различных значений слов. Изучение этого процесса подкрепляется устно и письменно в языке. Все эти отмечанные особенности в общем составляют силу и способность к выражению, семантики и взаимосвязи языковых единиц, и этот процесс обусловлен типом и характеристиками семантического соотношения, что прекрасно иллюстрируется на примере несравненной произведении Хафиза Ширази.

Ключевые слова: язык, семасиология, выражение, семантика соотношение, речь, языковые единицы, семантическая система, семантическая связь, Хафиз Ширази.

EXPRESSION, MEANING, AND APPROPRIATENESS OF SPEECH IN HAFIZ SHIRAZI'S POETRY

In the article, the author first expresses her opinion on the theoretical nature, level of study, the place of linguistic semantic units such as expression and meaning, and their appropriateness, reinforced by the opinions of other scientists and scholars, and analyzes the expression, meaning, and appropriateness of 'speech' based upon of Hafiz Shirazi's poetry. In this process, she notes that during consideration, it is determined that the expression has a wide range of use. This phenomenon is realized through signs, symbols, markers, or sound patterns. Each has its own position and function to reflect and express meaning. In the case of consideration, it is not the difference between this phenomenon, but its generality, its connections, especially its ability to take real meaning – the meaning of the relationship between two types of truth (material and ideal), that is important to us. Meaning reflects the relationship between the unit of language and the world of existence, and is a process that simultaneously shows the hypocrisy of linguistic units and seems to be a bridge between language, thinking, and the world of existence. Appropriateness is exactly a meaning indicator, not the meaning itself, because the relationship between expression and meaning is carried out through the law of harmony of meaning. The law of semantic harmony requires that mutually agreeable and conciliatory words must have at least one common meaning (sema) in expressing their meanings. The semantic appropriateness of words in the case of the influence of the defined law is considered an important and basic tool for separating and defining different meanings of words. The strengthening of the study of process is achieved through speech and writing in language. All these mentioned features, together, form the power and ability to express, mean, and appropriate the units of the language, and this process is caused by the types and characteristics of semantic appropriateness, which are superbly exemplified in the immortal poetry of Hafiz Shirazi.

Keywords: language, semasiology, expression, meaning, appropriateness, speech, language units, semantic system, semantic relationship, Hafiz Shirazi.

Мукаддима. Навъҳои гуногуни аломатҳо ҳамчун падидаи дидашаванда дар ҳаёти инсон мавҷуд аст ва рӯзмарра ҳар яке вазифаи худро иҷро мекунад. Ҳангоми баррасӣ муайян мегардад, ки аломат доираи васеи истифода дорад. Ин падида тавассути аломат, нишон ё нишона, рамз, киёфаи овозӣ амалӣ мегардад. Масалан, ранги сурх аломати мамнуъ (дар чароғаки роҳнамо), ранги сурх рамзи сурхрӯйӣ, часорат; дамидани сабза ва гул кардани дарахтон нишонаи баҳор; рехтани барги дарахтон нишонаи омадани тирамоҳ; барф нишонаи сардии ҳаво; тухфа нишонаи кадр кардан; алифбо нишонаи маҷмуи ҳарфҳо ва амсоли ин. Ҳар яке барои тасвири ифодаи маъно мавҷеъ ва вазифаи худро дорад. Дар мавриди баррасӣ барои мо тафриқаи ин падида не, балки умумияти он, алоқамандии он, махсусан лаёқатмандии онҳо ҳангоми ҳамнишинӣ барои гирифтани маъноӣ воқеъ – маъноӣ муносибати ду навъи ҳақиқат (моддӣ ва идеявӣ), муҳим аст. Бояд қайд кард, ки дар ин таносуб аъзои аввал, моддӣ, берунӣ, дастрас барои узвҳои ҳис; дуюм, ё ҳақиқати идеявӣ, маънӣ ё он ҳам моддӣ, аммо пинҳон аз мушоҳидаи бевосита мебошанд. Ҳамин тарик, калимаҳо навъи махсуси муносибат миёни падидаҳои берунӣ, дидашаванда ва дохилӣ, пӯшида мебошанд, ки ҳақиқати аввал метавонад намоянда, баранда, ҷонишин ва шоҳиди ҳақиқати дуюм гардад. Ин таносуб ё муносибатро шартан аломатӣ меҳисобем.

Дар забон маъно ва вазифаи воҳиди забон, маънодорӣ ва мундариҷа ҳамчун навъҳои муҳобиротӣ хизмат мекунанд. Худуд ва имконоти ин навъҳои муҳобирот муайян мегардад, ки

дар натиҷа таснифи пурра ва амиқи маъноиву шаклии калима муайян мешаванд. Дар ин қисмати забоншиносӣ маъно (ба маънои васеъ) на чун воҳиди шаклие, ки вазифаи аломатӣ ва маъноиро яклухт дар худ таҷассум менамояд, балки ҳамчун воҳиди нисбатан мустақил дорои сохтори махсуси дохилӣ ва ҳамчун категорияи забонӣ инъикоскунандаи муносибати мутақобилаи (дутаарафа) ҳақиқати воқеӣ мебошад.

Маводҳо ва усулҳои тадқиқ. Бо истифода аз усули таҳлили чузбӣ, таснифотӣ, усули дистрибутивӣ, тафсир ва дигар тарзҳои таҳқиқ метавон мавзӯро баррасӣ намуд.

Албатта, вобаста ба забони тоҷикӣ дар ин зимн саҳми эҷодкорони барҷастаи оламшумули тоҷик аз қабилҳои Устод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Шаҳиди Балхӣ, Абулқосими Фирдавсӣ, Абуалии Сино, Имом Ғаззоӣ, Умари Хайём, Низомии Ғанҷавӣ, Саноиӣ Ғазнавӣ, Аттори Нишопурӣ, Мавлоноӣ Балхӣ, Саъдӣ ва Ҳофизӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Соибӣ Табрезӣ, Сайидои Насафӣ, Мавлоноӣ Чомӣ, Амир Хусрав ва Бедилӣ Деҳлавӣ ва садҳо тан шоирони маърифатпарвари тоҷик, ки ҳамзамон дар тарбияи ахлоқии ҷомеаи ҷаҳонӣ асар гузошта ва башариятро ба ростқавливу нақӯкорӣ ҳидоят намудаанд, бағоят назаррас мебошад. Аз ҷумла, сухани варзидаву воло дар ашъори беназири Ҳофизӣ Шерозӣ дар ин миён метавонад ҳазинаи маънавии мардум ва ҳофизаи таърихӣ халқи тоҷик ба шумор ояд, ки бо шевоиву назокати муҳтаво ва шаккарафшонии мазмун мондагору абадулбоқӣ мебошад.

Воқеан, таҳқиқи ифода, маъно ва таносуб дар заминаи осори як эҷодкор аз даврони гуногун барои нишон додани равишу инкишоф забону адаб, муайян кардани роҳи василаҳои тақомули ташаккули низомии маъноии забон мусоидат менамояд. Нишон додани ин хусусият дар асоси осори безаволи Ҳофизӣ Шерозӣ низомии забонро боз ҳам возеҳу равшан намуда, дар инкишофи семантикаи забони тоҷикӣ саҳме гузошта метавонад.

Чунон ки Б. Камолиддинов мегӯяд, забони тоҷикӣ, ки «табиатан забони шеър аст», имконият фароҳам меорад, ки одамон ҳангоми мубодилаи афкор маъниҳоро ба тамоми ҷилои тобишҳои аёнӣ ноаённашон сахт, пурра ва барҷаста ифода карда тавонанд. Ба василаи чунин имкониятҳои маъноӣ ва услубӣ муносибатҳои гуногуни мутақаллим нисбат ба факти тасдиқ ё радшаванда, баҳои мусбату манфии вай, қаноатмандӣ ё, баръакс, норозигии ӯ возеҳ ва ба тарзи комил ифода меёбанд [ниг.: 2, с.25].

Бо ин мазмун месазад гуфт, ки шеър калом аст ва сухани мавзун, ки аз дил ба дил роҳ меҷӯяд ва дар сози меҳр роз мегӯяд. Ва «шеъри дилкаши Ҳофиз», ки дар ин маънӣ бо сухан ва каломии сареҳу дилнишин, маърифати маънӣ андар маънӣ ва мармузу мастур дилкашу дилнишин гардидааст, метавонад гувоҳ бошад. Дар ин маврид мавзӯро фақат дар намунаи ифодаи «сухан» таҳлил мекунем, зеро ин сухани рангин дар пардаи роз аст, ки ба тафсир кушоиш меҳаҳад ва иддаи худӣ Ҳофизро низ барои муколамаи минбаъда бо хонандаш дар миён мегузорад, ки мегӯяд: «Сухан дар парда мегӯям, чу гул аз парда берун о!». Ва дар поёни муколама бар ин иктифо мекунад, ки:

Зи шеъри дилкаши Ҳофиз касе бувад оғах,

Ки лутфи табъу сухан гуфтани дарӣ донад! [11, с.105]

Мавриди дигар, ба тариқи сухан дар «дилҷӯй» ва «дилёбӣ» комёб шудани аҳли унсу назар аст, ки мавқеи муҳаббат ва самимияти инсониро бо ин васила дарёфтани меҳонад, чунон ки Ҳофиз бар ин маънӣ аз каломии дилҷӯву дилнишин кор мегирад ва барои ба сухан овардани ҳаводори каломии хеш низ илтифот мекунад, ки:

Дилам бичӯ, ки қадат ҳамчу сарв дилҷӯй аст,

Сухан бигӯ, ки каломат латифу мавзун аст! [11, с.36]

Ба ҳар ҳол, чунон ки аз илтифоти Ҳофиз бармеояд, сухан, калом ва ҳарфи ширину шево барои ҳолпурсиву меҳрубониву ба лутф дарёфтани ҳолати руҳиву равонӣ ва ҳоливу ҷонии инсонии аҳли дил аст, ки боз ҳам дар фуруварди ҳарфи аҳли назар мақом меҷӯяд ва ҳамсухбати равшанназарро ба «суханшиносӣ», яъне дарку шинохти «маънӣ» ва мазмун, ки айни «сухан» ва лубби лубоби каломии мавзун аст, даъват менамояд. Ин гуна ки боз ҳам дар каломии хеш овардааст:

Чу бишнавай сухани аҳли дил, мағӯ, ки хатост!

Суханшинос най, ҷони ман, хато ин ҷост! [10, с.16]

Бадеият, мазмун ва муҳтавиёти амиқи ирфонӣ, аносири таърихӣ ва адабӣ, ифодаҳои сабқӣ ва услубӣ, шевоии шева ва лаҳҷавӣ, хусусиятҳои имлоӣ ва истилоҳии вожаҳо дар ашъори Ҳофиз, чи дар замони ин мутафаккир ва ҳамчунон дар забоншиносӣ ва адабиёти муосир, дар ҳоли ғанигардонии захираҳои луғавии забони адабиву шифоҳии мардум диққатҷалбкунанда мебошанд ва ин меъёр ба назарияҳои илми забоншиносӣ метавонад бештар таносуб дошта бошад.

Мавриди дигар, дар ашъори Ҳофиз розкушӣ аввалдараҷа маҳсуб меёбад, ки мучиби кори шарҳу тафсир аст ва чунин имкон танҳо дар кори дарёфти асолати сухан аст, ки аз қудамо ва гузаштагон забонафар боқӣ мондааст ва шакарвориву ширингувории калом низ дар ин шева бор оварда аст. Асолати ин забони бостонӣ дар шеъри Ҳофиз бештар ба ғановат корхӯрда шуда ва дар асли худ ба мадорич ривож ёфтааст ва ин «шоири соҳир»-ро ифтихори баён ва гуфтан додааст:

Бар бисоти нуктадонон худфурӯшӣ шарт нест,
Ё сухан доништа гӯ эй марди оқил, ё ҳамӯш! [11, с.103]

Чунон ки бармеояд, «Сухан доништа гӯ!..» мухотабест, ки бар асоси андарзу панд ва масалу мақолҳои шифоҳии мардуми тоҷик аз қадимулайём роиҷ будааст. Аммо тарзи корбурди моҳиронаи Ҳофиз онро зиннати бештар додааст, ки инсонро барои хушмандиву огоҳӣ тавону матонат мебахшад.

Сухани Ҳофиз, дар асл «ҳадис» аст ва бо ҳама муаммову рамзорӣ ва бо истифода аз имконоти забон воқеъбинона, навгароёна ва тасвирбор болои кор омадааст. Ва ин ҳадис, ривоятест, ки инсон дар моварои басарбурдаҳои хеш бар масалу мисоли он огоҳӣ ва дар ҳикояти он шунидаҳое дорад. Андарзу панд, василае ба васияти гузаштагонро дар худ ба амонат дорад. Чунон ки ин сарнавишти пурҳасрат дар зимни сипосу пос боз ҳам ба самъи «дӯст», ки аҳли дилу дидаи худӣ ўст, меҳода ҳикоят кунад. Ва, чи некўст, ки мегӯяд:

Ҳадиси дӯст нагӯям магар ба ҳазрати дӯст,
Ки ошно сухани ошно ниғаҳ дорад! [10, с.87]

Забоншинос Ҳ. Маҷидов меорад, ки «маъноҳои мафҳумии калимаҳо ба унсурҳои мухталифи эҳсосотӣ, обуранги субъективӣ ва тобишҳои услубӣ олудаанд. Ба хусус, паҳлуҳои гуногуни олами ботинии инсон – эҳсосоти гуногун, майлҳои иродавӣ, тавсифу баҳодихҳои ҳодисаҳои воқеӣ бисёр вақт дар шаклу тобишҳои маъноҳои мафҳумӣ зоҳир мегарданд. Дар маъноҳои мафҳумии калима, ҳамчунин, мавридҳои истеъмоли онҳо сабт мегардад. Вобаста ба он, ки чунин маъноҳо дар қадом мавридҳо ба кор бурда мешаванд, ба оҳангу ҷилоҳои махсус соҳиб мегарданд, ки дар сабку услубҳои гуногун тавассути калимаҳои мухталиф ифода мегарданд» [5, с. 26].

Дурри маънии Ҳофиз дар умқи баҳри сухан, ки муҳити аъзамро мемонад, нухуфтааст ва ба даст овардани ин гавҳари назиф ғаввоси дарроку нуктасанҷро меҳода, ки бо амвоҷи муталотуми андешаҳои пуршӯри Ҳофиз тавони ошино задан дошта бошанд. Ҳарчанд, асолати шеъри ин шоири розгуфторро бештар дар он содагӣ хувайдо мебинем, ки он ба маъниву мазмун ва усули суннатӣ ва арӯзии хеш барои мардум фаҳмову маънирас эҷод гардидааст. Аммо на чунин аст, ки ба аён мебинем, зеро ба ҳақиқат ҳар мафҳуме дар ашъори ӯ аз пардаи розу муаммо ҷазб медиҳанд ва дар асли худ ба таъбиру тафсири беҳтару бештар ниёз доранд [ниг.: 3]. Дар ҳоле ки мегӯяд:

Шаккаршикан шаванд ҳама тӯтиёни Ҳинд,
3-ин қанди порсӣ, ки ба Бангола меравад... [10, с.154]

Хонандаи закиро зарур аст, ки ба калимаҳои «шаккаршикан», «тӯтӣ», «ҳинд», «қанд», ки мутаалиқ бар «порсӣ» мебошанд, бештар бо таносуби маъноӣ таваҷҷуҳ намояд ва дарёбад, ки «шаккаршикан» ба маъноӣ «сер» (мустағнӣ аз хӯрок), тӯтӣ - паррандаи муқаллид ва суханшинос, «ҳинд» - макон, ҷойе, ки мақари зисти ин навъи парранда аст ва ҳам ишорат ба ривоҷи забони порсӣ дар ин макон аст, «қанд» - сухан, калом ва ҳарфи шевои забон аст ва «қанди порсӣ» ишорат бар забони тоҷикӣ-форсӣ, ки солҳо дар ин қаламрав ҳоким буд, бештар мутаваҷҷеҳ бошад, то тавонад зеҳн орояд ва маънии бикру лаззатборро аз пардаи роз берун кашонад ва дар сарири фаҳм нишонад.

Ин илтифот дар ҳар ҳолат иртиботе ба «шакарфурӯш» - касе, ки атокунанда ва бахшояндаи «калом» ва «сухан» аст, яъне манбае, ки заминаи рух намудани сухан ё аз қавли дигар «дурри ноби порсӣ»-ро муҳайё кардааст, низ дорад ва Ҳофизро, ки ташнаи ин нӯшвору гушнаи ин нукли руҳафзост, ба нигаронӣ майл додааст:

Шакарфурӯш, ки умраш дароз бод, чаро,
Тафаккуде накунад тӯтии шакархоро?.. [11, с.6]

Бахусус, дар тӯли таърих, дар баробари сухани аҳли дил, мутафаккирони волоафкор ва, минҷумла, шеъри Ҳофиз Шерозӣ буд, ки тавонист бо тарзи истифодаи хос нақши ин забонро оламшумул ва қобили пазириши аҳли қабул қарор диҳад. Бар ин аст, ки ин шоири ширинсухан бо салобати суханофарӣ ва сеҳрбаёнӣ боз ҳам мегӯяд:

Кас чу Ҳофиз накушод аз рухи андеша ниқоб,
То сари зулфи суханро ба қалам шона заданд! [10, с.127]

Фахрияҳои Ҳофиз бар доди сухани ӯ ҳаммароманд ва ин бар он асос аст, ки ҳамчунон Муҳаммадвуд Саломӣ мегӯяд, аз маҷоз то ҳақиқатро мушикофона ба тасвир мегирад [ниг.:7] ва барои берун овардани «гул» аз «парда»-и роз, моҳияти «ноз»-у «ниёз»-ро ба аҳли сухан меомӯзад ва аз «най»-и «килк», ки бо «шакарвор»-и хеш сармояи фузунӣ дар «тӯш»-у «хуш»-и аҳли назар меафзояд, ҳам «тӯтӣ»-вор ба калом меояд:

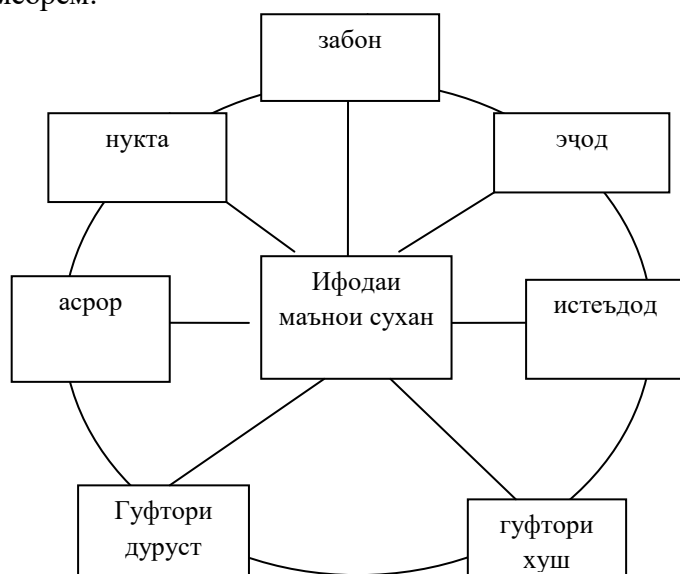
Манам он шоири соҳир, ки ба афсуни сухан,
Аз найи килк ҳама қанду шакар меборам! [10, с.220]

Забони ашъори Ҳофиз саршор бар ҳикмату панд аст, ки дар инкишофи маънавӣ ва маданияву маърифатии мардуми мо асрҳо боз хидматгузор аст ва ба ин васила омили муҳими рушду такомули маънавияти мардуми тоҷикзабон гардидааст. Кофист, ки ҳамчун долоил бипазирем, ки муродифоти суханро *дурри ноёбу қанду шакар* ном бурдааст ва таносуби зебову нотақрори суханро бо ифодаҳои *ниқоб кушодан аз рухи андеша то шона задан сари зулфи суханро* нишон додааст. Чунон ки аввалин мураттиби девони Ҳофиз, дӯсти қаринаш Муҳаммади Гуландом шеъри ӯро “рашки чашмаи Хайвон” арзёбӣ карда буд:

Ҳасад чи мебарӣ, эй сустназм, бар Ҳофиз?
Қабули хотиру лутфи сухан худодод аст! [10, с.28]

Натиҷаҳо. Бар ин асос аст, ки имрӯзҳо низ ашъори гаронбаҳо ва мондагори Ҳофизро пасовандонаш ҳамчун намунаи барҷасти ҳифзи умумият ва дар сартосари ҷаҳон онро ба шоистагии унвони забони шевои тоҷикӣ-форсӣ мешиносанд ва ба он таваҷҷуҳ зоҳир менамоянд.

Суханеро, ки Ҳофиз ба ёдгор гузошт, эътимод дорад, ки он дар зехни пасовандон нақши мондагор мегузорад ва бо ҳиммати соҳибзабонон то ҷовидон ҳифз хоҳад монд. Ҳамчунон ки дар сухан хеле мухтасар гуфтем дар намуна ҳам чанд дона марвориди маънии суханро аз каломи Ҳофиз меорем:

Бо чунин асолат метавон бар арзишҳои забонӣ, ки барои тақомул ва рушди адабиёти миллий созгор мебошанд, бештар тавачҷуҳ дошт, ки дар шеъри Ҳофиз ба сифати арҷмандтарин муқаддасот ва нишони дастовардҳои ормониву отифии миллат боқӣ мемонанд. Аз ҷумла, ҳамчунин хусусиятҳои хоси, бавижа ҳикмату андарзҳо, моҳияти урфиву расмӣ ва маданӣ дар ашъори Ҳофизро метавон ба сифати таҷассумгари ҳувият ва ҳофизаи таърихӣ миллати мо ба шумор дарёфт ва мебояд ин дурри шахдворро гиромӣ дошт, то ҳифзу нигоҳдорӣ шавад.

Агар, бо вусъати андеша ва камоли эҳтиром ба забони тоҷикӣ-форсӣ, ки сармояи ифтихорот бар худшиносиву ҳувияти миллии тоҷикон аст, назар андозем, пайдост, ки он беш аз ин ҳам нишонаи ҳастии мо ва тамоми мардуми ориёитабор аст ва шеъри Ҳофиз онро намунаи шакарвор ва дар ҳифзи он устувор аст.

Ин иддао ҳоле дорад, ки ба асолати забон ва далолати суханофарии Ҳофиз тавъам насиб шуда бошад ва бодо, ки ин каломи ба авҷ расондаи ўро боз ҳам шахомату шуқуҳи тоза ато фармояд. Чунон ки худӣ ў низ инро орзу карда буд:

Ҳофиз сухан бигӯй, ки бар сафҳаи ҷаҳон,

Ин нақш монад аз қаламат ёдгори умр! [10, с.72]

Муҳокима. Вобаста ба ин, бо шарҳи И. Бурҳонов доир ба истилоҳи маъно метавон ба ҳулосаи амиқе омад. Мавсуф ҳангоми баррасии истилоҳи маъно 9 вижагии онро матраҳ мекунад [ниг.: 1, с.148-150]. Пеш аз ҳама, маъно ҳамчун категорияи бунёдии маъношиносӣ аст ва ҳамзамон мавқеи аввалиндараҷа дар луғатшиносии луғатнигорӣ дорад. Истилоҳи маъно ҳамчун мафҳум ба ҳайси тасаввуроти зеҳнии шайъ, раванд, ҳолати амал, падида (ҳамчун моҳияти баргаридоштаи зеҳнии аломатҳои интиҳобшудаи олами воқеӣ), ки далели забонӣ (лингвистӣ) аст ва дар баробари ин мундариҷаи аломати забонӣ, шакл, ки ифодаи падидаи моддии ин тасаввуроти зеҳнист, маҳсуб меёбад. Маъноро дар «назари референтивии маъно», эквиваленти референти ифодаи забонии шайъҳо, бадалшавӣ, раванд, ҳолати амал, қисматҳо, хусусият ва муносибати онҳо дар олами воқеӣ мешуморанд.

Маъно дар ҳамбастагӣ бо истилоҳи «муҳобирот» шарҳ меёбад. Яъне маъно аҳбори умумӣ набуда, а) танҳо аҳбори рамзист, ки тавассути шакл ва ифода маълумот доир ба худ не, балки оид ба денотат мебошад; б) маъно ҳамон қисмати маълумот аст, ки тавассути аломатҳои забон дода мешавад; в) маъно аҳборест, ки ба воситаи шакл ва аломатҳои мувофиқ ва созгори забонӣ расонида мешавад; г) маъно аз аҳборе, ки соҳиби забон тавассути шаклҳои аломатҳои забонӣ дар аҳбори иловагии дар раванди муошират дар заминаи маълумоти пешакӣ ё матн падидаи маъно ба маъно тааллуқ надорад, маҳдуд аст. Маъно ҳамчун асосиатсия байни «ном» ва «мундариҷа», яъне муносибат миёни шакли аломати забонӣ ва мафҳум созгор аст. Маъно дар маъношиносии силсилаи, яъне дар ҷанбаи парадигматикӣ ва марзи маъноӣ таносуби маъноиро нишон медиҳад. Мавриде ҳаст, ки маънои ифодаи забонӣ бо вазифаи маъно баробар аст, яъне ҳамон маъно дар матни дилхоҳ тавассути ҳамон як аломати забонӣ ифода меёбад ва дар ин навъи шарҳи маъно ҷанбаи равонӣ ва маърифатии мафҳуми маъно ва муносибати он ба референт ё денотат, яъне аломатҳои олами воқеӣ сарфи назар мегардад. Аз нуқтаи назари шарҳи маърифатӣ (когнитивӣ) маъно бо дониши ғундаҳои олам баробар мегардад. Аз як тараф, дар асоси мафҳуми мазмуни қорбурдӣ ва мафҳумии аҳбор, аз тарафи дигар тафовут миёни ҳақиқати воқеӣ ва мафҳумҳои илмӣ ботил мегардад. Бо назардошти ақидаи Блумфилд маъно моҳияти умумии кули вазъиятест, ки ғундаи метавонад аломати забонии додасуда ва амалро, ки вобаста ба шунаванда бармеояд, иброз дорад ва иҷро кунад. Дар ин ҳолат маъно ҳамчун омил (стимул) ва ангезиш маҳсуб меёбад. Дар забоншиносии равонӣ ва равоншиносӣ маъно ҳамчун падидаи равонӣ силсилаи дараҷаи муҳарикии равандҳое, ки мувофиқат ва фарқи аломатҳои забониро на ҳангоми омӯзиши онҳо ҳамчун воҳиди низомии забон, балки дар раванди муошират муайян мекунад, мебошад ва дар ин маврид маъно ҳамчун раванд маҳсуб меёбад.

Донишманди тоҷик Худой Шарифов, то ки ибрази андеша саҳеҳ ва дархӯри мақсад бошад, дараҷа ба дараҷа, зина ба зина аз мушаххасот (воҳиди маъноӣ, таркиб ё ҷумла) то умум (ҳар як гуфтор) масъаларо баррасӣ карда гуфтааст: «Маънӣ дар навбати аввал далел ё аслест, ки дар воҳиди маъноӣ омадааст, яъне дар таркиб ё ҷумла. Ба ибораи дигар, мазмуни гуфтор маънӣ аст... Дар воқеъ, ҳар як гуфтор ҳомили маъноест» [12, с.29].

Худой Шарифов вобаста ба ҳалли мавзуъ масъалагузорӣ намуда, моҳият ва кушоиши онро матраҳ кардааст, меъёр ва дурустии онро дар ҳар ду маврид: яке, ҳамнишинии калимаҳоро ва дар мавриди дигар, қиёфаи овозӣ ва шаклӣ, яъне калима (лексема)-ро, ки вазифааш ба пуррагӣ зоҳир кардани маъност, муайян намудааст: «Моҳияти масъала дар он аст, ки оғози таълимоти маънӣ як хел нест. Аз ҷумла, дар таълимоти илми маонӣ «маъно» маънии таркиб аст, на айнӣ воқеӣ, вай аз ҷониби шахс (фоил) дар мувофиқат бо мазмун (мухотаб) ё сомеъ гуфта шуда ва мавқеи муаллиф ё ғӯянда дар он воқеият пайдо кардааст. Меъёри арзиш ва дурустӣ дар ин маврид калимот аз рӯи мувофиқати маъмулӣ ба якдигар мебошанд. Ҳолати дигар ин аст, ки агар таркиб ё ҷумла ҳомили маъноӣ воқеӣ бошад, дар ин ҳолат калима муваззаф аст, ки маъноӣ ашъи худро бутун зоҳир намояд. Пас, илми маонӣ таълимот дар бораи шакли махсуси ифодаи маъно мебошад» [12, с.29].

Оид ба ин масъала забоншинос Ҳ. Мачидов меорад: «Қиёфаи овозӣ фақат яке аз паҳлуҳои калима аст, ки дар шакли моддӣ вучуд дорад. Паҳлуи дигари *басо муҳимми он* (таъкид аз муаллиф – Г.Ж.) маъно ё дурусташ маҷмуи маъноҳои он мебошад. Калимаҳо бо қиёфаи доимӣ устувори худ ба системаи маъноҳои гуногун далolat мекунад» [5, с.24]. Муҳаққиқ аз диди нави забоншиносӣ мавқеи маъноро дар низомии муайян нишон дода гуфтааст: «Маҷмуи маъноҳое, ки ин ё он калима ифода карда метавонад, мазмуни онро ташкил медиҳад. Мазмуни калима аз анвои мухталифи маъноҳои луғавӣ, тобишҳои рангоранги онҳо ва маъноҳои грамматикӣ иборат аст» [5, с. 24].

Забоншинос Д. Хоҷаев ба таърихи афкори забоншиносӣ назар карда, дар баробари дигар бахшҳо, қисматҳо, хусусиятҳо ва категорияҳои забоншиносӣ ба маъно ва матраҳи он даст задани олимону донишмандони асримиёнагиро дар умум ва дар алоҳидагӣ қайд кардааст. [9, с. 84].

М. Саломӣён ҳангоми баррасии ин категорияи лингвистӣ аввал ба таърихи пайдоиши илми маъношиносӣ, маъно, вазифаю хусусиятҳои он назар афканда, бо таъкид ба гуфтаҳои олимону донишмандони имрӯзаю гузаштаи ватанию ҷаҳонӣ аз секунҷаи семантикӣ то дар шакли намод нишон додани алоқаи қиёфаи овозӣ, ашъи олами ҳақиқӣ ва мафҳум маълумот медиҳад. Ва вобаста ба ин махсусияти маъноро дар забони шеър бо андешаҳои Абдуллоҳи Чомӣ оғоз намуда, хусусияти унсурӣ дурӯя будани калима, мавқеи маъно дар он, имконияти густурдатарии маъно дар забони шеър, дар ин замина собит гардидани ҳамбастагии алоқамандии улуми филологиро бо дар тақвияти фикр овардани пораҳои илмӣ дархури мавзуъ аз гуфтаҳои донишмандони ин соҳа баррасӣ намуда мегӯяд: «Маъно ба ҳайси яке аз унсурҳои муҳимми лингвистӣ дорои категорияҳои муайян аст, ки дар маҷмуъ онҳо ин мафҳумро дар низомии илми семантика муаррифӣ менамоянд» [8, с. 106].

Пас, маъно муносибати байни воҳидҳои забон ва олами ҳастиро инъикос мекунад ва раванDEST, ки ҳамзамон дурӯягии воҳидҳои забониро нишон медиҳад ва ғӯё пулест миёни забон, тафаккур ва олами ҳастӣ. Агар аз диди илмӣ назар кунем, маъно ба тамоми бахшҳо ва категорияҳои забоншиносӣ мутааллиқ аст ва ҳалномаи омӯзишу баррасӣ зина ба зина, давра ба давра ба тадриҷ муайян гашта истодааст, ки маъно ва хусусияти он боиси падид омадани бахши алоҳидаи илм – маъношиносӣ гаштааст ва дар он ба таври мушаххасу саҳеҳ ин унсурӣ лингвистӣ матраҳ мегардад.

Байни мундариҷа ва маъно алоқаи мураккабу печдарпеч мавҷуд аст, ки тавассути қонуну қоидаҳои махсус ва муайян, истифодаи навъҳои маъно сурат мегирад.

Дар ин раванд таносуб ҷойгоҳи худро дорад. Дар забон истифодаи калима дар ду самт созгор мегардад яке – имконияти интиҳоби калима, яъне ҳамнишинии маъноӣ бо дигар калимаҳое, ки байни онҳо «муҳити мундариҷавӣ»-и маъмулӣ муайян шудааст ва дигаре – имконияти таносуб бо калимаҳои дигар, ки дар натиҷаи санҷишу омӯзиш маънодорӣ ҳар як калима муайян мегардад. Дар қисмати интиҳобӣ метавон калимаро ҷун аъзои парадигмаи луғавӣ-маъноӣ, аниқтараши, ғурӯҳи парадигмаҳои дар заминаи ин ё он хусусияти маъноӣ мутаххидшуда диди назар кард. Дар ин замина маъноӣ мафҳумии калима мавқеи асосӣ дорад. Дар ин маврид профессор Ҳ. Мачидов гуфтааст: «Хусусиятҳои шайъҳо, ҳодисаҳо, муносибатҳои байниҳамдигарии онҳо дар амали муназзами тафаккур аз ҳам ҷудо карда мешаванд. Дар натиҷа

робитаҳои байни он шайъҳо, қонуниятҳои умумии мавҷудият ва инкишофи онҳо муайян мегарданд» [5, с.32].

Дар ин замина рабту низом дар низоми маъноӣ дида мешавад ва дар мавриди муайян дар натиҷаи ба ҷузъҳо тақсим намудан инъикоси симои умумӣ – ҷамъбастишуда, ки аҷзои худро дорад, падида меояд.

Пас, дар асоси маъноӣ мафҳумии калимаҳо равобитаи маъноӣ луғавии калимаҳо дар забон муайян мегардад ва дар заминаи амали тақсимбандии ҳодисаҳои умумӣ хусусияти ашё ва ҳодисаҳои ҳамчун аниқ карда шуда, дар шакли як мафҳуми умумият додашуда муттаҳид карда мешавад.

Гурӯҳи калимаҳои ро, ки аз рӯи муносибат ва таносуби маъноӣ муттаҳиданд, парадигмаҳои луғавӣ-маъноӣ меноманд. Таносуб ё муносибат мисли маъно хусусияти асосии калимаҳо мебошад. Дар мувофиқа бо маъно ва шакли овозӣ хусусият ва сифати ин ё он калимаро ошкору аниқ намудан вазифаи асосии таснифоти маъноӣ мебошад.

Пеш аз ҳама бояд қайд кард, ки калимаҳо дар заминаи дорои кадом маъно буданашон ба ҳамдигар мувофиқат мекунанд ва ба таври умумӣ ва ҳулосавӣ ашё ва падидаи ҳақиқатро инъикос менамоянд.

Омӯзишу таҳқиқ нишон медиҳад, ки маъноӣ калима ва таносуб дар ҳолати мутеъ будан қарор доранд. Як калима, пеш аз он ки бо калимаи дигар дар равобитаи маъноӣ бошад, бояд худ дорои маъноӣ муайяне бошад. Аз ин ҷост, ки «таносуб на ҳуди маъно, балки нишондиҳандаи асосӣ ва махсуси он мебошад» [4, с.72-73].

Таносуб маҳз нишондиҳандаи маъноист, на маъно, зеро муносибати онҳо тавассути қонуни созгори маъноӣ сурат мегирад. Қонуни созгори маъноӣ талаб мекунанд, ки калимаҳои ба ҳам мувофиқ ва созгоршуда бояд дар ифодаи маъноҳои худ ақаллан як маъно (сема)-и умумӣ дошта бошанд.

Аз ин ҷуфтаҳо бармеояд, ки робитаи маъноӣ калимаҳо дар ҳолати таъсири қонуни муайяншуда воситаи муҳим ва асосӣ барои ҷудо ва муайян сохтани маъноҳои мухтасифи калимаҳо маҳсуб меёбад. Тақвияти омӯзиши ин раванд тавассути гуфтор ва навиштор дар забон сурат мегирад.

Ҳулоса. Маълум гашт, ки хусусияти мундариҷавӣ ҳамчун воҳиди низоми таносуби ифодаву маънии забон на танҳо сирф маъноӣ луғавӣ, балки маълумот ё ахбори қорбурдӣ ва нахвири, ки таҷассумгари талаботи ҳамон вижагӣ дар матн мебошад, нишон медиҳад. Аз ин ҷост, ки «матн ҳар чӣ бештар дар ҷаҳорҷӯбаи таҷзияи лингвистӣ маҳлут ва қисмат мешавад, зеро матн қонуну қоидаҳои забоншиносиро бештар таҷассум менамояд» [6, с.128].

Ҳамаи ин хусусияти зикршуда дар яққоягӣ қудрату қобилияти ифода, маъно ва таносуби воҳидҳои забонро ташкил медиҳад. Ҳангоми дуруст пайгирӣ намудан дар ин маврид алоқаи забон ва тафаккур бештар ҳубтар падида мегардад ва ба ин раванд ҳел ва хусусиятҳои таносуби маъноӣ сабаб мешаванд, ки дар намунаи сухани безаволи Ҳофизи Шерозӣ ба таври олий мучалло шудааст.

Адабиёт:

1. Burkhanov I. Lexikography. A dictionary of Basic Terminology. – Poland, Warshaw, 1998. – 285 pp.
2. Камолиддинов, Б. Ҳусни баён / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 120 с.
3. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз / Ш. Каримов. – Душанбе, 1993. – 140 с.
4. Кобозева, И.М. Лингвистическая семантика / И.М. Кобозева. – М.: МГУ, 2007. – 352 с.
5. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Луғатшиносӣ. Ҷ.1 / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 241 с.
6. Мухторов, З. Теория текста. О его понятии и сущности / З. Мухторов // Забон – рукни тоат (маҷмӯаи мақолаҳо). Китоби сеюм. – Душанбе, 2007. – С. 47-55.
7. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ / М. Саломов. – Душанбе, 2001. – С. 3-43.

8. Саломов, М. Вижагиҳои савтӣ, маъной ва маҷозӣ фразеологӣ забони шеърӣ тоҷикӣ / М. Саломов. – Душанбе: Пойтахт, 2017. – 266 с.
9. Хочаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI/ Д.Хочаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 310 с.
10. Ҳофизи Шерозӣ. Девон. – Техрон, интишороти «Пажӯҳиш», 1370.
11. Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ. Куллиёт (кириллӣ). – Техрон, нашри «Замон». – 200 с.
12. Шарифов, Х. Назарияи наср / Х. Шарифов. – Душанбе, 2004. – 318 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Гулназарзода Жило Бурӣ* – д.и.ф., профессор, ректори Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода. Суроға: ш. Душанбе, к. Муҳаммадиев 17/6. тел.: +992 232 5000; E-mail: rectorat.dbzkht.tj@mail.ru

Сведения об авторе: *Гулназарзода Жило Бури* — д.ф.н., профессор, ректор Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода. Адрес: г. Душанбе, ул. Мухаммадиева 17/6. тел.: +992 232 5000; E-mail: rectorat.dbzkht.tj@mail.ru

Information about the author: *Gulnazarzoda Zhilo Buri* — Doctor of Philology, Professor, Rector of the Sotim Ulughzoda Tajik International University of Foreign Languages. Address: 17/6 Muhammadiev St., Dushanbe. Tel: +992 232 5000; E-mail: rectorat.dbzkht.tj@mail.ru

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Мақолаи мазкур ба вижагиҳои мавзуиву функционалии майдони луғавӣ-маъноии "хӯрданӣ/food" дар заминаи маводи забони тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Дар он таснифоти майдон майдони луғавӣ-маъноии "хӯрданӣ/food" дар робита бо хусусиятҳои семантикӣ, иҷтимоӣ ва функционалии ин гурӯҳи маъноии вожаҳо амалӣ гардидааст. Дар байни ҳама майдонҳои луғавӣ-маъноӣ (МЛМ) майдони луғавӣ-маъноии "хӯрданӣ/food" мавқеи хосаеро соҳиб мебошад, зеро феҳраст, таркиб ва ҷузъҳои таркибии он, шароит ва раванди омода кардани он, сифату хосият ва натиҷаи омода сохтани хӯрок яке аз бахшҳои муҳимтарини фарҳанги моддӣ ва маънавии миллии ба шумор мераванд.

Хӯрок ва мафумҳои марбут ба он бо фарҳанг, анъана, расму русум ва урфу одатҳои рӯзгори гузашта ва кунунии халқу миллатҳо, аз он ҷумла тоҷикон ва англисзабонон пайванди ногусатанӣ дорад. Ғизо асоси ҳаёти инсон аст, манбаи энергия, ки бе он ҳаёт вучуд дошта наметавонад.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, забони англисӣ, семантика, забоншиносӣ, тасниф, майдони луғавӣ, синоним, ғизо.

THEMATIC AND FUNCTIONAL FEATURES OF
THE LINGUISTIC-SEMANTIC FIELD "FOOD"

This article is devoted to the thematic and functional features of the lexical-semantic field "food" on the basis of Tajik and English language materials. It provides a classification of the lexical-semantic field "food" in relation to the semantic, social and functional characteristics of this semantic group of words.

Among all the lexical-semantic fields (LSF), the lexical-semantic field of "food" occupies a special place, since its composition, composition and components, the conditions and process of its preparation, the quality, properties and results of food preparation are one of the most important parts of the national material and spiritual culture.

Food and the concepts related to it are inextricably linked with the culture, traditions, customs and customs of the past and present life of peoples and nations, including Tajiks and English-speaking peoples. Food is the basis of human life, a source of energy, without which life cannot exist.

Key words: Tajik language, English language, semantics, linguacultural studies, classification, lexical field, synonymy, food.

ТЕМАТИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ
ЛЕКСИКОСЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ «ЕДА»

Данная статья посвящена тематическим и функциональным особенностям лексико-семантического поля «еда» на основе таджикских и английских материалов. Проведена классификация лексико-семантического поля «еда» в отношении семантических, социально-функциональных характеристик этой семантической группы слов. Среди всех лексикосемантических полей (ЛСП) особое место занимает лексикосемантическое поле «еда», поскольку его перечень, состав и компоненты, условия и процесс приготовления, качество и свойства, а также результат приготовления пищи считаются одной из важнейших составляющих национальной материально-духовной культуры.

Еда и связанные с ней понятия неразрывно связаны с культурой, традициями, обычаями и традициями народов прошлого и настоящего, включая таджиков и англоязычные народы. Пища — основа человеческой жизни, источник энергии, без которого жизнь невозможна.

Ключевые слова: таджикский язык, английский язык, семантика, лингвокультурология, классификация, лексическое поле, синонимия, еда.

Ба шарофати Истиклоли воқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шахру навоҳии он рӯз то рӯз рушду инкишоф меёбад, обод мегардад ва мавриди таваҷҷуҳи меҳмонону сайёҳон қарор мегирад. Дар чунин раванд инкишофи инфрасохтори сайёҳӣ ё ҷаҳонгардӣ хеле муҳим аст, ки қисми арзишманди онро соҳаи хӯрокворӣ, танзими истилоҳоти ин соҳа ва омӯзиши муқоисавии вожагори ин самт дар доираи меъёрхову мафҳумҳои лингвокултурологӣ ташкил медиҳад.

Лингвокултурология ё “забоншиносии фарҳангӣ” ҳамчун истилоҳ дар оғози асри ХХI вобаста бо таҳқиқоти этнографӣ, фарҳанги мардумӣ ва рушди мактабҳои пажӯҳиши фразеологӣ пайдо ва маъмул гаштааст. Яке аз забоншиносони маъруф В. Н. Телия лингвокултурологияро ҳамчун як қисми этнолингвистика муайян мекунад, ки ба омӯзиш ва тавсифи мувофиқати забон ва фарҳанг дар пасманзари ҳамзамонии онҳо бахшида шудааст [Телия, 1996: 117]. Олимони дигар лингвокултурологияро он соҳаи лингвистика донистаанд, ки дар марзи забоншиносӣ ва фарҳангшиносӣ ба вучуд омадааст ва зухуроти фарҳанги дар забон инъикос ва сабтшудаи мардумро меомӯзад [Маслова, 2008: 9].

Ин ва дигар мулоҳизаи мутахассисон далолат ба он мекунад, ки лингвокултурология омӯзиши семантикаи фарҳангии аломатҳои забонӣ мебошад, ки дар натиҷаи робитаи мутақобилаи ду падидаи гуногун, яъне забон ва фарҳанг ташаккул ёфтааст.

Омӯзиши таълифоти ин самт ба чунин ҳулоса оварда мерасонад, ки лингвокултурология соҳаи мураккаби донишҳои илмӣ дар бораи робита ва таъсири мутақобилаи забон ва фарҳанг мебошад, ки ҳоло давраи шукуфоиро аз сар мегузаронад. Рушди ин падида якҷанд замина дорад:

1. Заминаи аввал ин ҷаҳонишавии босуръати рӯзгор ва ҳаёти иҷтимоӣ, ки зарурати ворид кардани хусусиятҳои умумӣ ва мушаххаси рафтор ва эҳтимолияти нофаҳмиҳои байнифарҳангиро дар муоширати мардумони гуногун ба миён меорад.

2. Заминаи дуюм, ин тамоюли объективии ҳамгирӣ (интеграсионӣ) дар рушди илмҳои гуманитарӣ, зарурати забоншиносон барои азхуд кардани натиҷаи соҳаҳои ҳамҷавори дониш аз қабилҳои психология (равоншиносӣ), сотсиология (ҷамъиятшиносӣ), этнография (мардумшиносӣ), фарҳангшиносӣ, сиёсатшиносӣ ва ғайра мебошад.

3. Ва ниҳоят заминаи сеюм ин тарафи амалии дониши забоншиносӣ, фаҳмиши забон ҳамчун воситаи тафаккури коллективӣ мебошад, ки дар симои сарвати маъноӣ калимаҳо, фразеологизмҳо, матнҳои маъруф, ифодаҳои ахлоқии қолабӣ ва ғайра инъикос шудааст. Ҳамчун зухуроти бисёрҷониба забон ба падидаҳои умумии мавҷудият дохил карда шудааст:

забон ҳамчун воситаи муҳимтарини муошират; забон ҳамчун роҳи муҳимтарини тасвири лафзии ҷаҳон; забон ҳамчун воситаи таъмини иттилоот ва ҳамроҳангии байни ашхос, забон ҳамчун воситаи таъсир, ташвиқи одамон, забон ҳамчун василаи сабти муносибатҳои иҷтимоӣ, забон ҳамчун муҳимтарин хазинаи таҷрибаи дастаҷамъӣ ва ғайра. Ин ҳама нуктаҳо ишорат ба он мекунанд, ки забон дар ҷомеа чун ҷузъи ҷудонашавандаи фарҳанг ва инъикосгари тобишҳои он намоён мешавад, ки ғизо ва хӯрдани қисми муҳими он арзёбӣ мегардад.

Дарачаи омӯзиши майдони луғавию маъноии (МЛМ) «хӯрдани/food» аз рӯи муҳимияти тасвири забониву фарҳангӣ бо мақсади муқоиса ва муайян кардани вижагиҳои миллии номгӯи ғизо дар фарҳангҳои тоҷикӣ ва англисӣ дар сатҳи нокифоя қарор дорад. Мафҳуми «хӯрдани/food» яке аз самтҳои муҳимтарини рӯзгор ба ҳисоб рафта, ба ҳолати ҷисмониву рӯҳонӣ, шароити зиндагӣ ва синну соли инсон, фаъолияти ҷисмониву ақлонии шахс таъсири ҷиддӣ расонида, муносибати одамонро ба олам ва муҳити зиндагӣ ошкор месозад.

Вожаҳои МЛМ «хӯрдани/food» доим дар раванди тағйиру инкишоф ҳастанд: онҳо пайдо мешавад, истифода мегарданд, аз истифода берун мераванд, истилоҳоти сершумори нав пайдо мешаванд, ки ба тағйир ёфтани тарзи зиндагонии одамон, алоқаи онҳо бо қавму халқҳои ҳамсоя ва дигаргун шудани сифати зиндагӣ ва дарачаи некуахлоқии моддии халқ вобаста аст. Ин раванд барои таҳқиқоти илмӣ маводи арзишманд медиҳад, зеро таҳқиқи ҳолати имрӯзаи лексика бе дониستاني таърихи падидаҳои забонӣ имконнопазир аст.

Дар забоншиносии муосир масъалаҳои ташаккул ва рушди низоми луғавӣ-маъноӣ дар забонҳои гуногунсاختор фаъолон таҳқиқ карда мешаванд. Бо ворид гаштани воҳидҳои нави луғавӣ ба муҳити иҷтимоиву илмӣ ва таҳлили ҳамҷонибаи таркиби лексикӣ, ин самт дар ҳар

марҳилаи инкишофи худ бомуваффақият рушд мекунад. Дар забоншиносии муосир барои муайян кардани сохтор ва моҳияти майдони лексикӣ-семантикӣ, аз ҷумла, аз нуқтаи назари ономасиология, метаномия ва гиперонимия, семасиология, муносибатҳои синтаксикӣ, шабоҳати функционалӣ ва семантикӣ ва ғайра равишҳои гуногун мавҷуданд. Ба тариқи мухтасар, шумораи зиёди воҳидҳои лексикӣ, ки ба як ё якчанд ҳиссаҳои нутқ дахл дошта бо маъноии меҳварии умумӣ муттаҳид мегарданд, майдони луғавӣ-маъноиро (МЛМ) ташкил медиҳанд.

Дар байни ҳама майдонҳои луғавӣ-маъноӣ (МЛМ) майдони луғавӣ-маъноии «хӯрданӣ/food» мавқеи хоссаеро соҳиб мебошад, зеро феҳраст, таркиб ва ҷузъҳои таркибии он, шароит ва раванди омода кардани он, сифату хосият ва натиҷаи омода сохтани хӯрок яке аз бахшҳои муҳимтарини фарҳанги моддӣ-маънавии миллии ба шумор мераванд.

Дар забоншиносии муосири иҷтимоӣ бори аввал масъалаи муносибатҳои «этнос-забон-фарҳанг» дар асарҳои Вильгелм фон Гумболдт ба миён гузошта шудааст. Ҳар он чизе, ки дар забон ифода шудааст, мувофиқи назарияи В.Гумболдт, бозсозӣ ва инъикоси «рӯҳи мардумӣ», «рӯҳи миллии» қувваи пешбарандаи инкишофи забон аст. Ба қавли Гумболдт "Забон гуё зухуроти берунии руҳияи халқ аст, ки: инъикосгари руҳи мардум забони онҳост» (Гумболдт, 1984:68). Эътирофи идеяҳои Гумболдт ва таъсири онҳо дар давраи аввал ба анъанаи филология ва забоншиносии рус дар осори Ф.И.Буслаев, Н.Н.Афанасьев, ва махсусан А.А.Потебня хеле равшан зоҳир мегардад.

Дар забоншиносии фарҳангии тобиқ бузургтарин сарчашмаҳо доир ба МЛМ «хӯрданӣ //food» луғатҳои тафсирии забони тоҷикӣ мебошанд, ки беш аз ҳазор сол инҷониб иншо мегарданд ва тибқи маълумоти муҳаққиқони ин соҳа мийдори онҳо аз 300 адад камтар нест.

Мо гуфта метавонем, ки мафҳуми «хӯрокворӣ»-ро метавон ҳамчун сохтори аслии тавсифи қард, ки аз ин мафҳум доираи муродифоти синоними он баррасӣ хоҳад шуд: «хӯрокворӣ», «хӯрданӣ», «хӯрок» ва вожаҳои қанорӣ - номи хӯрокҳои мушаххас, маҳсулот, равандҳои ва технологияи пухтупаз, вожаҳои ифодагари маза ва ғайра. Ҳамин тариқ, забоншиносии когнитивӣ мафҳумро ҳамчун майдони луғавӣ-маъноӣ ё концепт пешниҳод ва баррасӣ месозад, ки бо аслу моҳият ва қабатҳои қанории худ тасвири и ё он гурӯҳи ашёи зухуротро инъикос менамояд ва он дар мутобиқат бо нуқтаҳои асосии шуури миллии ва гурӯҳӣ қарор дорад. Ба андешаи мо, омӯзиши мафҳум, концепт ва ё падида аз мавқеи сохтори майдони луғавӣ-маъноӣ ба назар самараноктар ва муқаммалтар аст, зеро ин шеваи таҳқиқи имкониятҳои муайян кардани хусусиятҳои семантикии онро бештар фароҳам меоварад ва тасвири забонии он чун концепти миллии арзиши бештаре пайдо мекунад.

Мафҳумҳое, ки онҳоро ба шакли майдони луғавӣ-семантикӣ таҳқиқ қардан мумкин аст, аз нигоҳи қабат ва миқдори вожаҳо гуногун ҳастанд. Масалан, мафҳум ё концептҳое, ки дар муҳити зиндагӣ ва рӯзгор қарор доранд: дарё (ашё ва ҷонварони дохили он, макони ҷойгиршавӣ ва маҷрои он, номи он дар давраҳои гуногун, растанӣҳо ва ҷонварони соҳили он ва ғ.); дарахт (ҷузъҳо ё қисмҳои таркибии он, анвои дарахт, таснифоти он аз нигоҳи таъйинот ва ғ.); пойафзол (масолеҳе, ки аз он сохта шудааст, қисмҳои он, анвои он, таъйинот ва мавсими истифода); беморхона (шӯъбаҳо, табибон, ҳамшираҳои шафқат, беморон, доруворӣ, ташхисгоҳҳо, хучраҳо, хидмати ёрии таъҷилии ва ғ.); чатр (маводи ва қисмҳои он, ҳодисаҳои табиӣ – борон, барф, жола, офтоб, шамол; чинс – занона, мардона, кӯдакона, чатри истироҳатгоҳ; маъноии маҷозии чатр – атрофиёни шох ё сарвар) ва ғайраву ҳоказо.

Яъне, вақте мо майдони луғавӣ-маъноӣ меҷӯем, тавассути як мафҳум ё падидаи забонӣ ба вожаҳои маъноии гуногун ва фаровон рӯбарӯ мегардем, ки ҳар яке аз онҳо як ё якчанд иртиботи мантиқиву маъноӣ бо ин майдони луғавию маъноӣ пайдо мекунад.

МЛМ «хӯрокворӣ» ва «хӯрданӣ» низ аз қабилҳои ҳамин гуна мафҳумҳои серсоҳа ва бисёрҷанба буда, доираи васеи вожаҳои таркибӣ ва падидаҳои маъноиро дар бар мегиранд. Мо дар зер сохтори МЛМ «хӯрданӣ» ва таснифу ва баррасӣ қабатҳои маъноиву вожагонии онро пешниҳод мекунем.

Майдони луғавӣ-маъноии «хӯрданӣ/food» як қатор вожаҳо ва ибораҳои марбут ба хӯрок, тайёр қардан, истеъмол ва хусусиятҳои онҳоро дарбар мегирад. Майдони луғавӣ-маъноии «хӯрданӣ/ food» дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ яке аз системаҳои густурдаву мутахаррик ва

мураккаб мебошад. Ин рӯйхати одии калимаҳо нест; он сохтори зинадор ва созмонёфта мебошад, ки дар он воҳидҳои луғавӣ бо муносибатҳои гиперогипонимӣ пайванданд. Дар зер гурӯҳҳои асосии калимаҳо ва гунаи англисии онҳоро пешниҳод мекунем:

1. Меҳвари майдони луғавӣ-маъноии «хӯрданӣ/ food» -ро исмҳои нисбатан маъмулу серистеъмоли “хӯрок, ғизо, таом, хӯрданӣ” ташкил медиҳанд, ки гунаи умумии англисии онҳо food (гипероним – истилоҳи умумӣ) мебошад.

Калимаҳо ва ифодаҳои наздиктарини ин вожаҳои меҳварӣ тановул кардан/хӯрдан - meal (ғизо хӯрдан), хӯрдан/ eat (фъли меҳварӣ), ширинӣ dish (маҳсулоти мушаххаси қаннодӣ), маҳсулот/қисмҳои таркибии ғизо -ingredients ва ғ. Мебошанд, ки бори маънии ин майдони луғавиро мекашанд ва бо дигар вожаҳои ин самт ҳамнишинӣ мекунанд. мекашанд

2. Таснифоти майдони луғавӣ-маъноии «хӯрданӣ/ food» дар робита бо қисмҳои таркибӣ, маҳсулот, нақши он дар фарҳанги ғизо, раванду воситаҳои омодаسازی чунин анҷом додан мумкин аст.

А. Гурӯҳбандӣ аз рӯи сарчашма ғизо ва хӯрданӣ:

а) Сабзавот (сабзӣ, қарам, пӣз ва ғ.) Vegetables (*carrot, broccoli, kale*)

б) Ва ғ. Меваҷот (себ, нок, биҳӣ) Fruits (*apple, berry, citrus*)

с) Гӯшт (гӯшти чорво – гӯшти гов, гӯсфанд, буз, асп, гӯшти паранда, гӯшти моҳӣ) - Meat/Poultry/Fish (*beef, pork, chicken, salmon*)

д) Шир ва маҳсулоти ширӣ (шир, панир, қаймоқ, мост, чакка) - Dairy products (*milk, cheese, yogurt*)

е) Ғалладона/ғалладонагӣҳо (гандум, шолӣ, биринҷ, ҷав, мош) - Grains/Cereals (*wheat, rice, oats*)

Б. Таснифот аз рӯи замони истифодаи хӯрок:

Маъмулан таом дар вақту соати муайян истифода мегардад, ки бо дигар паҳлӯҳои рӯзгори инсон дар иртибот мебошад. Дар фарҳанги тоҷикӣ ва англисӣ низ вақт ва маротибаи истифодаи ғизо мушаххасу муайян гаштааст ва бо истилоҳоти аниқ ифода мегардад:

а) Наҳорӣ (хӯрокҳои сабук ва маъмулан аз маҳсулоти орд ва ширӣ- атола, ширчай, қаймоқ, панир, шавлаҳои гуногун) - Breakfast (*cereals, toast, bacon, porridge*).

б) Хӯроки нисфирӯзӣ (шӯрбо, палов, гӯштбирён, самбӯса ва ғ.) Lunch (*sandwich, salad, snack*)

с) Хӯроки шом/ шом (шӯрбо, мева, хӯришҳои гуногун) - Dinner/Supper (*main course, stew, roast*)

д) Вобаста ба шароити зиндагӣ ва ҳолати тандурустӣ ҳам дар фарҳанги тоҷикон ва ҳам дар фарҳанги ғизои Ғарб, ки асосан фарҳанги англисӣ мебошад, миқдор ва вақти хӯрокхурӣ бештар буданаш мумкин аст, ки ба речаи қор ва тавсияҳои табибон вобастагӣ дорад. Онро ғизои сабук, сарипой, дар лаҳҷаҳо шишгирак, газак Snacks (*crisps, nuts, pastry*) ва ғ. меноманд.

В. Таснифоти вожаҳо аз нигоҳи тарзи омода кардани хӯрокворӣ ва ғизо:

Вобаста ба тарзи омода кардани ғизо маҳсулот қоркард мешавад ва аз як ҳолат (ҳолати хом) ба дигар ҳолат (ҳолати пухта) мегузарад, ки ин ҳама раванд бо вожаву истилоҳоти махсус ифода мешавад:

а) Хом ва пухта - Raw vs. Cooked: *raw* (хом) — *cooked* (пухташуда).

б) Роҳҳои пухтани хӯрок Methods: чӯшонидан *boil*, бирён кардан *fry*, пухтан (нон, кулча, кулчақанд, санбӯса ва ғ.) - *bake*, пухтан (дар гармии бухорӣ, оташдон ва ғ.) - *roast*, дар буғ бухтан, буғ кардан, буғ додан - *steam*, дам кардан, дам карда пухтан *stew* ва ғ..

3. Муносибатҳои семантикӣ байни зергурӯҳҳои майдони луғавӣ-маъноии (МЛМ) «хӯрданӣ/food» дар се сатҳи мушоҳида мегарданд:

1) Гипонимия (зинабандӣ): Хӯрданӣ *Food* (вожаи меҳварӣ) → Гӯшт - *Meat* (гипероним) → Гӯшти гов *Beef* (гипоним) → *сон, гӯшти қабурға, дилу ҷигар*, (гипоними тангтар/истилоҳ) - *tongue, rib meat, heart and liver*.

2) Муродифот (синонимия) ва тобиши маъноии калима: Дар забони тоҷикӣ ва англисӣ бисёр вақт синонимияи услубӣ мушоҳида мегардад, ки калимаҳо аз нигоҳи услуб фарқ мекунанд. Масалан: *хӯрок, хӯрдан* – услуби миёна; таом, ғизо – услуби бадеӣ; тановул кардан –

услуги баланд - *food* (услуги миёна, маъмулӣ) — *fare* (китобӣ) — *grub/chow* (гуфтугӯӣ, жаргон) — *cuisine* (услуги баланд, шоирона).

1) Меронимия (чузъ-кулл): муносибати қисҳои таркибии хӯрок ё маҳсулот бо хӯрок: гӯшт, пиёз, нахӯд – шӯрбо; сабзӣ, биринҷ, гӯшт, зирбак – палов // *Dough, yeast, flour, water* (хамир, хамиртуруш, орд, об) меронимҳои ё чузҳои *bread* (нон)

4. Қабатҳои фарҳангии майдони лугавӣ-маъноии «хӯрданӣ/food», ки ба табақаҳои гуногуни ҷамъият ё ба забонҳои гуногун тааллуқ доранд. Масалан:

а) хӯроквожаҳо иқтибосӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ: қурут, шашлик, манту, қавурдоғ ва ғ., ки дар забони тоҷикӣ маъмул гаштаанд; *Sushi, taco, curry, hummus, pasta*, ки аз забонҳои гуногун ба забони англисӣ ворид шуда, дар байни вожаҳои ин соҳа устувор чой гирифтаанд;

в) вожаҳои аслии ифодагари анвои хӯрданӣ, хӯрок ва қисмҳои таркибии он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, ки қисми зиёди калимаҳои ин соҳаро дар ҳар ду забон ташкил медиҳанд;

с) вожаҳои соҳаи хӯрокворӣ, ки дар байни табақаҳои гуногуни ҷамъиятӣ истифода мешаванд. .

5. Гурӯҳҳои зиёди вожаҳо, ки дар саноати хӯрокворӣ ва фаъолияти ошхонаву тарабхонаҳо ба таври ҷаҳол ба кор мераванд:

а) Макони хӯрок ва хӯрданӣ: ошхона, чойхона, қурутобхона, тарабхона, кафе, тезтайёр, чебурек, самбусахона, шаробхона, нонвойхона, танӯрхона, кейкхаус, тортхаус, свитхаус ва ғ.

а) Ашхоси масъул хӯрок ва истифодабарандагон: ошпаз, сарошпаз, мизоч, харидор, муштарӣ, курьер (расонанда) - *Customer, waiter, chef, courier*

б) Асбоб ва ашёи ошхонаҳо: нархнома, мизи таом, зарфҳо, корду панча, дастмол, намакдон ва ғ. *Menu, cutlery (knife, fork, spoon), bill, tip*.

с) Амалҳои вобаста ба хӯроквориву хизматрасонӣ: пухтан, ҷӯшондан, бирён кардан, дастархон паҳн кардан, шустан, пок кардан, дам кардан, бӯғ кардан, пардохт кардан, фармоиш додан, ҳисоб кардан ва ғ. - *Order, serve, taste, pay*.

Таснифоти муфасссалтари майдони лугавӣ-маъноии «хӯрданӣ/food» ба мо имкон медиҳад, ки гурӯҳҳои дигари маъноии марбут ба хӯроквориро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳем:

1) Феълҳои марбут ба хӯрок:

А) тановул кардан, хӯрдан, истеъмол кардан, ошомидан, чашидан, фурӯ бурдани, балғидан, хоидан, қулт кардан, нӯшидан, макидан, мазидан, лаззат бурдан,

Б) Пухтан, дам кардан, ҳал кардан, сер кардан, обҷӯш кардан, бирён кардан, бӯғ додан, доғ кардан, гарм кардан, оташ гирондан. сурх кардан.

2) Муродифоти хӯрок: таом - хӯрок, ғизо, луқма, авҷот, қут, нола, навола, кабоб, кӯба, тилим, хӯриш, ош, палав, қут, туъма.

3) Эҳсосот дар таом: тамъ, маза, лаззат, бӯй: тунд, тез, талх, шӯр, ширин, турш, нордон.

4) Ранг ва садо дар хӯрок ва хӯрокпазӣ: сабз, сафед, сурх, зард, заъфарон, бирён, кабуд, бунафш; ҷӯшидан, зирбонидан, вағонидан, бӯғ додан,

1) Оташ ва оташангезӣ: газ, барқ, ангишт, ҳезум, бензин, карасин, мазут, когаз, торф, ҷӯб, ғӯзапая ва ғ.

2) Қисмҳои таркибии таом: пора, тика, табак, нола, луқма, қошук, коса, пиёла, дег, танӯр (танӯри аввал, дуввум...).

Аз нигоҳи сохтор низ калимаҳои майдони лугавӣ-маъноии «хӯрданӣ/food» ба таснифоти муфасссал фарогир ҳастанд (калимаҳои сода, сохта, мураккаб, таркибӣ ва ибораҳои стилоҳот). Дар забони тоҷикӣ қисми назарраси онҳоро калимаҳои мураккаб ташкил мекунанд, ки аз рӯи қолибҳои гуногуни калимасозӣ сохта шудаанд. Дар зер чанд намунаи онҳоро дар забони тоҷикӣ инҷо зикр мекунем: бедонабирён, бедонапалав, бедонашӯрбо, бедонаҷӯшак, баррабирён, барракабоб, баррашӯрбо, думшӯрбо, думбирён, гӯштбирён, мурғбирён, кабкпалов, ғелакпалов, кӯфтапалов, қурутоб, макароншӯрбо, макаронбирён, макаронҷӯшак, макаронпалов, макаронхушак, уgroхушак (ролтон), марҷумакпалов, моҳибирён, мошкичирӣ, тушберашӯрбо, ғелакшӯрбо, мурғшӯрбо, питишӯрбо, мошпалов, мурғпалав, тухмбарак, уgroпалов,

ҳасибпалов, шакароб, пиёба, пиҳоба, пиёзоба, фатирмаска, чигарбирён, гурдабирён, шушбирён, гандумбирён, чуворибирён, нахӯдбирён, нахӯдшӯрбо, дампаз, хомшӯрбо, барак/тушберашӯрбо, биринчоба, дӯлмакарам, боимчондӯлма, замбӯруғшӯрбо, замбӯруғбирён, карамшӯрбо, лахчакшӯрбо, лӯбиёшӯрбо, мастоба-мостбо, ширбо, шӯрбо, моҳишӯрбо, кадушӯрбо, наскшӯрбо, гречкашӯрбо, нахӯдшӯрбо, мошоба, мошшӯрбо, мошубиринч, ҳалелоб, ордбирён, чуворишӯрбо, чуворибирён, ширбо, кадубо, иликпалов, чойхона, ғелакпалов, ғелакбирён, каллапача, каллашӯрбо, кӯфтапалов, кӯфтабирён, курутоб, мошкичирӣ, мошпалов, мурғпалав, табақтуппа, баракбирён, тушберабирён, тухмбарак, угропалов, фатирмаска, фатиршӯрбо, ачабсан, ачабту, ҳасибпалов ва даҳҳо калимаҳои дигар.

Сохтори майдони лугавӣ-маъноии «хӯрданӣ/food», дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ як шабакаи бисёрзина мебошад. Он аз категорияҳои биологӣ (гӯшт, мева), (*meat, fruit*) оғоз ёфта, аз раванзоҳои фарҳангӣ меғузарад (наҳорӣ, ҳуроки шом), (*breakfast, dinner*) меғузарад, ба воситаи феълҳои пухтупаз (зирбондан, бирён кардан, чӯшондан, пухтан, бу- кардан), (*boil, bake, fry, bake, stew, boil, steam*) амалӣ мегардад ва дар падидаву ниҳодҳои иҷтимоии муосир ба анҷом мерасад. Омӯзиши ин майдони лугавӣ-маъноии «хӯрданӣ/food» ба мо имкон медиҳад, ки на танҳо тасвири забони он, балки гурӯҳбандии раванди ҳаррӯзаи омода сохтан ва истеъмоли ғаштани ғизоро дар ҷомеаи тоҷикзабонон ва англисзабон фаҳмем.

Адабиёт:

1. Вильгельм фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1984. — 400 с.
2. Занҷони Махмуд Фарҳанги ҷомеи «Шоҳнома». –Техрон. – Муассисаи интишороти Атоӣ.- 1994 (1372х.) – 1098с. +14с.
3. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарии, қадим, асри миёна ва давраи нав (дар як ҷилд).- Китоби якум: 700с.- Китоби дуюм: 413с.- Душанбе: Ирфон, 1998.
4. Касимов О.Х. «Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси». Душанбе: 2016. «Дониш». - 345 с.
5. Лингво 12. (ABVYU Lingvo 12). Многоязычный словарь.–М.-Soft maximator. – 2007.
6. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна (Пажӯҳиш, тарҷума, ташреҳ”. Душанбе, “Пайванд”, 2001. -310сю.+94с.
7. Саймиддинов Д. “Адабиёти паҳлавӣ. (Пажӯҳиш, тарҷума, ташреҳ”. Душанбе, “Пайванд”, 2003. -232с.+7с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ (Словарь таджикского языка) [X –начало XX вв]. В 2-х томах. – М.: Советская энциклопедия.- 1969.-1904с.
9. Фирдавсӣ Абулқосим “Шоҳнома”. –Ҷилди 1. –Душанбе, “Ирфон”. – 1964. -468с.
10. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. / В.Н. Телия. - М., 1996. – 153 с.
11. Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Ҷ. 1-9. Душанбе : “Адиб”, 1987-1989.
12. Wolff Fritz Glossar zu Firdousis Shahname. -1935. – Georg Olms Verlagsbuchhandlung Hildesheim. – Tehran. – Asatir. - 1998.– 911p.+109p.+ 28p.

Дар бораи муаллиф: **Асламов Иноятullo Акбархонович** - Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Душанбе, Тоҷикистон; почтаи электронӣ: inat1993@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0326-3004>;

Сведения об авторе: **Асламов Иноятullo Акбархонович** - Таджикский государственный педагогический университет им. Садриддина Айнӣ, Душанбе, Таджикистан; e-mail: inat1993@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0326-3004>;

About the author: **Aslamov Inoyatullo Akbarkhonovich** - Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini, Dushanbe, Tajikistan; e-mail: inat1993@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0326-3004>;

Мақола ба таҳлили муқоисавии фразеологизмҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шуда, ҳадафи он равшан сохтани шабоҳатҳо ва тафовутҳои ин воҳидҳои забонӣ мебошад. Дар раванди таҳқиқ, масъалаҳои таъриф, сохтор, тасниф ва аҳамияти иҷтимоӣ фарҳангии фразеологизмҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллифон муносибати ин забонҳоро ба фразеологизмҳо ҳамчун оинаи таҷрибаи зиндагии мардум ва воситаи ифодаи эҳсоси андешаояшон нишон медиҳад. Тафовутҳои грамматикӣ ва манбаъҳои таърихӣ фарҳангии ин ифодаҳо низ таҳлил гардидаанд. Ҳамин тавр, натиҷаҳои таҳқиқот метавонанд барои омӯзиши амиқи забон ва фарҳанги ҳарду миллат мусоидат кунанд ва барои муҳаққиқони соҳаи лингвистика, хусусан фразеологияи муқоисавӣ, манфиати илмӣ дошта бошанд.

Калидвожаҳо: фразеология, воҳидҳои фразеологӣ, тадқиқоти муқоисавӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, идиомаҳо, фарҳанг, забоншиносӣ.

СРАВНЕНИЕ АНГЛИЙСКОЙ И ТАДЖИКСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ: КЛАССИФИКАЦИЯ И ПРИМЕНЕНИЕ

Статья посвящена сравнительному анализу фразеологизмов в таджикском и английском языках, цель которого – выявление сходств и различий между этими языковыми единицами. В ходе исследования рассматриваются вопросы определения, структуры, классификации, а также социально-культурного значения фразеологических выражений. Авторы подчёркивает, что оба языка отражают через фразеологизмы жизненный опыт народа и служат средством выражения чувств и мыслей. Также проанализированы грамматические различия и историко-культурные источники этих выражений. Результаты исследования способствуют более глубокому пониманию языка и культуры обоих народов и представляют научный интерес для специалистов в области лингвистики, особенно сравнительной фразеологии.

Ключевые слова: фразеология, фразеологические единицы, сравнительное исследование, таджикский язык, английский язык, идиомы, культура, лингвистика.

COMPARISON OF ENGLISH AND TAJIKI PHRASEOLOGY: CLASSIFICATION AND APPLICATION

Abstract: This article presents a comparative analysis of phraseological units in the Tajik and English languages, aiming to identify similarities and differences between these linguistic elements. The study explores the definition, structure, classification, and sociocultural significance of phraseological expressions. Authors emphasizes that both languages use phraseological units to reflect the life experience of their people and to express emotions and thoughts. Grammatical differences, as well as historical and cultural sources of these expressions, are also analyzed. The findings contribute to a deeper understanding of the language and culture of both nations and hold scientific value for researchers in linguistics, particularly in the field of comparative phraseology.

Keywords: phraseology, phraseological units, comparative study, Tajik language, English language, idioms, culture, linguistics.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва рушди робитаҳои фарҳангиву забонӣ омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ ва таҳлили муқоисавии онҳо дар забонҳои гуногун аҳамияти хосса пайдо мекунад. Фразеологизмҳо ҳамчун як ҷузъи муҳими системаи луғавӣ ҳар забон на танҳо воситаи ифодаи маъноҳои устувор, балки инъикосгари хусусиятҳои миллий, таърихӣ ва фарҳангии забон низ ба шумор мераванд. Дар ин замина, таҳлили муқоисавии фразеологизмҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ барои фаҳмиши амиқи сохтор ва маънои онҳо, инчунин барои тарҷума ва омӯзиши муассири забонҳо зарур мебошад.

Мақсади мақола таҳлили муқоисавии фразеологизмҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ, таснифи онҳо аз рӯи меъёрҳои сохторӣ ва маъноӣ, ва нишон додани роҳҳои таъбиқи онҳо дар амалияи таълим ва тарҷума мебошад. Асоси назариявии таҳқиқро корҳои илмӣ муҳаққиқони соҳа, аз ҷумла назарияи умумии фразеология, асарҳои А. В. Кунин оид ба фразеологияи забони англисӣ, таҳқиқоти М. Юнусов ва Ҳ. Ҳайдарзода дар заминаи фразеологияи тоҷикӣ, инчунин дастовардҳои фразеологияи муқоисавӣ ташкил медиҳанд.

Фразеология яке аз соҳаҳои муҳими забоншиносӣ мебошад, ки ба омӯзиши воҳидҳои устувори забонӣ, яъне фразеологизмҳо, бахшида шудааст. Ин воҳидҳо маъмулан маъноӣ маҷозӣ доранд ва ҳамчун як ҷузъи муҳими нутқи мардумона ва адабӣ шинохта мешаванд. Фразеологизмҳо на танҳо воситаи ифодаи зебоии забонанд, балки таҷассумкунандаи анъана, фарҳанг, тафаккур ва ҷаҳонбинии мардум низ мебошанд.

Ифодаҳои фразеологӣ дар гуфтугӯ ва адабиёт нақши муҳим мебозанд, зеро онҳо нутқро пурмазмун, таъсирбахш ва гуворо мегардонанд. Дар баробари ин, фаҳмидани маъно ва сохтори фразеологизмҳо барои омӯхтани забони модарӣ ва забонҳои хориҷӣ аҳамияти калон дорад. Аз ин рӯ, омӯзиши фразеология на танҳо аз ҷиҳати илмӣ, балки аз лиҳози амалӣ низ зарур аст.

Дар ташаккули фразеологизмҳо омили инсонӣ нақши бузург мебозад, зеро аксарияти кулли воҳидҳои фразеологӣ бо одамон ва соҳаҳои гуногуни ҷаҳонӣ онҳо алоқаманданд. Омили шабоҳат муҳимтарин унсuri муошират аст. Ба ғайр аз ин, одамон кушиш мекунанд, ки ба предметҳои олами беруна, аз ҷумла ба объектҳои ғайр хислатҳои инсонӣ ато намояд. Ш. Балли инчунин гуфта буд: «Номукаммалии абадии шуури инсон дар он низ зоҳир мегардад, ки вай ҳамеша кӯшиш менамояд, ҳамаи он чизеро, ки дар атрофаш иҳота шудааст, рӯҳ бахшад. Вай тасаввур карда наметавонад, ки табиат мурда ва бечон аст, таҳайюли ӯ пайваستا ба ашъи бечон ҳаёт бахшидан аст, аммо ин итмом набуда, одам доимо ба тамоми предметҳои олами беруна хислатҳо ва орзуҳои хоси худро нисбат медиҳад» [3, с. 221].

В.Г. Гак ба гуфтаи Ш. Бали ислоҳоти назаррас илова намуда гуфтааст: «Азбаски дар маркази таваҷҷуҳи инсонӣ ҳуди вай ҳаст, аз ин ҷост, ки майлу хоҳиши доимии ӯ ба тасвир ва симои ҳудаш олами атрофро тасвир кунад. Антропоморфизми забонӣ, чунон ки баъзе файласуфон мегӯянд, осори тафаккури ибтидоӣ набуда, балки қонуни умумии инкишофи воситаҳои номинатсия дар забон аст» [4, с. 274].

Фразеологизмҳо дар худ таҷрибаи таърихӣ халқро инъикос мекунанд ва аксаран дорои маънии рамзӣ, пинҳон ва пурмаънӣ мебошанд. Масалан, ифодаи «дасташ сангин» дар забони тоҷикӣ маъноӣ шахси латуқубгар ё шахси сахтгирро дорад, ки дар маъноӣ мустақим фаҳмо нест, аммо дар иртибот бо таҷрибаи иҷтимоӣ ва маънавии халқ маънии равшан пайдо мекунад.

Бо назардошти муҳим будани ин бахш, фразеология дар мактабҳо ва донишгоҳҳо ҳамчун мавзӯи муҳими таълимӣ ва таҳқиқотӣ ҷой дорад.

Фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ, аз рӯи хусусиятҳои маъноӣ ва сохторӣ, ба гурӯҳҳои мухталиф тақсим мешаванд. Ин таснифот ба фаҳмидани табиати фразеологизмҳо ва истифодаи дурусти онҳо дар гуфтугӯ навиштор мусоидат мекунад.

1. Аз рӯи дараҷаи маъноӣ маҷозӣ:

а) Фразеологизмҳои идиомавӣ

Ифодаҳое, ки маъноӣ онҳо аз маъноӣ луғавӣ калимаҳои ҷузъӣ фарқ мекунад ва танҳо дар маҷмӯъ маънии муайян доранд, мисол:

- «об ба даҳан гирифтани» – хомӯш будан
- «гӯшу хуш шудан» – пурра диққат додан
- «пушаймонӣ хӯрдан» – афсӯс хӯрдан

б) Фразеологизмҳои нимрамзӣ

Ифодаҳое, ки дар онҳо як қисми калимаҳо маънии аслии худро нигоҳ медорад, вале умуман маъноӣ маҷозӣ доранд, мисол:

- «забон дароз кардан» – беадабона ҷавоб додан
- «даст бар сар мондан» – ҳайрон шудан, ғамгин гаштан

в) Фразеологизмҳои равшан (қолабӣ)

Инҳо ифодаҳоеанд, ки маънои калимаҳои таркибӣ ба маънои умумии ифода наздик аст, мисол:

- «аз субҳ то шом» – тамоми рӯз
- «аз дилу чон» – бо тамоми ҳастӣ

2. *Аз рӯи вазифа ва истифода*

а) Фразеологизмҳои номӣ (исмӣ)

Ифодаҳое, ки вазифаи исмро иҷро мекунанд, мисол:

- «чигаргӯша» – фарзанди азиз
- «сиёҳрухсор» – духтари зебо

б) Фразеологизмҳои феълӣ

Ифодаҳое, ки амале ё ҳолатеро мефаҳмонанд, мисол:

- «об ба осиеб рехтан» – ба манфиати касе кор кардан
- «дар дом афтодан» – гирифтори макр шудан

в) Фразеологизмҳои сифатӣ ва зарфӣ

Маънии сифат ё зарфро ифода мекунанд, мисол:

- «аз даҳон паридан» – ногаҳонӣ чизе гуфтан
- «бо як нигоҳ» – хеле зуд, якбора

3. *Аз рӯи пайдоиш (манбаъ)*

1. Фразеологизмҳои халқӣ (миллӣ)

– Аз нутқи шифоҳии халқ баромадаанд ва хусусияти фарҳангии миллии доранд, мисол:

- «сар ба домон гирифтани», «шамшер аз рӯи гудозондан»

2. Фразеологизмҳои динӣ ва адабӣ

– Аз матнҳои динӣ, адабиёт, ё таърих ба забон ворид шудаанд, мисол: «қалби Сулаймон», «дарҳои биҳишт кушода шуд»

Аз гуфтаҳои боло бармеоя, ки таснифи фразеологизмҳо дар забони тоҷикӣ барои фаҳмиши дурусти маъно, сохтор ва истифодаи онҳо кӯмак мерасонад. Ин гурӯҳбандӣ имконияти медиҳад, ки омӯзиш ва тадқиқи ин воҳидҳо осонтар ва муассиртар гарданд.

Дар забоншиносии тоҷик аввалин таҳаввулоти назариявии воҳидҳои фразеологӣ ба солҳои 40-50-уми асри XX рост меояд. Омӯзиши фразеологияи тоҷик бо суръати баланд ва пуршиддат аз тадқиқотҳои фразеологияи русӣ ба амал омадааст. Ин омӯзишҳо дар хусусияти таҳқиқи осори худро гузошта, онро ба масъалаҳо ва методологияи воҳидҳои фразеологӣ русӣ ҳарчи бештар наздик кардаанд.

Масъалаҳои фразеологияи тоҷикӣ то ин ё он дараҷа дар осори муҳаққиқони барҷастаи забони тоҷикӣ: А.Мирзоев, Д.Т.Тоҷиев, Н.М.Маъсумӣ, Ш.Н. Ниёзӣ дарҷ гардидаанд.

Намунаи барҷаста дар забони тоҷикӣ ин нашри луғати дучилдаи фразеологизмҳои М. Ф. Фозилов мебошад, ки 8 ҳазор воҳидҳои фразеологӣ сохторҳои гуногунро дар бар мегирад.

Соли 1982 асари забоншинос ва фразеологӣ маъруф Ҳ.Мачидов «Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик» ба таъб расид, ки ба таснифи воҳидҳои фразеологӣ ва сарчашмаҳои пайдоиши онҳо бахшида шудааст.

Чунон ки маълум аст, асосҳои фразеологияро дар ибтидои асри XX забоншиносони хориҷӣ гузоштаанд. Ш. Балли ҳангоми таснифи ибораҳо аввалин шуда ба ғайр аз таркибҳои озод ва одатӣ силсилаи фразеологӣ ва ягонагии онҳоро фарқ кард.

Аммо саҳми арзандаро дар соҳаи фразеологияи англисӣ А. И. Смирнитский бо пешниҳоди навъҳои сохтори воҳидҳои фразеологӣ, фарқияти байни қисмҳои таркибӣ, гуногунии навъҳои функционалии онҳо, муносибати воҳидҳои фразеологӣ ва калимаҳоро ба миён гузоштааст. Ӯ он фарқиятҳоро байни воҳидҳои фразеологӣ ва идиомаҳо муқаррар кард.

Фразеологизмҳо дар забони англисӣ низ ба монанди забони тоҷикӣ як қисми муҳими нутқи зинда ва адабӣ мебошанд. Онҳо боиси рангорангӣ, образнокӣ ва таъсирнокии гуфтор мешаванд. Забони англисӣ аз фразеологизмҳо, идиомаҳо ва коллокатсияҳо бой аст, ки ҳар кадоме шакли сохтори махсуси худро доранд.

Дар лингвистикаи англисӣ воҳидҳои фразеологӣ ба чанд гурӯҳ тасниф мешаванд:

1. *Pure Idioms (Идиомаҳои тоза ё аниқ)*

Ифодаҳое, ки маънои онҳо комилан аз маънои чузъҳои онҳо фарқ мекунад ва маънии маҷозии худро доранд, мисол:

- **Kick the bucket** – мурдан
- **Spill the beans** – фош кардани сир
- **Hit the hay** – ба хоб рафтан

Ин идиомаҳо пурра рамзӣ ҳастанд ва фаҳмиданашон бе контексти иҷтимоӣ ва фарҳангӣ душвор аст.

2. *Semi-Idioms* (ним-идиомаҳо)

Ифодаҳое, ки як қисми онҳо маънои аслии худро нигоҳ медоранд, вале дар маҷмӯъ маънии маҷозӣ доранд, мисол:

- **Lose one's head** – аз даст додани назорат, асабонӣ шудан
- **Break the ice** – шикастани хомӯшии аввал, сар кардани сӯҳбат

Дар ин ифодаҳо калимаҳое ҳастанд, ки маънои луғавӣ доранд, вале таъбири умумӣ рамзӣ мебошад.

3. *Collocations* (Коллокацияҳо)

Инҳо ҳампайвастиҳои калимаҳо мебошанд, ки дар забон бо ҳам маъмулан якҷо истифода мешаванд. Онҳо одатан маънии маҷозӣ надоранд, аммо устувории забонанд, мисол:

- **Make a decision** – қарор қабул кардан
- **Catch a cold** – хунук хӯрдан
- **Heavy rain** – борони шадид

Гарчанде маъноашон равшан аст, таркиби калимаҳо тағйирнопазир мебошад.

4. *Phrasal Verbs* (Ибораҳои феълӣ)

Феълҳое, ки бо пешоянда ё пасоянд якҷо маънои нав ба вучуд меоранд, мисол:

- **Give up** – даст кашидан
- **Look after** – нигоҳубин кардан
- **Run out of** – тамош шудан

Аксар ибораҳои феълӣ маънии луғавии мустақим надоранд ва фаҳмиши онҳо тавассути истифода ва таҷриба ба даст меояд.

5. *Proverbs and Sayings* (Зарбулмасалу мақолҳо)

Гарчанде онҳо мустақиман фразеологизм ҳисоб намешаванд, вале дар таснифоти васеътар дохил мешаванд, мисол:

- **The early bird catches the worm** – Касе, ки барвақт меҳезад, муваффақ мешавад.
- **Don't count your chickens before they hatch** – Пеш аз вақт хурсанд нашав.

Аз ин ҷо бармеояд, ки фразеологизмҳо дар забони англисӣ аз нигоҳи шакл ва маъно хеле гуногунанд. Таснифоти онҳо ба омӯзандагон кӯмак мекунад, ки беҳтар фаҳманд ва кадом ифодаҳо маънои рамзӣ доранду кадомашон дар гуфтори расмӣ ё ғайрирасмӣ бештар истифода мешаванд.

Фразеологизмҳо дар забони англисӣ бештар ибораҳои аслии англисӣ буда, муаллифони онҳо маълум нест. Аслан воҳидҳои фразеологӣ англисӣ бо урфу одат ва эътиқоди мардуми англис, инчунин бо воқеият, ривоятҳо ва далелҳои таърихӣ алоқаманданд.

Г. А. Хусейнова дар мақолаи илмӣ худ оиди фразеологизмҳо чунин қайд кардааст: «Бой гардидани системаи фразеологӣ раванди воқеӣ ва ғаёл буда, дар натиҷаи он забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бо воҳидҳои нави фразеологӣ, ки маҳсули забони зинда мебошанд, пурра мегарданд. Онҳо имкониятҳои гуфтугӯиро васеъ ва ғанӣ мегардонанд. Аз ин ҷо бармеояд, ки системаи фразеологӣ забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, мисли дигар зерсистемаҳои забонӣ дар ҷаҳорҷӯбаи умумии забон комилан мустақил вучуд дошта, ғаёлият мекунад» [10, с. 54].

Фразеологизмҳо дар ҳар ду забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ дорои нақш ва хусусиятҳои шабех ва фарқунанда мебошанд. Ҳарду забон ин воҳидҳоро ҳамчун **усули ифодаи фикр бо забони образнок ва таъсиргузор** истифода мебаранд. Ҳамчунин ҳар ду забон фразеологизмҳоро бо маънои ғайримустақим истифода мебаранд, масалан:

тоҷикӣ	англисӣ	маъно

“Об ба даҳон гирифтан”	Hold one’s tongue	Хомӯш будан
“Забон дароз кардан”	Talk back	Чавоби беадабона додан

Фарқиятҳо бошад, ин ба сохтори грамматикӣ вобаста аст, яъне фразеологизмҳои тоҷикӣ бештар исмӣ ва феълӣ мебошанд, дар ҳоле ки дар англисӣ ибораҳои феълӣ (phrasal verbs) хеле маъмуланд, масалан:

- Тоҷикӣ: «**Дар обу оташ гашт**» – азоби зиёд кашид
- Англисӣ: **Go through hell** – азоби саҳт кашидан

Фразеологизмҳои тоҷикӣ реша дар фарҳанги форсии қадим, адабиёти классикӣ ва ислом доранд. Дар ҳоле ки англисӣ бештар ба сарчашмаҳои англосаксонӣ, библиявӣ ва халқӣ таъа мунонад. Ҳарчанд фразеологизмҳои тоҷикӣ ва англисӣ аз ҷиҳати сохт ва пайдоиш гуногунанд, онҳо шабоҳати назаррас низ доранд. Ҳарду ба ифодаи эҳсос, андеша ва ахлоқ хизмат мекунад. Муқоисаи онҳо на танҳо барои омӯзиши забон, балки барои таҳлили фарҳангӣ низ аҳамияти бузург дорад.

Ҳамин тавр, мо хулоса карда метавонем, ки фразеология як соҳаи муҳими забоншиносӣ, ки ба омӯзиши воҳидҳои фразеологӣ (идиомаҳо, коллокатсия, ибораҳои феълӣ, мақол, зарбулмасал ва ғайра) ва истифодаи онҳо дар забони ҳаррӯзаи инсонҳо ва адабиёт бахшида шудааст. Фразеологизмҳо дорои маънои маҷозӣ ва рамзӣ мебошанд, ки бо кӯмаки онҳо фикр ва ҳиссиёти одамон таъсирбахш ва образнок ба гӯш мерасанд. Барои ҳар забон, фразеологизмҳо аз фарҳанги миллий ва таърихи он ба вучуд меоянд ва ин хусусият онҳоро ба ҷузъҳои муҳими забон ва адабиёт табдил медиҳад.

Дар муқоисаи забони тоҷикӣ ва англисӣ дида мешавад, ки ҳарду забон фразеологизмҳоро ҳамчун воситаи ифодаи фарҳанг ва таҷрибаи иҷтимоии худ истифода мебаранд. Ҳар ду забон фразеологизмҳоро барои кӯмак дар фаҳмидани ҳислатҳо, эҳсосот ва андешаҳои инсонӣ истифода бурда, ба таври ҷолиб ва таърифӣ ҳиссиёт ва ҳолатҳои мухталифро барои гӯянда ва шунаванда шарҳ медиҳад.

Дар охир мо гуфтаҳои болоро бо суҳанони олими машҳури тоҷик Ҳ. Мачидов ҷамъбаст мекунем: «Воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати сохту таркиб, маъно ва обуранг ба гурӯҳҳои зиёде ҷудо мешаванд. Онҳо дар шакли ифодаҳои ниҳоят мухтасар таҷрибаи ҳаётии бисёрсолаи одам, таъбу кайфият ва урву одати онҳоро инъикос кардаанд. Онҳоро дар мавридҳои офаридани образҳои дилчаспи бадеӣ, портрет ва лавҳаҳои ҷудогонаи зиндагӣ, баҳодихӣ ба ҳодисаю воқеаҳои ҳаёт ҳамчун воситаҳои муҳиму тайёри забон ба кор мебаранд» [6, с. 4].

Адабиёт:

1. Азимова, М. Н. Сопоставительно-типологический анализ фразеологической системы таджикского и английского языков, автореф. дис. ... док. филол. наук. 10.02.20 / Матлуба Нуритдиновна Азимова. Душанбе, 2006. – 50 с.
2. Амосова, Н.Н. Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. -Л.: ЛГУ, 1963. – 208с.
3. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Бали. – М., 1955.
4. Гак, Г. В. О структурно-семантических группах во французской фразеологии / Г.В. Гак. – ИЯШ, – 1959, – № 5.
5. Кунин, А. В. Фразеология современного английского языка / А. В. Кунин. - М.: Международ, отношения, 1972. – 288 с.
6. Мачидов, Ҳ. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик / Ҳ. Мачидов. Дастури таълимӣ – Душанбе, 1982. – 104 с.
7. Смирницкий, А. И. Лексикология английского языка / А. И. Смирнитский. – М.: Изд-во лит. на иност. яз., 1956. – 260 с.
8. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони тоҷикӣ / М. Фозилов. Ҷ.1 ва 2, 1963. – 963 с.
9. Хушенова, С. В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка / С. В. Хушенова. АКД. – Д., 1966. – 29 с.

10. Хусейнова, Г. А. Отражение фразеологии и поговорки в толковых словарях таджикского и английского языков / Г. А. Хусейнова // Вестник Бухтарского государственного университета имени Носира Хусрава 1/1 (119), Бухтар – 2024, стр. 51-56.
11. Шарипова, З. М. Семантико-структурный анализ фразеологических единиц таджикского, арабского и русского языков. автореф. дис. ... канд. филол. наук. 10.02.20 / Шарипова Зумрад Махмудовна. Душанбе, 2011. – 27 с.

Маълумот дар бораи муаллифони: *Атоева Ханифа Набиевна*, муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷии *Донишгоҳи давлати молия ва иқтисоди Тоҷикистон*. Адрес: Тоҷикистон, 734067, ш. Душанбе кӯчаи Нахимова 64/14.. Тел: 904-43-00-02

Ибрагимова Шарифа Абдулфайзовна, муаллими калони кафедраи забонҳои хориҷии *Донишгоҳи давлати молия ва иқтисоди Тоҷикистон*. Адрес: Тоҷикистон, 734067, ш. Душанбе кӯчаи Нахимова 64/14.. Тел: 904-11-11-41.

Сведения об авторах: *Атоева Ханифа Набиевна*, старший преподаватель кафедры иностранных языков *Таджикского государственного финансово-экономического университета*. Адрес: Таджикистан, 734067, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14.. Тел: 904-43-00-02;

Ибрагимова Шарифа Абдулфайзовна, старший преподаватель кафедры иностранных языков *Таджикского государственного финансово-экономического университета*. Адрес: Таджикистан, 734067, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14.. Тел.: 904-11-11-41.

Information about the authors: *Atoeva Hanifa Nabievna*, senior lecturer at the Department of Foreign Languages, *the Tajik State University of Finance and Economics*. Address: *Tajikistan, 734067, Dushanbe, Nakhimova street 64/14..* Tel: 904-43-00-02;

Sharifa Abdulfayzovna Ibragimova, senior lecturer at the Department of Foreign Languages, *the Tajik State University of Finance and Economics*. Address: *Tajikistan, 734067, Dushanbe, Nakhimova street 64/14..* Tel.: 904-11-11-41.

**МУНОСИБАТИ МАЪНОҲОИ ЛУҒАВӢ ВА ГРАММАТИКӢ
(дар асоси маводди романи “Гардиши девбод”-и Абдулҳамид Самад).**

Баҳромова Х.А.

**Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улугзода**

Мақолаи мазкур ба таҳлили муносибати маъноӣ луғавӣ ва маъноӣ грамматикӣ дар сохтори ҷумлаи забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Муаллиф равшан баён намудааст, ки дар сатҳи грамматикӣ ҳар забон мафҳумҳои асосӣ ва устувор мавҷуданд, ки барои фаҳмиши дурусту амиқи низоми грамматикӣ нақши калидӣ доранд. Дар ин мақола маъноӣ луғавӣ ҳамчун мазмуни маънавии асосии калима ва маъноӣ грамматикӣ ҳамчун қабати иловагии семантикӣ баррасӣ мешавад. Маъноӣ грамматикӣ тавассути шаклҳои сарфӣ ва наҳвӣ ифода ёфта, мазмуни абстракт ва умумиро ташкил медиҳад. Муаллиф бо истинод ба корҳои олимони дохилию хориҷӣ нишон медиҳад, ки робитаи шакл ва мазмун дар забон яклухтӣ ва ҷудонашаванда мебошад. Дар мақола таърифи гуногуни категорияи грамматикӣ баррасӣ ва муқоиса шудаанд, ки гуногунии назарияҳоро дар илми забоншиносӣ инъикос мекунад. Дар ҷамъбасти мақола ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки категорияи грамматикӣ ҳамчун воҳиди назариявӣ барои дарки низоми грамматикӣ ва семантикии забон аҳамияти муҳим дорад.

Калидвожа: маъноӣ грамматикӣ, маъношиносӣ, забони тоҷикӣ, категория, грамматика, категорияҳои грамматикӣ, морфология, таҳлили матн, сохти ҷумла, услуби нутқ.

**СМЫСЛОВАЯ СВЯЗЬ ЛЕКСИЧЕСКИХ И ГРАММАТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ (на
основе материалов романа «Гардиши девбод»
Абдулхамиды Самада).**

Статья посвящена анализу соотношения лексического и грамматического значения в структуре предложения таджикского языка. Автор ясно указывает, что на грамматическом уровне каждого языка существуют основные и устойчивые понятия, которые играют ключевую роль в глубоком понимании грамматической системы. В работе лексическое значение рассматривается, как основное семантическое содержание слова, а грамматическое значение – как дополнительный семантический слой. Грамматическое значение выражается посредством морфологических и синтаксических форм и формирует абстрактное и обобщённое содержание. На основе трудов отечественных и зарубежных исследователей автор показывает, что связь между формой и значением в языке является единой и неразрывной. В статье анализируются и сопоставляются различные определения грамматической категории, отражающие многообразие теоретических подходов в языкознании. В заключение подчёркивается, что грамматическая категория, как теоретическая единица имеет важное значение для понимания грамматической и семантической структуры языка.

Ключевые слова: грамматическое значение, семантика, таджикский язык, категория, грамматика, грамматические категории, морфология, анализ текста, структура предложения, стиль речи.

**SEMANTIC RELATIONSHIP BETWEEN LEXICAL AND GRAMMATICAL
MEANINGS (based on the material of the novel “Gardishi devbod” by Abdulhamid Samad).**

This article focuses on analyzing the relationship between lexical and grammatical meaning within the structure of sentences in the Tajik language. The author clearly states that each language possesses fundamental and stable grammatical concepts that play a crucial role in the deep understanding of its grammatical system. In this study, lexical meaning is examined as the primary semantic content of a word, while grammatical meaning is viewed as an additional semantic layer. Grammatical meaning is expressed through morphological and syntactic forms, creating an abstract and generalized semantic component. Drawing on the works of both national and international scholars, the author demonstrates that the connection between form and meaning in language is unified and inseparable. The article reviews and compares various definitions of grammatical category, reflecting the diversity of theoretical perspectives in linguistics. In conclusion, it is emphasized that the grammatical

category, as a theoretical construct, plays an essential role in understanding the grammatical and semantic system of the language.

Keywords: *grammatical meaning, semantics, Tajik language, category, grammar, grammatical categories, morphology, text analysis, sentence structure, speech style.*

Муқаддима

Илми забоншиносӣ ба ҳалли масъалаҳои равона гардидааст, ки бе ҳалли ҳар яке аз онҳо рушду такомули он аз имкон берун аст. Муайян намудани муносибати маъноӣ ва маъноӣ луғавӣ яке аз масъалаҳои баҳсталаби илми забоншиносӣ маҳсуб ёфта, дар ин самт олимони корҳои шоистаеро ба итмом расонидаанд. Олимони шинохтаи хориҷиву тоҷик ба мисли С.Улмманс, Д.А. Штелинг, А.Кребер, И.А.Мельчук, А.Шахматов, Д.Ғозиев, М.Н.Қоимова, Д.Хоҷаев, Ш.Шукуров, Қ.Рустамов, Ҳ.Мачидов,

И Саломӣён, Ж.Б. Гулназарзода дар пажӯҳиши масъалаҳои гуногуни муносибати маъноӣ грамматикӣ ва маъноӣ луғавӣ саҳмгузоранд ва, дар ин чода ба мувафаккиятҳо ноил гардидаанд.

Аввалин таснифоти калимаҳо аз рӯи маъно ба ҳиссаҳои нутқ низ хеле барвақт аз ҷониби намоёндогони забони форсӣ-тоҷикӣ ба итмом расонида шудааст. Шояд дар ин маврид набояд фаромӯш сохт, ки “мо кистем, аз кучоем ва дар кадом дудмон сабзидаем” [20, саҳ, 3].

Мардуми тоҷик аз гузашта бо фарҳангу тамаддуни густурда ва осори пурғановати ниёгон миёни дигар мардумон шуҳрат ёфта буданд. Дар баробари малакаву маҳорати шоириву нависандагӣ малакаву маҳорати забоншиносии ниёгонамон низ дар олами илми ҷаҳонӣ мавқеи калонро касб намудааст. Маҳз, ин малакаву маҳорат боис гардид, ки гиреҳҳои бастаи илми забоншиносии тоҷик кушода гардад.

Бояд зикр намуд, ки дар сатҳи грамматикӣ ҳар як забон мафҳумҳое вучуд доранд, ки ҳамчун воҳидҳои асосӣ ва устувори сохтори грамматикӣ ба ҳисоб мераванд. Барои дарки дурусту амиқи низоми грамматикӣ ҳар забон муҳаққиқ бояд моҳияти ин мафҳумҳоро бишиносад ва бо онҳо кор карда тавонад. Яке аз муҳимтарин чунин мафҳумҳо **категорияи грамматикӣ** мебошад, ки метавонад дорои табиати сарфӣ ё наҳвӣ бошад.

Ҳар як калима дорои категорияи грамматикӣ ва категорияи луғавӣ мебошад. Маъноҳои грамматикӣ калимаҳо, одатан, ба гурӯҳҳои маъноҳои сарфӣ, калимасоз ва наҳвӣ ҷудо карда мешаванд [12, саҳ, 30].

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот

Муносибати байни шакл ва маъно яке аз масъалаҳои марказии маъношиносӣ ва грамматикаи назариявӣ ба ҳисоб меравад. Масъалаҳои маъно, алоқа миёни маъно ва мафҳуми ифодашаванда, мутобиқати забон, тафаккур ва воқеият диққати олимони соҳаро ҳам дар замони антиқа, ҳам дар давраи асрҳои миёна ва ҳам дар замони муосир ҷалб намуда буд [8, саҳ, 31].

Андешаи Ҳ. Дӯстзода дар ин маврид то андозае дуруст аст, аммо набояд фаромӯш сохт, ки дар замони антиқа ба масъалаи мафҳум ва ном бештар диққат додаанд, ки ин падида ро дигар муҳаққиқон низ ҷонибдорӣ намудаанд. Дар ин маврид тавонистем андешаи яке аз онҳоро чун намуна орем: “Агар калима таъсирбахш набошад ва ном ҳақиқат надошта бошад, далел он аст, ки худӣ ҳақиқат мавҷуд нест ва ҳақиқати иҷтимоӣ ҳам вучуд надорад” [11 саҳ, 215].

Гарчанде он донишмандон номро моли илми забоншиносӣ пиндоранд ҳам, вале масъалаҳои ҷудогонаи мафҳумро дар робита бо илми мантиқ матраҳ менамуданд.

Ногуфта намонад, ки дар забонҳои табиӣ ҷумлаҳо на танҳо аз калимаҳо, балки аз муносибатҳои грамматикӣ ва семантикӣ ташаккул меёбанд, ки маънои умумиро ба вучуд меоранд. Дар ин замина, ҷудо кардани **маъноӣ грамматикӣ** ва **маъноӣ луғавӣ** нақши калидӣ дорад. Маъноӣ луғавӣ (лексикӣ) маънои асосии калима аст, ки мустақиман аз маъноӣ луғавӣ ва таърихию иҷтимоии он дарак медиҳад ва маъноӣ грамматикӣ маъное мебошад, ки аз шаклҳои грамматикӣ ва муносибатҳои онҳо дар ҷумла бармеояд.

Мувофиқи ақидаи забоншиноси рус Шмелов Д.Н. масъалаи табиати маъно дар забон ҳамонро мураккаб боқӣ мемонад. Истилоҳи “маъно” дар забоншиносӣ бисёрсамта аст. Аз ин рӯ, дар мавриди муносибати маъно бо мафҳум ва маъно бо ашё миёни муҳаққиқон ягонагии ақида дида намешавад [18, саҳ. 49].

Дар ин маврид андешаи донишманд Д.Н. Шмелов дуруст аст, зеро дар ҳақиқат, дар мавриди муносибати маъно бо мафҳум миёни муҳаққиқон андешаҳои гуногун ба майдони илм омадааст.

Муҳаққиқи дигари рус М.Л. Василев дар хусуси маъноӣ забонӣ алоқаи он бо мафҳум чунин нигоштааст: “Маъно (значение) – ин унсуре воҳиди забон мебошад, ки дар шуури мо ҳақиқати олами воқеӣ ва мафҳумҳои ба онҳо вобастаро инъикос мекунад. Миёни маъно ва мафҳум алоқамандии ниҳоят мураккаб ҷойгир аст, ки муаррифии қоидаҳои муайян танзим мешавад. Аз ин рӯ, маъноӣ лингвистӣ бояд ҳамчун усулҳои истифодаи маъноҳоро барои тавлиди ин ё он мафҳум ифода кунад [4, сах. 21].

Ҳар яке аз ин олимони паҳлуҳои гуногуни маъноҳои калимаро мавриди омӯзишу пажӯҳиш қарор додаанд. Масалан, маъноҳои гуногун касб кардани калимаҳоро забоншиносии варзидаи тоҷик Ҳ.Мачидов қайд намуда, чунин зикр намудааст, ки “киёфаи овозӣ фақат яке аз паҳлуҳои калима аст, ки дар шакли моддӣ вучуд дорад. Паҳлуи дигари басо муҳимми он маъно ё дурусташ маҷмуи маъноҳои он мебошад. Калимаҳо бо киёфаи доимӣ устувори худ ба системаи маъноҳои гуногун далолат мекунанд” [12, сах. 24]. Ба андешаи профессор Ж.Б. Гулназарзода маъно худ ба худ бидуни киёфаи овозӣ матраҳ намегардад [7, сах.12].

Агар як калима дар алоҳидагӣ як маъноро ифода намояд, дар дохили воҳидҳои фразеологӣ омада, маъноӣ дигар ва инчунин, дар зарбулмасалу мақол бошад, маъноӣ ба худ хосро касб менамоянд. Масалан, дар зарбулмасали “аз донишманд мапурс, аз корафтада пурс” [9, сах. 62] калимаи “корафтада” мазмуни ба худ хос, яъне “донишманд”-ро касб намудааст.

Ҳангоми таҳлили воҳидҳои забонӣ-морфема, калима, лексема ва дигар унсурҳои мушоҳида кардан мумкин аст, ки ғайр аз маъноӣ луғавӣ дар таркиби онҳо боз як қабати дигари маъноӣ ҷой дорад. Ин қабати иловагӣ ба муносибати калима бо шаклҳои дигар, бо воҳидҳои дигар ва бо нақшҳои грамматикӣ ишора мекунад. Маҳз, ҳамин мазмун, ки хусусияти умумӣ ва типӣ дорад, маъноӣ грамматикӣ мебошад.

Маъноӣ грамматикӣ дар забон тавассути шакли грамматикӣ баён меёбад. Тибқи назарияи забоншиносии муосир, шакли грамматикӣ на танҳо намуди зоҳирии калимаро дар бар мегирад, балки ҳамбастагии ин шаклро бо вазифа ва мазмуни он ифода мекунад. Яъне, шакли грамматикӣ ҳам шакл аст ва ҳам вазифа (семантика)-и грамматикӣ.

Ҳар шакли грамматикӣ, хоҳ ба самти сарф тааллуқ дошта бошад ва хоҳ ба самти наҳв, вазифаи муайяне иҷро мекунад. Ин вазифаҳо гуногунанд ва одатан дар шакли қабати маъноӣ умумӣ ва маҳзун (абстракт) пайдо мешаванд, ки бар болои маъноӣ луғавӣ калима гузошта мешаванд. Барои мисол, пасвандҳои ҷамъбандии-**ҳо**, -**гон**, -**ён** дар исмҳои маъноӣ ҷамъро ифода мекунанд: *китобҳо*. Ё пасоянди-**ро** дар охири исм (*китобро*) вазифаи наҳвии пуркунондаи бевоситаро иҷро менамояд. Дар ҳар ду ҳолат маъноӣ луғавӣ калима тағйир намеёбад, вале маъноӣ грамматикӣ вобаста ба шакл дигар мешавад. Гарчанде, ба андешаи мо тавассути пешванди “ҳо” танҳо ҷамъбандӣ ифода ёбад ҳам, вале дар забони “Гардиши Девбод” ба воситаи пасвандии ҷамъбандии “ҳо” баробари маъноӣ асосии калима нависанда чунин тобишҳои маъноиро ҳам ифода кардааст. Аз ҷумла:

1) Дар натиҷаи ба исми танҳо васл ёфтани пасванди ҷамъбандии “ҳо” авалан калима ба маъноӣ бисёрӣ соҳиб мешавад: *Хайр, агар сайр ҳисобедаш, ду-се рӯзам ба дарави рушқаву алафҳои боғи камтири Сифат гузаист* [21, с.18].

- **Каҳдарзаҳои** бобои Некнома аз пуштаҳои Девлох фаро вардем [21,с.19]. *Хайр, ку аз сайру саёҳат, корҳои* кардаву нокарда, **зиёфатҳои** танҳо хӯрдаат гап бизан [21,с.18]. *Лекин, ба меҳрубони Парвардигор, гаҳвора рӯ-рӯи мавҷҳои* дамон мисли як барг, як пари мург, ҷунбон ҷунбону алвонҷӯрон омаду дар чанги Некном афтод. *Рустаи ғариб бо шаст байни зонҳои* худ маҳкам дошта, *риши зебои ўро қачу килеб тарошид ва боз кундаи зону ба пасаш зада, таҳдидомез гуфт:* - *Шукр бикун, ки сарат аз тан ҷудо нашуд. Ин маротиба ба хотири бобои шоир...* *Гум шав аз назарам, ки рангу раҳмоната набинам, «вовчик!»* [21,с.279].

-**Қатори авбоиҳо**, бағал пури санг, ишиаи **тирезаҳо** мешикананду **дӯконҳоро** отаи мезананд? *Аз дузду роҳзан олам пур шуд* [21,с.384.]

Нависанда тавассути истифодаи пасванди чамъбандии “ҳо” маънои умумиро ифода намудааст. Ин тарзи навишт дар асарҳои устод Айни ҳам ба мушоҳида мерасанд. Муҳаққиқ Х. Ҳусейнов дар мавриди истифодаи пасванди чамъбандии “ҳо” аз ҷониби Садриддин Айни андешаи худро чунин баён намудааст: “Дар назари хонанда ифодаи бисёри аз он ҷиҳат ҷозибанок мебарояд, ки вай дар ин маъно предметҳои якхелаи зиёд, дар айни замон гуногунро тасаввур мекунад” [17, сах.72].

Абдулҳамид Самад низ ба ашъҳои гуногуни зиёд пасванди чамъбандии “ҳо”-ро зам намудааст, аз қабилҳои *алафҳо, қаҳдарзаҳо, қорҳо, мавҷҳо, зонӯҳо, дуқонҳо, тирезаҳо* ва ғайра.

2) Пасванди “ҳо” ба замми маънои бисёри, чамъ, ҳархелагии предметҳои якҷинса ва гуногунии рангу ҳаҷми предметҳоро низ ифода менамояд:

Вале чун саворон ба андозаи чаширас наздик омаданд, истиқболгирандагон ба пешсафмарде чорпахлӯ, чорафзор, дар сар қўлоҳи нўтези ситорадор, дар тан пўшоки сабзтоби сарбозӣ, тугмаҳои пероханаи шабеҳи гули қоқу заб-зарди ҷилдор, дар по мўзаҳои пошнаву соқбаланди сип-сиёҳи ҷилдор, савори асти масту бодпо чаши дўхтанд [21, с.29].

Дар ин маврид пасванди “ҳо” ашъҳои гуногун, яъне *тугмаҳо, мўзаҳо* ва ғайраро ифода менамояд.

3) Пасванди “ҳо” мухталифии ҳиссаҳои нутқро мефаҳмонад:

Дар *қучоҳо, бо кӣ гаистӣ?* [21, с.18]. Ба андешаи ман, *гузаштаҳои* Комилбой танҳо ба хотири олуда нашудани хун, фосид нагардидани ахлоқашон роҳи фирору ғузрез пеш гирифтаанд. Ман зинда бошаму шумо ин чизҳоро бигиред, пеши рўҳи гузаштаҳои бошарафам хандасор мешавам, - ҳавои даҳан қард Мироб ва чун ҳамеша суханаширо бо лутф идома дод. - Аз аҳди Нодиршоҳи ғосиб мо дар хидмати Насимем [21, с.57].

Ин гапи бофта нест, – андешаманд посух дод Некном ва ба дуриҳоро назар афканда афзуд. Дар дуриҳои чаширас, домони уфуқи нилгуну оинавор шаффоф, аз сари шо наи кўҳҳои Ҷилдўхтарон забонае отаишун лаҳза ба лаҳза аёнтар мешуд ва ранги нафиси гулобӣ ба шерозаи кунгура дори сил-силақўллаҳои шарқ шукўҳ афзуда, ба алмосре заҳои бешумори барфӣ бо ҷилову дурахш ҷон мебахшид [21, с.72].

4) Пасванди “ҳо” ифодаи номуайянии замонро ҳам мефаҳмонад:

Шоҳини даҳмарда *аввалҳо* дар ғирумони писари қалонаш Абдурахмон ба хотири озурда медид, одамизодро аз раванқ боздошта, тадриҷан ба таназзул бурда, ниҳоят ба лўхтак табдил медиҳад [21, с.11].

Тавассути ҳамроҳ намудани пасванди “ҳо” бо вожаи “**аввал**” нависанда тавонистааст, ки дар калимаи “аввалҳо” номуайянии замонро ифода намояд.

5) Пасванди “ҳо” барои мухтасаран нишон додани зиёдии амал барои муъҷазии ифодаи фикр низ хизмат мекунад:

Ин *чизҳо* барои нафси ҳароманд, меғуфт, бақо надоранд [21, сах. 36]. Ҳамин *чизҳо* дилхунам қард; ҳатто аз чашии бадашон тарсидам. Баъди фикру таҳлили зиёд худ ба худ гуфтам: кўрӣ, ки дар пешат ғўр аст, - бо писханд гуфт домўлло Латиф. - Аз ин қавм чашидори некӣ нашаву асоятро ба рўшанӣ бизан [21, сах. 38].

Натиҷаҳо

Чӣ тавре ки маълум аст, пайвастиҳои шакл ва мазмуни грамматикӣ яклухтӣ ва ҷудонашаванда аст; яке бе дигаре вучуд дошта наметавонад. О. Ахманова зикр мекунад, ки маъно дар он ҳолат луғавист, ки бо калимаҳои алоҳидаи таркиби луғавӣ ифода шавад. Ҷойи дигар қайд мекунад, ки маънои грамматикӣ ҳам дар нақши мундариҷа ё тарҳи муҳтаво (план содержания) ва ҳам дар нақши ифода ё тарҳи баён (план выражения) иловагист ва аз маънои луғавӣ ҷудо буда наметавонад. Аммо бояд зикр қард, ки маънои луғавӣ асосӣ бошад ҳам, дар калима вай бо маънои грамматикӣ алоқаманд аст ва бе он ифода намешавад. Пас, ягонагии маънои луғавӣ ва грамматикӣ хусусияти асосии калима мебошад.

Маънои дар воқеияти забонӣ, монанди олами моддӣ, шакл бе мазмун маънӣ надорад. Аз ҳамин сабаб, маънои грамматикӣ танҳо дар робита бо шакли грамматикӣ ифода меёбад ва баръакс ҳар шаклҳои луғавӣ метавонад ягона бошад ва мумкин аст, бо маъноҳои луғавии дигари ҳамон калима ояд, яъне сермаъно гардад [13, с.70].

Дар натиҷа маҷмуи шакл ва мазмуни грамматикӣ **категорияи грамматикӣ** (сарфӣ ё нахвӣ)-ро ба вучуд меорад. Категорияи грамматикӣ, дар навбати худ, ягонагии ҷудонашавандаи маънои луғавӣ ва маънои грамматикӣ мебошад. Масалан, чӣ тавре ки дар боло қайд намудем, пасоянди-ро дар охири исм (*китобро*) вазифаи нахвии пуркунандаи бевосита ро иҷро менамояд, ки ин падида дар забони “Гардиши девбод” ба мушоҳида гирифтм. Аз ҷумла: “*Аз байни саркардаҳо, ки ошно ва намакхӯри зиёд дошт, ҳангоми ҳалли мочаро ва мушкилоти хурду бузург, гап, пешниҳод ва ақидаи Комилбой чун ҳукми одилона пазируфта мешуд*” [21, сах. 25].

Хусрав гарқи андеша, дар гӯшае нишаста, ба бибиаш Зикамоҳ, ки болои ҷойнамоз сар ба сӯҷуд, аврод меҳонд, менигарист. Пиразан дар охири намоз ҳамеша аз Худованд таманно мекунад, ки мардумро аз балоҳои замину осмонӣ дар паноҳи исматаш нигоҳ дорад. Ҳамин лаҳза дарвозаро кӯфтанд, дурушту башаст пайи ҳам кӯфтанд [21, с.432].

Муҳокима

Дар илми забоншиносӣ мафҳуми категория яке аз мавзӯҳои баҳскунанда ба ҳисоб меравад ва то имрӯз шарҳҳои гуногун ва назариёти мухталиф роҷеъ ба он пешниҳод шудааст. Мутаассифона, истилоҳ ва мафҳуми «категорияи грамматикӣ» то ҳол таърифи ягонаи умумӣ пазируфташуда надорад. Ин гуногунии назариёт аз таҳлили таърифҳои муаллифони гуногун ба хубӣ бармеояд.

Ба таври мисол, Л.И. Баранникова категорияҳои грамматикиро чунин шарҳ медиҳад: “Категорияҳои грамматикӣ он мафҳумҳои умумизабониянд, ки хусусияти системавии забонро муқаррар намуда, ифодаи худро дар калима ва ҷумла пайдо мекунанд” [2, сах. 216].

Яъне, ба назари ӯ категорияҳо инъикоскунандаи хусусиятҳои умумии низомии грамматикӣ забон мебошанд. Д.А. Штелинг бошад, ба ин масъала аз дидгоҳи дигар менигарад. Ӯ категорияи грамматикиро ҳамчун “муносибате дар низомии грамматикӣ” таъриф медиҳад, ки тавассути муқобилгузори ду гурӯҳи шаклҳо, ки ҳамдигарро пурра истисно мекунанд, ба вучуд меояд. Ба гуфтаи ӯ, категорияи грамматикӣ аз ягонагии зиддиятҳо (антиномияҳо)-е ташаккул меёбад, ки қонуни асосии тафаккури инсонро инъикос мекунад [19, сах. 56].

Бо вучуди ин, қабули чунин таъриф мушкилоти муайян ба бор меорад. Агар мо назари Штелингро пурра қабул кунем, суоле пеш меояд: категорияҳои грамматикӣ, ки бештар аз ду шакл доранд, чӣ гуна бояд фаҳмида шаванд. Масалан, категорияи ҳолат (падеж) дар бисёр забонҳо на ду, балки чор, шаш, даҳ ва ҳатто бештар шакл дорад. Дар ин ҳолат, категорияи падеж ба чорҷӯбаи таърифи пешниҳоднамудаи Штелинг мувофиқ намеояд, зеро системаи он ба муқобилияти дугона асос намешавад. Категорияи номуайянии исмҳо дар забони тоҷикӣ ба мушоҳида мерасад, ки аксарияти нависандагони тоҷик, аз қабili Абдулҳамид Самад ҳангоми навиштани асарҳои худ ба ин категория диққати махсус додаанд, масалан: *Аз лаби чашма ё сари роҳ беиба аз дасти зан ё духтаре дошта ба доду ғизон, рӯву мӯканиаш нигоҳ накарда «базм» меорост. Ва ба ҳай-ҳаю эътирози мардум як посух меод. «Инқилоб! Враг народ...»* [21, с.34]. *Дила аз ҳад зиёд хун нахун, Гулсифат, - бо овози лар зонак ба ӯ мегӯяд зане, -бо чехраву дили кушод бигуселонаш Шод бираваду сиҳату саломат баргардад. Ва пиразане оҳи сард кашида, дасти навозиш ба сар ё шонаи ӯ ниҳода, боз аз кадом як рӯзи наҳс, газабу тараҳум ва мӯъҷизаи илоҳӣ ёд мекунад* [21, с.20] *Лекин омад, чун балои осмонӣ ногаҳон омад, ҳаяҷономез ҷилави гап мегирифт ҷавонзане. -Шумо диден ё не? Э ун офата кесе дар ин макон ҷону ақл дошт, албатта дид. Вақти саҳар, нав намози бомдод хонда будем, ки абрҳои сиёҳу кабуд аз чор тарафи осмон сар бардоштанд* [21, с.21].

Дар ин ҷумлаҳо категорияи номуайяни дар исмҳои духтаре, зане, пиразане ва ҷавонзане ба мушоҳида мерасанд.

Категорияи грамматикӣ ҳамчун мафҳум дорои табиати мураккаб буда, ба таҳқиқи амики назариявӣ ниёз дорад. Гуногунии таърифҳо бозгӯи он аст, ки категорияи грамматикӣ ҳодисаи бисёрсамт ва серпахлу буда, дар таснифу тавсиф наметавонад ба як қолаби ягона маҳдуд карда шавад.

Муқобилгузори грамматикӣ (тазод) низомҳоро ба вучуд меорад, ки онҳоро **категорияҳои грамматикӣ** меноманд. Дар ҳамин замина, категорияи грамматикиро метавон ҳамчун низми таҷлилшудаи **маъноҳои грамматикӣ** таъриф дод, ки ин маъноҳо тавассути

шаклҳои муайяни зоҳирӣ ифода меёбанд. Категорияҳои грамматикӣ аз ҷиҳати сохтор ва вазифа хеле гуногун мебошанд:

- аз рӯйи теъдоди аъзои муқобилгузошташуда (граммемаҳо),
 - аз рӯйи тарзи ифодаи шаклҳои грамматикӣ,
 - аз лиҳози хусусияти маъноӣ грамматикӣ дар онҳо ифодаёфта,
 - ва аз ҷиҳати муносибати ин маъноҳо бо воқеияти беруна
- Ба ин ҳулоса муҳаққиқон низ ишора мекунад [19, саҳ.159-160].

Муаллифони **Грамматикаи академӣ “Грамматикаи забони адабии тоҷикӣ” [1970]** чунин мешуморанд, ки мазмунҳои ҷузъии шаклан ифодаёфтаи калимаҳо дар гурӯҳҳои семантикӣ муттаҳид шуда, **категорияҳои грамматикӣ**ро ташкил медиҳанд. Аз назари онҳо, категорияҳо маҷмӯи ҳамин маъноҳои умумии грамматикӣ мебошанд [5, саҳ. 302].

Дар **«Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик»** категорияи грамматикӣ ҳамчун маъное шарҳ дода шудааст, ки тавассути шакли грамматикӣ баён мегардад ва ду ҷанбаи муҳимро дар бар мегирад. Аввалан, он маҷмӯи маъноҳои якранги грамматикӣ калимаҳост; сониян, категория гурӯҳҳои бузурги калимаҳоро муттаҳид месозад, ки дорои хусусиятҳои умумии маъноӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ мебошанд [6, с.79].

В.Н. Перетрухин низ ба ҳамин назар наздик аст. Ӯ таъкид мекунад, ки **маҷмӯи шаклҳои грамматикӣ**, ки маъноҳои якхела ё муқобили ҳамро ифода мекунад, категорияи грамматикӣ ном дорад [14, саҳ. 203]. Яъне, категория ҳамчун низомии шаклҳо ва маъноҳои ҳамбӯро танзимёфта амал мекунад.

Дар **Грамматикаи забони адабии тоҷик (1980)** таърифи мушаххастари категорияи сарфӣ пешниҳод шудааст: категорияи сарфӣ системаи қатори шаклҳои ба ҳам муқобилгузошташуда мебошад, ки дорои маъноӣ умумии сарфӣ мебошанд.

Инчунин, набояд фаромӯш сохт, ки дар забони тоҷикӣ чор категорияи нахвӣ аз қабili сохторӣ-структуравӣ, передикативӣ-мантиқӣ, замони нахвӣ ва модалият вучуд дорад, ки бе надониستاني ҳар яке аз онҳо илми нахвро азхуд намудан ғайриимкон аст. Ва ҳатто солҳои охир илми забоншиносии тоҷик чунон ҳам тараққӣ намудааст, ки олимони мо ба мисли дигар олимони кишварҳои пешрафта, инчунин, дар таҳлили лингвистии матн категорияҳои матнро низ муайян намудаанд [1, саҳ. 82].

Таркиби ҳар категория ҳаққи ақал аз ду қатор иборат аст; барои мисол, категорияи шумораи исм, ки аз шакли танҳо ва шакли ҷамъ иборат мебошад.

Ҳулоса

Ҳамин тариқ аз таҳлилу таҳқиқи мавод ба ҳулосае омадем, ки муносибати маъноӣ грамматикӣ бо маъноӣ луғавӣ дар сохтори ҷумлаҳои “Тардиши девбод”-и Адулҳамид Самад ба мушоҳида мерасанд. Маъноӣ луғавӣ маъноӣ асосии калима аст, яъне он чизе ки калима мустақилона ифода мекунад. Ин маъно новобаста аз ҷойгиршавии калима дар ҷумла нигоҳ дошта мешавад. Маъноӣ грамматикӣ маъноест, ки тавассути шаклҳои грамматикӣ (ҷамъ, ягона, замон, шахс, ҳолат ва ғ.) ифода меёбад. Дар ҷумла маъноӣ луғавӣ ва грамматикӣ бо ҳам пайваست шуда, маъноӣ пурраро месозанд.

Маъноӣ луғавӣ ва грамматикӣ дар ҷумла ҷудонашавандаанд: маъноӣ луғавӣ мазмун медиҳад, маъноӣ грамматикӣ бошад ин мазмунро ба шакли муайяни фикр табдил медиҳад.

Сипос

Муаллиф ба забоншиносон ва муҳаққиқон, ки бо таҳқиқотҳои анҷомдодаи худ дар самти маъношиносӣ саҳми арзанда гузоштанд, арзи сипос менамояд.

АДАБИЁТ

1. Абдуллоева, Г.З. Таҳлили лингвистии матн [Матн] Г.З. Абдуллоева. – Душанбе: Эр-Граф, 2023. – 178 с.
2. Баранникова, Л.И. Введение в языкознание [Текст] /Л.И. Баранникова. – Саратов: Саратовский университет, 1973. – 384 с.
3. Берёзин, Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание [Текст]. – М. Просвещение, 1979. – 133 с.
4. Васильев, М.Л. Семантика русского глагола. [Текст] / М. Л. Васильев- М. Просвещение ,1979. – 133 с.

5. Грамматика современного русского литературного языка [Текст]. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
7. Гулназарзода, Ж. Низомии маъноии феъл дар забони адабии тоҷикӣ [Матн] / Ж.Гулназарзода. – Душанбе, 2022. – 330 с.
8. Дӯстзода, Ҳ.Ҷ. Нақши воситаҳои тасвири бадеӣ дар ташаккули сохтор ва маъноии вохидҳои фразеологӣ (дар асоси маводи насли муносири тоҷик) дисс.доктори илмҳои филологӣ [Матн] Ҳ.Ҷ. Дӯстзода. – Душанбе, 2023. – 413 с.
9. Касимова, М.Н. Лексико-грамматические особенности похожих пословиц и поговорок русского и таджикского языков [Текст] / М. Н. Касимова // Язык - столп поклонения. – Душанбе, 2002. – С. 56-67.
10. Маслов, Ю.С. Введение в языкознание. 4-е издание [Текст]. – М.: Высшая школа, 1975. – 328 с.
11. Матробиён, С.Қ. Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ [Матн] / С.Қ. Матробиён. – Душанбе, 2012. – 210 с.
12. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муносири тоҷик (Луғатшиносӣ) [Матн] / Ҳ.Мачидов. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 242 с.
13. Муминов, А. Сермаъноии калимаи чашм, сар, дил, даст, по: номзади илмҳои филологӣ [Матн] А.Муминов. – Душанбе, 1972. – 150 с.
14. Перетрухин, В.Н. Введение в языкознание [Текст] М.Просвещение, 1984. –143 с.
15. Русская грамматика / Гл.ред Н.Ю Шведова [Текст]. –М. Наука, 1980. Т.І –783 с.Т.ІІ –709 с.
16. Талбакова, Ҳ. Хусусиятҳои лексикӣ ва фразеологӣ маъвои дил и Раҳим. [Матн] – Душанбе: Ирфон, 2003. –192 с.
17. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби “Одина”-и устод Айни [Матн] Х. Ҳусейнов. – Душанбе, 1973. –253 с.
18. Шмелев, Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка [Текст] / Д.Н. Шмелев. – Душанбе, 1964. – 244 с.
19. Штелинг, Д.А.О. Неоднородности грамматических категорий [Текст] / Штелинг, Д.А. // Вопросы языкознания. - № 1. 1959. –С. 55-64.
20. Эмомалӣ Раҳмон. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён. Китоби якум [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе: Ирфон, 1999. –124 с.
21. Абдулҳамид Самад. Гардиши Девбод [Матн] Самад Абдулҳамид-Душанбе: Маориф, 2017. – 512 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бахромова Хиросон Авлиёевна* -муаллими калони кафедраи Назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷӣ ба номи Сотим Улуғзода. Суроға: 734019, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел: 915470199, суроғаи электронӣ: bkhiroson@gmail.com

Сведения об автор: *Бахромова Хиросон Авлиёевна* -старший преподаватель кафедры теории и практика лингвистики Таджикского международного университета иностранных языков имени Сатима Улугзаде. Адрес: 734019, Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Тел: 915470199, электронная почта: bkhiroson@gmail.com.

Information about the authors: Bahromova Hiroson Avliyoevna - is a senior teacher at the Department of Theory and Practice of Linguistics at the Tajik International University of Foreign Languages named after Satim Ulugzade. Address: 734019, Tajikistan, Dushanbe, Muhammadieva street, 17/6. Tel: 915470199, email: bkhiroson@gmail.com.

ЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ РАЗЛИЧНЫХ ПЕРЕВОДОВ ОДНОГО И ТОГО ЖЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Бобоалиева З. П.

**Таджикский международный университет иностранных языков
имени Сотима Улугзода**

В статье автор проводит исследование о переводе одного произведения несколькими переводчиками на другой язык. В основном данная практика перевода встречается при переводе художественного произведения с одного языка одновременно несколькими переводчиками на другой язык. И в таджикской переводческой практике это явление имеет место. На примере произведений кыргызского писателя Чингиза Айтматова на таджикский язык, которые автор сделал предметом своего исследования.

Выводы автора сводятся к тому, что после сравнения исходного текста с переводом было определено, в какой степени переводчикам удалось передать дух произведения и стиль писателя. Таким образом, на основании полученных результатов можно выбрать наиболее приемлемый и лучший вариант перевода.

Ключевые слова: *последовательный обзор, перевод, вариант, художественная литература, Чингиз Айтматов, сравнения, оригинал, переводчики, процесс, фрагменты, язык.*

ТАҲЛИЛИ МУҚОИСАВИИ ЗАБОНШИНОСИИ ТАРЧУМАҲОИ ГУНОГУНИ ЯК АСАР

Дар мақола яке аз таҷрибаҳои тарҷумонӣ, яъне тарҷумаи як асари хориҷӣ аз ҷониби чанд мутарҷим ба забони мабдаъ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ин таҷрибаро метавон падидаи шоёни таваччуҳи хосса донист, ки дар амали тарҷумонии ҷаҳонӣ фаровон мушоҳида карда мешавад. Ин раванд дар амалияи тарҷумаи бадеии тоҷикӣ низ ҷой дорад. Мисоли он, тарҷумаҳои осори нависандаи қирғиз-Чингиз Айтматов аст, ки муаллиф онро мавзуи таҳқиқоти худ қарор додааст.

Хулосаи муаллиф дар он ҷамъбаст мегардад, ки пас аз муқоисаи матни асли бо матни мақсад муайян карда шуд, ки то чи андоза мутарҷимин тавонистаанд руҳи асар ва услуби адибро ба забони тоҷикӣ интиқол бидиҳанд.

Калидвожаҳо: *таҳқиқ, тарҷума, нусха, осори бадеӣ, Чингиз Айтматов, муқоиса, матни асли, матни мақсад, тарҷумонҳо, раванд, порчаҳо, забон.*

COMPARISON OF DIFFERENT TRANSLATIONS OF THE SAME WORK

In the article, the author conducts a study on the translation of one work by several translators into another language. Basically, this translation practice occurs when a work of art is translated from one language simultaneously by several translators into another language. This phenomenon also takes place in Tajik translation practice. Using the example of the works of the Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov in Tajik, which the author made the subject of his research.

The author's conclusions are that after comparing the original text with the translation, it was determined to what extent the translators managed to convey the spirit of the work and the writer's style. Thus, based on the results obtained, it is possible to choose the most acceptable and best translation option. It is also important and interesting that subsequent translators, when referring to already translated works, can take advantage of their achievements and correct their shortcomings.

Keywords: *sequential review, translation, variant, fiction, Ch. Aitmatov, comparisons, original, translators, process, fragments, language.*

Введение. В современной переводоведении и лингвистике особое место занимает проблема множественности переводов одного и того же художественного произведения. Наличие нескольких переводческих версий одного текста обусловлено тем, что перевод представляет собой не только процесс межъязыковой передачи информации, но и акт

творческой интерпретации оригинала. Каждый переводчик по-своему воспринимает и воспроизводит авторский замысел, что приводит к возникновению различных вариантов перевода, отличающихся лексическими, грамматическими, стилистическими и культурными особенностями [10, с. 75].

С точки зрения теории перевода, перевод одного произведения несколькими переводчиками можно считать явлением уникальным и заслуживающим особого внимания. Также оно считается одним из способов критики перевода, без которой немыслимо совершенствование переводческой практик, который помогает к лучшему пониманию оригинала. Как это ни парадоксально, некоторые его возможности раскрываются лишь в переводе. Это практика встречается в мировом переводоведении и в таджикской переводческой практике это явление имеет своего места.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью изучения особенностей переводческой интерпретации художественного текста и выявления факторов, влияющих на вариативность переводов. Сопоставление нескольких переводов одного произведения позволяет определить характерные переводческие трансформации, установить степень их адекватности и выявить наиболее эффективные способы передачи авторского замысла [10, с. 83].

Целью данной статьи является сопоставительный анализ различных переводов одного произведения и выявление особенностей переводческих решений, используемых для передачи содержания и художественной формы оригинала. Для достижения поставленной цели предполагается рассмотреть основные теоретические положения переводоведения, провести сравнительный анализ переводческих версий произведения и определить наиболее характерные переводческие трансформации.

Материалы и методы. Изучение разных переводов одного и того же произведения помогает не только сопоставить качество работы перевода и переводчиков, но и взглянуть на само произведение с другим углом. И выявить наиболее близкую к оригиналу перевода, и предлагать читателю. Также изучение этой темы и полученные результаты, при сопоставлении одного текста с другим, выявляют их достоинства и недостатки, освещают многие важные для теории и практики перевода моменты.

Данная проблема была изучена отечественными и зарубежными учеными такими как, Бл. Августиним, Р. Якобсоном, Л. М. Алексеевой, А. Д. Швейцером, М. Л. Гаспаровым, А. Давроновым, М. Зайниддинзода, и др. Однако, несмотря на все это, данная тема до конца не изучена и в этой области все еще есть вопросы, которые требуют решения. В настоящей статье мы попытались рассмотреть следующие вопросы:

1. Разница в интерпретации и понимании смыслов оригинала в каждом переводе;
2. Осознанная переводческая позиция;
3. Влияние историко-культурных особенностей и литературных приёмов при переводе.

Материалы нашего исследования стали множественности переводов одного и того же произведения писателя Чингиза Айтматова на таджикский язык.

В процессе написания данной научной статьи был использован комплекс научно-практических методов, каждый из которых позволяет выявить определённый аспект соотношения исходного текста и текста перевода. Так, сравнительно-контрастивный метод применялся для сопоставления языковых единиц оригинала и языка перевода на лексическом, грамматическом и стилистическом уровнях. Семантический метод использовался для детального анализа передачи смысла и выявления случаев его изменения, добавления или утраты.

Лексико-стилистические и грамматические методы были задействованы для рассмотрения выбора слов, структуры предложений и стилистических средств текста. Одновременно применялся функционально-коммуникативный метод, позволяющий определить степень эквивалентности коммуникативного воздействия исходного текста и его перевода. Таким

образом, использование данного комплекса методов обеспечило надёжную научную основу для всестороннего анализа качества перевода исследуемого произведения.

Обсуждение. Во всех произведениях Чингиз Айтматова параллельно проистекают две сюжетные линии: одна - это линия устного народного творчества и другая - описание реальной действительности. Они дополняют и укрепляют друг друга. Учитывая эти особенности, таджикские переводчики, выбрав из сюжетов произведений писателя отдельные легенды, предания, рассказы, песни, сказки и пленительные фрагменты, переводили и опубликовали их отдельно от самого произведения. Нами составлена таблица, в которой отражены такие показатели как: из какого произведения взят фрагмент, рассказ, или легенда, переводчик, год публикации, когда и кем переведено всё произведение. Из таблицы видно, сколько человек переводили то или иное произведение, отрывок или легенду, т.е. отмечены варианты переводов на таджикский язык. Здесь мы сочли необходимым привести таблицу, которая наглядно демонстрирует переводы и публикации произведений Ч. Айтматова в Таджикистане:

Таблица №1

№	Название произведений	Жанр	Переводчик отрывка	Год издания	Полный перевод	Год издания
1	«Первый учитель»	повесть	Максуди С.	1962	Ахрори Х.	1965
2	« <u>Прощай, Гульсары!</u> »	повесть	<u>Кувноков Дж.</u>	<u>1966</u>	<u>Мухаммад иев Ф.</u>	<u>1966</u>
3	«Солдатенок»	рассказ	—	—	Халиков У. Шараф Ш.	1966 1986
4	«Встреча»	рассказ	—	—	Шамси С. Обидов Р.	1972 1974
5	«Белый пароход»	повесть	Гафурова Т. А. Партав	1971 2010	Сорбон	1978
6	«Буранный полустанок»	роман	Ваххоб Р.	2011	Мухаммад иев Ф.	1984
7	« <u>Плаха</u> »	роман	<u>Салох С. Ваххоб Р.</u>	<u>1988</u> <u>1989</u>	<u>Касымзаде И.</u>	<u>2006</u>

В таблице мы подчеркнули те произведения, переводы которых подвергнуты сопоставлению и исследованию.

Варианты переводов произведений Ч. Айтматова на таджикский язык, на наш взгляд, можно разделить на две группы:

1. Интересные фрагменты из произведений, как рассказы и сказки были сначала переведены некоторыми переводчиками и опубликованы в периодической печати или сборниках. Позднее эти произведения, из которых выборочно были взяты отрывки одним переводчиком, полностью переведены другим и изданы в виде отдельной книги.

2. Малые произведения писателя, особенно рассказы, переведенные двумя переводчиками, – так называемое явление «множественности перевода».

Основная причина подобных подходов переводчиков к произведениям Ч. Айтматова, по всей вероятности, заключается в том, что некоторые отрывки из повестей и романов писателя содержат такие интересные сцены, что представляют собой вполне самостоятельные и завершённые сюжеты и как бы становятся произведениями в произведении.

К художественному переводу предъявляются весьма высокие требования, и работы указанного ознакомительного типа не могут нас по-настоящему интересовать. Поэтому мы остановились только на работы тех, которые ставят перед собой серьёзные художественные и

культурные задачи, стремятся заново развернуть на родном языке художественные черты оригинала, а тем самым сознательно способствуют тому, чтобы произведение извлеклось с той языковой среды, в которой оно зародилось, ведь имея адекватный перевод, мы вполне отвлекаемся от внешней формы оригинала и получаем его подлинное содержание уже в форме другого языка.

Прежде чем приступить к сопоставлению и анализ переводов, нужно обратить внимание на один момент, который, на наш взгляд, стал причиной перевода отрывка из повести «Прощай, Гульсары!» первым переводчиком.

Основная тенденция, наблюдаемая во всех произведениях Ч. Айтматова, – это серьезное и пристальное внимание автора к внутреннему миру героев своих произведений, изображению трагических моментов в жизни современного человека, к его глубоким размышлениям о сложностях, противоречиях, конфликтах и антогонизме в жизни. Таким образом, для произведений Ч. Айтматова характерен глубокий психологический анализ. Писатель, используя психологизм в художественном изображении, старается раскрыть и разъяснить различные душевные состояния людей. Один из исследователей творчества Ч. Айтматова В. Левченко об этой особенности произведений писателя пишет следующее: «Психологизм, которым славилась Европа прошлого века, принял в Киргизии, на новой почве, весьма оригинальные, причудливые формы» [8, с. 22].

Писатель при описании какого-то события из личной жизни или же общественной деятельности персонажей, наряду с их размышлениями, которые в какой-то степени являются спорами или дискуссиями с самим собой, показывает их внутренний мир, их душевное состояние и, таким образом, как бы комментирует их прошлую жизнь и причины, по которым они попали в описываемую ситуацию: «Психологический анализ, как средство раскрытия внутреннего мира человека, в современной прозе осуществляется в многообразных формах. Важным и часто встречающимся примером психологизма является монолог – непосредственная фиксация и воспроизведение мыслей героя» [1, с. 51].

Как видно из таблицы, из повести «Прощай, Гульсары!» и романа «Плаха» в разное время переведено несколько отдельных фрагментов. Мы решили начать сравнение и анализ оригинала, первого и повторного переводов с повести «Прощай, Гульсары!».

Джонибек Кувноков перевел фрагмент из повести «Прощай, Гульсары!» под тем же названием. И очень интересно, что перевод одного и того же отрывка двумя переводчиками оказался почти идентичным, по изложению между этими переводами нет особых различий. В обоих переводах четко и ясно сохранен почерк изложения автора произведения.

Естественно, в некоторых случаях перевод одного переводчика более верен и точен, чем перевод другого, ведь ясно, что переводы не могут быть полностью идентичными. Так, предложение «Совестно было, что дом стоит без хозяйского пригляда» [2, с. 159] Дж. Кувноков перевел так: «Хонаро бесохиб номидани Чоро аз дилсӯзӣ будааст» [3]. Перевод Ф. Мухаммадиева звучит так: «Дили Танабой хичил буд, ки хонааш бесаробон мондааст» [4, с. 220]. По нашему мнению, Дж. Кувноков, видимо, старался сохранить смысл предложения, но в результате несколько искажил суть предложения. А перевод Ф. Мухаммадиева полностью соответствует смыслу оригинала. Такое же положение мы наблюдаем в переводе нижеследующих предложений: «И опять работать предстояло на отгонном животноводстве, теперь уже чабаном» [2, с. 159], перевод Дж. Кувнокова: «Боз кор кардан дар чарогоҳ, ки ҳарҷогардӣ рост меояд, дар пеш аст» [3]. Перевод Ф. Мухаммадиева: «Худаш ҳоло боз ба чарогоҳи дурдаст меравад, акнун ба сифати ҷӯпон меравад» [4, с. 220]. Как видим, вновь Дж. Кувноков отошел от смысла текста слишком далеко, а перевод Ф. Мухаммадиева, по нашему мнению, более близок к смыслу оригинала.

Перевод имен героев оба переводчика выполнили почти одинаково. Так, имена героев «Танабай», «Чоро» и «Гульсары» переведены адекватно с оригиналом, а имя «Джайдар» перевели в соответствии с фонетикой таджикского языка: «Что скажет **Джайдар**?» [2, с. 161]. «**Чайдар** чӣ мегуфта бошад?» [3] «**Чойдор** чӣ мегуфта бошад?» [4, с. 223]

Необходимо отметить, что переводчики в процессе перевода мастерски использовали таджикские пословицы и поговорки. Ф. Мухаммадиев местами перевел простые повествовательные предложения, используя пословицу или поговорку: 1.«Ну что ж, работать – значит работать» [2, с. 161]; 2.«Знал, что и где надо говорить, а что не следует» [2, с. 162]. Перевод Дж. Кувнокова: 1.«Чй чои фикру хаёл, кор-мй, кор кардан зарур» [3]; 2.«Чиро дар кучо бояд гуфт, хуб медонист» [3]. Перевод Ф. Мухаммадиева: 1.«Хайр, майлаш, **бе ранч ганч муяссар намешавад**» [4, с. 223]; 2.«Нағз медонад, ки **хар сухан чоёву хар нукта маконе дорад**» [4, с. 224].

Нижеследующие предложения переведены Дж. Кувновым таким же способом, т.е. в соответствующем месте он использовал таджикские пословицы или поговорки: 1.«Все тебе рубить сплеча» [2, с. 162]; 2.«Теперь важнее всего – как сказать, при ком сказать» [2, с. 162]; 3.«Наломал бы дров» [2, с. 162]. Перевод Дж. Кувнокова: 1.«**Салларо биёр гӯянд, калларо меорӣ**» [3]; 2.«Мухимаш **хар суханро аввал андешида, пас гуфтан лозим аст**» [161, 4]; 3.«**Сари беғавгоро ба ғавго мемондӣ**» [3]. Перевод Ф. Мухаммадиева: 1.«Хар гапе, ки дар дил дорӣ, меҳоҳӣ ошкоро бигӯӣ» [4, с. 225]; 2.«Ҳоло тарзи гуфтор, мавриди гуфтор аз ҳама бештар аҳамият дорад» [4, с. 225]; 3.«Бисёр номақулиҳо мекардӣ» [4, с. 225].

Из этого маленького отрывка можно сделать вывод, что Ф. Мухаммадиев и Дж. Кувнов успешно донесли содержание этой части повести до таджикского читателя. Перевод, выполненный Дж. Кувновым, доказывает, что он, как и Ф. Мухаммадиев, обладал высоким художественным вкусом. Использование в таком небольшом фрагменте соответствующих русскому оригиналу таджикских пословиц и поговорок свидетельствует о высоком переводческом мастерстве таджикских переводчиков.

В вышеприведенной таблице мы показали, что фрагменты из романа «Плаха» были переведены тремя переводчиками: С. Салохом, Р. Ваххобом и И. Касымзаде.

Мы не можем сказать относительно С. Салоха, осуществившего перевод первых страниц романа, имел ли он намерение перевести отрывок или фрагмент или произведение целиком. По нашему мнению, видимо в его планах был перевод романа целиком, поэтому мы располагаем переводом первых страниц произведения. По оставшемуся материалу видно, что С. Салох не закончил перевод. Если бы переводчик не имел намерения перевести роман целиком, то не стал бы начинать с первых страниц, а выбрал бы для перевода какой-то интересный фрагмент из него. Переводчик, к тому же, перед текстом перевода привел абзац с разъяснением своей работы: «Уважаемые читатели еженедельника «Адабиёт ва санъат», мы вам предлагаем первые страницы таджикского перевода нового произведения прославленного писателя нашего времени, Лауреата Ленинской премии Чингиза Айтматова «Плаха» [6]. Из этого вытекает, что С. Салох имел намерение продолжить перевод произведения, но по неизвестным для нас причинам он его не осуществил. Мы здесь анализируем переведенное С. Салохом начало романа, под названием «Қиёмат» сравнив его с оригиналом и переводом И. Касымзаде.

Между обоими переводами в плане содержания и поэтики произведения нет серьезных различий. В обоих переводах сохранен индивидуальный почерк писателя и дух произведения. Перевод Салоха был осуществлен раньше чем второй перевод, язык его перевода чист и свободен от заимствований. Только в двух моментах переводчик использовал слова «вертолёт» и «сайгакҳо», И. Касымзаде в своем переводе слово «вертолет» заменил словом «чархбол», а второе слово так и оставил как «сайгакҳо».

В этих переводах наблюдаются небольшие различия в передаче имен персонажей и названий местностей. Оба переводчика передали название реки «Узун-Чат» в соответствии с фонетикой таджикского языка и ввели в текст в форме «Узун-Чот». Название перевала, которое в оригинале звучит как «Ала-Монгю», таджикскими переводчиками приведено в таких формах: С. Салох - «Ало Мӯнглу», И. Касымзаде - «Ало-Мунгу». К передаче этой реалии С. Салох подошел с позиции звукового совпадения слов русского и таджикского языков. Что касается перевода прозвища волчицы, оба переводчика свой подход объяснили в предисловии к своему переводу. В оригинале произведения волчицу зовут «Акбара». С. Салох прозвище «Акбара» перевел «Оқбӯрӣ» и в предисловии своего перевода так объяснил свое решение: «Волчица,

действующая в романе в качестве одного из основных образов и являющаяся символом добра, справедливости, чистоты, белизны, света, на кыргызском языке названа «Окбӯрй». В русском издании это имя получило форму «Акбара», с точки зрения образования имен кажется немного грубоватым. Поэтому в переводе использовано его правильная форма, т.е. «Окбӯрй» [6].

Эти размышления переводчика противоречат разъяснению, данному вопросу самим Ч. Айтматов: «Волчица прозывалась среди здешних чабанов Акдалы, иначе говоря Белохолкой, но вскоре по законам трансформации языка она превратилась в Акбары, а потом в Акбару-Великую, и между тем никому невдомек было, что в этом был знак провидения» [5, с. 10].

Из этого высказывания писателя вытекает, что сам автор романа дал объяснение имени волчицы Акбары. Этот вопрос также был поднят в переводе И. Касымзаде: «Волчицу в первое время чабаны здешних мест называли Окдол, т.е. Белохолка. Позднее, по законам трансформации языка, она превратилась в Акбару и Акбару Великую. Нужно сказать, что никому не было известно, кто дал ей такое имя, но оно было каким-то знаком и, как «Быть - Не быть» имело распространение» [7, с. 15].

И. Касымзаде имя волчицы передал в своем переводе в неизменном виде - Акбара, но в начале он замыслил перевести его на таджикский язык и внести в текст в форме «Сапедгург», который является эквивалентом кыргызского имени «Окбӯрй». Причиной отказа от этого замысла стало предисловие книги, написанное А. Хамдамом: «Во время перевода книги мое внимание привлекло имя волчицы Акбара (на кыргызском «Окбӯрй»). Мы хотели её адекватно перевести и ввести в текст в форме «Сапедгург» («Белая волчица»). Потому что на Востоке, как среди иранцев и таджиков, и тюрков, так и многих других народов, белый слон, белые конь и верблюд, белый лебедь, белый сокол, даже белая змея считаются животными, приносящими счастье, добро. К тому же для кыргызов волк является священным животным, приносящим счастье, поэтому автор специально дал ей имя «Великая», одно из имен Творца - Акбар (а). Поэтому переводчик (И. Касымзаде – Б. З.) отказался назвать её «Белой волчицей» [7, с. 6]. Необходимо отметить, что таджикские переводчики, по неизвестным причинам, иногда не обращают внимания на объяснения и комментарии Ч. Айтматова, которые он дает именам своих героев и персонажей, и потому их неправильно переводят.

Надо отметить и такой момент, что эти два переводчика осуществляют перевод одного объекта по-разному - один правильно и близко к замыслу писателя, другой неправильно, отходя далеко от цели автора. Например, Ч. Айтматов в романе, описав очень эмоциональный, экспрессивный эпизод, назвал его «критическим моментом» [5, с. 6]. С. Салох его перевел «як лахзаи борику хассос» [6], обратный перевод звучит так: «тонкий и чувствительный момент», а И. Касымзаде «хамон лахзаи дигаргунни қатъй» [7, с. 8], обратный перевод на русский язык: «тот резкий поворотный момент». На наш взгляд, перевод С. Салоха более близок по смыслу к оригиналу.

В оригинале автор в нескольких местах использовал поговорки. Например, «Всеми судья - время» [5, с. 10] и «Всеми свое время» [5, с. 13], которые С. Салохом переведены на таджикский язык первым способом перевода пословиц и поговорок: «Ҳаками кулли мавҷудот вақт аст» [6] и «Ҳар қор вақту миод дорад» [6]. И. Касымзаде также эти поговорки перевел первым способом: «Вақт – омили бузург аст» [7, с. 15] и «Ва боз ҳам ҳамааш ба вақту соаташ рост меояд» [7, с. 20].

Несмотря на то, что в переводах встречаются ошибки и неточности, эти два переводчика смогли осуществить максимально приближенный к оригиналу перевод и, главное, передать дух, мировоззрение и понимание описываемых автором событий, ибо великий кыргызский писатель, отразил в своих произведениях непростое по своей сути время. На наш взгляд, они сохранили высокую художественность произведений, переведенных ими на таджикский язык.

Заключение

Перевод одного произведения разными переводчиками даёт разные результаты по нескольким причинам, которых при изучении и анализе данной темы мы дали на них следующие ответы:

1. Разница в интерпретации и понимании смыслов оригинала: переводчик может по-разному воспринимать текст и передавать его содержание;

2. Осознанная переводческая позиция: переводчик может намеренно изменять, добавлять или опускать какие-то смысловые оттенки в своём переводе;

3. Влияние историко-культурных особенностей и литературных приёмов: передавая информацию, переводчик должен учитывать эти факторы и переводить текст в соответствии с особенностями культуры языка, на который осуществляется перевод.

Таким образом, на основании полученных результатов можно выбрать наиболее приемлемый и лучший вариант перевода. Также важным и интересным является то, что последующие переводчики, при обращении к уже переведённым произведениям, могут воспользоваться их достижениями и исправлять их недостатки. Следовательно, всё сказанное доказывает важность и актуальность выбранной нами для исследования темы и результатов нашей работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахтамова, М. У. Творчество Тимура Пулатова / М. У. Ахтамова. – Душанбе: РТСУ, 2007. – 114 с.
2. Айтматов, Чингиз. Прощай, Гульсары! Повесть / Чингиз Айтматов – М.: Молодая гвардия, 1967. – 205 с.
3. Айтматов, Чингиз. Алвидоъ, Гулсарӣ! Порча аз повест. Аз русӣ дар тарҷумаи Ҷ. Қувноков / Чингиз Айтматов // Ҳақиқати Ўзбекистон. – 1966. – 8 июн. – №68.
4. Айтматов, Чингиз. Кишти сафед; Алвидоъ, Гулсарӣ! Повестҳо. Тарҷумонҳо: Сорбон ва Ф. Муҳаммадиев / Чингиз Айтматов. – Душанбе, 1978. – 304 с.
5. Айтматов Чингиз. Плаха. И долъше века длится день: Роман и повесть / Чингиз Айтматов. – Рига: Лиесма, 1986. – 606 с.
6. Айтматов, Чингиз. Қиёмат. Пора аз роман дар тарҷумаи С. Салоҳ / Чингиз Айтматов // Адабиёт ва санъат. – 1988. – 28 июл.
7. Айтматов, Чингиз. Қиёмат. Роман. Тарҷумон Истад Қасимзода / Чингиз Айтматов. – Душанбе: Адиб, 2006. – 474 с.
8. Виктор, Г. Л. Чингиз Айтматов. Проблемы поэтики, жанра, стиля. / Г. Л. Виктор. – М.: Советский писатель, 1983. – 230 с.
9. Тазкираи адабиёти советӣ барои кӯдакон. Наср, ҷ. 2. – Душанбе: Адиб. 1989. – 432 с.
10. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. - М.: Наука, 1988. – 215 с.
11. Nida, E. A. Toward a Science of Translating / E. A. Nida. – Leiden, 1967. – 331 p.
12. Newmark, Peter. Approaches to Translation. Oxford; New York: Pergamon Press, 1981. 200 p.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бобоалиева Зебониссо Пирмуродовна – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забониносии муқоисавӣ ва тарҷумашиносӣ. **Нишонӣ:** 734019, Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. E-mail: zebonnisobobo@gmail.com, тел: (+992) 931038191. ORCID: 0009-0006-8106-615X

Сведения об авторе: Бобоалиева Зебониссо Пирмуродовна – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода, кандидат филологических наук, доцент кафедры сопоставительного языкознания и переводоведения. Адрес: Таджикистан, 734019, г. Душанбе, улица Мухаммадиева 17/6. E-mail: zebonnisobobo@gmail.com, тел: (+992) 931038191. ORCID: 0009-0006-8106-615X

Information about the author: Boboaliev Zebonisso Pirmurodovna – The Tajik international university of foreign languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of philology, associate professor of the department of Comparative Linguistics and Translation Studies. **Address:** Tajikistan, 734019, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev street. E-mail: zebonnisobobo@gmail.com, phone: (+992) 931038191. ORCID: 0009-0006-8106-615X

УДК: 905.55

ВИРТУАЛЬНЫЙ ДИСКУРС ПОЛЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

Бурханова М.З.

Таджикский международный университет иностранных языков
им. С. Улугзаде

В современном мире термин «дискурс» уже не является чем-то новым неисследованным, это понятие существует в научных текстах, дискуссиях, его используют в произвольной речи, в текстах, выступлениях, как в устном, так и в письменном виде, в рекламах, а также широко используется в СМИ. В языкознании дискурс стал как поле изучения, которое развивается в параллели с обществом. Структура и содержание дискурса многогранно, это не просто представление мира, а свод законов и правил, которые влияют на общество в целом.

Исходя из этого, возникает проблема управления социальными изменениями, на которые так сильно влияет дискурс. В данной ситуации необходимо правильно поставить управление в деловом общении, правильно уметь прогнозировать аудиторию СМИ, целесообразно разрабатывать рекламную сферу, в правильные русла направлять общественные мнения. Вообще дискурс, по моему мнению, это соотношение индивидуальной и коллективной деятельности. Изучая разные подходы дискурса, мы приходим к такому мнению, что они дают широкие возможности в исследовании функции языка в социальных изменениях. Для этого можно использовать тексты и диалоги. Для современного языкознания необходимо изучить специфику дискурса, которое находится в постоянном развитии. Дискурс эта речь, которая, осуществляется в когнитивном и типологическом пространстве, обусловленная общением. Другое понятие дискурса это тексты, которые относятся к одной общей теме. Виртуальный дискурс рассматривается, как тот текст, который относится к определённой реальной действительности или ситуации

Главная цель виртуального дискурса в образовательном процессе является её специфика, изучения параметров, преимущества и недостатков, а также анализ развитие виртуальной речи и мышления собеседников. Важным аспектом виртуального дискурса в образовательной среде является сохранение способности к самостоятельному мышлению, способность к адекватной оценке в виртуальном мире.

Ключевые слова. Виртуальный дискурс, дискурс, речь, текст, образовательная среда, синхронное, асинхронное общение, коммуникант, модератор, хронотоп, спад, мышление, адекватность.

Дар чаҳони муосир истилоҳи «дискурс» омили нав ва омӯхтанашуда нест, ин мафҳум дар матнҳои илмӣ, мувоҳисаҳо вучуд дорад, он дар озодии баён, дар матнҳо, суҳанронӣҳо, дар нутқи шифоӣ ва ҳам хаттӣ, дар таблиғот, дар воситаҳои ахбори омма (ВАО) васеъ истифода мешавад, Дар забоншиносӣ дискурс як соҳаи омӯзишӣ шудааст, ки дар баробари ҷомеа рушд ёфта истодааст. Сохтор ва мазмуни гуфтор бисёрҷанба буда, он на танҳо тасвири ҷаҳон, балки маҷмӯи қонуну қоидаҳоест, ки ба тамоми ҷомеа таъсир мерасонанд. Дар асоси ин проблемам идора кардани дигаргуниҳои сосиалӣ, ки ба онҳо дискурс хеле сахт таъсир мерасонад, ба миён меояд. Дар ин вазъият бояд муоширати тичорӣ дуруст ба роҳ монда шавад, аудиторияи ВАО-ро дуруст пешгӯӣ карда тавоништан, соҳаи таблиғро инкишоф додан, афкори ҷомеаро ба самти дуруст равона кардан бамаврид аст.

Умуман, дискурс, ба назари мо, муносибати байни фаъолияти индивидуалӣ ва коллективист. Муносибатҳои гуногуни дискурсо омӯхта, ба ҳулосае меоям, ки онҳо барои омӯхтани вазифаи забон дар тағироти иҷтимоӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меоваранд. Барои ин шумо метавонед матнҳо ва муколамаҳоро истифода баред.

Барои забоншиносии муосир бояд мушаххасоти дискурс, ки дар рушди доимӣ қарор дорад, омӯхта шавад. Дискурс нутқест, ки дар фазои маърифатӣ ва типологӣ сураат мегирад, ки тавассути муошират шарҳ шудааст. Мафҳуми дигари дискурс матнҳое мебошанд, ки ба як

мавзӯи умумӣ марбутанд. Сӯҳбати виртуалӣ ҳамчун матне ҳисобида мешавад, ки ба воқеият ё вазъияти муайян алоқаманд аст.

Мақсади асосии дискурси виртуалӣ дар раванди таълим ин омӯзиши хусусиятҳои он, омӯзиши параметрҳо, афзалиятҳо ва нуқсонҳо, инчунин таҳлили рушди нутқ ва тафаккури маҷозии ҳамсӯҳбатонро дар бар мегирад. Ҷанбаи муҳими мувоҳидаи дискурси виртуалӣ дар муҳити таълимӣ нигоҳ доштани қобилияти тафаккури мустақил ва қобилияти баҳодихии дуруст дар ҷаҳони виртуалӣ мебошад.

Калидвожаҳо. Дискурси виртуалӣ, дискурс, нутқ, матн, муҳити таълимӣ, алоқаи синхронӣ, асинхронӣ, коммуникатор, модератор, хронотоп, таназзул, тафаккур, мувофиқат.

In the modern world, the term “discourse” is no longer something new and unexplored; this concept exists in scientific texts, discussions, it is used in free speech, in texts, speeches, both oral and written, in advertisements, and also widely used in the media.

In linguistics, discourse has become a field of study that develops in parallel with society.

The structure and content of discourse is multifaceted; it is not just a representation of the world, but a set of laws and rules that affect society as a whole.

Based on this, the problem of managing social changes, which are so strongly influenced by discourse, arises. In this situation, it is necessary to correctly manage business communication, correctly be able to predict the media audience, it is advisable to develop the advertising sphere, and direct public opinions in the right direction.

In general, discourse, in my opinion, is the relationship between individual and collective activity. Studying different approaches to discourse, we come to the conclusion that they provide ample opportunities for studying the function of language in social change. To do this, you can use texts and dialogues.

For modern linguistics it is necessary to study the specifics of discourse, which is in constant development. Discourse is speech, which is carried out in cognitive and typological space, conditioned by communication. Another concept of discourse is texts that relate to one general topic.

Virtual discourse is considered as a text that relates to a certain reality or situation

The main goal of virtual discourse in the educational process is its specificity, the study of parameters, advantages and disadvantages, as well as the analysis of the development of virtual speech and thinking of interlocutors. An important aspect of virtual discourse in the educational environment is the preservation of the ability to think independently and the ability to adequately evaluate in the virtual world.

Keywords. *Virtual discourse, discourse, speech, text, educational environment, synchronous, asynchronous communication, communicator, moderator, chronotope, decline, thinking, adequacy.*

Введение. В современном мире термин «дискурс» уже не является чем-то новым неисследованным, это понятие существует в научных текстах, дискуссиях, его используют в произвольной речи, в текстах, выступлениях, как в устном, так и в письменном виде, в рекламах, а также широко используется в СМИ.

В языкознании дискурс стал как поле изучения, которое развивается в параллели с обществом.

Структура и содержание дискурса многогранно, это не просто представление мира, а свод законов и правил, которые влияют на общество в целом. Исходя из этого, возникает проблема управления социальными изменениями, на которые так сильно влияет дискурс. В данной ситуации необходимо правильно поставить управление в деловом общении, правильно уметь прогнозировать аудиторию СМИ, целесообразно разрабатывать рекламную сферу, в правильные русла направлять общественные мнения.

Вообще дискурс, по моему мнению, это соотношение индивидуальной и коллективной деятельности.

Изучая разные подходы дискурса, мы приходим к такому мнению, что они дают широкие возможности в исследовании функции языка в социальных изменениях. Для этого можно использовать тексты и диалоги.

Для современного языкознания необходимо изучить специфику дискурса, которое находится в постоянном развитии.

Дискурс эта речь, которая, осуществляется в когнитивном и типологическом пространстве, обусловленная общением. Другое понятие дискурса это тексты, которые относятся к одной общей теме.

Для первого определения дискурс исследуется как языковая категория, которая отражает текст, или основные лингвистические факторы, влияющие на текст.

Для второго определения дискурс представляется как свод текстов, которые относятся к отдельной социальной сфере, например, дипломатические тексты, где представляется сфера дипломатии.

К.Ф. Седов отмечает дискурс, как речевое произведение и его многообразие в когнитивно – коммуникативной функции [5].

Хотя многие лингвисты противопоставляют соотнесение «текста» и «дискурса» в значении устного дискурса и письменного текста, то есть речь и текст по отдельности.

Например, М.А.Хэлидей под дискурсом понимает текст, который используется в контексте определённой ситуации.[14]. Исходя из вышеизложенного, мы приходим к такому мнению, что дискурс является обозначением определённого состояния коммуникационной речи.

Дискурс определённой сферы обладает специфической характеристикой данной сферы. Так основной функцией для дискурса является действительность, потому, что дискурс может быть в определённом социальном контексте и своё отражение достигает, как мы уже отметили выше, в диалогической устной речи.

Е.С.Кубрякова основными характеристиками дискурса в лингвистическом поле изучении, также является единая аудитория, взаимодействие партнёров в общении и целенаправленность [10].

Как мы уже отмечали. В современной лингвистике существуют разные подходы в исследовании дискурса. С точки зрения лингвистики в дискурсе исследуются языковые особенности текста и их структуры. В этом случае дискурс соотносится с текстом.

В.И.Корасик под термином «дискурс» понимает текст [8].

В.И.Корасик отмечает, что текст является основным элементом дискурса, где текст и дискурс выступают как лингвистическое образование, выступающие как языковые формы впоследствии ментальной деятельности людей.

Как мы уже упоминали, что сферы человеческого исследования отражаются в разных формах дискурса как: политический дискурс, деловой дискурс, дипломатический дискурс социологический дискурс также имеет место и виртуальный дискурс дистанционного образования.

Этот вид дискурса получил широкое распространение благодаря введению дистанционного общения и образования. Всем известно, что виртуальное пространство создаётся искусственно и отличается от живого реального общения.

Современные электронные гаджеты в виртуальном дискурсе являются лишь техническими средствами общения, где виртуальными коммуникантами являются индивидуальные лица, которые ведут общения виртуально и для этого типа общения необходимо особые, глубокие познания и индивидуальность.

Виртуальный дискурс рассматривается, как тот текст, который относится к определённой реальной действительности или ситуации.

В современном мире новая информационная технология, стала причиной создания нового типа обучения, которая в свою очередь существенно изменит структуру системы образования. Появится целая индустрия образовательных услуг, которые объединятся под названием ДО (дистанционное образование), которая будет состоять из огромного числа обучающихся,

огромным количеством образовательных учреждений, а также огромным числом инфраструктур.

Если сравнить дистанционное образование с традиционным образованием, можно заметить такие особенности как: гибкость, комплексность, интерактивность, распределённость, возможность сочетания обучения с трудовой деятельностью, экономия еще одно преимущество онлайн-обучения. Дистанционный формат означает, что тема доносится по разным каналам – почте, телевидению, интернету и т.д. Слово «онлайн» указывает лишь на способ передачи знаний и способы взаимодействия.

Для виртуального дискурса так же характерны такие особенности как: синхронность и асинхронность, которые образуют гибкость, динамичность, и особое коммуникативное пространство,

Дистанционное обучение делится на несколько основных видов.

Синхронное онлайн-обучение, еще называют и дистанционным. В этом формате обучение проводится тренинг, проводимый тренером, который работает с учащимися в режиме реального времени. Создается максимальное воздействие присутствия и создается эмоциональная связь между тренером и аудиторией. Но доступ к онлайн-обучению в дистанционном формате требует от вас адаптации к определенному расписанию.

Асинхронное онлайн-обучение в этом формате студенты изучают заранее записанные уроки и проходят онлайн-тесты в удобное для них время.

Студентам не нужно подстраиваться под определенное время, а преподавателям не нужно повторять один и тот же материал для каждого нового слушателя. Однако учащиеся не получают обратной связи от учителей.

Исходя из вышеизложенных фактов, для виртуального дискурса свойственен виртуальный мир. В связи с появлением такого дискурса преподавателю приходится создавать виртуальную среду, овладевать новой технологией, владеть компьютерным языком общения. В свою очередь учащиеся также должны быть динамичными, дисциплинированными, а также научиться самостоятельности, которая является основной особенностью виртуального дискурса.

Главной целью виртуального дискурса в образовательной среде является осмысление его специфических особенностей, изучение его достоинства и недостаток, правильно анализировать речь, мышления и действия коммуникантов.

Самым главным объектом исследования в образовательной среде является поиск, равномерности между виртуальным и реальным дискурсом.

Таким образом, виртуальный дискурс это устная и письменная речь, которая вбирает в себя лексико семантическое, синтаксическое и прагматическое поле синхронной и асинхронной коммуникации.

Такое пространство создаёт новые языковые виды общения. В этом случае графически закреплённая речь не всегда отвечает поставленным языковым правилам, здесь используются чаще всего простые и краткие предложения, которые не всегда могут быть понятными, здесь игра на логику мышления.

Также в этом виде дискурса отсутствует язык жестов, мимики, чувств, которые заменяются здесь символами, значками, рисунками и заглавными буквами, например (**СПС, ОК, НОРМ, ШАС, ИНСТ**) и т.д.

При синхронной модели дискурса отражается создание среды реального времени, где повышается коммуникация всех участников беседы, в ущерб грамматическим нормам речи.

При асинхронной модели дискурс приобретает более качественный и сложный характер, где текст речи становится сложным по структуре и содержанию, правильная и орфография и орфоэпия.

Асинхронная коммуникация способствует обучению письму при помощи таких заданий как: тесты, эссе, рефераты и проекты.

Виртуальный дискурс на сегодняшний день не полностью исследован, он отражается в отдельных языковых жанрах, как научные диссертации, статьи, конференции, чаты, форумы, которые реализуются в электронном виде. Виртуальный дискурс является искусственным

полем, так как создаётся в искусственной среде общения, где и коммуниканты также являются искусственными. С этой позиции, общение становится неживой, в этом случае в диалоговой беседе не присутствуют реальные собеседники.

Исследования виртуального дискурса является современной проблемой изучения не только для философии и психологии, но и лингвистики, в особенности в лингвистике текста, социолингвистике и прагмалингвистике.

С точки зрения социолингвистики виртуальный дискурс представляет собой искусственное пространство, созданное при помощи технических средств, где есть возможность интерактивному общению между собеседниками.

Виртуальный дискурс является одним из разновидностей публичной монологической и диалогической речи, которые имеют ряд специфических особенностей, заключающиеся в использовании профессионализмов, лексических единиц разных стилей, которые используются в компьютерной беседе.

Виртуальный дискурс понимается как текст, который находится в виртуальной среде, и который направлен на подчёркивание несоответствия в ценностях, во взглядах, в образе коммуникантов, потому, что в виртуальном мире отсутствуют возрастные параметры. Можно привести много примеров из числа крылатых выражений (**до звонка, интернет не ловит, доброго времени суток, досвидос, лю-лю, спс и.т.д.**).

Для виртуального дискурса приоритетным остаётся сам текст, где отражается его ценность, через, который достигается недостижимое во взаимодействии реальных ситуаций.

Текст в виртуальном дискурсе становится прецедентным, потому, что целевые направления текстов подчёркивают несоответствия во взглядах, в образе действий собеседников, где всё подвергается ироническому осмыслению. Так же прецедентными становятся в виртуальном дискурсе цитаты, крылатые выражения и определённые выражения.

Как отмечает В.С.Стёпин дискурс - это «зык в языке», где присутствует определённая лексика, семантика, прагматика и синтаксис.[11].

В данном случае виртуальный дискурс объясняется такими синонимичными понятиями как:

- ❖ **иллюзорный**
- ❖ **нереальный**
- ❖ **воображаемый**
- ❖ **призрачный**
- ❖ **кажущийся**
- ❖ **предполагаемый**
- ❖ **возможный**
- ❖ **мысленный**
- ❖ **вымышленный**
- ❖ **фантастический**

Поэтому виртуальный дискурс существует только в нереальной действительности, и обладает такими свойствами как; порожденность, актуальность, автономность, интерактивность, погруженность. Дистанционное образование это динамичная образовательная среда, которая в сила вовлечь огромное количество учащихся.

Виртуальная среда развивает в учащихся самостоятельности, расширяет кругозор в иллюзорной среде, учит навыкам поиска, исследовательским навыкам, а также участвовать и создавать научно – исследовательские проекты. Ещё одной интересной чертой виртуального дискурса является «карнавализация» это значит, когда каждый собеседник выбирает себе имя (**ник**).

Специфические особенности виртуального дискурса это возможность использования средств инновационной коммуникации и компьютерной технологии, исходя из индивидуального подхода каждого студента, а также накопление и хранение большого количества научной, учебной и методической информации.

Главной чертой виртуального дискурса в дистанционном образовании является её параметры, а это значит преимущества и недостатки.

К реальным преимуществам виртуального дискурса можно отнести:

- обучение осуществляется в любое время и в любом месте;
- контроль процесса усвоения знаний;
- расширение образовательных возможностей студентов;
- формирование умения самостоятельно осуществлять поиск информации и усваивать её в оптимальном режиме;
- высокая заинтересованность и результативность процесс обучения;
- свободный стиль общения между преподавателем и студентом;
- интерактивный процесс обучения (интерактивная доска, которая поддерживает различные инструкции с технической поддержкой).

Наравне с преимуществами присутствуют и недостатки:

- проведение много времени перед компьютером;
- нехватка оборудования;
- отсутствие поддержки со стороны администрации;
- непонимание родителей;
- недостаточной реальной коммуникации;
- отсутствие контроля со стороны преподавателя;

Главная цель виртуального дискурса в образовательном процессе является её специфика, изучения параметров, преимущества и недостатков, а также анализ развитие виртуальной речи и мышления собеседников.

Важным аспектом виртуального дискурса в образовательной среде является сохранение способности к самостоятельному мышлению, способность к адекватной оценке в виртуальном мире.

Студент, который вовлечён в виртуальную среду, обязан быть, трудолюбивым, мотивированным, дисциплинированным, а также обладать навыками самостоятельной работы и умение искать равновесие между реальным и виртуальным языком, дискурсом.

Ещё одна специфическая особенность виртуального дискурса заключается в прагматических установках общения.

Способность студентов выражать с помощью отдельных слов или синтаксических конструкций личное мнение, понимание мнение собеседника. Это способ, при помощи которого достигается цель в общении между собеседниками. В виртуальном дискурсе часто используются языковые знаки (диаграммы, рисунки, фотография или выражения эмоций при помощи заглавных букв).

Изучение виртуального дискурса является интересным не только с философской стороны, но и с лингвистической позиции, в частности с позиции социолингвистики, прагматической лингвистики и лингвистики самого текста. Именно эти три языковых направления могут дать более точную оценку процессов, которые происходят в виртуальном пространстве.

С позиции социолингвистики можно предположить, что виртуальный дискурс это особое искусственное пространство, которое создано при помощи технических средств, где присутствует интерактивное общения собеседников. Специфика данного дискурса заключается в способе общения и в особенностях коммуникантов, где дискурс определяется как совокупность текстов объединённых в одну большую тему. В данном случае интернет играет роль создателя искусственного пространство в дистанционном общении коммуникантов.

С прагматической точки зрения, по мнению Е.Н. Галичкиной виртуальный дискурс является многожанровым функциональным видом публичной речи, имеется виду монологическая и диалогическая речь. [5]. Здесь ключевым вопросом является своеобразие речевого общения, где кроме профессиональной лексики используются лексические единицы разного стилистического уровня в соответствии с прагматическими целями общения.

Текст, который используется в виртуальном пространстве, принимается как виртуальный дискурс. Для него характерны такие особенности как: отсутствие возрастных границ и статуса.

Здесь присутствует модератор и хронотоп, *Модераторы* - это участники с большим стажем пользования интернет сети, у которых особые привилегия и *хронотопы* – это просто участники или новички, у которых пока нет тех привилегий.

Исходя из этого, виртуальный дискурс определяется такими целями как:

- ✓ быстрое решение актуальных вопросов;
- ✓ поиск новых информации;
- ✓ разнообразие досуга.

Исследуя виртуальный дискурс можно прийти к выводу, что это сложное явление, которое состоит из коммуникантов, ситуации и текста. Это абстрактное отражение семантики и структуры текста, где идеалом становится соответствие систем правил и дискурс, где эти правила найдут своё воплощение.

Под дискурсом понимается особый язык, при помощи которого отражается культура и идеологические ценности коммуниканта. Эти особенности дают толчок в исследовании разных параметров языка, особой грамматики и особых правил исследования в лексике. Примером этого может служить любое высказывания, крылатые выражения литературных произведений, которые могут служить как реалии.

Виртуальный дискурс является создателем виртуального пространства, где присутствует искусственный коммуникант, но за искусственным коммуникантом стоит реальный человек, выступающий в роли адресата, с жизненным опытом, проблемой и стереотипом. В данном случае компьютер перевоплощается как техническое средство связи между коммуникантами.

Самым главным и ключевым вопросом в образовательном пространстве является поиск балансировки между виртуальным и реальным дискурсом, так как доминирование только одного из них может привести к нехорошим последствиям. Для лучшего использования виртуальной образовательной среды нужно совместить всё лучшее.

Исходя из вышесказанного, целью виртуального дискурса в учебном процессе является его специфика, параметры, которые составляют развитие или спад, исследование речи, действия и мышления участников.

ВЫВОД

В современном мире термин «дискурс» уже не является чем-то новым неисследованным, это понятие существует в научных текстах, дискуссиях, его используют в произвольной речи, в текстах, выступлениях, как в устном, так и в письменном виде, в рекламах, а также широко используется в СМИ.

Структура и содержание дискурса многогранно, это не просто представление мира, а свод законов и правил, которые влияют на общество в целом.

Исходя из этого, возникает проблема управления социальными изменениями, на которые так сильно влияет дискурс. В данной ситуации необходимо правильно поставить управление в деловом общении, правильно уметь прогнозировать аудиторию СМИ, целесообразно разрабатывать рекламную сферу, в правильные русла направлять общественные мнения.

Вообще дискурс, по моему мнению, это соотношение индивидуальной и коллективной деятельности. Изучая разные подходы дискурса, мы приходим к такому мнению, что они дают широкие возможности в исследовании функции языка в социальных изменениях. Для этого можно использовать тексты и диалоги.

Здесь ключевым вопросом является своеобразие речевого общения, где кроме профессиональной лексики используются лексические единицы разного стилистического уровня в соответствии с прагматическими целями общения.

Текст, который используется в виртуальном пространстве, принимается как виртуальный дискурс. Для него характерны такие особенности как: отсутствие возрастных границ и статуса

Самым главным и ключевым вопросом в образовательном пространстве является поиск балансировки между виртуальным и реальным дискурсом, так как доминирование только одного из них может привести к нехорошим последствиям. Для лучшего использования виртуальной образовательной среды нужно совместить всё лучшее. Исходя из вышесказанного,

целью виртуального дискурса в учебном процессе является его специфика, параметры, которые составляют развитие или спад, исследование речи, действия и мышления участников.

Литература

1. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. Л.: Наука, ЛО, 1988.
2. Бисималиева М.К. Функциональная перспектива научнофилологического текста: Монография. М.: Диалог-МГУ, 1998.
3. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. М.: Наука, 1959.
4. Грайс Г. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. - 1985. - С. 217-237.
5. Галичкина Е. Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках (на материале жанра компьютерных конференций). Автореф. дис. канд. филол. наук. Волгоград: ВГПУ, 2001. 19 с
6. К.Ф. Седов отмечает дискурс, как речевое произведение и его многообразие в когнитивно – коммуникативной функции [1995.С, 5].
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. Изд. 2- е, стереотипное. – М.: Эдиториал УРСС, 2001.
8. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 5-20.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2004. – 390 с.
10. Е.С.Кубрякова основными характеристиками дискурса в лингвистическом поле изучения, также является единая аудитория, взаимодействие партнёров в общении и целенаправленность [2004.С,528].
11. В.С.Стёпин. Теоретическое знание. М., 2000
12. Седов К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. – М.: Лабиринт, 2004. – 320 с.
13. Седов К.Ф. Становление дискурсивного мышления языковой личности: Психо - и социолингвистические аспекты / Под ред. О.Б. Сиротининой. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1999. – 180 с.
14. Хэллидей М.А.К. Место «функциональной перспективы предложения» в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – М.: Прогресс, 1978. – С. 138-148.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Бурҳонова Мехрубон Зафаровна, Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, муаллими калони кафедраи забониносии. Нишони: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 901317788*

Сведения об авторе: *Бурхонова Мехрубон Зафаровна, Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода, старший преподаватель кафедры языкознания. Адрес: 734019, г. Душанбе, улица Мохаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 901317788*

Information about the author: *Burhonova Mehrubon Zafarovna, Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulugzod, Senior Lecturer of the Department of Linguistics. Address: 734019, Dushanbe, Mohammadiev street, 17/6. Phone: (+992) 901317788*

ТДУ: 809.155.0

МАВҚЕИ ВОЖАҲОИ ҲАМГУН (ОМОНИМ) ДАР АШЪОРИ АБДУРАҲМОНИ МУШФИҚӢ (БАР МАБНОИ “МУНТАҲАБОТ”)

Вализода Қ.А., Назирзода М.М.

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

Дар мақола ҷойгоҳи вожаҳои ҳамгун, тафовути ин қабати луғавӣ аз калимаҳои сермаъно, вожагони ҳамгуни пурра ва нопурра ва навъҳои вожагони нопурра, аз қабали омофон ва омографҳо дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст.

Мусаллам аст, ки мавзӯи вожаи ҳамгун дар байни забоншиносон яке аз масъалаҳои баҳсбарангез ба шумор меравад. Дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ истифодаи вожаҳои ҳамгун ҳамчун воситаи муҳими равонии суҳан зиёд ва бо маврид қорбаст шудаанд. Шоир бо истифода аз сатҳи забондонӣ аз баҳри беканори забон дурдонаҳои нодири онро кашф намуда, мавриди истифода қарор додааст. Яке аз хусусиятҳои хоси вожаҳои ҳамгуни ашъори шоир як калима бо чандин маъно ифода ёфта бошад, хусусияти дигари он дар он зоҳир мегардад, ки шоир кӯшидааст бештар вожаҳои ҳамгуни сирф тоҷикӣ истифода барад.

Калидвожаҳо: таҳқиқ, ҳамгун, ҳамгунҳои пурра, ашъор, маънӣ, вожа, оҳанг, талаффуз, калимаҳои сермаъно.

МЕСТО ОМОНИМИЧНЫХ СЛОВ В ПОЭЗИИ АБДУРАХМОНА МУШФИКИ (НА МАТЕРИАЛЕ «МУНТАХАБОТ»)

В статье рассматривается место омонимичных слов, отличие этого лексического пласта от полнзначных слов, полные и неполные омонимичные слова, а также виды неполных слов, такие как омофоны и омографы, в поэзии Абдурахмона Мушфики.

Несомненно, что тема омонимии является одной из самых спорных среди лингвистов. Используя свой уровень лингвистических знаний, поэт открыл и использовал редкие жемчужины безграничного океана языка. В поэзии Абдурахмона Мушфики часто и контекстуально используется метафора как важное психологическое средство речи. Одной из уникальных особенностей омонимов поэта является то, что одно слово может быть выражено в нескольких значениях, а другой характерной чертой является то, что поэт старался использовать более чисто таджикские омонимы.

Ключевые слова: исследование, рифма, полные рифмы, поэзия, значение, слово, тон, произношение, значимые слова.

THE PLACE OF HOMONYMS IN THE POETRY OF ABDURAHMON MUSHFIQI (BASED ON THE COLLECTION MUNTAKHABOT)

This article examines the place of homonyms in the poetry of Abdurahmon Mushfiqi. It discusses the distinction between this lexical-semantic category and other lexical units, as well as the occurrence of full and partial homonyms. The study further analyzes the types of partial homonymy, namely homophones and homographs, attested in the poet's works.

Undoubtedly, homonymy remains one of the most controversial phenomena in linguistics. Drawing upon his profound knowledge of the linguistic system, the poet skillfully employed the rare lexical resources of the language. In the poetry of Abdurahmon Mushfiqi, metaphor is frequently used in context as an important stylistic and psycholinguistic device. One of the distinctive features of the poet's use of homonyms is the realization of multiple lexical meanings through a single linguistic form. Another characteristic feature is his tendency to employ homonymous lexical units of predominantly native Tajik origin.

Keywords: research, rhyme, complete homonyms, poetry, meaning, word, intonation, pronunciation, meaningful words.

Забон аз унсурҳои зиёде ташаккул ёфтааст, ки ҳар яке аз онҳо дар рушду такомули забон нақши босазоеро мебозанд. Вожаҳои ҳамгун (омоним)-ҳо низ дар забон мавзӯи муайяно ишғол намуда, барои пуробуранг шудани нутқ ва афзоиши захираи луғавӣ нақши беҳамторо мебозад.

Вожаҳои ҳамгун чунин калимаҳое ба шумор мераванд, ки ҳам аз рӯйи талаффуз ва ҳам аз ҷиҳати сохт бо ҳам шабоҳат дошта, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд. Ин гурӯҳи калимаҳо, асосан, барои пуробуранг гардидани нутқ нақши созгор ва муассирро бозида метавонанд.

Рочей ба масъалаи зерин олимони фикри андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Масалан, Ҳ. Маҷидов чунин менигорад: “Як миқдори муайяни калимаҳое мавҷуданд, ки бо сохти овозии худ бо ҳам баробаранд ва ё наздикӣ доранд. Ин гуна вожаҳои калимаҳои ҳамовоз ё омонимҳо (юн. *homos* – якхела – *опита* - ном) номида мешаванд” [13, с. 59]. Андешаи профессор Ҳ. Маҷидов то андозае ба ҳақиқат наздик аст, зеро вожаҳои ҳамгун аз ҷиҳати талаффуз ба ҳамдигар наздиканд.

Бояд қайд кард, ки доир ба вожаҳои ҳамгун аз тарафи забоншиносони тоҷик мақолаҳо ва корҳои пажӯҳиши зиёде анҷом дода шудаанд. Баррасии мавзӯи мазкур дар пажӯҳишҳои Ш. Каримов, М. Муҳаммадиев, Р. Ғафоров, А. Рустамов, Ҳ. Маҷидов, Ч. А. Давлатова, А. Ҳасанов, М. Н. Қосимова, Ф. Шарифова, М.Н. Аҳмедова ва дигарон ба мушоҳида мерасанд.

Масъалаи баҳсноке, ки атрофи он назару надешаҳои мухталиф дар забоншиносии тоҷик ба миён омадааст, ин муайян намудани фарқи вожаҳои ҳамгун аз калимаҳои сермаъно мебошад. Масалан, М. Н. Қосимова вожаҳои ҳамгунро муфассал шарҳ дода, роҳҳои пайдоиши ин гурӯҳи калимаҳоро ба таври зайл тасниф намудааст: 1) дар як таркиби овозӣ пайдо шудани калимаҳои мухталифмаъноӣ як забон: чанг – панҷа, чанг – ғубор, чанг – асбоби мусиқӣ; 2) дар натиҷаи тағйири овозӣ кардани баъзе калимаҳои худӣ: соз – асбоби мусиқӣ, соз – асбоби анҷом, ҷиҳоз ва соз – сифати амр аз феъли сохтан; 3) калимаҳои худӣ бо калимаҳои иқтибосӣ: сафина – баёз, сафина (арабӣ) – кишти; 4) дар натиҷаи иқтибос шудани омонимҳои забони арабӣ: сафо – равшанӣ, сафо – сулҳ, Сафо – номи кӯҳ дар Макка [12, с. 89].

Аз андешаҳои мухталифи забоншиносону муҳаққиқон рочей ба мавзӯи мазкур метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки мавзӯи вожаҳои ҳамгун, хусусан, муайян намудани фарқи ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ аз калимаҳои сермаъно дар самти забоншиносӣ яке аз мавзӯҳои баҳсбарангез ба шумор меравад. Инчунин, лозим ба зикр аст, ки барои муайян намудани маънои аслии калима, таносуби маъно ва истеъмоли калима, инчунин, фарқи гузаштан байни вожаҳои ҳамгун ва калимаҳои сермаъно матн нақши муҳим мебозад. Яъне, бинобар сабаби мафҳуми васеъ доштани маънои калима хусусиятҳои луғавии онҳоро дар мавриде дарк намудану шарҳу эзоҳ додан ҷоиш аст, ки калима дар дохили матн дар алоқамандӣ ба низоми нақшҳои гирифта шавад.

Забоншиносон вожаҳои ҳамгунро аз ҷиҳати сохт ба ду гурӯҳ ҷудо кардаанд: ҳамгунҳои пурра ва ҳамгунҳои нопурра. Вожаҳои ҳамгуни пурра ҳам дар шакл ва ҳам дар талаффуз монанд буда, аз лиҳози маъно ва мафҳум ба кулӣ фарқи мекунанд. Ҳамгунҳои нопурра бошад, дар навбати худ ба омофон ва омограф ҷудо мешаванд.

Мо низ зимни таҳқиқи мавзӯи мавриди назар дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ бо таъки ба андешаҳои болозикр вожаҳои ҳамгунро вобаста сохт ва доираи истеъмолшон ба ду гурӯҳ тасниф намудем:

1. Вожаҳои ҳамгуни пурра;
2. Вожаҳои ҳамгуни нопурра.

Доир ба фарқияти байни ин ду гурӯҳи вожаҳои ҳамгун муҳаққиқон бо овардани далелҳои раднопазир андешаҳои худро баён намудаанд. “Ба гурӯҳи ҳамгуни пурра, одатан, шаклҳои асосии чунин калимаҳое дохил мешаванд, ки ба як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ мансуб буда, бо низоми парадигмавии маъноӣ, сарфию нахвӣ ва ҳамнишинии луғавиашон аз ҳам комилан мутафовитанд” [2, с. 25-26]. Дар ин маврид андешаи муҳаққиқ М.Т. Арсенева то андозае қобили қабул аст, зеро ҳамгуни пурра ҳатто метавонанд аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ташаккул ёбанд.

а) Вожаҳои ҳамгуни пурра. Дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ калимаҳои ҳамгуни пурра, аз қабилҳои чанг [10], канор [31], давр [21], хат [41] ва амсоли инҳо хеле зиёд ба назар мерасанд, ки нисбат ба вожаҳои ҳамгуни нопурра бештар истифода шуда, мавқеи муайянро касб намудаанд.

Масалан, вожаи “чанг” дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ даҳ маротиба бо ифодаи се маъноӣ аз ҳамдигар мутафовит қорбаст гардидааст. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ”

вожаи мавриди назар ба ҷаҳор маъноии зерин шарҳ ёфтааст: 1. гард, ғубор; хоки ба ҳавао бардошташуда; гарди рӯи чизе нишаста; 2. панҷаи хамидаи нохундор, панҷаи ҳайвонот ва мурғҳои даранда, ҷангол; 3. нӯки найза; пайкони тир; 4. номи асбоби камоншакли мусиқӣ, ки дорои тор аст [23, с. 529].

Барои тақвияти андешаҳои боло вожаи ҳамгуни “ҷанг”-ро вобаста ба хусусияти услубию маъноии он меорем:

1. **Ифодагари номи** асбоби камоншакли мусиқӣ, ки дорои тор аст:

Он, ки дуд аз ҷон барорад ҷуз навои **ҷанг**,
Оташи бедуд ғайр аз оби оташранг нест [1, с. 37].

Тибқи ҳисоби омӯӣ вожаи мазкур дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ шаш маротиба ба маъноии болозикр ифода ёфтааст.

2. **Ба маъноии** гард, ғубор:

Гарде аз саҳрои ғам пайдо шуду бархост **ҷанг**,
Бар нигини лаъли тар дорӣ хати зангорун [1, с. 242].

3. **Ба маъноии** даст, қайд, гирифтӯӣ :

Буд дар **ҷанги ғам** аз нола маро ҳол дигар,
Гӯш бар нолаи мизроб накардам имшаб [1, с. 16].

Бо таҳлилҳои собит намудем, ки шоир ба ғайр аз истеъдоди хуби шоирӣ доштаниш, инчунин, маҳорати забоншиносӣ низ доштааст, зеро як вожаи “ҷанг”-ро бо ҷанд маъно дар шеърҳои худ корбаст намудааст.

Вожаи “**давр**” низ то андозае хусусияти ҳамгуниро зоҳир карда метавонад. Ин вожа дар луғат ба ҷунин маъноҳои шарҳ ёфтааст: 1. гардиш, ҷархиш, ҳаракат дар гирди чизе, даври фалак гардиши фалак, ҷархи фалак; замона, рӯзгор. ; 2. навбат (дарбозӣ, овоздиҳӣ дар интиҳобот ва ғ.); 3. айём, ҳангом; вақт, замон: даври пеш (қадим), дар ҳар даври замон; даври ҷавонӣ айёми ҷавонӣ, вақти ҷавонӣ; даври қоре расидан фаро расидани вақти қоре. 4. маҷ. вақти ҳукмронӣ, аҳди салтанат; даври қасе омадан навбати ҳукмронии қасе расидан; ҳукми қасе раво гардидан. 5. гирд, гирдогирд, атроф, давра, доира: даври сар, даври хирман, ба даври мизи қасе ҷамъ омадан, даври ҷизеро печонида гирифтан [22 с. 398]. Вожаи мавриди назар дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ тибқи ҳисоби омӯӣ сиву ҷор маротиба бо ифодаи панҷ маъноии мухталиф корбаст шудааст:

1. **Ба маъноии гардиш, ҷархиш, ҳаракат дар гирди чизе, даври фалак гардиши фалак, ҷархи фалак:**

Рӯзу шаб саргашта медорад маро **даври фалак**,
Қас намедонад, ки дар толеъ ҷӣ кавқаб доштам [1, с. 87].

2. **Ба маъноии навбат:**

Ба даври салтанати ҳусн ҳар ҷи хоҳӣ кун.
Ки **давр даври** ту гашту замон замонаи туст [1, с. 170].

3. **Ба маъноии айём, ҳангом; вақт, замон, мавсим:**

Гар нишоти умр хоҳӣ бе майи гулгун мабош,
Ҳамчу **даври гул** ғанимат дор ин айёмо [1, с. 19].

Дурди май даврон ба мо 3-ин маҷлиси фонӣ намонд,
Давр охир гашту инсофу мусулмонӣ намонд [1, с. 32].

4. **Ба маъноии вақти ҳукмронӣ, аҳди салтанат;**

Шикаст тавбаи мо пири дайр шукр кунем,
Ба **даври** давлати у май ҳўрему май шиканем [1, с. 56].

Ба **даври салтанати** ҳусн ҳар ҷи хоҳӣ кун.
Ки давр даври ту гашту замон замонаи туст [1, с. 170].

5. **Ба маъноии гирд, гирдогирд, атроф, давра, доира:**

Биншин нафасе ба қавли най, эй мутриб,
Барҳез даме ба **даври ҷом**, эй соқӣ [1, с. 220].

Корбаст намудани вожаи “давр” ба маъноҳои зерин аз он далолат медиҳад, ки забони тоҷикӣ чунон бою ғановатманд аст, ки ҳар як вожа метавонад, ба якчанд маъно корбаст шавад.

Вожаи дигаре, ки хусусияти ҳамгунӣ дошта, дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ зиёд истифода шудааст, ин вожаи “хат” мебошад. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи “хат” ба чунин маъноҳо шарҳ ёфтааст: 1. асари қалам, ҳарфҳои навишта дар рӯи қоғаз ё чизи дигар, навишта. 2. мактуб, нома; 3. фармон; санад, ҳуҷҷат; 4. маҷ. риши навбаромада [21, с. 469].

1. Ба маънои навиштаҷот, он чизе, ки навишта шудааст:

Хатти ту дуруст аз варақи ҳусн аён шуд,
Ҳар чанд туро дар қалами зулф шикаст аст [1, с. 69].

2. Ба маънои мактуб, нома:

Нома аз барои Ҳусн навишт,
Чун **хати** дилбарон абирсиришт [1, с. 284].

3. Ба маънои нуқтаи ҷудокунӣ:

Ба сад афсун надидам ром бо худ он парирӯро.
Хате хоҳам кашидан баъд аз ин гирди фусунхонон [1, с. 164].

Чу соли умри худро мешуморад,
Ба бинӣ мекашад **хат** бар заминҳо [1, с. 264].

Вожаи “хат” чунон ҳам дар зехни мардуми тоҷик нишастааст, ки тавассути он воқеаҳои хатар, хатбарак, хатбардор, хатбиёр, хатдор, хаткаш, хаткашон, хаткуркунак, хатбарӣ ва ғайра ташаккул ёфтаанд.

Ҳангоми таҳлилу баррасии ин гурӯҳи луғавӣ дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ собит сохт, ки воқеан ҳам, маводди мавриди таҳқиқ ҳазинаи нодири забонамонро мемонад, ки дар он вожаҳои ҳамгун ба мисли дигар воҳидҳои луғавӣ фаровон ва бо ифодаи маъноҳои гуногун мавриди қорбурди васеъ қарор гирифтаанд. Бештари вожаҳои ҳамгуни пурраи ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ, асосан, калимаҳои аслии забонамон буда, шаклан якхичогӣ мебошанд.

б) Вожаҳои ҳамгуни нопурра. Ҳамгунҳое, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ дошта, ба маъноҳои гуногун ба қор мераванд, як миқдори муайяни таркиби луғавии ашъори Абдурахмони Мушфиқиро ташкил медиҳанд.

Барои тақвият додани андешаҳои боло метавон вожаҳои бод, бор, хор, дар, боз, бар ва чандин калимаҳои ба ин монандро ҳамчун намуна номбар намуд, ки шоир онҳоро нозукбиниона ва бо ифодаҳои гуногуни маъноӣ истифода бурдааст. Аз ҷумла, вожаи “бор”-ро дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ бо ифодаи маъно ва хусусиятҳои зерин мушоҳида намудем:

Ба ифодаи маънои дафъа, қарат, мартаба:

Сад **бор** агар қон диҳаму зинда шавам.

Сар дар қадамат ниҳам, сарафканда шавам [1, с. 20].

Дар ин сатрҳо шоир вожаи “бор”-ро ба маънои “қарат” қорбаст намуда, пеш аз он шумораи “сад”-ро оварда, зиёд будани амалро нишон додааст.

Мушфиқиро қушт ёру зинда месозад зи сар,
То кушад **бори** дигар, ин хунбаҳоро бандаам [1, с. 60].

1. Асоси замони ҳозира аз боридан:

Ҷуз абри қарам, ки бар ғуборам **борад**,
Қас нест, ки бар сари мазорам **борад** [1, с. 218].

2. Ба ифодаи маънои вазнинӣ, гаронӣ:

Зери **бори** гарони меҳнату бим,
Чун сабо тоза гашт қони насим [1, с. 285].

Дар ин маврид Абдурахмони Мушфиқӣ бештар ғановатманд будани забони тоҷикиро ба инобат гирифта, вожаи “бор”-ро ба маънои “гаронӣ” овардааст.

Вожаи “бор” дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба чунин маъноҳо шарҳ ёфтааст: 1. асоси замони ҳозира аз боридан. 2. Ҷузъи пасини калимаҳои мураккаб ба маънии боранда, резанда, пошанда ва маънои зиёдии чизе; 2. он чи ба дӯш ё пушти инсон, қорпо ё болои мошин ниҳода, аз қойе ба қойе мебаранд; 3. вазнинӣ, гаронӣ; 4. ҳамли қанон, бачае, ки дар батни модар

аст, чанин; 5. маҷ. чизи барзиёд, чизи нодаркор; 6. бар, мева, самар, ҳосили дарахт; 7. дафъа, карат, мартаба; 8. рухсат, иҷозат барои даромадан ба ҷое; 9. унсури химиявии душворғудоз, ки аз ҷиҳати сахтӣ ба алмос наздик аст. Овардани вожаи мазкур дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ» аз назарҳо дур мондааст [20, с. 5; 10, с. 29].

Вожаи “**хор**” низ хусусияти омонимӣ дошта, дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба чунин маъноҳо шарҳ ёфтааст: 1. гиёҳе, ки дорои неши тези халанда ва харошанда аст; 2. залил, паст, забун, ҳақир, бекадру эътибор; 3. гурӯҳи сарояндагон, ки якҷоя суруд меҳонанд. Вожаи “**хор**” дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ зиёда аз 65 маротиба ба ифодаи маъноҳои гуногун корбаст гардидааст.

1. Ба ифодаи маънои гиёҳе, ки дорои неши тези халанда ва харошанда аст:

Ту гулбарги тарӣ, мо чун гиёҳи хушк саргардон,
Туро аз лолаву гул сохтанд, аз **хору** хас моро [1, с. 31].

Ба такрор корбаст намудани як вожа бо ифодаи якчанд маъно ин пеш аз ҳама услуби ҳоси эҷодии Абдурахмони Мушфиқӣ мебошад. Шоир дар баъзе ҳолатҳо дар як байт ё як мисраъ калимаро бо чанд тобиши маънӣ ба кор мебарад. Масалан, дар мисраи аввали байти зер вожаи “**хор**” ба маънои “**гиёҳ**” ва дар мисраи дуюм ба маънои “**ҳақиру бекадрӣ**” корбаст гардидааст. Мушфиқӣ дар ин маврид мегӯяд:

Ҳар нохуни булбул агар **хоре** шавад дар пой ӯ,
Аз **хори хори** ошиқӣ бо гул мадуро мекунад [1, с. 191].

Ё ин ки:

Сад **хор** аз рақибон дар роҳи ишқ дорам.
Ёре бувад, ки **хоре** дур афканад зи роҳам [1, с. 31].

2. Ба маънои беарзиш, бекадр, залил, паст, ҳақир, забун, бадбахт, бечора низ вожаи мазкур корбаст шудааст. Масалан:

Иззате буд оби чашму хуни дилро пеш аз ин,
Меҳнати ғурбат азизони ҷаҳонро **хор** кард [1, с. 102].

Бо ҳар ки асири ту шавад ғияму ғўям,
Гар иззати худ металабӣ **хори** ман бин [1, с. 57].

Ҳамин тариқ, таҳлилу таҳқиқи ҳамаҷонибаи ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ бозгӯи он аст, ки шоир имкониятҳои калимаҳои ҳамгунро васеъ ба кор бурдааст, ки ин омил яке аз сабабҳои боигарии таркиби луғавӣ ва гуногунрангии услуби назми ӯ гардидааст. Новобаста аз он ки истифодаи ҳамгунҳо, баҳусус, бо тариқи маҷоз тобишҳои маъноӣ касб намудани ин гурӯҳи луғавӣ барои дар ҷаҳорҷӯбаи вазну қофия даровардан то ҷойе маҳдуд ва мушқил ҳам бошад, ҳам вале сарфи назар аз ин шоири забардаст Абдурахмони Мушфиқӣ аз уҳдаи ин кор баромадааст.

Яке аз вожаҳои ҳамгун, ки дар ашъори шоир бештар мавриди истифода қарор гирифтааст, ин вожаи “**боз**” мебошад. Калимаи мазкур дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бар ифодаи се маъно шарҳ ёфтааст: 1. бори дигар, аз нав, муҷалладан, такроран, дубора; 2. кушода, яла, во; 3. парандаи қавичанголи нӯлдароз, ки парандагон ва ҳайвоноти майдари шикор мекунад, қуш [23, с. 216]. Вожаи мазкур дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ шасту се маротиба бо ифодаи маъноҳои гуногун мавриди корбурд қарор гирифтааст. Чунончи:

1. Ба ифодаи номи паранда: (як маротиба)

Фароз паҳлаи савсан нишаст **бози сафед**,
Қабӯтари суман аз ошӯна бечо шуд [1, с. 234].

2. Ба ифодаи бори дигар, аз нав, такроран: (чилу нӯҳ маротиба)

Суманат ғолия аз сунбули тар пайдо кард,
Боз гулзори руҳат ҳусни дигар пайдо кард [1, с. 238].

Туро бар гирди сар мегардаму дар ҳасрати онам,
Ки аз по мефитам беҳушу **боз** аз сар намегардам [1, с. 81].

3. Ба ифодаи маънои кушода, яла, во, раҳо кардан: (нӯҳ маротиба)

Гарчи гардад фитнае боз аз барои чони ман,
Боз кун аз хоб чашми фитнаҷӯй хешро [1, с. 88]

Чун зи баъди қатл чашмам **боз монад** бар рухаш,
Вой нони ман агар наззораи қотил кунед [1, с. 101].

4. Ба ифодаи истодан: (3 маротиба)

Шоҳи кишвар ба хидмати писараш.

Боз медорад аз пай ҳунараш [1, с. 268].

Вожаи “бод” дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба ду маъно роиҷ аст: ҳамчун исм “ҷараёни ҳаво, вазиши ҳаво, шамол” ва ҳамчун феъл “шакли кӯтоҳшудаи феъли “бошад” серистеъмол мебошад [23, с. 189-190]. Вожаи “бод” дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ тибқи ҳисоби омӯрӣ бисту як маротиба бо ифодаи маъноҳои дар луғати болозикр қайдгардида истифода шудааст. Чунончи:

1. Ба маънои ҷараёни ҳаво, вазиши ҳаво, шамол:

Вазид **боди** муроде ба сӯй хонаи мо,

Ниҳод шоҳи гуле по бар остонаи мо [1, с. 93].

Абдурахмони Мушфиқӣ дар як байти ғазали “Ба сӯи кӣ меравӣ?” рафтани ёрро “ба вазиши боди субҳ” устодкорона ташбеҳ дода, хеле ҷолиб корбаст намудааст:

Ман пераҳан чу ғунча ба бӯи ту медарам,

Ту ҳамчу **боди** субҳ ба бӯи кӣ меравӣ? [1, с. 115].

2. Ба ифодаи шакли кӯтоҳшудаи “бошад”:

Хуш **бод** нотаवонии онҳо, ки аз миён,

Худро чу моҳи нав ба каноре кашидаанд [1, с. 150].

Дар воқеъ, бояд қайд кард, ки ҳамгунҳои нопурра, инчунин, ба **омофонҳо** ва **омографҳо** ҷудо карда мешаванд, ки ҳар яке аз онҳо хусусиятҳои хоси худро доро мебошанд.

а) **Омофонҳо**. Ба ҳам монанд шудан ва ё наздик шудани талаффузи овозҳои ҷудогонаи калимаҳо дар мавқеъҳои муайяни фонетикӣ омофонҳоро ба вучуд меоваранд: қарз ба маънои «насия, ба орият гирифтани» ва қарс «рӯймол, сарандоз»; зод «шакли муҳаффафи замони гузашта аз феъли «зоидан» ва зот «чинс», нуфуз «афзоиш» ва нуфус «аҳолӣ». Яъне омофонҳо калимаҳои талаффузашон якхела, вале навишташон гуногун аст: тӯп-тӯб. [5, с. 244].

Роҷеъ ба омофонҳо ҳамчун ҳодисаи забонӣ олимони фикру андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Масалан, забоншинос О.С. Аҳманова доир ба омофонҳо чунин назари андеша дорад: “Омофонҳо чунин навъи омонимҳои нопурра мебошад, ки аз рӯи талаффуз як хел садо дода, тарзи навишти гуногун доранд, яъне шаклҳои гуногуни хаттӣ бо қонуниятҳои хоси фонетикӣ дар нутқ ҷамоҳанг мегарданд” [3, с. 288].

Дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ низ омофонҳо ба таври ангуштшумор истифода гардидаанд. Маълум аст, ки омофонҳо калимаҳои талаффузашон якхела, вале навишташон гуногун монанди вожаҳои “**бут-буд**”, “**ин сон – инсон**”, ки дар ашъори шоир истифода шудаанд, мисол овардан мумкин аст, ҳар кадоми онҳо маъноҳои тамоман мутафовит доранд. Барои тақвияти гуфтаҳои боло якҷанд мисол аз навиштаҷоти шоир меорем:

Бут – тарошидаи инсон ё ҳайвон, ки бутпарастон ба он ибодат мекунанд. 2. маҷ. маъшуқаи соҳибҷамол, нигори нозанин [22, с. 249].

Рӯзе, ки дидаму **бути** худ сохтам туро,

Фармуд куфри зулфи ту зуннорбандиям [1, с. 54].

Буд – асоси замон гузашта аз **будан** [22, с. 242].

Зи гиря то ба гулу **буд** оби дидаи ман,

Агар чи дар тулӯи ман зи ғусса об нарафт [1, с. 90].

Инсон – одам, адамӣ, башар [22, с. 449].

Аҷаб дорам, ки шайхонро муридон.

Зи ҳадди васфи **инсон** бигзаронанд [1, с. 249].

Ин сон- ба ин тариқ, ба ҳамин навъ [22, с. 547].

Муҳаққиқ М. Н. Насруллоев зимни таҳқиқи “Қойгоҳи вожаҳои ҳамгун дар осори Убайди Зоконӣ” вожаҳои **най-май**, **тор-дор** ва **хурӯс-хурӯшро** аз ҷиҳати талаффузашон якхела, вале навишташон гуногун доништа, ба ин навъи омонимҳо (омофон) ворид намудааст [18, с. 81]. Ин гурӯҳи лексикиро мо зимни таҳқиқи ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ, ки айнан дар ҳамон шакл корбаст гардидааст, ҳамчун омофонҳои ғайрифаъол мешуморем. Барои исботи гуфтаҳои боло калимаҳои мазкурро дар навиштаҷоти шоир мисол меорем:

1. Най - «навъи асбоби мусиқӣ» ва **май** «шароб, бода»:

Карда таҳрири ғамат дар нома ҳар ҷо Мушфиқӣ,
Хомаи ӯ ҳамчу **най** дар нолаи зор омадаст [1, с. 96].

Фитам беҳуд ба ёди чашми масту лаъли майгунат,
На соқӣ дида, на **май** хӯрда масту саргарон бошам [1, с. 152].

2. Тор - “**торикӣ**” ва **дор** - “**донистан, шуморидан**”:

Мунчамад шуд кулзуми хузро, ки дар шабҳои **тор**.
Менамояд Қаҳқашон наҳре дар ӯ ях баста об [1, с. 244].

Гар нишоти умр хоҳӣ бе майи гулгун мабош,
Ҳамчу даври гул ғанимат **дор** ин айёмо [1, с. 20].

б) Омографҳо – калимаҳое, ки аз ҷиҳати навишту имло ба ҳамдигар монанд буда, бо ягон унсури талаффузашон аз ҳам фарқ мекунанд. Доир ба омографҳо ҳамчун навъи ҳамгун забоншинос Ҳ. Маҷидов чунин менигорад: “омографҳо, ки бо гуногунии тарзи талаффузашон аз ҳам фарқ мекунанд, ба паронимҳо наздикии бештаре доранд. Чунончи, ҷуфтҳои зайли калимаҳо, ки яке ба тарзи ҳикоягӣ ва дигаре саволӣ талаффуз мешаванд, ба ҳамин гурӯҳ шомил ҳастанд: Кай ба маънои “подшоҳ” ва “кай” “кадом вақт”, чи ба маънои “пайвандаки пайвастанда” ва ҷӣ ҳамчун “ҷонишини саволӣ нисбат ба одамон”, чаро ба маънии “чаридан” ва чаро ба маънои “барои ҷӣ” ва монанди инҳо” [13, с. 64].

Зимни таҳлил муайян гардид, ки дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ як миқдор вожаҳое ба чашм мерасад, ки мувофиқи оҳанг, талаффуз як хел мебошанд. Барои тақвияти андешаҳои боло ин қабил вожаҳоро дар абёти шоир нишон медиҳем.

Кай- шоҳаншоҳ, шоҳи бузург (лақаби чанде аз подшоҳони Эрони қадим, ҳамчун Кайкубод, Кайхусрав...) [22, с. 578].

Мушфиқӣ, суҳбат ғанимат дон, ки меғӯяд хабар,
Хатти даври чом аз кайфияти Чамшеду **Кай** [1, с. 197].

Кай – ҷонишини саволӣ ҷӣ вақт, ҷӣ замон, кадом вақт [22, с. 578].

То **кай** нидои ҳодиса даври замон диҳад,
Кас нест дар ҷаҳон, ки қарори ҷаҳон диҳад [1, с. 232].

Ки – пайвандаки тобеъкунанда, ки ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла мепайвандад; бо пайвандак ва калимаҳои дигар омада, пайвандакҳои таркибӣ месозад [22, с. 609]. **Кӣ** – ҷонишини саволи кадом кас?; ҳар кӣ ҷонишини таъинӣ ҳар кас, ки; кӣ будан, ҷӣ хел одам будан [ФТЗТ, с. 616].

Зулф аз маҳи рӯи ту кашидан **кӣ** тавонад?

Онҳо, **ки** туй рӯи ту дидан кӣ тавонад? [1, с. 41].

Ё ин ки:

Ба хонае ки ту бошӣ ба ҷон **кӣ** пардозад?

Зи дил **кӣ** гӯяду бо хонумон **кӣ** пардозад? [1, с. 42].

Кин – душманӣ ва бугз, ки касе дар дил нигоҳ медорад, адоват кина [22, с. 610].

То кай рақиб аз рӯи **кин**, чинад суҳанҳо аз камин,
Ё раб, ки аз рӯи замин гардад суҳанчин бартараф [1, с. 183].

К-ин – шакли кӯтоҳшудаи ки ин [22, с. 609].

Мекушоям захми шамшери туро пеши рақиб,

К-ин иноятномаам аз ҷониби ёр омадаст [1, с. 56]

Хуш аст мурдани Масъуду рафтани писараш.

Ки ин адам шавад, он аз қафои ӯ бошад [1, с. 262].

Қобил ба зикр аст, ки дар заминаи андешаҳои муҳаққиқону забоншиносон роҷеъ ба таърифи калимаҳои ҳамгун шарҳу тафсири зиёди ин падидаи забонӣ мавҷуд аст. Ба андешаи мо, агар яке аз мушкилоти асосии мавзуи мавриди назар мушаххас намудани фарқи байни калимаҳои сермаъно аз омонимҳо бошад, аз ҷониби дигар, масъалаи тафсир ва таснифу таҷзияи ҳамгунҳо мебошад, ки ихтилофоти зиёдро байни забоншиносон ба бор овардааст.

Бинобар ин, барои ошкор сохтани фарқи асосии калимаҳои сермаъно аз ҳамгун ва майян намудани нишонаҳои хоси ин падидаи забонӣ бо овардани таърифу мисолҳои мушаххас дар шакли ҷадвал ба таври зайл нишон дода шудааст.

ҲАМГУНҲО	
Вожаҳое, ки ҳам аз рӯи талаффуз ва ҳам аз рӯи шакли овозӣ бо ҳам шабоҳат дошта, маъноҳои гуногунро ифода менамоянд: чанг, бор, хор, санг, соз ва ғ.	
Ҳамгунҳои пурра Вожаҳое, ки ҳам аз ҷиҳати шакл ва талаффуз ҳамгун буда, аз лиҳози маъно ва мафҳум ба кулӣ фарқ намуда, асосан, ба як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ мансуб мебошанд. Чунончи: Чанг – асбоби камоншакли мусиқӣ, дорои тор аст. Чанг – гард, ғубор.	Ҳамгунҳои нопурра Вожаҳои гуногунмаъно, ки ё аз ҷиҳати шакл (тарзи навишт) ва ё овоз (тарзи талаффуз) ба ҳам монандӣ доранд ва онҳо, асосан, ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансуб мебошанд Чунончи: Хор – гиёҳе, ки дорои неши тези халанда ва харошанда аст. Хор – беарзиш, беқадр, залил, паст.
ОМОФОНҲО	ОМОГРАФҲО
Калимаҳое, ки талаффузашон якхела, вале навишташон гуногун мебошанд: Инсон – одам, адамӣ, башар. Ин сон – ба ин тариқ, ба ҳамин навъ. Бут – тарошидаи инсон ё ҳайвон, ки бутпарастон ба он ибодат мекунанд Буд – асоси замон гузашта аз будан Задаи калима дар ин навъи ҳамгун нақши муҳим дорад. Кин – душманӣ ва бугз, ки касе дар дил нигоҳ медорад, адоват, кина. К-ин – шакли кӯтоҳшудаи ки ин .	Калимаҳое, ки аз ҷиҳати навишту имло ба ҳамдигар монанд буда, бо ягон унсури талаффуз аз ҳам фарқ мекунанд: Кай – шоханшоҳ, шохӣ бузург (лақаби чанде аз подшоҳони Эрони қадим, ҳамчун Кайкубод, Кайхусрав...) Кай – ҷонишини саволи чӣ вақт?, чӣ замон?, кадом вақт?.

Ҳамин тариқ, таҳлилу баррасии калимаҳои ҳамгун собит месозад, ки воқеан, ҳам вожагони ҳамгун яке аз қабатҳои муҳими луғавиро ташкил дода, дар гуногунрангию ғановатмандии забони ашъори шоир нақши муассир доранд. Абдурахмони Мушфиқӣ ҳамчун шоири нуктасанҷ аз ин қабати луғавӣ моҳирона истифода намудааст. Зимни таҳлили вожаҳои ҳамгун, инчунин, ҳамгунҳои пурра ва нопурра, омофонҳо ва омографҳо низ мавриди таҳқиқи ҳамачониба қарор гирифт.

Адабиёт

- Аҳмадова М.Н. Масъалаи корбурди омонимҳо дар «Маснавии маънавӣ»-и Румӣ / М.Н. Аҳмадова. Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2009. – № 4. – С. 77- 89.
- Арсенева М.Т. Многозначность и омонимия / М.Т. Арсенева, Т.В.Строева, А.А.Хазанович. – Л.: Изд. ЛГУ, 1966. – 1 29 с.
- Ахманова. О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. – М.: Либроком, 2009. – 296 с.

4. Ахмедова М.Н. Хусусиятҳои лексикӣ-семантикии омонимҳои забонифорсӣ. Рисолаи номзадӣ: 10.02.22 – Душанбе, 2010. – 163 с.
5. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 204 с.
6. Ғаффоров, Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно/ Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ. – №8, 1990. – С.16–18.
7. Ғиёсиддин, М. Ғиёсу-л-луғот / М.Ғиёсиддин // Иборат аз се чилд. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
8. Давлатов, О. Хелҳои омонимия дар забони тоҷикӣ / О. Давлатов, // Мактаби советӣ. –1988. – №3. – С.10–17.
9. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе, 1973. – 458 с.
10. Кабиров, Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ / Ш. Кабиров– Душанбе: Маориф, 1992. – 239 с.
11. Қосимова, М. Н. Об дар «Шоҳнома»-и Абдулқосими Фирдавсӣ / М. Н. Қосимова – Душанбе, 2003. – 102 с. «В»
12. Қосимова, М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
13. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. –Луғатшиносӣ / Ҳ. Мачидов, –Душанбе, 2007.– 243 с.
14. Мачидов, Ҳ. Сермаъноии луғавӣ / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1997, №9-12. – С.7–9.
15. Муҳаммадиев, М. Маъноӣ аслӣ ва мачозии калима / М. Муҳаммадиев. // Мачмуаи илмӣи УДТ, XXVI, наشري 2, 1959. – С. 41–43.
16. Муҳаммадиев, М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ / М. Муҳаммадиев. // Мактаби советӣ, –№4, 1990.– С.22–25.
17. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотеъ /Бурҳон Муҳаммадхусайн. Ҷ.1. –Душанбе: Адиб. – 1993. –416 с.
18. Паёми Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улуғзода (силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих) 2023. № 3 (51).
19. Сабзаев, С. М. Роҳҳои омонимшавии калимаҳо дар забони тоҷикӣ // Мактаби советӣ. / С. М. Сабзаев. №12, 1979. – С. 34 – 38.
20. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия. Ҷилди 1. –1969. –951 с.
21. Фарҳанги забони тоҷикӣ. – М.: Советская энциклопедия. Ҷилди 2. –1969. – 950 с.
22. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
23. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.

Сарчашма

1. Мунтахабот. Абдурахмони Мушфиқӣ. Сталинобод, 1956.-286 с.

Маълумот дар бораи муаллифон: Вализода Ҷамшед Абдурасул, доктори фалсафа (PhD) – доктор аз рӯйи ихтисоси филология, дотсенти кафедраи назария ва амлияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mal.ru

Назирзода Муҳаммад Мирали - ДДИТ ба номи Садриддин Айни, докторанти (PhD) кафедраи назария ва амлияи забоншиносӣ. Тел: (+992) 300050417, E-mail: mahmadrahim96@mail.ru

Сведения об авторах: Вализода Ҷамшед Абдурасул, доктори филологии (PhD) – доктори по специальности филология, доцент кафедры теории и практики языкознания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айнӣ. Телефон: (+992) 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mal.ru

Назирова Махмадраҳим Миралиевич - ТГПУ им. С. Айнӣ, докторант (PhD) кафедраи теория и практики языкознания. Тел.: Тел: (+992) 300050417, E-mail: mahmadrahim96@mail.ru

About the authors: Valizoda Jamshed Abdurasul, Doctor of Philosophy (PhD) – in Philology, Senior Lecturer in the Department of Tajik Philology of the Tajik State University named after Sadridin Any. Phone number: (+992) 907048591. E-mail: valiev_jamshed@mal.ru

Nazirov Mahmadrakhim Miralievich - Tajik State Pedagogical University named after Sadridin Ainy, PhD in the Department of Tajik Philology. Тел: (+992) 300050417, E-mail: mahmadrahim96@mail.ru

ТАШАККУЛИ ИСТИЛОҲОТИ НАВИ ИҶТИМОИВУ СИЁСӢ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА ОЛМОНӢ

Замонов З.И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мақолаи мазкур ба яке аз мавзӯҳои мубрам ва хеле ҷолиб –ташаққули истилоҳоти нави иҷтимоиву сиёсӣ дар забонҳои муосири тоҷикӣ ва олмонӣ бахшида шудааст. Солҳои охир дар забоншиносии тоҷик ба тариқи муқоисавӣ таҳқиқ намудани истилоҳоти иҷтимоиву сиёсӣ яке аз масъалаҳои актуалӣ ба шумор меравад. Истилоҳшиносӣ як соҳаи илми забоншиносӣ буда, вазифаи он ба таври аниқтару дақиқтар ва равшантар баён намудани мафҳуми мавриди назар (истилоҳшуда) мебошад. Дар натиҷаи рушди пайвастаи ҷомеа, ба вучуд омадани ашёву падидаҳои нав мафҳумҳои мутобиқи онҳо пайдо шуда, бо номбаршавии онҳо дар таркиби луғавии забон вожаҳои нав низ ворид мешаванд. Агар аз як тараф, вожаҳои нав дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худӣ забон пайдо шаванд, аз тарафи дигар, бо омилҳои мухталиф аз дигар аз забонҳо иқтибос мегарданд.

Ҳадафи мо, ки мавриди омӯзиш ва таҳқику таҳлилу баррасӣ қарор додани истилоҳоти сиёсӣ мебошад, бояд гуфт, ки дар ин мақола сухан асосан дар бораи истилоҳоти сиёсӣ рафта, ҷараёни ташаққул ва тақомули истилоҳоти нави иҷтимоиву сиёсии забонҳои тоҷикию олмонӣ ба сурати ҷудогона таҳлилу таҳқиқ шудааст. Аз ин нуқтаи назар, аксари истилоҳоти ин соҳаро истилоҳоти муштарак, яъне он истилоҳоте ташкил медиҳанд, ки ба ғайр аз соҳаи фаъолияти сиёсӣ, дар дигар соҳаҳо низ ба таври васеъ ба кор бурда мешаванд. Торафт хусусияти сиёсӣ гирифтани муносибатҳо дар байни одамон ва дар зери таъсири амиқи омилҳои сиёсӣ қарор гирифтани тамоми соҳаҳои фаъолияти инсоният, аз қабилӣ илму фарҳанг, технология, иқтисодёт ва монанди инҳо, ба илми забоншиносӣ талаботи нав ба навро пеш оварда, заминаро барои рушди босуръати истилоҳоти сиёсӣ дар забон фароҳам сохт. Агар вожа ва ё истилоҳ натавонад маънии истилоҳии хешро баён созад, маҷбур мешавад, ки ҷои худро ба вожа ва ё истилоҳи забони бегона ҷун истилоҳи иқтибосӣ бидиҳад.

Калидвожаҳо: истилоҳ, истилоҳоти иҷтимоиву сиёсӣ, таҳқиқоти муқоисавӣ-типологӣ, муносибатҳои фарҳангӣ ва иқтисодӣ, ташаққули истилоҳот, вожаҳои нав, рушди технология, калимаҳои иқтибосӣ.

ФОРМИРОВАНИЯ НОВЫХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ НА ТАДЖИКСКОМ И НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Данная статья посвящена одной из самых актуальных и интересных тем — образованию новых общественно-политических терминов в современных таджикском и немецком языках. В последние годы сравнительное изучение общественно-политических терминов стало одной из актуальных тем в таджикском языкознании. Терминология — раздел языкознания, задачей которого является более точное, аккуратное и ясное выражение рассматриваемого понятия (терминизируемого). В результате непрерывного развития общества, появления новых предметов и явлений появляются соответствующие понятия, а с их перечислением в лексический состав языка входят и новые слова. Если, с одной стороны, новые слова появляются на основе лексического состава и грамматического строя самого языка, с другой стороны, они заимствуются из других языков по разным причинам.

Наша цель, которая заключается в изучении, исследовании, анализе и обсуждении политической терминологии, следует сказать, что в данной статье в основном рассматривается политическая терминология, а процесс формирования и развития новой общественно-политической терминологии в таджикском и немецком языках был проанализирован и исследован отдельно. С этой точки зрения, большую часть терминологии в этой области составляют общеупотребительные термины, то есть те термины, которые широко используются в других областях, помимо сферы политической деятельности. Все более политический характер отношений между людьми и глубокое влияние политических факторов на все сферы человеческой деятельности, такие как наука и культура, техника, экономика и тому подобное,

выдвинули новые требования к лингвистике и создали основу для быстрого развития политической терминологии в языке. Если слово или термин не может выразить собственное терминологическое значение, он вынужден уступить место слову или термину иностранного языка в качестве опорного термина.

Ключевые слова: терминология, социально-политическая терминология, сравнительно-типологическое исследование, культурно-экономические отношения, терминообразование, новые слова, технологическое развитие, заимствованные слова.

THE FORMATION OF NEW SOCIAL AND POLITICAL TERMS IN THE TAJIK AND GERMAN LANGUAGES

This article is devoted to one of the most pressing and interesting topics - the formation of new socio-political terms in modern Tajik and German languages. In recent years, the comparative study of socio-political terms has become one of the topical issues in Tajik linguistics. Terminology is a branch of linguistics, the task of which is to express the concept in question (termed) more precisely, accurately and clearly.

As a result of the continuous development of society, the emergence of new objects and phenomena, corresponding concepts appear, and with their listing, new words also enter the lexical composition of the language. If, on the one hand, new words appear on the basis of the lexical composition and grammatical structure of the language itself, on the other hand, they are borrowed from other languages for various reasons. Our goal, which is to study, research, analyze and discuss political terminology, should be said that this article mainly deals with political terminology, and the process of formation and development of new socio-political terminology in the Tajik and German languages has been analyzed and researched separately. From this point of view, most of the terminology in this field is made up of common terminology, that is, those terminology that are widely used in other fields, in addition to the field of political activity.

The increasingly political nature of relations between people and the deep influence of political factors on all areas of human activity, such as science and culture, technology, economics, and the like, have put forward new requirements for linguistics and created the basis for the rapid development of political terminology in the language. If a word or term cannot express its own terminological meaning, it is forced to give way to a word or term of a foreign language as a reference term.

Keywords: terminology, socio-political terminology, comparative-typological research, cultural and economic relations, term formation, new words, technological development, borrowed words.

Ҳар як забон дар раванди рушду такомули таърихии худ тадричан мукамал мегардад. Раванди таҳаввулу такмили забон, ки бо фаъолияти ҳамарӯзаи инсон, бо рушди ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маданияи ҷамъият алоқаи ногустастанӣ дорад, аслан, дар таркиби луғавӣ ва сохти дастурии забон амал менамояд. Ии ҷараён инчунин ба равобити байниҳамдигарии гурӯҳҳое, ки ба забонҳои мухталиф муколама мекунад, низ алоқаманд аст. Дар натиҷаи рушди пайвастаи ҷомеа, ба вучуд омадани ашёву падидаҳои нав мафҳумҳои мутобиқи онҳо пайдо шуда, бо номбаршавии онҳо дар таркиби луғавии забон вожаҳои нав низ ворид мешаванд. Агар аз як тараф, вожаҳои нав дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худӣ забон пайдо шаванд, аз тарафи дигар, бо омилҳои мухталиф аз дигар аз забонҳои иқтибос мегарданд. Ба ҳамин тариқ унсурҳои луғавии як забон ба дигар забон гузашта, пайваста истеъмол ва ҳазм мешаванд ва бо гузашти вақти муайян ба воҳидҳои луғавии худӣ мубаддал мегарданд.

Истилоҳ дар таркиби луғавии ҳар як забон мавқеи муҳимро ишғол намуда, дорои як қатор вежагиҳои фарқкунандаи функционалӣ, генетикӣ-таркибӣ, луғавӣ-маъноӣ, морфологӣ, калимасозӣ ва услубӣ - номинативӣ мебошад. Яке аз аломатҳои хоси истилоҳот ин ташкили сохти он ба шумор меравад. Маҳз дар натиҷаи пешрафти илму техника ҳар як соҳаи муайяни ҷамъиятӣ соҳиби захираи истилоҳоти худ гардид. Ҳар як истилоҳ як унсури забон аст, ки моҳияти хоси илмӣ дошта, бо аломатҳои махсуси худ аз калимаҳо ба кулӣ фарқ мекунад. Роҷеъ ба ин масъала донишмандон фикру андешаҳои худро баён кардаанд. Истилоҳшиносӣ як соҳаи

илми забоншиносӣ буда, вазифаи он ба таври аниқтару дақиқтар ва равшантар баён намудани мафҳуми мавриди назар (истилоҳшуда) мебошад [4, с.67].

Дар аксари назарияҳо оид ба истилоҳот ҳам дар забоншиносии тоҷик ва ҳам хориҷ якмаъноии истилоҳот зикр гардидааст. Масалан, олимони рус А.А. Реформатский, Д.С. Лотте, В.Н. Головин, В.С. Кулебакин, Я. А. Климовитский ва дигар муҳаққиқони соҳаи истилоҳот, хангоми тавсифи хусусиятҳои, ки истилоҳ бояд дошта бошад, дар ҷойи аввал якмаъноиро мегуздоранд. Азбаски дар бисёр мавридҳо якмаъноӣ риоя карда намешавад, баъзе аз муҳаққиқони рус ҳодисаи сермаъноиро дар истилоҳот тарафдорӣ мекунанд. Дар раванди инкишофи забон бисёре аз истилоҳот маънои нав касб мекунанд, ки ин боиси пайдоиши полисемияи луғавӣ мегардад. Ҳодисаи полисемияро дар соҳаи истилоҳот муҳаққиқон В.Н. Прохорова, В.П. Даниленко, Н.З. Котелова, У.Н. Толикина ва дигарон қайд кардаанд [8, с.4].

Дар ибтидои асри XX, пас аз пирӯзии инқилоби Октябр вазъият дар баъзе аз риштаҳои ҳаёти мардумони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ба кулلى тағйир ёфт. Дар ин давра бевосита аз забони русӣ ё тавассути забони русӣ аз дигар забонҳо истифода шудани истилоҳоти тайёри илмӣ дар забони тоҷикӣ расмӣ ёфт.

Яке аз поягузори илми истилоҳшиносии тоҷик устод С. Айнӣ дар пешгуфтори луғати нимтафсилаи худ, ки онро дар давоми солҳои 1935-1938 мураттаб сохтааст, истилоҳоти *экономика, картина, политика, коммунизм, интернационал, оригинал* ва мисли инҳоро истифода намудааст. Чунин равиюро дар навиштаҷоти дигар олимону адабони ҳамон давра низ мушоҳида намудан мумкин аст. Бояд зикр кард, ки дар даврони Шуравӣ дар қорбурди истилоҳот чун имрӯз мушкilotи ҷиддӣ вучуд надошт, зеро аксаран истилоҳоти иқтибосӣ, аз ҷумла истилоҳот аз забони русӣ мувофиқи савтиёти забони тоҷикӣ истифода мегардид, ки он ҳам аз ҷониби Кумитаи забон ва истилоҳот назорат мешуд, вале мавриди таҳқиқу таҳлили илмӣ қарор надошт. Яке аз масъалаҳои муҳим, ин риояи меъёрҳои қорбурди истилоҳот аст, ки он бар ақидаи забоншинос Д. Саймиддинов бояд дар пояи илмӣ ва осори адабиву таърихӣ бо доштани шохидҳои муътабар устувор гардад [12, с. 30].

Ҳама гуна истилоҳоти маснӯӣ, ки тарҷумаи вожа ба вожаи хориҷист, бояд бар асоси равишҳо ва қолабҳои вожасозии забони тоҷикӣ танзим карда шаванд. Умуман, истилоҳ ҳамчун илм дар садаи бистум мавриди омӯзишу таҳқиқотҳои илмӣ олимони соҳаи забоншиносӣ қарор гирифт. Дар забоншиносии тоҷик солҳои охир таваҷҷуҳ ба таъриху фарҳанг ва забону адабиёти гузаштагон афзоиш ёфт, таҳқиқи шеваҳои истилоҳсозии саромадони ин ришта ҳам аз мадди назар дур намонд. Дар андак муддат муҳаққиқони боистеъдоди ҷавон ва донандагони хуби забонҳо, ба монанди С. Сулаймонов, С. Назарзода, Мирзо Ҳасани Султон ва дигарон роҷеъ ба истилоҳсозии давраҳои пеш, аз ҷумла Абӯрайҳони Берунӣ, Ибни Сино, Носири Хусрав ва дигарон рисолаҳои илмӣ ва китобу мақолаҳои арзишманде навиштанд. Бидуни шак нигоришҳои боло манобеи мустанаде барои мутахассисон ва истилоҳсозон хоҳанд шуд. Муҳаққиқ С. Назарзода вожаи истилоҳро чунин маънидод мекунад: - калимаи якмаъно, ки мафҳуми муайяни илм, техника, санъат ва ғайраро сабт мекунад; - дар мантиқ ҷузъи зарурии ҳукм (субъект ва предикат) ва ё силлогизм; - дар асотири Рими бостонӣ худованди сарҳадот ва аломатҳои сарҳадӣ [2, с. 30].

Забоншинос А. Д. Ҳаютин эҳтимол медиҳад, ки шояд вожаи *terminus* дар латинии асрҳои миёна ба худ маъниҳои таъйини ифода пайдо намуд ва маҳз зеро ҳамин мафҳум, яъне вожаи *terminus* дар фаронсавии қадим вожаи *terme* ба маънои «калима» падида омад. Донишмандоне мисли О. Блок, В. Фон Вартбург ва П. Роберт ин фикро таъкид ва тасдиқ мекунанд. А.Д. Ҳаютин бо истинод аз муаллифони луғати бузурги Оксфорд дар забони англисӣ бо ҳамин роҳ ба вучуд омадани вожаи «term»-ро ба маънии истилоҳ таъкид кардааст [4, с. 3]. Истилоҳ калимаест, ки тобиши махсуси маъноӣ дошта, дар ҳавзаи амалқарди як соҳа ё илми мушаххас мафҳуми муайянеро ба шакли муҷазу дақиқ ифода мекунад ва ҳамзамон бо воҳидҳои дигари забонӣ, ки бо онҳо дар робита қарор дорад, як системаи муназзам ва томи истилоҳотро ташкил медиҳад [1, с. 11].

Ҳадафи мо, ки мавриди омӯзиш ва таҳқиқу таҳлилу баррасӣ қарор додани истилоҳоти сиёсӣ мебошад, бояд гуфт, ки дар ин мақола сухан асосан дар бораи истилоҳоти сиёсӣ рафта,

чараёни ташаккул ва такомули истилоҳоти нави иҷтимоиву сиёсии забонҳои тоҷикию олмонӣ ба сурати ҷудогона таҳлилу таҳқиқ, шудааст. Дар мақолаи мазкур иттилооти муҳим ва андешаҳои ҷолиби забоншиносон дар мавриди истилоҳсозии муосир ҷамъоварӣ шудааст. Мувофиқ ба гуфтаи забоншинос А.В. Суперанская ҳар як забон дар тӯли таърихи хеш тағйир меёбад, махсусан ин ба забони латинӣ тааллуқ дорад, ки рушди он ба масоҳати зиёди кишварҳо, ба хусус дар кишварҳои аврупои марказӣ ва ғарбӣ дар тӯли асрҳои зиёд забони илмӣ маҳсуб буд ва забони латинӣ ҳамчун роҳбалади истилоҳоти ҷунонӣ буд [13, с. 137].

Истилоҳоти сиёсии забони тоҷикӣ соҳаҳои гуногуни донишҳои сиёсиро фаро мегирад, ки дар навбати худ боз сохтори истилоҳотии маҳдуди ихтисосро доро мебошад. Ғайр аз ин, синоним-истилоҳоти сиёсии эквивалентӣ аксар вақт байнизабонӣ мебошанд, ки қисми решагашон дар иқтибосҳои ҷунонӣ-латинӣ, байналхалқӣ, ғарбӣ-аврупоӣ ва англо-африқоӣ метавонанд маънои яхела дошта бошанд. Сохтори истилоҳотии забони тоҷикӣ хеле мураккабу сершӯха аст. «Дар забон зиёд шудани истилоҳоти иҷтимоиву сиёсӣ, сохти забонро ҳеҷ вақт тағйир намедихад, балки онро пурра ва бой мекунад [5, с. 13]. Принсипҳои анъанавии интиҳоб, таснифот ва ташкили мунтазами лексикаи истилоҳотӣ хеле хуб омӯхта шуда ва баррасӣ гардидаанд, лек то ҳол таърифи функционалӣ-калимасозии истилоҳоти сиёсӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ва коркарди ҳулосаҳои амалӣ ва тавсияҳо бо дарназардошти услубҳои функционалии нутқ ҳамчун масъалаи муҳим боқӣ мемонад.

Калимаҳо ҳамчун воҳиди мустақил аз ҷиҳатҳои гуногун: доираи истемол, қабатҳои услубӣ, дараҷаи инъикоси модулият ва эҳсосот, аз бобати пайдоиш, мансубияти ҳиссаи нутқию соҳавӣ ва ғайра мавриди таҳқиқ қарор дода мешаванд, ки ҳар як ҷиҳати зикршуда паҳлуи ҷудогонаи ин воҳидҳои забонро дар алоҳидагӣ меомӯзад. Яке аз паҳлуҳои муҳими калимаҳо, ки дар алоқамандӣ бо аксар ҷиҳатҳои зикршуда омӯхта мешавад, ин мансуб будан ё набудани онҳо ба истилоҳот ё терминҳо ва марбут будани онҳо ба ин ё он соҳаи илм ё фаъолияти муайян мебошад. Муайян кардани ин ҷиҳати калимаҳо - истилоҳот истилоҳ будан ё набудани онҳо, кори саҳлу сарсарӣ набуда, дар мавриди интиҳоби онҳо ҳамчун калимаҳои ифодагари мафҳумҳои хос мебошад як қатор меъёрҳои марбут ба гузинуши онҳоро ба таври ҷиддӣ ба назар гирифт, то аз хараҷу мараҷ дар ин соҳа пешгирӣ карда шавад. Ҳарчанд ки дар байни калимаҳои маъмулӣ ва истилоҳот умумиятҳои муайян дида мешаванд, боз тафовутҳои муайяне низ вучуд доранд.

Умумияти калимаҳои маъмулӣ бо истилоҳот дар он аст, ки ҳар дуи онҳо ҳамчун воҳиди мустақили луғавӣ мафҳуми муайянро ифода менамоянд ва ҳадди аққал ба як маънои луғавӣ соҳиббуда аз рӯи сохти морфологӣ дорои сохтори ягона мебошанд. Тафовути ин гурӯҳи калимаҳо бошанд, дар тарзу доираи ифодаи ҳамин маъноҳои луғавии онҳост. Аз ин рӯ, ба истилоҳот на ҳама калимаҳои одию маъмулии забон, балки гурӯҳи махсуси калимаҳое дохил мешаванд, ки дар ин ё он соҳаи муайян ба маънои мушаххас ба қор бурда шуда, хусусиятҳои якмаъноӣ, дақиқ ифодакунӣ, мансубияти соҳавӣ, маҳрум будан аз маҷозияти ифодаи маъно ва обуранги бадеию тобишҳои эмотсионалӣ ба онҳо хос мебошанд. Истилоҳот дар асоси пешрафтҳои муайяни илми соҳаҳои гуногуни ҳаёти одамон ташаккул ёфта, марҳала ба марҳала суфтаю мукамал мегарданд [9, с. 67].

Дар натиҷа онҳо ба маънои ягонаи дар ин ё он соҳа доираи васеи фаҳмишдошта соҳиб гардида, батадриҷ он маъноҳоро, ки дар зерӣ як мафҳум муттаҳид гардидаанд, ифода менамоянд. Бо дарназардошти он ки истилоҳот аксаран як мафҳуми соҳавии доираи васеи фаҳмишдоштаро ифода менамоянд, ба вучуд овардани таърифе, ки мазмуну мундариҷа ва моҳияти истилоҳотро пурра дар худ таҷассум намоёнд, ҳам дар забонҳои муқоисашаванда ва ҳам дар забони тоҷикӣ кори мушкул ва то андозае ғайриимкон мебошад. Аз ин рӯ, моро лозим аст, ки барои равшании бештар андохтан ба ин масъала баъзе хусусиятҳои хоси истилоҳотро дар заминаи истилоҳоти сиёсӣ дида бароем.

Фаъолияти сиёсӣ азбаски яке аз бахшҳои ҳассос, муҳим ва сершӯхаи фаъолият дар низоми давлатдориҳои муосир ба ҳисоб меравад, истилоҳоти ин соҳа ҳам ҷолиби диққат мебошанд. Он ҳамчун соҳаи фаъолият бо илмҳои гуногуни сиёсатшиносӣ, ҷомеашиносӣ, фалсафа, таърих, ҳуқуқ, фарҳангшиносӣ ва монанди инҳо таъя карда, дар алоқамандӣ бо онҳо пеш бурда мешавад.

Ҳамчунин, соҳаи сиёсатро метавон соҳаи фаёолияти ҳуқуқӣ, дипломатӣ, ҷамъиятӣ, таърихӣ, фарҳангӣ ва монанди инҳо ҳисобид.

Аз ин нуқтаи назар, аксари истилоҳоти ин соҳаро истилоҳоти муштарак, яъне он истилоҳоте ташкил медиҳанд, ки ба ғайр аз соҳаи фаёолияти сиёсӣ, дар дигар соҳаҳо низ ба таври васеъ ба кор бурда мешаванд. Торафт хусусияти сиёсӣ гирифтани муносибатҳо дар байни одамон ва дар зерӣ таъсири амиқи омилҳои сиёсӣ қарор гирифтани тамоми соҳаҳои фаёолияти инсоният, аз қабилӣ илму фарҳанг, технология, иқтисодёт ва монанди инҳо, ба илми забоншиносӣ талаботи нав ба навро пеш оварда, заминаро барои рушди босуръати истилоҳоти сиёсӣ дар забон фароҳам сохт. Аз ҷониби дигар, муттаҳидшавии аксар соҳаҳои фаёолияти инсоният дар зерӣ фаёолияти сиёсии он ба суфташавӣ ва инкишофи маъноӣ истилоҳоти сиёсӣ ҳаматарафа мусоидат намуд. Дар натиҷа онҳо хусусиятҳои ба худ хоси маъноиро касб намуда, дар баробари васеъшавии доираи фаёолияти сиёсии одамон ин гурӯҳ истилоҳот низ хусусиятҳои чандсоҳавӣ ё муштарак касб намудаанд.

Аз ин рӯ, ҳар як истилоҳе, ки муштаракан дар якҷанд соҳа ба кор бурда мешавад, вобаста ба соҳаи ба кор бурдашуда метавонад як андоза мазмун ва хусусиятҳои нав касб намояд. Инҳоро истилоҳоти *созишнома* - *Abkommen* *n*, *созишномаи дутарафа-bilaterales Abkommen*, *созишномаи дарозмуддат-langfristiges Abkommen*, *созишномаи байналхалқӣ- internationales Abkommen*, *созишномаи байниҳукуматӣ- Regierungs abkommen*, *созишномаи сулҳи муваққатӣ- Waffenstillstands abkommen*, *азреман-Agreement*, *локаут-Aussperrung*, *чартизм-Cartismus [tsar-]*, *декларатсия-Deklaration*, *изҳорот*, *диктатура-Diktatur*, *таҷовуз*, *ҳамла* - *aggression*, *авҷ гирифтани(u) -Eskalation*, *авҷ гирифтани таҷовуз-Eskalation der Aggression*, *авҷгирии ҷанг-Eskalation des Krieges*, *авҷгирии хатарнок-Eskalationgefahr*, *авҷгирии сиёсӣ-Politik der Eskalation*, *зинаҳои авҷгирӣ- Eskalationsstufe*, *режим- Regime*, *партибонт*, *сохтҳои давлатӣ*, *партибонти таҷовузкарона-aggressive Regime*, *режими ҷарбӣ- фашизм- faschistisches Militärregime*, *партибонти ғайриқонунӣ-illegales Regime*, *режими забткорона-Besatzungsregime*, *режимияпартоидӣ-Apartheidregime*, *сарнагун кардани сохтори давлатдорӣ-mit dem Regime schluss machen*, *арбитраж* - *arbitration*, *резолутсия-Resolution*, *қарордод*, *амри ҳамтӣ*, *лоухаи қарордод-Resolutionentwurf*, *неиниҳоди қарордод-eine Resolution einbringen*, *қабули резолутсия- eine Resolution annehmen*, *партибондодани қарордод-eine Resolution verfassen*, *якдилона маъқул донистани қарордод- eine Resolution einmütig billigen*, *қарори эътироз-Protestresolution*, *моратория-Moratorium*, (*дароз кардани мӯҳлати пардохт*) *аз тарафи ҳукумат боягон сабаби ғавқулода*, *масалан ҷанг*, *кризис*, *офати табиива ғ*); *эълон кардани маратория-verkündetes Moratorium*, *мараторияи яктарафа -einseitiges Moratorium*, *дароз кардани мӯҳлати маратория-das Moratorium verlängern*, ки то андозае хусусияти муштаракӣ соҳавӣ доранд ва гуфтаҳои болоро ба хубӣ тасдиқ менамоянд, аз лиҳози сиёсӣ ва иҷтимоӣ муҳтасар шарҳ медиҳем: - *арбитраж* (*Eng: the arbitration*) – (*аз калимаи франсавӣ arbitrage – арбитраж*, *суди ҳакамӣ*; *аз калимаи латинӣ arbitrare – мушоҳида*, *дида баромадан*, *баҳо додан*) – дар моддаи 142 Қонуни асосии Белгия соли 1994 нешбинӣ шуда, мақомоти адлияи конституционист, ки салоҳияти хос ва маҳдуд дорад. [6.с.37]. -*созишнома –Abkommen*(*муросо*, *мувофиқат*, *дар бораи коре ба як қарор омадан*; *созиш кардан муросо кардан*, *мувофиқат кардан*, *дар бораи масъалае ба як фикр (қарор) омадан*), -*чартизм-Cartismus [tsar-]*, (*ҳаракати инқилобии коргарони Англия дар асри 19 барои ҳуқуқҳои сиёсӣ ва аҳволи моддӣ*), *демократия-demokratie*(*шакли идораи сиёсии ҷамъият*, *ки ба эътирофи аз он халқ будани ҳокимият (яъне ҳуқуқи иштирок доштани мардум дар идораи давлат ва таъмини ҳуқуқи сиёсӣ ва озодиҳои шахрвандони кишвар) асос ёфтааст*), - *агрессия- aggression* (*Eng: the aggression*) –(*ҳаракате, ки тавассути он зарари ҷисмонӣ ва ё рӯҳӣ ба одамони гирду атроф расида, бо эҳсосоти баланди манфӣ рӯҳӣ-қаҳр, ғзаб ва душманӣ дар якҷоягӣ омехта аст*),-*локаут- Aussperrungf*, (*аз тарафи капиталистон баста шудани корхонаҳо ва аз кор озод кардан*, *бо мақсади ин, ки онҳо аз талаботашон даст кашанд*), - *диктатура-Diktatur*(*лот. ҳокимияти диктатор; сохтор ва тарзи татбиқи ҳокимияти номаҳдуд; низомии истибдодӣ*),-*авҷгирифтани- Eskalation* () *партибонти сиёсӣ — режими сиёсӣ - Politisches Regime* (*таъсири мутақобилаи муназзамии унсурҳои низомии сиёсӣ, инчунин маҷмӯи усулҳои ноил шудан ба ҳадафҳои сиёсӣ ва амалӣ намудани ҳокимият*), -

моратория- *Moratorium*, (дароз кардани мӯҳлати пардохт аз тарафи ҳукумат бо ягон сабаби фавқулода, масалан ҷанг, кризис, офати табиӣ ва ғ), -фелдегер-*Feldeger* (фр. қосиди ҳукуматӣ, ки қораи аз расонидани ҳуҷҷатҳои муҳим ва махфӣ иборат аст), -эволюция- *Evolution* (лот. инкишофи тадриҷӣ; муттасил тараққӣ ёфтан, аз ҳоле ба ҳоле гузаштани чизе (воқеае), таҳаввул, таҳаввулот), экспансия- (лот. бо роҳи истило вусъат додани ҳудуди ягон давлат ва ба давлатҳои дигар паҳн кардани нуфузи иқтисодӣ ва сиёсии он), -экстремизм- *Extremism* (лот. пайравӣ ба назария ва чорабиниҳои ифротӣ (хусусан дар сиёсат), ифротталабӣ), демократия — *Demokratie* (режими сиёсие, ки бо кафолати ҳуқуқи озодиҳои инсон, мавҷудияти ҳуқуқи интихоботи умумӣ ва интихоботи озод, эҳтироми ҳуқуқи ақаллиятҳо хос аст; гуногунандешии сиёсӣ, ошкорбаёнӣ қудрат, тақсимоли қудрат ва рақобати сиёсӣ), системаи сиёсӣ - *politisches System* (маҷмӯи институтҳои сиёсӣ, меъёрҳо, муносибатҳои мутақобила, ки вазифаҳои ҳамгироии ҷомеа ва мутобиқсозии он ба муҳити зистро иҷро мекунанд), муноқишаҳои сиёсӣ - *politischer Konflikt*, (бархӯрди субъектҳои сиёсӣ, ки дар натиҷаи муҳолифати манфиатҳо, ақидаҳо ва арзишҳои сиёсӣ ба вучуд омадааст).

Агар дар созмони истилоҳоти сохтаи забони тоҷикӣ нақши исму сифат ва феъл калон бошад, пас ин рисолатро дар забони олмонӣ феълу зарф ва сифат иҷро мекунанд. Дар ҳар ду забон системаи лексемаҳо мавҷудияти алоқаҳои наздики маъноиро ошкор мекунанд. Тавре аз мисолҳо дида мешавад, воҳидҳои луғавии ифодакунандаи мафҳуми «сиёсати ҷаҳонӣ» дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ аз воҳидҳои луғавии дар соҳаи сиёсати ҷаҳонӣ истифодашаванда, аз ҷумла вожаву мафҳумҳое, ки таърихи пайдоиши хоси худро доранд, иборатанд. Дар натиҷаи таҳлилу баррасии мақолаи мазкур ба хулосае омадем, ки ҷиҳати дигари муҳими истилоҳоти сиёсӣ ин аст, ки онҳоро новобаста ба он ки сода ҳастанд ё мураккаб, аз як забон ба забони дигар айнан тарҷума кардан мумкин аст, ки ин дар дигар соҳаҳо то андозае кам ба назар мерасад. Ҳаминро бояд ишора намуд, ки тибқи таҳлилҳои гузаронида маълум шуд, ки бештари истилоҳоти марбути «ичтимоӣ сиёсӣ» аз забонҳои латинӣ, англисӣ ва фаронсавӣ ба забони олмонӣ ворид шудаанд [6.с.57].

Имрӯзҳо дар ҳамаи забонҳои муосир истилоҳоти бахши «ичтимоӣ-сиёсӣ»-ба таври сарешрушд мекунанд. Аз ин рӯ, ҳангоми тарҷумаи аксарияти ин ё он истилоҳоти соҳавӣ дар забони олмонӣ тафовут ё дигаргунӣ дида намешавад. Ҳангоми айнан ба забони дигар тарҷума кардани истилоҳоти ин соҳаро мазмунан маъноро ба он забон дода метавонанд. Ин хусусияти истилоҳоти соҳаи мазкурро аз қабилҳои истилоҳоти *истиқлолият-Unabhängigkeit*, *истиқлолияти миллӣ - nationale Unabhängigkeit*, *истиқлолияти сиёсӣ-politische Unabhängigkeit*, *шартнома - kontrakt*, *минтақаи бепараф - neutralezone*, *худмуайянқунӣ, Selbstbestimmung*, *ҳуқуқи худмуайянқунии миллатҳо-Recht der Nationen auf Selbstbestimmung*, *нажоднарасмӣ-Rassismus*, *идеология(и) ақидаи нажоднарасмӣ - Rassen ideologie*, *ватандӯстӣ- Patriotismus*, *арбоби сиёсӣ-Politiker*, *ҷанҷол-Konflikt*, *низои мусалаҳхона- bewaffneter Konflikt*, *қонун- Gesetz*, *конститутсия-Gesetzbuch* ки дар паҳлуашон тарҷумаи онҳо айнан ба забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ нишон дода шудааст, ба ҳубӣ муайян кардан мумкин аст. Ҳар як забон дар раванди рушду такомули таърихӣ худ тадриҷан мукамал мегардад. Раванди таҳаввулу такмили забон, ки бо фаъолияти ҳамарӯзаи инсон, бо рушди ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва маданияи ҷамъият алоқаи ногусастанӣ дорад, аслан, дар таркиби луғавӣ ва сохти дастурии забон амал менамояд. Ин ҷараён инчунин ба равобити байниҳамдигарии гурӯҳҳое, ки ба забонҳои мухталиф муколама мекунанд, низ алоқаманд аст. Дар натиҷаи рушди пайвастаи ҷомеа, ба вучуд омадани ашёву падидаҳои нав мафҳумҳои мутобиқи онҳо пайдо шуда, бо номбаршавии онҳо дар таркиби луғавии забон вожаҳои нав низ ворид мешаванд [8.с.87].

Агар аз як тараф, вожаҳои нав дар заминаи таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ худ забон пайдо шаванд, аз тарафи дигар, бо омилҳои мухталиф аз дигар аз забонҳои иқтибос мегарданд. Ба ҳамин тариқ унсурҳои луғавии як забон ба дигар забон гузашта, пайваста истеъмол ва ҳазм мешаванд ва бо гузашти вақти муайян ба воҳидҳои луғавии худӣ мубаддал мегарданд. Иқтибос асосан дар натиҷаи муносибати фарҳангӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ба амал меояд ва яке аз усулҳои бойшавии таркиби луғавии ҳар забон аст [14.с.113].

Вобаста ба ин, таҳлилу баррасии сарчашмаҳо нишон медиҳанд, ки усулу воситаҳои истилоҳсозиву истилоҳофарӣ роҳи басо мураккаб буда, дар тамоми давру замон диққати забоншиносро ба худ ҷалб намудааст. Ба ҳамаи ин мушкилиҳо нигоҳ накарда, мутахассисони ин соҳа кӯшиш намудаанд, ки барои истифодаи истилоҳотеро интихоб намојанд, ки маънои истилоҳии мафҳумро пурра инъикос карда тавонад. Хулоса, истилоҳоти иҷтимоиву сиёсӣ як қисми муҳимми ин риштаи илми забоншиносӣ ба ҳисоб рафта, дар тамоми соҳаҳои касбу кори гуногун истифода мегардад. Новобаста ба он, ки солҳои охир дар даврони истиқлол аз тарафи забоншиносон дар соҳаи истилоҳшиносӣ асарҳои илмӣ зиёде рӯи кор омадаанд, ҳоло ҳам инро мо қаноатбахш гуфта наметавонем. Яке аз камбудҳои ҷиддӣ дар қорбурди истилоҳоти мазкур ин дар ҳолати тарҷумаҳои таҳтулафзӣ қарор доштани он мебошад.

Адабиёт

1. Бобомуродов Ш., Мӯминов А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик. Ш.Бобомуродов, А. Мӯминов. – Душанбе: Маориф, 1983.-177с.
2. Гак, В. Г. Сравнительная типология русского и немецкого языков. В. Г. Гак // – Москва: Наука, 1983. – 245с.
3. Даниленко В.П. Русская терминология / В.П. Даниленко // - Москва: Наука, 1972. - 246 с.
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. - Душанбе: Дониш, 1985. - Ҷ.1.- 356 с.
5. Замонов З. И. Лексика ва истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсӣ ҳамчун объекти тадқиқоти илмӣ дар забони олмонӣ. З. И. Замонов // -Ахбори Академияи миллии Ҷ. Т. №1, 2022. саҳ.171-175.
6. Қосимова М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик. М.Н.Қосимова. – Душанбе: Маориф, 1983.-113с.
7. Комиссаров, В.Н. Теория перевода / В. Н. Комиссаров // – Москва.: Прогресс, 2010. – 253 с.
8. Коршунов С.И. Как работать над терминологией / С.И. Коршунов. – М. Наука, 1968. - 76 с.
9. Луғати русӣ-тоҷикӣ. Москва, «Русский язык» 1985.- 989 с.
10. Мачидов Ҳ. Фразеологияи забони адабии тоҷик / Ҳ. Мачидов. - Душанбе, 1982. - 104 с.
10. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳотшиносӣ ва истилоҳнигорӣ тоҷикӣ. Ҳ. С. Мирзо//– Душанбе: Эр-граф, 2019. – 192 с.
11. Назарзода Сайфиддин. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гароиш ва дурнамо.С. Назарзода // – Душанбе, Эр-Граф, 2014. – 369 с.
12. Саймуддинов Д. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. / Д. Саймуддинов. –Душанбе: Диловар, 1998. –210 с.
13. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Василева Н.В. Общая терминология. А. В. Суперанская, Н. В. Подольская // – Москва: изд. ЛКИ 2008.-236с.
14. Ҷумаев Т.Б. Назиров Ш. Омилҳои воридшавии иқтибосоти фаронсавӣ ба забони форсӣ ва сохти типологии онҳо. / Б.Т. Ҷумаев, Ш. Назиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2020. – №7. - С. 112-115.
15. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ // Назарзода С., – Душанбе, 2008. – 949 саҳ.
16. Фарҳанги забони тоҷикӣ / М. Шукuroв, Капранов В.А., Рауфов Ҳ., Зеҳний Т. ва дигарон. - Иборат аз 2 ҷилд. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – Ҷ.1. – 951с; Ҷ. 2. – 948 с.
17. Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура. – Москва, 1979. – 152 с.
18. Шанский Н.М. Лексикология современного Хаютин А.Д. Термин, терминология, номенклатура.А. Д. Хаютин // – Москва: Издательство, 1979. – 152 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Замонов Замон Инатуллоевич - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, доцент кафедраи забонҳои хориҷӣ, факултети забонҳои Осиё ва Аврупо. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: (+992) 919558680

Сведения об авторе: Замонов Замон Инатуллоевич - Таджикский национальный университет, доцент кафедра иностранных языков, факультет Азии и Европы. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 17. Телефон: (+992) 919-55-86-80

Information about the author: Zamonov Zamon Inatulloewitsch - Tajik National University, docent of the Department of foreign languages, faculty of the Asia and Europa. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Tel: (+992) 919-55-86-80

ВИЖАГИҲОИ ЛИНГВОФАРҲАНГИИ НОМГҶИ ЗАХМҶО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Зафарзод О.

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улӯғзода

Дар мақола суҳан роҷеъ ба вижагиҳои лингвофарҳангии номгӯи захмҷо дар забонҳои тоҷикӣ ба миён гузошта шудааст. Зикр гардидааст, ки нақши калимаву истилоҳоти тиббӣ, аз он ҷумла, вожаву истилоҳоти ифодакунандаи номи захмҷо дар рушди забони тоҷикӣ хеле муҳим аст, зеро онҳо барои бойу ғанӣ гардидани таркиби луғавӣ ва такмил додани забони тоҷикӣ мусоидат мекунанд.

Муаллиф овардааст, ки бо таҳлилҳо баромади калимаҳои ифодакунандаи номи захмҷо низ муайян кардан мумкин аст. Иддае аз калимаҳои ифодакунандаи номи захмҷо аз давраҳои аввали рушди забони тоҷикӣ маншаъ мегиранд.

Дар мақола натиҷагирӣ шудааст, ки калимаи “захм” дар забони тоҷикӣ сермаъноӣ гирифта шуда, ба ғайр аз маънои аслии худ боз ба маъноҳои дигар корбасти мешавад. Гарчанде номи захмҷо дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаву шеваҳои он бо калимаву истилоҳоти гуногун номгузори карда шуда бошанд ҳам, вале маънову муҳтавои он ба ҳамаи ворисиҳои забони тоҷикӣ ошно мебошанд.

Калимаҳои ифодакунандаи номи захмҷо дар гузашта шаклҳои гуногун дошта, идае аз онҳоро бо ин шакл танҳо дар луғатҳои пешин вохӯрдан мумкин аст. Дар ифода аксарияти мафҳумҳои ифодакунандаи номи захмҷо калимаҳои иқтибосӣ корбасти мегарданд, ки ин барои косташудани таркиби луғавии забон мусоидат менамоянд. Вожаи “захм” ва калимаҳои ифодакунандаи навъҳои захм дар ташаққули фразеологизмҳо, ибораҳои халқӣ, боварҳо ва мақолу зарбулмасалҳо дар забони тоҷикӣ саҳми босазоро гузошта тавонистаанд.

Калидвожаҳо: захм, беморӣ, номи захмҷо, калима, истилоҳот, забони тоҷикӣ, тасвири забонии ҷаҳон, лаҳҷа, шева, хусусият ва ғайра.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАЗВАНИЕ РАН В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются лингвистические и культурные особенности номенклатуры ран в таджикских языках. Роль медицинских слов и терминов, включая слова и термины, обозначающие названия ран, очень важна в развитии таджикского языка, поскольку они способствуют обогащению лексического состава и совершенствованию таджикского языка.

Автор отмечает, что анализ также может определить происхождение слов, обозначающих названия ран. Некоторые слова, обозначающие названия ран, происходят из ранних этапов развития таджикского языка. В заключение статьи делается вывод, что слово «рана» в таджикском языке приобрело многогранное значение и используется в других значениях помимо своего первоначального значения. Хотя названия ран в таджикском языке, его диалектах и стилях обозначаются разными словами и терминами, их значение и содержание знакомы всем носителям таджикского языка. Слова, обозначающие названия ран, в прошлом имели различные формы, и некоторые из них в таком виде встречаются только в старых словарях. В выражениях большинство понятий, обозначающих названия ран, являются заимствованными словами, что способствует истощению лексического состава языка. Слово «рана» и слова, обозначающие типы ран, внесли значительный вклад в формирование фразеологических единиц, народных выражений, верований и пословиц в таджикском языке.

Ключевые слова: рана, болезнь, названия ран, слово, термины, таджикский язык, лингвистическое описание мира, диалект, стиль, особенности и т. д.

LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF WOUND NAMES IN THE TAJIK LANGUAGE

This article examines the linguistic and cultural features of wound nomenclature in the Tajik languages. The role of medical words and terms, including words and terms denoting wound names, is

crucial in the development of the Tajik language, as they contribute to the enrichment of vocabulary and the improvement of the language.

The author notes that analysis can also reveal the origins of words denoting wound names. Some words denoting wound names originate from the early stages of the development of the Tajik language. The article concludes that the word "wound" in Tajik has acquired a multifaceted meaning and is used in meanings other than its original meaning. Although wound names in the Tajik language, its dialects, and styles are denoted by different words and terms, their meaning and content are familiar to all Tajik speakers. Words denoting wound names had various forms in the past, and some of these forms are found only in old dictionaries. In expressions, most concepts denoting wound names are borrowed words, which contributes to the depletion of the language's vocabulary.

The word "wound" and words denoting types of wounds have made a significant contribution to the formation of phraseological units, folk expressions, beliefs, and proverbs in the Tajik language.

Keywords: *wound, disease, wound names, word, terms, Tajik language, linguistic description of the world, dialect, style, characteristics, etc.*

Муқаддима. Дар мақола сухан роҷеъ ба вижагиҳои лингвофарҳангии номгӯи захмҳо дар забонҳои тоҷикӣ ба миён гузошта шудааст. Нақши калимаву истилоҳоти тиббӣ, аз он ҷумла, вожаву истилоҳоти ифодакунандаи номи захмҳо дар рушди забони тоҷикӣ хеле муҳим аст, зеро онҳо барои бойи ғанӣ гардидани таркиби луғавӣ ва такмил додани забони тоҷикӣ мусоидат мекунанд.

Инчунин, ҷанбаи асосии аҳамияти омӯзиши ин гурӯҳи калимаҳо дар он зоҳир мегардад, ки тавассути гурӯҳбандии ин намунаи калимаву истилоҳот таркиби луғати соҳавӣ боз ҳам мукамалтар мегардад. Инчунин, додани хусусиятҳои лингвофарҳангии ин гурӯҳи калимаҳо барои эҳёи суннату анъанаҳои, ки ҳангоми беморӣ миёни мардуми тоҷик гузаронида мешуданд, мусоидат менамояд.

Инчунин, таҳлилҳо баромади калимаҳои ифодакунандаи номи захмҳо низ муайян карда метавонанд, зеро дар айни замон аксарияти вожаҳои иқтибосии ифодакунандаи номи захмҳо дар нутқи мардуми тоҷик мавриди истифода қарор доранд. Гарчанде иддае аз ин гурӯҳи калимаҳо аз давраҳои аввали рушди забони тоҷикӣ маншаъ гиранд ҳам, вале онҳо бо он шакл дар айни замон дар истифода қарор надоранд. Аз ҷумла, *чихин* бар вазни нигин римолуд ва чиркинро гӯянд [16, с.340]; *чиркин* захме касиф ва захме, пайваста аз он чирку рим равад [16, с.343]; *чарак* мутлақ захмро гӯянд [16, с.343]; *часанг* мардуми кал ва қачало гӯянд [16, с.345]; *чиних* ксаеро гӯянд, ки пайваста об аз чашмаш равад ва мижгоҳояш аз сабаби он рехта бошад [16, с.357]; *Чахи* бар вазни рашх гиреҳе бошад, ки аз гардан ва гулӯи мардум бармеояд ва бузург мешавад ва дард намекунад ва буридани он мушкил аст [16, с.340].

Калимаву истилоҳоти ифодакунандаи номи захмҳо дар забони тоҷикӣ танҳо дар доираи нутқи гуфтугӯии мардуми тоҷик ба риштаи таҳқиқ қашида шудааст. Дар мақолаву асарҳои муҳаққиқону олимони барҷаста, аз қабилҳои С. Айни, Ш. Исмоилов, Н. Гадоев, Р. Сангинова Г. Абдуллоева ва дигарон роҷеъ ба мавзӯи мазкур қайду ишораҳо ба мушоҳида мерасад.

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, дар ин ҷодда таҳқиқотҳо ба мушоҳида мерасанд. Ин таҳқиқотҳо рушди системаи истилоҳсозии забони тоҷикӣ, махсусан, истилоҳоти тиббиро таъмин мекунанд. Инчунин, гарчанде хусусияти забоншиносӣ ҳам дошта бошанд, барои баланд бардоштани сатҳи саводнокии мутахассисони соҳаи тиб мусоидат менамояд, зеро онҳо ба ҷойи вожаҳои гӯшхороши иқтибосӣ аз забони номи тоҷикӣ истифода менамоянд. Иқтибосӣ будани мафҳумҳои тиббиро дигар муҳаққиқон низ ба мушоҳида гирифтаанд, ки дар ин маврид андешаеро ҳамчун намуна лозим донистем орем: “Истилоҳоти тиббӣ, асосан, аз калимаҳои юнониву латинӣ гирифташудааст [10, с. 70].

Инчунин, пажӯҳиши мазкур метавонад на танҳо барои аз нав зинда намудани калимаву истилоҳоти ин бахш мусоидат намояд, балки барои истифодаи дурусти истилоҳоти тиббӣ дар китобҳо, мақолаҳо ва васоити ахбори омма ва ба баланд шудани сатҳи дониш ва фарҳанги забонии мардуми тоҷик мусоидат намояд.

Бояд зикр намуд, ки захмҳо дар забони тоҷикӣ тавассути калимаву истилоҳоти зиёде номгузорӣ шудаанд.

Бисёре аз захмҳо ҳангоми ба касалии саратон (рак) гирифташуда гаштани инсон пайдо мешаванд. Бемории саратон яке аз хатарноктарин бемориҳои асрҳои гуногун буда, сабабҳо ва роҳҳои пешгирии он ҳамеша мавриди таваҷҷуҳи олимони қарор гирифтааст. Яке аз донишмандони барҷастаи асрҳои миёна, Абуалӣ Ибни Сино (980-1037) яке аз бузургтарин донишмандон ва файласуфи тоҷик мебошад. Дар осори худ, махсусан дар «Қонун дар тиб», ӯ ба бемории саратон таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудааст, ки сабабҳо ва усулҳои табобати саратонро баррасӣ намуда, ба он аз дидгоҳи фалсафӣ низ нигаристааст. Ба ақидаи ӯ, саратон, асосан, дар натиҷаи чамъшавии моддаҳои зараровар ва гумроҳ шудани ҳаракати табиӣи моеъоти бадан ба вучуд меояд [2, с. 55].

Ӯ, инчунин, таъкид кардааст, ки беморӣ метавонад аз табиати нодурусти ғизо ва омилҳои ирсӣ низ ба вучуд ояд. Ибни Сино сабабҳои саратонро ба ду гурӯҳи асосӣ ҷудо мекунад: Сабабҳои дохилӣ: табиати модарзодӣ, ихтилоли бавучудодама дар моеъоти бадан, заифии нерӯи ҳифозатии организм. Сабабҳои берунӣ: тарзи ҳаёти носолим, истеъмоли ғизои зараровар, муҳити номусоид ва таъсири моддаҳои захролуд. Барои пешгирии саратон ӯ тавсия додааст:

1. Риояи тарзи ҳаёти солим: парҳези истифодаи ҳӯроки табиӣ ва дорои хосиятҳои гармӣ ва тарӣ;

2. Поксозии ҷисм: хунгирӣ, истеъмоли гиёҳҳои табобатӣ, истифодаи доруҳои гиёҳии зидди захролудшавӣ;

3. Машқҳои ҷисмонӣ: барои нигоҳ доштани мувозинати моеъоти бадан ва пешгирии чамъшавии моддаҳои зараровар;

4. Муҳити солим: дурӣ аз муҳити захролуд, ҳифзи бадан аз ҳавои ифлос ва фишорҳои раванӣ;

5. Равоншиносӣ ва мувозинати рӯҳӣ: пешгирии раванӣ, нигоҳ доштани оромии раванӣ ва ифодаи эҳсосоти мусбат. Аз назари фалсафии Ибни Сино, саломатӣ натиҷаи ҳамоҳангии қувваҳои ҷисмонӣ ва рӯҳӣ буда, беморӣ ин ҳамоҳангӣ мебошад. Ӯ бар ин назар буд, ки пешгирии беморӣ муҳимтар аз табобати он аст. Ибни Сино саломатиро на танҳо аз ҷиҳати ҷисмонӣ, балки ҳамчун ҳолати мутаносиби рӯҳиву маънавӣ низ шарҳ додааст. Ӯ, инчунин, ба таъсири муҳити зист ва одатҳои инсонӣ дар ҳолати саломатӣ ва беморӣ ишора мекунад. Бемории саратон на танҳо якзухуроти биологӣ, балки якмушкилии бисёрҷутбаи илмӣ, фалсафӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ мебошад [10, с. 4].

Аксарияти касалиҳои пӯст низ бо захмҳо пайдо мешаванд. Шаш намуди касалиҳои пӯст мавҷуд аст, ки дар нутқи гуфтугӯии мардуми тоҷик бо номҳои гуногун номгузорӣ карда шудаанд, ки ин калимаҳоро дигар муҳаққиқон низ дар таълифоти худ зикр намудаанд. Аз ҷумла: бод, мараз, сиёҳбод [21, 65]. Ба назари мо ин вожаҳо сирф хусусияти халқӣ- гуфтугӯиро зоҳир менамоянд.

Ҳаминро қайд намуданием, ки вожаи “захм”, гарчанде ки тавассути иқтибос аз забони арабӣ ба забони мо ворид шуда бошад ҳам, вале дар дохили луғоти забони тоҷикӣ ҷунон ҳам ҳазм шудааст, ки иқтибосӣ будани онро танҳо забоншиносон пайҳас мераванду ҳалос. Инчунин, дар калимасозӣ низ хеле ғаёл буда, тавассути он калимаҳои зиёде дар забони тоҷикӣ ташаккул ёфтаанд. Аз ҷумла: *захм, захма, захмбандӣ, захмдида, захмдор, захмдоршавӣ, захмнок, захмхӯрда, захмӣ* ва ғайра.

Маълум гашт, ки вожаи “захм” дар осори пурғановати адибонамон ҳам ба маънои аслии худ ва ҳам ба маънои маҷозӣ корбаст гаштааст. Аз ҷумла: “Аз чокирон ҳам як нафар ҳалок, се нафар захмин ва маъюб шуданд” [19, 26]. Дар ин ҷумла Сотим Улуғзода тавассути “захм” вожаи “захмин”-ро ташаккул дода, онро ба маънои аслии худ корбаст намудааст. Ногуфта намонад, ки назар ба маънои аслии дар назму насри бештар ба маънои маҷозӣ омадани ин вожа ба мушоҳида мерасад. Ба мисли: “Замона захми ҷонкоҳе ба ҷигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу хуш дар сараш намонд” [4, с. 26]. Дар ин ҷумла вожаи “захм” ба маънои “зарба” корбаст шудааст.

Ҳангоми таҳлили мавод вожаҳоеро пайдо намудем, ки ба ғайр маъноӣ асосии худ дар робита бо маъноӣ захм ва бемориҳо калимаву ибораҳо дар забони тоҷикӣ маъноҳои навро касб намудаанд. Масалан: *намакбанд* - наме ки дар он намак андохта банд кунанд [18, с.209]; [18, с.215]; *ба чаши хӯрдан* - бо ҳасад дидан ва чашии зам расонидан [18, с.35]; *ба шир нишонидан* - расмест дар вилоят ки захрхӯрда ва моргазидаро дар шир нишонанд [18, с.42]; *беҳузур шудан* - бемор шудан [18, с.46]; *чироҳат*- дар арабӣ ба маънии муталиқи захм аст. Ва дар форсӣ ба маънии *захми куҳна ва носур* низ истеъмоли кунанд [18 с.71]; *ҳаёт супоридан* - ба маънии чон додан [18, с.85]; *шӯра бастанӣ сар* - кал шудани сар [18, с.142]. Дар робита ба овардани мисолҳои боло шояд суоле ба миён ояд, ки чаро ибораҳои *ҳаёт супоридан* - ба маънии чон додан ва *шӯра бастанӣ сар* - кал шудани сарро ба мафҳумҳои ифодагари захмҳо ворид намудем. Зеро дар ҳолати захми табобатнашаванда баровардан инсон метавонад чон диҳад. Сари инсон низ ба асари захми пурчароҳат баровардан кал мешавад.

Гарчанде дар нутқи мадуми тоҷик “*равғани қоз молидан*” дар ифодаи маъноӣ “шифобахш будани равғани қоз ҳангоми сӯхтан” корбаст шавад ҳам, вале дар гузашта, инчунин, ҳамчун ибораи халқӣ, дар луғатҳои пешин ба маъноӣ “хушомад кардан ва фиреб додан” низ оварда шудааст [18, с.114].

Бояд зикр намуд, ки тақвияти истилоҳозии тиб талаб мекунад, ки барои мафҳумҳои нав истилоҳҳои мувофиқ интихоб карда шаванд, зеро дар айни замон камбудии назаррас ба мушоҳида мерасад, ки яке аз онҳо номгузорӣ тавассути калимаҳои иқтибосӣ, аз ҷумла, калимаҳои иқтибосии-русӣ аврупоӣ маҳсуб меёбанд.

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, ворисони забони тоҷикӣ ниёзи истифодаи калимаҳои иқтибосиро дар ҳамаи соҳаҳо, аз ҷумла, дар соҳаи тиб надоранд. Зеро он луғоти пуриктидоре, ки забони форсӣ-тоҷикӣ доро мебошад ҷанбаҳои ҳамаҷаҳаи калимаву истилоҳоти тиббиро таъмин карда метавонад. Забони тоҷикӣ намунаи волеи забони форсӣ буда, ин андешаро дигар донишмандон дар даврони худ перомуни суҳанҳои пураҷиши худ исбот намудаанд, ки дар ин маврид лозим донистем, якеро ҳамчун намуна орем: “Баъзе касоне ҳастанд, ки ба сабаби ошно набуданашон забони тоҷикиро, яъне забони ақвоми тоҷикро забони форсии вайроншуда мепиндоранд, лекин агар аз баъзе таъсирҳои ҷузъии забони узбекӣ чашм пӯшем (масалан, кор фармудани”мӣ”дар мавриди истифҳом), соддатарин ва софтарини лаҳҷаҳои форсӣ-забони тоҷикӣ аст [4, с.102].

Теъдоди вожаву истилоҳоти ифодакунандаи номи захмҳо дар забони тоҷикӣ хеле зиёд ба мушоҳида расиданд ва ин зиёдии мавод ба мо имконият дод, ки онҳоро ба таври зерин тақсимбандӣ намоем:

а) номи захмҳои гузаранда: урчук (захми болои лаб/ герпес); *обилаламараз* (захме, ки обилаҷои калон – калон дорад), *оташиак* (захми сироятӣ ҷинсӣ), *гул* (беморие, ки танай одам пур аз дончаҳои сурхак-сурхак мешавад). Ин беморӣ боз навъҳои худро дорад, ки бо истилоҳоти зерин номгузорӣ шудаанд: *чечак* *бузакон*, *гули майда*, *овлаи харагон*, *гули гулафшон*, *гули калон-калон*, *гули қазомук*, *гули қаромуз* [1, с. 87].

Чӣ тавре ки маълум гашт, муҳаққиқ Г.З. Абдуллоева ҳамчун намунаи навъҳои гул вожаи “чечак бузакон”- ро овардааст, Хуб мешуд, дар ин маврид муҳаққиқ Г.З. Абдуллоева, агар каме ба луғатҳо таваҷҷуҳ намуда, сипас навъҳои бемории гулҳоро ҷунин номгузорӣ менамуд, зеро дар луғатҳои пешин вожаи “чачак” оварда шуда, тафсири худро ҷунин ёфтааст: “*Чачак* ба маъноӣ гул бошад, ки араб вард гӯяд; ва ба маънии руҳсора ва ва хол ҳам ҳаст” [16, с. 339].

Бояд таваққуф дод, ки аз сабаби хусусиятҳои милливу фарҳангиро зоҳир намуданаш, бемории гул дар лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ бо тарзҳои гуногун номгузорӣ шудааст. Масалан, дар лаҳҷаи тоҷикони Конибодом вожаи “гул” дар шакли “обакон” маъмул буда, лаҳҷашинос Р. Сангинова онро “захмчаҳои обдор, ки дар ҷойи бадан пайдо мешаванд” тафсир намудааст [17, с. 115]. Инчунин, ин вожа дар иддае аз ғўйишҳо бо номҳои “сурхакон” ва “сурхча” маъмул аст. Дар лаҳҷаи Тағнов бошад, дар шакли “сърхакдард” мавриди истифода қарор дорад [7, с. 90].

Дар ин маврид калимасоз будани вожаҳои забони тоҷикӣ, аз ҷумла, вожаи “дард” ба мушоҳида мерасад. Тавассути вожаи “дард” на танҳо номи бемориҳо, инчунин, номи захмҳо низ ифода мегарданд.

Ҳангоми таҳлили мавод собит намудем, ки вожаи “гул” на танҳо ҳамчун истилоҳи ифодакунандаи номи гул, инчунин, аз сабаби маъноҳои зиёдро соҳиб буданаш ҳамчун косепт мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Муҳаққиқон робита ба ин масъала чунин нигоштаанд: “Консепти гул дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ маъноҳои калидвожаи гул/flower ҳамчун аз бехтарин чиз, зубдаи ҳар чиз, чизи нозук, чизи латиф, чизи беайб, шахси азиз, шахси маҳбуб ва бақадр, зинатбахши маҳфилҳо, сурҳакон (бемории хавфнок), ҷавон, рӯи маҳбуба, баҳор, гулкунӣ, вақти гул, авҷ, камол, балантарин нуқта, қулла, давраи балантарини рушд, намунаи олий ӯ бехтарин намоёнда, инкишоф ӯ афзоиши табиӣ, як навъ доғи сафед, ки дар ҷаҳми одам пайдо мешавад, нақшу нигоре, ки дар шакли гул кашида ӯ бофта мешавад, сари нимсӯхтаи пилтаи ҷароғу ғатилаи шамъ, шароб, офтоб, рӯи зард дохил мешаванд [5, с. 8]. Ба маънои беморӣ омадани “гул” низ таъкид шудааст.

б) номи захмҳои зардобдор: *йара* (захм), *нарак* (пучак / захме, ки дарунаш риму зардоб дорад), *ҷаҳмӣ* (захме, ки аз ҷаҳм расидан мебарояд), *ширинча* (захмҳои хурде, ки дар лабу даҳони кӯдакон мебарояд), *учуқ* (табхол), *ғуҳмиҷа* (варами беҳи миҷаҳо), *нохунпечак* (хасмол), *гармиҷа* (аз гармии зиёд дар тан дончаҳои сурх пайдо мешаванд) ва ғайра. Миёни тоҷикони водии Рашт вожаи “сангку” маъмул аст. Забоншинос Ш. исмоилов чунин овардааст: “Сангку захмест, ки аз зарби санг дар пой пайдо мешавад. Инчунин, дар ин мавзӯ вожаи “кавутақ” маъмул буда, ба маънои “захме ки, асосан, дар даст пайдо мешавад ва беҳаш кабуд аст” қорбасти мегардад [8, с. 125].

в) номи захмҳои безардоб: *сағлесак* (дар бадан пайсаҳои сурх пайдо мешавад, *сӯғал* (озах), *бисмил* (захми пурҷароҳат), *нес* (сафедшавии пӯст) ва ғайра. Вожаи “ришпашша” ба маънои “захме, ки аз неши пашшаи заҳрнок ба вучуд меояд [17, с. 115] ба ҳамаи тоҷикзабонон ошно нест.

Дар ин маврид ба маънои “захми пурҷароҳат” омадани вожаи “бисмил” каме равшанро тақозо менамояд. Гарчанде дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи “бисмил”- сабҳшуда, сарбурида, кушташуда тафсир шуда бошад ҳам, аммо роҷеъ ба маънои “захм”-ро ифода намудани ин вожа чизе оварда нашоудааст. Шояд маънои дуюми он дар заминаи маънои якум, яъне “*кушташуда*” ба зухур омада бошад. Аслан, ин вожаи иқтибосшуда, аз забони арабӣ мебошад. Тибқи таҳлили мавод собит намудем, ки танҳо дар лаҳҷаи Қаратоғ “бисмил ба маънои “захми пурҷароҳат” қорбасти мегардидааст, ки ин падида ро дигар муҳаққиқон низ ба мушоҳида гирифтаанд [1, с. 87].

Инчунин, зимни таҳлили мавод собит намудем, ки мафҳумҳои ифодакунандаи “захм” хусусияти лингвофарҳангиро доро мебошанд. Мавҷудияти фразеологизмҳо, ибораҳои халқӣ, боварҳо ва мақолу зарбулмасалҳои забони тоҷикӣ аз ин далолат медиҳанд, гарчанде мафҳумҳои тиббиро ифода накарда дигар мафҳумҳоро ифода намоёнд.

1. Фразеологизмҳои, ки тавассути мафҳумҳои ифодакунандаи номи захмҳо пайдо шудаанд: *захм бардоштан* (ранчидан, осеби ҷисмонӣ ӯ рӯҳӣ гирифтани), *захм ба дил задан* (саҳт ранҷондан, ба касе дард расондан), *захмро кушодан* (ёдовар шудани дарди кӯҳна, эҳсоси ғамро аз нав зинда кардан), *захм намак пошидан* (дар ҳолати душвор будан, боз бештар озор додан), *захм шифо ёфтан* (сиҳат шудан), *сухтадард гирифтани* (барои чизе саҳт зиҷ шудан) ва ғайра.

2. Ибораҳои халқие, ки тавассути вожаи “захм” ба зухур омадаанд: *захми забон задан* – бадгӯӣ бадлафзӣ кардан, тунду турш дили касонро ранҷондан: (Баҳудаву беҳуда гапи ганда қати захми забон задан айб нест); *захми сӯзан задан* – чизро духтудӯз кардан: (Ба қадри ин сӯзани расетон, ки ман ина захми сӯзан зада дӯхтагӣ); *захми теғ мераваду захми забон намеравад* – гапи бад касонро меранҷонад ва аз дилҳо зудуда намешавад: (Барои ҷӣ гарҳои бад гуфта вай бечора бисёр озор додӣ айб аст, захми теғ мераваду захми забон не) Барои ташаккули ин ибораҳои халқӣ тасвири забонии ҷаҳони тоҷикон нақши муҳимро бозидааст. Тасвири ҷаҳон

гуфта намуна ё қолаби умумиеро дар назар доранд ки дар тафаккури тамоми инсоният як хел инъикос меёбад [13, с. 5].

3.Бовархое, ки тавассути мафҳумҳои ифодакунандаи номи захмҳо пайдо шудаанд:

Агар пойи касеро зер кунӣ, дар синаи очаи он шахс яра мебарояд.

Агар кӯдакero, ки дар лабу даҳонаи ширинча баровардааст, назди мулло бурда ширинча бандӣ, ширинчаи зуд қоқ мешаваду зиён намерасонад.

Агар дар хонаи кӯдаки гулбароварда хоб буда, пардаи сурх овезӣ гулаш рӯй зада тез шифо меёбад.

Агар ба болои шахси гулбароварда одами бетаҳораи дарояд гулаш дарун зада, тез мемурад мешавад.

Агар кӯдаки гулбароварда рӯйиро хорад, пайи гул то охири умр монда, чутурӣ мешавад.

4. Зарбулмасалу мақолҳои, ки тавассути вожаҳои ифодакунандаи номи захмҳо пайдо шудаанд:

Захмо намак назан (ба дарди касе дард илова накун, яъне касеро озор надех).

Захм бо захм даво намешавад (бадиро бо бадӣ ислоҳ кардан мумкин нест).

Захми дил аз захми тан сахттар аст (дарди рӯҳӣ аз дарди ҷисмонӣ вазнинтар мебошад).

Захмо вақти худ табобат мекунад (бо гузашти вақт дардҳо сабук мешаванд).

Захм агар қўчак бошад ҳам, безътиной макун → (ҳатто мушкилоти хурдро сарфи назар кардан лозим нест).

Дар мавриди захм баровардан, дар нутқи мардуми тоҷик зарбулмасали “дарозии шаб аз ранҷур пурсанд” (азобу уқубати дардро аз касе бипурс, ки худӣ ӯ азоби дардро чашида бошад) мавриди истифода қарор мегирад:

Зи беҳобӣ намемирам, чӣ созам,

Ки донад қадри шабҳои дарозам?

Ғами ҳаҷр аз дили маҳҷур пурсанд,

“Дарозии шаб аз ранҷур пурсанд” (Фаридаддини Аттор) [6,с. 341].

Натиҷаҳо. Ҳангоми таҳлили мавод чунин натиҷагирӣ намудем, ки калимаи “захм” дар забони тоҷикӣ сермаъноӣ гирифта шуда, ба ғайр аз маънои аслии худ боз ба маъноҳои дигар корбаст мешавад. Гарчанде номи захмҳо дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаву шеваҳои он бо калимаву истилоҳоти гуногун номгузорӣ карда шуда бошанд ҳам, вале маънову муҳтавои он ба ҳамаи ворисони забони тоҷикӣ ошно мебошанд.

Хулоса. Ҳангоми таҳлили мавод собит намудем, ки калимаҳои ифодакунандаи номи захмҳо дар гузашта шаклҳои гуногун дошта, иддае аз онҳоро бо ин шакл танҳо дар луғатҳои пешин вохӯрдан мумкин аст. Инчунин, собит намудем, ки дар ифода аксарияти мафҳумҳои ифодакунандаи номи захмҳо калимаҳои иқтибосӣ корбаст мегардад, ки ин барои косташудани таркиби луғавии забон мусоидат менамоянд. Маълум гашт, ки вожаи “захм” ва калимаҳои ифодакунандаи навъҳои захм дар ташаккули фразеологизмҳо, ибораҳои халқӣ, боварҳо ва мақолу зарбулмасалҳо дар забони тоҷикӣ саҳми босазоеро гузошта тавонистаанд.

Адабиёт

1. Абдуллоева, Г. З. Лексика Каратагского говора: дисс... канд. филол.наук [Текст] / Г. З. Абдуллоева. – Душанбе, 2013. – 193 с.
2. Абуалӣ ибни Сино. «Қонун дар тиб», Ҷ.3. [Текст] / Сино Абуалӣ– Техрон, 1997. – 178 с.
3. Айнӣ, С. Аҳгари инкилоб [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 263 с.
4. Айнӣ, С. Марги судхӯр [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 2015. – 161 с.
5. Арабзода, Ф. Ҳ. Таҳлили муқоисавии вижагиҳои забонию фарҳангии ифодаи концепти: “Гул”: автореф... номзади илмҳои филологӣ [Матн] / Ф.Ҳ. Арабзода. – Душанбе, 2024. – 24 с.
6. Асрорӣ, В. Фолклор халқият нависанда [Матн] / В.Асрорӣ. – Душанбе, 2023. – 306 с.
7. Гадоев, Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов [Матн] / Н. Гадоев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 208 с.
8. Исмоилов, Ш. Лексика лаҳҷаи водии Рашт[Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 306 с.
9. Калонтаров, Я.И. Луғати имлои забони адабии тоҷик [Матн] / Я.И. Калонтаров. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 673 с.

10. Каримова М.Д. Класификация медицинских терминов в английском и таджикском языках [Текст] / М.Д. Каримов // Материалы международной научно-теоретической конференции «Актуальные вопросы сравнительного языкознания европейских языков». – Душанбе, 2024. – С. 19-23.

11. Комилов Д.Р., Муродзода А.И. Саратон дар таҳқиқоти Ибни Сино: Таҳлили фалсафӣ [Матн] // Маҷмуаи маҷмӯи конференсияи байналмиллалии илмӣ-амалии «Наҷши Абулбӣ ибни Сино дар ташаккули илм ва фарҳанги башарият». – Душанбе, 2025. – С. 435-441.

12. Литвицкий П. Ф. Словарь медицинских терминов [Текст]. – М.: Моск. мед. акад. им. И. М. Сеченова, 2004. – 252 с

13. Матробиён, С.Қ. Маҷмуаи таълимӣ методӣ аз фанни «Этнолингвистика» (Забоншиносӣ қавмӣ) [Матн] / Матробиён С.Қ. – Душанбе, 2011. – 51 с.

14. Мулҷон Ғозилов. Фарҳанги зарбулмасал, мақол ва афоризмҳои таҷкию форсӣ – Душанбе, 1975. – 367 с.

15. Муродзода Акбар Исмаилюлло, Комилов Далер Рустамович. Ҷанбаҳои фалсафии илми “саратоншиносӣ” [Матн] / Исмаилюлло Акбар Муродзода, Рустамович Комилов Далер. – Душанбе: ҶДММ “Хирадмандон” 2025. – 109 с.

16. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ.1. [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайни. – Душанбе: Адиб. – 1993. – 416с.

17. Сангинова, Р. Лексикаи лаҳҷаи Конибодом [Текст] / Р. Сангинова. Душанбе: Ғайзи Борон, 2021. – 213 с.

18. Сирочуддин, Алихони Орзу. Ҷароғи ҳидоят [Матн] / Орзу Алихони Сирочуддин. – Душанбе, 1992. – 238 с.

19. Сотим Улугзода. Ривояти сугдӣ [Матн] / С. Улугзода. – Душанбе: Адиб, 2012. 199 с

20. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1 [Матн] – М.: Советская Энциклопедия, 1969. – 951 с.

21. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2 [Матн] – М.: Советская Энциклопедия, 1969. – 947 с.

22. Фарҳанги ибораҳои халқӣ [Текст] – Душанбе: Адиб, 1988. – 400 с.

23. Ҷӯрабоев, Р. Диёри шоир [Матн] / Р. Ҷӯрабоев. – Душанбе: Иттиҳоди истеҳсолии матбаи вилояти Кулоб, 1991. – 225 с.

Маълумот онд ба муаллиф: Зафарзод Олисомон- Донигоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, докторанти курси дуҷуми зинаи PhD аз рӯи ихтисоси рӯи ихтисоси 6D021300 – Забоншиносӣ. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6, тел.: +992 553917171 T-mail: Olik_0000@mail.ru

Сведения об авторе: Зафарзод Олисомон – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода, докторант первого второго курса PhD по специальности 6D021300 – Лингвистика. Адрес: 734019, ш. Душанбе, улица Мухаммадиева 17/6, телефон: +992 553917171 T-mail: Olik_0000mail.ru

About the author: Safarsod Olisomon - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda, first-year doctoral student at the PhD level in the specialty 6D021300 - Linguistics. Address: 734019, Dushanbe, Muhammadiev Street, 17/6, tel.: +992 553917171 T-mail: Olik_0000@mail.ru

**НАҚШИ ФЕЪЛҲОИ ЁРИДИҲАНДАИ WILL VA SHALL ДАР ИФОДАИ АЗМУ
ИРОДА ВА ҲАТМИЯТ**

Зухурзода Б. И.

**Муассисаи давлатии Донишкадаи байналмилалӣи Данғараи Муассисаи давлатии
Донишгоҳи байналмилалӣи сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон**

Мақолаи мазкур ба таҳлили маъноҳои модалӣ ва хусусиятҳои услубии феълҳои ёридиҳандаи will ва shall дар забони англисӣ бахшида шудааст. Дар мақола истифодаи ин феълҳо на танҳо ҳамчун воситаи ифодаи замони оянда, балки ҳамчун нишондиҳандаи азму ирода, қатъият, ҳатмият, амр, фишор ва водоркунӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф мавқеи семантикӣ ва грамматикӣи will ва shall-ро дар ҷумлаҳои гуногун таҳлил намуда, вижагиҳои истифодаи онҳоро дар нутқи расмӣ ва ғайрирасмӣ нишон медиҳад. Ҳамчунин, роҳҳои ифодаи ин маъноҳо дар забони тоҷикӣ мавриди муқоиса қарор дода шудаанд.

Калидвожаҳо: феълҳои ёридиҳанда, will, shall, модалият, азму ирода, ҳатмият, фишор, замони оянда, забони англисӣ.

**РОЛЬ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ WILL И SHALL В ВЫРАЖЕНИИ
РЕШИМОСТИ И ОБЯЗАТЕЛЬНОСТИ**

Данная статья посвящена анализу модальных значений и стилистических особенностей вспомогательных глаголов will и shall в английском языке. В работе рассматривается употребление данных глаголов не только как средств выражения будущего времени, но и как показателей решимости, воли, обязательности, приказа, давления и побуждения. Автор анализирует семантические и грамматические функции will и shall в различных типах предложений, а также показывает особенности их употребления в официальной и неофициальной речи. Кроме того, рассматриваются способы передачи данных значений в таджикском языке.

Ключевые слова: вспомогательные глаголы, will, shall, модальность, решимость, обязательность, давление, будущее время, английский язык.

**THE ROLE OF AUXILIARY VERBS WILL AND SHALL IN EXPRESSING
DETERMINATION AND OBLIGATION**

This article is devoted to the analysis of modal meanings and stylistic peculiarities of the auxiliary verbs will and shall in the English language. The paper examines the use of these auxiliaries not only as markers of future tense, but also as indicators of determination, willingness, obligation, command, pressure, and compulsion. The author analyzes the semantic and grammatical functions of will and shall in different sentence types and highlights their peculiarities in formal and informal speech. In addition, the ways of expressing these meanings in the Tajik language are comparatively studied.

Keywords: auxiliary verbs, will, shall, modality, determination, obligation, pressure, future tense, English language.

Дар забони англисӣ феълҳои ёридиҳандаи **will** ва **shall** на танҳо барои ифодаи замони оянда истифода мешаванд, балки метавонанд маъноҳои гуногуни модалиро низ ифода намоянд. Яке аз чунин маъноҳо ифодаи азму ирода, қатъият, исрор, амр, фишор ва муносибати эҳсосии сухангӯ мебошад. Дар забоншиносии муосир ин гуна истифодаҳо ҳамчун маъноҳои модалиии феълҳои ёридиҳанда арзёбӣ мегарданд.

Мақсади ин мақола таҳлили хусусиятҳои семантикӣ ва услубии истифодаи **will** ва **shall** дар маънои азму ирода ва фишор мебошад.

Барои омӯзандагони дилхоҳ забон донистану аз худ қардани замонҳои феълӣ шартӣ авалиндараҷа мебошад. Ба гумони камина агар мо замонҳои феълро ҳангоми суханронӣ дуруст ва дар мавқеи худ истифода бурда натавонем, мусоҳиба аз мақсади аслии мо воқиф намегардад ва ё дар оҳанги гуфтори мо як ночӯриё ба миён меояд.

Барои пурра огоҳӣ пайдо қардан аз замонҳои феълӣ диққати бештарро аввалан бояд ба донишҷӯи паҳлуҳои гуногуни ҳақиқӣ рағбат созем, зеро дар китоби забони адабии ҳозираи

тоҷик феъл ҳамчунин мураккабтарин ҳиссаи нутқест, ки дар доираи васеи маъноӣ ва муносибати грамматикӣ дорад, ки он дар шаклҳои феълӣ, тарзҳо, намудҳо, сиғаҳо ва замонҳои феъл ифода меёбад. [4, с. 115]

Дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ доир ба ҷанбаҳои гуногуни феъл олимони ва донишмандон қорҳои зиёди илмиро ба сомон расонидаанд, аммо бахусус оиди баёни азму ирода ва водоркунии феълҳои ёридохандаи **will** ва **shall** дар забони англисӣ ва ифодаи он дар забони тоҷикӣ таҳқиқоти махсуси илми рӯи қор наомадааст, ки мавриди баррасӣ қарор додани мавзӯи паҷуҳиши мазкур қобили қабул аст.

Пеш аз он ки дар мавзӯи баёни азму ирода ва водоркунии феълҳои ёридохандаи **will** ва **shall** ҳарф бизанем банди тасмим гирифтаам, ки дар бораи замони ояндаи одӣ маълумоте дода бошам, зеро замони мазкур бо ёрии феълҳои ёридохандаи **will** ва **shall** сохта мешавад, аммо ифодаи маъноҳо нисбат ба феълҳои ёридохандаи **will** ва **shall**, ки дар баёни азму ирода ва водоркунии истифода мешаванд, тафовут доранд.

Дар забон англисӣ замони ояндаи одӣ барои баён намудани амалҳои ғайридавомдор, ки дар оянда баргузор мегарданд, истифода мешаванд. Дар ҷумлаҳои зерин ба зерҳои феълҳои, ки дар замони ҳозираи одӣ меоянд, хат мекашем, то ин ки хонанда аз воқеияти мазмуну муҳтавои мавзӯ бархурдор гардад. Ҷунонҷӣ:

They will finish the work tomorrow morning.

Онҳо пагоҳ саҳар қорро тамои мекунад.

She will arrive next Sunday.

Вай якшанбеи оянда мерасад.

Бояд зикр намуд, ки замони ояндаи одӣ бо ёрии феълҳои ёридохандаи **will** ва **shall** сохта мешавад, ки пас аз ин феълҳои ёридоханда масдари аслии феъл бе ҳиссаҳои “**to**” меояд.

Ёридохандаи **will** зуд – зуд бо ин зайл ‘**ll** муҳтасар қарда мешавад. Ҳамин тариқ дар забон англисии ғайрирасмӣ феъли замони ояндаи одӣ “**to discuss**” “**муҳокима қардан**” одатан ба тариқи зерин тасриф қарда мешавад:

Бидуни ихтисор	Бо ихтисор
I will discuss.	I ‘ll discuss.
You will discuss.	You ‘ll discuss.
He will discuss.	He ‘ll discuss.
She will discuss.	She ‘ll discuss.
It will work.	It ‘ll work.
We will discuss.	We ‘ll discuss.
They will discuss.	They ‘ll discuss.

Дар ин тасрифкунии феълҳои бо муҳтавоҳои I – ман ва We – мо истифода шуда, маъмулан ба шахси якум тааллуқ доранд; феълҳои бо муҳтавои You – ту бошад ба шахси дуюм тааллуқ дорад; ва феълҳои бо муҳтавоҳои he – ӯ, she – вай, it – он, вай бошанд маъмулан ба шахси сеюм мансуб мебошанд.

Замони ояндаи одӣ, ки яке аз шаклҳои замони оянда мебошад, дар нутқи расмӣ (ахборотӣ, матбуотӣ, муқотибаҳои расмӣ) барои ифодаи амалу ҳолати минбаъда хизмат менамояд. [11, с. 47]

The Prime Minister will speak on TV at 5 p.m.

Соати 5 – и бегоҳ сарвазир дар телевизион баромад мекунад. (Ҳабарҳои газетавӣ)

The Prime Minister is going to speak on TV today.

Имрӯз сарвазир дар телевизион баромад мекунад. (нутқи даҳонӣ)

Ҳангоми истифода бурдани феълҳои ёридохандаи **will** ва **shall** ба расмӣ ва ғайрирасмӣ будани он низ бояд тавачҷӯх зоҳир намуд. Барои забони англисии расмӣ қоидаи мавҷуд аст. Он баён менамояд, ки дар замони ояндаи одӣ феъли ёридохандаи **shall** бояд дар шахси якуми танҳо ва ҷамъ истифода шавад ва ёридохандаи **will** бояд дар шахсҳои дуюм ва сеюм истифода шавад. Монанди феъли ёридохандаи **will** феъли ёридохандаи **shall** ёридохандаи модалӣ аст. [3, с. 89]

Аз суҳанҳои боло маълум мегардад, ки дар забони англисии расмӣ замони ояндаи одӣ феъли “to work” “кор кардан” метавонад ба тариқи зерин тасриф шавад:

I shall work.	Ман кор мекунам (хоҳам кард).
You will work.	Ту кор мекунӣ (хоҳӣ кард).
He will work.	Ӯ кор мекунад (хоҳад кард).
She will work.	Вай кор мекунад (хоҳад кард).
It will work.	Он (вай) кор мекунад (хоҳад кард).
We shall work.	Мо кор мекунем (хоҳем кард).
They will work.	Онҳо кор мекунанд (хоҳанд кард).

Ҳатто дар забони англисии ғайрирасмӣ феъли ёридиҳандаи “**shall**” одатан дар шахси якум барои саволхое, ки дар он хоҳиш барои иҷозат гирифтани рағбона мегардад, истифода мешавад. [3, с. 90] Ҷумлаҳои боло далели гуфтаҳои болост.

Shall I call the Prime Minister?	Ба сарвазир занг занам?
Shall we go to the museum?	Ба осорхона биравем?

Дар ин хусус истифодаи **will** барои шахси якуми замони ояндаи одӣ дар забони англисии расмӣ қобили қабул шумурда шуда истодааст. Бинобар ин, ба истисноии саволхое, ки дар он хоҳиш барои иҷозат ишора карда мешавад, ҳам феъли ёридиҳандаи **will** ва ҳам **shall** метавонад барои шахсони якуми танҳо ва ҷамъии замони ояндаи одӣ истифода шавад.

I shall agree or I will agree.

We shall succeed or we will succeed.

We shall hurry or we will hurry.

I shall follow or I will follow. [3, с. 99]

Ман розӣ мешавам (Ман розӣ хоҳам шуд).

Мо қомеъ мешавем (Мо қомеъ хоҳем шуд).

Мо шитоб мекунем (Мо шитоб хоҳем кард).

Ман мефаҳмам (Ман хоҳам фаҳмид).

Қоидаҳои барои истифодаи **will** ва **shall**, ки барои замони ояндаи одӣ ба кор мебаранд, ҳамчунин барои замонҳои ояндаи дигар низ истифода мебаранд. Дар бобати сохтани ҷумлаҳои саволи замони ояндаи одӣ ва дар китоби грамматикаи забони англисии Каушанская В.Л. чунин ҷумлаҳо оварда шудааст.

Shall / will I work?	Оё ман кор мекунам (хоҳам кард)?
Will he work?	Оё ӯ кор мекунад (хоҳад кард)?
Will she work?	Оё вай кор мекунад (хоҳад кард)?
Shall / will we work?	Оё мо кор мекунем (хоҳем кард)?
Will you work?	Оё шумо кор мекунед (хоҳед кард)?
Will they work?	Оё онҳо кор мекунанд (хоҳанд кард)?

Каушанская В.Л. низ дар китоби худ истифодаи феъли ёридиҳандаи **will** – ро барои шахсҳои якуми танҳо ва ҷамъ қобили қабул донистааст. Барои ҷумлаҳои инкории ин замон низ дар шакли пурра ва мухтасар як қолаби муайяне вучуд дорад, ки Аракин В.Д. дар китоби худ “практический курс английского языка” чунин тарзи сохтани ҷумлаҳои инкориро пешниҳод намудааст:

I shall not (shan't) go to the country next Saturday.	Ман рӯзи шанбеи оянда ба мамлакат меравам.
We shall not (shan't) go to the country tomorrow.	Мо пагоҳ ба мамлакат меравем.

He, she, you, they will not (won't) go for a walk next week. [7, с. 214]	Ў ҳафтаи оянда ба сайругашт меравад.

Агар ба ҷумлаҳои саволи – инкории ин замон назар афканем бараъло маълум мешавад, ки феъли ёридохандаи **will** пеш аз мубтадо меояд ва калимаи **not** пас аз мубтадо ҷой мегирад, аммо ҳангоми истифодаи шакли мухтасари онҳо, шакли мухтасаршудаи **not** фавран пас аз феъли ёридоханда қарор мегирад. Ҷумлаҳои зерини саволи – инкории дар шакли ихтисор ва бидуни ихтисор овардашуда суҳанҳои болоро тақвият мебахшад.

Will she not notice us?

Won't she notice us? [3, с. 100]

You will not wash the windows.

Won't you wash the windows? [3, с. 106]

Дар забони англисӣ феълҳои ёридохандаи **will** ва **shall** на танҳо барои ифодаи замони оянда истифода мешаванд, балки метавонанд маъноҳои гуногуни модалиро низ ифода намоянд. Яке аз чунин маъноҳо ифодаи азму ирода, қатъият, исрор, амр, фишор ва муносибати эҳсосии суҳангӯ мебошад. Дар забоншиносии муосир ин гуна истифодаҳо ҳамчун маъноҳои модалии феълҳои ёридоханда арзёбӣ мегарданд.

Мақсади ин мақола таҳлили хусусиятҳои семантикӣ ва услубии истифодаи **will** ва **shall** дар маънои азму ирода ва фишор мебошад.

Акнун ба баръакс истифода шудани феълҳои ёридохандаи **will** ва **shall** дар шахсу шумора рӯ меоварем. Дар забони англисии расмӣ қоидае мавҷуд аст. Он муқаррар мекунад, ки бо мақсали баён намудани азму ирода ва водоркунӣ феъли ёридохандаи **will** дар шахсони якуми танҳо ва ҷамъ истифода мешавад. Феъли ёридохандаи **shall** бошад дар шахсони дуҷум ва сеҷум ба кор бурда мешавад. Ин баръакс истифодаи феъли ёридохандаи **will** ва **shall**, ки дар боло барои шахсу шумораҳо дар замони ояндаи одӣ шарҳ додем, мебошад. Истифодаи феъли ёридохандаи **will** дар шахси якум барои баён намудани азму ирода равона мегардад. Истифодаи феъли ёридохандаи **shall** бошад, дар шахсони дуҷум ва сеҷум барои изҳор қардани водоркунӣ ва фишор ба кор меравад. Чунончӣ: барои феъли “**to work**” “**кор кардан**”, тасрифкунии одие, ки азму ирода ва водоркуниро изҳор мекунад, ба тариқи зерин мебошад:

I will work.	Ман кор мекунам (азм).
You shall work.	Ту кор мекунӣ (фишор).
He shall work.	Ӯ кор мекунад (фишор).
She shall work.	Вай кор мекунад (фишор).
It shall work.	Он (вай) кор мекунад. (фишор).
We will work.	Мо кор мекунем (азм).
They shall work.	Онҳо кор мекунанд (фишор). [3, с. 91]

Дар ин тасрифкунӣ, баёнҳои **I will work** ва **We will work** маънои “Ман қарори кор кардан” – ро дорам ё “Мо тасмим гирифтем, ки кор кунем”- ро доранд. Дар муқоиса баёнҳои **You shall work** ва **They shall work** маънои “Шуморо барои кор кардан маҷбур мекунанд.” Ё “Онҳоро барои кор кардан маҷбур мекунанд.” - ро доранд. Ҷумлаҳои зерин гуфтаҳои болоро тақвият мебахшад.

We will pass the exam. (determination)

I will go home. (determination)

I will help you. (determination)

We will earn the money. (determination)

You shall finish the work on time. (compulsion)

They shall buy the tickets. (compulsion)

He shall be our guide. (compulsion)

She shall call us. (compulsion) [3, с. 91]

Мо имтиҳонро месупорем. (азм)

Ман ба хона меравам. (ирода)

Ман ба ту кӯмак мерасонам. (азм)
 Мо пул кор мекунем. (ирода)
 Шумо дар вақташ корро ба охир мерасонед. (фишор)
 Онҳо чиптахоро мехаранд. (водоркунӣ)
 Ё роҳбалади мо мешавад. (фишор)
 Вай ба мо занг мезанад. (водоркунӣ)

Таҳлил нишон медиҳад, ки феълҳои ёридиҳандаи **will** ва **shall** танҳо воситаи ифодаи замони оянда нестанд. Онҳо метавонанд маъноҳои гуногуни модалӣ, аз ҷумла азму ирода, қатъият, исрор, амр ва фишорро ифода намоянд. Феъли **will** бештар ирода ва хоҳиши шахсро нишон медиҳад, дар ҳоле ки **shall** бештар маънои ҳатмӣ, талаб ва фишорро ифода мекунад. Истифодаи дурусти ин феълҳо барои дарки маъноҳои нозуки забони англисӣ аҳамияти калон дорад. Феълҳои ёридиҳандаи **will** ва **shall** аз рӯи маъно дар ҷумлаҳои забони англисӣ мазмуну мухтавои гуногунро ифода мекунад ва дар ифодаи маъно мавқеи калон мебозад.

Адабиёт

1. Арзуманов, С.Д. Русско – таджикский словарь/ С.Д. Арзуманов, Х.А. Ахрори, Бегбуди и др. – М. Ж Русский язык, 1985. – 1280с.
2. Беляева, Е.И. Модальность в различных типах речевых актов/ Е.И. Беляева. – ФН. - №3 1985. – 69с.
3. Mary, A. Free English grammar/ A, Marry. – Москва, 1970. – 380с.
4. Грамматикаи забони ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: маориф, 1973.- 450с.
5. Грамматикаи забони ҳозираи тоҷик. Қисми 1. – Душанбе: Дониш, 1985.- 385с.
6. Каушанская, В. Л. / A grammar of English language/ В.Л. Каушанская, Р.Л. Ковнер, О.Н. Кожевникова и др.- Москва, 2014. – 381с.
7. Аракин, В. Д. Практический курс английского языка. В.Д. Аракин. Сентр Владос, 2005 - 536с.
8. Калонтаров Я.И. Русско Таджикского – русский словарь лингвистических терминов / Я.И. Калонтаров, В.А. Капран.- / Б Рахмонов. – 280с.
9. Рахмонов, Б. Лексикого – грамматический осеббености глагола / Б. Рахмонов. – Душанбе, 2017. – 187с.
10. Сиёев, Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1986 – 165с.
11. Олимшо, И. Грамматикаи забони англисӣ / Иқболов, О. – Душанбе , 2010. – 80с.
12. Quirk R., Greenbaum S. A Comprehensive Grammar of the English Language. — London, 1985.
13. Swan M. Practical English Usage. — Oxford University Press, 2016.
14. Eastwood J. Oxford Guide to English Grammar. — Oxford, 1994.
15. Thomson A., Martinet A. A Practical English Grammar. — Oxford University Press, 1986.
16. Palmer F. Mood and Modality. — Cambridge University Press, 2001.

Маълумот дар бораи муаллиф: Бахтиёри Исмадуллои Зухурзода — муаллими калони кафедраи молия, ғумрук, ҳуқуқ ва забонҳои хориҷии Муассисаи давлатии Донишқадаи байналмилалӣ Данғараи Муассисаи давлатии Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибдорӣ Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, н. Данғара, кӯч. Исмаи Шариф 3. E-mail: Zuhurzodabz90@gmail.com Тел.: (+992) 5555-27-810

Сведения об авторе: Зухурзода Бахтиёри Исмадуллои — старший преподаватель кафедры финансов, таможенных, права и иностранных языков Государственного института международного Дангара Государственного университета международного туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: Республика Таджикистан, р-н Дангара, ул. Исмаи Шариф 3. E-mail: Zuhurzodabz90@gmail.com Тел.: (+992) 5555-27-810

Information about the author: Bakhtiyori Ismatulloi Zuhurzoda — Senior Teacher of the Department of Finance, Customs, Law and Foreign Languages, Danghara International Institute of the State University of International Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: Republic of Tajikistan, Danghara district, 3 Ismat Sharif Street. E-mail: Zuhurzodabz90@gmail.com Tel.: (+992) 5555-27-810

ЯК НАЗАРЕ БА АЛИФБОИ НИЁГОН

Зулфониён Р.Р.

Донишгоҳи (Славянии) Россияву Тоҷикистон, номзади илмҳои филология

Дар давраи пайваста рушду густаришҳои забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки забони тоҷикӣ мебошад, ҳанӯз баъзе мушкилоти овой ва навишту корбурди ҳарфи онҳо, аз ҷумла, баъзе садонокҳо роҳи дурусту мантиқии ҳалли худро наёфтаанд. Ин ҷо метавон аз корбурду мавҷудияти ҳарфҳо барои овозҳои «у», «ӯ» ва «у»-и дароз» сари баҳси илмӣ рафт.

Муаллиф исбот менамояд, ки истифодаи овоз ва ҳарфи «у», «ӯ» и «у-и дароз» дар забони тоҷикӣ таърихан мавҷуд будааст ва корбурди онҳо дар забони меъёри имрӯза ногузир ва ҳатмист.

Муаллиф, инчунин, мушкилоти мавҷуд набудани ин ҳарфҳоро дар забон тоҷикӣ монеа дар рушди забон доништа роҳи ҳалли ҷунин мушкилотро дар пешниҳоди ҳарфҳои “Ӣ” ва “У”-и устувор медонад, зеро дар набудани ин ҳарфҳо ғасоҳати забони тоҷикӣ гум шудаву ин ҳолат метавонад ба бесаводии забонии соҳибзабонон оварда расонад.

Калидвожаҳо: У-и кӯтоҳ, устувор ва устувори дароз, И-и дароз, йотбарсарҳо, ғасоҳати забон, алифбо, вови маҷҳул ва маъруф, Йо-и маҷҳул ва ғ.

ВЗГЛЯД НА ДРЕВНИЕ АЛФАВИТЫ

В ходе непрерывного развития и распространения государственного языка Республики Таджикистан, таджикского языка, некоторые проблемы его произношения, письма и употребления, включая некоторые гласные, до сих пор не нашли правильного и логичного решения. Здесь можно начать научную дискуссию об использовании и существовании букв для звуков «у», «ӱ» и «долгой у».

Автор доказывает использование звуков и букв «у», «ӱ» и «долгий у», которые исторически существовали в таджикском языке, и считает использование этих букв необходимым.

Автор также считает проблему отсутствия этих букв в таджикском языке препятствием для развития языка и видит решение таких проблем во введении устойчивых букв «Ӣ» и «У», поскольку в отсутствие этих букв теряется выразительность таджикского языка, и эта ситуация может привести к языковой неграмотности носителей языка.

Ключевые слова: краткая, устойчивая и долгая У, долгая И, йотированные буквы, выразительность речи, алфавит, неизвестные и известные вов (В), неизвестный Йо (Ӣ) и т. д.

A LOOK AT ANCIENT ALPHABETS

In the course of the continuous development and dissemination of the state language of the Republic of Tajikistan, the Tajik language, some problems of its pronunciation, writing and use, including some vowels, have not yet found a correct and logical solution. Here you can start a scientific discussion about the use and existence of letters for the sounds "y", "ӱ" («ӱ») and "long y".

The author proves the use of sounds and letters "y", "ӱ" and "long y", which historically existed in the Tajik language, and considers the use of these letters necessary.

The author also considers the problem of the absence of these letters in the Tajik language to be an obstacle to the development of the language and sees the solution to such problems in the introduction of stable letters "Ӣ" and "У", since in the absence of these letters the expressiveness of the Tajik language is lost, and this situation can lead to linguistic illiteracy of native speakers.

Keywords: short, stable and long «У», long «И», iotacism letters, expressiveness of speech, alphabet, unknown and known (BOB), unknown «Йо», etc.

Мукаддима. Дар давраи пайваста рушду густаришёбии забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки забони тоҷикӣ мебошад, ҳанӯз баъзе мушкилоти овой ва навишту корбурди ҳарфи онҳо, аз ҷумла, баъзе садонокҳо роҳи дурусту мантиқии ҳалли худро наёфтаанд. Ин ҷо метавон аз корбурду мавҷудияти ҳарфҳо барои овозҳои «у», «ӯ» ва «у»-и дароз» сари баҳси илмӣ рафт.

Тавре ки аз рӯйи меъёри забони классикиамон равшан аст, дар алифбои ниёгон калимаҳои «суд», «дуд», «дур», «нур», «тут», «ғуруб», «фурӯғ», «фӯз», «дӯст», «ҷӯй», «мӯй» «мамнӯъ», «мачмӯъ», «маъруза», «шӯрбо», «ту», «тур» бо як аломат, - яъне бо вов « ۋ » навишта мешаванд ҳамчун вов (ۋ)-и мачҳул, инчунин маъруф, маъдула ва ӯ муаррифӣ ва муайян гаштаву дар гуфтор ва корбурди вожагон ба гунаҳои хоса талаффуз мешаванд.

Имрӯз бошад, мо дар алифбои кириласоси худ баъзе аз ин калимаҳоро (тут, дуд, нур, суд, ва дар ҳичои дувуми калимаҳои ғуруб, дуруд, суруд, падруд ва ғ...) аз аломат (ҳарф)-и таърихан мавҷудаи онҳо маҳрум кардаву вайрон менависем. Яъне овози «у»-и кӯтоҳ, ки тибқи алифбои кириласос ба садонокӣ кӯтоҳи «У» тааллуқ дошта, дар калимаҳои «шумо, гул, кӯҳна, пур, гуноҳ, мудом, булбул, шугур, умед...» ва ғайраҳо меояд, дар навишти калимаҳои «дуд, тут, нур, ...» бу қавлу мақоли русҳо “хизмати хирсона”-еро ба ҷо меоваранд, ки кас дар вақти талаффуз ба раҳгумӣ зада, намедонад бо кадом вазну лаҳни овоз ин гуна калимаҳоро талаффуз кунанд.

Ва овози «ӯ» (баъзан, “у”-и заданок мегӯянд), ки имрӯз гоҳо чун «у»-и дарози таърихӣ (яъне ба ҷойи «вов»-ۋ) дар алифбои кириласос “хизмати хирсона”-ро бачо меовард, аз рӯйи қолаби меъёри таърихан вучуддошта ва ташаккулёфтаи сохти забони модарии мо вазифаи худро дар ифодаи овозии ин калимаҳо (тут, дуд, нур, суд, ғуруб, дуруд, сур...) дар алифбои кирилласос иҷро карда наметавонад. Зеро агар мо ин калимаҳоро бо «ӯ»-и имрӯза, ки қисман вазифаи «вов»-и мачҳулро иҷро мекунад, бинависем хандасору кӯрсавод мегардем. Аммо, бадбахтона, имрӯз ин калимаҳо аломати дурусти худро надоранд. Бале! Чунки ин аломат - «ӯ» имрӯз бештар ифодагарандаи овози “у”-и устувори дароз (ӯ) буда, мо ин ҳарф ва талаффузи онро дар лаҳҷаву шеваҳое, ки таърихан онро дар гуфтори мардумӣ (бештар дар шеваҳои шимолӣ ва ҷануби шарқии тоҷикӣ) ниғаҳ дошта меоянд, мушоҳида мекунем ва имрӯз калимаҳои маънодори «фӯз, дӯст, ҷӯй, мӯй, кӯй, рӯй, бӯй, гӯй ва амсоли асосҳои феъли замони ҳазираи сӯз, кӯб, рӯб, шӯй, ҷӯй, гӯй, омӯз ва ғ...» барин калимаҳоро бо ин ҳарф навиштаву онҳоро бо кашиши хосатан дарози овози “ӯ” талаффуз менамоем [4, 10].

Воқеан, бе ҳеҷ асосе калимаҳои арабии ба забони тоҷикӣ иқтибосшудаи «мачмӯъ, мамнӯъ, мавзӯъ, маъруза шӯро, шурӯъ, тулӯъ, ро дар така ба лаҳҷаҳои шимолии забонамон бо ҳамин шакл “ӯ”-дошта менавиштем, ки ин калимаҳо худ баромади забони арабӣ дошта, на дар ҳамаи ҷунин калимаҳои арабии бо ҳамин овози дар забону алифбои арабисос навишташаванда, аз қабилӣ вожагони «ғуруб, хуруҷ, сукут, сучуд, мансур, маҳбуб, манзур, вуруд, судур, вучуд» ва ғ...) бе ҳарфи “у” истифода мешуданд ва ҳамин ҳарфу овозомехатагариҳо то имрӯз давом дораду дар забони адабии меъёри мо – тоҷикӣ бо ҳатти кирилласос ҳеҷ ҳалли худро наёфтааст.

Маводҳо ва усули таҳқиқот. Бо дарназардошти он ки рӯз ба рӯзу сол аз сол илми забоншиносии тоҷик инкишоф меёбад, камбудӣ ва нуқси алифбои имрӯзаи тоҷикии кириласос дар така ва омӯзиш ба усулҳои таърихӣ адабӣ, забоншиносӣ муқоисавӣ корбурди бархе аз овозҳои забони тоҷикӣ, ки то кунун бо ҳарфҳои ифодакунандаи дигар овоз навиштаву ҳонда мешаванд, мавҷудияти овозҳое, ки у-и устувор ва и-и дароз мебошанд, мавриди таҳлилу баррасии забоншиносӣ қарор дода шуданд.

Ин ҷо ёдовар шудан бамаврид аст, ки донишманду забоншиноси варзида Д. Саймиддинов тибқи таҳлилҳои хеш гуфта буд: “Қобили зикр аст, ки дар ҳавзаҳои дузабонаи тоҷикӣ-узбакӣ ҳарфи “ӯ” ҳам барои воҳи мачҳули таърихӣ (дар калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ) ва ҳам “ӯ”-и туркӣ-узбакӣ (дар иқтибосҳои фаровони туркӣ-узбакӣ) ба

кор меравад. Ҳол он ки вови маҷҳул хондани “Ÿ” дар иқтибосҳои туркӣ-узбакӣ қобили қабул нест ва ин овозро набояд ба “Ÿ”-и дарози таърихӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ, ки дар савтиёти таърихӣ забони мо мақоми вижа дорад, омехта кард.” [3, 127-138].

Осонфаҳмӣ, нозукӣ, шевоӣ ва фасоҳати забони меъёрро ин овоз имрӯз метавон гуфт, ки костаасту садонокӣ кӯтоҳи «У» ва садои овози дарози «Ÿ» имрӯз дар алифбои кириласос дуруст хизмат накарда истодаанд. Чунки ин хизматҳои рӯякиву қалбақӣ сохти таърихӣ талаффузи овозро дар забони меъёр чунон костааст, ки ҳатто, дар ҳуруфгардонӣ ба форсӣ кас раҳгум зада, имрӯз шираву шевоии забони мо ва фасоҳати классикии он дар садои симо вайрон гаштааст ва ҳар кас чӣ тавре хоҳад фикри хешро баён мекунад.

Устод Д. Саймиддинов зимни таҳқиқотҳои хеш масоили бе риоя кардани қоидаҳои маъмули табдили овози ғайриустувори “у” (u) ё садонокӣ кӯтоҳ, ки дар алифбои арабии форсӣ бо замма нишонагузорӣ шуда буданду тибқи Қоидаҳои имлои солҳои пешин (1972, 1998, 1911), дар ҳама маврид, як замоне, пеш аз “ҳ” ва “ъ” ҳарфи “Ÿ” (бештар дар вожаҳои арабӣ), ки дар ҳиҷоӣ хатмшаванда бо Ҳ ва Ъ гузошта мешуд, хотима дода буданд [3, 130-133] ва мо низ бояд ки дар раванд дигар ягон кашфиёте накардаву танҳо ба қоидаҳои дурусти имлои забонамон танҳо ба танҳо риоя намоем кофист.

Аз ин рӯ, барои он ки садонокӣ кӯтоҳи «у»-и алифбои кириласоси мо ифодагарандаи овозу аломати замма (пеш) аст, он бояд танҳо вазифаи худро иҷро кунад барои ифодаи овозӣ ва аломати ҳарфи «У»-и устувор (э) имрӯз ҳарфе бояд интиҳоб кард, ки он, ҳақиқатан, ифодагарандаи овози ҳамин «У»-и устувор бошад қалимаҳои «тут, дуд, суд ту (аз тоҷикӣ), нур ғуруб, нумӯ, шуро, тулу, мавзу, маъруза, рух (аз арабӣ) ва ғ...» яқсон аз ин аломат баҳраманд бошанд.

Пас чун ҳол ин асту вазъи аломатҳои ифодагарандаи «У»-и кӯтоҳ, устувор ва устувори дарози забони меъёри мо ба талаботи қоидаи меъёри забони тоҷикӣ ҷавобгӯ нест ва моро лозим аст, ки барои навишт ва ифодаи овози таърихӣ «Ÿ», ки дар алифбои ниёгонамон бо «вов» (و) навишта мешуд, як ё ду ҳарф,- аломатҳои дурустери интиҳоб кунем, ки онҳо ин овозҳои таърихан ташаккулёфтаи моро ифода карда тавонанд ва мо дар навишту гуфтор фасоҳату шевоии забонамонро аз нав барқарор кунем, ки он таърихан шакл гирифтаасту тамоми форсизабонони дунё онро риоя мекунанд, ки ин худ ширинии ҳосаи лаҳни забони мост.

Бамантиқ мебуд агар қалимаҳои «дуд, суд, нур, тут, ғуруб, маҷмӯ, мамнӯ, рӯҷӯ, шуро, маъруза», ки як қисми ин қалимаҳо арабӣ низ ҳастанд, бо аломати ҷудогонае навишта мешуданду риояи забони меъёр ба қолаби таърихӣ худ мебаромад ва насли оянда низ аз ин ҳамоҳанг минбаъда оӣ мемонданд ва забон қолаби гуфториву навиштории дурусти хешро барқарор мекард, ки ин иқдом барои рӯшду инкишофи забони адабӣ дар ниҳоди соҳибзабонон хайрандешона ва аз рӯи мантиқ мебуд. Ва соҳибзабони имрӯзаву оянда ба сарфаҳми дурусти маъноии вожагоне, амсоли «дур» аз «дур» ва ё «гул» аз «гӯл», «мур» аз «мӯр» ва ё «бур» аз «бӯр» рафтаву соҳиби фасоҳат дар гуфтор низ меагаштанд.

Устод Айни ҳамеша ба таъияи забони кӯҳистониёни тоҷик саъй мебариданд, ки он маҳлут набуда дар он қолаби классикии меъёри забони мо устувор боқӣ мондааст [8, 55-56].

Натиҷаҳо. Имрӯз вожаҳои «дур, тут, нур, дуд», ки имрӯз бо садонокӣ кӯтоҳи «У» навишта мешаванд дар овонависӣ (транскрипсия) ё ҳуруфгардонӣ (транслитератсия) касро ба саргумиву раҳгумии савтиёти забонӣ бурдааст...

Бо ин мақсад, андешаҳои донишманду забоншиноси варзидаи тоҷик, узви вобастаи АМИТ Ҳасани Султонро ёдовар мешавем, ки дар таъия ба ақидаҳои олимони хориҷиву ватанӣ баён мебарад: «аз назари овошиносии таърихӣ дар забони модарии мо се овози садонокӣ “у” мавҷуд аст: у-и кӯтоҳ [u] (гул, пул,...), у-и устувор [ū] (дур,

дуд...), ва у-и устувори дароз [ō] (шӯр, гӯр, зӯр, кӯтоҳ, гурӯҳ, фурӯғ...), ки охириро у-и гирд ҳам гуфтаанд.» [9].

Донишманди маъруфи Эрон доктор Парвиз Нотили Хонларӣ дар забони порсик (форсии миёна) ва форсии дарӣ мавҷуд будани садонокҳои мураккаби воқи маҷхул ва ёи маҷхулро таъйид намуда, ин овозҳоро аломати форсии фасеҳ ба шумор овардааст, ки ҳақ бар ҷониби ӯст [9].

Ҳамзамон, ба ақидаи забоншиносон ҷиҳати мавҷудият доштан ё надоштани ин овозу ҳарф (Ҷ) дар гуфтору талаффузи аксари форсизабонони имрӯзаро метавон беасос шуморид. Зеро ин забон барои аксари форсизабонони ҷаҳон аз хиттаи Балху Бухоро ва Самарқанд паҳн гардидаасту имрӯз, ҳатто, мардуми Эрон низ бо ин забон ҳарф мезананд.

Муҳаққиқ Ш. Боев асолату фасоҳати забони тоҷикиро дар осори абарустод Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ хеле хуб ва амиқ таҳлил намуда қайд кардааст: «Асолати забони форсии тоҷикӣ дар шеърӣ Рӯдакӣ ҳифз шуда, бар ҳилофи тасаллути забони араб вижагиҳои таърихӣ ва фарҳангии миллиро ба василаи забон то ба имрӯз интиқол додааст. Шеърӣ Рӯдакӣ бисёр табиӣ ва орь аз ҳар гуна пирояи лафзӣ ва ороиши зоҳирии суҳан аст ва забони шоирона, ки аз зиндагӣ маншаъ мегирад, дар ин замина барои шоир корсоз будааст. Осори шеърӣ на фақат забонро, балки маънӣ ва нафсониятро, ки ба василаи забон ифода мешавад, дар худ ҳифз мекунад. ...Ин назар вобаста ба таҳқиқи забони шеърӣ гузашта, аз ҷумла, шеърӣ устод Рӯдакӣ аҳаммияти тоза пайдо мекунад. Барои бунёдгузори забони нави шеърӣ форсии тоҷикӣ таркиби забонӣ арзиши хос дошт. Ин ғоя оид ба ду паҳлуи лаззати зебоишинохтӣ (лаззат аз симои шаън ва шавқе, ки шоир талқин кардааст ва ҳам лаззат аз зебоии суҳан) барои дарки санъати суҳан, махсусан, давраи аввали ташаккули он зарур аст» [1. 167-172]. Воқеан, баъди қайду андешаҳои ин муҳаққиқ кас ба ҳуҷусои мантиқие меояд, ки лаззати маънӣ ва мафтуни зебоии суҳан шудан ҳама дар талаффузи зебо, бачо ва меъёрии забон аст, ки маҳз, бо талаффузи дуруст фасоҳати маънии ҳар як вожа дарк ва фаҳмида мешавад. Ва мавҷудияти ҳарфҳо барои ҳар як овоз дар забон ҳатмӣ ва ногузир аст.

Пешвои муаззами миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар китоби дучилдашон – “Забони миллат – ҳастии миллат” таъриху масоили забоншиносии тоҷикиро мӯшикофона таҳлилу таҳқиқ намуда, ҷунин андеша рондаанд: “Бояд ёдовар шуд, ки забони тоҷикӣ дар давраи сароғози пайдоиши худ, пеш аз ҳама, дар минтақаи густариши ин забонҳо, яъне забонҳои портӣ, бохтарӣ ва сӯғдӣ пайдо шуда, сипас, дар асрҳои XI-XII милодӣ ба қисматҳои дигари Эронзамини таърихӣ паҳн шудааст. Намунаҳои аввалини осори тоҷикӣ (форсии нав) дар Балху маинтақаҳои ҳамҷавор ин ақидаро собит месозад. Мутобиқи далелҳои забонӣ ва осори ҳаттӣ дар шаклирии меъёрҳои забони адабӣ ин забонҳо таъсири мустақим доранд.” [3, 55-56]. Ин навиштаву гуфтаҳо шаҳодат аз он медиҳанд, ки забон тоҷикӣ дар шаҳрҳои тоҷиктаборон Балху Бухоро ва Самарқанд барин марказҳои илмию фарҳангии мо рушд намудаву тамоми Эронзаминро фаро гирифтааст ва ҷунин ақидаҳоро донишмандони зиёди имрӯзаи эронӣ низ тасдиқ кардаанд. Ҳамин нуктаро донишмандони хориҷӣ – Ричард Фрай, В.В. Бартолд ва забоншиноси тоҷик Д. Саймиддинов низ тасдиқ намудаву ба ҷунин ақидаанд. Бо ҳамин далоил, метавон гуфт, ки модоме сарчашмаи ин забон Балху Бухоро ва Самарқанду Ҷоч барин шаҳрҳост, пас мавҷудияти забони адабии меъёр, ки ба қавли устод Айнӣ “**забони аҳли савод, яъне мардуми босаводу бофарҳанг аст**”, пас, реша ба теша заданҳои баъзе забоншиносони имрӯзии мо ва мақомоти ба ин масоил дахлдор набояд маҳдуду ғайриилмӣ баррасӣ гардад.

Устод М. Шакурӣ дар яке аз мақолаҳои худ - “Садонокҳои И ва У-ро тамдид зарур аст”, ки дар рӯзномаи “Озодагон” аз 22.06.2011. №324 (184) нашр гардида буд, ҷунин нигоштаанд: “**Ҳазорон калимаҳои, ки дар забони имрӯза ҳаст, фақат ба**

сабаби ин ки на дар наср, балки дар шеър омадааст, ба назар нагирифтани нодуруст аст. Забони шеърро барои баррасии вазъи кунунии забони адабӣ ба кор гирифтани зарур аст.” [10].

Воқеан, забони назми беш аз ҳазорсолаи мо худ асоси пояи забони адабии мост ва на дар ҳама ҳолат, наср меъёри забон буда метонад. Албатта, баъзан, дар назм вучуд дорад, ки гоҳ маврид вожаҳо ихтисор гардидаву ташдид мегиранд, вале акли солиму хуши тавоно инро дарк бояд намояд ва қотеан, бояд андеша ронад, ки забони назм, ки дар доираи аруз офарида шудааст, гувоҳи далели овозу ҳарфҳои забони мо мебошад. Абарустод, султони шоирони ҷаҳон А. Рӯдакӣ дар назм зебоиву тароват ва фасоҳати қолаби овозҳоро ба мо ба мерос гузоштааст:

Ҳар ки н-омӯхт аз гузашти рӯзгор.

Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор [2, 41; 11, 93].

Имрӯз сиёсати давлатӣ дар бораи рушди густариши забони тоҷикӣ қулли мо соҳибзабоноро ба он водор месозад, ки мо забоншиносони тоҷик на аз ғаразу нофаҳмӣ ва душворӣ кашиданамон дар талаффузу қорбурди овозу ҳарфҳои забони адабии меъёр гузеш кардаву бо “кашошофиятҳои лафзкушанда”-амон масъаларо аз рӯйи ғараз ва ё маҳалгарой ҳал карда, маҳаку асли гавҳарро, ки меъёри забони мост, маҳлуту мағшуш кунем ва гӯё навогарӣ дароварданӣ шавем, ки ин равандҳо ҳама асосе набошад, як раҳгумзанонии соҳибзабонон хоҳад гардид. Ва мардум бо чунин раванд сирф бесаводу дур аз салосату фасоҳати забони модарӣ хоҳанд гардид.

Воқеан, устод М. Шакурӣ андешаҳои абарустоди сухан Айниро чунин шарҳ додаанд: “Аввал ин ки устод (яъне С. Айнӣ) “мад кашида гуфтани И ва “У”-и дарозро алоқаманд ба мардуми “басе саводнок” донистааст. Сонӣ, ин ки устод садонокҳои дароз, лоқал, И ва У-и тамдиддорро ҳоси забони тоҷикӣ донистааст, ки ин забонро аз забони узбекӣ ва забонҳои аврупоӣ фарқ мекунонад. ... Айнӣ ин ду садонокро аз ҳосияти забони тоҷикӣ, аз бартарихи он донистааст” [10].

Охир назми ҳазорсола доштаву боз дар навишту қорбурди ду-се ҳарф очизӣ кашидан ин худ камоли бесаводӣ нест?...

Муҳокима. Ниҳоят, барои рафъи камбудии ва ниғаҳдошти ҳифзи асолати забони тоҷикӣ чунин пешниҳодҳо манзури соҳибзабонон ва забоншиносон менамоям:

1. Калимаҳои таърихан тоҷикии дорои овози “ӯ” аз қабилӣ рӯз, дӯст, мӯй, гӯшт, сӯз, кӯр, пируз, пажӯиш, омӯзгор, рӯзгор, рӯд, кӯх, фӯрӯғ, хӯрс, хӯш ва монанди инҳо яксон ва як навъ бо ҳарфи “ӯ” навиштаву истифода бурда шаванд шаванд;

2. Калимаҳои аз аломати овозии худ маҳрумгардидаи тоҷикӣ ва муштақи арабӣ (д+У+р, д+У+д, н+У+р, с+У+р, т+У+т, т+У, д+у+р+У+д, маҷму-ъ, мавз-у-ъ, ш-у-ро, маҳб-у-б, манс-у-р ...) бояд ки тибқи қолаби забони асли тоҷикӣ (бар пояи забони классикӣ) садонокӣ «вов» - «У»-и устувори худ [ӯ]-ро бо ҳарфи алоҳидае доро бошанд, яъне барои мисол, калимаҳои «дур, дуд, нур, тут, сур, ту, мавзӯ, мансур, шуро, маҳбӯб, маҷмуъ.....» дар шакли «дӯр, дӯд, нӯр, тӯт, тӯ, мавзӯ, мансӯр, шӯро, маҳбӯб, маҷмӯъ.....» навишта шаванд. Албатта, ин амал тақозо мекунад, то дар алифбои мо як ҳарфи дигар арзи вучуд кунад, ки ин қор баҳри ҳифзи фасоҳати забони меъёр ногузир аст.

3. Зикр намудан бамаврид аст, ки ҳамин нуқси навишт дар савтиёту талаффузи садонокӣ «И» ҳам дар аксар калимаҳо ба назар мерасанд (1. дил, гил, чигар, нигоҳ...; 2. Дид, бурида, кашида, дигар, бима, дидор, симо...), ки ба чунин баҳсу мунозираҳо нуқта гузаштану даво бахшидани ин марази қуҳнашуда дар алифбои тоҷикӣ қори оқилонаву орифона хоҳад буд.

Бо мақсади рушди забон ва таъсири пурмуҳтавои он дар ташаккули донишу шуури мо соҳибзабонон, ки роҳи усули сода ва судбаҳои он тавассути ҳарфҳо (алифбо) оғоз меёбад, барои дуруст ва бамавқеи истифода бурдани овози У-и устувор ҳарфи онро дар шакли ҳарфи ӯ ва И-и дарозро дар мобайни калимаҳо дар шакли И (й) манзур ва пешниҳод менамоям, ки

ин амал дар роҳи таҳкимбахшии талаффузу оҳанг ва савтиёти забони тоҷикии мо хос будаву баҳри рушди фасоҳати забонамон муҳим аст.

Дар чунин ҳолат, тарзи имлои вожагони дорои ин овозҳо бо ҳарфҳои алоҳида ба гунаи зер навишта хоҳанд шуд: «**гул, булбул, шутур, сурӯдгӯён, дурӯдгӯён, дӯр, сӯр, нӯр, хӯр, шӣр, сӣр, пӣр, тӣр, шодӣ, моҳӣ, кӯх, рӯз, дӯст, тӯ, мавзӯъ, мансӯр, шӯро, маҳбӯб, маҷмӯъ ва ғ.**».

Танҳо дар чунин ҳолати қору рафтор ва муносибат ба забони модарӣ мо метавонем қолаби дурусти навишти вожаҳо ва савтиёти овоиро дар забони тоҷикиамон зинда нигоҳ доштаву фасоҳати он ва талаффузи дурусту меъёрии ин гуна овозу ҳарфҳоро риоя кунем.

Хулоса. Кумитаи забон ва истилоҳот, ки мақомоти дахлдор ба ин қор аст, бояд саросема нашуда, бо даъвати оммавии омӯзгорони варзидаву соҳибтаҷриба ва аҳли забоншиносони кишвар якҷо масъалаи сохтани ҳарфҳои дар алифбо мавҷуднабуда (**У**-и устувор) ва ҳамзамон, бартарии ҳарфи **й** (йот) нисбат ба йотбарсарҳоро баррасӣ намояд. Зеро баъди ҷойи йотбарсарҳои дар забони тоҷикӣ мавҷудбуда (**й+а=я, й+у=ю, й+о=ё** ва **й+э=е**) ҳарфи **й** (йот) вақте мақом пайдо мекунад, пас, дар ҷаҳону замони пешравии технологияҳои навин дар ҳарфкалиди компютер ҳарфҳои тоҷикии **Қ, Ҷ, Ҳ, ва Ғ** ҷойгузини калидҳои **Ц, Ы, Ъ** ва **Щ** гашта дар ҳарфкалиди компютер маскан меёбанд ва минбаъд, калимаҳои амсоли **Яҳё, сиёҳ, ёқут, Юсуф, елим** дар шакли **Йаҳё, сийоҳ, ёқут, Йусуф, йелим** ва ғайраҳо навишта мешаванд, ки ин мутобики имлои алифбои арабиасоси мост.

Зикр намудан бамаврид аст, ки ҳамин нуқси навишт дар савтиёту талаффузи садоноки «**Й**» ҳам дар аксар калимаҳо ба назар мерасанд (1. дил, гил, чигар, нигоҳ...; 2. Дида, бурида, кашида, дигар, бима, дидор, симо...), ки ин баҳсу мунозира ва баррасии алоҳидаро талаб мекунад, вале нуқта гузоштану даво бахшидани ин марази қушнашударо низ дар алифбои тоҷикӣ бояд ки хотима диҳем.

Бо ақидаҳои назариявии худ роҳҳои дар асоси забони зиндаи халқ ба вучуд овардани забони миллии тоҷикӣ ва нишон додани роҳҳои инкишофи забонамонро устод Айнӣ таҳлил намуда, қайд карда буданд, ки мо бояд «ба таври тоҷикӣ бастанӣ ҷумлаҳо, дар замини таҳрир риоя намудани руҳи забони тоҷикӣ ва вайрон намудани категорияҳои услубии анъанавии забони адабии китобӣ»-ро ба назар гирифта, инчунин, ба «роҳҳои тозақунӣ ва интиҳоби унсурҳои лексикӣ ва грамматикӣ забони содаи халқ» эътибори ҷиддӣ диҳем [9].

Имрӯз, ки иртибототи иттилоотиро дар ҷомеаи соҳибистиклоли мо забон пешгом асту маҳз, забон пояи асосии пешбурди сиёсати давлатдорӣ ва рушди иқтисоду иҷтимоӣ, фарҳангу адаб ва дигар сиёсатхост, моро зарур аст, то дар ҳалли ин камбудҳои забонии худ орифонаву босаводона ва ҳолисона дастоварди рушди забонамонро бо алифбои нобу сабақомӯз тавсияи соҳибзабонон гардонем. Вагарна, бо чунин амалҳои «осонгардонӣ»-ву аз ҳарфу овозҳои аслии забони модарӣ рӯй тофтани моро босаводтару гумроҳтар месозад. Мо бояд алифбоеро манзури мардум намоем, ки он барои ҳамзабонони бурунмарзии мо ва ҳамсоҷишварҳои ҳамзабонамон низ дар сурати баргардонкунии муносибати тоҷикӣ дархӯрда тавонаду дуруст ва бамантиқу ҳарф ба ҳарф ҳар як овоз дорои ҳарфи алоҳида будаву ҳуруфгардон шавад.

Адабиёт

1. Боев Ш.Э. Забон унсури муҳимми сабқсоз дар шеърӣ Рӯдакӣ. // Паёми Донишгоҳи забонҳо. 2023. № 2(50). –с.166-172.
2. Девони Рӯдакии Самарқандӣ бар асоси нусхаи Саид Нафисӣ, И. Брогинский. Муассисаи интишороти Нигоҳ, Техрон. 1393. -216с.
3. Додихудо, Саймиддинов. Пажӯҳишҳои забоншиносӣ. Душанбе, «Шарқи озод», 2013, -208 саҳ.
4. Қоидаҳои имлои забони тоҷикӣ ва Аломатҳои китобати забони тоҷикӣ. -Душанбе: Хирадмандон, 2021, -64с.
5. Раҳмон Эмомалӣ.– “Забони миллат – ҳастии миллат” –Душанбе, 2024, 516 саҳ.

6. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. / Фарҳанги забони тоҷикӣ. –Москва, Советская Энциклопедия, 1969, 951 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. /Фарҳанги забони тоҷикӣ. –Москва: Советская энциклопедия. 1969. -952 саҳ.
8. Ҳалимов, С. Садриддин Айни ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе нашриёти “Ирфон”, 1974, - 136с.
9. Ҳасани Султон. “Асолати У-и дароз ё вои маҷҳул дар забони тоҷикӣ”, рӯзномаи “Адабиёт ва санъат” аз 03.06.2021, №23 (2098).
10. Шакурӣ Муҳаммадҷон. Садонокҳои И ва У-ро тамдид зарур аст. рӯзномаи “Озодагон ” аз 22.06.2011.324 (184)).
11. Кабиров Ш., Тӯраҳасанов Қ., Аюбова М., Саидҷаъфаров О., Қурбонов С., Забони тоҷикӣ (барои гурӯҳҳои русии факултетҳои ғайрифилологӣ. –Душанбе: “Эр-граф”, -2014. -248с.)

Маълумот дар бораи муаллиф: Зулфониён Раҳим Раҷабзода – Донишгоҳи (Славянии) Россияву Тоҷикистон, номзади илмҳои филология, муаллими калони кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи рус, журналистика ва медиатеchnология.
 Нишони: 734013, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Памир, 20, Тел.: 92 721 53 46. **E-mail:** zulfoniyon.64@gmail.com

Сведения об автора: Зулфониён Раҳим Раҷабзода – РТСУ, кандидат филологических наук, ст. преподав. Кафедри таджикского языка факультета русской филологии, журналистика и медиатеchnологии. Адрес: 734013, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Памир, 20. Тел.: 92 721 53 46. **E-mail:** zulfoniyon.64@gmail.com

About the authorsin: Sulfoniyon Rahim Rajabzoda - Russian-Tajik (Slavonic) University, candidat of philological sciences senior lecturer, Tajik language department, Faculty of Russian Philology, Journalism and Media Technology. Address:734013, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Pamir, 20. Tel.: 92 721 53 46. **E-mail:** zulfoniyon.64@gmail.com

ВОЖАГОНИ ИФОДАКУНАНДАИ СОЛШУМОҶИ ВА ҶАНБАҶОНИ ЭТНОЛИНГВИСТИИ ОНҲО ДАР ЗАБОНИ ТОҶИКӢ

Икромов Г.Х.

Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ

Дар мақолаи мазкур суҳан аз бобати баррасии вожагони марбути этнолингвистии мавсимии забони тоҷикӣ меравад ва муаллиф кӯшидааст ин мафҳумро бо овардани чанд вожагон шарҳу тавзеҳ дода, собит кунад, ки вожагони марбути этнолингвистии мавсимии забони тоҷикӣ таърихи тӯлонӣ дошта, инъикосгари таҷрибаи таърихӣ дар нисбати истифодаи солшумориҳо, ҷашнгирии ҷашнҳои мавсимӣ ва ғ. дониш мумкин аст. Зикр мегардад, ки вожагони мардумшиносӣ яке аз қабатҳои луғавиест дар таркиби луғавии забон ва дорои таърихи куҳан буда, ба ин қабат, асосан, вожаҳои шомиланд, ки мансуби фонди луғавианд ва дар байни ин вожагон вожаҳои аслан тоҷикӣ бештаранд. Аз ин рӯ, ин вожагонро муҳаққиқон вобаста ба мазмуну мундариҷа ва муҳтавоашон ба гурӯҳҳои зерин дастабандӣ кардаанд: а) вожагони мардумшиносӣ ё этнографии мавсимӣ, б) вожагони мардумшиносии маросимӣ; в) вожагони мардумшиносии расму оинҳо. Дар ин мақола кӯшида шуд, ки то қадри имкон як бахш, яъне вожагони этнолингвистии маросимӣ мавриди омӯзиш қарор дода шавад.

Калидвожаҳо: забон, вожагон, мавсимӣ, маросим, оин, моҳҳо, услуб, марбут, забони тоҷикӣ, сохтор, баррасӣ, истилоҳ, мақом, солшуморӣ, тақв им, этнолингвистикӣ, мардумӣ.

СЛОВА, ВЫРАЖАЮЩИЕ ВРЕМЕНА ГОДА, И ИХ ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

В данной статье обсуждаются сезонные этнолингвистические слова таджикского языка, и автор пытается объяснить это понятие, цитируя несколько слов и доказывая, что сезонные этнолингвистические слова таджикского языка имеют давнюю историю и можно понимать как слова которые отражают исторический опыт сезонных праздников и т. д. Отмечается, что этнографические слова являются одним из лексических пластов в лексической структуре языка и имеют древнюю историю, которая в основном включает слова, входящие в лексический фонд, и среди этих слов преобладают таджикские слова. Поэтому эти слова группируются исследователями по своему содержанию и содержанию в следующие группы: а) этнографические или сезонные этнографические слова, б) обрядовые этнографические слова; в) этнографические слова - обычаи и традиции. В данной статье сделана попытка изучить как можно больше раздел обрядовой этнолингвистической лексики.

Ключевые слова: язык, лексика, сезонность, ритуал, ритуал, месяцы, стиль, родственный, таджикский язык, структура, рассмотрение, срок, статус, возраст, календарь, этнолингвистический, народный.

VOCABULARY RELATED TO SEASONAL ETHNOLINGUISTICS OF TAJIK LANGUAGE

This article discusses seasonal ethnolinguistic words of the Tajik language, and the author tries to explain this concept by quoting a few words and prove that seasonal ethnolinguistic words of the Tajik language have a long history and understand as words which reflect the historical experience of seasonal holidays and so on. It is noted that ethnographic words are one of the lexical layers in the lexical structure of the language and have an ancient history, which mainly includes words that belong to the lexical fund, and among these words are mostly Tajik words. Therefore, these words are grouped by researchers according to their content and content into the following groups: a) ethnographic or seasonal ethnographic words, b) ceremonial ethnographic words; c) ethnographic words - customs and traditions. This article has tried to study as much as possible a section on ceremonial ethnolinguistic vocabulary.

Keywords: language, vocabulary, seasonal, ritual, ritual, months, style, related, Tajik language, structure, consideration, terminology, status, age, calendar, ethnolinguistic, folk.

Вожагони мардумшиносӣ яке аз қабатҳои таркиби луғавии забонро фаро мегиранд ва дорои таърихи куҳан буда, дар бобати ин соҳаи забонамон то ҳол ягон кори таҳқиқотӣ ба анҷом

нарасидааст. Вожагони марбути этнолингвистӣ танҳо дар бахшҳои таърих, мардумшиносӣ ва фолклоршиносӣ ҳамчун вожагони таърихӣ ва жанри адабиёти шифохӣ мавриди пажӯҳиши доманадор аз ҷониби муҳаққиқони ин соҳа қарор гирифтааст. Акнун замоне фаро расидааст, ки вожагони марбути ин қабати луғавиро низ мавриди баррасии забоншиносӣ қарор бидиҳем. Аз ин хотир дар ин мақола кӯшише мешавад, ки гурӯҳи ин вожагон мавриди таҳлил қарор бигиранд.

Дар воқеъ, вожагони ифодакунандаи солшуморӣ ва ҷанбаҳои этнолингвистии онҳо дар забони тоҷикӣ дорои таърихи тулонӣ буда, ба ин қабат, асосан, яке аз қабатҳои вожаҳои шомиланд, ки бо солшуморӣ рабт дошта, ҳисоби мучал низ ба ҳамин гурӯҳ дохил мешавад [7, 56; 8, 150; 9, 45; 10, 128].

Бояд гуфт, ки солшуморӣ бо номи ҳайвонот мувофиқи маълумоти адабиёти шифохӣ, яъне **мучал**, аз дувоздаҳгонаи ӯйғурии чинӣ дар он солҳо бар асоси номи ҳайвоноти гуногун асос ёфтаанд, дар байни тоҷикон бо истилоҳи «ҳисоби мӯлҷар» ё «мучал» низ истифода мешавад. «Ин гоҳшуморӣ дар даврони фармонравоии муғулон ба мардуми Осиёи Марказӣ ва Эрон дар натиҷаи равобитаи сиёсӣ муғулониқисоди ва фарҳангиву иҷтимоӣ ҷорӣ шудааст. Гоҳшумории «Дувоздаҳгонӣ», асосан, барои муайян намудани синну сол мавриди истифода аст. Мардуми заҳматкаш аз он барои муайян намудани синну сол истифода менамунанд. Асосан, дар замони пеш ҳисобдонҳо ба ин кор машғул буданд. Ин ҳисоб аввал дар байни ӯйғурҳои Чин пайдо шуда, сипас ба тавассути ҷирагии сиёсии муғулон дар байни мардумони мо бо гузашти айём корбурд ёфт» [4, 56]. Тибқи гоҳшумории дувоздаҳгонаи ӯйғурии чинӣ 12 сол як давр – сикл аст ва ин номҳо қарори зайланд: 1. Муш; 2. Бақар [Гов]; 3. Паланг; 4. Харгӯш; 5. Наҳанг [Моҳӣ]; 6. Мор; 7. Асп; 8. Гӯсфанд; 9. Ҳамдуна [Маймун]; 10. Мурғ; 11. Саг; 12. Хук [10, 180].

Ҷиҳати муайян намудани соли таваллуд онро ба эътибор мегиранд, ки аз соли таваллуд чанд «мӯлҷар» гузаштааст ва сипас солҳои боқимондари ба он зам мекунанд. Ҳамин тавр, соли таваллуд муайян мешавад. Инъикоси ин ҳисоб дар эҷодиёти баъзе шоирони форсу тоҷик ба мушоҳида мерасад, аз ҷумла, Абунасири Фарокӣ, шоири қарни XIII дар «Нисоб-ус-сибён» тартиби ҳисоби «мӯлҷар»-ро чунин овардааст:

Мушу Бақару Палангу Харгӯш шумор,
3-он ҷор чу бигзарӣ Наҳанг оянду Мор.
Он гоҳ ба Асбу Гӯсфанд аст ҳисоб,
Ҳамдунаву Мурғу Сагу Хук аст ҳисоб. [13].

Дар бораи пайдоиши ин солшуморӣ маълумоти дақиқи таърихӣ вуҷуд надорад. Ҳисоб ё гоҳшумории «мӯлҷар» баъди тасаллути муғул дар натиҷаи равобитаи сиёсӣ фарҳангӣ ва иҷтимоӣ бо мардуми эронитабор ба вуҷуд омада, бо гузашти айём ба солшумории тоҷикон табдил ёфтааст. Ин гоҳшуморӣ шояд аввал аз мардуми муғул ба туркзабонҳо гузашта бошад. Роҷеъ ба номи дувоздаҳ ҳайвон номгузорӣ шудани ин гоҳшуморӣ ривояте дар байни мардуми қазоқ арзи ҳастӣ намудааст. Тибқи ин ривоят рӯзе ҳайвонҳоро огоҳ мекунанд, ки ҷамъ шаванд, солҳоро ба номҳои онҳо хоҳанд гузашт. Ҳайвонот ба таҳлука афтода, ҳарчи бештар кӯшиш мекунанд, ки пеш аз дигарон ҳозир шуда, соҳиби сол шаванд. Аз байни ҳайвонот уштур ба қаду қомати хеш болида, гумон мекунад, ки пеш аз дигарон «Сол»-ро хоҳад дид ва соли нахуст аз вай хоҳад шуд. Аммо муш уштурро ғофилгир мекунад. Ў аввал ба болои уштур ва сипас дар айнаи пайдошавии «Соли Нав» ба болои гӯши ӯ баромада, аз дигарон пештар «Солро» мебинад ва фарёд мезанад, ки «Солро» дидааст. Уштури фиребхӯрда мушро таъқиб мекунад ва мехоҳад ўро маҷақ кунад. Дар ин фурсат ҳайвонҳо «Сол»-ро дида, бо навбат соҳиби «Сол» мешаванд. Аммо уштури мағруру худписанд аз ин тақсими солҳо бенасиб менамунанд. Мардум қисса мекунанд, ки ҳоло ҳам уштур ҳонаи мушро бинад, бо мақсади қассос гирифтани болои ҳонаи муш гел мезанад [1, 7-8].

Аз қадим баъди дар байни мардумони эронитабор ӯрӯз гардидани ин солшуморӣ тоҷикон аз рӯи соли шахс ба ӯ баҳо медиҳанд. Масалан, агар соли таваллуди шахс мурғ бошад, чун соли вай Мурғ аст, беризқу сабук мебошад. Тибқи бовари мардуми тоҷик солҳои «Дувоздаҳгонаи ӯйғурии чинӣ» «мӯлҷар»-ро ба беҳосияту баҳосият ва серҳосилу камҳосил маънидод менамунанд [4, 78; 5, 46].

Масалан, точикон соли *Мушро* беҳосият мешуморанд, тибқи маънидоди деҳқонон муш ғалларо нобуд карда, ба мардуми зироаткор зарари зиёди иқтисодӣ мерасонидааст.

Соли *Гов* [бақар] ҳам бобаракат ва ҳам бебаракат доништа шудааст. Гов ҳайвони аҳлӣ-хонагӣ буда, барои рӯзгори мардум хеле нафърасон аст. Инчунин баъзе солҳои соли Гов сербориш шуда, ба мардум зиёни зиёде мерасонидааст.

Паланг ҳайвони ваҳшӣ аст. Бинобар ин мардум соли палангро хатарнок арзёбӣ кардаанд ва касе, ки солаш Паланг бошад, ӯ хашмгину ғазабнок доништа шудааст.

Соли *Харгӯш* тибқи ақида ва бовари халқ бофайзу баракат мешудааст ва ашхосе, ки солаш Харгӯш бошад, одами ҳалим ва беэиён будааст, чунки харгӯш ҳайвони аҳлу беэиён мебошад.

Наҳанг дар баҳр умр ба сар мебарад, аз ин рӯ, дар соли вай бориш бисёр шуда, ҳосили кишт фаровон мешудааст. Шахсе, ки солаш Наҳанг аст, одами сангин ва бомулоҳиза будааст.

Мардумони бисёр маҳалҳои Осиёи Марказӣ аз соли *Мор* хавф мекарданд. *Мор*, ки худ ҳазандаи заҳрдор аст, нисбат ба ин дар соли Мор хушксолӣ шуда, инсонҳоро қаттиву гуруснагӣ таҳдид мекардааст. Гузаштагонанон аз шахсе, ки дар соли Мор таваллуд шуда бошад, бо вай боэҳтиёт буданро талқин кардаанд.

Асп ҳеҷ вақт сериро намедоништааст. Барои ҳамин ҳам мардум соли Аспро нақӯ надоништаанд ва шахсе, ки солаш Асп бошад, ӯ қавӣ ва бовафо будааст. Аммо баъзе солҳо дар соли Асп низ камҳосилӣ шуданаш аз эътимол дур набудааст.

Точикон соли *Гӯсфанд/ғуспандро* яке аз солҳои бофайзу баракат ва пурсоиишро ором шуморидаанд. Мардум изҳори ақида кардаанд, ки қатто зимистони соли Гӯсфанд гарму нарм омада, одамон аз сардӣ азият намедидаанд. Шахсе, ки солаш Гӯсфанд бошад, ҳалиму орому хушмуомила ва некӯрафтор мешудааст.

Мардумони мо соли *Ҳамдуна* [маймун]-ро низ беҳосият арзёбӣ кардаанд. Гӯё дар соли Маймун ҳосили деҳқонӣ бебаракат мешудааст. Шахсе, ки дар соли Маймун таваллуд шуда бошад, сабук ва зудтағйир- ёбанда мешудааст ва мисли маймун рафтор мекардааст. Мардумони Мовароуннаҳр соли Мурғро бад арзёбӣ кардаанд ва беҳосияту камҳосил доништаанд. Гӯё мурғ аз субҳ то бегоҳ нӯл зада, дон мекофтааст ва ҳеҷ гоҳ сериро намедоништааст. Дар соли Мурғ гуруснагӣ ва нарасидани маводи хӯрокворӣ эҳсос мешудааст. Одамоне, ки дар ин сол ба дунё омада бошанд, азият мекашидаанд.

Точикон соли *Сағро* хуб арзёбӣ кардаанд. Чунки *сағ* ҳайвони зираки вафодор ва дӯсти инсон мебошад. Соли Сағ бобаракату серҳосил шуда, дар он мардум орому бароҳат рӯзгор мегузаронидаанд ва худашонро бардам ҳис мекардаанд. Аз ин рӯ, шахсе, ки дар ин сол таваллуд шуда бошад, бовафо, ростқавл ва некирода мешудааст.

Тавре ки маълум аст, тибқи ойини ислом ҳук яке аз ҳайвоноти нопоки касиф талаққӣ шудааст. Истеъмоли гӯшти ҳукро ислом барои мусулмонон гуноҳи азим мешуморад. Аммо тибқи ақидаи мардум аз рӯйи ин гоҳшуморӣ соли ҳук сербориш шуда, ҳосили зироати деҳқонӣ фаровон мешудааст. Дар ин сол одамон норасоиро эҳсос намекардаанд. Точикон соли ҳукро ҳатто «хубон» номидаанд [11, 167].

Ба андешаи мо, ин тақвим, ки аз мардумони ӯйғури Чин ба муғулҳо ва пас аз тасаллути муғулон ба мардумони Осиёи Марказӣ, аз он ҷумла ба тоҷикон гузаштааст, ки решаи қадимӣ дошта, номи зоонимҳоро интиҳоб кардаанд, ки бештарашон мансуби забони тоҷикӣ аст [8, 567]. Аз ҷумла, **муш** (ҳайвонест дар хушки ва об гарданда, вай одатан хонаи худро дар ковокии дарахт ва дар таги замин гузошта фарзанди худро низ дар он ҷо мегузорад, вай, одатан, ғаладона, майда чуйдаро меҳӯрад, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **бақар** (гов ҳам гӯянд (лот. *bos taurus*), **гав** – ҳайвони хонагии чуфтсум. Бино ба таснифоти зоологӣ ба синфи ширхӯрҳо (*mammalia*) дохил мешавад, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **паланг** (лот. *Panthera pardus*) – ҳайвони бузурги ширхори даранда аз оилаи гурбашаклҳо, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **харгӯш** (ширхӯрон аз гурӯҳи харгӯшмонанд, ба худ номи харгӯшро гирифтаанд, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **наҳанг** (моҳӣ ҳам мегӯянд, ки намуди ҳайвонест ва дар **об** зиндагӣ мекунаду оксигени дар об ҳалшударо нафас мегирад, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **мор** (аз оилаи ҳазандагон

буда, якчандхел мешавад: мори гюрза, мори печон, мори кубро, мори афъй, мори обӣ мормоҳӣ мори чипор ва ғ., номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **асб** (борагӣ, фарас (лот. equus ferus caballus) –ҳайвони тоқсуми маъмул, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **гӯсфанд** (гӯспанд, барра ҳайвони хонагӣ мансуби чуфтсумҳо, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **ҳамдуна** (маймун ҳам мегӯянд simia ē anthropoi dea, ҳайвонест ширмак, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **мурғ** (парандаест, ки барои хоҷагӣ хидмат мерасонад ва он тухм мекунад ки барои ин дар хоҷагӣ онро парвариш мекунад. Мурғи хонагӣ, парандаест аз қатори мурғҳо, номи умумии парандаҳо, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **саг** (аз нахустин ҳайвоне аст, ки ба дасти инсон ром шуд ва хонагӣ гардид, номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот), **хук** (ҳайвони хонагӣ ва ваҳшии пистондори сергӯшту равшан, 2.номи як сол аз даври солшумории дувоздаҳгона бо номи ҳайвонот).

Дигар аз солшуморие, ки дар рӯзгори мардум мавқеи муҳим бозида, сипас дар натиҷаи истилои аҷнабиён аз байн рафтааст, солшумории яздиғурдӣ мебошад. Солшумории Яздиғурдӣ дар аҳди Сосониён тақвими маъмурии ин хонадон будааст. Ин солшуморӣ бо номи шоҳи охири Сосониён Яздиғурди Шаҳриёр марбут аст, ки солҳои 632-652 м. ба сари қудрат будааст. Дар замони салтанати Яздиғурди Шаҳриёр мардум солро ба ду тартиб содаву кабиса истифода мебарданд. Солҳои сода ё урфӣ сесаду шаст рӯз буда, ҳар моҳ аз сӣ рӯз иборат буд. Дар муддати 120 сол аз ин рӯзҳои боқимондаи панҷ рӯзу соату дақиқаи сонияҳои изофӣ як моҳ ба вучуд меомад ва он солро «кабиса» меномиданд. Моҳи зиёдагии соли кабисаро дар охири ҳамон моҳи 12-ум илова менамуданд. Ба он номи яке аз моҳҳои солшумории Яздиғурдӣ дода мешуд. Масалан, дар замони подшоҳии Яздиғурд азбаски кабиса дар охири Обонмоҳ омадааст, онро ҳамин тавр ном кардаанд» [7, 46-47]. Номи моҳҳои гоҳшумории Яздиғурдӣ инҳоянд, ки мо онҳоро бо муқобилаи моҳҳои Шамсӣ ва Аврупоӣ меоварем: **Фарвардин** – Март – Април – Ҳамал; **Урдубиҳишт** – Април – Май – Савр; **Хурдод** – Май – Июн – Ҷавзо; **Тир** – Июн – Июл – Саратон; **Мурдод** – Июл – Август – Асад; **Шаҳривар** – Август – Сентябр – Сунбула; **Меҳр** – Сентябр – Октябр – Мизон; **Обон** – Октябр – Ноябр – Ақраб; **Озар** – Декабр – Январ – Қавс; **Дай** – Декабр – Январ – Ҷаддӣ; **Баҳман** – Январ – Феврал – Далв; **Исфандормуз** – Феврал – Март – Ҳут [10, 145].

Дар Бухорои амирӣ асноди давлатӣ, яъне дафтардорӣ аз рӯи тақвими Ҳичрии Қамарӣ ва Ҳичрии Шамсӣ сурат мегирифт. Корҳои мазҳабӣ ва динӣ бештар тибқи солшумории Ҳичрии Қамарӣ бурда шуда, муомилоти арзиву гирдоварии хироч ва равобити иқтисодиву иҷтимоӣ ва сиёсӣ аз рӯи тақвими Шамсии Ҳичрӣ корбаст мешуд [12; 15].

Барои ин ки ба моҳияти тақвими Хуршедии Авестоии Яздиғурдӣ сарфаҳм рафта бошем, акнун бубинем, ки Умари Хайём роҷеъ ба ин солшуморӣ дар «Наврӯзнама» чӣ гуфтааст. Дар «Наврӯзнама» ҳар яке аз ин номҳо маънидод гардида, этимология ё решашинохти мардумии онҳо баён ёфтаанд. Муаллиф барои таълифи ин асар аз манбаъҳои гуногуни таърихиву этнографӣ, нучумӣ ва, ҳосатан эҷодиёти шифоҳии халқ, истифода намудааст. Инро мо, пеш аз ҳама, аз ҳикоятҳои ривоёти халқӣ ҳангоми баёни шарҳу эзоҳи моҳҳои Яздиғурдӣ яқинан эҳсос мекунем. Масалан: **1.Фарвардинмоҳ** ба забони паҳлавӣ аст. Ин моҳ барои он чунин номида шудааст, ки дар муддати он рустанӣ ба нумӯё оғоз менамояд. Дар ин вақт Хуршед дар бурчи Ҳамал мебошад; **2.Моҳи Урдубиҳиштро** Хайём чунин шарҳ медиҳад: «...ҷаҳон андар вай ба биҳишт монад аз хуррамӣ, «Урд» ба забони паҳлавӣ «монанд» бувад. Ва Офтоб андар ин моҳ бар даври рост дар бурчи Савр бошад ва миёнаи баҳор бувад» [14, 79-80]; **3. Хурдодмоҳ** барои он чунин номида шудааст, ки гӯё дар ин моҳ ҷаву гандум ва мевачот пухта мерасанд. Офтоб дар ин вақт дар бурчи Ҷавзо бошад. «Яъне моҳест, ки хурӯш диҳад мардумонро аз гандуму ҷаву мева. Офтоб дар ин моҳ дар бурчи Ҷавзо бошад» [14, 79-80]; **4. Тирмоҳ** аввали тобистонро гӯянд. Дар он ҷаву гандум пухта мерасад ва онҳоро мардум байни худ тақсим мекунад. «Ин моҳро бад-он тирмоҳ хонанд, - изҳор гардидааст дар «Наврӯз нома», - андар ӯ ҷаву гандум ва дигар чизҳоро қисмат кунанд. Ва тири Офтоб аз ғояти баландӣ фуруд омадан гирад. Ва андар-ин моҳ Офтоб дар бурчи Саратон бошад. Ва аввали моҳ аз фасли тобистон бувад» [14, 79-80]. **5.**

Мурдодмохро барои он чунин меномидаанд, ки дар он меваҳо ба қиём мерасидаанд ва ин айём миёнаи тобистон будааст. Тавре ҳоло ҳар сол гоҳ-гоҳ дар ин вақт ҳаворо ғубор мегирад, дар замони Хайём низ иқлими Ховарзамин чунин хусусиятро доштааст. «Яъне хок доди хвеш (худ) бидод аз борҳо ва меваҳо пухта, ки дар вай ба камол расанд ва низ ҳаво дар вай монанди ғубори хок бошад ва ин моҳ миёнаи тобистон бувад ва қисмати ӯ аз Офтоб дар бурчи Асад бошад» [14, 79-80]; **6. Шахривармох.** Дар даврони бостон дар моҳи Шахривар подшоҳон аз барзгарон хироч меситонидаанд. Бесабаб нест, ки ин моҳро мардум «реви дахл» [дахли подшоён] ба раият номидаанд» [14, 79-80]. Ин моҳро аз баҳри он Шахривар хонанд, ки «реви дахл бувад», яъне дахли подшоҳон дар ин моҳ бошад. Ва дар ин моҳ барзгаронро додани хироч осонтар бошад. Ва Офтоб дар ин моҳ дар бурчи Сунбула бошад ва охири тобистон бувад» [14, 79-80]; **7. Мехрмох.** Мардум ин моҳро аз он сабаб Мехр номидаанд, ки одамон дар ин моҳ ба ҳамдигар меҳрубонӣ мекардаанд. Меваю ғалла инъом менамудаанд. Офтоб дар ин айём ба бурчи **Мизон** омада, оғози тирамоҳ будааст. Ва чашни бузурги Мехргон дар ин рӯзи моҳ оғоз мешавад [14, 79-80]; **8. Обонмох.** Ин моҳро ба он сабаб Обон номидаанд, ки дар он обҳо зиёд мешудаанд. «Обонмох, яъне обҳо дар ин моҳ зиёдат гардаду мардумон об гиранд ва баҳри кишт ва Офтоб дар ин моҳ дар бурчи Ақраб бошад» [14, 79-80]; **9. Озармох.** Ба забони паҳлавӣ озар «оташ» будааст [12, Ҷ.1, С. 729-730]; Ҳаво сард гардида, ба оташ эҳтиёҷ пайдо мешудааст. Офтоб дар ин вақт дар бурчи Қавс мебошад; **10. Даймох.** Ба забони паҳлавӣ «дай» «дев» бошад. Ин моҳро барои он «дай» гуфтаанд, ки ба қавли Хайём «Замин аз хуррамиҳо дур монда», сарду беҳаракат мешудааст. Дар ин айём Офтоб дар бурчи Ҷадӣ буда, он оғози зимистон будааст; **10. Баҳманмох.** Дар қадим «Баҳман»-ро ба ҳамон монанд маънидод кардаанд. Ин моҳ аз ҷиҳати хунуқӣ ба моҳи «Дай», ки тулонитарини рӯзи айёми зимистон аст ва ниҳоят сард мебошад, монанд аст ва нисбат ба ин «Баҳманмох» ном кардаанд. Умари Хайём сабаби «Баҳман» номгузорӣ шудани ин моҳро чунин маънидод намудааст: «Яъне ин моҳ ба ҳамон монад ва монанд бувад ба моҳи Дай аз ҷиҳати сардиву хушкӣ. Ва ба кунҷ андар монда ва тири Офтоб андар ин моҳ ба хонаи Зухал бошад, ба Далву Ҷадӣ пайванд дорад» [14, 79-80]; **11. Исфандормазмох.** Ин моҳро дар гузашта барои он «Исфандормазмох» гуфтаанд, ки «исфанд» ба забони паҳлавӣ «мева» мебошад. Дар ин моҳ меваю гиёҳҳо медамидаанд ва тири Офтоб ба охири бурҷҳо мерасидааст. Бо ҳамин давраи яқсолаи Офтоб ба 12 бурҷҳои Осмон ба охир расида, соли Яздигурдӣ поён ёфта, боз оғози Соли Нав шуруъ мешудааст, ки он Наврӯз мебошад. Хайём ба ривоятҳои бостонӣ таъянаи намуда, изҳори ақида кардааст, ки гӯё ин гоҳшумори Каюмарс [Говмард]-и афсонавӣ ихтироъ намуда, бо ҳамин ба таърихи ҷамъияти инсонӣ асос гузоштааст» [14, 79-80].

Гузашта аз ин дар сарчашмаҳои таърихӣ чун суҳан аз моҳи гоҳшумории авастой рафтааст, инчунин аз сӣ рӯз иборат будани номи ҳар як моҳ зикр гардидааст, ки номи он рӯзҳо ба таври зайл аст: **Хурмузд** [hurmuzd], **Баҳманрӯз** [bahmanruz], **Урдубиҳишт** [urdubihišt], **Шахриваррӯз** [Šahrivarruz], **Исфандор-музрӯз** [Isfandārmuzruz], **Хурдодрӯз** [Xurdādruz], **Амурдодрӯз** [Amurdādruz], **Дайбеҳрӯз** [Daybehruz], **Озаррӯз** [Āzarruz], **Обонрӯз** [Ābānruz], **Хвара / Хуршедрӯз** [Xwara / Xuršedruz], **Моҳрӯз** [Māhruz], **Тиррӯз** [Tirruz], **Гушрӯз** [Gušruz], **Дайба-мехррӯз** [Daybamehrruz], **Мехррӯз** [Mehrruz], **Сурушрӯз** [Surušruz], **Равшанрӯз** [Ravšanruz], **Баҳромрӯз** [Bahrāmruz], **Ромрӯз** [Rāmruz], **Бодрӯз** [Bādruz], **Дайба-динрӯз** [Daybadinruz], **Динрӯз** [Dinruz], **Ардрӯз** [Ardruz], **Иштодрӯз** [Ištādruz], **Осмонрӯз** [Āsmānruz], **Зомедрӯз** [Zāmyādruz], **Морисфандрӯз** [Mārisfandruz], **Анахронрӯз** [Anahrānruz] [4, 56].

Муодили бостонии солшуморӣ дар шакли гоҳшуморӣ низ мавриди қарор мегирфтааст, ки дар ин бобат дар сарчашмаҳои куҳан маълумот пайдо кардан мумкин аст. Сабаби таърихи қадима доштани гоҳшуморӣ дар сарзамини Мовароуннахру Хуросон дар он аст, ки мардумони эронитабор мардуми қадима маҳсуб ёфта, нахустин мабдаи таърихӣ ё ибтидои таърихгузорӣ дар ин сарзамин ба вучуд омадааст [15, 12].

Аз рӯйи мазмуну мундариҷа ва муҳтаво вожагони этнолингвистии мавсимию дар маҷмӯъ ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

-**Ҷашнҳои мавсимӣ:** *наврӯз, тиргон, мехргон ва сада.* Ин ҷашнҳо рабт ба фасл ё мавсимию сол дошта, ҷашнгирии **Наврӯз** дар фасли баҳор, **тиргон** дар фасли тобистон, **мехргон**

дар мавсими тирамоҳ ва *сада* дар фасли зимистон сурат мегирад. Ин ҳар чаҳор вожагони этнолингвистӣ шаҳодат аз фарорасии фаслҳои сол дар Осиёи Миёна медиҳанд ва аз нигоҳи сохт сохта (сад+а, тир+гон, меҳр+гон), мураккаб (*нав+рӯз*) мебошанд. Аз нигоҳи мансубият ба забони тоҷикӣ мутааллиқанд.

-Солшумориҳо: *яздигурдӣ, хуршедӣ (шамсӣ), масеҳӣ, моҳтобӣ (қамарӣ), мучал (мӯлҷар) ва ғ.*

Солишумории яздигурдӣ ва номи моҳҳои он. Ин бо номи Яздигурди Шаҳриёр саҳт рабт дорад ва дорои чунин моҳҳост: **фарвардин** (*март-апрел, 31 рӯз*), **урдубиҳишт** (*апрел-май, 31 рӯз*), **хурдод** (*май-июн, 31 рӯз*), **тирмоҳ** (*июн-июл, 31 ҷавзо*), **мурдод** (*июл-август, 31 рӯз*), **шаҳривар** (*август-сентябр, 31 рӯз*), **меҳрмоҳ** (*сентябр-октябр, 30 рӯз*), **обонмоҳ** (*октябр-ноябр, 30 рӯз*), **озармоҳ** (*ноябр-декабр, 30 рӯз*), **даймоҳ** (*декабр-январ, 30 рӯз*), **баҳманмоҳ** (*январ-феврал, 30 рӯз*), **испандмоҳ** (*феврал-март, 30 рӯз*). Аз рӯйи омор як соли ин солшуморӣ 360 рӯзро ташкил карда, оғози ин солшуморӣ 21-22 март, яъне оғози Наврӯз аст. Ин солшуморӣ бо солшумории шамсӣ (хуршедӣ) як буда, ҳоло соли 1399 хуршедӣ аст. Номи моҳҳои солшумории яздигурдӣ аз нигоҳи сохт, асосан, ба гурӯҳи вожагони содаи рехта мансубанд: *фарвардин, урдубиҳишт, хурдод, тир, мурдод, шаҳривар, меҳр, обон, озар, дай, баҳман, испандмоҳ*. Аввали моҳи солшумории қадимии форсу тоҷик фарвардин буда, рӯзи аввали он Наврӯз аст, ки ба рӯзи 21 ё 22-уми март баробар меояд ва бо соли шамсӣ мувофиқат мекунад. Ин солшуморӣ бештар маънои кишоварзӣ дорад ва кишоварзон дар асоси ин моҳҳо амал мекунанд. Пас аз ҷорӣ гардидани дини ислом гунаи арабии ин солшуморӣ падид омад ва дар адабиёти илмӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ бо номи солшумори ҳичрии шамсӣ зикр мегардад ва як соли он аз 365 рӯз 5 соату 48 дақиқа 46 сония иборат аст. Номи арабии моҳҳои ин солшуморӣ чунин аст: **ҳамал** (*фарвардин (аз 21-уми март то 20-уми апрел, 31 рӯз)*), **савр** (*урдубиҳишт (21-уми апрел то 20-уми май, 30 рӯз)*), **ҷавзо** (*хурдод (22-юми май- 21-уми июн, 31 рӯз)*), **саратон** (*тирмоҳ (22-юми июн-22-уми июл, 31 ҷавзо)*), **асад** (*мурдод (23-юми июл – 22-юми август, 31 рӯз)*), **сунбула** (*шаҳривар (23-юми август – 22-уми сентябр, 31 рӯз)*), **мизон** (*меҳрмоҳ (23-юми сентябр-22-юми октябр, 30 рӯз)*), **акраб** (*обонмоҳ (23-юми октябр – 21-юми ноябр, 31 рӯз)*), **қавс** (*озармоҳ (22-юми ноябр-21-уми декабр, 30 рӯз)*), **ҷадӣ** (*даймоҳ (22-юми декабр-20-уми январ, 30 рӯз)*), **далӣ** (*баҳманмоҳ (21-уми январ-19-уми феврал, 30 рӯз)*), **ҳут** (*испандмоҳ (20-уми феврал-20/21-уми март, 30 рӯз)*).

Дар навиштаҳои забонҳои пешин, чун авестӣ, порсии бостон ва дигар забонҳои қадимаи эронӣ, инчунин дар «Осор-ул-боқия»-и Абӯрайҳони Берунӣ ва «Наврӯзнома»-и Умари Хаём ин номи моҳҳои қадима чунин арзёбӣ гардидаанд: **Фарвардин** ҳамчун истилоҳи солишуморӣ ба маънои «**Фуруҳар ё «неруи пешрафт»**»-ро ифода мекардааст; **Урдубиҳишт** тибқи маълумоти «Авесто» ин вожа дар шакли **Aša-Vahišta** (Аша Ваҳишта) буда, маънои «фростии беҳтарин»-ро ифода мекардааст; **Хурдодгон** тибқи маълумоти «Авесто» ин вожа дар шакли **Haurvatat** (Ҳаурватат) буда, маънои расо ва камолро доштааст; **Тиргон** номи ҷашнест, ки дар рӯзи сздаҳуми моҳи Тир баргузор мешуд. Дар таълифоти Абурайҳони Берунӣ «Осор-ул-боқия» соли Тиргон равшану возеҳ ифода ёфтааст: «Аҳли Хоразм низ ба ҳамин тариқ рафтор мекарданд ва ба оғози бинои Хоразм таърих мегузоштанд, ки нӯҳсаду ҳафтод сол пеш аз Искандар буда ва пас аз он ба вуруди Сиёвуш писари Кайковус ва салтанати Кайхусрав ва дудмони ӯ дар Хоразм таърих гузоштанд ва ин воқеа наваду ду сол пас аз сохтани Хоразм буд» [6, 56]; **Амурдод (мурдод)** ба маънои «бемаргӣ ва ҷовидонӣ» далолат мекунад; **Шаҳривар** маънои луғавии ин истилоҳи солшуморӣ «беҳтарин подшоҳӣ» будааст; **Обон** ба маънои «обҳо» далолат мекардааст; **Озар** ба маънои «оташ ва фуруғ» аст. Дар таърихи Эрон баргузории ҷашни «Озаргон» возеҳ нест. Шояд ин санаи оғози салтанати Баҳман бошад, вале таърихшиносони яҳуд соли инқирози Ҳукумати Исроил дар Сомраро дар таърихи «Озаргон» қарор додаанд; **Дай** ба маънои офаридгор мебошад. Баргузории ҷашни «Дайгон» дар таърихи Эрони бостон ба таври бояду шояд муайян нест. Шояд ин сана марбут ба оғози салтанати Дорои Каёнӣ бошад, вале таърихшиносони румӣ таърихи Дайгонро соли инҳидоми [нобудшавии] маъбади яҳуд дар Урушалим қарор додаанд; **Баҳман ба** маънои «андешаи нек» далолат мекунад. Таҷлил ва баргузории ин ҷашн низ дар таърихи Эрон дақиқ нест, ба эҳтимоли қариб ва яқин ин ҷашн марбут ба оғози салтанати Дорюши Бузург

таҷлил гардидааст, вале таърихнигорони румӣ ин солро поёни асорати яҳуд дар Бобул қаламдод кардаанд; **Испанд** дар забонҳои қадимаи эронӣ ба маънои «фурӯтанӣ» ва дар паҳлавӣ «хиради комил» маънидод шудааст. Абӯрайҳони Берунӣ дар «Осор-ул-боқия» дар бораи ин ҷашн чунин овардааст: «Исфанд рӯзи панҷуми он рӯзи Исфанд аст ва барои изтифоқи ду ном онро чунин номидаанд ва маънои он «ақлу ҳилм» [фурӯтанӣ] аст. Ва Исфанд фариштаи муваккал ба Замин аст ва низ бар занҳои дурусткору афифу [покдоман] шавҳардӯсту хайрхоҳ муваккал аст. Ва дар замони гузашта ин моҳ, ба вижа ин рӯз *иди занон* буда, ва дар ин ид мардон ба занҳо бахшиш менамуданд ва ҳанӯз ин расм дар Исфаҳон ва Рай ва дигар билоди паҳна [гирду атроф] боқӣ монда ва ба форсӣ *мардгирон* мегӯянд ва дар ин рӯз афсун менависанд» [6, 355]. Тибқи иттилои Абӯрайҳони Берунӣ аз рӯйи боварҳои мардум мавизро бо донаи анор кӯбида тарёк таҳия мекардаанд, ки онро ба бадани шахсони каждумгазида мебастанд ва он заҳро дафъ менамудааст. Мардуми форс аз оғози сапедадам то тулӯи Офтоб барои дафъи заҳри каждум дар коғазҳои ҷаҳорғӯша афсун менавиштанд, ки матнаш чунин аст: «Бисмиллоҳу раҳмону раҳим, Исфанд ва Исфанддоррӯз бастам даму рафти зеру забар аз ҳама чизи суғурон ба номи Яздону ба номи Ҷам ва Фаридун, бисмиллоҳ ба Одам ва Ҳасбиуллоҳ ва ҳада ва қафо» [6, 430].

Солшумории масеҳӣ пас аз зухур кардани дини насронӣ ва падид омада- ни Исои масеҳ чун паёмбар дар олами дини насронӣ шурӯҳ гардида, ҳоло соли духазору бисту якум ҳаст, ки ин солшуморӣ беш аз духазор сол оғоз гардида, дувоздаҳмоҳро фаро гирифта, аз 365 рӯз иборат аст. Номи моҳҳои ин солшуморӣ мансуби забони русӣ-урупой буда, бо вожагони зерин: *январ, феврал, март* (фасли зимистон), *апрел, май, июн* (фасли баҳор), *июл, август, сентябр* (тирамоҳ) ва *октябр, ноябр, декабр* (фасли тирамоҳ) ифода меёбанд.

Солшумории ҳичрӣ моҳтобӣ (қамарӣ, ҳилол) аз солшуморӣ масеҳӣ 622 сол фарқ карда, як соли он 354 рӯзу 11 соатро ташкил медиҳад ва номи моҳҳои он чунин аст: муҳаррам (30 рӯз), сафар (29 рӯз), рабеъулаввал (30 рӯз), рабеъулохир (сонӣ) (29 рӯз), ҷумодиолаввал (30 рӯз), ҷумодиюлохир (сонӣ) (29 рӯз), раҷаб (30 рӯз), шаъбон (29 рӯз), рамазон (30 рӯз), шаввол (29 рӯз), зулқайда (30 рӯз), зулҳиҷа (29 рӯз). Ин солшуморӣ аз солшумории масеҳӣ 622 сол фарқ карда, як соли он 354 рӯзу 11 соатро ташкил медиҳад.

Ҳамин тавр, дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вожагони марбути этнолингвистии мавсимӣ ҷойгоҳи хосро соҳиб буда, аксари онҳо аз нигоҳи сохт сода ва мансуби забони тоҷикианд. Инчунин дар муҳтавои худ вожагони этнолингвистӣ фарогири ҷанбаҳои таърихӣ, таҷрибаи зиндагӣ ва ҳикмату дониш, малакаву маҳорати касбиву миллиро мебошанд, ки дар зиндагӣ ҳар яки мо аз ин унсурҳои забонӣ истифода мекунем.

Адабиёт:

1. Абишев, М. Элементы астрономии и погоды в устном народном творчество казахов. – Алма-Ата, 1969. – С.7-8].
2. Авесто. Кухантарин сурудҳо ва матнҳои эронӣ. – Душанбе, 2001. – 134 с.
3. Андреев, М.С. Андар шинохти тоҷикон // М.С. Андреев. – Илм ва ҳаёт, № 3-4, 1990. – С. 4-26.
4. Аҳмадов Р. Маросимҳои мавсимии тоҷикони Осиёи Марказӣ / Р.Аҳмадов. – Душанбе, 2015. – 465 с.
5. Аҳмадов, Р. Наврӯзи оламафрӯз / Р.Аҳмадов. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 86с.
6. Берунӣ, Абурайҳон. Осор-ул-боқия // А. Берунӣ. – Душанбе: Дониш, 1992. – 460 с.
7. Гоҳшуморӣ. – Душанбе, 2000. – С. 46-47.
8. Ғафуров, Б. Тоҷикон // Б.Ғафуров. – Душанбе, 2015. – 1010 с.
9. Қодиров Р. Фолклори маросимии тореволюсионии тоҷикони водии Қашқадарё / Р.Қодиров. – Душанбе, 1963. – 210 с.
10. Қосимова М.Н. Хат ва имлои матни классикии тоҷик / М.Н.Қосимова. – Душанбе: Эргграф, 2010. – 394 с.
11. Рахимов, М. Земледелие таджиков бассейна реки Хингоу в дореволюционный период. – Сталинобод, 1957. – С. 4-48.

12. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз ду ҷилд. – Душанбе: ЭТ, 2008. – Ҷ. 1. – 808 с.; Ҷ. 2. – 806 с.
13. Фароқӣ, Абунаср, «Нисоб-ус-сибён» // Дурдонаҳои наср. Ҷ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1978. – С. 78.
14. Хаём, Умар. Наврӯзнама // Умари Хаём. – Душанбе, 1961. – 120 с.
15. Ҳомидов, Д. Вожагони марбут ба тӯи арӯсии гӯиши шимолӣ ва ҷанбаҳои этнолингвистии онҳо // Д. Ҳомидов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2023. – № 10. – С.11-19.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Икромова Гуландом Холовна – н.и.ф. дотсенти кафедраи забонҳои Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С.Осимӣ. тел: 933532053*

Сведения об авторе: *Икромова Гуландом Холовна кандидат филологических наук доцент кафедры языков Таджикского технического университета им. академика М.С.Осими. тел: 933532053*

Information about the author: *Ikromova Gulandom Kholovna Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor of the Department of Languages of the Tajik Technical University named after Academician M.S.Osimi. Phone: 933532053*

**ТАҲЛИЛИ МАЪНОИИ ТОПОНИМҲОИ ИФОДАКУНАНДАИ НОМИ ДАВЛАТ,
ВИЛОЯТ ВА ШАХРҲО ДАР МИСОЛИ «МАРГИ СУДХҶР» ВА «ЧАЛЛОДОНИ
БУХОРО»-И САДРИДДИН АЙНИ**

Илҳомуддини Абулҳай

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Мақолаи мавриди назар ба таҳлили маъноии топонимҳои ифодакунандаи номи давлат, вилоят ва шаҳрҳо дар мисоли асарҳои бадеии «Марги Судхӯр» ва «Чаллодони Бухоро»-и устод Садриддин Айни бахшида шуда, муаллиф онро аз нигоҳи назария баррасӣ кардааст. Дар баробари ин дар мақолаи мавриди таҳлил дар мавриди таҳқиқи ономастика ва топоним дар забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ маълумот пешниҳод гардидааст. Ҳамзамон, зикр карда мешавад, ки дар забоншиносӣ бо таҳқиқи баррасии ҳаматарафаи масъалаҳои номҳои ҷуғрофӣ ва номгузорӣ, исмҳои хос, хосиятҳои калимаҳои ифодакунандаи номҳо, таърихи тавлид ва маънидодии илмӣ онҳо илми махсуси забоншиносӣ – ономастика сару кор дорад.

Топоним як ҷузъи ономастика буда, ҳамзамон, ҷузъи ҷудонопазири таърих ва фарҳанги ҳар як миллат ва баёнгари давраҳои мухталифи рушду инкишофи забону фарҳанги ҷомеа ба шумор меравад. Аз қадим то ба имрӯз пажӯишу омӯзиши ҳамаҷонибаи он яке аз масъалаҳои мубрами забоншиносӣ маҳсуб меёбад, зеро топонимҳо маълумотномаю иттилооти гуногунрангу мухталифҷанбаи таърихиро аз қабри асрҳо ба имрӯзиён мерасонанд. Инчунин, муаллиф қайд менамояд, ки мавзӯи мазкур тайи солҳои охир ба яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик табдил ёфта, дар ин ҷода таҳқиқоти назаррас аз ҷониби муҳаққиқони соҳа анҷом дода шуданд.

Калидвожаҳо: забоншиносии муқоисавӣ, таҳлил, ономастика, топоним, забони тоҷикӣ, адабиёти бадеӣ.

**СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ НАЗВАНИЯ
ГОСУДАРСТВ, ОБЛАСТЕЙ И ГОРОДОВ НА ПРИМЕРЕ «СМЕРТЬ РАСТОВЩИКА» И
«БУХАРСКИЕ ПАЛАЧИ» САДРИДДИНА АЙНИ**

Рассматриваемая статья посвящена семантическому анализу топонимов, обозначающих названия государств, областей и городов на примере художественных произведений «Смерть ростовщика» и «Бухарские Палачи» Садриддин Айни. При этом отмечается, что в языкознании существует специальный раздел ономастика, который занимается всесторонним изучением и рассмотрением вопросов имен и номенклатуры, имен собственных, свойств слов, обозначающих имена, истории их возникновения и их научности значение. Также отмечается, что ономастика является неотъемлемой частью истории и культуры любого народа и отражением разных периодов развития и развития языка и культуры общества.

С древнейших времен и до наших дней его комплексное исследование и изучение считается одной из актуальных проблем языкознания, поскольку топонимы передают информацию и различные исторические аспекты от глубины веков до современности. Также автор отмечает, что данная тема стала одной из важных проблем таджикского языкознания в последние годы, и в этой области исследователями данной области проведены значительные исследования. В статье рассматриваются отечественные и зарубежные исследования, посвященные решению проблемы ономастики и особенно топонимам.

Ключевые слова: сравнительное языкознание, анализ, таджикский язык, ономастика, топоним, художественная литература.

**SEMANTIC ANALYSIS OF TOPONYMS DESIGNATING THE NAMES OF STATES,
REGIONS AND CITIES "THE DEATH OF A USURER" AND "THE BUKHARAN
EXECUTIONERS" BY SADRIDDIN AINI**

The article under consideration is devoted to the semantic analysis of toponyms denoting the names of states, regions and cities on the example of the works of art "The Death of the Usurer" and "The Bukhara Executioners" by Sadrididdin Aini. It is noted that in linguistics there is a special section onomastic, which deals with a comprehensive study and consideration of issues of names and

nomenclature, proper names, properties of words denoting names, the history of their origin and their scientific significance.

It is also noted that onomastic is an integral part of the history and culture of any people and a reflection of different periods of development and development of the language and culture of society. From ancient times to the present day, its comprehensive research and study is considered one of the pressing problems of linguistics, since toponyms convey information and various historical aspects from the depths of centuries to the present. The author also notes that this topic has become one of the important problems of Tajik linguistics in recent years, and in this area, researchers in this field have conducted significant research. The article examines domestic and foreign studies devoted to solving the problem of onomastics and especially toponyms.

Keywords: *comparative linguistics, analysis, Tajik language, onomastic, toponym, fiction.*

Мусаллам аст, ки топонимҳо аз қадим аз ҷониби муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор доранд. Дар асару мақолаҳои ҷудогона роҷеъ ба топонимҳои минтақаҳои гуногуни Осиёи Миёна ва, хусусан, маҳалҳои Тоҷикистон мавриди таваҷҷуҳи ҳоса қарор гирифтаанд. Ҳамзамон, дар солҳои 50-60-уми асри гузашта аз ҷониби муққикон А.З. Розенфелд, О.И. Смиронова, А.Л. Хромов ва дигарон бахшида ба минтақаҳои ҷудогонаи ономастикаи Тоҷикистон таҳқиқоти назаррас анҷом дода шудааст. Баъдан дар забоншиносии муосири тоҷик омӯзиши ҳамаҷонибаи ономастика, хусусан, топонимҳоро дар қорҳои илмӣ-таҳқиқотии донишмандони тоҷик Р.Х. Додихудоев, О. Ғафуров, С. Сулаймонов, О. Маҳмадҷонов, Н. Офаридаев, Б. Тураев, М. Ҳодиев, С. Назарзода ва дигарон мушоҳида намудан мумкин аст. Ҳамчунин аз ҷониби Н. Офаридаев топонимия ва микротопонимияи минтақаи Ванҷу Дарвози Бадахшони Тоҷикистон мавриди таҳқиқу омӯзиши ҳамаҷониба қарор гирифтааст. Ғайр аз ин, Н. Офаридаев ба вижагиҳои забоншиносию таърихӣ топонимияи маҳалҳои мазкур таҳти унвони «Микротопонимияи Ванҷаи Дарваза (лингвистический анализ)» рисолаи номзадӣ омода намудааст.

Дар паймони таҳқиқу омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣи ноҳияҳои Бадахшон баъдтар дар баробари таълифи мақолаҳои илмӣ роҷеъ ба таҳқиқи пурраи минтақавӣи ойқонимияи маҳалҳои Вилояти Мухтори Қӯҳистони Бадахшон рисолаи докторӣи худро таҳти унвони «Ойқонимҳои Вилояти Мухтори Қӯҳистони Бадахшон. Таҳқиқоти лингвистикӣ» («Лингвистическое исследование ойқонимии Горного Бадахшана» ба сомон расонидааст [11, с. 78]. Муҳаққиқон А. Абдунабиев ва Қ. Алимӣ дар заминаи маводи топонимии минтақаи Ёротеппа дар асоси маводи водии Сурхоби Вилояти Қӯлоб рисолаи номзадӣ ва чанде пас дар радифи як қатор мақолаҳои илмӣ- таҳқиқотӣи минтақаи Қӯлоб дар мавзӯи «Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Қӯлоб» рисолаи докторӣ дифоъ намуданд [1, с.82].

Бояд зикр намуд, ки осори бадеии устод С. Айнӣ дар забоншиносӣ ва адабиётшиносии тоҷик ба таври назаррас мавриди омӯзишу баррасӣ қарор гирифтаанд. Ҳамзамон, муҳаққиқон ва донишмандон М. Шакурӣ С. Табаров, О. Сайфуллоев, А. Кучаров, А. Маҳмадаминов, М. Имомзода, С.М. Имамбердиева ва чанде дигарон доир ба мундариҷа, ғоя, санъатҳои бадеӣ ва манзарасозии асарҳои устод С. Айнӣ таҳқиқоти ҷолибу назаррасро анҷом додаанд. Дар таҳқиқоти донишмандон Н. Маъсумӣ, Ҳ. Эгамбердиев, С. Ҳалимов, М. Шодиев ва дигарон осори бадеии устод С. Айнӣ аз нигоҳи забоншиносӣ мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки забоншинос М. Шодиев доир ба топонимҳои осори бадеии устод С. Айнӣ қори илмиро анҷом додааст. Ё дар таҳқиқоти худ тақрибан 800 топоними осори бадеии устод С. Айниро гирд оварда, онҳоро аз нигоҳи сохтор, мазмун ва мансубияти забонӣ баррасӣ карда, дар айнишиносӣ нақши муайянеро гузоштааст [18, с. 95]. Мо дар асарҳои мавриди таҳлили устод Садриддин Айнӣ топонимҳои ифодакунандаи номи давлат, вилоят ва шаҳрҳоро дучор шудем, ки дар инъикоси мавзӯҳои баргузор гардидани ҳодисаҳои асар нақши муҳим доранд. Гуфтан мумкин аст, ки онҳо аз як ҷиҳат чун меҳвар дар матн қарор гирифта, дар пояи онҳо адиб роҷеъ ба манзараи он, рӯйдоди ҳодисаву воқеа баёни андеша кардааст.

Лозим ба таъкид аст, ки асарҳои «Марги Судхӯр» ва «Ҷаллодони Бухоро»-и устод Садриддин Айнӣ фарогири воқеаву ҳаводиси мухталифи охири асри XIX ва аввали асри XX-и

халқи тоҷики аморати Бухоро маҳсуб ёфта, дар инъикоси он ҷойному антропонимҳо нақши муайяну созгорро доранд. Мавриди истифода қарор додани ин гуна воҳидҳои луғавӣ дар инъикоси воқеаҳои хосаи таърихӣ нақши сазовор гузоштаву барои ҷолиб баромадани асарҳои мазкур мусоидат кардааст. Пеш аз он ки ба таҳлили топонимҳои ифодакунандаи номи давлатҳо шуруъ намоем, бояд қайд намуд, ки дар ономастика қисмате мавҷуд аст, ки он ба омӯзиши исмҳои хоси ифодакунандаи объектҳои бузурги физико-ҷуғрофие равона карда шудааст, ки доираи истифода ва маъруфияти васеъ доранд ва макротопоним ном дорад. Макротопоним аз калимаи юнонӣ “**μακρός**”- калон ва “**τόπος**”- ҷой гирифта шудааст. Одатан макротопонимҳо бо этнонимҳо алоқаманд карда мешаванд. Ба андешаи мо олоқамандии онҳо дар он аст, ки пайдоиши номи ин ё он давлат ба халқият ва ё миллати он алоқамандии зич дорад. Масалан: франкҳо-Фаронса, чехҳо-Чехия, тоҷикҳо –Тоҷикистон ва ғайра. Дар раванди таҳқиқи ин ду асар мо макротопонимҳои **Русия ва Ҳиндустон**-ро пайдо намудем, ки он бевосита ифодакунандаи номи давлат мебошанд. Лозим ба ёдоварист, ки номҳои ин ду давлат дар ҳардуи асар низ ба маротибаи зиёд ёдоварӣ мешаванд. Аз сабаби ба ҳамагон маълум будани ин ду мамлакат мо аз пешниҳод намудани маълумот доир ба ин давлатҳо худдорӣ намуда, танҳо сабаб ва омилҳои тахминие, ки ҷаро устод Садриддин Айний маҳз номи ин давлатҳоро дар асари худ зикр намудаанд аз нигоҳи назари худ ва муҳаққиқони дигар ибраз менамоем.

Ба андешаи мо, яке аз омилҳои он муносибатҳои васеъи тичоратӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии Русия бо Осиёи Миёна, хусусан, бо аморати Бухоро буд. Агар ба ҳуди воқеаҳои асар таъна намоем, дар вақтҳои болоравии амалиёти судхурии Қоришқамба дар Осиёи Миёна ва аз ин ҷумла дар Бухоро аз тарафи буржуазияи молии Русияи подшоҳӣ бонкҳо кушода шуда, дар додугирифтӣ савдогарон ва судхурони калон ба сифати хучҷати қарздорӣ вексел ҷорӣ шуда буд. Инчунин, персонажи асосии ин асар, яъне Қоришқамба маблағҳои худро дар бонкҳои Русия мегузошт. Ҳамзамон, дар ин давраҳо давлати Русия дар байни дигар давлатҳо мавқеи хосро ишғол менамуд. Агар ба таърих назар афканем, дар аҳди Шайбонӣён Бухоро, хусусан, бо Ҳиндустон ва Русия савдо ва муносибатҳои дипломатиро хеле ривочу равнақ дода буд. Инак, топонимҳое баррасӣ менамоем, ки номи вилоят ва шаҳрҳоро ифода менамоянд. Бояд зикр намуд, ки дар асарҳои мавриди таҳлил топонимҳои **Бухоро, Тошкент ва Самарқанд** қайд гардидаанд, ки онҳо ҳамчун ифодакунандаи номи вилоят ва шаҳр дарҷ гардидаанд. Номҳои **Бухоро** дар асари “Марғи Судхӯр” ҳамчун ифодагари номи мавзъ (51-маротиба дар саҳифаҳои 7, 24 (3), 27, 30, 42, 43 (2), 46, 47 (2), 59, 61 (2), 62 (2), 63, 66, 67 (2), 75, 79, 89, 93, 96 (2), 98 (2), 99, 100, 118, 132, 139 (3), 145, 150 (2), 151, 152 (4), 153 (2), 157, 163, 166, 167, 174); **Тошкент** (1-маротиба дар саҳифаи 190) ва **Самарқанд** (2-маротиба дар саҳифаҳои 67 ва 145) мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Тавре маълум, аст **Бухоро** номи шаҳр ва вилоят дар худуди Ҷумҳурии Ўзбекистон буда, номи ҷуғрофии мазкур дар фарҳангҳо ба таври гуногун шарҳу эзоҳ дода шудааст. Аз ҷумла, дар фарҳанги «Бурҳони қотеъ» доир ба ин ҷойноми таърихӣ чунин маълумот оварда шудааст: «Бухоро бар вазни мудоро; шаҳрест машҳур аз Мовароуннаҳр ва муштақ аз **бухор** аст, ба маънии бисёризм. Ва чун дар он шаҳр уламо ва фузало бисёр будаанд, бинобар он, бад-ин ном мавсум шудааст» [7, с. 156].

Инчунин, дар луғати вожаҷӯ вожаи Бухоро ба маънои “**парастишгоҳ**” аст, ки дар забони санскрит ба сурати “**виҳоро**” омадааст”[<https://vazhaju.tj/>].

Тавре аз баъзе маълумоти таърихӣ мушоҳида мешавад, **Аморати Бухоро ё Хонии Бухоро** (то соли 1753) – давлате буд, ки баъд аз тасарруфи хонигарии Аштархонӣён дар **Осиёи Марказӣ** дар солҳои 1753-1920 вучуд дошт. Аморати Бухоро дар соҳилҳои дарёи **Амударё** ва **Сирдарё** воқеъ буда, масоҳати асосии аморат - Бухорои Ғарбӣ дар поёноби дарёи **Зарафшон** буд, ва марказҳои аҳолинишини он шаҳрҳои қадимии **Самарқанд** ва пойтахти аморат, **Бухоро** буданд. **Бухоро** - давлатест, ки аз ҷониби **Шайбонӣён** дар натиҷаи ба тасарруф даровардани давлати парокандашудаи **Темуриён** ташкил ёфта, дар ибтидои асри XVI номи «Хонии Бухоро»-ро гирифтааст. Дар аҳди салтанати Абдуллоҳхони II хонӣ аз ҷиҳати сиёсӣ пуриқтидор ва сарзаминаш хеле васеъ гардид. Абдуллоҳхони II **Балх Самарқанд, Тошканд, Фарғона, Бадахшон, Кӯлоб, Хуросону Хироту Машҳад** ва Хоразмро зери итоати худ дароварда, идораи марказии давлатро мустақкам намуд. Давлат аз Қошғар (дар Шарқ) то Туркистону Сайрам (дар Шимол) ва

то қисми шарқии Хуросон (дар Чануб) доман паҳн намуд. Дар аҳди Шайбониён Бухоро бо Ҳиндустон, Туркия, Россия савдо ва муносибатҳои дипломатиро ривоч дод. Пас аз вафоти Абдуллоҳхон (1598) дар натиҷаи низоъҳои дохилие, ки дар аҳди ӯ сар шуда буданд, писараш Абдулмуъмин кушта шуд (1599) ва сулолаи Шайбониён барҳам хӯрд [6, с. 573—580, 577- 580, 616—618]. Тавре маълум аст, дар қисмати топонимика зергурӯҳе бо номи “**астионим**” мавҷуд аст, ки он аз калимаи юнонӣ “**ἄστυ**” - **шаҳр** гирифта шуда, дар он номи шаҳро мавриди омӯзиш қарор мегиранд. Т.В. Шмелев роҷеъ ба истилоҳи астионим чунин ибрози андеша намудааст: “Астионим назар ба ороним мафҳум ва ё маънои зиёдтарро ифода менамояд зеро, он аз ҷониби вохидҳои луғавии дигар дастгирӣ намешаванд ва мо ҳама вақт кӯшиш менамудем, ки хангоми воридкунии истилоҳи ономастикӣ астионимро дарёфт намоем” [19, с. 101]. Чунонки дар фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ дарҷ гардидааст, “дар адабиёти бадеӣ воситаи муҳимми тасвир забон аст, ки бо он нависанда образҳои бадеии худ, тасвири бадеии воқеаю ҳодисоти зиндагиро ба вучуд меорад, афкор ва эҳсосоти қалби худро баён менамояд” [ФТЗ, с.65]. Дар асарҳои мавриди таҳқиқ чунин топонимҳоро дучор шудем, ки онҳо номи шарҳоро ифода менамоянд: а) дар асари “Марги Судхӯр” – **Бухоро, Тошканд, Самарқанд, Петербург, Маскав, Петроград, Когон; Вобканд, Балх**; б) дар асари “Чаллодони Бухоро” - **Истамбул, Маскав, Самарқанд, Когон ва Тошкент**. Бояд қайд намуд, ки мо аллакай топонимҳои **Бухоро, Тошканд ва Самарқанд-ро** дар мисолҳои боло таҳлил намудем. Инак, номвожаҳои дигарро баррасӣ менамоем: **Петербург** – ифодакунандаи номи шаҳр буда, дар саҳифаи 150 “Марги Судхӯр” як маротиба мавриди истифода қарор гирифтааст. Петербург дар давлати Русия воқеъ буда, он дуҷумин шаҳри калонтарини ин давлат ба шумор меравад. Номи пурраи он Санкт-Петербург аст ва аз 18 августи соли 1914 то 26 январи соли 1924 ин номро дошт. Маънои Санкт (saint) – “муқаддас” буда, Санкт-Петербург маънои шаҳри муқаддаси Пётрро дорад. Ин ном аз ҷониби Пётри 1 16 майи соли 1703 ба шарафи Пётри муқаддас гузошта шудааст. Сараввал Sankt-Piter-Burch тақлид ба талаффузи голландии Sint-Piterburg буд, зеро Пётр муддате дар Нидерландия зиндагӣ ва таҳсил кардааст. Соли 1720 номи Санкт-Питербурх ба Санкт-Петербург табдил дода мешавад. Инчунин, солҳои 1712-1918 он пойтахти давлати Русия ба шумор мерафт. Топоними **Маскав** дар асари мавриди баррасӣ дар саҳифаҳои 161, 166, 168 аз ҷониби муаллиф истифода гардидааст. Номи **Маскав** ба гурӯҳи топонимҳое дохил мешавад, ки этимологияи он бештар тавачҷуҳи муҳаққиқони рус ва хориҷиро ба монанди таърихчиён, забоншиносон, этнографҳо, ҷуғрофшиносон ва ғайраро ба худ ҷалб намудааст. Ба як дараҷаи муайян он ба маънои таърихӣ-фарҳангии объектҳои шаҳри Маскав алоқамандӣ дорад. Бешубҳа, он ба яке аз объектҳои асосии он – дарёи Москва алоқамандӣ дорад. Бояд қайд намуд, ки оид ба маъно ва пайдоиши топоними Маскав аз ҷониби олимони соҳаҳои гуногун фарзияҳои зиёд пешниҳод гардидаанд. Ва мо яке аз онҳоро пешниҳод менамоем. Таърихшиноси машҳури рус А.В. Суперенский дар он ақида аст, ки “топоними Маскав аз забони сарматӣ (гурӯҳи забонҳои эронии шарқӣ) аз вожаи “**моск**” гирифта шуда маънояш “**ҷарх задан ва қач кардан**” мебошад” [16, с.10]. Одатан муҳаққиқони топоними Масква ба фарзияе така менамояд, ки тибқи он славяниҳо дар асрҳои 10-11 дар наздикии дарёи Масква истиқомат менамуданд. Бо мурури замон номи дарёро ба номи шаҳр табдил доданд. Ҳамзамон, ин гуна фикру ақидаҳои монандро таърихшиногони хориҷӣ ва сайёҳон низ баён намудаанд. Инак, ҳамаи фарзияҳои пешниҳоднамудаи олимони топонимро таҳлил намоем, дар ягон воқеанома ва дигар ҳуҷҷатҳои таърихӣ, маҳсусан, ба кадом халқият ва забон тааллуқ доштани ин гидроним ва ё топоним маълумоти дақиқ оварда нашоудааст. Топоними дигаре, ки бояд таҳлил намоем, **Петроград** мебошад ва дар саҳифаҳои 166 ва 168 асари мавриди таҳлил истифода шудааст. Соли 1914 номи **Санкт – Петербургро ба Петроград** иваз намуданд. Инчунин, дар раванди омӯзиши топоними мазкур маълумотҳоеро роҷеъ ба ин номвожа мушоҳида намудем, ки он аз номи Пётр ва исми град (город) - шаҳр гирифта шудааст. Фарзияи дигар ин аст, ки собиқ номи олмонии **Piter-Burch – Петербург** дар оғози Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ русӣ карда шудааст. Пас аз таҳлили ин се топоним онҳоро номвожаҳои русӣ-байналмилалӣ низ гӯем, хато намешавад, зеро дар аксари забонҳо дар як шакл истифода ва талаффуз мешаванд. Топонимҳои мансуб ба забони русӣ-байналмилалӣ асари «Марги Судхӯр»-и устод С. Айнӣ мавриди баррасӣ қарор дода шуд ва маълум гардид, ки

миқдори топонимҳои мансуб ба забони русӣ-байналмилалӣ дар асар на он қадар зиёданд ва, асосан, барои ифодаи номи шаҳрҳо ва минтақаҳои Русия омадаанд. Имамбердиева С.М. дар диссертатсияи худ роҷеъ ба калимаҳои русӣ-байналмилалӣ чунин ибрози андеша намудааст: “калимаҳои русӣ-байналмилалӣ ба тавассути забони русӣ иқтибосшуда таърихи чандон тулонӣ надоранд. Воридшавии чунин калимаҳо аз нимаҳои дуёми асри XIX, баъд аз забт шудани Осиёи Миёна аз ҷониби империяи Русия, шуруъ шудааст. Ин гурӯҳи калимаҳои иқтибосӣ низ якбора ба забони адабии хаттӣ қабул нашуда, дар ибтидо онҳо дар муҳовара – забони зиндаи мардум ба қор бурда мешуданд, баъдан тавассути асарҳои адибони ҷудогона ба забони адабии хаттӣ низ ворид шудан мегиранд” [9, с.144]. Бояд зикр намуд, ки дар асари «Марғи Судхӯр»-и устод С. Айнӣ вожаҳои иқтибосии русӣ-байналмилалӣ барои ифодаи антропонимҳо, топонимҳо ва ҳам барои ифодаи ҷойномҳо мавриди истифода қарор гирифтааст. Мисоли дигар: **Когон** - шаҳрест, ки дар вилояти Бухоро дар Ўзбекистон ҷойгир аст. То соли 1935 шаҳр Янги Бухоро (Бухорои Нав) ном дошт. Ноҳияи Когон 29 сентябри соли 1926 ташкил карда шудааст. Соли 1963 ноҳия барҳам дода шуд ва соли 1964 аз нав барқарор шудааст. Дар «Марғи Судхӯр» номвожаи **Когон** 15-маротиба дар саҳифаҳои 96 (2), 138, 143, 167, 169, 171(3), 173 (4), 174, 176 мавриди истифода қарор гирифтааст. Маврид ба зикр аст, ки ин номвожаҳои ҷуғрофӣ дар асар барои ифодаи макони воқеа ва ҳодисаҳои таърихӣ, адабӣ ва фарҳангӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд ва аксари онҳо таърихи бостонӣ доранд. Топоними **Вобқанд** дар асари мазкур дар саҳифаи 64 як маротиба мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Он яке аз шаҳрҳои қадимии Осиёи Миёна буда, дар масофаи 28 км дуртар аз шаҳри Бухоро воқеъ аст. Дар ин шаҳр асосан тоҷикҳо ва ўзбекҳо, инчунин русҳо, тоторҳо ва дигар миллатҳо зиндагонӣ мекунанд. Аз ҳудуди Вобқанд яке аз шохобҳои дарёи Зарафшон ҷорӣ мешавад. Вобқанд аслан шаҳри ҳунармандон буда, саноати бофандагӣ ва парандапарварӣ ривож ёфтааст. Тавре аз маълумоти сомонӣ интернетии <https://tg.wikipedia.org/wiki/> бармеояд, дар асрҳои миёна дар ҳудуди Вобқанд якчанд деҳа мавҷуд будааст, ки яке аз онҳо деҳаи Наршах дар қисми ғарбии он аст. Олими таърихшинос (сармуншии дарбори Сомониён) Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршахӣ (муаллифи «Таърихи Наршахӣ», 934—944) дар ҳамин деҳа таваллуд шудааст. Ҳангоми шӯриши Муқаннаъ деҳаи Наршах яке аз марказҳои он будааст. Дар маъхазҳои садаи XIV («Баҳру-л-асрор»-и Маҳмуд ибни Валӣ ва «Маҷмауъ-л-арқон»-и Мирзо Бадеъ) маълумот дар бораи шаҳри Вобқанд зикр шудааст. Ҳангоми салтанати Темуриёни Ҳинд ва Шайбониҳо дар Вобқанд зарробхона мавҷуд буда, ба номи амирон танга зарб мекарданд [<https://tg.wikipedia.org/wiki/>]. Номвожаи **Балх** дар саҳифаи 30 асари мазкур зикр гардидааст. Балхи имрӯза вилояти нисбатан хурде дар Афғонистон аст, ки аз шимол бо Ҷумҳурии Ўзбекистон, аз ҷануб бо вилоятҳои Самангону Ҷузҷон, аз шарқ бо вилояти Самангон ва аз ғарб бо вилояти Ҷузҷони Афғонистон ҳамсарҳад мебошад. Марказаш Мазори Шариф. Қаламрави шаҳри Балхи бостонӣ аз ҳудуди вилояти Балхи муосир фарқ мекунад. Агар ба таърих назар афканем, шаҳри **Балх** маркази бузурги фарҳангии иқтисодӣ дар ҳудуди Хуросони Бузург ба шумор мерафт. Аз нигоҳи таърих, Балх дар аҳди қадим аз шаҳрҳои муҳимме дар маҳалли бархӯрди роҳҳои тижоратии байни Шарқу Ғарб қарор дошта, тамоми заминҳои кишоварзӣ, боғу воҳаҳои он аз дарёи Балхоб обёрӣ мешуданд. Дар аҳди қадим Балх аз вилоятҳои Эрон ба шумор мерафт, ки дар шимол бо сарзамини Суғд, дар ҷануб ва ҷанубу шарқ бо Арахосия ва Ҳедрузия (Мукрону Сиистон), дар ғарб бо Марғиёна ҳаммарз будааст. Тибқи иттилои маъхазҳо, Балхи Эрони бостон беш аз як миллион ҷамъият дошта, шукуфоии иқтисодияш ончунон буда, ки юнониён онро «Ҷавҳари Эрон» тавсиф намудаанд. Балх, ҳамчунин, маркази муҳимми таърихӣ фарҳангӣ, қадимтарин мавзеи кишоварзӣ, маҳди илму маърифат, ҳикмату ирфон ва қароргоҳи яке аз давлатҳои ҳеллинистӣ (Давлати Юнону Бохтар) мебошад, ки дар осори таърихӣ бештар таҳти номи Бохтар маълуму машҳур гардидааст. Давлати Юнону Бохтар, то сари қудрат омадани давлати Кушониён, дар сахнаи таърих ҷилванамой кард. Дар аҳди севумин шоҳи Кушониён — Канишка ҳудуди он саросари Афғонистон, бахши бузурги Осиёи Марказӣ, Туркистони Шарқиро дар бар мегирифт, ки пойтахти он Шаҳрпур (Пешовари кунунӣ) буд. Дар оғози зуҳури давлати Сосониён Балх дар ихтиёри ҳокимони маҳаллии давлати Кушониён буд. Дар бораи он ки Ардашери Бобакон гӯё Балхро таҳти тасарруфи худ дароварда бошад, маълумоти кофие дастрас нест. Табарӣ

нигоштааст, ки вакте Ардашер давлаташро созмон медод, аввал Сичистон, сипас Гургону Абаршахр ва Марву Балхро гирифта, баъдан то ба дарунтарин ноҳияҳои сарзамини Хуросон расид. Вале Нёлдеке таъкид мекунад, ки Балх дар ин фосилаи замони пойтахти як давлати бегона буд. Бахроми Гӯр пас аз пирӯзӣ бар Ҳокони турк бародари худ Карсайро ҳокими Хуросон таъин карда, фармон дод, ки дар Балх зиндагӣ кунад [10, с. 120]. Аз баррасии топонимҳои мавриди таҳлил ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ҳамаи ин номвожаҳои зикршуда таърихи қадимӣ дошта, дар шаклҳои мураккаб ё таркибӣ арзи ҳастӣ кардаанд, вале бо мурури замон ҳоло дар ҳамин шакл то даврони мо расидаанд. Дар “Ҷаллодони Бухоро” - и устод Садриддин Айнӣ номвожаҳои **Истамбул, Маскав, Самарқанд, Когон ва Тошкент** мавриди истифода қарор гирифта, номи шаҳрҳоро ифода менамоянд. Бояд ишора намуд, ки баъзеи онҳо ҳамчун ифодакунандаи вилоят низ истифода шудаанд. Азбаски мо топонимҳои **Маскав, Самарқанд, Когон ва Тошкент-ро** дар мисолҳои болозикр таҳлил намудем, аз таҳлили дубораи онҳо худдорӣ менамоем. Дар асари “Ҷаллодони Бухоро” - и устод Садриддин Айнӣ топоними **Истамбул** мавриди истифода қарор гирифтааст. Тавре ба ҳамагон маълум аст, дар қадим Истамбулро Византия меномиданд. Он бузургтарин шаҳри Туркия, маркази асосии тичорат, саноат ва фарҳанг, бандари асосии кишвар ба шумор меравад. Бояд қайд намуд, ки мо дар раванди таҳлил ва омӯзиши топоними мазкур маълумоти хеле ҷолиб ва гуногуни таърихиро пайдо намудем. Чунончи, дар асри VII пеш аз милод, аз ҷониби мустамликадорон, асосан, муҳочирон аз шаҳри Юнон Мегара шаҳри Византия таъсис ёфтааст. Дар соли 330 императори Рум Константин I Бузург пойтахти империяи Румро ба Византия кӯчонд, ки ба он номи Руми Нав дода шуд, аммо ин ном реша надошт ва дере нагузашта пойтахт Константинопол - шаҳри Константин номида шуд [15, с.288]. Дар асри XIII арабҳо номи Истинполи-ро истифода мебарданд, ки бозгашт ба ибораи юн. εἰς τὴν Πόλιν(v) ("ҳақиқӣ поли(н)", "bóli ғарбӣ (n)") - ба шаҳр(е) аст. Аз ин ҷо номи муосир метавонист пайдо шавад. Фармони соли 1760/1761, ки дар амалия ҳаргиз татбиқ намегардад, чун маҷмӯи расмӣ, ки аллакай дар ҳуҷҷатҳои асри XV замони Императории Усмонӣ пайдо шудааст, номи Исломбул, яъне бо ислом пур карда шуда аст [20, с. 177].

Аз охири садаи XVIII як шакли таҳрифшуда дар кишварҳои Аврупо ва Осиёи Миёна номи Истамбул ба истифода даромад. Расман, шаҳр пас аз забт шудани туркҳо ва интиқоли пойтахти империя номгузорӣ нашуд: барои туркҳо ҳамчун Истанбул буд ва боқӣ монд, барои юнониён - Константинопол (дар ҳаёти ҳаррӯза ин танҳо юн. ἡ Πόλη). Имперотурии Усмонӣ ҳарду нави ин номҳои шаҳро истифода кардааст.

Матнҳои расмӣ Русияи Аҳдномаи Константинопол дар соли 1724, Шартномаи сулҳи Порис дар соли 1856, Шартномаи сулҳи Сан-Стефано 1878 ва Шартномаи Берлин аз соли 1878 топоними Константинополро истифода бурдаанд, ки баъдан дар Русия қабул карда шуд. Номи дигари таърихӣ то ҳол дар сарлавҳаи Патриархи Константинопол истифода мешавад: *Руми нав ё Руми дуҷум* (юн. Νέα Ρώμη Νέα Ρώμη, лот. Nova Roma Нова Рома); То соли 330 Византия (юн. Βυζάντιον Βυζάντιον). Бояд қайд намуд, ки дар Русияи асримиёнагӣ ва адабиёти дигар Константинополро Сарград ё Константиновград меномиданд, ки дар забони булғорӣ ва сербӣ Tsarigrad дар айни замон ҳамчун рамзи ғайрирасмӣ шаҳр истифода мешавад.

Вакте ки ба ҷойи Имперотурии Усмонӣ 29 октябри соли 1923 Ҷумҳурии Туркия эълон карда шуд, Анкара (Ангора) пойтахти давлат эълон карда шуд, пас он чанд сол маркази маъмурияти ҳукумати камолиҳо ба (Хилофат то моҳи март соли 1924 вучуд дошт). 28 марти 1930 мақомоти Туркия истифодаи танҳо нусхаи туркии номро амр карданд. Дар забони туркӣ топоними Истанбул ([is'tanbul], [us'tambul]) тавассути “И” навишта шудааст [21, с. 46, 86].

Хулоса, дар асарҳои мавриди таҳқиқ истифода шудани топонимҳои мансуб ба забонҳои аврупоӣ аз он далолат мекунад, ки адиби суханвар дар инъикоси ҳодисаву воқеаҳои охири асри XIX ва ибтидои асри XX аллакай роҳ ёфтани муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии ин даврро ҳамчун чанба ё омили назаррасу муфиди таърихӣ ба риштаи тасвир кашидааст. Ин паҳлу чанбаи таърихӣ асарҳои “Ҷаллодони Бухоро” ва “Марги Судхӯр”-и устод С. Айниро хеле пуарзиш намуда, боз собит менамояд, ки топонимҳо ифодагари ҳодисаҳои таърихӣ мебошанд.

Ҳамин тавр, дар асари мавриди таҳқиқ топонимҳои мазкур ҷойгоҳи муайянро фаро гирифта, ҷиҳати ифодаи ҳодисаҳои гуногуни таърихӣ ва иҷтимоӣ хидмат кардаанд.

Адабиёт:

1. Алимӣ, Ҷ. Топонимика [Матн] / Ҷ.Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 63 с.
2. Алимӣ, Ҷ. Мавзеъномаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 80 с.
3. Алимӣ, Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 196 с.
4. Алимӣ, Ҷ. Таҳлили лингвистии микротопонимияи ҳавзаи Сурхоб [ноҳияи Ховалинг ва Совети вилояти Хатлон] [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1993. – 145 с.
5. Алимӣ, Ҷ. Топонимияи минтақаи Кӯлоб [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 2015. – 448 с.
6. Б.Ғ. Ғафуров Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. Китоби якум. — Душанбе, 2008. — с. 573—580, 577- 580, 616—618
7. Бурҳон, М. Бурҳони қотъ [Матн] / М. Бурҳон. Таҳияи А. Нурув. Ҷилди 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 416 с.; Ҷилди 2. – Душанбе: Адиб, 2004. – 424 с.
8. Бурҳон, М. Бурҳони қотъ [Матн] / М. Бурҳон. // Дар панҷ ҷилд. Бо эҳтимоми Муҳаммад Муин. Чопи ҳафтум. – Теҳрон: Амири қабир, 1391.
9. Имамбердиева С.М. Ономастикаи “Ёдоштҳо”-и Садриддин Айний/ С.М. Имамбердиева . – Душанбе, 2023. - с.144
10. История Востока. Т. 1. Восток в древности. М., 2000; История Востока. Т. 2. Восток в средние века. М., 2000
11. Офаридоев, Н. Доир ба морфемаи топонимсозии wad [Матн] / Н. Офаридоев // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 74 -78.
12. Офаридоев, Н. Асрори олами номҳо [Матн] / Н. Офаридоев // Садои Шарқ, 1985, № 1. – С. 131-133.
13. Офаридоев, Н. Ойконимияи вилояти мухтори кӯҳистони Бадахшон. [Матн] / Н. Офаридоев. – Душанбе, 2001. – 163 с.
14. Офаридоев, Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон [Матн] / Н. Офаридоев. – Душанбе, 2002. – 163 с.
15. **Петросян Ю.А. и Юсупов А.Р.** Город на двух континентах. Византий, Константинополь, Стамбул. Изд. 2-е, испр. М., "Наука", Гл. ред. вост, лит., 1981. 277 с.
16. Суперанская, А. В. Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии [Текст] / А. С.Суперанская / Микротопонимия. – М., 1967. – С. 23-30.
17. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. [Матн] – Душанбе, 2008. – 949 с.
18. Шодиев, Р. Масоили лингвистии номсозаҳои таърихӣ Хатлон [Матн] / Р. Шодиев. – Душанбе, 2016. – 118 с.
19. Шмелева Т. В. Ономастика: учеб. пособие. — Славянск-на-Кубани: Изд. центр филиала ФГБОУ ВПО «КубГУ» в г. Славянске-на-Кубани, 2013. — 157 с.
20. Adrian Room, Placenames of the world, McFarland, 2006, p. 177
21. Room, Adrian, (1993), Place Name changes 1900—1991, Metuchen, N.J., & London: The Scarecrow Press, Inc., ISBN 0-8108-2600-3 p. 46, 86

Адабиёти бадеӣ:

22. Садриддин Айний “Марги Судхӯр”.-Душанбе “Адиб”-2010, 224с.
23. Садриддин Айний “Ҷаллодони Бухоро”.- Сталинобод, Комбинати полиграфии Вазорати Маданияти РСС Тоҷикистон.- 1958, 359с.

Сомонаҳои интернетӣ:

24. <https://vazhaju.tj/>
25. <https://tg.wikipedia.org/wiki/>

Маълумот дар бораи муаллиф: **Илҳомуддини Абулҳай** - докторанти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. Нишони: шаҳри Душанбе, к.Муҳаммадиев 17/6, тел.: 2325003; 933351135.

Сведения об авторе: **Илҳомуддини Абулҳай** - докторант Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улуғзада. Адрес: г. Душанбе, ул.Муҳаммадиев 17/6, тел.: 2325003; 933351135.

Information about the author: **Ilhomuddini Abulhay** - PhD student at the Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Address: Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev Str., Tel.: 2325003; 933351135.

МУҚОИСАИ СЛЕНГИ ҶАВОНОН ДАР ЗАБОНҲОИ АНГЛИСӢ, РУСӢ ВА ТОҶИКӢ

Кабиров Л.А.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Мақолаи мазкур ба таҳлили муқоисавии сленги ҷавонон дар забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ бахшида шудааст. Дар таҳқиқ бо таъя ба назарияҳои забоншиносии иҷтимоӣ ва лингвокултурология хусусиятҳои маъноӣ, сохторӣ ва фарҳангии забони ҷавонон мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф бо истинод ба корҳои олимони забоншинос нишон медиҳад, ки сленг на танҳо як падидаи лексикӣ, балки воситаи ифодаи хувияти иҷтимоӣ, эҳсос ва ҷаҳонбинии инсон аст.

Дар забони англисӣ сленг бештар нишонаи фарди ва озодии шахсӣ мебошад, дар забони русӣ – воситаи тамасхӯр ва худифодакунӣ, дар забони тоҷикӣ бошад – рамзи самимият, ҳамраъӣ ва фарҳанги инсонгароёнаи муошират. Мақола равандҳои ҷаҳонишавӣ, таъсири муҳити рақамӣ ва масъалаи таводул фарҳангиро низ мавриди таҳлил қарор медиҳад.

Ин таҳқиқ на танҳо барои забоншиносӣ, балки барои фаҳмиши иҷтимоӣ, тарбиявӣ ва фарҳангии насли ҷавон муҳим мебошад.

Калидвожаҳо: сленг, забони ҷавонон, муқоиса, фарҳанг, ҷаҳонишавӣ, тарҷума, эквивалентноқӣ, инсонгароӣ, иҷтимоият, Тоҷикистон.

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МОЛОДЕЖНОГО СЛЕНГА В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной статье рассматривается сопоставительный анализ молодежного сленга в английском, русском и таджикском языках. Исследование основано на межкультурном и межкультурном подходе, включающем анализ лексических, семантических и социокультурных характеристик молодежной речи. Автор, опираясь на диссертационное исследование ученицы лингвиста показывает, что сленг выполняет не только коммуникативную, но и социально-культурную функцию, выражая особенности мышления и самоидентификации молодого поколения.

В английской среде сленг отражает индивидуализм и независимость, в русской — свободу выражения и иронию, а в таджикской — доброжелательность, эмоциональную теплоту и гуманистические ценности общения. Отдельное внимание уделено проблемам культурной эквивалентности и влиянию цифровой среды на развитие молодежного языка.

Статья подчеркивает важность гуманистического взгляда на языковое многообразие как фактор воспитания, культуры и идентичности современного общества.

Ключевые слова: сленг, молодежная речь, сравнительный анализ, культурная эквивалентность, гуманизм, коммуникация, перевод, глобализация, Таджикистан.

COMPARATIVE ANALYSIS OF YOUTH SLANG IN ENGLISH, RUSSIAN AND TAJIK LANGUAGES

This scholarly article provides a comparative and humanistic analysis of youth slang across English, Russian, and Tajik languages. Based on sociolinguistic and linguo-cultural theories, it explores lexical, semantic, and cultural dimensions of youth language as a reflection of identity, emotion, and worldview. Drawing on Kabirov Lutfullo Abdusalomovich's dissertation, the study argues that slang is not merely a linguistic phenomenon but a socio-cultural and psychological mirror of modern youth.

In English, slang emphasizes individuality and creative freedom; in Russian, it expresses irony and social openness; in Tajik, it embodies sincerity, empathy, and humanistic values of communication. The article also highlights the challenges of cultural equivalence in translation and the influence of digital communication on the formation of youth linguistic identity.

The study contributes to understanding language not only as a communication tool but as a living reflection of cultural evolution, globalization, and the moral consciousness of youth in Tajik society.

Keywords: slang, youth language, comparative linguistics, cultural identity, translation, globalization, humanism, sociolinguistics, Tajik culture.

Муқаддима. Дар замони ҷаҳонишавии босуръат, забон ҳамчун оинаи равшани ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеа нақши марказӣ дорад. Яке аз зуҳуроти ҷолиби забоншиносии иҷтимоӣ дар даҳсолаҳои охир сленги ҷавонон аст, ки ҳамчун падидаи лексикӣ ва фарҳангӣ дар аксари забонҳои ҷаҳон, аз ҷумла дар англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ, ба таври густурда рушд ёфтааст. Сленг на танҳо як воситаи гуфтугӯ, балки нишонаи шиносоии гурӯҳӣ, озодаандешӣ ва ҳувияти насли ҷавон аст. Аз ин рӯ, таҳқиқи муқоисавии он миёни забонҳои гуногун имконият медиҳад, ки на танҳо хусусиятҳои забонӣ, балки хусусиятҳои иҷтимоиву фарҳангии ҷомеаҳои мухталиф таҳлил шаванд.

Маводҳо ва усулҳои тадқиқот. Дар таҳқиқи усулҳои таҳлили муқоисавӣ, таснифоти лексикӣ, таҳлили семантикӣ ва лингвокултурологӣ истифода гардиданд. Маводи таҳқиқро воҳидҳои сленгии забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ, ки аз сарчашмаҳои илмӣ, асарҳои сотсиолингвистӣ ва муҳити муоширати ҷавонон ҷамъоварӣ шудаанд, ташкил медиҳанд. Ҳамчунин усули таҳлили контекстӣ ва шарҳи фарҳангӣ барои муайян кардани маъно ва вазифаи иҷтимоии воҳидҳои сленгӣ истифода шуд.

Муҳаққиқи тоҷик Кабиров Лутфулло Абдусаломович дар афтореферати дисертатсияи овардааст: «Сленги ҷавонон дар муҳити забонӣ ва фарҳангии муосир ҳамчун нишонаи ҷаҳонишавӣ ва ҳамгироии иҷтимоии наслҳо зоҳир мегардад» [4, с. 5]. Ба андешаи ӯ, забони ҷавонон дорои хусусияти динамикӣ ва таҳаввулпазир буда, доимо дар ҳоли тағйир аст ва ин тағйирот бештар аз ҳама дар сатҳи луғавӣ зоҳир мегардад. Дар ин замина, омӯختани хусусиятҳои муқоисавии сленг дар се забон на танҳо барои забоншиносӣ, балки барои фаҳмиши фарҳанги муосир аҳамияти махсус дорад.

Тавре Дэвид Кристал дар «The Cambridge Encyclopedia of the English Language» менависад, сленг дар забони англисӣ на танҳо воситаи ифодаи эҳсос, балки аломати иҷтимоии «Ишора ба мансубият» мебошад [13, p. 114]. Ба ҳамин монанд, дар муҳити русӣ низ ҷавонон бо истифода аз воҳидҳои сленгӣ баёнгари озодии фикр ва шикастани қолабҳои анъанавӣ мешаванд. Дар забони русӣ вожаҳои монанди «тусить», «круто», «зашквар», «вписка» ва монанди инҳо нишонаи ҳуди субкултураи ҷавононанд. Аммо дар муҳити тоҷикӣ, тавре Саидов Ш. А. қайд мекунад: «Ҷавонон бо истифодаи воҳидҳои русӣ ва англисӣ меҳаҳанд ба ҷаҳони муосир наздик шаванд ва ҳисси иштирок дар фарҳанги ҷаҳони рақамиро дар худ пайдо кунанд» [7, с. 23].

Дар муҳити гуфтугӯи тоҷикӣ вожаҳои англисӣ чун «лайк», «чат», «скрин», «фолловер» ва вожаҳои русӣ чун «крутой», «тусовка», «прикол» ба таври густарда ворид шудаанд. Баъзе аз онҳо шаклан тағйир ёфта, ба низоми фонетикиву морфологии тоҷикӣ мутобиқ шудаанд, мисли «лайк задан», «скрин гирифтани», «прикол доштан». Ин гуна ҳамзистии воҳидҳои лексикӣ нишон медиҳад, ки забони тоҷикӣ, бо вучуди хусусияти суннатӣ доштаниаш, қобилияти мутобиқшавии баланд дорад.

Аз назари фарҳангӣ, ҳар як воҳиди сленгӣ на танҳо як калима, балки рамзи муносибати иҷтимоии ҷавонон ба воқеият аст. Масалан, калимаи англисии «lit» маънои «олӣ, зебо, зӯр» дорад, ки дар забони русӣ ба «огонь» ва дар тоҷикӣ ба «топ» ё «зӯр» мутобиқ аст. Аммо ҳар як аз ин шаклҳо ҳисси фарҳангии хосси худро доранд. Дар фарҳанги англисӣ «lit» бештар рамзи эҳсоси мусбат ва шодии гурӯҳӣ аст, дар ҳоле ки «зӯр» дар муҳити тоҷикӣ бештар ба арзёбии шахсӣ ва ифтихори инфиродӣ ишора мекунад. Ҳамин гуна фарқиятҳо нишон медиҳанд, ки тарҷумаи мустақими сленг аксар вақт маънои аслии иҷтимоии онро аз байн мебарад [4, с. 18].

Ба андешаи Абдуллозода М. «Сленг дар забони тоҷикӣ бештар хусусияти иҷтимоӣ ва мазҳақомез дорад, на шикастани меъёрҳои ахлоқӣ» [1, с. 46]. Ин маънои онро дорад, ки дар муҳити тоҷикӣ истифодаи вожаҳои сленгӣ бештар бо шӯҳӣ ва дӯстӣ алоқаманд аст, дар ҳоле ки дар англисӣ ва русӣ ин падида метавонад ҷиддитар ва изҳори муқовимат бо меъёрҳои расмӣ бошад. Яъне, характери фарҳангӣ ва ахлоқии ҷомеа ба тарзи ташаккули сленг таъсири мустақим мерасонад.

Кабиров дар таҳқиқоти худ масъалаи тарҷумаи сленгро махсус таъкид мекунад. Ӯ менависад: «Тарҷумон на танҳо маънои луғавӣ, балки фазои фарҳангӣ ва иҷтимоии калимаро низ интиқол диҳад, то маънои эҳсосии он гум нашавад» [4, с. 27]. Аз ин дид, тарҷумаи сленг танҳо амали лексикӣ нест, балки раванди инсонгароёнаест, ки тарҷумонро ба миёнҷии байни ду ҷаҳон — забонӣ ва фарҳангӣ — табдил медиҳад. Масалан, калимаи англисии «*bro*» дар муҳити тоҷикӣ ба «ҷӯра» ё «дӯсти наздик» мутобиқ мешавад, аммо ифодаи иҷтимоии он фарқ мекунад. «*Bro*» дар фарҳанги англисӣ рамзи баробарии иҷтимоӣ ва ҳамдилия аст, дар ҳоле ки «ҷӯра» бештар алоқаманд бо муҳити маҳаллӣ ва дӯстии кӯдакона аст.

Ин гуна таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки сленг на танҳо аз ҷиҳати лексикӣ, балки аз ҷиҳати фарҳангӣ низ маҳдуд аст. Вақте ки вожа аз як забон ба забони дигар мегузарад, он на танҳо шакли зоҳирӣ, балки муҳтавои иҷтимоии худро низ тағйир медиҳад. Аз ҳамин сабаб, Кабиров ба хулоса меояд, ки «эквиваленти пурраи сленг дар тарҷума вучуд надорад; он бояд тавассути фаҳмиши фарҳангӣ ва контексти иҷтимоӣ ифода шавад» [4, с. 32].

Муқоисаи забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ нишон медиҳад, ки сленг ҳамчун воҳиди зиндаи забон қобилияти баланди мутобиқшавӣ дорад.

Натиҷаҳо. Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки сленги ҷавонон дар ҳар се забон дорои хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунанда мебошад. Дар забони англисӣ воҳидҳои сленгӣ бештар ба ифодаи инфиродият ва озодии шахсӣ равона шудаанд; дар забони русӣ онҳо хусусияти ирония ва танкиди иҷтимоиро доранд; дар забони тоҷикӣ бошад, сленг бештар бо самимият, ҳамнавой ва арзишҳои инсонгароёна алоқаманд аст.

Муайян гардид, ки воридшавии вожаҳои англисӣ ва русӣ ба забони тоҷикӣ бо раванди мутобиқсозии морфологӣ ва семантикӣ ҳамроҳ буда, ба ташаккули шаклҳои милли мусоидат мекунад.

Дар забони англисӣ он шакли лаҳнӣ озод ва мустақилро ифода мекунад; дар русӣ, ҳамчун нишонаи саркашии фарҳангӣ ва шӯҳии иҷтимоӣ амал мекунад; дар тоҷикӣ бошад, бештар ҳамчун воситаи ҳамнавой ва дӯстонагӣ истифода мешавад. Дар муҳити ҷавонони тоҷик аксар вақт вожаҳои англисӣ бе тарҷума қабул мешаванд, ки ин аз таъсири муҳити рақамӣ ва шабакаҳои иҷтимоӣ шаҳодат медиҳад.

Ҳамин тавр, таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки ҳарчанд сохтор ва маънои сленги ҷавонон дар ин се забон метавонад монанд бошад, вале решаҳои фарҳангӣ ва психологияи иҷтимоии онҳо фарқ доранд. Сленг дар ҷомеаи тоҷикӣ бештар як абзори ҳамкорӣ ва наздикшавӣ аст, на муқовимат бо меёри. Он дар асл, ба гуфтаи Кабиров, «на воситаи шикастани забон, балки воситаи зинда нигоҳ доштани он дар муҳити ҷаҳонишавӣ мебошад» [4, с. 74].

Аз ин рӯ, омӯзиши муқоисавии сленги ҷавонон дар забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ аҳамияти бузурги иҷтимоӣ ва илмӣ дорад.

Ҳадафи таҳқиқ дар мақолаи мазкур муқоисаи хусусиятҳои лексикӣ, маъноӣ ва фарҳангии сленги ҷавонон дар забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ мебошад. **Навоварии илмӣ таҳқиқ** дар баррасии сленг ҳамчун падидаи инсонгароёна ва нишондиҳандаи ҳувияти иҷтимоии ҷавонон ифода меёбад.

Он на танҳо равандҳои дохилии забон, балки таъсири фарҳангҳои гуногунро дар шуури ҷавонон инъикос мекунад. Дар натиҷа, фаҳмиши ин падида ба таҳкими худшиносӣ, фарҳангпарварӣ ва тавсеаи ҷаҳонбинии насли ҷавон мусоидат мекунад.

Муҳокима. Забони ҷавонон, чунон ки пажӯҳишҳои сотсиолингвистӣ нишон медиҳанд, ҳамеша майдони таҷрибаҳои лисониву иҷтимоӣ мебошад. Аз рӯи назарияи Трудгилл П: «Забон ҳамчун воситаи тамоси иҷтимоӣ на танҳо меёри гуфтор, балки воситаи нишон додани тааллуқ ба гурӯҳи муайян мебошад» [15, с. 63]. Ҷавонон маҳз тавассути сленг ин эҳсоси тааллуқро ифода мекунанд — онҳо мехоҳанд «фарқ кунанд», «шунда шаванд», «худо чун нишон диҳанд», вале дар аини замон бо ҳамсолони худ як ҷаҳонбинӣ дошта бошанд.

Дар ҷомеаи англасаксонӣ сленг то андозае рамзи озодии шахсӣ ва мустақилияти инфиродӣ мебошад. Вожаҳои чун «*savage*», «*lit*», «*no cap*», «*goat*» на танҳо барои баён кардани эҳсос, балки барои ифодаи арзишҳои муносири ҷавонон истифода мешаванд. Ҷавонони рус бо истифодаи калимаҳои монанди «*трейш*», «*флексить*», «*базара нет*», «жиза» ва «рофл» низ

ҳамин эҳсосро ифода мекунад, он ҷо лаҳни мазҳақаомез ва тамасхур вучуд дорад. Дар забони тоҷикӣ бошад, чунин воҳидҳо аксар вақт аз дигар забонҳо ворид мешаванд ва пас аз мутобиқшавӣ хусусияти миллий пайдо мекунад. Масалан, «флекс кардан», «лайк задан», «топ шудан», «скрин гирифтан», «чат кардан» имрӯз барои аксар ҷавонон истилоҳҳои муқаррарӣ гардидаанд.

Кабилов Л.А. дар таҳқиқи худ махсусан ба масъалаи мутобиқшавии маъно таваҷҷуҳ мекунад. Ӯ менависад: «Ҳар як калимаи воридшуда, ҳатто агар сохти зоҳирии худро нигоҳ дорад, дар муҳити нави иҷтимоӣ маънои нав пайдо мекунад, ки онро метавон «маъноӣ тоҷикӣ» номид» [4, с. 36]. Ин гуфта нишон медиҳад, ки сленг на танҳо воридшавии лексикӣ, балки раванди ҳамзистии фарҳангҳост.

Дар таҳлили сотсиолингвистӣ бояд ба назар гирифт, ки ҳар як забон дар асоси принципи «қабули диалектӣ» амал мекунад — яъне забон гурӯҳҳои гуногунро дар бар мегирад, вале ҳар гурӯҳ забони худро дорад. Забони ҷавонон дар Тоҷикистон низ як навъи чунин диалекти иҷтимоист, ки бо суръати баланд рушд мекунад ва ҳар як вожа дар он на танҳо як маъноӣ луғавӣ, балки маъноӣ рамзӣ дорад. Масалан, калимаи «топ» дар байни ҷавонон на танҳо маъноӣ «олӣ» дорад, балки як навъ тасдиқи иҷтимоист, яъне чизи «муҳтасар, замонавӣ ва қабулшуда».

Чанбаи дигари муҳими сленг, он аст, ки он на танҳо дар гуфтор, балки дар воситаҳои иртиботи рақамӣ (шабакаҳои иҷтимоӣ) шакл мегирад. Имрӯз Instagram, TikTok, Telegram ва X (Twitter) муҳити асосии паҳншавии вожаҳои сленгӣ гардидаанд. Ҳар як вожа дар чунин муҳит на танҳо тавассути гуфтор, балки тавассути расм, видео ва рамз паҳн мешавад. Ин ҳолатро Кабилов Л.А. «семиотикаи рақамӣ» меномад: «Сленги муосир на танҳо калима аст, он нишона, рамз ва эҳсос мебошад» [4, с. 48].

Аз ин ҷост, ки омӯзиши он бояд дар ҳамбастагӣ бо психолингвистика анҷом дода шавад. Зеро, тавре муҳаққиқи тоҷик Абдуллозода М. таъкид мекунад, «сленг на танҳо забон, балки усули фикронӣ аст, ҷавонон бо калимаҳои нав ҷаҳонро аз нав меноманд» [1, с. 53]. Дар муҳити тоҷикӣ ин «номгузорӣ» бештар хусусияти ҳиссӣ дорад. Масалан, ҷавонон вожаҳое чун «зӯр», «бамба», «сабз», «қавӣ», «фейк» ва «офат»-ро ба маъноӣ рамзӣ истифода мебаранд. Ҳамин тавр, забон ба воситаи ҳувият табдил меёбад.

Ҷолиб он аст, ки аксар ҷавонон ҳатто ҳангоми гуфтор бо забони адабӣ ҳам ноҳудогоҳ вожаҳое аз сленг истифода мебаранд. Ин ҳолат; ба гуфтаи Саидов Ш.А. «Нишонаи якравӣ нест, балки эҳтиёҷ ба худифодакунӣ дар фазои иҷтимоии маҳдудшуда мебошад» [7, с. 37]. Ҷавонон, ки дар муҳити расмӣ имкони пурраи ифодаи ҳисси худро надоранд, тавассути сленг ин эҳсосро ифода мекунад.

Ин равандро метавон аз дидгоҳи инсонгароёна чунин фаҳмид: ҳар як насл забони худро меофарад, то дар ҷаҳони пур аз фарқиятҳо садои худро пайдо кунад. Забони ҷавонон дар асл на шикастани қоидаҳо, балки кӯшиши сохтани қоидаҳои нав аст, қоидаҳое, ки ба эҳсос, озодӣ ва ҳамзамонӣ асос доранд.

Аз назари фарҳангшиносӣ, воридшавии калимаҳои англисӣ ба забони тоҷикӣ зоҳиршавии ҷаҳонишавии фарҳанг аст, вале тавре Кабилов Л.А. ишора мекунад: «Таъсири фарҳангӣ ҳамеша яктарафа нест: вожаҳое, ки ворид мешаванд, дар муҳити тоҷикӣ симои миллий мегиранд» [4, с. 61]. Барои мисол, вожаи «лайк» дар англисӣ танҳо рамзи пазируфтани мундариҷа аст, аммо дар тоҷикӣ он метавонад бо ҳисси дӯстдорӣ ва ҳамраъӣ истифода шавад («лайк задам ба ту», «лайк мекуни, яъне дӯстӣ»).

Бинобар ин, таҳқиқи муқоисавии сленг на танҳо кори луғатшиносӣ аст, балки таҳқиқи равандҳои фарҳангии ҷаҳонӣ мебошад. Забони тоҷикӣ, ки дар зери таъсири англисӣ ва русӣ қарор дорад, бо вучуди ин, тавони худро дар «тоҷиксозии» калимаҳои хориҷӣ нишон медиҳад.

Дар равиши психолингвистикӣ, таъсири сленг ба шуури ҷавонон ҷолиби диққат аст. Вақте шахс аз вожаи сленг истифода мекунад, ӯ на танҳо сухан мегӯяд, ӯ худро ба гурӯҳ мансуб медонад. Ба гуфтаи Кабилов Л.А.: «Сленг воситаи сохтани манзараи нави ҷаҳон аст, ки дар он ҷавонон худро озод эҳсос мекунад» [4, с. 70]. Ин маъноӣ онро дорад, ки забони ҷавонон як навъ муҳити озоди фарҳангист, ки дар он меъёрҳои суннатӣ ва расмӣ ба шаклҳои нави гуфтор табдил меёбанд.

Дар ин замина, таҳқиқи муқоисавии сленги ҷавонон дар англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ имкон медиҳад, ки хусусиятҳои миллии ҳар як ҷомеа дарк карда шаванд. Агар дар забони англисӣ сленг ба истиқлоли шахсӣ ва мустақилият ишора кунад, дар русӣ он рамзи тамаскур ва танқид аст, дар тоҷикӣ бошад, рамзи дӯстӣ, ҳамраҳӣ ва соддагии иҷтимоӣ мебошад.

Аз ин таҳлил бармеояд, ки сленг танҳо ҷузъи забон нест, балки ҷузъи ҷаҳонбинии инсон аст. Он, ба гуфти Кабиров Л.А. «зиндагии забонро нишон медиҳад: забоне, ки ҳаракат дорад, ҷавон мешавад ва бо ҷомеа нафас мекашад» [4, с. 74].

Сленги ҷавонон дар забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ падидаи забонӣ ва иҷтимоии мураккаб аст, ки дар он забон ва фарҳанг бо ҳам мепайванданд. Муқоисаи онҳо нишон медиҳад, ки ҳар як забон роҳи хосси худро барои ифодаи ҷавонӣ, эҳсос ва худшиносӣ дорад. Дар муҳити тоҷикӣ, бо вучуди таъсири англисӣ ва русӣ, забон қодир аст ки калимаҳоро мутобиқ карда, ба онҳо ранги миллий бахшад.

Пажӯҳиши муқоисавии ҷунин падидаҳо барои рушди забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ ва фарҳангшиносӣ аҳамияти бузург дорад. Он имкон медиҳад, ки мо забонро на танҳо ҳамчун василаи гуфтор, балки ҳамчун зухури иҷтимоиву инсонии тафаккур дарк кунем.

Сленг, ҷунон ки пажӯҳишҳои муносири забоншиносӣ нишон медиҳанд, танҳо бо воситаи забон маҳдуд намешавад, он як падидаи иҷтимоиву маънавӣ ва ҳатто семиотикӣ аст. Ҳар як калимаи сленгӣ дар худ рамзро ниҳон дорад, ки на танҳо маъно, балки ҳолати эҳсосӣ, хосси як гурӯҳи муайянро ифода мекунад. Аз ин рӯ, сленгро метавон ҳамчун «нишона» ё «аломат»-и иҷтимоӣ таҳлил кард. Тавре Кабиров Л. А. менависад: «Сленги ҷавонон бештар аз он ки лексикаи оддӣ бошад, маҷмӯи нишонаҳои рамзии иҷтимоист, ки муносибати шахсро бо муҳити иҷтимоӣ ифода мекунад» [4, с. 51].

Дар муҳити ҷаҳони рақамӣ, ки марзҳои забонӣ ва фарҳангӣ тадриҷан нопадид мешаванд, сленг ба як навъ «забони байналмилалӣ насли ҷавон» табдил ёфтааст. Масалан, калимаҳои англисии «like», «chat», «ok», «wow», «bro», «cringe» имрӯз дар гуфтугӯи ҷавонони рус ва тоҷик низ мавриди истифодаанд. Аммо тарзи истифодаи онҳо ба муҳит вобаста аст. Дар забони англисӣ «cringe» маънои «нозебо, шармовар» дорад, дар муҳити русӣ он шакли ирония гирифтааст, ва дар муҳити тоҷикӣ бештар бо маънои шӯҳиомез, «хандаовар» истифода мешавад. Ин тағйироти маъноӣ нишон медиҳад, ки ҳар як забон вожаҳо мутобиқи муҳити фарҳангии худ дубора меофарад [13, с. 214].

Ба ин маъно, сленг на танҳо воридшавии калима, балки ҳамзистии фарҳангҳост. Забони ҷавонони тоҷик, ки дар асри рақамӣ ташаккул меёбад, зери таъсири бевоситаи шабакаҳои иҷтимоӣ қарор дорад. Вожаҳои англисӣ ва русӣ на танҳо воситаи гуфтор, балки унсuri шиносии иҷтимоӣ шудаанд. Масалан, гуфтори «ман пост кардам», «лайк зан», «чат кун» — дар муҳити ҷавон табиист, вале барои шахсони синну соли калонтар он ҳолати бегонагӣ дорад. Ин ҷудой на танҳо наслӣ, балки фарҳангист. Ба гуфтаи Саидов Ш. А. «Забони ҷавонон, бо вучуди азхудкунии калимаҳои хориҷӣ, заминаи миллий ва маънавии худро нигоҳ медорад, зеро ҷавонон аз тариқи забон фарҳанги худро ҳам таҷдид мекунанд» [7, с. 39].

Ҷолиб он аст, ки дар муҳити тоҷикӣ баъзе вожаҳои сленгии хориҷӣ бо қоидаҳои забони миллий мутобиқ мешаванд. Масалан, вожаи «like» шакли «лайк задан», «лайк кардан» гирифтааст; «chat» ба «чат кардан» табдил ёфтааст; «post» — «пост кардан» ва «share» — «шер кардан». Ҳамаи онҳо аз лиҳози морфология ба сохти феълҳои тоҷикӣ мутобиқ шудаанд. Ин раванди «тоҷиксозии вомвожаҳо» нишонаи устувории сохтори грамматикӣ ва забони тоҷикӣ мебошад. Ба гуфти Кабиров Л.А. «Қобилияти мутобиқсозии вомвожаҳо яке аз хусусиятҳои зинда ва эҷодии забони тоҷикӣ мебошад» [4, с. 57].

Аз назари инсонгароёна, ин раванд рамзи ҳамзистии фарҳангҳо ва тағйирёбии табиӣ ҷомеа аст. Забон наметавонад аз ҷаҳони берун ҷудо монад. Ҷавонони тоҷик, ки дар муҳити дузабона (русӣ-тоҷикӣ) ва таъсири англисӣ зиндагӣ мекунанд, табиист, ки унсурҳои гуногунро бо ҳам меомезанд. Аммо муҳим он аст, ки ин омезиш маъноӣ гумшавии хувияти миллий надорад. Баръакс, дар бисёр ҳолатҳо вожаҳои нав шакли ифодаи худшиносии забонӣ ва фарҳангиро пайдо мекунанд.

Ба андешаи Абдуллозода М. «Чавонони тоҷик тавассути забони сленгӣ ҳам рӯҳия ва ҳам арзишҳои нави иҷтимоии худро баён мекунанд; ин падида бояд на ҳамчун таҳдид, балки ҳамчун имконият дида шавад» [1, с. 49]. Дар воқеъ, агар чомеа ба забони чавонон гӯш диҳад, метавонад тағйироти воқеии фарҳангро дарёбад. Забони чавонон ҳамеша пешқадам аст, зеро он нишонаи замон аст.

Сленг инчунин хусусияти ҷуғрофӣ дорад. Дар шаҳрҳои бузург — Душанбе, Хучанд, Бохтар — вожаҳои англисӣ бештар истифода мешаванд, дар ҳоле ки дар минтақаҳои дурдаст бештар таъсири русӣ ҳукмфармост. Ин фарқият нишон медиҳад, ки забони чавонон на танҳо синну солӣ, балки муҳитӣ аст. Чавонони шаҳрӣ, ки бештар бо интернет ва фарҳанги ҷаҳонӣ сару кордоранд, бештар калимаҳои англисиро истифода мекунанд; чавонони минтақаҳои русзабон бошад, бештар ба вожаҳои русӣ майл доранд.

Ба гуфтаи Кабиров Л.А «Муҳити иҷтимоӣ нақши калидӣ дорад: забони чавонон ҳамеша оинаи макон, замон ва тарзи зиндагии онҳо мебошад» [4, с. 63]. Дар муҳити тоҷикӣ ин оина ҳам анъанавӣ ва ҳам ҷаҳонӣ аст. Масалан, калимаҳои суннатии «ҷӯра», «дӯст», «бачаҳо» бо калимаҳои англисӣ чун «team», «crew», «bro» ҳамзистӣ доранд. Ҳамин омезиш нишон медиҳад, ки насли чавон забони худро на аз нав, балки ба шакли муосир таҷдид мекунанд.

Аз дидгоҳи ахлоқӣ ва арзишшиносӣ, бархе мунаққидон истифодаи сленгро нишонаи «бегоншавӣ» аз забони модарӣ медонанд. Аммо ин назари якҷониба аст. Тавре ки Кабиров Л.А. таъкид мекунанд: «Чавонон забонро вайрон намекунанд, онҳо онро таҷдид мекунанд» [4, с. 70]. Сленг ба забон нафаси тоза мебахшад, онро аз хушкӣ ва расмият берун мекунанд. Ин аст, ки забони зинда ҳамеша бо чавонон тағйир меёбад.

Забони чавонони тоҷик, гарчанде зери таъсири англисӣ ва русӣ бошад ҳам, хусусияти эҳсосӣ ва ахлоқии худро гум намекунад. Масалан, истифодаи калимаҳои «зӯр», «марди нағз», «демонагӣ кардан», «қавӣ» бештар бо эҳсоси самимият, шӯҳӣ ва дӯстӣ ҳамроҳ аст. Ба фарқ аз забони англисӣ, ки дар он баъзе калимаҳои сленгӣ ҳатто бо маънои дағалона истифода мешаванд, забони тоҷикӣ бештар бо лаҳни нарм ва хандаовар тавсиф меёбад. Ин хусусияти фарҳангии забон ва ҳислати мардум аст, ки ҳарфи «ҷавонӣ» ҳамеша бо эҳтиром ва лутф ифода мешавад.

Таҳқиқи сленг барои сиёсати забонӣ низ аҳаммияти муҳим дорад. Имрӯз зарурати ворид кардани ин падида ба барномаҳои таҳсилоти забоншиносӣ ва фарҳангшиносӣ ба миён омадааст. Дар бисёр донишгоҳҳои ҷаҳон, аз ҷумла Бритониё ва Россия, фанни «youth language studies» (омӯзиши забони чавонон) ба таври мустақил тадрис мешавад. Дар Тоҷикистон низ омӯзиши илмӣ ин соҳа бояд тавсеа ёбад, зеро он барои дарки равандҳои фарҳангии насли нав муҳим аст.

Дар ниҳоят, бояд гуфт, ки забони чавонон гӯё лабораторияи зиндаи эҷод аст. Он ҷо забон таҷриба мешавад, шаклҳои нав меёбад ва бо эҳсоси тоза зинда мекунанд. Ба гуфтаи Кабиров Л.А. «Фаҳмидани забони чавонон фаҳмидани рӯҳи замон аст» [4, с. 80].

Муқоиса ва таҳлили сленги чавонон дар забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ нишон медиҳад, ки ин падида як низоми мураккаби лисониву фарҳангист, ки дар он мафҳумҳои забонӣ, иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фарҳангӣ бо ҳам омехта мешаванд. Забони англисӣ — манбаи асосии вожаҳои ҷаҳонии сленг; забони русӣ — воситаи мутабиқсозии онҳо ба муҳити пасошӯравӣ; ва забони тоҷикӣ — майдони эҷоди ифодаҳои миллӣ ва инсонгароёна мебошад.

Таҳқиқи мазкур ба хулоса меорад, ки чавонони тоҷик, новобаста аз таъсири хориҷӣ, тавони мутабиқ кардани забонро ба фарҳанги худ доранд. Онҳо аз вожаҳои англисӣ ва русӣ барои сохтани забони нави тоҷикӣ истифода мекунанд — забоне, ки зинда, раван ва ҳамзамон миллист.

Ҳамин тавр, забони чавонон на нишонаи гумшавии меъёр, балки нишонаи зиндагии забон аст. Он оинаест, ки дар он тағйироти иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва ахлоқии чомеа инъикос меёбад. Омӯзиши он барои илми забоншиносӣ, фарҳангшиносӣ ва инсоншиносӣ аҳаммияти калидӣ дорад.

Хулоса

Ҳамин тариқ, таҳқиқи муқоисавии сленги чавонон дар забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ нишон медиҳад, ки ин падида на танҳо лексикӣ, балки иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва инсонгароёна

мебошад. Сленг ҳамчун оинаи тафаккур ва эҳсосоти насли ҷавон амал карда, равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ҳамзамон ҳифзи ҳувиати миллиро инъикос менамояд.

Натиҷаҳои таҳқиқ метавонанд дар соҳаҳои забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, фарҳангшиносӣ ва сиёсати забонӣ истифода шаванд. Омӯзиши сленг ҳамчун падидаи зиндаи забон барои дарки амиқи равандҳои иҷтимоии муосир ва рушди худшиносии фарҳангии ҷавонон аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дорад.

АДАБИЁТ

1. Абдуллозода, М. (2021). Вижагиҳои лексикии забони гуфтугӯии тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон. – 112 с.
2. Ахмадзода, С. Н. (2017). Лингвокультурологияи муосир: масъалаҳо ва равандҳо. – Душанбе: Дониш. – 164 с.
3. Баҳриддинова, Ш. А. (2020). Забони ҷавонон дар муҳити иҷтимоии муосир. – Душанбе: Академияи илмҳои ҚТ. – 98 с.
4. Кабиров, Лутфулло Абдусаломович. (2023). Особенности перевода молодежного сленга с английского языка на таджикский: Автореферат кандидатской диссертации. – Душанбе: Донишгоҳи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи С. Улугзод. – 84 с.
5. Комилзода, Ф. Х. (2018). Муоширати иҷтимоӣ ва забоншиносии амалии тоҷикӣ. – Душанбе: Паёми илм. – 142 с.
6. Назарзода, М. А. (2019). Падидаҳои забонии ҷаҳонишавӣ дар гуфтори тоҷикӣ. – Душанбе: Ирфон. – 128 с.
7. Саидов, Шералӣ Абдурахмонович. (2019). Забони ҷавонон ва таъсири фарҳангҳои хориҷӣ. – Душанбе: Паёми илм. – 136 с.
8. Салимзода, З. М. (2022). Семантика ва фарҳанги гуфтори ҷавонони тоҷик дар асри рақамӣ. – Душанбе: Маркази пажӯҳишҳои иҷтимоӣ. – 102 с.
9. Табаров, Ҷ. А. (2020). Масоили иҷтимоӣ ва фарҳангии забони муосири тоҷикӣ. – Душанбе: Дониш. – 150 с.
10. Улуғбекова, Н. Р. (2016). Социолингвистический анализ молодежного жаргона современного русского языка. – Москва: Изд-во МГУ. – 212 с.
11. Худойназаров, А. М. (2021). Таъсири фарҳанги англисӣ ба забони ҷавонони тоҷик. – Душанбе: АМИТ «Ховар». – 96 с.
12. Шарипова, Г. Т. (2018). Психолингвистические особенности молодежной речи. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ. – 175 с.
13. Crystal, D. (2018). The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press. – 565 p.
14. Donnellan, C. (2015). Sociolinguistic Variation and Youth Language in Global Perspective. – Oxford: Oxford University Press. – 254 p.
15. Trudgill, P. (2000). Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. – London: Penguin Books. – 230 p.

Маълумот дар бораи муаллиф: Кабиров Лутфулло Абдусаломович – номзоди илмҳои филология саромӯзгори кафедраи назария ва типологияи забони англисии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, тел.: +992907151628. элек. Почта: lutfullo.kabirov95@mail.ru

Сведения об авторе: Кабиров Лутфулло Абдусаломович — кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры теории и типологии английского языка Бохтарского государственного университета имени Носири Хусрава. Телефон: +992907151628. Электронная почта: lutfullo.kabirov95@mail.ru

Information about the author: Kabirov Lutfullo Abdusalomovich — Candidate of Philological Sciences, Head Teacher at the Department of Theory and Typology of the English Language, Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav. Phone: +992907151628. E-mail: lutfullo.kabirov95@mail.ru

**ИСТИЛОҲОТУ ЛУҒОТИ МАЪДАНШИНОСӢ ДАР ОСОРИ МАНЗУМИ
АДАБИЁТИ ДАВРАИ КЛАССИКИИ ЗАБОНИ ФОРСИИ ТОҶИКӢ**

Каримзода С.Р.

**Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улуғзода**

Осори хаттии адабиёти классикии форсии тоҷикӣ фарогирӣ ганҷинаи бебаҳои лексикаи тамоми соҳаҳои рӯзмарраи мардуми тоҷик дар гузашта ва имрӯз маҳсуб меёбад. Дар он фарҳанги мардум, муошират, додугирифт, истеҳсолот ва дигар паҳлуҳои зиндагии мо вожа ба вожа то ин замон омадаанд. Истилоҳоти маъданшиносӣ дар байни анбӯҳи вожаву истилоҳоти таркиби луғавии забони тоҷикӣ инъикосгари илму фарҳанги тоҷик мебошанд. Онҳо як қисми таркиби луғавии забони тоҷикӣ буда, бори маъноии гуногунро аз замонҳои дур то ин замон расонидаанд.

Дар мақолаи мазкур муаллиф кӯшиш намудааст, ки чанде аз истилоҳоти маъданшиносиро дар осори классикии форсии тоҷик мавриди таҳқиқи забоншиносӣ қарор дода, баъзе вижагиҳои забонии онҳоро нишон додааст. Ба андешаи муаллиф истилоҳоти минерологӣ чун аз таркиби луғавии забон буда, дар баробари маънои асливу маҷозиро ифода кардан, ҳамчунин баёнгари онанд, ки забони тоҷикӣ ба забони илм дар мисоли истилоҳоти маъданшиносӣ ошноии бештару беҳтар доштааст.

Калидвожаҳо: истилоҳот, маҷоз, маънои аслӣ, маънои маҷозӣ, байт, мисраъ, таркиби луғавӣ, тафсир, осори классикӣ, забони тоҷикӣ.

**МИНЕРОЛОГИЧЕСКИЕ ЛЕКСИКИ И ТЕРМИНЫ В ПОЭЗИИ
КЛАССИЧЕСКОГО ПЕРИОДА ТАДЖИКСКО-ПЕРСИДСКИХ ЛИТЕРАТУРЫ**

Письменные произведения классической таджикской персидской литературы считаются бесценным кладом лексики, охватывающей все сферы повседневной жизни таджикского народа в прошлом и настоящем. В них дословно сохранились культура народа, коммуникация, торговля, производство и другие аспекты нашей жизни. Среди множества слов и терминов лексического состава таджикского языка термины горнодобывающей промышленности отражают таджикскую науку и культуру. Они являются неотъемлемой частью лексического состава таджикского языка и несут в себе разнообразную смысловую нагрузку от древних времен до наших дней.

В данной статье автор предпринял попытку подвергнуть некоторые термины горнодобывающей промышленности в классических таджикских персидских произведениях лингвистическому исследованию и показать некоторые их лингвистические особенности. По мнению автора, минералогические термины являются частью лексической композиции языка и, помимо выражения буквального и переносного значений, также свидетельствуют о большей и лучшей знакомстве таджикского языка с языком науки, например, с минералогическими терминами.

Ключевые слова: термины, метафора, буквальное значение, переносное значение, стихи, байт, лексическая композиция, толкование, классические произведения, таджикский язык.

**MINERALOGICAL VOCABULARY AND TERMS IN THE POETRY OF THE
CLASSICAL PERIOD OF TAJIK-PERSIAN LITERATURE**

The written works of classical Tajik Persian literature are considered an invaluable treasure trove of vocabulary, encompassing all aspects of the daily life of the Tajik people, past and present. They verbatim preserve the people's culture, communication, trade, production, and other aspects of our lives. Among the many words and terms in the Tajik language, mining industry terms reflect Tajik science and culture. They are an integral part of the Tajik language's vocabulary and carry a variety of semantic meanings from ancient times to the present day.

In this article, the author attempts to examine some mining industry terms in classical Tajik Persian works linguistically and highlight some of their linguistic features. According to the author, mineralogical terms are part of the lexical composition of the language and, in addition to expressing literal and figurative meanings, also indicate the Tajik language's greater familiarity with the language of science, such as mineralogical terms.

Keywords: terms, metaphor, literal meaning, figurative meaning, poetry, beyt, lexical composition, interpretation, classical works, Tajik language.

Инкишофу вусъати забони назм, доираи густариши он, инкишофи таркиби луғавӣ ва ба вучуд омадани анвои гуногуни навъҳои адабӣ ба забони адабии давр бетаъсир намонанд. Он ҳамеша, дар ҳама давраи замон дар паҳлуи наср қарор дошта, на кам аз он барои соҳибзабонон хизмат мерасонад. Забони назм метавонад баёнгари забони адабии давраи муайяни таърихӣ бошад. Инчунин, аз рӯи он паҳлӯҳои гуногуни иҷтимоӣ ва давр бозгӯ мешавад.

Истилоҳоти маъданшиносӣ пеш аз ҳама пайвастагиҳои химиявӣ буда, дар бахшҳои гуногуни илми муосир ба монанди, геология, химия, минерология, физика, география, ботаника, биология омӯхта мешавад. Бинобар ин, таҳқиқи якҷонибаи истилоҳоти маъданшиносӣ ба амақсад мувофиқ набуда, онро бояд дар доираи ҳар як бахши илм бо вазифа ва ҳосиятҳои мавриди омӯзиш бояд қарор дод. Дар ин мақола тасмим гирифтем, дар бораи истифодаи истилоҳоти марбут ба маъданҳои кӯҳӣ, ҷавохирот ва сангҳои қиматбаҳо дар ашъори баъзе адибони намояндаи адабиёти классикимон мулоҳизаҳои хешро иброз дошта бошем.

Адабиёти классикии форсии тоҷикӣ ба вусъат ва ғурупошии ҷаҳон давлатҳо ва давранҳои таърихӣ рост меояд. Новобаста аз ҳар давра, ғаразҳои дарборӣ ва дигар мусибатҳои рӯзгор адибон, шоирони мо дар ҳама давраи замон таҳаммулпазиро пеша карда, аз забон ва адабиёти мо ҳимоя кардаанд. Маҳз хизматҳои содиқонаи онҳо буд, ки забони тоҷикӣ аз нобудшавӣ, аз маҳлутоти зиёди бемаврид эмин ёбад. Доираи истифода, маъниофаринӣ ва иртиботи назмро вобаста ба истилоҳоти маъданшиносӣ, мақсади истифодаи онҳо ва дигар масоили марбутро аз ҷониби адибон чунин баён кардан ба мақсад мувофиқ аст: 1) дар байтҳо, мисраъҳо, ки истилоҳоти маъданшиносӣ бевосита, ба маънои истилоҳии худ ба қор рафтаанд; 2) дар матнҳо, ки истилоҳоти маъданшиносӣ ҳамчун баёнгари мафҳумҳои зебоишиносӣ ва марбут ба фарҳанги мардумӣ қорбурд доранд; 3) дар матнҳо, ки вожаҳои истилоҳоти маъданшиносӣ маънои маҷозӣ касб кардаанд; 4) дар матнҳо, ки истилоҳоти маъданшиносӣ ба сифати воситаҳои образи бадеӣ истифода шудаанд ва монанди инҳо.

1) дар байтҳо, мисраъҳо, ки истилоҳоти маъданшиносӣ бевосита, ба маънои истилоҳии худ ба қор рафтаанд. Қорбурди вожаҳои истилоҳоти маъданшиносӣ дар назми классикии форсии тоҷикӣ якранг нест. Он ба таври мутафовит буда, адибон онҳоро бо мавқеъҳои гуногун ба қор бурдаанд. Баъзеи онҳо агар маънои аслиро дар назар дошта бошанд, баъзеи дигар бо мақсади баёни маънои маҷозӣ овардаанд. Дар ин маврид метавон аз истилоҳи **синӣ** ёдовар шуд, ки дар ашъори ҳамасри Рӯдакӣ – Хисравии Сарахсӣ (вафоташ соли 994) ба қор рафтааст. Ҳол он ки дар ашъори Рӯдакӣ ин вожаҳо вонаҳурдем. Дар ФТЗТ вожаи мазкур чунин тафсир ёфтааст: «Зарфи ғирди мусаттаҳ аз тилло, нуқра, мис ва ё биринҷӣ, ки дар он табақ ва ҳурданиҳои дигарро мегузоранд, лаълӣ» [19, с.252]. Дар ин ҷо вожаи **синӣ** ба маънои лаълӣ, лаълии мисин, лаган – ба маънои аслии худ омадааст. Шоир ҳатто аз садои он меғӯяд. Маълум мешавад, ки он бо мис, бо суфтагии тунук сохта мешудааст:

Ту чи пиндориё, ки ман малахам,

Ки битарсам зи бонги **синию** тос? [4, с.378].

Асадии Тӯсӣ – яке аз аввалин фарҳангшиногон тоҷик дар мавриди вожаи мазкур дар фарҳанги худ чунин маълумотро пешниҳод мекунад: «ташт ва хон бувад» [17, с. 393]. Гумон меравад, ки Тӯсӣ зеро мафҳуми «хон» дастархон ва «ташт» шояд дастшӯйе, ки то ҳол дар баъзе минтақаҳои Тоҷикистон дар сари дастархон меоранд, то меҳмон пеш аз тановул дастони худро бишӯяд.

Истилоҳи **потила** яке аз дигар истилоҳоти соҳаи маъданшиносӣ буда, аз мис сохта мешавад ва ба як навъи зарф дар назар аст:

Рӯз ба оканда шудам, ёфтам,
Охури чун **потилаи** сифлагон [4, с.204].

Потила дар луғат ба маънои «деги мисини даҳанфарох, ки бештар дар ҳалвогарӣ истифода мешавад» омадааст [19, с.115]. маълум мешавад, ки потила зарфи нисбатан калон будааст. Азбаски, истилоҳи мазкур вожаи иқтибосии забони Ҳиндӣ аст, мо онро аз фарҳангҳои тафсирии забони Ҳиндӣ ҷӯё шудем. Дар яке аз фарҳангҳои тафсирии забони Ҳиндӣ истилоҳи фавқуззикр чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст: «1. Доме, ки барои доштани парандаҳо месозанд; 2. Зарфи гилин, шишагин ё мисин, ки барои равшан гирифтани, барои шамъро сӯхтан истифода мешавад; 3. Дегчаи мисин (ё аз дигар филиззоти қиматбаҳо тайёркардашуда)» [12, с. 484]. Вожаи мазкур дар осори классикии форсии тоҷикӣ ба ҳамон маъно, ки дар забони Ҳиндӣ роиҷ аст, омадааст. Доираи истеъмоли он дар адабиёти мо хеле маҳдуд аст.

Гузаштагони мо – тоҷикон юо мис давоми ҳазорсолаҳои гузашта шинос ҳастанд. Мувофиқи маълумоти маъданшиносон мис аз ҷиҳати баромади химиявӣ ба филиззоти гаронвазни ранга дохил мешавад, ки одатан ранги сурх дорад. Ин навъи филизро дар ҳаёти ҳаррӯза ва корҳои хоҷагидорӣ ба таври васеъ истифода менамоянд. Дар ФТЗТ дар техникаи муосир истифода шудани мис низ таъкид шудааст. Рушди технологияи муосирро бе мис тасаввур кардан ғайриимкон аст: «Унсурҳои химиявист, ки филизи сурхчаранги бисёр саҳт буда, дар техника ба кор меравад, аз он зарфҳои гуногун месозанд: табақи мис, кӯзаи мис; мис барин тафсидан монанди филизи мис зуд ва ба осонӣ тафсидан; ◇ миси касеро баровардан сирри касеро ошкор кардан; фиребу найранги касеро фош кардан; миси кор баромадан сирри касе ошкор шудан» [18, с. 844].

Аз нигоҳи баҳогузорӣ миёни филизоти ранга мис ҳамчун филизи миёнабаҳо эътироф шудааст. Аз ҷумла, Бобочон Ғафуров дар ин маврид чунин мегӯяд: «Дар миёнаҳои асри XI бо сабабҳои камчин шудани нукра, дар давлати Қарахониён дирҳамҳои ҳолӣ аз нукраро ба муомилот мебароварданд. Албатта, ин навъи муомилот ба ҳолати иқтисодии давлат вобаста буд. Ин қабил нукраҳо аз омезиши **мис** ва **сурб** сохта мешуданд» [8, с. 479]. Албатта, дар мавриди шарҳу тавзеҳи вожаву истилоҳоти заргариву мисгарӣ забоншинос М. Маҳмудов дар як мақолае андешаҳои ҷолиб баён намудааст [13, С.27-32.]. Дар ин мақола дар хусуси ин гурӯҳи вожаву истилоҳот суҳан рафта, ба расму русум ва фарҳангҳои миллии тоҷикон бевосита иртиботи доштани онҳо ишора шудааст.

Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ вожаи **мис** ҳудуди 20 маротиба истифода шудааст. Мис ҳамчун истилоҳи соҳаи маъданшиносӣ дар ин асари безавол маъноҳои гуногун омадаанд. Яке аз онҳо, ки ба маънои аслии худ омадааст:

Ба маънои аслӣ, филизи сурхранги саҳт:

Аз ӯ як раш ангишту оҳан яке,

Пароканда **мис** дар миён андаке [1, с. 240].

Дар назми классикии форсу тоҷик истифодаи истилоҳи **бечода** чашмрас аст. Ин истилоҳ дар назми классикии форсии тоҷикӣ истилоҳи **бадахш**, ки ин ҳам мансуб ба соҳаи маъданшиносӣ аст, ибора-истилоҳи «бечодаи бадахшӣ»-ро ба вучуд оварда, ба маънои аслӣ ба кор рафтааст. Дар ин ҷо шоир зери ибораи «бечодаи бадахшӣ» лаъли Бадахшонро ишора менамояд, ва маълум мешавад, ки он замон ҳанӯз навъҳои барои оммаи мардум номаълумро дошт:

В-он арғувон ба кашшӣ, бо сад ҳазор х(в)ашшӣ,

Бечодаи бадахшӣ бартохта ба мино [3, с. 40].

Байту мисраъҳое, ки дар онҳо вожаи «бечода» ба маънои аслии худ омада бошанд, кам нестанд. Дар бештари мавридҳо ин истилоҳ ранги сурхро ифода намудааст. Дар мисраи дуюми байти зерин бошад, вожаи «бечод» омадааст, ки инро метавон ҳамчун ҳодисаи омонимӣ дар забон эътироф кард:

Як раҳ, ки чу **бечода** шуд он ду руҳи бемор,

Бода хӯр аз он софӣ бар гунаи **бечод** [4, с.374].

Дар забони назми давраи классикии форсии тоҷикӣ истилоҳи **забарчадро** зиёд воমেҳӯрем. Забарчад аз истилоҳоти серистеъмоли маъданшиносист. Дар байти зерин истилоҳи **забарчад** маънои зарф ё обгире, ки аз забарчад сохта шудааст, ифода менамояд:

Чи аз чомаи нарму румӣ ҳарир,
Зи дурру **забарчад** яке обгир [1, с. 191].

Дар назми давраи классикии забони форсии тоҷикӣ истилоҳоте низ ҳастанд, ки номи ҷавохироти камарзишро ифода менамоянд. Мақсад аз ин гуфтаҳо истилоҳи *ҷамастро* метавон ном бурд, ки дар фарҳанги тафсирии «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ «аз ҷавҳарҳои фурӯмоияи кабуд, ки поре ба сурхӣ занад» шарҳу тафсир ёфтааст. Дар повараки он «ҷавохирӣ беқимат» ва дар мадди охир «булур» тафсил ёфтааст [17, с. 85].

Тараққиёт ва пешрафти илму технология дар замони муосир бо фарҳангу зиндагии мардум рӯз то рӯз алоқаманд гардида, тавсеа меёбад. Барои мисол, метавон аз истилоҳи шиша ном бурд, ки мо онро дар хонаву коргоҳу манзил ба таври васеъ истифода мебарем. Ин маъдани шаффоф бо машаққату омӯзишу таҷрибаи коркарди садсолаҳо бо омезиши дигар навъи маъданҳо рӯи кор омадааст. Шишаро дар илми маъданшиносӣ ҳамчун **булур** бештар мешиносанд. Булур дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба маъноҳои зерин омадааст: «Шишаи аълосифати шаффофе, ки дар рӯшноӣ тобиш ва ҷилои зебое медиҳад; ҷисми якҷинсаи сахтест, ки атом, ион ва молекулаҳои дар шакли панҷараи фазой мураттаб ҷойгир шудаанд ва дар табиат дар шакли бисёрқирра воমেҳӯрад; кристалл; булури кӯҳӣ навъи шаффофи квартс, ки дар соҳаи оптикаи физика ва дар сохтани маснуоти заргарӣ ба кор меравад» [18, с. 253].

Дар қатори истилоҳоти маъданшиносие, ки ҷавохирӣ камарзиш ва воҳиди пулии хурдро ифода намоянд, кам нестанд. Истилоҳи *донг* дар мисраҳои овардашуда, воҳиди пулии хурдро ифода менамояд, ки бо пашиз баробарарзиш аст. Вале пашиз ва донгро наметавон баробарарзиш унвон кард:

Харидӣ гар ўро ба донге панир,
Будӣ бо ман имрӯз чун шахду шир [1, с. 120].
Ба донге маро дӯш бифрӯхтӣ,
Ҳамае чашми шогирд бардӯхтӣ [1, с. 122.]

2) дар матнҳое, ки истилоҳоти маъданшиносӣ ҳамчун баёнгари мафҳумҳои зебоишиносӣ ва марбут ба фарҳанги мардумӣ корбурд доранд. Мардуми тоҷик аз даврони куҳан то имрӯз эътиқоди гуногунро бо роҳу усулҳои мухталиф дар худ нигоҳ медоранд. Истилоҳоти маъданшиносӣ, аз қабилӣ он истилоҳотест, ки ҳосили таҷрибаи ҷандинҳазорсолаи инсоният оид ба ин суннати вижаи фарҳангӣ буда, реша ба умқи таъриху фарҳанг дорад ва ба забони қавму қабилла, миллат, тамаддун вобастагии зичу ногусастанӣ дошта, дар баробари ин муаррифгари он мебошад. Истилоҳоти маъданшиносӣ бешак, робитаи қавмӣ, фарҳангӣ, наҷодиву байналмилалиро мунъакис менамоянд. Ин аст, ки дар забони назми классикии форсии тоҷикӣ ин падида бараъло мушоҳида мешавад. Масалан, дар байти зерини Фирдавсӣ бо маҳсулоти мисин (сим)-и риштамонанд дӯхтани матоъ тасвир ёфтааст. Ин маҳсулот нисбат ба риштаҳои маъмулии матоъгин мустақамтар буда, маъмулан ҳангоми набардҳо истифода мешуданд.

Ба меҳу ба **мис** дарзҳо дӯхтанд,
Савору тану бора афрӯхтанд [1, с. 168].

Истилоҳи **ақиқ** яке аз дигар истилоҳоти минерологӣ буда, дар гузашта истифодаи ин ҷавохирӣ қиматбаҳо миёни мардум роиҷ буд. Ба андешаи муҳаққиқон ҳанӯз дар Мисри Қадим аз он шаддаҳо ва ҳамелҳои оройишӣ сохта мешуданд, сониян барои оро додани тобутҳо вобаста ба сатҳи дороии фавтида аз ҳар гуна ҷавохирот ва ақиқ истифода мебуданд [2, с. 324]. Ин аз як тараф, яке аз унсурҳои маросими дафн бошад, аз тарафи дигар баёнгари он буд, ки сатҳи дороии шахси фавтида бо мафҳумҳои минерологӣ баҳо дода мешуд.

То имрӯз бо маъноҳои асливу маҷозии худ омада расидани вожаву истилоҳоти маъданшиносӣ бесабаб нест. Маъдани **ақиқ** дар миёни мардуми Шарқ, аз ҷумла, тоҷикон ҳанӯз аз давраи қадим маълум аст. Гузаштагонӣ мо онро бо мақсадҳои гуногунӣ маишиву фарҳангӣ истифода мебуданд. Гумон меравад, ки шухрати ин санг дар забони ҳукумати Рими Қадим ҳам

маълум будааст. Зеро яке аз олимони Рими Қадим дар бораи санги ақиқ чунин мегӯяд: «Ҳеч як санге мисли **ақиқ** дар давраҳои қадим зиёд истеъмолшаванда набуд» [5, с. 41].

«**Ақиқ** тибқи фарҳанги эътиқод муҳаббатро қавӣ месозаду хонаро аз нерӯҳои аҳриманӣ эмин ва пок нигоҳ медорад ва шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки бархе аз бонувони мо ҳамелҳои санги ақиқро ба гардан меовезанд» [15, С. 20-21.]. Инчунин доир ба маъдани ақиқ эътиқоду боварии фардӣ мавҷуд будааст: «Тибқи боварӣ ва эътиқод гӯё касе онро бо худ гардонад, ба оила хушбахтӣ, озоиштагӣ, бахту саодат меорад. Асабро ором намуда, ғаму ғуссаи дилро мебарорад» [6, С. 33-38].

Ба андешаи мо, яке аз сабабҳои меҳру муҳаббати мардум ба ақиқ дар он мушоҳида мешавад, ки он бо рангҳои зарду сурху норинҷии худ ба офтоб шабоҳат дорад. Бостоншиносон ва онҳое, ки бо қовишҳои мардумӣ машғуланд, дар мақбараҳои Миср, Арабистон, Эрон, Кавказ, Осиёи Миёна ва аз ҷумла Тоҷикистон лавозимоти оройишӣ бисёре, ки аз ақиқ сохтаанд, дарёфт кардаанд. Ин далели раднопазирест, ки моро ҳамчун халқи бо илму техникаи қоркарди маъдан мешиносонад. Таҳқиқот дар ин самт то ҳанӯз идома дошта, маҳсулоти аз маъдан сохташуда дар оянда метавонанд паҳлуҳои гуногуни маишати мардумони сарзаминҳои гуногунро бештар равшан намоянд.

Таҳқиқоти дар ин самт анҷомёфта нишон медиҳанд, ки ақиқҳои бештарини тобиши сурхдошта дар нимҷазираи Арабистон ва Ҳиндустон маълум аст. Савдогарон дар гузашта қўшиш мекарданд, ки ба минтақаҳои дигар аз он ақиқҳо бурда расонанд ва ғайдаи хуб ба даст оранд. Дар ин кишварҳо аз минаралҳои гуногун дар мисоли ҷавоҳирот ва сангҳои гаронбаҳо ба таври васеъ то ҳанӯз истифода менамоянд. Барои мисол, метавон аз истилоҳи ақиқ ёдовар шуд, ки ҳамзамон дар бештари осори хаттии ин давра истифода мешавад ва ба он вожаҳои **Яман** (Ямон), **яманиро** ҳамроҳ мекунанд, ки он сифати аълои ин навъи маъданро бозгӯ менамояд. Ин ибора аз осори Рӯдакӣ сар карда, то Сайиди Насафӣ ва баъдтар аз он омадааст. Устод Рӯдакӣ дар як байти хеш ибораи зебои «лаъли Бадахшон» ва ибораи намакини «ақиқи Ямонӣ»-ро хеле зебо овардаанд. Ба андешаи мо, нигинро ёдовар шудани шоир бидуни маънии киноявии «лаби ақиқини маҳбуба» ба ин маънӣ ҳам ишорае бошад:

Чанд аз ӯ сурх чун **ақиқи яманӣ**,

Чанд аз ӯ лаъл чун нигини Бадахшон [14, с. 142].

Қосимова М. Н. дар китоби «Таърихи забони адабии тоҷик» доир ба баъзе хусусиятҳои осори Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ андешаҳои худро иброз дошта, аз истифодаи истилоҳоти маъданшиносӣ дар осори Рӯдакӣ ишора намуда, номи 11 маъданро овардааст [11, с. 378].

Тибқи бовару эътиқод хотамқорӣ ва ҳунарҳои мардумӣ аз маснуоти маъдан (дастпона, халқа, нигин, муҳра, ангуштарин ва ғ.) сохта мешавад ва бо **бечода** зебу зиннат ёфта, ҳамчун тилисм ба соҳибаш устуворӣ, имон ва неру мебахшад. Дар байти зерин бошад, яке аз хусусиятҳои фарҳангии бечода – ҳосияти ҷозибанокии он тасвир ёфтааст. Ин маъданро баъзан бо истилоҳи «қаҳрубо», ки он ҳам маъдан аст, монанд мекунанд:

Шуд он тахти шоҳиву он дастгоҳ,

Замона рабудаш чу **бечода** қох [1, с. 76].

3) дар матнҳое, ки вожаву истилоҳоти маъданшиносӣ маънои маҷозӣ касб кардаанд. Маълум аст, ки ашӯҳои бо маъданҳо сохташуда барои эҳтиёҷоти мардум васеъ истифода мешаванд. Ҳолатҳои зиёде ҳастанд, ки шоирон дар мавридҳои зарурӣ ин гурӯҳи вожаву истилоҳотро ҳамчун рамзи ташбеҳу киноя ва маҷоз ба қор мебаранд. Дар ин маврид, истилоҳот аз маънои аслии худ берун шуда, маънои маҷозӣ касб мекунанд.

Дар байти зерин вожаи **бечода** ба ранги сурх далолат мекунад:

В-он нор ба қирдори яке ҳуққаи сода,

Бечода ҳама ранг бад-он ҳуққа бидода [9, с. 285].

Истилоҳи мазкур дар байти зерин маънои аслии худро аз даст дода, маънои «**ашики шахшуда**» омадааст. Яке аз тасвирҳои олӣ бо истифода аз истилоҳи маъданшиносӣ аст:

Бечора шаҳрбону маскул карда зону,

Бечода гашта луълу бар дарди ношикебо [3, с. 42].

Бечода рангҳои гуногун дорад: рангҳои сурх, сабз, сурхи бунафш, сабзи зумуррадтобаш

садсолаҳо боз оройишоти занони форсро бо даспонаву гӯшвор ва ангуштарин зеб медиҳанд. Муҳаққиқони соҳаи маъданшиносӣ бар он андешаанд, ки «ниёгонамон ин сангро «санги шоҳон» мегуфтаанд ва дар сатҳи сайқалшудаи онҳо акси ҳокимонро сабт мекардаанд. Ба онҳо хосиятҳои соҳирӣ ва рамзӣ мебахшиданд ва барои муолиҷаи бемориҳои гуногун, аз қабилӣ табларза ва зардпарвин истифода мекарданд» [7, с. 49].

Дар байти зерин истилоҳи *бечода* ба маънои маҷозии лабҳо омадааст:

Ду бечода бикшоду овоз дод,

Ки «Шод омадӣ, эй ҷавонмардзод [1, с. 278].

Абурайҳони Берунӣ дар асараш «Ал-ҷавоҳир фи ал-ҷавоҳир» вожаи тазаккурёфтаро бо чанд ном ёд мекунад. Он ҷо маълум нест, ки Берунӣ навъҳои бечодаро дар назар дорад ё чанд номи як мафҳумро ҳамчун муродиф овардааст: «бичозӣ (дона-дона), сачарӣ, гарвӣ, испидчашма, мезинаҷ». Ба қавли А. Берунӣ бечодаи тиллоранг ба оташ, ёкути сурх ба лаъли Бадахшон монандӣ дорад [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**5, с. 39]. Аз ин ишораҳои Берунӣ наметавон чашм пӯшид.

Ба андешаи муҳаққиқи ҷавон Каримзода С. Р. «Истилоҳоти маъданшиносӣ бори дигар собит месозанд, ки мардуми мо аз қадимулайём ба фарҳангу ҳунар ва маданияти коркарди маъдану филиззот ба таври суфтаву сайқалдиҳӣ ошно будаанд ва коргоҳҳои хурди истеҳсолӣ ва ихтисосҳое чун **заргар, маъданшинос** маъмул будаанд» [10, С. 713]. Онҳо дар ҳар як давраи таърихӣ рушди забон мавқеи ҳудро нигоҳ доштаанд. Бинобар ин, онҳоро ҷузъе аз таърихи забон шуморидан ба мақсад мувофиқ аст. Ҳарчанд дар доираи як мақолаи илмӣ фарогирии ҳамаи вожаву истилоҳоти маъданшиносӣ ғайриимкон аст, вале метавон дар бораи вижагиҳои чанде аз онҳо, ба монанди мавридҳои корбурд, маъниофаринӣ ва дигар ҷанбаҳои лексикӣ онҳоро метавон баён кард.

Буссад истилоҳи маъданшиносӣ буда, ҳаммаъноӣ *марҷон* аст ва дар ФТЗТ «ду буссад» киноя аз ду лаби ёр гуфта мешавад [18, с. 257]. Дар байти зерин маҳз ҳамин тасвири маҷозӣ оварда шудааст:

Чунин сурх ду буссаду мушк мӯй,

Шигифтӣ бувад, гар бувад пирҷӯй [1, с. 210].

Истилоҳи Буссад дар назми классикӣ форсии тоҷикӣ сермаъно ва серпахлӯ аст. Масалан, дар байти зерин ибораи **ду буссад** маънои маҷозӣ дошта, ду лаби ёрро ифода намудааст. Шоир бо ин меҳода лаби ёрро “сурх” гӯяд:

Бихандид аз он чора дар зери лаб,

Ду буссад ниҳон кард зери қасаб [1, с.199].

Дар байти зерин вожаи **бечода** ба маънои маҷозии сурх омадааст. Шоир дар ин байт лабро бо бечода тасвир додааст:

На Золу на он моҳи **бечодалаб**

Бихуфтанд як ҳафта дар рӯзу шаб [1, с. 365].

Истилоҳи дигари маъданшиносӣ – лочвард дар байти зерин бо калимаи шаб омада, ибораи «шаби лочвард»-ро ба вучуд овардааст, ки маънои маҷозӣ дорад:

Ҳама рӯи гетӣ **шаби лочвард**,

Аз он шамъ гаштӣ чу ёкути зард [1, с. 40].

Вожаи мазкур дар байти зерин бо вожаи гунбад омада, маънои маҷозии осмон – «гунбади лочвард»-ро ба вучуд овардааст:

Дигар рӯз чун **гунбади лочвард**,

Бароварду бинмуд ёкути зард [1, с. 72].

Баъзан вожаву истилоҳоти маъданшиносӣ дар забони осори классикӣ форсии тоҷикӣ ҳангоми истифода маънои маҷозӣ касб мекунанд. Ба маънои маҷозӣ омадани ин қабил калимаҳо дар назм барои бадеияти сухан, ҷаззобии байту мисраъҳо бо санъатҳои гуногуни бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Ин аст, ки бархе аз истилоҳот аз маънои асосии худ берун мешаванд ва маънои маҷозӣ касб мекунанд, ки ин аз инкишофи маънои калима далолат медиҳад.

Ҳамин тавр, дар рафти таҳқиқи ашъори баъзе аз намоёндагони адабиёти классикӣ форсии тоҷикӣ равшан гардид, истилоҳоти маъданшиносӣ дар забони назми классикӣ форсии тоҷикӣ

яке аз қабатҳои махсуси луғавӣ буда, барои инъикоси зебӣ, тасвир, муносибати фарҳангӣ мавриди истеъмоли васеъ қарор гирифтаанд. Будани истилоҳоти маъданшиносӣ дар назми давраи классикии форсии тоҷикӣ баёнгари он аст, ки мардуми тоҷикӣ аз давраҳои пеш бо маъданҳо, филозоти ранга шинос буда, қобилияти шинохт ва коркарди онҳоро доштаанд.

АДАБИЁТ

1. Абулқосим Фирдавсӣ. Шохнома. Ҷилдҳои 1-10 / Фирдавсӣ Абулқосим. – Душанбе: Адиб, 2007-2010.
2. Альфред Л. Материалы и ремесленные производства древнего Египта / Лукас А. – Москва, 1958. – 848 с.
3. Ашъори ҳакимон ва орифон. – Душанбе: Адиб, 2010. – 480.
4. Ашъори ҳамасрони Рӯдакӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
5. Баротов Р. Сангҳои гаронбаҳо ва ороишии Тоҷикистон / Р. Баротов. – Душанбе, 2005. – 112 с.
6. Бобомуродова М. У. Боварҳо (иримҳо) - и марбут ба ороишоти занон / М. У. Бобомуродова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (*маҷаллаи илмӣ*) бахши филологӣ. 4/2 (133). – Душанбе: Сино, 2014. – С. 33-38.
7. Вазиров К. В., Муҳаббатова М.М., Тоҷибеков М.Т. Геология ва сарватҳои табиӣ ноҳияи Ванҷ / К Вазиров. – Душанбе: «Фарас», 2003. – 72 с.
8. Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон: (Иборат аз ду китоб) / Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. Ҷ. 1. – 704с.; Ҷ.2. – 416 с.
9. Дар партави Хуршед. – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 с.
10. Каримзода С. Р. Аз таърихи омӯзиши вожаву истилоҳоти маъданшиносӣ дар забони тоҷикӣ. / С. Р. Каримзода // Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 11 (92) Том 4. Ноябрь 2025 г. С. 712-719.
11. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Ҷилди 1. – Душанбе, 2012. – 568 с.
12. Луғати намунавии ҳиндӣ. – Банорас: Бҳаргав Букдипо. 1984. – 952 с.
13. Маҳмудов М. Луғат ва истилоҳоти заргарӣ ва мисгарӣ / М. Маҳмудов // Номаи паҷуҳишгоҳ. №15-16. – Душанбе, 2007. – С.27-32.
14. Рӯдакӣ. Ашъор. – Душанбе: Адиб. 2011. – 416 с.
15. Сангмамадова Д. Бадахшон ҳазинаи сангҳои ҷавоҳир / Д. Сангмамадова // Бонувони Тоҷикистон, №4, 2019. С. 20-21.
16. Санонӣ Ғазнавӣ. Мунтахаби ашъор / Ғазнавӣ С. – Душанбе: Адиб, 2011. – 480 с.
17. Тӯсӣ Асадӣ. Луғати фурс / А. Тӯсӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2015. – 492 с.
18. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
19. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2008. – 945 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Каримзода Самариддин Раҳматулло* – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, н.и.ф., муаллими калони кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ. Суроға: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Ф. Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: +992 918291159. E-mail: rahmatulloevich.1991@mail.ru

Сведения об авторе: *Каримзода Самариддин Раҳматулло* – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода, к.ф.н., старший преподаватель кафедры теории и практика языкознание. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиев, 17/6. Тел.: +992 918291159. E-mail: rahmatulloevich.1991@mail.ru

Information about the author: *Karimzoda Samariddin Rakhmatullo* – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda, c.p.s., senior lecturer of the Department of Theoretical and practical Languages. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, st. Muhammadiev, 17/6. Tel.: +992 918291159. E-mail: rahmatulloevich.1991@mail.ru

КОРБУРДИ КАЛИМАҲОИ ШЕВАГИИ ЭТНОГРАФИЙ ДАР ПОВЕСТҲОИ СОРБОН

Муҳаммадҷонзода О.О., Кенҷазода Ф.К.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улуғзода

Дар мақола оид ба калимаҳои шевагии этнографӣ дар повестҳои Сорбон сухан меравад. Муаллиф қайд намудааст, ки дар повестҳои Сорбон вожаҳои шевагии этнографӣ хеле фаровон истифода шудаанд. Диққати муҳаққиқ бештар ба истифодабарии вожаҳои шевагии этнографӣ дар повестҳои Сорбон равона гардидааст. Бояд таъкид кард, ки ин намуди вожаҳо дар асарҳо бо шаклҳои мухталиф ва дар мавридҳои гуногун истифода шудаанд. Аз таҳлил ва баррасии калимаҳои шевагӣ дар асарҳои Сорбон муҳаққиқ ба чунин натиҷа расидааст, ки Сорбон вожаҳои шевагии номбурдаро хеле моҳирона ба кор бурдааст. Аз маводди мавҷуда ба чунин хулоса расидан мумкин аст, ки забони тоҷикӣ аз вожаҳои калимаҳои шевагӣ - суннати бунёди қухандошта хеле ғановатманд буда, аз он донишмандон ва забоншиносон барои рамзкушоии осори тоҷикон ба таври фаровон истифода намудаанд. Сорбон ин гуна вожаҳоро хеле хуб ва бамаврид истифода намудааст, ки муаллиф бархе аз онҳоро мавриди баррасӣ қарор додааст.

Калидвожаҳо: ун, читур, чи зайл, ҷафидан, ҳаял, кулук, филфавр, ангошта, кулӯхи бачашм, заҳра доштан, шева, этнографӣ, забон.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ДИАЛЕКТИЗМОВ В РАССКАЗАХ СОРБОНА

В статье рассматривается этнографическая риторика в рассказах Сорбона. Автор отмечает, что в названиях повестей Сорбона широко используются этнографические диалектизмы. Внимание исследователя сосредоточено на использовании этнографических диалектизмов в рассказах Сорбона. Следует отметить, что подобные слова используются в произведениях в различных формах и в разных контекстах. На основе анализа и изучения риторических приемов в повестях Сорбона исследователь пришел к выводу, что Сорбон очень технично (грамотно) использовал вышеупомянутые диалектизмы. На основании имеющихся материалов можно сделать вывод, что таджикский язык очень богат старинными, традиционными словами и фразами, которые ученые исследовали и лингвисты широко использовали их в таджикских произведениях. Сорбон очень удачно и уместно использовал такие слова, и автор рассмотрел некоторые из них на данной статье.

Ключевые слова: он, как дела, каков, жимать, опаздывать, корчиться (напрягать тело), быстро (быстро заходить), палец, кулок в глаз попал, хватило духу (осмелиться), диалект, этнография, язык.

USE OF ETHNOGRAPHIC DIALECTISMS IN SORBON'S NOVELLAS

The article examines ethnographic rhetoric in Sorbon's novella. The author notes that ethnographic dialecticisms are widely used in the titles of Sorbon's novellas. The researcher focuses on the use of ethnographic dialecticisms in Sorbon's novellas. It should be noted that such words are used in various forms and contexts in the works. Based on the analysis and study of the rhetorical materials in Sorbon's novellas, the researchers concluded that Sorbon used the aforementioned dialecticisms very skillfully. Based on the available materials, it can be concluded that the Tajik language is rich in ancient, traditional words and phrases, which scholars have studied and linguists have widely used in Tajik works. Sorbon used such words very successfully and appropriately, and the author has examined some of them in this article.

Keywords: he, how are you, what is he like, squeeze, to be late, to brace one's body, quickly (enter quickly), imagine, hard on the eye, to have the courage (to dare), dialect, ethnography, language.

Омӯзиши ҳар як баҳши илми забоншиносӣ роҳи равиши худро доро мебошад. Нависандаи ҳалқии Тоҷикистон Сорбон аз адибони мумтозест, ки дар интиҳоби калима, ҳосса калимаҳое, ки бо тасвир ҷилои тоза дода метавонанд ва муассирии суханро дучанд менамоянд, маҳорат дорад.

Яке аз ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ *диалектизм*ҳо мебошанд, ки як қабати луғати забони асарҳои ӯро ташкил медиҳанд.

Сорбон дар бобати истифодаи калимаҳои шевагӣ рағбати махсус зоҳир мекунад. Маҳорати суҳанпардозии Сорбонро дар ин хусус Р. Ғаффоров ба таври зер тасвир менамояд: «Аввалин чизи қобили диққат ҳамин аст, ки нависанда ба ивази баъзе калимаҳои тасоддуфӣ, ки дар забони адабии имрӯза падида меоянд, калимаҳои аслии тоҷикиро ёфта, ба қор бурдааст. Қисме аз ин калимаҳо дар асарҳои дигарон низ дучор мешаванд, аммо услуби фарқунандаи Сорбон ин аст, ки вай онҳоро доништа бештар истифода менамояд» [10, 139]. Дар ҳақиқат, бисёр калимаҳои лаҳҷавӣ, ки дар ин повестҳо ва дигар асарҳои Сорбон ба қалам рафтаанд, хусусияти классикӣ доранд. Аз қабилҳои *сӯк*, *парворӣ*, *дарафш*, *полон*, *падарандар*, *фук*, *пай* ва ғайра, ки қисме аз онҳо дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Лабибӣ, Мавлоно, Ҷомӣ ва дигар бузургони адабиёти классикии тоҷик ба қор рафта бошанд ҳам, дар забони адабии ҳозира ба ҷойи онҳо муодилҳои *қилтиқ*, *бурдоқӣ*, *падарӣӯгай*, *из* ва ғайра истеъмол меёбанд, ки тоҷикӣ нестанд [15, 19-46]. Як қисми диалектизмҳои, ки ин адиби хушсалиқа дар ин асарҳо қор фармудааст, аз муродифҳои адабии худ бо тобишҳои маъноӣ ва хусусиятҳои услубӣ фарқ мекунаду шакли тасвири ифода, ё калимаҳои бегонро иваз карда метавонанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои *пармуч* (меваи пажмурдаи шохӣ дарахт), *даққӣ* (мӯйи саҳт чигилшуда, печида), *лук* (лаҳҷаи фурузон), *поза* (оҳани нӯги испор), *луссак* (берӯ, шилқин дайду) ва амсоли инҳо дохил мешавад. Аз асарҳои Сорбон боз калимаҳои зиёди классикиро пайдо кардан мумкин аст, ки қисме аз онҳо дар лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон ё баъзе лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ маъмул буда, дар забони адабии муосири тоҷик истеъмол намеёбанд. Калимаҳои *ёристан*, *олӯда*, *полидан*, *арғушт*, *солор*, *марза*, *лайс* ва ғайра аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Бо вучуди ҳамин қадар маҳорати забондонӣ ва салиқаи хуби нависандагӣ доштани Сорбон доир ба забон ва услуби асарҳои ӯ, ба ҷуз баъзе ишораҳои Р. Ғаффоров, ки дар асари худ «Нависанда ва забон» овардааст, то имрӯз ягон асари мукаммали илмӣ таълиф наёфтааст [10, 139-144]. Аз ин хотир, мо ба ҳулосае омадем, дар мақола роҷеъ ба бурду боҳти Сорбон дар истифодабарии диалектизмҳои асарҳояш, махсусан, повестҳои «Ҷӯғӣ» ва «Буд-набуд» суҳан рӯйи ҷараён орем.

Калимаҳои лаҳҷавӣ мавзӯи омӯзиши ҳам шевашиносӣ ва ҳам услубшиносӣ мебошанд. Лаҳҷашиносон ин навъи калимаҳоро дар доираи луғати лаҳҷаю шеваҳои алоҳида ба таҳқиқ гирифта, тавассути онҳо лаҳҷаи таҳқиқшавандаро бо забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари дуру наздик муқоиса менамоянд. Услубшиносон бошанд, диалектизмҳоро дар асарҳои бадеӣ вобаста ба мавриди истифодаи онҳо дар суҳани тасвирии муаллиф ва ё нутқи персонажҳо, бамаврид ё бемаврид қор фармуда шудани онҳоро мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд. Таҳқиқоти мо дар асоси мабдаи дуҷумла сурат мегирад.

Сорбон аз он нависандагони соҳибистеъдоди тоҷик аст, ки эҷодиёти ӯ, асосан, аз охири солҳои шаст ва аввали солҳои ҳафтоди асри ХХ дар адабиёт мавқеъ пайдо кард. Асарҳои ӯ дар пояи баланди эҷодӣ таълиф ёфтаанд. Нависанда дар бобати эҷоди асарҳои гуногунмазмуну гуногунғоя сабки махсуси эҷодии худро дорад. Услуби фардии ӯ, пеш аз ҳама, дар истифодаи калимаю мафҳумҳои забони зиндаи халқ ба назар мерасад. Воқеан, Сорбон аз ҷиҳати истифодаи диалектизмҳо нисбат ба дигар адибони ҳамсоли худ хеле фаъл аст. Ӯ ҳаминро дар назар дорад, ки диалектизмҳо асоси забони адабӣ ва ҳам аз сарчашмаҳои хуби инкишофи такомули он ҳисоб меёбанд.

Дар асарҳои бадеӣ, ки меъёри муқаррарии забони адабӣ мебошад ва нависандагон онро хуб медонанд, бо ниятҳои услубӣ таъмин намудани бадеияту халқияти забони асар, фардӣ намудани нутқи персонажҳо, нишон додани вазъи иҷтимоии давру замон аз диалектизмҳо васеъ истифода мекунанд. Истифодаи ин навъи воҳидҳои нутқ аз устодони суҳан маҳорати баланд ва забондониву забонфаҳмии махсусро талаб менамояд. Чунки диалектизмҳо дар ҳама ҳолат ва дар ҳама гуна вазъияти нутқ қобили қабул ва шоистаи қорӣ дар забони асарҳои бадеӣ буда наметавонанд. Танҳо диалектизмҳои шоистаи пазириш ва лаёқати дар услуби бадеӣ истифода шудан доранд, ки дар ҳақиқат, бори маънӣ мекашанд, тобишҳои гуногунӣ услубӣ дошта бошанд ва ба тасвир ҷилои тоза ва обуранги бадеӣ бахшида тавонанд. Бинобар он, аҳли адаб

вазифадоранд, ки аз луғати пурғановати забони халқ унсурҳоеро чудо намоянд, ки ҳам ба мароми эҷоди онҳо созгор бошанд ва ҳам мақсадро пурра фаро гирифта, ба хонанда дар роҳи дарки ҳадафҳои адиб душворӣ пеш наорад.

Нависандаи маъруфи тоҷик Сорбон ин тарафи масъаларо ҳамеша таҳти назар қарор медиҳад ва кӯшиш менамояд, ки калима ва таркибу ибораҳои истифодакардааш ба мақсади эҷодии ӯ муфаввиқ бошанд ва хонандагон ба моҳияти маънии онҳо сарфаҳм рафта тавонанд.

Диалектизмҳое, ки дар повестҳои Сорбон «Чӯғӣ» ва «Буд-набуд» ба кор рафтаанд, аз рӯи муносибати худ ба ашӯ ва ҳодисаву воқеаҳои олами ҳастӣ як хела буда наметавонанд. Аз ин рӯ, онҳоро бо ду гурӯҳи калон чудо мекунем: диалектизмҳои ашӯӣ ва ғайриашӯӣ.

Таҳлили забони повестҳои «Чӯғӣ» ва «Буд-набуд» собит намуд, ки Сорбон дар ду асар бештар аз диалектизмҳои ашӯро истифода кардааст. Сабаб дар он аст, ки ин навъи диалектизмҳо дар бобати ҷоннок ва пуробуранг ба қалам додани ҳодисаҳои мавриди тасвир нисбат ба дигар навъҳои онҳо фаъолтаранд. Аз ҷониби дигар, диалектизмҳои ашӯӣ дар захираи луғати лаҳҷаҳои маҳаллӣ хеле зиёданд ва тавассути онҳо лаҳҷаҳои хуби бадеиву образнок сохтан мумкин аст.

Диалектизмҳое, ки дар повестҳои Сорбон «Чӯғӣ» ва «Буд-набуд» ба кор рафтаанд, аз ҷиҳати таркиби овозӣ, хусусиятҳои семантикӣ-маъноӣ, ифодаи номи ашӯӣ гуногун аз якдигар фарқ мекунанд, ки ҳамин фарқиатҳо зарурати ба гурӯҳҳои зерин тасниф намудани онҳоро ба миён меорад:

Диалектизмҳои фонетикӣ хусусиятҳои системаи овозии ягон лаҳҷаи муайянро инъикос менамоянд. Ҳодисаҳои фонетикӣ дар сохтори овозии калимаҳои лаҳҷавӣ аз унсурҳои маъмули меъёрӣ чудо шуда меистанд. Барои мисол калимаҳои “*чаим*” ва “*дегдон*”-ро мегирем, ки дар тасвири Сорбон онҳо дар шакли овозии “*чиим*” ва “*декдун*” ба кор рафтаанд.

Ин навъи диалектизмҳо дар повестҳои Сорбон бештар дар нутқи персонажҳо ба кор рафтаанд. Ин аз он ҷиҳат аст, ки персонажҳо, асосан, мардуми деҳотанд ва онҳо аз аҳли савод нестанд. Аз ин рӯ, дар талаффузи онҳо аксарияти калимаҳои меъёрии шакли лаҳҷавӣ пайдо мекунанд. Ин ҳодиса ҳам дар калимаҳои тоҷикӣ ва ҳам дар унсурҳои иқтибосӣ ба мушоҳида мерасад.

Калимаҳои аслан тоҷикии дар забони адабӣ маъмул дар лаҳҷаҳои Панҷакент, ки персонажҳои Сорбон намояндагони ҳамин лаҳҷаҳо мебошанд, дар чунин шаклҳои овозӣ истеъмол меёбанд:

а) ба ҷойи овози *а* омадани овози *и*: *чаим-чиим*: Баъд диққат кард, ки дар мардумаки *чиимаш* сурати духтараки меҳрубонаш қолаб гирифтааст [1, с.241].

б) ба ҷои овози *о* омадани овози *у*: *хоҳар-хуҳар*: Хуҳар, мо ин ҷо гапшунавӣ наомадаем, қору борамонро монда омадем [1, с.351].

в). афтидани овозҳои *йа* (*я*) аз таркиби бандакҷонишини соҳибии шахси сеюми танҳои *и - яш*: Ба рӯш мурам, *ҳамааш* ҳам ҷой, вале ба каси одаткарда азоб будааст [1, с.173].

Аз калимаҳои иқтибосӣ дар повестҳои Сорбон зиётар унсурҳои русӣ ба кор рафтаанд. Адиб онҳоро дар муоширати персонажҳо мавриди истифода қарор додааст. Маълум аст, ки вожаҳои русӣ дар нутқи аҳолии деҳот мутобиқ ба меъёрҳои талаффузи лаҳҷаи худӣ онҳо истеъмол меёбанд. Ин табиист, зеро ҳоло раванди аз худ шудани иқтибосоти русӣ дар шохҳои лаҳҷавии забони миллии тоҷик ба охир нарасидааст. Аз ин хотир, нависанда онҳоро дар сухани персонажҳо дар ҳамон шакли лаҳҷавияшон ба кор бурдааст.

Персонажҳои повестҳои Сорбон, чунон ки гуфта шуд, асосан, мардуми меҳнаткаши ноҳияи Панҷакент мебошанд, ки дар лаҳҷаи Панҷакент калимаҳои русии *колхоз*, *граждан*, *милитсия* дар шакли лаҳҷавии *колхӯз*, *гараждон*, *милиса* истеъмол меёбанд. Ин ҳодиса дар заминаи хусусиятҳои овозӣ ба амал меояд. Чунончи:

а) дар заминаи ивазшавии садоноки *о* ба *а* ва *ӯ*: *колхӯз-колхоз*: Ман ҳеҷ гоҳ ба *колхӯз* намеравам [1, с.240].

б) дар заминаи афзоиши овозҳо: *гараждон-граждан*. Ин ҷо садоноки *а* афзоиш ёфтааст: Одами андак не, ман ҳам баробари онҳо ҳуқуқ дорам, *гараждон* шудан [1, с.349].

в) дар заминаи ихтисоршавии овозҳо: *милиса-милитсия*. Дар ин калимаи иқтибосӣ ҳам ҳамсадои *и* фуруғуздор гардидааст ва ҳам овозҳои *-ия* ба *а* табдил ёфтаанд. Яъне, калимаи

мазкур дар лаҳҷаҳои Панҷакент ду ҳодисаи фонетикиро аз сар мегузаронад ва Сорбон онро дар ҳамоншакли лаҳҷавиаш кор фармудааст:

Ин лаънатино *кулӯк* кун, баъд бурда ба *милиса* месупорем [1, с.266].

Муқоисаи мавод нишон медиҳад, ки диалектизмҳои фонетикӣ дар асарҳои Сорбон нисбатан хеле кам ба кор рафтаанд. Ин аз он хотир аст, ки дар асарҳои бадеӣ, то мумкин аст, унсурҳои ғайриадабӣ ва берун аз меъёрҳои забони меъёрӣ бояд кам мавриди истифода қарор гиранд. То ин ки дар мазмун ва муҳтавои асар, ғоя ва сужети он, мақсаду мароми эҷодии адибон ба хонандагон, ки намояндаи лаҳҷаҳои гуногунанд, мушкilot пеш наорад. Аз тарафи дигар, диалектизмҳои фонетикӣ, ба ҷуз он ки забони асарҳои бадеиро олуида месозанд, дар рушду такомули забони адабӣ мавқеъ пайдо карда наметавонанд. Сорбон, ҳамчун адаби санҷидакор, ин тарафҳои масъаларо дар таълифоти худ ба ҳисоб гирифтааст.

Роҷеъ ба ин масъала муҳаққиқон фикру андешаҳои гуногун баён намудаанд. Масалан, забоншинос В.Н.Прохорова қайд мекунад, ки «Зимни мафҳуми диалектизмҳои фонетикӣ калимаҳое дар назар дошта мешаванд, ки нишондиҳандаи хусусиятҳои овозии шеваҳои лаҳҷаҳо мебошанд» [23,6]. Дар адабиёти бадеӣ вобаста ба тақозои мавзӯ ва жанри асари бадеӣ, хусусан, бо нияти нишон додани ҳислат, рафтору кирдор ва савияи забондонии персонажҳо ба диалектизмҳои фонетикӣ рӯ овардани нависандагон лозим меояд. Чунки «Забони адабиёти бадеӣ забонест, ки тавассути он адибон бо далел вазифаҳо ё мақсади эҷодии худро муайян мекунад» [27,177]. Дар ин маврид қаламкашон ба хотири таъмини айнияти тасвир, зиндаи воқеъ падид овардани ҳодисаи воқеаҳо ва тарзу тариқи суҳанронии персонажҳо аз диалектизмҳои фонетикӣ истифода мекунанд. Ин имкон медиҳад, ки маҳали зист ва амалиёти персонажҳо дақиқ ва боварибахш ба қалам гирифта шавад. Адиб вақте ба ин ноил мегардад, ки хусусиятҳои фонетикӣ лаҳҷаро дар нутқи намояндагони он - персонажҳо дуруст ва бамаврид ҷой дода бошад. Вақте ки маводи повестҳои нависандаро аз назар мегузаронем, мебинем, ки ӯ, дар ҳақиқат, диалектизмҳои фонетикиро бо мақсади таъмини айнияти тасвир, нишон додани макони зист ва ғайрияти персонажҳо, пуртаъсир намудани забони повестҳо ба кор бурдааст.

Аҳли адаби тоҷик - аз устод Айнӣ то адибони ҷавони имрӯза дар асарҳои худ аз диалектизмҳои лексикӣ истифода мебаранд. Зеро диалектизмҳо, чунон ки гуфтем, як омил инкишофи забони адабӣ мебошад ва тавассути асарҳои бадеӣ ба луғати забони адабӣ роҳ меёбанд. Ба ҳама маълум аст, ки диалектизмҳои *ҷумак* (ҷумаки офтоба), *арбада* (чангҷол, кашмакаш) ва монанди инҳо ба воситаи асарҳои устод Айнӣ ба забони адабӣ гузаштанд [9,21].

Диалектизмҳои лексикӣ номи маҳаллии ашёи ҳодисаҳои мебошанд, ки дар забони адабӣ онҳо тавассути калимаҳои дигар ифода меёбанд. Масалан, воҳидҳои луғавӣ *шӯ* (шавҳар), *маданг* (сарпӯш, қулфи сандук), *бугча* (бастаи либос, ҷиҳоз), *учоқ* (дегдони хурди ҷойҷӯшонӣ), *маслуҳ* (хайвони кушташуда), *кулӯк* (дастубаста) аз гурӯҳи диалектизмҳои лексикӣ мебошад, ки дар повестҳои Сорбон кор фармуда шудаанд. Нависанда аз онҳо ҳам дар тасвири худ ва ҳам дар нутқи персонажҳо истифода кардааст.

Диалектизмҳои лексикӣ дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ аз ҷиҳати миқдор хеле зиёданд. Бинобар он, дар нутқи персонажҳои бесаводи деҳотӣ фаровон истифода шудани онҳо ҳодисаи табиист. Ин ҳам пӯшида нест, ки нависанда, вақте ки персонажҳои асарашро ба суҳан мебарорад, хоҳнохоҳ зарурати истифодаи ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ пеш меояд. Р. Ғафоров қайд мекунад, ки «Дар асарҳои бадеӣ, ки мӯйянкунандаи меъёрҳои муқаррарии забонҳои адабӣ мебошанд, шоиру нависандагон ин навъи калимаҳоро бо мақсадҳои гуногуни услубӣ ба кор мебаранд» [10,129]. Калимаҳои навъи мазкур, ки моҳияти гуфтугӯӣ доранд, адибон онҳоро ҳам дар тасвири худ ва ҳам дар нутқи персонажҳо ба кор мебаранд ва ба ин восита аз ҳисоби унсурҳои умумишавандаи онҳо ҷойҳои холии забони адабиёро мукамал месозанд.

Диалектизмҳои лексикӣ, ки дар повестҳои адиб истифода гардиданд, аз ҷиҳати моҳияту муҳтавои худ ва муносибати забонӣ яхела нестанд. Аз ин ҷиҳат, онҳоро ба ду гуруҳ ҷудо мекунем:

а) Диалектизмҳое, ки дар асл моли худӣ забони тоҷикӣ мебошанд:

Ба ин гурӯҳ вожаҳои *шӯ* (шавҳар), *бугча* (бастаи сару либос ва чихоз), *маданг* (сарпӯш, қулфи сандук), *маслук* (хайвони кушташуда) ва амсоли инҳоро метавон шомил сохт: *Маслук* дар миёна ҳайрон буд [1, с.192].

Нависанда калимаи *маслукро*, чунон ки мебинем, дар шакли *маслук* кор фармудааст. Пас, маълум мешавад, ки он дар лаҳҷаҳои Панҷакент ду шакли овозӣ доштааст. Аммо муодили *маслук* маънии «чӯшондашуда, гӯшти пухташуда»-ро мефаҳмонад. Дар луғати дузабонаи русӣ ба тоҷикӣ ин калима ба маънои “хароб, лоғар” низ оварда шудааст [25,102]. Вале ҷумлае, ки Сорбон шакли *маслукро* кор фармудааст, талаб мекунад, ки дар он на муодили *маслук*, балки шакли *маслук* истифода шавад.

Ин ҷо, ба гумони мо, нависанда то ҷойе саргарми тасвир шуда, аз тафовути маъноии шаклҳои *маслук* ва *маслук* беҳабар мондааст. Ҳол он ки нависанда худ ҳомӣ ва пуштибони забон аст ва бояд ҳар як воҳиди луғавиро - хоҳ лаҳҷавӣ бошад, хоҳ меъёрӣ, дар коргоҳи эҷодии худ санҷида, бо луғатҳо муқоиса карда, пас муодили дурусту муносиби онҳоро мавриди истифода қарор диҳад.

Аз маънидодӣ луғат бармеояд, ки вожаи *маслук/маслук* дар ифодаи мафҳуми сифатӣ меояд, вале дар мисоли овардаи адиб вай моҳияти предметӣ зоҳир кардааст. Яъне, субстантиватсия шудааст. Аз ин рӯ, мо онро ба гурӯҳи диалектизмҳои предметӣ дохил намудем.

Дар забони адабии тоҷик воҳидҳои луғавӣ *шавҳар*, *қулф*, *сарпӯш*, *гиреҳ*, *баста* ва амсоли инҳо истифода мешаванд, маънии онҳо ба ҳама маълум аст. Вале Сорбон ба ҷои онҳо дар повестҳояш синонимҳои лаҳҷавӣ *шӯ*, *маданг* ва *бугчаро* истифода кардааст. Пас, саволе пайдо мешавад, ки оё нависанда ба ин ҳақ дорад? Албатта, ҳақ дорад, чунки адиб, агар персонажи худро ба лаҳҷаи худаш ба суҳан намероавард, таъсири тасвиrotи ӯ ба хонанда кам мешуд ва ҳам обурани бадеии асар таъмин намегардид. Ин калимаҳо дар асарҳои ӯ дар мавридҳои зерин ба кор рафтаанд:

-Не, бобо, ман бекас нестам, *шӯ* дорам [1, с.169].

-Ман *бугчаро* он ҷо мемондам [1, с.203].

Зуд-зуд назди сандук омада, лаб ба *маданги* он гузошта мепурсид, ки аҳволи духтар чи тавр аст [1, с.229].

б) диалектизмҳо, ки хусусияти иқтибосӣ доранд:

Бояд тазакурр дод, ки диалектизмҳои иқтибосие, ки Сорбон дар повестҳои мавриди пажӯҳиш мавриди истифода қарор додааст, чандон зиёд нестанд. Ҳангоми таҳлили мавод собит намудем, ки ин калимаҳо ба забонҳои туркӣ, пеш аз ҳама, ба забони узбекӣ мансубанд. Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои *учоқ* (дегдончаи чойчӯшонӣ), *уймоқ* (ангуштпона) ва *тақал* (фиреб, найранг)-ро метавон шомил сохт, ки ҳама дар нутқи персонажҳо ба кор рафтаанд:

-Хола, *уймоқ* дорӣ? [1, с.210].

-Ин ҳама *тақали* бародари худат [1, с.224].

-Чинӣ *учоқ* монда, оташ гиронд... [1, с.203].

Воқеан, диалектизмҳои *уймоқ*, *учоқ* ва *тақал* танҳо ҳоси лаҳҷаҳои Панҷакент нестанд. Яъне, онҳо доираи васеи интишор доранд ва дар як қисм лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ низ истеъмол меёбанд, ки ин шояд ба раванди якхелаи таъсири забонҳои туркӣ ба лаҳҷаҳои тоҷикӣ бошад.

Адиб дар асарҳои хеш диалектизмҳои этнографиро истифода кардааст, ки онҳо вожаҳои мебошанд, ки ба ҷиҳати рӯзгордорӣ мардум, муносибату муомила ва суннатҳои мардумӣ дахл доранд. Дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (барои мактабҳои олӣ) оид ба диалектизмҳои этнографӣ чунин иттилоъ дода мешавад: «Диалектизмҳои этнографӣ аз калимаҳои шевагӣ иборатанд, ки предмету ҳодисаҳои ҳоси ин ё он маҳалро ифода менамоянд» [14, 60].

Бояд қайд кард, ки диалектизмҳои этнографӣ як навъи диалектизмҳои лексикӣанд. Ба таври дигар, диалектизмҳои этнографӣ аз дохили диалектизмҳои лексикӣ баромада, дар ифодаи номи ашё меоянд, ки он номҳо ба тарзи зиндагии аҳолии маҳалҳои алоҳида дахл дошта, дар забони адабӣ синоним надоранд. Масалан, воҳиди луғавӣ *саргирак* (яктаҳ, ҳарчизе, ки аз болои рӯмол ба сар кашида мешавад), *эрганақ* (дари ҳасии қапа), *гунӣ* (зарфи дӯғкашӣ), *карсон*

(тавок барои хамир кардан), *ширдон* (зарфи сафолии кӯзамонанд), *кафа* (саракҳои нимкуфтаи чаву гандум), *фута* (миёнбанд), *учоқ* (дегдончаи чойчӯшонӣ), *уймоқ* (ангушпона) ва амсоли инҳо аз ҳамон қабиланд, ки дар повестҳои «Чӯғӣ» ва «Буд-набуд» ба қалам дода шудаанд.

Аз мисолҳои овардашуда маълум мешавад, ки этнографизмҳои истифодакардаи Сорбон маҳдудистеъмол нестанд, балки онҳо то андозае хусусияти омиёна касб кардаанд. Зеро онҳо на танҳо дар лаҳҷаҳои Панҷакент, балки қариб дар аксар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ истеъмол меёбанд. Аз инҳо вожаҳои *учоқ*, *уймоқ*, *эрганақ* туркӣ-ӯзбекӣ мебошанд.

Диалектизмҳои этнографӣ дар қиёс бо дигар навъҳои диалектизмҳо дорои тобишҳои зиёди маъноӣ ва услубӣ нестанд, балки ҳамчун номи ашӣ рӯзгор хушқу бетароватанд. Ин аст, ки теъдоди онҳо дар повестҳои Сорбон чандон зиёд нестанд. Онҳо ҳам дар тасвири муаллиф ва ҳам дар нутқи персонажҳо истифода гардидаанд.

Баъд *саргиракаширо* ҳам, ки аз замин бардошта, дошта меистод, ба сари модараш андохт [1, с.245].

Худойқул *футаи* нимдошти миёнашро кушода, ба камари Умматқул баст ва ба китфаш зад, ки барояд [с.346].

Чинӣ *учоқ* монда, оташ гиронд [1, с.183].

-Хола, *уймоқ* дорӣ? [1, с.210].

Дар повестҳои «Чӯғӣ» ва «Буд-набуд» як қатор диалектизмҳои ба кор рафтаанд, ки онҳо дар ифодаи аломату хусусият, амалу ҳаракат, ҳолат, тарзу тариқи иҷрои амал, қору фаолият ва монанди инҳо истеъмол меёбанд. Бинобар ин, онҳоро ба гурӯҳҳои алоҳида ҷудо мекунем: диалектизмҳои сифатӣ, диалектизмҳои ҷонишинӣ, диалектизмҳои феълӣ ва диалектизмҳои зарфӣ.

Диалектизмҳои сифатӣ дорои хусусиятҳои зиёди бадеӣ, муассарӣ ва тасвирӣ мебошанд. Онҳо дар асарҳои бадеӣ бо мақсади айнияти тасвири ҳаёти воқеӣ, ҳубтар ошкор кардани характери персонажҳои асар ва дар баъзе мавридҳо ҳамчун манбаи ғизодиҳанда ва захираи бойкунандаи забони адабии тоҷик истифода мешаванд [8,45].

Диалектизмҳои сифатӣ дар таъмини обуранги бадеии забони асар, тасвири образҳо, офаридани лавҳаҳои бадеӣ, кушодани симои зоҳирӣ ва ҳислатҳои ботинии персонажҳо аз воситаҳои хуби лафзӣ ба шумор мераванд. Ҳамин хусусияти онҳоро Сорбон чун нависандаи забондон хуб дарк карда, дар повестҳои «Чӯғӣ» ва «Буд-набуд» як гурӯҳи калони унсурҳои лаҳҷавиро ба кор бурдааст, ки онҳо дар асл дар ифодаи мафҳумҳои сифатӣ, аломату хусусияти ашӣ истеъмол меёбанд. Истифодаи теъдоди муайяни диалектизмҳои сифатӣ, аз як тараф, барои таъмини айнияти тасвир аҳаммият дошта бошанд, аз дигар тараф, барои такмили боби истилоҳоти забоншиносӣ аҳаммият пайдо мекунад. Аз ин хотир, дар забони асарҳои бадеӣ истифодаи шудани онҳо аз рӯи талаботи меъёрҳои забони адабии тоҷик мебошад.

Дар повестҳои мазкур диалектизмҳои сифатии *берӯ* (бешарм, беҳаё), *алагда* (ҳашмгин, озманд), *беимон* (бераҳм, беинсоф), *кӯз* (букрӣ, ҳамидапушт), *лайс* (ҳамвор), *қутур* (дағар-буғур) ва ғайра мавриди истифодаи қарор гирифтаанд, ки ҳар кадоми онҳо дорои тобишҳои услубӣ буда, дар матн бори махсуси маъноӣ мекашанд ва хусусиятҳои муассирии суҳанро таъмин месозанд:

Баъд он қадар *алагда* шуд ва хунук хӯрд [1, с.229].

Дар ин мисол нависанда вожаи *алағдаро* ба маънии ҳам «ҳашмгин» ва ҳам «озурда шудан, ранҷидан» ба қалам додааст, ки маънии дуюми он баътар зимни васеъ гардидани мафҳуми он дар лаҳҷаҳои водии Зарафшон ба зухур омадааст. Ин воҳиди луғавӣ хусусияти классикӣ дорад ва дар ашъори Абуабдулло Рӯдакӣ дар шакли *олугда* ба маънои «пурҳашм, аз ғояти гуруснагӣ баҳашм омада» истифодаи шудааст:

Шери *олугда*, ки берун ҷаҳад аз хона ба сайд,

То ба чанг оварад охурову охубараро.

Қайд кардан лозим аст, ки *олугда* калимаи *сугдӣ* аст. Шарқшиноси маъруф В.А.Лившиц навишта буд, ки ҳарфҳои *гд*, ки дар забони тоҷикӣ бо *хт* мувофиқат мекунад, ҳамчун *олугда* ва вожаҳои мисли он, мансуб ба забонҳои шарқии эронӣ мебошанд [8,34].

Чӣ тавре ки мебинем, калимаи мазкур дар адабиёти классикӣ нисбат ба ҳайвонот истифода мешудааст, аммо бо мурури замон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ доираи маънои худро фарохтар карда, имрӯз нисбат ба инсон ҳам ба кор меравад. Ин ҳодиса табиист, чунки калимаҳо, вақте ки аз як забон ба забони дигар мегузаранд забони баъдӣ онҳоро ба меъёрҳои худ мувофиқ месозад. Аз рӯи ҳамин қоидаи маъмул вожаи «олуғда» дар тасвири Сорбон бо феъли тоҷикии *шудан* якҷоя омада, чузби номии феъли таркибии номиро ба вучуд овардааст.

Воҳиди луғавии *беимон* дар асл мафҳуми «қаси аз худо наметарсидагӣ»-ро дорад. Яъне дорои маънии динист, ки он «худобеҳабар» мебошад. Маънии «беинсоф, бераҳм, бешафқат»-ро ифода намудани он ҳодисаи баъдист, ки заминаи лаҳҷавӣ дорад:

-Сазои ту ҳамин, пиразани беимон [1, с.211].

Диалектизми *кӯз* (букрӣ, хамидақомат, аз заъфи пирӣ ё беморӣ ҳам гаштани шонаҳо) низ аз унсурҳои забони адабиёти классикӣ мебошад, ки дар ашъори адибони забардаст борҳо ба қалам рафтааст. Масалан, Саъдии Шерозӣ дар тасвири ҳолати персонажи худ - *пирзан* ин калимаро басо зебо ба кор бурдааст:

Пирзане мӯй сияҳ карда буд,

Гуфтамаш: эй момаки деринарӯз,

Мӯй ба таблис сияҳ карда гир,

Рост нахоҳад шудан ин пушти *кӯз*.

Вале сифати *кӯз* ҳоло аз забони меъёрӣ берун монда, хусусияти лаҳҷавӣ касб кардааст ва дар лаҳҷаи Панҷакент ва баъзе дигар лаҳҷаҳои кӯҳистони Тоҷикистон нигоҳ дошта шудааст [15,35].

Сорбон онро ҳамчун воситаи хуби тасвир барои айнан нишон додани вазъи пирӣ ва қомати хамгаштаи персонажи худ дар сухани тасвирӣ ба қалам додааст:

Занак ба шонаи ростӣ ӯ, ки аз зарби асо дошта гаштан *кӯз* шуда буд, зехн монда, аз гапи задаш пушаймон шуд [1, с.173].

Диалектизми *берӯ* зимни маҷоз мафҳуми «бешарм, беҳаё, густох» пайдо кардааст ва аз вожаҳост, ки қариб дар ҳама лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшону лаҳҷаҳои ҷанубӣ қобили истеъмол аст. Сорбон онро дар нутқи персонаж Ҳангоми ба тасвир гирифтани муноқишаи як зану як мард ба кор бурдааст. Дар натиҷа тасвири ӯ бадеӣ, образнок ва ҷолибу ҷозиб баромадааст:

-Тоза ҳам занаки *берӯ* будай, ҳамин қадар ба бузбозӣ андохтай бас нест, ки боз аз паси ман кашола шуда мегардӣ? [1, с.218].

Чунон ки аз мисолҳои боло маълум мегардад, мувофиқи равиши мундариҷаи повестҳои диалектизмҳои сифатӣ вазиғаҳои зиёди услубӣ зоҳир мекунанд. Онҳо воситаи хубе мебошанд, дар бобати ҷоннок, пуртаъсир ва зинда ба қалам гирифтани рӯйдодҳои олами воқеӣ, симои зоҳирӣ ва ҳолати персонажҳо дар забони асарҳои бадеӣ. Ҳамин ҷиҳати масъаларо санҷида Н. Маъсумӣ менависад, ки «Қувваи эҳсосоти ин гурӯҳи калимаҳо нисбат ба гурӯҳи боло (исмҳо) бештар аст, тобишҳои маъноии онҳо дар гуфтор оҳангҳои гуногуни манфӣ ва мусбат ба вучуд меоваранд» [19,95].

Ҳамин тавр, мебинем, ки Сорбон дар повестҳои «Љӯғӣ» ва «Буд-набуд» аз анбуҳи диалектизмҳои сифатӣ мувофиқтари онҳоро ҷудо карда, барои таъмини обуранги бадеӣ ва ҷиҳатҳои ҷозибанокии забони асарҳояш истифода кардааст.

Як гурӯҳи муайяни диалектизмҳо дар повестҳои нависандаи калимаҳое ташкил медиҳад, ки мафҳуми ҷонишинӣ доранд ва бештар ба ҷойи калимаҳои гуфташудаи маънии аломат ва ҳолат ба кор мераванд. Ин навъи диалектизмҳо аз ҷиҳати услуб ва рангубори бадеӣ ҷолиби диққат мебошанд, ки адиб тавонистааст тавассути онҳо лавҳаҳои зебои бадеӣ офарад. Ҷойи истифодаи диалектизмҳои ҷонишинӣ дар тасвироти Сорбон нутқи одамони одӣ ва мардуми заҳматкаши деҳот мебошад.

Ҷонишин дар забони адабии муосири тоҷик навъҳои зиёд дорад. Вале диалектизмҳои ҷонишинӣ, ки дар ин ду повести Сорбон ба қалам дода шудаанд, тамоми ҳелҳои ҷонишинро дар бар намегиранд. Балки онҳо асосан мафҳумҳои ишоративу саволий доранд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои *и* (ин), *у* (он), *интур* (ин тавр), *ун* (он), *чизайл* (чи тавр), *инзайл* (ин тавр), *читур* (чи тавр), *иш* (инаш), *иш* (онаш) ва монанди онҳоро метавон дохил намуд.

Чӣ тавре ки мебинем, диалектизмҳои ҷонишинӣ дар асарҳои нависанда дар се қолаби грамматикӣ - сохторӣ ба кор рафтаанд: дар шакли сода, мураккаб ва таркибӣ:

а) Дар шакли сода: *и* (ин), *у*, *ун* (он). Инҳо чун ишораҷонишин дар тасвири адиб нисбат ба шахс кор фармуда шудаанд:

-Гуфтам-ку, худи *ун* ҷавонмард ягон қилиқ кардагист, ё хондагист [1, с.201].

б) Дар шакли мураккаб: *интур* (ин тавр), *читур* (чи тавр). Ин диалектизмҳо мафҳуми саволӣ дошта, дар ифодаи пурсиш, аҳволпурсӣ мавриди истифода қарор дода шудаанд:

-Салом, гули бобош, имшаб *читур* хоб кардӣ? [1, с.395].

в) Дар шакли таркибӣ: *ин зайл*, *ун зайл*, *чи зайл*. Диалектизмҳои мазкур низ хусусияти саволӣ зоҳир мекунад ва дар сухани персонаж ҳангоми тасвири пурсупоси ӯ истифода шудаанд:

-Гули бобош, бигӯй, ки *чи зайл* ба ин ҳол афтодӣ? [с.203].

Ӯ аз китобҳои қадим бисёр хунрезӣҳо, корзорҳо ва ҷи рӯйдорҳо хондааст, вале *ин зайлашро* не [1, с.193].

Бояд гуфт, ки диалектизмҳои боло дар забони адабӣ муодилҳои меёри доранд, вале нависанда барои нишон додани сатҳи забондонӣ тарзи муоширати персонажҳо ва барои табииву ҷоннок баромадани тасвири ҳодисаҳо маҳз ҳамин калимаҳои маҳаллиро ба кор бурдааст. Дигар ин ки, персонажҳои адиб аз зумраи аҳли савод нестанд, аз ин рӯ, аз меёрҳои забони адабӣ огоҳӣ надоранд. Дар ин ҳолат нависанда ҳақ надорад, ки ин гуна персонажҳо бо забони адабӣ ба сухан дарорад. Илова бар ин, кори эҷодӣ, услуби нигориш тақозо кардааст, ки адиб аз диалектизмҳои навъи мазкур истифода наояд. Зеро, ба қавли Н.Маъсумӣ «Боигарии забони халқро санъаткорона истифода бурдан боиси ифоданокӣ, таъсирнокӣ, борангубории табиӣ, содагӣ, халқият ва реализми сухани бадеӣ мегардад» [19,89]. Сорбон ин паҳлуи масъаларо дуруст ба эътибор гирифта, ҷонишин-диалектизмҳо дар забони асарҳои худ санҷидаву устокорона ба қалам додааст. Ҳар кадоми ин калимаҳо ба хоҳири таъмини эмотсияи сухан, мароми эҷодии ҳеш, ҷиҳатҳои экспрессивии тасвир, офаридани лавҳаҳои бадеӣ дар ҷои худ ва дар мавридҳои мувофиқ муносиб истифода кардааст.

Диалектизмҳои, ки дар ифодаи амалу ҳаракат кор фармуда мешаванд, дар повестҳои Сорбон як гурӯҳи махсусро ташкил медиҳанд. Ин навъи диалектизмҳо нависанда ба хоҳири ба сухан бахшидани тобишҳои эҳсосотӣ ба таъсирбахшӣ, зинда тасвир намудани манзараҳои табиати диёр, дар ҷунбиш нишон додани мавҷудоти олами воқеӣ ва ғайра дар сухани тасвирии худ ба кор бурдааст. Зеро **феъл** дар қиёс ба дигар ҳиссаҳои нутқ дар бобати воқеъбинӣ ба тасвир гирифтани воқеаву ҳодисаҳои мавриди тасвир, нишон додани хусусиятҳои ашё, махсусан барои ба қалам гирифтани амалиёт, ҳолати равонӣ ҳислатҳои ботинии персонажҳо фаъолтар буда, ба нависанда кӯмак мерасонад. Устод Н. Маъсумӣ қайд мекунад, ки «Доираи маъноии феъл нисбат ба ҳама ҳиссаҳои нутқ воқеътар, дараҷаи амалиётнокӣ ва таъсиррасонӣ он бештар аст. Бинобар ин, вай дар сухан бисёртар активӣ, характернокӣ ва ҷоннокӣ бахшида, дар фаҳми кас оид ба ҳодиса тасаввуроту таассуроти пурра пайдо мекунад» [19,100-101].

Дар повестҳои Сорбон диалектизмҳои феълӣ дар ду шакл-дар шакли сода ва дар шакли таркибӣ оварда шудаанд.

Ба гурӯҳи феълҳои сода диалектизмҳои *ҷафидан* (фишурда), *ёристан* (чуръат кардан), *полидан* (таровидан, қатра-қатра ҷакидан) ва амсоли инҳоро дохил намудан мумкин аст:

Чинӣ *наёрист*, ки ба ӯ гап занад [1, с.51].

Ӯ шири душидашро аз доқа *полида*, ба дег андохт ва ба таги дег оташ гиронд [1, с.207].

Феълҳои таркибӣ бештар дар шакли таркибии номи сурат мегиранд, ки танҳо ҷузъи номии онҳо хусусияти лаҳҷавӣ дорад. Ҷузъи дуом, ки ҳамчун ёвар хизмат мекунад, аз феълҳои меёрии *кардан* иборат аст: *маниша кардан* (тамасхӯр карда), *ҳаял кардан* (андармон шудан, дер кардан, дар вақташ наомадан), *шаттоҳӣ кардан* (мағал кардан, тан надодан, гапгузаронӣ кардан), *куллук кардан* (дасту пойи ҳайвонро якҷоя бастан, маҷозан нисбат ба инсон ҳам истифода мешавад), *фиҷукуч кардан* (пичир-пичир кардан, ба гӯши якдигар гап задан) ва монанди инҳо:

Муйсафед хеле *ҳаял кард*, баъд аз дарвоза даромада омад [1, с.204].

-Ин лаънати *куллук кун*, баъд бурда ба милиса месупорем [с.267].

-*Шатоҳи нақун*,-каме овозатро паст карда гуфт Забӯр,-ман ба ту даст

нарасондаам [1, с.216].

-Харом бошад, *кашола нашавед* [1, с.94].

-Хеле бо ҳам *фичукуч* кардан онҳо [1, с.116].

Муқоисаи мавод нишон дод, ки дар повестҳои Сорбон диалектизмҳои феълҳои таркибии номӣ хеле зиёд истифода карда шудаанд. Сабаб дар он аст, ки феълҳои таркибӣ нисбат ба феълҳои сода пуробразтаранд, бадеияти суханро таъмин карда метавонанд ва шукуҳи сухан ба воситаи онҳо бештар ифода меёбад. Аз тарафи дигар, феълҳои таркибии лаҳҷавӣ як хусусият доранд, ки ба воситаи онҳо халқияти забони асаро хубтар таъмин кардан мумкин аст ва ҳам нутқи персонажҳоро фардӣ намудан мумкин аст.

Диалектизмҳои зарфӣ дар повестҳои «Чӯғӣ» ва «Буд-набуд» чандон зиёд истифода нашудаанд. Сабаб дар он аст, ки ин навъи диалектизмҳо дар луғати лаҳҷаҳои маҳаллии дар ниҳояти камӣ ба назар мерасанд. Аз дигар тараф, зарфҳо ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони зиндаи халқ нисбатан суст тараққӣ кардаанд. Бинобар он, ҳоло зарф таркиби худро аз ҳисоби дигар ҳиссаҳои нутқ бештар аз ҳисоби сифат, феъли ҳол, сифати феълӣ, шумора ва ғайра мукамал сохта истодааст.

Чӣ тавре ки аз мисолҳои чамъкардаи мо бармеояд, диалектизмҳои марбут ба зарф қисман синонимҳои адабии худро доранд, аммо он синонимҳо тобишҳои нозуки маъноӣ ва ҷилоҳои махсуси услубиро, ки одатан диалектизмҳо ифода мекунанд, фаро гирифта намешаванд. Аз ин ҷиҳат, истифодаи онҳо дар ин ду повест аз ҷониби адиб бе маврид нест.

Диалектизмҳои зарфӣ, ки дар асарҳои Сорбон ба кор рафтаанд, инҳо мебошанд: *филфавр* (зуд, тез, дарҳол), *ҳайратзада* (хайрон, дар тааҷҷуб), *ангошта* (пиндошта, вонамуд карда), *воз* (боз, кушода) ва монанди инҳо.

Диалектизмҳои мазкур бештар дар ифодаи тарзи амал ва ҳолати ҳаракати персонажҳо кор фармуда шудаанд. Онҳо чун воситаи хуби тасвир ҳам дар нутқи персонажҳо ва ҳам дар нигоишоти ҳуди нависанда мавриди истифода қарор гирифтаанд:

Вай тозон берун баромада, ба роҳи падараш нигарист ва *филфавр* даромада, сарпӯшро бардошт [1, с.230].

-Ба шумо чӣ шуд, мардак? -пурсид занак, вале мардак нашунида *ангошта* рафт [1, с.209].

Мардак ҳам аз паси вай ба ошхона рафта, паси дар, даруни ҳамма ва ҳатто то даруни қасабаро хабар гирифта, *ҳайратзада* берун баромад [1, с.202].

Фаромӯш кард, ки хангоми ба ин ҳавлӣ даромаданаш дарвозаро кушода буд, дарвозаро *воз* партофта рафт [1, с.208].

Дар мисоли охир диалектизми фонетикӣ *воз*, ки муодили адабии он *боз* мебошад (чаҳми *боз*, дари *боз*), сифати феълии *кушодаро* иваз кардааст. Нависанда шакли лаҳҷавии онро махсус ба кор бурдааст. Ҳадафи ӯ аз ин амал ба қавли Н.Маъсумӣ «... типпӣ кунонидани сухани қаҳрамонҳо, содагӣ ҷоннокӣ ва ифодаи ҳаққонияти мафҳумҳои конкретӣ ҳаёт мебошад» [19, 101]. Диалектизмҳои фразеологӣ аз ҷиҳати маънӣ ва ба фаолияти мардум дахлдор буда, хусусият, руҳия, характер, идея ва амалиёти гуногуни одамонро ифода мекунанд. Онҳо аз ҷиҳати сохту таркиб ҳархелаанд. Нависанда дар рафти тасвири воқеаҳо ва муоширату муносибати персонажҳо ҳар кадоме аз он шаклҳо ҳамчун ҷузъҳои таркибии сухан кор фармуда, ба гуфтор оҳанг ва обуранги махсуси гуфтугӯӣ, ҷоннокӣ, ҷиддият, ҳаҷв, ҳазлу шӯҳӣ илқо мекунанд.

Сорбон дар повестҳои «Чӯғӣ» ва «Буд-набуд» як теъдоди муайяни диалектизмҳои фразеологиро ба кор бурдааст, ки онҳо забони ин ду асарро хеле муассир, пуробразнок, ҷозибанок ва рангин сохтаанд. Ин собит месозад, ки ин навъи воҳидҳои луғавӣ дар тасвири адиб бамаврид ва дар ҷойи муносиб истифода шудаанд. Дар ҳақиқат, «Фразеологизмҳо яке аз унсурҳои эҷодиёти бадеии халқ буда, истифодаи дурусту ба мавриди онҳо дар таъмини халқияти забони асари бадеӣ ниҳоят зарур аст» [5,3].

Диалектизмҳои фразеологие, ки Сорбон дар асарҳои худ ба қалам додааст, дар шакли сохта (берӯ), мураккаб (сияҳмилла), таркибӣ (заҳра доштан) ва ибора (кулӯҳи бачашм) ба вучуд омадаанд. Диалектизми *берӯ* ба маънии «бешарм, беҳаё», *сияҳмилла* дар ифодаи «якрав, гарданшах», *заҳра доштан* дар мафҳуми «часорат доштан, чуръат кардан» ва *кулӯҳи бачашм* бадафт, баднамо, бадруй» истеъмол меёбанд. Аз инҳо вожаи *берӯ* фарохистеъмол аст ва қариб

дар ҳама лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон ва лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ истеъмом меёбад. Вале сетои дигари онҳо фарохистеъмом нестанд ва ба ҷуз лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон ва як қисми лаҳҷаҳои шимолӣ дар дигар лаҳҷаҳо ба назар намерасанд. Ҷойи истифодаи ин фразеологизмҳо нутқи персонаж мебошад:

-Ў, *кулӯҳи бачаиш*, чаро шах шудӣ? [1, с.199].

-Ун *сияҳмилла* кучост? [1, с.202].

-На *захра дорӣ* ва на мардӣ [1, с.212].

-Тоza ҳам занакӣ *берӯ* будай... [1, с.218].

Дар нутқи персонажҳо ба кор андохта шудани фразеологизмҳо дар асарҳои Сорбон, аз як тараф, ба хоҳири таъмини бадеияти забони асар бошад, аз дигар тараф, барои нишонрас ва образнок гардидани ҳадафи адиб мебошад.

Ба ин тариқ, дар повестҳои «Ҷўғӣ» ва «Буд-набуд» ду навъи диалектизмҳо - диалектизмҳои ашъӣ ва ғайриашъӣ мавриди истифодаи муаллиф қарор гирифтаанд. Диалектизмҳои ашъӣ, асосан, мафҳуми исмӣ дошта, дар ифодаи номи ҳодисаю воқеаҳо ва ашъи гуногуни ҳаёт ба кор мераванд. Аз ин рӯ, онҳо ба навъҳои диалектизмҳои лексикӣ, диалектизмҳои семантикӣ ва диалектизмҳои этнографӣ ҷудо мешаванд. Як қисми диалектизмҳои ашъӣ дар натиҷаи ба тағйироти овозӣ гирифтӣ гардидани вожаҳои меъёрӣ ба вучуд омадаанд. Азбаски ин тағйирот зимни таъсири ҳодисаҳои фонетикии лаҳҷаҳои маҳаллӣ сар задааст, онҳо ба гурӯҳи диалектизмҳои фонетикӣ мансуб доништа шудаанд.

Аз диалектизмҳои ғайрипредметӣ диалектизмҳои феълӣ нисбатан бештар ба кор рафтаанд. Сабаб дар он аст, ки дар ин навъи диалектизмҳо тобишҳои маъноӣ, услубӣ ва эмотсионаливу экспрессивӣ хеле зиёд аст ва онҳо метавонанд обурани бадеӣ ва муассирии суҳанро дар тасвир пурра таъмин созанд.

Таснифоти мавод собит сохт, ки диалектизмҳои истифодакардаи Сорбон дар ин ду асар аз нигоҳи интишор дар як ҷой қарор надоранд. Яъне, баъзе аз онҳо, дар ҳақиқат, аз доираи густариши лаҳҷаҳои водии Зарафшон берун рафта натавонанд, қисми дигар аз ҳудуди ин лаҳҷаҳо убур карда, то дигар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ рафта мерасанд. Ба гурӯҳи якум диалектизмҳои *алағда*, *қутур*, *кулӯҳи бачаиш*, *фичуфуч кардан* ва ба гурӯҳи дуюм вожаҳои *учоқ*, *ўймоқ*, *тақал*, *берӯ*, *захра доштан* ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Гурӯҳи сеюми диалектизмҳо, ки Сорбон истифода кардааст, хусусияти классикӣ доранд. Онҳо дар вақташ дар забони адабиёти классикӣ истифода шудаанд, аммо имрӯз аз истеъмоли умумӣ баромада, ба сифати диалектизм танҳо дар лаҳҷаҳои маҳаллӣ маҳфуз мондаанд. Аз қабилӣ *коза* (чайла), *полон* (чул), *падарандар* (падари ўғай), *сўк* (хасақҳои сўзанмонанди хўшаи ҷаву гандум, қабурғаҳои бориқ-бориқи моҳӣ), *парворӣ* (бонидашуда, бурдоқӣ), *дарафш*, *ёристан* (чуръат намудан), *полидан* (таровидан), *солор* (пуртаҷриба, солхўрда), *арғушт* (ракс), *олуғда* (бадқаҳр, хашмгин, озманд), *марза* (лаби замин, гирдогирди андак бардошташудаи пал) ва ғайра, ки инҳо низ аз қабилӣ диалектизмҳои фарохистеъмом буда, натавонанд дар ҳудуди паҳншудаи лаҳҷаҳои водии Зарафшон, балки дар ҳавзаи интишори лаҳҷаҳои водии дигари ҷумҳурий ҳам истеъмом меёбанд.

Хулоса, нависанди халқии Тоҷикистон Сорбон - дар офаридани асарҳои барҷаста ва хонданбоб маҳорати хоса дорад. Асарҳои ӯ аз ҷиҳати мазмун ва сабки нигоҳиш дар ҷойи баланд қарор гирифтаанд. Ин аст, ки асарҳои эҷоднамудаи адиб зуд ба дили хонандагон роҳ меёбад. Сабаби ба дили хонандагони сершумор роҳ ёфтани асарҳои Сорбон, пеш аз ҳама, дар он аст, ки забони онҳо ниҳоят сода, фасеҳ, раван ва ба фаҳми хонандагон мувофиқ мебошад.

Аз муоинаи луғати повестҳои «Ҷўғӣ» ва «Буд-набуд» маълум мешавад, ки Сорбон диалектизмҳоро аввал хуб санҷида, мавқеи истифодаи онҳоро муайян намуда, сипас беҳтарини онҳоро дар ин асарҳо мавриди истифода қарор додааст. Аз ҳама ҷолиб он аст, ки нависанда бар ивази баъзе калимаҳои тасодуфӣ, нолоиқ, маънан харобу услубан вайрони иқтибосӣ диалектизмҳоро ёфта, ба кор бурдааст, ки соф тоҷикианд ва метавонанд дар забони адабӣ минбаъд ба сифати меъёр хизмат намоянд. Баъзе аз ин диалектизмҳо дар асарҳои адибони дигар ҳам ҷо-ҷо ба кор рафтаанд, аммо услуби фарқкунандаи Сорбон, ҷунун ки гуфта шуд, дар он аст, ки ӯ онҳоро шинохта, ёфта ва доништа кор мефармояд. Дигар ин, ки як қисм диалектизмҳои

истифодакардаи адиб қариб хусусияти умумиистеъмоли пайдо карда, доираи интишори худро хеле васеъ намудаанд.

Маҳорати Сорбон дар корбурди диалектизмҳо, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки ӯ диалектизмҳоро дар лаҳзаҳои хеле мувофиқ - ҳам дар тасвири худ ва ҳам дар нутқи персонажҳо истифода намудааст. Аммо, агар ба ин паҳлуи масъала боз ҳам чиддитар назар андозем, метавонем бубинем, ки диалектизмҳоро ӯ бештар дар сухани персонажҳо ба кор бурдааст, ки ин ба хотираи фардӣ кардани нутқи персонажҳо ва халқӣ намудани забони асарҳояш мебошад. Ин, албатта, муваффақияти ӯ дар қори эҷоди асарҳои бадеист.

Дар барори муваффақиятҳои зиёд, дар забони повестҳои «Ҷўғӣ» ва «Буд-набуд» баъзе камбудиҳо низ ба назар мерасанд. Ин камбудӣ дар он зоҳир мегардад, ки гоҳ-гоҳ нависанда калимаҳои маҳдуди лаҳҷавиро дар сухани тасвирии худ истифода кардааст, дар мавриде ки дар забони адабӣ муодилҳои маъмулу оммафаҳми онҳо истеъмол меёбанд ва маъниҳои дилхоҳро нисбат ба диалектизмҳо хубтар ифода мекунанд. Масалан, калимаву таркибҳои *мунга* (гиряву наҳваи пас-паст), *вазза гирифта* (кашидан, кашола кардан), *фучуҷуҷ* (пичир-пичир, пичиррош), *мутта* (буридашуда, кӯтоҳ, қулута) ва ғайра аз ҳамон гурӯҳ мебошанд. Инҳо, ки доираи васеи истеъмоли надоранд, барои хонандаи дигар минтақаҳои Тоҷикистон маълум нестанд.

Дар ин ду повести Сорбон се навъи диалектизмҳоро мавриди истифода қарор додааст:

а) Диалектизмҳои маҳдуди истеъмол. Инҳо диалектизмҳои мебошанд, ки ҳатти густариши онҳо аз доираи зодгоҳи ҳадиби ва маҳалҳои атрофи он берун намеравад.

б) Диалектизмҳои васеи истеъмол. Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои дохил мешаванд, ки дар ҳудуди чанд лаҳҷа ё гурӯҳи лаҳҷаҳо шеваҳои бо ҳам наздик, ё ин ки ҳамгурӯҳи истеъмол меёбанд.

в) Диалектизмҳои маъноӣ. Калимаҳои забони адабӣ, ки дар лаҳҷаҳои Панҷакент маънии лаҳҷавӣ гирифтаанд. Аз ҷумлаи вожаҳои *ғурбат* ва *чамидан* ҳамин гуна хусусият доранд:

Ҳаким писарашро *ғурбат* кард;

Аввал ҳар ду-се маротиба *чамид*.

Ҳамаи ин маъниҳо нисбат ба инсон қарор фармуда мешаванд, инсон, ки ҳаракати ӯ нозук ва гувор бошад. Ба ин маънӣ Саъдӣ чунин меғӯяд:

Назбад маро бо ҷавонон *чамид*,

Ки бар ораам субҳи пири дамид...

Вале нависанда онро нисбат ба лангидани ҳар ба қарор бурдааст, ки ба назар бемаврид менамояд.

Бо вуҷуди ин, повестҳои Сорбон «Ҷўғӣ» ва «Буд-набуд» аз ҷиҳати бадеият, образнокию образфарӣ, сюжет ва забону тарзи баён аз асарҳои беҳтарини адабиёти имрӯзаи тоҷик ба ҳисоб мераванд.

Диалектизмҳо дар асарҳои Сорбон маънаӣ қалонро ишғол намуда, нависанда онҳоро барои муъҷаз намудани асарҳояш ва нишон додани вазъи иҷтимоии давру замони мавриди истифода қарор додааст.

Адабиёт

1. Абдуллоева Г.З. Лексикаи лаҳҷаи Қаратоғ. – Душанбе, с.2017. 190с.
2. Айни С. Куллийет, қ. 11 (китоби дуҷум). - Душанбе, 1964, 435 с.
3. Айни С. Аҳгари инқилоб. - Душанбе, 1974, с. 230-239
4. Айни С. Куллийет, қ. 12. - Душанбе, 1976, 563 с.
5. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.1. - Душанбе, 1985, 355 с.
6. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.2. - Душанбе, 1987, 397 с.
7. Ғафоров Р. Нависанда ва забон. - Душанбе, 1977, 207 с.
8. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.2. - Душанбе, 1970, 346 с.
9. Забони адабии ҳозираи тоҷик, қ.1. - Душанбе, 1973, 451 с.
10. Исмоилов Ш. Истифодаи лексикаи шеваҳои маҳаллӣ дар таълими забони адабӣ – Мақолаи советӣ, №2. Душанбе, 1976, с.22-25
11. Исмоилов Ш. Муносибати лексикаи шеваи қаротегин бо забони адабиёти классикӣ. Изв.Ан Тадж. ССР, от. общ. наук, №2, 1976, с. 71-74.

12. Исмоилов Ш. Кашфи дурдонаҳо. –Садои Шарқ, №1, 1982, с. 145-150
13. Исмоилов Ш. Суффекси - **акӣ** дар лаҳҷаҳои Қаротегин. –Масъалаҳои забоншиносӣ. - Душанбе, 1984, с. 66-73
14. Исмоилов Ш. Як воситаи тасвири бадеӣ.- Комсомоли Тоҷикистон, 10 март 1985.
15. Исмоилов Ш. Фарҳанги суҳансозии удабо дар аҳди Сомониён.-Қавӣ дар луғат буду дар наҳв ҳуст (маҷмаи илмӣ), - Душанбе, 2011, с. 19-47
16. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. - Душанбе, 1967,192с.
17. Коллектив. Русская диалектология, М., 1973,278 с. 25
18. Лавицкис В. А. Сағдийские слова в таджикском языке. Изв. АН Тадж ССР, отд. общ. наук, №12, 1957. с. 34-40
19. Маъсумӣ Н. Очеркҳои оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. Сталинобод, 1959, 294 с.
20. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб, қ.2. - Душанбе, 1980, 378 с.
21. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. - Душанбе, 1977, 174 с.
22. Неменова Р. Л. Кулябский говары таджикского языка (северная группа). Сталинабад, 1956, 189 с.
23. Прохорова В. Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. М., 1957, 169 с.
24. Растаргуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии, выи. 1. М., 1952, выи. 4. М., 1961, выи. 5. М., 1963.
25. Розенталь Ф.Э. Теленкова М. А. Словарь - справочник лингвистических терминов. М., 1976, 495 с.
26. Русско-таджикский словарь. М., 1985, 1279 с.
27. Тимофеев Л. Н. Основы теории литературы. М., 1969, 201 с.
28. Фарҳанги забони тоҷикӣ, қ.1. М., 1969, 951 с.
29. Фарҳанги забони тоҷикӣ, қ.2. М., 1969, 950 с.
30. Фозилов М. Ибораҳои рехта дар забони тоҷикӣ, қ. 2. - Душанбе, 1964, 451 с.

Манбаъ:

1. Сорбон. Кулӣёт. Қ.1. / Сорбон, - Душанбе, 2014с.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Муҳаммадҷонзода Олимҷон Обидҷон** – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С.Улугзода, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ. **Суроға:** 734019, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯч. Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: 918-850-046

Сведения об авторе: **Муҳаммадҷонзода Олимҷон Обидҷон**– Таджикский международный университет иностранных языков им. С.Улугзода, доктор филологических наук, профессор кафедры лингвистической теории и практики. **Адрес:** 734019, ш. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Мухаммадиева, 17/6. Тел.: 918-850-046

Information about the author: **Muhammadjonzoda Olimjon Obidjon**– Tajik International University of Foreign Languages named after S. Ulugzoda, Doctor of Philology, Professor, Department of Tajik language. **Address:** 734019, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Muhammadiyeva, Str., 17/6. Phone: 918-850-046

Маълумот дар бораи муаллиф: **Кенҷазода Фарҳод Кенҷабой** - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С.Улугзода, муаллими калон, кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ. **Суроға:** 734019, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, кӯч. Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 07-162-77-22

Сведения об авторе: **Кенҷазода Фарҳод Кенҷабой** - Таджикский международный университет иностранных языков им. С.Улугзода, старший преподаватель, кафедра лингвистической теории и практики. **Адрес:** 734019, ш. Душанбе, Республика Таджикистан, ул. Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 07-162-77-22

Information about the author: **Kenjazoda Farkhod Kenjaboy** - Tajik International University of Foreign Languages named after S. Ulugzoda, senior lecturer, Department of Tajik language. **Address:** 734019, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Muhammadiyeva, Str., 17/6. Phone: (+992) 07-162-77-22

Дар мақола масоили сохтории истилоҳоти анатомии марбут ба мушакҳо мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф саъй намудааст, ки масъалаи иштироки аффиксҳоро дар ташаккули истилоҳоти миологӣ дар забони тоҷикӣ аз нигоҳи лингвистӣ ва оморӣ таҳлил намояд. Омори истифодаи шудани ҳар пасванди тоҷикӣ дар истилоҳоти анатомии ба мавзӯи вобаста омӯхта шудааст. Ҳамчунин муаллиф дараҷаи қорбурди истилоҳоти сохта, сода ва таркибиро дар баҳши миология таҳқиқ кардааст.

Дар таркиби истилоҳоти баҳши мушакҳо мавқеи фаъолтарро калимаҳои сохта (45%) ва сода (40%) ишғол мекунанд. Калимаҳои мураккаб танҳо 8% аз калимаҳои ташкил медиҳанд, ки дар ташаккули истилоҳоти ин қисм иштирок менамоянд.

Дар умум таҳлилҳо нишон доданд, ки бо пасвандҳо сохтани истилоҳот кам ба мушоҳида мерасад. Ҳамчунин муайян карда шуд, ки доираи истифодаи ибора-истилоҳот нисбат ба истилоҳоти содаву сохта дар офариниши луғоти миологӣ хеле фарроҳтар мебошад.

Калидвожаҳо: сохтор, истилоҳ, мушак, сарчашма, пайдоиш, маъно, тасниф, тавзеҳ, рушд, ташаккул, истилоҳоти тахассусӣ.

СТРУКТУРА АНАТОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К МЫШЦАМ

В статье рассматриваются структурные вопросы анатомических терминов, относящихся к мышцам. Автором проведен лингвистический и статистический анализ участия аффиксов в образовании миологических терминов на таджикском языке. Изучена статистика использования каждого таджикского суффикса в анатомических терминах, относящихся к теме. Автор также исследовал степень использования производных, простых и составных терминов в разделе миологии.

В составе терминов, относящихся к миологии, чаще встречаются производные (45%) и простые слова (40%). Сложные слова составляют лишь 8% слов, участвующих в образовании терминов данного раздела анатомии.

В целом анализ показал, что образование терминов с суффиксами встречается достаточно редко. Составные термины, в свою очередь, используются значительно шире, чем простые и производные.

Ключевые слова: структура, термин, определение, происхождение, значение, классификация, объяснение, развитие, формирование, специализированная терминология.

THE STRUCTURE OF ANATOMICAL TERMS RELATED TO MUSCLES

This article examines the structural aspects of anatomical terms related to muscles. The author conducted a linguistic and statistical analysis of the role of affixes in the formation of myological terms in the Tajik language. The use of each Tajik suffix in anatomical terms related to this topic was analyzed. The author also examined the use of derivative, simple, and compound terms in the field of myology.

Derivatives (45%) and simple words (40%) are more common in terms related to myology. Compound words account for only 8% of the words used to form terms in this field of anatomy.

Overall, the analysis showed that the formation of terms with suffixes is relatively rare. Compound terms, in turn, are used significantly more widely than simple and derivative ones.

Keywords: structure, term, definition, etymology, meaning, classification, explanation, development, formation, specialized terminology.

Мукаддима. Масъалаи мураттабсозии истилоҳоти тахассусии соҳаҳои мухталиф яке аз мавзӯҳои муҳимми забоншиносӣ махсуб меёбад ва махсусан барои ҷомеаҳои муҳтакам аст,

ки дар раванди ба забони илм табдил додани забони давлатии худ қарор доранд. Олимони тоҷик низ бо тақозои устуворнамоии пояҳои истиқлол ва мақоми давлатии забон, мусоидат ба пешрафти ҷомеа бо дарназардошти рушди самту бахшҳои нави илм дар арсаи истилоҳсозӣ, интихоби истилоҳот ва шеваҳои ҳамгунсозии онҳо бо ҷаҳди тамоми фаъолият мекунад. Аз ҷумла, ба таҳияи истилоҳоти соҳаи тиб ва бахшҳои ҷудогонаи он, ки эътибори ҳосаашон барои ҷомеа аз ҷониби аҳли илм ба ҳубӣ дарк мешавад, таваҷҷуҳ зиёд ва пайваста аст. Дар бастагӣ ба ин, таҳқиқи усулҳои сохту роҳҳои ҳосилкунии истилоҳот бо манзури воридсозии такмилу тасҳеҳоти минбаъда низ ба манфиати ҳар соҳа, аз ҷумла соҳаи мавриди назар мебошад. Дар ин мақола ба истилоҳоти як қисми анатомия – ба истилоҳоти миология ҳамчун бахши барои тиб муҳим таваҷҷуҳ хоҳем кард.

Анатомия (қолбадшиносӣ, ташреҳ) асрҳо боз дар доираи таваҷҷуҳи олимони тоҷик қарор дорад. Донишмандони гузаштаи мо Ҳаким Майсарӣ [11], Абубакри Рабъ ибн Аҳмади Аҳавайнии Бухорӣ [5], Абуалӣ ибни Сино [2], Абурайҳони Берунӣ [3], Саид Исмоили Ҷурҷонӣ [8] ва дигарон дар осори тиббии хеш истилоҳоти дақику равшанеро барои номгузории аъзову қисмҳои бадан пешниҳод намуда, албатта мушакҳоро низ, ки қисми муҳими бадани инсон мебошанд, аз мадди назар дур намондаанд. Як ҳиссаи онҳо то ба имрӯз дар истифодаи илмӣ боқӣ мондааст, вале ҳолатҳои истифодаи истилоҳҳои иқтибосии нисбатан нав, муродифҳои байналмилалӣ низ зиёданд.

Худи истилоҳи “миология” калимаи юнонӣ буда (myos – мушак ва logos - илм), маънии “илм дар бораи мушакҳо”-ро ифода менамояд ва мушакҳо, сохтор, низоми ҳаракати онҳо ва танзими мушакҳои тани инсонро таҳлилу баррасӣ мекунад. Миология дар маҷмӯъ маънии таълимот дар бораи шинохту омузиши мушакҳоро дорад [10, с. 323]. Калимаи юнонии myos (мио) дар терминологияи тиббӣ ҳамчун унсурӣ истилоҳсоз барои номбар кардани мушакҳои гуногун, ҷузъҳои сохтор ва бемориҳои мушакҳо қорбурд дорад. Масалан, истилоҳи “миобласт” (myos-blaste) ба маънии ҳуҷайраҳои ҷавони мушакӣ фаҳмида мешавад, ки дар натиҷаи инкишофи онҳо нахҳо ё худ риштаҳои гуногунранг дар организми инсон ва ҳайвон рушд мекунад [10, с. 223- 326]. Истилоҳи “миокард” (myocardium) низ аз ҷумлаи чунин вожаҳо мебошад, ки дар соҳаи анатомия ба таври мутадовил дар истифода аст ва маънои бофтаҳои мушакӣ дилро дорад. [10, с. 324]. Аён аст, ки вожаи *мио* (μῦς)-и юнонӣ ва ҳам *мускул* (musculus)-и латинию *мышца*-и русӣ маънии “муш”, “мушак”-ро доранд. Дар тиббу анатомияи муосири тоҷик қорбурди истилоҳи тоҷикӣ “мушак” бар истилоҳҳои қаблан маъмули таърихӣ ва иқтибосӣ бартарӣ дорад. Дар маҷмӯъ, тарҷумай таҳтуллафзӣ ё наздики истилоҳҳои тиб як роҳи маъмули истилоҳсозӣ дар забонҳои дунё, аз ҷумла дар забони мо буда, пайвастагӣ ба марказҳои анъанавии рушди тиб ва дарки мантиқии маъниҳои илмиро таъмин месозад.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот. Дар рафти таҳқиқот аз усулҳои муқоисавӣ, таҳлилӣ, тавсифӣ, сохторӣ, миқдорӣ қор гирифта шудааст. Ба сифати маводи таҳқиқ истилоҳҳои бахши “Мушакҳо” аз “Фарҳанги истилоҳоти анатомӣ” истифода шудаанд [1, с. 84-112]. Истилоҳоти анатомии марбут ба мушакҳо қисми қалони анатомияи тиббиро ташкил дода, чунин бахшҳоро дар худ фаро гирифтааст: мушакҳои тағи паси сар – musculi suboccipitales, мушакҳои рӯй ва мушакҳои хойиш - musculi faciales et masticatores, мушакҳои забон – musculi linguae, пардаи мушакҳои ҳалқ - tunica muscularis pharyngis, мушакҳои ҳанҷара - musculi laryngis, мушакҳои пушт - musculi dorri, мушаки росткунандаи сутунмуҳра - musculus erector spinal, мушакҳои қафаси сина - musculi thoracis, мушакҳои шикам - musculi abdominis, мушакҳои диафрагмаи қос - musculi diaphragmatis pelvis, мушакҳои диафрагмаи пешобу таносулӣ - musculi diaphragmatis urogenitals, мушакҳои андомҳои болоӣ - musculi superioris, мушакҳои андомҳои поён - musculi membri inferioris [7, с. 12-167]. Бахши дигари истилоҳоти доираи мазкур “истилоҳоти марбут ба мушакҳои рӯй ва мушакҳои хойиш” номгузорӣ шудааст, ки истилоҳҳои зеро дар худ фарогир мебошад: мушаки болои қосахонаи сар, мушаки паси сару пешонӣ, моҳичаи пасисарӣ, мушаки бинӣ, мушаки мудаввар, пеши гӯш, мушаки ҷаққа [1, с. 49-54]. Аз мисолҳои пешниҳодгардида маълум аст, ки истилоҳоти тоҷикӣ бештар дар шакли ибораҳо барои ифодаи мақоми ҷойгиршавӣ (болои

косахонаи сар, паси сару пешонӣ ва ғ.) ва ё шакли он (мудаввар) сохта шудаанд. Чанде аз истилоҳоти дигарро дар зер меорем, ки далели ин вазъ мебошанд: мушакҳои тағи паси сар – muskuli suboccipitales: мушак - mushak, сарак - sarak, сараки мушак - sarak-i mushak, shikam-a, мушаки ҳалқагӣ – mushak-i halqagi, мушаки бугум - mushak-i buʼum, мушаки пӯст - mushak-i rust, пой - рау, ғилофаки пой - ʻilofak-i рау, камони пой - kamon-i рау, ғалтаки мушакӣ - ʻaltaki mushaki, мушакҳои сар - mushakhoi sar, мушакҳои чашм – mushakhoi ʻashm, мушаки мустақим - mushaki mustaqim [1, с. 48-49].

Интиҳоби шакли ибора барои ифодаи маъниҳои мураккаб афзал мебошад, аммо дар ҳолатҳои қулай ба як калимаи мураккаб муттаҳид намудани калимаҳои сода имкон дорад: “пасисарӣ” ба ҷойи “паси сар” (мук. кунед бо “паси сару пешонӣ”).

Ба ҳамин монанд истилоҳоти мушакҳо марбут ба мушакҳои забон сохта шудаанд: мушаки занану забон, мушаки тағояку забон, мушакҳои ком, мушаки кому забонак, мушаки забон, мушаки кому ҳалқ, мушакҳои гардан, шикамчаи пеш, шикамчаи ақиб, мушаки занану зери забон, моҳичаи пеш, моҳичаи ақиб. Истилоҳоти мазкур дар баробари истилоҳоти юнонию латинии худ доираи муайяни истифода доранд [1, с. 54-55].

Аз сабаби мураккабии мафҳуми маъниҳои истилоҳоти марбут ба мушакҳои ҳанчара – muskul-i larungis, низ дар бештари ҳолатҳо бо ибора-истилоҳ ифода карда мешаванд: мушаки ҳалқ, қисми ҷоғу ҳалқ, мушаки дарафшшакл, мушаки найчаи ҳалқ, мушаки ангуштару сипаршакл [1, с.54-56]. Ба хоҳири кутубхонаи дар якҷанд ҳолат пасванди –*шакл* истифода шудааст.

Хусусиятҳои зикршуда дар мисолҳои вобаста ба гурӯҳҳои дигари мушакҳо, ки дар идома манзур мегардонем, низ мушоҳида мегарданд. Истилоҳоти марбут ба мушакҳои пушт: *мушаки трапетсияшакл, мушаки паҳнтарини пушт, мушаки ромбшакли калон, мушаки ромбшакли хурд* [1, с.54]. Истилоҳоти марбут ба мушаки росткунандаи сутунмуҳра: *мушаки тухигоҳу қабурға, мушаки нешдор, мушаки нимнешдор, мушаки дарозтарин, мушаки дарозтарини гардан, мушаки дарозтарини қафаси сина, мушаки серқисм, мушакҳои байнинешии қафаси сина* [1, с.57]. Дар намунаҳои мазкур истифодаи усули мураккабсозӣ (*нимнешдор*) ва аффиксатсия (*дарозтарин*) ба назар мерасад.

Истилоҳоти марбут ба мушакҳои қафаси сина: мушаки калони сина, қисми қулфакӣ, қисми шикамӣ, мушаки хурди сина, мушаки зери қулфак, мушаки дандонадори пеш, мушаки қабурғабардор, мушаки дарози қабурғабардор [1, с. 57]. Инчӯ дар мисоли яке аз калимаҳо ҳодисаи мураккабсозиро метавон мушоҳида кард: *қабурғабардор* ба ҷойи ибораи *бардорандаи қабурға*. Дар баробари ин намунаҳои сершумори корбурди аффиксатсия дар қисмҳои таркибии ибораистилоҳот ба назар мерасанд: *дандонадор, қулфакӣ, шикамӣ, мушак ва ғ.* Ҳамин гуна ҳолат дар номҳои мушакҳои гурӯҳҳои дигар низ ба қайд мерасад.

Истилоҳоти марбут ба мушакҳои шикам: *мушаки мустақими шикам, лавҳачаи пеш, лавҳачаи ақиб, хатти камоншакл, мушаки аҳромшакл, пайвандаки шонамонанд, пайвандаки хамада, пойчаи медиалӣ, пойчаи латералӣ, ҳалқаи ноғ* [1, с. 58].

Истилоҳоти марбут ба мушакҳои диафрагмаи кос: *мушаки мақъадбардор, мушаки зихору думғоза, мушаки зихору маҳбал, мушаки думғоза, қисми зери пӯст, қисми сатҳӣ, фастсияи кос, девораи масона* [1, с. 59].

Истилоҳоти марбут ба мушакҳои диафрагмаи пешобу таносул: *фазои чатан, мушаки кундаланги амиқи чатан, мушаки сурина, мушаки сурину горӣ, мушаки пиёзак, мушаки пиёзаку исфанҷӣ, канали фарҷ* [1, с.60-61].

Истилоҳоти марбут ба мушакҳои андомҳои боло: *мушаки делташакл, мушаки болоинешӣ, мушаки поёнинешӣ, сараки дароз, сараки кӯтоҳ, мушаки китф, мушаки оринҷ, сараки устухони китф, мушаки кафи даст, мушаки сарпанча, мушакҳои кирмшакл* [1, с.62].

Истилоҳоти марбут ба мушакҳои андомҳои поён: *мушаки тухигоҳ, мушаки калони камар, мушаки калони сурина, мушаки бугум, мушаки тегадор, мушаки нозук* [1, с.63].

Натиҷаҳо. Дар натиҷаи омузиши луғату фарҳангномаҳо возеҳ мегардад, ки дар масири таърих вобаста ба узвҳои бадани инсон ва ҳам мушаххасан мушакҳо истилоҳоти мухталифи ҷолиберо интиҳоб намудаву корбаст намудаанд, ки бештари онҳо дар тибби

муосири тоҷик доираи васеи истифода доранд. Дар баробари ин, дар як қатор ҳолатҳо аз муодилҳои хориҷии онҳо истифода шудааст, ки низ зиёд дар шакли ибора-истилоҳ баён гардидаанд.

Истилоҳоти вобаста ба бугумҳо ва истилоҳоти соҳаҳои мухталифи онро низ метавон аз лиҳози сохтору таркиб ба сода, сохта, мураккаб ва ибора-истилоҳот ҷудо намуд.

Вожаҳои содае, ки дар сохтани истилоҳоти вобаста ба мушакҳо ширкат меварзанд: шикам (shikam), пай (pay), ғилоф (vilof), қабат (qabat), парда (parda), камон (kamon), сар (sar), пешона (pešona), бинӣ (bini), қисм (qism), занак (zanakh), лунҷ (lunĵ), чакка (čakka), забон (zabon), ком (kom), чоғ (joġ), гардан (gardan), халқ (halq) ва ғ.

Дар миёни истилоҳоти сода истилоҳоти зиёде мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки мансуб ба забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, лотинӣ ва юнонӣ мебошанд: най-най (тоҷикӣ), ангушт-angusht (тоҷикӣ), парда-parda (тоҷикӣ), пушт-pušt (тоҷикӣ), сина-sina (тоҷикӣ), халқ-halq (арабӣ), ханчара-hanĵara (арабӣ), ақиб-aqib (арабӣ), аҳром-ahrom (арабӣ), байза-bayza (арабӣ), мақъад-maq'ad (арабӣ), маҳбал-mahbal (арабӣ), масона-masona (арабӣ), миология - miologiya (юнонӣ), сфинктер - sfinkter (юнонӣ), эндомизия – endomiziya (юнонӣ), фассия - fastsiya (лотинӣ), фиброз - fibroz (лотинӣ) [7, 12-164].

Истилоҳоти сохтаи марбут ба мушакҳо аз ҳама бештар бо пасвандҳои серистеъмоли забони тоҷикӣ сохта мешаванд.

Пасванди –ӣ: бугумӣ-bugumi, пӯстӣ-pusti, пардаӣ-pardai, болоӣ-boloi, поёнӣ-royoni, сатҳӣ-sathi, ашкӣ-aški-, лабӣ-labi, комӣ-komi, чоғӣ-joġi, пайӣ-payi, фазой-fazoi, зиҳорӣ-zihori [6, с.131-235].

Пасванди –ак: ғилофак-vilofak, забонак-zabonak, қулфак-qulfak, пайвандак-payvandak, қадкашак-qadkashak, камонак-kamonak, пиёзак-piyozak, сарак-sarak [1, с.60-63].

Пасванди –ча: шикамча-shikamča, саракча-sarakča, забонча-zabonča, моҳича-mohiča, найча-nauča, халтача-khaltāča. Баъзе пасвандҳои истилоҳсози забони тоҷикӣ бо калимаҳои хориҷӣ низ истилоҳоти сохтаи марбут ба мушакҳо ба вуҷуд овардаанд: сфинктерӣ-sfinkteri, медиалӣ-mediali, латералӣ-laterali, лакунарӣ-lakunari, вентралӣ-ventrali, пронаторӣ-pronotari, фиброзӣ-fibrozi, синовиалӣ-sinoviali [9, с. 45-231].

Ҷадвали 1. Калимаҳои, ки барои сохтани истилоҳоти бахши миология истифода шудаанд, аз рӯи сохт.

Аз рӯи сохт	Теъдод	% (≈)
Калимаҳои сода	686	40
Калимаҳои сохта	772	45
Калимаҳои мураккаб	144	8
Пешояндҳо	120	7
Миқдори умумии калимаҳо	1722	100

Диаграммаи 1. Иштироки калимаҳои сода, сохта, мураккаб ва пешояндҳо дар сохтани истилоҳоти марбут ба мушакҳо.

Аммо дар умум таҳлилҳо нишон доданд, ки дар луғатномаву фарҳангномаҳо ва ҳам дар осори тиббии классикӣ бо пасвандҳо сохтани истилоҳот кам ба мушоҳида мерасад.

Ҷадвали 1. Аффиксҳое, ки барои сохтани истилоҳот ба кор бурда шудаанд

Пасвандҳо	Миқдор	% (≈)
Пасванди -ча	86	11,25
Пасванди -й (-гӣ, -вӣ)	99	13
Пасванди -гоҳ	2	0,25
Пасванди -дор	11	1,4
Пасванди -анда	35	4,6
Пасванди -ак	473	62
Пасванди -а	11	1,5
Унсури истилоҳсозӣ –шакл	47	6
Ҷамағӣ	764	100

Диаграммаи 1.

Ибора низ мисли калимаҳо ба гурӯҳи воситаҳои номинативии забон дохил шуда, муносибати байни предмети ҳодиса ва аломату амалро нишон медиҳад. Ибора-истилоҳоти марбут ба соҳаи мушакҳо низ бар пояи яке аз роҳи усулҳои асосии истилоҳсозӣ ба миён омада, аз нигоҳи сохториву таркибӣ мухталиф буда, дар байни онҳо ҳама гуна ибораҳоро бо ҷузъҳои гуногун дидан мумкин аст.

а) ибора- истилоҳоти марбут ба мушакҳо, ки танҳо аз ҷузъҳои тоҷикӣ таркиб ёфтаанд: мушаки тоқпар-mushakī toqpar, мушаки ҷуфтбар- mushakī ʔuftpar, мушаки буғум-mushakī buʔum, мушаки пӯст-mushakī pust, ғилофаки пай – ʔilofakī pay, тори мушак-torī mushak, камони пай-kamonī pay, мушакҳои сар-mushakhoī sar, мушакҳои чашм-mushakī ʕashm, мушаки бинӣ-mushakī binī, мушаки лунҷ - mushakī lunʕ, мушаки занах-mushakī zanakh, мушаки хойиш-mushakī khouish, мушаки ком-mushakī kom [1, с.50-53].

б) ибора - истилоҳоти марбут ба мушакҳо, ки аз ҷузъҳои тоҷикиву арабӣ таркиб ёфтаанд: мушаки салибшакл-salibʕakl, мушаки мустақим-mustaqīm, мушаки муддавар-mushakī mudavvar, мушаки ақиб-mushakī aqib, мушаки ҳалқ-mushakī halq, сараки амиқ-sarakī amiq, мушаки мураббаъ-mushakī murabba;

в) ибора-истилоҳоти марбут ба мушакҳо, ки аз ҷузъҳои тоҷикиву лотинӣ таркиб ёфтааст: мушаки латералӣ –mushak-i laterali, мушаки медиалӣ- mushak-i mediali, мушаки вертикалӣ - mushak-i vertikali, пойчаи медиалӣ -роуҷа-i mediali, пойчаи латералӣ- роуҷа-i laterali , ғилофаки фиброзӣ-ʔilafak-i fibrozi, қабати фиброзӣ - qabat-i fibrozi.

г) ибора - истилоҳоти марбут ба мушакҳо, ки аз чузъҳои арабиву арабӣ таркиб ёфтааст: лавҳаи сатҳӣ, лавҳаи амиқ.

ғ) ибора - истилоҳоти марбут ба соҳаи мушакҳо, ки аз чузъҳои лотиниву тоҷикӣ таркиб ёфтааст: фастсияи сина, фастсияи кос.

д) ибора - истилоҳоти марбут ба мушакҳо, ки аз чузъҳои тоҷикиву арабиву туркӣ бо пасвандҳо сохта шудаанд: мушакҳои байниқабурғавӣ, пардаи байниқабурғавӣ.

Дар ҷадвали 3 ва диаграммаи 3 таносуби истифодаи калимаҳои сода, сохта ва таркибиро манзур месозем.

Ҷадвали 3. Истилоҳоти баҳши миология аз рӯи сохт.

Диаграммаи 3. Истилоҳоти баҳши миология аз рӯи сохт.

Истилоҳҳо аз рӯи сохт	Миқдор	% (≈)
сода	9	1,5
сохта	3	0,5
таркибӣ	570	98
Ҷамағӣ	582	100

Муҳокима

Қобили қайд аст, ки доираи истифодаи ибора-истилоҳот нисбат ба истилоҳоти содаву сохта фарохтар аст. Бештари ин навъи ибора-истилоҳоти марбут ба соҳаи мушакҳо ба воситаи бандаки изофӣ шакл гирифтаанд.

Хулоса

Хулосаҳое, ки аз таҳлили истилоҳҳои баҳши мушакҳо аз рӯи сохт ва иштироки чузъҳои морфологӣ дар ташаккули онҳо бармеоянд, чунинанд:

1. Дар ташаккули истилоҳоти баҳши мушакҳо мавқеи фаъолтарро калимаҳои сохта (45%) ва сода (40%) ишғол мекунанд. Калимаҳои мураккаб танҳо 8% аз калимаҳоеро ташкил медиҳанд, ки дар ташаккули истилоҳоти ин қисм иштирок менамоянд.

2. Бо ёрии пасвандҳо сохтани истилоҳоти миология нисбатан кам ба мушоҳида мерасад. Серистифодатарини онҳо, тавре аз маълумоти ҷадвал ва диаграмма бармеояд, пасванди *-ак* ба назар мерасад. Аммо ба эътибор бояд гирифт, ки сабаби ин гуна омор, дар навбати аввал, такрор ёфтани худӣ калимаи “*мушак*” дар номҳои мушакҳо мегардад, ки пасванди *-ак* дорад. Агар такрорҳоро сарфи назар кунем, на кам аз *-ак* фаъол будани пасвандҳои *-ча* ва *-ӣ* (*-гӣ, -вӣ*) дар истилоҳҳои доираи мушаххаси мавриди таҳлил баръало дида мешавад.

3. Аксарияти кулли истилоҳҳои миологияро ибора-истилоҳҳо ташкил медиҳанд.

Сипос

Муаллиф ба забоншиносон ва муҳақиқони тоҷик, рус ва Аврупо, ки бо таҳқиқоти анҷомдодаи худ дар илми истилоҳшиносӣ саҳми арзанда гузоштаанд, изҳори сипос менамояд.

Адабиёт

1. Абдурахмонов Ф.А., У. Курбон, Юсупов А.И. Фарҳанги истилоҳоти анатомӣ. - Душанбе, 2015. – 203 саҳ.
2. Абуалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Душанбе, 1980. –ҷ. 1. -479 с.
3. Абурайҳони Берунӣ. Ас-сайдана фи-т-тиб –Душанбе, 2023. -556 с.
4. Акжигитов Г. Н. Большой англо-русский медицинский словарь. –Москва. 2021. -1208 с.
5. Абубақр Рабеъ ибни Ахмад Ахавайни ал-Бухари. Хидаят –ул-мутааллимин фи-т-тиб. Машҳад, 1992. -994 с.
6. Брейтман М. Я. Словарь клинической терминологии. –Л.; 1929. -321с.
7. Сафаров О. И. Луғати лотинӣ-русӣ-тоҷикии истилоҳоти клиникӣ, анатомӣ ва фарматсевтӣ. –Душанбе, 2016. -265.
8. Саид Исмоили Чурҷонӣ. Захираи Хоразмшоҳӣ. Душанбе: Сарват, 1992. -231 с.
9. Словарь гистологических терминов. Под. Общ. Ред. Ткачев Д. А., Минченко В. Н. – Брянск: Изд-во БГСХА, 2013. -296 с.
10. Словарь иностранных слов. –Москва. «Русский язык». 1989. -624 с.
11. Ҳаким Майсарӣ. Донишнома (Баргардон ва тавзеҳоти А. Юсупов). –Душанбе, 2009.

Маълумот дар бораи муаллиф: Мусозода Меҳрангеzi Асомуддин – унвонҷуи кафедраи забони тоҷикии МДТ “Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино”. Суроға: ш. Душанбе, н. Сино, маҳаллаи Чортутӣ Боло, хонаи 477. E-mail: musozoda.mekhrangez@mail.ru, телефон: 988 85 61 16. ORCID:0009-0007-4616-9185

Сведения об авторе: Мусозода Меҳрангеzi Асомуддин - соискатель кафедры таджикского языка ГОУ “Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино», Адрес: Душанбе, р. Сино, м/р Чортутӣ Боло, дом 477. E-mail: musozoda.mekhrangez@mail.ru, телефон: 988 85 61 16. ORCID:0009-0007-4616-9185

Information about the author: Musozoda Mehrangezi Asomuddin - Applicant SEI "Avicenna Tajik State Medical University". Address: Dushanbe, Sino district, m/d Chortuti Bolo, h. 477. E-mail: musozoda.mekhrangez@mail.ru, phone: 988 85 61 16. ORCID:0009-0007-4616-9185

НАРОДНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С ПРЕДЛОГОМ «АЗ» В ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ ЛОИКА ШЕРАЛИ: ОТ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ К ЛИТЕРАТУРНОЙ ОБРАЗНОСТИ

Неъматзода М.Х.

**Худжандский государственный университет
имени академика Б. Гафурова**

Статья посвящена исследованию трансформации народных фразеологических единиц с предлогом «аз» в поэтическом языке Лоика Шерали (1941–2000). На материале «Фарҳанги ибораҳои халқӣ» и поэтических текстов 1959–1966 годов проведён сопоставительный анализ разговорных фразеологизмов и их возможных поэтических аналогов. Результаты количественного анализа показывают отсутствие прямых лексических заимствований (0 совпадений на корпус около 50 страниц), при этом выявлено активное использование той же грамматической модели «аз + существительное» для создания авторских поэтических образов. Установлено, что народная фразеологическая модель не цитируется, а творчески переосмысливается через процессы лексической субституции, семантической инверсии и метафорического расширения. Разговорные фразеологизмы функционально замещаются индивидуально-авторскими устойчивыми поэтическими оборотами, которые становятся маркерами идиостиля Лоика. Базовые концепты народной фразеологии (дил, об, дарё, роҳ, ёд) сохраняются, но получают философско-лирическое переосмысление. Исследование демонстрирует механизм синтеза народной языковой интуиции с требованиями высокого литературного стиля в таджикской поэзии XX века.

Ключевые слова: таджикская фразеология, Лоик Шерали, народные фразеологизмы, поэтический язык, идиостиль, грамматическая модель «аз + существительное», лингвопоэтика, таджикская литература XX века, семантическая трансформация, индивидуально-авторские формулы

ИБОРАҲОИ ХАЛҚӢ БО ПЕШОЯНДИ «АЗ» ДАР ЗАБОНИ АШӢОРИ ЛОИҚ ШЕРАЛӢ: АЗ ГУФТОРИ МУҲОВАРАВӢ ТО ТАСВИРНОКИИ АДАБӢ

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи равандҳои тағйирёбии ибораҳои халқӣ бо пешоянди «аз» дар забони шеърӣ Лоик Шералӣ (1941–2000) бахшида шудааст. Дар асоси маводи «Фарҳанги ибораҳои халқӣ» ва матнҳои шеърӣ солҳои 1959–1966 таҳлили муқоисавии ибораҳои халқӣ гуфторӣ ва ҳамтоҳои эҳтимолии шеърӣ онҳо анҷом дода шудааст. Натиҷаҳои таҳлили микдорӣ истифодаи нашудани иктибосҳои мустақими луғавиро нишон медиҳанд (0 мувофиқат дар корпуси тақрибан 50 саҳифа), аммо ҳамзамон истифодаи ғайриодинамӣ ба ҳамаи қисмҳои грамматикӣ – «аз + исм» – барои офаридани образҳои шеърӣ муаллифӣ ошкор мегардад. Муайян шуд, ки қисмҳои ибораҳои халқӣ ба таърифи иктибос, балки ба таърифи эҷодкорона бозофарӣ мегардад ва таваҷҷути равандҳои ҷойгузинӣ луғавӣ, инверсияи маъноӣ ва таъсири метафорӣ амалӣ мешавад. Ибораҳои гуфторӣ халқӣ аз ҷиҳати вазифавӣ бо таркибҳои устувори шеърӣ инфиродӣ муаллифӣ иваз мегарданд, ки ба нишондиҳандаҳои идиостили Лоик табдил меёбанд. Консептҳои асосӣ ибораҳои халқӣ (дил, об, дарё, роҳ, ёд) ҳифзи мегарданд, вале тафсири ғайриодинамӣ-лирикӣ пайдо мекунанд. Таҳқиқи механизми ҳамгарии ҳиссиёти забонӣ халқӣ бо талаботи сабки баланди адабӣ дар шеърӣ тоҷикӣ асри XX-ро нишон медиҳад.

Калидвожаҳо: ибораҳои халқӣ, Лоик Шералӣ, забони шеърӣ, идиостил, қисмҳои грамматикӣ «аз + исм», лингвопоэтика, адабиёти тоҷик дар асри XX, трансформатсияи маъноӣ, қисмҳои инфиродӣ муаллифӣ

FOLK PHRASEOLOGISMS WITH THE PREPOSITION "AZ" IN THE POETIC LANGUAGE OF LOIQ SHERALI: FROM COLLOQUIAL SPEECH TO LITERARY IMAGERY

The article examines the transformation of folk phraseological units with the preposition "az" in the poetic language of Loiq Sherali (1941–2000). Based on the material from "Farhangi iborahoi

khalqi" (Dictionary of Folk Phrases) and poetic texts from 1959–1966, a comparative analysis of colloquial phraseologisms and their possible poetic analogues was conducted. The results of quantitative analysis reveal the absence of direct lexical borrowings (0 matches in a corpus of approximately 50 pages), while demonstrating active use of the same grammatical model "az + noun" for creating original poetic images. It has been established that the folk phraseological model is not quoted but creatively reinterpreted through processes of lexical substitution, semantic inversion, and metaphorical expansion. Colloquial phraseologisms are functionally replaced by individually-authored stable poetic expressions that become markers of Loiқ's idiosyncrasy. Basic concepts of folk phraseology (dil/heart, ob/water, daryo/river, roh/path, yod/memory) are preserved but receive philosophical-lyrical reinterpretation. The research demonstrates the mechanism of synthesizing folk linguistic intuition with the requirements of high literary style in twentieth-century Tajik poetry.

Keywords: *Tajik phraseology, Loiқ Sherali, folk phraseologisms, poetic language, idiosyncrasy, grammatical model "az + noun", linguopoetics, twentieth-century Tajik literature, semantic transformation, individually-authored formulas*

Народные фразеологизмы представляют собой особый пласт лексики, сформировавшийся в результате многовекового развития языка и тесно связанный с жизненным опытом, трудовой практикой и культурными традициями народа. В лингвистике они рассматриваются как устойчивые, воспроизводимые в готовом виде выражения, обладающие целостным значением и образной основой; подобное понимание фразеологии было заложено в трудах В. В. Виноградова, который одним из первых системно описал природу и типы фразеологических единиц. Семантическая неделимость является ключевым признаком народных фразеологизмов: их значение не выводится непосредственно из значений отдельных слов, входящих в состав выражения, что особенно подчёркивал Н. М. Шанский, видя в целостности смысла главное отличие фразеологических единиц от свободных словосочетаний и основание для их отдельного рассмотрения в составе лексики.

Происхождение народных фразеологизмов связано с конкретными реалиями традиционного быта: многие выражения восходят к земледелию, ремёслам, семейным отношениям, наблюдениям за природой, фиксируя наивные представления о мире, характерные для определённого исторического этапа. Идея о связи языка и народного мышления была последовательно обоснована А. А. Потебней, который рассматривал образность как отражение коллективного способа осмысления действительности. Существенную роль в формировании народной фразеологии сыграл фольклор: пословицы, поговорки и устойчивые формулы устной народной словесности со временем переходили в повседневную речь, становясь частью общего языкового фонда, что подробно анализировал П. Г. Богатырёв, подчёркивая не только эстетическую, но и социально-коммуникативную функцию фольклорных форм речи.

Структурное разнообразие народных фразеологизмов проявляется в том, что они могут существовать в виде словосочетаний, предложений и сравнительных конструкций, при этом для них характерна устойчивость состава и относительная грамматическая неизменяемость, которую А. В. Кунин связывал с воспроизводимостью как фундаментальным свойством фразеологии. В функциональном отношении народные фразеологизмы прежде всего выполняют номинативную функцию, компактно обозначая сложные психологические состояния, социальные отношения и модели поведения; Ю. Д. Апресян подчёркивал, что такие единицы являются средствами концептуализации опыта и отражают устойчивые оценочные установки языкового коллектива. Не менее важна экспрессивная функция: благодаря образной основе фразеологизмы придают речи эмоциональную насыщенность и оценочность, а в трактовке В. Н. Телии выступают носителями культурных смыслов, в которых зафиксированы ценности, нормы и стереотипы национального сознания, что делает фразеологию не только языковым, но и культурологическим феноменом.

Взаимодействие народной фразеологии и индивидуально-авторского поэтического языка представляет собой одну из ключевых проблем таджикской лингвопоэтики. Особый интерес в этом контексте вызывает творчество Лоиқа Шерали (1941–2000) — поэта, чьё раннее творчество (1959–1966) демонстрирует уникальный синтез традиционной таджикско-персидской

поэтической образности и современного литературного языка. Настоящее исследование посвящено анализу трансформации народных фразеологических единиц с предлогом «аз» в поэтическом дискурсе Лоиқа Шерали.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения механизмов взаимодействия разговорной фразеологии и книжно-поэтического стиля в современной таджикской лирике. Материалом исследования послужили фразеологические единицы из «Фарҳанги ибораҳои халқӣ» [2] и поэтические тексты Лоиқа Шерали периода 1959–1966 годов [1].

В таджикском языке предлог «аз» образует продуктивную фразеологическую модель, представленную в народной речи широким спектром устойчивых выражений. Согласно неполному исследованию только «Фарҳанги ибораҳои халқӣ» [2, с. 11–16], в разговорной речи зафиксировано около 30–35 фразеологических единиц, построенных по модели «аз + существительное», которые можно классифицировать по следующим семантическим группам.

1. Психологические состояния и характеристики личности: а) *аз дарун нухтагӣ* — внутренняя зрелость, мудрость; б) *аз дили рости* — искренне, от чистого сердца; в) *аз дил баровардан* — 1) создать из глубины сердца; 2) выбросить обиду из сердца; г) *аз дилу димоғ баромада рафтан* — полностью забыть, потерять интерес.

2. Речевое поведение и коммуникация: а) *аз даҳон шакар рехтан* — быть сладкоречивым; б) *аз даҳон шамол бурдан* — чтобы слово не сбылось (букв.: «чтобы ветер унёс из рта»); в) *аз даҳон афтодани гар* — проговориться, сказать лишнее.

3. Социально-бытовые ситуации: а) *аз дарди сар халос шудан* — избавиться от хлопот, «головной боли»; б) *аз қору бор мондан* — остаться без дела; в) *аз имтиҳон гузаштан* — пройти испытание, экзамен.

4. Этические и межличностные отношения: а) *аз гуноҳ гузаштан* — простить; б) *аз домани касе кашидан* — винить, предъявлять претензию; в) *аз дудилагӣ баромадан* — избавиться от сомнений.

5. Физиологические состояния: а) *аз даҳону бинӣ баромадан* — дойти до предела, получить по заслугам; б) *аз гӯшт фаромадан* — исхудать, «кожа да кости».

Все перечисленные фразеологизмы характеризуются:

1. **семантической неразложимостью** (значение целого не выводится из суммы значений компонентов);
2. **разговорно-бытовой стилистической маркированностью;**
3. **устойчивостью употребления** в народной речи.

Для выявления присутствия народных фразеологизмов в поэтическом языке Лоиқа Шерали был проведён сплошной анализ пяти поэтических тетрадей периода 1959–1966 годов общим объёмом около 50 страниц [1, с. 17–67].

Методология исследования включала:

1. **Поиск прямых лексических совпадений** — выявление случаев буквального использования словарных фразеологизмов в поэтических текстах.
2. **Анализ структурных параллелей** — исследование употребления модели «аз + существительное» в авторских поэтических контекстах.
3. **Семантическое сопоставление** — выявление тематических и образных соответствий между разговорными фразеологизмами и поэтическими образами Лоиқа.

Результаты сплошного анализа пяти поэтических тетрадей Лоиқа Шерали демонстрируют следующую картину:

Во всём исследованном корпусе не обнаружено ни одного примера буквального использования словарных разговорных фразеологизмов типа *аз гуноҳ гузаштан*, *аз даҳон шакар рехтан*, *аз дил баровардан* и подобных. Поэтический язык Лоиқа остаётся в рамках книжно-поэтического стиля и не включает характерные для разговорной речи частицы (*-дия*) и бытовые диалогические конструкции.

При отсутствии прямых заимствований, поэт активно использует ту же грамматическую модель «аз + существительное» для создания собственных поэтических образов. В каждой из

пяти тетрадей обнаружено от 15 до 25 употреблений данной конструкции, что свидетельствует о её продуктивности в авторском идиолекте.

Тетрадь №1 (1959–1963): формирование поэтического «аз-дискурса»

В ранних стихотворениях Лоика наблюдается активное использование конструкций с «аз» для создания образов искренности, памяти и источника жизни.

Пример 1. Трансформация мотива «сердце как источник»:

Словарный фразеологизм: *аз дил баровардан* (создать из сердца) [2, с. 13–14].

Поэтический аналог у Лоика:

«Аз тахи дил хидмати халку диёри хеш кун,

Сабот кун номат ба қалби мардумони бовафо!» [1, с. 17]

Здесь поэт сохраняет семантическую структуру «источник → сердце», но вводит интенсификатор *тахи дил* (глубина сердца) вместо простого *дил*, что усиливает поэтическую экспрессию. Служение народу осмысливается как действие, идущее из самой глубины души, что соответствует высокому гражданскому пафосу стихотворения «Ном» (Имя).

Пример 2. Мотив воды как источника жизни:

Словарный фразеологизм: *аз дарё об бахшиши кардан* (дать каплю из моря, т.е. ничтожно мало) [2, с. 12].

Поэтический аналог у Лоика:

«Аз ту дамани ташна шуд ободу чавонбахт

Монандаи дилдодаи маҳчур зи чонон...» [1, с. 17]

В стихотворении «Зарафшон» река выступает не как место для скупого дарения (как в разговорном фразеологизме), а как всеобъемлющий источник процветания (*обод*) и счастья (*чавонбахт*). Поэт переосмысляет бытовую идиому, превращая её в величественный образ родной реки как податель жизни.

Пример 3. Императивы памяти:

Словарный фразеологизм: *аз дилу димоғ баромада рафтан* (совершенно забыть) [2, с. 14].

Поэтический контраст у Лоика — многократные формулы невозможности забвения:

«Ёд бод он шаб, ки ту чашмакзаниҳо доштӣ,

Ёд бод он шаб, ки дидам ман туро бо дилбарам.» [1, с. 25]

Анафорическое повторение *ёд бод* (пусть будет в памяти) создаёт поэтический эффект, семантически противоположный разговорному забыванию. Лоик трансформирует бытовую модель в лирическую формулу вечной памяти.

Тетрадь №2 (1963–1964): углубление авторской модели

В стихах 1963–1964 годов наблюдается усиление философского осмысления конструкций с «аз».

Пример 4. Внутренний источник творчества:

Словарный фразеологизм: *аз дили рости* (от чистого сердца) [2, с. 14].

Поэтический аналог у Лоика:

«Намоз орам ба тоби оташи дил,

Ба табъи оташину шеъри сӯзон...» [1, с. 28]

Метафора *оташи дил* (огонь сердца) и *табъи оташин* (огненная натура) развивают идею внутреннего источника, но в отличие от простой «искренности» разговорного фразеологизма, здесь речь идёт о поэтическом вдохновении, имеющем почти сакральный характер (*намоз орам* — совершаю молитву).

Пример 5. Преодоление сомнений:

Словарный фразеологизм: *аз дудилағӣ баромадан* (избавиться от сомнений) [2, с. 15].

Поэтический аналог у Лоика:

«Зиндағӣ, бинмо ба ман роҳи сафед!

Дорӣ дар даст силоҳи уммед,

Пас, бирав, бод туро роҳ сафед!» [1, с. 34]

В стихотворении «Рахрави зиндагӣ» (Путник жизни) герой стоит перед выбором пути (*дар сари дуруҳае*), что соответствует состоянию *дудилагӣ* (раздвоенность, сомнение). Однако поэт не использует готовую формулу, а создаёт развёрнутую метафору жизненного пути, где преодоление сомнений выражено через императив *бирав* (иди) и образ *роҳи сафед* (белая/светлая дорога).

Тетради №3–5 (1964–1966): кристаллизация собственных поэтических формул

В поздних тетрадах раннего периода Лоик окончательно формирует собственный набор устойчивых поэтических оборотов, которые функционально замещают разговорные фразеологизмы:

Собственные устойчивые формулы Лоика:

- *Ёд кун аз он, ки...* (Вспомни о том, что...)
- *Магӯ, ки...* (Не говори, что...)
- *Марав, эй қатра...* (Не уходи, о капля...)
- *То дили шаб...* (До сердца ночи...)
- *Маро хушбахт кун, эй гул* (Сделай меня счастливым, о цветок)

Эти обороты становятся маркерами идиостиля Лоика и выполняют ту же функцию экспрессивности и устойчивости, что и народные фразеологизмы в разговорной речи, но остаются в пределах высокого поэтического стиля.

Пример 6. Модель обучения у природы:

«Ки омӯзам аз ӯ дарёдилиро,
Шитобу изтироб омӯзам аз мавҷ,
Забон омӯзам аз гуфтори дарё» [1, с. 48]

Анафорическое повторение конструкции *омӯхтан аз* (учиться у) создаёт устойчивый поэтический параллелизм, где предлог «аз» маркирует источник знания и мудрости. Это авторская формула, не имеющая прямого соответствия в народной фразеологии, но использующая ту же грамматическую модель.

Для наглядности представим систематическое сопоставление разговорных фразеологизмов и их поэтических трансформаций у Лоика:

Словарный фразеологизм	Функция в разговорной речи	Поэтическая трансформация у Лоика	Функция в поэзии
<i>аз дил баровардан</i>	Выразить из сердца / Забыть обиду	<i>аз таҳи дил хидмат кун</i>	Высокий гражданский пафос
<i>аз дарё об бахшии</i>	Дать ничтожно мало	<i>аз ту дамани ташна обод шуд</i>	Величественный образ реки-кормилицы
<i>аз дилу димоғ баромада</i>	Забыть навсегда	<i>ёд бод он шаб</i> (повтор)	Императив вечной памяти
<i>аз дили рости</i>	Искренне	<i>оташии дил / табъи оташии</i>	Источник творческого вдохновения
<i>аз дудилагӣ баромадан</i>	Преодолеть сомнения	<i>бинмо роҳи сафед</i>	Экзистенциальный поиск пути
<i>аз даҳон шакар рехтан</i>	Быть сладкоречивым	<i>шакархандаи ту</i>	Эстетизация образа возлюбленной
<i>аз гуноҳ гузаистан</i>	Простить	<i>афв бинмо</i> (повтор)	Лирическая медитация о прощении с прошлым

Полученные данные позволяют сформулировать следующие выводы о характере взаимодействия народной фразеологии и поэтического языка Лоика Шерали:

Нулевое количество буквальных совпадений свидетельствует не об игнорировании народной речи, а о сознательной стратегии поэтической трансформации. Лоик избегает введения

разговорных фразеологизмов в книжно-поэтический текст, что соответствует нормам таджикской классической поэтики, где разговорные элементы допускались лишь в специфических жанрах (сатира, хаджв).

Продуктивность конструкции «аз + существительное» в поэзии Лоиқа (десятки употреблений в каждой тетради) указывает на усвоение не конкретных фразеологизмов, а самой модели как языкового ресурса. Поэт интуитивно воспроизводит глубинную семантическую структуру:

«АЗ» + существительное → указание на источник / причину / происхождение

Эта модель оказывается универсальной для выражения:

- психологических состояний (*аз таҳи дил*);
- природных источников (*аз дарё, аз баҳор*);
- временных истоков (*аз қўдакӣ*);
- причинно-следственных связей (*аз раиқи ҳусн*).

Несмотря на отсутствие лексических совпадений, наблюдается глубокая семантическая связь между разговорными фразеологизмами и поэтическими образами Лоиқа. Базовые концепты народной фразеологии — **дил** (сердце), **об** (вода), **роҳ** (путь), **ёд** (память), **дарё** (река) — становятся ключевыми в поэтической картине мира Лоиқа, но получают философско-лирическое переосмысление.

Лоиқ не заимствует готовые фразеологизмы, но создаёт собственные устойчивые поэтические обороты, которые выполняют аналогичную функцию в структуре его лирики:

• **Разговорные фразеологизмы** обеспечивают экспрессивность и образность бытового общения.

• **Авторские поэтические формулы Лоиқа** обеспечивают экспрессивность и узнаваемость его идиостиля.

Таким образом, происходит **функциональное замещение**: народная фразеология как источник готовых формул замещается индивидуально-авторской системой устойчивых поэтических оборотов.

Важным аспектом является сохранение стилистической дифференциации между разговорным и поэтическим дискурсом (см. таблица № 1):

Таблица № 1

Пара метр	Разговорные фразеологизмы	Поэтические обороты Лоиқа
Лексика	Бытовая, нейтральная	Книжная, высокая
Синтаксис	Простые предложения, диалог	Сложные периоды, монолог
Частицы	<i>-дия, -гина, -ки</i>	Отсутствуют
Образность	Конкретная, бытовая	Абстрактная, философская
Функция	Оценка, эмоция в общении	Создание лирического мира
Контекст	Ситуативный	Текстовый, интертекстуальный

Эта дифференциация отражает общую тенденцию таджикской литературы XX века к сохранению высокого стиля лирической поэзии при одновременном обогащении её народными образами и мотивами, но не прямым введением разговорных элементов.

На основе проведённого анализа можно выделить следующие типы трансформации фразеологической модели «аз + существительное» в поэзии Лоиқа:

- *аз дил* → *аз таҳи дил* (усиление через добавление компонента *тах* — глубина)

- *аз дарё об* → *аз ту дамани ташина обод* (замена абстрактной воды конкретным образом реки Зарафшон)
- *аз дилу димог баромада* (забывание) → *ёд бод* (память) — переход к противоположному полюсу
- *аз даҳон шамол бурдан* (отмена слов) → *ҷавонӣ меравад* (невозвратность) — от речевого акта к экзистенциальному переживанию
- *аз дарди сар* (бытовые хлопоты) → *дар зиндагиям ноумед* (экзистенциальная тоска)
- *аз имтиҳон ғузаштан* (сдать экзамен) → *аз таҳи дил хидмат кун* (пройти нравственное испытание)
- Анафорические повторы с *аз*: *омӯзам аз ӯ...*, *омӯзам аз мавҷ...*, *омӯзам аз дарё...*
- Императивные серии: *ёд кун аз он...*, *мағӯ, ки...*, *марав, эй...*

Выявленные закономерности отражают более широкие процессы в таджикской культуре середины XX века:

Сохранение базовых концептов народной картины мира (*дил*, *об*, *роҳ*) при их переосмыслении в контексте современной поэзии свидетельствует о глубокой связи литературы с народной традицией.

Отсутствие прямых заимствований из разговорной речи указывает на устойчивость представления о «чистоте» поэтического языка, восходящего к классической персидско-таджикской традиции.

Создание собственных поэтических формул на базе народных моделей демонстрирует творческую стратегию Лоика: не имитация народной речи, а синтез народной языковой интуиции с индивидуальным поэтическим видением.

Проведённое исследование позволяет сделать следующие выводы:

1. **Количественный результат:** В поэтическом корпусе Лоика Шерали периода 1959–1966 годов (около 50 страниц текста) отсутствуют прямые лексические заимствования разговорных фразеологизмов с предлогом «аз», зафиксированных в «Фарҳанги ибораҳои халқӣ».
2. **Качественный результат:** При отсутствии буквальных совпадений наблюдается активное использование той же грамматической модели «аз + существительное» для создания авторских поэтических образов (десятки употреблений в каждой тетради).
3. **Механизм трансформации:** Народная фразеологическая модель не цитируется, а творчески переосмысливается: разговорные фразеологизмы трансформируются в поэтические формулы через процессы лексической субституции, семантической инверсии, метафорического расширения и создания параллелизмов.
4. **Функциональное замещение:** Разговорные фразеологизмы как готовые экспрессивные формулы функционально замещаются индивидуально-авторскими устойчивыми поэтическими оборотами, которые становятся маркерами идиостиля Лоика.
5. **Стилистическая стратегия:** Поэт сознательно избегает введения разговорных элементов в книжно-поэтический текст, что соответствует нормам таджикской классической поэтики и свидетельствует о высокой культуре владения литературным языком.
6. **Культурная преемственность:** Базовые концепты народной фразеологии (*дил*, *об*, *дарё*, *роҳ*, *ёд*) сохраняются в поэзии Лоика, но получают философско-лирическое переосмысление, что обеспечивает связь с народной традицией при сохранении оригинальности авторского голоса.

Таким образом, поэзия Лоика Шерали демонстрирует не механическое заимствование народной фразеологии, а её глубокую творческую переработку, в результате которой разговорная модель «аз + существительное» становится продуктивным ресурсом для создания оригинальной поэтической образности. Это свидетельствует о мастерстве поэта, умеющего синтезировать народную языковую интуицию с требованиями высокого литературного стиля.

Перспективы дальнейшего исследования связаны с расширением корпуса анализируемых текстов (включение зрелого и позднего творчества Лоика), а также сопоставительным анализом использования других фразеологических моделей таджикского языка в современной поэзии.

Литература

1. Лоик Шерали. Куллиёт. Иборат аз ду чилд. Чилди 1. Ашъор. – Душанбе: Адиб, 2008. – 560 сах.
2. Мирзоханова М. Регистры фразеологии поэзии Лоика Шерали // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарные науки. 2009. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/registry-frazeologii-poezii-loika-sherali> (дата обращения: 27.12.2025).
3. Назарова, М. С. Национальная и общечеловеческая тематика в поэзии Лоика Шерали : дис. ... канд. филол. наук : 10.01.03 / М. С. Назарова. — Душанбе, 2014. — 171 с.
4. Турди-Аханова И.А. Фразеологизмы в таджикском языке / И.А. Турди-Аханова // Международный научно-исследовательский журнал. — 2020. — №2 (92). — URL: [object Object] (Дата обращения 27.12.2025). — DOI: 10.23670/IRJ.2020.92.2.044
5. Турди-Аханова И. А. Фразеологизмы таджикского языка и их значение // Вестник Педагогического университета. 2021. №3 (92). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologizmy-tadzhikskogo-yazyka-i-ih-znachenie> (дата обращения: 27.12.2025).
6. Фарҳанги ибораҳои халқӣ. – Душанбе: Адиб, 1988. – 400 с.
7. Хакимова Ш. И., Нематова М. Х. Язык и стиль поэзии Лоика Шерали // Вестник Педагогического университета. 2020. №3 (86). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/yazyk-i-stil-poezii-loika-sherali> (дата обращения: 27.12.2025).
8. Cowie, A P (ed.), Phraseology: Theory, Analysis, and Applications (Oxford, 1998; online edn, Oxford Academic, 31 Oct. 2023), <https://doi.org/10.1093/oso/9780198294252.001.0001>, accessed 19 Dec. 2025.
9. Novikova, Marina L. 2023. Review of Mel'čuk, Igor. 2023. General Phraseology Theory and Practice. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. Russian Journal of Linguistics 27 (3). 750–757. <https://doi.org/10.22363/2687-0088-35725>

10.

Сведения об авторе: Нёматзода Муқаддас Ҳабиб – к.ф.н., доцент, декан инженерно-педагогического факультета Джабборрасуловского района Государственного образовательного учреждения «Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова». Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, переулок Мавлонбекова 1. Тел.: (+992) 92 708 6675. E-mail: babay12082022@mail.ru

Маълумот дар бораи муаллиф: Нёматзода Муқаддас Ҳабиб – н.и.ф., дотсент, декани факултети муҳандисӣ-омӯзгорӣ ноҳияи Ҷаббор Расулов Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Гафуров». Суроға: 735700, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хуҷанд, гузаргоҳи Мавлонбеков 1. Тел.: (+992) 92 92 708 6675. E-mail: babay12082022@mail.ru

Information about the author: Nematzoda Muqaddas Habib – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Dean of the Faculty of Engineering and Pedagogy of Jabbor Rasulov District, State Educational Institution "Khujand State University named after Academician B. Gafurov". Address: 735700, Republic of Tajikistan, Khujand City, Mavlonbekov Passage 1. Phone(+992) 92 92 708 6675. E-mail: babay12082022@mail.ru

ТАФСИРИ РАМЗИИ НОМИ ШАҲРҲО ДАР АШЌОРИ МИРЗО ТУРСУНЗОДА

Офаридаев Н., Файрузшоева Г.

Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев

Мақолаи мазкур ба таҳлили ҷойгоҳи номвожаҳои шаҳрӣ (топонимҳо) дар осори Мирзо Турсунзода, яке аз шахсиятҳои барҷастаи адабиёти тоҷики асри XX бахшида шудааст. Муаллиф тавассути баррасии намунаҳои мушаххаси ҷойномҳо чун Душанбе, Москва, Самарқанд, Бухоро ва дигарон нишон медиҳад, ки Турсунзода ин номҳоро на танҳо бо мақсади тавсифи ҷуғрофӣ, балки ҳамчун рамзҳои тамаддун, ваҳдат, мубориза барои адолат ва ормонҳои умумибашарӣ истифода намудааст. Дар мақола омадааст, ки топонимҳо дар осори шоир на як унсурӣ ғайрасон, балки ҷузъи таркибии низомии маъноӣ ва ғоявии шеър ба шумор мераванд. Бо истифодаи ҳадафмандона ва рамзии ҷойномҳо, Мирзо Турсунзода ҷаҳонбинии сулҳхоҳона, инсонгароёна ва фарҳангпарваронаи худро бозгӯ мекунад. Ин таҳқиқ нақши маърифативу тарбиявии топонимикаро дар шеъри тоҷикӣ равшан намуда, ба фаҳми амиқтари зеҳни бадеии шоир замина мегузорад.

Калидвожаҳо: *Топоним, номвожаи шаҳрӣ, Мирзо Турсунзода, шеъри тоҷикӣ, рамзҳои ҷуғрофӣ, маърифати адабӣ, ҷаҳонбинӣ, сулҳ, ваҳдат, тамаддуни башарӣ, идеологияи инсондӯстона, ҷойномаҳо, таҳлили бадеӣ.*

СИМВОЛИЧЕСКАЯ ОПИСАНИЕ НАЗВАНИЙ ГОРОДОВ В ПОЭЗИИ МИРЗО ТУРСУНЗАДЕ

Данная статья посвящена анализу места и роли урбанонимов (названий городов) в творчестве Мирзо Турсунзаде — одного из выдающихся представителей таджикской литературы XX века. Автор, рассматривая конкретные примеры таких географических названий, как Душанбе, Москва, Самарканд, Бухара и другие, показывает, что Турсунзаде использовал их не только с целью географического описания, но и как символы цивилизации, единства, борьбы за справедливость и воплощения общечеловеческих идеалов. В статье подчёркивается, что топонимы в его поэзии не являются второстепенными элементами, а составляют неотъемлемую часть смысловой и идейной структуры произведений. Посредством целенаправленного и символического использования географических названий Мирзо Турсунзаде раскрывает своё гуманистическое, миролюбивое и культуроориентированное мировоззрение. Исследование освещает познавательную и воспитательную роль топонимики в таджикской поэзии и способствует более глубокому пониманию художественного мышления поэта.

Ключевые слова: *Топоним, урбаноним, Мирзо Турсунзаде, таджикская поэзия, географические символы, литературное познание, мировоззрение, мир, единство, человеческая цивилизация, гуманистическая идеология, географические названия, литературный анализ.*

A SYMBOLIC DEPICTION OF URBAN TOPONYMS IN THE POETRY OF MIRZO TURSUNZODA

This article is dedicated to the analysis of the role and significance of urban toponyms in the works of Mirzo Tursunzoda, one of the most prominent figures in 20th-century Tajik literature. By examining specific place names such as Dushanbe, Moscow, Samarkand, Bukhara, and others, the author demonstrates that Tursunzoda employed these names not merely for geographic description, but as symbols of civilization, unity, the struggle for justice, and universal ideals. The article argues that toponyms in the poet's works are not auxiliary elements, but rather an integral part of the semantic and ideological structure of his poetry. Through the deliberate and symbolic use of place names, Tursunzoda conveys his humanistic, peace-oriented, and culture-centered worldview. This study highlights the educational and moral significance of toponymy in Tajik poetry and contributes to a deeper understanding of the poet's artistic thinking.

Keywords: *Toponym, urban toponym, Mirzo Tursunzoda, Tajik poetry, geographic symbols, literary cognition, worldview, peace, unity, human civilization, humanistic ideology, place names, literary analysis.*

Забон на танҳо воситаи иртиботи иҷтимоӣ, балки оинаи тамаддуну фарҳанги миллат низ мебошад. Дар забон, номвожаҳои ҷуғрофӣ ва таърихӣ, ки бо истилоҳи илмӣ *топонимия* ёд мешаванд, ҷои хос доранд. Топонимҳо ҳамчун нишонаҳои хотирмон ва таърихӣ ҷойномҳо, на танҳо макони ҷуғрофиро муайян мекунанд, балки бо худ таъриху тамаддун, руҳи замон ва пайванди фарҳангиро низ бозгӯ менамоянд. Ҳамин хусусият онҳоро ба як унсури муҳими маърифати адабӣ табдил додааст, ки тавассути он на танҳо муҳити зист, балки ҷаҳонбинӣ ва ҳувияти қавмӣ миллат дар осори адабӣ таҷассум меёбад [2;3].

Дар адабиёти тоҷик, ба хусус дар осори Мирзо Турсунзода, яке аз ҷеҳраҳои намоёни адабиёти асри XX истифодаи шоирона ва ҳадафманди номвожаҳои шахрӣ мавқеи муҳим дорад. Мирзо Турсунзода ҳамчун суханвари маърифатпарвару ҷаҳониандеш, тавассути зикри номҳои шахрҳо, сарзаминҳо ва маконҳои таърихӣ, паёми дӯстиву ваҳдат, сулҳу ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамбастагии инсонҳоро ифода кардааст. Шахрҳо дар ашъори ӯ на танҳо маконҳои ҷуғрофӣ, балки рамзҳои тамаддуни башарӣ, ғаҳвораҳои фарҳанг ва ҷабҳаҳои муборизаи инсоният барои озодӣ ва адолат мебошанд.

Таҳлили номвожаҳои шахрӣ дар осори Мирзо Турсунзода, аз ҷумла номҳои монанди Бомӣён, Ленинград, Душанбе, Тошканд, Тирмиз, Қаратоғ, Москва, Самарқанд, Бухоро ва дигарон, на танҳо истифодаи огоҳона ва рамзӣ шоирро нишон медиҳад, балки равшании бештаре ба дидгоҳи таърихӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ӯ мебахшад. Дар ин мақола мекӯшем, то тавассути баррасии топонимика дар ашъори Турсунзода, ҷойҳои ин номвожаҳо дар тасвири ҷаҳонбинии шоир ва ҳадафҳои бадеиву тарбиявии ӯро рушан созад.

Бомӣён:

Беҳабар буданд аз мо **Бомӣён**,
Сангпайкар, сангдил бутҳои он. [7, 12]

Номвожаи «Бомӣён» яке аз қадимитарин ва маъруфттарин топонимҳо дар фазои ҷуғрофӣ ва фарҳангии минтақаи Хуросони Бузург ба шумор меравад. Аз нигоҳи забонӣ, ин номвожа аз ду ҷузъи аслий иборат аст: «Бом» ва пасванди «-иён» (ё «-ён»), ки дар забонҳои эронӣ миёна ва қадим маъмул буд. Ҷузъи «Бом» ба маънии баландӣ, қулла, боми хона ва ба таври маҷозӣ — ҷойи баланду назаррас аст.

Бархе муҳаққиқон чунин мешуморанд, ки «Бомӣён» маънои «ҷойи баландҳо» ё «сарзамини баланд»-ро дорад, ки ба ҷойҳои ҷуғрофӣ он мутобиқат дорад — зеро ин минтақа дар баландкӯҳҳои Ҳиндукуш воқеъ буда, аз лиҳози табиӣ ва иқлимӣ низ дорои баландии ҷашмгир аст. [5, 15]

Аз дидгоҳи таърихӣ, Бомӣён дар тӯли садсолаҳо як маркази муҳими фарҳангӣ, мазҳабӣ ва тижоратӣ будааст. Дар давраҳои буддоии Хуросон, ин шахр яке аз марказҳои муҳими паҳншавии дини Буддо ва фарҳанги буддоӣ маҳсуб мешуд. Маҷмааи машҳури ҳайкалҳои Буддои Бомӣён, ки аз асрҳои I–VI мелодӣ боқӣ мондаанд, далели равшани мавқеи марказии ин минтақа дар тамаддуни қадимии Осиёи Марказӣ ва Хуросон аст.

Дар сарчашмаҳои таърихӣ форсӣ, арабӣ ва туркӣ низ номи Бомӣён ба шаклҳои гуногун, аз ҷумла «*Бамиян*» ва «*Бамён*» ёд шудааст, ки ҳамаи онҳо ба як воҳиди ҷуғрофӣ мушаххас ишора мекунанд. Тағйироти фонетикӣ ва орфографӣ дар шакли ин ном дар забонҳои гуногун аз равандҳои мутаъодили забонӣ ва таъсири манбаъҳои хаттӣ бармеоянд. [6, 1]

Бомӣён, илова бар аҳамияти ҷуғрофӣ ва фарҳангии худ, дар забон ва адабиёти форсӣ-тоҷикӣ низ мавқеи хоса дошта, ҳамчун рамзи фарҳанги қадим ва ҳунари меъморӣ, зикр ёфтааст. Пас, ин номвожа на танҳо як ишораи ҷуғрофӣ, балки як пораи зиндаи хотираи таърихӣ ва мероси фарҳангии мардуми форсизабон мебошад.

Байти мазкур дорои аҳамияти баланди маънавӣ, рамзӣ ва бадеист, ки бо истифода аз таҳшини шеърӣ тасвирӣ ва ишораҳои таърихиву фалсафӣ як тасвири пурбори адабӣ меофарад.

Дар мисраи аввал, номвожаи «*Бомие*» ҳамчун ишора ба шаҳри таърихии Бомие ворида шеър шудааст. Бомие, ки дар гузашта яке аз марказҳои фарҳанги буддой будааст, дар забони адабӣ рамзи тамаддуни қадим, оромӣ ва фалсафаи шарқӣ маҳсуб мешавад. Аммо шоир бо истифода аз ибораи «*беҳабар буданд аз мо*» муносибати байни фард (ё ҷомеа) ва ин макони таърихро шакли эътирозӣ ва таассуфомез медиҳад. Ин ҷумла эҳсоси бегонагӣ, гусастагӣ ва набуди иртиботи рӯҳониро ифода мекунад, ки эҳтимолан ба сукут ва хомӯшии таърих ишора дорад. Маълум аст, ки Бомие бо ёдгориҳои таърихии мучассамаҳои буддой машҳур буда, макони сайёҳӣ мебошад.

Мисраи дуюм бо истифода аз ташбеҳу ифодаҳои бадеӣ маънои мисраи аввалро тавсеа медиҳад. Ибораҳои «*сангпайкар*» ва «*сангдил*» ҳамзамон хусусияти тасвирӣ ва рамзӣ доранд. «*Сангпайкар*» ба ҳайкалҳои бузурги Буддо дар Бомие ишора мекунад, ки аз санг канда шуда буданд ва акнун дигар суҳангӯ нестанд — рамзи хомӯшии таърих аст. «*Сангдил*» бошад, як ташбеҳи эронии классикӣ мебошад, ки маънои бемехрӣ, бетафовутӣ ва дурӣ аз эҳсосро дорост. Дар ҳамин замина, «*бутҳои он*» на танҳо ба маънои зоҳирии мучассамаҳо ишора мекунад, балки ба таври рамзӣ онҳое низ дар назар гирифта мешаванд, ки бо вучуди зоҳиран бузургу пурнуфуз будан, дар амал нисбат ба дарду эҳсоси инсонӣ бетафовутанд.

Аз тарафи дигар номи Бомие вазифаи иттилоотӣ дошта, хатсайри сафари шоирро ба қаламрави Ҳинд нишон медиҳад.

Ҳамин тавр, ин байт бо истифода аз шаклҳои гуногуни тасвир, аз ҷумла истиора (Бомие ҳамчун рамзи таърихи сукутқарда), ташбеҳ (сангпайкар, сангдил) ва муболиға, дарду ҳасрати фардро дар баробари беҳаракатии таърих ва фаромӯшии маънавӣ ба тасвир мекашад.

Ба таври умум, ин байт дар худ андешаи амиқи фалсафӣ ва иҷтимоӣ дорад ва пайванди байни инсон ва ёдгориҳои таърихро ба ҷолиш мекашад — пайванде, ки метавонад рӯҳонӣ, фарҳангӣ ё дарднок бошад.

Ленинград:

Он ки бо ёрони худ масрур буд,
Дӯсти ман, шоири машҳур буд-
Тихонов бо мӯйҳои сап-сафед
Қард табдил сӯхбати моро ба ид...
Борҳо бо ӯ сафар қардем мо,
Сайри чандин баҳрубар қардем мо...
Балки тобон дид ӯ нури хирад,
Дар нигоҳи шоири Ленинград. [7, 13]

Номвожаи «*Ленинград*» яке аз топонимҳои муҳими асри XX маҳсуб мешавад, ки бо таърихи сиёсӣ, фарҳангӣ ва забонӣ пайванди амиқ дорад. Ин ном ба шаҳри Санкт-Петербург, ки имрӯз бо номи аслиаш аз нав эҳё шудааст, дахл дошта, дар як давраи муҳими таърихи Шӯравӣ истифода мешуд.

Аз нигоҳи сохторӣ, «*Ленинград*» як номвожаи мураккаб мебошад, ки аз ду ҷузъ иборат аст: «*Ленин*» ишора ба Владимир Илич Ленин, раҳбари Инқилоби болшевикӣ ва муассиси давлати Шӯравӣ ва «*-град*» — пасванди русии маъруф, ки маънои «*шаҳр*»-ро медиҳад ва дар сохтани номи шаҳрҳо, ба монанди «*Сталинград*», «*Волгоград*» ва ғайра маъмул аст. [11,84]

Ҳамин тавр, «*Ленинград*» ба маънои «*шаҳри Ленин*» фаҳмида мешавад, ки дар он ҷузъи ибтидоӣ унсури номии шахсӣ ва ҷузъи дуюм унсури нишондиҳандаи воҳиди ҷуғрофӣ мебошад. Ин тарзи номгузорӣ, ки дар давраи Шӯравӣ хеле маъмул буд, падидаи сиёсӣ ва идеологӣ буда, мақсад дошт шахсиятҳои марказии таърихи навини русу шӯравиро дар ҳаёти рӯзмарраи мардуми кишвар ҷовидона гардонад.

Таърихи номвожаи «*Ленинград*» бо таҳаввулоти сиёсӣ ва иҷтимоӣ қарни XX зич алоқаманд аст. Шаҳри Санкт-Петербург, ки соли 1703 бо ташаббуси Пётри I таъсис ёфта буд, то соли 1914 бо ҳамин ном маъруф буд. Дар оғози Ҷанги Якуми Ҷаҳонӣ, бо сабаби нафрати оммавӣ нисбат ба забони олмонӣ, номи он ба Петроград тағйир дода шуд.

Пас аз пирӯзии болшевикон ва вафоти Ленин дар соли 1924, номи шаҳр ба Ленинград иваз гардид, ки ин амал рамзи эҳтироми расмӣ ва муҳити сиёсии замони Шӯравӣ буд. Ин ном то соли

1991 — яъне то фурӯпошии Иттиҳоди Шӯравӣ боқӣ монд. Пас аз он, бо қарори раъйпурсӣ, номи таърихии **Санкт-Петербург** барқарор карда шуд. [2, 1]

Номвожаи «*Ленинград*» дар замони мавҷудияташ бо рӯйдодҳои муҳим, аз ҷумла муҳосираи шадидаи шаҳр дар Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ (1941–1944), ки яке аз саҳифаҳои фоҷиабору фидокоронаи таърихи муосир аст, пайванд ёфтааст. Аз ин ҷост, ки ин ном на танҳо як воҳиди ҷуғрофӣ, балки як рамзи қаҳрамонӣ, муқовимат ва низомҳои идеологӣ гардид. Бо дарназардошти ҷанбаҳои забонӣ ва таърихӣ, Ленинград як номвожаи пурмухтаво ва серқабата ба ҳисоб меравад, ки дар он забон, идеология, шахсиятпарастӣ ва рӯйдодҳои таърихӣ дар ҳам омехтаанд. Он на танҳо номи шаҳр, балки рамзи як давра, як низом ва як ҷаҳонбинии муайян дар таърихи асри XX мебошад.

Байти мазкур бо забони ишоратӣ ва ҷозибавӣ баланд як ҳолати рӯшанфикрӣ ва таҳаввулотӣ фикриро ба воситаи образи «шоири Ленинград, яъне Тихонов» ба тасвир мекашад. Мисраҳои шеър дорои маънии рамзӣ ва равшангароёна буда, дар онҳо истиора, ишора ва ҳамчунин унсурҳои фалсафаи шеърӣ ҷой дода шудаанд.

Дар мисраи «*Балки тобон дидӯ нури хирад*», муаллиф як равшаншавӣ ва бедории маънавиро тасвир мекунад. Истилоҳи «*нури хирад*» дар шеъри форсӣ анъанавӣ буда, рамзи дониш, шуур, ва бедории зеҳнӣ мебошад. Калом ба тарзи истиора ба таври бадеӣ баён гардидааст, ки дар он «*нур*» чун рамзи рӯшанӣ ва хирад ҳамчун мафҳуми маънавии олии инсонӣ омезиш ёфтаанд. Феъли «*тобон дид*» ҳамчунин шакли ифодаи интиқоли рӯшанӣ ва идрок аст, ки субъектро (ӯ, яъне соҳиби хона афғони ҷавон) нишон медиҳад, ки дар рӯбарӯи як манбаи маънавӣ қарор гирифта, онро дарк намудааст.

Мисраи дуюм «*Дар нигоҳи шоири Ленинград*» мушаххассозии манбаи он нур ва хирад аст. «*Шоири Ленинград*» Тихонов на танҳо як шахсияти алоҳида, балки рамзи наслест пур аз тафаккур ва диди фалсафӣ дар адабиёти шӯравӣ, ки дар шароити фишорҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ҳам нури андешаро аз даст намодааст. Дар ҳамин замина, Ленинград бо тамоми вазни таърихиву фарҳангиаш ҳамчун рамзи мубориза, устуворӣ ва маҳзани маърифат зухур мекунад. Аз дидгоҳи бадеӣ, байт бо василаи маҷоз ва рамзсозӣ як иртиботи амиқи маънавиро миёни равшанфикр ва адабиёти муосир тасвир мекунад. «*Нигоҳи шоир*» воситаи интиқоли нур (хирад) ба дигарон аст ва бо ин роҳ шоир ҳамчун маърифатбахш ва илҳомбахши ҷомеа нишон дода мешавад.

Байти мазкур бо истифода аз истиораҳои классикӣ ва ишораҳои муосир, тасвири пайванд миёни фард ва ҳикматро дар шеъри муосир ифода мекунад. Шоир бо бардошт аз таъриху фарҳанг тавассути истифодаи номвожаи «*Ленинград*», ба шеъри худ ҳам паҳноии маънавӣ мебахшад ва ҳам заминаи таърихӣ. Дар ин байт хирад ва шеър, фард ва ҷомеа, таърих ва нур ҳамчун унсурҳои ҳамоҳанг ба ҳам омада, паёми амиқи ахлоқиву маърифатӣ медиҳанд.

Душанбе:

Дар ҳамон солҳо Душанбеге мо,
Деҳаи хурди қамаҳолӣ буд,
Аз тамоми нишонаҳои ҳаёт,
Солҳои зиёд ҳолӣ буд. [7, 18]

Номвожаи «*Душанбе*» яке аз намунаҳои равшани ташаккули топонимҳо дар фазои фарҳангиву таърихӣ тоҷикон буда, дорои реша ва сохтори равшани забонӣ, инчунин дорои заминаи мустаҳками иҷтимоӣ ва таърихист. Аз ҷиҳати забоншиносӣ, номи «*Душанбе*» аз ду ҷузъ иборат аст: «*Ду*»-шумораи тартибӣ ва «*шанбе*» —яке аз рӯзҳои ҳафта дар забони форсӣ ва тоҷикӣ мебошад. [5, 21]

Ин номвожа аслан ба рӯзи дуюми ҳафта, яъне душанбе, ишора мекунад ва бо ҷои баргузории бозорҳои рӯзона дар замони гузашта иртибот дорад. Дар анъанавӣ ҷуғрофӣ тоҷикон ва форсизабонон, ҷойҳои баргузории бозорҳои ҳафтаина, ки ба рӯзҳои мушаххаси ҳафта нисбат доштанд, бо ҳамин номҳо маълум мешуданд, ба монанди «*Якшанбе*», «*Чоршанбе*», «*Панҷшанбе*» ва ғайра. Ба ҳамин шева, маҳалли аҳолинишини назди Душанбе чун «*Душанбеге бозор*» машҳур будааст, зеро дар он рӯз рӯзи душанбе бозори ҳафтаина баргузор мегашт.

Аз дидгоҳи таърихӣ, маҳалли «*Душанбе*» дар асрҳои гузашта як деҳаи хурди воқеъ дар чорроҳаи роҳҳои муҳими тичоратӣ ва миёни маҳалҳои аҳолинишини водии Ҳисор воқеъ буда, бо сабаби доштани бозор тадриҷан аҳамият ва нуфуз пайдо кард.

Баъди инқилоби Бухоро ва таъсиси Ҷумҳурии Шӯравии Тоҷикистон (соли 1924), маҳз ҳамин деҳа ба сифати пойтахти ҷумҳурии наваъсис интихоб гардид. Аз ин ба баъд, «*Душанбе*» на танҳо ҳамчун як номвожаи ҷуғрофӣ, балки ҳамчун рамзи давлатдории навини тоҷикон ва маркази сиёсӣ, фарҳангӣ ва илмӣ кишвар шинохта шуд. [2, 1]

Дар тӯли асри XX ва ибтидои асри XXI, «*Душанбе*» марҳила ба марҳила ба як шаҳри муосир ва дорои сохтори мураккаби иҷтимоӣ табдил ёфт. Имрӯз ин номвожа на танҳо як воҳиди ҷуғрофӣ аст, балки дорои арзишҳои маънавӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ низ мебошад.

Номвожаи «*Душанбе*» аз дидгоҳи забонӣ намунаи классикии номгузории марбут ба рӯзҳои ҳафта ва амалҳои иҷтимоӣ (бозор) мебошад. Аз дидгоҳи таърихӣ бошад, он дар заминаи таҳаввулоти сиёсӣ иҷтимоӣ асри XX ба як рамзи марказият ва давлатдорӣ табдил ёфтааст. Дар маҷмӯъ, «*Душанбе*» номе аст, ки дар худ ҳам нигоҳи анъанавии мардумии форс-тоҷик ва ҳам таҳаввулоти муосири таърихро таҷассум мекунад.

Абёти зикршуда гузаштаи шаҳри Душанберо ёдоварӣ мекунад, ки бо забони равон, ифодаҳои дақиқ ва образҳои зинда, заминаи иҷтимоӣ ва замони гузаштaro дар қолаби шеър ба таври муассир инъикос кардаанд.

Дар маҷмӯъ, мазмуни абёт ба ҳолати пешин ва ибтидои Душанбе ҳамчун як деҳаи хурду камаҳолӣ ишора мекунад. Шоир кӯшиш менамояд, то заминаи таърихӣ ташаккули ин маконро дар шакли шеъри тасвирӣ баён кунад. «*Дар ҳамаи солҳо*» ибораи муҳиме аст, ки ба замони гузашта ва шурӯи марҳилаи таърихӣ ишора мекунад. Ин ҷузъ заминаро барои муқоисаи байни гузашта ва имрӯзи шаҳр фароҳам месозад.

Дар мисраи дуюм «*Деҳаи хурди камаҳолӣ буд*» Душанбе ҳамчун макони хурду ноаён тасвир мешавад. Истифодаи калимаҳои «*деҳаи хурд*» ва «*камаҳолӣ*» ҳолати руштнаёфта ва маҳдудияти ҳаётро дар он давра нишон медиҳанд.

Мисраи сеюм «*Аз тамоми нишонаҳои ҳаёт*» дорои як ҷузъи ифодаи фалсафӣ ва пурмаъно мебошад. «*Нишонаҳои ҳаёт*» ба рамзи ҳаракат, рушд, зиндагии иҷтимоӣ ва фаъолияти инсонӣ ишора мекунад, ки ба таври умумичамъ ишора шудаанд. Он чизе, ки як маҳалли аҳолинишинро зиндаву фаъол мекунад аз ҷумла иқтисод, фарҳанг, таълим ва муносибатҳои иҷтимоӣ аз ин ҷо нопадид буданд.

Дар мисраи охир «*Солҳои зиёд ҳолӣ буд*» ақидаи асосӣ бо таъкиди замон (солҳои зиёд) тақвият ёфта, «*ҳолӣ будан*» ба маънои ҳолӣ аз зиндагонии иҷтимоӣ инсонӣ ифода мешавад. Ин ҳолигӣ як ҳолати эҳсосиву воқеӣ аст, ки рамзи марҳилаи пеш аз таҳаввулоти таърихист. Забони шеър мисраҳо бе таърифоти печида, вале пурмазмун ва бамаврид аст. Душанбе ҳамчун як макони ҳолӣ аз ҳаёт, сустҳаракат ва нофаъол тасвир ёфтааст. Гарчанд дар байтҳо муқоисаи мустақим нест, аммо хонанда ба таври таҳтишуурӣ гузариш аз он вазъ ба ҳоли имрӯзаи шаҳрро эҳсос мекунад.

Абёти зикршуда дар баробари баёни воқеияти таърихӣ Душанбе, инчунин як эҳсоси дардманди гузашта ва шукргузорӣ аз таҳаввулоти имрӯзаи шаҳрро дар худ доранд. Баёни содда, истилоҳоти муфид ва тасвирҳои возеҳ боиси он мегарданд, ки байтҳо на танҳо аҳамияти таърихӣ, балки таъсири ҳиссӣ низ дошта бошанд. Ин абёт намунаи хуби ба ҳам омадани забони шеърӣ бо ҳақиқати таърихӣ мебошанд.

Тошканд:

Ҷониби Тошканд мерафтем
Илмҷӯ, фанталаб, саодатхоҳ. [7, 27]

Номвожаи «*Тошканд*» яке аз қадимтарин ва маъруфттарин топонимҳо дар қаламрави Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Ин ном дар баробари таърихи пурпечутоб ва фарҳанги гании мардуми ин сарзамин, решаҳои чуқури забонӣ ва этимологӣ дорад. Таҳлили забонӣ ва таърихӣ ин вожа барои дарки равандҳои ташаккули забон ва номгузорӣ дар минтақа аҳамияти хоса дорад. Аз ҷиҳати сохти луғавӣ, «*Тошканд*» аз ду ҷузъи морфологӣ иборат мебошад: «*Тош*» вожаи туркист, ки маънои «санг» ё «санглох» дорад. «*Канд*» унсури забонии форсии қадим ва

суғдӣ буда, маъноӣ «шаҳр», «деҳа», «ободӣ»-ро дорад. Ин чузъ дар бисёр номҳои чуғрофии Осиёи Марказӣ, монанди Самарқанд, Қурқанд ва ғ. дучор мешавад. [3, 41]

Бо ҳамин тартиб, «Тошканд» ба маъноӣ «шаҳри сангин», «шаҳре, ки аз санг сохта шудааст», ё «шаҳри дар байни кӯҳҳо/сангҳо воқеъшуда» фаҳмида мешавад.

Ба ривоятҳои таърихӣ ва осори қадима, аз ҷумла сарчашмаҳои суғдӣ ва туркӣ така карда, метавон гуфт, ки номи «Тошканд» дар давраҳои қадимтар шояд шаклҳои дигаре доштааст, масалан, дар замонҳои қадим номи шаҳр «Чоч» будааст. Дар асрҳои миёна баъд аз таъсири забонҳои туркӣ ва эронинажод, шакли «Тошканд» маъмул шудааст.

Шаҳр дар масири Роҳи Бузурги Абрешим воқеъ буда, дар тӯли таърих ҳамчун маркази тичоратӣ ва фарҳангӣ шинохта мешуд. Аз асри IX сар карда, дар манобеи таърихӣ номи Тошканд бештар истифода мешавад ва то имрӯз бо ҳамин ном боқӣ мондааст. [6, 1]

Номвожаи «Тошканд» як намунаи барҷастаи ҳамгироии забонҳои туркӣ ва эронӣ дар фазои чуғрофии Осиёи Марказӣ мебошад. Ин ном бо забон ва таърихи халқҳои муқимӣ пайванди зич дошта, ҳамчун нишонаи ободкориҳо ва урфу одатҳои мардуми ин минтақа, аҳамияти илмию фарҳангӣ дорад. Омӯхтани чунин номвожаҳо барои шинохти равандҳои забонӣ, фарҳангӣ ва таърихии миллатҳои Осиёи Марказӣ мусоидат мекунад.

Байти боло аз нигоҳи бадеӣ ва мазмунӣ яке аз намунаҳои арзишманди тасвири ҳадафмандии шахс дар роҳи донишандӯзӣ ва шефтагии маънавӣ мебошад. Он натавон ҳаракатро ба сӯи макони муайян шаҳри Тошканд, балки мақсаду мароми он ҳаракатро бо назари мусбат ва идеалистӣ нишон медиҳад. Баёни мучазу пурмаъноӣ муаллиф ҷанбаи ахлоқӣ, маънавӣ ва иҷтимоии роҳи илмро рӯшан месозад.

Мисраи аввали байт “*Ҷониби Тошканд мерафтем*” на танҳо ҳаракатро дар маъноӣ физикӣ ифода мекунад, балки рамзи ҳаракат ба сӯи маърифат ва маънавият низ мебошад. Шаҳри Тошканд дар таърихи илму фарҳанги Осиёи Марказӣ чун маркази маърифат шинохта шудааст. Ин ҷо Тошканд на танҳо ҳамчун ҷойгоҳ, балки ҳамчун нишонаи илм, тамаддун ва фарҳанг ба тасвир омадааст.

Дар мисраи дуюми байт “*Илмҷӯ, фанталаб, саодатхоҳ*”-ин се калима ҳислат ва ниятҳои асосии шахси равшаншуда ба сӯи Тошкандро шарҳ медиҳанд: “*Илмҷӯ*” дар пайи дониш, талабгори илм будан. “*Фанталаб*” шефта ва ҷӯяндаи ҳақиқат, ормон ва идеалҳо. “*Саодатхоҳ*” касе, ки на танҳо бахти шахсӣ, балки фардо ва фараҳи ҷамъиятро меҷӯяд.

Ҳар се вожа якҷо тасвири инсонӣ комило мебарорад, ки бо ниятҳои пок ва ҳадафҳои олии роҳ ба сӯи шаҳр ва ба таври рамзӣ, сӯи маърифат мебарояд.

Байт бо забони соддаву равшан, вале пурмаъно офарида шудааст. Мавқеи вожаҳо дар мисраҳо далоили равшанӣ ва ахлоқии муаллифро мустақкам мекунад. Истифодаи калимаҳои абстрактӣ ва пурбор, мисли саодатхоҳ ва фанталаб, шеваи фикрро ба сатҳи фалсафӣ мебарорад. Ҳамчунин, феълҳои ҳаракат, мисли *мерафтем*, бо номи шаҳре, ки рамзи дониш аст, якҷо тасвири бадеии ҳаракат ба сӯи маърифатро комил месозад.

Байти мазкур дорои маъноӣ амиқи ахлоқиву фарҳангӣ буда, бо як нигоҳи мухтасар муҳтавои аслии роҳи илму маърифатро инъикос мекунад. Муаллиф бо баёни рамзии ҳаракат ба сӯи Тошканд, ҳаракат ба сӯи дониш, ҳақиқат ва саодати инсонро тасвир намудааст. Таҳлили чунин байтҳо на танҳо зебоии забони адабиро нишон медиҳад, балки дар тарбияи идеалӣ ва маънавии хонанда низ нақши муҳим мебарорад.

Тирмиз:

Лек дар шаҳри кӯҳнаи **Тирмиз**
На Ҳасан буду на таронаи ӯ,
На саройи аробакашҳо буд,
На самандею на нишонаи ӯ. [7, 43]

Тирмиз яке аз шаҳрҳои бостонии Осиёи Марказӣ ва яке аз марказҳои таърихии муҳими фарҳангӣ ва илмию динии минтақа ба ҳисоб меравад. Ин шаҳр, ки имрӯз дар ҷануби Ўзбекистон, дар канори рӯди Амударё ҷойгир аст, таърихи дерина дошта, номвожаи он низ таҷассумгари табилии забонӣ, тамаддун ва иртиботи фарҳангист. Номвожаи «*Тирмиз*» дар осори қадима ва манобеи таърихӣ бо шаклҳои гуногун сабт шудааст, аз ҷумла: *Тармита / Тарамит*

дар осори юнониву румӣ, *Тармиз / Термез* дар сарчашмаҳои исломии асрҳои миёна мебошад. (Википедия)

Таҳлилгарон ду ақидаи асосӣ дар бораи решаи ин вожа пешниҳод кардаанд: 1. **Асли бостонӣ ва сарзамини суғдиён**. Мувофиқи баъзе назарҳо, вожаи «*Турмиз*» ё «*Тармиз*» аз решаҳои эронии бостон бармеояд. Пайванд додани он бо вожаи суғдии «*tara*» (гузаргоҳ) ва «*miz*» (нуқта, ҷойгоҳ) метавонад маънои умумии «*ҷойи гузар*», ё «*нуқтаи муҳими роҳи савдо*»-ро расонад. Ин назар ба ҷойгиршавии ҷуғрофии шаҳр дар наздикии Амударё ва Роҳи Абрешим мувофиқ меояд. 2. **Таъсири юнонӣ ва эллинистӣ**. Дар давраи ҳукмронии юнониён баъд аз истилои Искандари Мақдунӣ, ин шаҳр шояд номи эллинистии «*Тарамит*» ё «*Тармита*»-ро гирифта бошад. Маънии дақиқи ин шаклҳо равшан нест, вале ба эҳтимоли зиёд шаклҳои тағйирёфтаи номҳои маҳаллӣ мебошанд. [6, 12]

Тирмиз таърихан ҳамчун як маркази муҳими илмӣ, тичоратӣ ва динию фалсафӣ шинохта мешуд. Ин шаҳр дар замони сулолаи Сомониён ва баъдтар дар аҳди Ғазнавиён ва Салҷуқиён тараққӣ кард.

Номвожаи «*Турмиз*» ҳамчун намунаи равшани тағйироти забонӣ ва фарҳангӣ дар Осиёи Марказӣ шинохта мешавад. Ин ном дар худ мероси фарҳанги қадим, иртиботи байниминтақавӣ ва аҳамияти геостратегии шаҳрро таҷассум мекунад. Таҳлили номи чунин шаҳрҳо ба дарки амиқи равандҳои таърихӣ, табодули фарҳангҳо ва рушду густариши забон мусоидат менамояд.

Ин порчаи шеърӣ аз достони «*Ҳасани аробакаш*»-и Мирзо Турсунзода гирифта шудааст, ки ба таҳаввулоти иҷтимоӣ, ҳастии инсонӣ ва аз байн рафтани симоҳои одӣ, вале пурмазмунӣ зиндагӣ бахшида шудааст. Дар ин байт нақши замон, пешрафти техникӣ ва дар канор мондани инсонҳои фидокор бо дард тасвир мешавад.

Дар мисраи аввал «*Лек дар шаҳри кӯҳнаи Тирмиз*» ибораи «*лек*» нишонаи муқоиса байни гузашта ва ҳозира аст. «*Шаҳри кӯҳнаи Тирмиз*» ҳамчун макони хотираҳо ва мардуми заҳматкаш чилва мекунад. Вале шаҳр дигар ба мисли пешина нест, он тағйир ёфтааст.

Дар мисраи дуюм «*На Ҳасан буду на таронаи ӯ*» Ҳасан рамзи насли аробакашони меҳнаткаш, шахсони одӣ, вале бо асолат ва меҳру садоқат ба халқ ва Ватан аст. Таронаи ӯ на танҳо овози шахсӣ, балки садои насли меҳнатдӯст мебошад. Набудани ӯ, далели гум шудани симоҳои мардуми заҳматкаш, ки тахти фишори тағйиротҳои саноатӣ ва иҷтимоӣ қарор гирифтаанд.

Дар мисраи сеюм «*На саройи аробакашҳо буд*», Сарой макони ҷамъомад, зиндагӣ ва ҳамбастагии аробакашон буд, ки як ҷузъи муҳими муҳити иҷтимоии кӯҳна ба ҳисоб мерафт. Бо нест шудани сарой, як порайи муҳими зиндагии иҷтимоии гузашта аз байн меравад.

Дар мисраи чаҳорум «*На самандею на нишонаи ӯ*» Саманд – аспест, ки аробаи Ҳасанро мекашид, рамзи воситаи кори одамони заҳматкаш аст. Набудани ӯ ишора ба ҷойгузин шудани воситаҳои кӯҳнаи меҳнат бо технологияҳои навин, яъне гузариш аз ароба ба мошин аст. Ҳамзамон, набудани «*нишонаи ӯ*» нишон медиҳад, ки на танҳо воситаҳо, балки хотира ва арзишҳои инсонӣ низ аз ёд рафтаанд.

Турсунзода бо истифода аз услуби реалистии рамзӣ, риторику такрорҳои манфӣ («на... на...») ҳисси тангии қалбӣ ва афсӯс аз фаромӯшшавии арзишҳои ба вучуд меорад.

Ин байт ба таври рамзӣ на танҳо тағйири воситаҳои техникӣ (мошин ба ҷойи ароба), балки тағйири фазои иҷтимоиву маънавиро тасвир мекунад. Мирзо Турсунзода бо забони шеър ва образҳои зиндагисоз дарк мекунад, ки бо ҳар тағйири технология, гоҳе арзишҳои рӯҳиву инсонӣ низ ба канор мераванд. Тағйири муҳит боис шудааст, ки Ҳасани аробакаш рамзи меҳнати пок ва муҳаббат ба халқ дигар дар сахнаи зиндагӣ дида намешавад.

Қаратоғ:

Дараи танг рӯ ба рӯ омад-
Дараи хушҳавои ман-**Қаратоғ**,

Ин дара дошт солҳои сол

Дар дилаш кӯҳ-кӯҳ дарду доғ. [7, 33]

«*Қаратоғ*» номвожае мебошад, ки аз ду решаи луғавии туркӣ сарчашма мегирад: «*Қара*» дар забонҳои туркӣ маънои «*сиёҳ*», «*торик*» ё «*душворгузар*»-ро дорад. «*Тоғ*» маънои «*кӯҳ*»-ро

ифода мекунад. Бар ин асос, «Қаратоғ» дар маънои асли метавонад «*кӯҳи сиёҳ*», «*кӯҳи торик*» ё «*кӯҳи сахту пуршеб*» маънидод шавад. [3, 25]

Ин гуна сохтори морфологӣ, яъне пайваст шудани сифат ва исм хосияти маъмули номгузории чуғрофӣ дар забонҳои туркӣ ва ҳамчунин дар номҳои маҳаллие дорад, ки дар фазои мутақобилаи забонҳои тоҷикӣ ва туркӣ ташаккул ёфтаанд.

Қаратоғ номи як дара ё минтақаи кӯҳӣ дар ҷанубу ғарбии Тоҷикистон, дар доманаи кӯҳҳои Ҳисор мебошад. Дар гузашта ин минтақаҳо як қисми муҳими роҳҳои тиҷоративу муҳоҷирати қabilaҳо ва халқиятҳои мухталиф буданд.

Мувофиқи маълумоти таърихӣ, ин минтақаҳо дар марзҳои нуфузи забонҳои эронӣ ва туркӣ қарор доштаанд. Аз ҷамин сабаб, номгузории Қаратоғ дар фазои тамос ва ҳамзистии фарҳангҳо сурат гирифтааст.

Номҳои «Қаратоғ» дар таърихи шифоии мардуми маҳаллӣ, инчунин дар адабиёти мардумӣ ва фолклор ҷойгоҳ дошта, ҳамчун рамзи кӯҳсор, муҳити сахт, ва гоҳе макони муборизаҳо ва мардонагӣ баён шудааст.

Номҳои маҳаллӣ, аз ҷумла Қаратоғ, на танҳо воҳиди чуғрофӣ, балки ҷузъи худшиносии таърихии мардум мебошанд. Онҳо тавсифи шароити табиӣ, ифодагари ҷаҳонбинии мардум ва гоҳе ҳомили хабар аз воқеаҳои таърихӣ мебошанд.

Қаратоғ, бо маънии «*кӯҳи сиёҳ*» ё «*кӯҳи торик*», метавонад ба муҳити табиӣ сахт, сояфканӣ, шиддати иқлим ва табиати ноҳамвор ишора дошта бошад. Дар паҳлӯи маънои луғавии ҷунин ном метавонад рамзҳои фалсафии амиқ низ дошта бошад: устуворӣ, қавӣ будан, муқовимат қардан ба замон ва табиат.

Номҳои «Қаратоғ» як шакли забонӣ-таърихӣ шаклгирифта дар фазои мутақобилаи забонҳои туркӣ ва форсӣ мебошад. Он дорои сохтори морфологӣ дукомпонента буда, маънои «*кӯҳи сиёҳ*» ё «*кӯҳи душворгузар*»-ро ифода мекунад. Аз ҷиҳати таърихӣ, ин ном ба муҳити табиӣ, шароити зиндагӣ ва таҷрибаи таърихӣ мардуми кӯҳсор алоқаманд буда, бо забони мардум, табиат ва фарҳанг ҳамнафас аст.

Дар порчаи шеърӣ дар боло овардашуда, шоир бо табиати ватан махсусан бо дараи Қаратоғ рӯ ба рӯ мешавад. Воқеан, вожаи «*рӯ ба рӯ омад*» на танҳо маънии воқеии дидани табиатро дорад, балки ишораи рӯ ба рӯ шудан бо хотира, бо гузашта, бо заҳмҳои рӯҳиву иҷтимоӣ низ мебошад.

Қаратоғ, ки дар сатри дуюм ба таври таърифмез «*дараи хушҳавои ман*» номида мешавад барои қаҳрамон на танҳо як мавзӯи табиӣ, балки макони хотираҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ, макони дардҳои нӣҳон ва сӯзишҳои таърихӣ аст. Ибораи «*Дараи танг*» баёнгари як муҳити маҳдуд, печида ва душворгузар аст, ки метавонад рамзи ҳолати эҳсосии шахс ё муҳити сиёсӣ иҷтимоӣ маҳдуд низ бошад. Ибораи «*Хушҳаво*» ба хусусиятҳои зебо, тоза ва ҷаззоби табиати дара ишора мекунад. Ин вожа бо «*дараи танг*» як муқоисаи барангезандаи тафаккурро ба миён меорад: зоҳири хуш ботини пурдари. Дар мисраи «*Дар дилаш кӯҳ-кӯҳ дарду доғ*» дара ба одами зинда, ба шахсият монанд мешавад. Табиат, хусусан Қаратоғ, ҳамчун саҳифи пур аз хотираҳо ва сӯзишҳо баён мешавад. Такрори калимаи «*кӯҳ*» дар ибораи «*кӯҳ-кӯҳ дарду доғ*» на танҳо шакли таъкидӣ дорад, балки ба воситаи ин муболиғаи ҳунари вазн, умқи фароҳии андӯхи нухуфта дар дили дараро таҷассум мекунад. Он ҳисси фишор, гаронӣ ва басомади баланди ранҷҳоро ба хонанда интиқол медиҳад. Дара соҳиби «*дил*» аст, диле, ки анбошта аз «*дарду доғ*» мебошад. Ин усули бадеӣ *анимизм* ба табиат маънӣ ва эҳсос мебахшад. Қаратоғ танҳо дара нест, балки рамзи таърих, хотира, заҳмҳои инсонӣ ба қалам дода шудааст.

Ин байт намунаи барҷастаи шеъри табиатнигорӣ бо таъсири равонӣ ва фалсафӣ мебошад. Шоир тавассути тасвири дараи Қаратоғ на танҳо муҳити зебои зистро ба қалам медиҳад, балки таърихи шахсӣ ва иҷтимоӣ он маконро ҳам тасвир мекунад.

Дара бо тамоми зебоиаш ҳамзамон як маркази дард ва ёд аст, ки солҳо дар худ кӯҳ-кӯҳ сӯзишу нофарогатӣ захира қардаст. Пайвандсозии эҳсоси шахсӣ бо муҳити табиӣ ба ин порча як умқи маънавӣ ва нерӯи рамзӣ мебахшад.

Москва:

Аввалин боркаш- машинаи нав,

Аввалин нақлиёти резинпо
Омад аз **Москва** зи роҳи дур
Ҳамчу мушкилкушои халқи мо. [7, 34]

Номвожаи «Москва» аз назари этимологӣ ва забоншиносӣ таваҷҷуҳи муҳаққиқони зиёдеро ба худ ҷалб кардааст. Аз нигоҳи забоншиносӣ, он ду қисми асосиро дар бар мегирад: “*Моск*” эҳтимолан решаи қадимаи славянӣ, ки ба маънои об, ботлоқ, ё муҳити намнок ишора мекунад ва “-ва” пасванде аст, ки дар бисёр номҳои ҷуғрофӣи славянӣ ҳамчун нишондиҳандаи ҷой ва макон истифода мешавад.

Дар байни муҳаққиқон фарзияҳои гуногун оид ба маънои аслии «Москва» вучуд доранд. Яке аз фарзияҳои маъмул чунин аст: «Москва» аз номи дарёи Москва гирифта шудааст, ки худ шаҳр дар канори он бунёд ёфтааст. Номи дарё, тибқи баъзе тадқиқотҳо, метавонад аз вожаи финӣ-угрии «*моск*» (яъне «забон», «марзи обӣ», ё «замини намнок») сарчашма гирифта бошад. Пас, номвожаи «Москва» ба маънои «об ё замини намнок» ё «дарёи сиёҳранг» аст. [2, 1]

Аз ҷиҳати номшиносӣ (топонимия), Москва яке аз номвожаҳои маъруфтари ҷаҳон аст. Ин ном, бо вучуди решаҳои эҳтимолан маҳаллӣ ва табиӣ доштаниш, дар тӯли таърих таҳаввулоти сиёсӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоиро дар худ таҷассум кардааст.

Ин порча, ки як таваққуфҳои муҳими рамзӣ дар достон мебошад, лаҳзаи таърихиро тасвир мекунад, ки дар он мошини рамзи пешрафт ва технология аввалин бор ба муҳити анъанавӣи тоҷикӣ ворид мегардад. Ба ин васила, шоир на танҳо тағйироти техникӣ, балки инқилоби иҷтимоӣ ва фарҳангиро таъриф мекунад.

Мошини ҳамчун аломат ва рамзи тамаддун аз шаҳри Москва маркази сиёсӣи иқтисодии давлати шӯравӣи ворид мешавад ва дар зехни мардум умеди осоншавӣи заҳмат ва раҳӣ аз ранҷро зинда мекунад.

Дар мисраи «Аввалин боркаш – машинаи нав» калимаи «боркаш» баёнгари нақши иқтисодии мошин аст. Он на танҳо нақлиёт, балки воситаи тағйири тарзи зиндагии заҳматкашон мебошад. Ифодаи «нав» таъкиди навоарӣ ва шикастани қолабҳои кӯҳна мебошад. Ибораи «Нақлиёти резинпо» бо тарзи бадеӣ ва каме ҳаҷвomez (аз назари мардум) мошинро аз аспу ароба фарқ мегузорад. Резинпо будани он рамзи технологияи муосир ва ғайрианъанавӣ мебошад.

Дар мисраи «Омад аз Москва зи роҳи дур» Москва ҳамчун манбаи технологӣ ва сиёсат, ва ҳамзамон ҳамчун маркази тағйирот ва раҳнамо муаррифӣ мегардад. Ибораи «роҳи дур» рамзи душвории расидан ба ин пешрафт, ё шояд баёнгари масофаи фарҳангӣ миёни анъана ва навоарӣ низ бошад.

Дар мисраи «Ҳамчу мушкилкушои халқи мо» мошин як объекти моддӣ ва хунсост, вале дар ин ҷо ба ҳайси шахсияти ғаёл ва наҷотбахш муаррифӣ мешавад. Он ба ҳайси раҳнамо ва ёвари мардум дар роҳи сабук сохтани заҳмату мушкилоти зиндагӣ зухур мекунад.

Ин байт низоми арзишҳои даврони шӯравиро инъикос мекунад. Пешрафти техникӣ аз марказ (Москва) омадаро шоир ҳамчун осоникунандаи ранҷи қишри меҳнаткаш тасвир мекунад. Яъне, мошини рамзи наҷоти иҷтимоӣ ва тараққиёти синфи заҳматкаш мегардад. Дар ин ҷо ҳамзамон иттиҳоди марказ ва канор, шаҳр ва деҳот, давлат ва мардум таҷассум ёфтааст.

Ин порча на танҳо як лаҳзаи воридшавӣи технология ба муҳити анъанавиро тасвир мекунад, балки рамзи омадани як давраи нав ва ҷаҳонбинӣи нав ба ҳаёти мардум мебошад. Машинаи боркаш ҳамчун рамзи ҳаракат, рушди иқтисодӣ ва «мушкилкушо»-и заҳматкашон дар маркази шеър ҳисси шоир қарор дорад. Ба ин васила, шоир пешрафти техникӣро бо эҳсос ва шукргузорӣ тавсиф намуда, табдили воқеияти иҷтимоиро бо забони бадеӣ ва рамзӣ ба қалам медиҳад.

Самарқанд:

Холи ҳинду мулки дилхоро гирифт,
Ҳам Самарқанду Бухоро гирифт. [8, 34]

Номвожаи Самарқанд яке аз куҳантарин ва пурмаънотарин номҳои ҷуғрофӣи Шарқи Эронзамин ва Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Он аз ду решаи қадимаи забонҳои эронӣи шарқӣ ва суғдӣ бармеояд: «Самар» (ё «Самар» / «Семер») — эҳтимол решаи қадимӣи суғдию

бактрӣ буда, маъноӣ «сарзамин», «қалъа» ё «марказ»-ро ифода мекунад. «Канд» (ё «қанд») — вожаи хеле маъмул дар номҳои шаҳрҳои Осиёи Марказӣ мебошад ва маъноӣ шаҳр, аҳолишин, маҳал ё бурҷу қалъаро дорад. Ин реша дар номҳои дигар низ вучуд дорад, чун: Пенчикент, Чорқанд, Шаҳриқанд, Тошқанд. Дар маҷмӯъ, Самарқанд эҳтимолан ба маъноӣ «шаҳри Самар» ё «қалъаи Самар», яъне «маркази аҳолии муқимии қадимӣ» фаҳмида мешавад. [6, 1]

Дар забонҳои қадимаи эронӣ ин гуна сохтҳои мураккаби номи маҳаллӣ хеле маъмул буданд, ки таърихи онҳо то замони Ориёиён ва пеш аз он мерасад.

Самарқанд яке аз шаҳрҳои беназир ва таърихӣ ҷаҳонӣ ба шумор меравад, ки таърихи таъсисаш беш аз 2500 сол мебошад. Ин шаҳр дар сарғаҳи рӯди Зарафшон ҷойгир буда, маркази тамаддун, фарҳанг ва тичорат дар даврони қадим ба шумор мерафт.

Самарқанд дар тӯли таърих шохиди ҳукмронии давраҳои гуногун шудааст: шаҳри марказии суғдиён ва маркази Шарқи Эронзамин, нуқтаи муҳими Роҳи Абрешим, маркази илмӣ, фарҳангӣ ва меъмории дар замони Темуриён (Тимуридҳо) ва қалби эҳёи илмҳои астрономия, математика ва фарҳанг дар замони Улуғбек. Махсусан дар давраи Темур ва Улуғбек Самарқанд ба «қиблаи илм ва ҳунар» табдил ёфта, дар радифи шаҳрҳои бузурги тамаддун қарор мегирад. Номи Самарқанд дар осори ҷаҳонӣ бо маънии бостон, фарҳанг, хирад ва зебӣ пайваست шудааст.

Самарқанд дар адабиёти тоҷик, форсӣ ва туркӣ ҳамеша бо зебӣ, тамаддун ва ҳикмат тавсиф шудааст. Шоирони классикӣ, аз ҷумла Умари Хайём, Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва дигарон онро рамзи шукӯҳи шарқ, макони ишқу хирад ва зебоии беназир донистанд.

Дар фарҳанги мардумӣ низ Самарқанд ба ҳайси «*шаҳри нур ва нақш*», маркази қаромат ва меҳрубонӣ ва рамзи ҳувияти шарқӣ шинохта мешавад.

Хулоса, номвожаи «Самарқанд» як вожаи мураккаби решадор бо сарчашмаи қадимии эронӣ ва суғдист, ки маъноӣ «шаҳри муқимӣ» ё «қалъаи бостонӣ»-ро дарбар мегирад. Аз ҷиҳати таърихӣ, Самарқанд маркази фарҳангу тамаддун ва аз ҷиҳати бадеӣ рамзи зебӣ, илм ва рӯҳи шарқ маҳсуб мешавад. Он на танҳо номи як шаҳр, балки як тамаддуни зинда ва маҷмӯи арзишҳои ҷовидона аст, ки дар забон, адабиёт ва ҳувияти мардуми форсизабон ва тоҷикон ҷойгоҳи намоён дорад.

Байти мазкур аз силсилаи ғазалҳои ошиқонаи Мирзо Турсунзода буда, дар он маъшук бо сифатҳои ғайримуқаррарӣ ва таъсиргузор тасвир ёфтааст. Хол, ки як ҷузъи хурди зоҳирии симо аст, бо қувваи бадеӣ ва рамзии ҳоса тавсиф мешавад. Ин хол на танҳо ҷаззобияти зоҳирӣ, балки қудрати фатҳкунандаи дилу шуурро дорост.

Маънии асли дар он аст, ки зебоии ҷузъӣ (хол) ҷунон таъсиргузор аст, ки метавонад на танҳо дилҳои ошиқон, балки шаҳрҳои тамаддунофар чун Самарқанду Бухоро тасхир кунад, яъне мағлубӣ ишқ ва ҷаззобӣ шавад.

Дар байт усули муболиға ба таври равшан ба кор рафтааст. Шоир бо як ҷузъи хурд — «*холи ҳинду*», ки рамзи зебоии шарқист, қудрати ишқро тавсиф мекунад. Ин хол, ба таври маҷозӣ, ҷунон таъсирбахш аст, ки на танҳо «*мулки дилҳо*» (ҷаҳони ботинии ошиқон), балки шаҳрҳои таърихиву муқаддас, аз ҷумла, Самарқанд, ки рамзи хирад, зебӣ ва бостон аст ва Бухоро, ки рамзи фарҳанг, илм ва ирфон мебошанд, тасхир кардааст.

“*Холи ҳинду*” дар анъанаи шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ ва адабиёти шарқӣ холи рӯи маъшук ҳамчун рамзи зебӣ, сирри дилрабоӣ ва макру карашма тасвир мешавад. «*Холи ҳинду*» ба эҳтимоли зиёд ишора ба зебоии шарқӣ аҷиб, ё тарзи ороиши занони ҳинду мебошад. Аз ҷумла, дар як ғазали Ҳофизӣ Шерозӣ ҳам “холи ҳинду” мавриди қорбурд қарор ёфтааст:

Агар он турки Шерозӣ ба даст орад дили моро,

Ба **холи ҳиндуяш** бахшам Самарқанду Бухоро [10, 488].

Самарқанду Бухоро ба ҳайси марказҳои маънавию фарҳангӣ дар шеър ба кор рафтаанд. Ин шаҳрҳо рамзи ифтихори миллӣ, арзишҳои бостонӣ ва мероси тамаддун мебошанд.

Магар мағлуб шудани ҷунин шаҳрҳо зеро таъсири хол, баёнгарӣ нуфузи ниҳони зебӣ ва ишқ аст, ки ҳатто бузургтарин марказҳои фарҳангиро ба зону меорад.

Шоир бо истифода аз санъати муболиға, ҷуфтсозии образҳо ва рамзҳои таърихӣ миллӣ, ба як тасвири хурди зебоии ҷисмонӣ (хол) маънии жарф ва ҷовидона бахшидааст.

Қофия ва вазн содаву равон буда, заминаи мусонид барои таъсири эҳсосӣ ва бадеӣ фароҳам кардааст.

Дар ин байт, Мирзо Турсунзода бо як ҷузъи зебоии маъшук – «хол» қудрати мутлақи ишқро баён мекунад. Вай нишон медиҳад, ки ишқ на танҳо қалбҳоро, балки шаҳрҳои таърихӣ ва бузурги тамаддунро низ зери тасарруфи худ мебарорад. Самарқанду Бухоро ҳамчун рамзи хиради миллий, вақте ба пой ишқ фуру меафтанд, инкишофи мавзӯи зебоӣ ҳамчун фатҳкунандаи ҷаҳон ва маъшук ҳамчун қувваи таъсиргузори рӯҳонӣ ва ҷисмониро пурра мегардонад.

Дар **Бухоро**, ки зулми золим буд,
Тоҷ бар сар амир Олим буд. [8, 85]

Вожаи "*Бухоро*" яке аз номҳои қадимӣ ва шинохташудаи сарзамини ориёинаҷод ва маркази фарҳангиву илмию динии Осиёи Миёна ба шумор меравад. Он на танҳо як топоними ҷуғрофӣ, балки мафҳуми пурбори таърихӣ ва фарҳангӣ низ мебошад.

Дар бораи этимологияи вожаи "*Бухоро*" назарияҳои гуногун вучуд доранд. Баъзе муҳаққиқон онро ба забонҳои бостонии эронӣ ва бохтарӣ марбут медонанд. Ба ақидаи забоншиносон, вожа метавонад аз "*вихара*" калимаи санскритӣ бо маънои *маъбад*, *макони муқаддас* баромада бошад. Ин назар ба хусусияти мазҳабиву фарҳангии шаҳри Бухоро дар давраҳои қадим мутобиқ мебошад, ки он маркази динӣ ва маънавӣ ба шумор мерафт. [2, 1]

Аз ҷониби дигар, вожаи "*Бухоро*" дар матнҳои қадимии паҳлавӣ ва суғдӣ низ дида мешавад, ки дар онҳо маънии он бо ҷойҳои муқаддас, марказҳои маърифатӣ ва ҷамъиятӣ алоқаманд будааст. [2, 1]

Шаҳри Бухоро таърихи беш аз духазорсола дорад. Он яке аз марказҳои муҳими шоҳроҳи Абрешим буда, на танҳо масири тиҷорат, балки муаррифгари табодули фарҳангу маориф ва мазҳабҳои гуногун буд. Дар замонҳои гуногун аз давлати Кушониён то давлати Сомониён Бухоро нақши марказии фарҳангӣ, сиёсӣ ва иқтисодиро бозӣ кардааст. Дар аҳди Сомониён, Бухоро ҳамчун пойтахти давлат интиҳоб гардида, ба маркази бузурги илмӣ ва адабӣ табдил ёфт. Ҳазорҳо донишмандон ва мутафаккирон, аз ҷумла Имом Бухорӣ, Форобӣ, Ибни Сино, Рӯдакӣ ва дигарон бо ин шаҳр иртиботи мустақим доштанд. Маҳз дар ҳамин давра, маънои вожаи "*Бухоро*" бештар ба маркази дониш ва тамаддун иртибот пайдо намуд. Вожаи "*Бухоро*" дар худ таърихи ҳазорсола, табақаҳои маънавӣ ва фарҳангии амиқро таҷассум менамояд. Он на танҳо номи як шаҳр, балки рамзи тамаддуни ориёинаҷод, илм, маърифат ва фарҳанги исломиву шарқӣ ба шумор меравад. Тафсири этимологӣ ва таърихӣ ин вожа равшан месозад, ки ҷӣ гуна номҳо метавонанд аҳамияти амиқӣ маънавӣ ва таърихӣ дошта бошанд ва ба ташаққули ҳувияти миллий мусоидат кунанд [1, 154].

Байти мазкур аз силсилаи шеърҳои иҷтимоиву ватанпарастонаи Мирзо Турсунзода буда, аз нигоҳи мазмуну бандубасти шеърӣ, дорои муҳтавои сиёсӣ ва иҷтимоии амиқ мебошад. Шоир дар ин байт бо забони шевову тамсилӣ баёнгари як давраи таърихӣ мушаххаси тоҷикон, давраи ҳукмронии Амир Олимхон дар Бухоро мебошад.

Сатри аввали байт «*Дар Бухоро, ки зулми золим буд*» таъбирест, ки якбора фазои сиёсӣ иҷтимоии Бухороро дар охири асри XIX ва аввали асри XX муаррифӣ мекунад. Бухоро на ҳамчун шаҳри маърифат ва тамаддун, балки ҳамчун маркази зулму истибдод ба тасвир қашида мешавад. Тавсифи он ки зулм на танҳо вучуд дошт, балки он "*зулми золим*" буд, шакли таъкидии зулмро нишон медиҳад, ки дар он ҳарфи таъриф ва тақрори калима ("*зулм*"-и "*золим*") нақши таърифу таъкиди маънӣ доранд. Ин баёнгарии муфассал ва қотеъонаи бадбахтии мардум дар он давра аст.

Сатри дуюми байт «*Тоҷ бар сар амир Олим буд*» сабаби зулмро ошкор менамояд. Амир Олимхон, ки охири ҳокими аморати Бухоро буд, бо сиёсати мустабидонаи худ ва муқовиматаш ба ислохот ҳамчун рамзи зулму истибдод ба қалам дода мешавад. Истифодаи таъбири «*тоҷ бар сар*» ба маънии рамзии ҳокимият, шоҳигарӣ ва қудрати мутлақ мебошад, ки бо он муносибати шоир ба ин гуна ҳокимият бармало манфист. Ба ҷуз аз мазмуни иҷтимоиву сиёсӣ, байт аз ҷиҳати санъати сухан низ пурмазмун аст. Истифодаи итоб (тамасхур) дар ибораи «*тоҷ бар сар*», ки дар асл рамзи ифтихор аст, вале дар ин ҷо нишонгари ҳокимияти золимона мебошад. Таъкид ва тақрори ибораи "*зулми золим*" нишондиҳандаи шиддат ва андозаи фҷеа мебошад.

Ин байти Мирзо Турсунзода намунаи барҷастаи шеърӣ иҷтимоӣ ва танқидӣ ўст. Шоир бо истифода аз васоити бадеӣ ва ишораҳои таърихӣ як сахнаи торики таърихи миллатро зинда мекунад.

Байти мазкур на танҳо як ҳукми шеърӣ, балки як ҳукми таърихӣ, як навъ фарёди инсони мазлум ва талоши бедорсозии афкори ҷамъиятӣ аст. Таҳлили номвожаҳои шахрӣ дар ашъори Мирзо Турсунзода нишон медиҳад, ки ин вожаҳо на танҳо маънии ҷуғрофӣ доранд, балки дорои мафҳумҳои баландмазмунӣ ғоявӣ, рамзӣ ва тарбиявӣ низ ҳастанд. Шоир тавассути ёдоварӣ аз шахрҳои мухталиф тавонистааст на танҳо паёмҳои сиёсӣ ва иҷтимоии замони худро инъикос намояд, балки ҳамзамон арзишҳои фарҳангӣ, таърихӣ ва ахлоқиро низ таълиф кунад. Аз ин рӯ, топонимика дар шеърҳои Турсунзода на як унсурҳои иловагӣ, балки ҷузъи таркибии низомии маъноии осори ӯ маҳсуб меёбад.

Мирзо Турсунзода бо ҷаҳонбинӣ ва идеологияи башардӯстонаи худ номвожаҳои шахриро ҳамчун василаи таълиқи сулҳ, ваҳдат ва ҳамбастагии халқҳо истифода бурдааст. Шоир ба воситаи зикри шахрҳои мухталиф на танҳо ба ҷуғрофиёи воқеӣ ишора мекунад, балки маъноии рамзӣ ва идёлогӣ низ медиҳад, ки дар он шӯълаи ормонҳои умумибашарӣ меदурӯхад.

Адабиёт

1. Амирбекзода Н. Гемеронимияи фазои иттилоотии Тоҷикистон.- Душанбе, 2024. – 165с.
2. Википедия. Свободная энциклопедия. ru.wikipedia.org/wiki/
3. Калинин В.М. Поэтика онима – Донецк: Юго-Восток, 1999. 408 с
4. Карпенко Ю. А. Ономастика в художественной литературе \ Ономастика Проблемы и методы. – М.: Наука, 1978. –С.3-18.
5. Назаров, А. *Топонимҳои Тоҷикистони марказӣ ва шарҳи онҳо*. — Душанбе: Дониш,- 2005, 165 с.
6. Рачабов А., *Топонимикаи таърихӣи Хуросон* Душанбе: Ирфон, 2011 -128 с.
7. Турсунзода М. –Баро ситораи ман (осори мунтахаб). Душанбе: Адиб 2020 234 с.
8. ТурсунзодаМ. Достони «Ҷони Ширин»-Душанбе. 2023,96 с.
9. Фарҳанги номҳои ҷуғрофӣ.-Душанбе, 2019.- 210 с.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. II – Душанбе: Советская энциклопедия, 1969 – 944 с.
11. Oxford Reference – Toponymy and Historical Geography.

"Placenames of the World: Origins and Meanings of the Names for over 5000 Natural Features, Countries, Capitals, Territories, Cities and Historic Sites." — McFarland, 2006.

Маълумот дар бораи муаллифон: **Офаридоев Назрӣ**, доктори илмҳои филологӣ, профессор кафедраи забони тоҷикӣи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев. Тел.: -992 939314032. nazri53@mail.ru

Файрузшоева Гулангез Саломатшоевна- унвонҷӯи Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М. Назаршоев, мутахассис оид ба масъалаҳои иҷтимоии барномаи “Баланд бардоштани омодагӣ ва устуворӣ ба офатҳои табиӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” Муассисаи давлатии “Маркази таълиқи лоиҳа дастрасӣ ба маблағгузориҳои сабз ва маблағҳои рушди деҳоти назди Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон”.Тел.: +992 501113372. fgulangez@gmail.com

Сведения об авторах: **Офаридоев Назри** — доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева. Тел.: +992 939314032. Эл. почта: nazri53@mail.ru

Файрузшоева Гулангез Саломатшоевна — соискатель Хорогского государственного университета имени М. Назаршоева, специалист по социальным вопросам программы «Повышение готовности и устойчивости к стихийным бедствиям в Республике Таджикистан» Государственного учреждения «Центр реализации проекта "Доступ к зеленому финансированию" Финансовых средств развития села при Министерстве финансов Республики Таджикистан».Тел.: +992 501113372. Эл. почта: fgulangez@gmail.com

Information about the authors: **Ofaridaev Nazri** – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of the Tajik Language Khorog State University named after M. Nazarshoev Phone: +992 939314032 Email: nazri53@mail.ru

Fayruzshoeva Gulangez Salomatshoevna – PhD candidate at Khorog State University named after M. Nazarshoev, Social Affairs Specialist of the program "Enhancing Preparedness and Resilience to Natural Disasters in the Republic of Tajikistan" at the State Institution "Project Implementation Center for Green Finance Access of the Rural Development Fund under the Ministry of Finance of the Republic of Tajikistan".Phone: +992 501113372. Email: fgulangez@gmail.com

БАРРАСИИ ЯК НАВЪИ ИБОРАҶОИ ИСМӢ ДАР ГӢЙИШҶОИ ЧАНУБИИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Раҷабова К.

Коллеҷи омӯзгории ба номи Хосият Махсумоваи ДДОТ

Соҳторҳои синтаксисӣ аз масъалаҳои мубрами забоншиносии муосир мебошанд. Омӯзиши ҳамаҷониба ва таснифоти воҳидҳои синтаксисии забони тоҷикӣ то ҳол ҷанбаҳои дар бар мегирад, ки таҳлили амиқи илмиро тақозо мекунанд. Таҳлили адабиёти мавҷуда нишон медиҳад, ки ибораҳо дар ғӯишҳои тоҷикӣ ба таври кофӣ омӯхта нашудаанд. Дар соҳтори ибора ҳамчун воҳиди синтаксисӣ асолати забони миллии равшантар мушоҳида мешавад. Суҳанронии зиндаи мардумӣ дар ҳифзи унсурҳои таърихӣ нақши калидӣ дорад; Дар баробари нигоҳ доштани моделҳои архаикӣ дар ғӯишҳои падидаҳои нави забоншиносӣ низ ба вучуд меоянд.

Инро ба назар гирифта, мо ба мақсад мувофиқ донистем, ки ибораҳои номӣ, ки бо алоқаи пешвандӣ-пасвандӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ сохта шудаанд, мухтасар таҳлил ва тасниф карда шаванд. Таҳқиқот ба маводи лаҳҷаи гурӯҳи шимолии ғӯишҳои Кӯлоб (асосан минтақаи Ховалинг: Хонақоҳ, Ҷонбаҳт, Шехмезон, Тағи Ҷар, Ҷари Воқак, Дарай Мухтор, Даҳани Шол, Доробӣ, Чуқурак) асос ёфтааст. Дар мақола соҳтори ин ибораҳои исмӣ, усулҳои ташаккули онҳо, воситаҳои иртибот ва усулҳои ифодаи маъноҳои грамматикӣ баррасӣ карда мешаванд. Ба ҷунин масъалаҳо, монанди созмонҳо, нигоҳ доштани қабатҳои таърихӣ забон, инчунин хусусиятҳои амалкарди онҳо диққати махсус дода мешавад.

Калидвожаҳо: лаҳҷа, калима, ибора, пешванд, пасванд, пайванди исафетӣ, соҳторҳои пешвандӣ-пасвандӣ, хусусиятҳои таърихӣ, эллипсис (қўтоҳ), маънои грамматикӣ.

ИССЛЕДОВАНИЕ ОДНОГО ТИПА ИМЕННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ЮЖНЫХ ГОВОРАХ ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА

Синтаксические конструкции относятся к числу наиболее актуальных проблем современной лингвистики. Комплексное изучение и классификация синтаксических единиц таджикского языка до сих пор содержат аспекты, требующие глубокого научного анализа. Анализ существующей литературы свидетельствует о том, что словосочетания в таджикских диалектах остаются недостаточно изученными. В структуре словосочетания как синтаксической единицы наиболее отчетливо прослеживается самобытность национального языка. Живая народная речь играет ключевую роль в сохранении исторических элементов; наряду с удержанием архаичных моделей, в диалектах возникают и новые лингвистические явления.

С учётом этого, нами было признано целесообразным провести краткий анализ и классификацию именных словосочетаний, образованных посредством предложно-последложной связи в южных говорах. Исследование опирается на диалектный материал северной группы кулябских говоров (преимущественно Ховалингского района: Хонақоҳ, Джонбаҳт, Шехмезон, Тағи Джар, Джари Воқак, Дарай Мухтор, Даҳани Шол, Дороби, Чуқурак). В статье рассматриваются структура данных именных словосочетаний, способы их формирования, средств связи и способы выражения грамматических значений. Особое внимание уделено таким вопросам, как эллипсис конструкций, сохранение исторических пластов языка, а также специфика функционирования предложно-последложных конструкций.

Ключевые слова: диалект, слово, словосочетание, предлог, послелог, исафетная связь, предложно-последложные конструкции, исторические особенности, эллипсис (сокращение), грамматическое значение.

STUDY OF A SPECIFIC TYPE OF NOMINAL PHRASES IN THE SOUTHERN DIALECTS OF THE TAJIK LANGUAGE

Syntactic constructions are among the most pressing issues in modern linguistics. The comprehensive study and classification of syntactic units in the Tajik language still contain aspects that require profound scientific analysis. An analysis of existing literature indicates that phrases in Tajik dialects remain insufficiently studied. It is within the structure of the phrase, as a syntactic unit, that the

authenticity of the national language is most clearly preserved. The living folk speech plays a key role in maintaining historical elements; alongside the retention of archaic models, new linguistic phenomena emerge within the dialects.

In view of this, we deemed it appropriate to conduct a brief analysis and classification of nominal phrases formed through prepositional-postpositional links in the southern dialects. The study is based on dialectal material from the northern group of Kulob dialects (predominantly the Khavaling district: Khonakoh, Jonbakht, Shekhmezon, Tagi Jar, Jari Vokak, Darai Mukhtor, Dahani Shol, Dorobi, Chukurak). The article examines the structure of these nominal phrases, their formation methods, the frequency of connecting means, and the expression of grammatical meanings. Special attention is given to issues such as the ellipsis of constructions, the preservation of historical linguistic layers, as well as the specific functioning of prepositional-postpositional constructions.

Keywords: *dialect, word, phrase (word combination), preposition, postposition, izafet connection, prepositional-postpositional constructions, historical features, ellipsis (reduction), grammatical meaning.*

Муқаддима

Тархбандиҳои нахвӣ яке аз масъалаҳои муҳиму мубрами забоншиносии муосир ба шумор меравад. Баррасӣ ва таснифоти мукаммали воҳидҳои нахвӣ дар забони тоҷикӣ ҳамоно чанбаҳои таҳқиқталаб дорад. Аз таҳлили адабиёти мавҷуда бармеояд, ки дар асоси маводи ғӯйишҳои тоҷикӣ ибораҳо камтар мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар созмонебии ибора чун воҳиди нахвӣ асолати забони миллӣ бештар маҳфуз мемонад. Забони зиндаи халқ дар ниғадошти унсурҳои таърихӣ мавқеи муҳим дошта, дар баробари ҳифзи қолабҳои таърихӣ дар ғӯйишҳо навгониҳо арзи ҳастӣ мекунад. Бо дарназардошти ин тасниф ва баррасии мухтасари ибораҳои исми алоқавобастагиро дар ғӯйишҳои чанубӣ зарур донистем. Барои таҳқиқи ибораҳои исми алоқавобастагӣ ба маводи лаҳҷаҳои гурӯҳи шимолии Кӯлоб (асосан ноҳияи Ховалинг: Хонақоҳ, Ҷонбакт, Шехмезон, Тағи Ҷар, Ҷари Вокак, Дарай Мухтор, Даҳани Шол, Доробӣ, Чуқурак) таъя намудем. Дар мақола ба таври мухтасар ибораҳои исми алоқавобастагӣ, тарзи ташкили онҳо, басомади воситаҳои алоқа дар ин навъи ибораҳо ва ифодаи маъноҳои грамматикӣ дар ин қабил ибораҳо баррасӣ мегардад.

Дар созмонебии ибора ҷиҳатҳои хоси ҳар як забон акс меёбад. Дар ташкили ибораҳои алоқавобастагӣ нақши муҳимро пешоянду пасояндҳо касб менамоянд [7, с. 11]. Омӯзиши навъҳои гуногуни ибора дар асоси маводи забони адабӣ ва лаҳҷа аҳамияти аввалиндараҷаи илмӣ дошта, он рӯшаниандози бисёр масъалаҳои ҳалталаб мегардад.

Маводҳо ва методҳо

Дар ташкили ибораҳои исми алоқавобастагӣ пешоянд ва пасояндҳо нақши асосиро доранд. Таснифоти ин ибораҳо дар заминаи воситаҳои алоқавобастагӣ ба таври зайл сурат мегирад:

а) Ибораҳои исми пешояндӣ. Муҳаққиқ Улуғзода Э. С. [13, с.72] бо пешояндҳои аслий ва номӣ сурат ёфтани ибораҳои исмиро бори аввал дар забоншиносии тоҷик қайд намудааст. Омӯзиши ибораҳои исми пешояндӣ аз ҷониби забоншинос Ғаффоров Р. асоси маводи ғӯйишҳои забони тоҷикӣ ба таври мухтасар сурат гирифтааст [2, с.13]. Ҳангоми омӯзиши ин навъи ибораҳо диққати олимони соҳаро вазифаи нави забонӣ пайдо кардани воситаҳои грамматикӣ ҷалб намудааст. Ҳатто, “аз тарафи баъзе забоншиносон кӯшиши ба сафи пешоянд дохил намудани бисёр калимаҳои мустақил ба амал омад. Ин калимаҳо дар ҷумла вазифаҳои гуногуни синтаксисиро адо мекунад ва ин аз доираи имконияти пешояндҳо берун мебошад” [1, с. 24].

Дар муқоиса бо забони адабӣ ин навъи ибораҳо шаклан камтар тафовут дошта, бо истифодаи баъзе пешоянду пасоянд, маънои дар лаҳҷаҳо касбкардаи ин воситаҳои грамматикӣ ва дараҷаи иборасозии пешояндҳо фарқ мекунад, ки ин ба табиат ва раванди таърихӣ лаҳҷаҳо ҳамбастагӣ дорад.

Барои тақмили чанбаҳои илмӣ ва назариявии бахши нахвӣшиносии тоҷик омӯзиши ҳамаҷонибаи ибораҳои исми пешояндӣ, аз ҷумла тарзи ташкил, дараҷаи қорбаст ва ифодаи маъноҳои грамматикӣ дар ин навъи ибораҳо аҳамияти хос дорад. Дар низоми забони адабӣ ва

гӯйишҳои тоҷикӣ ин воситаҳои грамматикӣ ҳангоми созмон додани ибора, ки ҳамчун масолеҳи асосӣ дар сохтмони ҷумла хидмат мекунад, нақши ниҳоят ғайро мебошад. Таҳқиқот собит менамоянд, ки пешояндҳо дар ҳампайвандӣ бо шаклҳои гуногуни калима чун воҳидҳои нахвӣ барои ифодаи муносибатҳои мураккаби маъноӣ ба қор бурда мешаванд.

Ибораҳои исми алоқавобастагӣ дар забони тоҷикӣ, бахусус дар гӯйишҳо, дорои хусусиятҳои мебошад, ки дар раванди нутқи шифохӣ таҳаввул ёфта, боиси пайдоиши шаклҳои гуногуни нахвӣ мегарданд.

Дар забони адабӣ дар созмон ёфтани ин навъи ибора қуллӣ пешояндҳои асли истифода мегарданд. Барои гӯйишҳои Ховалинг ин чиз хос набуда, ҳамаи пешояндҳои асли дар иборасозӣ қорбаст намешаванд. Дар гӯйишҳои Ховалинг ин навъи ибораҳо бештар бо пешояндҳои аслии содаи аз (ай), ба // бо, дар, то ташкил меёбанд, ки дараҷаи қорбаст ва ифодаи маъноӣ ва муносибатҳои грамматикӣ ин навъи ибораҳо мухтасаран бозгӯй менамояд.

Ибораҳои исмӣ бо пешоянди аз (ай). Дар гӯйишҳои Ховалинг бо ин пешоянд сохта шудани ибораҳои исмӣ назаррас буда, ибораҳои бо ин пешоянд ташкилёфта вобаста ба маъноӣ луғавӣ ҷузъҳои маъноҳои гуногунро ифода мекунад:

Муносибати муайянкунандагӣ объектӣ бо тобишҳои иловагӣ маъноӣ ифода намудааст:

а) Муносибати қулро бо ҷузъ ифода намудааст: *Ятим, сӯнҷит-аъ дар даҳани дохт, ай қанди сфед-аъ бамазза-аъ тофт-ай* (Доробӣ). Дар забони адабӣ бо артикли «-е» ва пешоянди аз сохтани ибораҳои исмӣ сермахсул мебошад. Баръакс ин ҳодиса дар гӯйишҳои Ховалинг ин навъи ибораҳо бо пешоянди аз ва як бештар ташкил меёбанд: *Шаво ай шаб(шабе аз шабҳо) Холда ба хунаи хӯри ап-аш меҳонӣ мерава* (Шехмизон). Дар сохтори ин навъи ибораҳои исмӣ пешояндҳои таркибии *аз болои, аз ақби, аз зери, аз поёни, аз байни, аз сӯи* ва ғ. дар шаклҳои лаҳҷавӣ худ бештар истифода мешаванд: *Ай байни дӯхтаро хӯшу-ш Нафисаи мо бӯд-ай* (Хонақоҳ).

б) Муносибати муайянкунандагӣ бо тобиши муқоисавӣ ифода мекунад. Ин навъи ибораҳо асосан бо ду воситаи алоқа: изофа ва пешоянд сурат меёбанд: *Халтаи ай ҷувол майдатар мара дарқор-ай* (Тағӣ Қар).

Дар забони тоҷикӣ бо ду воситаи грамматикӣ ташкил ёфтани ибораҳо таърихи қадима дошта, вазифаи унсурҳои грамматикӣ дар ин қолабҳои таърихӣ мушаххас ва мавқеи онҳо устувор мебошад. Ин нуктаро забоншинос Д. Саймиддинов дар китоби “Ёдгори Бузургмехр” таъкид намудааст, ки далели гуфтаҳои мост [10, с.22].

Дар ибораҳои исми бо сифатҳои ташкилёфта ҷойи ҷузъҳои ибораи ноустувор ба назар мерасад: *ай санг -да-аъ сахт сев бӯд-ай*. (Қарӣ Воқоқ)

в) Муносибати маконӣ ифода мекунад. Ин қолаби ибораҳо ҷузъи асосӣ бештар бо исмҳои амал ифода меёбанд: *Алафдор-аъ ай тори тепп-аъ буд шид-ай-к*. (Хонақо). Барои лаҳҷаи Ховалинг бо алоқавобастагӣ изофӣ ва пешояндӣ ташкил ёфтани ин навъи ибораҳо хос намебошад. Ин навъи ибораҳо бо ибораҳои феълии гунаи адабии худ умумияти маъноӣ доранд ва маҳз ҳамин омил сабаби дар қолабҳои гуногун омадани ибора гаштааст.

Бояд қайд намуд, ки дар ин навъи ибораҳо нисбат ба алоқавобастагӣ изофӣ алоқавобастагӣ устувортар мебошад: *Мусофироъ ай Ховалинг қайснгли ака-аъ зан-ш-ай*(Қонбаҳт).

г) Бо пешоянди аслии аз (ай) ибора ташкил шуда, маъноӣ пайдоиши предметро нишон додааст: *Девори ай лой* (девори аз лой, девори лойин) *гармак-ай* (Доробӣ); *Дастаи ай ҷуви туг сахт мешава* (Ҷуқурак). Дар қолаби “**девори лойӣ**” омадани ин навъи ибораҳо дар лаҳҷаҳои таҳқиқшаванда бештар ба назар мерасад.

Ҷолиби диққат аст, ки маҳз исмҳои дар ҷумла аломатро ифодакунанда омилҳои асосӣ дар тарҳбандии гуногун омадани ибораҳои исмӣ чун «ҷойники мис», «мис ҷойник», «ҷойника мисаш», «мисаш ҷойника» ва «ҷойники аз мис» мегарданд. Дар гӯйишҳои Ховалинг аз ибораҳои пешояндӣ навъи «девори аз лой» қамтар истифода мебаранд, ҷунки мавқеи дараҷаи истеъмоли қолабҳои муродиф як хел нест. Ин, пеш аз ҳама, ба имконияти сохту таркиби ҳар қадами воҳиди ҳаммаъно вобастагӣ дорад.

Натиҷа

Ташаккули муродифоти нахвӣ дар гӯйишҳои тоҷикӣ аз масъалаҳои мубрам ба шумор рафта, ибораҳои навӣ «девори аз лой» дар ифодаи маъноҳои грамматикӣ бо ибораҳои исмӣ изофии «девори лойин», ки ҷузъи тобеашон сифатҳои нисбӣ мебошанд, муродифи синтаксисиро ташкил медиҳанд. Ба андешаи профессор Камолитдинов Б. «Зумраи дигари тадқиқгарон ҳам маъноҳои луғавию грамматикиро ва ҳам вазифаи [функсияи ё позитсияи] грамматикиро заминаи маъноӣ доништаанд, чунки муродифҳо бо вазифаи амалии унсурҳои забон ҳамчун олооти мубодила алоқаи мустаҳкам доранд ва аз рӯи эҳтиёҷот дар адои вазифаҳои муштарақ ба кор бурда мешаванд. Аз ин рӯ, мутобиқати маъноӣ ва функсияҳои якхеларо ба ҷо овардани вохидҳои забон ду паҳлӯи як ҳодисаи муродифот ба шумор меравад [3, с.17].

Пешоянди дар. Ин навӣ дар ифодаи муносибатҳои маконӣ ва объектӣ бо баъзе ҷиҳатҳо аз забони адабӣ дар сохтори ибораҳои исмӣ фарқ мекунад. Дар лаҳҷаи Ҷонбаҳт чун пешоянд ва пасоянд омада ибора сохтани ин пешоянд ба назар мерасад: *Дар давра гӯштин* (*гуштингирии дар давра*); *Дар адир молвонӣ* (Доробӣ).

Дар лаҳҷаҳои мухтасарбаёнӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд. Ибораи исмӣ «адиро-да (молвонӣ) молвонӣ» вобаста ба он ки ҷузъи асосӣ исми амал мебошад, бо ибораҳои феълии «дар саҳро мол парваридан» умумияти маъноӣ доранд.

Пешоянди ба. Дар гӯйишҳои Ховалинг варианти бо корбаст намешавад ва мавқеи пешоянди ба дар ин маврид устувор аст, ки ин хусусияти пешояндҳо заминаи таърихӣ дорад [7, с.16; 16, с.111]. Ин пешоянд бо бандҳои изофии -и дар сохтани ибораҳо ҷаъл аст: *Одами ба хонаву дар ин кор-о-ра медона* (Ҷари Вокак). Аз таҳлили маводи мавҷуда бармеояд, ки дар қолабҳои «кори ба ҷанҷол», «оталайи ба шир» ҳодисаи ихтисоршавӣ ба мушоҳида мерасад. Ба андешаи муҳаққиқ Солиев Ҳ. «Забон ба соддагӣ рехтагӣ ва кӯтоҳбаёнӣ майл дорад. Чунин тамоюл бештар дар шеваҳо ва забони гуфтугӯ ба ҳубӣ мушоҳида мегардад. Албатта, ин ҳодиса бесабаб нест. Халқ (соҳиби забон) кӯшиш мекунад, ки фикр содда, кӯтоҳ ва рехта бошад, ки ба шунаванда зуд ва фаҳмо расад. Барои чунин мақсад халқ қолабҳои мувофиқро пайдо намуда истифода мебарад» [11, с.30].

Дар гӯйишҳои таҳқиқшаванда бо пешояндҳои номӣ ташаккул ёфтани ибораҳо раванди хоссоро касб менамояд. Дар низомии грамматикӣ забони тоҷикӣ ва дигар забонҳо раванди ба гурӯҳи пешояндҳо гузаштани калимаҳои дорои маъноӣ луғавӣ як падидаи маъмул маҳсуб меёбад [7, с.21; 15, с.27], ки дар он пешояндҳои асли танҳо ҳангоми иртибот бо калимаҳои дигар ва ташкили ибораҳо соҳиби маъноҳои гуногуни грамматикӣ гашта, вобаста ба тобишҳои луғавӣ воситаҳои иборасоз муносибатҳои нахвиرو ифода менамоянд.

Таҳлили маводи гирдовардашуда нишон медиҳад, ки дар гӯйишҳои Ховалинг як қатор пешояндҳои номӣ изофӣ, аз қабилӣ *байни // мобайни, болоӣ, поёнӣ, гирди, лаби, рӯи, сари, нӯки, наси, пеши, даруни, монанди, мисли, пушти ва таги (таки)* ва ғ. дар сохтмони ибораҳои исмӣ мавқеи муҳим доранд.

Дар ибораҳои бо пешояндҳои номӣ *байни // мобайни, поёнӣ, гирди, лаби, сари, нӯки, наси, пеши, даруни, монанди, ранги ва таги (таки)* ташаккилёфта муносибатҳои муайянкунандагӣ бо тобиши масоҳавӣ, объектӣ ва ғайра ифода мешавад: *Райи байни хирманҷову адирас расидем* (Ҷукурак); *Гирди оёйова гардаш ҳаққи ман-ай гуфт* (Дарай Мухтор); *Нуки дарахта меваҳо-и ҳай бамаза-ай* (Даҳани Шол); *Ранги ту ҳунарманд дар дунё нур-ай ошно* (Доробӣ); *Равғануш таги косара монда буд* (Шехмезон) ва ғ.

Ибораҳои исмӣ бо пешояндҳои номӣ изофии *болоӣ, пушти, рӯи* дар ифодаи маъноҳои грамматикӣ муродифи ҳамдигар бошанд ҳам, ҳар яке мавриди истеъмоли доранд: *Пушти раҳ-а алафо-и ҳамар-а гирифт-ай* (Ҷари Вокак); *Чорговак болоӣ дастӣ оч-аи бромад* (Ҷонбаҳт) ва ғ.

Албатта, дар қолабҳои гуногун омадани ибораҳои исмӣ бо пешояндҳо бесабаб набуда, ин ҳолат вобаста ба талаботи нутқ дар забони зиндаи халқ сурат мегирад. Ба андешаи муҳаққиқ Қурбонов С. «Дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ, аз ҷумла лаҳҷаҳои қисмати шимол, ки лаҳҷаҳои Бойсун ҷузъе аз он мебошад, дар шаклигирии ибораҳои исмӣ нисбат ба забони адабӣ фарқ ба назар мерасад. Тадқиқу таҳлили ибораҳои исмӣ аз рӯи маводи лаҳҷаҳои Ховалинг нишон медиҳад, ки дар қолабҳои гуногуни аз забони адабӣ фарқкунанда ташкил ёфтани ибораҳои пешояндӣ замина

дорад: вобаста ба маъно ва вазифаи грамматикӣ калимаи асосӣ – исм ва ҷузъи тобеъ ибора дар шаклҳои гуногун сурат меёбад; маънои луғавӣ ва вазифаи грамматикӣ пешояндҳои номӣ, ки баъзе аз онҳо синонимикаи худро доранд: рӯйи, – болои, пушти; пойини – таги, таки, зери ва ғ. барои ташкили пайвастиҳои гуногуну ҳамвазифаи синтаксисӣ сабаб мегарданд» [4, с.129].

Дар ғӯйишҳои Ховалинг барои ифодаи муносибати муайянкунандагӣ бо тобиши монанди пешояндҳои номии изофии **монанди, ранги, зайли** бештар истифода мешаванд ва ихтисоршавии ҷузъҳои ибора дар ин маврид бештар ба назар мерасад: *Худо ай ранги ту нодон* (одами мисли ту нодон) *паноҳ бута*.

Ҳодисаи ихтисоршавии ибораҳо бештар хоси ғӯйишхост. Забоншинос Ғ. Ҷӯраев дар заминаи пажӯҳиши маводи ғӯйишҳои арабҳои тоҷикзабон ин ҳодисаро чунин шарҳ додааст: «Дар протсессии нутқ ҳодисаи ихтисоршавии ибораҳо бисёр ба назар мерасад. Дар ибораҳои исмӣ, чунон ки мушоҳида мешавад, ихтисоршавӣ бештар ба ҷузъи тобеъкунанда (исм) тааллуқ дорад» [14, с.156].

Таҳлили маводи гирдовардашуда собит месозад, ки ҳодисаи ихтисоршавӣ қариб дар тамоми ғурӯҳҳои ибораҳои исмӣ ба мушоҳида мерасад ва ин сохторҳо дар қолабҳои мухталиф зухур карда, тобишҳои гуногуни маъноиро ифода менамоянд.

Сабаби асоси ихтисоршавии воҳидҳои наҳвиرو Н.Н. Прокопович чунин маънидод кардааст: «Яке аз сабабҳои ихтисорёбии синтаксисӣ хусусиятҳои забониест, ки рағбати сарфачӯии қувва, мӯъҷазбаёниро дорад ва ин ҳодиса боиси зикр наёфтани ҷузъҳо дар тарҳбандии синтаксисӣ мегардад» [9, с.140].

Ибораҳои исмӣ пасояндӣ. Дараҷаи иборасозии пасояндҳо чун пешояндҳо васеъ намебошад. Дар ғӯйишҳои Ховалинг пасояндҳои **қати** ва **барин** (вори) дар созмонёбии ибораҳои исмӣ фаъоланд.

Қолабҳои махсуси хоси лаҳҷаҳо, аз қабилӣ «**модарро суханаш**», «**модар суханаш**» ва «**суханаш модарро**» дар ғӯйишҳои Ховалинг мавқеи устувор доранд, ки пасоянди **-ро** унсури муҳим дар ташкили чунин қолибҳои наҳвист.

Муҳокима

Решаҳои таърихӣ ин қолаби иборасозиро аз давраи бостони забони форсӣ (намунаи *mana pita* – маро падар) метавон дарёфт ва ташаккули он дар созмонёбии навъҳои гуногуни ибора ба қонуниятҳои дохилии забон вобастагӣ дошта, онро набояд унсури бегона ҳисобид. Дар забонҳои порсии қадим ва миёна мавқеи муайянкунанда нисбат ба муайяншаванда нисбатан озод буда, пеш аз ҷузъи асосӣ омадани ҷузъи тобеъ ҳодисаи маъмулӣ ҳисоб меёфт. Ин нуктаро Д. Тоҷиев дақиқ қайд мекунад, ки «Дар забони порсии қадим тартиби калима дар ибораҳои муайянкунандагӣ нисбатан озод буда, муайянкунандаи ифодагари исм бештар пеш аз муайяншаванда меомад, мисоли порсии қадим *vistas pahuя* (писари Виштосп)» [12, с.12].

Дар осори давраи бостон дар сохторҳои наҳвӣ, ки дар онҳо ҷонишинҳои шахсӣ ҳамчун ҷузъи тобеъ пеш аз исм меомаданд (масалан: *mana kara* – артиши ман ё маро артиш), фаровон ба чашм мерасанд. Ин анъана дар форсии миёна низ идома ёфта, истифодаи сифат пеш аз ҷузъи эзоҳшаванда, ба мисли *farroх mard* (одами хушбахт), роиҷ буд. Маҳз ҳамин заминаҳои таърихӣ ҷойивазкунии ҷузъҳо дар оғози давраи навин барои ташаккули шаклҳои наҳвии «суханаш модарро» замина фароҳам оварданд.

Ин шаклҳои таърихӣ дар осори ниёгон маъмул буда, дар ғӯйишҳои тоҷикӣ бештар дар қолабҳои наҳвии «**модарро суханаш**», «**модар суханаш**» ва «**суханаш модарро**» зухур мекунад. Таҳқиқи замони пайдоиш ва доираи истеъмоли ин воҳидҳо нишон медиҳад, ки онҳо вобаста ба имконоти луғавию грамматикӣ ҷузъи асосӣ – исм шакл гирифта, дар ифодаи муносибатҳои соҳибият нақши хос мебозанд.

Олимони соҳа бар он андешаанд, ки мавқеи калимаи тобеъкунанда дар ибора маҳз аз имкониятҳои тобеъшавии он ва мансубияти калима ба ҳиссаҳои нутқ вобастагӣ дорад. Воқеан, ин қолибҳои наҳвӣ айни ҳол хоси ғӯйишҳо буда, дар қиёс ба ибораҳои исмӣ изофӣ камтар истеъмол мешаванд. Истеъмоли вариантҳои «**модарро суханаш**» ё «**суханаш модарро**» ба ғӯянда имкон медиҳад, ки тобишҳои гуногуни маъноиро вобаста ба талаботи нутқ таъмин намояд.

Хулоса

Аз таҳлили ҳамаҷониба бармеояд, ки дараҷаи истеъмоли ин навъи ибораҳои исмӣ дар ғӯйишҳои гуногуни тоҷикӣ гуногун буда, омӯзиши заминаҳои пайдоиш ва хусусиятҳои маъноии онҳо барои муайян кардани таҳаввули сохтори наҳвӣ забон аҳамияти муҳим дорад.

Қолибҳои ибораҳои исмӣ «**модарро суханаш**», «**модар суханаш**» ва «**суханаш модарро**» дар ғӯйишҳои Ховалинг бо дараҷаи истеъмол фарқ дошта, қолаби «**модарро суханаш**» зиёдтар ба чашм мерасад: *Дхтара-ъ ноз-ош ба худ-и-ай* (Ҷавонбахт); *Бачара феъл-и ба очаш-а рафт-ай* (Даҳани Шол).

Дар ғӯйишҳо асолати забон ҳазорсолаҳо бокӣ мемонад [5, с.12]. Қолаби пешояндӣ-пасояндӣ дар ғӯйишҳои тоҷикӣ фаровон истифода мегарданд, ки ин ҳодиса таърихӣ буда, «дар забони форсии қадим ин пешоянд чун пешоянд ва пасоянд меомад, дар забони адабии форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ танҳо чун пешоянд меояд» [8, с.196]. Бо пешоянди аслии *дар* ташаккул ёфтани чунин қолабҳои таърихӣ барои ғӯйишҳои Ховалинг хос мебошад. Ду тарзи корбасти ин восиитаи граммматикиро мушоҳида менамоем: *Дар давра ғӯштин* (ғӯштингирии дар давра) *кори ҳар кас нест-ай* (Ҷонбахт); *Хона-да ишштан дил-ма ғърифт* (Ҷукурак) ва ғ.

Сервизиҳои пешоянду пасояндҳо бесабаб набуда, мавҷудияти пасояндҳо дар системаи калимаҳои ғридиҳанда аз қонуни дохилии инкишофи забони тоҷикӣ бармеояд. Дар давраи қадим пешояндҳо корбаст шуда, баъдан ҷойи якдигарро иваз намудани пешоянду пасояндҳо мушоҳида мегардад. Дар ғӯйишҳои тоҷикӣ ин қолабҳои таърихӣ ҳодисаи маъмулӣ ба шумор мераванд.

Дар доираи як мақола баррасӣ намудани хусусиятҳои ибораҳои исмӣ алоқаи вобастагӣ ғайриимкон буда, омӯзиши чунин навъи ибораҳо ба бисёр масъалаҳои мубрами забоншиносии тоҷик равшанӣ хоҳад андохт. Аз таҳлили мавод бармеояд, ки дар ғӯйишҳои тоҷикӣ дар баробари ибораҳои исмӣ изофӣ навъи дигари алоқаҳои грамматикӣ вобаста ба мавқеи нутқ дар ифодаи маъноҳои зиёд корбаст мешаванд. Омӯзиши чунин тарҳбандиҳои наҳвӣ ҳамоно таҳқиқталаб буда, ин раванд барои тақмили ҷанбаҳои илмӣ ва амалии наҳвшиносӣ замина фароҳам меорад.

Адабиёт:

1. Абдурахимов, С. Ибораҳои исмӣ забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / С. Абдурахимов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 165 с.
2. Ғаффоров, Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1979. – 267 с.
3. Камолиддинов, Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 186 с.
4. Қурбонов, С. Лаҳҷа – нумуи дигари забони кӯҳан [Матн] / С. Қурбонов. – Душанбе: Оила, 2008. – 184 с.
5. Қурбонов, С. Баррасии мафҳуми калимаҳои ҳоси шева ва таснифоти мухтасари он [Матн] / С. Қурбонов // Паёми Донишқадаи забонҳо. – Душанбе, 2022. – № 1 (45). – С. 12-20.
6. Неменова, Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка [Текст] / Р. Л. Неменова. – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1956. – 291 с.
7. Неменова, Р. Л. Предлоги в таджикском языке [Текст] / Р. Л. Неменова. – Сталинабад, 1954. – 36 с.
8. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки [Текст]. – М.: Наука, 1982. – 571 с.
9. Прокопович, Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке [Текст] / Н. Н. Прокопович. – М.: Просвещение, 1966. – 399 с.
10. Саймиддинов, Д. Адабиёти паҳлавӣ (пажӯҳиш, тарҷума ва ташреҳ) [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2003. – С. 5-22.
11. Солиев, А. Ибораҳои номии пешояндӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Солиев. – Душанбе: Дониш, 1991. – 144 с.
12. Таджиев, Д. Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке [Текст] / Д. Т. Таджиев. – Сталинабад, 1955. – 72 с.

13. Улуг-заде, Э. С. Предложные словосочетания имен существительных в таджикском языке [Текст] / Э. С. Улуг-заде // Известия АН Таджикской ССР. – 1959. – № 1 (19). – С. 3-14.
14. Чӯраев, Ғ. Лаҳҷаҳои арабӣ тоҷикзабон [Матн] / Ғ. Чӯраев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 212 с.
15. Шишкина, И. П. Субстантивное словосочетание и структура текста [Текст] / И. П. Шишкина // Словосочетание и структура текста. – Л., 1978. – С. 3-73.
16. Юсупова, З. А. Об особенностях употребления предлога бо в южном наречии курдского языка [Текст] / З. А. Юсупова // Иранская филология. – М., 1969. – С. 111-113.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раджабова Кулобӣ – омӯзгори Коллеҷи омӯзгории ба номи Хосият Махсумоваи ДДОТ ба номи Садриддин Айний. Адрес: ш. Душанбе, кӯчаи Садриддин Айний, 73, Душанбе, Тел.: 903888734

Сведения об авторе: Раджабова Кулоби – преподаватель Педагогического колледжа имени Хасият Махсумовой ДДОТ имени Садриддина Айни. Адрес: sh. Душанбе, улица Садриддина Айни, 73, Душанбе, Тел.: 903888734

Information about the author: Rajabova Kulobi – teacher at the Khasiyat Makhsumova Pedagogical College of the Sadriddin Ayni Tajik State Pedagogical University. Address: sh. Dushanbe, 73 Sadriddin Aini Street, Dushanbe, Tel: 903888734

МАВҚЕИ ВОҲИДҲОИ ФРАЗЕОЛОГИИ ФЕЪЛӢ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ

Рӯзибойзода М. Р.

Донишкадаи байналмилалӣи Хучанд

Воҳидҳои фразеологӣ бо тарзи ташаккули маъноӣ яклухту бутуни худ навъи махсуси маъноро ба миён меоваранд. Маъно, ки аломати фразеологӣ ба он нигаронида шудааст, семантикаи фразеологиро ташкил медиҳад. Вобаста ба характери зоҳиршавӣ онро ба а) сирф мафҳумӣ, б) мафҳумии образнок в) образнок ҷудо менамоянд. Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ низ аз ин истисно нестанд, махсусан фразеологизмҳое, ки ҷузъи асосиашон феълӣ тасрифшаванда аст. Ҷи тавре ки аз таҳқиқоти муҳаққиқон бармеояд, аз нигоҳи ифодаи маъноӣ фразеологӣ воҳидҳои фразеологӣ феълӣ асосан дорои маъноӣ мафҳумии образнок мебошанд. Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ бо маъноӣ сирф мафҳумӣ камтар дучор меоянд, бо маъноӣ образнок ба назар намерасад. Ибораҳои феълӣ фразеологӣ бо маъноӣ сирф мафҳумӣ ба амалҳо ва ҷараёнҳое далоят менамоянд, ки бо феълҳои муқаррарии луғавӣ ҳам ифода ёфта метавонанд, аммо тафовути ибораҳои рехтаи феълӣ дар ифодаи маъноӣ яклухт мебошад. Тафовути онҳоро дар муқоисаи ибораҳои фразеологӣ феълӣ бо феълҳои ҳаммаъноашон мушоҳида кардан мумкин аст.

Калидвожаҳо: Воҳидҳои фразеологӣ, семантикаи фразеологӣ, воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, маъноӣ фразеологӣ, ибораҳои феълӣ фразеологӣ, ибораҳои фразеологӣ феълӣ, маъноӣ образнок.

ПОЛОЖЕНИЕ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ ТАДЖИКСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Фразеологизмы создают особый тип значения по способу формирования своего общего значения. Значение, на которое направлен фразеологический знак, составляет фразеологическую семантику. В зависимости от характера проявления он подразделяется на а) чисто концептуальный, б) образно-понятийный и в) образный. Не являются исключением из этого правила и глагольные фразеологизмы, особенно фразеологизмы, основным компонентом которых является глагол-подлежащее. Как следует из исследований исследователей, с точки зрения выражения фразеологического значения фразеологические единицы глаголов имеют преимущественно переносно-понятийное значение. Фразеологизмы глагола с чисто понятийным значением встречаются редко, с переносным значением они не выступают. Фразовые глаголы с чисто концептуальным значением обозначают действия и процессы, которые могут быть выражены обычными словарными глаголами. Однако отличие выражений глагола cast заключается в выражении общего смысла. Их различие можно наблюдать при сравнении фразовых глаголов с соответствующими им глаголами.

Ключевое слово: Фразеологические единицы, фразеологическая семантика, глагольные фразеологизмы, фразеологическое значение, фразеологические глагольные словосочетания, глагольные фразеологические обороты, переносное значение.

THE POSITION OF VERB PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE MODERN TAJIK LITERARY LANGUAGE

Phraseological units create a special type of meaning by the way they form their overall meaning. The meaning to which the phraseological sign is directed constitutes the phraseological semantics. Depending on the nature of the manifestation, it is divided into a) purely conceptual, b) figurative conceptual and c) figurative. Verbal phraseological units are no exception to this, especially phraseological units whose main component is the subject verb. As it follows from the research of researchers, from the point of view of expression of phraseological meaning, the phraseological units of verbs mainly have figurative conceptual meaning. Phrasal units of the verb with a purely conceptual meaning are rarely encountered, they do not appear with a figurative meaning. Phraseological verbs with a purely conceptual meaning indicate actions and processes that can be expressed by regular vocabulary verbs. However, the difference between the expressions of the verb cast is in the expression

of the overall meaning. Their difference can be observed in the comparison of phrasal verbs with their corresponding verbs.

Keyword: *Phraseological units, phraseological semantics, verb phraseological units, phraseological meaning, phraseological verb phrases, verb phraseological phrases, figurative meaning.*

Воҳидҳои фразеологӣ як ҳиссаи пурғановати ҳазинаи луғавии забони тоҷикиро ташкил намуда, дар ҳамаи услубҳои баён ба кор бурда мешаванд. Агар дар услубҳои коргузориҳои расмӣ ва илмӣ чун калимаю истилоҳоти муқаррарии забон ба кор бурда шаванд, вале дар услуби бадеӣ, публицистӣ-бадеӣ ва баҳусус дар услуби муошират ё гуфтугӯӣ озод чун унсури пуробуранги забон барои муассир ифода намудани фикр нақши муҳим доранд. Воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ҳам дар шакли таркиб, ҷӣ дар шакли ибора, ҷӣ дар шакли ҷумлаҳои сода ва мураккаб ягон вазифаи нахвӣи забони адабии тоҷикро иҷро менамоянд.

Сохтори нахвӣи ҷумлаҳои мураккаб имкон намедихад, ки ба вазифаи ягон аъзои ҷумлаи содда ба тарзи васеъ ба кор бурда шавад. Ба мисли воҳидҳои предикативӣи дигар, ба хусус ибораҳои феълӣ ва хелҳои гуногуни ҷумлаҳои сода маъмул нест.

Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта» ду мисол оварда шудааст, ки ВФФ дар қолаби ҷумлаи мураккаби пайваст ба вазифаи хабар омадааст: Дар вокзал замин кафида, одам баромада буд [8,326]; Ба деҳ аз ҳар тараф одам даромад, замин гӯё кафид, одам баромад [9, 325] [1, 461-462].

Дар ин мисолҳо ВФФ дар қолаби ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандаки «замин кафида, одам баромада буд» ва «замин гӯё кафид, одам баромад» ифода ёфта, ба вазифаи хабар омадааст. Дар ҷумлаи аввал хабари ҷумлаҳои сода ба шакли «замин кафида, одам баромада буд» омада, ба замони гузаштаи дур, вале хабари ҷумлаи содаи дигар ба шакли «Замин гӯё кафид, одам баромад» омада, ба замони гузаштаи наздик далолат мекунад. Маълум мешавад, ки ҷумлаҳои мураккаби пайваст яклухт ба вазифаи хабар омадаанд. Ҳоли замони мисоли аввал «дар вокзал» ҳамчун детерминант ба мазмуни тамоми ҷумлаи мураккаби пайваст алоқамандӣ дорад.

Дар мисоли зерин ВФФ дар қолаби ҷумлаи мураккаби пайвасти ҳилофӣи «дар саҳро пахтаро шутур хӯрду дар шаҳр гӯши бофандаро буриданд» ифода ёфта, ба вазифаи ҳоли монандӣ омадааст ва ба воситаи пасванд «барин» ба хабари «ба тахта гирифт» тобеъ шудааст:

Раис бошад, «дар саҳро пахтаро шутур хӯрду дар шаҳр гӯши бофандаро буриданд» гуфтагӣ барин, баръакс, худӣ маро ба тахта гирифт [9,437].

ВФФ-и «Деҳа вайрон аст, номи калон дорад» дар романи «Дохунда» ба маънои шухрати бебунёди Самипошҳои кӯрбошӣ ин тарз оварда шудааст: – Ҳар ҷӣ бошад, – мегуфт босмачии дигар, – агарчи «деҳа вайрон аст, номи калон дорад»... [1,381].

ВФФ-и «Худо – якта, гап – якта» дар қолаби ҷумлаи мураккаби пайваст сохта шуда, ба тарзи тағйири ҷой ё инверсияи «Гап – якта, Худо – якта» низ ба кор рафтааст. Ин воҳиди фразеологиро аз навъҳои дигари сохторӣ рехтагии таркиб ва яклухт ифода гардидани маъно фарқ мекунонад. ВФФ-и «Деҳ кучою дарахтон кучо?» низ дар қолаби ҷумлаи мураккаби пайваст сохта шуда, ба маънои «аз масъала, матлаб хеле дур будан, тамоман нодон будан» [1,349-350] дар шакли яклухт ба вазифаи хабар омадааст: «Деҳ кучою дарахтон кучо» гуфтагӣ барин ман кучову савод кучо? [10, 436]; – Ана акнун, – гуфт Юнусбобо боз ба ҷӯш омада, – деҳ кучою дарахтон кучо. Мардак дар ҷӣ ҳаёлу шумо дар ҷӣ ҳаёл [11,437].

Дар намунаҳои зерин ВФФ дар қолаби ҷумлаи мураккаби тобеи «Замин накафид, ки дароям» ифода ёфтааст: Писаратон маро масҳара карданд, ҷунон музтар шудам, ки замин накафид, ки дароям [5,437]; Баъди шунидани ин суханон аз ҳар тори мӯйи марди бадмаст чак-чак арақ шорид, замин накафид, ки дарояд [1,438]; Ман ҷунон дар хичолат мондам, ки замин накафид, то ки даромада, рӯямро пинҳон кунам [1, 444].

Дар ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хабарҳои ҷумлаҳои пайрави ҳоли мақсад ба шахсҳои гуногун: «дароям», «дарояд», «даромада, пинҳон кунам» далолат мекунанд. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар шакли том ба вазифаи хабар омада, мисли хабарҳои феълии ғайрифразеологӣ шакл гирифтаанд.

Мисолҳои дигар: Агар ясаул сад чон дошта бошад, якеаш халос намешавад [2,25]; ...навкарони гурғманиш, «Салла биёр», – гӯянд, калла меоваранд, Шарифи бечораро лагадкӯб карда, бо ресмоне дасту пояшро баста, ба гӯшае гузоштанд [С.236].

Дар мисоли аввал ВФФ бо чумлаи мураккаби тобеъ ифода ёфта, чумлаи пайрави ҳоли ҳилофи он ба сарчумлаи «якеаш халос намешавад» бо пайвандаки «агар» тобеъ шудааст. Дар матни дуум ВФФ дар қолаби чумлаи мураккаби тобеъ ифода ёфта, чумлаи пайрави шарт «гӯянд» бо нутқи айнан нақлшудаи «Салла биёр» тафсил ёфтааст.

Дар мисоли зерин ВФФ дар қолаби чумлаи мураккаби пайвасти ҳилофии «аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст» омадааст, ки он дар таркиби чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби чида сарчумларо аз ҷиҳати сабаб эзоҳ додааст: – Як бор беақлӣ кардааст, бубахшед, аз хурдон гуноҳ, аз калонон бахшидан аст... [3,193].

Мусобиқа эълон шуд. Нормурод ҳам «чон равад – равад, номус наравад», – гӯён ба кор даромад [3,456]. Дар ин мисол ВФФ дар қолаби чумлаи мураккаби рехта ифода ёфта, шакли комили он «чон равад ҳам (ки), (бигузур) равад, аммо номус наравад», яъне чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави ҳилоф бо чумлаи содаи «номус наравад» муқобил гузошта шудааст.

Аз таҳлил чанд намуна маълум мешавад, ки дар қолаби чумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ ифода ёфтани ВФФ дар забон маъмул нест, зеро сохтори мураккаби онҳо имкон намедихад, ки як муносибати маъноии ВФФ бо чунин воҳидҳои наҳвӣ осон ифода карда шавад. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки дар мисоли охири пайвандакҳои пайвасту тобеъ ихтисор шудаанд.

Ҳамчун воҳиди туфайлӣ ба кор бурда шудани ВФФ дар дастури таълимии «Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаҳои синтаксисии онҳо» низ зикр ёфта, аз қабилӣ «Қисса кӯтоҳ», «Рости гап», «Садқаи сар» намунаҳо оварда шудаанд [8,62]. Аз маводи овардаи мо маълум мешавад, ки на танҳо воҳидҳои фразеологӣ номӣ, балки воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ҳам дар қолаби ибора ва чумлаҳои содаи дутаркиба чун воҳидҳои туфайлӣ дар матн омада, муносибатҳои маъноии гуногуни модалиро ифода кардаанд:

– Ҳай-ҳай, чашм нарасад, ҳар чӣ, Худоро шукр, камтар хеста, мешиштагӣ шудед [7, 260]; ...ҳар рӯз чанд соат барзиёд кор карда, ҳамин пахтаҳои сӯхта истодаро кафонда паҳн карда партоем, боз дар охири кор, Худо хоҳад, аз давлати ҳуҷаин вақти шуморо хуш мекунам [2,220].

Чумлаи рехтаи «Худо хоҳад» ифодакунандаи маънои модалӣ майл, орзу, ният, хоҳиши гӯяндаро ифода намуда, дар қолаби «исм (Худо) + аорист (шакли замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, шахси сеюм, шумораи танҳо) рехта шудааст: ба ҷойи исми «Худо» калимаҳои дигари ҳаммаъноӣ он, аз қабилӣ «Эзид», «Оллоҳ» ва ғайра намеояд, хабари он дар шаклҳои дигари сиға, замон, шахсу шумораи феъл ифода намегардад. Нависанда аз ҳамин хусусияти фразеологӣ ин унсури забон истифода бурда, онро дар шакли инкорӣ ба тариқи таъкид истифода бурдааст: ...аммо Худо ҳеҷ намехоҳад...

ВФ-и «Худоро шукр» низ маънои модалӣ қаноатмандӣ, сипосгузорӣ дошта, дар ду қолаб: таъбири изофӣ (шукри Худо) ва ибораи «Худоро шукр» (бо алоқаи тобеи вобастагии пасояндӣ ва пешояндӣ (ба Худо шукр) мешавад: «исм (Худо) + пасояндӣ -ро + исм (шукр)» ба кор бурда мешавад. Дар матни дигар фразеологизми «чашм нарасад» низ мисли «Худо хоҳад» хусусияти рехтагӣ дошта, ҷузъи «чашм» гоҳе бо муайянкунандаи аломати «бад» тафсил меёбад: «чашми бад нарасад»: Агар ту соҳир ё афсунгар набоди, ҳаққо, ки қобилияти бузург аст! Чашми бад нарасад! [4,465]. Тафовути дигар ин аст, ки вобаста ба талаботи матн шакли феъл тағйир меёбад: – Дуруст аст, ки бар давлати ҷаноби оӣ чашми бад расид. Он шахсо гурехтанд [5,479];

Дар одоби муҳоварат дар забони тоҷикӣ бо мақсади нармағфторӣ одатан чизеро аз касе пурсиданӣ шавад, дар аввали чумлаи саволӣ воҳиди туфайлӣ «Пурсидан айб нест»-ро ба кор мебаранд: Пурсидан айб нест, шумоҳо ба падарарӯсии ман киро муносиб дидетон? [1,149].

Чунин таркиб ва ибораҳо дар натиҷаи ворид шудан ба одоби муҳоварат серистеъмол гардида, хусусияти рехтагӣ пайдо мекунанд.

Ҳамин тариқ, аз таҳлили маводи осори бадеӣ ва матбуоти даврии тоҷик мо ба чунин ҳулоса омадем, ки ВФФ дар қолаби чумлаҳои содаву мураккаб низ воқеъ гардида, сарфи назар аз сохтори худ вазифаи муайяни наҳвиرو яклухт адо мекунанд[4,465].. Зоҳиран ба воҳидҳои

озоди наҳвӣ монанд бошанд ҳам, мазмунан аз онҳо тафовут доранд, ки ин дар хира гардидани алоқаҳои грамматикии байни ҷузъҳои онҳо ва ифодаи маъноӣ бутун зоҳир мегардад.

Дар забони тоҷикӣ як миқдор ҷумлаҳои содаи хабарӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ вучуд доранд, ки таркибан кӯтоҳ ва рехта буда, аз ҷиҳати мазмун ҳам аз ҳелҳои муқаррарии воҳидҳои иртиботии ҷумлаҳои сода фарқ мекунанд. Чунин ҷумлаҳои рехтаро аз лиҳози хусусияти иртиботӣ (коммуникативӣ) ба ҳелҳои хабарӣ, амрӣ, саволӣ ва хитобӣ ҷудо кардан мумкин аст [9,465].. Ин ҷумлаҳои устувору рехта низ вазифаи аъзоҳои гуногуни ҷумларо адо кардаанд.

Маълум гардид, ки ВФФ ҳамчун воҳиди туфайлӣ ҳам ба кор бурда мешудаанд. Маводи амалии мо нишон дод, ки на танҳо воҳидҳои фразеологӣ номӣ, балки воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ҳам дар қолаби ибора ва ҷумлаҳои содаи дутаркиба чун воҳидҳои туфайлӣ дар матн истифода шуда, муносибатҳои маъноии гуногуни модалиро ифода мекардаанд.

Дар қатори дигар воситаҳои муассири забон ВФФ низ ҳамчун василаи ҷаззоб ва пуробуранг ифода кардани матлаб ба ҳисоб мераванд. Ҳеҷ як асари бадеӣ ва публитсистиро бидуни онҳо тасаввур кардан ғайриимкон аст. Ин аст, ки таҳқиқи ҳамаҷонибаи онҳо аҳамияти илмиву амалӣ дорад [7,465].. Дар ин замина таваҷҷуҳ ба вазифаҳои наҳвии ВФФ саривақтӣ ва муҳим мебошад.

Воҳидҳои фразеологӣ ба тасвири ҳодисаю воқеаҳои зиндагӣ хусни табиӣ мебахшанд, зеро манбаи асосии пайдоиши воҳидҳои фразеологӣ забони зиндаи мардумист. Забони зинда аз таъсири лаҳҷаҳои маҳал ва забонҳои дигар эмин наместонад. Азбаски ҳама соҳаҳои ҳаёти ҷомеа дар расонаҳои хабарӣ ва асарҳои бадеии нависандагон инъикос меёбанд, ба миён омадани вариантҳои гуногуни ВФФ ногузир аст. Мутаассифона, баробари вариантҳои солим ва ба меъёри забони адабӣ мувофиқ чунин вариантҳои ВФФ низ мушоҳида мешаванд, ки хусусияти умумистеъмолӣ надоранд ва ба талаботи меъёри забони адабии тоҷикӣ мувофиқ нестанд [10,465]..

ВФФ дар шакли таркибҳои феълӣ, ибораҳои феълӣ дар қолаби ҷумлаҳои содаи яктаркибаю дутаркиба, ҳулласу тафсилӣ, ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ ба вазифаи хабар омада метавонанд. Аммо ба вазифаи аъзоҳои дигари ҷумла омадани ВФФ хеле маҳдуд будааст. ВФФ асосан дар шакли тасрифшавандаи феъл ба вазифаи хабар меояд [4,465]. Дар шаклҳои тасрифнашавандаи феъл: масдар, сифати феълӣ ва феъли ҳол ба вазифаи аъзои ҷумла омадани ВФФ дар забон маъмул нест. Бинобар ин лозим донистем, ки дар мадди аввал вазифаҳои наҳвии ВФФ-и дар шакли тасрифӣ феъл омадаро ба гурӯҳҳо ҷудо намуда, таҳлилу таҳқиқ намоем.

ВФФ яке аз навъҳои сермахсули захираи фразеологӣ забонамонро ташкил медиҳанд. Нисбат ба дигар гурӯҳҳои ВФФ онҳоро дар матн озод ҷудо кардан имконпазир аст, зеро хусусиятҳои ҷузъи асосии онҳо – феъл (хоҳ тасрифшаванда ва хоҳ тасрифнашаванда) ба ин мусоидат мекунад. Маводи амалии забон далели он аст, ки феълҳои тасрифнашаванда дар ташаккули ВФФ чандон сермахсул нестанд. Чунин ВФФ дар ду шакл истеъмол мегарданд: масдар ва сифати феълӣ.

Омӯзиш ва мавриди баррасӣ қарор гирифтани мавзӯи вазифаҳои наҳвии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ дар ҷумлаҳои сода дар забоншиносии тоҷик собиқаи тӯлонӣ дорад. Заминаҳои таҳқиқи илмӣ дар забоншиносии умумӣ, махсусан, дар забоншиносии рус ташаккул ва густариш ёфтааст. Масъалаи мазкур дар забоншиносии тоҷик аз нимаи дууми асри XX мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор гирифта, ба омӯзиши ин мавзӯъ замина гузоштааст.

Таҳқиқи воҳидҳои фразеологӣ феълӣ ва вазифаҳои наҳвии онҳо дорои аҳамияти муҳими ҳам назариявӣ ва ҳам амалӣ мебошанд. Дар шароити ҳозираи инкишофи забони тоҷикӣ дақиқ муайян намудани вазифаҳои наҳвии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, махсусан дар риштаи фарҳанги сухани воло, бе таҳқиқи ҳамаҷонибаи вазифаҳои наҳвии воҳидҳои фразеологӣ феълӣ, дараҷаи омӯзиши он, муродифот ва вариантнокӣ ва истифодаи онҳо аз имкон берун аст.

ВФФ як маъноӣ яклукhti ба ҳам наздикро ифода мекунанд, аммо аз нигоҳи доираи истеъмол, дараҷаи истеъмол, буранги ҳиссӣ, услубӣ, замон ва маҳал тафовут доранд. Вазифаи наҳвии онҳо вобаста ба мавқеи ҷойгиршавӣ ва шакли ифода муқаррар мегардад.

ВФФ дорои семантикаи махсус мебошанд, ки ба маъноҳои фразеологӣ сирф мафҳумӣ, мафҳумии образнок ва образнок ҷудо мекунанд. Агар як қисм ВФФ дорои маъноӣ мафҳумӣ бошад, қисми бештари онҳо як дараҷа образнокӣ низ зоҳир менамоянд. Дар як гурӯҳи ВФФ

мафҳум вучуд надорад, онҳо дорои танҳо образ мебошанд. Дар ВФФ асосан маънои мафҳумии образнок ифода ёфтааст, маънои мафҳумӣ камтар, образнок умуман мушоҳида намешавад. Агар дар калима маънои мафҳумӣ асосӣ бошад, дар ВФ вазни маънои эҳсосотӣ зиёд аст.

Табиати ВФФ сохтори грамматикӣ онҳоро муайян мекунад. Агар дар сохтори грамматикӣ ВФ нуксони ночизе роҳ ёфта бошад, меъёри забони адабӣ вайрон шуда, боиси ба вучуд омадани баҳси илмӣ мегардад. Сарфи назар аз он ки ВФФ чӣ гуна муносибати маъноиро дар ҷумла зоҳир менамоянд, вобаста ба мавқеи худ дар ҷумла ин ё он вазифаи нахвиро адо мекунад.

Муносибати маъноии предикативӣ, пеш аз ҳама, бо шаклҳои тасрифии феъл ифода мегардад. ВФФ аз дигар ҳиссаҳои нутқ бо ҳамин хусусияти грамматикӣ худ фарқ мекунад. Муносибати предикативӣ дар ҷумла он аст, ки калимаҳои маънодор ва таркибҳо ба вазифаи хабар омада, амал, ҳолат ва ё аломати дар калима ё таркиб ифодаёфтаре ба воқеъшавии амалу ҳолат ва аломат ва тасдиқ ё инкорӣ далолат мекунад. Ҳамин маънои грамматикӣ дар ҷумла зимни категорияҳои сифа, модалият, замон ва шакли феълҳои тасрифии ба вазифаи хабаромада ифода мегардад. ВФФ, пеш аз ҳама, бо ҳамин аломатҳои барҷастаи грамматикӣ худ аз навҳои дигари вохидҳои фразеологӣ фарқ мекунад.

Қисми зиёди ВФФ вариантҳои асил ва бенуксон доранд, ки дар заминаи сохтори солим ва анъанаи суннати забони адабии ҳазорсолаи тоҷикӣ бунёд гардидаанд ва вариантҳои ВФФ низ мавҷуданд, ки дар таносуби маъноии калимаҳои таркиби ВФ ва сохтори нахвӣ ноқисҳо доранд ва ба забони меъёрӣ созгор нестанд. Бояд қайд кард, ки вазифаи нахвии ВФФ бояд аз рӯи қолаби солими он муайян карда шавад, зеро тағйири як ҷузъ низ боиси хулосаи носоҳеҳ баровардани муҳаққиқон мегардад. Тағйир ёфтани тартиби муайяни ҷойи ҷузъҳои ВФФ ба нуксон пайдо кардани қолаби солим ва ё аз байн рафтани онҳо оварда мерасонад.

Вохидҳои фразеологӣ феълӣ дар шаклҳои тасрифӣ ҳамеша хусусияти предикативӣ зоҳир намуда, вазифаи хабарро ва дар шакли ғайритасрифӣ (асосан масдар ва сифати феълӣ) омада, бештар вазифаҳои аъзои пайрави ҷумларо адо мекунад. ВФФ ба вазифаи муайянкунанда, пуркунанда ва навҳои гуногуни ҳол (тарзи амал, замон, монандӣ, сабаб, мақсад) меоянд 15,324 Дар ин маврид онҳо бо шакли масдарӣ ва сифати феълии ВФФ ифода мегарданд. Дар барҷастатар ифода кардани вазифаи нахвии онҳо воситаҳои грамматикӣ сахми назаррас доранд.

Вохидҳои фразеологӣ феълӣ, ҳоҳ дар шакли таркиб, ҳоҳ дар қолаби ибора ё ҷумла ифода шуда бошанд, ҷузъи бунёди роҳи феъли тасрифӣ ё тасрифнашаванда ташкил медиҳад. Ҷузъи асосии таркиб, ибора ва ҷумлаҳои рехта бо шаклҳои тасрифии феъл ифода ёфта бошад, ВФФ хусусияти предикативӣ пайдо намуда, дар таркиби ҷумла ҳамеша ба вазифаи хабари феълӣ меояд. Ҷузъи асосии ВФ бо шаклҳои тасрифнашавандаи феъл (масдар, сифати феълӣ, феъли ҳол) ифода ёфта бошад, ВФФ ба вазифаи аъзоҳои гуногуни ҷумла омада метавонад. Аз ин ҷост, ки вазифаи нахвии ВФФ ба шакли грамматикӣ ҷузъи бунёдии онҳо вобастагӣ дорад [8,465].. Ҷузъи асосии таркибу ибораҳои фразеологӣ феълро аксар шаклҳои тасрифнашавандаи феъл ташкил медиҳад, Чунин таркибу ибораҳои рехта дар ҷумла ҳамеша ба вазифаи хабари феълӣ меоянд.

Хулоса, ВФФ дорои семантикаи махсус мебошанд, ки ба маъноҳои фразеологӣ сирф мафҳумӣ, мафҳумии образнок ва образнок ҷудо мекунад. Агар як қисм ВФ дорои маънои мафҳумӣ бошад, қисми бештари онҳо як дараҷа образнокӣ низ зоҳир менамоянд. Дар як гурӯҳи ВФ мафҳум вучуд надорад, онҳо дорои танҳо образ мебошанд. Дар ВФФ асосан маънои мафҳумии образнок ифода ёфтааст, маънои мафҳумӣ камтар, образнок умуман мушоҳида намешавад. Агар дар калима маънои мафҳумӣ асосӣ бошад, дар ВФ вазни маънои эҳсосотӣ зиёд аст.

АДАБИЁТ:

1. Айни С. Кулӣёт, ҷ.1 / С.Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1962. – 320 с.
2. Айни С. Кулӣёт, ҷ.2 / С.Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 475 с.
3. Айни С. Дохунда / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1969. – 252 с.
4. Айни С. Одина / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2016. – 240 с.

5. Айнӣ С. Марги судхӯр / С. Айнӣ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 340 с.
6. Айнӣ С. Ёддоштҳо. қ.1. / С. Айнӣ - Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1949. – 270 с.
7. Айнӣ С. Ёддоштҳо, қ.2. / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1949. – 252 с.
8. Айнӣ С. Ёддоштҳо, қ.3. / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1950. – 328 с.
9. Икромӣ Ҷ. Асарҳои мунтахаб, ҷ.1./ Ҷ.Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968-580с.
10. Козимӣ М. М. Техрони махуф / М. М. Козимӣ. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 523 с.
11. Камолиддинов Б. Ҳусни баён. / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1989. – 120 с.
12. Мақсудов Т. Дар бораи воҳидҳои фразеологӣ ва вазифаи синтаксисии онҳо. / Т. Мақсудов, Ф. Зикриёев, Ҳ.Ҷалилов. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 88 с.
13. Маҷидов Ҳ. М. Фразеологияи забони ҳозираи тоҷик. / Ҳ. Маҷидов. – Душанбе: Дониш, 1982. – 103 с.
14. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка. / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 406 с.
15. Мирзоева, М. М. Вазифаҳои наҳви муродифоти луғавию фразеологии насри бадеии С. Айнӣ / Маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмиву амалии “Масъалаҳои мубрами наҳви забони тоҷикӣ”/ М. М. Мирзоева. – Душанбе: Деваштич, 2018. – С. 61-66.
16. Мирзоев А. Ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик / А. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 1972. – 207 с.
17. Ҷалил Р. Асарҳои мунтахаб, ҷ. 2. / Р. Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 476 с.
18. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. 1. / М. Фозилов. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1963. – 953 с.
19. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. 2. / М. Фозилов. – Душанбе: Нашрдавтоҷ, 1964. – 803 с.
20. Юсупова М. Фразеология романа “Дохунда” С. Айнӣ / М. – Душанбе,

Маълумот дар бораи муаллиф: *Рӯзибойзода Мақсуда Рӯзибой*- МД “Донишқадаи байналмилалӣ Хучанд”-и МД «ДБССТ», номзади илмҳои филологӣ, дотсент. Суроға: 735716, ш.Хучанд, маҳаллаи 27, бинои 1. E- mail: hnrmaova maksuda@gmail/com Тел: 92 650 0756

Информация об авторе: *Рузибойзода Мақсуда Рузиевна* – ГУ «Худжандский международный институт» ГУ «МУТПТ», кандидат филологических наук, дотцент. Адрес: 735716, г. Худжанд, махалля 27, корпус 1. E- mail: hnrmaova maksuda@gmail/com.Тел.: 92 650 0756

Information about the author: *Ruziboyzoda Maqsuda Ruziboy* - SI "Khujand International University" of IUTET, candidate of philological sciences, associate professor. Address: 735716, Khujand, microregion 27, house 1. E-mail: hnrmaova maksuda@gmail/com Tel: 92 650 0756

**МАҚОМИ ЗАБОНИ ЮНОНӢ ДАР ИСТИЛОҲОТИ ДОРУСОЗИИ ЗАБОНҲОИ
ТОҶИКӢ ВА ФАРОНСАВӢ**

Сафарзода О. И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Истилоҳоти дорусозии юнонӣ ҳамчун манбаи асосии захираи луғавии истилоҳоти забонҳои байналмилалӣ маҳсуб доништа шуда, ба дигар забонҳо бо роҳи воситаҳои гуногун ворид гардидаанд, ки мавриди таҳлилу баррасии муаллиф қарор дода шудааст.

Дар мақола таъкид карда мешавад, ки тибқи сарчашмаҳои тиббӣ воридшавии истилоҳоти тиббии юнонӣ, аз ҷумла, дорусозӣ таърихи тулонӣ дошта, ба ҳазорсолаҳои дур мерасад. Аз ин рӯ, қайд карда мешавад, ки воридшавии истилоҳоти дорусозии юнонӣ аз замони ҳукмронии сулолаи Ҳахоманишиҳо оғоз шуда, то ба замони Сомониён ва, баъдан, то ба замони мо низ идома дорад.

Дар мақола баъзе аз истилоҳоти дорусозии юнонӣ аз нигоҳи решашиносӣ ва ё тарҷумани истилоҳот шарҳ дода шудааст, ки барои дақиқу равшан дарк намудани истилоҳоти душворфаҳми соҳа мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: мақом, юнонӣ, истилоҳ, тиб, таҳаввул, муодил, муарраб, тафсир, савтиёт, дорусозӣ, мавод, маводи доруворӣ.

**МЕСТО ГРЕЧЕСКОГО ЯЗЫКА В ФАРМАЦЕВТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
ТАДЖИКСКОГО И ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКОВ**

Греческие фармацевтические термины как основной источник фонда словарного запаса терминов международных языков и были введены в другие языки различными способами, которые были проанализированы и исследованы автором данной статьи.

В статье подчеркивается, что согласно медицинским источникам, заимствование греческой медицинской терминологии, в частности фармацевтической терминологии имеет долгую историю, насчитывающую более тысячи лет. Поэтому отмечается, что введение греческой фармацевтической терминологии началось во времена правления династии Ахеменидов и продолжается до времен Саманидов, а затем и до наших дней.

В статье делается интерпретация некоторых греческих фармацевтических терминов с точки зрения этимологии и перевода терминов, что способствует точному и ясному пониманию труднопонимаемых терминов в этой области.

Ключевые слова: статус, греческий, термин, медицина, эволюция, эквивалент, арабизация, интерпретация, фонетика, фармация, вещества, лекарственные вещества.

**PLACE OF THE GREEK LANGUAGE IN THE PHARMACEUTICAL
TERMINOLOGY OF THE TAJIK AND FRENCH LANGUAGES**

Greek pharmaceutical terms as the main source of the vocabulary fund of international languages and were introduced into other languages in various ways, which were analyzed and researched by the author of this article.

The article emphasizes that according to medical sources, the borrowing of Greek medical terminology, in particular pharmaceutical terminology, has a long history of more than a thousand years. Therefore, it is noted that the introduction of Greek pharmaceutical terminology began during the reign of the Achaemenid dynasty and continues until the time of the Samanids, and then to the present day.

The article interprets some Greek pharmaceutical terms from the point of view of etymology and translation of terms, which contributes to an accurate and clear understanding of difficult to understand terms in this area.

Keywords: status, Greek, term, medicine, evolution, equivalent, Arabization, interpretation, phonetics, pharmacy, substances, medicinal substances.

Истилоҳоти дорусозии юнонӣ бо роҳу воситаҳои мухталиф ба забонҳои дигар ворид шудаанд. Ин истилоҳоти қариб дар ҳамаи забонҳо ба миқдори муайян ба мушоҳида мерасанд. Воқеан, истилоҳоти тиббии юнонӣ дар низоми луғавиву истилоҳотии забонҳои тоҷикиву фаронсавӣ низ дида мешаванд.

Аз таърихи илми тиб маълум аст, ки воридшавии истилоҳоти тиббии юнонӣ, аз ҷумла истилоҳоти дорусозӣ ба забони тоҷикӣ таърихи ҳазорсолаҳо дошта, аз замони ҳукмронии сулолаи Ҳахоманишҳо оғоз гардида, то ба замони Сомониён ва, баъдан, то ба даврони мо низ идома ёфтааст, зеро таърихи тибби қадими юнонӣ ҷолибисиву ҳипокративу дигар намояндагони он то ба имрӯз ба мушоҳида мерасад [4; с.5].

Истилоҳоти дорусозии мо аз тибби давраи тоисломӣ сарчашма гирифтааст. Ин падидаҳо баъди футухоти исломӣ ва ҳатто пеш аз он оғоз ёфта, то ба замони Сомониён расида, баъдан густариш пайдо кардааст. Мавриди истифода қарор додани истилоҳоти мухталиф, аз ҷумла истил оҳоти тиббии дорусозии юнонӣ маъмулан бо роҳи мустақим (бевосита) ва ғайримустақим (бавосита) тавассути забонҳои ғайр, махсусан забони арабӣ сурат гирифта буд.

Таъкид намудан бамаврид аст, ки илми тиббу табобат ва донишҳои пизишкӣ аз қадимтарин улуми инсонӣ ба шумор рафта, ҳамчун дастовардҳо ва сарвати зеҳнии инсоният дар мамолики Шарқ Ғарб бо роҳу равишҳои ба худ хос рушду такомул ёфтааст. Аз таҳқику баррасии сарчашмаҳо ва манбаъҳои илмӣ тиббии инсоният маълум гардидааст, ки ташаккул ва таҳаввулот тибби назариву амалӣ хусусиятҳои хос дошта, ҳар кадом бо қавоиду қавонини дохилии худ ташаккул ёфтааст. Зикри ҳамин нукта лозим ва зарур аст, ки намунаҳои амалан асоснокёфтаи тиббии машриқзамин дар китоби “Авасто” (“Вандидот”) ва тибби назариявии Ғарб дар таълифоти намояндагони марказҳои тиббии Рум (асрҳои IV– V пеш аз милод) ба назар мерасад, ки ҳар ду аз навгониҳои илмӣ якдигар ба таври судманд истифода намуда, ба ҳамин васила ҳазинаи тибби худро бою ғанӣ гардониданд.

Аз забони юнонӣ дар баробари истилоҳоти соҳаи молияву қарз, ҳуқуқ, фалсафаву нучум, улуми диниву табиӣ, филизоту маъданҳо истилоҳоти соҳаи дорусозӣ, гиёҳҳо, растанӣҳо, рағбанҳои молидани шифобахш ба забони тоҷикии (форсӣ) миёна ворид шуда буданд. Истилоҳоти умумии тиббӣ, аз ҷумла истилоҳоти дорусозӣ дар ин миён мақоми хоса дошта, далели ҳама гуна робитаҳои мухталифи байнидавлатӣ миёни мардумони юнонӣ эронӣ (тоҷикон) дар сартосари илму фарҳанги ҳамон давра замон маҳсуб доништа мешаванд [6; 7].

Аз рӯи баъзе сарчашмаҳои илмӣ тиббӣ Абурайҳони Берунӣ донандаи хуби забони юнонӣ будааст. Абурайҳони Берунӣ дар фасли панҷуми асари худ – “Китоб-ус-сайдана фит-тиб” дар бораи омӯзиши забони юнонӣ дар овони кӯдакиаш ёдовар шуда таъкид менамояд, ки “юноние дар сарзамини мо манзил гирифт. Ман ҳар гоҳ пеши ӯ донаву тухму меваи растанӣҳо ва чизҳои дигар мебурдам ва номашонро ба забони худӣ ӯ мепурсидам. Сипас, ин номҳоро барои худ сабт мекардам” [2].

Ин ҷо ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки Абурайҳони Берунӣ аз овони ҷавонӣ ба омӯзиши забони юнонӣ майлу рағбати беандоза зоҳир намуда, аз ҳамон замон ба омӯзиши забони юнонӣ машғул шудааст. Масъалаи дигар дар робита ба ин мавзӯ ҳамон сиёсати сулҳҷӯнаву фарҳангдӯстонаи Сомониён буд, ки ба ин восита олимону донишмандони зиёд аз кишварҳои мухталиф ба сарзамини ин давлат сарчамъ оварда шуда, бе ягон таассуби диниву мазҳабӣ қанори ҳамдигар қору фаъолияти илмӣ хешро идома дода, ҳазинаи тибби худро ғанитар месохтанд.

Ҳамин тариқ, ба андешаи олими маъруф А.Кристенсен мадориси таҳассуси тиб ташкил гардид, ки машхуртарин онҳо мадрасаи тиббии Гундишопур маҳсуб доништа мешавад [8, с.20-25]. Ин мадрасаи тиббӣ баъдан бо номи Академияи Гунди Шопур маълуму машхур гардид.

Олимону донишмандони тоҷик низ дар осори хеш истилоҳоти дорусозии юнонӣ истифода намуда, баъдан тавассути забони арабӣ ба забони тоҷикӣ тарҷума намудаанд.

Нуктаи ҷолиби таваҷҷуҳ он аст, ки баъзе аз донишмандони мо ба монанди Абурайҳони Берунӣ Муваффақи Ҳиравӣ бо истифода аз илми тиббу табобати юнонӣ ва осори илмӣ ин давр – дар заминаҳои тарҷумаи арабии онҳо – дар таълифоти худ ба осори олимону донишмандони Юнону Рум – Архимед, Птолемей, Аристотел, Афлотун, Букрот, Дийускарідус,

Чолинус ва дигарон иснод карда, нисбат ба баъзе фикру андешаҳои онҳо андешаҳои хешро изҳор намуда, баъзеи онро пазируфта, бархе аз фикру андешаҳои онҳоро дар мавриди дорусозиву дорушиносӣ қабул накардаанд [1; с.2]. Аз ин рӯ, истилоҳоти дорусозии юнониро бештар истифода намудаанд. Бояд зикр намуд, ки дар ин маврид истилоҳоти дорусозии юнонӣ ба баъзе қавоиду қавонини савтиёти забони арабиву тоҷикӣ мувофиқ гардонида шудаанд. Ин ҳолат дар мавриди табилии баъзе ҳарфҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ва баъзе ҳарфҳои юнонӣ ба тоҷикиву арабӣ сурат гирифтааст. Масалан, шакли истилоҳоти дорусозии юнонии *“graphion”*, *“chalcketorion”*, *“kadris”*, *“diaphragma”*, *“kostos”* ва *“gangrena”* ба шакли муарраб ва ё тоҷикии онҳо чунин оварда шудааст: *graphion* – қарободин, *chalcketorion* – қалқатор, *kadris* – қатрон, *diaphragma* – диёффрагма, *kostos* – қуст, *gangrena* – ганграна [12, с. 43-154].

Дар баъзе луғатномаҳои тахассусии дорусозӣ истилоҳоти юнониро дар шакли тарҷума низ овардаанд. Масалан, истилоҳи *“mekon antirodes”* дар шакли *“қўқнори сафед”* [13, с. 184], *«tamarandus indiaca»* дар шакли *“тамри ҳиндӣ”* [13, с. 282], *“huoscumaes niger”* дар шакли *“банги сиёҳ”* [13, с. 141], *“semen lini”* дар шакли *“донаи загир”* [13, с. 192], *“fructus cannabis”* дар шакли *“канабдона”* [13, с. 189] тарҷума шудаанд, ки маънӣ ва мафҳуми истилоҳоти дорусозиро то ҳадде дақиқу равшан намудаанд.

Истилоҳи дорусозии юнонии *“adinatium cappilus veneris”* дар баъзе осори тиббӣ қадим ба забони арабӣ *“казбарат-ул-биър”* оварда шудааст, ки муодили истилоҳи дорусозии онро дар забони тоҷикӣ дар шакли *“парӣ сиёвушон”* ба кор бурдаанд. Истилоҳи дорусозии юнонии *“dracheana drago”*, ки тарҷумаи он дар шакли *“хуни морон”* корбаст шудааст, бо забони арабӣ *“дам-ул-ахвайн”* ва аз арабӣ ба забони тоҷикӣ онро *“хуни сиёвушон”* тарҷума кардаанд.

Ба ҳамин монанд истилоҳи дорусозии юнонӣ *“akhilleios”*, ба ибораи дигар гӯем *“ахилӣ”*, ки ба ҳайси як давои манъкунандаи хун ҳангоми хунравии шадид дар организм ва ҳамчун ба сифати давобахшандаи чароҳатҳо эътироф шудааст, дар забони тоҷикӣ дар шаклҳои *“бӯимодарон”*, *“бӯймодарон”* ва ё *“оҳангиёҳ”* корбаст шудааст. Ба ҳамин тарзу восита истилоҳоти дорусозии юнонии *“amulum”* дар забони тоҷикӣ дар шакли *“санги ҷухудон”*, *“fraxinus excelsior”* – “забони гунчишкон” мавриди истифода қарор дода шудаанд [3, с.100-246].

Истилоҳи дорусозии юнонии *“kundur”* ба маънии гиёҳи хушбӯйе, ки дар кӯҳҳо бисабзад ва дар замин бисёр нарӯяд ва баргу меваи ӯ ба муруд шабоҳат дорад, ки дар истилоҳозии дорусозӣ доираи васеи истифода доштааст [2, с. 459].

Ҳамин нуктаи ҷолибро метавон гуфт, ки бо шарофати ба ҳам омезиш ёфтани тамаддунҳои эрониву юнонӣ ва ҳам тавассути робитаҳои мухталифи сиёсӣ иҷтимоӣ ва илмиву фарҳангии форсизабонону (тоҷикон) юнониёни қадим дар ифодаи баъзе маъниву мафҳумҳои тиббу табобат ва ҳам истилоҳоти дорусозӣ ба забони юнонӣ ва аз забони юнонӣ ба дигар забонҳо, аз ҷумла ба забони тоҷикӣ аз худ нақши сазоворе боқӣ гузоштааст, ки то ҳанӯз аҳамияти назариявӣ ва амалии хешро дар таҷрибаи дорусозии тоҷикон гум накардааст.

Истилоҳоти дорусозии юнонии *“saccharum ossicinarum”* ба забони арабӣ *“қасаб-ул-сакар”* тарҷума шудааст. Ин истилоҳ дар замони классикӣ хеле маъмул будааст. Муодили тоҷикии он бо номи дарахти дорувории *«найшакар»* дар истилоҳи дорусозӣ ёд карда мешавад. Калимаи *«шафтолу»* бошад ҳамчун як навъи меваи шифобахш дар соҳаи дорусозӣ мақоми хосе дорад, ки он дар асл меваи тоҷикӣ буда, ба забони юнонӣ *«persikon»*, яъне *«себи форсӣ»* ном бурда мешавад. Муарраби он дар шакли *«farsak»*, яъне номи латиниаш *«persica vulgaris mill»* буда, номи имрӯзаи вай ба забони русӣ *«персик»* мебошад [2, с.421].

Дар масъалаи шарҳу эзоҳи истилоҳи дорусозии юнонии *“қарободин”* низ фикру андешаҳои пажӯҳишгарон мухталиф буда, як гурӯҳ бар он андешаанд, ки ин истилоҳ шакли муарраби юнонии *“graphion”* буда, ба маънии *“китоби мухтасар”* далолат мекунад. Дар илми тиб *“қарободин”* ҳамчун истилоҳи дорусозӣ роҳу усулҳои сохтани доруҳои мухталиф ва тарзи коркарди онҳоро таҳлилу баррасӣ менамояд. Ба андешаи мо истилоҳи дорусозии *“қарободин”* эҳтимол юнонӣ ҳам набошад, зеро бисёре аз осори тиббии устодони тиббӣ юнонӣ ба забонҳои дигар тарҷума шуда, ин вожа ҳамчун истилоҳи соҳаи дорусозӣ танҳо аз аввалҳои асри сеюм (асри VI м.) маъмул шуд.

Тавре гуфтем, роҳу усулҳои истифодаи истилоҳоти юнонӣ ба таври мухталиф сурат гирифтааст. Қисме аз истилоҳоти дорусозии юнонӣ мустақиман ва ё ғайримустақим, яъне тавассути забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардидаанд. Қобили қайд аст, ки дар масъалаи воридшавии истилоҳоти юнонӣ қавоиду қавонини савтиёти забонҳои иқтибоскунандаву иқтибосшаванда риоя шудааст. Масалан, дар забони арабиву тоҷикӣ ҳарфи “пи”-и юнонӣ (π) вучуд надорад, дар забони арабӣ ба ҷойи он ҳарфҳои “ба” ва ё “фа” истифода гардидаанд. Азбаски ҳарфи “гамма”– и юнонӣ дар арабӣ мавҷуд нест, бар ивази он ҳарфи “чим” мавриди истифода қарор гирифтааст, бинобар ин, дар форсии тоҷикӣ Гургон, дар забони арабӣ онро Ҷурҷон ном баранд.

Истилоҳи дорусозии “*кайлус*” ва ё “*килус*” муарраби юнонии “*chilos*” ба забони юнонӣ ва ин кайлус ба монанди ранги сафед буда, ҳамчун истилоҳи дорусозии “кашқоб” барои чигар аҳаммияти табобатӣ дорад. “*Килус*” муарраби юнонии “*chilos*” дар тибби муосир ба номи “хилус” маъмул буда, ҳамчун моддаи моеи ширмонанд дар соҳаи дорусозӣ истифода мешавад [10, с. 337- 341].

Истилоҳи дорусозии “ҷусантариё” ва ё ба ибораи дигар “ҷусантариёи кабидӣ”, ки ҳамчун маводи доруворӣ барои заифии чигар, ки таъомро ҳазм карда натавонад, истифода мешавад.

Истилоҳи дорусозии юнонии “*afyun*” ҳамчун “шираи гиёҳи шифобахш”, “чакида” дар тибби дорусозӣ то имрӯз истифода мешавад [13, с. 42]. Истилоҳи мазкур дар “Ҳидоят-ул-мутааллимин фит-тиб”-и Аҳмади Ахавайнии Бухорӣ [14, с. 191– 196] ва дар “Китоб-ул-абния ан- ҳақоик-ул-адвия”-и Абумансури Муваффақи Ҳиравӣ [2, с. 40- 51] ва дар осори Берунӣ [2, с. 113] низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Калимаи “*afsanin*”, ки ўро ба юнонӣ “*afsinthion*” ном мебаранд, ҳамчун истилоҳи дорусозӣ дар забони тоҷикӣ бо номи “дарманаи талх” ном бурда мешавад, ки имрӯз ин гиёҳро “*marva*” низ мегӯянд ва мутаассифона ин истилоҳи дорусозӣ то ба имрӯз боқӣ намондааст [2, 111- 112].

Таъкид намудан ба маврид аст, ки бештари истилоҳоти дорусозии юноние, ки номи гиёҳу растаниҳо, дарахтон, меваву сабзачоти шифоиву дорувориро ифода мекунанд, доираи истифодаашон хеле фароҳу густурда буда, дар баробари истилоҳоти тоҷикӣ қарор доранд.

Afinun – ҳамчун истилоҳ ва маводи доруворӣ ба номи тоҷикии “печак” ва ё “зарпечак” маъмул аст [9, с. 760- 761].

Anisum – муарраби юнонии «*anison*» ба ҳайси як растании шифобахши доругӣ, ки асосан аз тухми он ҳамчун дору ва ё марҳам истифода менамоянд. Ин калима бо истилоҳи “оби анисун” низ қорбааст шудааст [2, с. 122].

Amirausiya – ҳамчун истилоҳи дорусозӣ ба ҳайси таоми худоён дар асотири Юнони қадим барои беморони мухталиф истифода мешудааст [2, с. 161- 172].

Калимаи “*asorun*” ҳамчун истилоҳи соҳаи дорусозӣ муарраби юнонии “*asazon*” буда, муодили тоҷикии он бо номи “*нордин*”, ёд мешавад, ки онро “сипанди баррӣ” низ мегӯянд, яъне ба маънои ҳамон “*нордини даштӣ*” далолат мекунад [2, с. 96- 97].

Калимаи “*anisun*” ҳамчун истилоҳи дорусозӣ бо номи “бодиён” дар забони тоҷикӣ ном бурда шудааст [2, с. 121- 122].

Калимаи “*agagiya*” ҳамчун истилоҳи дорусозӣ дар забони тоҷикӣ бо номи “*шираи ақоқиё*” ном бурда мешавад ва дар тибби муосир барои ҷароҳатҳои вазнин мавриди истифода қарор дода мешавад [2, с. 114-115].

Истилоҳи дорусозии “*agti*” муарраби юнонии “*akte*” ҳамчун гиёҳи шифобахш дар тибби гузаштаву имрӯза истифода мешавад, ки онро ба забони арабӣ “*ақораи*” ва ба юнонӣ “*ақтӣ*” ба тоҷикӣ “*шӯрқума*” ном баранд [14, с. 403- 411].

Истилоҳи «*obnus*» ҳамчун навъи хурмои шифобахшанда дар бемориҳои мухталифи зуком маъмул аст [2, с. 83- 84].

Истилоҳи «*gardamana*» ҳамчун гиёҳи кӯҳии шифобахш барои бемориҳои мухталифи пӯст истифода мешавад, ки онро дар тоҷикӣ «*зираи ваҳшӣ*» низ мегӯянд [2, с. 401- 409].

Истилоҳи дорусозии юнонии «*heliun*» муарраби юнонии «*eleion*» ҳамчун доруи шифоии бо номҳои мухталифи «*асфароғус*» ва «*мавоқансус*» низ ёд карда мешавад, ки дар забони тоҷикӣ онро «*морҷӯба*» низ мегуянд.

Истилоҳи «*turmus* – *турмус*» дар бисёре аз сарчашмаҳои илмиву тиббӣ ва аз ҷумла дар «Ҳидоят-ул-мутааллимин-фит-тиб» бо номи «боқилаи мисрӣ» низ ёд карда мешавад, ки дар илми дорусозӣ хеле мутадовил аст [14, с. 431].

Истилоҳи дорусозии юнонии «*taruak*» ва ё «*taruag*» муарраби юнонии «*theriaka*» буда, доруи зидди захро ифода мекунад [2, с. 171- 172].

Калимаи «*genitiuoka*» – «*ҷонтиёно*», ки муарраби юнонии он «*gentiaka lutka*» номида мешавад, ба номи шоҳ Ҷенитин алоқамандии ногуастанӣ дорад, зеро ин маводи дорусозиро нахустин маротиба ҳуди шоҳ Ҷенитин ихтироъ намудааст [2, с. 321].

Истилоҳи дорусозии «*гофис*» муарраби юнонии «*gagtes*» буда, шакли дақиқу равшани он дар сарчашмаҳои тиббӣ «*гоготис*» ёдовар шудааст, ки ба ҳайси санги сабукест, ки ҳамранги бӯи мӯмиёро доро мебошад.

Истилоҳи «*tarhahsug*» – тарҳашхӯх муарраби юнониаш «*taraxacum officinale wiga*» буда, муодили тоҷикии он «*коҳуи даштӣ*» ва ё «*коснӣ*» ном бурда мешавад, ки ҳамчун гиёҳи доруворӣ дар қуҳҳои Тоҷикистон низ фаровон ба мушоҳида мерасад [13, с. 108].

Калимаи «*furbiyun*» – «*фурбиюн*» истилоҳи дорусозист, ки аз шираи хушқардашудаи растани бо номи «фурбиюн» истеҳсол карда шуда, ҳам дар тибби қадим ва ҳам муосир доираи васеи истифода дорад [2, с. 231].

«*Abargolsa*» – «*абарғолсо*» ҳамчун истилоҳи дорусозӣ барои бемориҳои навъи сарӣ истифода мешавад [2, с. 17].

«*Abulqisua*» – «*абулқисё*» навъе аз доруст, ки барои бемориҳои фалаҷи аъзои бадан истифода мешавад [2, с. 17].

«*Qust*» – «*қуст*» ҳамчун истилоҳи соҳаи дорусозӣ муарраби юнонии «*costos*» буда, растани ва ё ҷӯбестба сифати дорувории навъи занҷабилро гӯянд, ки дар соҳаи дорусозӣ истифодаи васеъ дорад [2, с. 418- 419].

«*Kuhsus*» – «*қушус*» – муарраби юнонии «*kyscuta*» буда, муодили он дар забони тоҷикӣ бо номи «зарпечак» ёд карда мешавад [2, с. 324].

«*Mazariun*» – «*мазариюн*» дар юнонӣ «*daphe mazerium*» хонда мешавад ва дар забони тоҷикӣ ба маънӣ ва мафҳуми «*зайтуни заминӣ*» далолат мекунад [2, с. 478].

Таъкид бояд намуд, ки дар баробари калима-истилоҳоти дорусозии содаву сохтаву мураккаб ибора-истилоҳот низ ба таври фаровон ба назар мерасанд: *қурси диёнитис* [2, с. 471–474], *тарёқи бузург* [2, с. 261], *зусантариёи мирӣ* [2, с. 421], *оби анисун* [2, с. 131], *беҳи халюн* [2, с. 81], *қурси айловис* [2, с. 479], *қурси анбарбарис* [2, с. 112].

Ҷунонки аз ибора-истилоҳоти дорусозии фавқуззикр маълум гардид, ин истилоҳот аз калимаҳои мухталифи тоҷикиву арабиву юнонӣ истилоҳоти дорусозии нав сохтаанд.

Дар забони фаронсавӣ бошад, истилоҳоти дорусозии юнонӣ хеле зиёд ба мушоҳида мерасанд: *haematogen* – *haematogenne* – *гемотоген*, *hydrochlorid* – *hydrochloride* – *гидрохлорид*, *hexamidin* – *hexamidine* – *гексамидин*, *hypoxia* – *hypoxie* – *кам будани оксиген дар бофтаҳо*, *hyperglykaemia* – *hyperglykaemie* – *баланд будани қанд дар хун*, *microchirurgia* – *microchirurge* – *микрохирургия*, *myocardit* – *myocardite* – *миокардит (илтиҳоби мушакҳои дил)*, *toxicologia* – *toxicologi* – *илм дар бораи маводҳои захрнок*, *toxicos* – *toxique* – *захрнок* [11, с. 235 - 236].

Адабиёт

1. Абумансур ибни Муваффақ. Китоб-ал-абния ан-ҳақоик -ул-адвия. (предисловие Ф. Л. Зегелман). Вена, 1830. -272 с.
2. Беруни Абу Райхан. Индия (Издание подготовили А. Б. Халидов, Ю. Н. Завадовский, В. Г. Герман). –М.: Ладомир, 1995. -342 с.
3. Беликов В. Г., Арзамцев А. П., Чёрных В. Л. Анализ и принципы упорядочения основных терминов в области фармацевтической химии . -1993. -№5. –С. 18-25.
4. Бузова Г. П. Базовые понятия языка фармации. Терминологический и когнитивно-прагматический аспекты. Ставрополь, 2008. -321 с.

5. Бурова Г. П. Фармацевтический дискурс как культурный код: семиотические, прагматические и концептуальные основания. –Ставрополь, 2009. -44 с.
6. Герценберг Л. Г. Саймиддинов Д. Лингвистическая мысль и языковедческая практика в Иране в домонгольское время. История лингвистических учений. Средневековый Восток. – М.; 1981. –С. 98-123.
7. Гончаров Д. И. Сравнительно-сопоставительный анализ медицинских терминов в области фармакологии в русском и английском языках. –Томск. 2018. -324 с.
8. Комилӣ А. Розинома. –Душанбе, 2021. -80 с.
9. Персидско-русский словарь (под редакцией Ю. Рубинчика). –М.; Русский язык, 1983.- Т. 1. - 864 с.
10. Расули М. Я. Фарҳанги тиббӣ (русӣ-тоҷикӣ-лотинӣ) иборат аз чор ҷилд. Ҷ. 4. ЭСТ.- Душанбе, 1986. -487 с.
11. Сафаров О. И. Забони лотинӣ ва асосҳои истилоҳоти фарматсевтӣ. –Душанбе, 2015. -265 с.
12. Словарь иностранных слов. Москва; “Русский мир”. 1989. -632 с.
13. Ҳаким Майсарӣ. Донишнома (баргардон ва тавзеҳоти М. Муллоаҳмадов). -1998. -323 с.
14. Юсупов А. Истилоҳоти тиббии иқтибосӣ дар “Ҳидоят-ул-мутааллимин фит-тибб”-и Ахавайнии Бухорӣ. –Душанбе, 2003. -182 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Сафарзода Одинамуҳаммад Исло*м – муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии забонҳои олмонӣ ва фаронсавии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: 98 777 98 74; Email: darg.74@mail.ru

Сведения об авторе: *Сафарзода Одинамухаммад Исло*м – старший преподаватель общеуниверситетской кафедры немецкого и французского языков Таджикского национального университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: 98 777 98 74; Email: darg.74@mail.ru

Information about the author: *Safarzoda Odinam Muhammad Islom* – senior lecturer of the department of German and French languages of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Tel.: 98 777 98 74; Email: darg.74@mail.ru

ОТОБРАЖЕНИЕ СРАВНИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ЦЕЛЕВОМ ТЕКСТЕ: ЛИНГВОПЕРЕВОДЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Султанова Р.М., Султанзода З.

Российско-Таджикский (Славянский) университет,
Академия государственного управления при Президенте РТ

В статье рассматривается проблема отражения сравнительных конструкций в тексте перевода в лингвопереводческом аспекте. Актуальность исследования обусловлена возрастающим интересом современной лингвистики и переводоведения к передаче образных средств языка в условиях межкультурной коммуникации. Особое внимание уделяется сравнению как одному из наиболее значимых средств художественной выразительности, обладающему сложной структурно-семантической организацией и существенным лингвокультурным потенциалом. Цель исследования состоит в выявлении механизмов передачи информационного содержания и структуры сравнительных конструкций при переводе. Материалом исследования послужили фрагменты оригинальных и переводных текстов, извлечённые из рассказов современного таджикского писателя Абдулхамида Самада. В работе используются методы сопоставительного, структурно-семантического и контекстуального анализа. В результате исследования выявляются особенности репрезентации сравнительных конструкций в переводе, рассматриваются способы сохранения их образной основы, семантического содержания и функциональной нагрузки. Делается вывод о том, что передача сравнений в переводе требует учёта не только их формальной структуры, но и национально-культурной специфики, художественной функции и степени образной насыщенности исходного текста.

Ключевые слова: *сравнение, стилистический приём, сравнительные конструкции, предмет сравнения, образ сравнения, показатель сравнения, основание сравнения, адекватность перевода.*

ИНЪИКОСИ СОХТОРҲОИ ҚИЁСӢ ДАР МАТНИ ТАРҶУМА: ҶАНБАИ ЛИНГВИСТӢ ВА ТАРҶУМАШИНОҲӢ

Дар мақола масъалаи инъикоси сохторҳои қиёсӣ дар матни тарҷума аз ҷидғоҳи лингвистӣ ва тарҷумашиносӣ баррасӣ мешавад. Мубрамияти таҳқиқот ба афзоиши таваҷҷуҳи забоншиносӣ ва тарҷумашиносии муосир ба интиқоли воситаҳои образноки забон дар шароити муоширати байнифарҳангӣ вобаста аст. Таваҷҷуҳи махсус ба қиёс ҳамчун яке аз муҳимтарин воситаҳои ифодаи бадеӣ зоҳир мешавад, ки дорои сохтори мураккаби маъноӣ таркибӣ ва иқтидори назарраси лингвомаданӣ мебошад. Ҳадафи таҳқиқот муайян намудани механизмҳои интиқоли муҳтавои иттилоотӣ ва сохтори сохторҳои қиёсӣ ҳангоми тарҷума мебошад. Маводи таҳқиқро порчаҳо аз матнҳои аслии ва тарҷумашуда ташкил медиҳанд, ки аз ҳикояҳои нависандаи муосири тоҷик Абдулҳамид Самад интихоб шудаанд. Дар мақола усулҳои таҳлили муқоисавӣ, сохторию маъноӣ ва контекстуалӣ истифода шудаанд. Дар натиҷаи таҳқиқи вижагиҳои бознамудани сохторҳои қиёсӣ дар тарҷума муайян гардида, роҳҳои ҳифзи заминаи образнок, муҳтавои маъноӣ ва вазифаи қорбурдии онҳо баррасӣ мешаванд. Хулоса карда мешавад, ки интиқоли қиёсҳо дар тарҷума на танҳо ба назар гирифтани сохтори шакли онҳо, балки махсусиятҳои милли-фарҳангӣ, вазифаи бадеӣ ва дараҷаи образнокии матни аслиро низ тақозо менамояд.

Калидвожаҳо: *таибеҳ, воситаи услубӣ, сохторҳои қиёсӣ, таибеҳиаванда, таибеҳкунанда, вазҳи таибеҳ, одоти таибеҳ, мутабиқати тарҷума.*

REPRESENTATION OF COMPARATIVE CONSTRUCTIONS IN THE TARGET TEXT: LINGUISTIC AND TRANSLATION PERSPECTIVE

The article addresses the problem of representing comparative constructions in the target text from a linguistic and translation perspective. The relevance of the study is determined by the growing interest of modern linguistics and translation studies in the rendering of figurative language in the

context of intercultural communication. Particular attention is paid to comparison as one of the most significant means of artistic expression, characterized by a complex structural-semantic organization and considerable linguocultural potential. The aim of the study is to identify the mechanisms involved in conveying the informational content and structure of comparative constructions in translation. The research material consists of fragments of source and translated texts taken from the short stories of the contemporary Tajik writer Abdulhamid Samad. The study employs comparative, structural-semantic, and contextual methods of analysis. The findings reveal the specific features of the representation of comparative constructions in translation and examine the ways in which their figurative basis, semantic content, and functional load are preserved. It is concluded that the translation of comparisons requires consideration not only of their formal structure but also of the national-cultural specificity, artistic function, and degree of figurative intensity of the source text.

Keywords: *comparison, stylistic device, comparative constructions, subject of comparison, image of comparison, marker of comparison, basis of comparison, translation adequacy.*

Введение. Ведущей функцией художественного текста является эстетическое воздействие на читателя. В связи с этим использование средств выразительности способствует более яркой, образной и эмоционально насыщенной передаче содержания произведения. С их помощью писатель получает возможность раскрыть внутренний мир героев, особенности их поведения и эмоционального состояния, вызвать у читателя определённые ассоциации и переживания, создать в его сознании соответствующие художественные образы, тем самым усиливая его вовлечённость в ход повествования.

Цель статьи – анализ способов передачи сравнительных конструкций в целевом тексте и выявление факторов, влияющих на выбор переводческих решений в лингвопереводческом аспекте.

Методы исследования – сопоставительный, трансформационный, компонентный анализ, а также метод лингвистического описания.

Практическая значимость – возможность использования результатов в курсах теории и практики перевода, при создании учебных пособий и в профессиональной деятельности переводчиков.

Обсуждение.

Вопрос о переводе образных средств языка сохраняет свою значимость в рамках современных лингвистических и переводоведческих исследований. Особое внимание к данной проблематике связано с развитием лингвокультурологического подхода и усилением интереса к межкультурным аспектам речевого взаимодействия. В научной парадигме язык рассматривается не только как средство коммуникации, но и как форма концептуализации мира, в которой закрепляются культурные представления, ценностные установки и особенности национального мировидения. В этом контексте сравнение представляет особый интерес как один из ключевых механизмов художественного мышления, основанный на установлении ассоциативных связей между явлениями действительности. Будучи универсальным по своей природе, данный троп в разных языках получает неодинаковое структурное и семантическое оформление. Это различие обусловлено спецификой культурных традиций, национально-языковой картины мира и особенностями восприятия образности в разных лингвокультурных сообществах.

На современном этапе сравнение представляет интерес для лингвистики не только как одно из важнейших средств художественной выразительности. Активное развитие межкультурной коммуникации обуславливает возрастание интереса к проблеме его передачи в переводе, прежде всего в аспекте сохранения образной информации, заключённой в оригинальном тексте.

Передача данного тропа требует установления его информационной наполненности и особенностей семантической структуры, а также сопоставления объёма образной информации в тексте оригинала и в переводе. Анализ такой информации целесообразно осуществлять с опорой на выявление того образного содержания, которое закреплено за словом в системе языка и воспроизводится в процессе восприятия текста.

В рамках современной теории перевод принято выделять несколько основных групп переводческих трансформаций:

- **лексические трансформации**, к которым относятся транслитерация, переводческое транскрибирование и калькирование;
- **лексико-семантические трансформации**, включающие конкретизацию, генерализацию и модуляцию;
- **грамматические трансформации**, среди которых выделяются членение предложения, объединение предложений, грамматические замены формы слова, части речи или члена предложения, а также компрессия и декомпрессия;
- **комплексные трансформации**, к числу которых относятся антонимический перевод, экспликация и компенсация [2, с.124].

Сравнение как средство выразительности представляет интерес не только для литературоведения, где оно рассматривается как образная форма выражения мысли, но и для лингвистики, в которой оно осмысливается как один из стилистических механизмов языка. В последние десятилетия внимание исследователей к сравнению заметно возросло, что обусловлено его значимостью как лингвистического явления и как средства выразительности лексического уровня. Актуальность и дискуссионный характер данной категории, а также наличие многочисленных и нередко противоречивых подходов к определению её сущности обусловили формирование в лингвистической литературе широкого круга дефиниций. Так, О. С. Ахманова в «Словаре лингвистических терминов» определяет сравнение как «понятия равенства-неравенства, большей или меньшей степени качества, находящие выражение как в грамматической категории степеней сравнения прилагательных и наречий, так и в лексике и фразеологии» [1, с. 449].

Д. Э. Розенталь в «Словаре-справочнике лингвистических терминов» эксплицирует данный феномен как: «Сравнение — троп, состоящий в уподоблении одного предмета другому на основании общего у них признака» [3, с. 458].

М. В. Сторчак в «Словаре терминов по стилистике английского языка» определяет сравнение как «образное сопоставление двух непохожих объектов, принадлежащих к двум разным классам, на основании сходства какого-либо их свойства» [6, с. 22].

Наиболее исчерпывающим представляется определение, предложенное лингвистом А. В. Трегубчак: «Сравнение — это лингвистическая единица, представляющая собой сопоставление двух предметов, предполагающих наличие общего признака, с целью выяснения их сходства или различия, а также устанавливающая изменение интенсивности признака предмета и степени этого изменения, выражаемая средствами различных уровней языка (словообразовательным, лексическим, морфологическим, синтаксическим, фразеологическим)» [10, с. 9].

Сравнение как средство выразительности занимает заметное место в круге научных интересов таджикских исследователей. Вместе с тем анализ теоретических источников свидетельствует о том, что данное явление рассматривалось главным образом в русле поэтики и преимущественно в литературоведческом аспекте. Проблемы дефиниции термина «сравнение», его структурно-семантических особенностей и типологии освещались в работах ведущих таджикских учёных, среди которых Т. Зехни, Х. Шарифов, Х. Мирзозода, Ю. И. Бобоев, Р. Ходизода. Однако в качестве лингвистического и переводческого феномена, а также как особое языковое явление сравнение фактически не становилось объектом специального изучения, что позволяет говорить об актуальности данного исследования.

Заметным этапом в разработке теории сравнения в таджикском языке стали проведённые нами исследования, посвящённые изучению лингвистической природы, функций и типологии сравнения [8], языковой репрезентации предмета и образа в сравнительных конструкциях, семантического состава эпитетов [9], а также их сопоставительного анализа в русском и таджикском языках [7].

В рамках настоящей статьи, продолжающей сложившуюся исследовательскую традицию, предпринимается попытка рассмотреть другие значимые аспекты данного явления, прежде всего механизмы и способы передачи сравнительных конструкций с одного языка на другой, а также

определить место и роль процессов репрезентации сравнительных конструкций в тексте перевода в системе теории перевода.

На основе анализа и обобщения научных взглядов таджикских исследователей на функциональный и структурно-семантический потенциал сравнения представляется возможным констатировать, что в художественном тексте сравнение может выполнять несколько функций, включая описательно-изобразительную, субъективно-познавательную, оценочно-характеризующую и конкретизирующую. В отличие от других вербальных средств образности, оно обычно реализуется в форме компаративной конструкции, имеющей трёхкомпонентное строение: предмет сравнения (ташбехшаванда), образ сравнения (ташбехкунанда) и основание сравнения (ваҷҳи ташбех). Существенную роль в выражении компаративных отношений играют показатели сравнения (одоти ташбех), представленные на лексическом, словообразовательном, морфологическом и синтаксическом уровнях.

На лексическом уровне в качестве модификаторов могут выступать единицы, имеющие сравнительную семантику, например: *монанд (кардан) – похожий, походитъ; ба монанди – подобно; ба сони – словно; шабех – подобный; ташибех – подобие, сходство; мушобех – подобный, схожий; ранг – подобно, наподобие; мисл – подобие, подобный; ба ёд овардан – припоминать; муқоиса кардан – сравнивать, тиндорӣ – предположение, насақ – по образу, тариқ – так, способом и др.*

На словообразовательном уровне данную функцию могут выполнять суффиксы: *-осо, -сон, -ваш, -вор, -гун*, несущие в себе семантику 'похожий'; на морфологическом уровне – сравнительная и превосходная степени прилагательных и наречий, образуемые при помощи суффиксов *-тар* и *-тарин*; на синтаксическом уровне в качестве вспомогательного средства компаративной конструкции могут быть представлены союзы и предлоги: *чун – как, ҳамчун – подобно, барин будто, чунонки – как, моно ки – словно, гӯйё, гӯйё ки – как будто и др.*

Исходя из цели настоящего исследования, связанной с определением механизмов передачи информационного содержания и структуры сравнительных конструкций при переводе, представляется целесообразным обратиться к сопоставительному анализу фрагментов оригинального и переводного текстов. Материалом исследования послужили извлечённые из рассказов известного современного таджикского писателя Абдулхамида Саада художественные фрагменты, включающие сравнительные конструкции.

Оригинал: «Навҳаи модар аввал паст, баъд баланд ғашт ва ашқхояш мисли борони баҳор ба рӯи гулҳо рехт» [5, с. 77]. *Перевод:* «Но как только дошла до них и увидела опаленные солнцем лепестки, сердце екнуло, ей стало плохо» [4, с. 30].

В тексте оригинала отмечается использование стилистического приёма сравнения: *ашқхояш мисли борони баҳор рехт*.

В рассматриваемом эпизоде художественного текста сравнительная конструкция представлена предметом сравнения лексемой *ашқхояш* - её слёзы, образом сравнения является словосочетание *борони баҳор* - весенний дождь. Основанием сравнения служит глагольное действие *рехт* — лились, струились, выражающее семантику направленного вертикального движения капель жидкости. Средством сравнения функционирует лексический маркер *мисли* - подобно, как.

Концептуальная сфера предмета сравнения соотносима с антропоморфной сферой, тогда как образа сравнения относится к натурфактной (природное явление - атмосферные осадки). Функция сравнения носит описательно-изобразительный и субъективно-познавательный характер: создаётся визуальный образ слёз через природную метафору, одновременно передаётся эмоциональное состояние матери. Весенний дождь в таджикской поэтической традиции ассоциируется с мягкостью, очищением, животворящей влагой.

В целевом тексте отмечается полная утрата компаративной структуры: в русском переводе отсутствует не только лексический маркер сравнения (*мисли*), но и сам образ (*борони баҳор*), а также семантическая связь между слезами и цветами (*ба рӯи гулҳо*). Вместо художественного сравнения «слёзы, подобно весеннему дождю, струились по цветам» дана прозаическая констатация физиологической реакции («сердце екнуло»). Наблюдается радикальная

переводческая трансформация - опущение (элиминация) всей сравнительной конструкции как стилистического приёма.

Такая трансформация недопустима при переводе художественных текстов, поскольку ведёт к обеднению образной структуры и искажению авторского замысла. Утрата образа лишает текст культурно-коннотированного смысла и эстетической выразительности. Следовательно, функция сравнения в переводе полностью утрачена. Можно констатировать некорректный перевод сравнительной конструкции. Адекватная передача требовала бы сохранения четырёхкомпонентной структуры сравнения с использованием русского союза *подобно/словно* и образа *весенний дождь*, например: «...и слёзы её, подобно весеннему дождю, струились по лепесткам цветов».

Примечателен в плане переводческого выбора и следующий фрагмент текста. *Оригинал*: «Вале орзухо мисли меваи офатрасида дар дили модар гўрамарг шуданд» [5, с. 72]. *Перевод*: «Однако мечты матери так и остались несбывшимися» [4, с. 31].

В тексте оригинала отмечается использование стилистического приёма сравнения с глубокой трагической коннотацией.

Предметом сравнения выступает лексема *орзухо* — мечты, Образом сравнения является словосочетание *меваи офатрасида* — плод, поражённый бедствием; *офатрасида* этимологически восходит к конструкции *офат расидан* — пострадать от несчастья, обозначая плод, внешне сохранный, но внутренне повреждённый (градом, засухой, насекомыми), неспособный созреть и дать всходы. Основанием сравнения служит глагольная семантика *гўрамарг шуданд* — досл. умерли в зародыше, загнили изнутри (этимологически: *гўра* — «недозревший плод» + *марг* — «смерть»), выражающая признак внутреннего увядания без внешних проявлений: мечты, подобно повреждённому плоду, внешне сохраняют форму надежды, но внутренне мертвы, лишены потенциала осуществления. Локатив *дар дили модар - в сердце матери* усиливает интимность и личностную трагедию образа. Средством сравнения функционирует лексический маркер *мисли* — подобно, как.

Функция сравнения носит синтетический характер: описательно-изобразительную, субъективно-познавательную и оценочно-характеристическую. В переводе отмечается полная утрата компаративной структуры: образ *меваи офатрасида* полностью элиминирован, средство сравнения *мисли* отсутствует, ключевой глагол *гўрамарг шуданд* заменён на нейтральную констатацию *остались несбывшимися*.

Данная трансформация принципиально искажает авторский замысел: в оригинале мечты не просто «не сбылись», а подверглись внутреннему разрушению, увяданию в зародыше. Семантика глагола *гўрамарг* передаёт процесс постепенного, скрытого загнивания надежды. В переводе эта тонкая градация утрачена и заменена на статичную констатацию результата без передачи динамики трагедии... Более того, культурно-коннотированный образ повреждённого плода, восходящий к восточной аграрной метафорике, полностью исключён из текста. Следовательно, функция сравнения в переводе редуцирована до простой констатации факта без сохранения образной глубины. Можно констатировать некорректный перевод с грубой стилистической утратой.

Адекватный перевод должен был бы воспроизвести четырёхкомпонентную структуру сравнения-ташбеа: «Однако мечты, подобно плоду, поражённому бедствием, загнили в зародыше в сердце матери». Такая передача сохранила бы не только грамматическую структуру сравнения, но и его трагическую семантику внутреннего умирания надежды — ключевой мотив, характерный для восточной художественной традиции осмысления утраты.

Особый научный интерес представляет функционирование сравнительной конструкции в следующем фрагменте текста. *Оригинал*: «Кампир бозувони харобашро рӯи рафи минбар ниҳода, гӯё роҳи дарозеро тай карда бошад, хастаҳолона нафас кашид, ба фурча бо гӯшаи рӯймол кунчи лабонашро тоза кард» [5, с. 81]. *Перевод*: «Старушка положила свои сухие руки на трибуну оглядела всех, вытерла уголком платка глаза» [4, с. 34].

В тексте оригинала отмечается использование ирреально-сравнительной конструкции с частицей *гӯё*. Предметом сравнения выступает персонаж *кампир* — *старушка*, а точнее — её

физиологическое состояние, проявленное в действии *хастаҳолона нафас кашид* («тяжело дышала от усталости»). Средством сравнения функционирует частица *гӯё* — будто, словно. Образом сравнения является гипотетическая ситуация *роҳи дарозеро тай карда бошад* — «прошла бы долгий путь» (глагольная конструкция, обозначающая завершённое действие в прошлом). Основанием сравнения служит признак физической усталости, проявляющийся в тяжёлом дыхании (*хастаҳолона нафас кашид*), который семантически ассоциируется с последствиями длительного пути. Следует подчеркнуть, что данная конструкция представляет собой не классическое сравнение с уподоблением двух объектов, а сравнительно-ирреальную структуру, где гипотетическое действие служит причинным обоснованием реального состояния персонажа. Функция конструкции — субъективно-познавательная (передача внутреннего состояния через гипотетическую аналогию) и описательно-изобразительная (визуализация степени утомления).

Насколько точно и адекватно передана данная конструкция в целевом тексте? Отмечается полная утрата сравнительно-ирреальной конструкции: элемент *гӯё роҳи дарозеро тай карда бошад* и сопутствующее описание состояния *хастаҳолона нафас кашид* полностью опущены. В русском тексте отсутствует не только маркер сравнения (*гӯё* → отсутствует), но и сама гипотетическая ситуация («будто прошла долгий путь»), а также ключевой признак усталости (тяжёлое дыхание). Переводчик ограничился передачей лишь внешних действий (положила руки, оглядела, вытерла глаза), устранив важнейший компонент психологической характеристики персонажа. Данная элиминация искажает авторский замысел: в оригинале утомление старушки метафорически связывается с преодолением долгого пути, что создаёт глубинный образ жизненного странствия, накопленной усталости и эмоционального истощения. Утрата этого образа снижает психологическую многомерность персонажа и обедняет художественную ткань текста. Следовательно, функция сравнительно-ирреальной конструкции в переводе полностью утрачена.

Можно констатировать некорректный перевод с грубой стилистической утратой. Полное опущение конструкции *гӯё роҳи дарозеро тай карда бошад, хастаҳолона нафас кашид* нарушает целостность образа персонажа и лишает текст важного психологического измерения.

Адекватный перевод должен был бы воспроизвести ирреальную конструкцию с сохранением её семантического содержания: «Старушка оперлась иссохшими руками о край трибуны, будто после долгого и тяжёлого пути, тяжело вздохнула и краешком платка промокнула уголки глаз...» Такая передача сохранила бы не только факт утомления, но и его поэтическое обоснование через метафору жизненного пути, характерную для восточной художественной традиции.

Литература

1. Ахманова, О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. — 2-е изд. — М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. — 571 с.
2. Казакова, Т.А. Практические приемы перевода: English - Russian / Т.А. Казакова. — СПб.: Лениздат: Союз, 2001. — 317 с.
3. Розенталь, Д. Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова. — 3-е изд., испр. и доп. — М.: Просвещение, 1985. — 399 с.
4. Самад, А. Зигзаги судьбы. Повести и рассказы. — Душанбе: Русская литература, 2018. — 168 с.
5. Самад, А. Талош. — Душанбе: Адиб, 2002. — 384 с.
6. Сторчак, М. В. Когнитивно-семантические особенности сравнения в контексте художественной картины мира (на материале современной англоязычной прозы): дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / М. В. Сторчак. — Калининград, 2018. — 208 с.
7. Султанова, Р.М. Сопоставительный анализ стилистических средств выразительности в русском и таджикском языках: сравнение и эпитет. / Душанбе: РТСУ, 2020. — 122 с.
8. Султанова, Р.М. Сравнение и аспекты его изучения в таджикском языке. // Вестник университета (Российско-Таджикский (Славянский) университет) — Душанбе: РТСУ, 2020. - № 1 (70) — с.116-124.

9. Султанова, Р.М. Структура компаративных конструкций в русском и таджикском языках // Вестник Таджикского национального университета. Серия филологических наук. — Душанбе: ТНУ, 2020. — №5. — С. 162-166.
10. Трегубчак, А. В. Семантика сравнения и способы её выражения: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / А. В. Трегубчак. — М., 2008. — 24 с.

Маълумот дар бораи муаллифон: **Султонова Рафохат Мирзоевна** — Донишгоҳи (Славянии) Русияву Тоҷикистон, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи забони муосири русӣ. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. М. Турсунзода, 30. Тел.: (+992) 80 666 66 68, E-mail: rafoat10@mail.ru;

Султанзода Заррина — Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, номзоди илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забонҳои хориҷӣ. Нишонӣ: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Саид Носир, 33. Тел.: (+992) 98 988 01 01, E-mail: z.sultanzade@mail.ru.

Сведения об авторах: **Султанова Рафохат Мирзоевна** — Российско-Таджикский (Славянский) университет, доктор филологических наук, профессор кафедры современного русского языка. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, Душанбе, ул. М. Турсунзаде, 30. Тел.: (+992) 80 666 66 68, E-mail: rafoat10@mail.ru;

Султанзода Заррина — Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кандидат филологических наук, доцент кафедры иностранных языков. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саид Носир, 33. Тел.: (+992) 98 988 01 01, E-mail: z.sultanzade@mail.ru

Information about the authors: **Sultanova Rafokhat Mirzoevna** - Russian-Tajik (Slavic) University, Doctor of Philology, Professor of the Department of Modern Russian Language. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, M. Tursunzade St., 30. Tel.: (+992) 80 666 66 68, E-mail: rafoat10@mail.ru;

Sultanzoda Zarrina — Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Foreign Languages. Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said Nosir St., 33. Tel.: (+992) 98 988 01 01, E-mail: z.sultanzade@mail.ru

ТЕНДЕНЦИИ КОМПРЕССИВНОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В РУССКОЯЗЫЧНОМ СЕГМЕНТЕ ИНТЕРНЕТА

Умурзакова З. А.

Таджикский государственный педагогический университет
имени Садриддина Айни

Статья посвящена исследованию современных тенденций компрессивного словообразования в русскоязычном сегменте интернета. В условиях активного развития цифровых технологий и расширения интернет-коммуникации русский язык претерпевает значительные изменения, особенно на уровне лексики и словообразования. Одним из наиболее заметных процессов является компрессивное словообразование, направленное на сокращение языковых единиц и оптимизацию передачи информации.

В работе анализируются основные механизмы языковой компрессии, включая универбацию, усечение (труккацию) и аббревиацию. Особое внимание уделяется их функционированию в интернет-коммуникации, а также роли социальных сетей, мессенджеров и платформ микроблогинга в распространении сокращённых языковых форм. Рассматриваются также экстралингвистические факторы, влияющие на активизацию данных процессов, такие как ускорение темпа жизни, развитие цифровой среды и стремление пользователей к экономии речевых усилий.

Результаты исследования показывают, что компрессивное словообразование является одним из наиболее динамичных и продуктивных направлений развития современной русской лексики. Эти процессы отражают адаптацию языка к новым коммуникативным условиям цифровой эпохи и свидетельствуют о тесной взаимосвязи языковых изменений с социальными и технологическими трансформациями общества.

Ключевые слова: словообразование, компрессия, универбация, усечение, трункация, апокопа, синкопа, аббревиация, языковая экономия, неология, медиадискурс.

ТАМОЮЛҲОИ КАЛИМАСОЗИИ ФИШУРДА (КОМПРЕССИВӢ) ДАР СЕГМЕНТИ РУСИЗАБОНИ ИНТЕРНЕТ

Мақола ба таҳлили тамоюлҳои муосири калимасозии фишурда (компрессивӣ) дар сегменти русизабони интернет бахшида шудааст. Дар шароити рушди босуръати технологияҳои рақамӣ ва густариши коммуникатсияи онлайн, забон ба тағйироти назаррас дучор гардида, равандҳои нав дар системаи луғавӣ он ба вучуд меоянд. Яке аз чунин равандҳо калимасозии компрессивӣ мебошад, ки ба сарфаи воситаҳои забонӣ ва тезонидани мубодилаи иттилоот мусоидат мекунад.

Дар мақола механизмҳои асосии фишурдасозии забонӣ, аз ҷумла универбатсия, кӯтоҳкунӣ (усечение), трункатсия ва аббревиатсия мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Ҳамчунин омилҳои иҷтимоӣ ва технология, ки ба густариши ин равандҳо таъсир мерасонанд, баррасӣ шудаанд. Муаллиф нишон медиҳад, ки муҳити интернетӣ, аз ҷумла шабакаҳои иҷтимоӣ, мессенҷерҳо ва платформаҳои микроблогӣ, ба паҳншавии шаклҳои кӯтоҳи калимасозӣ мусоидат мекунад.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки калимасозии компрессивӣ яке аз равандҳои динамикӣ ва сермаҳсули рушди луғавӣ забони муосири русӣ мебошад. Ин раванд ба мутобиқшавии забон ба талаботи коммуникатсияи рақамӣ, аз ҷумла суръати баланди мубодилаи иттилоот ва зарурати ихчамии ифода, мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: калимасозӣ, компрессия, универбатсия, кӯтоҳкунӣ, трункатсия, апокопа, синкопа, аббревиатсия, сарфаи забонӣ, неология, медиадискурс.

TRENDS OF COMPRESSIVE WORD FORMATION IN THE RUSSIAN-LANGUAGE SEGMENT OF THE INTERNET

The article examines current trends in compression-based word formation in the Russian-language segment of the Internet. In the context of rapid technological development and the expansion

of digital communication, the Russian language is undergoing significant changes, particularly at the lexical and word-formation levels. One of the most prominent processes is compression-based word formation, which aims to reduce linguistic units and optimize the transmission of information.

The study analyzes the main mechanisms of linguistic compression, including univerbation, truncation, and abbreviation. Special attention is given to their functioning within online communication and to the role of social networks, messaging platforms, and microblogging services in promoting shortened linguistic forms. The article also considers various extralinguistic factors that contribute to the intensification of these processes, such as the acceleration of communication, the influence of digital technologies, and the tendency of speakers to economize linguistic effort.

The findings demonstrate that compression-based word formation represents one of the most dynamic and productive trends in the development of modern Russian vocabulary. These processes reflect the adaptation of language to the communicative demands of the digital age and illustrate the close interaction between linguistic change and social as well as technological transformations.

Keywords: word formation, compression, univerbation, truncation, apocope, syncope, abbreviation, linguistic economy, neology, media discourse.

Современный русский язык находится в состоянии динамичного развития, что особенно ярко проявляется на словообразовательном уровне. Одной из доминирующих тенденций последних десятилетий стало активное использование механизмов *компрессии* (сжатия) языковых единиц.

Компрессивное словообразование – это общий термин для обозначения способов создания новых слов путем сокращения исходных словосочетаний или основ.

Компрессивное словообразование остается одним из наиболее актуальных и динамично развивающихся направлений в современной лингвистике. Актуальность его изучения обусловлена постоянным стремлением носителей языка к экономии речевых усилий и языковых средств, что особенно ярко проявляется в условиях современной коммуникации (интернет-общение, медиапространство).

В интернет-среде эти процессы достигают максимальной продуктивности, что обусловлено высокой скоростью обмена информацией, неформальным стилем общения и техническими ограничениями (лимиты символов в SMS, твитах, мессенджерах и т.д. Эта тенденция продиктована не только универсальным лингвистическим законом экономии речевых усилий, но и экстралингвистическими факторами: ускорением темпа жизни, глобализацией информационных потоков и доминированием интернет-коммуникации, которая требует краткости и скорости передачи информации[4,с.224].

Компрессивное словообразование позволяет создавать новые лексические единицы, которые при минимальной форме несут максимальную смысловую нагрузку [1]. Так в лингвистических исследованиях, посвященных словообразовательным моделям компьютерного жаргона, часто ссылаются на труды Л. В. Копоть при анализе субстантиватов (слов, образованных из словосочетаний по типу прилагательное + существительное), которые стали активными в этой сфере. Примеры таких универбатов, характерных для компьютерного жаргона и исследуемых в контексте их работ: материнская плата – «*мамка*», оперативная память – «*оперативка*», системный блок – «*системник*», жесткий диск - «*жесткий*», «*хард*».

В современной лингвистике выделяют несколько ключевых механизмов компрессивного словообразования, чья продуктивность значительно возросла.

1. Универбация – это процесс образования одного слова на базе устойчивого словосочетания, в котором одно из слов становится базой для нового образования, а второе подразумевается или передается суффиксом.

Этот механизм активно используется в разговорной речи, а в последнее время – и в медиа-пространстве, так как новые слова обладают высокой степенью экспрессивности и сразу понятны контекстно: *кредитка* (кредитная карта), *минералка* (минеральная вода), *зачётка* (зачетная книжка), *мобильник* (мобильный телефон)

Универбаты позволяют избежать повторов и утяжеления речи, делая ее более

динамичной.

Первым учёным, который ввёл термин «универбация» в научный оборот в своей работе был Карл Бругманн (K. Brugmann), выдающийся немецкий младограмматик.

В 1904 году он использовал этот термин для обозначения языковых единиц, которые, возникнув на основе словосочетаний, приобретают внешнюю цельнооформленность одного слова, хотя и не сразу достигают полной семантической изолированности. Это положение является отправной точкой в исследовании словообразовательной компрессии в современном языкознании [3].

2. Усечение (труккация) – это способ образования слов путем механического отбрасывания части слова (финала, начала или середины). В отличие от универбации, здесь не наблюдаются аффиксальные способы (морфологический способ) образования – форма просто сокращается. Этот способ чрезвычайно продуктивен в молодежном сленге и интернет-чатах: «*комп*» (компьютер), «*ноут*» (ноутбук), «*клава*» (клавиатура), «*админ*» (администратор), «*норм*» (нормально).

В зависимости от позиции удаляемых элементов внутри слова различают два основных типа усечения: *апокопу* и *синкопу*.

Апокопа (от др.-греч. ἀποκοπή – «отсечение, отрубание») – это усечение конца слова (конечных звуков или слогов). Чаще всего этот термин используется в исторической фонетике для описания естественных языковых изменений на протяжении веков (например, исчезновение редуцированных гласных в конце слов в древнерусском языке), но он также активно применяется в современном словообразовании (в разговорной речи и жаргонах) как способ образования новых слов, например в современной разговорной речи / интернет-общении: привет – *прива*, спасибо – *спасиб* (или *спс*), администратор – *админ*, специалист – *спец*.

Синкопа (от др.-греч. συντομή – «сокращение, обморок») – это усечение середины слова (звуков или слогов, находящихся между начальными и конечными).

Синкопа также чаще является предметом изучения фонетики и фонологии, описывая выпадение звуков в безударных позициях или в сложных для произношения сочетаниях.

В контексте компрессивного словообразования, о котором шла речь ранее, апокопа – это основной механизм, который лежит в основе процесса усечения как способа образования новых слов в разговорной речи и интернет-коммуникации.

Усеченные формы часто сохраняют стилистическую окраску исходного слова, но приобретают оттенок непринужденности и фамильярности.

В условиях чатов, форумов и социальных сетей этот механизм стал гиперпродуктивным, так как письменная интернет-речь во многом имитирует устную и стремится к максимальной скорости обмена информацией [9, с.215].

3. Аббревиация

Традиционный способ создания сложносокращенных слов и буквенных аббревиатур не теряет своей актуальности. Если в советский период аббревиация была инструментом официального языка (*ВУЗ*, *СССР*), то сегодня она активно используется для номинации новых реалий и в неофициальном общении: *ИТР* (Инженерно-технические работники), *НПО* (Неправительственная организация), *НКО* (Некоммерческая организация).

Аббревиация не укладывается полностью ни в рамки чистого сложения (композиции), ни в рамки чистого усечения (труккации), а носит гибридный, или смешанный, характер, т.е. новое слово образуется путем соединения *частей* исходных слов специальный корреспондент – *спецкор* или их *начальных букв/звуков* (*МГУ* – *Московский государственный университет*). Исходные слова или их части усекаются, теряя свою первоначальную форму.

Так, например, В.В.Лопатин считал, что аббревиация – это особый тип сложносокращенного словообразования, который отличается от классического сложения основ [6, с.74].

В интернет-среде: «*имхо*» (от англ. IMHO), «*рофл*» (от англ. ROFL).

Современные тенденции компрессивного словообразования напрямую коррелируют с развитием цифровых технологий. Платформы с ограничением количества знаков (например,

Twitter), Да, именно такие платформы играют ключевую роль в стимулировании компрессивного словообразования.

Ограничение на количество знаков (символов) создает искусственное техническое препятствие, которое пользователи вынуждены обходить, прибегая к языковой экономии.

Например: - Twitter (Твиттер), изначальное ограничение в 140 символов, а затем расширение до 280 для большинства пользователей, стало мощным катализатором для появления и закрепления усечений – «норм», «прив» и аббревиатур «имхо», «пред».

- SMS-сообщения. Исторически первый массовый пример платформы с жестким лимитом (обычно 160 символов на сообщение), что привело к расцвету текстовых аббревиатур «спс», «тжл», «пжста», «брб» - скоро буду (BRB), «крч» - короче, «кни» - конечно, «чзх» - что за (удивление), «хз» - не знаю, «лол» - смешно, «жс» - жесь, «норм» - нормально, «гг» - good game, «афк» - отошёл (AFK), «рофл» - шутка, «ахах» - смех, «тпц» - капец, «мб» - может быть, «чзн» - что значит, «чз» через, «шс» - сейчас, «тбх» - честно говоря, «фул» - полностью, «мгл» - мог бы, «нзч» не за что, «ггвп» - игра окончена, молодец, «вп» - вперёд и т.д..

Мессенджеры – частично, хотя строгих лимитов на длину сообщения обычно нет, культура быстрого обмена короткими репликами в Telegram, WhatsApp или Viber способствует использованию кратких форм и универбатов «домашка», «кредитка», «удалёнка», «автарка», «бан», «голосовуха», «личка», «скрин»,

Характерная для разговорной речи лексическая связка, как часто повторяющееся, готовое сочетание из двух, трех или более слов, которое используется для ускорения и упрощения переписки.

Подборку лексических связок можно распределить по тематическим группам:

- «как твои дела», «доброе утро», «привет как дела», «что делаешь» – как начало диалога;

- «это просто ужас», «я не знаю», «ничего себе», «блин вот это», «не могу поверить» – реакция\оценка;

- планирование – «надо будет обсудить», «где мы встретимся», «когда ты сможешь», «надо будет обсудить», «я сейчас занят»;

- согласие\подтверждение – «само собой», «да всё ок», «нет проблем», «я тебя понял»

Пользователи используют эти связки автоматически, как «шаблоны» для выполнения определенных коммуникативных задач (приветствие, прощание, выражение эмоций, согласование планов).

Альтернативные микроблогинговые платформы такие как, Mastodon, Threads, также часто устанавливают лимиты (обычно от 250 до 500 символов), поддерживая культуру краткого письма. Так, например, в сообществе социальной сети Mastodon используется специфический набор терминов, часть которых является прямым переводом английских интерфейсных слов, а часть – сленгом, отличающим платформу от коммерческих аналогов (вроде X/Twitter).

Вот примеры слов и терминов, часто встречающихся на страницах (в лентах) Mastodon: «тут» сообщение, публикация, аналог «пост», «буст» - повторная публикация чужой записи в своей ленте, «инстанс» - отдельный независимый сервер, на котором может регистрироваться каждый пользователь, «замутить» - блокировка сервера.

Эти слова являются частью активного словаря русскоязычных пользователей платформы.

Эти технические ограничения напрямую формируют новые языковые привычки и, как следствие, новые модели словообразования в современном русском языке, стимулируют тем самым пользователей к максимальному сжатию информации.

Помимо перечисленных способов, в интернете возникают гибридные формы, такие как контаминация (сращение частей слов: «веб» и «семинар» вебинар) и активное использование акронимов и аббревиатур в английской транслитерации (LOL, ASAP, GG), которые затем могут входить в русский язык как заимствования.

Интернет не только активизирует старые модели, но и порождает новые лексические пласты. Отдельная тенденция – это появление обширной группы существительных с компонентом «интернет» – (интернет-магазин, интернет-зависимость, интернет-

сообщество).

Тенденции компрессивного словообразования являются ярким маркером динамичности современного русского языка. Эти процессы демонстрируют постоянный поиск баланса между принципами языковой экономии и необходимостью сохранения выразительности и информативности речи [10].

Изучение компрессивных инноваций позволяет лингвистам отслеживать актуальные изменения в лексической системе, а также понимать, как социальные и технологические факторы формируют будущее языка. Очевидно, что в условиях продолжающейся цифровизации общества продуктивность компрессивных моделей будет только возрастать.

Таким образом, компрессивное словообразование – это живой, динамичный процесс, который чутко реагирует на изменения в обществе и отражает постоянное стремление языка к оптимизации коммуникации.

Литература

1. Ахренова, Н.А. Доминанты современной интернет-лингвистики: дис. доктора филологических наук: 10.02.19 / Ахренова Наталья Александровна. – Мытищи, 2018. – 363 с
2. Ахренова, Н. А. Интернет-лингвистика: доминантный подход: бакалавриат, магистратура / Н. А. Ахренова. – Москва: Юрайт, 2024. - 207 с.
3. Бругман, К. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. (Очерк сравнительной грамматики индогерманских языков) т. II, часть 1. – 2-е изд. Страсбург: Издательство: К. Й. Трюбнер, 1906. – С. 35.
4. Горошко, Е. И. Лингвистика Интернета: формирование дисциплинарной парадигмы / Е. И. Горошко // Жанры и типы текста в научном и медийном дискурсе : межвуз. сб. науч. тр. – Орел : Картуш, 2007. – Вып. 5. – С. 223–237.
5. Копоть, Л. В. Универбация как вид компрессивного словообразования в современном русском языке : дис. кандидата фил. наук : – Майкоп, 2005. – 210 с
6. Лопатин, В. В. Суффиксальная универбация и смежные явления в сфере образования новых слов / В. В. Лопатин // Новые слова и словари новых слов : сборник статей / отв. ред. Н. З. Котелова. - Ленинград: Наука, 1978. – С. 72–81
7. Розвадовский, Я. Словообразование и значение слов: Исследование основных законов их / Я. Розвадовский // Избранные произведения. Т. 3. – Варшава, 1960. – С. 21–95.
8. Земская, Е.А. Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис / Е.А. Земская. – Москва: Наука, 1981. - 276 с.
9. Земская, Е. А. Современный русский язык. Словообразование : учеб. пособие для вузов / Е. А. Земская.. - Москва : Флинта : Наука, 2011. – 328 с.
10. Попова Т. В., Рацибурская Л. В., Гугунава Д. В. Неология и неография современного русского языка: учебное пособие. - Москва: ФЛИНТА: Наука, 2005. – 168 с.
11. Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник / Под ред. В. В. Лопатина. – Москва : Эксмо, 2009. – 480 с.
12. Янко-Триницкая, Н. А., Словообразование в современном русском языке / Н. А. Янко-Триницкая. – Москва : Индрик, 2001. – 504 с.

Сведения об авторе: Умурзакова Зулфия Ахмеджоновна — кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры современного русского языка и общего языкознания факультета русского языка и литературы Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. Тел.: +992 900155739 E-mail: aziska-aziza22@mail.ru

Дар бораи муаллиф: Умурзакова Зулфия Аҳмаҷоновна — номзади илмҳои педагогӣ, омӯзгори калони кафедраи забони муосири русӣ ва забонишиносии умумии факултети забон ва адабиёти руси Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. Тел.: +992 900155739 E-mail: aziska-aziza22@mail.ru

Information about the author: Umurzakova Zulfiya Akhmedjonovna — Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer at the Department of Modern Russian Language and General Linguistics, Faculty of Russian Language and Literature, Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. Phone: +992 900155739 E-mail: aziska-aziza22@mail.ru

ТАҲЛИЛИ ТОПОНИМҲОИ МУРАККАБ ДАР «ТАЗКИРАТ-УШ-ШУАРО»-И ДАВЛАТШОҲИ САМАРҚАНДИ

Файзуллоев А. А.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Дар ин мақола мо тасмим гирифтаем, ки топонимҳои мураккаби асари «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандиро аз рӯи сохту таркиб зери таҳлилу баррасӣ қарор бидиҳем. Дар асари «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ низ ин гурӯҳи топонимҳо қорбурди хоси худро доранд. Мусаллам аст, ки номҳои мураккаб аз ду қисмат иборат мебошанд, ки ҳар ду ҷузъи онҳо маънои мустақил дошта, дар натиҷаи алоқаманд шудан ба ҳамдигар номвожаҳои мураккабро ташкил медиҳанд.

Ин аст, ки мавриди паҷуҳиш қарор додани қолабҳои калимасозӣ дар номи мавзеҳои ҷуғрофӣ ҷиҳати ҳаллу фасл намудани масъалаҳои калимасозии таърихӣ, ки то ба ҳол дар забоншиносии тоҷик ба таври густарда мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст, маводи фаровонро пешкаш хоҳад намуд ва барои ташаккул ва рушд додани меъёрҳои калимасозии забони адабии ҳозираи тоҷик тақони тоза хоҳад бахшид.

Вожаҳои калидӣ: Топоним, номвожа, паҷуҳиш, калимасозӣ, тазкира, номҳои хос.

АНАЛИЗ СЛОЖНЫХ ТОПОНИМОВ В «ТАЗКИРАТ-УШ-ШУАРО» ДАВЛАТШАХА САМАРКАНДИ

В данной статье мы намерены подвергнуть анализу и рассмотрению сложных топонимов произведения «Тазкират-уш-шуаро» Давлатшаха Самарканди с точки зрения их структуры и состава. В произведении «Тазкират-уш-шуаро» Давлатшаха Самарканди также встречается особое употребление данной группы топонимов. Несомненно, сложные наименования состоят из двух частей, каждая из которых имеет самостоятельное значение, и в результате их взаимосвязи формируются сложные топонимические единицы.

Это заключается в том, что изучение словообразовательных моделей в названиях географических объектов для решения историко-словообразовательных вопросов, которые до сих пор в таджикском языкознании всесторонне не исследованы, предоставить обширный материал и внесёт новые пути в формирование и развитие словообразовательных норм современного литературного таджикского языка.

Ключевые слова: топоним, ономастика, исследование, словообразование, tazkira (биографический сборник), собственные имена.

ANALYSIS OF COMPOUND TOPONYMS IN “TAZKIRAT-USH-SHUARA” BY DAVLATSHAH OF SAMARKAND

In this article, we aim to analyze and examine the compound toponyms found in Davlatshah of Samarkand's work “Tazkirat -ush -shuara” from the perspective of their structure and composition. In Davlatshah's *Tazkirat -ush -shuara*, this group of toponyms also has its own specific usage. It is evident that compound names consist of two parts, each possessing an independent meaning, and through their connection to one another, they form compound toponymic units.

The point is that the study of word-formation patterns in geographical place names, aimed at addressing historical word-formation issues that have not yet been thoroughly examined in Tajik linguistics, will provide abundant material and give fresh impetus to the formation and development of the word-formation norms of the modern Tajik literary language.

Keywords: toponym, onym (proper name), research, word formation, tazkira (biographical anthology), proper names.

Таҳлили забонӣ, баромади топонимҳо, шарҳу тафсири қабатҳои забонӣ ва сохтори калимасозии топонимҳо кори муҳим дар ономастикашиносӣ мебошад. Барҳақ аст андешаи муҳаққиқи номшинос Черняховская, ки: "...барои таҳқиқи мавзеҳои ҷуғрофӣ таснифоти

калимасозӣ ва ҳам лексикӣ-семантикӣ зарур мебошанд, зеро ки аввалӣ барои таҳлилу омӯзиши калимасозии топонимҳо ва микротопонимҳо имконоти мусоид фароҳам орад, дуюмӣ барои кушодани ғановати номвожаҳои мардумӣ, ки унсурҳои алоҳидаашон метавонистанд аз байн равад, ёрӣ мерасонад. Ҳамчунин, барои омӯзиши дуруст ва фаҳмиши хубтари таърихи мардуми минтақаи мавриди назар мусоидат мекунад.

Муайян намудани қабатҳои забонии топонимҳо дар асарҳои таърихӣ аз манфиат ва муҳиммӣ холи набуда, балки муносибати миллати қадимаи мо бо дигар ҳамсоякишварҳоро муайян менамояд. Ҳамзамон, воридшавии калимаҳои иқтибосӣ ба ҳар як забон хос аст ва ба ин васила ба забон роҳ ёфтани номҳои ҷуғрофӣ низ дар асарҳо таҷассуми худро ёфтааст.

Лозим ба қайд аст, ки муайян намудани сохтор ва таркиби номҳои мавзёҳои ҷуғрофӣ аз бисёр ҷиҳат муҳим буда, дар асарҳои бадеӣ ҷуғрофӣ ва таърихӣ дар баробари таҳлили қабатҳои забонии онҳо, ҳамзамон, сохт ва шакли онҳоро низ мавриди пажӯиш қарор додан аз манфиат холи нест. Дар ин бора топонимшиносии варзида, олиму муҳаққиқи нотақрор А. Л. Хромов барҳақ иброз доштанд, ки: «Номҳои ҷуғрофӣ дар заминаи маводи ин ё он забон ташаккул меёбанд ва ба қонуну қоидаҳои дохилии забони алоҳида мутабиқ мегарданд, хусусияти луғавӣ касб мекунанд. Таҷдиди сохтору маънии ибтидоии онҳо марҳалаи интиҳой ва мушкултар аз ҳамаи марҳалаҳои омӯзиш ва таҳқиқи номи ҷуғрофӣ мебошад» [4, 76, 82]. Ё худ олими номшинос Карпенко дуруст қайд намудааст, ки: «Таҳқиқи омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии маҳалҳо аз ҷиҳати сохтор ва шакли грамматикӣ масъалаи хеле муҳим буда, ба ин восита муҳаққиқ метавонад, ки аз як тараф, ба проблемаҳои асосии решашиносӣ наздик шавад, аз тарафи дигар, дар баробари он ба муайян кардани ҳудуди фаҳмиши сарнавишти номвожаҳои ҷуғрофӣ имконият пайдо мегардад».

Ин аст, ки мавриди пажӯиш қарор додани қолабҳои калимасозӣ дар номи мавзёҳои ҷуғрофӣ ҷиҳати ҳаллу фасл намудани масъалаҳои калимасозии таърихӣ, ки то ба ҳол дар забоншиносии тоҷик ба таври густарда мавриди омӯзиш қарор нагирифтааст, маводи фаровонро пешкаш хоҳад намуд ва барои ташаккул ва рушд додани меъёрҳои калимасозии забони адабии ҳозираи тоҷик тақони тоза хоҳад бахшид.

Дар ин мақола мо тасмим гирифтаем, ки топонимҳои мураккаби асари «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандиро аз рӯи сохту таркиб зерин таҳлилу баррасӣ қарор бидеҳем. Дар асари «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ низ ин гурӯҳи топонимҳо қорбурди хоси худро доранд. Мусаллам аст, ки номҳои мураккаб аз ду қисмат иборат мебошанд, ки ҳар ду ҷузъи онҳо маънои мустақил дошта, дар натиҷаи алоқаманд шудан ба ҳамдигар номвожаҳои мураккабро ташкил медиҳанд. Аз рӯи алоқии маъноӣ, ки дар байни қисматҳои таркибияшон мавҷуд аст, онҳоро метавон ба топонимҳои мураккаби навъи пайваст ва топонимҳои мураккаби навъи тобеъ ҷудо кард. Таҳлилу баррасиҳо нишон доданд, ки гурӯҳи якуми топонимҳо, яъне топонимҳои навъи пайваст дар асар, қариб ки ба назар намерасанд, вале навъи дуюм хеле серистеъмол мебошанд. Топонимҳои мураккаби навъи тобеъ асарро вобаста ба хусусиятҳои морфологӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо намудем:

а) Қолаби исму исм: Дар ин намуди алоқа ҳар ду ҷузъ исм буда, ба ҳамдигар тобеъ гардидаанд ва вожаҳои мураккабро сомон додаанд. Дар асар бо ин навъи алоқа топонимҳои зерин дучор гардиданд:

Диёрбакр: вожаи мазкур аз ду ҷузъ, ки ҳар ду ҷузъи он исм мебошад, иборат буда, ҷузъи “диёр” маънои зодгоҳ, ватан ва кишварро дорад. Дар “Ғиёс-ул-луғот” доир ба қисмати дуюми ин вожа, яъне “бакр” чунин оварда шудааст: “Хиндуён бурҷро рас номанд ва асомии дувоздаҳ рас ба тариқи тарҷумаи буручи мазкур ин аст: Мекх, Баркх, Матҳан, Карк, Сингх, Каниён, Тула, Бирчҳақ, Дҳан, **Бакр**, Кунба, Мин...” [1, 108]. Яъне номи бурҷест ва яке аз дувоздаҳ бурҷро Бакр гӯянд. Ҳамзамон, дар баъзе сарчашмаҳои таърихӣ Бакр чун номи инсон ёдрас карда шудааст. Аз ин ҷо метавон ба ҳулоса омад, ки пайдоиши мавзеи ҷуғрофӣ бо номи Диёрбакр ба нафаре бо номи Бакр алоқамандӣ дорад. Дар асар омадааст: “*Ва амир Ҳасанбек дар вақти муруҷиати ӯ аз тариқи тадбири ҷаҳиёт ӯро гофил сохта, ногаҳон ба дараи кӯҳе дар ҳудуди Диёрбакр бар сари Ҷаҳоншоҳ ронд...*” [2, 427].

Султонмайдон: аз чузъҳои “султон” ва “майдон” таркиб ёфтааст ва чун топоними мураккаб дар асар мавриди корбурд қарор гирифтааст: “...*Ва қувватеву шавкате ёфтанд ва аспони галлаи султон Абусаидхон ва Хоҷа Алоуддин Муҳаммадро низ қариб ба се ҳазор асп, ки дар уланги Родикон ва Султонмайдон буд, Абдуллоҳро ба худ рафта он аспонро тасарруф намуд*” [2, 264].

Урдубозор: аз ду чузъ таркиб ёфтааст: Урду дар фарҳангномаҳо чунин шарҳ дода шудааст: Урду: *т.-м.* 1. лашкар; 2. лашкароҳ, қароргоҳи кӯшун. 2. номи забони асосии мардуми Покистон ва як қисми аҳолии Ҳиндустон. Қисмати дуюм «Бозор» – маконест, ки он ҷо молу маводу масолахро ба савдо мегузоранд. Дар асар омадааст: “...*Агар ба Урдубозор меовезӣ ва агар ба Миср мефурӯшӣ ва агар тоҷи мукаллат мефурӯшӣ ва агар қулоҳи намадӣ, ҳокимӣ*” [2, 254].

Каргасбол: аз вожаи “каргас” ва “бол” сохта шуда, топоними мураккабро ташкил додааст. Дар Фарҳанги забони тоҷикӣ дар шарҳи вожаи каргас омадааст: 1. Мурғи калони лошакӯр. 2. тири камони қадимӣ, каргасони гардун (ё фалак) ду ситора ба шакли каргас, ки онҳоро Насри Тоир ва Насри Воқеъ низ меноманд [5, 540]. Дар «Тазкират-уш-шуаро» оварда шудааст: “...*Ҳаштод марди дигар бар султон ҷамъ шуданд ва қалъаи Каргасболро фатҳ карданд*” [2, 149].

Чакмансарой: ин топоним низ аз ду исм таркиб ёфтааст. Чакман ба маънои матои рӯйпушӣ ва сарой маънои макон, қаср, иморати калонро дорад. Дар асар чунин истифода гардидааст: “*Подшоҳи ислом лашкар ва аҳиомро аз рӯйи эҳтишом ҷамъ намуд ва дар навоҳии Андахӯд ба мавзое, ки онро Чакмансарой номанд, сафҳои масоф рост карданд*” [2, 486].

Самарқанд: дар асар “шаҳри Самарқанд”, “навоҳии Самарқанд” ба қалам дода шудааст ва аз нигоҳи сохт мураккаб мебошад. Дар маъхазҳо омадааст: Самарқанд – яке аз шаҳрҳои қадимтарини дунё мебошад, ки дар асри VIII пеш аз мелод бунёд шудааст. Соли 2001 Самарқанд ба феҳристи мероси умумибашарии фарҳангии ЮНЕСКО дохил карда шудааст. Дар таърихи қадим Самарқанд пойтахти Давлати Суғди қадим буда, дар сарчашмаи хаттии «Авесто» номбар гардидааст.

Номгузори муосири Самарқанд аз калимаи суғдии «*Sm'rkndh*» бармеояд. Забоншиносон маънои «*asmara*» - санг ва «*қанд*» - шаҳр, яъне Самарқанд - «шаҳри сангин» маънидод мекунанд.

Самарқанд аз замонҳои қадим яке аз марказҳои асосӣ ва муҳимтарини тамаддуни Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Аксар воқеаҳои иҷтимоию сиёсӣ, таърихӣ, илмӣ адабӣ ва фарҳангии мардуми ориёӣ бо ин шаҳри тоҷикнишин алоқаи ногусастанӣ дорад. Бозёфтҳои бостоншиносӣ гувоҳи меҳнанд, ки ҳанӯз дар аҳди Кӯшонӣ (асрҳои I - IV мелод) Самарқанд шаҳри обод ва инкишофёфта будааст: осори биноҳои бошукӯҳ, устохонаҳои ҳунармандӣ, ҳайкалчаҳои гилин, зарфҳои сафол, порчаи зарф бо навиштаи суғдӣ инкишофи ҳунармандӣ ва маданияи ин шаҳро дар он замон тасдиқ мекунанд. Дар охири асри VI Самарқандро Ҳоконии турк ба баъдан арабҳо (соли 712 м.) истило карданд [11]. Дар асар омадааст: “*Ва баъд аз он ба рафохият бар тахти мулки Самарқанд нишаст ва маҳобату ному муҳрати ӯ дар ақолим истишхор ёфт*” [2, 437].

Топонимҳои **Поймурғ** [2, 116], **Хуррамдара** [2, 102], **Астаробод** [2, 423], **Дайробод** [2, 462], **Дилбод** [2, 263], **Баҳробод** [2, 319], **Назобод** [2, 416], **Султонобод** [2, 401], **Сӯфиобод** [2, 238], **Фарҳодчирд** [2, 379] низ ба ҳамин қолаб дохил мешаванд, ки дар асар мавриди корбурд қарор гирифтаанд.

б) Қолаби исму феъл: сохтани топонимҳо дар ин қолаб низ дар асар дучор гардиданд, ки чузъашон исм буда, чузъи дигари онҳо аз феъл таркиб ёфтааст. Чунончи:

Дарбанд: аз ду чузъ: дар – исм” ва “банд” – феъл таркиб ёфтааст. Дар фарҳангномаҳои муосир ин вожа ба ин тариқ шарҳу тавзеҳ ёфтааст: 1. танба, чӯбе, ки барои муҳкам кардани дар ба пушти он таъя кунонида мешавад; ғалақа, лӯкидон. 2. ҳудуд, сарҳадди табиӣ мобайни ду вилоят ё мамлакат. 3. қалъа, ҳисор. 4. номи шахрест дар соҳили баҳри Хазар (Каспий) дар Кавказ [7, 328]. Аз рӯйи сохт агар ба ин номвожа назар андозем, метавон онро ба ду калимаи мустақилмаъно ҷудо кард. 1. Вожаи «дар», ки маънояш маълум аст ва 2. Вожаи «банд» - аз

феъли бастан. Яъне аз ду калима таркиб ёфта, ҳар кадоми ин вожаҳо дорои маъно мебошанд ва дар ҳамбастагӣ номвожаи мураккабро ташкил додааст. Номвожаи чуғрофии дигари ин сарзамин Дарбанд аст, ки номи деҳа буда, аз нигоҳи сохт мураккаб ва аз чузъҳои дар ва банд таркиб ёфтааст ва маънои луғавиаш мавзеи тангной баста аст ва мутааллиқи забони форсии тоҷикист.

Дар асар омадааст: *“Дар аснои он ҳол Туқтамишхон аз Дарбанд қасди Табреш кард ва баъд аз фатҳи он диёр Шайхро ба фармони манкуҳаи хон ба диёри дашти Қипчоқ, ба шаҳри Сарой бурданд”* [2, 78].

Пӯстфурӯш – топонимияи мазкур низ аз исм – “пӯст” ва феъл: “фурӯш” таркиб ёфтааст. Дар асар ҳамчун номи қария истифода гардидааст. “Ва ҳашт ҳазор марди савора ва пиёдаро дар сабоҳ дар қарияи Пӯстфурӯш, ки ҳамроҳи Амир Муҳаммади туркман буданд...” [2, 248].

в) Қолаби сифату исм: номҳое, ки аз сифату исм таркиб ёфта, топонимҳои мураккабро сохтаанд ва ҳам баръакс.

Кабудчома: аз чузъҳои “кабуд” – ранги нилӣ, осмонӣ, лочвардӣ ва “чома” – либос таркиб ёфтааст ва дар асар чун номи кӯҳсор истифода гардидааст. Чунончи: *“Аз ҳудуди кӯҳсори Кабудчома хочаро гирифтанд ва ба шаҳодат расониданд”* [2, 263].

Тирноб: низ чун топоними мураккаб аз чузъи исми “тир” ва чузъи сифатии “ноб” – тоза, нав, пок, таркиб ёфтааст ва дар асар чунин мавриди корбурд қарор гирифтааст: *“Ва дар ҳудуди Тирноб мин аъмоли Бодғис ҳарб афтод ва зафар Улугбеки Гӯракноро буд ва тамомии Хуросонро мусаххар сохт”* [2, 338].

г) Қолаби шумора ва исм: Ин қолаби сохташавии топонимҳо низ дар асар дучор омаданд ва нисбат аз қолаби исму сифат зиёдтар ба назар расиданд. Чунончи:

Ҳазорасп: ин топоним аз чузъи шуморавии “ҳазор” ва чузъи исми “асп” сохта шудааст ва дар асар ҳам чун номи навоҳӣ ва ҳам чун номи қалъа мавриди корбурд қарор гирифтааст ва аз ду калимаи мустақил, ки ҳар яки онҳо дорои маъно мебошанд, таркиб ёфтааст. Муаллиф «Тазкират-уш-шуаро» овардааст: *“Ва кинаи қадим дар дили султон буд ва чун муддати муҳосира имтидод пайдо кард, Отсиз қуввати муқовимат надошт, ба шаб аз қалъа бигурехт ва қалъаи Ҳазорасп ба дасти султон фатҳ шуд ва Ватвот пинҳон гашт”* [2, 102].

Чаҳоррабат: чаҳор+рабат, аз чузъи шумора ва исм сохта шудааст. Топоними мазкур низ аз чиҳати сох мураккаб буда, дар ин топоним “рабат” маънии “ҳавлӣ ё маҳалли истиқомати мусофирон, корвонсарой, мусофирхона” [8, 109] – ро дорад. Давлатшоҳи Самарқандӣ дар асараш овардааст: *“Аз роҳи Чаҳоррабат ва Язд оҳанги Ироқ намуд”* [2, 380].

Панҷоб: аз чузъи “панҷ” – шумора ва “об” – исм таркиб ёфтааст. Дар асар чун номи деҳа мавриди корбурд қарор гирифтааст. Дар асар омадааст: *“Шоҳзода Бобур азимати ҷониби тарокимаро фасх намуд ва аз қишлоқи Султанонободӣ Ҷурҷон ба қасди султон Абусаид лашкар ба ҷониби Самарқанд кашид ва аз Панҷоби Ҷайхун убур карда...”* [2, 401].

Аз таҳлилу баррасиҳо маълум мегардад, ки топонимҳои мураккаб низ мавқеи истифодабарии хоси худро доранд ва бо қолабҳои гуногун сохташавии топонимҳо дар асар дучор омадаанд. Чунин тарзи номгузории топонимҳо аз андешаҳои тоза, интиҳоби дуруст, таъя ба нозуқиҳои мавзеи чуғрофӣ, риояи меъёрҳои забони адабии форсии тоҷикӣ ба шумор меравад, ки гузаштагони мо чи андоза дар номгузорӣ дақиқназару нозукбин будаанд.

Топоним-ибораҳо. Гурӯҳи дигари топонимҳои асарро топонимҳои таркибӣ ё дар шакли ибора ташкил медиҳанд. Ин гуна топонимҳо аз ду чузъ таркиб ёфта, аксарн чузъҳо ба ҳамдигар бо бандҳои изофӣ алоқаманд гардидаанд. Чунин намуди топоним-ибораҳо низ корбурди хосаи худро доранд.

Ироқи Аҷам: топоними таркибӣ буда, аз ду чузъ сохта шудааст ва ба Аҷам тааллуқ доштани Ироқро ифода менамояд. Дар асар зиёда аз 15 маротиба дар ҳамин шакл истифода гардидааст: *“Аммо Маҷдуддавла баъд аз вафоти падар ҳафдаҳ сол дар Ироқи Аҷам ва Дайлам салтанат кард ва миёни ӯ ва Султон Маҳмуди Ҷазнавий танозуъ буд”* [2, 58].

Боғи Зоғон: топоними мазкур аз чузъи “Боғ” ва “Зоғон” сохта шудааст ва аз рӯи маъно боғеро ифода мекунад, ки зиёдтар дар он парандаи зоғ дида мешуд ва шояд аз рӯи ягон аломати дигари ин паранда ба ин боғ чунин ном гузоштаанд. Ба ҳар сурат, аз рӯи шакли

сохташавӣ топоними таркибӣ мебошад. Муаллифи асар овардааст: “...*Ва субҳи козиб ба хиёбони Ҳирот даромад ва ба таъҷил ба дари **Боги Зоғон** ронд*” [2, 435].

Санги Буст: дигаре аз номвожаҳои таркибии асар ба ҳисоб рафта, номи работро ифода мекунад ва аз ду ном таркиб ёфтааст. Дар асар як маротиба мавриди корбурд қарор гирифтааст: “*Дигар имороти работи **Санги Буст** аст ва зикри он низ ба маҳалли худ марқум шуд*” [2, 462].

Сурхоби Табрз: дар асар бо ин топоним ҳам номи вилоят ва ҳам номи мамлакат ёдрас гардидааст ва вожаи “сурхоб” маънии “тулгуна, роза, сурхӣ, моддаи сурхранге, ки занон ба рӯйи худ мемоланд”-ро ифода менамояд ва ҳам навъе аз мурғобиро низ ифода менамояд. Дар «Тазкират-уш-шуаро» омадааст: “*Асли ҳазрати сиёдатмаобиhi маорифдастгоҳӣ аз Озарбойҷон аст ва манишаъу мавлиди муборакаи вилояти **Сурхоби Табрз** аст*” [2, 323].

Чӯйи Мӯлиён: дар адабиёт ва умуман дар байни хосу ом ин гидроним бо шеърӣ устод Рӯдакӣ хеле маълуму маъруф аст ва дар асар низ дар шарҳи аҳволи устод Рӯдакӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст.

Аз нигоҳи сохт номвожаи таркибӣ мебошад:

Бӯйи чӯйи Мӯлиён ояд ҳаме,

Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме [2, 49].

Султонободи Чурҷон: топоними Султонобод, ки дар асар номи деҳаро ифода менамояд, аз аз нигоҳи мансубият ба Чурҷон мутааллиқ буда, чун топоними таркибӣ дар асар як маротиба истифода гардидааст. Чунончи: “*Шоҳзода Бобур азимати ҷониби тарокимаро фасх намуд ва аз қишлоқи **Султонободи Чурҷон** ба қасди султон Абӯсаид лашкар ба ҷониби Самарқанд кашид*” [2, 401].

Фарғонаи Туркистон: номвожаи мазкур чун топоними таркибӣ ё дар шакли ибора ба ҳисоб рафта, чузҳои он тавассути бандаки изофӣ ба ҳамдигар алоқаманд гардидаанд ва ба Туркистон мутааллиқ будани Фарғонаро ифода менамояд. Давлатшоҳи Самарқандӣ дар шакли таркибӣ аз ин ном як маротиба истифода намудааст: “*Ва фозили замони худ Асируддини Аҳсикатӣ, раҳматуллоҳи таъоло алайҳи, муосири Хоқонӣ буда ва аз диёри **Фарғонаи Туркистон** бо орзуи мушоираи Хоқонӣ оҳанги мулки Шарвон кард*” [2, 93].

Фашорӯди Рай: номвожаи таркибӣ буда, номи мавзеи чуғрофиро ифода менамояд, ки дар шакли ибора истифода гардидааст. Фашорӯд номи маҳаллест, ки дар Рай мавҷуд аст ва топоними мазкур бо бандаки изофӣ ба ҳам алоқаманд гардидааст. Дар асар омадааст: “...*Чунонки зикр рафт ва бузургони Исфакхонро сиёсат фармуд ва дар **Фашорӯди Рай** қишлоқ муайян сохт*” [2, 378].

Панҷоби Чайхун: гидроними мазкур дар асар дар шакли таркибӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст ва муаллифи асар аз ин номвожа як маротиба ба ин тарз истифода намудааст: “*Ва аз **Панҷоби Чайхун** убур карда, дар шӯҳри санаи самонина ва хамсина ва самона миата балдаи маҳфузаи Самарқандро муҳосира кард...*” [2, 401].

Фароҳи Систон: чун номи вилоят дар асар истифода гардидааст ва аз рӯйи сохт топоними таркибӣ мебошад. Дар «Тазкират-уш-шуаро» омадааст: “*Подшоҳи рӯзгор ба элгор дар пайи шоҳзода Абубакр афтод ва шоҳзода Абубакр аз вилояти **Фароҳи Систон** ба роҳи биёбон азимати Туршиз ва Сабзавор намуд*” [2, 490].

Хуррамдараи Хабушон: топоними таркибӣ буда, тавассути бандаки изофии “-и” таркиб ёфтааст ва ишора ба мавзеест бо номи “Хуррамдара”, ки ба Хабушон тааллуқ дорад. Номвожаи “Хуррамдара” имрӯз ҳам дар ҷойномҳои мавзеҳои чуғрофии ҳудуди Тоҷикистони имрӯза дучор мегардад. Муаллифи асар аз номи ҷойномаи “Хуррамдара” як маротиба ва “Хабушон” чор дафъа истифода кардааст. Чунончи: “...*Ва Рашид аз Тирмиз қасди мулозимати Отсиз кард ва дар Хабушон ба муаскари Отсиз расид ва мударрате мусоҳиби Отсиз буд. Ногоҳ Отсиз дар **Хуррамдараи Хабушон** ба муфочо даргузашт*” [2, 102].

Қаҳистони Дайлам: аз ин номвожаи чуғрофии таркибӣ муаллифи асар ҳамагӣ як маротиба истифода намудааст ва аз рӯйи таркиби ин ҷойнома маълум мегардад, ки мавзее бо номи “Қаҳистон” дар ҳудуди Дайлам ҷойгир будааст. Муаллиф овардааст: “*Ҳасан ба фаросат дарёфт ва аз хонаи раис бигурехт ва қасди қалъаи Аламут, ки дар **Қаҳистони Дайлам** аст,*

кард ва ба ибодат машғул шуд ва кутволи қалғаро бифирефт ва муриди худ сохт ва ҳамвора дар беруни қалға дар мағора сокин будӣ ва ба зухду тоат иштигол доштӣ” [2, 145].

Ҳисори Хатлон: ин номвожа низ аз ду исм иборат буда, ба гурӯҳи топонимҳои таркибӣ дохил мешавад ва муаллиф дар асар онро як маротиба, дар ишора ба роҳи тарафи ин мавзеъ истифода намудааст. Чунончи: “*Хабари тавачҷуҳи ҳазрати аъло аз Марви Шохҷон ба Хирот истимоъ намуда, субот наёфт ва аз изтирор фирор намуда, роҳи Ҳисори Хатлон пеш гирифт*” [2, 479].

Пули Оби Равшан: топоними таркибии мазкур аз се ҷузъ иборат буда, дар асар як маротиба истифода гардидааст. Чунончи: “*Мирзо Улугбеки Гӯракон чорае ҷуз инсироф надид ва ба вақти азимати Ироқ аз Пули Оби Равшан, ки аз тавобеи Ҷувайн аст, мууроҷиат намуд*” [2, 339]. Чунин мисолҳо дар асар метавон зиёд дучор омад, ки номвожаҳо дар шакли ибора сохта шудаанд ва топонимҳои таркибии асарро ташкил медиҳанд. Чунончи: **Дарбанди Шуккон** [2, 381], **Кӯшки Зар** [2, 378], **Қалъаи Сафедванд** [2, 269], **Гармсери Кирмон** [2, 489], **Қахистони Рай** [2, 58], **Дачлаи Бағдод** [2, 294], **Кавалони Бодғис** [2, 438], **Кӯхдистони Хирот** [2, 138] ва амсоли инҳо дар асар қорбурди худро доранд.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки номҳои мавзеъҳои ҷуғрофӣ дар асари Давлатшоҳи Самарқандӣ аз нигоҳи таркиб сода, сохта, мураккаб ва таркибиро ташкил дода, ҳар кадоми онҳо қорбурди хоси худро доранд.

Адабиёт

1. Гиёсуддин Муҳаммад. Гиёс-ул-луғот [Матн] / Муҳаммади Гиёсуддин. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. Ҷ.2. – Душанбе. Адиб, 1988. – 416 с.
2. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро/Самарқандӣ, Давлатшоҳ. – Хуҷанд. – 2015. – 544 с.
3. Муин, М. Фарҳанги форсӣ [Матн] / М. Муин. Ҷ.1. – 6. –Тоҳрон: Амири Кабир, 1363 (ба забони форсӣ).
4. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Ҷ.1. / А. Нуров. – Душанбе. – 1983. – 536 с.
5. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Ҷ.2. / А. Нуров. – Душанбе. – 1984. – 608 с.
6. Худуд-ул-олам [Матн] / Худуд-ул-олам. – Душанбе: Адиб, 2008. – 212 с.
7. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX) Иборат аз ду ҷилд [Матн] / Дар зери таҳрири М.М. Шукуров, В.А. Капранов, Р. Ҳошим, Н.А. Маъсумӣ. –М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ.1. – 951, с.; Ҷ.2. – 952 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). – Иборат аз ду ҷилд [Матн] / Дар зери таҳрири М. М. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. –М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷ.2. – 952 с.
9. Хромов, А. Л. Некоторые проблемы топонимического исследования Таджикистана [Текст] / А. Л. Хромов. // Изв. АН Тадж. ССР (отд. общ. наук]. – Душанбе. – № 1. 1968. – С. 63-76.
10. Вожаҷӯ / وجّه‌ جو - Фарҳанги форсии тоҷикӣ (vazhaju.tj).
11. [Таджикистан–Энциклопедия на таджикском языке–КИТОБАМ (kitobam.com)]

Маълумот дар бораи муаллиф: **Файзуллоев Абдурозик Абдулҳақимович** – н.и.ф., муаллими калони кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии Дангара. Тел.: (+992) 900389392; @mail: abduroziq.1995@mail.ru

Сведения об авторе: **Файзуллоев Абдурозик Абдулҳақимович** – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры таджикского языка Дангаринского государственного университета. Тел.: (+992) 900389392; @mail: abduroziq.1995@mail.ru

Information about the author: **Faizulloev Abduroziq Abulhakimovich**– candidate of philological sciences, senior teacher of the Department of Tajik language of the Dangara State University. St. Markazi/25. Phone: (+992) 900389392; @mail: abduroziq.1995@mail.ru

РУЧУЪҲОИ РЕШАШИНОСИИ ҶОЙНОМҲОИ ФОРСӢ-ТОҶИКӢ ДАР ОСОРИ ҶУҒРОФИЯШИНОСОНИ АРАБИЗАБОН

Ҳайбулоев Ш. А.

Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои хориҷии Тоҷикистон

ба номи Сотим Улӯғзода

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи масъалаи решашиносӣ дар забоншиносии муосир ва нақши он дар омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо) бахшида шудааст. Дар он мафҳуми этимология аз ҷиҳати назариявӣ шарҳ дода шуда, баромади истилоҳ, вазифаҳои асосии он ва робитаи он бо таҳқиқи таърихӣ муқоисавӣи забонҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Муаллиф аҳамияти таҳқиқи этимологии топонимҳоро дар равшан намудани таърихи забон, фарҳанг ва ҷаҳонбинӣи мардум таъкид намуда, нишон медиҳад, ки ҷойномҳо на танҳо воҳидҳои номӣ, балки дорои маъноҳои луғавӣ ва фарҳангии амиқ мебошанд. Дар мақола таърихи омӯзиши решашиносии ҷойномҳо дар сарчашмаҳои арабизабони асрҳои IX–XIII таҳлил гардида, саҳми ҷуғрофияшиносии маъруф, аз ҷумла Ёкути Ҳамавӣ, Мақдисӣ ва дигарон дар шарҳи этимологияи номвожаҳо баррасӣ шудааст.

Дар қисми асосӣ намунаҳои зиёди топонимҳои форсӣ-тоҷикӣ (аз ҷумла Хуросон, Хоразм, Табаристон, Хучанд, Шуштар, Фирӯзкӯҳ ва дигарон) бо таърихи сарчашмаҳои таърихӣ ва таҳлили забоншиносӣ баррасӣ гардида, реша ва маънои эҳтимолии онҳо тавзеҳ дода шудаанд. Ҳамзамон, муаллиф ба робитаи забон ва фарҳанг ишора намуда, ҷойномҳоро ҳамчун инъикоси таърихи иҷтимоӣ ва табиӣи минтақа арзёбӣ мекунад.

Дар маҷмӯъ, мақола хусусияти таҳлиلى ва таърихӣ дошта, ба масъалаҳои муҳими топонимика ва этимология рӯшанӣ меандозад ва барои омӯзиши минбаъдаи номвожаҳои ҷуғрофӣи форсӣ-тоҷикӣ аҳамияти илмӣ дорад.

Калидвожаҳо: этимология, решашиносӣ, топонимика, номвожа, забоншиносӣ, ҷойномҳо, сарчашмаҳои арабизабон, форсӣ-тоҷикӣ, таҳлили таърихӣ, фарҳангшиносӣ.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ ОТСТУПЛЕНИЯ О ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИХ ТОПОНИМАХ В ТРУДАХ АРАБОЯЗЫЧНЫХ ГЕОГРАФОВ

Данная статья посвящена исследованию проблемы этимологии в современной лингвистике и её роли в изучении географических названий (топонимов). В работе теоретически раскрывается понятие этимологии, рассматриваются происхождение термина, его основные функции и связь с историко-сравнительным изучением языков.

Автор подчеркивает значение этимологического анализа топонимов для прояснения истории языка, культуры и мировоззрения народа, показывая, что географические названия представляют собой не только номинативные единицы, но и носители глубоких лексических и культурных смыслов. В статье анализируется история изучения этимологии топонимов в арабоязычных источниках IX–XIII вв., а также рассматривается вклад известных географов, таких как Якут аль-Хамави, аль-Мукаддаси и других, в объяснение происхождения названий.

В основной части работы рассматривается ряд персидско-таджикских топонимов (включая Хорасан, Хорезм, Табаристан, Худжанд, Шуштар, Фирузкух и др.) на основе исторических источников и лингвистического анализа, объясняются их корни и предполагаемые значения. Также автор подчеркивает взаимосвязь языка и культуры, рассматривая топонимы как отражение социальной и природной истории региона.

В целом статья носит аналитический и исторический характер, освещает важные вопросы топонимики и этимологии и представляет научную ценность для дальнейшего изучения персидско-таджикских географических названий.

Ключевые слова: этимология, топонимика, номинация, лингвистика, географические названия, арабоязычные источники, персидско-таджикский, исторический анализ, культурология.

ETYMOLOGICAL DIGRESSIONS ON PERSIAN-TAJIK TOPONYMS IN THE WORKS OF ARABIC-SPEAKING GEOGRAPHERS

This article is devoted to the study of etymology in modern linguistics and its role in the analysis of geographical names (toponyms). It provides a theoretical explanation of the concept of etymology, discussing the origin of the term, its main functions, and its relation to historical and comparative linguistics.

The author emphasizes the importance of etymological analysis of toponyms in clarifying the history of language, culture, and the worldview of people, showing that geographical names are not only nominative units but also carriers of deep lexical and cultural meanings. The article examines the history of studying toponymic etymology in Arabic-language sources of the 9th–13th centuries, highlighting the contributions of prominent geographers such as Yaqut al-Hamawi, al-Muqaddasi, and others in explaining the origins of place names.

The main part of the article analyzes a number of Persian–Tajik toponyms (including Khorasan, Khwarezm, Tabaristan, Khujand, Shushtar, Firuzkuh, etc.) based on historical sources and linguistic analysis, clarifying their roots and possible meanings. The author also emphasizes the relationship between language and culture, viewing toponyms as reflections of the social and natural history of a region.

Overall, the article has an analytical and historical character, addresses important issues of toponymy and etymology, and is of scientific value for further research into Persian–Tajik geographical names.

Keywords: etymology, toponymy, nomination, linguistics, geographical names, Arabic-language sources, Persian–Tajik, historical analysis, cultural studies.

Мукаддима. Решашиносӣ ё этимологияро дар адабиёти илмӣ ҳамчун як соҳаи махсуси илми забоншиносӣ чунин маънидод кардаанд: «Этимология аз калимаи юнонии «*etymon*» – «ҳақиқат» ва «*logos*» – «таълимот» берун гардида, ба ин маъниҳо корбасти мегардад: 1) муайян кардани баромади калима ё морфема; мушаххас намудани алоқаҳои ҳешутабории он бо калимаҳои дигар ё бо калимаҳои забони дигар; 2) як соҳаи забоншиносӣ, ки сохтори аввалӣ ва ибтидоии калима ва маъноҳои унсурҳои қадимии онро меомӯзад» [2, с.966].

Дар забоншиносии муосир шарҳи этимологӣ ва таърихӣ ҷойномҳо, асосан, аз нимаи дууми садаи XX оғоз ёфтааст. Асосҳои назариявии решашиносӣ дар осори таҳқиқии донишмандон, мисли В.И. Абаев, А.П. Дулзон, В.А. Никонов, А.И. Попов, А.В. Суперанская, В.И. Савина, А.Л. Хромов, Э.М. Мурзаев, Р.Х. Додихудоев ва дигарон мавриди назар қарор гирифтааст.

Таҳқиқи решашиносӣ ё этимологии ҷойномҳо, одатан, дар пояи маводи хаттӣ, ки аз осори мухталифи илмӣ ва ҷамъоварии маводи майдонӣ ба даст меояд, мавриди таҳлил ва таҳқиқ қарор мегирад. Танҳо бо роҳи таҳлили илмӣ бо истифода аз манобеи забонӣ, хусусан забонҳои маҳаллии ҳамон манотиқ метавон дар мавриди решашиносии номвораҳо қазоват кард. Чанд таҳқиқе, ки дар иртибот ба топонимияи манотиқи Тоҷикистон ё умуман Осиёи Миёна солҳои охир анҷом гирифтаанд, муҳаққиқони онҳо дар бахши таҳқиқи таърихӣ ва этимологии номҳо камтар муваффақ шудаанд. Маъмулан, дар таҳқиқи этимологӣ, пеш аз ҳама, қонуниятҳои мувофиқати дақиқи овоз, муайян кардани истисноҳои аз ин қонуниятҳо беруншаванда зарур мебошанд, зеро истисноҳои муайян дар мувофиқати овозии ҷойномҳо дар давраҳои мухталифи як забон ва ё забонҳои ба ҳам хеш бо сабабҳои маълум ва мушаххас ба вучуд меоянд. Танҳо дар сурати ба назар гирифтани ҳамаи ин сабабҳои объективӣ этимологияи ҳақиқии илмӣ калимаҳоро муқаррар кардан мумкин аст.

Одатан, дар забоншиносии муосир муайян намудани маъниҳои топонимияи як мавзеи ҷуғрофӣ яке аз вазифаҳои муҳими илми топонимикаи муосирро ташкил медиҳад. Масъала сари ин аст, ки ҷойномҳо ба ҷуз маъниҳои номӣ дорои маъниҳои луғавӣ низ мебошанд, ки дар бисёр ҳолатҳо нишонгари алоқамандии ин ё он ном ба табиат ва ҳаводиси иҷтимоӣ ҳастанд. Аз ҷиҳати дигар, ҷойномҳо ба сабаби хусусияти фарҳангӣ доштанишон ҳамеша як маъноӣ мушаххас ва вижаро ифода мекунанд.

Ба сурати умум, таърихи омӯзиши ҷойномҳо таърихи омӯзиши фарҳанги як миллатро ташкил дода, аз нишонаҳои фарҳангӣ ва фарҳангсозии як миллати пешқадам гувоҳӣ медиҳад. Маҳз ҳамин ҷанбаи муҳими забоншиносӣ ва фарҳангии ҷойномҳо донишмандони гузаштаи ҷуғрофияшиносро водор сохтааст, ки аз замони қадим на танҳо номҳои ҷуғрофиро зикр сабт намоянд, балки дар бисёр маврид кӯшиш ба ҳарч додаанд, ки этимологияи онҳоро низ шарҳу баён намоянд. Ҳарчанд тарзи кори онҳо дар баъзе ҳолат хусусияти илмӣ надошт, вале ин аввалин кӯшишҳое буд, ки инсон заминаҳои пайдоиши илми топонимика ва решашиносиро бунёд гузошт.

Адади маводи айниие, ки мо аз сарчашмаҳои боэътимоди ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII гирдоварӣ намудаем, зиёда аз 2000 номвожаи ҷуғрофиро ташкил медиҳад. Қойи тазаккур аст, ки аввалин иқдомот ва кӯшишҳои решашиносиро на танҳо нисбат ба калимаҳои арабӣ, балки нисбат ба ҷойномҳои форсӣ-тоҷикӣ, ки дар ин сарчашмаҳо зикр шудаанд, мо дар осори ин ҷуғрофиядонон дарёфт мекунем. Чунончи таҳқиқ нишон медиҳад, бисёре аз ҷойномҳои форсӣ-тоҷикӣ дар ин гуна осор аз ҷиҳати маъно муайян гардида, ҳатто ба қонуниятҳои мушаххаси забонӣ низ ишора шудааст. Ин равиши кори онҳо барои топонимикаи таърихӣ, муайян намудани этимологияи бисёре аз ҷойномҳои форсӣ-тоҷикӣ, ки ҳанӯз маъно ва решаи онҳо муайян нагардидааст, аҳамияти бузурги забоншиносӣ ва фарҳангӣ дорад.

Он чи мавриди тазаккур мебошад, ин аст, ки ҷойномҳои форсӣ-тоҷикие, ки ҷуғрофияшиносони арабизабон дар осори худ зикр намудаанд, пеш аз ҳама, бисёре аз онҳоро худ онҳо гирдоварӣ намуда, ё аз сарчашмаҳои боэътимоди пеш аз худ иқтибос кардаанд. Чунин номвожаҳо, чи тавре таҳлили забоншиносӣ онҳо собит месозад, аз назари грамматикӣ ва аз ҷиҳати маъноӣ мухталиф мебошанд. Мо дар ин ҷо танҳо барои намуна ва исбот сохтани ақидаи худ ба баъзе аз ҷойномҳои форсӣ-тоҷикӣ, ки дар осори ҷуғрофияшиносони арабизабон мавриди кӯшишҳои решашиносӣ қарор гирифтаанд, чун мисол ишора намудаем.

Намунаи бархе аз номвожаҳои ҷуғрофие, ки донишмандони арабизабон кӯшиши аввалини решашиносӣ ва грамматикӣ онҳоро кардаанд, аз ин қарор мебошад:

Хуросон [خراسان / Ḥurāsān] - кишварест густарда, ки шаҳрҳои муҳим, аз ҷумла Нишопур, Ҳирот, Марв - маркази Хуросон - Балх, Толиқон, Насо, Абевард, Сарахс ва ғайраро дар бар мегирад... [15, ҷ.2, с.436].

Дар сарчашмаҳои таърихӣ Хуросон дар забони форсии бостон ба маънои «ховарзамин» мавриди истифода қарор гирифтааст. Ин номвожаи ҷуғрофӣ аз форсии миёна «*xurāsān*» ва паҳлавии «*xvarāsān*» ба форсии бостон «*xvar-āsāna*» рафта мерасад, ки аз решаи «**xvar*»-«офтоб, хуршед» ва «*āsān*»-аз феъли «омадан» буда, маъноаш «кишварест, ки офтоб аз он ҷо тулуъ мекунад» [3, с. 493].

Ёкути Ҳамавӣ доир ба ихтилофи номгузории Хуросон чунин қайд мекунад: «Вақте забонҳо дар Бобул ба ҳам омехта шуданд, Хуросон ва Ҳайтал фарзандони Олам ибни Сом ибни Нӯҳ аз он баромада, ҳар кадом дар сарзамине фуруд омад, ки сипас ба номи ӯ мансуб шуд. Ҳайтал дар болои рӯди Ҷайхун ва Хуросон дар шаҳрҳое, ки зери рӯди Ҷайхун буданд, фуруд омаданд» [15, ҷ.2, с.436].

Сипас Ёкути Ҳамавӣ маънои ҷолибе аз Хуросонро пешкаш кардааст, ки, қомилан, бо шарҳи этимологии забоншиносони муосир мутобиқат мекунад. Ӯ мегӯяд: «Чунин гӯянд, ки «хур» ба форсии дарӣ номи «офтоб» ва «асон» ба маънии «асл ва макони чизе» аст» [15, ҷ.2, с. 436-441].

Аз ин дидгоҳи Ёкути Ҳамавӣ чунин бардошт мешавад, ки шакли дурусти Хуросон «Хуристон» (*хур+истон/стон = сарзамини тулуи хуршед – Ҳ.Ш.*) будааст, чун «асл ва макони чизе» маънои «истон» мебошад.

Ёкути Ҳамавӣ, инчунин, маънои дигареро низ пешниҳод намудааст, ки таҳқиқ меҳодад. Вай мегӯяд: «Ҳамчунин, гӯянд, ки маънои Хуросон «осонхӯр» бошад, зеро «хӯр» феъли амри «хӯрдан» ва «осон» ба маънои «саҳлу осон» бошад...» [15, ҷ.2, с. 436-441].

Хулоса, ин номвожаи ҷуғрофӣ тоҷикиасл буда, дар асл Хуристон ба маънои «ҷойе, ки хуршед дар он баланд мешавад», мебошад. [15, ҷ. 2, с. 436, 441; 11, с. 426, 452; 10, с. 253, 281, 315; 13, ҷ. 2, с. 260; 12, с. 18, 39, 34, 55, 119, 169, 236, 234].

Хоразм / Хворазм [خوارزم / Ḥwārazm] - номи шаҳри алоҳида набуда, балки номи тамоми навоҳиест, ки шомили он сарзамин мебошанд. Қасабаи бузурги онро имрӯз Ҷурҷония меноманд... ва мардуми онҳо онро Гургонҷ гӯянд...» [15, ҷ.2, с. 492].

Пеш аз он ки Ёкути Ҳамавӣ ба шарҳи номи Хоразм пардозад, маълумоти ҷолибе дар мавриди овозшиносии қисмати аввали он, яъне талаффузи «вов»-и маъдула овардааст, ки чунин мебошад: «Ҳарфи аввали он (х) байни замма (у) ва фатҳа (а) талаффуз шуда, ҳарфи (алиф) нодуруст ва ба сурати «дуздида» талаффуз мешавад» [15, ҷ.2, с. 492]. Чунин талаффузи «вов»-и маъдула имрӯз ҳам дар байни мардуми форсиабон, аз ҷумла, Тоҷикистону Афғонистон маъмул аст.

Ҷуғрофияшиносони арабиабон, аз ҷумла Мақдисӣ ва Ёкути Ҳамавӣ дар маънои ин ном ривояти таърихиеро зикр намуда, решаи онро аз калимаҳои «хвор» ба маънои «гӯшт» ва «разм» ба маънои «ҳезум» донистаанд, ки ба гумони зиёд, асоси илмӣ дошта наметавонад.

Ривояти зикрнамудаи Мақдисӣ ва Ёкути Ҳамавӣ чунин аст: «Яке аз подшоҳони пешин бар ҷаҳорсад нафар аз хосони худ хашмгин шуд ва дастур дод, то онҳоро ба ҷойе дур аз ободӣ фиристанд, ки сад фарсах аз ободӣ дур бошад. Дар он атроф чунин ҷойе наёфтанд, ба ҷуз Кос, ки яке аз шаҳрҳои Хворазм аст. Онҳоро дар ин ҷо партофтаву баргаштанд. Пас аз муддате шох ба ёди онҳо афтод ва ба гурӯҳе дастур дод, ки аз эшон ҷустуҷӯ кунанд. Чун омаданд, диданд, ки куҳхое (*хонаҳои хурд аз най ва гил – Ҳ.Ш.*) сохта, бо моҳигирӣ зиндагӣ мекунанд ва атрофашон ҳезуми бисёр гирд овардаанд. Чун аз ҳоли эшон пурсиданд, гуфтанд, ки гӯшт ва ҳезум дорем. Онро бо ин пӯхта меҳурем. Пас онҳо ба назди подшоҳ баргашта, ба ӯ хабар доданд. Ё он ҷоро Хворазм номид, зеро ба забони хоразмиён гӯшт «хвор» ва ҳезум «разм» бошад, ки дар якҷоягӣ «хворразм» мешавад, ки як ҳарфи «р»-ро барои сабуқӣ партофтаанд...» [15, ҷ. 2, с. 492, 496; 11, с. 455, 481, 517; 10, с. 297, 299, 214, 301, 338; 13, ҷ. 2, с. 284-286; 12, с. 38, 40, 243, 259].

Дар байни забоншиносон дар бораи этимологияи Хоразм ихтилофи назар вучуд дорад. Бархе донишмандон Хоразмро «сарзамини офтобӣ» низ маънидод кардаанд. Донишмандони дигар гуфтаанд, ки решаи он «*hvara-zam/zmi» – ба маънои «сарзамини ҳосилхез» ё мураккаб аст аз «hvar» – «паст» ва «zam» – «замин», яъне «сарзамини паст» аст. Ин маъно бо мавқеияти ҷуғрофии Хоразм, ки дар заминҳои пасти канори рӯди Омӯ қарор гирифтааст, мувофиқат мекунад. Дар форсии бостон Хоразмро «Hwārazmīš» ва дар авастии онро «X̌āirizem» мегуфтаанд [8, с.49].

Табаристон [طبرستان / Ṭabaristān] – номи қисмати аз сарзаминҳои байни кӯҳҳои Албурз ва дарёи Мозандарон аст. Ёкути Ҳамавӣ онро чунин васф кардааст: «Табаристон яке аз кишварҳои васеъ аст, ки аксари навоҳии он кӯҳистон мебошад. Шаҳрҳои маъруфаш Деҳистон, Ҷурҷон, Астаробод, Омул, ки қасабааш аст, Сория ва Шолус мебошанд... Кишвари Табаристон муҷовири Ҷилон ва Дайламон аст ва ҳудуди он Рай, Кумис, Баҳр (*Ҳазар*), билоди Дайлам ва Ҷил аст...» [15, ҷ.4, с.17]. Истаҳрӣ дар «ал-Масолик» аввалин бор нақшаи Дайлам ва Табаристонро рӯйи қоғаз оварда, Табаристонро замини қобили кишоварзӣ муаррифӣ мекунад [Истаҳрӣ 1870, с. 204]. Мақдисӣ Табаристонро дорои кӯҳҳои зиёд ва борони фаровон васф карда, шаҳри Омулро қасабаи он донистааст... [13, ҷ.2, с.359].

Муҳаққиқон решаи Табаристонро баргирифта аз калимаи «табар» медонанд, ки дар осори ҷуғрофии арабиабон бо ду шакл: طبرستان ва تبرستان сабт шудааст.

Ҷуғрофияшиносони арабиабон дар навбати худ ин калимаро баргирифта аз «табар»-и ҳезумшиканӣ дониста, бар ин боваранд, ки мардуми он сарзамин ба муносибати ҷангалҳои анбӯх ва истифода аз табар, Табаристонро сарзамини ҳезумшиканон донистаанд, аз ҷумла Ёкути Ҳамавӣ чунин менигорад: «Табаристон аз калимаи «табар», ки вожаи форсӣ аст, гирифта шудааст. Дар забони форсӣ табар ба чизе гуфта мешавад, ки бо он ҷӯб ва амсоли онро мешикананд ва маънои «истон» - «мавзеъ» ё «ноҳия» мешавад, пас, маънояш гӯё «мавзеъ ё ноҳияи табар» аст...» [15, ҷ.1, с.17-21].

Сипас Ёкути Ҳамавӣ ривоятро дар мавриди номгузории Табаристон аз забони донишмандони форс нақл мекунад, ки чунин аст: «Аз олимони муътамади форс ривоят аст, ки дар лашкари яке аз Кисроҳо сарбозони ҷинойткоре, ки ба онҳо ҳукми қатл дода буданд, аз шох талаби бахшиш карданд. Кисро бо вазирони хеш машварат карда, аз шумораи гунаҳкорон

пурсид. Гуфтанд, ки шумораашон хеле зиёд аст. Кисро гуфт: «чойгоҳе фароҳам оред, то онҳоро дар он ҷо ҳабс кунам». Пас аз кофтукови зиёд маконе муносибтар аз мавзеи кӯхистони Табаристон наёфтанд ва мавқеи он чойро ба Кисро расониданд. Кисро амр дод, то ҳамаи гунаҳкоронро ба он мавзеъ бурда, ҳабс кунанд. Имрӯз он мавзеъ кӯҳи беодам мебошад. Баъди як сол Кисро аз ҳоли гунаҳкорон пурсид ва гурӯҳеро барои боҳабар шудан аз аҳволи онҳо фиристод. Вақте ба назди эшон омаданд, диданд, ки зиндаанд, вале аҳволашон бад аст. Аз онҳо пурсиданд, ки чӣ меҳоҳед? Аз сабабе ки он кӯҳ анбӯҳи дарахтоне буд, ки аз миёни онҳо гузаштан душвор буд, гуфтанд: «табарҳо, табарҳо». (Пасванди) «ҳо» дар тамоми каломи форс аломати ҷамъ аст, яъне табари бисёр меҳоҳем, то бо онҳо дарахтонро бибурем ва аз онҳо хона бисозем. Вақте ба Кисро мочароро хабар доданд, фармон дод, то ҷанде меҳоҳанд, ба онҳо табар бурда шавад. Сипас баъди як соли дигар боз барои боҳабар шудан аз аҳволи онҳо касеро фиристод. Вақте омаданд, диданд, ки ҳамаи онҳо хона сохтаанд. Боз аз онҳо пурсиданд, ки чӣ меҳоҳед? Гуфтанд: «занон, занон», яъне зан меҳоҳем. Ба Кисро хабар доданд. Ӯ фармуд, то заноне, ки дар маҳбасанд ба назди онҳо бурда шаванд. Пас аз ҷанде, бар асари таносул теъдоди онҳо афзуд ва он мавзеъ ба номи «Табарзанон» маъруф гашт. Сипас ин лафз муарраб гашта, Табаристон шуд. Ин ривояти форсхост» [15, ҷ.1, с.17-21].

Дар идомаи ин ривоят Ёкути Ҳамавӣ онро беасос ва омиёна доништа, фикри худро чунин баён мекунад:

«...Ин ривояти форсхост, аммо он чи назди ман ба ҳақиқат наздиктар аст ва мушоҳида ҳам онро таъйид мекунад, ин аст, ки аҳли ин кӯхистон пайваста дар ҷанг ҳастанд ва аксарият, балки тамоми силоҳи онҳо табар мебошад, ҳатто қариб тамоми дарвешу бой ва хурду бузург дар дасташон табар доранд. Гӯё аз зиёд истифода бурдани табар ин мавзеъ Табаристон ном гирифтааст. Маънои Табаристон бе таъриб ҳам «макони табарҳо» мешавад...» [15, ҷ.1, с.17-21].

Аз нигоҳи муаррихон ва муҳаққиқони муосир номи Табаристон муарраби «Топуристон / Тапуристон» мебошад, ки ишора ба сарзамини сукувати қавми «тапур»-ро дорад [14, с. 20-21]. Тапурҳо қавме будаанд, ки дар даврони Фарҳоди I-и Ашконӣ аз Парсух (*Parthuene*) ба манотиқи марказии ҷануби дарёи Ҳазар (*имрӯза Мозандарон – Ҳ.Ш.*) кӯч бастаанд. Тапурҳо бо қавми Оморд омезиш ёфта, дар якҷоягӣ бо ҷомеаи ориёӣҳо қавмиати имрӯзаи мозандарониро ташкил доданд [9, ҷ.2, с. 766].

Хучанда / Хучанд [خجندہ / Hujandah] – имрӯза маркази вилояти Суғди Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дуҷумин шаҳри калони он ба шумор рафта, дар қаронаи ҷаби Сирдарё ва оғози дараи Фарғона воқеъ мебошад.

Ҷуғрофияшиносони араб дар мавриди Хучанд маълумоти ҷолиб додаанд, аз ҷумла Мақдисӣ онро чунин васф намудааст: «Шаҳри хушбоду ҳаво аст. Хуштар аз он дар ин сӯи рӯд нест. Наҳр аз мобайнаш мегузарад. Он дар марз буда, ба кӯҳ пайваст аст. Хирадмандон онро сутуда ва шоирон васфҳо кардаанд...» [13, ҷ.2, с.272].

Истаҳрӣ Хучандро ҷузъе аз Фарғона доништа, чунин мегӯяд: «Хучанда дар ҳамсоғии Фарғона қарор дорад ва бо вучуди он ки минтақаи ҷудогона аст, аммо мо онро дар ҷузъи Фарғона овардем. Ин ноҳия дар ғарби рӯди Шош (*Чоч*) воқеъ буда, тули он беш аз арзаш мебошад... Деҳаҳои Хучанда кам аст ва онро шаҳре ва қуҳандижест ва шаҳри он бисёр покиза мебошад. Дар он меваҳое ба бор меояд, ки бар меваҳои дигар навоҳӣ бартариат дорад...» [10, с.333].

Ёкути Ҳамавӣ мавқеи ҷуғрофии онро чунин баён кардааст: «Дар иқлими ҷорум буда, дар тули ҷуғрофии 92,5 дараҷа ва паҳноии 37 ва 1/6 дараҷа воқеъ гардидааст. Шаҳре маъруф дар Мовароуннаҳр бар қаронаи Сайхун буда, аз он то Самарқанд ба самти шарқ якрӯза роҳ аст» [15, ҷ.2, с. 433-434].

Дар бораи решаи вожаи Хучанд, ки дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабон ба шакли Хучанда сабт шудааст, ихтилоф вучуд дорад. Ин вожа аз аввали асри VII-и мелодӣ бо ҳамин ном дар сарчашмаҳои суғдӣ, паҳлавӣ, чинӣ ва арабӣ омадааст. Бархе маънои онро «мардуми саодатманд, болонишин ва амир» овардаанд. Гурӯҳи дигари донишмандон бар ин боваранд, ки вожаи Хучанд дар тули асрҳои гузашта дигаргун шуда, як замон «Искандарийя ал-Ақсо (*Искандарияи Дур*)», сипас «Антиахия» ва саранҷом «Хучанд» ном гирифтааст. Аввалин бор

дар солномаи чинии Тенсё (618-624 м) аз Хучанд бо номи «Гуй-чанта» ёд шудааст ва дар сарчашмаҳои суғдӣ, ки аз кӯҳи Муғ ба даст омадаанд, «Ку-чандӣ» номида шудааст. Муҳаққиқони муосир бар ин назаранд, ки Хучанд аз «xwara-kanta»-и забонҳои форсии бостон реша гирифта, маънояш «оғтобшаҳр ё шаҳри оғтоб» аст. Қисми аввали вожа «*xvar (хур)»-«оғтоб, хуршед» ва қисмати дуюми он «kanδ (када/канта)»-«шаҳр, деҳа» мебошад [8, с.230].

Чуғрофияшиносони араб, хусусан Ёкут барои вожаи Хучанд маънои дигареро бо истинод ба Ибни Фақиҳ аз забони ҳуди мардуми Хучанд пешниҳод намуда, мегӯяд:

و لم ار بلدة بازاء شرق،
و لا غرب بأزده من خجندہ
ہی الغراء تعجب من رآها
و ہی بالفارسیہ دل مزندہ

Тарчума: *(Ва надидеам шаҳреро дар Шарқу Фарб,*

Зеботар аз Хучанда.

Зебоияш ба ҳайрат андозад бинандаро,

Ва он ба форсист «дилмазанда».

(дар баъзе нусхаҳо “дилбаранда”) - Ҳ.Ш.) [15, ҷ.2, с.433-434].

Муҳаққиқи номшиноси рус Б.П. Лурйе Хучандро чунин маънидод кардааст: аз суғдии «kwc'nth» («хуҷант(a)») > «хуҷанд» - «самти дилпазир») [1, с. 40, 151], ки комилан, ба маънои пешниҳоднамудаи Ёкути Ҳамавӣ мутобиқат мекунад.

Тустар / Шуштар [تستّر / Tustar] – бузургтарин шаҳри Хузистон аст. Ёкути Ҳамавӣ онро вожаи форсӣ ва муарраби Шуштар (شوشتر) медонад [15, ҷ.2, с.37].

Дар мавриди решашиносии он аввалан сухани Заҷҷочиро оварда, онро беасос медонад ва чунин мегӯяд: «Заҷҷочӣ гӯяд: «Барои он чунин номида шуд, ки марде аз Бани Иҷл, ки ўро Тустар ибни Нун мегуфтанд, он шаҳро фатҳ кард, пас ба номи ў хонда шуд», ки албатта ин гуфта нодуруст аст».

Сипас дар асоси назари Исфаҳонӣ, вожаи Тустарро шарҳ медиҳад, ки бо назари муҳаққиқони муосир комилан мувофиқ аст. Ёкути Ҳамавӣ мегӯяд:

«Дуруст он аст, ки Исфаҳонӣ гуфтааст: «Шуштар шаҳрест дар Хузистон, муарраби Шуш (شوش)».

Боз меафзояд: «Маънои ин вожа «пок», «зебо» ва «хушобу ҳаво» аст. Шуштар ба маънии «афъал» (*сифати тафзилий дар дастури забони арабӣ - дараҷаи муқоисавии сифат дар забони тоҷикӣ* – Ҳ.Ш.) бошад, гӯё маънояш «анзаҳ», «атйаб» ва «аҳсан», яъне «поктар», «зеботар» ва «хушҳавотар» аст, зеро (*пасванди*) «-тар» (*дар форсӣ*) сифати тафзилий (*дараҷаи муқоисавии сифат*) месозад. Онҳо (*форсҳо*) «жабир»-ро «бузург» ва агар «акбар» гуфтани бошанд, «бузургтар» мегӯянд. Ин қоидаи умумӣ (*-и забони форсӣ*) мебошад» [15, ҷ.2, с. 38].

Гуфтан ба маврид аст, ки дар ин ҷо Ёкути Ҳамавӣ ба сифати дараҷаи муқоисавӣ сохтани пасванди «-тар»-и форсӣ ишора кардааст, ки то имрӯз ҳам ин пасванд дар забони тоҷикӣ айнан ҳамин вазифаро иҷро мекунад.

Чӯр / Гӯр [چور / Jūr] – шаҳрест бар бистфарсаҳии Шероз дар Форс. Шаҳри Гӯри бостонӣ ҳоло матрук монда, шаҳри кунунии Фирӯзобод дар секилометрии он қарор дорад. Ин шаҳр дар аввалҳои қарни III м бо дастури Ардашери Бобакон бунёд шудааст. Ардашер номи ин шаҳро Ардашерхурра (форсии миёна: «Ardašer Khwarrah»), ба маънои «фара ё хӯраи Ардашер» номидааст, аммо дар сарчашмаҳои чуғрофии арабизабон ин шаҳр ба номи Чӯр муарраби Гӯр ёд шудааст.

Ёкути Ҳамавӣ мегӯяд: «Форсҳо онро Гӯр талаффуз мекунанд ва «гӯр» дар форсӣ ба маънии «қабр» аст» [15, ҷ.2, с. 226-228].

Сипас Ёкути Ҳамавӣ сабаби тағйири номи Гӯрро ба Фирӯзобод чунин шарҳ медиҳад: «Азудуддавла ибни Бувайҳи Дайламӣ бештар барои сайру гашт ба он ҷо мерафт ва мардум мегуфтанд, «шоҳ ба Гӯр рафт», яъне шоҳ ба қабр рафт. Азудуддавларо ин ном хуш наомад, пас, онро Файрузобод номид...» [15, ҷ.2, с. 226-228].

Мавриди зикр аст, ки назар ба кашфиёти бостоншиносии шаҳри вайроншудаи Гӯр, номи шаҳри Гӯр метавонад ишора ба доираи будани ин шаҳри сосонӣ бошад. Вожаи санскритии «gola» ва вожаи форсии «гулӯла» (*ё худ қулӯла* – Ҳ.Ш.) гувоҳи он ҳастанд.

Фасо [فسا / Fasā] – шаҳрест дар Форс, ки хушхавотарини шаҳрҳои он бувад. Фосилааш то Шероз 4 марҳала аст... [15, ҷ.4, с.326]. Истахрӣ: «...Фасо калонтарин шаҳри кӯраи Доробчирд аст. Дар калонӣ қариб баробари Шероз аст, аммо аз Шероз дида хушхавотар ва биноҳои васеътар дорад...» [15, ҷ.4, с.326]. Дар катибаҳои Персополис аз Фасо бо номи «Pashia» ва «Bashi» ёд шудааст. Вожаи «Bashia» шакли эломии вожаи «Басо» мебошад. Бо далели набудани ҳарфи «п» дар забони арабӣ ин ном дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабон ҳамчун Фасо сабт шудааст.

Ёкути Ҳамавӣ ин вожаро форсӣ доништа, онро чунин маънидод мекунад: «Ин вожаи ачамист, ки форсҳо онро Басо [بسا] гӯянд ва маънояш ба забони форсҳо «боди шимолӣ» мешавад». Ёкути Ҳамавӣ дар идома Басоро ба ду вожа: «гармсер» ва «сардсер» ташбеҳ намуда, мегӯяд: «Ҳамзаи Исфаҳонӣ дар китоби «ал-Мувозана» нақл мекунад, ки нисбат додан ба ин шаҳро «басосерӣ» ва ба шаҳри Касноро «касосерӣ» мегӯянд, на «фасойӣ» ва «жасойӣ» ва «басосер» мисли қавли форсҳо «гармсер» ва «сардсер» аст...» [15, ҷ.4, с.327].

Фирӯзкӯх [فیروزکوه / Fīrūzkūh] – дижи бузург ва устуворест дар кӯхистони Ғурчистон байни Ҳирот ва Ғазна... Инчунин, диже дар кишвари Табаристон наздики Дунбованд низ Фирӯзкӯх ном дорад [15, ҷ.4, с.355]. Ёкути Ҳамавӣ онро чунин маънидод кардааст:

«Маънояш «кӯҳи кабуд» мешавад ва бештар онро бо ҳарфи «б»-и форсӣ (яъне «п») талаффуз мекунад. Маънои вожаи «бирӯза/пирӯза» ба забони мардуми Хуросон «кабуд» бошад» [15, ҷ.4, с.355].

Ҷӯбор [جوبار / Jūbār] – номи маҳаллаест дар Асбаҳон. Ҷӯ/ҷӯй вожаи форсӣ-тоҷикӣ буда, маънояш «ҷойест, ки дар он об равон аст». Ёкути Ҳамавӣ маҳз ба ҳамин маънои он ишора карда, мегӯяд: «Калимаи «ҷӯ» дар форсӣ «рӯди хурд» ва «бор» - «масил» ва «маҷро»-и обро гӯянд, пас, маънояш «маҷрои рӯди хурд» мешавад» [15, ҷ.23, с. 219].

Боҳарз [باخرز / Bāharz] – дар бораи таърихи ин сарзамин то сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабон чизе маълум нест. Аз ҷуғрофияшиносони араб Истахрӣ ва Ибни Ҳавқал онро бо номи «Қувоҳарз» сабт кардаанд [10, с. 256; 11, с. 433].

Ибни Хурдодбех Боҳарзро аз шаҳрҳои Нишопур гуфтааст [Хурдодбех 1889, с. 24].

Ёкути Ҳамавӣ онро кӯраи бузург, дорои 168 деҳа ва номи қасабаи онро Молин гуфтааст [15, ҷ.1, с. 395]. Ёкути Ҳамавӣ решаи ин калимаро паҳлавӣ доништа, онро чунин маънидод кардааст:

«Решаи он аз луғати паҳлавии «бодҳарза - بادهرزه» ба маънои «вазишгоҳи бодҳо» мебошад» [15, ҷ.1, с.395].

Ғаршистон / Ғарчистон [غرشستان / Gharshistān] – шаҳрест воқеъ дар Афғонистони имрӯза. Дар сарчашмаҳои ҷуғрофии арабизабон бо номҳои Ғаршистон, Ғарч ва бештар Ғарчушшор сабт шудааст. Ёкути Ҳамавӣ маънои онро «макони ғарш» гуфта, онро чунин васф мекунад:

«Ғариштон низ гуфта мешавад ва он вилоятест мустақил, ки султон надорад ва султоне ҳам ба он даст ёфта наметавонад. Ҳирот дар ғарб, Ғур дар шарқ, Марвруд дар шимол ва Ғазна дар ҷануби он аст» [15, ҷ.4, с. 24]. Сипас Ёкути Ҳамавӣ бо истинод ба қавли Мақдисӣ маънои решаи онро баён кардааст, ки мо ин ҷо сухани Муқаддасиро мустақиман, аз китоби худаи «Аҳсан-ут-тақосим» нақл мекунем:

«Номи он Ғарчушшор [غرج الشار] аст. Маънои «ғарч» - «кӯҳ/кӯхистон» ва маънои «шор» - «шоҳ» аст, яъне маънояш «кӯхистони шоҳ» мебошад. Имрӯз ҳам шоҳони он ҷойро «шор» мегӯянд. Мардуми авом онро Ғарчистон гӯянд ва он ноҳияест васеъ ва дорои деҳаҳои бисёр ва дорои даҳ минбар, ки муҳимтаринаш Абшин (дар нусхаи дигари китоб Афшин; Ёкут: Башир; Истахрӣ, Ибни Ҳавқал: Нишин сабт шудааст – Ҳ.Ш.) аст. Қароргоҳи шорҳо (шоҳҳо) низ дар ҳамин Абшин аст...» [13, ҷ.2, с. 309].

Истахрӣ онро чунин васф кардааст: «Ғарчушшор ду шаҳр дорад, яке Нишин (Ёкут онро аз Истахрӣ бо номи Башир зикр мекунад – Ҳ.Ш.) дигаре Сурмин, ки мақоми султон дар онҳо нест. Шор (шоҳ) дар деҳае бар кӯҳ бо номи Баликон қарор дорад...» [10, с. 271-272].

Бояд зикр намуд, ки вожаи «ғар, ғарч, ғарҷ ва ғалҷ» имрӯз ҳам дар кишварҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистон боқӣ мондааст. Ин вожа ба андешаи забоншиносон аз форсии бостон «*gari» - «кӯҳ, саҳра, теппа» маншаъ гирифтааст [4, с. 191-193].

Ҳамин тариқ, номвожаҳои форсӣ-тоҷикӣ сарчашмаҳои ҷуғрофӣи арабизабон мутааллиқи гурӯҳи забонҳои форсӣ мебошанд, ки ташаккул ва таҳаввули бештари онҳо таърихи тулониро доро буда, то имрӯз шакли таърихӣ худро аз даст надодаанд. Ин далели он аст, ки номгузорӣ аз ҷониби ниёгонамон дурусту бамавқеъ ва марбут ба муҳити ҷуғрофӣи шудааст, ки тағйир додану иваз кардани он ҳалалдори мазмуну шакл мегардад.

МАВОД ВА УСУЛҲОИ ТАҲҚИҚОТ

Маводи таҳқиқотро сарчашмаҳои ҷуғрофӣи арабизабони асрҳои IX–XIII, аз ҷумла осори Ёкути Ҳамавӣ, Макдисӣ, Истаҳрӣ ва Ибни Ҳавқал, инчунин, таҳқиқоти муосири забоншиносӣ ва этимологӣ ташкил медиҳанд. Дар асоси ин манбаъҳо зиёда аз 2000 номвожаи ҷуғрофӣ интиҳоб ва мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Дар раванди таҳқиқ усулҳои зерин истифода шуданд:

- **усули таҳлили таърихӣ**, ки барои омӯзиши пайдоиш ва таҳаввули номвожаҳо дар сарчашмаҳои гуногун ба кор рафт;
- **усули муқоисавӣ-таърихӣ**, ки имкон дод робитаи шаклҳои гуногунро як ном ва тағйироти овозӣ дар давраҳои мухталиф муайян карда шавад;
- **усули этимологӣ**, ки барои ошкор кардани реша ва маънои аслии ҷойномҳо истифода гардид;
- **усули тавсифӣ-таҳлилӣ**, ки барои шарҳи хусусиятҳои забонӣ, маъноӣ ва фарҳангии топонимҳо ба кор бурда шуд;
- **усули семантикӣ**, ки барои таҳлили маъноҳои луғавӣ ва рамзии номвожаҳо истифода гардид.

Натиҷаҳо. Таҳқиқ нишон дод, ки сарчашмаҳои ҷуғрофӣи арабизабони асрҳои IX–XIII дар баробари сабти ҷойномҳо, дар бисёр ҳолатҳо кӯшиши шарҳи этимологияи онҳо низ доранд. Баъзе аз ин шарҳҳо бо натиҷаҳои этимологияи муосир мувофиқат меkunанд, вале қисме хусусияти ривоятӣ ва ғайриилмӣ доранд.

Муайян гардид, ки ҷойномҳои форсӣ-тоҷикӣ дар ин манбаъҳо дорои қабатҳои маъноӣ ва таърихӣ буда, инъикоси робитаи забон, фарҳанг ва муҳити ҷуғрофӣи мебошанд. Истифодаи усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ ва таҳлили фонетикӣ барои барқарор кардани решаи онҳо аҳамияти асосӣ дорад.

Дар маҷмӯъ, ин сарчашмаҳо манбаи муҳими омӯзиши топонимияи форсӣ-тоҷикӣ ва таърихи этимология ба шумор мераванд.

Муҳокима. Таҳлили маводи таҳқиқшаванда нишон медиҳад, ки сарчашмаҳои ҷуғрофӣи арабизабони асрҳои IX–XIII дар баробари аҳамияти иттилоотӣ худ, барои омӯзиши таърихӣ-этимологияи топонимияи форсӣ-тоҷикӣ манбаи дорои арзиши баланди илмӣ мебошанд. Дар онҳо ҳам унсурҳои тавсифӣи ҷуғрофӣи ва ҳам кӯшишҳои шарҳи этимологӣ мушоҳида мешаванд, ки сатҳи илмӣи онҳо нобаробар аст.

Муқоисаи маводи мазкур бо принципҳои этимологияи муқоисавӣ-таърихӣ нишон медиҳад, ки як қисми шарҳҳо ба мушоҳидаи маъноӣ, таҳлили морфологӣ ва анъанаи забонӣ таъсирдоранд ва метавонанд ҳамчун пешзаминаи тафаккури этимологияи давраи классикӣ арзёбӣ шаванд. Дар баробари ин, як қатор тафсирҳо хусусияти этимологияи халқӣ дошта, аз қонуниятҳои фонетикӣи таърихӣ ва меъёрҳои реконструксияи забонӣ дур мебошанд.

Дар ин замина, арзиши асосии сарчашмаҳо на дар дурустии мутлақи этимологияҳои пешниҳодшуда, балки дар ҳифзи шаклҳои қадимии номвожаҳо ва инъикоси аввалин кӯшишҳои таҳлили забонӣ зоҳир мегардад. Ин мавод барои бозсозии таҳаввули фонетикӣ, маъноӣ ва фарҳангии топонимияи форсӣ-тоҷикӣ аҳамияти назаррас дорад ва метавонад ҳамчун пояи муқоисавӣ дар таҳқиқоти муосири забоншиносӣ истифода шавад.

ХУЛОСА

Таҳқиқ нишон дод, ки осори ҷуғрофияшиносони арабизабони асрҳои IX–XIII манбаи муҳими омӯзиши топонимияи форсӣ-тоҷикӣ ва таърихи этимологияи он ба шумор меравад. Дар ин сарчашмаҳо на танҳо шаклҳои қадимии ҷойномҳо ҳифз шудаанд, балки кӯшишҳои аввалини шарҳи маъно ва решаи онҳо низ мушоҳида мегардад.

Муайян гардид, ки як қисми этимологияҳои пешниҳодшуда бо натиҷаҳои забоншиносии муосир мувофиқат дошта, қисми дигар хусусияти ривоятӣ доранд ва аз меъёрҳои илмӣ этимологияи муқоисавӣ-таърихӣ дур мебошанд. Бо вучуди ин, ҳамаи онҳо барои дарки тасаввуроти забонӣ ва фарҳангии давраи худ аҳамияти муҳим доранд.

Дар маҷмӯъ, омӯзиши ин сарчашмаҳо имконият медиҳад, ки таҳаввули таърихӣ, маъноӣ ва фарҳангии ҷойномҳои форсӣ-тоҷикӣ равшантар барқарор карда шавад ва барои таҳқиқоти минбаъдаи топонимика заминаи бозғатимоди илмӣ фароҳам гардад.

Адабиёт

1. Лурье, Б.П. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимики [Текст]: Дисс... канд. фил. наук / Б.П. Лурье. – СПб., 2004. – 305 с.
2. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск, «Современный литератор», 2003. – 975с.
3. Расторгуева, В. С., Эдельман, Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 1. [Текст] / В.С.Расторгуева, Д.И. Эделман. – М.:Восточная литература РАН, 2000. – 327 с.
4. Расторгуева, В.С., Эдельман, Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 3. [Текст] / В.С.Расторгуева, Д.И. Эделман. – М.:Восточная литература РАН, 2007 – 409 с.
5. Ҳайбулоев, Ш. Пасвандҳои номвожасози форсӣ-тоҷикии дорои маъноӣ луғавӣ дар осори ҷуғрофии арабизабон. Паёми Донишгоҳи забонҳо (Маҷаллаи илмӣ) силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих / Ш.Ҳайбулоев. – Душанбе, 2024. № 3(55). – С. 87-94.
6. Ҳайбулоев, Ш. Таҳқиқи лексикӣ ва семантики номвожаҳои форсӣ-тоҷикӣ дар осори ҷуғрофии арабизабони асрҳои IX-XIII. Паёми Донишгоҳи забонҳо (Маҷаллаи илмӣ) силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих / Ш.Ҳайбулоев. – Душанбе, 2025. № 2(58). – С. 156-162.
7. Ҳомидов, Д. Фарҳанги мухтасари гидронимҳои эрониясли Мовароуннахр [Матн] / Д.Ҳомидов. – Душанбе: Маориф, 2013. – 140 с.
8. MacKenzie, D.N. A Concise Pahlavi Dictionary [Text] / D.N. MacKenzie. – London, 1971. – 236p.
9. The Cambridge History of Iran. Vol.2: The Median And Achaemenian Periods. edited by Ilya Gershevitch. Cambridge University Press, 1985.– 929 p.
10. أبو اسحاق ابراهيم بن محمد الفارسي الاصطخري. المسالك و الممالك / الاصطخري الفارسي بن محمد ابراهيم أبو اسحاق. – ليدن: مطبعة بريل، 1870 م. – 348 ص.
11. أبو القاسم ابن حوقل. كتاب المسالك و الممالك / ابن حوقل أبو القاسم. – ليدن: مطبعة بريل، 1872 م. – 406 ص.
12. أبو القاسم عبيدالله بن عبدالله بن خرداذبه. المسالك و الممالك / ابن خرداذبه بن عبدالله عبيدالله أبو القاسم. – ليدن: مطبعة بريل، 1889 م. – 308 ص.
13. أبو عبدالله محمد المقدسي. أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم / محمد المقدسي أبو عبدالله. – ليدن: مطبعة بريل، 1906 م. – 496 ص.
14. حسين اسلامي. تاريخ دو هزار ساله ساری / اسلامي حسين. – قايم شهر، 1372 هـ. – 431 ص.
15. شهاب الدين ياقوت بن عبدالله الحموي. معجم البلدان ج 1-5 / الحموي عبد الله ياقوت شهاب الدين. قدم له و شرحه و وضع فهرسه الدكتور صلاح الدين الهواري. – بيروت: المكتبة العصرية، 2014 م. – 670 ص.

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҳайбулоев Шамсидин Аҳлидиновӣ - Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улughзода, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи филологияи Шарқи Наздик. **Нишонӣ:** 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон шаҳри Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. **Телефон:** (+992) 988509098. **E-mail:** shams-92@mail.ru. ORCID 0009-0002-8121-7238

Сведения об авторе: Ҳайбулоев Шамсидин Аҳлидиновӣ – Тадҷикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улughзаде, кандидат филологических наук, доцент кафедры ближневосточной филологии. **Адрес:** 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. **Телефон:** (+992) 988509098. **E-mail:** shams-92@mail.ru. ORCID 0009-0002-8121-7238

About the author: Haibuloev Shamsidin Ahlidinovich – Tajik International University of Foreign Languages names after Sotim Ulughzoda, Candidate of philological sciences, associate professor of the Department of the Middle Eastern Philology. **Address:** 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Muhammadiyev str., 17/6. **Phone:** (+992) 988509098. **E-mail:** shams-92@mail.ru. ORCID 0009-0002-8121-7238

Донишгоҳи давлати молия ва иқтисоди Тоҷикистон

Пасвандҳои забони англисӣ ба мисли пасвандҳои забони тоҷикӣ се давраи таърихиро гузаронида бошанд ҳам вале давра ба давра бо ташакул ёфтани забони англисӣ онҳо низ то ба имрӯз қорбурд мегарданд.

Аз ҷиҳати басомад, пасвандҳои англисии қадимаро аз якҷанд маъхазҳо метавон дарёфт намуд: баъзе пасвандҳои қадима, ки каммаҳсул буданд, аммо ба ҳар сурат метавонистанд дар таркиби баъзе калимаҳо ҳамчун пасванди каммаҳсул ё беаҳсул истеъмол шаванд; пасвандҳои воқеӣ буда, ки аз забонҳои прото-ҳиндуаврупоӣ ва протогерманӣ мерос мондаанд; пасвандҳои нав ва решаҳои морфема, ки баъдан ба протогерманӣ ва англисии қадим ҳангоми соддагардонии шакли морфологии калима пайдо шудаанд, истифода мешаванд.

Рисолати пасвандҳо дар ҳама давраи замон ба реша ё асоси калима илова гардида, сохтани калимаи нав аст. Дар забони англисии қадим пасвандҳо аз нигоҳи қобилияти ҳиссаҳои нутқ созишавон ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешуданд: пасвандҳои исмсоз ва сифатсоз. Ба пасвандҳои исмсоз асосан он исмҳое дохил мешуданд, ки ифодакунандаи номи ашё буданд. Гузашта аз ин, исмҳои маънӣ низ ба воситаи пасвандҳо сохта мешуданд.

Калидвожаҳо: Пасвандҳои забони англисӣ, беаҳсул, сермаҳсул, исм, сифат, таърихи пайдоиш, калима, морфология.

ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ НЕКОТОРЫХ АНГЛИЙСКИХ СУФФИКСОВ

Суффиксы английского языка, как и суффиксы таджикского языка, прошли три исторических периода, но периодически с формированием английского языка используются и по сей день.

С точки зрения частоты древнеанглийские суффиксы можно найти в нескольких источниках: некоторые старые суффиксы были менее продуктивными, но все еще могли использоваться как менее продуктивные или непродуктивные суффиксы в некоторых словах; являются реальными суффиксами, унаследованными от праиндоевропейских и прагерманских языков; Используются новые суффиксы и морфемные корни, которые позднее появились в прагерманском и древнеанглийском языках в процессе упрощения морфологической формы слова.

Функция суффиксов заключается в создании новых слов путем их постоянного добавления к корню или основе слова. В древнеанглийском языке суффиксы делились на две большие группы в зависимости от их способности образовывать части речи: суффиксы, образующие существительные, и суффиксы, образующие прилагательные. К суффиксам, образующим существительные, в основном относились существительные, обозначающие название предмета. Кроме того, имена собственные также образовывались с помощью суффиксов.

Ключевые слова: суффиксы английского языка, непродуктивный, продуктивный, существительное, прилагательное, история происхождения, слово, морфология.

THE HISTORY OF THE ORIGIN OF SOME ENGLISH SUFFIXES.

The suffixes of the English language, like the suffixes of the Tajik language, have gone through three historical periods, but periodically with the formation of the English language are used to this day.

In terms of frequency, Old English suffixes can be found in several sources: some old suffixes were less productive, but could still be used as less productive or unproductive suffixes in some words; are real suffixes inherited from Proto-Indo-European and Proto-Germanic languages; New suffixes and morphemic roots are used, which later appeared in Proto-Germanic and Old English in the process of simplifying the morphological form of the word. The function of suffixes is to create new words by constantly adding them to the root or base of the word.

In Old English, suffixes were divided into two large groups depending on their ability to form parts of speech: suffixes that form nouns and suffixes that form adjectives. The suffixes that formed

nouns mainly included nouns that denoted the name of an object. In addition, proper names were also formed with the help of suffixes.

Keywords: English suffixes, non-productive, productive, noun, adjective, history of origin, word, morphology.

Пасвандҳои забони англисӣ ба мисли пасвандҳои забони тоҷикӣ се давраи таърихиро гузаронида бошанд ҳам вале давра ба давра бо ташакул ёфтани забони англисӣ онҳо низ то ба имрӯз қорбурд мегарданд. Пасвандҳо дар забони англисии қадим нақши муҳим доштанд, ва инро забоншиносии рус Б. А. Илиш дар китоби худ дар бораи таърихи пайдоиши пасвандҳои забони англисӣ чунин маълумот додаст: «Бештари пасвандҳои забони англисӣ аз забонҳои гуногун, аз ҷумла аз забонҳои латинӣ, фаронсавӣ, готӣ, олмонӣ, скандинавияг ба забони англисӣ ворид шудаанд» [57].

Пасвандҳо дар созмони калимаҳо дар забони англисии қадим нақши калон доштанд. Пасвандҳо на танҳо ба иваз кардани маъноӣ луғавии калима қодир буданд, балки онро бо як ҳиссаи дигари нутқ низ таҳвил дода метавонистанд. Пасвандҳо бештар дар ташаккули исм, сифат ва феълҳо о истифода мешуданд, масалан, забоншинос Е. В. Иванова қайд мекунад, ки «Пасвандҳо маъноӣ грамматикӣ ва луғавиро соҳиб буда, маъноӣ грамматикӣ онҳо дар тақриби ин ё он ҳиссаи нутқ бозтоб мегардад [154].

Оид ба пасвандҳои номбаршуда олимони дохиливу хориҷӣ ба мисли Рустамов Ш, Саймиддинов Д, Илиш Б. А, Иванова Е. В, Расторгуева В.С, Кабиров Ш ва дигарон ибрози андеша намуда, доир ба давраи таърихӣ пешвандҳоро пасвандҳо як зумра қорҳои илмӣ худро ба сомон расонидаанд.

Аз ҷиҳати басомад, пасвандҳои англисии қадимро аз якҷанд маъхазҳо метавон дарёфт намуд: баъзе пасвандҳои қадима, ки каммаҳсул буданд, аммо ба ҳар сурат метавонистанд дар таркиби баъзе калимаҳо ҳамчун пасванди каммаҳсул ё бемаҳсул истеъмол шаванд; пасвандҳои воқеӣ буда, ки аз забонҳои прото-ҳиндуаврупоӣ ва протогерманӣ мерос мондаанд; пасвандҳои нав ва решаҳои морфема, ки баъдан ба протогерманӣ ва англисии қадим ҳангоми соддагардонии шакли морфологӣ калима пайдо шудаанд, истифода мешаванд.

Забоншинос В.С. Расторгуева пасвандҳои забони англисии қадимро ҳамчун унсурҳои фаъоли калимасоз қайд намуда, таъкид бар он мекунад, ки онҳо бештар дар сохтани ҳиссаҳои нутқи мустақил – исм, феъл ва сифат таъсири амиқи худро гузоштанд [146]. Дар феълсозӣ онҳо тоандозае қамаҳсул буданд. Бештари феълҳои ба воситаи пасвандҳо сохташуда, аз як реша иборат буда, дар таркибашон пасвандҳои, -i / j- доро мебошанд, масалан: *tæl- i-an*, *mōt-i-an*, англисӣ *qadim tellan*, *mētan* - решагӣ *adim talu*, *ze-mot*. Сифати феълии II ба воситаи пасвандҳои сермаҳсули -ō- ё -ōj- сохта шудаанд: *hop-ō-jan*, *luf-ō-jan*, англисии қадим *hooru*, *lufian* аз исмҳои *hopa*, *lufu* (англисӣ нав: *tell-гуфтан*, *bigū*, *meet- мулоқот*, *hope-умед*, *love- ишқ*, *муҳаббат*) ва ғ.

Сермаҳсулии пасванди -ōj- дар ташаккули феълҳо бештар мушоҳида мегардид. Ба воситаи ин пасванд сохта шудани феълҳои нав дар забони англисии давраи миёна низ идома ёфта, бо мурури замон он ба як пасванди архаизмӣ ё аз истеъмолбаромада мубаддал гашт. Масалан -t дар калимаи *meaht* забони англисӣ қадим бо гузашти замон ба таҳаввул дучор шуда, дар збони англисии нав дар шакли *might* роиҷ гардид.

Рисолати пасвандҳо дар ҳама давраи замон ба реша ё асоси калима илова гардида, сохтани калимаи нав аст. Дар забони англисии қадим пасвандҳо аз нигоҳи қобилияти ҳиссаҳои нутқ созишашон ба ду гурӯҳи калон ҷудо мешуданд: пасвандҳои исмсоз ва сифатсоз. Ба пасвандҳои исмсоз асосан он исмҳои дохил мешуданд, ки ифодакунандаи номи ашё буданд. Гузашта аз ин, исмҳои маънӣ низ ба воситаи пасвандҳо сохта мешуданд.

Дар байни пасвандҳои ифодакунандаи "исмҳои агент" якҷанд пасвандҳои бемаҳсул низ буданд, ба монанди пасванди -a тавре ки дар ҷинсӣ мардона- *a-*, *stem hunta* (*hunter-сайёд* забони англисӣ имрӯза), дар ибтидо пасванди феълии замони ҳозира, масалан, забони англисӣ *kūhna frēond*, *fiend*, *hælend* (забони англисӣ имрӯза *friend-дӯст*, *fiend-дев*, *saviou-начоддиханда*) ва ғ; дар ташаккули калима баъдтар ба ҷои он иваз карда шудани - *ere*, пасванди пайдоиши ҳиндуаврупоӣ, ки ҳосилноки он пас аз қабули калимаҳои сершумори латинӣ бо ҳамон пасванд

афзудааст, масалан *scōlere*, *sutere* олимони нави, Англия, *shoemaker*-пойафзол. Исмҳои қадими агентиви дар *-ere* аз исмҳо ва феълҳо сохта шудаанд: *bōcere*, *fiscere*, *leornere*, *bācere* ва ғайра. Навиштаҷоти нави англисӣ, *fisher*-моҳигир, *learner*-шогирд, *baker*-нонпаз. *-Ere* дар исмҳои чинсӣ мардона буданд; пасванди мувофиқи чинси занонаи исмсози *-estre* кammaъмул буданд: *bācestre*, *spinnestre female*-зан, *baker*-нонпаз-зан, *spinner*-зани ресанда.

Пасванди *-inz* барои сохтани номи падар ва ифодаи пайдоиши шахс истифода шудааст, масалан: *Æþelwulfins son-son* *Æþelwulf*, *Centinz* "a man being from Kent-man from Kent", *cyningz* "head of clan or tribe-клан ё қабила, англисӣ қадима *synn* -clan- клан.

Дар байни пасвандҳои исмсоzӣ мавҳум баъзе пасвандҳои боқимондаи қадима дар ташаккули калимаҳои сершумор мавҷудданд: пасванди *-t* дар *meaht*, *siht* ё *sihþ* (дар забони англисӣ имрӯза *might*-қўва, *sight*-биноӣ) мурда буд; *-þ* бо илова кардани як садонок афзуда, ҷонноктар шуд: дар паҳлӯи унсури *-þ* дар *-oþ*, *-aþ*, *-uþ* пайдо мешавад, масалан *þiefþ* (дар забони англисӣ имрӯза *theft*-дуздӣ), *huntoþ*, *zeoþuþ*, *hunting*-шикор, *fishiþ*-моҳидорӣ, *youth*-ҷавони. Баъзе исмҳои дар *-þu* решаи садоноки тағирёфта доштанд, эҳтимолан аз пасванди қаблии *-in* буд, ки мутатсияи палататиро ба вучуд овард ва ба ҷои он *-þ*; масалан, *brūd* (сиф) - *brædu*, *brædþu* (дар забони англисӣ имрӯза *broad*-васеъ, *breadth*- паҳноӣ), *lanz* - *lenzþu* (англисии нави, *length*- дарозии, *long*-дароз), *stronz* - *strenzþu* (дар забони англисӣ имрӯза *strong*-бо қувват, *strength*-қавӣ).

Пасванди дигари калимасоз, ки аз решаҳои сифат исмҳои мавҳум ба вучуд овардааст: *-nes* / *-nis*:- *beorhtnes* (дар забони англисӣ имрӯза *brightness*-дурахшонӣ), *blindnis* (дар забони англисӣ имрӯза *blindness*-нобиноӣ), *unrihtwīsnes* *injustice*- беадолатӣ, *druncennis* ва ғайра.

Пасванди дигари сермаҳсули *-ung* / *-ing* барои сохтани исмҳои мавҳум аз феълҳо (хусусан феълҳои заиф), масалан: *bodian*-*bodung*, (*preach*-тарғиб, *preaching*-маъйиза), *earnian* - *earnung* (дар забони англисӣ имрӯза *earn*-фоида, *earning*-фоида ба даст овардан), *wilnian* - *wilnung* (*desire*-хоҳиш, феъл ва исм) фарох истифода мегардиданд.

Хусусияти муҳими пасванди қадимаи англисӣ рушди пасвандҳои нави аз решаи морфема мебошад. Дар қисмати дуюм калимаҳои таркиби бо пасвандҳо, ки аз калимаҳои мураккаб пайдо шудаанд, ба ин гурӯҳ дохил мешаванд дар забони англисӣ қадима *-dōm*, *-hād*, *-lāc*, *-scipe*, *-rāden* дохил мешаванд. Дар муқоиса бо ҳамон морфемаҳои ҳамчун реша истифодашаванда, пасвандҳо маънои гуногунро одатан бештар дар умум доштанд.

Ҳамин тариқ, қадимаи англисӣ *dōm* ҳамчун исм маънои "judgement-ҳукм, choice-интихоб, honour-номус, шараф"-ро дошт, дар ҳоле ки ҳамчун ҷузъи дуввуми вандҳо ин маънои луғавиро ба ин ё он дараҷа аз даст додааст, масалан: *frēodōm*, *free choice*-интихоби озод, (дар забони англисӣ имрӯза *freedom*-озодии), *wīsdōm*, *wise judgement*-ҳукмҳои оқилона, (дар забони англисӣ имрӯза *wisdom*-ҳикмат), *cristendōm*, *Christianity*-масеҳият, *medicinem*-тиббӣ *lāced*, тиб-тиб. Ба ин монанд, *hād*-пасванди англисӣ қадим, *title*-хурд, калимаҳои ба монанди *cildhād* (дар забони англисӣ имрӯза *childhood*-кӯдакӣ) ва исми *lāc*, *gift*-*gift*, таҳия карда, дар *wedlāc* (дар забони англисӣ имрӯза *wedlock*-издивоҷ) пасванд шуд.

Дар ҳоле ки морфема ҳамчун решаи қадимаи мустақил истифода мешуд, алоқаи байни реша ва вандҳои нави ҳанӯз ҳам эҳсос мешуд ва гузариш ба пасванд ба охир нарасидааст, ҷунон ки дар ҳолати *-dōm*, *-hād* ва *-lāc*. Агар ин қадима аз истифода баромада бошад, пас вандҳои нави дигар бо решаи морфема алоқаманд набуд ва ба пасванди муқаррарӣ табдил ёфт. Аз ин рӯ, **scipe** танҳо ҳамчун ҷузъи таркибии исмҳои мавҳуми - *frēondscipe* (дар забони англисӣ имрӯза *friendship*-дӯстии), *zebēorscipe*, *feast*-*feast*, *feast*-ташкили, зиёфат, *hāþenscipe*, *heathenism*-бутпарастӣ ба вучуд омадааст. Афзоиши пасвандҳои нави аз морфемаҳо реша таназзули системаи пасванди бунёдии кӯҳнаро ҷуброн карданд.

Ҳангоми ташаккул додани сифатҳо пасвандҳои мувофиқ ба монанди *-iz*, *-isc*, *-ede*, *-sum*, *-en* (аз пешин *-in*) ба гурӯҳи морфемаҳои хусусияти байни реша ва ванд ҳамчун исм пайдо мешаванд пасвандҳои дар боло тавсифшуда пасвандҳои бо унсури *-i*-, яъне *-isc*, *-iz* ва *-en* (*-in*), гарчанде на ҳамеша аксар вақт бо калимаҳои нави ҳамроҳӣ мекунанд. Сифатҳо одатан аз исмҳо сохта мешаванд баъзан аз феъл низ сифатҳо сохта мешаванд. Пасвандҳои сермаҳсул *-iz* ва *-isc* *busy*-банд буданд: *mōdiz*, *proud*-ғурӯр (аз *mōd*, дар забони англисӣ имрӯза *mood*-кайфият), *hāliz* (дар забони англисӣ имрӯза *Holy*-ноёфт), *bysiz* (дар забони англисӣ имрӯза *busy*-банд), *mennisc*,

human-шахс (аз man ба решаи садоноки (a), Enzlic, Denise (дар забони англисӣ имрӯза, ва забони даниягӣ) мисолҳо бо пасвандҳо: lanzsutn, lasting-дарозумр (аз lanз, англисӣ муосир long-дароз), hōscede, curved-қубур, hooked-қалмоқ (аз hōc, Англисӣ муосир hook-чангак).

Пасвандҳои сифатсоз -lic аз исми lic, body-тан ба вучуд омадааст, аммо зоҳиран дар қорбурд ҳама робитаҳои маъногиро гум кардааст. Ин пасванд метавонист сифатҳоро аз исмҳо ва сифатҳои дигар созмон диҳад: sceandlic, disgraceful-шарманда, беобрӯ (аз sceand disgrace-расвой-нанг), woruldlic, worldly-дунавӣ (аз woruld дар давраи миёнаи англисӣ world-ҷаҳон), scearplic, sharp-тез (аз сифати scearp), dēadlic (забони англисӣ имрӯза deadly-падруд), frēondlic (забони англисӣ имрӯза friendly-дӯстона) ва ғ.

Бо илова кардани пасванди дигари **-e** сифат ба зарф табдил ёфтааст: frēondlic - frēondlice, friendly-дӯсти, дӯстона, wundorlic, wonderful-беҳтарин- wundorlice, wondrously-аҷоиб, беҳтарин; инчунин: heard-шундан (сиф)- heare (зарф) (забони англисӣ имрӯза hard-сахт), lanз (сиф) - lanze (зарф) (забони англисӣ имрӯза long-дароз) истифода мегардид. Истифодаи **-e** пас аз **-lic** хеле маъмул буд; ҳамин тавр ин пасванд як ҷузъи истифодабари зарфҳо ғаштааст ва ҳамчун пасванди зарфсоз қорбурд мешудааст: rot, glad-хушҳол (сиф) - rotlice (зарф) cheerfully-хушҳол, шавқовар, innweard deop -чуқур (сиф) - innweardlice (зарф) deeply-чуқурӣ (забони англисӣ имрӯза inward-ба дарун) ва ғ.

Пасванди дигари сифатсозӣ забони англисӣ қадима- full буда, ба решаи исмҳои абстрактӣ ҳамроҳ шуда вожаҳои нав месозад: weorðfull, illustrious-машхур Full of worth-пур аз арзиш, Cārful-шаъну шараф, (забони англисӣ имрӯза careful-эҳтиёткорона, бодикқат), synnfull (забони англисӣ имрӯза sinful-гунаҳкор).

Пасванди сифатсози **-lēas** ду давраи таърихро гузаронида бошад ҳам вале тарзи истифодабарияш то ба имрӯз якранг боки мондааст: sǿwollēas, lifeless-бе ҳаёт, hlāfordlēas, бидуни роҳбар lord-роҳбар, сардор slǿpplēas (забони англисӣ имрӯза sleepless-беҳоб).

Пасванди сифатсозӣ- **ed** сермахсул буда аз исмҳо сифат месозад (дар асоси исм ва решаи сифат). Масалан: micelhēafdede “big-headed”-калакалон баъзан танҳо дар як исм истифода мегардад: hōscede “hooked”-қач, қулфшу да, hēaled “broken”-шикаста.

Пасванди сифатсозӣ-**ihte** сифатҳоро дар асоси исм ва калимаҳои, ки бо садонокҳои решагояшон ба итмом мерасанд илова карда мешавад: stānihte “stony”-сангин, аз stān “stone”-санг, dyrnihte “prickly”-хор аз dorn “Thorn”-хор.

Пасванди сифатсозӣ-**iz** инчунин аз исмҳо ва сифатҳо сифатҳое месозад, ки баъзан бо баргарадонидаи ба садоноки реша ҳамроҳ карда мешаванд ва ин пасванд дар сифатсози сермахсул мебошад. Масалан: hāliз “Saint”- Муқаддас, (аз hāl-тамом), mōdiз “proud”-ифтихор, (аз mōd- эҳсос), mistiз “fog”-тумананӣ (аз mist-тумон), īsiз “ice”-яхи (аз īs-ях).

Пасванди сфатсози-**en** дар калимаҳое, ки бо садоноки решагояшон ба итмом мерасад ва сифатҳои воқеӣ, нисбӣ месозад илова карда мешавад: zylden “golden”-тиллоӣ (аз zold “gold”-тилло), wyllen “woolen”-пашмӣ (аз wulle-пашм), stānen “stone”-сангӣ (аз stān-санг).

Пасванди-**isc** сермахсул буда одатан ифодакунандаи сифатҳое мебошад, ки асосан қавмиёт ва миллатро мефаҳмонад. Enzlic-Англисӣ, Frencisc-Фаронсавӣ, Welisc-Уелсӣ.

Пасванди-**sum** сермахсул буда аз исмҳо ва феълҳо сифат месозад. sibbsum “peaceful”-осоишта, (аз sibb “world”-ҷаҳон), lanzum “boring”-дилгиркунанда (аз lanз “long”-дароз), hīersum “obedient”-итоаткор (аз hīeran “Listen, obey”-гушқардан итоатқардан).

Пасванди-feald аз феъли fealdan гирифта шуда дар сифатсози илова карда мешавад. Þrīfeald “threefold”-себаробар, seofonfeald “sevenfold”-ҳафтбаробар, manizfeald “Diverse”-гуногун.

Пасванди-**full** (аз сифати -full) ва аз исмҳои абстрактӣ сифатҳо месозад: sorзfull “sorry”-бахшиш, synnfull “Sinful”-гуноҳкор, carfull “Thorough”-бодикқат.

Пасванди-**lēas** (аз сифати-lēas), ки аз исмҳо ва феълҳо сифатҳои дорои маънои инкоркунандаро ифода мекунад исифода мегардад. slǿpplēas “Sleepless”-беҳобӣ, zelēaflēas “unbelieving”-боварӣ, ārlēas “Dishonorable”-беномус, reccelēas “Carefree”-беэҳтиёт.

Пасванди-**lie** (аз исми *līc*; дар давраи миёнаи инкишофи забонаи олмонӣ-*Leiche* гирифта шудааст), ки аз исмҳо ва сифатҳо сифат месозад. *Eorþlic* “Earthly”-заминӣ, *frēondlic* “friendly”-дӯстона, *luflic* “love”-муҳаббат, *zēarlic* “annual”-солона, *dēadlic* “fatal”-марговар[ilish 76].

Пасванди-**weard** ифодакунандаи сифатҳое мебошад, ки аз исмҳо ва зарфҳо сифатҳо месозад: *hāmweard* “Home-directed”-роҳнамоӣ ба хона, *middeweard* “average”-миёнагӣ, *inneweard* “interior”-дохилӣ [ilish 77].

Хулоса аз таърихи пайдоиши пасвандҳо бар меояд, ки баъзе пасвандҳо аз забонҳои гуногун ба забони англисӣ шомил гардидаанд, ки давра ба бавра ба ин забон калимаҳои навро ҳосил кардаанд. Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки барои зиёд намудани фонди луғавии забони англисӣ пасванду пешвандҳои зиёде аз забонҳои латинӣ, порто-германӣ ва фаронсавӣ ба ин забон шомил гардидаанд, ки то ба имрӯз мавриди истифода қарор доранд. Аз ин бар меояд, ки аксари забонҳо аз забони латинӣ сарчашма гирифтаанд ва калимаву ибораҳои навро сохтаанд.

Адабиёт:

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1985. – 355 с.
2. Кабиров, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор. Душанбе, 2021.- 350с.
3. Ниёзи Ш.Н. Исм ва сифат. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – 50 с.
4. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. Типография Изд-ва МГУ. М.-1975.-202с.
5. Рустамов Ш. Исм. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 215 с.
6. С. Айнӣ китоби “Ёддоштҳо” қисми 1-2 Душанбе: Адиб, 1990.-352 сах.
7. Саймиддинов Д. Форсии бостон. – Душанбе: Пайванд, 2008. – 190с
8. Ильиш Б. А. История английского языка. Москва 1968. 418
9. Бруннер К. История английского языка. Т 1. М.1955. т. II 1956.
10. Смирницкий А. И. Древнеанглийский язык. М. 1955.
11. Ярцева В. Н. Историческая морфология английского языка. М.- Л. 1960.
12. Albert C. Baugh and Thomas Cable - A history of the English language. London, 2011. 447pp.
13. Rastorgueva T. A. History of the English language. M. 1969.
14. Jomatov, S. Linguistic Dictionary (English, Russian and Tajik) / S. Jomatov. – Dushanbe: Shujoiyon, 2011. – 250 pp
15. S. Ayni book “Yoddoshtho” part 1-2 Dushanbe 1990.-352page.
16. Thomson, A.J., Martinet A.V. Practical English Grammar. 2nd Edition. – London, 1971. 420 pp.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Ҳамроев Манучеҳр Алиаҳмадович**, -ассистенти кафедраи забонҳои хориҷи Донишгоҳи давлати молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Адрес: Тоҷикистон, 734067, ш. Душанбе кучаи Нахимова 64/14. E-mail: m.hamroev@mail.ru

Сведения об авторе: **Хамроев Манучеҳр Алиаҳмадович**, – ассистент кафедры иностранных языков Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: Таджикистан, 734067, г. Душанбе, улица Нахимова 64/14. E-mail: m.hamroev@mail.ru

Information about the author: **Hamroev Manuchehr Aliahmadovich**, - Assistant of the Department of Foreign Languages of the Tajik State University of Finance and Economics. Address: Tajikistan, 734067, Dushanbe, Nakhimova street 64/14. E-mail: m.hamroev@mill.ru. Тел: 935030587.

ИСТИЛОҲОТ ДАР ЗАБОНШИНОСӢ ВА МАВҶЕИ ИСТИЛОҲОТИ СИЁСӢ ДАР ТАСНИФОТИ УМУМИИ ИСТИЛОҲОТ

Ҷумъаев Н. М.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улугзода

Мақолаи мазкур ба таҳлили истилоҳот дар забоншиносӣ ва мавҷеи истилоҳоти сиёсӣ дар таснифоти умумии истилоҳот дар доираи забоншиносӣ ва истилоҳшиносӣ бахшида шудааст. Муаллиф бо таъки ба манбаъҳои илмӣ тоҷикӣ, русӣ ва хориҷӣ кӯшиш намудааст, ки моҳияти истилоҳоти сиёсиро аз дидгоҳи назариявӣ ва амалӣ шарҳ диҳад. Дар мақола мафҳуми умумии "истилоҳ", фарқияти он аз калима, гурӯҳбандии истилоҳот ва ҷойгоҳи истилоҳоти сиёсӣ дар низомии умумии терминология мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Дар ҷараёни таҳқиқ, истилоҳоти сиёсӣ ҳамчун воҳидҳои махсуси лексикӣ муаррифӣ мешаванд, ки барои ифодаи мафҳумҳои сиёсӣ, сохторҳои давлатӣ, равандҳо ва падидаҳои идоракунӣ истифода мешаванд. Муаллиф нишон медиҳад, ки истилоҳоти сиёсӣ дорои хосиятҳои муҳим, аз ҷумла якмаъноӣ, дақиқӣ, сохтори устувор ва тобеияти қатъӣ ба мафҳум мебошанд. Ин истилоҳот бештар дар нутқи расмӣ сиёсӣ, санадҳои давлатӣ ва муоширати дипломатӣ истифода мешаванд.

Маврид ба зикр аст, ки мисолҳо барои таҳлил аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои Миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон интихоб гардидаанд. Муаллиф истилоҳоти сиёсиро дар ин ҷумлаҳо муайян намуда, тарзи усулҳои тарҷумаи онҳоро ба забони англисӣ бо таҳлили тарҷумаи таҳтулафзӣ ва муродифӣ шарҳ медиҳад.

Калидвожаҳо: *истилоҳот, истилоҳоти сиёсӣ, забоншиносӣ, тарҷумашиносӣ, паём, тарҷума, таҳлили лугавӣ, муқоиса.*

ТЕРМИНОЛОГИЯ В ЯЗЫКОЗНАНИИ И МЕСТО ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В ОБЩЕЙ КЛАССИФИКАЦИИ ТЕРМИНОВ

Данная статья посвящена анализу терминологии в языкознании и месту политической терминологии в общей классификации терминов в рамках лингвистики и терминоведения. Автор, опираясь на научные источники таджикских, российских и зарубежных исследователей, стремится раскрыть сущность политических терминов как с теоретической, так и с практической точки зрения. В работе рассматриваются общее определение термина, его отличие от слова, классификация терминов и место политических терминов в общей системе терминологии.

В процессе исследования политические термины представлены как особые лексические единицы, которые служат для обозначения политических понятий, государственных структур, процессов и явлений управления. Автор подчеркивает, что политические термины обладают такими важными признаками, как однозначность, точность, устойчивость и строгая привязанность к понятию. Эти термины преимущественно используются в официальной политической речи, государственных документах и дипломатической коммуникации.

Следует отметить, что примеры для анализа были отобраны из Послания Президента Республики Таджикистан, Лидера нации, уважаемого Эмомали Рахмона. Автор выявляет политические термины и анализирует их перевод на английский язык, рассматривая дословный и эквивалентный подходы.

Ключевые слова: *термины, политические термины, языкознание, переводоведение, послание, перевод, лексический анализ, сравнение.*

TERMINOLOGY IN LINGUISTICS AND THE PLACE OF POLITICAL TERMINOLOGY IN THE GENERAL CLASSIFICATION OF TERMS

This article is devoted to the analysis of terminology in linguistics and to the place of political terminology in the general classification of terms within linguistics and terminology studies. The author, relying on Tajik, Russian, and foreign scientific sources, aims to explain the essence of political terms from both theoretical and practical perspectives. The paper examines the general definition of a term, its

difference from a common word, the classification of terminology, and the role of political terms in the overall system of specialized vocabulary.

Throughout the study, political terms are introduced as specific lexical units used to express political concepts, state structures, administrative processes, and phenomena. The author emphasizes that political terms possess such essential features as unambiguity, precision, stability, and strict conceptual binding. These terms are widely used in official political discourse, governmental documents, and diplomatic communication.

It should be noted that the examples for analysis were selected from the Address of the President of the Republic of Tajikistan, Leader of the Nation, His Excellency Emomali Rahmon. The author identifies political terms within selected sentences and explains their English translations, discussing both literal and equivalent approaches.

Keywords: *terminology, political terms, linguistics, translation studies, address, translation, lexical analysis, comparison.*

Дар асри XXI равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва илмӣ бо суръати бесобиқа рушд намуда, ниёз ба таҳлили дақиқи истилоҳоти соҳаҳои гуногун, хусусан истилоҳоти сиёсӣ, беш аз пеш афзудааст. Тавре ки Бейня М.В. дар таҳқиқоти худ зикр менамояд “истилоҳоти сиёсӣ на танҳо воситаи ифодаи мафҳумҳои мураккаби сиёсӣ мебошанд, балки дар ташаккули тафаккури ҷамъиятӣ, тарбияи шаҳрвандӣ ва муносибатҳои байналмилалӣ нақши муассир мебозанд” [5, с.88]. Забони сиёсӣ воситаи асосии таъсиргузори ба шуури ҷомеа ба ҳисоб меравад ва омӯштани истилоҳоти он дар доираи илмҳои забоншиносӣ ва тарҷумашиносӣ аҳамияти вижа дорад.

Таҳқиқоти истилоҳот ҳамчун яке аз бахшҳои муҳими илми забоншиносӣ ва истилоҳшиносӣ дар замони муосир аҳамияти хоса пайдо кардааст. Аз миёни ҳамаи гурӯҳҳои истилоҳот, истилоҳоти сиёсӣ мавқеи вижа доранд, зеро онҳо дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ, сиёсати давлатҳо ва рабобити байналмилалӣ нақши бузург мебозанд. Забони сиёсӣ воситаи асосии таъсиррасонӣ ба шуури омма буда, истилоҳоти он ҳамчун таҷассуми ғояҳо, идеологияҳо ва манфиатҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ хизмат мекунад.

Дар шароити рушди равандҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ, омӯзиши амиқи истилоҳоти сиёсӣ ва ҷойгоҳи онҳо дар таснифоти умумии истилоҳот ба масъалаи муҳими назариявӣ ва амалӣ мубаддал шудааст. Таҳлили ин масъала на танҳо барои тақмили назарияи истилоҳшиносӣ аҳамият дорад, балки барои беҳтар сохтани тарҷума, таҳияи луғатҳои махсус ва таҳкими фарҳанги сиёсӣ низ муҳим мебошад.

Мубрамияти мавзӯи мазкур дар он зикр мегардад, ки бо назардошти рушди ғаёлонаи муносибатҳои дипломатӣ, сиёсӣ ва иттилоотӣ, таҳлили истилоҳоти сиёсӣ дар забон ва матни расмии давлатӣ аҳамияти хоса пайдо кардааст. Омӯзиши чунин истилоҳот барои таъмини тарҷумаи дақиқ, таҳияи луғатҳои соҳавӣ, тақмили малакаи тарҷумонӣ ва боло бурдани фарҳанги сиёсӣ дар ҷомеа мусоидат мекунад. Илова бар ин, онҳо дар ташаккули афкори ҷамъиятӣ ва муҳити ҳуқуқиву сиёсӣ нақши муҳим доранд.

Бо вучуди пажӯҳишҳои анҷомдодаи олимони тоҷик, рус ва хориҷӣ дар соҳаи терминология ва истилоҳоти сиёсӣ, ҳанӯз ҳам масъалаҳои зиёд ниёз ба баррасии амиқ доранд. Аз ҷумла:

Таснифи дақиқ ва муосири истилоҳоти сиёсӣ;

Муайян намудани хусусиятҳои семантикӣ ва услубии онҳо;

Тарзи тарҷумаи дурусту муассир ба забонҳои дигар (махсусан англисӣ).

Бояд зикр намуд, ки дар матнҳои расмии давлатӣ, аз ҷумла Паёмҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои Миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон истифодаи истилоҳоти сиёсӣ басо ғаёл аст, ки таҳлили онҳо имкон медиҳад, ки механизми забонии сиёсиро равшан намоем.

Яке аз мақсадҳои мақолаи мавриди назар таҳлили назариявии олимони ватаниву хориҷӣ ва барои ҷиҳати амалии кор бо мисолҳои мушаххас нишон додани роҳи усулҳои тарҷумаи истилоҳот аз забони тоҷикӣ ба забони англисӣ мебошад. Маврид ба зикр аст, ки дар раванди таҳқиқи мавзӯи мазкур усулҳои таҳлили лексикӣ-семантикӣ, муқоиса, таҳлил ва дигар усулҳои муосир ба кор бурда шудаанд.

“Истилоҳот ҳамчун унсури калидии забоншиносӣ ва дигар соҳаҳои илм аҳамияти хос доранд. Онҳо воситаи аслии ифодаи мафҳумҳои илмӣ, техникаю касбӣ ва иҷтимоӣ буда, дар раванҷҳои номгузорӣ ва интиқоли дониш нақши муҳим мебозанд” [2, с.96]. Дар забоншиносӣ истилоҳот бо таснифоти худ хоси забони илмӣ буда, тибқи хусусиятҳои истифода ва маънояшон гурӯҳбандӣ карда мешаванд. Истилоҳоти сиёсӣ, ки бахши муҳими истилоҳшиносӣ ба ҳисоб мераванд, ҷойгоҳи хос дар таснифоти умумии истилоҳот доранд.

Калимаи «термин» яъне, истилоҳ аз калимаи латинии «terminus» гирифта шуда, маънои ҳад, марзро дорад. Термин — ин калима, ибора ё ифодаи дақиқ ва устувори мафҳуми муайян буда, ба соҳаи илм, техника ё касб хос аст. Вақте ки терминҳо аз муоширати илмӣ ба нутқи гуфтугу мегузаранд, бо мурури замон ба калимаҳои табдил меёбанд, ки барои омма фаҳмоист. Терминология аз ду калимаи латинӣ — «terminus» (марз, ҳад) ва «logos» (илм, соҳа, мавзӯ) иборат аст ва одатан дар ду маъно истифода мешавад. Маънои аввал — маҷмуи терминҳои мебошад, ки ба низоми мафҳумҳои соҳаи муайяне, ба монанди илм, технология, саноат ё санъат ва ғайраҳои иҷтимоӣ тааллуқ доранд. Масалан: истилоҳоти сиёсӣ, иқтисодӣ ва ғайраҳо.

Маънои дуюм бошад, ба забоншиносӣ марбут аст ва як соҳаи махсуси он мебошад, ки ба омӯзиш ва танзими терминҳо машғул аст. Терминология яке аз муҳимтарин воситаҳои муоширати иҷтимоӣ мебошад, ки ба мавҷудияти умумии забон таъсири калон расондааст. Терминология ҳамеша масъалаи муҳими забоншиносӣ будааст, зеро муайян намудани мавқеъ ва вазифаи терминҳо дар қабатҳои луғавии соҳа барои дарк кардани моҳияти мафҳум кумак мекунад. Зарурати омӯзиши амиқу ҳаматарафаи моҳияти термин ҳамчунин истифодаи усули функционалиро тақозо мекунад. Олимони зерин роҷеъ ба таҳқиқи функционалии истилоҳ таҳқиқотҳои назаррасро анҷом додаанд: Э. Дрозен (1934), Г.О. Винокур (1939), В.В. Виноградов, А.А. Реформатский (1986) ва В.Г. Гак. инчунин А.А. Реформатский (1986), Б.Н. Головень (1981), Л. Капанадзе (1965) ва дигар олимони соҳаи терминология, аз ҷумла О.С. Ахманова (1990), В.П. Капрович (1978), Р.Ю. Кобрин (1991), В.М. Толикина (1986), А.С. Толикина, робитаи терминологияи Ҳелтро бо системаи терминҳо баррасӣ мекунанд. О.В. Довбиш (2003), С.В. Сахневич (1998) масъалаҳои тарҷумаи терминологияро мавриди муҳокима қарор медиҳанд, Полютин З.М. (2002) бошад, дар самтҳои наздик ба системаи терминҳо таҳқиқот анҷом медиҳад.

Ҳангоми омӯзиши робитаи маънои объект бо маънои мафҳум мувофиқи мақсад аст, ки нуктаҳои зерин ба назар гирифта шаванд: а) термин маънои луғавӣ дорад, аммо ин маъно танҳо ба мафҳуми ифодаёбанда маҳдуд намешавад (Д.П. Горский, К.А. Левковская, А.С. Герд); б) термин дорои маънои луғавӣ буда, ин маъно худ мафҳум аст (Е.М. Галкина-Федорук, П.С. Попов); в) термин маънои луғавӣ надорад, вале ба мафҳум мувофиқат мекунад (Звегенев, Реформатский, Л.А. Капанадзе).

Забоншиносон дар соҳаи терминология назари гуногун доранд ва таърифоти мухталиф барои калимаи «термин» пешниҳод кардаанд.

Олимони Ғарб дар бораи мафҳуми "истилоҳ" дар ҷаҳорҷӯбаи забоншиносӣ, терминология ва фалсафаи забон таҳқиқотҳои васеъ анҷом додаанд. Масалан:

Фердинанд де Соссюр, ки яке аз асосгузори забоншиносии муосир аст дар асари машҳури худ “Курс общей лингвистики”- табиати аломатҳои забонӣ, аз ҷумла истилоҳотро баррасӣ кардааст. Ба ақидаи ӯ: “Истилоҳ як аломати забонӣ аст, ки мафҳумро дар системаи муайяни фикр ё дониш ифода мекунад” [10, с. 65-70]. Ӯ таъкид мекунад, ки истилоҳот ҳамчун қисми системаи аломатҳои забонӣ буда, муносибати байни аломат (истилоҳ) ва мафҳум (маъно) ихтиёрӣ аст, аммо дар системаи забонӣ бошад мураттаб аст.

Ҳамзамон, И. Арнолд дар бораи истилоҳот чунин гуфтааст: “Терминҳо аз калимаҳои умумистеъмол аз он фарқ доранд, ки тафсири аломатҳои аслии мафҳумҳои махсусро доранд” [1, с.140].

Олимони рус низ дар бораи терминология, хусусан дар ҷаҳорҷӯбаи забоншиносӣ таҳқиқотҳои арзанда анҷом додаанд. Масалан забоншинос В.П. Даниленко ба мафҳуми истилоҳ чунин ибрази ақида намудааст: «калима ё иборае, ки дараҷаи қорбурд ва маънои хос буда, ба

шарҳу тавзеҳ ниёз дорад». Ба гуфтаи Лотинский И. В. истилоҳ «воситаи асосии номгузории мафҳумҳои илмӣ мебошад, ки хусусияти дақиқ, якмаъноӣ ва устувор доранд» [5, с.17].

Маврид ба зикр аст, ки забоншиносони тоҷик низ оид ба ин мавзӯ таҳқиқотҳои назаррасро анҷом дода, фикру ақидаи хешро роҷеъ ба ин мавзӯ иброз намудаанд. Муҳаққиқи тоҷик Мирзо Ҳасани Султон оид ба истилоҳ чунин андешаронӣ намудааст:

1. Истилоҳ –калима (ё ибора) дорои вазифаи махсус аст;

2. Истилоҳ маънии ягона, вижа ва дақиқ дорад, вале калимаи маъмулӣ метавонад дорои чанд маъно бошад;

3. Истилоҳ бо мафҳум тобеияти ногуфтагонӣ дорад, вале на ҳар гуна калима ба мафҳум алоқаманд аст;

4. Истилоҳ дорои ҳадди муайяни маъноист [6, с.11].

Инчунин, Низомов М. яке аз донишмандони тоҷик роҷеъ ба ин мавзӯ фикру андешаҳои худро пешниҳод намудааст: «Истилоҳ калима ё ибораест, ки барои ифодаи дақиқ ва равшани мафҳуми махсус дар забонҳои илмӣ ва касбӣ хизмат мекунад. Он дорои хусусияти якмаъноӣ, дақиқ ва бетағйирӣ мебошад» [8, с.45].

Истилоҳот ҳамчун яке аз бахшҳои муҳими лексикаи забон, вобаста ба хусусиятҳои функционалӣ ва соҳаҳои истифодаи худ, ба навъҳои гуногун ҷудо мешаванд. Таснифи истилоҳот имкон медиҳад, ки иртибот ва фарқияти байни гурӯҳҳои гуногуни истилоҳҳо муайян карда шавад, ва ҳамчунин ба таҳқиқи амиқи хусусиятҳои онҳо замина гузорад. Тавассути рушди босуръати илм ва фан, шумораи истилоҳот ба таври назаррас афзоиш ёфтааст. Бо афзоиши шумора ва гуногуншаклии истилоҳот, зарурати тасниф ва гурӯҳбандии онҳо ба вучуд омад. Тасниф имкон медиҳад, ки истилоҳот тибқи соҳаҳо, мавзӯҳо ва мақсадҳо ба тартиб дода шаванд ва омӯзишашон осон гардад. Ҳамзамон, гурӯҳбандии истилоҳот ба таҳқиқотчиён ва мутахассисон кӯмак мекунад, ки ба осонӣ ва дуруст мафҳумҳои соҳаи хешро шиносанд ва истифода баранд. Бе гурӯҳбандии истилоҳот таҳияи луғатҳои соҳавӣ ва таҳқиқоти муқоисавӣ ғайримумкин аст.

Дар забоншиносӣ истилоҳотро маъмулан ба чунин гурӯҳҳо тақсим мекунад:

Истилоҳоти илмӣ: математика, физика, кимия, биология;

Истилоҳоти техникӣ: механика, муҳандисӣ, информатика;

Истилоҳоти гуманитарӣ: адабиёт, таърих, фалсафа, фарҳангшиносӣ;

Истилоҳоти иҷтимоӣ: сиёсат, ҳуқуқ, иқтисодиёт, сотсиология.

1. Истилоҳоти илмӣ дар соҳаҳои гуногуни илм, ба монанди физика, химия, биология ва ғайра истифода мешаванд. Онҳо мафҳумҳои мушаххас ва дақиқро ифода мекунад ва барои фаҳмиши дақиқи мавзӯҳои илмӣ муҳиманд;

2. Истилоҳоти техникӣ ба истилоҳҳои дахл дорад, ки дар соҳаҳои техникӣ ва муҳандисӣ истифода мешаванд, масалан, дар соҳаи сохтмон, механика, электроника ва ғайра. Онҳо барои тавсифи равандҳо, таҷҳизот ва усулҳои техникӣ хизмат мекунад;

3. Истилоҳоти гуманитарӣ истилоҳҳои мебошанд, ки дар соҳаҳои гуманитарӣ, ба монанди таърих, фалсафа, адабиёт ва санъат истифода мешаванд;

4. Истилоҳоти иҷтимоӣ ба мафҳумҳои дахл доранд, ки дар соҳаҳои иҷтимоӣ, ба монанди сотсиология, иқтисод, ҳуқуқ ва сиёсат истифода мешаванд. Онҳо барои фаҳмиши равандҳо ва сохторҳои иҷтимоӣ муҳиманд.

Барои тақвияти фикру андешаҳои олимони болозикр мо ба суҳанронҳои расмӣи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъя намуда, мисолҳоро таҳлил ва баррасӣ менамоем. Лозим ба ёдоварист, ки мисолҳо аз сомонии расмӣи www.president.tj ҷамъоварӣ карда шудаанд. Мисол:

“Соли 2025 бо таҷдиду навсозии боз се **агрегати** дигар дар **неруғоҳи** «Қайрокум» иқтидори он иловатан 24 мегаватт зиёд гардида, ба 174 **мегаватт** мерасад” (<http://www.president.tj>, 28.12.2024). “In 2025, due to the modernization and renewal of three more **units** of the Kairokkum **HPP**, its capacity will be increased by another 24 megawatts and will amount to 174 **megawatts**.” (<http://www.president.tj/en>, 28.12.2024). Дар ин ҷумла се истилоҳи илмӣ ва техникӣ истифода шудааст: **агрегат, неруғоҳ ва мегаватт**.

Агрегат (unit) як воҳиди техникии асосӣ дар коркарди неруи барқ аст, ки дар соҳаи техника ва энергетика васеъ истифода мешавад. Дар тарҷумаи англисӣ ҳамчун **unit** ифода ёфтааст, ки интиҳоби дурусти луғавӣ барои таҷҳизоти мураккаб мебошад. Истилоҳи **неругоҳ** ба забони англисӣ ҳамчун **HPP (Hydroelectric Power Plant)** баргардон шудааст. Ин ихтисораи маъмули забони англисӣ аст, ки ба муассисаи тавлиди неру аз манбаи об дахл дорад. Ин тарҷума мувофиқ ва услубан дуруст мебошад, зеро дар забони англисӣ аксар вақт ихтисорот истифода мешаванд. **Мегаватт (megawatt)** воҳиди ченаки кудрат аст. Ин истилоҳи илмӣ ҳангоми тарҷума тағйир наёфтааст ва бетағйир ба забони англисӣ гузаштааст, зеро **мегаватт** дар ҳар ду забон бо ҳамин шакл истифода мешавад. Ҳамаи ин истилоҳҳо бо усули тарҷумаи тахтулафзӣ ба забони англисӣ тарҷума шудаанд. Маъно ва мавқеи онҳо дар матн ба таври дуруст ҳифз гардидааст ва дар ҳар ду забон барои хонанда фаҳмо ва дақиқ мебошад.

Мисоли дигар:

“Ҳамчунин, **Вазорати молия, Бонки миллӣ, Кумитаи андоз, Хадамоти гумрук, Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамӣ** якҷо бо дигар вазорату идораҳо ва **мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ** вазифадоранд, ки ҳалли масъалаҳои вусъат додани истифодаи **технологияҳои муосири рақамиро** харчи зудтар таъмин намоянд” (<http://www.president.tj>, 28.12.2024). “Therefore, the Ministry of Finance, National Bank, Tax Committee, Customs Service, and Agency for Innovation and Digital Technologies, along with other ministries and agencies, as well as **local executive authorities**, are obligated to ensure the expansion of the use of **modern digital technologies** as soon as possible» (<http://www.president.tj/en>, 28.12.2024).

Дар ин ҷумла якҷанд истилоҳоти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва техникаӣ истифода шудаанд, аз ҷумла:

Вазорати молия – ин истилоҳи сиёсӣ иҷтимоӣ ба як ниҳоди давлатии масъули идораи сиёсати молиявӣ ва буҷаи давлатӣ дахл дорад. Он ҳамчун **Ministry of Finance** тарҷума шудааст. Ин тарҷума тахтулафзӣ буда, сохтори маъноиро пурра нигоҳ медорад. **Бонки миллӣ** – мақоми расмӣ кишвар дар соҳаи пул ва низоми бонкдорӣ мебошад. Он ба забони англисӣ **National Bank** тарҷума шуда истилоҳи иқтисодӣ мебошад. Истилоҳи мазкур ба тарҷума тахтулафзӣ таалуқ дошта, маъно ва мақомро нигоҳ медорад. **Кумитаи андоз** – истилоҳи расмӣ маъмурӣ ва иқтисодӣ мебошад, ки масъули ҷамъовариҳои андоз ва назорат бар иҷрои сиёсати андоз мебошад. Дар тарҷумаи англисӣ ба шакли **Tax Committee** омадааст. Истилоҳи мавриди таҳлил бо роҳи тахтулафзӣ интиқол ёфтааст. **Хадамоти гумрук** – мақоми давлатӣ аст, ки назорат бар молу маҳсулот ва пардохтҳои гумрукро анҷом медиҳад. Истилоҳи мазкур истилоҳи иқтисодӣ буда, дар забони англисӣ ҳамчун **Customs Service** баргардон шудааст. **Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамӣ** – як мақоми давлатӣ мебошад, ки фаъолиятро дар соҳаи технологияҳои рақамӣ ва навоариҳо танзим ва дастгирӣ мекунад. Ин истилоҳи муосири техникаӣ ва маъмурӣ мебошад, ки ба **Agency for Innovation and Digital Technologies** тарҷума шудааст. **Мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатӣ** – ин истилоҳи сиёсӣ буда, ниҳодҳои идоракунандаи сатҳи маҳаллии ҳокимиятро ифода мекунад. Ба **local executive authorities** тарҷума шудааст. Тарҷума тахтулафзӣ аст ва сохтори маъноиро пурра нигоҳ медорад. **Технологияҳои муосири рақамӣ** – истилоҳи техникаӣ нав мебошад, ки ба воситаҳои рақамӣ ва инноватсионӣ дар соҳаи технология дахл дорад. Ин ибора ба англисӣ ҳамчун **modern digital technologies** тарҷума шудааст. Тарҷума тахтулафзӣ аст ва маънои аслиро нигоҳ медорад. Дар маҷмӯъ, ҳамаи истилоҳоти зикршуда бо роҳи тахтулафзӣ ба забони англисӣ баргардон шудаанд. Онҳо маъно ва сохтори расмӣ худро нигоҳ дошта, ба англисӣ низ ба таври расмӣ ва услубӣ дуруст тарҷума шудаанд.

Мисоли дигар:

“Пешниҳод менамоям, ки дар давраи тақмили **санадҳои меъёрии ҳуқуқии** зикршуда бо мақсади дастгирии давлатии **фаъолияти соҳибкорӣ**, фароҳам овардани фазои мусоид барои **чалби сармоя** ва **таъсиси ҷойҳои корӣ** ба ҳама намуди санҷишҳои фаъолияти **субъектҳои соҳибкорӣ** (ба истиснои санҷишҳои **мақомоти андоз**) то 1-уми январи соли 2027-ум **мораторий** эълон карда шавад” (<http://www.president.tj>, 28.12.2024). “I would like to propose that during the period of improvement of the mentioned **normative legal documents** in order

to support **entrepreneurial activities** and create a favorable environment for **attracting investments**, as well as **job creation** to declare a **moratorium** until January 1, 2027 on all types of **business entities'** inspections (except for **tax inspections**)” (<http://www.president.tj/en>, 28.12.2024).

Дар ин чумла якчанд истилоҳи сиёсӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ истифода шудааст, ки ҳар кадом ба забони англисӣ бо нигоҳ доштани маъноӣ асли тарҷума шудаанд: **Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ** – ин истилоҳи ҳуқуқӣ мебошад, ки ба ҳуҷҷатҳои расмӣ қонунгузорие ишора мекунад, ки муқаррароти муайянро ба танзим медиҳанд. Дар англисӣ ба шакли **normative legal documents** тарҷума шудааст. Тарҷума тахтулафзӣ буда, маъноӣ аслиро пурра нигоҳ медорад. **Фаъолияти соҳибкорӣ** – истилоҳи иқтисодӣ мебошад, ки ба амалҳои марбут ба ташкили тижора ва бахши хусусӣ дахл дорад. Дар тарҷумаи англисӣ ҳамчун **entrepreneurial activities** омадааст. Тарҷума дуруст ва тахтулафзӣ буда, сохтор ва муҳтавои ибораро нигоҳ медорад. **Чалби сармоя** – истилоҳи иқтисодӣ аст, ки маъноӣ чалб кардани маблағгузорӣ барои рушди соҳаҳо дорад. Ба шакли **attracting investments** тарҷума шудааст. Тарҷума бо нигоҳ доштани маъно ва услуб анҷом ёфтааст.

Таъсиси ҷойҳои корӣ – истилоҳи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ мебошад, ки ба эҷоди имкониятҳои шуғл барои аҳоли ишора мекунад. Дар забони англисӣ ҳамчун **job creation** баргарадон шудааст. Тарҷума тахтулафзӣ ва маъноӣ дуруст дорад.

Субъектҳои соҳибкорӣ – истилоҳи иқтисодист ва ба шахсони воқеӣ ё ҳуқуқӣ ишора мекунад, ки фаъолияти соҳибкорӣ анҷом медиҳанд. Дар тарҷумаи англисӣ ба шакли **business entities** омадааст. Тарҷумаи дуруст ва маъноиро пурра инъикос мекунад.

Мақомоти андоз – истилоҳи расмӣ иқтисодӣ ва маъмурӣ мебошад, ки ба ниҳодҳои ҷамъоварии андоз дахл дорад. Дар англисӣ ҳамчун **tax inspections** тарҷума шудааст.

Мораторий – ин истилоҳи ҳуқуқӣ мебошад, ки маъноӣ муваққатан боздоштани амал ё иҷрои қонунҳо дорад. Ин калима дар тарҷумаи англисӣ низ бо ҳамон шакли **moratorium** омадааст, ки далели байналмилалӣ будани он аст.

Дар маҷмӯъ, дар чумлаи мазкур 7 истилоҳ мушоҳида мешавад, ки ба гурӯҳҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ тааллуқ доранд. Ҳамаи истилоҳҳо бо равиши тахтулафзӣ ба забони англисӣ тарҷума шудаанд. Ин равиш имкон медиҳад, ки сохтор ва муҳтавои ибораҳои расмӣ ва ҳуқуқӣ дар тарҷумаи забони англисӣ нигоҳ дошта шавад.

Мисоли дигарро баррасӣ менамоем:

“Иқдомоти дар замони соҳибистиклолӣ амалинамудаи Ҳукумати мамлакат ба рушди **фарҳанг**, **ҳифзи меросу анъана ва суннату арзишҳои миллӣ** ва дар натиҷа ба раванди болоравии **сатҳи маънавияти ҷомеа** тақдир бахшидаанд” (<http://www.president.tj>, 28.12.2024). “The initiatives undertaken by the Government of the country during the independence period have significantly contributed to the development of **culture**, the preservation of **heritage, traditions, and national values**, and as a result, have provided a great impetus to the process of raising the **spiritual level of society**” (<http://www.president.tj/en>, 28.12.2024).

Дар ин чумла 5 истилоҳи гуманитарӣ истифода шудааст: **фарҳанг**, **мерос**, **анъана**, **арзишҳои миллӣ**, ва **сатҳи маънавияти ҷомеа**. Ин мафҳумҳо дар илми фарҳангшиносӣ, фалсафа, этнография ҷойгоҳи устувор доранд. **Фарҳанг**— истилоҳи калидии соҳаи гуманитарист, ки маҷмуи тарзи ҳаёт, арзишҳо, дониш ва рафтори ҷамъиятро дар бар мегирад. Он дар тарҷума бо калимаи **culture** омадааст, ки муродифи устувори байналмилалӣ мебошад. **Мерос**— ба мероси фарҳангии моддӣ ва ғайримоддӣ ишора мекунад. Ин истилоҳи гуманитарӣ буда, дар забони англисӣ бо вожаи **heritage** ифода ёфтааст, ки ба таври дақиқ маъноӣ онро нигоҳ медорад. **Анъана ва суннат**— ин вожаҳоеанд, ки ба таҷрибаи таърихӣ як ҷомеа ишора доранд ва дар забони англисӣ бо истилоҳи **traditions** баргарадон шудаанд. Инчунин, ин истилоҳи гуманитарӣ ба ҳисоб меравад. Тарҷума равшан ва ба маъмуни илмӣ мувофиқ аст. **Арзишҳои миллӣ** — мафҳуме, ки ба заминаи идеологии ҷомеа марбут аст ва дар сиёсати фарҳангӣ ва миллигарой истифода мешавад. Дар забони англисӣ бо роҳи тахтулафзӣ ҳамчун **national values** тарҷума шуда, истилоҳи гуманитарӣ мебошад. **Сатҳи маънавияти ҷомеа** — мафҳуме, ки ба ҳаҷми ботинӣ инсон ва ҷомеа, ахлоқ, ва арзишҳои рӯҳонӣ марбут аст. Ин ибора бо **spiritual level of society** тарҷума шуда, истилоҳи гуманитарӣ мебошад. Тарҷума дуруст,

равшан ва услубан мувофиқ аст. Ҳамаи истилоҳҳо ба соҳаи гуманитарӣ тааллуқ доранд ва бо тарҷумаи муродифӣ ё таҳтулафзӣ ба забони англисӣ баргардон шудаанд. Маънӣ, функсия ва мавқеи илмӣ онҳо дар тарҷума пурра ҳифз шудааст. Ин ҷумла намунаи хуби истифода ва тарҷумаи дақиқи истилоҳоти фарҳангӣ ва ахлоқии миллӣ мебошад, ки барои таҳлили илмӣ хеле арзишманд аст.

Хулоса, истилоҳоти сиёсӣ ҳамчун як баҳши муҳими забони илмӣ расмӣ, на танҳо вазифаи номгузорӣ ва ифодаи мафҳумҳои мушаххасро иҷро менамоянд, балки дар ташаккули андешаи сиёсӣ, тарбияи шуури шаҳрвандӣ ва танзими муносибатҳои иҷтимоӣ нақши муассир мебозанд. Бо таҳлили ҷанбаҳои назариявии мафҳуми "истилоҳ" ва ҳосиятҳои истилоҳоти сиёсӣ, равшан гардид, ки ин навъи истилоҳ дорои вижагиҳои ҳоси маъноӣ, услубӣ ва функционалӣ буда, дар паҳлуҳои гуногуни муоширати сиёсӣ ва идоракунии давлатӣ мавқеи устувор доранд. Мақолаи мазкур бо истифода аз мисолҳои воқеӣ аз Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои Миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон нишон медиҳад, ки истилоҳоти сиёсӣ дорои хусусияти байналмилалӣ буда, тарҷумаи онҳо бояд бо нигоҳдошти дақиқии маъно ва услуб сурат гирад. Ин таҳқиқот собит месозад, ки омӯзиши истилоҳоти сиёсӣ дар доираи забоншиносӣ ва тарҷумашиносӣ на танҳо аҳамияти илмӣ, балки арзиши амалӣ низ дорад.

Адабиёт:

1. Арнольд, И.В. Основы научных исследований в лингвистике: учебное пособие/ И.В. Арнольд. - М.: Высш. школа, 1991. -140с.
2. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов/ О.С. Ахманова. – М., 1966. – 401с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика /Пер. с франц. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
4. Березин, Ф. М., Гловин, Б. Н. Общее языкознание [Текст] / Ф. М. Березин. – М.: Просвещение, 1979. – 45 с.
5. Бейня М.В. Лингвистические особенности политического дискурса. \С.Т. Тер-Минасова.- М, 2006.-132с.
6. Борботько В.Г. Элементы теории дискурса. – Грозный: Изд-во Чечено-Ингуш. гос. ун-та, 1981. – 113 с.
7. Қосимова, М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешин [Матн] / М.Н. Қосимова.– Душанбе, 2003.– 113 с.
8. Лотинский И. В. Основы терминоведения. М.: Логос, 2004. — С. 17.
9. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигорӣ тоҷикӣ. – Душанбе, 2019. 117 с.
10. Мирзо Ҳасани Султон (Султонов М.Б.) Становление и развитие персидско-таджикской научной терминологии/Мирзо Ҳасани Султон. - Душанбе: Дониш, 2008. -342с.
11. Низомов М. Забони илм ва услуби он. — Душанбе: Ирфон, 1987. — С. 45
12. Фердинанд де Соссюр Курс общей лингвистики/Редакция Ш. Балли и А. Сеше; Пер. с франц. А. Сухотина. Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре; Примечания / Пер. с франц. С. В. Чистяковой. Под общ. ред. М. Э. Рут.— Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999.— 432 с.
13. www.president.tj
14. Дискурс\ Энциклопедия: [http:// www.krugosvet.ru](http://www.krugosvet.ru)

Маълумот дар бораи муаллиф: Ҷумъаев Набиоллоҳ Муллоҷумъаевич, Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, докторанти (pHd) кафедраи забоншиносии муқоисавӣ ва назарияи тарҷума. Нишонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Мухаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 933739988

Сведения об авторе: Джумаев Набиоллох Муллоджумаевич, Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, докторант (PhD) кафедры сопоставительного языкознания и теории перевода. Адрес: 734019, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 933739988

Information about the author: Jumaev Nabiolloh Mullojumaevich, Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, PhD student at the Department of Comparative Linguistics and Theory of translation. Address: 734019, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str., Phone: (+992) 933739988

ЗАМИНАИ НАЗАРИЯВИИ СОХТИ ИСТИФОДАБАРИИ ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ ПАЙВАСТИ БЕПАЙВАНДАК ДАР ЗАБОНҲОИ ТОЧИКӢ ВА ЧИНӢ

Шарипова З. Б.

Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Дар мақола оид ба хусусияти истифодабарии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ мавриди таҳқиқоти илмӣ қарор гирифтааст. Муаллиф дар ин мақолаи илмӣ қайд менамояд, ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ ба мисли дигар гурӯҳи калимаҳо маънои васеъ дошта ва ҳар ҷумла вазифаҳои муайяни худро дошта ва дар алоҳидагӣ таҳқиқу таҳлил намудан дар забонҳои гуногунсохтор аҳамияти бузургӣ илмӣ ва амалӣ доранд. Дар заминаҳои таҳқиқоти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакдор муҳаққиқ ба мафҳуми шарҳи асемантикӣ, семантикӣ ва функционалӣ дар илми забоншиносӣ бо сохти ҳуди аъзоҳои пайрави ҷумла барои таҳлил гардидани ҷанбаҳои хусусияти маъноиро дар ин мақола таҳқиқ намудааст. Ҳадафи дигари ин мақола дар он мебошад, ки зимни сохти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ бо саръазаҳои ҷумласозӣ бепайвандак дар асоси сарчашмаҳои назариявӣ паҷуҳиши илмӣ гардидааст. Дар натиҷа, муҳаққиқ зимни истифодабарӣ ва сохти ҷумлаҳо вобаста ба вазифаҳои грамматикӣ-функционалӣ таҳқиқ намуда, ҳолати муносибати ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакӣ пайҳамзамонӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ муайян намудааст.

Дар ин мақола, муаллиф ҳангоми таҳқиқоти илмӣ худ дар хусуси тарзи истифода намудани ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои муқоисашаванда аён намуда, хусусияти истифодабарии онҳоро вобаста ба самти вазифаҳои онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ муайян намудааст.

Калидвожаҳо: ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак, гурӯҳ, таҳлил, баррасӣ, маъноӣ, сохторӣ, грамматикӣ, забонҳои муқоисавӣ, истифодабарӣ, хусусиятҳо, мафҳум, нақш, саръазаҳои калима, забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРОЕНИЯ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ С НЕПОЛНЫМИ СВЯЗЯМИ В ТАДЖИКСКОМ И КИТАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются особенности употребления сложных предложений с бессоюзной связью в таджикском и китайском языках. Автор в данной научной статье отмечает, что сложные предложения с бессоюзным союзом в таджикском и китайском языках, как и другие группы слов, имеют широкое значение, и каждое предложение имеет свои определенные функции, а его отдельное изучение и анализ в языках с разной структурой имеет большое научное и практическое значение. В контексте изучения сложных предложений с несоюзным союзом исследователь рассмотрел понятия а семантической, семантической и функциональной интерпретации в лингвистике со структурой последующих членов самого предложения для анализа аспектов семантической специфики в данной статье. Еще одной целью данной статьи является проведение научного исследования образования сложных предложений с бессоюзной связью в таджикском и китайском языках на основе теоретических источников с помощью принципов образования бессоюзных предложений. В результате исследователь изучил употребление и построение предложений в связи с грамматическими и функциональными функциями, а также определил соотношение сложных предложений с придаточным союзом в таджикском и китайском языках.

В данной статье автор в ходе своего научного исследования выявил употребление сложных предложений с бессоюзной связью и определил особенности их употребления в зависимости от направления их функций в таджикском и китайском языках.

Ключевые слова: сложноподчиненные предложения с бессоюзной связью, группа, анализ, обзор, семантический, структурный, грамматический, сопоставительный анализ языков, употребление, признаки, концепция, роль, окончания слов, таджикский и китайский языки.

THEORETICAL BASIS OF THE STRUCTURE OF COMPLEX SENTENCES WITH INCOMPLETE CONNECTIONS IN TAJIKI AND CHINESE LANGUAGES

The article deals with the peculiarities of using complex sentences with a non-conjunction in the Tajik and Chinese languages. The author notes in this scientific article that complex sentences with a non-conjunction in the Tajik and Chinese languages, like other groups of words, have a wide meaning, and each sentence has its own specific functions, and its separate study and analysis in languages with different structures is of great scientific and practical importance. In the context of the study of complex sentences with a non-conjunctive conjunction, the researcher has investigated the concepts of asemantic, semantic, and functional interpretation in linguistics with the structure of the following members of the sentence itself to analyze aspects of semantic specificity in this article. Another goal of this article is to conduct a scientific study of the formation of complex sentences with a non-conjunction in the Tajik and Chinese languages, based on theoretical sources, with the help of the principles of non-conjunction sentence formation. As a result, the researcher investigated the use and construction of sentences in relation to grammatical and functional functions and determined the relationship between complex sentences with a continuous continuous conjunction in the Tajik and Chinese languages.

In this article, the author, during his scientific research, revealed the use of complex sentences with a non-conjunction and determined the characteristics of their use depending on the direction of their functions in the Tajik and Chinese languages.

Keywords: compound sentences without conjunction, group, analysis, review, semantic, structural, grammatical, comparative languages, usage, features, concept, role, word endings, Tajik and Chinese languages.

Яке аз хусусиятҳои таҳлиливу баррасии инкишофи забонҳои муқоисашаванда, ин мавриди омӯзиш қарор додани нақши ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаъванд дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ мебошад. Инчунин функсияи асосии забонҳои муқоисашаванда ҷиҳати инкишоф ва мушаххас намудани мавқеи қарбурди ин ё он паҳлуи нотаҳқиқ дар забонҳо мебошад. Ин хусусият бо аъзи иродаи олимони забоншиносони ватанӣ хориҷӣ аз ҷумла Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, П.Д. Ҷамшедов, Б.К. Қамолитдинов, Э. Бенвенист, М.Н. Қосимова, В.В. Богданов, В.А. Курдюмов, А.Л. Семенов, Ван Ляон, К. Усмонов ва диалогон солҳои охир рӯ ба афзоиш сарчашмаҳои таҳқиқшаванда ниҳодааст.

К. Усмонов қайд менамояд, ки «*Хусусияти забони чинӣ ин махсусан омӯхтани ироғлафҳо буда, воситаи асосии структуравии тақмил ва таъкили ҷумлаҳо вобаста ба омӯзиши он мебошад*» [12, с. 78].

Нақши пайвасти пайванддор ё сохти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаъванд дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ яке аз масъалаҳои муҳим дар таҳқиқи ин мақолаи илмӣ мебошад. Мафҳуми ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаъванд дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ бо саръазаҳои ҷумласозии пайрави ҷумла нақши муҳим бозида ва мувофиқи вазифаҳои грамматикӣ семантикӣ дар асоси заминаҳои илми забоншиносӣ ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: сохти вазифавии ҷумлаҳои пайванддорҳои асемантикӣ ва семантикӣ.

Дар заминаҳои таҳқиқоти ҷумлаҳои пайвасти беаъванд бо шарҳи мафҳуми асемантикӣ ё функционалӣ дар илми забоншиносӣ бо сохти ҳуди аъзоҳои пайрави ҷумла барои таҳлил гардидани ҷанбаҳои хусусияти маъноӣ (семантикӣ)-ро таъкил медиҳанд. Дар баробари фарқ намудани ин ду низомии гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаъванд назар андозем эҳсос мегардад, ки вазифа ва сохтори пайвасти асемантикӣ дар самти тобеияти маъноӣ фориг мебошанд, дар ин ҷода ифодаи муносибатҳои маъноии ҷумла дар байни ҳиссаҳои аъзои пайрави ҷумла, сохти ҷумлаи мураккаб иштирок намеkunанд, аммо сохти вазифавии пайванддорҳои пайвасти семантикӣ ё функционалӣ вобаста ба ҳолати истифодабарии муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ байни аъзои ҳиссаҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти беаъванд нақши муайян мебозанд.

Ба назари Ҳаматова А.А. «*Дар асоси падидаҳо ва хусусиятҳои дигари фарқкунандаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти беаъванд ва ё ҷумлаҳои пайвасти пайванддор дар забонҳои қиёсшаванда дар он зоҳир мегардад, ки гурӯҳи пайванддор аз рӯи сохтори гурӯҳбандии асемантикӣ ҷиҳати семантикии ҷумлаи мураккаб тағйирот ворид намесозанд. Дар ин ҷода ба самти гурӯҳи семантикӣ назар намоем, барои мо маълум мегардад, ки сохти онҳо барои*

бадурустӣ фаъол намудани ҷумла нақши муҳим мебозанд, аммо аз лиҳози пайвандҳои семантикӣ дар ташикли муносибати вазифавии маъноии байни саръазҳои ҷумлаи мураккаб ҳиссаҳои вазифавии муайяниро дар забонҳои муқоисаишаванда иҷро менамоянд, ки онҳо хусусияти функционалию-структуравӣ дошта, истисно кардани он номумкин мебошад» [14, с. 70-71].

Вобаста ақидаи Ҳаматова А.А. назар намоем, ба ҳолати модулияти хабари ҷумлаҳои соддаи таркибии вазифавии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак бештар ба ҳолати баррасӣ намудани гурӯҳҳои замонии феълҳо робитаи зич дошта, ҷиҳати ифода намудани ҳаракати ҷумлаҳо ба сохти замони воқеъ гардидаи амалу ҳолат дар самти ҳаракат намудани феълҳо бо яқдигар мутобиқат мекунанд.

Барои ошкор гардонидани муносибати феълҳои замонӣ дар самти сохтори ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар ин мақола дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ байни қисмҳои таркибии-сохтории ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак асосан ду шакли гурӯҳбандии ҷумлаҳо ифода мегарданд:

а) Вобаста ба ҳолати муносибати ҳамзамонӣ дар сохтори ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ;

б) Хусусияти баррасӣ намудани ҳолати муносибати ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак пайҳамзамонӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ.

Аз назария ва таҳлилҳои илмӣ асоснокгардидаи хабарҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак В.В. Богданов қайд менамояд, ки «.....дар баробари муайян намудани хабарҳои ҷумлаи мураккаби пайвасти бепайвандак маълум мегардад, ки дар сохтори байни қисмҳои пайвасти ҷумла пеш аз ҳама муносибати ҳамзамонии сохторию-семантикии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дида мешавад» [2, с. 53]. Ин аз он далолат менамояд, ки бештар ба гурӯҳҳо ва паҳлуҳои падидаи феълии замонӣ дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ҷӣ дар замонифеълии гузаштаи давомдор ва ҳозираю-оянда ҷумлаи мураккаби пайваст ифода мегардад, ки хабари ҷумлаи мураккаби пайваст ҳамчун нақши худро дар мавқеи нигоҳдоштани байни қисмҳои аъзои пайрави ҷумла ва муносибати гуногунзамонӣ дар сохтори ҷумлаҳои мураккаби пайваст дар илми забоншиносии муосир хеле муҳим ва саривақтӣ мебошад [2, с. 120].

Дар баррасӣ намудани мулоҳизаҳои илмӣ олими забоншинос Барҳударов моро лозим меояд, ки дар самти сохтори ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забоншиносии муосир ҳоло ҳам метавонем вобаста ба пайвандакҳо дар забоншиносии муқоисавӣ таҳқиқотҳои мушаххасро анҷом дода бошем, функсияҳо ва падидаҳои сохтори ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакдорро дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ таҳқиқоту мулоҳизаҳои назариявӣ-амалиро баррасӣ намоем. Дар натиҷа, пеш аз он ки мо оид ба ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак ва намудҳои он дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ таҳқиқоти муқоисавӣ анҷом дода бошем, барои мо зарур аст, ки пеш аз ҳама ба мафҳуми пайвадак дар ҷумла сарфаҳм рафта, таҳқиқоти сари мафҳуми «Ҳиссаҳои нутқ», пайвандак чун яке аз асоси морфеаи муодулияти аъзоҳои бевосита ба шумор меравад, назар намуда, хусусияти сохторию-маъноии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забоншиносии муқоисавӣ таҳлил ва натиҷагирӣ намоем.

Дар ин ҳолат, вобаста ба натиҷагирӣ ва ба омӯзиш фарогир намудани мавқеи сохтории ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакдор доир ба тобеъияти ҳиссаҳои нутқи мустақил барои таҳқиқотчиён боз ҳам аниқтар ва бештар аз худ намудани роҳҳо ва усулҳои меъёрҳои қойдаҳои грамматикӣ нутқи забони адабӣ ва илман асоснокшуда кӯмаки беболиғ мерасонанд, дар сурате ки ба масъалаҳои марбути фонетика, сохти калима, (калимасозӣ), луғат, луғатомӯзӣ ва ба таркиби калима барои омӯзиш самаранок аҳаммияти илмӣ дода бошад. Дар ин самт, ҷунон ки мушаххас мегардад, доир ба омӯзиши ҳар як падидае, ки дар илми забоншиносӣ ба вучуд меояд, маҳз ба ҳиссаи нутқи ҷумла дар забонҳо мебошад. Масалаи исм бошад вобаста ба сохти қойдаи он маълум мегардад, ки– «Исм ҳиссаи нутқест, ки предметро мефаҳмонад», ки барои шарҳу эзоҳ додани ҳамингуна таърифоти сохторӣ дар падидаи омадани ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак сарчашма мегирад.

Дар натиҷаи ин, забоншиносии муқоисавии ватанӣ Ҷамешод П. бар он ақида аст, ки

«Чумла, яке аз воҳиди махсуси комил буда, он аз ҷиҳати сохтори грамматикӣ ташаккулёфтаи баёни мулоҳизаҳои нутқ ва фикр мебошад, ки он соҳиби падидаҳои пайвасти маъноӣ ва баёни андешаҳои фикронии мантиқии васеъ мебошад» [6, с. 44].

Маҳз андешаҳои забоншиносии муосири ватани Парвонахон Чамшедов моро водор бар он менамояд, ки нутқи мо дар сохти вазифаҳои гуногунии аъзои пайрави чумла зарур буда, сохти ҳуди чумла, ин пеш аз ҳама ба намудҳои чумласозӣ дар чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак тақсимот мегарданд. Вазифаи асосии ифодакунандаи чумла ин муайян намудан мақсади ғоянда ба шунавандаро дар бар гирифта ва нақши асосии он ин фарогиршудани хусусияти тасдиқӣ ё инкор намудани амал мебошад. Дар баробари омӯзиш қарор додани сохти чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ва вазифаҳои сохторию-таркибии онҳоро дари илми забоншиносӣ ин ҳуди синтаксис мебошад, ки барои мукаммал намудани қисматҳои қойдаҳои асосии грамматика дар ҳар забон мебошад. Маҳз ҳамин сохт ба омӯзиши ҳелҳои чумла ва чумласозӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ аз рӯи қонуниятҳои қоидавии сохторию-маъноии чумласозӣ вазифаи синтаксис нақши калидӣ мебозад. Иртиботи чумлаҳо ва чумласозӣ низ дорои сохт ва таркиби мафҳумҳою-ақидаҳои инсоният дар забон мебошанд, ки дар самти инкишоф додани ҳиссаҳои нутқи забонӣ дар забонҳои чинӣ ва тоҷикӣ ҳеле робитаи қавмӣ фарогир буда, роҳҳои сохташудаи ин ду забонҳои таърихӣ ба тафсирироӣ ҷойгузини ҳиссаҳои нутқ ва намудҳои чумла дар чумласозӣ каме тафовутҳои ҷудогонаро фарогир гардониданд.

Дар самти баррасии қисмати асосии ҳамаи забонҳо вобаста ба таҳлил ва ташкил намудани сохти чумла якҷанд усулҳои сохтори он ҷой дорад. Агар дар самти баёни фикр вобаста ба инкишофи баёнӣ нутқ назар бикунем, маълум мегардад, ки одатан дар чумла натиҷаи алоқаманд гардидани принципҳои сохтори грамматикӣ калима дар чумла ташкил мегардад. Масалан; *Вақти ба хона баргаштанам ҳаво торик буда, дар роҳ ягон кас набуд-我回家的时候天黑了, 路上一个人也没有.*

Ба морфемаи вижаҳои сохтори чумла назар намоем барои баёни фикронии нутқи инсон вобаста ба сохти чумлаҳои мураккаби пасванди бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ як калима низ метавонад фикри баёншудаи томо ифода намуда, ки дар сохти ин чумла риоя гардид. Қисмати зиёди гуногунии чумлаҳо дар доираи ҳаракати феълҳо ташкил намуда ва бештар амру фармон, тасдиқу инкор сохтани баёнии фикрро тавсиф менамояд, ки ин ду ҳолат дар ҳар ду забонҳо дар ҳолати ҳаракат намудани аъзои пайрави чумла як мебошад.

Дар натиҷаи сохти чумлаҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ аз рӯи мавқе ва сохти чумлабандӣ ба ду гурӯҳҳо ҷудо намудан лозим аст: шакли сохти чумлаи **содда** ва шакли сохти чумлаи **мураккаб** мебошанд. Ин ду намуди чумлаҳо дар навбати худ ба масъалагузории намудҳои гуногуни сохтори чумла ҷудо намудан мумкин аст.

Хусусияти вазифавии **чумлаҳои содда** дар он мебошад, ки онҳо дар таркиби худ ҳолати муайянии сохтори чумлаҳо дарбар мегиранд:

1. Мушаххас намудани сохти чумлаи соддаи яктаркиба дар самти ҳаракат дар илми забоншиносӣ;

2. Иникос намудани чумлаҳои соддаи муайянишахс ва номуайянишахс аз рӯи мақсаду гуфтор дар забонҳои таҳқиқшаванда;

3. Баррасӣ намудани чумлаҳои умумишахс ба морфемаи саръазҳои чумла ва ё бешахс дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ дар сохти чумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак саҳт алоқамандӣ доранд;

4. Роҳҳои сохташудаи чумлаҳои тасдиқӣ, инкорӣ ва унвонӣ, ки яке аз масъалаҳои асосии чумласозӣ бо пайвандакҳои пайваस्तкунанда ва ё пайвандакҳои бепайваस्तкунанда дар забонҳои муқоисашаванда нақши иртиботии чумласозиро муайян менамояд.

Хусусияти дигари сохти чумла ин баррасӣ намудани **чумлаҳои мураккаб** дар илми забоншиносӣ мебошад, ки аз рӯи сохтор ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: сохти чумлаҳои мураккаби пайваст ва сохти чумлаҳои мураккаби тобеъ, ки аз ду ва зиёда чумлаҳои содда сохта шудаанд.

Масъалаи дигаре, ки дар сохти чумласозӣ ҷӣ дар забони чинӣ ва дар сохти забони тоҷикӣ

муайн карда мешавад, ин намуди ҷумлаҳо вобаста ба ҳолати мазмун ва ҳелҳои мафҳумашон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудан мувофиқат менамояд, ин сохти маъноии **ҷумлаҳои хабарӣ, саволӣ, хитобӣ ва ҳикоягӣ**.

Забоншинос Ҳаматова А.А. ба он назар кард, ки «Дар баробари таъкил намудани соҳори ҷумлаҳои мураккаб ба мо маълум мегардад, ки онҳо низ аз рӯи маъноҳои сохтори грамматикӣ ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои қиёсӣ ифода гардида, аз рӯи вазифаи муайяни худ яке аз сохторҳои фикрониро баён месозанд. Дар таркиби сохти асосии ҷумлаҳо дар забони чинӣ мисли дигар забонҳо сараъзоҳои пайрави ҷумла аз дигар аъзоҳои пайрави ҷумла таъкил карда мешаванд. [15, с. 113].

Аз ҳамин сабаб, маъсалаи асосии он ин шарҳ додани сараъзоҳо мубтадо ва хабар дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ буда, ҳангоми сохти сараъзоҳо дар ҳарду забонҳо нақши асосиро мебозад. Аз ин ҷиҳати муайян намудани аъзоҳои пайрави ҷумла, ин ифода намудани : муайянкунандаи структуравии аъзоҳои пайрави ҷумла бо пуркунанда, ҳол, ки асоси сохти ҷумларо пурра месозанд, сарчашма мегирад.

Ҳамин тариқ вазифаи муайянкунии аъзоҳои пайрави ҷумла дар забонҳои чинӣ ва тоҷикӣ бо пайвасти калимаҳои павасткунандаи ёридиханда, таркиби сохти калима ва иборот будани воситаҳои махсуси ифодаи муносибатҳои синтаксисӣ нақши асосӣ ҷой доранд, ки дар ҷумла вазифаи онҳо ҷиҳати риоя намудани қоидаи грамматикӣ таъкил ёфта, баёни фикри пурраро ифода менамояд. Дар натиҷаи мувофиқаоварии сохти ҷумлаҳо аз якдигар бо воситаи аъзои пайрави ҷумла дар сохтори ҷумлаҳои мураккаб бе *ист* ҷудо гардида, функсияи мавқеи ҷойгиркунии калима дар ҷумла бошад дар навбати худ боз бо сохти ибора, иборасозӣ ва ё калимаҳои алоҳида ҷудо карда мешаванд, ки дар самти ба танзим даровардани ҷумла вазифаи баёни фикр аз рӯи риояи қоидаи сохтори грамматикӣ ҷумласозӣ мавқеи асосиро дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ таъкил медиҳанд. Чунон чӣ; *Падар, ба писарам гуфт писарам калонсолонро ҳурмат кун рӯзе ту ҳам пир мешавӣ-父亲告诉我：儿子，要尊敬老人，有一天你也会老的。 [тарҷумаи муҳаққик].*

Мувофиқи талаботи ширкат вай фикр мекунад ман ба ин кор мувофиқам-根据贵公司的招聘要求，他认为我很合适这项工作。 [тарҷумаи муҳаққик].

Дар баррасӣ сохти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ маълум мегардад, ки барои мушаххас намудани аъзоҳои пайрави ҷумлаҳои мураккаб хеле фарроҳ ва баҳсталаби илми забоншиносӣ дар забонҳои қиёсшаванда мегардад. Дар ин самт, барои рушди таҳқиқ ва омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ ҳамаҷун аҳамияти мавқеи калони илмӣ мебошад. Ин самт, барои баррасии қисматҳои таркибии ҷумлаҳои мураккаб хусусияти илмӣ дошта, барои илман асоснок ва мукамал сохтани ин намуди ҷумлаҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ аҳамияти калон дорад. Бояд қайд намуд, ки барои гуфтугӯ, муколамаи барасишавандаи муоширатӣ ҳама чиз дар сохти ҷумласозӣ ниёз дошта, васлгарии ин амалиётҳо яке аз маъсалаҳои баёнии ҷумлаҳо мебошад, ки тавассути сохти худӣ забон ифшо мегарданд, ки дар сохти ин ҷумлаҳо, вазифаи сохтори муайянкунандаи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дида, таҳлилу муқоиса намудан айни мудао мебошад: чунон чӣ: *Волидайнӣ Лина ба дидани ӯ аз Шанхай омада, онҳо меҳроханд донишҷӯёни* *Линаро* *бубинанд-*

李娜的父母来上海看她，他们很想看看李娜教的学生。 [тарҷумаи муҳаққик].

Назар ба ҳавли падарам, бисёр ҷойҳои деҳаҳо роғ зер кардааст, бисёр киштизорҳо робуд карда, аз ҷумла, боғи ангури бобоямро ҳам роғ пахш кардааст-根据我父亲的说法，政权已经理解了沙子，破坏了包括内部集群在内的许多领域。

Чӣ тавре ки дар ҷумлаҳои дар боло қайд намудем, дар раванди мушаххасоти ҳар як аъзои пайрави ҷумлаҳои мураккаб ва ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар сохтани калима ва аъзоёни парави ҷумлаи пайвасти бепайвандак барои ҳар як ҳиссаи мушаххаси нутқ, ба хусус, дар доир ба низом даровардани ҳиссаи нутқ ба мафҳуми баёни фикр дар забонҳои қиёсшаванда дар мади аввал дарк намудан оҳанги сараъзоҳои ҷумла мебошад, ки онҳо мафҳуми аломату хусусиятҳои ҳар як ҳиссаҳои аъзоҳои нутқро муаррифӣ менамояд. Мо низ бо назардошти муаррифии ҳар як

аъзои нутқро аз лиҳози гуфтаҳои фавқ дар заминаи сохти ҷумлаҳои пайрави бепайвандак таъяму, фикру андешаҳои фардиву маслиҳатомезонаи хешро дар раванди устувор нигоҳ доштани қисмати таркибии ҳиссаҳои нутқ дар сохторию-маъноии ҷумлаҳо иброз таъяму, ба таҳлили илмиву аъзоҳои пайрави ҷумла асоснок таъяму, ҷараёни таҳқиқоти ҷумлаҳои мураккаби пайвати бепайвандакро ба ин ё он мушкилие, ки дар рӯ ба рӯи сохти он мушкилӣ меорад, баррасӣ менамоям.

Чунон чӣ Горелов В.И. қайд менамояд *“Ин хусусият дар забонҳои муқоисашаванда як ҷанбаи муайяни хоси ҳудро дар илми забониносии аён месозад, ки дар инкишофи он мафҳуми маъноии ба низом даровардани ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои муқоисашаванда бо ҷанбаҳои сохтори калмасозии сараъзоҳои пайрав дар забонҳои мавриди таҳқиқишуда ҳамчун унсурҳои мукамалсозии ҳудро нишонрас менамоянд”* [4, с. 26].

Дар ин маврид, чунин сохти калмасозӣ дар ҷумлаҳои забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ ба як низом дароварда шудаанд, ки барои падид омадани ҷумла бо оҳанги калма дар ҷумла дар серистеъмол будани онҳо дар шакли қиёсӣ дар ин ҷумлаҳои ду забон дида мебароем.

Доруҳои зиёди чинӣ аз растаниҳои ҳайвонот менералҳо сохта шуда, духтурони чинӣ аз чизҳои табиӣ истифода карда, беморонро табобат мекунанд-
很多中药取自植物, 动物, 矿物, 中医利用这些大自然的要素来治病。

Девори хонаи ман расмҳои хитӣ дар раҳти китобҳо китобҳои чинӣ гузошта шудааст
дар танам либоси милли чинӣ
хаст. 我家的墙上挂着中国画, 书架上放着中文书, 我身上穿着唐装。

Хусусияти асосии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакӣ дар боло нишондодашуда дар он аст, ки онҳо ба воситаи принсипи ҷумлаҳои содда он ҳодисаю воқеаҳои номбар карда мешаванд, шумурда шуда, ба тарзи ҷида оварда ва онҳо низ хусусияти тасвирии ҳудро доранд. Ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ба маъноии ягонагии фикронӣ ифода таъяму, нисбат ба воқеият муносибати ягонагӣ доштани субъекти амалро ифода менамоянд, ки ҳолатҳои ягона ва ба ҳам вобастагӣ будани мувофиқу мутобиқро нишонрас менамоянд. Масалан; *Ин таътил ман ба хона намеравам, ман бояд забони чинӣ омӯзам-*
这个假期我不回去了, 我得努力学习汉语。

Дар баробари ин, қайд кардан ба маврид аст, ки субъекти амал дар ҷумлаи мада бар он ифода мегардад, ки ҳиссаҳои таркибии нутқ дар ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ ҳамчун яке аз хусусиятҳои мукамали амалро шарҳ додааст. Аз ин ҷиҳат, ҳангоми сохти ҷумлаҳои ҳабарӣ ба сохти ҷумлаҳои инкорӣ муносибати шумуро номбаркунии амал хеле барҷаста ифода мегардад:

Ман намехоҳам ба куча бароям, онҷо беҳад гарм-没想到外面去, 实在是太热了。

На юнучқа монд, на дарахт монд, на ягон замини партов монд— ҳамаашро аз об баровардед-
一棵树 · 没有任何浪费土地 · 没有浪费。

Ҳангоми сохти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак маълум гардид, ки онҳо зиёда аз ду ҷумлаҳои содда барои муқаррар намудани ҳабарҳои гуногун ифодашавандаро дар самти ҳузурии аъзои пайрави ҷумла, инчунин аз якҷанд мубтадо сохташаванда иборат буда, дар таҳлили ҷумлаҳо маълум гардид, ки сохти вазифавии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак ба тартиб даровардани ҷумлаҳои мураккаб чӣ дар забони тоҷикӣ ва чӣ дар забони чинӣ нақши асосиро дар забонҳо маҳз пайвандакҳо мебаранд. Дар тавсифи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои қиёсшаванда маълум гардид, ки онҳо аз рӯи сохти маъноӣ ва вазифа аз пайвандакҳои пайваст ва тобеъ ҷудо ҷуда гардида, ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак метавонанд ба алоқамандии баробарвазни тобеи якдигар ва аз ҷиҳати сохтори грамматикӣ мустақил мебошанд. Дар таҳлили ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забони чинӣ низ ба мисли забони тоҷикӣ ҷумлаҳои мураккабе мебошанд, ки ҳолати сохташудани аъзои пайрави ҷумларо ба мо ба пуррагӣ нишон дода, дар таҳқиқи ҷумлаҳои зерин метавонем мавриди баррасию муҳокима қарор диҳем.

Ман ва хоҳарам имрӯз соати 2 дар мағоза бо муаллим Ли вохӯрдём-

我和妹妹今天两点在商店遇到了李老師

Умед дорам, меоед ва ба ман маслиҳат медиҳед- 万望光临指导。

Дар забони тоҷикӣ ва ҳамчунин дар забони чинӣ ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз ҷумлаҳои соддаи мазмунан ба ҳам алоқаманд тартиб дода шуда, бо унсури хусусияти пайвандакҳои ва воситаи оҳангӣ дар ҷумлаҳо ба як низоми муайяни омадаанд, амалӣ гардиданд. Аз сохти мулоҳизаронии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар тасвири ҷумлаҳои содда бо хусусияти оҳанг ва аъзои пайрави ҷумла ба ҳам пайваст намуда, муносибати байни онҳоро нишон медиҳанд. Ин замина барои ҷумлаҳои соддаи яктаркиба бо ҷумлаҳои ду таркибаи пайвасти мураккаби забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ метавонанд бепайвандакҳои пайвастунада низ ба ҳам алоқаманди дошта бошанд. *Дар инҷо кор наонқадар зиёд аст, ман худам иҷро мекунам- 活儿不多, 我一个人也干得过来。 Зуд ёро дилбардорӣ намо, саги ӯ мурдааст- 你快去安慰她呢, 她的狗死了。 Метавонам ба шумо кӯмак расонам, ба ман ҳам кӯмаки шумо мерасад- 我会帮助你, 不过我也要你的帮助。*

Чунин ҷумлаҳои мураккаб дар шакли мазмуни оҳангии худ хеле васеъ ва гуногунсохтор буда, мо мекушем онҳоро дар ҳар як низом ба воситаи калима ва ҷӣ ба воситаи калимасозии махсус дар ҷумла бо аъзои пайрави ҷумла дар забонҳо пайиҳам таҳқиқ намуда, мафҳуми инкишофдиҳии сохти ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандакро дар ҳар як забон бо хусусияти сохторӣ ва маъноӣ зарур шуморида, дарк намудани онҳо барои таҳқиқ махсусан дар забонҳои муқоисашаванда хеле муфид мебошад.

Хулоса, ҳангоми таҳқиқ ва мавриди омӯзиши амиқ қарор додани ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ як заминаи гурӯҳи васеи аъзои сермаъноии калимаҳоро дар забонҳои қиёсшаванда дар бар гирифта, барои ноил гардидан ба он яке аз шароити серистеъмолтарин ба онҳо ин муайянкунии калима мебошад, ки ҳангоми таълифоти ин мақола мавқеи баррасии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ тоандозае таҳқиқоти илмӣ гардид. Инчунин дар ин мақола, иртиботи ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепайвандак дар таркиби сохти ҷумлаҳои мураккаб хусусияти худро дар забони чинӣ нишон дода, мавриди таҳқиқот бо хусусияти маъноии хоси фонди луғавӣ амалӣ гардида, мисолҳои дақиқ дар забонҳои гуногунсохтор, хусусан дар мисоли забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ натиҷагирӣ гардиданд.

Рӯйхати адабиёти истифодашуда:

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э.Бенвенист// Издание 2-е-М; Едиториал УррС, 2002. 264 с.
2. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения / В.В. Богданов//.-Л: Просвещение, 1977. - 204 с.
3. Ван Ляон Основы китайской грамматики / Ван Ляон//.- М.: Изд-во иностр. лит. 1954.- 262 с.
4. Горелов В.И. Стилистика современного китайского языка /В.И. Горелов//.- М.: Просвещение, 1979. - 192 с.
5. Готлиб О.М. Практическая грамматика современного китайского языка / О.М. Готлиб//.- М.: Муравей, 2002. - 304 с.
6. Джамshedов П.Д. Сопоставительный метод как средство овладения языком /П.Д. Джамshedов// Актуальные проблемы лингвистики. – Душанбе, 2005. – С. 42-47.
7. Камолиддинов Б.К. Масъалаҳои баҳси наҳви забони тоҷикӣ / Б.К. Камолиддинов//.- Душанбе: Дониш, 2003.– 132 с.
8. Курдюмов В.А. Курс китайского языка /В.А.Курдюмов//. Теоретическая грамматика. – М.: Цитадель-трейд: Вече, 2006. – 576 с.
9. Қосимова М.Н. Чор унсур. Маъниофаринӣ, Калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ») /М.Н. Қосимова//.-Душанбе: Деваштич, 2007. –266 с.
10. Семенас А.Л. Лексика китайского языка / А.Л. Семенас//.- М., 2000. - 312 с.

11. Сунь Кэвэнь Типология словообразования китайского и русского языков / К. Сунь // . - Минск: РИВШ; 2009. -112 с.
12. Усмонов К. Грамматикаи назарии забони чинӣ /К. Усмонов//. -Китоби дарсӣ барои мактабҳои оӣ. – Хучанд: «Нури маърифат», 2010. – 236 с.
13. Усмонов К. Морфологияи муқоисавии забонҳои тоҷикӣ ва чинӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои оӣ /К. Усмонов//.– Хучанд: «Нури маърифат», 2015. – 230 с.
14. Хаматова А.А. О словообразовательной структуре слова в современном китайском языке /Хаматова А.А.// III конференция по китайскому языкознанию. -М., 1986. -С. 70-71. 185.
15. Хаматова А. А. Об одном типе вариантов слов в современном китайском языке // Вариантность как свойство языковой системы. -М., 1982. -Ч. 2. -С. 100- 102.
16. 邵敬敏. 汉语语法学史稿。 – 上海教育出版社, 1990。 – 360 页。
17. 现代术语学引论 / 冯志伟著. - 北京: 语言出版社, 1997.8. Фэн Чживэй. Введение в современную терминологию. Пекин: Изд-во «Юйянь», 1997. 225 с.

Маълумот оид ба муаллиф: Шарипова Зулола Бахтиёровна - докторанти (Phd)-и кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавии Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. Суроға: ш. Кӯлоб, кучаи С. Сафаров 16. Телефон: (+992) 900-70-51-72. E-mail: zulola.sharipova.01@mail.ru

Сведения об авторе: Шарипова Зулола Бахтиёровна, доктор (Phd)- - кафедрый языкознания и сравнительной типологии Кулябского государственного университета имени Абуабдуллох Рудаки. Адрес: 735360, г.Куляб, ул. С.Сафарова 16. Тел: (992) 900-70-51-72, E-mail. zulola.sharipova.01@mail.ru

Information about the author: Sharipova Zulola Bakhtiyorovna. – Doctor’s Degree (PhD) of linguistics and comparative typology department of Kulob State University named after Abuabdullohi Rudaki. Address: 735360, Kulob city, S.Safarov St.-16. Phone: (992) 900-70-51-72; E-mail. zulola.sharipova.01@mail.ru

МАВҚЕИ ИСТИФОДАИ БАЪЗЕ ВОЖАҲОИ ТОЧИКӢ-ФОРСӢ ДАР ЗАБОНИ ТУРКӢ

Шарифова Г.А.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣи Тоҷикистон

Хушбахтона, забони тоҷикӣ дар давоми умри тӯлонии худ бо вучуди таҳаввулотӣ чиддию сиёсии зиёди таърихӣ, на ин ки маҳв нагардид, балки бо мурури замон дар Эрон, Афғонистон, қисматҳои Покистону Ҳиндустон, Туркистон, Осиёи Миёна ва ҳудудҳои Қавқозу Қошғари Чину баҳри Хазар густариш ёфта, ба мақоми баланди илмию фарҳангӣ ва таърихӣ расида, ҳамчун забони байналмилалӣ муоширати байни халқу миллатҳои гуногун хизмат намудааст. Мақолаи илмӣ зеро назар низ ба гузаштаи таърихӣ дур, мақому манзилати забони тоҷикӣ-форсӣ ва равободӣ илмӣ-адабиву таърихӣ тоҷикону туркҳоро дар бар гирифтааст. Сарғаҳи дӯстии таърихӣ ин ду халқ қадимӣ буда, аз нахустдавраҳои пайдоиш нисбати ҳамдигар таваҷҷуҳи хоса доштаву дар рӯзҳои саҳти таъриху қисмати халқ ҳамтақдир будаанд. Далелҳои қотей шохиди онанд, ки сарчашмаи забону адабиёти турк афкори солими намояндагони барӯманди забон ва адабиёти классики тоҷику форс ба шумор меравад. Ба ҳамин хотир, садсолаҳо паси сар шудаанду забони ноби тоҷикӣ то ҳоло вирди забони мардуми турк қарор мегирад, ки мисоли гуфтаҳои болоро равшан месозад.

Калидвожаҳо: забон, чоп, таърих, меъёр, ибора, адабиёт, калима, ҷумла, маданият, дӯстӣ, сарчашма, рушд, фарҳанг.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ ТАДЖИКСКО-ПЕРСИДСКИХ СЛОВ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

К счастью, таджикский язык за долгую жизнь, несмотря на многие серьезные исторические и политические изменения, так и не был искоренен. Со временем в Иране и Афганистане, некоторых частях Пакистана и Индии, Туркестане, Центральной Азии и на Кавказе и в Кашгаре в Китае расширилось, достигло высокого научного, культурного и исторического статуса и стало международным языком общения между разными народами. В научной статье также рассматриваются далекое историческое прошлое, статус и место таджикско-персидского языка, а также научно-литературные и исторические отношения между таджиками и турками. История исторической дружбы двух народов древняя, и издревле они уделяли друг другу особое внимание и разделили одну судьбу в трудные дни истории и судьбы народа. Писатели сыграли важную роль в духовном развитии и культуре своего народа. Турецкие писатели по-своему изучили тысячелетний опыт персидского и таджикского языков и литературы. По этой причине прошли столетия, а таджикский язык по-прежнему остается языком турецкого народа, что иллюстрирует приведенный выше пример.

Ключевые слова: язык, орфография, печать, история, терминология, норма, литература, слово, фраза, культура, дружба, источник, развитие.

THE USE OF SOME TAJIK-PERSIAN WORDS IN THE TURKISH LANGUAGE

Fortunately, the Tajik language has not been eradicated for a long time, despite many serious historical and political changes. Over time? In Iran and Afghanistan, some parts of Pakistan and India, Turkestan, Central Asia and the Caucasus and Kashgar in China, it expanded, reached a high scientific, cultural and historical status and became an international language of communication between different peoples. The scientific article also examines the distant historical past, the status and place of the Tajik-Persian language, as well as scientific, literary and historical relations between Tajiks and Turks. The history of the historical friendship of the two peoples is ancient, and since ancient times they paid special attention to each other and shared the same destiny of the people. Turkish writers have studied the thousand-year experience of the Persian and Tajik languages and literature in their own way. For this reason, centuries have passed, and the Tajik language is still the language of the Turkish people, which is illustrated by the example above.

Keywords: language, spelling, printing, history, terminology, norm, literature, word, phrase, culture, friendship, source, development.

«Забон барҷастарин ва гӯётарин поя, шиноснома ва нишони бақои ҳар як халқу миллат аст» (Эмомалӣ Раҳмон)

Забон калиди дари донишу маърифат аст ва дар ҳама зинаҳои инкишофи таърих метавонад ба нафъи инсон хидмат намояд. Забони модарии ҳар миллат сарчашма ва манбаи бақои он мебошад. Далел ва санади қавитарини исботи зинда будани ҳар миллат пойдор мондани забони модарии он мебошад. Забони мо ойинаи фарҳанги миллат ва мояи ифтихор буда, аз ҷумлаи забонҳои сарватманд ба ҳисоб рафта, хеле барвақт, бештар аз ҳазорсолаҳо соҳиби шоҳи адабии худ гашта буд [15, с.18].

Бо шарофати Истиқлолияти давлатӣ ва сиёсати хирадмандонаи Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба масъалаҳои забондонии забонмӯзӣ ва арҷгузорӣ ба забони давлатӣ аҳамияти аввалиндараҷа дода мешавад ва забони ноби тоҷикӣ бо асолати таърихӣ худ соҳиб шуда, ҷойгоҳи муносиби худро ёфт, яъне он ба сифати яке аз рӯкҳои муҳими шинохту устувори давлати мустақил пазируфта шуд.

Пешвои миллат на танҳо дар суҳанронихояшон ҷиҳати омӯзиши комили забони давлатӣ, эҳтиром ва қадриносии он даъват ба миён меоваранд, балки дар асарҳои арзишманди илмӣ худ, аз тавоноӣ, вусъати комил, мақому таҳаввул, асолат, имконот ва таърихи он бо далелҳои муътамад ва таҳлилҳои амиқ маълумоти муҳиро пешкаши мо мегардонанд [5, с.23].

Хушбахтона, забони тоҷикӣ дар давоми умри тӯлонии худ бо вучуди таҳаввулоти ҷиддӣ сиёсии зиёди таърихӣ, на ин ки маҳв нагардид, балки бо мурури замон дар Эрон Афғонистон, қисматҳои Покистону Ҳиндустон, Туркистон, Осиёи Миёна ва ҳудудҳои Қавқозу Қошғари Чину баҳри Хазар густариш ёфта, ба мақоми баланди илмӣ фарҳангӣ ва таърихӣ расида, ҳамчун забони байналмилалӣ муоширати байни халқу миллатҳои гуногун хизмат намудааст [15, с.38].

Мақолаи илмӣ зеро назар низ ба гузаштаи таърихӣ дур, мақому манзилати забони тоҷикӣ-форсӣ ва равобити илмӣ-адабиву таърихӣ тоҷикону туркҳоро дар бар гирифтааст.

Сарғаи дӯстии таърихӣ ин ду халқ қадимӣ буда, аз нахустдавраҳои пайдоиш нисбати ҳамдигар таваҷҷуҳи хоса доштаву дар рӯзҳои саҳти таърихӣ қисмати халқ ҳамтақдир будаанд [13, с.21].

Далелҳои қотеъ шохиди онанд, ки сарчашмаи забону адабиёти турк афкори солими намоёндагони барӯманди забон ва адабиёти классики тоҷикӣ форс ба шумор меравад. Он ҳама хислатҳои шоистаи инсонӣ, ки шохкориҳои адабиёти классикони мо ба тараннуми он нигаронида шудааст, ба мисли накӯкорӣ, ватандӯстӣ, инсондӯстӣ, кӯмак ба ғарибу афтодаҳо, бо мурури асру солҳо, аввалҳо ба тавассути назму осори илмӣ Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Хайёму Румӣ, Зоконӣ ва Ҷомӣ, Навоӣ, Насимӣ барин арбобони адабу маънӣ ба саҳнаи адабу маърифати Туркия роҳ ёфта, дар камолоти маънавӣ ва фарҳанги мардуми он, хоса аҳли қаламу адаб нақши муҳим бозидаанд [14, с.18-19].

Шавқу рағбати шоирон ва нависандагони турк ба забону адабиёти форсу тоҷик аз асрҳои XIII оғоз меёбад. Поягузори назм дар Осиёи Хурд шоири форсу тоҷик Ҷалолиддини Румӣ (1207-72) ба шумор рафта, дар тамоми ғӯшаю қанори Шарқу Ғарб бо назми оламгири худ маъруф гаштаву шеърӣ андешаҳои фалсафии ӯро дар тамоми олам бо завқӣ беандоза новобаста аз дину мазҳаб ва ҷаҳонбинии худ қироат мекунанд. Андешаҳои зиёди ирфонӣ Мавлоно то кунун ҳам аҳамияти худро гум накардаанд ва аксарияти он дархури ниёзмандӣ ва эҳтиёҷоти фикрию ахлоқӣ ҷаҳони муосир аст [3].

Аз замони худӣ мутафаккир дар байни мардум румихонӣ (шамситабрезихонӣ) ҳамчун ҳофизхонӣ шуҳрат пайдо карда буд ва имрӯзҳо ҳам ин кор идома дорад. Ҷазалҳои ширадори ӯро, ки бо забони ноби тоҷикӣ садо медиҳанд, чи овозхонони мардумӣ ва чи оҳангсозони касбӣ дар Тоҷикистон, Туркия, Афғонистон, Эрон, Ҳиндустон ва кишварҳои зиёди Аврупоу Амрико месароянд ва мардум аз онҳо ҳаловат мебаранд [4].

То имрӯз садҳо чилд шарху тафсири «Маснавӣ» ба забонҳои тоҷикӣ-форсӣ, арабӣ ва туркӣ навишта шудааст. Чалолиддин Румӣ ба забони тоҷикӣ-форсии замони худ иншо мекард. Забони тоҷикӣ-форсӣ дар асрҳои миёна дар Шарқи наздик ва Миёна ҳамон нақши забони адабии байналмилалиро дошт, ки дар Аврупо забони латинӣ буд [2].

Дар якҷоягӣ бо аруз туркҳо намудҳои шеърӣ арабӣ ва тоҷикӣ-форсиро бо вазни шеърию кофиябандӣ ва тарзу усули назми барои ин намудҳо хос бударо низ аз худ карданд. Дар миёни ин намудҳои аз худ кардашуда, асосан Маснавӣ ҳамосаи калони дорои кофияҳои чуфт, қасидаву ғазал, ки бо як кофия сохта мешаванд, мавҷуд буд. Аруз барои сохти забони туркӣ, қабл аз ҳама барои фонетикаи он бегона буд. Шоирон маҷбур буданд, ки дар шеър шумораи бисёри калимаҳои арабӣ ва тоҷикӣ-форсиро истифода баранд [14, с.45].

Дар асрҳои XVIII-XIX ҳамаи жанру намудҳои анъанавӣ, ки тадқиқоти хоси адабиётшиносии рус ошкор намуд, яъне давраи ошноӣ пайдо кардани туркҳо ба маданияту адабиёти ғарб ва давраи ҷадиди ислоҳот (танзимат) аз забон ва адабиёти форсу тоҷик об меҳӯрад [5, с.10].

Тибқи ахбори сарчашмаҳои туркӣ таваҷҷуҳи онон ба таъриху забон, адабиёт ва маданияти тоҷикон хеле бузург будааст. Шавку рағбати шоирон ва нависандагони турк ба забону адабиёти тоҷику форс аз асрҳои XVIII оғоз меёбад. Дар давлати Салҷуқиҳои Рум забони арабӣ, забони дин ва илм, аммо забони тоҷикӣ-форсӣ забони шеъри дарбор буд ва онҳо якҷоя бо аруз шаклҳои шеъри арабию тоҷикӣ-форсии маснавӣ, қасида ва ғазалро низ аз худ намуданд. Дар миёнаи ин асрҳо шеърҳои туркӣ низ эҷод мегардиданд ва пайдоиши онҳо сабабгори ду услуби шеърнависӣ, аз як тараф назми халқии шифоҳии туркиву форсӣ-тоҷикӣ ва аз тарафи дигар вазни шеърӣ форсӣю арабии арузӣ дар назми турк шаш аср идома меёбад. Аз забонҳои арабӣ ва тоҷикӣ-форсӣ асарҳо аз алгебра, тиб, таърих, назарияи мусиқӣ ба туркӣ тарҷума мешуданд. Рисолаҳои илмӣ бештар ба тарзи хаттӣ бо забони туркӣ эҷод мешуданд, аммо истилоҳоти илмӣ аз забонҳои хориҷӣ, бештар арабӣ ва тоҷикӣ-форсӣ истифода мегардиданд.

Шоири турк Ҳемдӣ Челебӣ (1449-1503) муаллифи нахустин “Ҳамса” мебошад, ки ба достони “Лайлӣ ва Мачнун”-и Низомии Ганҷавӣ тақлид карда, дар тақлиди Фирдавӣ низ се достон эҷод кардааст [6, с.78].

Шоири дигари турк Юсуф Набӣ (1642-1712) дар достонаш “Ҳайробоҷ” аз лиҳози мавзӯ ба достони шоирони тоҷику форс ва як зумра шеърҳои Низомии Ганҷавӣ, Фаридуддини Аттор ва Алишери Навоӣ таъя намудааст. Имоми масҷиди бузург дар ш.Бурс Сулеймон Челеби (соли вафот 1422) бо асари эҷодкардаи ҳеш «Мавлуди пайғамбар» машҳуру маъруфи давр гардида, аз овони таваллуд оғоз карда, зиндагинома ва соатҳои охири ҳаёти Муҳаммад (с) возеҳу равшан ва хеле мароқангез тасвир ва ба қалам додааст. Дар забони асар шакли гуфтугӯи забони туркӣ бо таъбирҳои забонҳои тоҷикӣ-форсӣ ва арабӣ хеле мувофиқ бо ҳам омадаанд. Анъанаи таълифи асарҳои насрии асри XVII дар асарҳои нависандагони дорои афкори пешқадами ҷамъиятии Туркияи садсолаҳои минбаъда ба дараҷаи баланди инкишофу рушди худ мерасад [1, с.203].

Қайд кардан ба маврид аст, ки дар давраи феодалӣ насри бадеӣ дар адабиёти турк бо фаҳмиши нав қариб, ки маълум набуд. Дар шакли наср асосан, рисолаҳо дар бораи тиб, фик, историография (илм дар бораи маъхазҳои таърихӣ) ва ғайра навишта мешуданд. Дар байни асарҳои на чандон зиёд, ки метавон онҳоро насри бадеӣ номид, «Калила ва Димна»-и аз забони тоҷикӣ-форсӣ ба забони туркӣ тарҷума ва мазмунан дигаргун намудаи Алӣ Челеби Вайсӣ (1541-1600), (дар забони туркӣ «Китоби шоҳона» номгузори шудааст), аз ҳама бештар мароқангез аст.

Шоир Набӣ дар достонаш бо ҳадафҳои тарбиявӣ ва кӯшиши зинда гардонидани назми олий ва ба хонанда наздику дастрас кардани он панду андарзҳои зиёди мардумиро истифода бурдааст. Дар достони «Ҳайробоҷ», ки аз лиҳози мавзӯ ба достони шоири форс Аттор ва як зумра шеърҳои Низомӣ ва Навоӣ таъя намудааст, аз афсонаҳои мардумӣ васеъ истифода кардааст. Қаҳрамони мусбати «Ҳайробоҷ» - парвардаи табақаҳои поёнии ҷамъият, дузде бо номи Чолок буда, дар достон ҳамчун инсонӣ меҳрубон, нотарсу ҳасур тасвир шудааст [5, с.104].

Дар «Хобнома», «Воқеанома», «Ҳайрия», «Ҳайробоҷ»-и Набӣ, Собит Карим ва Аслий бошад, орзую омили чандинсолаи халқи одӣ таҷассум ёфтааст. Чи навъе ки дар боло зикр гардид, аксари ному унвони осори классикони турк истилоҳоти тоҷикӣ-форсӣ мебошанд, ки аз

айёми маскун шудани аҳли илму адаби мо, равобити адабӣ-фарҳангӣ дар мамлакати туркҳо густариш пайдо намудаанд. Умар Нафӣ, Вайсӣ, Навозода, Мантиқӣ, Собит Набӣ, Ниёзии Мисрӣ, Сухайлӣ, Саид Эҳё, Исмоили Анҷанобӣ, Аҳмади Расмӣ, Иброҳими Шиносӣ, Намиқ Камол, Зиёпошшо, Аҳмад Тавфиқӣ Фитрат симоҳое мебошанд, ки дар инкишофи минбаъдаи ҳамаи навъҳои адабӣ, ҳикояву роман ва пешрафти нерӯҳои нави эҷодӣ дар Туркия саҳми зиёде гузоштаанд.

Чи тавре ки устод Абдусаттор Нуралиев дар китобаш овардааст: “Абай бештар ба Фирдавсӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Навоӣ ва Ҷузулӣ пайравӣ намудааст ва аввалин шуда ба шеърӣ қазокӣ вазни арузро татбиқ намудааст, бисёр калимаю ибораҳои форсӣ-тоҷикӣ ва арабиро аз таркиби нутқи осори онҳо дар назми худ истифода бурдааст”. Тарҷумаи ба забони қазокӣ “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ яке аз бузургтарин ёдгориҳои адабиёти ҷаҳон мебошад, ки муҳимтарин масъалаҳои равобити адабиётҳоро дар миёни маданияти мардуми қазок муайян мекунад” [9, с.46].

Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо дар муҳити илмиву адабии тоҷику форс ҳамон адибони туркӣ машҳур гаштаву мавриди баррасии олимони қарор гирифтаанд, ки донандаи хуби забони тоҷикӣ-форсӣ буданд. Шояд ба эҷоди девони форсӣ пардохтани адибони турк низ аз ҳамин ҷиҳат бошад. Дар ин ҷода, тарҷумон ва адиби тоҷик Раҳим Ҳошим ба сифати аввалин муҳаққиқи робитаҳои адабии халқҳои тоҷику озарӣ ба заминаҳои ҷунин сурат гирифтани рӯйдодҳои адабӣ диққат ҷалб намуда, сабаби то асри ХУ безъитбор будани забони туркиро дар он мебинад: “адиб ва шоирони туркнаҷод ба забони форсӣ-тоҷикӣ менавистанд, дар маҳфилҳои адабӣ сухан дар атрофи шеърӣ форсӣ-тоҷикӣ мерафт ва онҳо ба забони модарии худ, бо назари безъитнонае нигариста, барои шеър ва ифодаи нозук мувофиқ набудани забони модарии худро баҳона меоварданд”. Ба қавли ӯ барои рӯйи қор овардани забони туркӣ Алишер Навоӣ муборизаҳо бурдааст [10].

Ҳамин тариқ, пас аз Алишер Навоӣ кӯшишҳои ба майдони адабиёт ворид гаштани забони туркӣ давра ба давра пурқувват мегардад. Ин кӯшиши ӯ дар байни ашрофони туркзабон дастгирӣ меёфт.

Таъсири мактаби ғазалсароии Ҳофиз низ ба шоирони баъдинаи тоҷику форс як шакли дохилии алоқаи забону адабиёт мебошад. Таъсир ва нуфузи ғазалҳои вай ба адабиёти халқҳои туркзабон аз шаклҳои берунии ин ҳодиса аст. Ин шаклҳои таъсирро дар тамоми давраҳои адабиёти классикӣ ва муосири тоҷик низ кам ё беш дидан мумкин аст.

Бояд қайд кард, ки ғазалиёти Ҳофиз ва дигарон дар доираҳои адабии туркигӯён ҳам эътибори баланд ва ҳам таъсири пурфайзе дошта дар ин ҷода ба ифодаи муҳаққиқи рус В.А.Гордлевский “Насимӣ, устоди баркамолӣ сухани халқҳои турку форснаҷод дар ашъори дилангези худ беҳтарин ҳислатҳои инсониро ситоиш намудааст, ки он аз адабиёти тоҷику форс ибтидо мегирад” [13, с.26].

Таъсири забон ва адабиёти форсу тоҷик ва раванги адабиёти турк боз дар он ифода мегардад, ки як зумра симоҳои машҳури илмиву адабии Туркия дар ибтидои асри XIX дар айёми ислоҳот ба мероси классикони мо рӯй овардаанд. Бино ба таълифи муҳаққиқи Валӣ Самад ҷиҳати дигари таъсири байниҳамдигарии адабиёт он буд, ки дар гирди маҷаллаи “Мулло Насриддин” ашхоси пешқадами халқҳои Осиёи Миёна ҷамъ омада буданд ва аз иштироки намоёндагони адибону шуарои тоҷику форс албатта нафъ мебурданд. Шоирони турк Шайёди Ҳамза, Озари Шамс, Мустафо Зарир, Сули Факиҳ дар Истамбул ва Анқара сужети афсонаи “Ҷосуф ва Зулайҳо”-ро эҷодкорона истифода карда ҷавобияҳои пураризише офаридаанд [11, с.18].

Ҳоло дар зер якчанд калимаҳоро мисол меорем, ки бо мурури асру солҳо мавриди истифодаи забони туркӣ қарор мегиранду фақат аз рӯйи овоз ё сохти грамматикӣ аз забони тоҷикӣ фарқ мекунанд:

маош - aylık maaş
замон - zaman
бозор - pazar
шаҳр - şehir
ташаққур - teşekkürler

ҳаво - hava
 адолат - adalet
 одам - insanlar
 китоб - kitap
 ҷазо - ceza
 аҳоли - nüfus
 вақт - zaman
 шакар - Şeker
 инсон - insan
 мошин - araba
 сарбоз - asker
 оташ - ateş
 силоҳ - silah
 чӣ қадар - ne kadar
 падар - baba
 дар ҳайрат - hayretler içinde
 шукр - teşekkürler
 лутфан - lütfen
 парда - perde
 тиреза - pencere
 мумкин - mümkün
 рост гуфти - doğruyu söyledi
 дуруст гуфти –naklısın

Хулоса, муносибатҳои адабӣ ва фарҳангии халқу миллатҳо дар даврони дигаргуниҳои бузурги иҷтимоӣ ва сиёсӣ ва воҳиди муштараки давлатӣ дар замони нав, дар шаклҳои гуногун моҳияти нав касб кардаанд. Дар тақвияти чунин қазия, ки падидаҳои нав ба нави адабӣ, хусусан дар нимаи дуҷуми қарни гузашта дар соҳати мушаххасоти таърихӣ ба ҳам саҳт печида, яке дигареро пурра карда, шаклу навъҳои пайвандҳои адабиву таъсири мутақобилаи забону адабиётҳоро омезиш дода бошад, ташаккули забони миллии чун як воҳиди муштараки фарҳангӣ мусоидат кардааст. Замони аз қайди инкишофи нисбии воҳиди фарҳангӣ ба яроқи нерӯманди мафкуравӣ мубаддал карда, онро дар мубориза барои ормонҳои ҷамъият дар шакли зуҳури мустақимаш ба кор бурдааст.

Адибону нависандагони Туркия ба таври худ аз таҷрибаи ҳазорсолаи забону адабиёти форсу тоҷик омӯзиши эҷодӣ ба амал овардаанд. Ба ҳамин хотир, садсолаҳо паси сар шудаанду забони ноби тоҷикӣ то ҳоло вирди забони мардуми туркзабон қарор мегирад, ки мисоли гуфтаҳои болоро равшан месозад.

Адабиёт

1. Алькаева Л.О. Очерки по истории тур. лит-ры, М., 1959; ее же, Сюжеты и герои в тур.романе, М., 1966.- 305с.
2. Зиёев Х. Ситорае, ки аз Вахш дамид. (Матн) Ҷалолитдини Румӣ. Омӯзгор-2007-8 июн.
3. Мавлоӣ Рум – мутафаккири Шарқ (Матн) Конфронси илмӣ дар сафорати Туркия дар Тоҷикистон ва Ҷамъияти дӯстӣ ва равобити фарҳангӣ бо кишварҳои хориҷӣ. Паёми Душанбе. 2007. -30 апрел.
4. Машғале, ки ҷаҳониёро раҳнамоӣ менамояд. (Матн): Конфронси илмӣ-амалӣ дар Маркази тичорати Туркия бо унвони «Мавлоно Ҷалолитдини Балхӣ-мутафаккири бузурги Шарқ». Ҷумҳурият-2007.
-5 май.
5. Маштакова Е.И. Турецкая литература конца XVII начала XIX в.в. - М.: Наука, 1984. - 205с.
6. Маштакова Е.И. Из истории сатиры и юмора в турецкой литературе (XIV-XVII в.в.). М.: Наука, 1972. - 280с.

7. Мустафаев Э.М.-Э., Щарбинин В.Г. Русско-турецкий словарь. М.: изд-во Советская энциклопедия, 1972. - 1028с.
8. Нуралиев А. Адабиёти халқҳои Осиёи Марказӣ (китоби 1). Васоити таълимӣ барои мактабҳои олий. – Душанбе, 1996. - 207с.
9. Нуралиев А. Таджикско-казахские литературные связи второй половины XIX и XX вв (Абай и послеабаяевский период) АДД. – Душанбе, 1998. – 263с.
10. Раҳим Ҳошим. Эдиби иматымыз ҳаггинда бир неча саз (Несколько слов о нашей литературе). Эдибиийат ва инчесенет (Баку, 16.10.1965).
11. Самад Валӣ. Аз қарӣ Хазар то авҷи Зӯҳал. Мақолаҳо. – Душанбе: Маориф 1993. - 217с.
12. Фиш Р.Г. Писатели Турции – книги и судьбы. М. св. писатель. 1963. -345с.
13. Шарифова Г.А. Равобити адабӣ ва нақши тарҷумаи бадеӣ, Душанбе "Ирфон" 2012. - 129с.
14. Шарифова Г.А. Таджикско-турецкие литературные взаимосвязи в XX веке. Душанбе 2015. – 323с.
15. Эмомалӣ Раҳмон «Забони миллат - ҳастии миллат» –Душанбе:Эр- Граф, 2016. -516с.
16. Koprulu M. F., Turk edebiyati tarihi, Ist., 1928. 467s.
17. Bibliyografiya. Nəpriyat Bülteni, 1928-1933, №2.
18. Kabaçalı A. 'Türkiye'de Yayınçılığın Tarihçesi', Varlık Ed. ve Sanat Dergisi, №1029, (1993). 234s.3-7.
19. Yücel H.A., Turk edebiyatına toplu bir baki, İst., 1933. 176s.

Шарифова Гулистон Амриддиновна - доктор филологических наук, Международный университет туризма и предпринимательства Таджикистана, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Бехзод 2. кв 17, тел.: (+992) 907 702975, e-mail gulvasab51@gmail.com

Шарифова Гулистон Амриддиновна- доктори илмҳои филологӣ, Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибқорӣ Тоҷикистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кӯчаи Бехзод х.2., х.17, тел.: (+992) 907 702975, e-mail gulvasab51@gmail.com

Sharifova Guliston Amriddinovna – Doctor of Philological Sciences, International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Bekhod street 2 apt.17, tell: (+992) 907 702975, e-mail gulvasab51@gmail.com

ТДУ: 54.01(09)(575.3)

МАСЪАЛАҲОИ ИСТИЛОҲ ВА ИСТИЛОҲНИГОРӢ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ МУҚОИСАВИИ ТОЧИКӢ ВА ОЛМОНӢ ДАР СОҲАИ ХИМИЯ

Эшонова Ш. Б.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар мақолаи мазкур сухан оид ба масъалаи истилоҳ ва истилохофарӣ дар соҳаи химия рафта, баъзе аз истилоҳот дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд. Инчунин, дар мақолаи мазкур аз таърих ва пайдоиши ҳуди истилоҳи химия ва давраҳои инкишоф ва мушкилоти он дар давраҳои гуногуни таърихӣ аз сарчашмаҳои илмӣ дастрас карда шуда, дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуданд.

Баробари пешравии тамоми соҳаҳо истилоҳи илмӣ низ дар инкишоф ва дигаргунӣ буда, вобаста ба соҳа мавқеи истифода ва ҷойгоҳи худро муайян месозад.

Дар мақолаи мазкур сухан оид ба масъалаи истилоҳ рафта, бахусус дар соҳаи химия истилоҳи соҳавӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шудаанд. Чихеле ки ба мо маълум аст, дар замони пешрафти илму техника шояд рузе набошад, ки даҳҳо ва ё ҳатто садҳо истилоҳ вобаста ба самтҳо ва шохаҳои мухталифи соҳаи химия ба вучуд омада, мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Инчунин, дар мақолаи мазкур баъди таҳлилу баррасиҳо оид ба истилоҳоти химиявӣ аз сарчашмаҳои илмӣ дақиқ карда шуд, ки истилоҳоти соҳаи химия яку яқбора ба осонӣ ба даст наомадаанд.

Калидвожаҳо: химия, истилоҳ, пайдоиш, истифода, металл, ташаккул, масъала, инкишоф, миллий, соҳа, элемент, ранг, тобовар.

ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ И СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ТАДЖИКСКОЙ И НЕМЕЦКОЙ ЛИНГВИСТИКИ В ОБЛАСТИ ХИМИИ

В данной статье рассматривается вопрос терминологии и терминоведения в области химии, а также были изучены некоторые термины в таджикском и немецком языках. Также в данной статье на основе научных источников на таджикском и немецком языках изучены история и происхождение самого термина «химия», а также его развитие и проблемы в различные исторические периоды.

Наряду с прогрессом во всех областях науки, научная терминология также развивается и изменяется, определяя свое использование и место в зависимости от конкретной области.

В данной статье рассматривается вопрос терминологии, и в частности, анализируется терминология, используемая в области химии. Насколько нам известно, в эпоху научно-технического прогресса, возможно, не наступит день, когда будут созданы и использованы десятки или даже сотни терминов, относящихся к различным областям и разделам химии.

Кроме того, в данной статье после анализа и обзора химической терминологии из научных источников было уточнено, что терминологию в области химии нелегко получить целиком за один раз.

Ключевые слова: химия, термин, происхождение, применение, металл, образование, проблема, развитие, национальный, область, элемент, цвет, устойчивость.

TERMINOLOGICAL ISSUES AND COMPARATIVE TERMINOLOGY OF TAJIK AND GERMAN LINGUISTICS IN THE FIELD OF CHEMISTRY

This article examines the issue of terminology and terminology in the field of chemistry, and also studied some terms in the Tajik and German languages. Also in this article, based on scientific sources in Tajik and German, the history and origin of the term «chemistry» itself, as well as its development and problems in various historical periods, are studied.

Along with the progress in all fields of science, scientific terminology also evolves and changes, defining its use and place depending on the specific field.

This article addresses the issue of terminology and, in particular, analyzes the terminology used in the field of chemistry.

As far as we know, in the era of scientific and technological progress, the day may not come when tens or even hundreds of terms related to various fields and sections of chemistry will be created and used.

In addition, in this article, after analyzing and reviewing chemical terminology from scientific sources, it was clarified that the terminology in the field of chemistry is not easy to obtain entirely at one time.

Keywords: chemistry, term, origin, application, metal, formation, problem, development, national, area, element, color, stability.

Дар шароити кунунии муосири мутарақӣ зарурӣят ва имконияти истифода бурдани усулҳои нави таълим ва тадрису пажӯҳиш рӯз аз рӯз афзуда истодааст. Пайваста инкишоф додан ва такмил додани донишҳои илмӣ боиси пайдоиши шумораи зиёди истилоҳ дар тамоми самту фаъолияти соҳаҳои илм мегардад, ки бо ин роҳ маълумоти илмӣ муқаррар карда мешавад. Пешравии илм, ташаккул ва тараққиёти ихтисосҳои нав вобаста ба талаботи замон, системаҳои истилоҳии соҳавӣ дар воҳидҳои махсуси луғавии забон, ки ба назар гирифта мешаванд, инъикос ёфта, дар натиҷаи фаъолияти мутахассисони илмӣ инкишоф меёбанд. Вобаста ба ин, омӯзиши соҳаи истилоҳ ва истилоҳнигорӣ як шохҳои муҳими забоншиносии муқоисавӣ ба шумор рафта, ҳамчун воситаи умумии қабул, нигоҳ доштан ва муаррифии ҳар як донишҳои соҳавӣ, аз ҷумла донишҳои химиявӣ барои мутахассисони ин соҳа буда метавонад.

Истилоҳ ва ё истилоҳнигорӣ ҳамчун як фанни мустақили забоншиносӣ дар ибтидои солҳои 70-уми асри XX аз қисмати забоншиносӣ ҷудо шуда, ташкил ёфтааст. Вазифаҳои асосии истилоҳ ва истилоҳшиносӣ ин асоснок ва илман муайян кардани самт ва номи соҳаи муайяни ихтисос мебошад.

Доир ба мавзӯи мафҳум ва маъно андешаҳои устод Саидзода Ҳалимҷонро мақбул меҳисобем: «дар ҳаёти инсоният дар муносибатҳои байниҳамдигарии одамон раванду ҳодисаҳои зиёде ба вуқӯ мепаёванданд, ки бо ёрии калимаҳои махсус маъно ва мафҳуми он шарҳ дода мешавад. Махсусан он мафҳуми категорияҳое, ки ифодагари маънои умумӣ ва хосияти илмӣ соҳавӣ доранд ва ба назар душвору нофаҳмо менамоянд» [11, с. 16].

Дар раванди инкишофи худ истилоҳ чандин маротиба марҳилаҳои инкишоф ва мушкилотиро пушти сар кардааст. Дар ин раванди марҳилавӣ, ки бо инкишоф ва пешравии дониш талъам мебошад, донишҳои бадастомада барои пажӯҳишҳои илмӣ ва муҳаққиқон аз нуқтаи назари нав ба тарзи равшан, амиқ ва муфассал тавсиф карда мешаванд.

Татаринов доир ба ин мавзӯ андешаҳо ронда қайд мекунад, ки «масъалаи истилоҳот дар марҳалаи ҳозира ва мавқеи он ҳамчун илм дар таркиби илмҳои забон то ҳол баҳсбарангез мебошад. Аммо истилоҳшиносӣ ҳамчун «бахши забоншиносӣ» аллакай мавқеи худро дарёфт карда, дар миёни дигар илмҳо эътироф шудааст» [13, с. 230].

Ҳамин тариқ, истилоҳ дар ташаккули худ роҳи тӯлониеро тай кардааст, ки айни замон бо як чараёни тезе пеш рафта, вобаста ба соҳаҳои муайяне баззай худро боз ҳам бойтар карда истодааст.

Аммо, сарфи назар аз ҳама тағйирот ва пешравиҳои истилоҳот то ҳол дар атрофи худ бисёр саволҳои баҳсталаб ва сарпечидаро боқӣ мондааст. Инчунин, фаҳмидан ва дарки нақши забон дар ин самт бағоят муҳим ба шумор меравад, зеро марҳилаҳои маърифатӣ ва миллӣ дар системаи забон ба кулли зоҳир мешаванд.

Аммо, чунон ки таҳлилҳо нишон медиҳанд, мафҳуми истилоҳ ва ё термин дар таҳлилҳои олимони забоншинос аз замони бавучудой то ба ҳол ба як тартиби муайян надароварда шуда, ҳануз ҳам ин мафҳум яъне «термин» ба шакли якрангӣ қабул нашудааст. Дар мушоҳидаҳои мон низ, набудани мафҳуми ягонаи «истилоҳ» аз ҷониби бисёр пажӯҳишгарон тасдиқи худро ёфтааст.

«Масъалаи истилоҳ, истилоҳофарӣ, танзим ва баррасии адабиёти илмӣ дар ин самт нишон медиҳад, ки дар асл «истилоҳ» ҳамчун объекти омӯзиш на танҳо дар соҳаи забоншиносӣ, балки дар бисёр соҳаҳо ва самтҳои илмӣ муаррифӣ мешавад. Ҳар як соҳаи дорои истилоҳи хосе буда, ин гурӯҳи вожаҳоро мавриди омӯзиши ҳаматарафа қарор дода метавонад. Ин ба он далолат мекунад, ки тавассути омӯзиши истилоҳ инсоният вазифаҳои марбут ба соҳаҳои ҷудогона ва хусусиятҳои хоси ҳамон соҳаро ҳал карда метавонад» [7, с. 22].

Вақте ки мо ба таърихи пайдоиши истилоҳ назар меафканем дақиқ мекунем, ки истилоҳ ҳамчун воҳиди лексикӣ тавачҷуҳи олимони забоншиносро аз замони Аристотел ба худ ҷалб карда будааст.

Доир ба ин масъала Комарова қайд мекунад, ки «дар самти гуногунҷанба ва номуайяни истилоҳ якто ақида нест ва якчанд роҳҳои муайян кардани истилоҳ вучуд дорад»: баъзе пажӯҳишгарон кушиш мекунанд, ки ба у таърифи кофии мантиқӣ диҳанд; дигаре кушиш мекунанд, ки мазмунӣ истилоҳро бо роҳи нисбат додани аломатҳои характернок ба он ошкор намояд ва тавсифкунанда бошанд; сеюми истилоҳро бо муқоисаи он бо баъзе воҳидҳои манфӣ фарқ мекунанд; чорумин бошад дар ҷустуҷӯи тартиботи зиддият барои муайян кардани истилоҳот, ки баъд ба таърифи катъии ин мафҳум меояд мекушад; панҷумин бошад кушиш карда қайд мекунад, ки ақалан ҳоло ба худӣ термин таърифи «фаъолият» диҳанд».

Дар натиҷаи инкишофи илм ва тарақиёти соҳаҳои гуногун, кашфиётҳо ва аллалхусус истилоҳот аз нуқтаи назари нав дида мешуданд. Аз охири солҳои 90-уми асри XX самти таҳлили илмӣ истилоҳот тағйир ёфта, ташаккули истилоҳоти соҳавӣ, ки ба ин вобаста аст, амалӣ мегардад.

Тибқи ақидаи В. М. Лейчика худӣ истилоҳи «зиндагӣ» ва ҳар як истилоҳ метавонад дорои се зина бошад: «давраи таваллуд, давраи камолот ва давраи нестшавӣ (аз байн рафтан)» [2, с. 122].

Доир ба ин масъала Т. А. Назаров андешаронӣ карда қайд менамоянд: «истилоҳсозӣ фаъолияти огоҳонаи инсон буда, яъне инсон метавонад бевосита ба он муҳомила кунад. Ҳадаф дар он ҳарчи расотар, дақиқтар ва равшантар барои аҳли соҳа ва мафҳум марбут ба ҳаёти иҷтимоӣ-сиёсӣ бошад, барои доираи васеътари аҳли ҷомеа, баён кардани маъноӣ мафҳумҳои нав аст. Дар солҳои гузашта вақте истилоҳот ва соҳаҳои корбурди он кам буд, ҷудо кардани истилоҳот аз таркиби вожаҳои умумӣ мушкили ба бор меовард. Бояд зикр кард, ки истилоҳшиносӣ ба таври кулӣ дар забоншиносии ҷаҳонӣ шохҳои нисбатан ҷавон аст ва дар Итиҳоди Шуравӣ дар охири солҳои 20-уми асри гузашта, пеш аз ҳама, дар забони русӣ пайдо ва ташаккул ёфт. Ин шохҳои ҷавони забоншиносӣ дар Тоҷикистони соҳибистиқлол дар ҳолати рушд буда, соҳаҳои фаъолияти инсониро мукамал мегардонад» [7, с. 21].

Ташаккули семантикии истилоҳот ва сарчашмаи муҳимтарин ташаккули истилоҳ ва истилоҳнигории химиявӣ дар забони олмонӣ ин аз луғати кӯдакона сарчашма гирифтааст, ки аз калимаҳои умумии забон дорои ду имкони ба вучуд оварандаи истилоҳро доранд:

Дар мавриди аввал вожаҳои забони умумӣ ба истилоҳ дохил шуда, вобаста системаҳо ва соҳаҳои мухталиф тавасути маъноӣ асосии худ ҳамчун маълумот ворид мегардад. Инчунин, номҳои он мафҳумҳое, ки ба таври умум истифода мешаванд, ҳисобида мешаванд. Дар баъзе мавридҳо маълумоти истилоҳӣ мавҷуд набуда, ҷузъи сохтори маъноӣ шуда, дар шакли «ҳамроҳӣ» бо калимаи мувофиқ, ки ҳамчун истилоҳ истифода шудааст, корбурд мешавад. Таърифи чунин истилоҳ вобаста ба соҳаи мухталиф ҳамчун маълумот аз таърифи истилоҳ дар забони адабии умумӣ фарқ мекунад, масалан: истилоҳи **Trägheit** – якум дар мавриди умумӣ ба маъноӣ сустӣ, танбалӣ ва дар мавриди дуюм бошад, ки вобаста ба соҳаи химия истифода шудааст ба маъноӣ поёни қобилияти ба реаксияҳо дохил шудани элементи химиявиро ифода мекунад.

Дар мавриди дуюм вобаста ба семантикии истилоҳ, ки ба истилоҳ мафҳуми семантикӣ номида мешавад, маъноӣ луғавӣ калимаи маъмулӣ (соҳавӣ) маҳдуд мешавад. Дар натиҷаи навҳои гуногуни интиқоли асосии маъноӣ он, метонимия истифода мешавад. Барои мисол

метавонем якчанд истилохро мавриди пажӯҳиш қарор диҳем. **Körper** – бадан, дар химия ҳамчун модда истифода мешавад; **Die Gasflasche** – гази балонӣ; **die Bürste** – сунбача (восита барои шустани зарфҳо); **der Rührer** – омехтакунак, чарх занонидани механикӣ; **die Desoxyribonucleinsäure** – тезоби дезоксирибонуклеинӣ (ДНК); **das Rührwerk, KPG-Rührer** – омехтакунаки механикӣ; **Keim** – сабзида, дар химия маркази кристаллизатсия; **Die Hülle** – бастабандӣ, сарпӯши кимиёвӣ, қуттии атом. Дар чунин ҳолатҳо шакли дохилии истилоҳ дар баробари таъриф боз дар бораи хусусиятҳои асосии концепсияи номбаршуда хабар низ медиҳад.

Дар истилоҳшиносии олмонӣ дар самти химия самаранокӣ дар метонимия дидида мешавад. Мисол *Lösung* – ҳали ягон масъала ва ё мушкили, дар химия ҳалл шудани раствор мебошад, *Mischung* – омехта кардан, омехта кардани маводҳои химиявӣ мебошад, *Verunreinigung* – ифлосшавӣ, наҷосат.

Бисёр истилоҳоте, ки дар натиҷаи метонимия ба вучуд меоянд, қобилияти сохтани шакли чамъ, яъне хусусияти расмиро пайдо мекунад ва онҳоро, аз як тараф, аз истилоҳи умумӣ истифодашаванда ва аз тарафи дигар вожаҳои маъмулӣ, аз вожаҳо-истилоҳот бо раванди маъноӣ фарқ мекунад.

Яке аз масъалаҳои асосӣ ва мубрам дар забоншиносӣ, ки доимо мавриди муҳокима ва баррасӣ қарор мегирад ин масъалаи таърифи ҳуди истилоҳ мебошад, инчунин, ҳуди истилоҳ дорои таърифҳои гуногун аз ҷониби забоншиносон пешниҳод шудааст.

Ҳамин тариқ баъд аз таҳлилу баррасии ҳуди истилоҳ аз назари муҳаққиқон мо низ андешаи худро пешниҳод мекорем. Истилоҳ ин инъикоси мафҳуми илмӣ ва касбӣ буда, майнаи инсон дар раванди тафаккур ва қонунҳои мантиқӣ ба вучуд омада, вобаста ба соҳа пешкаш мегардад.

Ҳангоми омӯзиши истилоҳ аз нуқтаи назари муносибати маърифатӣ ба мушкилотҳои муносибатҳои сохти забонӣ ва сохторҳои рӯҳӣ, ин хусусиятҳои таҷрибаи инсонӣ, фаъолият ва масъалаҳои муаррифии забонҳои гуногунро инъикос мекунад.

Барои мо аз ҳама чизи муҳим он аст, ки дар он мафҳум ва хусусиятҳои зерини мавҷуд будани истилоҳ яъне динамикаи он, мансуб будан ба фазои муқарраршудаи илмӣ ва қобилияти таҷрибаи маърифатии мутахассисро шифоҳӣ баён намудан мавҷуд бошад, ифода кунад.

Вақте ки мо вобаста ба соҳаи химия масъалаи истилохро руҳандозӣ мекунем бояд пеш аз ҳама чадвали элементҳои химиявиро мавриди пажӯҳиш қарор диҳем. Чихеле ки мо медонем чадвали системаи даврии элементҳои химиявии Менделеев ин гурӯҳбандии элементҳои химиявӣ буда, вобастагии хосиятҳои гуногуни элементҳо ва заряди ядроӣ атомии онҳоро муқаррар мекунад. Аз нигоҳи таърихи бавучуд омадани чадвали даврии элементҳои химиявӣ ин мустақилона ва тақрибан дар як шакл дар соли 1869 аз ҷониби ду химик пешниҳод шудааст. Бори аввал аз ҷониби Дмитрий Менделеев химики рус ва баъдтар аз ҷониби химики олмонӣ Лотар Мейер дар соли 1871 ба шакли анъанавӣ ва графикаи худ оварда тартиб дода шудааст. Ин системаи имруза истифода шаванда дар маҷмӯъ шаклан гуногун дорои чадвал ва гуруҳҳо пешниҳод шуда ва шакли имрӯзаро дар худ қабул карда буд. Дар шакли муосири система тахмин карда мешавад, ки унсурҳо дар чадвали дученака чамъбаст карда мешаванд, ки дар он ҳар як гурӯҳ, хосиятҳои асосии физикӣ ва химиявиро муайян мекунад ва сатрҳо даврҳои ифода мекунад, ки то андозае ба ҳамдигар монанд мебошанд.

Дар соли 1866 химик ва навозанда Ҷон Александр Нюленд шакли чадвали системаи даврии шахсии худро пешниҳод мекунад, ки танҳо шакли «қонуни октаҳо» каме ба шакли системаи даврии Менделеев монанди пайдо мекунад, аммо дигар қисматҳои он бо сабаби ба тарафи мусиқи майл додани онро ҳуди химик дарк мекунад ва бо сабабҳои ҳалалдоршавӣ ин корро то ба охир анҷом намода, аз идомааш даст мекашад.

Дар ҳамон даҳсола, барои ба низом даровардани элементҳои химиявӣ боз якчанд кӯшишҳо аз ҷониби химикони машҳур анҷом дода мешаванд, ба монанди: Юлиус Лотар Мейер (1864), ки ба шакли ниҳой хеле наздиктар мешавад. Аммо тафовути асосии модели ӯ

дар он ҳисобида мешавад, ки асоси системаи даврии сохташуда валентӣ ба шумор мерафт, ки ин барои як унсури алоҳида, ягона ва доимӣ набуда, бинобар ин чунин ҷадвал даъвои тавсифи пурраи физикаи элементҳо шуда наметавонист ва қонуни давриро инъикос намекад.

Тибқи сарчашмаҳо ва ривоятҳо, фикри сохтани системаи элементҳои химиявӣ ба Менделеев гуё дар ҳоб пайдо шуда бошад, аммо маълум мешавад, ки дар вақти пурсидан аз ҳуди химик ӯ системаи давриро чӣ гуна кашф кардааст, олим дар ҷавоб мегӯяд, ки «Ман дар ин бора шояд бист сол фикр мекардам ва андешаи шумо ҳамин аст, ки ман дар он ҷо нишастаму ва ногаҳон ... ин кор анҷом ёфт...» [12, с. 22].

Албатта фикри мо низ баъди чунин андешаи химикӣ бузур дар он аст, ки ягончиз яку яқбора дар ҳоб ба қасе муясар нахоҳад шуд, барои ба як мақсад ва ба даст овардани чизе инсон метавонад ҳатто солҳои тӯлонӣ азобу машаққат кашада, фикру андешаҳо карда, ҳатто дар бисёре аз мавридҳо меҳостаги чизи ҳудро ба даст наорад. Фикр мекунем, ки ин асоси илмӣ дошта наметавонад.

Баъди соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон илм ва соҳаҳои он ру ба тарақӣ карда боз дигар соҳаҳои мухталиф ба вучуд омаданд. Чихеле ки ба мо маълум аст дар кишвари азизамон тайи солҳои охир адабиётҳои илмӣ ва таълими ба забони тоҷикӣ рӯи ҷоп омадаистодаанд, алалхусус китобҳои дарсӣ ва дастурҳои методӣ дар самти химия бо забони тоҷикӣ ҷашмрас мебошанд. Ин падида ба мо имкон медиҳад, ки барорбари аз худ кардани соҳаи химия ва ё соҳаи дигаре метавон забони модариро балади хуб шуд. Имрӯзҳо донишҳои химиявӣ дар ҳали бисёр масъалаҳои мубрам бахусус дар рӯзгори ҳар як шарҳванди кишвар саҳми қалоне дошта бошад.

Баробари пешравии тамоми соҳаҳо истилоҳи илмӣ низ дар инкишоф ва дигаргунӣ буда, вобаста ба соҳа мавқеи истифода ва ҷойгоҳи ҳудро муайян месозад.

Бахусус дар соҳаи химия, ҷунки дар замони пешрафти илму техника шояд рузе набошад, ки даҳҳо ва ё ҳатто садҳо истилоҳ вобаста ба самтҳо ва шоҳаҳои мухталифи соҳаи химия ба вучуд омада, мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Ҳамин тавр баъди таҳлилу баррасиҳо оид ба истилоҳоти химиявӣ аз сарчашмаҳои илмӣ дақиқ карда шуд, ки истилоҳоти соҳаи химия яку яқбора ба осонӣ ба даст наомада, дар рафти қорбурд ва истифодаи имрӯзаи ҳуд мушкilotи хеле зиёдеро пушти сар кардааст.

АДАБИЁТ:

1. Лейчик, В. М. Применение системного подхода для анализа терминотерминов // В. М. Лейчик // Терминоведение и профессиональная лингводидактика. – 1993. – № 1-2. – С. 23-26.
2. Лейчик, В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва: URSS, 2005. – 254 с.
3. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигорӣ тоҷикӣ. – Душанбе: «Эр-граф» 2019. 196 с
4. Моисеев, А. И. О языковой природе термина / А. И. Моисеев // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии: материалы совещания, проведен. АН СССР в Ленинграде 30 мая–2 июня 1967 г. / АН СССР, Науч. совет по лексикологии и лексикографии, Ком. науч.-техн. терминологии [и др.]; отв. ред. С. Г. Бархударов. – Москва, 1970. – С. 127 – 138.
5. Назарзода, С. Андешаҳо дар атрофии забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот. Душанбе, 2003. – 148 с.
6. Назарзода, С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. Душанбе -2014. – 370 с.
7. Назаров Т. А., Эшонова Ш. Б. Мавқеи истилоҳоти даҳонпизишкӣ, ихтисораҳо ва аломату рамзофарӣ дар забоншиносии тоҷик ва олмонӣ. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Бахши илмҳои филологӣ 2024. №10, 412 с.

8. Реформатский, А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский // Вопросы терминологии: материалы всесоюз. терминолог. совещ. / АН СССР, Ин-т языкознания; под ред. Ю. Д. Дешериева [и др.]. – Москва, 1961. – С. 46 – 54.
9. Рустамов Ш., Б. Камолиддинов Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик ҷилди 3 «Дониш» Душанбе – 1989. – С. 224.
10. Рустамов Ш., Р. Ғаффоров Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик ҷилди 2 «Дониш» Душанбе – 1986. – С. 372.
11. Саидзода Ҳ. А. Таҳлили муқоисавии истилоҳоти фарҳангӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ // Боазиз Ш. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон Бахши илмҳои филологӣ. – 2024. - №10. – 412
12. Сибриков С. Г., История химии: учебное пособие // С. Г. Сибриков. – Ярославль: ЯрГУ, 2012. – 128 с.
13. Татаринев, В. А. Методология научного перевода: к основаниям теории конвертации: учеб. пособие для студентов / В. А. Татаринев. – Москва: Моск. лицей, 2007. – 384 с. – (Б-ка журн. «Русский Филологический Вестник»; т. 46).
14. Шарафутдинова, Н. С. Лексико-семантические процессы в немецкой авиационной терминосистеме // Н. С. Шарафутдинова. – Ульяновск: Ул ГТУ, 2016. – 204 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Эшонов Шоира Боймуродовна* – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, ассистенти кафедраи умумидонишгоҳии забонҳои олмонӣ ва фаронсавӣ. **Суроға:** 734025, ш. Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, хиёбони Рӯдакӣ, 17. **Тел.:** (+992) 987-10-90-04. **ORCID ID:** [0009-0008-7087-9731](https://orcid.org/0009-0008-7087-9731)

Сведения об авторе: *Эшонов Шоира Боймуродовна* – Таджикский национальный университет, ассистент общеуниверситетской кафедры немецкого и французского языков. **Адрес:** 734025, Душанбе, Республика Таджикистан, проспект Рудакі, 17. **Тел.:** (+992) 987-10-90-04. **ORCID ID:** [0009-0008-7087-9731](https://orcid.org/0009-0008-7087-9731)

Information about the author: *Eshonova Shoirra Boymurodovna* – Tajik National University, the assistant of the department of German and French languages. **Address:** 734025, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Rudaki Ave., 17. **Phone:** (+992) 987-10-90-04. **ORCID ID:** [0009-0008-7087-9731](https://orcid.org/0009-0008-7087-9731)

ТАҲЛИЛИ РЕШАШИНОХТӢ ВА ХУСУСИЯТҲОИ КАЛИМАСОЗИИ ВОЖАИ
“ХУРШЕД”

Юсупов Ш.Р.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Дар мақолаи мазкур таърихи ташаққули калимаи “хуршед” ва нақши он дар калимасозии забони адабии тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Вожаҳои бо ҷузъи хуршед сохташуда аз фарҳангҳои тафсирий ва адабии бадеӣ ғирдоварӣ шуда, нахуст аз ҷиҳати луғавӣ маънидод ва баъдан бо назардошти таркиби сарфияшон ғуруҳбандӣ ва таҳлил шудаанд. Зимни таҳқиқ барои ба натиҷаи дилхоҳ расидан аз усулҳои тасвирӣ, таърихӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ истифода шудааст. Натиҷаи пажӯиш нишон дод, ки дар забони тоҷикӣ роҳи воситаҳои калимасоз фаровон буда, он боиси ғановати таркиби луғавии забон гардидааст. Дар рафти таҳқиқ зарурати муқоисаи маводи фарҳангҳои тафсирий бо осори бадеӣ пеш омад, дар натиҷа маълум гардид, ки ҳанӯз маводи лексикографии тоҷикии давраи муосир таркиби луғавии забонро пурра фаро нагирифтааст.

Калидвожаҳо: калима, калимасозӣ, вожашиносӣ, калимаҳои сохта, калимаҳои мураккаб, сарф.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СЛОВА “ХУРШЕД” И ЕГО
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

В данной статье рассматриваются история формирования слова “хуршед” и его роль в словообразовательной системе современного таджикского литературного языка. Слова, образованные с компонентом хуршед, были собраны из толковых словарей и художественной литературы, затем истолкованы с лексической точки зрения и классифицированы по морфологическому составу. В процессе исследования использованы описательный, исторический и сравнительно-исторический методы для достижения поставленных целей. Результаты исследования показали, что в таджикском языке существуют многочисленные пути и средства словообразования, что способствует обогащению его лексического состава. В ходе анализа выявилась необходимость сопоставления данных толковых словарей с материалом художественных текстов. В результате установлено, что современные таджикские лексикографические источники пока ещё не полностью отражают всё богатство лексического состава языка.

Ключевые слова: слово, словообразование, лексикология, производные слова, сложные слова, морфология.

ETYMOLOGICAL ANALYSIS OF THE WORD “KHURSHED” AND ITS WORD-
FORMATION CAPABILITIES

This article examines the history of the formation of the word “Khurshed” and its role in the word-formation system of the modern Tajik literary language. Words containing the component Khurshed were collected from explanatory dictionaries and works of fiction, then interpreted lexically and classified according to their morphological structure.

During the research, descriptive, historical, and comparative-historical methods were applied to achieve the intended results. The findings revealed that the Tajik language possesses a wide variety of means and methods of word formation, which greatly enrich its lexical composition. In the course of the study, the need arose to compare data from explanatory dictionaries with materials from literary works. As a result, it was found that modern Tajik lexicographic sources still do not fully cover the complete lexical richness of the language.

Keywords: word, word formation, lexicology, derived words, compound words, morphology.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ васлшавии калимаҳо аз ҷумлаи роҳҳои ғайри калимасозӣ ба ҳисоб рафта, баъзе вожаҳо ҳамчун ҷузъи ғайри имконоти бештари калимасозӣ зоҳир менамоянд. Қобили қайд аст, ки “барои ташаққули калимаҳои нав маводи фонди асосии луғавӣ ба сифати сарчашмаи муҳим хидмат мекунад” [10, с. 84]. Аз рӯи мушоҳидаҳо маълум

шуд, ки танҳо дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (1969) калимаҳои **дил** [14, с. 370-378], **санг** [14, с. 187-190], **оташ** [14, с. 931-937], **хона** [14, с. 490-492], **хирад** [14, с. 496-497], **шакар** [14, с. 559-562], **хуршед** [14, с. 509-510] ҳамчун ҷузъи якум дар калимасозӣ иштирок намуда, боиси ташаккули калимаҳои наво гардидаанд. Ин шеваи калимасозии вожаҳо мӯро водор кард, ки дар асоси маводи фарҳангҳои тафсири [5; 8; 10; 13; 14; 15] ва ҷанде аз осори бадеии классикӣ [12; 18] оид ба имконоти калимасозии вожаи **хуршед** иброи назар намоем.

Бо назардошти ҳодисаи ҷамъиятӣ будани забон “таркиби луғавии он вобаста ба пешрафти ҳаёти ҷамъият дар ҳолати доимии инкишоф ва пешравӣ” [7, с. 5] қарор дошта, “аз ҳисоби қонунмандҳои дохилии забон, махсусан, калимасозӣ ва калимаҳои иқтибосии забонҳои дигар ғанӣ шуда такмил меёбад” [4, с. 535]. Истифодаи тулонии лексикаи аслии боиси сермаъноӣ ва имконоти зиёди калимасозӣ пайдо намудани як қатор вожаҳо гардидааст, ки калимаи **хуршед** аз қабилҳои онҳост. Аз ин рӯ барои барқарор намудани шакли қадимаи вожаи **хуршед** таҳлили этимологӣ онро зарур ҳисобидем.

Дар забони тоҷикӣ як қатор калимасоҳ мавҷуданд, ки ҳарчанд дар давраҳои қаблӣ (қадим ва миёна) сохта ё мураккаб бошанд ҳам, ҳоло “ба ҳодисаҳои гуногуни забонӣ дучор шуда, мувофиқи қоида ва қонунҳои он баъзан маъно ва таркиби овозиашон тағйир ёфта, якхелаи бутунии худро ҳамчун калимаи сохта ва ё мураккаб гум мекунанд, реҳта (сода)” [2, с. 107] шудаанд, **хуршед** низ қабилҳои чунин вожаҳост.

Калимаи **хуршед** дар давраи қадими инкишофи забони тоҷикӣ “аслан мураккаб буда, дар Авесто дар шакли **xware xšēta** оварда шудааст. **Xware** ба **хур** табиӣ ёфта маъноаш “**офтоб**” мебошад. **Xšēta** ба маънои “**дурахшон**” меояд ва аз ин рӯ тарҷумаи **хуршед** “**офтоби дурахшон**” мешавад” [3, с. 149].

Ба қавли забоншинос Д. Саймиддинов калимаи “**хуршед** – дар форсии миёна **xwar, xwar[x]šēd, mihr**. Номи бунёдӣ ва ё нахусти **хуршед** дар паҳлавӣ мисли забони авестой вожаи **xwar** махсус мегардад. Номи дувум – **Хвар/х/шед** инъикоси шакли авестой дар паҳлавӣ буда, худӣ номро як ҷо бо сифати он /- **xšēd**/ ҳамчун як мафҳум баён кардааст” [11, с. 181]. Пас маълум гардид, ки вожаи **хуршед** дар шакли кунунияш махсули давраи нави инкишофи забони тоҷикӣ буда, он дар забони осори классикӣ тоҷикӣ ба таври фаровон истифода шуда, ҳамчун ҷузъи ғайбӣ дар калимасозӣ иштирок намудааст.

Дар мавриди муродифшавии вожаҳои **мехр** ва **хуршед** муҳаққиқон чунин назар доранд: “Номи дигари **хуршед** дар паҳлавӣ **mihr** “мехр” ба номи изади **Mihr** (ав. **Miθra**) иртибот дорад. Дар забони форсии миёна ин вожа ба ҳайси истилоҳи қайҳонӣ бори нахуст истифода гардида, ин маъно махсуси забони авестой нест. Маънои нахусти он, яъне номи изад низ дар паҳлавӣ мустаъмал мебошад: *Mihr yazēd ud xwar(x)šēd* “Мехр ва хуршедро бипарастед” [11, с. 181].

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ муаллифони фарҳангҳои тафсири вожаи **хуршедро** ба тариқи зайл тавзеҳ додаанд: “офтоб, мехр, шамс” [15, с. 462].

Калимаҳои аслии **офтоб**, **мехр** ва вожаи арабии **шамс** ҳамчун муродифи **хуршед** маънидод шуда, дар матн метавонанд қомилан вожаи хуршедро иваз намоянд. Дар байни муродифҳои **хуршед** калимаи **офтоб** [14, с. 940; 15, с. 44] нисбат ба вожаҳои **мехр** ва **шамс** тавони бештари калимасозӣ дошта бошад ҳам, ба **хуршед** баробар нест. Баррасии маводи ғирдоваришуда нишон дод, ки бо иштироки калимаи **хуршед** 35 вожаи сохтаву мураккаб созон ёфтааст.

Дар фарҳангҳои зерӣ даст вожаҳои сохта ва мураккаби **хуршедваш**, **хуршедвор**, **хуршедӣ**, **хуршеднамо**, **хуршедпараст**, **хуршедрӯй**, **хуршедсавор**, **хуршедсимо**, **хуршедталъат**, **хуршедтоб**, **хуршедфом** [15, с. 462], **хуршедфурӯғ**, **хуршедхуш**, **хуршедъзор** [14, с. 509-510], **хуршедруҳӣ** [13, с. 630], **хуршедавраг**, **хуршедмисол**, **хуршедосо**, **хуршедпайкар**, **хуршедна**, **хуршедсифат**, **хуршедсоя**, **хуршедқандил**, **хуршедҷох** [10, с. 290-291], **хуршедпайкар**, **хуршедрӯй** [16, с. 419] шарҳу тавзеҳ дода шудаанд.

Дар қуллӣ Саййидо калимаҳои **хуршеднаво**, **хуршедхамно**, **бехуршед** оварда шудаанду дар “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ бошад, вожаҳои **хуршедфар**, **хуршедпайкар**, **хуршедҷеҳра** // **хуршедҷеҳр**, **хуршедгун** истифода шудааст, ки ҷузъҳои онҳоро калимаҳои аслан тоҷикӣ ташкил намудаанд. Дар “Маҷмаи маънаӣ” беш аз 180 мавриди истифодаи вожаи **хуршед** ба назар расид, ки дар шаш ҳолат ҳамчун ҷузъи калимаҳои мураккаб ва як

маротиба ба ҳайси калимаи сохта омадааст: **хуршедиш, хуршедрой, хуршедвор, хуршедхуш, хуршедрӯ, хуршедтег.**

Маводи баррасишавандаро вобаста ба роҳу усулҳои калимасозии метавон ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кард:

Калимаҳои сохта. Калимасозии морфологӣ роҳи сермахсултарини бойшавии таркиби луғавии забон ба ҳисоб рафта, дар он иштироки вандҳо, хусусан бо пасвандҳо зиёд ба амал меояд. Аз маводи ғирдоваришуда калимаҳои **бехуршед, хуршедваш, хуршедвар, хуршедвор, хуршедӣ, хушедосо, хуршедфом, хуршедтоб** маҳз бо роҳи калимасозии морфологӣ сохта шудаанд.

Калимаи **бехуршед** тавассути пешванди сифатсозии **бе-** ва исми **хуршед** сохта шудааст. Аслан пешванди **бе-** “аз исмҳои сифати аслии месозад, ки ба аломати дар асос номбаршуда молик набуданро мефаҳмонад” [2, с. 144]. Калимаи **бехуршед** дар “Луғатномаи Деххудо” ба маънои “бенур, камнур, торик, беофтоб” [19] тафсир шудааст. Саййидо низ калимаи **бехуршедро** ба ҳамин маъно истифода намудааст.

Чаши гардун мешавад шабҳо сафед аз интизор,

Чархи бехуршед чун пири ҷавонгумкарда аст [12, с. 91].

Калимаи **хуршедваш** маънои “ба мисли офтоб, тобону дурахшон; зебо, хушрӯй, рӯйи монанди офтоб” [15, с. 464]-ро ифода намудааст. Пасванди **-ваш / -фаш** дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” (1985) каммаҳсул қайд гардидааст. Дар “Шоҳнома”-и А. Фирдавсӣ шакли **хуршедваш** ва **хуршедфаш** ба таври баробар истифода шудаанд.

Вожаи **хуршедфар** сохта буда, бо роҳи морфологии калимасозӣ дар қолиби исму пасванд сохта шудааст, ки ба аломате ё ҳислате соҳиб будани ашёро ифода кардааст. “**Хуршедфар**”-ро Алиакбари Деххудо ба таври зайл шарҳ додааст: “дорои шукуҳи хуршед, киноя аз олиҷоҳу бошукуҳ” [19].

Яке гуфт к-эй шоҳи хуршедфар,

Ки чун ту замона наёяд дигар [19].

Хуршедвор - сифати сохта буда, аз исми **хуршед** ва пасванди сифатсозии **-вор** созмон ёфтааст, ки ҳамчун сифати нисбӣ ба аломат ва ҳосияти дар хуршед мавҷудбуда ишора кардааст, ки маънои “чун офтоб, тобон, дурахшон, ғайзовор” [15, с. 464]-ро дорад.

Ҳин, зи чорум нур деҳ хуршедвор,

То битобад бар билоду бар диёр [18, дафтари 4, с. 245].

Таркиби калимаи **хуршедӣ** аз решаи **хуршед** ва пасванди серистеъмоли **-ӣ** сохта шудааст, ки сифати нисбӣ буда, муродифи калимаи “офтобӣ” [15, с. 464] аст.

Вожаи **хушедосо** сохта (хуршед+осо) буда, маънои луғавии он мислу монанд ё шабеҳи хуршед будан аст [9, с. 291].

Бархост ба вақти нимрӯзон,

Хуршедосо руҳе фурузон [9, с. 291].

Калимаи **хуршедгун** дар қолиби исму пасванди сифатсоз созмон ёфта, тобиши монандиро ифода намудааст. **Хуршедгун** асосан ба маънои “хуршедмонанд, ҳаммонанди хуршед, равшану тобон, дурахшон” [19] меояд.

Ба чашиаи чу андар кашиданд хун,

Шуд он дидаи тира хуршедгун [19].

Қобили қайд аст, ки пасвандҳои **-гун, -осо, -ваш,** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ каммаҳсул буда, вожаҳои бо ёрии онҳо сохташуда ҳосси калимасозии даврони классикӣ мебошанд. Ҳоло калимаҳои моҳваш // маҳваш, париваш истифода мегарданд, ки дар бештари ҳолатҳо исми ҳосанд.

Калимаи **хуршедфом** ба маънии “хуршедранг, хуршедгун; лаъли хуршедфом; киноя аз шароб” [14, с. 510] омада, бо ёрии пасванди **-фом** аз исм сифат сохтааст.

Маҳи соқӣ аз лаъли хуршедфом,

Чу хуршед дар гардиши овард ҷом [14, с. 510].

Таҳлилҳо нишон дод, ки бо ҷузъи хуршед ҳашт вожа сохта шуда, аз ҷумла ҳафто тавассути пасвандваслкунӣ ва яктои он бо роҳи пешвандваслкунӣ созмон ёфтаанд. Дар калимаҳои бо

решаи хуршед сохташуда пешванди **бе-** ва пасвандҳои **-ваш, -вар, -вор, -й, -осо, -гун, -фом, -тоб** корбаст шудаанд. Аз вандҳои мазкур аксарият (**-ваш, -вар, -вор, -осо, -гун**) хусусияти архаистӣ касб намуда, ҳоло бемаҳсул ва каммаҳсул ҳисобида мешаванд. Пешванди **бе-** ва пасванди **-й** дар сифатсозӣ ҳануз ғаёланд. Каммаҳсул будани пасвандҳои сифатсозро муаллифони “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” (1985) низ қайд намудаанд [2, с. 143].

Калимаҳои мураккаб бо вожаи хуршед. Усули синтаксисӣ – морфологӣ идомаи роҳи калимасозии давраҳои гузаштаи инкишофи забонҳои эронӣ буда, “дар забони форсии миёна бар асоси қолабҳои усулии эронии бостон танзим гардидаанд” [11, с. 143]. Аслан калимаҳои мураккаб дар заминаи ибораҳо ташаккул меёбанд ва маҳз аз ҳамин лиҳоз калимасозии вожаҳои мураккаб масъалаи муносибати умумияти исмҳои мураккаб ва ибораҳоро ба миён меорад [2, с. 119].

Бо назардошти он ки дар забоншиносии тоҷик яке аз роҳҳои таснифи калимаҳои мураккаб вобаста ба мансубияти ҷузъҳои калима ба ҳиссаҳои нутқ мебошад, мо низ маводи мавриди назарро ба ҳамин шакл гурӯҳбандӣ намудем.

а) калимаҳои мураккаб дар қолиби исму исм: Қолиби мазкур аз ҷумлаи ғаёлтарин роҳҳои калимасозии вожаҳои мураккаб буда, бо ин роҳ 18 калимаи мураккабе дарёфт шуд, ки бо ҷузъи **хуршед** ва калимаҳои **рӯй, чехра, авранг, мисол, пайкар, поя, чоҳ, симо, талъат, сифат, савор, соя, қандил, хуш, узор, паноҳ, теғ, рой** ташкил шудаанд: **хуршедрӯй, хуршедчехра, хуршедавранг, хуршедмисол, хуршедпайкар, хуршедноя, хуршедчоҳ, хуршедсимо, хуршедталъат, хуршедсифат, хуршедсавор, хуршедсоя, хуршедқандил, хуршедхуш, хуршедӯзор, хуршедпаноҳ, хуршедтеғ, хуршедрой;**

Вожаи **хуршедрӯй** аз ду калимаи тоҷикӣ дар қолиби исм+исм ташаккул ёфта, ба маънои “хушрӯй, зебо” [14, с. 510] меояд.

Калимаи **хуршедчехра** аз лиҳози сохт мураккаби тобеъ буда, аз ду исми аслан тоҷикии **хуршед** ва **чехра** фароҳам омадааст. Дар фарҳангҳои тафсирии дастрасшуда [5; 8; 10; 13; 14; 15] калимаи **хуршедчехра** шарҳу эзоҳ дода нашудааст, аз рӯи маънои ҷузъҳои он гуфтан мумкин аст, ки воҳиди луғавии мазкур муроди **хуршедрӯй** ба маънои “хушрӯй, зебо” омада метавонад. Дар “Луғатномаи Деҳхудо” хуршедчехра ба маънои “хубрӯй ва ҷамил” [19], дар “Фарҳанги форсӣ” “оғтоблико” [19] шарҳ дода шудааст.

Аз он моҳаш умеди фарзанд буд,

Ки хуршедчехра барӯманд буд [19].

Хуршедавранг – сифати мураккабии тобеест, ки аз ду исм фароҳам омадааст. Дар “Фарҳанги осори Ҷомӣ” калимаи **хуршедавранг** “баландмартаба, баландқадр, баландчоҳ, олиқадр, баландпоя” шарҳ дода шудааст. Дар фарҳангҳои тафсирии маҷмуии муосир калимаи **хуршедавранг** ба назар нарасид [14; 15]. Маънои муштараки калимаҳои **хуршед** ва **авранг** муроди **хуршедавранг** шуда метавонад.

... К-аз айвони шаҳи хуршедавранг,

Ба майдоне зи ҳар ҷониб ду фарсанг,

Дурӯя то ба зиндон истоданд,

Таҷаммулҳои худро арза доданд [9, с. 290].

Калимаи **хуршедмисол** сифати нисбӣ буда, аз ҷиҳати сохт калимаи мураккаби тобеъ мебошад, ки тавассути васлшавии ду исм – **хуршед** ва **мисол** созмон ёфтааст. Луғатнигори тоҷик Н. Амон дар “Фарҳанги осори Ҷомӣ” калимаи **хуршедмисол**-ро “мисли хуршед, оғтобрӯ, хушрӯ, зебо” маънидод намудааст.

На газоле, ки сароям ба ҳаёлаш газале,

Ё занам аз руҳи хуршедмисолаш масале [9, с. 291].

Вожаи **хуршедпайкар** дар фарҳангҳо ба маънои “хушқаду қомат, хушпаёкар, хушандом” [9, с. 291] омадааст. Ин вожа аз даврони классикӣ инҷониб мустақим буда, аз рӯи сохт калимаи мураккаби типии тобеъ аст, ки сифати мансуб зоҳири инсонро ифода мекунад.

Чи аз хуршедпайкар хушнавоён,

Ба иброниву сурёнисароён,

Чи аз зарринкамар саркаш гуломон,

Ҳама дар хилқати саркаш хиромон [9, с. 291].

Вожаҳои мураккаби **хуршедноя** ва **хуршедҷох** дар “Фарҳанги осори Ҷомӣ” муродифи ҳамдигар ҳисобида шуда “баландқадр, баландмартаба, олиқадр, олиҷоҳ” [10, с. 291] шарҳ дода шудаанд. Калимаҳои мазкур дар қолиби исм+исм сохта шуда, мансуб ба сифатанд.

Ба он харпушта он хуршедноя,

Ба хок андохт худро ҳамчу соя. [9, с. 291].

Даромад ногаҳон аз дар чу моҳе,

Уторидҳаимате хуршедҷоҳе [9, с. 291].

Аз таркиби калимаи **хуршедсимо** маълум аст, ки он дар қолиби исму исм аз ҷузъҳои **хуршед** ва **симо** созмон ёфта, дар фарҳангҳои тафсири “хушрӯй, зебо” [14, с. 510] маънидод шудат, бо вожаи **хуршедрӯй** ҳаммаъно мебошад.

Миёни ду амзода васлат фитод,

Ду хуршедсимои меҳтарнаҷод (Саъдӣ) [14, с. 510].

Калимаи **хуршедталъат** дар фарҳангҳои муаллифӣ зикр нашуда, дар фарҳангҳои тафсирии маҷмӯӣ шарҳи мухтасар бо овардани калимаи ҳаммаънои он тафсир шудааст: “хуршедсимо” [15, с. 464], “зеборӯй” [14, с. 510].

Калимаи **хуршедсифат** маънои “мислу монанди хуршед, офтобмонанд, меҳрмонанд”-ро ифода намуда, аз рӯи мухтассоти морфологӣ сифати мураккаби тобеъ мебошад.

Зоҳир ба ту гаит ҷумла зарроту туро,

Хуршедсифат дар ҳама заррот зухур [9, с. 291].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (1969) ва “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” вожаи **хуршедсавор** ба маънои “1. он ки субҳи барвақт аз хоб меҳезад, сахархез. 2. маҷ. одами баландмартаба” [14, 510; 15, с. 464] шарҳ дода шуда бошад, Муҳаммадхусайн Халафи Табрэзӣ дар “Бурҳони қотеъ” ин вожаро ба шакли чамъ (хуршедсаворон) оварда, чунин тафсир намудааст: “киноя аз сахархезон шаббедорон ва исорутбагон бошад; ва муқаррабони подшоҳ; ва фариштагон; ва оғон, ки ба вақти гармо савор шаванд” [8, с. 402].

Калимаи мазкурро Низомии Ганҷавӣ дар шакли **хуршедсаворон** истифода бурдааст, ки муаллифони “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (1969) он байтро ба ҳайси санад дар тақвияти маънои калимаи **хуршедсавор** зикр намудаанд:

Сояи хуршедсаворон талаб,

Ранҷи худу роҳати ёрон талаб [14, с. 510].

Калимаи **хуршедсояро** муаллифи “Фарҳанги осори Ҷомӣ” “дурахшон, нуронӣ; маҷ. бисёр хушрӯ, зеборӯй” маънидод кардааст.

Бад-ӯ гуфт он баландиқбол доя,

Ки эй моҳпораи хуршедсоя,

Мабодат аз ҷафои чарх тобе,

Зи бедоди замона изтиробе [9, с. 291].

Вожаи **хуршедқандил** аз калимаи тоҷикии хуршед ва калимаи юнонӣ-арабии қандил сохта шуда, дар “Фарҳанги осори Ҷомӣ” “офтоб қандили ӯ” [9, с. 291] маънидод шудааст. Дар фарҳангномаҳои форсӣ **хуршедқандилро** калимаи ифодакунандаи номи ду ҷирми осмонӣ - хуршеду моҳ [19] тафсир намудаанд.

Дар ин меҳробии хуршедқандил,

Фиганда гулгули тасбеҳу таҳлил [9, с. 291].

Калимаи **хуршедхуш** аз рӯи хусусияти сарфӣ мансуб ба сифат буда, ҳар ду ҷузъи он исманд. Хуршедхуш ба маънои “хушёр, бедор, бедорфикр” [15, с. 464] корбаст мегардад, ки ҳамаи калимаҳо ифодакунандаи сифатҳои мусбати шахсанд.

Ту халили вақтӣ, эй хуршедхуш,

Ин ҷаҳор атёри раҳзанро бидуш [18, дафтари 5, с. 8].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” **хуршедъизор**//**хуршедъузор** ҳамчун маводи луғавӣ ба маънои “дорои рухсории монанди офтоб, хушрӯ, зебо” [14, с. 510] шарҳ дода шудааст.

Кулбаам матлаи хуршед шуд аз омаданат,

Шӯҳи маҳпайкари хуршедъузoram, бинишин [14, с. 510].

Калимаи **хуршедпаноҳ** аз “Девон”-и Саййидо дарёфт шуд, мутаассифона маънои луғавии онро аз фарҳангномаҳо пайдо накардем. Боназардошти маънои чузъҳои он метавон ин вожаҳо “дар паноҳи хуршед” ё “паноҳ дар хуршед” шарҳи маънӣ кард.

*Хатти шабранги гули рӯи туро банда шавам,
Аз сари сояи хуршедпаноҳат гардам* [12, с. 244].

Хуршедтеғ - муродифи ибораи изофии **теғи хуршед** буда, Мавлоно онро ба маънои фуруғи хуршед ва киноя аз тулуи хуршед (Ю.Ш.) овардааст. Дар осори лексикографӣ шарҳи **хуршедтеғ** дарёфт нашуд.

Гуфт: «Бишкан». Гуфт: «Эй хуршедтеғ!

Бас дареғ аст ин шикастанро, дареғ [18, дафтари 5, с. 203].

Аз “Маснавии маънавӣ” калимаи **хуршедрой**-ро пайдо кардем, ки он ҳамчун маводи луғавӣ дар фарҳангномаҳои муосири тоҷикӣ зикр нашудааст, аз ин рӯ онро вобаста ба маънои чузъҳои *баландназар, соҳибназар* гуфтан мумкин аст.

В-он Шақиқ аз шаққи он роҳи шигарф,

Гаит ӯ хуршедрою тезтарф [18, дафтари 1, с. 304].

б) Қолиби исму сифат. Дар қолиби мазкур бо чузъи **хуршед** калимаи **хуршедфуруғ** сохта шудааст, ки онро дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” “нуронӣ; маҷ. бисёр хушрӯй, зебо” [14, с. 510] шарҳи маънӣ намудаанд. Вобаста ба таркиб калимаи мазкурро метавон сифати мураккаби тобеш шумурд, ки бо роҳи васлшавии калимаҳо сохта шудааст.

Ҳилолабру, шафакрухсорae, бо хеш мағзуре,

Фалакрафтор бебоке, маҳи хуршедҳамное [12, с. 349].

Муродифи калимаи сохтаи хуршедгун сифати мураккаби **хуршедтоб** аст, ки дар қолиби исму сифат (*хуршед+тоб*) фароҳам омада, ба маънои “он чи ё он ки монанди хуршед тобону дурахшон бошад” [14, с. 519], фаҳмида мешавад.

Нурдеҳи анҷуми хуршедтоб,

Сабз кунӣ хок ба таъсири об [14, с. 510].

в) калимаҳои мураккаб дар қолиби исму феъл: Қолиби исму феъл яке аз роҳҳои феъли калимасозӣ буда, шаш вожаи мураккаб бо чузъи **хуршед** дарёфт гардид, ки чузъи дуомашонро феълҳои *хуршедгирифта* [17, с. 1066], *хуршедгирифтагӣ* [17, с. 1066], *хуршедпараст* [17, с. 1066], *хуршеднамо*, *хуршедпӯш*, *хуршедсӯз* ташкил намудаанд.

Ду вожаи мураккаби дигаре, ки чузъашон аз вожаи **хуршед** ва **феъл** иборатанд, **хуршедгирифта** ва **хуршедгирифтагӣ** мебошанд, ки маънои онҳоро аз фарҳангҳои тафсирии муосири тоҷикӣ пайдо накардем. Калимаҳои мазкур аз ибораҳои изофии *хуршеди гирифта* ва *хуршеди гирифтагӣ* пайдо шуда, ифодакунандаи ҳолати гирифтани хуршедад, ки бо истилоҳи илми нучум - “*кусуф – гирифтани офтоб*” [14, с. 5576] ҳаммаъноянд.

Дар фарҳангҳои тафсирий калимаи **хуршедпараст** ба ду маъно “1. офтобпараст; оташпараст. 2. маҷ. ошӣ” оварда шудааст. Таркиби морфологии вожа аз исму асоси замони ҳозираи феъл ташаккул ёфтааст.

Агар пагаҳ неши руҳи ту рақсон шудаам,

Ки чунин одати хуршедпарастон бошад [14, с. 510].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” (1969) маънои луғавии вожаи **хуршеднамо** “*кит.* рахшон, тобон, дурахшон, монанди офтоб” [14, с. 510] шарҳ дода шудааст. Калимаи мазкур мансуб ба сифат буда, дар қолиби исм+асоси замони ҳозираи феъл сохта шудааст.

Моҳи хуршеднамои зи паси пардаи зулф,

Офтобест, ки дар пеш сабоҳе дорад [14, с. 510].

Калимаи **хуршедпӯш** дар “Луғатномаи Деҳхудо” ба маънои “пӯшанда ва пинҳонкунандаи хуршед, пинҳонкунандаи чизи бисёр гаронбаҳо ва бузург чун хуршед” [19] тафсир шудааст. Хуршедпӯш дар қолиби исм+асоси замони ҳозираи феъл омадааст.

Пас, қазо абре бувад хуршедпӯш,

Шеру аждарҳо шавад з-ӯ ҳамчу муш [18, дафтари 1, с. 95].

Вожаи дигари дар қолиби исму феъл созмонёфта **хуршедсӯз** мебошад. Ин вожа аз дафтари севуми “Маснавии маънавӣ”-и Мавлоно дарёфт шуд.

Бар дараи монданд эшон панҷ рӯз,

Шаб ба сармо, рӯз худ хуршедсӯз [18, дафтари 3, с. 36].

в) Вожаҳои мураккаби омехта: Ин гурӯҳи исмҳо ба ду ва ё зиёда асос ва вандҳои калимасоз тақсим мешаванд. Бо ин усул аз ибора ва таркибҳои гуногун ба воситаи пасвандҳои калима сохта мешавад. Дар ин қолиб калимаи **хуршедрӯхӣ** аз иборати изофии **руҳи хуршедӣ** сохта шудааст. Муаллифи “Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ” калимаи **хуршедрӯхӣ**-ро “тобонрӯӣ, равшанчехрагӣ, зебӣ, хушрӯӣ” тавзеҳ додааст.

Нарасад бар ту маҳи чорда дар гӯшаи бом,

Гар зи хуршедрӯхӣ сар ба Сурайё бикашиад [13, с. 630].

Калимаи **хуршедҳампо** дар қолиби исм+пешванд+исм сохта шуда, маънои баробари хуршед ё дар радифи хуршед ё ҳамқадами хуршедро ифода намудааст.

Ҳилолабрӯ, шафақрухсорое, бо ҳеш мағзуре,

Фалакрафтор бебоке, маҳи хуршедҳампо [12, с. 349].

Пас аз баррасии тавони калимасозии вожаи **хуршед** маълум гашт, ки калимаи мазкур имконоти васеъ дошта, махсусан дар ташаккули калимаҳои мураккаб ҷаъл аст. Бояд қайд намуд, ки ҳамаи калимаҳои бо ҷузъи хуршед сохташуда дар осори лексикографӣ ғирдоварӣ ва маънидод нашудаанд. Дар байни фарҳангҳои тафсирии умумӣ ва муаллифӣ “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ва “Фарҳанги осори Ҷомӣ” мукамалтар буда, дар яке 12 ва дар дигаре 10 вожаи ҷузъи хуршеддошта шарҳу тавзеҳ дода шудаанд.

Адабиёт:

1. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. – Душанбе: Матбааи ДМТ. – 428 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
3. Ғафуров О. Маъноӣ ҳазору як ном. – Душанбе: Маориф, 1987. – 176 с.
4. Донишномаи забони тоҷикӣ. – Душанбе: “Сарредаксияи илмӣи Энсиклопедияи Миллии Тоҷик”, 2022. – 680 с.
5. Доро Начот. Фарҳанги Доро (луғатномаи барчидаи тафсирий ва решашинохтӣ). Ҷилди 1. Душанбе, 2021. – 658 с.
6. Доро Начот. Фарҳанги Доро (луғатномаи барчидаи тафсирий ва решашинохтӣ). Ҷилди 2. Душанбе, 2021. – 698 с.
7. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: Маориф, 1993. – 271 с.
8. Муҳаммадхусайн Х.Т. Бурҳони қотеъ. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
9. Нурув А. Фарҳанги осори Ҷомӣ. Иборат аз ду ҷилд. – Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энсиклопедияи Советии тоҷик, 1984. – 608 с.
10. Олимҷонов М. Сухан аз ғавҳариёни сухан. (мачмуаи мақолаҳои илмӣ). – Хучанд: Нури маърифат, 2017. – 436 с.
11. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии миёна. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
12. Сайиди Насафӣ. Девон (*мунтахабот*). – Душанбе: «Адиб», 2017. – 480 с.
13. Суруш А. Фарҳанги ашъори Камоли Хучандӣ. – Хучанд: Хуросон, 2015. – 731 с.
14. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд /Ҷилди 2. /дар зер таҳрири М. Ш. Шукуров, В. А. Капранов, Р. Ҳошим, Н. А. Маъсумӣ. – Москва: “Советская энциклопедия”, 1969. – 950 с.
15. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Иборат аз 2 ҷилд /Ҷилди 2.-Душанбе, 2010.-1096 с.
16. Фарҳанги мухтасари “Шоҳнома”. – Душанбе: Адиб, 1992. – 496 с.
17. Ҳасани Қарибӣ. Фарҳанги имлоии хатти форсӣ ба сирилликӣ тоҷикӣ. – Техрон: Суруш, 1378. – 1280.
18. Ҷалолуддини Балхӣ. Маснавии маънавӣ (дафтарҳои 1-6). – Душанбе: Адиб, 2013. – 480 с.; – 480 с.; – 480 с.;
19. com.farhang.loghat.bismuth

Маълумот дар бораи муаллиф: Юсупов Шохин Раҳимбердиевич – н.и.ф., дотсенти кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. E-mail: usufov90@mail.ru. Тел: (+992) 933 09 99 83.

Сведения об авторе: Юсупов Шохин Раҳимбердиевич – к.ф.н., доцент кафедри теорӣи и практикаи лингвистика ТГПУ имени С. Айни. E-mail: usufov90@mail.ru. Тел: (+992) 933 09 99 83.

Information about the author: Shohin Usupov –candidate of philological sciences, associate professor of the Chair of theory and practice of linguistics TSPU named after S. Ayni. E-mail: usufov90@mail.ru. Tel: (+992) 933 09 99 83.

НАЗАРЕ БА БАЪЗЕ КАЛИМАҲОИ ИҚТИБОСИИ АРАБИИ ИФОДАКУНАНДАИ СОҲАИ МАОРИФ ДАР ЗАБОНИ ТОЧИКӢ

Юсупова А.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улуғзода

Дар мақола оварда шудааст, ки калимаҳои арабии ифодакунандаи соҳаи маориф дар забони тоҷикӣ аз ҷониби муҳаққиқони зиёде ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст, аммо дар аксарияти ҳолатҳо дар доираи лаҳҷаву шеваҳо зикр гардидааст, роҷеъ ба муайян намудани мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ дар забоншиносии тоҷик қорҳои зиёде ба анҷом расонида шудаанд. Олимони тоҷик аз қабилӣ Н. Маъсумӣ, М. Қосимова, Ҳ. Мачидов, Ш. Исмоилов, Н. Гадоев, С. Ҳалимиён, Р. Сангинова, Г. Абдуллоева ва дигарон роҷеъ ба калимаҳои иқтибосии арабӣ фикру андешаҳои ҷолиб баён намудаанд.

Муаллиф қайд намудааст, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ дар дохили луғоти забони тоҷикӣ ворид шуда, ба мисли калимаҳои худӣ мавриди истифода қарор доранд. Истифодабарии онҳо ба ғайр аз забони адабӣ дар лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ бештар ба мушоҳида расида, бештари таҳқиқотҳои олимони ба ин самт равона гаштаанд. Тавассути калимаҳои арабии ифодакунандаи соҳаи маориф дар забони тоҷикӣ калимаву истилоҳоти зиёде ба зухур омадаанд.

Дар мақола оварда шудааст, ки зимни таҳқиқи мавод ҳулосабарорӣ қардан мумкин аст, ки қисми зиёди калимаву истилоҳоти иқтибосии забони тоҷикиро вожаҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои маориф ташкил медиҳанд. Иқтибосҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои маориф дар забони тоҷикӣ бештар калимаҳое мебошанд, ки ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мувофиқ мутобик гашта, дар нутқи ворисони забони тоҷикӣ хеле серистеъмоланд.

Калидвожаҳо: забони тоҷикӣ, забони адабӣ, таҳқиқот, илм, маориф, калима, вожа, истилоҳот, калимаҳои иқтибосӣ, калимаҳои иқтибосии арабӣ ва ғайра.

ВИДЕНИЕ НА НЕКОТОРЫЕ АРАБСКИЕ ЗАИМСТВОВАНИЯ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ СФЕРУ ОБРАЗОВАНИЯ В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: В статье говорится, что арабские слова, обозначающие сферу образования в таджикском языке, изучались многими исследователями, но в большинстве случаев в рамках диалектов и говоров. Отмечается, что в таджикском языкознании проделана большая работа по определению места арабских заимствований в таджикском языке. Такие таджикские учёные, как Н. Масуми, М. Косимова, Х. Маджидов, Ш. Исмоилов, Н. Гадоев, С. Халимиён, Р. Сангинова, Г. Абдуллоева и другие, высказали интересные мысли и идеи об арабских заимствованиях.

Автор отмечает, что арабские заимствования прочно вошли в словарный состав таджикского языка и используются наравне с исконными словами. Их использование, помимо литературного языка, чаще наблюдается в диалектах и говорах таджикского языка, и большинство исследований учёных было направлено в этом направлении.

Благодаря арабским словам, выражающим сферу образования, в таджикском языке появилось множество слов и терминов. В статье говорится, что в ходе изучения материала можно сделать вывод о том, что большинство заимствованных слов и терминов в таджикском языке – это арабские слова, выражающие понятия образования.

Арабские заимствования, выражающие понятия образования в таджикском языке, – это в основном слова, адаптированные к нормам таджикского языка и широко используемые в речи потомков таджикского языка.

Ключевые слова: таджикский язык, литературный язык, исследования, наука, образование, слово, термин, заимствованные слова, арабские заимствованные слова и т.д.

A LOOK AT SOME ARABIC LOANWORDS DENOTING THE FIELD OF EDUCATION IN THE TAJIK LANGUAGE

Annotation: The article states that Arabic words denoting the field of education in the Tajik language have been studied by many researchers, but in most cases within the framework of dialects and styles. It is noted that a lot of work has been done in Tajik linguistics to determine the position of Arabic loanwords in the Tajik language. Tajik scholars such as N. Masumi, M. Qosimova, H. Majidov, Sh. Ismoilov, N. Gadoev, S. Halimiyon, R. Sanginova, G. Abdulloeva and others have expressed interesting thoughts and ideas about Arabic loanwords.

The author notes that Arabic loanwords have entered the vocabulary of the Tajik language and are used like native words. Their use, in addition to the literary language, has been observed more in the dialects and styles of the Tajik language, and most of the research of scientists has been directed towards this direction.

Through Arabic words expressing the field of education, many words and terms have appeared in the Tajik language. The article states that during the study of the material, it can be concluded that the majority of borrowed words and terms in the Tajik language are Arabic words expressing the concepts of education.

Arabic borrowings expressing the concepts of education in the Tajik language are mostly words that have been adapted to the norms of the Tajik language and are very widely used in the speech of the successors of the Tajik language.

Keywords: *Tajik language, literary language, research, science, education, word, word, term, borrowed words, Arabic borrowed words, etc.*

Муқаддима

Дар мақола калимаҳои арабии ифодакунандаи соҳаи маориф ба риштаи таҳқиқ кашида шудааст. Ошкор карда шудааст, ки роҷеъ ба муайян намудани мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ дар забоншиносии тоҷик қорҳои зиёде ба анҷом расонида шудааст. Олимони тоҷик аз қабилҳои Н. Маъсумӣ, М. Қосимова, Ҳ. Маҷидов, Ш. Исмоилов, Н. Гадоев, С. Ҳалимиён, Р. Сангинова, Г. Абдуллоева ва дигарон роҷеъ ба калимаҳои иқтибосии арабӣ фикру андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Мусаллам аст, ки калимаҳои иқтибосии арабӣ дар дохили луғоти забони тоҷикӣ ворид шуда, ба мисли калимаҳои худӣ мавриди истифода қарор доранд. Истифодабарии онҳо ба ғайр аз забони адабӣ дар лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ низ ба назар мерасанд. Аз ин лиҳоз, таҳқиқоти муҳаққиқони тоҷик бештар ба ин самт равона гаштаанд.

Масалан, муҳаққиқ Г.З. Абдуллоева калимаҳои арабии соҳаи ҳунармандӣ ва маиширо дар лаҳҷаҳои Ҳисор ба риштаи таҳқиқ кашида чунин хулосабарорӣ намудааст: "Аз омӯзиши пажӯҳиши калимаҳои арабӣ дар вожагони соҳаи ҳунармандӣ ва маишӣ дар лаҳҷаҳои водии Ҳисор ба хулосае омадем, ки истифодаи онҳо миёни мардуми ин мавзё гуногун аст. Албатта, ҳангоми истифодаи онҳо синну сол ва вазъи иҷтимоии ворисони лаҳҷа ба назар мерасад. Масалан, мардуми кӯҳансол, ки бештар рукнҳои диниро адо менамоянд, бештар калимаҳои тоат (إِطَاعَة), ибодат (إِبْدَاع), фитр (رِطْف), ифтор (إِطْفَاء), уламмо (إِعْلَام), фақир (رِيقْف), маит (تَيْم) ғайраро мавриди истифода қарор медиҳанд. Мактаббачагон бошанд, бештар калимаҳои талаба (هَبْلَط), китоб (بَاتَك), қалам (مَلَق), дафтар (رِتْقَد), мактаб (بِتَكَم), нақша (هَشْفَن), унсурҳои малим (муаллим) (مَلْعَم), машқ (قَشْم), тарбия (بِيْرَتَة), шарқ (قَرَش), ғарб (بَرْغ), ҷумла (قَلْمَج), истило (истилоҳ) (حَلَاطَصَا), адабиёт (تَايِيْدَع), ахлоқ (قَلَاخَا), фаррош (شَارْف), нучум (مَوْجَن)-ро, асосан, дар гуфторашон қорбаст менамоянд" [Абдуллоева Г.З. Таҳқиқи этнолингвистии вожагони соҳаи ҳунармандӣ ва маишӣ дар лаҳҷаҳои водии Ҳисор [Матн] / Абдуллоева. – Душанбе, 2023. – 390 с., с. 306].

Албатта, андешаи Абдуллоева Г.З. дар ин маврид то андозае дуруст аст, зеро дар истифодабарии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар нутқи мардуми тоҷик синну сол низ ба мушоҳида мерасад. Аммо ҳаминро бояд иброн намуд, ки натавонем дар истифодабарии калимаҳои иқтибосии арабӣ синну сол муайян карда мешавад, инчунин, вазъи иҷтимоӣ низ ба назар мерасад. Масалан, қормандони соҳаи маориф бештар калимаҳои арабиеро истифода менамоянд, ки ба соҳаи илму маориф марбутанд.

Қайд намудан роиҷ аст, ки дар истифодабарии калимаҳои арабӣ замон ҳам нақши муҳимро мебозад, агар дар як давраи муайяни таърихӣ калимаи арабии “эшон” ба маънои “шаҳси донишманде, ки дар мактабу мадрасаҳо дарс мегуфт” истифода мешуда бошад ҳам, вале

он дар айни замон тағйироти маъноӣ намуда, бештар дар забони тоҷикӣ ба маънии “шахси диндор” мавриди истифода қарор дорад.

Инчунин, ин калима бештар дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ҷамъи шахси сеюм, яъне ҷонишин ба қор меравад, ки дар повести “Одина”-и С. Айни ҳам ба ин маъно қорбасти шудааст: *Не! Эшон муфтихӯрони беномусанд*” Ягон вақт касе надидааст, ки эшон бойеро ваъз карда бошанд” [Айни, С. Одина [Матн] / С. Айни. – Сталинобод: Нашр.дав.тоҷик., 1938. – 150 с., с. 72].

Дар китоби “Забони миллат-ҳастии мимллат” дар зерфасли “тақмили сохти дастурии забони тоҷикӣ дар осори маорифпарварон” роҷеъ ба қорбасти ин ҷонишин чунин оварда шудааст: “Ҷонишини “эшон” дар қорбурди адабони ин давра дар ҳолати пешинаи худ боқӣ мондааст. Он назар ба гунаҳои дигари шахси сеюм зиёдтар истифода мешавад” [Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 2 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе, 2020. – 431 с., с. 317].

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот

Калимаҳои арабӣ бештар дар нутқи гуфтугӯии мардуми тоҷик истифода шуда, аксарияти онҳо шакли лаҳҷавиро ба худ касб намудаанд. Забоншинос Р. Сангинова дар монографияи худ “Лексикаи лаҳҷаи Қонибодом” диққати хешро бештар ба ин гурӯҳи калимаҳо рағона намуда, шакли лаҳҷавии онҳо овардааст: мактап (мактаб), малим (муаллим), қалам, дафттар, машқ, китоп (китоб), ахлоқ, майлис (маҷлис), талаба, толиба, дарс, адабиёт, ҳисоп (ҳисоб) ва ғайра” [Сангинова, Р. Лексикаи лаҳҷаи Қонибодом [Текст] / Р. Сангинова. Душанбе: Файзи Борон, 2021. – 213 с., с. 143].

Шояд сабаб дар он бошад, ки дар нутқи ворисони ин лаҳҷа бештар калимаҳои ифодакунандаи соҳаи маориф мавриди истифода қарор доранд.

Профессор Н. Гадов ин гурӯҳи калимаҳо ҳамчун калимаҳое, ки ба илму фарҳанг марбутанд, гурӯҳбандӣ намудааст: мактаб, китоб, дарс, олим, маориф, котиб маҷлис ва ғайра [Гадов, Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов [Матн] / Н. Гадов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 208 с., с. 118].

Калимаҳои арабӣ имрӯз дар лексикаи забони адабӣ ва шеғаву лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ аз ҷиҳати теъдод хеле зиёд ба мушоҳида расида, дар қиёс бо дигар унсурҳои иқтибосӣ ба дохили вожаҳои забони тоҷикӣ ва лаҳҷаву шеғаҳо барвақттар дохил шудаанд.

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, ба забони тоҷикӣ ворид шудани калимаҳои арабӣ таърихи дуру дароз дорад. Ин раванд таърихан ба воқеаҳои аз ҷониби арабҳо забт карда гирифтани Осиёи Миёна ва Эрон иртиботи ногустастанӣ дорад.

Бояд зикр намуд, ки таърихи рушду такомули забон бо таърихи халқ алоқаманд буда, чӣ ҳодисае, ки ба вуқӯ меғайвандад, нақшаи ро ба забон меғузорад. Масалан, ҳодисаҳои таърихӣ, пешрафти иқтисодиёт, маданият, илм, техника боиси он ғаштаанд, ки дар таркиби луғавии забон ғарам-ғарам калимаву истилоҳоти нав ворид гарданд.

Дар рафти инкишофи ҷамъият ва рӯ ба таракқӣ ниҳодани он ба таркиби забон калима ва ибораҳои забонҳои дигар дохил мешаванд ва таркиби луғавии онро ғановатмандтар меғардонанд.

Чӣ тавр таъсир намудани ҳодисаҳои таърихӣ ба забон низ ба ҳамагон маълум аст. Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз асрҳои VII -VIII сар карда калимаҳои арабӣ, аз асри XIII калимаҳои туркӣ дохил шудан меғиранд” [Рубинчик, Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. [Текст] / Ю. А. Рубинчик. – М.: Наука, 1980. – 150 с., с. 150].

Дар ин бобат андешаи Ю.А. Рубинчик то андозае дуруст аст, зеро таъсири забони арабӣ ба забони форсӣ-тоҷикӣ дар он давра бештар ба мушоҳида меғасад.

Ба андешаи муҳаққиқ Н. Гадов калимаҳои арабӣ аз воҳидҳои луғавии туркӣ барвақтар ба лексикаи забони тоҷикӣ дохил шудаанд [Гадов, Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов [Матн] / Н. Гадов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 208 с., с. 116].

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, бештари калимаҳои иқтибосии забони тоҷикиро бештар лексикаи арабӣ ташкил медиҳанд. Забоншиносон дар он ақидаанд, ки воҳидҳои луғавии забонҳои дигар қисми ками иқтибосоти забони тоҷикиро ташкил медиҳанд. Ҳанӯз дар асрҳои 9-10 дар шеърҳои достонҳои навиштаи шоиру нависадагонии форсу тоҷик калимаҳои иқтибосӣ хеле зиёд ба ҷашм меғасанд. Албатта, теъдоди ин вожаҳо дар он давра он қадар зиёд набуданд.

Фирдавсии бузургвор дар шоҳасари худ “Шоҳнома” ҳамагӣ 984-то вожаи арабиро мавриди истифода қарор додааст. Ин вожаҳое мебошанд, ки бо меъёрҳои забони форсӣ-тоҷикӣ кайҳо мутобиқ шуда, вожаи худӣ шудаанд.

Гарчанде шоир ба ғайр аз забони модарии худ дарӣ забони арабӣ ва паҳлавиро (форсии миёна) низ нағз медонист [Ғафуров, Б. Тоҷикон (Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна). Китоби 1. [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 701 с., с. 432], аммо аз истифодаи теъдоди зиёди ин гурӯҳи калимаҳо худдорӣ намудааст. Барои муайян намудани онҳо як таҳқиқоти аниқе лозим аст. Шояд суоле ба вучуд меояд, ки магар муродифҳои ин вожаҳо дар забони тоҷикӣ вучуд надоранд. Ҷавоби ин суол мусбат аст, зеро забони тоҷикӣ хеле бойу ғанӣ мебошад. Истифодаи унсурҳои иқтибосӣ барои эҷодкунандагони шеърӯ дoston заруртар аст. Барои мутобиқати қофияву радиф, инчунин, забонро бойу ғанӣ мегардонанд.

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, ба забони тоҷикӣ ворид шудани калимаҳои арабӣ таърихи дуру дароз дорад. Ин масъала таърихан ба воқеаи Осиёи Миёна ва Эронро забт кардани арабҳо алоқаманд аст. Чараёни воридшавии калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ дар аввал мачбури бошад ҳам, вале баъдтар ба афзудани таъсири нуфузи дини ислом ва забони арабӣ хеле зич алоқаманд буд.

Гарчанде дар он давра забони илм забони арабӣ бошад ҳам, аммо дар осори шоиру нависандагони асрҳои IX-X калимаҳои арабӣ хеле кам вохӯранд. Дар ин маврид овардани ақидаи забоншиносии маъруфи тоҷик Н. Маъсумӣ хеле бамаврид мебошад, ки чунин аст: “Қатъи назар аз он ки дар асрҳои IX-X дар Мовароуннаҳр ва Хуросон забони арабӣ ҳамчун забони дин ва илму фан боқӣ монд. Калима ва ибораҳои арабӣ ба забони тоҷикии онвақта, назар ба даврҳои ояндаи тараққиёти он хеле кам дохил шудаанд” [Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 1 [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб. – 1993. – 416 с., с. 21-22].

Махсусан, аз нимаи дууми асри XI сар карда, калимаҳои арабӣ ба забони тоҷикӣ ба миқдори зиёд дохил шудан гирифтанд ва ин чараён то ибтидои асри XIX давом дошт.

Вожаҳое, ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос шудаанд, бо мурури замон ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мувофиқу мутобиқ гардидаанд. Ин калимаҳо дар дохили луғоти забони тоҷикӣ ба дараҷае ҳазм шудаанд, ки ҳатто ҳуди соҳибони забон бегона будани онҳоро на ҳама вақт эҳсос мекунанд. Аз дигар забон будани онҳоро танҳо мутахассисон ба воситаи методи қиёсӣ-таърихӣ муайян мекунанд.

Маводҳо ва усулҳои таҳқиқот

Маълум аст, ки раванди дохил шудани калимаҳои истилоҳоти арабӣ ба забони тоҷикӣ аз ибтидо то интиҳо як зайл сурат нагирифтааст. Балки ин падида вобаста ба даврҳои рушди забони форсии тоҷикӣ ва фарҳангу маънавиёти мардуми тоҷик ба таври спиралӣ аз поён ба боло рафтааст. Масалан, профессор М.Н. Қосимова маводди иқтибосии забони форсии тоҷикиро дар асрҳои IX-X ба қиёс гирифта, ба чунин натиҷа мерасад: «Азбаски дар асрҳои IX-X забони адабии тоҷик ва намоёндагони илму ҳунари тоҷик ба забони арабӣ саҳт муқобилият нишон медодагӣ шуданд, калимаҳои арабӣ дар осори хаттии ин асрҳо ниҳоят кам вохӯранд» [Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с., с. 80]. Аз рӯйи он манбаъҳое, ки дар асари профессор Ҳ. Мачидов «Забони адабии муосири тоҷик» оварда шудаанд, низ метавон ба хулосае омад, ки дар асрҳои IX-X адади ин навъи иқтибосот дар забони форсии тоҷикӣ кам андар кам будааст [Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик (Луғатшиносӣ) [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 242 с., с. 101]. Забоншинос Ҳ. Мачидов ин андешаи худро дар иртибот ба асарҳое, ки то даврони мо омада расидаанд, баён намудааст.

Аз асри XI ба баъд вазъият тамоман дигар мешавад. Дар ин давра ба таркиби луғати забони тоҷикӣ бештар ворид гаштани калимаҳои истилоҳоти арабӣ ба мушоҳида мерасид. Ин буд, ки дар охири асри XI ин адад ба 10-15%, дар асри XII ба 22%, дар асрҳои XIII-XVI ба 70-80% ва дар ибтидои асри XX ба 60-70% омада расид [Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик (Луғатшиносӣ) [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 242 с., с. 101]. Дуруст аст, ки дар даврони Ҳукумати Шуравӣ калимаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он афзоиш наёфтанд, балки шумораи онҳо як андоза коҳиш ёфтанд. Зеро забони русӣ хоҳ-ноҳоҳ

таъсирашро ба забони тоҷикӣ мегузошт. Бо вучуди ин, алҳол дар услубҳои забони меъёрии тоҷик қариб 50-60 дар сади унсурҳои ғайролоқалимаҳои арабӣ ташкил медиҳанд.

Забони арабӣ, дар ҳақиқат, дар бобати тақомул ва рушду нумуи лексикаи забони тоҷикӣ аз манбаҳои нисбатан қадимтар ба шумор меравад. Забони тоҷикӣ дар дарозии таърих аз ҳисоби забони арабӣ қалимаҳои зиёдеро иқтибос гирифтааст, ки онҳо дар радиҳои вожаҳои сирф тоҷикӣ (эронӣ) дар истеъмоли мардуми тоҷик мавқеи устувор пайдо намуда, бо мурури замон хусусияти тоҷикӣ касб кардаанд.

Ин, албатта, бесабаб нест ва сабаби он ба ҳодисаи таърихии дар асрҳои VII-VIII Хуросон ва Мовароуннаҳрро баъд кардани истилогарони араб алоқамандӣ дорад, ки ба баъд ҳам идома ёфт. Донишманди маъруфи тоҷик Н. Маъсумӣ дар ин бобат чунин менависад: «Тағйироти ҷиддӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил шудани қалима ва ибораҳои арабӣ мебошад, ки ин на танҳо ба воқеаи таърихии дар асрҳои VII-VIII рӯйдодагӣ вобаста аст, балки протесси дохилшавии унсурҳои забони арабӣ дар тамоми даврҳои ҳаёти тореволюционии мардуми Осиёи Миёна давом дошт» [Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2 (Забоншиносӣ) [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1980. – 349, с. 131].

Албатта, вуруди қалимаву истилоҳоти як забон ба забони дигар ба таври тасодуф, безарурат ва берун аз ихтиёри соҳибони забони иқтибосгир сурат намегирад. Ин ҳодиса яқинан аз тариқи роҳҳои омилҳои махсус, ки он роҳҳо зимни боло гирифтани фарҳанги соҳибони забони иқтибосгир ва раво сохтани талаботи маърифати забондонии эшон пеш меояд, сар мезанад. Агар аз ҳамин мавқеъ ҷашмандозе дошта бошем ба лексикаи забони тоҷикӣ, роҳҳои дохил гардидани қалимаву истилоҳоти арабӣ инҳо мебошанд:

1. Афзудани нуфузи дини мубини ислом ва ба ҷо овардани рукҳои шаръият аз тарафи тоҷикон, ки ба ҷо овардани ҳамаи онҳо (бахусус ибодат ва қироати китобҳои динӣ, воҷиботи ҳаҷ, таҳсил дар мадрасаҳо ва ғайра) бештар тавассути забони арабӣ сурат мегирифт. Нуфузи динӣ яке аз муҳимтарин ва муассиртарин сабаби интиқоли қалима ва истилоҳоти як забон ба забони дигар ба шумор меравад [Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе, 2016. – 516 с. 251., с. 429].

2. Зиндагии яқояи арабҳо бо аҳолии муқимӣ, яъне бо тоҷикон.

3. Таҳсили толибилмони тоҷик дар мактабу мадрасаҳои исломии арабӣ то даврони Ҳукумати Шуравӣ.

4. Сарчашмаҳои қадимаи хаттӣ, ки бо забони арабӣ иншо ёфтаанд.

5. Баланд шудани шавқу рағбати аҳли илму санъати тоҷик дар бобати истифода аз унсурҳои гуногуни арабӣ ба хоҳири ташаккули таҳаввул ва нашъунамо додани фарҳангу маънавияти худ.

Дигар ин ки, як гурӯҳи қалони қалимаву истилоҳоти арабӣ хусусияти умумитоҷикӣ дошта, дар забони адабӣ хеле васеъ қор фармуда мешаванд. Чунинчи, вожаҳои қалима, маориф, илм, дафтар, муаллим, китоб, мактаб, хола, асал, равоқ ва ғайра аз ҳамон қабиланд.

Ақсарияти ин ба ғайр аз маънои асосии худ маҷозан ба маънои дигар низ омада метавонанд. Масалан, қалимаи андеша ба ғайр аз маънои ”фикру ҳаёл” маҷозан ба маънои ”тарсу бим” низ омада метавонад [Сирочуддин, Алихони Орзу. Ҷароғи ҳидоят [Матн] / Орзу Алихони Сирочуддин. – Душанбе, 1992. – 238 с., с. 26].

Қалимаву истилоҳоти иқтибосии арабӣ, қатъи назар аз он ки дар забони асл марбут ба қадом категорияи нутқ амал менамоянд, дар забони тоҷикӣ, пеш аз ҳама, онҳо ҳамчун номи ашё ва аломати ашёи гуногун баромад мекунаанд. Ин аст, ки моҳияти семантикии онҳо, маҳз, дар доираи гурӯҳҳои мавзӯии вожаҳо муайян мегардад.

Натиҷаҳо

Қалимаҳои арабӣ, ки дар лексикаи забони тоҷикӣ пайваста ба қор мераванд, аз ҷумла дар соҳаи маориф. Аслан, вожаи маориф бо илм ҳамчун муродифоти ҷуфт дар шакли ”илму маориф” дар забони тоҷикӣ қорбаст мешаванд. Гарчанде ин қалимаҳо дар ”Фарҳанги забони тоҷикӣ” чунин тафсир шудаанд: Илм- маҷмуи маълумоти оид ба ягон соҳа, фан, дониш, маърифат [Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с., с. 473]; Маъориф- маърифат [Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с., с.

639]. Калимаи “маориф” барои ба зухур омадани вожаву ибораҳои зерин мусоидат намудааст: маориф, маорифдӯст, маорифдӯстӣ, маорифпарвар, маорифпарварӣ, маорифхоҳ, маорифхоҳӣ, маорифчӣ, маорифӣ ва ғайра. Дар ҳаёти мардуми эронитабор соҳаҳои фарҳангу маориф аз қадимтарин даврон нақши муҳим дошт. Ва ўро ҳамчун мардуми соҳибфарҳанг ба оламиён муаррифӣ намуд[Ҳалимова, С.Ш. Вожаю истилоҳоти пешаварӣ дар осори Сайиди Насафӣ [Матн]/ С.Ш. Ҳалимова. – Душанбе: Маориф, 2014. – 152 с., с. 71].

Бояд ҳаминро зикр намоем, ки ин гурӯҳи калимаҳо аз нигоҳи маънӣ ва ифода аз якдигар чудо шуда меистанд. Аз ин рӯ, онҳоро ба гурӯҳҳои зерини мавзӯӣ тасниф намудан мумкин аст:

1. **Номи ихтисос, пеша ва ҳунар:** адиб, шоир, нависанда. табиб, наққош, муаллим, муҳандис, мунаққид, меъмор ва ғайра. Дар забони тоҷикӣ бо изофа намудани пасванди -а ба калимаи “муаллим” вожаи “муаллима” ташаккул ёфтааст, ки дар гузашта шакли “отун”-ро доштааст. Ин вожа дар фарҳанги “Бурҳони Қотей” чунин тафсир шудааст: Отун бар вазни хотун, зане бошад, ки духтаронро таълими чизе хондан ва таълими навиштан диҳад [Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони қотей. Ҷ. 1 [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб. – 1993. – 416 с., с. 473].

2. **Мафҳумҳои ифодакунандаи макон:** мактаб, мадраса, муассиса(созмон, ки дар ягон соҳа фаъолият мекунад), идора(ҷойе, ки дар он корҳо ба анҷом дода мешаванд). Калимаи “мактаб” чунон ҳам дар зехни мардуми тоҷик нишастааст, ки тавассути он зарбулмасалу мақолҳо ва вохидҳои фразеологӣ зиёде ташаккул ёфтаанд. Масалан, истифодабарии воҳиди фразеологӣ “Дар мактаби гап хондагӣ”(дар ифодаи шахси сергап) дар нутқи мардуми тоҷик хеле зиёд ба мушоҳида мерасад. Инчунин, ин калима чунон ҳам дар зехни мардуми тоҷик нишастааст, ки тавассути он калимаҳои мактаббача, мактабдор, мактабдорӣ, мактабрав, мактабравӣ, мактабхон, мактабхона, мактабхонӣ, мактабшиносӣ, мактабӣ ташаккул ёфтаанд.

3. **Мафҳумҳои ифодакунандаи ашё:** китоб, дафтар, қалам, айнак, шамъ ва ғайра.

Чӣ тавре ки дар боло зикр намудем, дар забони тоҷикӣ бештар иқтибосоти арабие дучор мешавад, ки ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мутобиқ шудаанд ва як қисми таркиби луғавии забонамон мебошанд. Ин калимаҳо дар забони муосири тоҷик ҷанбаи умумиистеъмоли дошта, мафҳумҳои гуногунро ифода мекунанд. Масалан, оид ба арабӣ будани калимаи “қалам” танҳо забоншиносон маълумот доранд. Қаламро луғатнигорони тоҷик ба таври худ тафсир намудаанд. Садриддин Айни ин калимаро чунин шарҳ додааст: “Қалам -олоте, ки бо вай хат нависанд” [Айни, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик [Матн] / С. Айни // Кулӣёт. Ҷ. 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 560 с 260., с. 560].

Муҳокима

Дар китоби «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «қалам» чунин тафсир ёфтааст: " Қалам -1) найи тарошидае, ки бо он хат нависанд, хома, килк; 2) афзоре, ки бо он чизеро мебуранд ё мемонанд, монанди корд, шамшер, искана"[Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 947 с., с. 668].

Дар забони ҳозираи тоҷик қалам чунин маъноҳоро доро мебошад, ки дар осори пурғановати ниёгонан низ ба ин маъноҳо омадааст:

1) асбоб ё олоти хатнависӣ:

Аз шеърӯ шоирӣ нарасидам ба орзу,

Дилбастагӣ маро ба давоту қалам намонд

[Сайиди Насафӣ. Асарҳои мунтахаб. - Душанбе:Ирфон, 1977.-702 с., с. 283].

2) муқалам, қалами наққошӣ.

Ба меҳмон карда буд ӯ хона бунёд,

Ба тарҳи ӯ қалам ангушти Беҳзод

[Сайиди Насафӣ. Девони мунтахаби Сайидо [Матн] / Насафӣ Сайидо. –

Сталинобод, 1944. – 646 с., с. 680].

Тавассути ин вожа дар забони тоҷикӣ калимаву ибораҳои зиёде ба зухур омадаанд, ки иддае аз онҳоро ҳамчун намуна оварда тавонистем, масалан:

Қалам кардан - буридан дар тул, мисли шоҳ ва хома.

Қалам банд кардан - навиштан ва баъзе қалам бастан низ бад-ин маънӣ овардаанд. Шоир гӯяд байт:

Камар чун дар фанни суратгарӣ баст,
Қалам аз турраи ҳуру парӣ баст.

Қалам сартарошида шудан - ба маънои охир шудан, шуҳрат дорад, пас аввал маҷоз бошад [Сирочуддин, Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят [Матн] / Орзу Алихони Сирочуддин. – Душанбе, 1992. – 238 с., с. 164].

Тавассути калимаи қалам дар забони тоҷикӣ калимаву ибораҳои зиёде ташаккул ёфтаанд, аз қабилӣ: қалама, қаламдон, қаламзан, қаламзанӣ, қаламибоф, қаламкаш, қаламкашӣ, қаламрав, қаламрон, қаламронӣ, қаламтарош, қаламтарошӣ ва ғайра.

Дар мадди аввал чунин менамояд, ки воҳиди луғавии “*айнак*”-ро ба калимаву истилоҳоти ифодакунандаи мафҳумҳои соҳаи маориф ҳос доништан ғайриимкон аст, гарчанде маънои он “олоти шишагӣ, ки барои ҳуб дида тавоништан ва муҳофизати чашм ба чашм мегузорад” [Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с., с. 50] бошад ҳам, аммо бояд ҳаминро зикр намоем, дар айни замон айнакҳое баромадаанд, ки бе онҳо бо компютер кор кардан ғайриимкон аст, пас ин вожаҳо ба калимаву истилоҳоти ифодакунандаи соҳаи маориф метавонем дохил кунем. Ин калима дар осори пурғановати ниёгонамон хеле зиёд мавриди истифода қарор гирифтааст, ки байтеро чун намуна тавонистем орем:

Дар гулистоне, ки гардад дилбари ман чилвагар,
Айнаки чашми ман аз барги гули наргис кунед

[Сайидои Насафӣ. Асарҳои мунтахаб. - Душанбе: Ирфон, 1977.-702 с., с. 121].

Калимаи «шамъ»-ро низ метавонем ба лексикаи ифодакунандаи соҳаи маъориф ворид намоем, зеро танҳо тавассути шамъ (равшанӣ) метавонем ҳамаи қорхоро, ки бо мактабу маориф вобастагӣ доранд, ба анҷом расонем. Дар забони ҳозираи тоҷик низ доираи истеъмолаш хеле васеъ мебошад ва ба ғайр аз маънои аслии худ маъниҳои гуногунро ифода карда метавонад. Маъниҳои ин вожаҳо мо вобаста ба матн муайян намуда метавонем:

а) асбобе, ки барои равшан кардани хона аз мум ё чарбу тайёр карда, ба дарунаш пилта мегузаронанд ва баъд аз сард шуданаш дар мегиронанд [Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик [Матн] / С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷ. 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 560 с. 260., с. 560]. Калимаи шамъ дар осори пурғановати шоиру нависандагони тоҷик хеле серистеъмол аст, ки якчанд байтро лозим донистем ҳамчун намуна орем:

Шамъ баъд аз куштани парвона қасди худ кунад,
Хуни ноҳақ шуълаи домони қотил мешавад

[Сайидои Насафӣ. Асарҳои мунтахаб. - Душанбе: Ирфон, 1977.-702 с., с. 227].

Инчунин, вожаи шамъ маҷозан ба маънои “киноя аз ёр, маҳбуба” низ омада метавонад:

Эй *шамъ*, сӯйи хонаи ман беталаб биё,
Ҳангоми субҳ агар натавонӣ, ба шаб биё!

[Сайидои Насафӣ. Асарҳои мунтахаб. - Душанбе: Ирфон, 1977.-702 с., с. 15].

Ба маънои “гармии дидор, нур, рангу тобиши рӯй” низ омадани вожаи “шамъ” дар забони тоҷикӣ ба мушоҳида расид:

Шуълахӯёне, ки ҳар як офати парвонаанд,
Пеши *шамъи рӯйи* ӯ чун шамъи мотамхонаанд

[Сайидои Насафӣ. Асарҳои мунтахаб. - Душанбе: Ирфон, 1977.-702 с., с. 266].

Хулоса

Ҳамин тариқ, зимни таҳқиқи мавод метавон хулоса намуд, ки қисми зиёди калимаву истилоҳоти иқтибосии забони тоҷикиро вожаҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои маориф ташкил медиҳанд. Иқтибосҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои маориф дар забони тоҷикӣ бештар калимаҳои мебошанд, ки ба меъёрҳои забони тоҷикӣ мувофиқ мутобиқ шудаанд.

Аз таснифоти унсурҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои маориф ба гурӯҳҳои мавзӯӣ бармеояд, ки дараҷаи истеъмоли онҳо дар нутқи соҳибони забон дар як сатҳ қарор надорад.

Сипос

Муаллиф ба забоншиносони тоҷик ва чин, ки дар самти омӯзиш ва пажӯҳиши истилоҳшиносӣ саҳми босазо гузоштанд, изҳори сипос менамояд.

Адабиёт

1. Абдуллоева Г.З. Таҳқиқи этнолингвистии вожагони соҳаи хунармандӣ ва маишӣ дар лаҳҷаҳои водии Ҳисор [Матн] / Абдуллоева. – Душанбе, 2023. – 390 с.
2. Абдуллоева, Г.З. Мавқеи калимаҳои иқтибосии арабӣ дар луғоти соҳаи хунармандӣ ва маишӣ дар лаҳҷаҳои водии Ҳисор [Матн] / Г.З. Абдуллоева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – № 6. – С. 24-31.
3. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик [Матн] / С. Айнӣ // Куллийёт. Ҷ. 12. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 560 с. 260.
- Бобомуродов, Ш. Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Ма
4. Айнӣ, С. Одина [Матн] / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашр.дав.тоҷик., 1938. – 150 с.
5. Ғафуров, Б. Тоҷикон (Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна). Китоби 1. [Матн] / Б. Ғафуров. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 701 с.
6. Ғадоев, Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов [Матн] / Н. Ғадоев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 208 с.
7. Калонтаров, Я.И. Луғати имлои забони тоҷикӣ [Матн] / Я.И. Калонтаров – Душанбе: Ирфон, 1974. – 331 с.
8. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X) [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
9. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик (Луғатшиносӣ) [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 242 с.
10. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2 (Забоншиносӣ) [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1980. – 349
11. Муҳаммадхусайни, Бурҳон. Бурҳони котеъ. Ҷ. 1 [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб. – 1993. – 416 с.
12. Рубинчик, Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. [Текст] / Ю. А. Рубинчик. – М.: Наука, 1980. – 150 с.
13. Сангинова, Р. Лексикаи лаҳҷаи Конибодом [Текст] / Р. Сангинова. Душанбе: Файзи Борон, 2021. – 213 с.
14. Сайидои Насафӣ. Девони мунтахаби Сайидо [Матн] / Насафӣ Сайидо. – Сталинобод, 1944. – 646 с.
15. Сайидои Насафӣ. Асарҳои мунтахаб. – Душанбе: Ирфон, 1977.-702 с.
16. Сирочуддин, Алихони Орзу. Чароғи хидоят [Матн] / Орзу Алихони Сирочуддин. – Душанбе, 1992. – 238 с.
17. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
18. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2 [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 947 с.
19. Ҳалимова, С.Ш. Вожаҳои истилоҳоти пешаварӣ дар осори Сайидои Насафӣ [Матн] / С.Ш. Ҳалимова. – Душанбе: Маориф, 2014. – 152 с.
20. Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 1 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе, 2016. – 516 с. 251.
21. Эмомалӣ, Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. Китоби 2 [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ. – Душанбе, 2020. – 431 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Юсупова Азиза Қаҳрамоновна* – Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, ассистенти кафедраи омӯзгории забонҳои Шарқ. Нишони: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 988871604.

Информация об авторе: *Юсупова Азиза Кахрамоновна* – Международный университет иностранных языков Таджикистана имени Сотима Улугзода, ассистент кафедры преподавания восточных языков. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, ш. Душанбе, улица Мохаммадиева, 17/6. Телефон: (+992) 988871604.

Information about the author: *Yusupova Aziza Kahramonovna* – International University of Foreign Languages of Tajikistan named after Sotim Ulughzoda, assistant of the Department of Teaching Oriental Languages. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe highway, 17/6

**ЌУМЛАИ ЧИДААЪЗО ВА МАВРИДӢОИ ИСТИФОДАИ ОН ДАР НАСРИ
БАДЕИИ СОТИМ УЛУГЗОДА**

Юсупова Б. Ғ.

**Донишгоҳи байналмиллаи забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улуғзода**

Мақола ба таҳлилу баррасии як қисмати забоншиносӣ, махсусан, наҳви ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ бахшида шудааст. Масъалаҳои назариявии ҷумла махсусан ҷумлаи чидааъзо ҳаллу фасл гардидааст. Зикр кардан мебояд, ки фикру андешаҳои мутафаккирону донишмандон вобаста ба ҷумла ва сохти он ҳамчун сарчашма оварда шудааст. Асосан, ба воситаи ҷумла фикр баён ва мақсад ифода мегардад. Ҷумла дар раванди муошират ҳамчун шакли тафаккур ҷойгоҳи таҳлили мантиқии муҳокимаро ишғол менамояд. Ҳамчунин, дар мақола вобаста ба ҳелҳои ҷумлаи чидааъзо аз рӯи аъзои ҷумла маълумот дода шудааст. Дар натиҷаи омӯзиш, таҳлили ҷумлаҳои чидааъзо маълум гардид, ки ки он аз ҷумлаҳои мураккаби пайваст, ки ба ҳам монандӣ дорад, фарқкунанда ва гуногун мебошад.

Муаллиф ба чунин ҳулоса омадааст, ки ҷумлаи чидааъзо аз нуқтаи назари наҳвиносони тоҷик мавриди омӯзиш ва пажӯҳиш қарор гирифта, аз лиҳози муҳабиротӣ, маъно, шакли грамматикӣ ва ифодаи муносибати предикативии онро муҳаққиқон дар давраҳои гуногуни инкишоф ва тақомули илми забоншиносӣ ба роҳу воситаҳои гуногун муайяну мушаххас кардаанд.

Калидвожаҳо: грамматика, забоншиносии тоҷик, наҳв, ҷумла, субъект, предикат, чидааъзо, мубтадои чида, хабари чида.

**ОДНОРОДНЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ
ПРИМЕНЕНИЯ В ПРОЗЕ САТИМА УЛУГЗАДЕ**

Данная статья посвящена анализу и исследованию конкретного аспекта таджикского языка — а именно структуры простого предложения. Рассматриваются теоретические вопросы, касающиеся предложения, в частности — распространенного предложения. Следует отметить, что в качестве источников приводятся идеи и суждения мыслителей и ученых относительно предложения и его структуры.

По своей сути предложение служит средством выражения мыслей и передачи намерений. В процессе коммуникации предложение — как форма мысли — составляет основу для логического анализа рассуждений. В статье также представлена классификация предложений с однородными членами, основанная на их синтаксических компонентах. Изучение и анализ таких предложений показывают, что, несмотря на определенное сходство, они отличаются от сложносочиненных предложений.

Автор приходит к выводу, что сложное предложение было предметом изучения и исследований таджикских синтаксистов; исследователи определяли и характеризовали его — с точки зрения коммуникативной функции, значения, грамматической формы и выражения предикативных отношений — применяя различные подходы и методы на разных этапах развития и эволюции лингвистики.

Ключевые слова: грамматика, таджикское языкознание, синтаксис, предложение, подлежащее, сказуемое, компоненты составных членов, составное подлежащее, составное сказуемое.

**SENTENCES WITH HOMOGENEOUS MEMBERS AND CASES OF ITS USE IN
THE FICTION OF SATIM ULUGHZADE**

This article analyzes and explores a specific aspect of the Tajik language—specifically, the structure of the simple sentence. It examines theoretical issues related to the sentence, particularly

the extended sentence. It should be noted that the sources cited are the ideas and opinions of thinkers and scholars regarding the sentence and its structure.

At its core, a sentence serves as a means of expressing thoughts and conveying intentions. In the process of communication, a sentence—as a form of thought—forms the basis for the logical analysis of reasoning. The article also presents a classification of sentences with homogeneous members based on their syntactic components. A study and analysis of such sentences shows that, despite certain similarities, they differ from compound sentences.

The author concludes that the complex sentence has been the subject of study and research by Tajik syntacticians; researchers have defined and characterized it—in terms of its communicative function, meaning, grammatical form, and expression of predicative relations—using various approaches and methods at different stages of the development and evolution of linguistics.

Keywords: grammar, Tajik linguistics, syntax, sentence, subject, predicate, components of compound members, compound subject, compound predicate.

жумлаҳои сода дар низоми наҳв ҷойгоҳи худро дорад. Дарачаи омӯзиши ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ қаноатмандкунанда мебошад. Дар ин самт забоншиносони тоҷик Д. Тоҷиев, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Н. Маъсумӣ, М. Қосимова, Ш. Рустамов, Б. Камолиддинов, А. Мирзоев, Ф.Зикриёев, М. Норматов, Д. Хочаев, М. Абдурахмонова, Ф. Шарифова ва дигарон асарҳои илмӣ-таҳқиқотӣ навиштаанд. Аз таҳқиқи забоншиносон бармеояд, ки калимаҳо бо ҳам бо ёрии воситаҳои дастурӣ алоқаманд гардида, соҳиби вазифаҳои муайяни наҳвӣ мешаванд. Маҳз воситаҳои дастурӣ, ки онҳо аз калимаҳои ёвар (ғайримустақил), бандакҳову пасвандҳои ҷамъбандӣ, ҷойи ҷузъҳо (калимаҳо ва ҷумлаҳо) иборатанд, калимаҳо ё ҷумлаҳои содара бо якдигар алоқаманд карда, дар ибораорой ва ҷумласозӣ хизмат менамоянд.

Ҳамзамон, саҳми забоншиносии варзидаи тоҷик Б. Ниёзмӯҳаммадов дар омӯзишу баррасии илми наҳв низ хеле назаррас аст, ки мавсуф дар китоби "жумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик", ки соли 1960 нашр шудааст, дар бораи тарзи истифодаи пешояндҳои таркибии ҳоли ҷида ҳулосаҳои муфиде пешниҳод намудааст.

Дар робита бо мавзуи ҷумлаҳои ҷидаъзо забоншиносии дигари замони шуравии тоҷик А. Эшонҷонов маводеро бо номи "жумлаҳои ҷидаъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ онҳо" нашр кардааст, ки дар он таърифи ҷумлаи ҷидаъзо ва баъзе хусусиятҳои наҳвии он таҳлил ва баррасӣ карда шудааст.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар наҳви забон воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаҳо дар ҷумла мебошад. Дар китоби забоншиносии тоҷик М.Норматов дар доираи воситаҳои грамматикӣ ҷумлаҳо хеле маълумотҳои муфид оварда шудааст, аз ҷумла, дар асари илмӣ муҳаққиқ "жумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик" чандин маълумот ва масъалаҳои мубрами ҷумлаи забони тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи калимаҳо дар ибора ва ҷумла, танҳо дар натиҷаи бо ҳам алоқаманд гардидани калимаҳои мустақилмаъно ба вучуд меоянд. Алоқаи байни калимаҳо бо ёрии воситаи гуногуни грамматикӣ сурат меёбанд. Воситаҳои грамматикӣ алоқаи байни ибораву ҷумла аз ҳам бо меъёрҳои гуногун фарқ мекунанд, ки ба вазифаи функсияҳои ибораву ҷумла вобастагӣ дорад. Ибора хусусияти номенативӣ ва ҷумла хусусияти предикативӣ, яъне мухориботӣ дорад.

жузъҳои ҷумлаҳои забон бо чанд наҳви алоқа ба ҳам пайвасту тобеъ мешаванд ва фикру ақидаҳои инсониятро боз ҳам мукаммалу дақиқтар бо тарзҳои гуногун инъикос менамояд. Аз ҷумла, дар китоби мазкур муҳаққиқ ин наҳви алоқаҳои ибораву калима ва ҷумлаҳои забони тоҷикиро шарҳ додааст. Дар китоби "жумлаҳои содаи забони адабии ҳозираи тоҷик"-и М.Норматов як зермавзӯ бо номи "Алоқаи калимаҳо ва ибораву ҷумла ва намудҳои он" дар ҳамин бора буда, муаллиф доир ба чанд наҳви алоқа маълумоти пурра додааст. Аз ҷумла, забоншинос қоидаи алоқаи тобеъро ҷунин шарҳ медиҳад: "Алоқаи тобеъ – ин наҳви алоқаи байни калимаҳо ҳам ба ибора ва ҳам ба ҷумла хос аст". Муҳаққиқ ишора менамояд, ки дар забони тоҷикӣ байни калимаҳо ҷунин наҳви алоқаи тобеъ мушоҳида

мешавад: алокаи мувофиқат, алокаи изофӣ, алокаи вобастагӣ, алокаи ҳамроҳӣ, алокаи артиклӣ, алокаи артиклу пешояндӣ, алокаи изофию пешояндӣ, алокаи изофию пасояндӣ, алокаи пешояндиву пасояндӣ. Ҳамчунин, дар давоми китоб ба ҳар як навъи алоқа пурра маълумот дода шуда, бо қоида ва мисолҳои аниқу дақиқ фикрҳоро равшантар гардондааст. Ҳамзамон, номбурда дар китоби "Ҷумлаҳои сода дар забони адабии тоҷик" якҷанд аломатҳои хоси ҷумларо муайян намудааст, ки инҳоянд: 1) хусусияти предикативӣ, 2) интонатсияи хабардиҳӣ, 3) ҷиҳати модалии ҷумла, 4) тартиби калимаҳои дохили ҷумла [Ошибка! Источники ссылки не найден., с. 23].

Чунонки маълум аст, ҷумла воҳиди мустақили нутқ буда, аз ҷиҳати сохт сода ва мураккаб мешавад. Ҷумлаи сода дар навбати худ аз рӯи таркиб ҳулас ва тафсиلى мешавад. Ҷумлаи ҷидааъзо низ як хели махсуси ҷумлаи сода буда, хусусияти хоси грамматикӣ ва услубӣ дорад. Ҷумлаи ҷидааъзо барои ифодаи амиқи аломат, ҳолату вазъият, ҳаракату амал ва инчунин тавзеҳи хусусияти гуногуни ашё ва ё шахс ифода мешавад. Ба ин маънӣ, мавҷудият ва истифодаи он дар нутқ ва объекти асосии муҳокима фикрронӣ саҳт алоқаманд аст.

Илова бар ин, забоншинос С. Раҳматова доир ба наҳви забони адабии ҳозираи тоҷик китобро бо номи «Ҷумлаҳои ҷидааъзо дар забони адабии ҳозираи тоҷик» таҳия намудааст, ки он яке аз беҳтарин асар дар омӯзиши аъзои ҷидаи ҷумла ба шумор меравад. Ин асар аз муқаддима, се боб иборат буда, дар он ҷидашавии мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ҳол, муносибати аъзои ҷидаи ҷумла ва аломатҳои китобат дар ҷумлаҳои ҷидааъзо мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Чуноне ки омадааст: "Бо ҳамин, ҷумлаи ҷидааъзо ҷумлае мебошад, ки як ва ё якҷанд аъзои он дар асоси алокаи пайваст омада, ба яке аз аъзои ҷумла як хел муносибат доранд ва ба як савол ҷавоб мешаванд. Бояд қайд кард, ки дар баъзе вазъияти наҳвӣ аъзои ҷидаи ҷумла ва воҳидҳои ҳуласакунанда вазифаи тавзеҳиро адо мекунанд ва чун воҳиди иловагӣ намоён мешаванд" [8, с. 313].

Таҳқиқ ва омӯзиши он дар забоншиносии тоҷик, асосан, пас аз солҳои 20-ум сар шудааст.

Як ё якҷанд аъзоҳои ҷумла пай дар пай омада, муносибатҳои якхелаи наҳвиро ифода кунанд, ҷумлаҳои ҷидааъзо меноманд. Аъзоҳои ҷидаи ҷумла байни худ ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ва интонатсияи пайваст алоқаманд мешаванд. Пайвандакҳо ва интонатсия муносибатҳои пайиҳам, ҳилофӣ, ҷудой, модалиятро ифода менамоянд. Ҷумлаҳои ҷидааъзо низ яке аз навъҳои ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ мебошанд. Доир ба ин навъи ҷумлаҳо олимони фикрҳои гуногун баён кардаанд. Забоншиносони рус Востоков А.Х., Греч Н.И., Буслаев Ф.И. ва Пешковский А.М. ин гуна ҷумлаҳоро ҷумлаҳои мураккаб ё ки пайваст шуморидаанд. Аввалин бор истилоҳи аъзоҳои ҷидаро Пешковский А.М. пешниҳод намуда, ду аломат – алокаи пайваст ва шабоҳати лексикӣ ба онҳо нисбат додааст. Дар масъалаи алокаи байни аъзоҳои ҷида ва воситаи грамматикӣ онҳо низ гуногунфикрӣ ҷой дорад.

Дар забоншиносии тоҷик бори аввал Саидризо Ализода дар китоби "Сарфу наҳв" [7, с.111] ҷумлаи ҷидааъзоро "ҷумлаи мунтазама" номида чунин маънидод мекунад: "Ҷумлаи мунтазама он аст, ки аз чанд ҷумлаҳои ҳамчинс муташаккил бошад". Дар грамматикаи нашри солҳои 1956-1959 доир ба ҷумлаҳои ҷидааъзо маълумоти хеле мухтасар оварда шудааст. Илова бар ин, ҷумлаи ҷидааъзо дар ин китобҳо таҳти унвони аъзоҳои ҷидаи ҷумла номбар шудааст [5, с. 51-56]. Масалан, забоншиносон А. Халилов ва дар "Грамматикаи илмӣ" пайвандак ва бандакҳои изофиро воситаи грамматикӣ алоқа шуморидаанд, ки баҳснок ва ҳатто ғалат аст.

Аксари забоншиносон байни аъзоҳои ҷида мавҷуд будани алокаи пайвастро эътироф кардаанд.

Дар як ҳолат тартиби калимаро низ А. Эшонҷонов воситаи грамматикӣ аъзои ҷида мешуморад. Ба фикри ӯ, аъзоҳои ҷида "...бо як тартиби муайян бе ҳеҷ як воситаи грамматикӣ ба сифати ин ё он аъзои ҷида меояд" [9, с.20].

Ин фикр низ тамоман ғалат аст, зеро тартиби калима низ воситаи алокаи тобеъ аст.

Дар байни аъзоҳои чидаи чумла танҳо як алоқа – алокаи пайваст мушоҳида мешавад, ки он бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳам, хилофӣ, чудой ва интонатсияи пайваст сурат мегирад.

Чумлаҳои чидааъзо яке аз навъҳои чумлаҳои содаи забони тоҷикӣ мебошанд. Доир ба ин навъи чумлаҳо олимони фикрҳои гуногун баён кардаанд. Забоншиносони рус А.Х. Востоков, Н.И. Греч, Ф.И. Буслаев ва А.М.Пешковский ин гуна чумлаҳоро чумлаҳои мураккаб ё ки пайваст шуморидаанд. Аввалин бор истилоҳи аъзоҳои чидаро А.М.Пешковский пешниҳод намуда, ду аломат – алокаи пайваст ва шабоҳати лексикиро ба онҳо нисбат додааст. Дар масъалаи алокаи байни аъзоҳои чида ва воситаи грамматикӣ онҳо низ гуногунфикрӣ ҷой дорад.

Аксари забоншиносон байни аъзоҳои чида мавҷуд будани алокаи пайвастро эътироф кардаанд. Аз чумла, муҳаққиқи илми забоншиносӣ С.Раҳматова дар китоби “Чумлаи чидааъзо дар забони адабии ҳозираи тоҷик” пайвандакҳои пайвасткунанда ва бандакӣ изофиро воситаи алокаи чумлаҳои чидааъзо доништааст [9, с. 88].

Дар як ҳолат тартиби калимаро низ А. Эшонҷонов воситаи грамматикӣ аъзои чида мешуморад. Ба фикри ӯ, аъзоҳои чида “...бо як тартиби муайян бе ҳеҷ як воситаи грамматикӣ ба сифати ин ё он аъзои чида меояд” [12, с.20].

Ин фикр он қадар қонеъкунанда нест, зеро тартиби калима воситаи алокаи тобеъ аст. Дар байни аъзоҳои чидаи чумла танҳо як алоқа – алокаи пайваст мушоҳида мешавад, ки он бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунандаи пайиҳам, хилофӣ, чудой ва интонатсияи пайваст сурат мегирад.

Ногуфта намонад, ки чумлаҳои чидааъзо баробархукук буда, ба як савол ҷавоб мешаванд. Онҳо асосан бо як ҳиссаи нутқ ифода меёбанд. Аз чумла, соқит шудани яке аз аъзоҳои чидаи он ба мазмуни он (чумла) нуқсоне намерасад.

Ногуфта намонад, ки чумлаҳои чидааъзо баробархукук буда, ба як савол ҷавоб мешаванд. Онҳо асосан бо як ҳиссаи нутқ ифода меёбанд. Аз чумла, соқит шудани яке аз аъзоҳои чидаи он ба мазмуни он (чумла) нуқсоне намерасад. Ҳоло дар бораи тарзи оҳанги талаффуз, роҳҳои ба ҳам алоқаманд шудани аъзоҳои чида дар чунин чумлаҳо ва мавридҳои истифодаи аломати вергул дар онҳо маълумот медиҳем.

Дар чумлаҳои чидааъзо сараъзо ва аъзои пайрави чумла метавонад чида шуда оянд.

Мубтадои чида. Хусусиятҳои грамматикӣ ва услубии мубтадои чида дар забоншиносии тоҷик пурра тадқиқ нашудааст. Чунончи дар китоби дарсии мактабҳои олӣ мубтадои чида ва таърифи онро дар дохили боби мубтадо ба қалам додаанд ва ин таъриф аз қоидае, ки дар китобҳои дарсии забони тоҷикӣ пеш ҷопшуда (қатъи назар аз ивази ҷои баъзе калимаҳо) оварда шудааст, фарқ надорад: “Дар чумла ду ва ё зиёда мубтадоҳо бо як хабар омада бошанд, мубтадоҳои чида ба шумор мераванд” [4, с. 63]. Мубтадоҳои чида хусусияти хоси ифодашавӣ дошта, дар таркиби чумлаҳои содаи дутаркиба воқеъ мегарданд ва малро дар таркиботи фаъли ифода ҳудаш иҷро мекунад ва таъсири он ба предмети дигар, ки пуркунандаи чумларо ифода кардааст, мегузарад.

Мубтадоҳои чида метавонанд байни худ бо пайвандакҳои пайвасткунанда (пайиҳам, хилофӣ, чудой, бадалият) пайваст шуда, муносибатҳои гуногуни нахвири ифода кунанд. Дар забони адабии тоҷик бо мубтадоҳои чида васл шуда омадани дигар воҳидҳои грамматикӣ характернок аст. Воҳидҳои грамматикӣ дар забони адабии тоҷик ҳам вазифаи грамматикӣ ва ҳам вазифаи услубӣ доранд. Барои тасдиқи фикр овардани иқтибос аз Р. Ғаффаровро зарур мешуморем, ки гуфтааст: “Ҳар як воҳиди грамматикӣ вазифаи худро дорад. Такрори айни як воҳиди грамматикӣ такрори вазифа ва маъно мебошад, ки он ба услубшиносӣ тааллуқ дорад” [3, с. 98].

Дар ҳолати чида шудани мубтадоҳо хабар барои ифодаи аломат, ҳолат ва ё амали гурӯҳи предметҳои чида (мубтадоҳои чида) хизмат мекунад:

Кулаҳхудҳои мисин, нӯги фулодини найзаҳо, рикоби аспҳо дар шуои офтоб мекурахшиданд [с. 41]. Золим ва хоин ба зиндон андохта мешавад [с. 42]. Нони гандуми хушбӯӣ, шири гарм ва асал чоги меҳмонро тафсонд [с. 61]. Шоирон ва олимони шаҳр, дигар мардумони шеърдӯст ҳар бегоҳ ба зиёраташ меомаданд...[с. 118]. Найсонӣ, Рашиан ҳам мегуристанд[с. 251].

Хабари чида.

Хабарҳои чида амал, ҳолат ва ё аломатҳои гуногуни як мубтадо ва гоҳо якчанд мубтадорро дар яке аз замонҳо нишон медиҳад. Хабарҳои чида байни худ ба воситаи пайвандакҳои пайваस्तкунанда ва ё ба воситаи интонатсия алоқаман шуда *Тӯс ва рустоҳо - деҳкадаҳои атрофи он ҳама хушбоду ҳаво, сердолу дарахтанд [с.5]. Ҳарду дар ҳузури падару модари Мария бо ҳам дидор карданд, гуристанд [с.91]. Акнун дар итмоми «Шоҳнома» ҳомии сеюми ӯ Аскофиро ҳам аз мансаби наёбат ронда ба зиндон андохтанд [с. 92]. Ӯ мегуристу менолид[с. 97].*

Дар ҷумлаи охир феъли *мегурист* ва *менолид* ба ҳам муродиф шудаанд. Ҷойи ёдоварист, ки навъи дилхоҳи муродифҳо бо тобишҳои маъно обурани услубӣ, эҳсосӣ ва дараҷаи истеъмол аз ҳамдигар фарқ мекунанд, ки заминаи бақои онҳо махсус меёбанд [1, с.5-13.].

Фирдавсӣ бо Абу Дулафу Бобак дар роҳ зуд-зуд фурумада дам гирифта бешироб мерафтанд [с. 224]. Соҳибхонаҳо хонаро ба эҳтимоли омадани меҳмонон покиза рӯбучин ва бо намаду курпачаҳо орошта буданд [с. 230]. Нисфишабӣ онҳо ба вай хоби роҳат талабиданду рафтанд [с. 141].

В) Пуркунандан чида: *Маънӣ ва мақсади ҳаёташ, мавҷудияташро дар шохитоби ояндаи худ медид [с. 44]. Динат, имонатро фуруҳтӣ? [с. 69]. Манишурӣ ба Фирдавсӣ аз дур шоирони дарборӣ ва маддоҳони султон - маликушиуаро Унсурӣ, Зинатӣ, Фаррухӣ, Асқадӣ ва чанде дигарро нишон дода мешиносонд [с. 129]. Аз ҳама ақиб як даста сарбозон бо юзҳои занҷирбанду сағҳову шохину бозҳои шикорӣ меомаданд [с. 41]. Боз ёди хона, назмони тоқатфарсо ба ҳамсари меҳрубонаш, ба духтари дилбандаш Манижа, ба ёру дӯстонаш дили реши шоирро рештар мекард [с. 228].*

Г) Ҳоли чида:

Ҳоли макон: Дар онҳо султони Ғазнӣ шоханишоҳи Эрону Зобулистону Каннучу Кобулистону Руму Кинду Тӯрону Кашир хитоб ёфт [с. 104]. Кӯю кӯчаҳо лой, дару бомҳо, дарахтон, сарутани роҳгузарон ҳама тари обрав [с. 216].

Ҳоли монандӣ: Мисраъҳои шеъри размӣ ҳамчун шихаи аспони ҷангӣ, ҳамчун овои ҷанговарон, ҳамчун ҷакочаки шамишро ба садо даромаданд [с. 49]. Эшон боз ҳамчу мору каждӯмҳо аз сӯроҳу ковокҳои берун хазида кам- кам ба мусалмонон захри бидъаташонро задан гирифтанд [с. 37].

Ғ) Муайянкунандаи чида: *Сухани шумо муфараҳат, далерӣ, мурувват, тахаввури меангезад [с. 54]. Дар бомҳои пастаки ҳамвор зардолу, шафтолу барои хушконидаи паҳн карда шудаанд [с. 119]. Назди шӯи беҳираду бедониш, худкома, пастфитрат, ҷаҳолатпешаи маърифаткуш сар ҳам кунам? [с. 247]. Ӯ беморнамо, танаи коста ва рангу рӯи зардӣ гирифта буд [с. 244]. Ҳоким, марди ба назар панҷоҳу чандсолаи фарбеҳҷусса, гарданкӯтоҳ, шофбурут, ҷаҳмони кабӯдтобаш барҷаста, бини паҳнаш пачақ, дар танаи ҷуббаи аттобӣ - ҷомаи абраастари фароҳи абрешими роҳ - роҳ ва бар сараш дастори нишопурӣ, дар курсӣ нишаста буд [с.115].*

Дар романи «Фирдавсӣ»-и Сотим Улуғзода баъзан ҷумлаҳои низ истифода шудаанд, ки дар як ҷумла ду аъзои пайрави ҷумла чида шуда омадаанд: *Дар растаҳо, тимҳо, қатори дӯконҳои бозоргоҳ молу матои Ҳиндӣ, мисрӣ, хитой, туркистонӣ, эронӣ, самарқандиву бухорӣ савдо мешуд [с. 129].*

Дар ин ҷумла ҳоли макон: *дар растаҳо, тимҳо, қатори дӯконҳои бозоргоҳ* ва муайянкунанда: *молу матоҳои Ҳиндӣ, мисрӣ, хитой, туркистонӣ, эронӣ, самарқандиву бухорӣ* чида шуда омадаанд.

Дарахтони бараҳнаву нимбараҳна, лонаҳои вайрону холии паррандагон дар шохҳои онон, деворҳои боронишуставу ҷо-ҷо галтида, осмони тира, - ин манзараи тирамоҳӣ дар дилҳо маҳзунӣ, ҳасрату андуҳ падид меовард [с. 240].

Дар ҷумлаи дувум мубтадо: *Дарахтони бараҳнаву нимбараҳна, лонаҳои вайрону холии паррандагон дар шохҳои онон, деворҳои боронишуставу ҷо-ҷо галтида, осмони тира* ва пуркунанда: *маҳзунӣ, ҳасрату андуҳ* чида шуда омадааст.

Пас аз якчанд сол работи каломе бо сардоба, корвонсаро ва ҳуҷраҳои бисёре барои мусофирон дар роҳи байни Нишопур ва Марв пайдо гардид [с.268].

Дар ҷумлаи сеюм бошад, пуркунанда *бо сардоба, корвонсаро ва ҳуҷраҳои бисёре* ва ҳол *Нишопур ва Марв* чида шудаанд.

Бо чунин нотарсиву ошкоргӯӣ ва бо чунин тундию талхӣ султонро айбдор кардани Фирдавсӣ ўро ба ҳайрат афканд ва тарсонд [с. 247].

Дар ҷумлаи охир бошад, пуркунанда: *бо чунин нотарсиву ошкоргӯӣ ва бо чунин тундию талхӣ* ва хабар: *ба ҳайрат афканд ва тарсонд* чида шуда омадаанд.

Ҳамин тарик, дар осори бадеии Сотим Улуғзода ҷумлаҳои чидааъзо хеле зиёд мавриди корбурд ва истифода қарор гирифтааст, ки пажӯҳиши пурраи он дар оянда аз муҳаққиқони соҳаи наҳв таҳқиқи мукаммалу мондагореро нигарон аст.

Адабиёт

1. Гулназарзода, Ж.Б. Баъзе вижагиҳои услубӣ дар ашъори Мирзо Турсунзода / Ж.Б. Гулназарзода // Паёми донишқадаи забонҳо. - 2021. - №2(42). – С. 5-12.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.3. – Душанбе: Дониш, 1989. - 224 с.
3. Ғаффоров Р. Нависанда ва забон.-Душанбе, 1977,с. 98
4. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олий.-Душанбе: Ирфон,1970, с. 63).
5. Ниёзмухаммадов Б Ниёзӣ Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ, қ.2 Синтаксис. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна, наشري чорум.- Сталинобод, 1956, с.51-56)
6. Норматов, М. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 184с.
7. Саидризо Ализода. Сарфу наҳв. – Самарқанд, 1926, с.111
8. Раҳматова, С. Хабарҳои чида ва баъзе хусусиятҳои онҳо / С. Раҳматова // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1980.
9. Раҳматова, С. Ҷумлаҳои чидааъзо дар забони адабии тоҷик / Раҳматова С. – Душанбе, 1991.
10. Ҷумлаи чидааъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ он. Маҷмуаи илмӣ. Серияи филологӣ қ.55. Душанбе, 1967, с.20.
11. Улуғзода, С. Фирдавсӣ: Роман. – Душанбе: Адиб, 1988. – 272 с.
12. Эшонҷонов, А. Ҷумлаи чидааъзо ва баъзе хусусиятҳои грамматикӣ он / А. Эшонҷонов // Маҷмуаи илмӣ. Серияи филологӣ. Ҷилди 5. – Душанбе, 1967.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Юсупова Бибиҷон Ғаниҷоновна* – Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи забоншиносӣ ва рӯзноманигорӣ. **Нишонӣ:** 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.:(+992) 987532524

Сведения об авторе: *Юсупова Бибиҷон Ғаниҷоновна* - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улуғзаде, кандидат филологических наук, доцент кафедры языкознание и журналистики. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул.Муҳаммадиева, 17/6, тел.:(+992) 987532524

Information about the authors: *Usupova Bibijon Ghanijonovna* - Tajik State Institute of Languages named after Sotim Ulughzoda, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Linguistics and Journalism. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, 17/6 Muhammadiyev str., phone: (+992) 987532524

УДК: 05/07:37(575.3)

**ПОЭТИКАИ ТАФАККУРИ ТАЧАДДУДХОҶОНА ДАР АДАБИЁТИ
МАОРИФПАРВАРОНАИ ИБТИДОИ САДАИ ХХ**

Абдуллаҳимзода Б.А.

**Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улуғзода**

Мақола ба таҳқиқи масъалаи мактабу маориф дар маҷаллаи «Оина» ба сифати яке аз меҳварҳои асосии андешаи маорифпарваронаи ибтидои садаи ХХ бахшида шудааст. Ҳадафи пажӯҳиш муайян намудани ҷойгоҳи мафҳумҳои «мактаб», «илм», «маориф» ва «тарбия» дар сохтори маъноии маҷалла, баррасии роҳбурдҳои бадеӣ ва поэтикии таҷассуми онҳо дар ашъор ва мақолаҳо, арзёбии нақши онҳо дар ташаккули ҷаҳонбинии таҷаддудхоҳона мебошад.

Пажӯҳиш бар асоси равишҳои таърихӣ адабӣ, матншиносӣ, таҳлили муқоисавӣ, поэтика ва сабқшиносӣ анҷом гирифтааст. Натиҷаҳо далели онанд, ки матолиби марбут ба мактабу маориф дар маҷаллаи «Оина» низомӣ воҳиди маъноиро ташкил дода, дар он мафҳуми «мактаб» ба рамзи таҷаддуди ҷомеа, эҳёи фарҳанг ва таҳкими ҳувиёти милли таъдил ёфтааст.

Ҳамчунин, муайян гардид, ки ашъор, мақолаҳои таҳлилий, шарҳҳои ҳаёати таҳририя ва номаҳои хонандагон дар ҳамбастагӣ андешаи маорифпарваронаро шакл медиҳанд. Навгонии илмӣ дар он ифода меёбад, ки матолиби марбут ба мактабу маориф дар маҷаллаи «Оина» бори аввал аз дидгоҳи поэтика, сохтори маъноӣ ва роҳбурдҳои бадеии маънопардозӣ мавриди таҳлили фарогири адабиётшиносӣ қарор гирифтаанд.

Калидвожаҳо: маҷаллаи «Оина», адабиёти ҷадидӣ, маърифатпарварӣ, поэтика, сохтори маъноӣ, роҳбурдҳои бадеӣ, насли маърифатпарварона, Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ, матбуоти тоҷик, ибтидои садаи ХХ.

**ПОЭТИКА РЕФОРМАТОРСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ НАЧАЛА XX ВЕКА**

Статья посвящена исследованию проблемы школы и просвещения в журнале «Оина» как одного из ключевых направлений просветительской мысли начала XX века. Цель исследования заключается в определении места понятий «школа», «наука», «просвещение» и «воспитание» в смысловой структуре журнала, анализе художественных и поэтических способов их репрезентации в стихотворных и публицистических текстах, а также оценке их роли в формировании модернизационного мировоззрения.

Исследование выполнено с использованием историко-литературного, текстологического, сравнительно-сопоставительного, поэтикологического и стилистического методов. Полученные результаты свидетельствуют о том, что материалы, посвящённые школе и просвещению, образуют в журнале «Оина» единую смысловую систему, в рамках которой понятие «школа» приобретает значение символа общественного обновления, культурного возрождения и укрепления национальной идентичности. Установлено также, что стихотворные произведения, аналитические статьи, редакционные комментарии и письма читателей в своей совокупности формируют целостную просветительскую концепцию журнала.

Научная новизна исследования заключается в том, что материалы, посвящённые вопросам школы и просвещения в журнале «Оина», впервые подвергаются комплексному литературоведческому анализу с позиций поэтики, смысловой структуры и художественных механизмов смыслообразования.

Ключевые слова: журнал «Ойна», джадидская литература, просветительство, поэтика, смысловая структура, художественные стратегии, просветительская проза, Махмудходжа Бехбуди, таджикская периодическая печать, начало XX века.

THE POETICS OF REFORMIST THOUGHT IN THE ENLIGHTENMENT LITERATURE OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY

The article examines the issues of schooling and education in the journal *Oina* as one of the principal pillars of the Enlightenment-oriented intellectual discourse of the early twentieth century. The study aims to determine the place of the concepts of “school,” “science,” “education,” and “upbringing” within the journal’s semantic structure, to analyze the artistic and poetic strategies employed in their representation in both poetic and prose texts, and to assess their role in shaping a reformist worldview.

The research is based on historical-literary, textual, comparative, poetic, and stylistic approaches. The findings demonstrate that the materials devoted to schooling and education in *Oina* constitute an integrated semantic system in which the concept of the “school” functions as a symbol of social modernization, cultural revival, and the strengthening of national identity. The study further reveals that poems, analytical articles, editorial commentaries, and readers’ letters collectively construct a coherent discourse of educational enlightenment.

The scientific novelty of the study lies in the fact that the materials on schooling and education published in *Oina* are, for the first time, subjected to a comprehensive literary analysis from the perspectives of poetics, semantic structure, and the artistic strategies of meaning-making.

Keywords: *Oyna journal, Jadid literature, Enlightenment, poetics, semantic structure, artistic strategies, Enlightenment prose, Mahmudhoja Behbudi, Tajik periodical press, early twentieth century.*

Мукаддима. Маҷаллаи «Оина» аз муҳимтарин матнҳои фарҳангсози аҳди ҷадидия ба шумор меравад, ки дар ташаккули тафаккури маорифпарварона ва таҷаддуди адабию иҷтимоии тоҷикону форсизабонони Осиёи Марказӣ ҷойгоҳи муайянкунанда дорад. Арзиши ин маҷалла аз ҳудуди таърихи матбуот фаротар рафта, онро метавон яке аз матнҳои бунёдии таҷаддуди фикрӣ, фарҳангӣ ва адабии ибтидои садаи XX арзёбӣ намуд. Дар саҳифаҳои он низоми нисбатан мукаммали андешаи маърифатгаро, роҳбурдҳои таҷаддудхоҳона ва шеваҳои тозаии маънопардозӣ ташаккул ёфтаанд.

Пажӯҳиш бештар ба ҷойгоҳи иҷтимоӣ ва таърихӣ маҷалла, фаъолияти Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ ва саҳми ҷадидон дар рушди маориф баҳшида шудааст. Аз ҷумла, профессор Н. Ғаффоров дар мақолаи «Инъикоси масъалаҳои мактабу маориф дар маҷаллаи ҷадибии «Оина»» паҳлуҳои муҳими ин мавзӯро баррасӣ кардааст. Бо вучуди аҳаммияти илмӣ ин таҳқиқ диққати асосӣ бештар ба муҳтавои иҷтимоии матолиб ва нақши маҷалла дар таърихи матбуот равона гардидааст. Дар ҳамин ҳол, поэтикаи ашъори мунташиршуда, таркиби бадеии мақолаҳо, мантиқи ботинии матнҳо, таносуби лафзу маънӣ ва саҳми онҳо дар офариниши низоми маорифпарваронаи «Оина» ба таври мустақил ва фарогир мавриди таҳқиқ қарор нагирифтаанд.

Ҳадафи ин пажӯҳиш муайян намудани ҷойгоҳи масъалаи мактабу маориф дар маҷаллаи «Оина», таҳлили роҳҳои таҷассуми ҳунарии ин мавзӯ дар ашъор, мақолаҳо ва арзёбии нақши онҳо дар ташаккули андешаи маорифпарваронаи аҳди ҷадид мебошад.

Усулҳои таҳқиқ. Таҳқиқ бар пояи равишҳои таърихӣ адабӣ, таҳлили муқоисавӣ, матншиносӣ, поэтика, сабқшиносӣ ва нақди адабӣ анҷом гирифтааст. Ҳангоми омӯзиши матолиби маҷалла усули таҳлили матн барои ошкор намудани таркиби маъно, таҳлили поэтикӣ ҷиҳати муайян сохтани низоми тасвир, рамзпардозӣ, таносуби лафзу маънӣ ва коркарди саноеи бадеӣ, усули муқоисавӣ барои муайян намудани ҷойгоҳи ин осор дар муҳити адабию фарҳангии аҳди ҷадид ба кор гирифта шуданд.

Матолиби маҷаллаи «Оина» дар иртибот бо андешаи ҷадидия, осори ҳамрӯзгорон ва суннати адабиёти тоҷику форс мавриди таҳлил қарор гирифта, ҳамбастагии жанрҳо, сохтори баён ва мантиқи онҳо арзёбӣ гардид. Дар ин росто шеърҳо, мақолаҳои таҳлилий, шарҳҳои таҳририя ва мукотибаи хонандагон ба сифати унсурҳои ба ҳам пайваस्ताи як низоми маъносоз баррасӣ шуданд.

Натиҷаҳо. Масъалаи мактабу маориф дар маҷаллаи «Оина» аз меҳварҳои асосии низоми маъноии ашъор ва мақолаҳои ҷадидӣ мебошанд. Дар ин матнҳо мафҳумҳои «мактаб», «илм», «маориф», «ирфон» ва «тарбия» шабакаи устувори маъноиро ташкил дода, сохтори ягонаи

арзишхоро паид меоваранд. Аз ин рӯ, ашъори мунташиршуда ба ҳайси матнҳои дорои сохтори мустақили бадеӣ ва маъносоз амал менамоянд.

Дар миёни онҳо қасидаи «Мактаб»-и Мунзими Бухорӣ аз барҷастатарин намунаҳои шеърӣ маорифпарваронаи аҳди ҷадид махсуб мешавад:

Буд файзу саодати туллоб дар мактаб,

Ки аз файзу саодат фатҳулбоб дар мактаб...

Ало, эй ташнакомони зулоли маърифат оед,

Харед аз чашмаи илму маориф об дар мактаб... [13].

Таркиби бадеии қасида бар ҳамнишинии рамзҳои ирфонӣ ва маърифатӣ устувор гардидааст. Вожаҳои «файз», «саодат», «зулол», «чашма» ва «об» дар ин ҷо сохтори ягонаи рамзхоро ташкил медиҳанд, ки тавассути онҳо илм ҳамчун сарчашмаи ҳаёт, покӣ ва камоли инсонӣ таъвил мешавад. Мафҳуми «мактаб» ба рамзи эҳёи маънавӣ ва таҷаддуди ҷомеа табдил меёбад. Маҳз ҳамин шеваи маънопардозӣ қасидаро аз ҳадди шеърӣ таълимӣ фаротар бурда, ба сатҳи матнӣ дорои арзиши мустақили поэтикӣ мерасонад.

Қасида аз дидгоҳи матншиносӣ низ аҳамияти вежа дорад. Н. Ғаффоров ёдовар мешавад, ки он пештар дар китоби дарсии «Раҳбари хат» (1908) бо ҳаҷми дигар интишор ёфта, матнӣ маҷалла нисбат ба он нӯҳ байт бештар аст [8, с. 101]. Ин ихтилоф аз эҳтимоли таҳрири баъдӣ ва мутобиқ сохтани матн ба муҳити интишори маҷалла дарак медиҳад, ки барои бозсозии таърихи матнӣ осори ҷадидӣ аҳамияти хос дорад.

Дар ҳамин радифи андеша шеърӣ «Иштиёқи илм»-и Начмиддини Самарқандӣ низ ҷойгоҳи махсус касб мекунад. Дар ин матн илм ба сифати ҷавҳари ҳастии инсон ва меҳвари камоли маънавӣ маънидод шудааст.

Дилам пайваста дар унвони илм аст,

Ки ҷонам ошиқи пинҳони илм аст.

Ҳамеша матлабам илми шарафнок,

Хаёлам бастаи ирфону илм аст...

Пояи ҳунарии шеър бар содагии баён ва таносуби нозуки мафҳумҳои «дил», «ҷон», «хаёл», «ирфон» ва «илм» пойдор аст. Такрори ҳадафманди вожаи «илм» меҳвари ҷозибавӣ маъноиро ташкил дода, тамоми сохтори шеърро мутамарказ месозад. Ҳамнишинии «ирфон» ва «илм» низ тасодуфӣ нест: шоир донишро аз марҳилаи омӯзиши зоҳирӣ болотар бурда, ба дараҷаи камоли ботинӣ мерасонад. Аз ин рӯ, таъсири тарбиявии шеър тавассути сохтори бадеии суҳан ва низомии маънопардозии он ҳосил мешавад.

Чунин маъносозӣ дар муҳаммаси Асъади Бухорӣ бар ғазали Муҳаммади Тарзӣ густариши бештар пайдо мекунад. Муҳаммас намунаи муваффақи пайванди суннати назирагӯӣ бо андешаи таҷаддудхоҳона буда, шоир қолаби маъмули назми классикиро барои баёни ғояҳои маърифатпарваронаи аҳди ҷадид ба қор гирифтааст.

Илм аст чун ҷон, ҷисм аст мактаб.

Нур аст ирфон, ҷашм аст мактаб.

Ҳар сӯ парешон авлоди миллат...

Оби ҳаёт аст ҷорӣ ба мактаб.

Атфоли моён муҳтоҷи илманд,

Ноҳақшиносон аъдои илманд,

Доим ба саъйу таҳсили илманд,

Авлоди мактаб, авлоди илманд.

Умм аст мактаб, об аст мактаб...

Сохтори бадеии муҳаммас бар силсилаи ташбеҳҳои мутаносиб бунёд ёфтааст. Қиёси «илм» бо «ҷон», «ирфон» бо «нур» ва «мактаб» бо «ҷисм», «ҷашм» ва «об» таркиби ягонаи образхоро паид меорад, ки ҳамагӣ дар хидмати як меҳвари маъноӣ қарор доранд. Такрори ҳадафманди вожаи «мактаб» низ вазифаи радифи маънавиро иҷро намуда, марказияти ин мафҳумро дар сохтори матн таъкиқ мебахшад. Аз ин нигоҳ, муҳаммаси Асъади Бухорӣ намунаи муваффақи бозофаринии андешаи маърифатпарваронаи ҷадидӣ дар қолаби суннатии назми ҷаҳонӣ мебошад.

Ашъори Мирсарвари Ургутӣ низ қобили тааммул аст. Ҷаҳони маъноии осори ӯ бар тарғиби дониш, парвариши фарҳанги омӯзиш ва бедории шуури иҷтимоӣ бино ёфтааст. Агарчи ашъори ӯ аз лиҳози саноеи бадеӣ нисбат ба баъзе ҳамрӯзгоронаш содатар менамояд, ин содагӣ интиҳоби огоҳонаи шоир аст, зеро мақсуд иртиботи мустақим бо хонандаи омма ва густариши андешаи маорифпарварона мебошад. Ин хусусият дар шеъри «Тарғиб ба илму маориф» ба хубӣ падида аст. Бинои матн бар хитоби мустақим ва феълҳои амрӣ устувор гардида, суҳанро аз ҳадди баёни эҳсосӣ ба сатҳи гуфтори иршодӣ мерасонад:

Эй дӯстон! Ба илму маориф амал кунед,
Дар мактабу мадориси худҳо чадал кунед...
Тифлони хешро ба дабистон баред зуд,
Манъ аз қиморбозиву макру ҳиял кунед...

Дар ин порча феълҳои амрии «амал кунед», «чадал кунед», «баред» ва «манъ кунед» созмони хитобии шеърро шакл медиҳанд. Муқобалаи «илму маориф» бо «қиморбозӣ», «макр» ва «ҳиял» ду низоми арзиширо рӯ ба рӯ мегузорад: яке, фарҳанги дониш ва дигаре, муҳити носолими иҷтимоӣ. Бо ҳамин шева, шоир вазифаи тарбиявии суҳанро тавассути сохтори бадеии матн амалӣ месозад.

Тавзеҳи ҳаёати таҳририя дар поёни шеър дарҷ шуда: «Ҷаноби шоири муҳтарам Мирсарвар-афандиро арз мешавад! Аз навишта шудани шеъре, ки ба таърифи «Оина» фиристодаанд, афвфармо бошанд». Аз дидгоҳи матншиносӣ, чунин ишораҳо барои шинохти фарҳанги таҳрир, муносибати муаллиф бо идора ва муҳити адабии аҳди ҷадид аҳаммияти махсус доранд.

Вежагии дигари ашъори Мирсарвари Ургутӣ гароиш ба захираи луғавии забони зиндаи мардум аст. Корбурди вожаҳои роиҷе чун «лоақал», «зарбулмасал», «дармаҳал», «касал» ва «қанду асал» матнро ба муҳити гуфтории ҷомеа наздик карда, яке аз тамоюлҳои муҳимми адабиёти ҷадидиро бозтоб медиҳад.

Дар канори осори шоирони соҳибтаҷриба, ҳузури ашъори муҳассилини мактабҳои усули нав низ аз густариши муҳити адабии ҷадидия гувоҳӣ медиҳад. Ин гуна шеърҳо нишон медиҳанд, ки мактабҳои нав дар парвариши завқи суҳан, ҳудогоҳии фарҳангӣ ва ҳисси иҷтимоии насли ҷавон низ нақш доштаанд.

Дар ҳамин росто шеъри Бурҳон, муҳассили мактаби усули нави «Ислоҳ», ҳарчанд аз ҷиҳати таҷрибаи шоирона ибтидоӣ менамояд, муҳимтарин ормони маорифпарварони ҷадидро ба забони сода ва самимӣ ифода мекунад:

Афтодагони чоҳи ҷаҳолат бурун кашад,
Дасти тараҳҳум овард иршод мактабам.
Ҳон, эй азиз тифл, ба мактаб хиром кун,
Созад дили ҳазини туро шод мактабам...

Истиораи «чоҳи ҷаҳолат» аз образҳои меҳварии адабиёти маорифпарваронаи ибтидоӣ садаи XX аст. Дар баробари он «дасти тараҳҳум» ва «иршод» ҳамчун рамзҳои ҳидоят, наҷот ва қамоли инсонӣ қарор мегиранд. Ҳамин таносуби образҳо мактабро ба василаи раҳонии инсон аз нодонӣ ва оғози таҷдиди ҳаёти маънавӣ табдил медиҳад. Арзиши чунин шеър бештар дар самимияти баён ва таҷассуми руҳи мактабҳои нави ҷадидӣ зоҳир мешавад, на дар печидагии саноеи бадеӣ.

Дар баробари ашъори тарғибии марбут ба дониш ва маърифат, дар саҳифаҳои «Оина» матнҳои низ ба назар мерасанд, ки бо оҳанги интиқодӣ бӯҳрони маънавӣ ва фарҳангии ҷомеаро тасвир мекунанд. Дар ин гуна осор ақибмонии иҷтимоӣ натиҷаи дурӣ аз илму фарҳанг дониста шуда, шеваи шиква ва ҳасрат ба пояи созмони суҳан табдил меёбад. Шеъри «Фарёду фиғон»-и Ғафлатии Самарқандӣ аз намунаҳои возеҳи ҳамин равиш аст:

Фиғон зи бебасариҳои мо, зи аҳли замон,
Забунӣ панҷаи шери разолату нуксон...
На аз саноату на аз улум бохабарем,
Ҳама ба водии ҷаҳлем, зору саргардон... [19].

Сохтори маънавии шеър бар муқобалаи дониш ва ҷаҳолат пойдор аст. Вожаҳои «фигон», «забун», «нуқсон», «води чҳл» ва «саргардон» фазои андухбори матнро шакл дода, бухрони ҷомеаро дар тасвирҳои фишурда ифода мекунад. Истиораи «води чҳл» ҳастаи маъноии шеър буда, дурӣ аз илмро сабаби асосии таназзули иҷтимоӣ муаррифӣ менамояд. Аз ин назаргоҳ, матн мазкурро метавон намунае аз поэтикаи интиқодии адабиёти ҷадид донист.

Дар силсилаи ашъори маърифатпарваронаи маҷалла, манзумаи «Суруши ғайбӣ»-и Мулломуҳаммад Нурмуҳаммадзода Хатоии Самарқандӣ аз лиҳози сохтори рамзӣ ва шеваи маънопардозӣ аҳаммияти хос дорад. Шоир аз андарзи мустақим канора гирифта, андешаи худро дар қолаби образҳои табиат ва гуфтори рамзии парандагон баён мекунад. Ин шева, ки бо суннати тамсилсозии адабиёти классикии форсӣ пайванд дорад, ба матн имкони таъвили густардатар мебахшад:

Сахаргоҳ бонге расидам ба гӯш,
Ки аз хоб бедор бошу бикӯш.

...

Яке мурғ мехонд дар бӯстон,
Ба ёди дабистон ин достон:
К-эӣ булбулони гулшани илм,
Шукуфтаст гулҳо ба бӯстони илм... [24].

Дар шеъри фавқ ҳаракат аз «хоб» ба «бедорӣ» ва аз «сахар» ба «хуршед» бинои асосии тасвирро ташкил медиҳад. Бӯстон, булбул, гул ва хуршед аз маъноӣ воқеии худ фаротар рафта, ба рамзҳои бедории фикрӣ ва маърифат табдил меёбанд. Паранда низ нақши паёмовари ҳикматро бар дӯш дорад. Чунин роҳбурди ҳунарий дар манзумаи «Саёҳати фохта» густариши бештар пайдо мекунад. Муҳтавои асосии манзума саёҳати рамзии фохта мебошад, ки тавассути он шоир ду фазои иҷтимоиро муқобил мегузорад: ҷомеаи донишбунёд ва ҷомеаи гирифтори ҷаҳолат.

Гулҳо шукуфт, сахни гулистон сафо гирифт,
Аз шохӣ сарв фохта бонги садо гирифт.

...

Самте макотиб аст ба сад шавкату шукуҳ,
Атфол рух ниҳода зи ҳар сӯ ба сад гурӯҳ.

...

Дидам ҷамоаҳову басте маъшари касир,
Яксар ба дасти ғафлату бедонишӣ асир... [23].

Анҷоми манзума низ бо ҳамин мантиқи маърифатпарварона ҳамоҳанг аст: «Барҳостам зи ҷой, Хатой, басте ҳазин, Кардам ба ҷон ходими миллат сад офарин». Чунин ҷамъбасти шеър далел бар он аст, ки шоир роҳи раҳбии ҷомеаро дар бедории маънавӣ ва густариши дониш меҷӯяд. Аз ин рӯ, «Саёҳати фохта» аз намунаҳои муваффақӣ пайванди суннати рамзофаринии адабиёти классикӣ бо андешаи таҷаддудхонаи ибтидои садаи XX ба шумор меравад.

Тааммул дар ҷамъи ашъори мунташиршуда дар «Оина» далел бар он аст, ки онҳо, бо вучуди тафовути қолаб, сабк ва шеваи баён, бар як пояи фикрӣ устувор гардидаанд. Дар маркази ин низоми маъноӣ мактаб ва маърифат ба сифати муҳимтарин василаи таҷдиди ҳаёти иҷтимоӣ қарор доранд.

Бо вучуди чунин рӯйкарди мусолимотомез, мубаллиғони андешаи ҷадидӣ бо муҳолифати саҳти муҳити муҳофизакор рӯ ба рӯ гардиданд. Ҳомиеҳои низоми куҳан, баҳусус, доираҳои ҳоким ва гурӯҳҳои мутаассиб, фаъолияти онҳоро бо бадғумонӣ қабул мекарданд. Фишорҳои пайдарпай ва таъқиби пайравони ҷадидия гувоҳӣ медиҳанд, ки баҳси мактабу маориф ба масъалаи сарнавишти фарҳангии ҷомеа табдил ёфта буд. Қурбон гардидани Маҳмудхочаи Бехбудӣ низ дар ҳамин замина маъно пайдо мекунад. Ў дар баробари ношир ва муҳаррири «Оина», ҳамчунин, аз назарияпардозони асосии андешаи маорифпарварии ҷадидӣ буд. Пояҳои назариявии ин андеша дар мақолаи Бехбудӣ таҳти унвони «Мулоҳиза» ба таври муназзам ифода ёфтаанд.

Бехбудӣ менависад: «Мақтаб ва мадрасаи кадом миллат, ки обод аст, он миллат худро мудофия мекунад, ҳам соҳиб ва ҳокими дигар миллат мегардад. Мақтаб ва мадрасаи кадом миллат, ки хароб ва ё ба таназзул аст, он миллат таданиву забун аст. Ривочи дину миллат, тараққии илму диёнат, пешрафти фазлу ҳунар, ислоҳи ахлоку одоб, хубии маишат ва зиндагонии ҳар тоифаро сабаб мақтабу маориф аст...» [5].

Мақола бо натиҷагирии фишурдае анҷом меёбад, ки тамоми андешаи муаллифро ҷамъбаст мекунад: «Хулоса, миллатҳои бедор дар бобати ислоҳи мақтаб ва мадраса саъйи балиғ доранд. Дар мақтаб ва мадраса ва савомеи мо асрҳост, ки таданиву фасод воқеъ аст ва ин даъво худ бурҳони қавӣ аст» [5].

Дар ин ҷамъбаст мафҳуми «миллати бедор» дар муқобили «таданӣ» қарор гирифта, бедории миллий мустақиман бо ислоҳи низоми таълим пайванд дода мешавад. Ба ин маънӣ, «Мулоҳиза» матни назариявии ҳаракати ҷадидия ва калиди фаҳми бисёре аз осори назмиву настри «Оина» маҳсуб меёбад.

Ҷанбаи дигари муҳимми «Мулоҳиза» таваҷҷуҳи муаллиф ба муҳити моддии таълим аст. Бехбудӣ ислоҳи маорифро танҳо ба мазмун ва усули омӯзиш маҳдуд намекунад. Ободонии мақтаб, фароҳам сохтани шароити муносиб ва ташкили фазои шоистаи таълимро низ аз муқаддамоти таҷдиди низоми маориф мешуморад. Ҳамин амр гувоҳ бар он аст, ки дар тасаввури ӯ мақтаб муҳити комили парвариши инсон мебошад, на танҳо ҷойи омӯзиши расмӣ.

Г. Дадабоева дуруст таъкид мекунад: «Дар саҳифаҳои маҷалла муаллифон масъалаҳои ба миён гузоштаанд, ки бо мушкилоти имрӯзаи Тоҷикистон ҳамоҳанганд – чун баланд бардоштани сатҳи савод, тайёркунии омӯзгорон, танзими маросимҳо...» [9, с. 4]. Чунин арзёбӣ аз идомаи ҳаёти маънавии матн гувоҳӣ медиҳад. Матне, ки пас аз гузашти беш аз як аср ҳам қобили хондан ва таъвили нав бошад, аз маҳдудияти замони таълиф берун меравад.

Мақолаҳои баъдии Бехбудӣ масъалаҳои муҳтавои таълим, бисёрзабонӣ, таҷдиди барномаҳои омӯзишӣ ва мутабиқ сохтани маориф ба ниёзҳои замонро матраҳ месозанд. Мақолаи «Икки эмас, турт тил лозим» («Оина», №1, саҳ. 12–14) аз ҳамин гурӯҳ аст. Дар ин мақола зарурати омӯзиши ҳамзамони чор забони муҳити фарҳангии рӯзгор – форсӣ, туркӣ, русӣ ва арабӣ таъкид гардидааст. Дар тасаввури Бехбудӣ ҳар яке аз ин забонҳо вазифаи маърифатӣ ва тамаддуни дорад ва маҳрум мондан аз онҳо ба танг шудани уфуқи дониш меанҷомад.

Идомаи мантиқии ҳамин андеша дар мақолаи «Моро ислоҳи мадорис ва мақтаб лозим аст» («Оина», №3, 1913) ба назар мерасад. Агар дар «Мулоҳиза» ислоҳи мақтаб ҳамчун зарурати таърихӣ матраҳ шуда бошад, дар ин навишта Бехбудӣ барои он пояи истидлолӣ фароҳам меорад. Неруи мақола дар он аст, ки муаллиф таҷдиди таълимро бо таҷрибаи миллатҳои дигар муқоиса карда, муқоисаро пояи асосии маънопардозии матн табдил медиҳад.

Дар ин хусус ӯ менависад: «...Ба арбоби басират возеҳ ва ошкор аст, ки ҳеҷ миллате ва ҳеҷ тоифае тараққӣ ва пешрафт накарда... магар дар сояи мадорис, макотиби муназзама... Соири миллатҳо... дорои фанни табиӣ, ҳандасӣ, химӣ, мутарҷимӣ, муншигӣ ва ғайра гардида... аммо мо, туркистониён, 7-8 сол дар мақтабҳо хонда, номи худро базӯр навишта ва 10-15 сол дар мадрасаҳо таҳсил карда, калимае чанд арабӣ гуфтугӯ кардан наметавонад» [4].

Дар матн мазкур аз як тараф, ҷомеаҳои тасвир мешаванд, ки тараққии онҳо аз омӯзиши илмҳои замонавӣ сарчашма гирифтааст. Аз ҷониби дигар, муҳите қарор дорад, ки низоми таълими он аз иҷрои рисолати маърифатӣ бозмондааст. Зикри пайдарпайи фанҳо, ба монанди «табиӣ», «ҳандасӣ», «химӣ», «мутарҷимӣ», «муншигӣ» нишонаи густариши уфуқи дониш ва дигаргуншавии сохтори арзишии ҷомеа мебошад. Ба ин тартиб, истидлоли Бехбудӣ аз роҳи сохтори матн неруи таъсиргузори бештар пайдо мекунад.

Ҳамин усули муқобаласозӣ дар идомаи мақола низ ҳифз мешавад. Муаллиф муносибати ҷомеаро нисбат ба мақтабҳои усули нав чунин ба қалам медиҳад: «Солҳост, ки мусулмонони соири мамолик дараҷаи лузум ва аҳаммияти мактаби ҷадидаро дониста... Аммо, мо мусулмонони Туркистон на ин ки мадорис ва макотиби ҷадида таъсис наменамоем, балки онҳоро ҳанӯз бидъат ва ҳаром мешуморем...» [4].

Дар ин порча ду силсилаи арзишӣ рӯ ба рӯ гузошта шудаанд: «таъсис», «такмил» ва «маориф» аз як тараф, «бидъат», «ҳаром» ва «инкор» аз ҷониби дигар. Чунин муқобилгузори

мақоларо ба баёни бархӯрди ду навъи тафаккур, яъне, таҷаддудхоҳӣ ва суннатгарой табдил медиҳад. Бо ҳамин роҳ, масъалаи мактаб ба масъалаи сарнавишти фарҳангӣ ва тамаддунии ҷомеа пайванд мегирад.

Муқоисаи ин навиштаҳо бо матолиби «Бухорои шариф» аз ҳамрешагии фикрии ду наشريя дарак медиҳад. Бо вучуди ин, «Оина» аз лиҳози сабки баён ба хонандаи омма наздиктар аст: забони сода, ҷумлаҳои раво, истидлоли пайдарпай ва парҳез аз тақаллуфи лафзӣ аз вежагиҳои сабки он ба шумор мераванд. Ҳамин хусусиятҳо таъсири маорифпарваронаи маҷалларо гузардатар кардаанд.

Осори форсии Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ, гарчанде аз ҷиҳати ҳаҷм нисбат ба навиштаҳои ўзбекии ў камтар аст, барои шинохти сабки нигориш, поэтикаи андеша ва тарзи истидлоли муаллиф аҳамияти махсус дорад. Мутолиаи онҳо имкон медиҳад, ки хусусиятҳои ҳунари ва фикрии матнҳои форсизабони «Оина» бо дақиқии бештар арзёбӣ шаванд.

Дар қанори мақолаҳои назариявӣ, саҳифаҳои «Оина» ахбору гузоришҳоеро низ дар бар мегиранд, ки татбиқи амалии ормонҳои маорифпарваронаи ҷадидро бозтоб мекунад. Аз ҷумла, хабар дар бораи бунёди мактаби нав дар шаҳри Хучанд бо ибтиқори Муҳаммадшокир Корвон аз ҳамин қабил аст. Ин гуна матнҳо нишон медиҳанд, ки андешаҳои таҷаддудхоҳона тадриҷан ба муҳити иҷтимоӣ роҳ ёфта, ба ташаккули фарҳанги нави маорифпарварӣ мусоидат мекарданд. Бунёди мактаби дуошӯна, фароғии сад нафар кӯдак ва саҳми шахсии бунёдгузор далолат мекунад, ки ғояҳои маҷалла аз доираи сухан берун омада, дар амалияи иҷтимоӣ таҷассум меёфтанд.

Дар миёни матолиби маҷалла «Суолномаи масъалаи маориф» ҷойгоҳи махсус дорад. Ҳадафи ҳайати таҳририя ҷалби аҳли назар ба баҳси фароғии илмӣ ва фарҳангӣ будааст. Аз ин рӯ, суолномаро метавон аз нахустин талошҳои ташаккули муҳити мувоҳисаи илмӣ дар фазои ҷадидия донист.

Дар муқаддимаи суолнома омадааст: «Умед дорем, ки арбоби басират ҷавоби ин суолҳо... бо қамолӣ тааммуқ ва озоӣ ва бо далоили шаръӣ ва тарихӣ ба идора нависанд. Идора дар ин боб бетараф аст...» Сипас масъалаҳои марбут ба ислоҳи мактаб, бартариии мактаби ҷадид, усули таълим, барномаҳои омӯзишӣ, мақоми омӯзгор, идораи мактаб ва назорати сифати таълим ба сурати пайдарпай матраҳ мегарданд [17].

Ҷанбаи дигари аҳамияти суолнома дар шеваи таркиби матн падида мешавад. Ҳайати таҳририя хонандаро ба иштирок дар истидлол, муқоиса ва пешниҳоди роҳи ҳал фаро меҳонад. Ҳамин тарз, хонанда аз мақоми мушоҳидагар ба мақоми ҳамсуҳбати илмӣ мегузарад. Ин навъи муносибат барои фарҳанги матбуотии ибтидоӣ садаи ХХ таҷрибаи тоза буда, аз ташаккули одоби баҳси илмӣ ва тафаккури ҷамъии зиёиёни ҷадид шаҳодат медиҳад.

Қисмати умдаи суолнома ба масъалаҳои ихтисос ёфтааст, ки дар маркази андешаи маорифпарваронаи ибтидоӣ садаи ХХ қарор доштанд. Муқобалаи мактаби қадим ва ҷадид, усули савтияи таълим, ҳичохонӣ, муҳтавои барномаҳои омӯзишӣ, ҷойгоҳи омӯзгор ва ташкили фаъолияти мактаб аз ҷумлаи мавзӯҳои мебошанд, ки дар бештари матолиби «Оина» ба таври пайваста матраҳ мешаванд.

Дар миёни матолиби интишоршуда танҳо як мақола таҳти рубрикаи «Мактуб» ба ин суолҳо ҷавоби мустақим пешниҳод кардааст. Муаллифи он омӯзгори маъруфи Каттақўрғон Ҳоҷӣ Муин бини Шукруллоҳ буда, андешаҳои худро аз мавқеи як амалвари соҳаи маориф баён намудааст. Ба ҳамин сабаб, ин навишта ҳам аз ҷиҳати таърихи афкори маърифатпарварӣ ва ҳам аз нигоҳи ташаккули назарияи мактаби ҷадид аҳамияти махсус дорад, зеро таҷрибаи амалии фаъолияти мактабҳои усули навро низ инъикос мекунад.

Дар ҷавобҳои худ ў менависад: «...Ба ислоҳи мактаб муаллим мақдур ва дар ҳар фан доири рисолаҳо лозим аст... Барои атқоли ислом мактаби ҷадид пурфоида аст... Дар хусуси таълими ҳичо муҳолифат намуда, қоидаи усули ҷадидаро ношаръӣ гуфтан маҳз ҷаҳолат аст... Қасе, ки муттадайн ва хушхулқ буда... улум ва фанҳои зарурӣ ва низ усули таълими ҳозираро бар вачҳ неку донанд, инчунин, шахсро ба муаллими нисбат кардан сазо аст... Илми лозимаро аз рӯи «прогресс»-и ҷадвали дуруст... омӯхтан лозим аст... Дар болои муаллимин, албатта, нозир даркор аст...» [17].

Бо вучуди кӯтоҳии иқтибос, муҳимтарин меҳварҳои андешаи Ҳочӣ Муин дар он ба таври возеҳ таҷассум ёфтаанд. Муаллиф ислоҳи маорифро амали ҷузъӣ наметонад. Дар баробари таҷдиди мазмуни таълим Ҳочӣ Муин ба ташкили дурусти раванди омӯзиш низ тавачҷуҳи ҷиддӣ зоҳир менамояд. Зарурати мутобик сохтани бинои мактаб ба меъёрҳои беҳдоштӣ, маҳдуд намудани шумораи шогирдон, муайян кардани муҳлати таълим, таъмини вазъи иҷтимоии омӯзгор ва ҷорӣ намудани назорати мунтазам аз он шаҳодат медиҳад, ки дар тасаввури ӯ мактаби ҷадид сохтори комили тарбият ва идораи муассисаи таълимӣ мебошад.

Аз дидгоҳи таърихи афкори маърифатпарварӣ, ин ҷавобхоро метавон аз нахустин талошҳои назарияпардозии мактаби нав дар муҳити фарҳангии Осиёи Миёна донист. Ҳочӣ Муин андешаи таҷдидро аз сатҳи шиор фаротар бурда, онро дар қолаби барномаи амалии ислоҳи маориф баён мекунад.

Қисме аз ин андешаҳо то имрӯз аҳамияти назариявии худро нигоҳ доштаанд. Масъалаҳои чун барномарезии таълим, таносуби шумораи хонандагон ва омӯзгорон, оморасозии кадрҳои касбӣ, таъмини иҷтимоии муаллим ва арзёбии сифати таҳсил ҳанӯз ҳам дар меҳвари сиёсати муосири маориф қарор доранд. Чунин ҳамоҳангӣ нишон медиҳад, ки бисёре аз пешниҳодҳои ҷадидон хусусияти фарозмонӣ дошта, аз маҳдудии шароити таърихӣ худ гузаштаанд.

Гарчанде Ҳочӣ Муин ба ҳамаи масъалаҳои матраҳшуда ҷавоби мустақил пешниҳод накардааст, мутолиаи ҷамъи маводҳои ӯ нишон медиҳад, ки бештари онҳо дар навиштаҳои дигараш ба таври муфассал шарҳу тавзеҳ ёфтаанд. Аз ин рӯ, «Суолномаи масъалаи маориф» ва ҷавобҳои Ҳочӣ Муинро метавон ду баҳши мукаммали як манзумаи фикрии маърифатпарварона донист, ки ҳадафи он ислоҳи низоми маориф мебошад.

Дар идомаи ҳамин манзума силсилаи мақолаҳои Зухридин Фатҳиддинзодаи Бухорӣ таҳти унвони «Илм ва тараққӣ» ҷойгоҳи калидӣ доранд. Агар дар навиштаҳои Маҳмудхоҷаи Беҳбудӣ тавачҷуҳи асосӣ ба таҷдиди сохтори мактаб ва мадраса равона шуда бошад, дар ин мақолаҳо мафҳуми «илм» ба сифати мабной тамаддун, омили бақои миллат ва шартӣ пешрафти ҷомеа маънидод мегардад. Бо ҳамин тарз, илм ба яке аз арзишҳои меҳварии ҷаҳонбинии ҷадидия табдил меёбад.

Мақолаи «Илм ва тараққӣ» аз намунаҳои барҷастаи чунин ҷаҳонбинӣ мебошад. Муаллиф барои асоснок намудани андешаи худ аз усули муқоисаи таърихӣ баҳра гирифта, сабаби пешрафти миллатҳоро дар тавачҷуҳ ба илм ва иллати таназзули ҷомеаи мусулмониро дар дурӣ аз дониш ва ҳунар ҷустуҷӯ мекунад. Дар ин хусус менависад: «Ҳар миллат ва тоифа, ки тараққӣ намуда... ба воситаи улум ва маориф ва ба сабаби ҳунар ва саноеъ аст... Пас мо бояд... фарзандони худро ба хондани улум ва ҳикмат ва маорифи замонӣ... ташвиқ ва тарғиб намуда, нагузорем... асири аҷнабиён гарданд...» [22].

Дар мақола «Илм» дар баробари «ҷаҳолат», «тараққӣ» дар муқобили «таназзул», «ҳаракат» дар баробари «танбалӣ» ва «озодӣ» дар муқобили «асорат» қарор гирифта, меҳвари истидлоли муаллифро ташкил медиҳанд. Дар чунин низомии маъноӣ илм рамзи ҳастии миллий ва шартӣ бақои тамаддун арзёбӣ мешавад.

Ҷиҳати дигари арзишманди мақола дар ҷаҳоншиносии муаллиф таҷаллӣ меёбад. Ӯ донишро аз маҳдудияти марзҳои миллий ва таассубҳои мазҳабӣ берун оварда, ба сифати арзиши фароғири башарӣ маънидод мекунад. Шоистаи тавачҷуҳ аст, ки таҳти унвони ягонаи «Илм ва тараққӣ» дар саҳифаҳои маҷалла се мақолаи мустақил ба таъъ расидааст. Ҳарчанд дар онҳо баъзе меҳварҳои фикрӣ такрор мешаванд, ин такрорро набояд нишонаи камбудии мазмун донист. Баръакс, чунин такрор аз аҳамияти концептуалии масъалаи илм дар низомии фикрии маҷалла шаҳодат медиҳад ва нишон медиҳад, ки тарғиби дониш яке аз меҳварҳои устувори сиёсати маорифпарваронаи «Оина» будааст.

Мақолаи дувум ба қалами Мирзозода, яке аз муҳбирони ғаъли маҷалла, тааллуқ дошта, ӯ гоҳе мақолоти хешро бо имзои «Мим.Изге.» мунташир кардааст. Муаллиф ин ҷо аз услуби хитобӣ ва пурсишҳои риторикӣ қорбурд намуда, хонандаро ба ҳамандешӣ ва худсанҷии фикрӣ водор месозад. Ӯ менависад: «Мо чаро омӯхтани забон ва хондани илмҳои замониру гуноҳ мепиндорем?... Мо мисли шабпарае, ки аз офтоб бигрезад, аз улуми замонӣ мегурезем...» [12].

Қувваи таъсири ин порча, пеш аз ҳама, дар рамзофаринии он нухуфтааст. Ташбеҳи «шабпара», ки дар суннати адабиёти классикӣ бештар бо торикӣ ва дурӣ аз рӯшноӣ иртибот дорад, дар ин ҷо маъноӣ тоза касб мекунад. Мирзозода ин рамзи маъруфи адабиро дар хидмати андешаи иҷтимоӣ қарор дода, гурез аз донишро ба гурези шабпара аз офтоб монанд месозад. Ҳамин истиораи марказӣ тамоми сохтори маъноии матнро муттаҳид сохта, баёнро аз сатҳи публицистика ба сатҳи сухани ҳунарий боло мебарад.

Ҳамчунин, муқобаласозии «авҷи иззат» ва «ҳазизи зиллат» низ аз аносири меҳварии мақола ба шумор меравад. Муаллиф бо истифода аз ин таносуби маънавий робитаи мустақими миёни илм ва иззати миллӣ, инчунин, ҳаҳолат ва сукути иҷтимоиро ба тасвир мекашад.

Дар мақолаи сеюми ҳамин силсила доираи баҳс боз ҳам густардатар мешавад. Ин навбат муаллиф таваҷҷуҳро ба муносибати ҷомеа бо мероси илмӣ худ равона месозад ва бо дидгоҳи интиқодӣ нишон медиҳад, ки дар ҳоле ки кишварҳои дигар барои ҷамъоварӣ ва омӯзиши осори илмӣ Шарқ кӯшиш мекунанд, соҳибони ин мерос дар ҳифз ва баҳрабардорӣ аз он саҳлангорӣ менамоянд. Тақрибан баъд аз як моҳ Мирзозода дубора ба ҳамин мавзӯ баргашта, мақолаи савуми худро таҳти ҳамон унвони «Илм ва тараққӣ» ба таъб мерасонад. Дар ин мақола муаллиф менависад: «Ҳеҷ миллате тараққӣ нахоҳад кард, магар ба ислоҳи мактабу мадорис... Илми мардуми замон ба он пояе расидааст, ки ба авҷи афлок парвоз менамоянд ва мо ҳанӯз... монанди ҷуғз (бум), ки аз ободӣ гурезад, аз илму маориф мегурезем...» [11].

Дар ин мақола ташбеҳи «ҷуғз, ки аз ободӣ мегурезад» яке аз муваффақтарин образҳои мақола маҳсуб мешавад. Ин рамз, ки аз захираи маънавии адабиёти классикии тоҷикӣ бармеояд, дар ин ҷо маъноӣ тоза пайдо кардааст. Мирзозода ба василаи он гурез аз ободӣ, тамаддун ва созандагиро таҷассум мебахшад.

Дар умум метавон гуфт, ки силсилаи мақолаҳои «Илм ва тараққӣ» намунаи возеҳи ҳамбастагии истидлоли иҷтимоӣ, тафаккури маорифпарварона ва шеваҳои бадеии баён ба шумор мераванд.

Дар радифи дигар мақолаҳои «Оина» навиштаи мулло Абдурахмон Маҳдум таҳти унвони «Таҳсилу таътил» аз лиҳози бозтоби воқеияти низомӣ таълимии Аморати Бухоро арзиши вежа дорад. Аҳаммияти ин матн дар он аст, ки муаллиф бо таъя ба мушоҳидаҳои айнии худ манзараи иҷтимоии мадрасаҳои замонро бо тамоми ҷузъиёт бозофарӣ мекунад.

Муаллиф ба ҷойи муҳокимаҳои умумӣ, бо зикри ҷузъиёти мушаххас, яъне, таътилноҳи тулонӣ, расму ойинҳои суннатӣ, сарфи беҳудаи вақти толибилмон ва мушкилоти иқтисодии онҳо бесамарии низомӣ омӯзишро нишон медиҳад. Ҳамин тарзи масъалагӯзорӣ ба матн хусусияти ҳуҷҷатӣ бахшида, эътиҳодбахшии истидлоли онро тақвият медиҳад.

Дар ин хусус менависад: «...Аз шаш моҳи таҳсил қисми зиёди вақт ба рафтуомад, таътил, маросимҳо ва ҷамъоварии маблағ мегузарад... Ба ин тариқ понздаҳ-бист сол таҳсил мешавад...» [1]. Тааммул перомуни ин навишта нишон медиҳад, ки муаллиф аз шумориши тадриҷии воқеиятҳо ба сифати муҳимтарин воситаи истидлол истифода кардааст. Ҷузъиёти ба зоҳир пароканда, ба монанди таътилноҳи, маросимҳо, пулчинӣ, хароҷоти иловагӣ ва дигар расму ойинҳо, дар ниҳоят, ба як манзараи воҳид табдил меёбанд ва бесамарии сохтори таълимиро ба таври мантиқӣ исбот мекунанд.

Аз дидгоҳи нақди адабӣ, арзиши ин мақола дар он аст, ки воқеияти иҷтимоӣ ба воситаи ҷузъиёт бозофарӣ мешавад. Муаллиф аз тавсифи умумӣ парҳез карда, бо интиҳоби воқеаҳои мушаххас ҳонандаро ба натиҷагирӣ мустақил мерасонад. Ин хусусият «Таҳсилу таътил»-ро ба яке аз муваффақтарин намунаҳои насри иҷтимоӣ ва танқидии маҷаллаи «Оина» гардонидааст.

Аҳаммияти ин мавзӯро мавқеи ҳаёати таҳририяи «Оина» низ тақвият мебахшад. Пас аз интишори мақола идора бо шарҳи маҳсус ба он ҳамовоз шуда, менависад: «...Мардумони дунё сол дувоздаҳ моҳ ба таҳсил мекӯшанд ва мо... дигар ёди китоб не... Не, не, ҳулоса, не! Худо донад, ки ин бемулоҳизагӣҳо то кай кашад...» [1].

Ҳадафи шарҳи ҳаёати таҳририяро метавон тақвияти андешаи муаллиф ва таъйини мавқеи ҳуди маҷалла нисбат ба бӯҳрони маориф унвон кард.

Мавзуи мазкур дар осори устод Садриддин Айний, баҳусус, дар «Ёддоштҳо», низ бо тафсил инъикос ёфтааст. Аммо агар устод Айний бештар таҷрибаи шахсӣ ва муҳити зиндагии

толибилмонро бозофарӣ кунад, дар «Таҳсилу таътил» таваҷҷуҳи асосӣ ба таҳлили сохтори низоми таълим ва омилҳои иҷтимоии бесамарии он равона шудааст.

Баррасии матолиби «Оина» далел бар он аст, ки мафҳуми «мактаб» дар саҳифаҳои маҷалла, пеш аз ҳама, ба мактабҳои усули нав иртибот дорад. Дар ашъору мақолаҳои вобаста ба ин мавзӯ лаҳни иршодӣ, интиқодӣ ва тарғибӣ бо ҳам даромехта, «мактаб» тадриҷан аз маъноии муассисаи таълимӣ ба рамзи таҷаддуд, бедории фикрӣ ва эҳёи фарҳангӣ табдил меёбад.

Дар ҳамин росто номаи хонандае бо номи «Ҳукумат чист?» (16 августи соли 1914) аҳамияти хос дорад. Муаллиф аз баста шудани мактабҳои усули нав дар Бухоро изҳори нигаронӣ намуда, менависад: «Ҳукумат ва уламои Бухоро ду-се мактабе, ки ҷавонони боғайрати Бухоро... боз карда буданд, баст...». Посуҳи таҳририяти маҷалла низ, ҳарчанд бисёр кӯтоҳ аст, бори бузурги маъноӣ дорад: «Иллат ва боис – беҳабарӣ ва бефикрӣ...» [1].

Неруи таъсири ин посуҳ дар ихтисори ҳунармандонаи он нуҳуфтааст. Ҳайати таҳририя бо чанд калима решаи бухронро муайян намуда, идомаи андешаро ба ҳуди хонанда волегузорад. Ин шеваи иҷмолу ишора аз хусусиятҳои сабки публицистии «Оина» буда, имкони таъвили густардатарро фароҳам меорад.

Мазмуни ин нома бо воқеаҳои солҳои 1908–1909, ки дар пайи онҳо аксари мактабҳои усули нави Бухоро баста шуда, ташаббускорони онҳо, аз ҷумла, устод Садриддин Айнӣ, таҳти фишор қарор гирифтанд, ҳамоҳангии комил дорад.

Идомаи ҳамин афкори марифатпарварона дар мақолаи «Илм ва ирфон», ки 23 августи соли 1914 интишор ёфтааст, ба мушоҳида мерасад. Муаллифи он бо таҳаллуси Айн.Р.Муфтизода мақола менависад, ки ба таъкиди муҳаққиқон ҳамон Домулло Иқромча – фарзанди домолло Муҳаммад Иқроми муфти мебошад [7, с. 55]. Дар ин навишта меҳвари баҳс аз ислоҳи мактаб ба худшиносии маънавии ҷомеа интиқол меёбад. Муаллиф решаи таназзули фарҳангиро дар камбудии илму маориф, ҳамчунин, дар худфиребӣ ва худқаноатмандии ҷомеа ҷустуҷӯ мекунад.

Дар мақола омадааст: «Мо дар чиргаи бедонишӣ баробари беҳунартарин аҳли дунё таназзул намудем. Аммо ханӯз аз камолӣ беҳабарӣ худро ҳалафтарин авлодҳо ва донотарин миллатҳо мешуморем».

Мавқеи ҳайати таҳририяти «Оина» низ бо андешаи муаллиф ҳамоҳанг мебошад. Дар шарҳи идора дарҷ гардида: «Дар Бухоро альфон илму ирфони лозимаро таҳсил намудан мумкин нест... Акнун илочи тараққиқарварони Бухоро ин ки ба Русия ва Арабистон талаба бифиристанд...» [7].

Агар Муфтизода бештар ба таҳлили бухрони иҷтимоӣ таваҷҷуҳ дошта бошад, ҳайати таҳририя роҳи амалии бартараф намудани онро пешниҳод менамояд. Аз ин рӯ, таҳсил дар Русия ва кишварҳои арабӣ дар ин матн василаи интиқоли дониш, густариши уфуқи маърифат ва пайвастан ба фазои нави тамаддунӣ арзёбӣ мешавад.

Баррасии ин қабил мақолаҳо нишон медиҳад, ки меҳвари асосии муҳтавои «Оина» мушкилоти фарҳангӣ ва маърифатии Амроти Бухоро буд. Муаллифон барои асоснок намудани зарурати ислоҳ бештар аз муқоисаи таърихӣ истифода намуда, гузаштаи пурифтихори илмӣ Мовароуннахрро бо воқеияти даврони манғитиён муқобил мегузошанд.

Дар мақолаи «Вазъ шудан аз баҳри чист?» Айн.Р.Муфтизода яке аз масъалаҳои ҳассоси муҳити фарҳангии Бухороро мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Меҳвари истидлоли ӯ бар муқобалаи ду навъи муносибат ба илм мебошад: гурӯҳе донишро василаи расидан ба мансаб медонанд, ҳол он ки аз назари муаллиф рисолати ҳақиқии илм дар маърифати ҳақ, хидмат ба ҷомеа ва ҳифзи арзишҳои миллӣ таҷассум меёбад. Аз ин рӯ, мақола аз интиқоди афроди алоҳида то масъалаи ахлоқи аҳли илм ва масъулияти иҷтимоии онҳоро матраҳ месозад.

Муаллиф менависад: «Уламоёни мо... Амомаи бузурги худро ба оина баста... мебароянд, ки «фалонӣ мударрис нотоб буд, ҷойи он шахс лоиқӣ ман аст»... Ба хотир намеоранд, ки илмро Аллоҳ таъоло аз ҷиҳати қозигӣ ва тадрисӣ халқ накарда, балки аз ҷиҳати маърифати Аллоҳ ва манфиати халқи Аллоҳ ва ҳифзи шарияти байзо ва миллат бувад» [14].

Идомаи ҳамин гуна андеша дар мақолаи «Тарбия», ки дар шумораи охири маҷалла интишор шудааст, ба мушоҳида мерасад. Агар дар мақолаи пешин масъалаи рисолати аҳли илм дар меҳвари баҳс қарор дошта бошад, дар ин ҷо таваҷҷуҳ ба тарбияи фарзанд ва масъулияти

хонавода равона мешавад: «Маатаассуф, миллат ва ватани мо... дар масъалаи тарбия чунон ба назари бадбинона нигоҳ менамоянд, ки гӯё аз тарафи шореи ҳаким қатъан мамнуъ гардида бошад...» [15].

Яке аз хусусиятҳои муҳими «Оина» робитаи пайвастаи он бо хонандагон аст. Дар ҳамин росто номаи хонандае аз Боғишамол, ки 26 июли соли 1914 интишор ёфтааст, аҳаммияти вежа дорад. Муаллиф пас аз тавсифи таъсиси мактаби «Исломия» ва пешрафти он, аз муҳолифати доираҳои муҳофизакор чунин шикоят мекунад: «...чанд нафар ҳасудон... муаллимон ва мудирӣ мактабро ҳукм ба куфрашон дода... То кай ин душманони илм моро дар зерӣ бори бегонагон мегузоранд?... Бас аст фасодкорӣ! Кифоят аст дасисабозӣ!» [6].

Ҳаёати таҳририяи маҷалла низ ин номаро бечавоб нагузошта: «...Бародар Боғишамолӣ! Анқариб риштаи инҳо бо таъсиси мактаби Козимӣ, ки дар паҳлуи мадрасаи Боғишамол мешавад, пора хоҳад шуд».

Посух, ҳарчанд кӯтоҳ аст, аз мавқеи ғаёлонаи ҳаёати таҳририя дар ҳимояи мактабҳои усули нав шаҳодат медиҳад. Муҳаррир ба ҷойи иқтифо намудан ба изҳори ҳамдардӣ, роҳи ҳалли мушкилро дар таъсиси муассисаи нави таълим мебинад. Чунин шеваи масъалагузорӣ нишон медиҳад, ки барои «Оина» андешаи ислоҳ ҳамеша бо пешниҳоди иқдомҳои амалӣ ҳамроҳ буд.

Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки муаллифи ин нома Саидризо Ализода – муассиси рӯзномаи баъдинаи «Шуълаи инқилоб» мебошад.

Муҳокима. Баррасии матолиби «Оина» далел бар он аст, ки масъалаи мактабу маориф дар ин маҷалла аз доираи мавзӯи иҷтимоӣ ё барномаи ислоҳоти таълимӣ ба меҳвари низоми маорифпарваронаи ҷадидӣ мубаддал гардидааст. Таҳлили сохтори маъноии ин матнҳо гувоҳӣ медиҳад, ки андешаи маърифатпарварӣ дар саҳифаҳои маҷалла ба сифати як низоми маъносоз ташаккул ёфтааст. Аз ҳамин ҷиҳат, «Оина»-ро метавон матни фарҳангсозе донист, ки дар он ҷаҳонбинии таҷаддудхоҳона тавассути ҳамгироии наصري таҳлилӣ ва сухани бадеӣ таҷассум ёфтааст.

Дар пажӯҳишҳои анҷомёфта, аз ҷумла, таҳқиқоти Н. Ғаффоров, масъалаи мактабу маориф бештар аз дидгоҳи таърихи матбуот ва ғаёлияти иҷтимоии ҷадидон баррасӣ шудааст. Бо вучуди аҳаммияти ин гуна пажӯҳишҳо барои бозсозии муҳити таърихии маҷалла, поэтикаи матн, роҳбурдҳои маъносозӣ ва иртиботи сохтори жанрҳои гуногуни он камтар мавриди таваҷҷуҳ қарор гирифтаанд. Таҳқиқи мо маҳз ҳамин ҷанбаро дар меҳвари таҳлил қарор медиҳад. Дар ин рӯйкард шеър, мақола, шарҳи таҳририя ва номаи хонанда ба сифати аносири як сохтори маорифпарварона арзёбӣ шудаанд.

Бунёди маъноии мутуни маҷалла бар низоми устувори муқобаласозӣ таъяс мекунад. Ҷуфтҳои арзишии «илм – ҷаҳолат», «бедорӣ – ғафлат», «мактаби ҷадид – мактаби қуҳан», «ирфон – тақлид», «ҳаракат – руқуд» ва «ободӣ – таназзул» меҳвари истехсоли маъно ба шумор мераванд. Аз лиҳози поэтика низ ашъори мунташиршуда дар «Оина» аз қолаби шеърҳои сирф тарғибӣ берун мераванд. Корбурди тамсил, ташбеҳ, истиора, такрори ҳадафманд, хитоби мустақим ва муқобаласозии маънавӣ нишон медиҳад, ки суханварони маҷалла суннати балоғати классикии тоҷикӣ-форсиро бо ниёзҳои фикрии аҳди ҷадид ба таври эҷодкорона дарҳам омехтаанд. Аз ин рӯ, арзиши ин ашъор, пеш аз ҳама, дар таркиби бадеии матн, шеваи баёни мазмун ва низоми рамзофаринии онҳо таҷассум меёбад.

Ҳамин қонунияти поэтикӣ дар наصري таҳлилии Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ, Айн.Р.Муфтизода, Зухриддин Фатҳиддинзода ва дигар муаллифони маҷалла низ мушоҳида мешавад. Дар навиштаҳои онҳо истидлоли мантиқӣ бо тамсил, пурсиши риторикӣ, муқобала, тадриҷи маъно ва дигар воситаҳои балоғӣ дар ҳама омехтааст. Аз ин рӯ, наصري «Оина»-ро танҳо наصري публицистӣ номидан ҳамаи имкониятҳои ҳунарии онро фаро намегирад. Ин матнҳо аз лиҳози санъати сухан ва шеваи маънопардозӣ ба наصري андешаеҳвари адабӣ наздик мешаванд.

Дар партави ин натиҷаҳо метавон гуфт, ки ин пажӯҳиш доираи таҳқиқоти пешинаро густариш медиҳад. Маҷаллаи «Оина» сарчашмаи муҳими таърихи матбуоти тоҷик ва яке аз матнҳои бунёдии адабиёти маорифпарваронаи ибтидоӣ садаи XX буда, метавонад ҳамчун объекти мустақили таҳқиқоти адабиётшиносӣ мавриди омӯзиш қарор гирад.

Хулоса

Мавзуи мактабу маориф дар маҷаллаи «Оина» ҷойгоҳи меҳварӣ дошта, яке аз аркони асосии низоми маорифпарваронаи ибтидои садаи XX-ро ташкил медиҳад. Баррасии ашъор, мақолаҳои таҳлилӣ, шарҳҳои ҳайати таҳририя ва номаҳои хонандагон имкон фароҳам овард, ки онҳо ба сифати аҷзои як низоми маъносоз мавриди таҳлил қарор гиранд.

Натиҷаҳои пажӯҳиш далел бар онанд, ки дар «Оина» мафҳуми «мактаб» аз доираи маъноӣ муассисаи таълимӣ ба рамзи таҷдиди ҷомеа, эҳёи фарҳанг ва таҳкими ҳувияти миллӣ табдил ёфтааст. Дар атрофи ин мафҳуми меҳварӣ сохтори ягонаи мафҳумҳои «илм», «маориф», «ирфон», «тарбия», «бедорӣ», «миллат» ва «ҷаҳолат» шакл гирифтааст, ки тамоми матолиби маҷалларо ба як низоми мутаносиб пайванд медиҳад.

Муаллифони маҷалла барои ташаккули андешаи таҷаддудхоҳона аз имкониятҳои гуногуни балоғати классикии тоҷикӣ-форсӣ ба таври ҳадафманд истифода кардаанд. Қорбурди тамсил, ташбеҳ, истиора, муқобаласозӣ, тақрори ҳадафманд ва хитоба боис гардидааст, ки сухани онҳо аз сатҳи тарғиби мустақими иҷтимоӣ ба низоми мукаммали маъносоз бирасад. Аз ин рӯ, арзиши осори мунташиршуда дар сохтори ҳунарии матн ва роҳбурдҳои маънопардозии онҳо низ таҷаллӣ меёбад.

Жанрҳои гуногуни маҷалла бо ҳам иртиботи сохторӣ доранд. Ашъор фазои рамзӣ ва эҳсосиро меофаранд. Мақолаҳои таҳлилӣ пояи истидлолии онро ташаккул медиҳанд. Шарҳҳои ҳайати таҳририя самти таъвилро муайян месозанд. Номаҳои хонандагон бошанд, ин андешаҳоро бо воқеияти иҷтимоӣ пайванд медиҳанд. Ҳамин ҳамбастагӣ маҷаллаи «Оина»-ро аз ҷамъи матнҳои пароканда ба як сохтори маъносоз табдил додааст.

Навгони илмӣ дар он аст, ки бори аввал матолиби марбут ба мактабу маориф дар маҷаллаи «Оина» ба сифати низоми воҳиди маорифпарварона ва аз дидгоҳи поэтика, сохтори матн ва роҳбурдҳои маъносозӣ таҳлил гардиданд. Ин рӯйқард имконият дод, ки робитаи мутақобилаи жанрҳои гуногуни маҷалла, нақши унсурҳои бадеӣ дар ташаккули андешаи иҷтимоӣ ва ҷойгоҳи «Оина» дар рушди адабиёти маорифпарваронаи тоҷик бо нигориши нав арзёбӣ шавад.

Аҳамияти назариявии пажӯҳиш дар густариши тасаввурот дар бораи поэтикаи адабиёти ҷадидӣ, насри маърифатпарварона ва роҳбурдҳои маъносозии матнҳои матбуотии ибтидои садаи XX зоҳир мегардад. Натиҷаҳои он метавонанд дар таҳқиқоти минбаъдаи адабиётшиносӣ, таърихи матбуоти тоҷик, назарияи поэтика ва таҳияи курсҳои ихтисосии таърихи адабиёти навин ба сифати заминаи илмӣ истифода шаванд.

АДАБИЁТ

1. Абдурахмон, М. Таҳсилу таътил [Матн] / М. Абдурахмон // Оина. – Самарқанд, 1914. – 8 март. – №20.
2. Абдурауф, Ф. Иқдоми ислоҳкоронаи ҳукумати Бухоро [Матн] / Ф. Абдурауф // Оина. – Самарқанд, 1915. – 30 январ. – №8.
3. Абдурауф, Ф. Чаро асар намебахшад? [Матн] / Ф. Абдурауф // Оина. – Самарқанд, 1914. – 25 октябр. – №52.
4. Бехбудӣ, М. Моро ислоҳи мадорис ва мактаб лозим аст [Матн] / М. Бехбудӣ // Оина. – Самарқанд, 1913. – №3.
5. Бехбудӣ, М. Мулоҳиза [Матн] / М. Бехбудӣ // Оина. – Самарқанд, 1913. – №1.
6. Боғишамолӣ, М. (Саидризо Ализода). Мактуб [Матн] / М. Боғишамолӣ // Оина. – Самарқанд, 1914. – 26 июл. – №40.
7. Ғаффоров, Н. Ҷадидия ва шинохти он [Матн] / Н. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 160 с.
8. Ғаффоров, Н.У. Инъикоси масъалаҳои мактабу маориф дар маҷаллаи ҷадидии «Ойна» [Матн] / Н.У. Ғаффоров // Аҳбори ДДХ. Бахши илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Хучанд, 2001. – №2 (46). – С.116–119.
9. Дадобоева, Г. «Ойна» – родоначальник журнальной периодики Средней Азии [Матн] / Г. Дадобоева. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 72 с.
10. Дадобоева, Г. Нашрияҳои Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ ва тавсеаи суннати рӯзноманигории тоҷик [Матн] / Г. Дадобоева. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 126 с.

11. Мирзозода, З. Илм ва тараққӣ [Матн] / З. Мирзозода // Оина. – Самарқанд, 1914. – 19 феврал. – №17.
12. Мирзозода, З. Илм ва тараққӣ [Матн] / З. Мирзозода // Оина. – Самарқанд, 1913. – №8.
13. Мунзим, Б. Мактаб [Матн] / Б. Мунзим // Оина. – Самарқанд, 1914. – №23.
14. Муфтизода, А. Вазъ шудан аз баҳри чист? [Матн] / А. Муфтизода // Оина. – Самарқанд, 1915. – 16 май. – №14.
15. Муфтизода, А. Тарбия [Матн] / А. Муфтизода // Оина. – Самарқанд, 1915. – 1 июн. – №15.
16. Ҳодизода, Р. Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ: таърихи зиндагӣ ва тақдири таърихии ӯ [Матн] / Р. Ҳодизода // Гули мурод. – Душанбе, 1997–1998. – №10–12 (4). – С.35–49.
17. Ҳочӣ, М.Ш. Мактуб [Матн] / М.Ш. Ҳочӣ // Оина. – Самарқанд, 1913. – №7.
18. Раҳмонов, Э.Ш. Суханронӣ дар мулоқот бо намоёндагони зиёиёни мамлакат [Матн] / Э.Ш. Раҳмонов // Омӯзгор. – Душанбе, 2006. – 18 март. – №13.
19. Самарқандӣ, Ғ. Фарёду фиғон [Матн] / Ғ. Самарқандӣ // Оина. – Самарқанд, 1914. – 19 феврал. – №17.
20. Султанов, Ш. Кто есть Махмудходжа Бехбуди? [Матн] / Ш. Султанов // Ленинабадская правда. – Хучанд, 1998. – 13 июня.
21. Усмонов, И. Таърихи матбуоти тоҷик [Матн] / И. Усмонов, Д. Давронов. – Душанбе: Маориф, 1997. – 160 с.
22. Фатҳиддинзода, З.Б. Илм ва тараққӣ [Матн] / З.Б. Фатҳиддинзода // Оина. – Самарқанд, 1913. – №7.
23. Хатой, М.Н. Саёҳати фохта [Матн] / М.Н. Хатой // Оина. – Самарқанд, 1914. – 17 май. – №30.
24. Хатой, М.Н. Суруши ғайбӣ [Матн] / М.Н. Хатой // Оина. – Самарқанд, 1914. – 10 май. – №29.
25. Шакурӣ, М.Б. Равшангари бузург [Матн] / М.Б. Шакурӣ. – Душанбе: Адиб, 2006. – 340 с.
26. Шакурӣ, М.Б. Сарнавишти форсии тоҷикии Фарорӯд дар садаи бист [Матн] / М.Б. Шакурӣ. – Душанбе: Адиб, 2003. – 340 с.
27. Шакурӣ, М. Хуросон аст ин ҷо: маънавиёт, забон ва эҳёи миллии тоҷикон [Матн] / М. Шакурӣ. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 292 с.
28. Шукуров, М. Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Пайванд, 2006. – 456 с.
29. Шукуров, М. Нигоҳе ба поёни умри Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ [Матн] / М. Шукуров // Гули мурод. – Душанбе, 1997–1998. – №10–12 (4). – С.49–56.

Маълумот дар бораи муаллиф: Абдулрахимзода Бахтиёр Абдулрахим – дотсенти кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода. Телефон: (+992) 904-10-85-85. E-mail: donishafzo-2025@mail.ru

Сведения об авторе: Абдулрахимзода Бахтиёр Абдулрахим – доцент кафедры теории и истории литературы Международного университета иностранных языков Таджикистана имени Сотима Улугзоды. Тел.: (+992) 904-10-85-85. E-mail: donishafzo-2025@mail.ru

Information about the author: Abdurrahimzoda Bakhtiyor – Associate Professor, Department of Theory and History of Literature, International University of Foreign Languages of Tajikistan named after Sotim Ulugzoda. Phone: (+992) 904-10-85-85. E-mail: donishafzo-2025@mail.ru

НУСХАИ ШУБҲАНОКИ РУБОИЁТИ ХАЙЁМ

Ғаффоров М.

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкори Тоҷикистон

Дар мақола тарҷумаи Р. Грейвз ва нусхаи шубҳаноки Умаралишоҳ дар асоси таҳқиқоти донишмандони англис ва эронӣ баррасӣ шудааст. Исбот шудааст, ки дастнависи Умаралишоҳ қадимтарин нест ва тарҷумаи баъдӣ пурғалат мебошад.

Грейвз ва мутассавифи афғонӣ Умаралишоҳ бо тақя ба дастхати ҷаълӣ кӯшиш карданд:

1. Умари Хайём-ро ҳамчун шоири сирф ирфонӣ муаррифӣ кунанд.

2. Тарҷумаи пурғалати худро ба хонандаи англисзабон пешниҳод кунанд ва хонандаро аз анъанаи тарҷумаи Фитзҷералд дур созанд.

Мақола нишон медиҳад, ки чунин амалҳо беасосанд ва даъвоҳои Грейвз ва Умаралишоҳ асос надоранд.

Калидвожаҳо: мақола, нусха, рубоӣ, рубоӣёт, саргардон, Умари Хайём, Фитзҷералд, Грейвз, Умаралишоҳ, тарҷума, тасаввуф, сӯфӣ, мазҳабӣ, фалсафӣ

СОМНИТЕЛЬНАЯ ВЕРСИЯ РУБАИ ХАЙЯМА

В статье подробно рассматриваются перевод Р. Грейвза и сомнительная версия Умаралишоха на основе исследований английских и иранских ученых. Доказано, что рукопись Умаралишоха не является самой древней, а последующий перевод содержит серьезные ошибки.

Грейвз и афганский мистик Умаралишоҳ, опираясь на поддельную рукопись, пытались:

1. Представить Умари Хайяма исключительно как мистического поэта.

2. Предложить искажённый перевод англоязычному читателю, отклоняющийся от классического перевода Фицджеральда, и тем самым ввести в заблуждение.

Статья показывает, что такие действия необоснованны и претензии Грейвза и Умаралишоха не имеют научного основания.

Ключевые слова: статья, версия, рубаи, рубаиет, странствующий, Умари Хайям, Фицджеральд, Грейвз, Умаралишоҳ, перевод, тасаввуф, суфизм, религиозный, философский

DOUBTFUL VERSION OF KHAYYAM'S RUBÁIYÁT

This article provides a detailed analysis of R. Graves' translation and the questionable version by Umaralishah, based on research by English and Iranian scholars. It is demonstrated that Umaralishah's manuscript is not the oldest and that the subsequent translation is highly flawed.

Graves and the Afghan mystic Umaralishah, relying on a forged manuscript, attempted to:

1. Present Omar Khayyám solely as a mystical poet.

2. Offer a flawed translation to the English-speaking audience, deviating from the classical Fitzgerald version, thereby misleading readers.

The article proves that such actions are groundless, and the claims of Graves and Umaralishah lack scientific basis.

Keywords: article, version, rubáiyát, Rubaiyat, wanderer, Omar Khayyám, Fitzgerald, Graves, Umaralishah, translation, Sufism, mysticism, religious, philosophical

Мукаддима. Дар Аврупо ханӯз дар оғози садаи бистум ба адабиёти Шарқ, бахусус шеъри форсии тоҷикӣ шавку рағбати афзоянда пайдо шуда буд. Ин таваҷҷуҳ дар замони инкишофи романтизми англис (охири асри 18 ва аввали асри 19) ташаққул ва таҳаввул пайдо кард ва заминаро барои тарҷумаи бештари осори классикони адабиёти форсии тоҷикӣ фароҳам овард.

Дар баробари инкишофи тарҷума ба забони англисӣ донишҳои назарӣ низ оид ба тарҷума шакл мегирифт. Маҳз дар ҳамин давра бузургтарин назариётҳои тарҷумаи бадеӣ А. Ф. Тайтлер (1747-1813) талаботи муҳими тарҷумаро дар асари худ “Оид ба принципҳои тарҷума” баён карда буд. Талаботи асосии ӯ аз он иборат буд, ки тарҷума бояд дар бораи мундариҷаи ғоявии асар тасаввуроти комил диҳад; услуб ва тарзи нигориш хусуиятҳои бадеии нусхаи асло ифода карда

бошад; тарчума равониву содагии асарро ҳифз карда бошад. Дар тарчумаи осори адибони Шарк низ ҳамин гуна талабот пеш гузошта мешуд [7, 141].

Дар Англия дар айнаи ташаккули тадриҷии назарияи тарчумаи бадеӣ таваҷҷуҳ ба тарчумаи шеърӣ форсии тоҷикӣ зиёд гардида, ин ҷустуҷӯҳоро Эдуард Фитзчералд бо тарчумаи рубоиёти Хайём такмил бахшид. Фитзчералд рубоиёти Хайёмро аз рӯи “қадимтарин маҷмӯаи асил”, ки нусхаи Бодлери Оксфорд аст, тарчума кардааст. Содик Ҳидоят бар ин назар аст, ки Фитзчералд “беҳтарин рубоиёти аслии Хайёмро таъхис дода”, аз рӯи “заъку шомаи ҳудаш” ба форсии тоҷикӣ гардондааст [10,129]. Вале баъдтар Роберт Ранке Грейвз, ки “охирин шоири классики Англия” доништа мешуд, “дасткӯтоҳӣ”-и Фитзчералдро, дар тарчумаи рубоиёти Хайём ошкор кард ва тарзи комилан нави тарчумаи шоирро ба роҳ монд [2, 77].

Грейвз рубоиёти Хайёмро аз рӯи нусхае тарчума кардааст, ки муҳаққиқи афғон Умаралишоҳ онро дар ихтиёри ӯ гузошта будааст. Грейвз Умаралишоҳро “муҳаққиқи классики забон ва адабиёти форс ва шоири мутасаввиф” унвон карда, тарчумаашро аз рӯи он нусха таҳти унвони “Рубоиёти Умари Хайём, тарчумаи нав бо шарҳу баёноти интиқодии Роберт Грейвз ва Умаралишоҳ” дар ноябри соли 1967 ба воситаи нашриёти “Кассел” ба ҷоп расонд. Як моҳ нагузашта нашри дуюми тарчумаи Грейвз ба майдон баромад ва дар феввали соли 1968 бори савум нашр шуд. Ин тарчума соли 1968 ба ҳамон тартиб ва муқаддима, бекаму кост, дар Нью-Йорк (нашриёти “Домблдей энд компани”) бо унвони “Рубоиёти асили Умари Хайём” нашр гардид [11,119].

Ба ин тарчума ҳам Грейвз ва ҳам Умаралишоҳ муқаддима навиштаанд. Грейвз бар ин назар аст, ки дар вақти тарчума аз қадимтарин ва муътабартарин дастнависи рубоиёти Умари Хайём истифода кардааст ва ин дастнавис гӯё беш аз ҳашт аср боз аз насл ба насл дар хонаи Умаралишоҳ мавриди истифода будааст ва он баъд аз сӣ соли ғавти Хайём(соли 1153) рӯнавис шуда, дар тӯли ин муддат фақат ба шогирдони мактаби тасаввуфи Афғонистон дастрас будааст. Грейвз менависад, ки тарҷумаро бо хоҳиши Умаралишоҳ дар таҳти назорат ва аз рӯи тарҷумаи таҳтуллафзии вай ба ҷо овардааст. Умаралишоҳ дар навбати худ иддао кардааст, ки дар аслияти ин дастнавис набояд шубҳа шавад.

Умаралишоҳ дар “Муқаддимаи таърихӣ”-и худ муносибаташро ба тарҷумаи Фитзчералд низ муайян ва мушаххас намудааст. Вай аз мактуби Фитзчерал ба профессор Кауэл иқтибос меоварад, ки дархӯри ҳол аст: “Тарҷумаи ман,-навиштааст Фитзчералд,-таваҷҷуҳи шуморо ҷалб мекунад, ҳарчанд ки он дақиқ нест. Бисёре аз рубоиҳоро ман сохтам ва метарсам, ки онҳо содагиро, ки ҳоси рубоиёти Хайёманд, аз даст додаанд” [9, 32].

Чунон ки ба назар мерасад, Умаралишоҳ аз номаи Фитзчералд иқтибосро дархӯри ҳадафаш барҷо интиҳоб карда, тарҷума ва усули Фитзчералдро хуб муаррифӣ менамояд. Баъди ин иқтибос, ки дақиқ набудани тарҷумаро таъйид мекунад, зарурати тарҷумаи нав ва дақиқи рубоиёти Хайём дар миён аст. Интиҳоби мавод ва баҳсҳои баъдии Умаралишоҳ, ки гоҳо нобовариро меафзоянд, дарёфти нодурусти ғоявии Фитзчералдро аз рубоиёти Хайём ба хонанда ошкор месозанд.

Умаралишоҳ менависад, ки “тарҷума ва шарҳи онро омода сохта, саъй кардам, ки нашри меъёрии рубоиёти шайх Умари Хайёмро, ки ниҳоят аз ҳамагуна афзудаҳо, таҳрифҳо ва нофаҳмиҳо озод бошад, ба вучуд оварам. Ҳарчанд комилан равшан аст, ки рубоиҳо барои хонандае навишта шудаанд, ки асосҳои тасаввуфро меомӯзаду онҳо мутааллиқ ба тасаввуфанд, вале аксари муҳаққиқони шарқу ғарб хусусияти муқобили тасаввуфии рубоиёти Хайёмро далел хоҳанд овард. Далели ин муқовимат дар он аст, ки усули ҳунарии Хайём дар шеърӣ ӯ ҳулосаи маънаӣ ва бодалелеро, ки хонанда ҳамчун образи тасаввуфӣ қабул мекунад, равшан ифода менамояд” [9, 33].

Муаллифони ҳар ду муқаддима-шоири англис ва донишманди мутасаввифи афғонӣ надонишани забони форсиро камбудии асосии Фитзчералд дар қори тарҷумаи Рубоиёти Хайём доништа, дар бораи тарҷумаи вай суҳанони саҳти танқидӣ ва нисбат ба шахси вай ҳатто калимоти тавҳиномезро ба қор мегиранд ва ақидаеро, ки дар олами илм ба назариёти фалсафии Хайём шоеъ аст, рад карда мегӯянд, ки Хайём шоири мутасаввиф аст, рубоиёти вай рӯҳи соф тасаввуфӣ

доранд ва рубоиёти орифонаи Хайёмо ҳамчун суханони марди масти хушгузарони вақт таъбир кардан, ғалати маҳз аст.

Суханонашро Грейвз бо ҳамлаи саҳт ба шахсияти Фитзчералд оғоз карда, ўро шарқшиносии ҳаваскори бепарвоя менамояд, ки матни аслиро хонда натавониста, оқизона ба тарҷумаи бадеӣ пардохтааст. Грейвз ҳатто аслан ба ирландӣ будани Фитзчералд киноя зада, менависад, ки таваҷҷуҳи ўро ба адабиёти форсӣ фақат монандии калимаҳои “эрин” (Ирландия) ва “Эрон” ҷалб кардааст. Аммо баъд аз хатми донишгоҳи Кембриҷ аз Ирландия рӯй тофта, як англиси ҷентелмен шуд ва маҳз барои ин ки ҳашар-ҳашари куртаҳои ҳарири занона ба ғӯшаш намефорид, андаке пас аз издивоҷ занашро талоқ дод.

“Кашфиёт”-и дигари Грейвз низ мисли ҳамон аст, ки нақл кардем. Тезиси баъдиаш ин аст, ки Фитзчералд Хайёми сӯфии худопарастро саҳван шоири даҳрии ломазҳаб ба қалам додааст [9, 34].

Салафи машҳури худро чунин таҳқир кардан ва ҳақиқатро таҳриф намудани “охирин шоири классики англис”-ро донишмандон хеле таъҷубовар донистаанд. Сарчашмаҳо гувоҳӣ иедиханд, ки Фитзчералд забони форсиро хуб медонистааст. Ў ҳанӯз солҳои 1843 ба адабиёти форсӣ майлу рағбати тамои пайдо карда, ба омӯхтани забони форсӣ ва осори Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷомӣ машғул шуда будааст. Ба ин тартиб, поздаҳ сол қабл аз нашри нахустин тарҷумаи рубоиёти Умари Хайём ба омӯхтани забон ва адабиёти форсӣ машғул будани Фитзчералд маълум аст. 5-уми январӣ соли 1954 вай дар мактуби худ ба дӯшташ Эдуард Кауэл дар Калкатта завқу лаззати худро аз хондани матни аслии “Ғулистон”-и Саъдӣ баён карда навишта буд, ки “Саъдӣ яке аз он шоиронест, ки дар тарҷума ба хубӣ намоён намешавад” [1, 14].

Ҳамин тариқ, аксари донишмандон дар забони форсиро донишмандони Фитзчералд шубҳа накардаанд. Аммо Грейвз забони форсиро надонишмандон ва рубоиётро бо эътимод ба қавли Умаралишоҳ тарҷума кардани худро пинҳон накардааст. Муҳаққиқони англис ба тарҷумаҳои таҳтуллафзие, ки Умаралишоҳ барои Грейвз омода кардааст, эродҳои саҳте гирифтаанд, ки ҳаргиз ба ғоидаи донишмандии сӯфӣ нест.

Грейвз дар бораи лаҳзаҳои ҷудогонаи шарҳи ҳоли Хайём баъзе маълумоти ҷолиб низ овардааст. Аз ҷумла вай нақл кардааст, ки “Андаке пас аз футуҳоти нормандии Англия (яъне тақрибан солҳои 1070-шарҳи мо) ин мударриси миёнсали адабиёти форс дар мадрасаи Нишопур алоқаи худро аз ҳамкорунаш қанда, ба ҳаёти сӯфиёна гаравид...Ин гуна якбора тағйир ёфтани ақоиди Хайём дар байни ҳамкорунаш боиси ғавғо гардид. Умари Хайём дар ин мадраса на фақат як мударриси муътақиди муъмин ба исломи, балки як риёзидони забардаст ва ҳайратшиносии пурдон ба шумор мерафт. Аммо акнун ин ҳамкори муҳтарами онҳо ба сурудани ашъори маҷзубона шуруъ карда, дасти иродат ба шайхе додааст ва ба вай лозим меояд дувоздаҳ сол, ки барои тайи мароҳили тасаввуф лозим аст, ҳамчун толибилми ҷавоне дар хизмати шайх умр ба сар барад” [9, 32].

Аксари донишмандон, аз ҷумла Р. Ҳошим ва В. Белан ин ҳарфҳо ва эродҳои дигари мутарҷимро “беасос ва бемаънӣ” ва муқаддимаи Грейвсро барои омӯхтани эҷодиёти Хайём беарзиш донистаанд [11, 120].

Чунон ки ишора кардем, Умаралишоҳ муқаддимаи худро муддаиёна “пешгуфтори таърихӣ” номида, навиштааст: “Ҳангоми бо ҳамроҳии Грейвз ба ҷоп омода кардани ин тарҷума ва тавзеҳот ман кӯшиш кардам, ки чунон як нашри комили “Рубоиёт”-и сад дар сад асили шайх Умари Хайёмро ба дасти хонандагон дода бошам, ки ниҳоят аз ҳар гуна иловаҳо, тағйирот ва нофаҳмиҳо пок бошад” [9, 32]. Ҳамчунин ӯ афзудааст, ки “Ин тарҷума аз рӯйи дастнависи асри 12 ба ҷо оварда шудааст ва дар мансубияти он ба Умари Хайём ҳеч ҷои шубҳа нест. Ман таъкид карда наметавонам, ки саду ёздаҳ рубоии дохил ба ин дастнавис маҷмӯаи пурраи рубоиёти Хайём мебошанд, вале ҳамин қадарашро гуфта метавонам, ки рубоиёти аз ҷиҳати шеърӣ муҳими Хайёмро пурра дар бар гирифтааст ва ин рубоӣҳо дар як ё якчанд нусхаи қадимӣ низ волеҳуранд” [9, 35-34].

Умаралишоҳ дар боби афзалияти ин нусха сухан карда, доир ба як ҷиҳати муҳими масъала ҷизе нагуфтааст. Ин ҷо суол пайдо мешавад, ки ҷаро вай ҳоло, қариб бист сол баъд аз он

ки профессор Арберри нусхаи соли 604(1207)-ро ба майдон баровард, дар бораи ин нусхаи асили гаронбаҳо, ки дар муддати ҳаштсад сол дар дасти хонаводаи онҳо будааст, сухан мекунад?

Дар бораи шарҳи ҳоли Умари Хайём Умаралишоҳ маълумоти зерро меоварад: “Шайх Ғиёсуддин Абулфатҳ Умар ибни Иброҳим ал-Хайём ал-Ҳақ соли 1015 дар шаҳри Нишопур, дар як хонаводаи ба тариқати сӯфия мансуби афғонӣ ба дунё омад. Таҳаллуси шеърӣ вай, Хайём, истилоҳи тасаввуфист” [9, 34]. Боз изҳор доштааст: “Ман ба он чи ки дар бораи шарҳи ҳоли Хайём маълум аст, баъзе чизҳо илова карда метавонам... Умари Хайём ба Ҳалимабегим ном духтари яке аз мансабдорони дарбори алп-Арслон ишқ меварзид, ки ба издивоҷи вай бо маҳбубааш рухсат надоданд” [5, 452] ва ҳоказо.

Агар дар муқаддимаи Грейвз ҳуҷумҳо асосан ба тарафи Фитзчералд равона карда шуда бошад, Умаралишоҳ Арберриро ҳадафи танқид қарор додааст, ки дар соли 1952 дастнависи нави рубоиётро нашр кард. Ба ҳамин тариқ, “пешгуфтори таърихӣ”-и ӯ ба ҳован об куфтан буду бас.

Бояд гуфт, ки дар бораи ин дастнависи пурғавғо баъзе донишмандон назари худро баён доштаанд. Масалан маҷаллаи “Раҳнамои китоб” (нашри Техрон) дар шумораи 5-7 (соли 1970) оид ба ин дастнавис ва тарҷумаи Роберт Грейвз мақолаи интиқодии Баҳром Микдодиро чоп кард. Муаллифи мақола дар бораи рубоиётҳои сохтае, ки ба Хайём нисбат дода шудааст сухан ронда, сипас назарашро нисбат ба нусхаи Умаралишоҳ ба тариқи зер баён мекунад: “Яке за нукоте, ки хонандаро дар мустанад будани тарҷумаи Грейвз машқ мекунад, нусхаи форсист, ки вай иддао кардааст, ҳаштсад сол аз умраш меғузарад ва ғӯё асилтарини нусхаҳои рубоиётро бар ҳасби ҳарфи охири мисраъҳои охири ҳар рубоӣ танзим мекарданд ва ин худ суннате буд, ки дар таҳия ва танзими рубоиёт дар Эрон мутадовил будааст. Тааҷҷуб дар ин ҷост, ки рубоиёти китоби Грейвз, ки бино ба иддаои худӣ ӯ бар ҳасби тақаддум ва тааххури нусхаи форсиаш тарҷума шудааст, аз лиҳози тақаддум ва тааххури (пасу пешии) рубоиҳо бо маҷмӯаи Фитзчералд ихтилофе надорад. Эдуард Фитзчералд дар тарҷумаи англисии худ абадан риояти назм ва тартиби истинсохунандагонӣ эрониро накарда, балки дар тарҷумаи худ рубоиётро ончунон овардааст, ки як рӯз аз зиндагонии Хайёмро аз бомдод то шомгоҳ нишон бидиҳад. Аммо дар тарҷумаи Грейвз рубоиёт ҳамон тақаддум ва тааххури тарҷумаи Фитзчералдро доранд. Чи гуна мумкин аст, нусхае, ки Грейвз муддаӣ аст, сӣ сол пас аз вафотти Хайём истинсох шуда, ҳамон силсилаи маротиби тарҷумаи Фитзчералдро, ки сад сол пеш навишта шудааст, дошта бошад?

Дар соли 1899 Эдуард Ҳерон Аллен ховаршиносии англисӣ, ки зимнан дар бораи адабиёти форсӣ низ таҳқиқоте дошт, дар китобе хост, ки манбаъҳои форсии рубоиёти англисии Фитзчералдро бидиҳад. Дар ин китоб ҳам рубоиёти англисии Фитзчералд ҳам рубоиёти форсии муодили онҳо ва ҳам тарҷумаи англисии худӣ Ҳерон Аллен омадааст. Тартиби омадани рубоиёт дар ин китоб ҳамон аст, ки дар тарҷумаи англисии Фитзчералд дида мешавад. Ва боз тааҷҷуб дар ин ҷост, ки рубоиёти англисии Грейвз аз лиҳози тақаддум ва тааххур бо рубоиёти ин китоб тафовуте надорад. Бинобар ин метавон натиҷагирӣ кард, ки шахсе пас аз соли 1899 рубоиёти форсии ин китобро бо мураккаб(сиёҳӣ) ба қоғази кӯҳна дубора навишта ва нусхаи маҷъуле ба вучуд овардааст, ки баъдҳо ба дасти Грейвз афтод ва саранҷом ин тарҷумаи маҷъул ва мағлут (пурғалат) ба вучуд омад” [5, 458].

Яке дигар аз мушаххасоти тарҷумаи Грейвз он аст, ки “ағлоти (ғалатҳои) он ба ағлоти тарҷумаи Ҳерон Аллен ихтилоф надоранд” ва соҳиби мақола ин ғалатҳоро нишон медиҳад [5, 459].

Грейвз дар муқаддимаи худ навиштааст: “Ҳерон Аллен, ки таҳлили дақиқе аз манобеи форсии Фитзчералд кардааст, ба ин натиҷа расидааст, ки Фитзчералд аз ашъори Аттор, Ҳофиз, Саъдӣ ва Ҷомӣ, ки аз шуарои мутассавифи Эрон буданд, дар тарҷумаи рубоиёт истифода кардааст”. Мутаассифона, Грейвз наметавонад, ки нусхаи форсии худӣ ӯ, ки боист нусхае аз маҷмӯаи Ҳерон Аллен бошад, аз ҳамон манобеи форсист, ки Ҳерон Аллен барои тарҷумаи Фитзчералд пайдо кард, ки ағлаби онҳо ашъори ҳамин шоирони мутасаввиф ҳастанд” [9, 463].

Андешаи Грейвз ва Умаралишоҳ дар бораи шоири мутасаввиф будани Хайём низ зиддиятнок мебошад, ки Баҳром Микдодӣ дар мақолаи ёдшуда дар ин бора мулоҳиза рондааст. Аз ҷумла ӯ навиштааст, ки “Пас аз мутолиаи дақиқи зиндагонии Хайём ва даврае, ки вай дар он мезиста ва баррасии осори вай ва навиштаҳои муосиронаш дар бораи вай ҳеҷ гуна санаде то

кунун кашф нашуда, ки далел бар сӯфӣ будани Хайём бошад. Ҳамчунон ки Алӣ Даштӣ дар китоби “Даме бо Хайём” зикр кардааст: “Номе аз вай (Хайём) дар силсилаи машоихи сӯфия нест ва сӯфиёни ба номе чун Начмуддини Доя ва Султон Валад бо назари хубе ба вай наменигаранд [5, 458].

Ҳамчунин дар рубоиёти Хайём, ки дар китобҳои “Аттанбех”, “Мирсод-ул-ибод”, “Мӯнис-ул-аҳрор”, “Таърихи ҷаҳонкушо”, “Таърихи Вассоф”, “Таърихи гузида”, “Фирдас-ут-таворих” ва “Нузҳат-ул-маҷолис” омадааст ва хайёмшиносони эронӣ ва хориҷӣ ба асолати аксари ин рубоиёт муътақиданд, асаре аз киноёти сӯфиёна дида намешавад.

Сӯфиёне чун Умаралишоҳ ва бародари эшон Идрисшоҳ назариёти орифонаи худро ба рубоиёти Хайём таҳмил кардаанд. Қифтӣ дар “Таърих-ул-ҳукамо” низ ба ин нукта пай бурда буд, ки сӯфиён фиреби маонии зоҳирии рубоиёти Хайёмро хӯрда, ишораи сӯфиёнае дар онҳо мебинанд, дар ҳоле ки дар ботини маонии рубоиёти Хайём барои шарият ҳам монанди неши морҳои газанда аст... Бар ҳилофи Ғаззоли, файласуфи муосири худ, Хайём ба силки сӯфиён надаромад ва бинобар ин мавриди алоқа ва таваҷҷуҳи Ғаззоли набуда ва ихтилофи ақоиди ин ду худ далелест бар сӯфӣ набудани Хайём [3, 334].

Донишманд Ҷон Йоханнан дар тақризи “Ганҷинаи адабиёти Осиё” менависад: “Мардуми англис бо назми форсӣ ба василаи тарҷумаи Фитзҷералд ошноӣ пайдо карданд. Аммо агар шоири маъруфи лирик Роберт Грейвзро бигирем, услуби шеърӣ вай ба андозае, ки дар тарҷумаи рубоиёти Хайём дида мешавад, ҳаргиз ин қадар вайрон ва сармояи луғавиаш то ин ҳад камбағал набудааст. Тарҷумаи Фитзҷералд дурдонаест, аммо рубоиёти Хайём дар тарҷумаи Грейвз чист? Фақат раҳнамое ба сӯи дастнависи номаълуми дастнорас. Дар ин сурат тарҷумаи мансур афзалтар аст. Достони нав? Дар ин сурат шеърҳои худӣ Грейвз афзалтаранд” [4].

Яке аз муҳаққиқони англис Ҷ. Бауэн, ки худ мутахассиси забон ва адабиёти форс аст, ба дурустии вучуд доштани чунин як нусхаи хаттӣ шубҳа кард [11, 122]. Грейвз ва Умаралишоҳ паст наомада дар мусоҳиба ва мақолаҳои худ вучуд доштани чунин дастнависро таъкид мекарданд. Аз ҷумла онҳо навиштанд, ки чунин дастнавис дар Афғонистон дар назди яке аз ҳешовандони солхӯрдаи Умаралишоҳ ниғаҳдорӣ мешавад ва ба зудӣ онро ба майдон бароварда, ҳамаи муоризони худро шармандаву расво хоҳанд кард. Газетаи “Санди Таймс”-и Лондон дар атрофи ин ҳодисаҳо мақолае нашр кард, ки пораи зерро аз он мо аз маҷаллаи “Раҳнамои китоб” иқтибос мекунем: “Роберт Грейвз дар як мусоҳиба гуфт: “Ин пирамарди ҳаштодсола, ки инак молики нусхаи Хайём аст, аз нишон додани он ибто мебарзад. Албатта, пирамарди бечора аз ин ки мавриди эътирози иддае аблаҳ ва кавдан (бефаросат) қарор мегирад, нороҳат мешавад” [7, 764].

Бауэн муддати 15 сол дар Ҳиндустону Эрон анҷоми вазифа карда, се маҷмӯа аз тарҷумаҳои худ аз осори шуароӣ эронӣ ва аз ҷумла мунтахаботи тозае аз тарҷумаи рубоиёти Умари Хайёмро нашр кардааст. Вай дар аввалин интиқоде, ки аз тарҷумаи Роберт Грейвз ва Умаралишоҳ ба амал овард, тасреҳ кард, ки ба назари ӯ нисбат ба нусхаи хаттии рубоиёти Хайём бояд бо дидаи тардид нигарист. Андешаи нодуруст будани мавҷудияти нусхаи хаттии асил, ки Умаралишоҳ ва Грейвз даъво доштанд, Бауэнро маҷбур кард, ки барои дарёфти он нусха ба Машрикзамин сафар кунад.

Ҳангоме ки Бауэн омодаи сафар шуд, Грейвз дар ҳафтаномаи “Лейф Атлантик” мақолае нашр карда, даъво кард, ки “Замоне, ки нусхаи хаттӣ нишон дода шуд, ҳар англис, ки худро дар забони форсӣ огоҳ ва соҳибназар медонад ва тоқати рӯ ба рӯ шудан бо ҳақоикро надорад, иҷборан бояд курсии устодии худро тарк гӯяд, ё он ки ба табиби бемориҳои рӯҳӣ муроҷиат кунад” [(5, 446)].

Баъди наشري ин мақола, ҳарчанд ки Бауэн устоди донишгоҳ ҳам набуду бемории рӯҳӣ ҳам надошт, маҷбур шуд барои дарёфти ҳақиқат ба Эрон ва Афғонистон сафар кунад ва бо истифода аз ду санади муҳим метавонист дар атрофи муътабар будани нусхаи хаттии Хайём ба таҳқиқот пардозад. Дар ин замина Эрон ва Афғонистонро хеле ҷусуҷӯ кард, вале аз нусхаи хаттии Ҷонфишонхон (бобокалони Умаралишоҳ) нишоне дар Афғонистон наёфт. Ҳатто бо вучуди он ки дар ин ҷустуҷӯҳо ба ӯ Халилуллоҳи Халилӣ, шоири афғон ва Абдулҳақи Вола, сардабири рӯзномаи “Корвон” кӯмакҳои зиёд карданд, натавонист он нусхаи дурӯғинро пайдо кунад [11, 123].

Аммо даъвои Грейвз ва Умаралишоҳ бо ин ҳам тамои нашуд. Умаралишоҳ дар як мусоҳибаи матбуотӣ даъво кард, ки дар оянда як симпозиуми адабӣ созмон дода, дар он ҷо дастнависро манзури мардум хоҳад кард. Вале ин симпозиум баргузор нашуду Умаралишоҳу Грейвз низ ғайб заданд. Фақат ҳақиқате, ки то имрӯз барҷост, ҳамом кашфиёти Фитзчералд аст, ки хонандаи тарҷумаи рубоӣи Умари Хайёмро дар Англия гирифта доштааст.

Тарҷумаи Грейвз ҷои тарҷумаи Фитзчералдро гирифта натавонист. Тарҷумаи ӯ дар соли 1969 ба воситаи нашриёти “Рочер Шлезнигер” таҳти унвони “Рубоӣи Умари Хайём, машҳуртарин достони ҷаҳонии зиндагӣ ва ишқ, дар тарҷумаи классикии Эдуард Фитзчералд дар 61 саҳифа бо ороиш ва наққошии аҷиб ва муқаддимаи Манучехри Ориёнпур аз нав ҷоп шуд. Нашриёти “Зе Питер Попер пресс” дар Нйу-Йорк аз рӯи нашри ҷаҳоруми тарҷумаи Фитзчералд, ки соли 1879 дар замони барҳаёт будани мутарҷим ба ҷоп расида буд, рубоӣро дар 64 саҳифа нашр кард, ки миёни хонандагони англисзабон то ба имрӯз маҳбубияти хос дорад.

Ҳамин тариқ, ҳамчунон ки нависанда ва муҳақққи эронӣ Содикӣ Ҳидоят гуфтааст, “қазовати Фитзчералд” аз Хайём “муҳимтар аз ағлаби шарҳи ҳоле аст, ки роҷеъ ба Хайём дар қутуби қадим дида мешавад, чун бо завқу шомаи ҳудаш беҳтар рубоӣи Хайёмро ташхис дода”. Ин донишманд тарҷумаи Фитзчералдро аз франсавии Никла ва Ренан низ афзал дониста, фарогирии “рӯҳи файласуфи бузург”- Хайёмро дар тарҷума аз афзалиятҳои барҷои он таъбир мекунад.

АДАБИЁТ

1. ARBERRY, A. J. Omar Khayam, a New Version Basod upon Recent Discoveries.- London: Murray, 1959.- 58 p.
2. BURGESS, A. Graves and Omar.-Encountev, 1968, vol. Jan.,№ 1, p. 77.
3. Жуковский, В. Омар Хайям и “странствующая” четверостишия / В. Жуковский // Сборник “Ал-Музаффарие”.-СПб, 1897. С. 325-363.
4. Иоханнан, Ҷ. Сокровище Азиатской литературе /Ҷ.Иоханнан//Экономист.-1967.-2-уми декабр.
5. Микдодӣ, Б. Тарҷумаи машкуки нусхаи ҷаълӣ /Б. Микдодӣ//Раҳнамои китоб.-1970.-№ 5-7.- С.430-459.
6. Микдодӣ, Б. Гуфтор дар тарҷумапазирии шеър /Б. Микдодӣ//Маҷаллаи донишгоҳ.-№ 10.-С. 76-81.
7. Назирова, Ҳ. Ҷилваҳои шеъри куҳан / Ҳ. Назирова // Садои Шарқ. -1976.- № 5.-С.140-144.
8. Раҳнамои китоб.-1357.-№ 5-7.-С.464-467
9. KHAVVAM. O. The Rubaiyat /Anev transi. With critical commentarias and Omar Ali-Shah.- London: Cassel, 1967.-38p.
10. Ҳидоят, С. Таронаҳои Хайём / С. Ҳидоят // Садои Шарқ. -1991. - № 1. – С. 129 – 142.
11. Ҳошим, Р., Белан, В. Ғавғо дар атрофи як дастнавис / Р. Ҳошим, В. Белан // Садои Шарқ. – 1971. - № 12. – С. 119 – 124.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гаффоров Мизроб — номзади илмҳои филологӣ, устоди Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон. Нишонӣ: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Борбад, 48/5. Телефон: (+992) 92 705 53 55. E-mail: mizrob66@mail.ru

Сведения об авторе: Гаффоров Мизроб — кандидат филологических наук, преподаватель Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Борбад, 48/5. Телефон: (+992) 92 705 53 55, E-mail: mizrob66@mail.ru

Author Information: Gafforov Mizrob — PhD (Candidate of Philological Sciences), lecturer at the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan. Address: 734003, Dushanbe, Republic of Tajikistan, Borbad Avenue, 48/5. Phone: (+992) 92 705 53 55. E-mail: mizrob66@mail.ru

Маснавии мавриди назар арзиш ва аҳамияти тарҷумаиҳолӣ дошта, мундариҷаи он аз рӯзгори nobasomoni шоир Адими Шугнонӣ дар замони низоми шоҳигарии Афғонистон Муҳаммад Зоҳиршо иттилло медеҳад. Аз абёти маснавии номбурда аён аст, ки дар он даврон дар шоҳигарии Афғонистон ҳуқуқҳои оддитарини инсонҳо арзише надошт ва он ҳар лаҳза метавонист аз ҷониби мансабдорон поймол гардад.

Дар меҳвари мундариҷа ва мазмуни маснавии мазкур шоир саъй намудааст, ки симои маънавии баъзе мансабдорони он давраи давлати Афғонистон, ки аҳёнан инсондӯст ва ғамхори мардуми оддӣ буданд, дар қолаби шакли шеърӣ маснавӣ ба риштаи тасвир кашад.

Намунаи чунин шахсият дар маснавии номбурда волии вилояти Бадахшони Афғонистон – Аҳмадхони Шерзай мебошад, ки шоир бо кӯмаки вай баъд аз бандӣ қайд раҳо ёфтаи маснавии мадҳиявӣро бе тамаллуқ ва риёкорӣ ба ӯ бахшидааст. Маснавии номбурда аз ҷониби муаллиф ба қисматҳо ҷудо нагардидааст, вале муаллифи мақола аз мавқеи талабу тақозои мазмуну мундариҷаи маснавӣ онро ба қисматҳо ҷудо намуда, аз як қисм ба қисми дигар мураттабан ва мунтазам ғановати маънавию арзишҳои ахлоқӣ волии вилоятро пеши назари хонанда возеҳ намудааст.

Гузоришҳои илмӣ муаллиф тибқи талаботи қонуниятҳои таҳқиқи илмӣ буда, аз як саҳифа ба саҳифаҳои дигар қавитар мегарданд.

Калидвожаҳо: маснавӣ, мундариҷа, мазмун, шоир, абёт, адабиёт, муҳаққиқон, суҳаншинсон, дostonҳо, илми адабиётшиносӣ, қаҳрамони лирикӣ, шоирони соҳибдевон, мураттиби девон, образҳои ҳикматангез, хусусияти услубии маснавиҳо.

ИЗОБРАЖЕНИЕ ДУХОВНОГО ОБРАЗА РЕАЛЬНОГО ЧЕЛОВЕКА В МАСНАВИ АДМИ ШУГНАНИ

Рассматриваемая «Маснави» имеет историческую ценность и значение, а её содержание повествует о трудной жизни поэта Адими Шугнани во время правления афганской монархии Мухаммада Зохириши. Из стихов «Маснави» ясно, что в тот период в афганской монархии самые основные права человека не ценились и могли быть нарушены властями в любой момент.

В контексте содержания и содержания этой «Маснави» поэт пытался изобразить в форме стихотворения духовный образ некоторых чиновников афганского государства той эпохи, которые редко отличались гуманностью и заботой о простых людях. Примером такой личности в упомянутой «Маснави» является губернатор провинции Бадахшан в Афганистане — Ахмад Хан Шерзай, с помощью которого поэт, после освобождения из тюрьмы, без собственности и лицемерия посвятил ему свою лирическую «Маснави».

Упомянутая маснави не была разделена автором на части, но автор статьи, исходя из требований и условий содержания маснави, разделил её на части и от одной части к другой систематически и последовательно разъяснил читателю духовные и нравственные ценности правителя региона.

Научные выводы автора соответствуют требованиям законов научной работы и становятся всё более убедительными от страницы к странице.

Ключевые слова: маснави, содержание, смысл, поэт, стихи, литература, исследователи, риторика, эпосы, литературоведение, лирические герои, поэты эпоса, композитор эпоса, мудрые образы, стилистические особенности маснави.

THE SPIRITUAL IMAGE OF A REAL PERSON IN ADIMI SHUGNANI'S "MATHNAVI"

The "Mathnavi" in question has historical value and significance, and its content recounts the difficult life of the poet Adimi Shugnani during the reign of Muhammad Zohirshi, the Afghan

monarchy. The verses of the "Mathnavi" make it clear that during that period, even the most basic human rights were not valued under the Afghan monarchy and could be violated by the authorities at any time.

In the context of the content and subject matter of this "Mathnavi," the poet attempted to depict in verse form the spiritual image of certain Afghan government officials of that era, who were rarely distinguished for their humanity and concern for ordinary people. An example of such a person in the aforementioned "Mathnavi" is Ahmad Khan Sherzai, the governor of Badakhshan Province in Afghanistan, to whom the poet, after his release from prison, without possessiveness or hypocrisy, dedicated his lyrical "Mathnavi." The aforementioned Masnavi was not divided into sections by the author, but the author of the article, based on the requirements and conditions of the Masnavi's content, divided it into sections and, from one section to the next, systematically and consistently explained to the reader the spiritual and moral values of the regional ruler.

The author's scientific conclusions comply with the requirements of the laws of scholarly work and become increasingly convincing from page to page.

Keywords: Masnavi, content, meaning, poet, poetry, literature, researchers, rhetoricians, epics, literary criticism, lyrical heroes, epic poets, epic composer, wise images, stylistic features of Masnavi.

Муқаддима. Маснавӣ аз қолабҳои қадимаи шеърӣ адабиёти форсии тоҷикӣ маҳсуб шуда, мавҷуд будани онро муҳаққиқон дар адабиёти қадим (пахлавӣ) пеш аз зуҳури ислом қайд намудаанд [7, 169].

Дар хусуси ин шакли шеърӣ суханшиносони асримиёнагӣ ва муосир баъзе нуктаҳо баён намуда будаанд [6].

“Дар илми адабиётшиносии муосири тоҷик собит гардидааст, ки тавассути шакли шеърӣ маснавӣ на фақат дostonҳои дорoi воқеаҳои ҳодисаҳои доманадори калонҳаҷм, балки иброи андешаву эҳсоси қаҳрамони лирикӣ дар порчаҳои на он қадар калон низ зикр ёфтааст” [1, с. 179].

Яке аз шоирони соҳибдевони Бадахшони ҳар ду соҳили дарёи Панҷ Сайид Замониддини Адими Шугнонӣ мебошад ва дар хусуси рӯзгор ва ашъори ӯ баъзе андешаҳо баён гардида будаанд [5;6;7;8].

Дар девони “Ашки ҳасрат”- и шоири номбурда маснавиҳо аз саҳифаи 225 оғоз шуда, то саҳифаи 234 идома меёбанд, вале аз ҳафт шеъре, ки бо номи ин шакли шеърӣ омадаанд, дутоаш маснавӣ буда, боқимондаи шеърҳо қасида мебошанд. Гумони ғолиб ин аст, ки мураттиби девон ҳангоми ба низом овардани сафаҳои китоб хусусиятҳои жанрии ашъори дохили девонро ба таври бояду шояд ба инобат нагирифтааст, аз ин рӯ, дар баъзе саҳифаҳо қолабҳои гуногуни шеърӣ омехта гардидаанд.

Шакли шеърӣ маснавӣ, тавре ки мушоҳида мекунем, барои баёни баъзе мавзӯҳои маҳсус таҳассус наёфтааст, вале муаллифи китоби “Назарияи адабиёт” қайд намудааст, ки “Муҳимтарин хусусияти услубии маснавиҳо ин аст, ки шоир зарбулмасалу мақол ва умуман образҳои ҳикматангезро зиёд ба қор мебарад” [7, 168].

Вижагиҳои маснавии Адими Шугнонӣ. Адибон дар ин қолаби шеърӣ ба масъалаҳои гуногуни ҳастӣ ва воқеият даст задаанд. Яке аз хусусияти маснавиҳои номбурдаи Адими Шугнонӣ аз он иборат аст, ки онҳо арзиши тарҷумаиҳолӣ дошта, доир ба зиндагонии нобасомони шоир маълумоти дақиқ медиҳанд. Аз маснавии аввал бармеояд, ки шоирро ноҳақ тӯҳмат зада ҳаёс мекунанд ва ӯ муддати чанд сол зиндонӣ мешавад.

Маснавии аввал, ки рӯзгори шоирро возеҳ менамояд, аз лиҳози сохти устухонбандӣ ба қисматҳо чудо нашудааст ва хусусиятҳои қасидаҳои мадҳиро қасб намудааст.

Яке аз вижагиҳои муҳими дигари ҳар ду маснавӣ аз он иборат аст, ки шоир онҳоро бо муқаддимаҳои насрӣ оғоз намуда, сабаби таълифро возеҳ намудааст. Масалан, муқаддимаи маснавии аввал бо як порчаи мансур чунин оғоз мешавад: «Эй азизон ва эй ҳамнафасон, ба хоҳишоти нафсонӣ ва ҳуқуқи дунёвӣ ба мадҳу замми аҳаде ман алноҳ забон олуда насохтаву лаб накушодам. Аланнисор Аҳмадхони Шерзай – волии вилояти Бадахшон дар арсаи ду соли комил бо мақомоти салоҳиятдори марказ дар тамосу беолоишиамро менавишт.

Кадом натиҷа надод ё билохира ба савобдиди муовини худ Тоҷмуҳаммадхон шахси худамро рухсати Кобул доданд. Бад-ин васила инояти илоҳӣ ёру мададгорам шуду салосали кайди ҳасудон фуру рехт. Аз таъбиди умрӣ баъд аз ёздаҳ сол се моҳу даҳ рӯз раҳой ёфтам. Ба шодиёнаи он рӯзи пирӯз шеъраке дар сафҳаи оянда навишта шуда, ба дӯстони худ ба ёдгор гузоштам. Аз силаҳои Кобулу рӯшанфикрони он чандон муовинати моддӣ ва маънавӣ ба мушоҳидаам расид, ки забони қалам аз баёни он қосир аст. Боз гардам ба асли матлаб, пас аз халосии як сол баъд маснавии зайлро суруда, таври ёдгор тақдимаи намудам» [8, с. 227].

Аз муқаддимаи бо наср таълифгардидаи ин маснавӣ маълум мегардад, ки шоирро ноҳақ таъбиди умрӣ намудаанд ва ӯ баъди ёздаҳ сол се моҳ бо саъю кӯшиши волии вилояти Бадахшони Афғонистон Аҳмадхони Шерзай ва муовини вай Тоҷмуҳаммадхон аз зиндон озод шуда, ба Кобул фиристонда мешавад. Муқаддимаи дар боло овардаи шоир хонандаро бо мазмуну муҳтавои маснавӣ комилан шинос намекунад, вале шаммае аз рӯзгори нобасомони шоирро пеши назари хонанда бозгӯ мекунад. Бояд қайд намуд, ки порчаи муқаддимавии мансур арзиши тарҷумаиҳолӣ дошта, бо матни асосии маснавӣ тавҷам мебошад.

Маснавии аввал дар вазни Мутақорибӣ мусаммани маҳзуф – фаъУлун фаъУлун фаъУлун фаъал (V --/V--/V--/ V-) эҷод гардидааст ва гумони ғолиб ин аст, ки вазни номбурдаи маснавӣ бо муроди ғоявии шоир берабита нест. Аз назари инҷониб, сохти устухонбандии маснавии номбурда махсус буда, мо онро шартан ба чанд қисмат тақсим намудем. Шоир дар маснавӣ саъй намудааст, ки азамати ботинии шахсияти волии вилоят, виқору мурувватписандию диёнат, қалби салиму таъби ҳалим ва дигар сифатҳои наҷиби мамдухро тавассути вазни мутақориб нишон диҳад, ки дар натиҷа равиши баёни масъала дар маснавӣ ба чанд марҳила чудо мешавад. Марҳалаи аввал оғози маснавӣ аст:

Насими саҳар пайки фархундапай,

Ҳузури нисори Аҳмади Шерзай.

Ба одобу ағроз гӯй салом,

Саломе, ки бошад ба сад эҳтиром.

Бад-ин шева, ки волии бовиқор,

Мурувватписанду диёнатшиор.

Ба қалби салиму таъби ҳалим.

Мақоми баландат бувад вову чим...[8, с. 227].

Қисматҳои асосии маснавии Адим. Қисмати аввали маснавӣ бо порчаи дар боло овардаи чаҳор байт, ки муносибати волии вилоятро бо атрофиён ва ақшори гуногуни ҷамъият дар меҳвари калимаву ибороти “одобу ағроз”, “саломе ...ба сад эҳтиром”, “волии бовиқор”, “мурувватписанду диёнатшиор”, “қалби салим”, “таъби ҳалим” ва мақоми баланди ўро бо “вову чим” ба итмом мерасонад, ҷамъбаст мешавад. Тавре ки мушоҳида мекунем, шоир дар оғоз сифатҳои неки волии вилоятро номбар намуда, пеши назари хонанда шахсият ва симои ботинӣ, ғановати маънавию ахлоқии волии вилоятро бо ёрии ҳаракати маъно ва ибораҳои дилнишин возеҳ менамояд. Абёти дар боло овардаро шартан қисмати якуми маснавии номбурда номидан мумкин аст.

Аз интиҳои суҳанони дар боло оварда, қисмати дуҷуми маснавӣ оғоз мешавад ва дар ин бахш, тавре ки мушоҳида менамоем, мадҳу ситоиши мамдуҳ бо неруи қавитари суҳан дар фазои маъноии ҷараёни андеша тадриҷан қувват мегирад. Каломи шоир аз як байт ба байти ширину рангинтар гардида, симои волии вилоят ба тавассути калима ва таркибу ибораҳои муассири суҳан чун сифатҳои одатии ҳаррӯзаи табиӣ ба низом даромадаанд:

...Бад-ин шаъни воло ҷалолатмаоб,

Саманди саодат ба зерӣ рикоб.

Чу хуш тозарӯзии фархундахӯй,

Зи хулқи нақӯ ёфтӣ обрӯй.

Ба номи нақӯ зистан дар ҷаҳон,

На саҳл аст иқдом кардан бар он.

Наёяд нақӯи зи ҳар гуна фард,

Ба чуз некхоҳони озодмард.
Равад он, ки бар суннати Аҳмадӣ,
Тавон ёфтан давлати сармадӣ [8, с. 227].

Бояд қайд намуд, симои маънавии волии вилоят ба воситаи калимаву ибораҳои зерин: *шаъни воло, ҷалолатмаоб, саманди саодат, тозарӯзии фархундахӯӣ, зи хулқи нақӯ, номи нақӯ, нақӯӣ, некхоҳони озодмард, давлати сармадӣ, ризочӯи мардум, забон нарм, завқи сухан хушгӯвор, табиат чу хуррамбахор, машираби бурдборӣ, бахтиёрӣ, покбозони бозътиқод ва эътиқод* тадриҷан ба тимсоли бадеӣ табдил меёбад, ки ҷараён андеша ва фазои маъноии порчаи болои маснавиро муассиртар гардондаанд.

Қисмати сеюми маснавӣ. Сипас дар қисмати сеюми маснавӣ матлаби асосии муаллиф, ки нишон додани ғановати ботинии мамдӯх мебошад, дараҷа ба дараҷа қувват мегирад. Акнун шоир барои кушодани паҳлуҳои дигари симои маънавии мамдӯх аз имконоти калимоту ибороти дилнишину ҷолибтар корбурд менамояд, ки лоиқи мақоми иҷтимоии мамдӯх бошад. Неруи каломи шоир дар тавсифи мамдӯх ба тадриҷ ҷолибтару рангинтар мешавад ва симои мамдӯх андак-андак ба образи бадеӣ табдил меёбад:

Ба насъи ҳадис ин сухан бар малост,
Ризочӯи мардум азизи Худост [8, с. 227].

Қисмати чоруми маснавӣ. Дар қисмати чоруми маснавӣ ҷараёни андеша ва низоми баёни фикр, ки аслан ситоиш ва мадҳи Аҳмадхони Шерзай мебошад, зоҳиран қадре канда мешавад. Адим аз масъалаи асосии маснавӣ, ки тавсифи шахсияти мамдӯх мебошад, қадре канортар рафта, мулоҳизаҳои хешро роҷеъ ба абадияти нақӯкории инсон ва ёфтани обрӯӣ дар байни халқ иброд меорад. Бо вучуди ин масъаларо агар арзёбӣ кунем, ин пора бо қисматҳои дигари маснавии номбурда пайванди мантиқӣ дорад.

Дар ин қисмат матлаби шоир возеҳ мешавад, яъне аз пайванди мантиқии сухани минбаъда аён аст, ки андешаҳои баёншуда танҳо ибрази эҳсосоти қалбии қаҳрамони лирикӣ набуда, идомаи сифатҳои олами ботинӣ мебошанд ва ба арзишҳои ахлоқии мамдӯх нисбат доранд.

Аз мавқеи назари шоир мамдӯх шахсиятест, ки дар гуфтор забони нарм ва завқи сухангӯии хушгӯвор дорад, тинати табияташ зебою ба мисли баҳор музайянро дорост. Дар баробари баръало нишон додани сифатҳои мамдӯх ҳамзамон каломи шоир латифтару рангинтар садо медиҳад ва тасвири шоир ба қадре як навъ ҷозиба пайдо мекунад:

... Забон нарму завқи сухан хушгӯвор,
Сиришти табиат чу хуррамбахор.
Чу ин машраби бурдборӣ турост,
Ба ҳукми хирад бахтиёрӣ турост.
Ҳама аз ту шоданд барнову пир,
Вазиру алишоҳи равшанзамир.
Сирри покбозону покътиқод,
Ватанро бувад як ҷаҳон эътимод.
Дигар рӯҳи матлаб аз ин бешу кам,
Ҳузураш шавад арса, эй мӯхтарам... [8, 227].

Қисмати панҷуми маснавӣ. Дар қисмати панҷуми маснавӣ шоир ба тасвири шахсияти қаҳрамони эпикӣ ва мақому манзалати иҷтимоии ӯ мегузарад ва дар баробари ин қудрат ва қараму саховати мамдӯхро тавсиф мекунад. Дар тавсифи мамдӯх шоир аз ҳадди эътидол намегузарад, аз таърифу тавсифҳои ғайривоқеӣ парҳез мекунад ва ҷунон ки талаби асарҳои мадҳӣ аст, воқеиятро то андозае нигоҳ доштааст. Аз тасвири шоир мусаллам аст, ки мамдӯх дорои сифатҳои олиии инсонӣ – имон ва вичдони пок, инчунин авлоди номдор мебошад. Аз ин рӯ, шоир мамдӯхро образнок «аз батни садаф гавҳари тобнок» меҳонад, ки воқеан ифодаи образноки шоир дар ҳақи мамдӯх мебошад.

Ман он мустамдам, ки баҳри Худо,
Намудӣ зи таҳти куюдам раҳо.
Аз он рӯз дорам ман ин дoston,

Карам дошті бар мани нотавон.
Дуоям, ки буд он чӣ дар шоъни ту,
Ба авлоду имону вичдони ту.
Ато мар туро кард Яздони пок,
Зи батни садаф гавҳари тобнок ... [8, 228].

Қисмати шашуми маснавӣ. Қисмати шашуми равиши сухани шоир аз тавлиди тифли навзод – писари волии вилоят оғоз мешавад. Дар ин марҳала равиши каломии шоир боз ҳам рангинтару шоиронатар ба чашм мерасад ва қаҳрамони лирикӣ эҳсоси хурсандии худаширо бо забони шевову муассир иброз менамояд. Қариб ҳар як мисраи маснавӣ вижагии балоғиро касб намудааст ва саршор аз ғановати бадеӣ мебошад:

Ба боғи умедат чу бори дарахт,
Таваллуд шуд он тифли фирӯзбахт.
Чи хушвақт буду муборак замон,
Қамар буд бо муштарӣ ҳамқирон...
Ниёзи ман аз Ҳазрати Бениёз,
Кунад ахтараш саъд, умраш дароз... [8, 228].

Пӯшида нест, ки бо корбурди ибораҳои изофии «*боғи умед*», «*чу бори дарахт*», «*тифли фирӯзбахт*» чарағни суханро дар перояи латифи шоирона ворид намудаанд. Барои нишон додани толеи кӯдаки навтавлідшуда шоир аз суннатҳои деринаи адабӣ истифода бурдааст. Истифода аз донишҳои илмҳои гуногун – нучуму ҷандаса, фалсафа ва илоҳиёт дар адабиёти бадеӣ аз суннатҳои деринаи адабиёти форсии тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Дар осори шоирони охири асрҳои XI ва махсусан асри XII Анварии Абевардӣ ва Ҳокони Шервонӣ ва баъзе шоирони дигар мушоҳида менамоем, ки онҳо донишҳои аз ин улум фароҳам овардари барои дарёфти маъниҳои ҷолиб дар шеър дохил намудаанд ва дар натиҷа аз матни ашъори онҳо чанд қабати маъно буруз намудааст. Аз мисраи комили «*Қамар буд бо муштарӣ ҳамқирон*» ва инчунин аз ниммисраи «*ахтараш саъд*» возеҳ аст, ки шоир аз асосҳои илми нучум низ огоҳ буда, ҳаракати аҷроми самовиро бо таваллуди кӯдак ва сарнавишти вай дар иртиботи нишон дода, мусталехоти илми нучумро ба муомилоти адабӣ ворид намудааст, вале фарқи ин тасвир аз тасвири шоирони гузашта дар ин ҷост, ки Адим як ҷузъро аз он илм дар таркиби як мисраи ворид намудааст, ки матлабашро барҷаста ифода карда тавонад.

Қисмати ҳафтуми маснавӣ аз дуо додан дар ҳаққи мамдуҳ ва нақл намудани саргузашти аламовари шоир шуруъ мешавад. Чунин ба назар мерасад, ки ин қисмати маснавӣ ба қисматҳои болоӣ иртиботе надорад ва дар асли худ як воқеаи тамоман дигар аст. Агар чи қуллӣ абёти маснавӣ вижагии лирикиро доро бошад, ин қисмат то андозае хусусияти ҳамосиро касб намудааст. Дар ду мисраи аввали ин қисмат паси ҳам омадани калимаи “қисса” ба табиати ҳамосии қисмати ҳаштум ишорат мекунад. Шоир дар чанд байт аҳволи бади худро, ки аз бадбинии ҳасудони бадандеш ба ин ҳолат афтодааст, ҳикоят мекунад:

...Ба ёди ман омад дигар қиссае,
Ачаб қиссаи кайфу пурғўссае.

Ба вақте ки будам фирор аз ватан,
Гирифтори таклифу ранчу миҳан.
Зи бадбинии ҳосиди бадсигол,
Набудам кам аз марди шӯридаҳол.
Сияҳ буд рӯзам чунон лайл нор,
Накардам тамизе хазон аз баҳор...[8, с. 228].

Баъд аз қисмати нӯҳум – қисмати охири ин маснавии мадҳӣ оғоз мешавад ва хонанда дарк мекунад, ки ин бахш низ бо порчаҳои болоӣ берибита нест.

Дар қисмати нӯҳум шоир ба мамдуҳ хитоб карда аз он шукргузорӣ мекунад, ки Худованд туро ба ман расонид ва маро аз ҳар гуна бадихо халос кардӣ. Ман ба подоши эҳсон носипос нестам, вале дар факр ғўтидаам:

...Чунон сарви озодаму соям,

Набошад чуз ин шеър сармоям.
Давидам аз он ҳар чи болову паст,
Наёмад чуз ин тӯҳфа чизе ба даст... [А.х.с.228].

Хулоса. Маснавии мадҳии Адим агарчи дар зоҳир характери фардӣ дошта бошад ҳам, дар асл ин мадҳи шоир вежагии иҷтимоӣ ва арзиши ҷамъиятӣ дорад, зеро шоир мансабдори давлатиеро тавсиф намудааст, ки ӯ дар як давлати ақибмондаи сохти подшоҳӣ барои ҳуқуқҳои кишри оддии ҷамъият ва адолати иҷтимоӣ талош меварзад.

Инчунин, сохти устухонбандии маснавӣ махсус буда, тамоми ҷузъу томи қисматҳои асар барои баёни як матлаб ва маъно ба низом даромадаанд.

Тарзи баён ва забони асар низ ҷолиб буда, муаллиф аз хунари шоирӣ хеш хуб истифода бурдааст. Аксари абёти маснавӣ хусусияти балоғӣ дошта, барои кушодани симои маънавии мамдӯх ба тавассути воситаҳои муассири суҳан кӯмак намудаанд.

Адабиёт:

1. Давлатбеков Л. Рӯзгор ва осори шоирони Бадахшон /Л. Давлатбеков. – Душанбе-2014. – 179 с.
2. Давлатбеков Л. Табиат аз ҷашмандози Адими Шугнонӣ/Л. Давлатбеков// Паёми донишқадаи забонҳо № 3 (45) 2022. –с.82-88.
3. Давлатбеков Л. Баъзе вижагиҳои ғазал дар эҷодиёти Адими Шугнонӣ/ Л. Давлатбеков //Паёми донишгоҳи забонҳо, № 2 (50), 2023. – с.151-157.
4. Давлатбеков Л. Мулоҳизаҳои Адими Шугнонӣ роҷеъ ба шеърҳои шоирӣ/ Л. Давлатбеков //Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. 2024, № 1, саҳ. 83 – 91.
5. Давлатбеков Л. Бозтоби андешаҳои Носири Хусрав дар шеъри Сайидзамониддин Адим/Л.Давлатбеков// Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. 2024- №2, саҳ 114-124.
6. Мусулмонқулов Р. Асрори суҳан. / Л. Давлатбеков – Душанбе: Ирфон, 1980. – 151 с.
7. Мусулмониён Р. Назарияи адабиёт/ Л. Давлатбеков Л. Давлатбеков – Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
8. Сайид Замониддини Адими Шугнонӣ. Ашқи ҳасрат. Ҷилди аввал ва ҷилди дуввум/Сайид Замониддини Адими Шугнонӣ. – Роулпандии Покистон, 1380. – 358 с.

Дар бораи муаллиф: Давлатбеков Лоло Мирзоевич, доктори илмҳои филологӣ, профессори кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улузода. Суроға: Мухаммадиев 17/6, тел.: (+992) 93-192- 48 – 84. Почтаи электронӣ: lolo.davlatbekov@gmail.com

Сведения об авторе: Давлатбеков Лоло Мирзоевич, доктор филологических наук, профессор кафедры теория и история литературы Таджикского международного университета иностранных языков им. С. Улузода. Адрес: Мухаммадиев17/6, Тел: (+992) 93-192- 48 – 84. E-mail: lolo.davlatbekov@gmail.com

About the author: Davlatbekov Lolo Mirzoevich, Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Theory and History of Literature at the Tajik International University of Foreign Languages named after S. Uluzoda. Address: Muhammadiev 17/6, Tel.: (+992) 93-192- 48 – 84. E-mail: lolo.davlatbekov@gmail.com

МАСОИЛИ НАЗАРИИ ҲАМБАСТАГИИ АДАБИЁТИ ГУФТОРӢ БО АДАБИЁТИ НАВИШТОРӢ

Зайдуллозода С.З.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи

Садриддин Айни

Дар мақола масоили назарии ҳамбастагии адабиёти гуфториву навишторӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Натиҷаи таҳқиқотҳои анҷомёфта дар самти таҳлили масоили назарии ҳамбастагии адабиёти гуфториву навишторӣ паҳлуҳои норушани соҳаро баррасӣ намуда, умумияту фарқиятҳоеро низ ба миён овардааст. Агарчи ин ду адабиёт аз лиҳози баъзе аз махсусиятҳои бадеӣ (жанру чинс ва санъатҳои бадеӣ) умумиятҳои фаровон доранд, аммо фарқиятҳои низ дар маводи адабиёти гуфториву навишторӣ мушоҳида мешаванд. Маълум аст, ки робитаи адабиёти гуфториву навишторӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини фолклоршиносиву адабиётшиносӣ ба шумор меравад, зеро тавассути таҳқиқотҳои амалишуда мавқеи зебоишиносиву арзиши сухани бадеӣ дар ҳаёти мардум муайян карда мешавад. Ин ду адабиёт, аслан, аз замони пайдоиши хат бо ҳам иртибот доранд ва то кунун ҳамдигарро такмил медиҳанду ғанӣ мегардонанд.

Калидвожаҳо: адабиёти гуфторӣ, адабиёти навишторӣ, шоир, адиб, тафаккур, робита, зебоишиносӣ, маросим, анъана, умумияту фарқият, эҷодиёт, адабиётшиносӣ, таҳқиқ, муҳаққиқ.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

В статье рассматриваются теоретические проблемы взаимосвязи устной и письменной литературы. Результаты проведенных исследований в области анализа теоретических аспектов взаимодействия устной и письменной форм словесности позволяют выявить ранее недостаточно освещенные стороны данной проблемы, а также определить как общие черты, так и различия между ними. Несмотря на то, что устная и письменная литература обладают рядом сходных художественных характеристик, (включая жанрово-родовые особенности и систему художественно-изобразительных средств), в их материале наблюдаются и определенные различия.

Известно, что проблема взаимосвязи устной и письменной литературы является одной из ключевых в фольклористике и литературоведении, поскольку результаты подобных исследований позволяют определить эстетическую значимость и художественную ценность словесного творчества в жизни общества. Устная и письменная литература исторически находятся в тесной взаимосвязи с момента возникновения письменности и на протяжении длительного времени взаимно дополняют и обогащают друг друга, формируя целостное культурно-художественное пространство.

Ключевые слова: устная литература, письменная литература, художественное мышление, взаимосвязь, эстетика, обряд, традиция, общие черты и различия, творчество, литературоведение, исследование.

THEORETICAL PROBLEMS OF THE INTERRELATION OF ORAL AND WRITTEN LITERATURE

The article examines the theoretical problems of the **interrelation** of oral and written literature. The results of research conducted in the field of analyzing the theoretical aspects of the interaction between oral and written forms of verbal creativity allow for the identification of previously insufficiently covered aspects of this problem, as well as the determination of both similarities and differences between them. Despite the fact that oral and written literature possess a number of similar artistic characteristics (including genre-specific features and a system of artistic and expressive means), certain differences are also observed in their material.

It is known that the problem of the interrelation of oral and written literature is one of the key issues in folklore studies and literary criticism, since the results of such studies make it possible to

determine the aesthetic significance and artistic value of verbal creativity in the life of society. Oral and written literature have historically been in close interrelation since the emergence of writing and have mutually complemented and enriched each other over a long period, forming a holistic cultural and artistic space.

Keywords: *Oral literature, written literature, artistic thinking, interrelation, aesthetics, ritual, tradition, similarities and differences, creative work, literary criticism, research.*

Инсоният дар раванди ташаккулу тақомули маънавию ахлоқӣ ва иҷтимоиву иқтисодӣ зиннаҳои гуногуни ҷаҳму даркро аз сар гузаронидааст. Таърихи пайдоиши оламу одам, агарчи дақиқан, маълум нест, аммо тахминан оламе, ки мо зиндагӣ дорем, 4,54 миллиард сол пеш ва одаме (*Homo sapiens*), ки имрӯз мо пайравонаш ҳастем, 300.000 сол пеш ба вуҷуд омадааст. Дар тӯли ин муддат ҷаҳми инсонӣ вобаста ба шароиту талаботи замон рушд карда, илмҳову донишҳо низ тибқи талабот ба миён омадаанд. Ба ин маънӣ, дар байни тамоми дастовардҳои инсонӣ фарҳанги гуфторӣ (маҷмӯаи гуфторҳои халқӣ ва ё мардумӣ, ки барои тарбияи инсон хизмат кардаанд) ҳамеша новобаста аз шаклҳои зиндагӣ ҳамқадаму ҳамрадифи одамон будааст. Яъне, инсоният, ҳатто, бидуни ҳатту савод бо усулҳои гуногуни гуфтор наслу қабила ва ҷомеаро тарбият мекард. Бояд гуфт, ки маҷмӯи матнҳое, ки тавассути гуфтор бо мақсади таълиму тарбият дар байни халқ истифода мешуданд, то аввалҳои соли 1840 мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор доштанд, аммо дар шакли илми алоҳида омӯхта намешуданд. Танҳо соли 1846 аз ҷониб олими англис Уилям Джонсон Томсон мафҳуми “фолклор” ҳамчун ифодакунандаи донишҳои мардумӣ, маросимҳо, эътиқодот ва санъат пешниҳод карда шуд. Баъдтар аз нимаи дуюми асри XIX ва аввали асри XX фолклор ҳамчун илм ба миён омад ва принсипи асосиаш ҷамъоварӣ, таҳлилу омӯзиш ва таҳияву нашри эҷодиёти халқ буд. Дар ин росто олимони ҷаҳон баъзе махсусиятҳои фарқкунандаи илмҳои фолклоршиносӣ (этнография (мардумшиносӣ), этнология (мардумшиносӣ), антропология (инсоншиносӣ), диалектология (гӯишиносӣ)) кӯшиш карданд, адабиёти гуфториро аз дигар илмҳои равияи фолклоршиносӣ ҷудо карда мавриди таҳлилу омӯзиш қарор диҳанд. Ҳамин тавр адабиёти гуфторӣ дар асри XX самти худро ҷудо карда, то кунун бо омӯзишу таҳлил ва нашри матнҳои халқиву мардумӣ машғул аст. Дар ин маврид муҳаққиқи варзидаи тоҷик Равшан Раҳмонӣ дар китоби “Пайванди адабиёти навишторӣ ва фарҳанги гуфторӣ” чунин овардааст: “Дар кишвари мо - Тоҷикистон низ, дар муассисаҳои таълимӣ фанне бо номи “Фолклори тоҷик” ва баъдҳо “Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик” ҷорӣ шуд, ки он таълими матнҳои аз байни мардум сабтшударо дар контексти фарҳанги мардум дар бар мегирифт. Ҳамин тавр ҳоло мо бо ду адабиёт сару кор дорем. Яке адабиёти навишторӣ, ки аз ҷониби муаллифи маълум эҷод шудааст ва дигаре адабиёти гуфторӣ (фолклор, адабиёти халқ, адабиёти даҳанакӣ, адабиёти шифоӣ, эҷодиёти халқ) мебошад, ки бо гузашти замон муаллифи аслии он номаълум мондааст” (9, с.5). Бояд гуфт, ки агарчи илми фолклоршиносӣ, хусусан, илми адабиёти гуфторӣ хеле ҷавон аст, аммо маводи омӯзиши он хеле куҳанбунёд ба шумор меравад. Маълум аст, ки адабиёти навишторӣ баъди ба вуҷуд омадани ҳат, тахминан, асрҳои IV-III пеш аз мелод ба миён омадааст, аммо дар маводҳои рӯйқоғозамадаи адабиёти навишторӣ, асосан, маҳсули фарҳангу тафаккури гуфторӣ сабт шудааст. Дар ин росто, муҳаққиқи тоҷик В.Асрорӣ дар мавриди заминаи ташаккули шеър оҳанги сардафтарии адабиёти классикии форс-тоҷик устод Рӯдакӣ чунин гуфтааст: “Истеъдоди шоирӣ, ҳофизӣ ва мусикинавозии Рӯдакӣ, ки ҳанӯз аз бачагӣ маълум будааст, онро гувоҳӣ медиҳад, ки вай асоси дониши худро дар бобати ин соҳаҳои санъат дар айёми дар байни мардум будани худ ҳосил кардааст” [2, с.33]. Яъне, заминаи асосии ташаккули адабиёти навишторӣ, маҳз, адабиёти гуфторӣ ба шумор меравад, зеро матнҳои бадеии халқӣ дар байни халқ новобаста аз ҳату савод ҳамеша рушд кардаанд. Ба ин маънӣ, тамоми дostonҳои ишқӣ-романтикии адабиёти классикии форс-тоҷик низ, маҳз, дар заминаи қиссаву афсонаҳои халқӣ ба миён омада, маънавиёти бегазанди халқро тараннум кардаанд. Дар ин росто дар монографияи “Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Хусравнома”-и Шайх Аттори Нишопурӣ” чунин омадааст: “Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик дostonҳои ишқии романтикӣ, ки дар асоси қиссаву ривоятҳои халқӣ иншо гардидаанд, хеле зиёданд. Аз ҷумла, «Вису Ромин»-и

Фахриддини Гургонӣ, «Хусраву Ширин»-ҳо, «Хумою Хумоюн»-и Хочуи Кирмонӣ, «Фарҳоднома»-и Орифи Ардабилӣ, «Чамшеду Хуршед»-и Салмони Соваҷӣ, «Меҳру Муштарӣ»-и Ассори Табретӣ, «Гулу Наврӯз» - ҳои Ҷалоли Табиб ва Хочу, ки то ҳанӯз мақому манзалати худро гум накардаву пажӯҳишҳои илмӣ дар омӯзиши ин дostonҳо давом доранд»[6, с.22]. Метавон гуфт, ки робитаи адабиёти гуфториву навишторӣ, на танҳо, бо иродаи инсон, балки ба таври табиӣ роҳандозӣ шуда, дар як замони муайян муаррифӣ гардидааст. Натиҷаи таҳқиқотҳои анҷомёфта дар самти таҳлили масоили назарии ҳамбастагии адабиёти гуфториву навишторӣ паҳлуҳои норӯшани соҳаро баррасӣ намуда, умумияту фарқиятҳоро низ ба миён овардааст. Агарчи ин ду адабиёт аз лиҳози баъзе аз махсусиятҳои бадеӣ (жанрӣ чинс ва санъатҳои бадеӣ) умумиятҳои фаровон доранд, аммо фарқиятҳое низ дар маводи адабиёти гуфториву навишторӣ мушоҳида мешаванд. Масалан, жанрҳои чистону шугун, дуову қасам, нафрину нӯшбод, ҳобу таъбири ҳоб ҳоси адабиёти гуфторӣ мебошанд ва ба адабиёти навишторӣ низ то андозае роҳ ёфтаанд. Ва ё жанрҳое чун роману повест, тарҷеъбанду таркиббанд, аслан, ҳоси адабиёти навишторӣ буда, дар матнҳои гуфторӣ мушоҳида намешаванд. Ё худ ғазал, ки жанри ҳоси адабиёти навишторӣ аст, солҳои охир дар матнҳои гуфторӣ низ зиёд мушоҳида мешавад. Умуман, дар мавриди умумияту тафовутҳои ин ду адабиёт муҳаққиқон ҳулосаҳои гуногун пешниҳод кардаанд ва ҳар таҳқиқот то андозае дар ҳалли масъалаи мавриди назар муваффақ гардидааст. Мо низ кӯшиш кардем, дар заминаи пажӯҳишҳои то кунун анҷомёфта баъзе аз тафовутҳои адабиёти гуфториву навишториро ҳулосабарорӣ намоем:

1. Адабиёти гуфторӣ чун яке аз риштаҳои илми фолклоршиносӣ, агарчи илми навбунёд аст, аммо таърихи хеле бостонӣ дорад. Фарҳанги гуфторӣ аз замони пайдоиши аввалин инсон дар рӯи замин ба вучуд омада, дар ташаккули адабиёти навишторӣ нақши муҳим гузоштааст.

2. Осори адабиёти навишторӣ ҳоси як муаллифи муайян аст, аммо матнҳои адабиёти гуфторӣ муаллифи муайян надоранд. Шаклгириву суфташавии маводҳои гуфторӣ аз ҷониби оммаи мардум сурат мегирад. Асари адабиёти навишторӣ маҳсули тафаккури ҷаҳонбинии як адиб аст, аммо асарҳои адабиёти гуфторӣ мувофиқи зарурату эҳтиёҷоти ҳаёти иҷтимоиву иқтисодии ғуруҳи ҷамъиятӣ ба вучуд омада, дар онҳо донишу ҷаҳонбинии халқ инъикос мегардад. Дар ин росто, агар муҳтавои осори халқӣ ба фаҳму дарк ва талаботи иҷтимоиву иқтисодии мардум мутобиқат наkunанд, ба зудӣ аз хотираҳо фаромӯш мешаванд. Яъне, ниғаҳдории осори адабиёти навишторӣ устувор буда, ниғаҳдории матнҳои халқӣ ноустуворанд.

3. Осори адабиёти гуфториву навишторӣ бо роҳҳои гуногун паҳн мешаванд. Асарҳои адабиёти навишторӣ бо роҳи китобат сабт шуда, аз насл ба насл, аз замон ба замон интиқол меёбанд, аммо осори адабиёти гуфторӣ, асосан, аз даҳон ба даҳон гузашта, дар хотираҳо сабт шуда, сайр мекунанд. Хушбахтона, солҳои охир муҳаққиқон кӯшиш карда истодаанд, ки осори халқиро бо роҳҳои гуногун ҷустуҷу намуда, бо усули китобат ниғаҳдорӣ намоянд.

4. Осори адабиёти навишторӣ, танҳо баъди таҳлилу дуруст кардан дар шакли китоб пешниҳод мешавад, аммо осори халқӣ дар шакли дурусту нодуруст мавриди қорбарӣ ва таҳқиқ қарор мегирад. Ҳамчунин, матнҳои гуфторӣ вобаста ба контекст маънии худро дигар карда метавонанд.

5. Риояи ҳуқуқи муаллиф дар осори навишторӣ пурра таъмин мешавад, аммо дар мавриди матнҳои гуфторӣ чунин меъёр вучуд надорад. Як матн гуфторӣ бо вариантҳои метавонанд, дар минтақаҳои гуногун истифода шавад.

6. Матнҳои гуфторӣ баръакси матнҳои навишторӣ бо равиши аз даҳон ба даҳон ҳамеша дар гардишанд ва метавонанд тағйир ёбанд. Чунин тағйирёбии матнҳои гуфторӣ дар раванди таҳқиқот масъалаи вариантнокӣ ба вучуд меорад.

7. Хонандагони асарҳои адабиёти навишторӣ ҳуқуқи ворид кардани тағйиротро ба муҳтавои асар надоранд, аммо шунавандагони осори гуфторӣ метавонанд баъди шунидани асари халқӣ дар оянда бо андак тағйироти матн сабабгори пайдоиши варианти дигари асари халқӣ шаванд.

8. Осори адабиёти гуфторӣ дар байни халқ ноогоҳона бе дарназардошти меъёрҳои адабиётшиносӣ эҷод мешаванд, аммо асарҳои адабиёти навишторӣ аз ҷониби муаллифони муайян бо риояи қонуну қоидаҳои бадеият таълиф мешаванд.

9. Муҳимтарин тафовути адабиёти навишториву гуфторӣ он аст, ки тамоми муаллифон: шоирону нависандагони адабиёти навишторӣ тарбиятёфтаи осори адабиёти гуфторӣ мебошанд ва аслан, фарҳангу маънавиёт ва фазлу хиради азалии халқро ба адабиёти навишторӣ ворид кардаанд.

Бояд гуфт, ки умумияту фарқиятҳои овардашуда дар мавриди масоили назарии ҳамбастагии адабиёти гуфториву навишторӣ ҳулосаҳои охирин набуда, танҳо баъзе мушоҳидаҳои мо дар раванди таҳқиқи масъалаи мавриди назар аст. Муҳаққиқони соҳа вобаста ба масъалаи мазкур асарҳои гуногуни илмӣ-назариявӣ таҳия намуда, робитаи ногусастании адабиёти гуфториву навишториро дар фаслҳои алоҳида мавриди баррасиву пажӯҳиш қарор додаанд. Дар ин миён метавон гуфт, ки тамоми таҳқиқоту пажӯҳишҳо дар самти таҳлилу омӯзиши матнҳои гуфторӣ аслан бо ду роҳ анҷом дода мешавад:

1. Ташхису таҳлили бевоситаи матнҳои гуфторӣ дар заминаи ҷустуҷӯҳо дар байни мардум.
2. Ташхису таҳлили матнҳои гуфторӣ дар осори алоҳидаи муаллифони адабиёти навишторӣ, яъне шоирону нависандагон.

Агарчи роҳу усулҳои ташхиси матнҳои гуфторӣ гуногун аст, аммо вазифаи пажӯҳиши матнҳо аз лиҳози адабиётшиносӣ яқин, зеро дар ҳар сурат мақсади асосии ҷустуҷӯву пешниҳоди матнҳои гуфторӣ ташхису таҳлили бадеии матнҳо ба шумор меравад. Бояд гуфт, ки баъди ба расмият шинохта шудани илми фолклоршиносӣ ва риштаҳои он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ташхису таҳлили матнҳои гуфторӣ дар заминаи ҷустуҷӯҳо дар байни мардум асарҳои зиёде таҳия ва ба нашр расиданд. Дар ин росто, асарҳое чун “Намунаҳои фолклори Дарвоз” (А.З.Розенфелд, 1955), “Намунаи фолклори диёри Рӯдакӣ” (Раҷаб Амонов ва Муҳаммад Шукуроф, 1958), “Фолклори водии Қаротегин” (Гулрухсор Сафиева, 1968), “Фолклори Кӯлоб” (Салоҳиддин Фатхуллоев ва Файзалӣ Муродов, 2006), “Фолклори Ягноб” (Тағоймурод Ёрзода, 2007), “Фолклори Роғун” (Рӯзии Аҳмад ва Салоҳиддин Фатхуллоев, 2017), “Фолклори Норақ” (Саъдӣ Маҳдиев, 2025) дар бойгонии фолклори тоҷик ҷойгоҳи хоса доранд. Мураттибони асарҳои зикршуда, на танҳо, матнҳои гуфториро аз минтақаҳои кишвар ҷамъоварӣ карданд, балки аз лиҳози адабиётшиносӣ ҳар матнро таҳлилу баррасӣ намуда, тибқи талабот маводҳоро гуруҳбандӣ кардаанд. Рисолати мазкур то кунун идома дошта, умед аст дар оянда низ чунин асарҳо бештар таълиф шаванд. Дар ин раванд ташхису таҳлили матнҳои гуфторӣ дар осори алоҳидаи муаллифони адабиёти навишторӣ, яъне шоирону нависандагон ҳанӯз дар оғози роҳ қарор дорад. Бояд гуфт, ки ба роҳ мондани таҳқиқотҳо дар ин раванд робитаи чандинҳазорсолаи адабиёти гуфториву навишториро дақику амиқ муаррифӣ менамояд. Маҳз, қушодани рамзҳо дар самти ҳалли масъалаи мазкур имкон медиҳад, ки хираду маънавиёти бегазанди миллӣ аз умқи торикиҳои таърих дар осори адибони ҷирадаст кашф гардида, пешниҳод шавад. Дар ин росто китоби муҳаққиқи варзидаи тоҷик Равшан Раҳмонӣ “Пайванди адабиёти навишторӣ ва фарҳанги гуфторӣ” аз он дастовардҳост, ки дар се бахш: Адибони классик ва фарҳанги гуфторӣ, Адибони муосир ва фарҳанги гуфторӣ, Осори намоишию ҳаҷвӣ ва фарҳанги гуфторӣ робитаи таърихиву ногусастании адабиёти гуфториву навишториро дар асоси далелҳои мӯътамад инъикос кардааст. Ба андешаи муҳаққиқ пажӯҳишҳо дар самти мазкур он қадар доманадоранд, ки ҳар қадар ҷустуҷӯ намоем, ҳамон қадар масъалаҳои бештар ба миён меоянд. Аз ҷумла, муаллиф дар фасли “Рӯдакӣ ва фарҳанги гуфторӣ” чунин овардааст: “Ҳар қадар мо роҷеъ ба фарҳанги мардум ва ба хусус як ҷузъи ҷудонопазири он - адабиёти гуфторӣ, ки аз насл ба насл дар давоми ҳазорсолаҳо то замони мо расидааст, таваҷҷуҳ намоем, ба гирдоварӣ, таҳқиқ ва баррасии он дақиқтар машғул шавем, ҳамон қадар ба ҳалли бисёр масъалаҳои адабӣ, фалсафӣ, равонӣ ва монанди ин ҳангоми пажӯҳиши масъалаҳои адабиёти бадеӣ мушарраф мегардем. Чунки ин ё он адиб барои эҷод намудани асари худ: чӣ назму чӣ насру чӣ намоишӣ, қабл аз ҳама маводи аввалияро аз фарҳанги ниёгонаш мегирад ва баъдан онро бо тафаккури таҳайюли худ дар ин ё он қолаби назмию насрию намоишӣ мавриди омӯзиши бадеӣ қарор медиҳад” (9, с. 10). Тавре маълум аст, дар гузашта, яъне то асри XIX ҳикмату андарзҳои халқӣ дар шакли китоб ё маҷмӯа таҳияву нашр нашудааст, аммо имрӯз ба шарофати имкониятҳои илмиву пажӯҳишӣ муайян гардид, ки адибони тоҷик: Рӯдакиву Фирдавсӣ,

Абурайхони Беруниву Носири Хусрав, Чалолиддини Балхиву Восифӣ, Аҳмади Донишу Садриддин Айнӣ, Абулқосим Лоҳутиву Мирзо Турсунзода ва дигарон дар офаридаҳои худ ҳикмату маънавиёт, расму оин, суннату анъана, донишу ҷаҳонбинии мардумиро хеле фаровону гуногунпахлу инъикос кардаанд. Дар натиҷаи таҳқиқотҳо муайян гардид, ки баъзе аз мақолу зарбулмасалҳои гуфторӣ роҳи садсолаҳоро тай карда, то замони мо расидаанд. Сардафтери адабиёти классикии форс-тоҷик устод Рӯдакӣ беҳтарин намунаи ҳикматҳои халқиро чун: “Ба як даст ду харбуза бардошта намешавад”, “Як душман зиёду ҳазор дӯст кам”, “Дари касеро назан, то ки даратро назананд”, “Аз мор мор рӯяду аз бад бад” дар ашъораш хеле содаву омиёна тараннум кардааст. Чунончи:

Эй хуни дӯстон-т ба гардан макун база!
Кас барнадоштаст ба дасту ду харбуза [12, с. 121].

Маялфанҷ душман, ки душман яке,
Фузун аст, дӯст, ар ҳазор андаке [12, с. 153].

Ангушт макун ранча ба дар куфтани кас,
То кас накунад ранча ба дар куфтанат мушт [12, с. 91].

Мор аст ин ҷаҳону ҷаҳонҷӯи моргир,
Аз моргир мор барорад ҳаме димор [12, с.97]

Дар осори адибони тоҷик, на танҳо, зарбулмасалу мақолҳои халқӣ, балки беҳтарин анъанаҳои ҷашнии мардумӣ, амсоли ҷашнҳои хонаводагӣ: хатнасур, тӯйҳои арӯсиву домодӣ; ҷашнҳои мавсимӣ: Садаву Наврӯз, Тиргону Меҳргон низ бо маҳорати ҳоса тараннум гардидааст. Аз ҷумла, дар осори сардафтери адабиёти муосири тоҷик устод Садриддин Айнӣ, хусусан, “Ёддоштҳо” анъанаву маросимҳои ҷашнҳои хонаводагиву мавсимӣ бо махсусиятҳои замони зиндагии адиб хеле пурмухтаво бозтоб шудааст. Тавре маълум аст, аз гузашта то имрӯз яке аз анъанаҳои ҷашни Наврӯз ташкили ғӯштигирӣ бо ҷалби паҳлавонони диёр аст ва дар “Ёддоштҳо” устод Айнӣ раванди баргузори анъанави мазкурро хеле муфассал ба қалам додааст: “Тамошоҳои асосии сайр пешӣ дарвозаи подшоҳӣ буд, ки ҷои тангтарини ин сайргоҳ ҳамон ҷо буд. Ҳар гоҳ дар он ҷо аввал ҷавкӣ ва баъд аз он маъракаи ғӯштигирӣ ташкил меёфт. Ин тамошоҳоро дар ин ҷо аввал дарбориён бо осудагӣ ва баъд он дӯкандорон бо нимосудагӣ медиданд. Аҳолии шарҳу саҳро, ки гурӯҳ-гурӯҳ меомаданд, чизеро намедиданд, чунки ясавулон барои ниғаҳдории майдони базм ва ғӯштӣ онҳоро бо ҷӯбдасти худ зада паст шинонидан меҳостанд ва гуруҳҳои нав, ки аз пас меомаданд, онҳоро зер карда, пеш гузаштан меҳостанд...” (3, с.498). Ҳамчунин, дар “Ёддоштҳо”, хусусан, дар “Достони сайри Ширбадан” тасвирҳои ҷолиб аз раванди баргузори Наврӯзи омма, амсоли ташкили рақсу суруд, хунарнамоиҳои мардумӣ, сарчамъиву хурсандӣ, ташкили раставу хаймаҳо дар идғоҳ ва намоиши хӯрданиҳои наврӯзӣ хеле зебо мушоҳида мешавад. Чунончи:

Зи бас ҷашни фирӯзӣ Наврӯз буд,
Ҳама чиз ғӯё, ки фирӯз буд.
Шуда ҷашн барпо ба наврӯзгоҳ,
Ба як Ширбадан ном маънои шох.
Равон гашта мардум ҳазорон-ҳазор,
Ба он ҷашн, масрур ёрон ба ёр...
...Ки дар наздашон базм барпой буд,
Ба созу ба овозу рақсу суруд.
...Ба по рост истода мекард ғӯш,
Тамошogar он созҳо, не ба хуш [3, с.498-499].

Бояд гуфт, ки бозтоби ҳикмату анъанаҳои халқӣ дар осори адибони тоҷик аз ҷониби муҳаққиқи фолклоршинос Қосимӣ С. дар китобҳои “Мулоҳизаҳо андар боби Адабиёти шиғоҳӣ ва хатгӣ”, “Адабиёти гуфторӣ ва адибони тоҷик” ва “Ҷусторҳо андар боби адабиёти гуфторӣ ва навишторӣ” бисёр пажӯҳишкорона инъикос шудааст, аммо дар ин таҳқиқотҳо низ робитаи

ногусастании адабиёти гуфториву навишторӣ то ба охир баррасӣ нагардидааст. Муҳаққиқи асарҳои мазкур дар бахшҳои алоҳида ҷойгоҳи ҳикмату фазилатҳои халқӣ ва суннату анъанаҳои мардумиро дар осори адибони классикӣ муосир баррасӣ намуда, бо далелҳои муътамад куҳанбунёд будани андарзҳои халқӣ ва мавқеи меҳварӣ доштани донишҳои гуфториро дар осори адибон исбот кардааст. Аз ҷумла, С.Қосимӣ дар боби дуҷуми китоби “Ҷусторҳои андар боби адабиёти гуфторӣ ва навишторӣ” зимни таҳқиқи “Бозтоби зарбулмасал ва мақолҳои дар дафтари аввали “Маснавии Маънавӣ”” ба масъалаи таърихи пайдоиши фарҳанги гуфторӣ ишора намуда, қайд кардааст, ки инсоният аз лаҳзоти аввали вучудияташ ҳамеша кӯшиш мекард, тавассути сухани бадеӣ наслро тарбият карда, ба роҳи дуруст ҳидоят намояд. Яъне, таърихи пайдоиши инсоният бо таърихи пайдоиши фарҳанги гуфторӣ ҳамрадиқанд: “Мусаллам аст, ки таърихи пайдоиши матнҳои фолклорӣ ба таърихи пайдоиши инсоният рост меояд. Инсоният аз давраи пайдоишаш ба омӯзиш машғул буда, тарбият намудани инсон доимо масъалаи аввалиндараҷаи он аст...” (13, с. 135). Дар ин раванд бояд гуфт, ки таъсири матнҳои гуфторӣ ба осори адибони касбӣ гуногунпаҳлӯву мухталиф ба назар мерасад, зеро дар адабиёти навишторӣ, на танҳо ҳикматҳои халқӣ бепарда инъикос шудааст, балки адибони тоҷик дар тӯли таърих дар заминаи андарзҳои мардумӣ ҳикмату андарзҳои худро низ пешниҳод кардаанд. Масалан, дар “Маснавии Маънавӣ” зарбулмасалу мақолҳои халқие чун “Аз пушаймонӣ ҷӣ суд”, “На сӣх сӯзад, на кабоб” чунин ба қалам дода шудаанд:

Ман пушаймон гаштам ин гуфтан ҷӣ буд?
Лек чун гуфтам, “пушаймонӣ ҷӣ суд?” [15, с. 119]

Гуфта ногуфта кунад аз фатҳи боб,
То аз он на сӣх сӯзад, на кабоб [15, с.119].

Дар баробари ин Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ зарбулмасалу мақолҳои худро низ дар пайравӣ ба ҳикматҳои халқӣ эҷод кардааст, ки арзиши баланди бадеӣ доранд. Ҳамчунин, бояд гуфт, ки аксари ҳикматҳои офаридаи Мавлоно амсоли “Ақлҳоро ақлҳои ёрӣ диҳанд” ва ё “Ҳамдӣ аз ҳамзабонӣ беҳтар аст” имрӯзҳо дар байни халқ фаровон истифода мешаванд, ки бешубҳа исботкунандаи робитаи қавии адабиёти гуфториву навишторӣ мебошанд:

Машварат идроку хушёрӣ диҳад,
Ақлҳои мар ақлҳои ёрӣ диҳад [15, с.83].

Пас забони маҳрамӣ худ дигар аст,
Ҳамдӣ аз ҳамзабонӣ беҳтар аст [15, с.92].

Бояд гуфт, ки робитаи адабиёти гуфториву навишторӣ дар самти драматургия низ ба таври назаррас мушоҳида мешавад. Маълум аст, ки дар адабиёти навишторӣ аввалин маротиба драматургия асрҳои VI-V пеш аз мелод дар Гретсияи қадим ба вучуд омадааст. Баъдтар дар фарҳанги рус охири асри XVII, аввали асари XVIII театрҳо рушд карданд. Дар Тоҷикистон театри касбӣ солҳои бистуми асри XX ташкил гардида, асарҳои драматургӣ ба миён омаданд, аммо дар байни мардум театрҳои суннатӣ ҳамеша вучуд доштанд. Аввалин маротиба матнҳои намоишии халқиро муҳаққиқи тоҷик Н.Нурҷонов дар маҷмӯаи “Драмаи халқии тоҷик” ба нашр расонидааст. Дар гузашта дар байни мардум дар айёми чашну маросимҳои гуногун аз ҷониби гуруҳҳои махсус дар фазои кушод намоишномаҳои гуногун ташкил карда мешуд. Аз ҷумла, дар айёми баҳору Наврӯз аз ҷониби гуруҳҳои номҳои “Руқубқӯсах” (ё “Кӯсабарнишин”), “Оташафрӯз”, “Мири наврӯзӣ” (ё “Подшоҳи наврӯзӣ”), “Наврӯзхонӣ”, “Ҳоҷӣ Фирӯз”, “Оташафрӯзӣ”, “Тулгардонӣ”, “Бойчечакхонӣ” ва ғ намоишномаҳои махсус пешниҳод мегардид. Драмаҳои адабиёти гуфторӣ, аслан, ҷодарҳаёл ва аския мебошанд, ки тадриҷан ба адабиёти навишторӣ ворид шуданд. Дар Тоҷикистон барои театрҳои лӯхтак аз ҷониби Н. Бақозода, Ф. Тошмуҳаммадов, Ш. Қиёмов, И. Усмон, Н. Аҳмадова, Н. Шарипов ва дигарон намоишномаҳои махсус барои кӯдакону наврасон таҳия гардидааст. Дар ин миён аския (Жанри махсуси гуфтории намоишӣ буда, матне аст, ки аз ҷониби ду нафар ё ду гурӯҳ одамони шӯҳ бо киноя, маҷоз, рамз, тамасхур, ба тариқи саволу ҷавоб сурат мегирад.) низ ҳамчун жанри адабиёти гуфторӣ дар осори адибони касбӣ: Асарҳои Садриддин Айний (масалан, “Дохунда” қисман, “Ятим”), Раҳим Ҷалил

(баъзе ҳикояҳо), Абдусалом Атоев, Аминҷон Шукӯҳӣ (хусусан, дар “Достони Муллолатиф”) ва дигарон каму беш мушоҳида мешавад.

Маълум аст, ки робитаи адабиёти гуфториву навишторӣ яке аз масъалаҳои муҳимтарини фолклоршиносиву адабиётшиносӣ ба шумор меравад, зеро тавассути таҳқиқотҳои амалишуда мавқеи зебоишиносиву арзиши сухани бадеӣ дар ҳаёти мардум муайян карда мешавад. Ин ду адабиёт, аслан, аз замони пайдоиши хат бо ҳам иртиботдоранд ва то кунун ҳамдигарро такмил медиҳанду ғанӣ мегардонанд. Дар ин росто баррасии масоили назарии ҳамбастагии адабиёти гуфторӣ бо адабиёти навишторӣ хеле доманадор буда, имрӯзҳо бештар таваҷҷуҳи муҳаққиқони соҳаро ҷалб менамояд. Бояд гуфт, ки пажӯҳиши тамоми паҳлуҳои масъалаи мавриди назар чун дигар шохаҳои илмӣ беҳиру муфасссал аст, зеро таҳқиқи робитаи адабиёти гуфториву навишторӣ, аслан, пажӯҳиши таърихи инсониятро мемонад. Ва ба андешаи муҳаққиқи тоҷик Д.Раҳимов назар ба дигар илмҳои инсоншиносӣ “Бо адабиётшиносӣ робита ва умумиятҳои фолклоршиносӣ бештар аст. Чунки бисёр жанрҳо, масалан, рубоӣю дубайтӣ, ғазалу маснавӣ, қиссаву ривоят, латифа ва ғайра барои ҳар ду шакли адабиёт муштарак мебошанд. Илова ба ин матнҳои бешуморе аз фолклор ба адабиёти китобӣ ва баръакс аз эҷодиёти шоирони муайян ба адабиёти шифохӣ мегузаранд ва хусусиятҳои фолклорро касб мекунанд...”(11, с.26)

АДАБИЁТ

1. Асрорӣ В., Амонов Р. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик. - Душанбе: Маориф, 1980. - 303 с.
2. Асрорӣ В. Охангҳои халқӣ дар эҷодиёти Рӯдакӣ // Маҷмӯаи илмии институти педагогии ба номи Т.Г. Шефченко. Ҷ. 25, наشري 11, 1958, с. 34-52
3. Айни, С. Куллийет. Ёддоштҳо. Ҷилди 6 [Матн] / С. Айни. - Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1962. - 414 с.
4. Гулрухсор. Девон: Девони ишқу ханда. - Душанбе: Пайванд, 2004. - 958 с.
5. Гулрухсор. Руҳи Бохтар. - Душанбе: Адиб, 1987. - 398 с.
6. Зикаева С. Хусусиятҳои ғоявию бадеии “Хусравнома”-и Шайх Аттори Нишопурӣ. - Душанбе: Адабиёти бачагона, 2007, 220с.
7. Раҳмонӣ Р. Фолклори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ. - Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, 2021. - 543 с.
8. Раҳмонӣ Р., Қосимӣ С.А. Адабиёти гуфтории тоҷикон. - Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С.Айни, 2020. - 352 с.
9. Раҳмонӣ Р. Пайванди адабиёти навишторӣ ва фарҳанги гуфторӣ (Матн) Р. Раҳмонӣ. - Душанбе: ДМТ, 2025. - 599с.
10. Раҳимов, Д. Фолклори тоҷик [Матн] / Д. Раҳимов. - Душанбе: Эҷод, 2009. - 264 с.
11. Раҳимов Д. Фолклори тоҷик. - Душанбе: Эҷод, 2009. -362с.
12. Рӯдакӣ. Шеърҳо / Бо муқаддима, тартиб ва тавзеҳи У. Каримов ва С. Саъдиев. - Душанбе: Ирфон, 1974. - 303.
13. Қосимӣ С.А. Ҷусторҳо андар боби адабиёти гуфторӣ ва навишторӣ (Маҷмӯи мақолаҳо). - Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айни, 2023. - 283.
14. Қосимӣ С.А. Адабиёти гуфторӣ ва адибони тоҷик. - Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айни, 2021. - 135 с.
15. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ. Маснавии Маънавӣ: Дафтари аввал ва дуввум. - Душанбе: Адиб, 2013. - 480с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Зайдуллозода Саида Зайдулло, н.и.ф., дотсенти факултети филологияи тоҷики ДДОТ ба номи С.Айни. тел: 988.08.82.45; mail: zikaeva_1982@mail.ru

Сведения об исследователе: Зайдуллозода Саида Зайдулло, кандидат филологических наук, доцент факультета таджикской филологии ТГПУ имени С. Айни. тел: контактный номер; e-mail: zikaeva_1982@mail.ru

Information about the researcher: Zaidullozoda Said Zaidullo, PhD in Philology, Associate Professor at the Faculty of Tajik Philology of the S. Ayni Tajik State Pedagogical University. Phone: (Contact Number); e-mail: zikaeva_1982@mail.ru

**МАЗМУН ВА МУНДАРИЧАИ ДОСТОНИ «ҲАФТ БАЗМИ НҶШИНРАВОН БО
БУЗУРГМЕХР»-И «ШОҲНОМА»-И АБУЛҶОСИМ ФИРДАВСӢ**

Изатзода З.Т.

**Донишкадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон
ба номи Мирзо Турсунзода**

Муаллиф дар ин мақола мазмун ва мундариҷаи достони «Ҳафт базми Нӯшинравон бо Бузургмеҳр»-ро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Нигорандаи мақола, қабл аз он ки ба таври мустаким ба таҳлилу баррасии мазмуну мундариҷаи достони мавриди назари худ пардозад, нахуст перомони дostonҳои мавҷуд дар таърихи адабиёти форсии тоҷикӣ, манобеи дoston ва заминаҳои зуҳури Бузургмеҳр баҳс ороштааст.

Муаллиф дostonи подшоҳии Анӯшервонро аз нигоҳи матлаб ба ду давра: то омадани Бузургмеҳр ба дарбори Нӯшинравон ва баъди ба дарбор омадани Бузургмеҳр дастабандӣ намуда, ҳамзамон таъсири ӯро бо далелҳо дар беҳсозии авзои сиёсӣ иҷтимоии ҳукмронии Анӯшервон нишон медиҳад. Ҳамчунин, муаллиф дар идомаи баҳси худ қиссаҳои, ки Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ба Бузургмеҳр бахшидааст, ба ду гурӯҳ ҷудо намудааст, ки гурӯҳи якумро андарзҳои Бузургмеҳр ташкил додаанд ва гурӯҳи дуюмро қиссаҳои дар бар гирифтаанд, ки аз заковатмандию донишмандии Бузургмеҳр иборат мебошанд.

Дар қисмати асосии баҳси худ муаллиф силсилаи мавзӯҳои андарзии Бузургмеҳрро, ки дар ҳафт базми Нӯшинравон бо мӯбадону дарбориёну сарони сипоҳиён ироа гардидаанд, чунин табақабандӣ кардааст: 1) мазмунҳои асосии ахлоқӣ, мавзӯи шоҳ ва хидматгузории вай; 2) масъалаи тақдир ва сазо кӯшиши инсон, баҳусус инсонии волоқирдор; 3) фазилатҳои ахлоқӣ ва тарбияи арзишҳо; 4) насихат аз оини шоҳон; 5) ду насихат аз оини шоҳон ва ду гурӯҳи айбҳо; 6) мазмунҳои ахлоқии гуногун ва моҳияти шӯғли муншигарии дарбор; 7) фарди дарборӣ дар муносибат ба хидматгузории подшоҳ.

Дар натиҷа, муаллиф ба чунин хулоса омадааст, ки Фирдавсӣ дар ин дoston намунаи ҳақими ормониро нишон додааст, ки новобаста аз ҷавонии худ, бо нури андешаҳои худ роҳи фармонравоеӣ ҷомеаи хешро равшанӣ бахшидааст. Ба таври кулӣ, моҳияти андешаҳои ахлоқии Бузургмеҳрро тавсифи қудрати инсонӣ ташкил медиҳанд ва он дар дониш нухуфта аст ва нури ин дониш бо ҳикмат, муҳаббати осмонӣ бештар аз ҳар чиз хости инсон аст.

Калидвожаҳо: Абулҷосим Фирдавсӣ, «Шоҳнома», Нӯшинравон, Бузургмеҳр, мавзӯ, ахлоқ, суннат, панд, андарз, андарзнома.

**СОДЕРЖАНИЕ ПОЭМЫ «СЕМЬ СОБРАНИЙ НУШИНРАВАНА С БУЗУРГМЕХРОМ»
ИЗ «ШАХНАМЕ» АБУЛКАСИМА ФИРДАВСИ**

В данной статье автор анализирует и рассматривает содержание рассказа «Семь собраний Нушинравана с Бузургмехром». Автор статьи, прежде чем непосредственно проанализировать содержание рассматриваемого рассказа, сначала рассмотрел существующие в истории таджикской персидской литературы сюжеты, источники рассказа и предысторию появления Бузургмехра.

Автор делит историю правления АнушERVана на два периода: до прибытия Бузургмехра ко двору Нушинравана и после прибытия Бузургмехра ко двору. Также, в продолжение своей аргументации, автор разделил рассказы, посвященные Бузургмехру Фердавси в «Шахнаме», на две группы: первую группу составили назидания Бузургмехра, а во вторую группу вошли рассказы, повествующие об изобретательности и знаниях Бузургмехра.

В основной части своего рассуждения автор классифицировал ряд традиционных тем Бузургмехра, которые были представлены в семи партиях Нушинравана с мобадами, придворными и военачальниками.

В результате автор пришел к выводу, что в этом рассказе Фирдоуси показал пример мудрого интеллектуала, который, несмотря на молодость, освещал светом своих мыслей путь правителей своего общества. В целом, суть нравственных мыслей Бузургмехра заключается в описании человеческой силы и заключается в знании.

Ключевые слова: Абулкасим Фирдавси, «Шахнома», Ношинравон, Бузургмехр, тема, этика, традиция, наставление, андарз, андарзнаме.

CONTENTS OF THE POEM "SEVEN MEETINGS OF NUSHINRAVAN WITH BUZURGMEHR" FROM "SHAHNAMEH" BY ABULQASIM FERDOWSI

In this article, the author has analyzed and examined the content of the story "Seven Celebrations of Nooshin Ravan with Bozorgmehr." Before directly analyzing and examining the content of the story in question, the author of the article first examined the stories in the history of Persian literature, the sources of the story, and the background of Bozorgmehr's emergence.

The author divides the story of Anusharvan's reign into two periods: before Bozorgmehr entered the court of Noushin Ravan and after Bozorgmehr entered the court. The author also, continuing his argument, divided the stories that Ferdowsi dedicated to Bozorgmehr in "Shahnama" into two groups, the first group consisting of Bozorgmehr's characters and the second group consisting of stories about Bozorgmehr's intelligence and knowledge.

In the main part of his discussion, the author has categorized the series of traditional themes of Bozorgmehr, presented in the seven meetings of Noushin Ravan with the Movads, courtiers, and army leaders.

As a result, the author concluded that Ferdowsi has shown in this story an example of a wise intellectual who, regardless of his youth, has illuminated the path of the rulers of his society with the light of his thought. In sum, the essence of Bozorgmehr's moral thoughts is the description of human power and lies in knowledge, and the light of this knowledge with wisdom is heavenly love more than anything else.

Keywords: *Abulqasim Ferdowsi, "Shahnameh", Nushinravan, Buzurgmikhr, theme, ethics, tradition, instruction, andarz, andarznoma.*

Яке аз андарзнамаҳои машҳури «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ достони «Ҳафт базми Нӯшинравон бо мӯбадон ва Бузургмехр» мебошад. Ҳам Анӯшервон (Нӯшинравон) ва ҳам вазири фозили ӯ – Бузургмехр аз шахсиятҳои маъруфи адабиёти классикии форсии тоҷикӣ буда, дар бештари маврид исми онҳо дар радифи якдигар ёд мешаванд. Дар манобеи таърихӣ адабӣ дар бораи шахсияти Бузургмехр ва панду андарзҳои ӯ маълумоти зиёд оварда шудааст. Аз ҷумла, Холиқии Мутлақ қайд менамояд, ки қариб аксари қиссаҳоеро, ки Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» дар бораи Бузургмехр овардааст, аз қабилӣ «Ҳоби Нӯшинравон ва овардани Бузургмехр» (дар Саолибӣ), «Ҳафт базми Нӯшинравон бо мӯбадон ва Бузургмехр» (дар «Ниҳоят-ул-араб»), «Андарзи Бузургмехр ба Нӯшинравон» («Ёдгори Бузургмехр» ба забони паҳлавӣ), «Ривояти шатранҷ ва нард» (дар Саолибӣ), қиссаи «Ҳашм гирифтани Нӯшинравон бар Бузургмехр» (дар Саолибӣ), ривояти «Дурчи сарбаста» (дар Саолибӣ) ва панду андарзҳои Бузургмехр (дар «Ниҳоят-ул-араб» ва «Ҷун-ул-ахбор») дар сарчашмаҳои муайян ёд шуда мухтасар нақл шудаанд [11, с. 31].

Албатта, аз муҳтавои дoston дарк карда мешавад, ки Фирдавсӣ аз ҳамаи ин манобеъ ба қадри зарурӣ огоҳӣ дошта, аз онҳо истифода кардааст. Вале чунин менамояд, ки онҳо нияти эҷодии ӯро қонеъ накардаанд. Зеро дар тасвири Бузургмехр ва муносибати Анӯшервон бо ӯ Фирдавсӣ шеваи ба худ хосси тасвирро пеш гирифтааст, ки аз ниёзи шоҳ ба мушовири хирадманд иборат мебошад. Дар натиҷа, шахсияти Бузургмехр дар паҳлуи Анӯшервон ҳамчун вазири оқилу фарзона, донишманду ботадбир, ҳақими тавонону роҳнамо ва хирадманд боз ҳам ба шарофати «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ умри ҷовидона ёфтааст.

Фирдавсӣ, ки дар мавриди шоҳон ва низомии ҳукмронии онҳо бо равиши дебочаи «Шоҳнома» хирадро довар мегирад ва низомии хирадмандонаро писандидаву ҷонибдорӣ менамояд, ҳамаи муваффақиятҳои Анӯшервонро бо хирадмандии ӯ алоқаманд медонад. Вале ин хирадмандии Анӯшервон, ки бино ба эътиқоди зардуштӣ, аз оғоз дар ниҳоди ҳар кас гузашта шудааст ва мутобиқи ҳамин эътиқод ниёз ба такмил дорад, ба шарофати ҳақиме чун Бузургмехр такмил ёфтааст.

Достони подшоҳии Анӯшервонро аз нигоҳи матлаб метавон ба ду давра тақсим намуд. Давраи аввал то омадани Бузургмехр ба дарбори Анӯшервон. Ин давра пур аз низоъ ва ҷангу кашмакашиҳо мебошад. Дар давраи дувум, баъд аз он ки Бузургмехр ба дарбор меояд, авзоъ ранги дигар гирифта, ҷойи ҷангу набард ва ситезкорию ҷаҳолатро панду андарз, ҳикмату фалсафа, рою тadbир, илму дониш ва созандагию эҷодкорӣ мегирад. Дар кори идораи давлат ва кишвардорию раиятдорӣ подшоҳ аз роҳи хирад меравад, ки дар натиҷа ҳукумати адлу дод ҳосил мешавад.

Қиссаҳоеро, ки Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ба Бузургмехр бахшидааст, метавон ба ду гурӯҳ чудо намуд. Гурӯҳи якумро андарзҳои Бузургмехр ба монанди «Ҳафт базми Нӯшинравон бо мӯбадон ва Бузарҷмехр» [9, с.162-199] ва «Панд додани Бузарҷмехр Нӯшинравонро» [9, с. 273] ташкил додаанд. Ҳамчунин, нақши Бузургмехр дар қиссаи «Пурсиши мӯбадон аз Ҳурмузд ва посух додани он» ҳам назаррас аст [9, с. 432]. Гурӯҳи дуюмро қиссаҳои дар бар гирифтаанд, ки аз заковатмандию донишмандии Бузургмехр, раҳ ёфтани ӯ ба муаммоҳои сарбаста ва кушодани онҳо иборат мебошанд. Қиссаҳои «Гузоридаи Бузарҷмехр хоби Кисроро», «Андар фиристодани Ройи Ҳинд шатранҷро назди Нӯшинравон», «Сохтани Бузарҷмехр нардро ва фиристодани Нӯшинравон ӯро ба Ҳинд», «Ҳашм гирифтани Нӯшинравон бар Бузарҷмехр ва банд намуданаш», «Фиристодани Қайсар дурчи сарбаста ва раҳой ёфтани Бузарҷмехр ба гуфтани рози он», «Лашкар кашидани Кисро ба Рум ва вом гирифтани аз бозоргонон» аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Дар «Шоҳнома» бори нахуст аз Бузургмехр дар қиссаи «Хоб дидани Нӯшинравон ва ба даргоҳ омадани Бузарҷмехр» [9, с. 153-162] сухан ба миён омадааст. Тавре ки аз мазмуни қисса бармеояд, сабаби ба дарбор омадани Бузургмехр аз ниёзмандии Анӯшервон сар задааст. Ӯ хоб мебинад, ки хангоми май нӯшиданиш гуросе низ аз ҷоми ӯ май менӯшад. Таъбири хоби ӯро Бузургмехр мекушояд. Анӯшервон аз дониши Бузургмехр дар ҳайрат монда, ба ӯ инъомҳои зиёд медиҳад ва амр медиҳад, ки номашро дар бари мӯбадони роҳнамо бар девон сабт намоянд. Шоир қайд мекунад, ки аз ин ба баъд бахти Бузургмехр рӯз ба рӯз афзун ёфтаву дили шоҳон бар ӯ саҳт шодмон гаштааст.

Дар поёни ҳамин қисса шоир бо мақсади пайваст намудани он бо қиссаи навбатӣ қайд мекунад, ки Анӯшервон ба адлу дод ҳукмронӣ намуда, дар ҳар боб дониши фаровон андӯхта, боз ҳам ташнаи илму дониш будааст. Аз ин рӯ, дар дарбораш ҳафтод донишмандро ҷамъ оварда, дар фароғат аз кори салтанат, бо эшон аз ҳар боб суҳбат меоростааст. Бузургмехр дар байни ин мӯбадони донишманд илму дониши зиёд андӯхта, бо фазлу дониш аз онҳо пешӣ мегирад. Баъди ин Фирдавсӣ ҳафт базми Анӯшервонро бо мӯбадон ва Бузургмехр меорад, ки мутобиқи матлаби мавриди назар дар «Шоҳнома» нахустин панду андарзҳои Бузургмехр мебошанд.

Моҳият ва мавқеи ҳафт базми Анӯшервон бо мӯбадон ва Бузургмехр аз он иборат аст, ки Фирдавсӣ намунаи ҳаками ормониро нишон додааст, ки ба ҷавонии худ нигоҳ накарда, бо нури андешаҳои худ роҳи фармонравоеӣ ҷомеаи хешро равшанӣ бахшидааст. Анӯшервон дар ин ҳафт базм нахуст пурсишкунанда ва барномагардонанда аст, ки ҳозиринро низ ба савол додан ба таҳрик меорад. Бузургмехр ба суолу пурсишҳо ҷавобҳои мушаххасу дақиқ ва қонёкунанда медиҳад. Бо гузашти ҳафтаҳо ҳалқаи мушовирон густариш меёбад ва ҳамаи бузургони кишварро дар бар мегирад, аммо дар поён ҳама хомӯш мемонанд ва ба суханони Бузургмехр гӯш медиҳанд. Бузургмехр бо суханон ва посухҳои, ки эътироз намеёбанд, бартарии худро бар дигар мушовирон ба исбот мерасонад.

Бузургмехр дар гуфторҳои худ дар базмҳо ба мавзӯ ва масъалаҳои гуногун ишора кардааст. Дар базми якум пояҳои ахлоқии шахс дар шакли суханони кӯтоҳ омадааст. Инҳо сифатҳои ба мисли кӯтоҳбаёнӣ, ҳунармандӣ, хирадмандӣ, донишмандӣ, додгарӣ, парҳезгорӣ, фурутанӣ, ростӣ дар муқобили бисёргӯӣ, бекорӣ, нодонӣ, қачрафторӣ, озмандӣ, дурӯғгӯӣ, ҳавасбозӣ ва ниҳоят, тан додан ба тақдир ва вобаста намудани рӯйдодҳои ҳаёти инсонӣ бо хости Яздон мебошанд. Моҳияти андешаҳои ахлоқии Бузургмехрро дар ин маврид неруи инсон ташкил медиҳад, ки дар ҳаёт бо вазъиятҳои гуногун дар набард буда аз дониш баҳра гирифта аст. Самараи ин дониш ростӣ ва роҳест ба сӯйи Худо, яъне мақсади ниҳонии ҳар инсон. Ба ин тартиб инсоне ҳосил мешавад озод аз ҳавас, соҳиби гуфтору кирдори нек ва беозор.

Дар базми дуҷум андешаҳои Бузургмехр ба тариқи саволу ҷавоб оварда шудааст. Пурсиши нахуст аз тақдир оғоз мешавад. Ҷавоби Бузургмехр ин аст, ки инсон ёроӣ бо тақдир набард карданро надорад. Мешавад, ки инсонӣ ори аз ахлоқ соҳиби чизе шавад, вале дигаре бо кӯшишу ранҷ низ аз ба даст овардани он очиз аст. Пурсишҳои дигар низ дар меҳвари тақдири инсонӣ матраҳ шуда, аз ҳамин нигоҳ ба онҳо ҷавоб гардонда шудааст, ки дар умум, аз бисту ду пурсишу посух иборатанд. Бузургмехр ба ҳар савол ҷавобҳои қонеъкунанда медиҳад ва рафта-рафта аз ҷавобҳои ӯ дар ниҳоят, сифатҳои волотарини инсоне ҳосил мегарданд, ки аз ҳама гуна кӯшиш сар наменпеҷад ва сабру шикебой пеша кардааст. Инсонӣ мазкур шахсе мебошад, бо сифатҳои кӯшишкунанда, охистараву карим, фуроғтан, ҷӯянда, бар айби худ қоиладор, бурдбор, ростандеш, бахшандаи гуноҳ, бе ҳавою ҳавас, бахшандаи беминнат, дур аз гуноҳ, боандеша, яздоншинос, додгар, ба ғаму ғусса бурдбор ва амсоли инҳо.

Дар базми сеюм Бузургмехр дар ибтидо дарси худро меғӯяд ва сипас ба пурсишҳои мӯбад ҷавоб медиҳад. Фирдавсӣ дар ин ҷо низ аз ду равиши баёни андеша истифода намудааст: нақл ба тариқи гуфтор ва сипас додани посухҳо ба пурсишҳо. Дарси Бузургмехр аз таърифи васеътарин мазмунҳои ахлоқие иборат мебошад, ки дар базми яқум ироа намудааст. Онро метавон ба се қисм ҷудо намуд: фаро хондан ба пояҳои асосии ахлоқӣ, ки аз хирадмандӣ, бахшандагӣ, ростӣ, хушнудӣ ва шикебой иборат мебошанд; ду андарзе, ки ба тариқи адабӣ оварда шудаанд, яъне панҷ омили фазилату тақво (рою фарҳанг, озмоиши ёр ҳангоми қор, ба ростӣ дил ниҳодан ва зӯрмандӣ бо савбӯ кӯшиш); панҷ одати хирадманд (хирадмандӣ, қаноатмандӣ, умед набастан ба нобуданиҳо, осоиш аз ранҷ ва аз сахтӣ ҳаросон нашудан) ҳафт рафтори нодон (беҳуда ҳашм овардан, қушодани ганҷ ба носазо, яздонношиносӣ, ифшоғари роз, гуфтори бесуд, эминии ноустувор ва ба бешармию дурӯғ рӯй овардан). Қисмати охир даъват мебошад ба доништа сухан гуфтан.

Дар қисмати суолу ҷавоб бошад, ғараз аз шаш пурсиши мӯбад ошқор кардани арзишҳои ахлоқии Бузургмехр мебошад. Мисли ин, ки: ҳар кӣ хиради хешро аз Худованд дарёфт накардааст, яъне, аз хираду дониш ва оину дин бебаҳра аст, ҳар ҷӣ диловар бошад ҳам, сазовори марг аст; он ки бар забони худ ниғаҳбон аст, пирӯз аст; бе кӯшиш наметавон ба чизе даст ёфт.

Дар базми чаҳорум Анӯшервон боз мушовирону бузургони дарборро гирд меорад. Муҳтавои ин маҷлис дар бораи подшоҳ ва вижагиҳои рафториву ахлоқии ӯст. Ин бор пурсишгар худӣ шоҳ аст. Ӯ аз ҳозирин талаб менамояд, ки дар бораи аслу насабу наҷод, фарҳангу дод, ойини шохиву тоҷдорӣ ва оғозу фарҷоми саодатмандони олам сухан гӯянд. Ҳар кас ба андозаи дониши хеш ибрази назар мекунад, вале шоҳ қонеъ намегардад ва аз Бузургмехр дархост мекунад, ки андешаҳои худро перомунӣ масоили мазкур баён намояд.

Бузургмехр дар ин навбат тарзи матлабҳои худро тағйир дода, аслан дар хусуси рафтори шахси шоҳ ва атрофиёни ӯ изҳори назар мекунад. Андешаҳои Бузургмехрро дар ин маврид метавон як навъ насихат аз ойини шоҳон номид. Зеро онҳо ҳама ба шоҳ тавсия шудаанд. Ҳақим аз подшоҳ даъват ба амал меорад, ки ҳамеша дар пайи доништан бошад, зеро пирӯзии сиёсии ӯ ба рафтори ахлоқиаши алоқамандӣ дорад. Аз ҷумла, даъват шудааст, ки шоҳ парҳезғор, яздонпараст, хирадпеша, ростгӯй, додгустар, донишомӯз ва соҳиби амсоли ин хислатҳо бояд бошад.

Дар ҳамин базм чанд матлабе дар хусуси тарбияи фарзанд омадааст, аз қабилӣ афзудани меҳри хеш ба онҳо, ба эшон қушодани рӯйи ганҷ, дониш омӯзонидан ва дур намудани бадахлоқон аз ҳамнишинӣ бо онҳо. Сипас, ба шоҳ пешниҳод карда шудааст, ки шахсони зиндонии аз карда пушаймон ва ба Занду Уст рӯовардари фармони Яздон озод карда, рӯйи заминро аз баднаҷоду бадғавҳарон, шахсони шӯху шум тоза намояд. Ҳамзамон, бо фарҳанг сипоҳдорӣ намуда, душмани ошқоршударо пеш аз нерӯ гирифта, дарҳол бояд нест кард.

Дар базми панҷум мӯбадон бо пешвои онҳо – Ардашер, бузургони сипоҳ, муншии дарбор – Яздгирд, ситорашиносону донишмандон ва ҳақимон гирди шоҳ ҷамъ меоянд. Ин бор шоҳ пешниҳод мекунад, ки дар мавзӯи динӣ яздон ва қамолӣ тахти шоҳӣ сухан ба миён ояд. Ба ин маънӣ, ки аз қамолӣ шоҳ динӣ Яздон бо нерӯ ва тахти шоҳӣ бенуқсон гардад. Ардашер назари худро бо ҳафт матлаб ибраз намуда, сифатҳоеро бармешуморад, ки подшоҳӣ некро ҳосил мекунад [9, с. 189-190]. Пас аз ӯ Яздгирд симои подшоҳӣ некро бо чанд матлаби дигар пурра намуда, ба шоҳ сифати “донишпазир”-ро нисбат медиҳад. Чун навбт ба Бузургмехр мерасад,

дах одоби ахлоқиро барои даҳ гурӯҳи чома бармешуморад ва бо дуое барои Анӯшервон маҷлисро ба поён мебарад.

Дар базми шашум, ки онро Анӯшервон бо бузургону мӯбадон ва Бузургмеҳр доир мекунад, се шахсият аз Бузургмеҳр пурсиш мекунад. Мӯбад аз чизе пурсон мешавад, ки аз ҳад зиёди он ба кас зиёновар аст, вале боз чизе ҳам ҳаст, ки афзоиши андаки он ҳам сазовор аст. Бузургмеҳр ба хӯрок ва кирдори нек ишора мекунад [9, с. 193]. Муншӣ аз се айби пинҳон пурсон мешавад. Ҷавоби Бузургмеҳр “аз пайи озори дигарон будан, таҳаммули аз худ бузургтару хурдтарро надоштан, зиёда сухан гуфтан” мебошад [9, с. 193-194]. Ниҳоят, мӯбади бузург дар хусуси роҳҳои бароварда шудани орзуву омол пурсон мешавад. Бузургмеҳр ба ин пурсиш ҷавоби тӯлоние медиҳад, ки як қисми суханони ӯ бо гуфторҳои базмҳои пешин, аз қабili неку бад, хираду дониш, гузидани пеша, яздонпарастӣ тақрор меёбанд, вале дӯстӣ, рафтор дар ҷанг, аҳкоми гуфтори нек, одоби хӯрдану ошомидан аз мавзӯҳои нав мебошанд [9, с. 194-197].

Дар поёни гуфтори худ Бузургмеҳр ба ситоиши шуғли дабири пардохта, имтиёзҳои хусни онҳоро баён намудааст [9, с. 197-198]. Дар ин ҷо Бузургмеҳр қайд мекунад, ки аз омӯзиши касби дабири шахс аз ҳама нуқсу камбудихо оғашта, сазовори тахт мегардад.

Базми ҳафтумини Анӯшервон бо донишмандону мӯбадон, сарони сипоҳ ва иштироки Бузургмеҳр барпо карда мешавад. Бузургмеҳр дар ҳузури доноён ба саволҳои шоҳ дар бораи одоби хидмат ва парастии шоҳ андешаҳои худро баён карда, вазифаҳои хидматгузори дарбориро перомунӣ муносибатҳои онҳо бо шоҳ як-як баён менамояд. Чунончи: фармонбарӣ ба шоҳ, оқибати сарпечӣ аз фармонҳои шоҳ, нигоҳ доштани ҳадди хеш дар назди шоҳ, бадгӯӣ накардан аз хешони шоҳ дар назди ӯ, дурӯғ нагуфтан ва амсоли ин.

Ҳамин тавр, агар силсилаи мавзӯҳои андарзии Бузургмеҳр, ки дар ҳафт базми Анӯшервон бо мӯбадону дарбориёну сарони сипоҳиён ироа гардидаанд, ба тартиб номбар шаванд, чунин тартиб ба даст меояд: 1) мазмунҳои асосии ахлоқӣ, мавзӯи шоҳ ва хидматгузори вай; 2) масъалаи тақдир ва саъю кӯшиши инсон ва инсони волокирдор; 3) фазилатҳои ахлоқӣ ва тарбияи арзишҳо; 4) насихат аз оини шоҳон; 5) боз ду насихат аз оини шоҳон ва ду гурӯҳи айбҳо; 6) мазмунҳои ахлоқии гуногун ва моҳияти шуғли дабири; 7) фарди дарборӣ дар муносибат ба хидматгузори подшоҳ.

Аз мавзӯҳои пандуахлоқии ироашудаи қитъаҳои мазкур ошкору пайдост, ки мақсади шоир тарбияи ахлоқии муҳити дарборӣ, аз шоҳ то хидматгузори қатории он, мебошад. Бузургмеҳр дар муҳити дарбор, дар байни мӯбадону хирбадон ва дастуру дабирон ҳамчун ҳаким ташаккул ёфта, нисбат ба атрофиёни худ ба маърифати моҳияти мақоми шоҳ ва дарбор, ки дар сохтори ҷамъияти табақотӣ аз худ ҳокимият – салтанатро муаррифӣ менамоянд, мерасад. Сипас, шоир мутобиқ ба консепсияи худ, ки хирадро асоси адлу дод медонад, ба воситаи базмҳои барпонамудаи Анӯшервон бо мӯбадону Бузургмеҳр барои баёни андешаҳои худ фазои муносиб сохта, онҳоро аз номи ҳаким ироа менамояд. Шоир бо ин мақсад, аввал пояҳои асосии ахлоқиро мутобиқ ба дину оини ниёгон, ки аз хиради инсонӣ ва таҷрибаи рӯзгор гузаронида шуда, арзишҳои ҳаётӣ соҳиб гардидаанд, баён менамояд ва ботадрич, аз як базм то ба базми дигар, барои ибрази мақсади асосии худ наздик шудан мегирад. Анӯшервон, ки мутобиқ ба муҳтавои китъаи “Гуфтор андар ситоиши хирад” [7, с. 26-28], хирадро ба худ дастур ва ба воситаи он аз носазо дур гирифтааст, ба гуфтори донандагон роҳ ҷуставу дар пӯёи он аст ва пайваستا дар тааллум мебошад, ба чунин як ҳакиме чун Бузургмеҳр эҳтиёҷ пайдо намудааст. Аз ин рӯ, ӯ дар ҳар базм барномагардони асосии мавзӯҳо буда, андешаҳои ахлоқии Бузургмеҳрро мувофиқи мақсадҳои хеш меёбад ва аз онҳо баҳраманд мегардад.

Агар базмҳои Анӯшервон бо мӯбадону Бузургмеҳр ҷамъбаст карда шаванд, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки моҳияти андешаҳои ахлоқии Бузургмеҳрро тавсифи қудрати инсонӣ ташкил медиҳанд ва он дар дониш нухуфта аст ва нури ин дониш бо ҳикмат, муҳаббати осмонӣ бештар аз ҳар чизи дигаре хости инсон аст. Дониш дар густариши худ дар қудрат аст, вале пеш аз ин бояд дар дурустию ростӣ таҳқиқ ёбад. Ҳадафи ниҳони кирдори дуруст даст ёфтан бар зидди марг аст, ки ҳамаро ба коми худ фуру мебарад, вале баландовозагӣ танҳо сифати инсони хирадманд боқӣ мемонад.

АДАБИЁТ

1. Андарзи «Шоҳнома»; мураттиб, муфассири луғат ва муаллифи сарсухан Маҳадов Мазорӣ. – Душанбе: Адиб, 1994. – 112 с.
2. Андарзномаи Фирдавсӣ; таҳия ва тадвин аз Зоҳир Аҳрорӣ ва Камол Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 272 с.
3. Браун, Эдуард. Таърихи адабиёти Эрон. Аз Фирдавсӣ то Саъдӣ. Тарҷума ва ҳавошии Фатҳуллоҳ Мучтабой. – Техрон, 1341. – 447 с.
4. Диловаров, М. Пандномаи Бузургмехр // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷ.2., Душанбе, 1989. С. 524-525.
5. Насриддин, А. Ҳафт базми хирад ва озодагӣ // Чихил мақола. – Хучанд: Ганҷинаи сухан, 2007. – 578 саҳ. – С. 278-322.
6. Ривоёти паҳлавӣ. Матне ба забони форсии миёна (паҳлавии сосонӣ); тарҷумаи Ҷамшед Мирфаҳрой. – Техрон: Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1367. – 268 с.
7. Сино, Абӯалӣ. Пирӯзнома; бо таҳриру такмил ва тавзеҳоти Хусейнзода Шарифҷон, Шарифов Худой. – Душанбе: Маориф, 1980. – 104 с.
8. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ. 7. – Душанбе: Адиб, 1989. – 656 с.
9. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ. 8. – Душанбе: Адиб, 1990. – 615 с.
10. Фирдавсӣ, Абулқосим. Шоҳнома. Ҷ. 9. – Душанбе: Адиб, 1991. – 480 с.
11. Холиқии Мутлақ. Аз «Шоҳнома» то «Худойнома» (ҷусторе дар маъхази мустақим ва ғайримустақими «Шоҳнома»). – Эрон, 2009. – 106 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Изатзода Зулайхо Тоир – номзади илмҳои филологӣ, дотсент, муовини ректор оид ба корҳои тарбия ва иҷтимоии Донишқадаи давлатии фарҳанг ва санъати Тоҷикистон ба номи М.Турсунзода. **Нишонӣ:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, хиёбони Борбад 73 а. E-mail: izatzodaz@bk.ru

Сведения об авторе: Изатзода Зулайхо Тоир – кандидат филологических наук, доцент, проректор по воспитательной работе Таджикского государственного института культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде. Адрес: 734055, Республика Таджикистан, город Душанбе, пр.Борбад 73 а. E-mail: izatzodaz@bk.ru

Information about the author: Izatzoda Zulaikho Toir – candidate of philological sciences, vice-rector for educational work of the Tajik State Institute of Culture and Arts named after Mirzo Tursunzada, Address: 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 73a Borbad ave.. E-mail: izatzodaz@bk.ru

УНСУРҲОИ ВОҶЕИЯТНИГОРӢ ДАР АШӢОРИ АСКАР ҲАКИМ

Қаҳорзода М.В.

Донишгоҳи байналмиллалӣи забонҳои хориҷии Тоҷикистон

ба номи Сотим Улугзода

Дар мақолаи мазкур ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии воқеиятшиносӣ дар шеърӣ ғиноии муосири тоҷик мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифта, саҳми Аскар Ҳаким дар ташаккули ин раванд барҷаста нишон дода шудааст. Дар тақя ба андешаҳои адибон ва муҳаққиқони маъруф нишон дода шудааст, ки ҷӣ гуна воқеанигорӣ, тасвири лаҳзаҳои воқеии зиндагӣ, ҳодисаҳо ва таҷрибаи шахсии шоир ба шеърӣ ғиноӣ нерӯ бахшида, арзиши иҷтимоии онро баланд мебардорад. Таъкид мегардад, ки воқеанигорӣ дар шеър ба инъикоси воқеаҳои зиндагӣ маҳдуд нашуда, ҳамчун воситаи пуриктидори тасвири ҳолатҳои руҳӣ, таҷрибаи шахсӣ, арзишҳои иҷтимоӣ, мушкilot ва дард ба қор меравад.

Исбот мегардад, ки усули воқеанигорӣ муҳимтарин хислати шеърӣ ғиноии муосир мебошад, ки фарқияти назарраси онро дар муқоиса бо шеърӣ классикӣ нишон медиҳад. Муаллиф бо нишон додани воқеанигорӣ ба оҳанг, мазмун, шакл ва таъсирбахшии бадеии шеър, ҳулоса мекунад, ки дар ташаккули назарияи шеърӣ вукуъгароии тоҷик Аскар Ҳаким ҳамчун шоир ва муҳаққиқ нақши муҳим бозида, бо эҷодиёти худ роҳи тозае дар рушди бадеияти шеър ифтидох намудааст.

Ин пажӯҳиш ҳамчун сарчашмаи илмӣ метавонад барои таҳқиқи минбаъдаи шеърӣ муосири тоҷик ва равияҳои нави воқеиятшиносӣ хидмат намояд.

Калидвожаҳо: Аскар Ҳаким, шеърӣ ғиноӣ, воқеиятшиносӣ, унсурҳои реалистӣ, сюжет, тасвир, воқеа, шеърӣ тасвирӣ, қаҳрамони лирикӣ, реализм, анъанаҳои шеърӣ.

ЭЛЕМЕНТЫ РЕАЛИЗМА В ПОЭЗИИ АСКАРА ХАКИМА

В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты реализма в современной таджикской лирической поэзии, при этом особо подчёркивается вклад Аскара Хакима в формирование этого направления. Опираясь на взгляды известных писателей и исследователей, показано, как реализм, изображение реальных моментов жизни, событий и личного опыта поэта придаёт лирической поэзии силу и повышает её общественную ценность. Подчёркивается, что реализм в поэзии не ограничивается отражением жизненных событий, а служит мощным средством изображения душевных состояний, личного опыта, социальных ценностей, проблем и боли.

Доказывается, что метод реализма является важнейшей чертой современной лирической поэзии, которая существенно отличает её от классической поэзии. Автор, демонстрируя влияние реализма на мелодику, содержание, форму и художественное воздействие стиха, приходит к выводу, что Аскар Хаким как поэт и исследователь сыграл важную роль в становлении теории реалистической таджикской поэзии, своим творчеством открыв новый путь в развитии поэтического искусства.

Настоящее исследование может служить научным источником для дальнейшего изучения современной таджикской поэзии и новых направлений реализма.

Ключевые слова: Аскар Хаким, лирическая поэзия, реалистическое изображение, элементы реализма, сюжет, художественный образ, событие, художественная поэзия, лирический герой, реализм, поэтические традиции.

ELEMENTS OF REALISM IN THE POETRY OF ASKAR HAKIM

This article examines the theoretical and practical aspects of realism in contemporary Tajik lyric poetry, with particular emphasis on Askar Hakim's significant contribution to the formation of this trend. Drawing on the views of well-known writers and researchers, it demonstrates how realism—the depiction of real moments of life, events, and the poet's personal experience—imbues lyric poetry with strength and elevates its social value. It is emphasized that realism in poetry is not limited to reflecting life events; it serves as a powerful tool for portraying psychological states, personal experience, social values, problems, and pain.

It is proven that the method of realism constitutes the most important characteristic of modern lyric poetry, clearly distinguishing it from classical poetry. By illustrating the influence of realism on the melody, content, form, and artistic impact of verse, the author concludes that Askar Hakim, both as a poet and as a researcher, played a crucial role in the development of the theory of realist (vuqu'garoi) Tajik poetry. Through his creative work, he opened a new path in the evolution of poetic art.

The present study can serve as a scientific source for further research into contemporary Tajik poetry and emerging directions of realism.

Keywords: *Askar Hakim, lyric poetry, realistic depiction, representation, elements of realism, plot, artistic image, event, artistic poetry, lyric hero, realism, poetic traditions.*

Муқаддима. Бо ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ барои адабиёти тоҷик марҳилаи нав оғоз гардид. Нақши шоирон дар ин давра барои баланд бардоштани ҳисси худшиносии миллӣ, эҳёи арзишҳои фарҳангӣ басо созгор маҳсуб меёбад. Шоирон бо эҷоди ашъори ватандӯстона, тарғиби ҳуввияти миллӣ ва инъикоси ормонҳои миллат дар таҳкими пояҳои истиқлол саҳми калон гузоштанд. Яке аз вазифаҳои шоирони замони истиқлол дар баробари навиштани шеъри дорои мазмуни баланд, инчунин, тавасути он баланд бардоштани ҳисси масъулиятшиносӣ, ҳифзи арзишҳои маънавии ҷомеа ва ба ин васила бедор намудани ҳуввияти миллии мардуми кишвар ба шумор меравад.

Аскар Ҳаким ҳамчун шоир дар рушди илми адабиётшиносии тоҷик хизматҳои зиёд кардааст. Аз ҷумла, хусусиятҳои хоси шеъри ғиноии тоҷикро муайян намуда, ба масъалаи тасвири симои шахсияти ғиноӣ дар асоси воқеаҳои рӯзгор бо истифода аз сюжет ба ин навъи ашъор таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудааст. Шоир дар мақолаи «Тимсоли шеър ва шоир дар шеъри ғиноӣ» таъкид месозад: «Дар ашъори шуарои бузург санади ҳаёти шахсии онҳо ба санаде мубаддал мегардад, ки ба дигарон ҳам тааллуқ гирифта, ҳиссиёту таассуроти онҳоро низ ифода менамояд, яъне, мазмун ва моҳияти таъминӣ касб мекунад» [8, с. 12].

Мақсади кор. Ҳадафи мақола нишон додани намунаи шеърҳои дорои хусусияти воқеиятшиносона ва аз ҳаёти воқеӣ гирифтаи шоир маҳсуб меёбад. Вазифаҳои таҳқиқ аз таҳлилу баррасии мавзӯ, мазмун ва муҳтавои шеърҳои дорои мазмуни воқеиятшиносонаи ашъори Аскар Ҳаким мебошад.

Мавод ва усулҳои таҳқиқ. Таҳқиқоти мазкур хусусияти таҳлилӣ дошта, дар асоси омӯзиши шеърҳои Аскар Ҳаким, ки дар маҷмуаҳои ашъор ва саҳифаҳои интернетии шоир ба нашр расидаанд анҷом дода шуд. Маводҳои асосӣ инҳо мебошанд: маҷмуаҳои осори шоир, ки дар солҳои гуногун ба ҷоп расидаанд, мақолаҳои илмӣ адабиётшиносон, китобу дастурҳои методӣ.

Дар ҷараёни кор усулҳои зерин истифода шуданд:

1. Таҳлили маъноӣ (барои муайян кардани муҳтаво ва маънии шеърҳои шоир);
2. Усули муқоисавӣ (барои муқоиса намудани ашъори як шоир бо ашъори шоирони ҳамаср ва шоирони гузашта);

Натиҷа. Воқеан ҳам вақте қисме аз рӯзгори шоир дар маркази тасвири шеърҳояш қарор мегирад, бе шубҳа он ба эҳсосоти умумии тамоми инсонҳо ҳамнаво мегардад. Чун ки шоир аз воқеаҳои тасвирнамудаи худ дар шеър хулосаҳои муҳим барои ҷомеа манзур месозад. Бо ин далел, шеърҳои тасвирӣ ва воқеанигорона дар ашъори Аскар Ҳаким мавқеи махсус пайдо намудааст. Аскар Ҳаким дар идомаи андешаҳояш қайд месозад, ки «ба олами ашъ рӯй овардан барои тасвири ифодаи ҷаҳони ботину хориҷи фарди ғиноӣ имкони ба маротиб бештаре медиҳад» [11, с. 100]. Ин нукта дар шеъри муосир, ки таваҷҷуҳи шоирон бештар ба андеша ва эҳсоси отифӣ, тасвир ва воқеанигорӣ равона шудааст, эҳсос мегардад. Дар адабиётшиносии тоҷик масъалаи истифодаи сюжетнокӣ ва воқеиятшиногорӣ дар шеър аҳаммият, сабаб ва мақсади он то имрӯз ба таври алоҳида мавриди баррасӣ ва таҳқиқ қарор нагирифтааст. Вақте шеъри воқеанигорона тасвири олами берунаро ҳамзамон бо ҷаҳони ботинӣ қаҳрамон тасвир насозаду ба эҳсосоти хонанда таъсиргузор набошад, чунин шеър писанди ҷомеа нахоҳад шуд. Ин аст, ки дар шеърҳои Аскар Ҳаким воқеаҳои зиндагӣ ва тасвири рӯзгор бо ҳадафи муайяни тарбиявӣ ахлоқ сурат мегирад.

Воқеанигорӣ яке аз падидаҳои муҳим дар назми ҷаҳонӣ мебошад. Шоирони бузурги рус В. Маяковский ва Б. Пастернак дар мавриди ин равиш баҳс кардаанд. Маяковский як роҳи осони муқоисаро пешниҳод намуда мегӯяд: «Шумо дурахши барқро дар осмон дӯст медоред, вале ман онро дар дарзмоли барқӣ меписандам» [6, с. 31]. Ба қавли мунаққиди рус В. Белинский «шеър инъикоси зиндагист ё дурусттараш ҳуди зиндагист» [13, с. 63]. Муҳаққиқон лаҳзаҳои зиндагии шахсиро дар шеърҳои нахустини устод Айни низ мушоҳида кардаанд. Ин гуна шеърҳо «хислати биографӣ дошта, кайфияти аламангези шоирро аз тангдастӣ ва бехонумонӣ инъикос мекунанд» [4, с. 16]. Масалан, дар рубоӣ ва қасидаи соли 1901 сароидаи устод Айни чунин байтҳо вучуд доранд:

*Дар мадраса ҳуҷраи қулай нест маро,
Дар майкада ваҷҳи нуқлу май нест маро...
Беҳуҷраву бекӯяму бечомаву дастор,
Бенуқлу маю чангаму бемунисугамхор.*

Ба ин монанд, дар маҷаллаи «Оина» низ, ки давраи ҷаҳонӣ он асри XIX –ро дар бар мегирад бо услуби воқеанигорӣ шеърҳои зиёд ба нашр расидааст. Аз ҷумла, Мирсарвар яке аз муаллифони ҷаҳонӣ маҷаллаи «Оина» ба унвони маҷалла шеърҳои зиёде ирсол намуда будааст, ки бо услуби воқеанигорӣ эҷод гардидаанд. Аз ҷумла, ӯ ба истиқболи наشري маҷаллаи «Оина» шеъре эҷод намуда, ин маҷалларо воқеъгароёна софу зиёбахш чун оина бо хатти ҳубу ибораҳои марғуб тасвир менамояд.

*Биҳамдуллоҳ, ки дар мулки Самарқанд,
Аҷаб «Оина» пайдо гашт, аҳсан!
Зи ҷаҳди вофири Маҳмудхоча,
Бувад ӯ моҳири ҳар илму ҳар фан [1, с. 266].*

Дар мавриди хусусият ва аҳаммияти шеърҳои воқеӣ дар ашъори пешазинқилобии устод Айни муҳаққиқ М. Шакурӣ чунин изҳори назар кардааст: «Албатта, нахустин шеърҳои Айни бештар мазмуни анъанавии ишқӣ доштанд. Лекин дар баъзе аз онҳо то андозае шарҳи аҳволи ҳуди ӯ роҳ ёфта, ба ин васила шеър мазмуни ҳаётии конкрет пайдо кардааст» [16, с. 16]. Муҳаққиқ мисоли возеҳи ин равишро шеъри «Ғули сурх» (соли таълифаш 1895) медонад. Тасвири лаҳзаи ҳаёти шахсӣ дар ғазали «Ғули сурх»-и Айни имконият медиҳад, ки «эҳсосот ва эҳтиросоти қаҳрамони лирикӣ хеле равшан ва конкрет ифода ёбад» [14, с. 4]. Аз ин рӯ, маълум мегардад, ки тасвири лаҳзаҳои ҳаёти шахсии шоир дар шеър аҳаммияти калон дошта, қувваи эҳсосот ва таъсирбахшии шеърро афзун мекунад. Воқеаҳои рӯйдода дар зиндагии ҳар шоир метавонанд ба шеъри ӯ ба тарзҳои гуногун ворид шаванд. М. Шакурӣ дар мисоли ашъори нахустини устод Айни ба қор рафтани лаҳзаҳои воқеиро мисол оварда қайд кардааст, ки ин шеърҳо «аз нахустин қадамҳои эҷодӣ ба ҳаёти воқеӣ бештар ҷашм дӯхтани ўро боз як бор дигар нишон медиҳад» [15, с. 23]. Ин маъниро дар мавриди бисёр шеърҳои Аскар Ҳаким низ метавон гуфт.

Хусусияти воқеиятшиноширо метавон аз шеъри аввалини маҷмуаи осори Аскар Ҳаким мушоҳида кард. Маҷмуа бо манзумаи номаи «Номаи фаҳру сипос», ки ба Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида шудааст, оғоз меёбад. Дар он шоир аз самимияти шахсии худ ва мушқилиҳои бартарафшуда бо кумаки Роҳбари давлат ёдовар мешавад.

*Фаҳри дирӯзи Аҷам ту будай,
Равшани ҷоми Ҷам ту будай...
Ҷорасози ҷумлаи дарди ватан,
Аз ватандорон абармарди ватан. [9, с. 16].*

Бо истифода аз воқеаҳои зиндагӣ ва эҳсосоти шахсӣ, шоир мазмун ва ҳикмати умумии иҷтимоиро ифода менамояд. Дар умум, ин наъби тасвир, ки воқеияти зиндагиро бо ҳадафи тарбиявӣ ва ахлоқӣ омезиш медиҳад, дар тамоми ашъори ӯ ҷойгоҳи хоса дошта, яке аз вижаҳои муҳими шеъри ғиноии муосир маҳсуб мешавад. Дар яке аз мисраҳои он омадааст: «Ҳар чӣ гуфтам, фаҳри шоир будааст». Ҳамчунин, воқеаи асосии зиндагии шоир қайд шудааст:

Ман ба дарди дил даво мекофтам,

Умри нав аз ҳиммати ту ёфтам. [9, с. 17].

Дар ин манзума шоир вобаста ба он ки «сактаи дил» мегзаронаду бо дастгирии Пешвои миллат шифо меёбад аз намунаи услуби воқеанигорӣ буда, дар он симои шахсияти ғиноӣ хувайдо мегардад.

Аскар Ҳаким дар ашъораш аз зиндагӣ ва ҳаёти шахсии худ борҳо ёдовар мешавад. Вобаста ба масъалаи воқеанигорӣ дар яке аз китобҳои худ «Вежагиҳои анвои шеърӣ ғиноӣ» боби махсус ҷудо намудааст. Масъалаи қорбурди усули воқеанигорӣ ва сюжетсозӣ дар шеърӣ ғиноӣ таҳти унвони «Шеърӣ ғиноӣ ҳикоятӣ» ном гирифтааст, мавриди таҳлил қарор дода, ҳулосаҳои муҳими илмию амалӣ ва назариявӣ мебарорад. Ба ин васила метавонем ашъори Аскар Ҳакимро бо усули таҷрибаи назариявӣ ва амалӣ мавриди баррасию таҳқиқ қарор диҳем. Аскар Ҳаким бар ҳилофи ақидаи бархе аз муҳаққиқон, ки мегӯянд шеърӣ ғиноӣ танҳо ҳолатҳои психологӣ, эҳсосоти шахсӣ ва дунёи ботинӣ касро тасвир менамояд, таъкид месозад, ки ҳадафи «инъикоси шеърӣ ғиноӣ танҳо олами ботин набуда, олами воқеъ ҳам мебошад» [11, с. 32].

Шеърҳои ғиноӣ, ки аз маърифати маънавӣ ва таҷрибаи зиндагии шоирон маншаъ мегиранд, маъмулан бо як хусусияти муҳим – воқеанигорӣ ва воқеапардозӣ фарқ мекунанд. Ин хусусият дар шеърӣ муосири тоҷик, аз ҷумла дар ашъори А. Ҳаким ва М. Қаноат, хеле равшан мушоҳида мешавад ва дар баробари эҳсосоти ботинӣ, тасвирҳои воқеӣ ва воқеаҳои ҷамъиятиро низ фаро мегирад. Мисоли равшани воқеиятшиносӣ дар шеърӣ ғиноӣ як байти шеърӣ «Шаршараи Восеъ»-и Ғ. Мирзо мебошад, ки соли 1956 эҷод шудааст:

Дар даҳони гора, поёни дара,

Мефарояд паҳну суфта шаршара [7, с. 67].

Бояд гуфт, ки воқеиятшиносии шеърӣ ғиноӣ дар ашъори Аскар Ҳаким на танҳо тасвири воқеияти берунӣ ва зиндагии иҷтимоии мардум аст, балки маҷмӯи таҷрибаҳои шахсӣ, андешаҳои сиёсӣ ва ҳиссиётҳои амиқро инъикос мекунад. Усули воқеиятшиносӣ дар шеърӣ ғиноӣ ба ҷузъиёти воқеӣ, инчунин ба арзишҳои иҷтимоӣ ва таърихӣ таъкид мекунад. Ин шеърӣ ғиноиро ба як навъ ҳуҷҷати адабӣ ва иҷтимоӣ табдил медиҳад. Ҳамин тариқ, дар ашъори Аскар Ҳаким мо метавонем як намуди шеърӣ ғиноиро мушоҳида намоем, ки бо лирикаӣ ботинӣ ва равонӣ ҳамроҳ буда, баробари ин ба тавсифи воқеаҳои таърихӣ ва иҷтимоӣ нигаронида шудааст. Ин падидаи беназир шеърӣ ғиноиро аз дигар намудҳои адабӣ фарқ медиҳад ва ба он ҷилои махсус ва аҳаммияти нав мебахшад. Мушоҳида мешавад, ки истифодаи воқеа ва сюжет дар шеър на дар тамоми матн, балки танҳо дар қисматҳои муайян сурат мегирад. Яъне, «дар баъзе шеърҳо танҳо як ё ду–се байт дорои хусусияти реалистӣ мебошанд» [16, с. 20]. Ин хусусият имконият медиҳад, ки воқеаҳо ва муҳити атроф бо дақиқӣ ва равшанӣ, вале бо маҳорати баланди бадеӣ ва рамзӣ тасвир шаванд.

Муҳокима. Дар натиҷаи истифодаи унсурҳои навоҷуи воқеанигорӣ ва сюжетнокӣ шеърӣ ғиноӣ хусусияти навоҷуи қард. М. Шакурӣ онро ҳамчун роҳе барои истифода аз реализм дар шеър мешуморад [16, с. 14–16]. Ҳарчанд истилоҳи «реализм» ба маънии воқеапардозӣ ва ҳақиқати тасвиршаванда ишора мекунад, дар шеърӣ ғиноӣ воқеанигорӣ асосан василаи истифодаи мақсадҳои бадеии шоир мебошад. Мушоҳида мешавад, ки дар байни ашъори гуногунсохт ва гуногунмазмун шеърӣ тасвирӣ бештар хусусияти воқеанигорӣ дорад. А. Ҳаким бар он аст, ки бо вучуди пешрафти илму техника ва тағйироти иҷтимоӣ, шеърӣ тасвирӣ имрӯз мавқеи устувор ва муҳимагро ҳифз кардааст. Дар воқеъ, инкилоби илмию техникӣ на танҳо зиндагиро фаро гирифтааст, балки пайванди инсон бо табиатро боз ҳам амиқтар кардааст [8, с. 288]. Ин раванд шароитҳои навоҷуи заминаҳои ҷадид барои эҷодиёти бадеиро фароҳам оварда, шеърӣ тасвириро ба як намуди муҳимми адабиёт табдил дод. Дар мавриди маърифати шеърӣ тасвирӣ ва пазириши он аз тарафи хонандагон, Аскар Ҳаким дар посух ба суоли рӯзноманигорон зикр кардааст, ки «ашъо асосии шеър қалима аст», на танҳо тасвир: «Онҳое, ки аз шеър танҳо тасвир меҷӯянд, аз он ҷиҳаз тақозо доранд, ки махсуси навоҷуи дигари ҳунар аст» [3, с. 525]. Ин суҳанҳо ишора ба он аст, ки шеърӣ тасвирӣ аз ҳунари дигар мисли наққошӣ ва мусиқӣ, ки асосан ба тасвир ва садо асос ёфтаанд, фарқ мекунад. Дар ин замина, таҳлили шеърӣ шоирон ва мутолиаи назарияи шеърӣ тасвирӣ нишон медиҳад, ки зебоии зоти қалима ва нақши он дар шеърӣ ғиноӣ хеле муҳим аст. Муҳаққиқ Ш. Қадқанӣ дар ин бобат мисоли зебо овардааст: «*Аз ҷон матаъ буридан*

осон бувад, валекин, // *Аз дӯстони ҷонӣ мушкил бувад буридан*». «Калимаи «буридан» дар мисраи аввали байти охир ҳам омада, аммо ба ҳангоми хондан на гӯш ва на ҷашм ҳеҷ кадом бад–он таваҷҷуҳе надоранд, вале вақте дар қофия қарор гирифт, тамоми таваҷҷуҳи моро аз назари савтӣ ва зотӣ, бигзарем аз маънии калима, ба худ ҷалб мекунад ва ин ҳунари қофия аст» [2, с. 89]. Дар ин байт калимаи «буридан» дар мисраи аввал ва охир такрор мешавад, вале дар мисраи охир он ба ҳиссиёти хонанда бо ҷалби оҳанг ва қофия таъсири амиқ мерасонад. Бо ин асос, ақидаи Аскар Ҳаким дар мавриди мавқеи аввалиндараҷаи калима дар шеър қобили қабул ва муҳим аст. Калима на танҳо василаи расонидани маъно, балки унсури асосии ҳунари ва эстетикӣ шеъри тасвирий мебошад. Мисолҳои равшани ин назарияро дар шеърҳои тасвири ӯ монанди «Эълумияи ман», «Имтиёзи охирин» ва «Ду хоҳиш» дидан метавон, ки дар онҳо воқеанигорӣ ба таври барҷаста инъикос ёфтааст. Масалан, дар шеъри «Эълумияи ман», шоир бори аввал кӯшиш кардааст, ки портрети худ – шахсияти ғиноиро ба тарзи бадеӣ тасвир намояд:

Ҷашм: Мешиву сиёҳ,

Лек бо шиқу аҷобат нигарад бар гардун [10, с. 312].

Маълум аст, маълумот дар бораи коргар одатан дар анкетаҳо зикр мешавад. Ин ҷо шоир ба услуби бадеӣ ба ин кор даст зада, қадарро як садӯ ҳафтоду панҷ сантиметр, инчунин, ҳосиятҳои дигари худ, аз ҷумла, ҷашмонашро низ зикр кардааст. Ин тавзеҳ ва тасвир дар шеъри муносири тоҷик назир надорад ва ҳадафи асосии шоир шиносии худ бо одамон аст. Бо тавзеҳи равшан ва таҳлили муфассал дар ин маврид, мо метавонем иқрор шавем, ки шеъри тасвирий ва воқеанигорӣ як ҷузъи муҳими шеъри ғиноӣ мебошад, ки ба воситаи он шоирон на танҳо эҳсосот ва таҷрибаи шахсиро, балки воқеаҳои иҷтимоӣ ва инсониро ба хонанда мерасонанд. Ҳамин тавр, «Эълумияи ман» бештар аз як портрети муқаррарии шахсӣ фаротар меравад ва ба як навъ тарзи ифодаи худшиносӣ ва ҳамзамон паёмрасони шахсият табдил меёбад. Шоир бо истифода аз калимаҳои дақиқ ва тасвирий равшан қудрати калима ва баён кардани воқеиятро ба намоиш мегузорад. Дар ин шеър калимаҳо на танҳо ҳамчун оҳангсоз ва тарзи бадеӣ, балки ҳамчун воситаи аслии эҷоди образи воқеӣ ва эҳсосоти воқеӣ ба кор гирифта шудаанд.:

Ба ҳама ҷинси латиф аз нигаҳе дил бандад,

Чун насиме, ки равад бо зани шахре сармаст.

Сари зулфони парешон дар даст

Ва хиёнат ба касе ҳам накунад. [10, с. 313].

Дар «Имтиёзи охирин» ва «Ду хоҳиш» низ чунин хусусияти воқеанигорӣ ба таври возеҳ ба назар мерасад, ки дар он таваҷҷуҳи шоир ба мушаххасот ва ҷузъиёти ҳаёт ва эҳсосот равона шудааст. Масалан, дар «Имтиёзи охирин» ҳодисаҳо ва ҳолатҳои зиндагӣ бо нақши рангин ва ёддоштҳои шахсӣ тасвир ёфтаанд, ки ин боиси таъсири қавии эҳсосӣ ва маънавӣ мегардад. Дар «Ду хоҳиш» бошад, дилбохтагӣ ва арҷгузори ба орзуҳо ва эҳсосот бо назари воқеанигорӣ ифода ёфта, таваҷҷуҳ ба мавод ва воқеаҳо зиёд мебошад.

Ҳамин гуна, шеъри тасвирий дар адабиёти муносири тоҷик ҳамчун як жанри бадеӣ, ки бо ҳамоҳангии байни калима ва тасвир барои ба намоиш гузоштани воқеият ва эҳсосоти инсон хизмат мекунад, мақоми муҳимро касб кардааст. Вақте шоир бо истифодаи калимаҳои таъсирбахш ва тасвирий воқеӣ нақши воқеиятро дар шеъраш муаррифӣ мекунад, шеъри ӯ на танҳо зебӣ ва ҳиссиётро ба хонанда мерасонад, балки дар ҳолатҳои зиёде қобилияти омӯзиш ва шинохти воқеияти иҷтимоӣ, равонӣ ва маънавиро низ дорад. Ин аст, ки адибон ва мунаққидон тасвирийро ҳамчун унсури зарурӣ ва ҳатмӣ шеъри воқеанигор қабул мекунанд, аммо, ҳамзамон калима ва ҷанбаҳои лингвистикӣ он (аз ҷумла зебоии садӣ ва маъноӣ) бояд дар мадди аввал бошанд. Ба ибораи дигар, шеъри тасвирий пеш аз ҳама шоирона аст ва тасвир ҳамчун василаи баёнӣ барои расонидани фикр ва ҳисси шоир хизмат мекунад. Аз ин нуқтаи назар, шеъри тасвирий на танҳо таҷассумгари воқеият аст, балки як навъ равишест, ки тавассути он шоир иртиботи зич ва, ҳамзамон мураккаб бо ҷаҳони атроф ва дохилии худро баён менамояд. Ин равиш барои шеъри муосир ба хусусиятҳои нави баёнӣ таҷрибаи инсонӣ роҳ мекушояд ва барои шинохти бехтари воқеиятҳои муҳталифи зиндагӣ мусоидат мекунад.

Аскар Ҳаким қайд мекунад, ки ашъори нав ва озод, мисли жанрҳои нав, ҷаҳорпора, бештар хусусияти воқеанигороёна доранд [11, с. 71]. Масалан, ӯ унсурҳои воқеанигориро дар

чаҳорпораҳои Лоик мушоҳида кардааст. Услуби воқеиятшиноӣ, ки метавон онро «манзаранигорӣ» номид, решаҳои ҳазорсолаи худро дар шеъри форсии тоҷикӣ дорад [11, с. 204]. Аз ҳамин лиҳоз, дар шеъри классикии форсии тоҷик намунаҳои зиёди истифодаи воқеа ва сюжетро дидан мумкин аст. Дар шеъри ғиноии асил, ба таъкиди Аскар Ҳаким, шахсияти шоир ҳамеша ҳузур дорад, ки ин яке аз хосиятҳои шеъри ғиноӣ мебошад [11, с. 29].

Дар шеъри ғиноии муосир, бахусус дар осори Аскар Ҳаким ва дигар шоирон, воқеанигорӣ ба унвони як унсӯри таъсиргузор ва муҳим маҳсуб мешавад, ки ҳамзамон бо пешниҳоди воқеаҳои гуногун, ба таҳлили ботинии воқеаҳо ва ҳиссиётҳои инсонӣ равона шудааст. Ин падида ба шеър маънии васеъ ва қавӣ мебахшад ва онро ба воситаи таҷрибаи шахсӣ ва ҷамъиятӣ зинда ва эҳсосӣ месозад. Бо назардошти ин, воқеиятшиноӣ ва шеъри тасвирӣ дар шеъри ғиноӣ ба унвони шаклҳои муҳимми эҷоди адабӣ шинохта мешаванд, ки тавассути онҳо шоирон метавонанд ҳаёти моддӣ ва маънавии инсонро бо тамоми мураккабияш тасвир намоянд. Шеъри воқеадор бунёди реалистӣ ва воқеанигории асарро мустаҳкам мекунад. Аз ин рӯ, дар бисёр шеърҳои худ Аскар Ҳакимро метавон шоири воқеанигор ва реалист номид.

Аскар Ҳаким дар достони «Нону имон» ва манзумаи «Анӯшервон дар додгоҳи адл» бо услуби воқеанигорӣ ҳодисаю воқеаҳои дар зиндагияш рӯйдодаро ба тасвир кашидааст. Барои намуна шеъри «Суфраи модар»-ро меорем, ки ҳодисаву воқеаҳои зиндагии шоир чунин инъикос ёфтааст:

Тасвири воқеа ва усули воқеиятшиноӣ дар манзумаи «Анӯшервон дар додгоҳи адл» ва достони «Нону имон» (соли 1986), ки аз силсилаи шеърҳо иборат аст, низ мушоҳида мешавад. Чунончӣ, дар шеъри «Суфраи модар» воқеаи зиндагӣ чунин инъикос ёфтааст:

Суфраи модар гирифтам як шабе аз тоқ ман,
Модарам омад ба ёду тифлию рӯзи азо.
Суфраро бо зора молидам ба чашми хештан,
То ки розӣ бошад аз ноне, ки додаст он маро.
Суфра буд як сафҳаи ранҷу нишоти дигарам,
Дар ҳаму печаш ғаму шодии модар буд аён.
Дидам аз он талху ширини ҳаёти модарам,
Дидам афғорию ободии ҷонамро аз он. [12, с. 389].

Дар мисраъҳои дигар шахсияти лирикӣ яъне Аскар Ҳаким аз он ёддоар мешавад, ки баъд аз марги модарашон ва дубора оиладор шудани падарашон тарбияи ӯ ба зиммаи модаркалонашон гузошта мешавад «*Ман ба тифлӣ домани момои худ бигрифтаам*». Шоир ҳодисаву воқеаҳои зиндагии худро баъд аз марги модар бо дард ёд меоварад.

Ҳар ғаҳе ки модарони ҷӯраҳоям беҳабар,
Сила мекарданд назди ман сари тифлони хеш.
То нарезам ашк, мекардам назар сӯйи дигар,
Косаи чашмам пур аз обу дилам мегашт реш [12, с. 389].

Шоир дар замони камолот ҳам модари худро фаромӯш намекунад. Аз мазмуни шеър маълум мегардад, ки духтари шоир ба модараш монандии зиёд доштааст. Ин монандиро Аскар Ҳаким бо услуби воқеагароёна чунин тасвир менамояд: «*Духтарамро ки ғаҳе нусхаи модари ман мегӯянд, // Мезанад ҳалқа ба чашмонам ашк*» [12, с. 417]. Тамоми ин ҳодисаву воқеаҳо аз сари худӣ шоир гузаштааст. Тасвир намудани ҳодисаву воқеаҳо бо услуби воқеанигорӣ чи дар назм ва чи дар наср аз таъсири зиндагии муаллиф ба ҳолати руҳию равонии ӯ вобастагӣ дорад.

Яке аз ҳодисаҳои фаромӯшнашавандаи даврони хурдсолии Аскар Ҳаким, ки ба ӯ таъсири ҷиддӣ расониду сабаби ҳамеша зидди шаробхорӣ гаштани шоир гардид, ин дар ҳолати мастӣ модари ҷавони ӯро тарсондан ва ба ҳолати марг расонидани як нафар посбони маст мебошад. Ин аст, ки то имрӯз дар шеъри мавсуф ба истиснои мастии ирфонӣ ба тавсифи май, кӯза, бода ва шароб вонахӯрдем.

Рубой аз навъи маҳсули шеърӣ аст, ки дар он аз рӯи анъана аз май ва бода зиёд сухан меравад. Он аслан эҷоди халқҳои форсидабон буда, дар вазнҳои муайян иншо мегарданд. Рубой эҷоди халқҳои форсидабон буда, вазни хоси он низ дар асоси қонунҳои ритмӣ ва забони ин миллатҳо сурат гирифтааст [5, с. 200]. Дар рубоёту дубайтиҳои Аскар Ҳаким сухан аз маю бода

ҳеҷ нарафтааст. Баракс Аскар Ҳаким дар ашъораш алайҳи шишаю мастӣ баромад менамояд, аз ҷумла дар рубоии «Қул—қули бисё » ошкор овардааст:

*Он ишша, к—аз он металабӣ рӯзи беҳӣ,
Дар маҳфили андеша кучо ёфт меҳӣ.
Фарқе набувад, ки одамӣ ё ишша,
Аз қул—қули бисёр шавӣ зуд тухӣ* [10, с. 398].

Аскар Ҳаким ҳамеша дар ҳама ҷо ба маю шиша нафрат намуда, майгусорию ифтихор аз майпарастиро амали нодуруст мегӯяд, майпарастиро нишонаи сусти имону ирода меҳисобад.

Шоир сабаби дурӣ ҷустан аз маю шаробнӯшӣ ва мастию машруботро дар манзумаи «Санги ман — алмос» низ ёдовар мешавад. Дар ин манзума ҳодисаи ғамангези аз сари шоир гузашта бо услуби вуқуъгароёна ба риштаи тасвир кашидаст:

*Шуд аз он рӯз яқин
Мастию тиру туфангам манфур.
Модарамро ки ба ғӯристон*

бурданд ҷу бод [12, с. 416].

Дар сатрҳои дигар аз нафрати шоир нисбат ба шаробу шаробнӯшӣ, лаҳзаҳои ба оромгоҳ бурдани модар, аз паси панҷара тамошо намудани ин манзара, барфу борон ва азобҳои ятимӣ ва сухан меравад, ки бо маҳорати баланд тасвир гардидааст.

Хусусияти воқеанигорӣ ва сюжетнокӣ дар шеърҳои силсилаи ашъори «Санги ман — алмос», аз ҷумла дар «Тоқии Мирзову попохи Расул», «Дар чашни Расул Ҳамзатов» барҷаста ба назар мерасанд. Ба ҳамин монанд, дар шеъри хурди «Лутфи ширин» тасвири он омадааст, ки шахсияти ғиноӣ аз маҷлис баромада, ба бонӯе, ки шеърҳои ӯро таъриф мекунад, чунин ҷавоби хуб ёфтааст: «шеър аз лабҳои ширин гашта буд» [9, с. 290].

Ҳамин тавр, метавон хулоса кард, ки сухани ҳикоятӣ «дар таркиби асарҳои навъи ғиноӣ ба кор равад ҳам, хусусияти ғиноӣ онро тағйир намедихад» [11, с. 425]. Баръакс, ҷи тавре ки мушоҳида кардем, ин хусусият дар ифодаи мақсад ба шоир кумак мерасонад ва таъсири рӯҳию равонии онро ба хонанда афзун мекунад. Аммо бояд қайд намуд, ки чунин хусусият — воқеанигорӣ ва сюжетнокӣ, дар ашъори ғиноӣ классикон қариб дида намешавад.

Шеъри «Дар ҳисори гушнагӣ» ҳодисаву воқеаҳои мудҳиши замони Ҷанги Бузурги Ватанро тасвир менамояд. Дар шеър сухан дар бобати Кӯдаке меравад, ки дар Ленингради дар муҳосирамонда аз гушнагӣ ранҷ мебинад ва дар хона ба падараш мактуб менависад, ки зудтар ба душман ғалаба намояду ба хона баргардад. Азбаски дармон надошт, мактубро ба як бор навишта тамома накард, вақте ки рамаке пайдо мекард, сатре менавишт. Ин шеърро бе ғиря хондан ғайриимкон аст:

*Шаҳр монанди ҳисоре буд, к—онро дар набуд,
Ғайри зору гушна мурдан чораи дигар набуд.
Тифлаке беҳол хобида ба рӯйи раҳти хоб,
Менавиштӣ хат падарро аз чунин ҳоли хароб.* [10, с. 440].

Бо назардошти шеърҳои мазкур муҳаққиқ Б. Шарифзода аҳамияти шеъри шахсиятӣ ва вуқуъгароёноро дар он мебинад, ки он «бунёд бар воқеаву ҳодиса дорад» [15, с. 113–114].

Хулоса. Аз натиҷаи таҳқиқу баррасии шеърҳои дорои унсури воқеиятанигорӣ дар ашъори Аскар Ҳаким ба чунин хулоса омадем:

1) Яке аз хусусиятҳои ашъори Аскар Ҳаким унсурҳои воқеиятанигорӣ ва сюжетнокӣ дар шеъри ғиноӣ маҳсуб мешавад. Шоир ба таври назариявӣ амалӣ зарурат ва ҳадафи истифодабарии унсури воқеанигорӣ ва сюжетнокиро дар шеъри ғиноӣ сохтдааст;

2) Шеърҳои воқеагароёна ва дорои сюжет дар шеъри ғиноӣ, ҳамзамон бо доштани аҳамияти бадеӣ воситаи асосии ифодаи мақсади шоир маҳсуб мешаванд;

3) Хусусияти воқеанигорӣ ва сюжетнокӣ дар ашъори ғиноӣ шоирони классик қариб дида намешавад. Танҳо дар ашъори ғиноӣ шоирони муосири тоҷик, аз ҷумла Аскар Ҳаким ба кор рафтааст ва ҳадафи аниқи худро дорад;

4) Аскар Ҳаким ҳамчун муҳаққиқи шеър дар ташаккули назарияи шеъри вуқуъгароёна хидмати босазо кардааст ва амалияи онро дар ашъори худ ба намоиш гузоштааст;

5) Ин натиҷаҳо на танҳо арзишмандии шеъри ғиноиро дар замони муосир таъкид менамоянд, балки ба рушди назария ва амалияи шеъри воқеанигорона ва сюжетнок дар адабиёти тоҷик саҳми назаррас мегузоранд.

АДАБИЁТ

1. Абдурахимов Б. Намунаи шеъри иҷтимоӣ дар маҷаллаи «Оина»/ Б.Абдурахимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2020. – №4. – С. 263–271.
2. Кадканӣ, Ш. Мусикии шеър / Ш. Кадканӣ // Садои Шарқ. – 2024. – №8. – С. 83 – 89.
3. Қодирдухт, Б. Гавҳари шеър азали ва адабист (Мусоҳибаи хабарнигори рӯзномаи “Ҷумҳурият” бо Аскар Ҳаким) 519–532.
4. Маниёзов, А. Публицистика ва назми устод Айни / А. Маниёзов.– Сталинобод, Нашр.давл. Тоҷикистон.– 1958.
5. Миралиева С.Т. Мавқеи рубой ва дубайтӣ дар эҷодиёти Рустам Ваҳхобзода / С.Т. Миралиева // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – 2025.– №3. – С. 200–206.
6. Михайлов, А. Я знаю силу слов... (Традиция Маяковского – вчера и сегодня) / А.Михайлов.– Москва: Худож.лит–а., 1983.– 174 с.
7. Неъматзода, М. Сеҳри сухан (Мақоми байт, рубой ва дубайтӣ дар назми шоир) / М.Неъматзода // Паҳлуҳои як истеъдод.– Душанбе., 2021.– 590 с.
8. Ҳаким, А. Маҷмуаи осор. Иборат аз ҳафт ҷилд. Мақолаҳо, чехраҳои адабӣ, мусоҳибаҳо. Ҷилди V / А. Ҳаким. – Хучанд: Ношир., 2017.– 652 с.
9. Ҳаким, А. Маҷмуаи осор. Иборат аз ҳафт ҷилд. Ашъор. Ҷилди I / А. Ҳаким. – Хучанд: Ношир., 2017.– 424 с.
10. Ҳаким, А. Маҷмуаи осор. Иборат аз ҳафт ҷилд. Ашъор. Ҷилди II / А. Ҳаким. – Хучанд: Ношир., 2017.– 492 с.
11. Ҳаким, А. Маҷмуаи осор. Иборат аз ҳафт ҷилд. Вежагиҳои анвои шеъри ғиноӣ (дар мисоли шеъри ғиноии тоҷикии нимаи дуюми садаи XX). Ҷилди III / А. Ҳаким. – Хучанд: Ношир., 2017.– 512 с.
12. Ҳаким, А. Ба саломии шукуфаҳо / А. Ҳаким. – Душанбе: Адиб, 2012., – 440 с.
13. Сатторов, А. Нуқтаи пайванд (Баъзе масъалаҳои инкишофи шеър ва танқиди адабӣ) / А.Сатторов.– Душанбе: Ирфон., 1982.–240 с.;
14. Табаров, С. С. Айни – қофиласолори адабиёти советии тоҷик / С. Табаров.– Душанбе, 1977.
15. Шарифзода, Б. Ҳафт ҷилди илму эҳсос / Б. Шарифзода // Паҳлуҳои як истеъдод.– Душанбе., 2021.– 590 с.
16. Шукуров, М. Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ / М.Шукуров. – Душанбе: Ирфон., 1987. – 454 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Қаҳорзода Мехроҷиддини Вайсиiddин** – унвонҷӯи кафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улӯғзода. Суроға: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Мухаммадиев 17/6. **Телефон:** (+992) 01–151–95–95. **E–mail:** mehrojiddinqahori@mail.ru.

Сведения об авторе: **Кахорзода Мехроджиддини Вайсиiddин** – соискатель кафедры теории и истории литературы Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзаде. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. **Телефон:** (+992) 01–151–95–95. **E–mail:** mehrojiddinqahori@mail.ru.

Information about the author: **Qahorzoda Mehrojiddini Vaysiddin** – doctoral candidate at the Department of Theory and History of Literature, Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe city, 17/6 Muhammadiev street. **Phone:** (+992) 01–151–95–95. **E–mail:** mehrojiddinqahori@mail.ru.

НИГОҲЕ БА НАҚДИ ЧУСТУЧӢҲОИ БАДЕЙ ВА САБКИ АДИБОН

Қодирова Д. Л.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи

Садриддин Айни

Дар мақолаи мазкур масъалаи арзёбии маҳорати ҳунари ва сабки адибон аз солҳои шастуми садаи гузашта мавриди таваҷҷуҳи аҳли таҳқиқ қарор гирифтааст ва маҷаллаи «Садои Шарқ» низ ин масъалаҳоро дар тӯли ин солҳо бо нашри мақолаҳову тақризҳо муттасил пайгирӣ намудааст. Таҳлилҳо ба ошкор сохтани хусусиятҳои нақди насри бадеӣ дар ин давра нигаронида шуда, моҳияти чустучӯҳои мунаққидон нишон дода шудааст. Дар ин замина қайд мегардад, ки меъёри диди мунаққидон дар нақди насри бадеӣ тобеи идеологияи давр буда, нақди мавзӯиву иҷтимоӣ асоси ҷаҳлияти онҳоро ташкил медиҳад.

Масъалаи дигаре, ки муҳаққиқ дар мақола ба миён мегузорад ин аст, ки нависанда бояд бо донишмандони нишонаҳои зоҳирии ҳаёт маҳдуд нашавад, зеро онҳо назарфиребанд. Вай бояд моҳияти воқеиятро дарк кунад. Ба пайбурди ӯ «ин тариқи омӯзиш тасаввур ва зеҳно мекушояд, қудрат ва нерӯи ҳақиқати воқеиро ошкор сохта, ба халқ суде меоварад... нависанда бояд ба ҳама чизе ва ҳодисае, ки бештар ба завқ, тафаккури бадеӣ ва майлҳои эҷодӣ мувофиқат дошта бошад, таваҷҷуҳ намояд

Маҷаллаи «Садои Шарқ» дар ин замина мақолаҳои М. Шукуров, Х. Отахонова, С. Табаров, Р. Амонов, Х. Ҳусейнов ва дигаронро chop кардааст, ки хусусияти тавсиявӣ дошта, нависандагонро ба омӯзиши ҳунари ва тақмили забони осорашон даъват намудааст.

Вожаҳои калидӣ: Садои Шарқ, нақди наср, насри бадеӣ, дoston, мақола, тарзи тасвир, мавзӯ, қаҳрамон, мунаққид, нақди адабӣ, нависанда.

ВЗГЛЯД НА КРИТИКА ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПОИСКОВ И СТИЛЬ
ЛИТЕРАТОРОВ

В данной статье рассматривается вопрос оценки художественного мастерства и стиля писателей, который находится в центре внимания исследователей с 1960-х годов, а журнал «Голос Востока» также непрерывно занимается этими вопросами на протяжении всех этих лет, публикуя статьи и рецензии. Анализ направлен на выявление особенностей литературной критики этого периода и показ сути исканий критиков. В этом контексте отмечается, что критерии взглядов критиков в литературной критике подчинены идеологии эпохи, а основу их деятельности составляет тематическая и социальная критика.

Еще один вопрос, который поднимает исследователь в статье, заключается в том, что писатель не должен ограничиваться знанием внешних признаков жизни, поскольку они обманчивы. Он должен понимать суть реальности. По его словам, «этот метод обучения раскрывает воображение и разум, раскрывает силу и потенциал настоящей истины и приносит пользу людям... писатель должен сосредоточиться на той вещи и событии, которые наиболее соответствуют вкусу, художественному мышлению и творческие наклонности».

Журнал «Голос Востока» в этом контексте публикует статьи М.Шукуров, Х.Отахонова, С.Табаров, Р.Гусейнова и других, которые носили рекомендательный характер и призывали писателей изучать искусство и совершенствовать язык своих произведений.

Ключевые слова: Голос Востока, прозаическая критика, художественная литература, рассказ, статья, стиль изображения, тема, герой, критик, литературная критика, писатель.

A LOOK AT THE CRITICISM OF ARTISTIC RESEARCH AND THE STYLE OF
WRITERS

This article examines the issue of assessing the artistic skill and style of writers, which has been the focus of attention of researchers since the 1960s, and the magazine "Voice of the East" has also been continuously engaged in these issues throughout all these years, publishing articles and reviews. The analysis is aimed at identifying the features of literary criticism of this period and showing the essence of the critics' searches. In this context, it is noted that the criteria of critics' views in literary criticism are subordinated to the ideology of the era, and the basis of their activity is thematic and social criticism.

In this context, the magazine "Voice of the East" publishes articles by M. Shukurov, H. Otakhonova, S. Tabarov, R. Guseinova and others, which were of a recommendatory nature and called on writers to study art and improve the language of their works. Another question that the researcher raises in the article is that a writer should not limit himself to knowledge of the external signs of life, since they are deceptive. According to him, "This method of teaching opens up the imagination and the mind, reveals the power and potential of the real truth and benefits people... the writer should focus on the thing and event that best suits his taste, artistic thinking." and creative inclinations. In this context, the magazine "Voice of the East" publishes articles by M. Shukurov, H. Otakhonova, S. Tabarov, R. Guseinova and others, which were of a recommendatory nature and called on writers to study art and improve the language of their works.

In this context, the magazine "Voice of the East" publishes articles by M. Shukurov, H. Otakhonova, S. Tabarov, R. Guseinova and others, which were of a recommendatory nature and called on writers to study art and improve the language of their works.

Keywords: *East voice, prosaic criticism, fiction, story, article, style of the image, subject, hero, critic, literary criticism, writer.*

Масъалаи арзёбии маҳорати ҳунари ва сабки адибон аз солҳои шастуми садаи гузашта мавриди таваҷҷуҳи аҳли таҳқиқ будааст ва маҷаллаи «Садои Шарқ» низ ин масъалаҳоро дар тӯли ин солҳо бо наشري мақолаҳову тақризҳо муттасил пайгирӣ намудааст. Яке аз нахустин мақолаҳое, ки маҳорати ҳунарии нависандагонро арзёбӣ кардааст ва ба қалами Ш. Ҳусензода тааллуқ дорад, «Дар ҷустуҷӯи маҳорат» унвон дошт. Мунаққид нақди мавзӯӣ ва воқеияти тасвиршуда ва иртиботи нависанда бо онро яктарафа шинохта, «ба унсурҳои асосии маҳорати бадеӣ, ки бештар бо масъалаҳои эҷодӣ, характер ва образҳо, бунёди сюжет ва композитсия алоқаманд аст», таваҷҷуҳ кардани нақди адабиро муҳим медонад [11, 109].

Хулосаи мунаққид дар ин замина чунин аст: «таҷрибаи эҷоди адабӣ ба чунин ҳадде расидааст, ки нависандагон акнун бояд ба офаридани образҳои барҷаста, характерҳои ҳозиразамон, сюжетҳои коркардашуда даст зананд». Муаллиф сипас, ба масъалаи зоти ҳунар, маҳорати нависандагӣ, образи бадеӣ ва тафаккури образноки эҷодкор дахл карда менависад: «Осори санъати ҳақиқӣ аз омезиши ду чиз, яъне тафаккур ва образҳо ба вучуд меоянд. Фикри муҳими иҷтимоӣ ва маъноӣ бузурги таърихро ба шакли комил ифода намудан ё ин ки маъниро бар либоси зебо ороиш дода тавоништан дар асл маҳорат ва санъаткорӣ дар эҷоди бадеӣ мебошад» [11, 110].

Мунаққид нокомии нависанда ва инҳироф аз усули зебоишинохтиро ба тариқи зер ифода менамояд: нахуст ҳолатест, ки мавзӯи асар аз тарафи нависанда ба таври ҷиддӣ ва амиқ омӯхта нашуда, сатҳиву сарсарӣ тасвир карда мешавад; сониян, дар сурате, ки нависанда ба ҳодисаҳо ва амалу тақдири одамон назари сарду бетарафона дорад. Ба ин дастур, муаллиф асоси маҳоратро дар ҳазми ҳамаҷонибаи мавзӯҳо ва завқу рағбату ҳавсалаи нависанда медонад. Ба пайбурди ӯ, ҳавсалаву завқи нависанда заминаи интелектуалии асарро фароҳам меоварад ва ҳазми ҷиддӣ ва тарроҳӣ шудани мавзӯ бошад, то андозае асарро такмил мебахшад. Вале ӯ ин равишро маҳдуд намедонад, ки чунин фаҳмиш аз эътирофи воқеияти нормативӣ сар мезанад ва нависанда воқеиятҳои маълуми ҳаётро тасвир мекунад, яъне асоси асолати асари бадеӣ мавзӯи рӯз мебошад ва барои аз якрангӣ канор рафтан мунаққид тасвирҳои завқиро пешниҳод мекунад. Чунин мавқеи мунаққид дар суҳанони зайли ӯ равшан ба назар мерасад... «Нависанда бояд бисӯзаду бисозад, чунки сӯзи дил надошта, дигаронро мутаассир карда наметавонад. Барои пайдо намудани оташ бояд дар дил бо ҳаёт ва замона робитае дошт» [11, 111].

Масъалаи дигаре, ки муҳаққиқ дар мақола ба миён мегузорад ин аст, ки нависанда бояд бо донишмандони нишонаҳои зоҳирии ҳаёт маҳдуд нашавад, зеро онҳо назарфиребанд. Вай бояд моҳияти воқеиятро дарк кунад. Ба пайбурди ӯ «ин тариқи омӯзиш тасаввур ва зеҳнро мекушояд, қудрат ва нерӯи ҳақиқати воқеиро ошкор сохта, ба халқ суде меоварад... нависанда бояд ба ҳамагон чизе ва ҳодисае, ки бештар ба завқ, тафаккури бадеӣ ва майлҳои эҷодӣ мувофиқат дошта бошад, таваҷҷуҳ намояд» [11, 112-114].

Ба иловаи таҷрибаи зиндагӣ, муҳаққиқ тахайюли бою рангин ва фикри тозаро низ барои нависанда зарур доништа таъкид мекунад, ки фақат онҳо қодиранд чиҳати чамъбасти санадҳои зиндагӣ мусоидат намоянд. Ҳамчунин муаллиф дар раванди фаъолияти эҷодӣ аз нависандагони бузурги гузашта ва муосир муттассил омӯхтанро аз шартҳои тақмили маҳорат ба шумор меоварад. Ҳамчунон ки ба назар мерасад, дар мақолаи зикршуда масъалаҳои муҳими маҳорати ҳунарий ба миён гузошта шуда, ки бозгӯи мавқеи мунаққиди он вақт ҷавон низ ҳаст.

Масъалаҳои маҳорати ҳунарии нависанда дар ин ҷо он шакл қариб дар вақти таҳлили ҳар як асари бадеӣ мушоҳида мешавад. Чунончи дар мақолаи С. Табаров «Ҳаким Карим ва новеллаи советии тоҷик» муаллиф борҳо ба ин масъала дахл кардааст. Муҳаққиқ нахуст маҳорати адибро ба хуб доништани адабиёти классикӣ, адабиёти халқҳои дигар, омӯхтани таҷрибаи ҳаёт вобаста медонад ва менависад: «Дар ҳалли низоъҳо сохти композитсионӣ ва кушодани характери персонажҳои ҳикояву новеллаҳо, ҷаҳонбинии нависанда, қабули принципҳои методӣ, реализми сотсиалистӣ, муборизаи хусусиятҳои жанр ва образҳо, мувофиқати мавзӯ ва ғоя, тарзи гузориш ва ҳалли задухӯрд ва низоъ, композитсия ва хатти сюжет, маҳорати забондонӣ ва поэтикаи наср дуруст ва дар ҷои худ қор фармуда тавонистани ҳамаи инҳо ва монанди инҳо мақоми калоне бозиданд. Чунин боигарии хусусиятҳои индивидуалии услуб ва маҳорати эҷодии Ҳ. Карим боиси он гардид, ки ӯ тавонист насри бадеии тоҷикро бо асарҳои олиҷаноби реалистӣ бой гардонад ва бо ин дар таърихи адабиётмон мақоми босазоеро пайдо намояд» [8, 100].

Ҳамаи ин сифатҳо, ки қисме аз онҳоро на танҳо аломати маҳорат, балки зарурати аввалини фаъолияти нависандагӣ номидан мумкин аст, ба ақидаи муаллиф, асос шудаанд, ба он ки Ҳаким Карим ба ҳайси устои ҳақиқии жанри хурди насри бадеӣ эътироф гардад. Ба ақидаи муаллиф сабаби асосии комёбии нависанда дар он аст, ки ӯ ҳаёти қаҳрамонони худро хуб медонад. С. Табаров менависад, ки «пеш аз ҳама он чиз ба назар мерасад, ки Ҳаким Карим ҳаёт, мубориза, зиддияту талоши ҳаррӯзаи ҳамаи персонажҳои худро на танҳо мукамал ва пурра медонад, на танҳо бо садҳо чунин одамон дар зиндагӣ вохӯрда ва мулоқот кардааст, балки бо онҳо ҳамкору ҳамнафас буда, дӯш ба дӯш барои барқарор кардан ва сохтмони чамъияти сотсиалистӣ мубориза бурдааст» [8, 112].

Чунонки мебинем, агар як паҳлӯи маҳорат доништани унсурҳои асосии касби нависандагӣ бошад, чиҳати дигари он доништани ҳаёт аст. Бо вучуди камолоти ҳунарий, бе дониши хуби ҳаёт дар суҳан комёб гаштани нависанда амрест муҳол.

Қазовати хусусиятҳои каломии бадеии асарҳои бадеӣ дар тӯли солҳои мавриди назар ҳадафи маҷаллаи «Садои Шарқ» будааст. Ин масъала нақд ва арзёбии маданияти нутқро низ дар бар мегирад. Яке аз аввалин мақолаҳое, ки ин масъала дар он таҳлил шудааст, мақолаи Н.Маъсумӣ «Забон ва маҳорати адабӣ» мебошад. Мавқеи муаллифро дар шинохти масъала суҳанони зерини ӯ равшан ифода мекунад: «Масъалаи забони адабии бадеӣ ва вобаста ба он масъалаи маҳорати тасвири бадеӣ, услуб ва тарзи баён дар адабиёти советии тоҷик яке аз масъалаҳои муҳими адабӣ ва эҷодӣ мебошад, ки кори зиёди адабӣ ва илмӣ тадқиқиро талаб мекунад. Бо роҳи пурра омӯхтан ва таҳлил карда баромадани асарҳои адабиёти советии тоҷик, чамъбаст намудани хусусият ва муваффақиятҳои забонию услубии адабиёти тоҷик ва муайян кардани нуксонҳои забонию услубӣ яке аз вазифаҳои илмӣ-адабии мост» [3, 200].

Нақди солҳои ҳафтод дар боби маҳорати ҳунарий ва сабки нависандагон бештар хусусияти мафкуравию дастурӣ дошта, ҳадафаш нависандагонро ба тақмили маҳорат ва дарёфти тарзу тариқи нигориши муассир раҳнамоӣ кардан будааст. Маҷалла дар ин замина мақолаҳои М. Шукуров, Х. Отахонова, С. Табаров, Р. Амонов, Х. Ҳусейнов ва дигаронро ҷоп кардааст, ки хусусияти тавсиявӣ дошта, нависандагонро ба омӯзиши ҳунар ва тақмили забони осорашон даъват намудааст. Дар ин гуна мақолаҳо омӯзиши забон василаи тақмили маҳорати ҳунарий ва сабки эҷод маънидод шуда, диққати нависандагон ба таҷрибаҳои гузаштагон ва адибони муосир, аз ҷумла Айни ҷалб карда шудааст.

Аз нимаи солҳои ҳафтод сар карда, дар тадқиқот, мақолаҳо ва тақризҳое, ки дар маҷалла ҷоп шудаанд, масъалаҳои хусусияти забонӣ ва услубии фардии нависандагон бештар мавриди таваҷҷуҳ будааст. Аз ҷумла, С. Табаров дар мақолаи «Услуби бадеӣ ва насри муосири тоҷик»

маҳорати ҳунари ва хусусиятҳои забони осори Ҷ. Икромӣ арзёбӣ кардааст. Дар мақола мунаққид саъй кардааст, ки дар зимни таҳқиқи таносуби забони қаҳрамон ва сухани муаллиф маҳорати ҳунарии нависандаро нишон диҳад. Дар мақола сӯиистифода аз «калимаи ибораҳои дағали ба қонунҳои грамматикаи забони тоҷикӣ номувофиқ» ҳамчун ҳодисаи манфӣ муаррифӣ шуда, муаллиф аз асарҳои гуногуни нависандагон тоҷик, ки дар асоси лексикаи шевагӣ навишта шудаанд, мисолҳо меорад, бедикқатии маҳзи баъзе нависандагонро нисбат ба нутқи қаҳрамонони осорашон таъкид мекунад. Ба назари ӯ ифодаҳои шевагӣ ҳеҷ гоҳ ҳусни забони адабиро намеафзоянд [9, 137].

Маҳорати ҳунари ва услуби бадеии Ҷалол Икромӣ диққати дигар муҳаққиқонро низ ба худ ҷалб кардааст. Аз ҷумла, Р.Амонов дар мақолааш «Сухани нав дар бораи Бухоро» навиштааст: «Дар тасвири воқеаҳо нависанда қисман ба услуби қиссаҳои саргузаштии пур аз воқеаву мочаро майл карда, бисёр ҳодисаҳоро чунон аҷиб ва печ дар печ нақл мекунад, ки тамоми шавқу диққати хонандаро ба худ мекашад. Ба романи имрӯза уҳдабароёна ва бомуваффақият қорӣ кардани ин услуб, ки дар насри бадеии пешазреволютсионии тоҷик мавқеи хос дошт, низ ҳунари ва маҳорат талаб мекунад. Дар солҳои охир Ҷалол Икромӣ ин тарзу тасвириро собитқадамона давом дода истодааст» [1, 114].

Ба мушоҳидаи саҳеҳи муаллифи мақола ин усулро Ҷ. Икромӣ дар повести «Тори анкабут» қорбаст карда, минбаъд дар романи «Духтари оташ» собит ғашт. Мунаққид «безарурат саргарми тасвирҳои аҷибу ғариб» шудани нависанда ва сӯиистифода аз «унсури китобӣ – адабиро» аз ҳадди эътидол гузаштан таъбир мекунад [1, 121], ки ба андешаи ӯ бар зарари ҳунари нависандагист.

Дар ин давра оид ба шакли тасвир, маҳорати адабӣ ва услуби нависандагон маҷалла ба наشري андешаҳои нависандагон низ мусоидат кардааст. Дар ин миён мақолаи Ҷалол Икромӣ «Дарси устод» ҷолиб аст. Дар ин мақола нависанда доир ба ҳунари, маҳорати тасвиргарӣ, забони осори бадеӣ сухан ронда, бурду боҳти насри тоҷикро дар ин замина нишон медиҳад. Дар ин асно нависанда бевосита аз таҷрибаи эҷодии устод Айни сухан карда, аввалан, нақши суннатҳои қоромоди адабиро дар тақмили маҳорати адибон муассир медонад, сониян, нақши устод Айниро дар ташаккул ва таҳаввули бадеиёт ва забони насри муосир бо таҳлили ҷомеа нишон медиҳад.

Ба андешаи ӯ забон дар дасти нависандаи боҳунари фақат василаи иншо нест, балки нависанда ба воситаи калимаҳо сураткашӣ мекунад ва суратгариӣ ӯ аз амали рассоми моҳир, ки одамонро дар вазъияти ором тасвир менамояд, фарқ дорад, зеро ӯ кӯшиш менамояд, ки мардумро дар ҳаракат, дар задухӯрди муттасили байни ҳам, дар муборизаи синфҳо, гурӯҳҳо ва фардҳо тасвир намояд. Чунонки мебинем, муаллифи мақола ҳунаро унсури асосии маҳорати нависандагӣ дониста, ба ин назар аст, ки маҳорат маҳсули меҳнати бардавом мебошад. Андешаи зерини ӯ дар ин боб ҷолиб аст: «Нависанда тасвир карда, бад шудани аҳволи ӯро (қаҳрамони асарро- шарҳи мо) гуфтаниш мумкин, вале санъат дар гуфтан не, дар нишон додан аст. Шумо нишон диҳед, ки вай чӣ тавр тағйир ёфт. Ана ҳамин хел майда-чуйдаҳои наср бисёр аст. Онро босаброна нишаста, дида, майна об кардан лозим мешавад, ки дар натиҷа маҳорат ба даст мебарояд» [2, 114.].

Дар ин равиш Ҷ. Икромӣ аз таҷрибаи мусбати устод Айни ёд карда, нависандаро меъмор мешиносад, ки «хишт болои хишт чиде деворро баланд месозад» ва меафзояд: «Агар барои имтиҳон яке аз ин хиштҳо гирифта ба девор осебе нарасад, маълум, ки ин хишт нодаркор будааст». Пас шумо хишт аз пайи хишт гирифта, партофта гирифта, то ба он даме, ки дигар гирифта мумкин нашавад. Девори ҳамон асар бақодор ва пурқиммат аст, ки аз он ягон хишт он тараф истад, ягон сангрезе ҷудо карда гирифта мумкин нест» [2, 118].

Дар ин замина муаллиф П. Толис ва Ф. Муҳаммадиевро ба ин талаботи зебоишинохтии сухан содиқ шинохта, дар «сарфи» сухан ниҳоят ҳасис, вале дар баёни маънӣ бағоят пурсаховат мешиносад. Назари ӯ дар бораи сабки П. Толис басо ҷолиб ва ибратангез аст: «Дар кӯтоҳнависӣ марҳум Толис хеле усто буд. Дар повести «Тобистон»-и вай, ки ҳаҷман хеле кӯтоҳ аст, як олам ғап, маънӣ, ҳаяҷон ва тасвир ҷой гирифтааст. Каси дигар шояд аз «Тобистон»-и вай як тирамоҳ ва як зимистони дигар ҳам мебаровард. Ба ростӣ, ки агар менависам гӯед, тарҷумаи ҳоли ҳар кас ҳам як роман мешавад. Лекин нависандаи комил набояд ин тавр кунад» [2, 119].

Чалол Икромӣ дар мақолаҳояш дар бораи забони насри бадеӣ суҳан карда, дар як вақт ҳам вазифаи коммуникативӣ ва ҳам зебоишинохтӣ (эстетикӣ) онро дар назар меоварад ва вазифаи зебоишинохтӣ забонро марбут ба ҳунари шоиру нависанда медонад. Дар ҳамин замина нависанда арзишҳои зебоишинохтӣ забони осори устод Айнӣ ва дигар нависандагони тоҷикро муайян мекунад, ки хеле пураҳамият мебошад. Мо дар ин ҷо бо он чӣ гуфта шуд, иктифо карда, таҳқиқи ҷомеаи андешаҳои адабии нависандаро ба вақти дигар мавқуф мегузорем.

Аз нимаи дувуми солҳои ҳафтодӯми садаи гузашта сар карда, чун падидаи ҳунари шинохтани осори адабӣ, аз ҷумла насри бадеӣ ҳамчун чараёни мусбат дар нақди адабӣ тадриҷан устувор гардид, ки ташаббускори ташаккул ва таҳаввули ин равиши нақди тоҷикӣ бе муболиға, маҷаллаи «Садои Шарқ» буд. Дар ин замина лозим аст, ки аз мақолаҳои А. Сайфуллоев «Бурду боҳти санъаткор», Д. Хоҷа ва Ш. Кабир «Сухани тозарақам», Ш. Исмоил «Мақоми адиб», А. Афсаҳзод «Чехраи эҷодии нависанда», Ш. Ҷумъаев «Рисолати иҷтимоии нависанда», А. Набиев «Бархе аз вижаҳои ҳунарии румонҳои Раҳим Ҷалил», М. Рачабов «Тазоҳури бадеии зиндагии хусусӣ», Ш. Солеҳ «Ҷустуҷӯҳои эҷодӣ дар ҳикояҳои муосир» ва тақризҳои Х. Шарифов «Баҳору тирамоҳи зиндагӣ», Р. Мусулмонкулов «Аспи обӣ зери зин», А. Насриддинов «Ҳадиси хирад ва озодагӣ» ва ғайра ёд кард. Дар ин мақолаҳову тақризҳо мо нуфузи нишондодҳои дастурии ҳизбиву давлатиро бар дидгоҳҳои муаллифон мушоҳида намекунем. Дар аксари мақолаву тақризҳо осори насри ҳамчун падидаи ҳунариву зебоишинохтӣ нақд ва арзёбӣ шуда, дар ин замина ҷустуҷӯҳои бадеии нависандагон муайян ва баҳогузорӣ шудааст. Ин тамоюли нақд, бахусус дар мақолаҳои А. Сайфуллоев, Х. Шарифов, А. Набиев, Р. Мусулмонкулов ва А. Насриддинов хеле барҷаста арзи вуҷуд кардааст.

А. Сайфуллоев дар мақолаи «Бурду боҳти санъаткор» эҷодиёти Чалол Икромӣро ҳамчун падидаи адабиву зебоишинохтӣ (эстетикӣ) баррасӣ карда, бурду боҳти нависандаро равшан нишон додааст. Мунаққид дар ин мақола аз системаи тайёри зебоишинохтӣ, ки дар нақди он солҳо, бахусус эҷодиёти ҳуш ҳукумат дошт, даст кашида, ба таҳлили эҷодиёти Ч. Икромӣ аз мавқеи арзишҳои бадеӣ наздик мешавад. Дар ин замина мунаққид тарзи баён, шаклҳои тадқиқ ва ҷамъбастиҳои бадеиву ҳунари нависандаро [6, 66] бо мисолҳои мушаххас нишон медиҳад.

Ин тамоюли нақд дар маҷалла бо нашри мақолаҳои М.Шукуров «Тадқиқи бадеӣ ва ҷанбаи публицистӣ» ва А.Сайфуллоев «Ягонагии ғоявӣ» таъвият ёфта, бо таълифоти Х. Шарифов, А. Набиев ва мунаққидони дигар тадриҷан таҳаввул пайдо кард. М. Шукуров дар мақолаи зикршуда «аз ҳад зиёд қувват гирифтани ҷанбаи публицистӣ»-ро дар роҳи «тадқиқи адабиёт» монеа шинохта, ба ҷунин ҳулоса меояд: «Адабиёт бо бадеияти олӣ, бо тадқиқи таҳлилию фалсафаи зиндагӣ ва характерҳои барҷастае, ки мантиқи инкишофи онҳо моҳияти замонро амиқ мекушояд, арзиш дорад. Агар адабиёт ба дараҷаи публицистика расад, моҳияти эстетикӣ худро аз даст дода, вазифаҳои махсуси худро дар роҳи санъати инсоншиносии замонасанҷӣ иҷро карда наметавонад» [15, 113]. А.Сайфуллоев осори насри А.Шукӯҳӣ («Парии ҷазира»), Сорбон («Санги сипар»), М.Начмиддинов («Дарё маҷрои нав меҷӯяд», «Ширмоҳ»), Ю. Ақобиров («Балӯғат», «Замини падарон»)ро нақд карда, ҳусну қубҳи бадеии онҳоро инъикос менамояд. Мунаққид ин масъаларо бо тадқиқоти типологӣ қиёсан бо осори мансури ҳамсони халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон анҷом додааст, ки равиши муҳими арзёбии ҳунари нависандагони тоҷик дар муқоиса бо ҳамкасбони дигарашон аст [7, 123-133].

Яке аз мақолаҳои муҳиме, ки ба нақди тарзи тасвир ва маҳорати ҳунарии Раҳим Ҷалил бахшида шудааст, «Бархе аз вижаҳои ҳунарии румонҳои Раҳим Ҷалил» унвон дошта, ба қалами А. Набиев мансуб аст. Муаллиф дар ин мақола саъй кардааст, ки дар бораи шаклу махсусиятҳои бадеӣ ва воситаҳои адабию ҳунарие, ки Раҳим Ҷалил дар эҷоди румонҳояш ба қор гирифтааст (хоҳ бо муваффақият, хоҳ бо маҳдудиятҳо) суҳан ронда, осори нависандаро ба таври ҷомеъ арзёбӣ мекунад [4, 112-128].

Мунаққид дар мақола масъалаҳои «нисбатан умумии ғоявию бадеӣ»-и румонҳои нависанда, системаи образҳо, тарзи сохтани банду баст ва нигориши воқеаро «аз зовияи диди муайян» нақд карда, аз боби дигар унсурҳои тасвири бадеӣ низ бо далел суҳан кардааст.

Нақди А. Набиев дар шинохти ҳунари Р. Ҷалил нақди бадеӣ ва ҳунари буда, ӯ масъалаҳои «дараҷаи тасвири таърих», «симои мардум ва инсонии ҷудогона», «сифати бо ҳам пайвастанӣ

воқеаҳо», «банду баст ва хусусиятҳои жанрии» осори Раҳим Ҷалилро «дар доираи маҳорати нависанда» нақд ва арзёбӣ намудааст, ки ҳамчун таҷрибаи таҳқиқ нодир аст [4, 114-119].

Абдуманнон Насриддинов дар мақолаи «Ҳадиси хирад ва озодагӣ» романи С. Улуғзода «Фирдавсӣ»-ро муфассал таҳлил карда, онро «маҳсули тафаккури бадеии имрӯз» медонад ва арзиши бадеии онро муайян мекунад. Арзёбии бадеии образҳои роман дар қиёс бо ҳуҷҷатҳои таърихӣ, сарнавишти Фирдавсӣ анҷом гирифта, сипас маҳорати нависанда дар тасвиркорӣ ва истифодаи забон нишон дода шудааст. Аз ҷумла, ӯ нигоштааст, ки «забон ва услуби нигориши воқеаҳову ҳислатҳо дар роман ибратпазир аст» [5, 126].

Муаллиф бо далелҳои заминаҳои таърихӣ ва омилҳои устувориву эътимодбахшии тарзи нигориши нависандаро собит месозад.

Яке аз паҳлӯҳои мувоҳисаи кушодае, ки дар солҳои 1987 ва 1988 маҷаллаи «Садои Шарқ» ташкил карда буд, арзёбии масъалаҳои дарки бадеии воқеият ва сабки ҳунарии нависандагон буд. Ду суоле, ки маҷалла пиромуни масъалаҳои инкишофи насри муосир пешниҳод карда буд, бевосита ба маҳорати ҳунари ва сабки нигориши нависандагон марбут мешуд. Суоли аввал ба ҷустуҷӯҳои ғоявии бадеӣ ва дувум ба «забони насри имрӯза» дахл дошт, ки дар маҷмӯъ ба тамоюлҳои ҳунари ва сабки нигориши нависандагон дахл дорад. Аз ин ҷиҳат, табиист, ки аксари муаллифон дар мақолаҳояшон доир ба маҳорати нависанда, балоғати тасвир ва тарзи нигориш диққат додаанд. Аз ҷумла М. Шукуров оид ба «тақлид ва тасвирҳои қолабӣ» [14, 106] дар насри тоҷикӣ сухан ронда, онро тамоюли номатлуби насри муосир таъбир мекунад. Мунаққид тамоюли гароиш ва иҷтимоӣ-гароиш маҳзро омилҳои аслии аз эҷоди осори асили бадеӣ фосила гирифтани баъзе аз қаламкашон дониста, дар ин равиш аз таҷрибаи судманди Ҷ.Иқромӣ, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев, С. Турсун, Кӯҳзод, Сорбон ва дигарон ёд мекунад. Мунаққид «навназарӣ, концепсияи ҳосаи иҷтимоиву фалсафии нависанда ва бо ҷӣ қувваи бадеӣ зоҳир шудани он арзиши асари бадеиро дар таърихи адабиёт» ҳодисаи муҳим шинохта, аз таҳлили мушаххаси чараёни инкишофи нақд ба ин натиҷа мерасад: «Албатта, мавзӯву масъалаҳои нав ва материали тоза, ки бунёди бадеии асареро ташкил кардааст, низ аҳамияти калон дорад, лекин дар ин сурат ҳам меъёри асосии баҳои асар ҳамона на мавзӯи материал, балки бинишу фаҳмиши нав, концепсияи замон ва қаҳрамон хоҳад буд. Ба назар ҷунин мерасад, ки аксари асарҳои калони насри тоҷикӣ солҳои 80 аз ин ҷиҳат дар роҳи ғаноафзоии адабиёт кам хизмат кардаанд, ё хизмате ба ҷо наовардаанд» [14, 110].

Мунаққид «амиқбурди асосҳои маънавии тадқиқи бадеӣ»-ро таъкид карда, онро василаи пешрафти адабиёт, маҳорати ҳунари ва тарзи нигориши нависанда медонад. Ба назари ӯ, маҳз адабиёт «бо таъсири сухани олий ва тасвири бадеӣ фикру ҳисси инсонро ташаккул медиҳад ва ба сӯи дарки фалсафаи ҳастии одамизоду ҷамъият раҳнамун мегардад» [14, 114].

Дар заминаи таҳлилу арзёбии анҷомгирифта метавон хулоса кард, ки сабк шеваи ҳоси ҳар ҳунарманд дар баёни мавзӯоти муштарак буда, ки фақат ба ҳуди ӯ ихтисос дорад. Ҳар ҳунарманде дар ҷустуҷӯи василаҳое, ки то ба ёрии онҳо дар зеҳни мардум таъсири хос ба вучуд оварад, таъсире, ки ба назари ӯ умдатарин вазифаи наққошии ӯст. Сабк дар тарзи нигориши ин ё он нависанда «ба расму тарзи баён ишора дорад, тадбиру тамҳиде аст, ки нависанда дар навиштан ба қор мегирад, бад-ин маънӣ, ки интиҳоби калима, сохтмони дастурӣ, забони маҷозӣ, таҷониси ҳуруф ва дигар услубҳои савтӣ дар эҷоди сабк дохил ҳастанд» [10, 79].

Мутаассифона, дар нақди адабиёти тоҷик, аз ҷумла маводе, ки дар давраи мавриди назар дар маҷаллаи «Садои Шарқ» ҷоп шудаанд, хусусиятҳои сабки осори нависандагон ҳаматарафа таҳлил ва таҳқиқ нашудаанд, ки аз кӯтоҳҳои нақд аст.

Таҳлилҳои анҷомгирифта гувоҳи онанд, ки маҷаллаи «Садои Шарқ» дар нақд ва арзёбии маҳорати ҳунари ва сабки нависандагон равиши хосро пеш гирифта, барои ошкор сохтани хусусиятҳои бадеӣ ва сабки баъзе нависандагон талош кардааст ва бо нашри мақолаҳову тақризҳо ин масъаларо муттасил пайгирӣ намудааст. Дар маводи ҷопшуда масъалаҳои муҳими ҳунари нависандагӣ, маҳорати тасвиркорӣ, усули офариниши образи бадеӣ, характерҳо ва таносуби воқеият бо тахайюли бадеӣ арзёбӣ шудаанд. Дар нақди ин мавзӯ мазмунро дар либоси зебои бадеӣ тасвир кардан маҳорат ва ҳунари санъаткорӣ таъбир шудааст.

Мунаққидон маҳорати нависандаро дар заминаи осори мушаххаси бадеӣ таҳлил ва арзёбӣ карда, дар ин замина фардияти ҳунарии онро ошкор намудаанд. Мақолаҳои С. Табаров «Ҳаким Карим ва новеллаи советии тоҷик», М. Шукуров «Таҳқиқи бадеӣ ва ҷанбаи публицистӣ», Р. Амонов «Сухани нав дар бораи Бухоро», А. Сайфуллоев «Бурду боҳти санъаткор», А. Набиев «Бархе аз вижаҳои ҳунарии румонҳои Раҳим Ҷалил», М. Раҷабов «Тазоҳуроти бадеии зиндагии хусусӣ» ва ғайра хусусиятҳои забонӣ ва услуби фардии нависандагонро дар офаридани образҳои бадеӣ мавриди муҳокима қарор дода, дар заминаи таҳқиқи хусусиятҳои забонӣ ва усули тасвир имтиёзоти бадеии тарзи нигориши нависандаро нишон додаанд. Дар ин гуна арзёбиҳо вазифаи коммуникативӣ ва зебоишинохтии забон ҳамчун василаи тасвири бадеӣ мушаххас гардидааст.

Дар маводе, ки маҷалла нимаи дуҷуми солҳои ҳаштод ва ибтидои навад чоп кардааст, масъалаи ҳамчун падидаи ҳунари шинохтани осори насри имтиёз дошта, мунаққидон ба таҳқиқи паҳлӯҳои зебоишинохтии таълифоти нависандагон талош кардаанд. Дар мақолаҳову тақризҳо эҷодиёти нависандагони алоҳида ҳамчун падидаи ҳунари нақд шуда, дар зимн ҷустуҷӯҳои бадеии онон баҳогузорӣ шудааст. Хусусияти бадеӣ ва сабки нигориши нависандагон дар таълифоти М. Шукуров, А. Сайфуллоев, Х.Шарифов, А. Набиев ва нафарони дигар ба сароҳат қазоват шуда, ташаккул ва таҳаввули ин равиш ба амиқбурди асосҳои маънавии тадқиқи бадеӣ вобаста доништа шудааст.

Адабиёт:

1. Амонов Р. Сухани нав дар бораи Бухоро / Р.Амонов // Садои Шарқ. - 1976. - № 11. - С.111 - 122.
2. Икромӣ Ҷ. Дарси устод / Ҷ.Икромӣ // Садои Шарқ. - 1978. - № 4.- С.113 - 124.
3. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 1. Адабиётшиносӣ ва танқид / Н.Маъсумӣ. - Душанбе: Ирфон, 1977. - 364 с.
4. Набиев А. Бархе аз вижаҳои ҳунарии румонҳои Раҳим Ҷалил / А.Набиев // Садои Шарқ. - 1984. - № 5. - С.112 - 128.
5. Насриддинов А. Ҳадиси хирад ва озодагӣ / А.Насриддинов // Садои Шарқ. - 1988. - № 7. - С.125 - 128.
6. Сайфуллоев А. Бурду боҳти насри тоҷик / А.Сайфуллоев // Садои Шарқ. - 1976. - № 7. - С. 64 - 76.
7. Сайфуллоев А. Ягонагии ғоявӣ / А.Сайфуллоев // Садои Шарқ.-1976. - № 1. - С.123 - 133.
8. Табаров С. Ҳаким Карим ва новеллаи советии тоҷик / С.Табаров // Садои Шарқ. - 1968. - № 4. - С.99 - 113.
9. Табаров С. Услуби бадеӣ ва насри муосири тоҷик / С.Табаров // Садои Шарқ. - 1975. - № 2. - С.135 - 142.
10. Ҳоҷаева М. Усулҳои таҳқиқи услуб / М.Ҳоҷаева // Садои Шарқ. - 1996. - № 5 - 8. - С. - 76-90.
11. Ҳусейнзода Ш. Баҳс ва андеша / Ш.Ҳусейнзода. -Душанбе: Ирфон, 1964.-264 с.
12. Ҳакимов А. Ҳарфи хеш аз даври хеш / А.Ҳакимов // Садои Шарқ.-1990. - № 1. - С.118 - 125.
13. Ҳаким А. Равандҳои шеър ва ҳудогоҳии шоир / А.Ҳаким // Садои Шарқ. - 1996. - № 9 - 12. - С. 3-16.
14. Ҳакимов А. Гузаштаи зинда ва рӯҳи замон / А.Ҳакимов // Садои Шарқ. - 1972. - № 5. - С.137 - 144.
15. Шукуров М. Таҳқиқи бадеӣ ва ҷанбаи публицистӣ / М.Шукуров // Садои Шарқ. - 1976. - № 1. - С.105 - 113.

Маълумот дар бораи муаллиф: Қодирова Дилноза Лутфуллоевна н.и.ф., дотсенти кафедраи забон ва адабиёти тоҷики факултети педагогикаи ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ.

Сведения об авторе: Кадирова Дилноза Лутфуллоевна, кандидат филологических наук, доцент кафедры таджикского языка и литературы педагогического факультета Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айнӣ.

About the author: Kadirova Dilnoza Lutfulloevna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Tajik Language and Literature of the Pedagogical Faculty of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini.

**«РИСОЛАИ АРУЗ»-И АДИБ СОБИРИ ТИРМИЗӢ ВА АРЗИШИ ИЛМИЮ
АДАБИИ ОН
Мерганзода М.Б.**

Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон

Дар мақола роҷеъ ба «Рисолаи аруз»-и мансуб ба Адиб Собир Тирмизӣ ва Рашиди Ватвот баҳс рафта, дар асоси афкори адабиётшиносон ва муқоисаву муқобалаи онҳо бо муҳтавои осори шоир мушаххас ва маълум карда шудааст, ки «Рисолаи аруз» на ба Рашиди Ватвот, балки ба Адиб Собир тааллуқ дорад.

Рисолаи мавриди назар сарчашмаҳои муътамади адабӣ дар арузи форсӣ-тоҷикӣ буда, аз нахустин рисолаҳои арузи манзум маҳсуб меёбад. Муҳимтарин хусусиятҳои «Рисолаи аруз» дар он зоҳир мегардад, ки:

- рисола қадимтарин сарчашмаи адабӣ доир ба арузи форсии тоҷикӣ маҳсуб меёбад;
- дар рисола баҳру авзон арузи форсии тоҷикӣ бо сухани манзум таъриф дода шудааст;
- рисола дар хитоб ва мурочиат ба таълимгирандагони илми аруз таълиф гардидааст;
- рисола бо забони содаву раван ва дилнишину хотирмон эҷод гардидааст.

Дар нусхаҳои «Рисолаи аруз», ки то имрӯз дастраси муҳаққиқону адабиётшиносон гардидааст, миқдори баҳру авзон гуногун нишон дода шудааст. Аз ҷумла, дар муқаддимаи нусхаи дар дастбудаи Мучтабо Минӯӣ 17 баҳр ва авзон ва дар муқаддимаи нусхаи Парвиз Нотили Хонларӣ 19 баҳру авзон зикр гардидааст. Аз ин муълум мегардад, ки ин рисола то имрӯз ба пурра дастрас нашудааст. Бо вучуди ноқису нопурра будани нусхаҳои дастрасшуда «Рисолаи аруз» сарчашмаи муҳими адабӣ доир ба илми аруз маҳсуб ёфта, барои муҳаққиқону алоқамандони илми аруз арзишманду мубрам мебошад.

Аз ин рӯ, таҳқику пажӯҳиш ва таҳияву интишори «Рисолаи аруз» кори муҳиму саривақтӣ ба ҳисоб рафта, дар илми адабиётшиносӣ, махсусан назмшиносӣ навоарӣ ва бозёфти наву тозае хоҳад буд.

Қалидвожаҳо: *илми аруз, баҳр, аслӣ, фаръӣ, авзон, манзум, шеър, рубоӣ, сарчашма, адабӣ, нусха, мансубият, хусусият.*

**«ТРАКТАТ ОБ АРУЗЕ» АДИБ САБИРА ТИРМИЗИ И ЕГО НАУЧНО -
ЛИТЕРАТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ**

В статье рассматривается «Трактата об арузе», приписываемого Адиб Сабир Тирмизи и Рашид Ватвот, и на основе мнений литературоведов и их сопоставления с содержанием произведений поэта определяется и раскрывается, что «Трактат об арузе» принадлежит не Рашид Ватвот, а Адиб Сабир.

Данный трактат, являясь достоверным литературным источником в персидско-таджикском арузе, считается одним из первых стихотворных трактатов об арузе. Важнейшие особенности «Трактата об арузе» проявляются в следующем:

- трактат считается древнейшим литературным источником в персидско - таджикском арузе;
- в трактате метры и размеры персидско-таджикского аруза изложены поэтическим языком, т.е. в стихотворной форме;
- трактат написан с обращением к изучающим науку об арузе;
- трактат сочинен простым, плавным, запоминающимся языком.

В списках «Трактата об арузе», доступных сегодня исследователям и литературоведам, указано разное количество метров и размеров аруза. Так, в предисловии рукописи, находящейся в руках у Муджабо Минуи приведены 17 метров и размеров, а в предисловии рукописи Парвиза Натил Ханлари 19 метров и размеров. Следовательно, этот трактат до сегодняшнего дня целиком не дошел. Несмотря на недостатки и частичность, дошедших до нынешнего времени списков «Трактата об арузе», это произведение считается важным литературным источником науки об арузе. Для исследователей и личностей, связанных с наукой об арузе, является весьма ценным и актуальным.

Поэтому, исследование, анализ, составление и публикация «Трактата об арузе», считаясь работой важной и своевременной в литературоведении, особенно в науке о поэтике, является новым словом и свежим открытием.

Ключевые слова; наука об арузе, метр, основной, производный, размеры, стихотворный, стихотворение, рубай, источник, литературный, рукопись, собственность, особенность.

«TREATISE ON ARUZ» BY ADIB SABIR TIRMIZI AND IT'S SCIENTIFIC AND LITERARY SIGNIFICANCE

The article examines the «Treatise on aruz» attributed to Adib Sabir Tirmizi and Rashid Watwot, and based on the opinions of literary scholars and their comparison with the content of the poet's works, it is determined and revealed that the «Treatise on aruz» does not belong to Rashid Watwot, but to Adib Sabir.

This treatise, is considered a reliable literary source in the Persian-Tajik aruz, and is regarded as one of the first poetic treatises of aruz. The most important features of the «Treatise on aruz» are as follows:

- The treatise is considered the oldest literary source on Persian-Tajik aruz;
- The meters and rhythmic of Persian-Tajik aruz in poetic language;
- The treatise is written with an appeal to students of the science of aruz;
- The text uses a simple, clear and easily language.

The lists of the «Treatise on aruz», available today to researchers and literary scholars, indicate different numbers of meters and rhythmic pattern. Thus, in the preface of the manuscript in the hands of Mujtabo Minui, 17 meters and patterns are listed while in the preface of the manuscript of Parviz Natil Khanlari, 19 meters and dimensions are given. Consequently, this treatise has not survived to this day in its entirety. Despite interfections and partial nature of the surviving copies of the «Treatise on aruz» it is considered an important literary source on the science of aruz and is highly valuable and relevant for researchers and individuals associated with the science of aruz.

Therefore, the research, analysis and publication of the «Treatise on aruz», considered an important and timely work in literary criticism, especially in the science of poetics, providing a fresh perspective and new fromework for unders tanding aruz.

Keywords: science of aruz (rhyme), meter, basic, derivative, sizes, poetic, poem, rubai, source, literary, manuscript, ownership, feature.

Пажухиш, таҳқиқ ва баррасии осори шоирони классикии форсу тоҷик аҳамияти муҳим дошта, он барои омӯзиш ва донишони назария, амалия ва сохти шеърӣ тоҷикӣ мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, паҷухиш ва таҳқиқи «Рисолаи аруз»-и Адиб Собир ҳамчун сарчашмаи илмию адабӣ дар адабиётшиносӣ арзишманд, саривактӣ ва муҳим арзёбӣ мешавад.

Адиб Собир Тирмизиро ба ҳайси яке аз аввалин арузиёни Аҷам бояд эътироф намуд, зеро аз ӯ то рӯзгори мо китобе бо унвони «**Рисолаи аруз**» боқӣ мондааст. Ин рисола ба Адиб Собир ва шоири машҳури ҳамзамонаш – Рашиди Ватвот нисбат дода шудааст, ки ҳамчун сарчашмаи илмиву адабӣ диққати адабиётшиносони эрониро бештар ҷалб намудааст. Бояд таъakkур дод, ки муаллифони рисолаҳои марбут ба илми аруз, аз ҷумла, «Ал-муъҷам фи маъойир-ил-ашъор-ил-Аҷам»-и Шамсуддин Муҳаммади Қайси Розӣ, «Меъёр-ул-ашъор»-и Насируддини Тусӣ, «Ҷамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табретӣ, «Рисолаи аруз»-и Абдурахмони Ҷомӣ ва дигарон аз ин рисола ишорае ҳам накардаанд.

Соли 1341 ҳ. (1923 м.) адабиётшиноси эронӣ Мучтабо Минӯӣ бо унвони «Рисолае дар боби авзони шеърӣ арабӣ ва форсӣ» рисолаеро нашр намуд, ки баъдтар мавриди таҳқиқу баррасии дигар арузшиносон низ қарор гирифт. Аммо ин рисола ҳам, ба Адиб Собир ва ҳам, ба Рашиди Ватвот нисбат дода шудааст, ки ин ҷо овардани андешаҳои адабиётшиносонро бамаврид медонем. Мучтабо Минӯӣ дар бораи чанд нусхаи хаттии рисолаи мазкур сухан ронда, зикр кардааст, ки дар баъзе нусхаҳои ин рисола номи Адиб Собир ва дар баъзе дигар, исми Рашиди Ватвот сабт шудааст.

Муаллиф дар хусуси нусхаҳои хаттии ин рисола чунин менависад: «Матне, ки банда аз он рисола таҳия кардаам ва акнун мунташир месозам, дар Инглистон аз рӯйи нусхаи мутааллиқ

ба Музеи Британиё ба нишони Or.4110 (вараки 399 то 402) нақл шуда ва бо нусхаи дигаре дар Китобхонаи Девони Ҳинд (India Office Library) ба нишони 4618 (вараки 55) муқобала шудааст. Дар нусхаи БМ (Музеи Британиё) тасрех ба номи нависанда нашудааст, вале дар нусхаи ДХ (Девони Ҳинд) муқаддимаи рисола чунин омадааст, ки: ин ҷузъест, ки дар ӯ ақсоми арузи ашъори порсист, таснифи Шайх Имом Рашидуддин Саъд-ул-Ислом Муҳаммад бини Муҳаммад бини Муҳаммад маъруф ба Ватвот раҳматуллоҳи алайҳу нуру зариха... Дар баъзе аз нусах онро ба Адиб Собир Тирмадӣ нисбат додаанд, масалан, дар маҷмуаи 4006 Китобхонаи Аёсофия, ки маҷмуаи расоилест, дар бадеъ ва аруз... дар вараки 32 А то 40 Б ҳамин рисола омадааст ва муаллифро Шаҳобуддин Адиб маъруф ба Собирӣ муаррифӣ кардаанд... Низ дар маҷмуаи 1878 ҷузъи Китобхонаи Султон Аҳмади Солис (дар Тупқопуйсарой), ки ҳовии 26 рисола аст, аз вараки 45 А то 47 А (5 сафҳа) ин рисоларо дарҷ кардаанд ва ин ҷо ҳам нависанда ба номи Шайх Шамсиддин Алӣ Собир бини Исмоили Тирмадӣ ёд шудааст ва дар он 19 баҳр аст» [6, с. 23-24]. Мучтабо Минӯй дар хусуси нусхаҳои ҷопии рисола маълумот дода, зикр кардааст, ки рисолаи мазкурро Аҳмади Оташ ва Абдулваҳҳоби Тарзӣ дар китоби «Дастури забони форсӣ», ки ба туркӣ навиштаанд, аз рӯи маҷмуаи 2620-и Китобхонаи Аёсофия (аз вараки 55 Б то 63 А) нашр намудаанд, истифода намудааст [6, с. 25].

Мучтабо Минӯй дар охири муқаддимае, ки ба ин рисола навиштааст, ба чунин хулоса омадааст: «Адиб Собир Тирмизӣ муосири Ватвот аст ва аз ашъоре, ки байни эшон радду бадал шудааст, баъзе ҳанӯз дар даст аст. Ман гумон мекунам, дуруст бояд ҳамин бошад, ки Адиб Собир ин рисоларо навиштааст, вале ин эътиқод барои ман аз ин ҷо ҳосил шудааст, ки дидаам одатан таълифоти ашҳоси камшухраттарро ба мардони машхуртар нисбат додаанд ва акси он камтар иттифоқ афтодааст ва байни ин ду нафар Рашиди Ватвот бештар шухрат дорад, варна асноди кутубӣ бар ҳар ду нисбат тақрибан як қувват аст» [6, с. 24].

Ин рисола диққати арузшинос Парвиз Нотили Хонлариро низ ҷалб намудааст ва мавсуф дар ин хусус чунин ишора кардааст, ки дар миёни кутуби худ аз ин рисола нусхае дорад: «Аммо дар миёни кутубе, ки акнун дар ихтиёр дорад, маҷмуаест аз расоили мухталиф, ки таърихи таҳрир надорад, вале зоҳиран, дар қарни дувоздахуми ҳиҷрӣ навишта шудааст. Дар охири ин маҷмуа, ки пештар рисолати мундариҷ дар он марбут ба илми аруз ё фунуни дигари адабӣ аст, рисолаи мавриди баҳс низ дарҷ шудааст» [11, с. 13]. Муҳаққиқ зикр кардааст, ки ин рисола ба Рашиди Ватвот нисбат дода шудааст. Дар охир, муҳаққиқ ба чунин хулоса омадааст: «Эътиқоди банда бар ин аст, ки рисолаи мавриди баҳс дар асл ба ин сурат набудаст ва миқдоре аз муқаддима ё думболаи он аз миён рафтааст. Ин низ метавонад буд, ки муаллифи асли қасди пардохтани рисолае дошта ва қисмате аз онро масуда карда ва ба итмом маҷол наёфта бошад» [11, с. 14].

Андешаи Парвиз Нотили Хонларӣ сазовори дастгирӣ аст, зеро Адиб Собир ҳангоми дар Хоразм буданаш, бо Рашиди Ватвот, ки дар дарбори Отсизи Хоразмшоҳ буд, робита дошта ва ӯ ба марғи нобаҳангом дучор шуду шояд ин рисоларо ба итмом нарасонида бошад. Аз тарафи дигар, омӯзишу таҳқиқи осори Адиб Собир Тирмизӣ имкон дод, ки хусусиятҳои ҳоси ашъори ӯро муайян намоем. Рисолаи мазкур маҷмуае доир ба авзони шеър мебошад ва шоир ҳар баҳрро ба шеър таъриф додааст. Чунин шакли эҷоди рисолаҳои аруз баъд аз асри XII низ ба назар мерасанд. Абунасри Фароҳӣ аз шоирон ва луғатдонҳое мебошад, ки дар асри XIII зиндагӣ ва эҷод намудааст. Асари машҳури ӯ «Нисоб-ус-сибён» аст, ки шоир пеш аз шарҳи луғат доир ба баҳрҳои арузӣ, чун «Рисолаи аруз»-и мазкур ишора намудааст. «Нисоб-ус-сибён» бо вучуди луғатнома ва асари таълимӣ буданаш, барои алоқамандони улуми адабӣ аз аҳамият ҳалӣ нест.

Мавлоно Фаҳриддин Али Сафӣ дар «Латоиф-ут-тавоиф» нақл кардааст: «...Рашиди Ватвотро завқи суҳбати Адиб Собир шуд, ҷи бо якдигар робитаи муҳаббат доштанд ва миёни эшон мубосатате ва мутоибате мебуд. Адиб Собир донишманди мутабаххир буда, дар фунуни шеър маҳорати тамом дошта... Ва Анварӣ ӯро дар шеър меписандид ва Ҳоконӣ муътақиди ӯ буд ва бар хилофи ӯ Рашидро мункир» [7, с. 122]. Волаи Доғистонӣ ҳам ин андешаро тасдиқ кардааст: «Вай дар фунуни шеър аз устодони мусалламуссубут аст» [3, с. 81]. Бадеъузамони Фурӯзонфар дар китоби «Сухан ва суханварон» зикр кардааст, ки: «Осори иттилоъ аз фунуни адабӣ ва риёзиву фалсафа дар шеъраш зоҳир аст» [10, с. 241]. Адиб Собир дар аксари қасоидаш аз донандаи илми аруз ва умуман, улуми адабӣ буданаш хабар додааст. Як хусусияти эҷоди

қасоидаш дар он мебошад, ки дар қисмати талаб ва ё хотима ё мақтаи қасида (айнан, монанди рисолаи мавриди назар) вазни қасидаҳояшро зикр кардааст. Чунончи:

Гуфтам ба вазни араб, лафзе ба мадҳи Ачам,
Ќуз мадҳи ман накунад к-аш бишнавад Ќабалӣ.
Мустафӣлун, фаъилун, мустафӣлун, фаъилун,
Аълал мамолики мо юбно алал асли [1, с. 289].

Бад-ин далел, месазад гуфт, ки ин рисола бояд ба Адиб Собир тааллуқ дошта бошад, зеро хусусияти бо назм гуфтани баҳрҳои арузиро, ҳатто аз осораи ҳам пайдо кардан мумкин аст.

Мамдуҳи асосии шоир Абулқосим Алӣ буда, дар аксари қасидаҳояш ўро «Раиси Хуросон», «Садри аҷал», «Садри Шарқ ва Ғарб» хитоб намудааст. Дар «Рисолаи аруз» низ порчае ба мушоҳида мерасад, ки дар мисрае аз мамдуҳаш «Эй ба ту оростанд, Садри Хуросону Ироқ» ёд кардааст:

Хуштар аст аз баҳрҳо баҳри рамал бар иттифоқ,
Таъҳоро сӯйи назмаш беш бошад иштиёқ.
Фоъилотун, фоъилотун, фоъилотун, фоъилон,
Эй ба ту оростанд, Садри Хуросону Ироқ [6, с. 27].

Ҳамаи ин мансубияти рисолаи мавриди назарро ба Адиб Собир қавитар мегардонад. Чизи ҷолиби дигар он аст, ки матни рисола дар ҳоли таҳлилу таҳриру такмили муаллиф ва ёрону дӯстони вай будааст. Зеро баъзе ҷузъиёти он дар нусхаҳои мавриди истифодаи донишмандоне, чун Парвиз Нотили Хонларӣ, Мучтабо Минӯӣ ва дигарон ба таври мухталиф маълум шудааст.

Парвиз Нотили Хонларӣ бо таъя ба нусхаи дар ихтиёр будааш мақолаи «Ёддоште дар бораи «Рисолаи аруз»-и мансуб ба Адиб Собир ё Рашиди Ватвот» – ро таълиф карда, аз ҷумла, муқаддимаи он рисоларо чунин овардааст: «Бидон, ки ҳафт ҷузв, ки аҷзои асланд, ҳафт баҳр шаванд ва асомии он бухур ин аст: ҳазач, раҷаз, рамал, вофир, комил, мутақориб ва мутадорик. Ва ҳам аз таркиби ин аҷзо бо ҳамдигар дувоздаҳ баҳр шаванд: сареъ, мунсарех, музореъ, мучтас, муктазаб, тавил, мадид, ғариб, мушокил ва ҳафиф. Ва ин ҷумла, дувоздаҳ баҳр шавад. Ва панҷ баҳр хосаи Араб аст, ки Аҷам дар он шеър кам гӯянд: вофир, комил, тавил, мадид ва басит. Ва се баҳри махсуси Аҷам аст, ки Араб дар он шеър нагӯянд: ғариб, қариб ва мушокил. Дигар баҳрҳо муштарак аст...» [11, с. 14].

Ин тақсимбандии баҳрҳоро чи дар рисолаҳои арузиёни классик ва чи арузиёни муосир мушоҳида кардан мумкин аст ва ин рисола, ки ҳанӯз дар асри XII таълиф шудааст, муқаддам бар онҳост. Аммо дар нусхаи нашркардаи Мучтабо Минӯӣ баъд аз «Бисмиллоҳи раҳмони раҳим» муқаддимаест, ки дар он 17 баҳр зикр шудааст ва тақсимбандии ғавқ низ мавҷуд нест: «Бидон, ки илми аруз илме бадеъ ва аҷиб аст ва аруз мизони шеъри арабиву порсиро гӯянд дар ӯ ҳабдаҳ баҳр аст, мусаммани солим ва ин бухур, дар ҳолати таълилу таъбири нуқсон аз вазни асли мепазиранд ва онро макфуфу аҳрабу матвӣ ва маҳбун гӯянд. Ва назири ҳар як дар таҳти ҳар баҳре намуда ояд. Ва асомии бухуру авзони шеър, ки дар истилоҳи аҳли илму фазл аст, ин аст: ҳазач, раҷаз, рамал, тавил, мадид, басит, вофир, комил, сареъ, мунсарех, музореъ, муктазаб, мучтас, мутақориб, ҳафиф, қариб ва муҳдас (мутадорик)» [6, с. 25].

Чунонки аз таҳлилу муқоисаҳо бармеояд, дар ин муқаддима тамоми баҳрҳои асли ва фаръӣ дар якҷоягӣ зикр шудаанд ва ин ҷо ба ҷуз баҳрҳои мушокил ва ҳадид дигар баҳрҳо мавҷуданд. Дар ҳар сурат, дар матни намуна тағйироте ба амал оварда шудааст, ки он, бегумон, аз муаллиф бояд бошад.

Аз адабиётшиносони тоҷик Аҳмад Абдуллоев дар хусуси ин рисола чунин андеша дорад: «Адиб Собир чунин рисола дорад ё не, ҷавоби равшан додан мушкул аст. Зеро шоир дар ҳеҷ ҷой ишора накардааст, ки ӯ дар вазнҳои шеърӣ рисола навиштааст. Инчунин, муаллифи сарчашмаҳо низ рисолаеро ба ин ном ба Адиб Собир нисбат надовдаанд. Аз ин рӯ, тахмин мешавад, ки соҳиби рисола дар вазнҳои шеър Адиб Собир набуда, қаси дигар, шояд шоири муосири ӯ – Рашиди Ватвот аст» [2, с. 48].

Чунин ба назар мерасад, ки ин рисола аз ҷониби яке аз ин шоирон Адиб Собир ва ё Рашиди Ватвот таълиф шуда, яке аз онҳо ин рисоларо ба худ номзад кардааст ва баъдтар муҳаррирон ин рисоларо бар ҳар ду нисбат додаанд. Гузашта аз ин, тамоми шоирони ҳамзамонаш Рашиди

Ватвот, Анвари Абевардӣ, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Фугуҳии Марвазӣ аз асарҳои назмиву насрӣ доштани ӯ ишора намудаанд, ки онҳо то замони мо омада нарасидаанд. Ба андешаи мо, ин рисола ҳанӯз дар замони зинда будани Адиб Собир аз ҷониби ҳудаш таълиф шуда ва ё баъд аз вафоташ, ки дар Хоразм ба вуқӯ пайваस्ताаст, фарзандаш Алӣ ба таъби расонида ва шояд ин рисола ро Рашиди Ватвот баъд аз ғавти шоир аз номи худ низ нашр намудааст.

Ашғоре, ки байни ин ду шоири забардаст радду бадал шудааст, ҳамин «Рисолаи аруз» нест. Ашғори дигаре низ дар девони ин шоирон ба мушоҳида мерасад, ки онҳо якхела буда, ба ҳар ду шоир баробар нисбат дода шудаанд. Аз ин рӯ, таҳқиқ ва муайян намудани ҳақиқати онҳо мубрам ва аҳамиятнок аст.

Дар хусуси миқдори ашғори «Рисолаи аруз» андеша кардан душвор аст, зеро дар нусхаҳои зикргардида миқдори ашғор яксон нест ва миқдори ашғор дар онҳо гуногун аст. Ашғори «Рисолаи аруз» дар шакли қофиябандии **аа, ба (аа, аа)** эҷод шудааст. Чунончи, зимни баҳри ҳазачи мусаммани солим чунин омадааст:

Ҳазачро гар тамои аркон ҳамехоҳӣ аз ӯ мағзар,
Бигир ин байтро ёду бикун ин қитъаро аз бар.
Мафӯйлун, мафӯйлун, мафӯйлун, мафӯйлун,
Зиҳӣ бо фарри яздонӣ, ҳаҳӣ фарзанди пайғомбар [6, с. 25-26].

Ҳаҷми ашғори ба баҳру авзон бахшидашуда аз як байт то се байтро дар бар мегирад. Масалан, доир ба баҳру авзони рубой се байт гуфтааст, ки ин аст:

Дар байти ҳазач зиҳофи бисёр ояд,
Ин вазн ҳама таронаро кор ояд.
Ҳар вазн, ки бо зиҳофи ӯ ёр ояд,
Дар тақтеаш ҳама падидор ояд.
Мафӯлу, мафӯилун, мафӯилун, фаъ,
Фаълун, фаълун, мафӯилун, мафӯлун [6, с. 27].

Мучтабо Минӯӣ дар хошия менависад: «Ин ду мисрои тақтеъ дар Д.Х. (унвони нусхаи дигари истифодашудаи Мучтабо Минӯӣ) нест» [6, с. 33]. Ҳамон тавре ки маълум аст, зиҳофоти мисраи охирони порчаи ғавқ мафӯилун (V – V –) ва мафӯлун (– – –) зиҳофҳои баҳри ҳазач буда, ба вазни рубой хос ҳастанд, аммо зиҳофоти фаълун (– –) ва фаълун (VV –) ба вазни рубой мувофиқат намеkunанд.

Ба андешаи мо, дар ин шеър, дар байти охир, шоир ҳамон ду шачара – аҳраб ва аҳрамро номбар кардааст. Дар мисраи аввали байти охир, шоир шачараи аҳраб (мафӯлу, мафӯилун, мафӯилун, фаъ – – V/ V – V –/ V – – –/ –) –ро зикр карда, дар мисраи дуюми байти охир зиҳофоти шачараи аҳрам (мафӯилун, мафӯлун (V – V –/ – – –) –ро мебинем, аммо боз ду зиҳофи бегонаро низ дучор меоем. Чи тавре ки Мучтабо Минӯӣ зикр кардааст, ин ду мисроъ дар баъзе нусхаҳои рисола мавҷуд нест, аммо аз эҳтимол дур нест, ки мисраи охири сахван ба тағйироте дучор шудааст. Яқин аст, ки шоир дар ин порча ҳамон ду шачараи баҳри ҳазач: аҳраб ва аҳрамро дар назар дорад. Қобили зикр аст, ки мисраи охири аз нигоҳи дарозии кӯтоҳӣ ба мисраҳои қаблӣ баробар аст (Фаълун, фа/ълун, мафӯ/илун, мафӯл/лун).

Дар ин маврид Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» чунин андеша баён кардааст: «... авзони шачараи аҳраб матбуътар аз авзони шачараи аҳрам аст» [5, с. 104]. Бо вучуди ин, аз таҳқиқи баррасии рубоӣҳои шоир маълум гардид, ки шоир рубоӣташро (88 рубой) танҳо дар шачараи аҳраб эҷод намудааст.

Забони «Рисолаи аруз» содаву раван ва оммафаҳм буда, хеле дилнишину хотирмон ва ба мусиқӣ наздик аст. Аз ҷумла, шоир доир ба баҳри рамали мусаммани солим чунин ишора намудааст:

Меравам бо дарду ҳасрат аз диёрат, **хайр бодо!**
Дил ба хидмат меғузoram ёдгорат, **хайр бодо!**
Фӯйлотун, фӯйлотун, фӯйлотун, фӯйлотун,
Аз Худо ёд офарин бар рӯзгорат, **хайр бодо!** [6, с. 33].

Адиб дар порчаи мазкур ба истиснои калимаи арабии «**фӯйлотун**», ки муроди шоир он аст, аз вожаҳои аслии тоҷикӣ, калимаҳои қофияшавандаи «**диёрат**», «**ёдгорат**», «**рӯзгорат**» ва радифи

«хайр бодо» истифода намудааст, ки он ба мусикӣ чур гардида, садои форами дилангезро ба вучуд овардааст.

Бо вучуди ин, «Рисолаи аруз» хусусияти таълимию омӯзишӣ дошта, барои таълимгирандагони илми аруз эҷод гардидааст, ки ин вижагӣ арзишмандии рисоларо афзун менамояд. Аксари ашъори рисола дар мурочиат ба хонанда ва бо таъкиди махсус эҷод шудаанд. Чунончи, дар доир ба баҳри ҳазаҷи мусаддаси маҳзуф чунин омадааст:

Чу аз баҳри ҳазаҷ хуррам шавад дил,
Шавад осоиши чонҳо ба ҳосил.
Мафӯйлун, мафӯйлун, фаъулун,
Чунин тақтеъ кун, эй марди оқил [6, с. 26].

Ё ин ки дар хусуси баҳри раҷази мусаммани солим омадааст:

Баҳри раҷазро гар тамои аркон бихоҳӣ дар сухун,
Бе ҳеҷ шак, тақтеъи ӯ чун пурсамат ин гуна кун.
Мустафъилун, мустафъилун, мустафъилун, мустафъилун,
Ҳар рӯз бахтат нав шавад аз гардиши чархи кӯхун [6, с. 28].

Дар аксарияти ашъори «Рисолаи аруз» хитоб ва мурочиат ба таълимгиранда ба мушоҳида мерасад, ки он рисоларо ҳамчун асари таълимӣ муаррифӣ менамояд.

Ҳамин тариқ, «Рисолаи аруз» ҳамчун сарчашмаи илмӣ-адабӣ арзиши баландеро соҳиб буда, яке аз аввалин рисолаҳои арузи манзум ба шумор меравад. Хусусияти бо назм эҷод намудани рисолаҳои аруз аз Адиб Собир оғоз шуда, минбаъд баъзе шуаро ин тарзи таълифи асарро пайгирӣ кардаанд. «Рисолаи аруз» бо чунин хусусиятҳои аҳамиятнок арзишманд аст:

1. «Рисолаи аруз» қадимтарин ва муҳимтарин сарчашмаи илмӣ-адабӣ дар боби арузи форсии тоҷикӣ маҳсуб меёбад.
2. «Рисолаи аруз» аз аввалин асарҳои манзуми илми аруз ба шумор рафта, бо ин вижагиаш аз дигар рисолаҳои ба илми аруз бахшидашуда тафовут дорад.
3. Забони рисола содаву раван ва оммафаҳм буда, хонанда дар дарку фаҳмиши он ба мушкилие дучор намеояд.
4. «Рисолаи аруз», пеш аз ҳама, хусусияти таълимӣ дошта, муаллиф онро дар мурочиат ба хонанда эҷод намудааст. Мусаллам аст, ки муаллиф рисоларо барои омӯзандагони илми аруз навиштааст.

«Рисолаи аруз»-и Адиб Собир ҳамчун сарчашмаи муҳими илмӣ-адабӣ буда, бо мазмун ва муҳтавои ҷолиби худ имрӯз низ аҳамияти вижаи ҳудро гум накардааст. Он аз қадимтарин рисолаҳои манзум дар арузи тоҷикӣ буда, арузшинос будани муаллифи ҳудро бармало кардааст. Албатта, «Рисолаи аруз» андак аст, аммо дар он манфиати бисёр. Баргардон ва нашри рисолаи мазкур бо алифбои кириллӣ бар нафъи адабиётшиносӣ ва муҳлисони шеърӣ тоҷикӣ ҳоҳад буд.

Адабиёт:

1. Адиб Собир, Тирмизӣ. Девони Адиб Собир Тирмизӣ. Муқаддима, тасҳеҳ ва танқеҳи дуктур Аҳмадризо Ялмоҳо [Матн] / Адиб Собир Тирмизӣ. – Техрон: Интишороти Некхирад, 1385.-514 с.
2. Абдуллоев, А. Адиб Собир Тирмизӣ. (замон, ҳаёт ва эҷодиёти ӯ) [Матн] / А. Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 1969. – 190 с.
3. Вола, Доғистонӣ. Риёз-уш-шуаро. Иборат аз ҷаҳор ҷилд. Ҷилди якум. Баргардонандаи матн ба ҳатти кириллӣ тоҷикӣ, муаллифи пешгуфтор ва шарҳи луғоту тавзеҳоти доктори илмҳои филологӣ Мисбоҳиддини Нарзиқул. [Матн] / Алиқулӣ ибни Муҳаммадалӣ Волаи Доғистонӣ. – Душанбе: Офсет, 2018. – 728 с.
4. Воҳид, Табрэзӣ. Ҷамъи мухтасар. Бо саъй ва эҳтимоми А. Бертелс [Матн] / Воҳиди Табрэзӣ. – Москва: Ховар, 1959. – 117 с.
5. Қайси Розӣ, Шамс. Ал-муъҷам фи маойири ашъор-ил-Аҷам. Муаллифи сарсухан ва ҳозиркунандаи ҷоп Урбатулло Тоиров [Матн] / Шамси Қайси Розӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 464 с.
6. Мучтабо, Минӯӣ. Рисолае дар боби авзони шеърӣ арабӣ ва форсӣ [Матн] / Мучтабо Минӯӣ // Донишқадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, соли нухум, 1341, шумораи 3.

7. Мавлоно, Фахриддин Али Сафӣ. Латоиф-ут-тавоиф. Тартибдиҳанда ва муаллифи сарсухан Ҳ. Саидов [Матн] / Мавлоно, Фахриддин Али Сафӣ. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 258 с.
8. Тусӣ, Насируддин. Меъёр-ул-ашъор [Матн] / Насируддини Тусӣ. – Душанбе: Ориёно, 1992. – 152 с.
9. Фароҳӣ, Абунаسر. Нисоб-ул-сибён. Таҳияи Саидамир Аминзода, Муқимаи Алламурод [Матн] / Абунасри Фароҳӣ. – Душанбе, 1993. – 24 с.
10. Фурӯзонфар, Бадеъуззамон. Сухан ва суханварон. Чопи чаҳорум [Матн] / Бадеъуззамон Фурӯзонфар. – Техрон: Интишороти Хоразмӣ, 1369. – 713 с.
11. Хонларӣ, Парвиз Нотил. Ёддоште дар бораи «Рисолаи аруз»-и мансуб ба Адиб Собир ё Рашиди Ватвот [Матн] / Парвиз Нотили Хонларӣ // Донишкадаи адабиёт ва улуми инсонӣ, соли даҳум, 1341, шумораи 1.
12. Ҷомӣ, Абдурахмон. Осор. Ҷ. 8. Рисолаи аруз [Матн] / Абдурахмони Ҷомӣ. – Душанбе: Адиб, 1990. – С. 151-2004.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мерганзода Манучехр Бекназар* – Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи забон ва фарҳанг. **Суроға:** 734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиё. Борбад, 48/5. E-mail: merganzodamanuchehr@gmail.com. Тел.: (+992) 100-02-03-44

Сведения об авторе: *Мерганзода Манучехр Бекназар* – Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат филологических наук, ст. преподаватель кафедры языка и культуры. **Адрес:** 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Борбад, 48/5. E-mail: merganzodamanuchehr@gmail.com. Тел.: (+992) 100-02-03-44

Information about the author: *Мерганзода Манучехр Бекназар* – International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, candidate of philological sciences, senior Lecturer of the Department of Language and Culture/ **Address:** 734055, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Ave., 48/5. E-mail: merganzodamanuchehr@gmail.com. Tel.: (+992) 100-02-03-44

Кашифи, который сам был хорошим знатоком Корана и хадисов, использует коранические свидетельства и хадисы почти во всех представленных им концепциях морали и мудрости. Результаты данного всестороннего исследования показывают, что книга «Ахлоки Мухсини» Мавляна Хусейна Ваиза Кашифи является одной из нравственно-духовных произведений персидско-таджикской литературы, написанной в форме относительно стройной и мелодичной прозы. Что касается доказательств стилистических изъянов прозы периода Кашифи, то говорилось, что из-за монгольского нашествия и краха иранской и таджикской государственности Мавераннахра и уничтожения библиотек и древнеперсидских источников, таджикско-персидский язык и культура ослабились, и это влияние сохранилось на долгие годы. Стиль прозы этого периода согласно классификации Сируса Шамисо подразделен на «промежуточный предел между простой прозой и научной прозой». Текст состоит из сорока глав освещающих три главные темы: главы на мистическую тему (самоконтроля), главы на нравственную и социальную тему (практическая этика) и главы посвященные именно этическим канонам падишахов и султан и их взаимоотношение с народом. При изложении этических учений писатель обращается к кораническим концепциям и терминологии и хадисам, и вдобавок к этому, для утверждения своих взглядов он приводит аргументы из высказываний падишахов, визирей и ученых.

Ключевые слова: *взгляд, султан, народ, визир, падишах, бог, учений, писатель, коран, хадис, этика, проза, посланник.*

ШАРҲИ УСЛУБИИ "АХЛОҚИ МҶҲСИНИ"-И ҲУСАЙН ВАИЗИ КАШИФИ

Кошифӣ, ки худ донандаи хуби Қуръон ва ҳадис буд, қариб дар ҳама мафҳумҳои ахлоқ ва ҳикмати пешниҳодкардаи худ шаҳодатҳо ва ҳадисҳои қуръонро истифода мебарад. Натиҷаҳои ин таҳқиқоти ҳамаҷониба нишон медиҳанд, ки китоби "Ахлоқи Мӯҳсинӣ" Мавлоно Ҳусейн Воизи Кошифӣ яке аз асарҳои ахлоқӣ-маънавии адабиети форсӣ-тоҷикӣ мебошад, ки дар шакли нисбатан тарозу ва оҳанг навишта шудааст. Дар мавриди далелҳои камбудии услуби дар насри Давраи Кошифӣ гуфта мешуд, ки бо сабаби ҳуҷуми муғулҳо ва суқути давлатдории эронӣ ва тоҷикии Мовароуннаҳр ва нобуд шудани китобхонаҳо ва манбаъҳои қадимаи форсӣ, забон ва фарҳанги тоҷикӣ-форсӣ суст шуд ва ин таъсир солҳои тӯлонӣ боқӣ монд. Услуби назм дар ин давра тибқи таснифи Сирус Шамисо ба "маҳдудияти миёна байни назми оддӣ ва назми илмӣ" тақсим шудааст. Матн аз ҷил боб иборат аст, ки се мавзӯи асосиро фаро мегиранд: бобҳо дар мавзӯи мистикӣ (хушдорӣ), бобҳо дар мавзӯи ахлоқӣ ва иҷтимоӣ (этикаи амалӣ) ва бобҳо дар бораи қонунҳои ахлоқии подшоҳо ва султонҳо ва муносибати онҳо бо мардум мебошад. Ҳангоми баёни таълимоти ахлоқӣ нависанда ба консепсияҳои қуръонӣ ва истилоҳот ва ҳадисҳо муроҷиат мекунад ва илова бар ин, барои тасдиқи ақидаҳои худ, ӯ аз ихрооти подшоҳо, вазирон ва олимони далелҳо меорад.

Калидвожаҳо: *нигоҳ, султон, халқ, вазир, подшоҳ, ҳудо, таълимот, нависанда, қуръон, ҳадис, ахлоқ, назм, фиришода.*

OVERVIEW OF THE STYLISTICS OF "AHLOKI MUHSINI" BY HUSEYN WAIS KASHIFI

Kashifi, who himself was a good scholar of the Quran and hadith, uses Quranic evidence and hadith in almost all of the moral and wisdom concepts he presents. The results of this comprehensive study show that Mawlana Huseyn Wais Kashifi's book "Ahloki Muhxini" is one of the moral and spiritual works of Persian-Tajik literature, written in a relatively coherent and melodic prose form. As for the evidence of the stylistic flaws in Kashifi's prose, it was said that due to the Mongol invasion and the collapse of the Iranian and Tajik statehood of Maverannahr, as well as the destruction of libraries and ancient Persian sources, the Tajik-Persian language and culture were weakened, and this influence persisted for many years. According to the classification of Sirous Shamiso, the prose style of this period is divided into "an

intermediate limit between simple prose and scientific prose." The text consists of forty chapters covering three main topics: chapters on mystical themes (self-control), chapters on moral and social themes (practical ethics), and chapters specifically on the ethical principles of the sultans and their relationship with the people. In his presentation of ethical teachings, the author draws on Quranic concepts, terminology, and hadiths, and he also provides arguments from the statements of sultans, viziers, and scholars to support his views.

Keywords: *view, sultan, people, vizier, padishah, god, teachings, writer, quran, hadith, ethics, prose, messenger.*

Введение. Трактат «Ахлоки Муҳсинӣ» Хусайна Воиза Кошифи занимает особое место в истории персидско-таджикской литературы конца XV – начала XVI века как выдающееся произведение нравственно-этической и дидактической направленности. Исследование стилистических особенностей данного произведения представляет значительный научный интерес, поскольку позволяет выявить закономерности развития литературного языка тимуридского периода, определить место творчества Кошифи в эволюции таджикско-персидской прозы и установить специфику взаимодействия языковых, литературных и интеллектуальных компонентов текста.

Несмотря на значительное количество исследований, посвящённых личности и творческому наследию Хусайна Воиза Кошифи, вопросы комплексного стилистического анализа трактата «Ахлоки Муҳсинӣ» остаются недостаточно изученными. Особую актуальность приобретает исследование произведения с позиций современной стилистики, предполагающей рассмотрение текста на языковом, литературном и интеллектуальном уровнях.

Цель исследования заключается в выявлении и систематизации основных стилистических особенностей произведения «Ахлоки Муҳсинӣ». Для достижения поставленной цели были определены следующие задачи: изучить языковые особенности текста; выявить основные литературно-художественные средства; проанализировать интеллектуально-содержательный уровень произведения; определить влияние литературной традиции и историко-культурной среды на формирование индивидуального стиля Кошифи.

Материалы и методы. Материалом исследования послужил текст произведения «Ахлоки Муҳсинӣ» Хусайна Воиза Кошифи. В процессе исследования использовались методы стилистического, лингвистического, сравнительно-исторического и текстологического анализа. Особое внимание было уделено изучению лексических, грамматических и синтаксических особенностей текста, анализу художественно-выразительных средств, а также выявлению интеллектуально-содержательных компонентов произведения. **Теоретической основой исследования** стали труды отечественных и зарубежных ученых в области стилистики, истории персидско-таджикской литературы и языкознания.

Основная часть. В каждый исторический период интеллект и мысли каждого писателя находятся под влиянием социальных, культурных, политических, географических, языковых преобразований и других реалий времени, и его язык и стиль неизбежно оказываются под воздействием этой среды. Потому что эти факторы напрямую связаны с языком. Стиль, помимо того, что подчиняется мысли и языку конкретного писателя, он подчиняется также его историко-литературному периоду. Следовательно, для рассмотрения стиля конкретного произведения, на наш взгляд, важны два момента: первый — изучать самого автора, второй — быть в курсе эволюции жизни и языка его времени [1. с. 548].

Безусловно, личность Хусейна Ваиза Кашифи хорошо известна в литературе, а главное, о нем непосредственно сообщали его современники – Мир Алишер Навои и Хондемир, а значит, достоверность этих источников не должна вызывать сомнений. Чтобы выяснить в какой степени и какие качества личности Кашифи могли повлиять на его индивидуальный стиль, достаточно указать на несколько моментов.

Прежде всего, Кашифи при жизни прославился как проповедник. Несмотря на то, что он был силен в теологии и, как говорил Хондамир, в астрологии, в народе он был известен как

проповедник. Доказательством является тот факт, что круг слушателей его проповеди намного шире круга читателей и изучающих науки.

Поскольку Кашифи был популярен в качестве проповедника как среди простого народа, так и среди знати своего времени, его красноречивое и изящное изложение, пленительный и ясный язык, обладание им совершенного и содержательного слова должны быть признаны как неоспоримый факт. Во-вторых, Кашифи был влиятельным ученым своей эпохи. «Проповедник не имел себе равных в астрономии и письмоводстве своего времени, да и в других науках он претендовал на первенство среди подобных и близких себе» [75, 485]. Урватулло Тоиров в предисловии к «Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор» пишет, что «количество сочиненных им произведений в источниках указано от 37 до 44» [5, с. 232]

«Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор» является сильнейшим аргументом для доказательства учености Хусейна Ваиза» [5, 5]. Следовательно, другой фактор, что мог повлиять на личный стиль Хусейна Ваиза, является его преданность литературе и письмоводству, поэтому несмотря на большое количество сочинений Кашифи, мы практически не можем найти среди его произведений единого стиля. Хусейн Ваиз в написании «Равзату-ш-шухадо» следует стилю, типичного для сочинения дастанов, напоминающий стиль «Анвори Сухайли» и «Гулистон»-а Саади. Стиль «Футувватномаи султони» относится к числу обучающих стилей, то есть предназначен в качестве учебного пособия, и, наконец, «Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор» сочинен на основе научного стиля.

Это были два момента о личности Хусейна Ваиза, которых следовало принять во внимание, прежде чем начинать обсуждение стиля «Ахлоки Мухсини».

Теперь следует обратить внимание на стилистические особенности языка времени Кашифи, то есть тимуридского периода.

Стиль прозы тимуридского периода, по мнению Сируса Шамисо, является «средним промежутком между простой и научной прозой», которого применяли большинство писателей этого периода. Этот стилист описывает особенности прозы этого периода следующим образом:

«1. Средний промежуток между простой и научной прозой.

2. Приведение аналогий в старом стиле в предисловиях к книгам и проповедям и во введениях к главам.

3. Наблюдается редкое использование сложной арабской лексики, арабской поэзии, метафор и сравнений.

4. Текст книг – прост и местами в нем присутствует неаккуратность и малосодержательность.

5. Развитие приёма *итноб* (многословие) в восхвалении и лести, а также последовательное использование прозвищ и титулов во введениях книг о восхваляемых.

6. Использование турецкой лексики и словосочитаний.

7. Употребление арабских лексических конструкций.

8. Добавление новой типичной лексики к старой лексики.

9. Значительная регрессия с точки зрения грамматики.

10. Упоминание слабых и непопулярных стихов.

11. Краткость и лаконичность.

12. Отсутствие исследования и изучения, а также незнание большинства писателей древних книг, превышение восхваления и хвалы» [17, с. 998].

Таковы отличительные черты прозы тимуридского периода, описанные Сирусом Шамисо в двенадцати разделах. Ниже мы попытаемся определить на основе «Ахлоки Мухсини» в какой степени эти отличительные черты повлияли на прозу Кашифи.

Маликушшуаро Бахар считает, что Кашифи является мастером прозы – иногда пишет очень просто и лаконично и этот стиль изложения ясно прослеживается в его научных книгах, а иногда он подражает Шейху Саади и его «Гулистону». В то же время Бахар пишет, что «но заметным прогрессом в художественной прозе он не обладает» [8, с. 440].

В целом, проза Кашифи проста и плавна, имеет стилистические черты своего века. Следует отметить, что проза Кашифи является одной из лучших своего времени, а по словам

Маликушшуаро Бахар, «мулла Хусейн является одним из упорно работающих, уникальных и редких писателей в Иране» [9, с. 618].

Кроме того, Забехуллах Сафа придерживается такого мнения, что «стиль изложения Кашифи, [если] где-то не находится под влиянием какого-либо другого текста или перевода и повествования с арабского языка, является простым и плавным и является составной частью изящных сочинений девятого века и начала десятого века хиджры» [16, с. 681]. «Ахлоки Мухсини» – одна из самых известных книг XV века по этике и практической философии, которая была посвящена Хусейном Ваизом Кашифи Абулмухсину Мирза – сыну Хусейна Байкара в 1500 году. У этой книги есть еще два названия – «Ахлок-ал-мухсини» и «Джавохир-ул-асрор», но она по-прежнему известна как «Ахлоки Мухсини».

В тексте книги писатель упомянул историю написания этого трактата: «Так же, как и «Хотами Той» написанный в 865 году и с даты написания которого минуло почти девятьсот сорок пять лет после его смерти, а весна воспоминания о нем до сих пор украшено благоуханными базиликами похвалы... » [12, с. 612].

Принимая во внимание общие сведения, которыми мы располагаем о стиле прозы XV века и стиле прозы Кашифи, мы рассмотрим стиль «Ахлоки Мухсини» с трех точек зрения: лингвистической, литературной и интеллектуальной, и при исследовании в качестве аргумента приведем некоторые примеры из текста книги.

Рассматривая полный текст «Ахлоки Мухсини», представляется, что проза Кашифи в этом тексте не зависит только от одного способа изложения. Везде, где цитируется текст из другой книги, относящейся к прошлым векам, изменяется и стиль произведения. Например, местами в тексте встречается префикс «**би-**» в начале глагола прошедшего времени, или суффикс «**-е**» в конце глагола, употребление префикса «**мар-**» перед существительными и местоимениями, использование местоимения «**ӯ**» к неодушевленному существительным напоминает хорасанский стиль и стиль прозаических текстов X-XII вв. Однако тексты в разделах книги, которые основаны на переводе «Одоб» Ибн Мукаффы и на рассказе из книги «Ахлоки Носири», напоминают научную прозу XII-XIII веков, и в этих случаях речь Кашифи является немного сложной и скованной.

Наличие таких разных стилистических выражений несколько затрудняет оценку прозы этого текста, но, несмотря на это, за исключением введения книги, являющимся несколько научным и украшенным, текст книги является простым и относительно плавным и не выходит за пределы стиля своего времени. Использование арабской терминологии и широкое применение причастия находятся на более высоком уровне, а сложная арабская лексика употреблена в незначительном количестве. Наличие *саджъ*, духовно-художественных и литературных приёмов не препятствовали ясности содержания и легкости восприятия текста. Он полон аятами, хадисами, стихотворениями самого автора и других поэтов, являющиеся иногда компонентами предложения или, в некоторых случаях, приводятся в качестве синонимов с предложениями. Мелодичная и изящная проза Кашифи, благодаря использованию приёма *саджъ*, синонимов и стихов, в этот период, когда слабая проза встречается больше, чем в любую другую эпоху, является ценной и заслуживающей похвалы, и лучшим определением для нее должна стать та промежуточная проза между простой и научной прозой. Мы продемонстрируем этот момент далее, исследуя стилистическую спецификацию на трех уровнях в зависимости от предложений и их частотности.

Языковой уровень. В этом разделе рассматриваются лингвистические особенности текста писателя на основе известных языковых особенностей в Тимуридский период. Шамисо разделил лингвистические особенности с точки зрения стилистики на три периода: первый – древнеперсидский язык, включающий хорасанский и иракский стили (с третьего по восьмой век хиджры), второй – среднеперсидский язык, восходящий к концу девятого века хиджры и включающий индийский стиль, продолжавшийся до периода маршруты (требования конституционного (парламентского) режима) в современном Иране. Третий период – стиль современного персидского языка является в современном Иране языком поэзии и прозы [2, с. 468].

Разумеется, что переход от одного периода к другому происходит с постепенным сокращением и усечением прежних стилистических черт и появлением новых стилистических особенностей. Кроме того, необходимо иметь ввиду, что когда речь идет о выборе способа и подхода, это означает, что эта тенденция к отдельному стилю произошла одновременно с нормативным литературным языком определенного периода. Например, произношение **вав маьдула** в хорасанском стиле является языковой особенностью, но в XV веке его употребление наблюдается в меньшем количестве, а если оно и употребляется в тексте того времени, то это считается своего рода отклонением от стиля того периода.

Из отличительных особенностей лингвистического стиля «Ахлоки Мухсини» можно отметить использование древнеперсидской лексики, как: **«намешояд»** (не подобает, не заслуживает) [4, с. 180], **«хамгинон»** (кн. 1. все, все без исключения; 2. равные по положению, принадлежащие к одному кругу) [4, 134], **«нек»** и **«неку»** (хороший, добрый, славный) в качестве наречия [15, с. 146], **«хоста»** (в значении богатства и имущества) [4, 52]. Частота арабской лексики в тексте значительно выше, а из малопонятной и незнакомой арабской лексики типа **«чуллат»** (1. низкого качества; плохой; недоброкачественный; 2. пер. нравственно нечистоплотный; низкий; бесстыдный, бессовестный, беззастенчивый), **«мутахаттан»** (обязательный, нужный), **«татмим»** (завершение), **«мутамаший»** (окончание работы) [15, с. 1-3, 5-35, 217] и т.п. использовались меньше.

Арабские термины и фразы также нашли свое применение в «Ахлоки Мухсини». В целом, в прозе этого периода широко использовались арабские термины и словосочетания. Так, **рафёь-ул-микдор** (имеющий высокий статус), **лихозо** (поэтому, следовательно), **ило хозо** (ради этого), **рафёь-ул-макон** (имеющий высокое положение), **фй нафс-ул-амр** (в том же деле), **мо фй-з-замир** (то, что в сердце), **ала-д-давом** (всегда), **ала-с-сабох** (утром), **мунқалиб-ул-хол** (видоизменённый) [15, с. 1-2, 4, 14-16, 107, 137, 177, 241-244, 291] относятся к арабскому пласту заимствованных слов, использованному в этом произведении Кашифи.

Из тюркских и монгольских слов в тексте книги встречаются **ясавул** (страж) [3, с. 506], **элчй** (посол, представитель) [6, с. 380], **навочй** (бухгалтер) [10, с. 410], **васок** (душа) [10, с. 410] **инчакй** (владелец должности) [7, с. 595]. Следует отметить, что Хусейн Ваиз Кашифи, несмотря на то, что был хорошим знатоком письменности, персидского языка и литературы, не воздерживался от употребления этих тюркских и монгольских слов. В то время как использование этих заимствованных слов нарушало гладкость, и плавность его прозы, а также ставило под сомнение высокий стиль изложения Кашифи. В любом случае, возможно, причина употребления этих слов в прозе Кашифи кроется в том, что уже в его время смешение тюркских и монгольских языков с таджикско-персидским достигло своего апогея и заимствованные слова употреблялись в повседневной речи людей и, постепенно теряя свою чуждость, были приняты персоязычными как часть их собственного языка.

Еще одна особенность языкового стиля «Ахлоки Мухсини» заключается в том, что **он придает необычное значение обычным префиксам и суффиксам**. Например, на странице 289 есть предложение, начинающееся со слов **«Қазоёро вазир аз паси парда»** (Проблемы визиря из под занавеса). Как видно, суффикс **«-ро»** употребляется в этом предложении не вместо обычных производных от него значений, а используется вместо префикса **«аз»** (от). В этом случае можно напомнить и другой момент в использовании суффикса **«-ро»**. То есть **«-ро»** в «Ахлоки Мухсини» также употребляется вместо приставок **«ба»** (к), **«барои»** (для) и в значении произношения клятвы:

«Исмоилро гуфт» (Он сказал Исмаилу) [11, с. 864].

«Хуштарин пиroy мар авлоди одамро, батахсис, подшоҳони оламро адаб аст» (Лучшее украшение для человеческого рода, особенно для падишахов мира, является вежливость) [13, с. 96].

«...ва Худойро ҳаҷчи пиёда дар гардани ман...» (...и клянусь Богом, пешее паломничество на моей шее...) [4, 173].

В первом примере Кашифи использовал суффикс **«-ро»** вместо префикса **«к»**, во втором примере вместо предлога **«барои»** (для) и в третьем примере – для провозглашения клятвы.

Предлог «дар» (в) в тексте данной книги используется Кашифи иногда в значении «ба» (к):

«Яъне, чазои ӯ ғайр ба ивази он дар шумо диҳам (*То есть, его наказание вместо него даю тебе*) [14, с. 1382].

Согласно Маликушшуаро Бахару, в этот период, то есть в XV веке, местоимением для неодушевленных имен везде являлось «он» (оно), но в тексте «Ахлоки Мухсини» он использован в форме «ӯ» (его), а в другом месте в форме «вай» (он) для неодушевленных имен, например:

«Бихишт обе дорад ширин, таъми ӯ ҳаргиз мутағаййир нагардад» (*В раю имеется сладкая вода, ее вкус никогда не меняется*) [14, с. 1382]. «Магасе дид дар вай (дар таом – М. Н.), бардошт» (*Увидел муху в нем (в еде – М. Н.), подобрал*) [14, с. 1382]. Кроме того, употребление частицы «чи» (что) в тексте «Ахлоки Мухсини» имеет свою специфику. Хусейн Ваиз Кашифи в некоторых местах текста приводит в начале предложения частицу «чи», означающая в зависимости от контекста предложения «чун» (так как), «зеро ки» (потому что):

«Чи бузургӣ ду чиз аст...» (*Так как величие в двух вещах...*) [14, с. 1382]. или «Чи дар хабар омадааст...» (*Потому что в сообщении приводится...*) [14, с. 1382].

Частицу «чи» в этом произведении Кашифи использует также для обозначения придаточного союза «ки» (что):

«Бад-ин маънӣ аст, чи ҳаргоҳе касеро...» (*В том смысле, что всякий раз кого-либо ...*) [14, с. 1382].

Кроме того, вопросительное местоимение «чӣ» используется в «Ахлоки Мухсини» в значении «чӣ гуна», «чӣ тавр» (как, каким образом, каким способом):

«Гӯсфанде чанд дорад, чӣ қарам намояд? (*У него несколько овец, как он может проявить щедрость?*) [4, 127].

Префикс «мар» перед существительными вместе с суффиксом «-ро» широко употребляется в значении «ба» (к):

«Мар мунъимро» [4, 17] (важному), «мар авлоди одамро» (человеческому роду) [4, 41], «мар умарои худро гуфт...» (сказал своим эмирам) [4, 23].

Еще одной стилистической особенностью этого периода, оказавшей непосредственное влияние на стиль Хусейна Ваиза в «Ахлоки Мухсини», является использование в начале предложения «вав маътуф» (вав, направленный в обратную сторону) или того же союза «ва» (и), перешедший под влиянием арабского языка в персидско-таджикский язык: «Ва аз чумлаи сурате, ки мӯчиби...» (*И из числа картины, вызвавшей...*) [4, 4].

Использование прилагательного в «Ахлоки Мухсини» также имеет некоторые особенности, менее распространенные в других прозаических произведениях тимуридского периода. Например, Кашифи использовал относительное прилагательное в значении превосходной степени, например: «Сайди дилҳои раият қардан хубтар шикоре аст» (*Охота за сердцами подданных является наилучшей охотой*) [4, 105].

При употреблении прилагательных Кашифи наряду с существительным во множественном числе также приводит прилагательное во множественном числе, встречающееся только в словосочетаниях, составленных из арабских слов:

«Авқоти хилвот» (*Времена уединений*) [17, 201], «хавоси ғуломон» (*особенности рабов*) [17, 201], «шароифи авсоф» (*благородства описаний*) [4, 2].

Последовательное приведение нескольких прилагательных также встречается в тексте «Ахлоки Мухсини»: «Марди ягонаи мардонаи фарзона» (*Единственный мужественный мудрый человек*) [17, 305], «мардumi хушзеҳни латифтаби муслиҳи муттақӣ» (*сообразительные, с тонкими вкусами, умиротворяющие благочестивые люди*) [17, 345].

Изредка Кашифи конструировал персидские слова с арабским суффиксом «-от» или в форме арабского множественного числа, например «боғот» (*сады*) [4, 78] и «рухут» (*одежды, белье*) [17, 321].

В «Ахлоки Мухсини» почти во всех случаях, когда глагол приводится в прошедшем времени, к нему присоединяется префикс «би-», например, **бирасид** (дошел), **бирафт** (пошел), **биёмад** (пришел) **бигуфт** (сказал) [4, 33, 76, 92, 133] и т.д.

Также использование глагольного окончания «-й» в конце глаголов является одной из отличительных особенностей языкового стиля «Ахлоки Мухсини»: **«кардй»** (сделал), **«задй»** (ударил), **«намудандй»** (сделали), **«нафармудандй»** (не повелевали), **«бор овардй»** (принес груз) [4, 36-41, 261] выступают в качестве примеров подобного употребления глагола в указанном тексте.

Также, вспомогательный глагол **«гирифтан»** (получать), который в нашем современном языке в настоящем времени означает продолжительное действие, употребляется в «Ахлоки Мухсини» для обозначения начала чего-либо, например, **«расидан гирифт»** (достиг), **«боридан гирифт»** (начал литься) [4, 51, 125].

Это были несколько примеров, демонстрирующие лексический уровень стиля «Ахлоки Мухсини». Теперь для рассмотрения литературного уровня этого текста, то есть изучения частоты вопросов стилистики поэтической речи – метафоры, аллегии, символизма и иронии, словесных и духовных художественных приемов, а также семантических особенностей, в целом, рассмотрим литературный язык данного произведения.

При рассмотрении этого относительно изящного и мелодичного текста, являющегося, по мнению стилистов, подражанием прозе Саади Ширази в «Гулистане», прослеживается использование большого количества художественных и литературных приёмов. Наличие таких приемов, как: *саджъ*, омонимия, *муроотунназир* (соблюдение подобного), повторение и использование поэзии усилили мелодичность прозы. Широко используются риторические приёмы, такие как метафоры, аллегии и иронии.

Метафоры и аллегии употребляются чаще других приемов, в виде аллегорических и метафорических дополнений типа иносказательной аллегии и приёма *ташхис* (олицетворения).

Обращает на себя внимание частота иносказательной конструкции в тексте. Также в «Ахлоки Мухсини» широко используются метафоры, аллегии, цитирование стихов в форме притч, аяты и хадисы, входящие в число инструментов *итноба* (многословия). То есть, использование этих художественных и риторических искусств сделало текст произведения чрезмерно многословным. Возможно, именно это многословие Кашифи является главной причиной отличия его прозы от «Гулистана» Саади в этом контексте. Литературная лаконичность прозы «Гулистан» оказала существенное влияние на плавность, связность и красноречие изложения в «Ахлоки Мухсини» и, благодаря высокому уровню использования литературных Ваизом Кашифи, этот текст с точки зрения связности, плавности и красноречия имеет большую близость с «Гулистан» Саади Шерози.

Из литературных приёмов **метафора** часто дается в виде дополнительной метафоры или совершенной метафоры, причем степень ее использования в тексте гораздо выше, например, **«зарраи таваккал»** (*частица риска*) [4, 27], **«махаки эътибор»** (*критерий престижа*) [4, 124], **«киштии умр»** (*корабль жизни*) [4, 128], **«сабр мифтохи фарац аст»** (*терпение – ключ к счастью*) [4, 22], **«сабуксорй чун тир аст»** (*легкомысленность подобна стреле*) [4, 197], **«охистагй чун шамшер аст»** (*медлительность подобна мечу*) [4, 173].

Аллегория – это скорее аллегорическое дополнение искусства олицетворения. Этот прием используется как метафора, например, **«чехраи мурод»** (*лицо желания*) [4, 197], **«инони хукм»** (*узда суждения*) [4, 172], **«фатх ва нусрат дуасба истикболи маркаби хумоён намоянд»** (*завоевание и победа на двух лошадях приветствуют царского коня*) [4, 207], **«шарфаи рифъаташ пойи шараф бар сари айвони кайвон мениход»** (*шум шагов его почета ставил ногу почета на порог Сатурна*) [4, 259], **«дасти иртифоаш камарбанди Чавзоро мекушояд»** (*его высокая рука развязывает пояс зодиака Близнецов*) [4, 259] и т.д.

Ирония в тексте «Ахлоки Мухсини» также пользуется заметным применением, например, **«дуасба»** (*ирония на скорость*) [4, 47], **«пойи хайрат дар гил аст ва дасти хасрат бар дил»** (*нога удивления находится в глине, а рука печали – в сердце*) [4, 47].

Из художественных приемов в этой книге наибольшую частотность имеет *саджъ*. Является очевидным, что *саджъ* широко используется во всех литературных произведениях Кашифи, и, безусловно, «Ахлоки Мухсини» не является исключением из данного факта. Здесь мы ограничимся приведением лишь нескольких примеров использования этого литературного приёма в этом тексте: «Пешкорест **кофй** ва мадагорест **вофй**» (*Является слугой достаточным и помощником верным*) [4, 43], «марди масоф **мухтарам**... сохиби лофу газоф **муттахам**» (*человек далекий уважаемый... обладатель бессмыслицы – опороченный*) [17, 315], «мулке дорй **ороста** ва маболиге **тачаммулхоста**» (*владение у тебя – в убранстве и денег – для роскоши*) [4, 57].

Среди других литературных приёмов, используемых Ваизом Кашифи для изящного изложения смысла и содержания в тексте «Ахлоки Мухсини», необходимо упомянуть приёмы **чинос** (омономия), **муроотунназир** (соблюдение подобного) **талмех** (намек) **таззод** (антитеза) **зарбулмасал** (пословица), примеры которых поочередно приводятся ниже:

Омономия: «укоби укубат» (*орел страдания*) [4, 81], «дар хотир хутур накард» (*в памяти не вспомнилось*) [4, 125].

Соблюдение подобного: «Хар ки дар тирборони хаводис сипари сабр дар руй кашад, зудтар хаданги умедаш ба хадафи мурод бирасад, зеро ки сабр мифтохи фарац аст» (*Кто носит щит терпения перед лицом невзгод, его надежда скоро достигнет своей цели, ибо терпение есть ключ к счастью*) [4, 22].

Намёк: «Чи Сулаймон дар мавкаби салтанат бо шарафи нубувват сухани мӯри заиф истимоъ намуд» (*Как Соломон, находясь на троне царствования, с достоинством пророчества прислушался к слову слабого муравья*) [4, 49].

Антитеза: «ғаразҳои нафсонӣ, амалҳои ҳаққонӣ» (*корыстные желания, праведные дела*) [4, 12].

Пословица: «...аз кӯза ҳамон берун барояд, ки дар ўст» (*... из кувшина выходит то, что находится в нем*) [4, 98].

Интеллектуальный уровень. Текст «Ахлоки Мухсини» представляет собой мистическую, этическую и своего рода просветительскую литературу, с предисловием и сорока главами. Во вступлении, по стилю всех текстов того периода, мы сталкиваемся с более или менее украшенной прозой, в которой сначала помещены хвала и прославление Бога и восхваление его посланника, а затем следует хвала и прославление восхваляемого с последовательным приведением слов, титулов и описаний. Изучив эти сорок глав, следует констатировать, что их можно разделить на три группы: Первая группа - это главы, являющиеся почти мистическими и, в которых используются мистические термины, касающиеся темы исправления души и раздача практической мудрости, например, в поклонении, в искренности, в молитве, в благодарности, в терпении, в уповании, в риске, в стыде и т.д. Вторая группа состоит из глав, посвященных этическим вопросам, которые в повседневной жизни должны доминировать в обществе и социальных отношениях, или, другими словами, соблюдение всего того, что является обязательным для всех членов общества, и охватывает такие темы, как целомудрие, благоразумие, предусмотрительность, сбережение времени, верность завету, проницательность, мужество, совет и рассудительность. В третью группу входят главы, посвященные особым образом изложению моральных заповедей и практической мудрости перед падишахами и султанами, и соблюдение взаимных этических норм между властью и народом, например, в политике, в воспитании благоразумия и гнева.

Выводы. В целом, объектом рассмотрения в книге являются нравственность и практическая мудрость, во многом направленные на нравственное регулирование отношений всех слоев общества. Автор стремился исследовать нравственные темы в религиозных источниках и ссылаться на них в стихах Корана и высказываниях Пророка, но с другой стороны, он рассказывает о немусульманских правителей, визирях и ученых, таких как Анушервон, Бузургмехр, Аристотель, Платон в изложении своего взгляда. Можно сказать, что Кашифи проявляет определенный интерес к доисламской нравственной и социальной среде.

Следует отметить, что Кашифи в этом тексте прямо или косвенно использовал много других поэтических и прозаических источников.

Источниками, названия которых приведены непосредственно в книге, являются либо название книги, из которой заимствована какая-либо фраза, предание, либо бейты и отрывки стихов из высказываний известных и знаменитых поэтов с упоминанием имени поэта. К этим источникам относятся Священный Коран, «Маснави» Мавляна, «Гулистон» и «Бустон» Саади, «Шахнаме» Фирдоуси, «Захират-ул-мулук» Мир Сайида Али Хамадани, «Нигористон» Атомалика Джувайни, «Сиродж-ул-мулук» и «Джавомеъ-ул-хикоёт» Авфй, «Одоб» Ибн Мукаффы.

Вторым источником являются первоисточники, названия которых в тексте не упоминаются, но, видимо, они используются как путем цитирования одной и той же фразы, так и фразами, подобными ей. Например, если мы посмотрим на сороковую главу, то легко выясняется, что от 70 до 80 процентов предложений, используемых писателем, являются предложения, которые мы встречаем в аналогичной главе «Ахлоки Носири».

Кашифи в этом тексте, как и в «Гулистоне», излагает суждение и моральную речь, а затем приводит какую-либо историю. Однако разница между этими двумя произведениями заключается в том, что в «Гулистоне» рассказы являются интеллектуальным художественным продуктом, однако в этом тексте Кашифи большинство рассказов можно найти в таких книгах, как «Джавохир-ул-хикоёт» Авфи, «Хадиқа» Санои, «Сиёсатнома» Низомулмулки Туси и «Кобуснома» Унсурулмаали Кайк-авуса. Этот факт может быть доказательством того, что Кашифи имел обширную информацию из предшествующих книг стихов и прозы.

Очевидно, что сам Кашифи был силен в сочинении поэзии и, видимо, в тексте он использует свои стихи. Вероятно, одна из причин, по которой можно сказать, что некоторые из неизвестных стихов принадлежат ему, заключается в том, что эти стихи упоминаются в его книгах «Анвори Сухайли» и «Равзат-уш-шухадо». С другой стороны, текст «Ахлоки Мухсини» насыщен стихами других поэтов, таких как Салмани Саваджи, Бобо Афзал Кошони, Хафиз, Захир Фарёби, Ибн Ямин, Санои, Низами, Алишер Навои и Джами. Однако большинство поэтами, бейты которых он использовал в тексте данной книги, являются Мавляна, Саади, Низами и Хафиза.

С лингвистической точки зрения проза Кашифи в «Ахлоки Мухсини» не является результатом деятельности одного автора. В одном месте можно наблюдать лексические особенности хорасанского стиля, а в другой части, представляющем собой перевод «Одоб» Ибн Мукаффы или пересказ из книги «Ахлоки Носири», текст напоминает прозу периода Саади. Однако, в целом, часть введения является немного научным и приукрашенным, а сам текст – простым и относительно плавным. На литературном уровне проза мелодична благодаря наличию *сadjъ*, омонимии, повторения, персидским и арабским стихам. Часто использованы сравнения и метафоры. Текст из-за использования стихов и коранических аятов является многословной экспликацией. С интеллектуальной точки зрения введение книги содержит восхваление и благодарность Богу и Его Посланнику, а затем восхваление и прославление восхваляемого.

Литература

1. Дублуво, Фаронса «Калила и Димна» / Фаронса Дублуво:// перевод Содик Саджоди. – Тегеран: Тахури, 1382 . – 548 с.
2. Кошифи, Хусайн Воиз. Анвори Сухайли / Хусайн Воиз Кошифи. //рецензент Мухаммад Равшан. – Тегеран: Голос времен, 1388 . – 468 с.
3. Кошифи, Хусайн Воиз. Ар-рисолат-ул-ъалийя / Хусайн Воиз Кошифи: //перевод Сайид Джалолиддин Мухаддис Армави. – Тегеран: Науки и культура, 1362 . – 506 с.
4. Кошифи, Хусайн Воиз. Ахлоки Мухсини / Хусайн Воизи Кошифи: //перевод Муртазо Мударрисии Чахордахи. – Тегеран, 1357 . – 180 с.
5. Кошифи, Хусайн Воиз. Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор / Хусайн Воиз Кошифи:// перевод У. Тоиров ва А. Хафизов. – Душанбе: Хумо, 2006. – 232с.

6. Кошифи, Хусайн Воиз. Бадоеъ-ул-афкор фи саноеъ-ул-ашъор / Хусайн Воизи Кошифи: рецензент Мир Джалолиддин Каззои. Выпуск первый. – Тегеран: Меъродж, 1369. – 380 с.
7. Кошифи, Хусайн Воиз. Калила и Димна или Анвори сухайли / Хусайн Воиз Кошифи. – Тегеран: Амири Кабир, 1332. – 595 с.
8. Кошифи, Хусайн Воиз. Лубби лубоби «Маснави» / Хусайн Воиз Кошифи: //рецензент Саййид Насруллох Такави. – Тегеран: Асотир, 1375. – 440 с.
9. Кошифи, Хусайн Воиз. Равзат-уш-шухадо / Хусайн Воизи Кошифӣ: //рецензент Абулхусайн Шерози. – Тегеран: Китобфуруши исломия, 1358. – 618 с.
10. Кошифи, Хусайн Воиз. Равзат-уш-шухадо / Хусайн Воиз Кошифи: //перевод Абдулрахим Акики Бахшоиши. – Кум: Дафтари наشري навиди исломи, 1382. – 410 с.
11. Кошифи, Хусайн Воиз. Равзат-уш-шухадо / Хусайн Воиз Кошифи: //перевод Хасан Зулфикори, Али Тасними, Сабо Восифи. – Тегеран: Муин, 1390. – 864 с.
12. Кошифи, Фахриддин Али. Рашахоту айнулхаёт / Фахриддин Али Кошифи: рецензент Алиасгар Муъиниён. – Тегеран: Бино, 1365. – 612 с.
13. Кошифи, Хусайн Воиз. Рисолаи Хотамия / Хусайн Воиз Кошифи: //перевод Саййид Мухаммадризо Джалоли Ноини. – Тегеран, 1320. – 96 с.
14. Кошифи, Хусайн Воиз. Тафсири Хусайни / Хусайн Воиз Кошифи. – Лохур: Таджкомпани лимитед, 2011. – 1382 с.
15. Кошифи, Хусайн Воиз. Футувватномаи султони / Хусайн Воиз Кошифи: //рецензент Мухаммад Джаъфар Махджуб. – Тегеран: Бунёди фарханги Эрон, 1350. – 146 с.
16. Кошифи, Хусайн Воиз. Ахлоки Мухсини / Хусайн Воиз Кошифи: //перевод Махбуба Табаси. – Тегеран: Заввор, 1397. – 681 с.
17. Кошифи, Хусайн Воиз. Джавохир-ут-тафсир / Хусайн Воиз Кошифи:// перевод Джавод Аббоси. – Тегеран: Маркази пажухиши мероси мактуб, 1379. – 998 с.

***Маълумот дар бораи муаллиф:** Муҳаммадхоҷа Назар, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷики факултети филологияи ДМТ. Суроға: ш. Душанбе, х. ёбони Рӯдакӣ 17, почтаи электронӣ: nazar-635@mail.ru, телефон: +992907979234.*

***Сведения об авторе:** Мохаммадходжа Назар, Таджикский национальный университет, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры таджикского языка и методики преподавания таджикского языка и литературы филологического факультета ТНУ. Адрес: г. Душанбе. Душанбе. проспект Рудаки, 17, адрес электронной почты: nazar-635@mail.ru, телефон: +992907979234.*

***Information about the author:** Mohammadkhoja Nazar, Tajik National University, phd in philology, senior lecturer at the department of tajik language and methods of teaching tajik language and literature, faculty of philology, TNU. Address: Dushanbe. Rudaki 17 avenue, e-mail address: nazar-635@mail.ru phone: +992907979234.*

Дар мақола роҷеъ ба шахсият ва ҳислату характерҳои Аҳмад Махдуми Дониш дар асоси асарҳои Сотим Улуғзода маълумоти муфасссал пешниҳод гардидааст. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки дар асоси сарчашмаҳои илмӣ ва бадеӣ дар бораи ҳислату характер ва ҳунару истеъдодҳои фитрии Аҳмади Дониш, ки ба таври бадеӣ дар осори Сотим Улуғзода дарҷ гардидааст, муайян намояд.

Аҳмади Дониш зимни сафарҳои худ ба Петербург, ки дар ҳайати сафорати амирӣ барои муборакбодии ба тахт нишастани шох Александри II ба шаҳри Петербург сафар намудааст, пешравӣ ва ободии ин шаҳро дида, онро ба тарзи дурусти давлатдорӣ рабт медиҳад ва таклифу пешниҳодоти худро роҷеъ ба ислоҳоти ҷиддии тарзи давлатдорӣ ба амир пешниҳод менамояд, ки ин як ҳислати ҳасурӣ ва бепардагӯӣ ин шахсияти таърихиро дар назди амир нишон медиҳад.

Дар маҷмӯъ, Сотим Улуғзода дар асарҳояш тамоми ҳислатҳои Аҳмади Дониш, аз ҷумла донишманди ҳозирҷавоб, ҳасорати бемонанд нисбат ба сиёсати замон ва зиммдорони давр, мутафаккири бузург, мунаҷҷиму муҳандис, мусаввиру мусанниф ва муолиҷу мунаққид, табиби ҳозик, ростқавл, расоми ҷидаст ва муваффақ, озодихоҳ, мубориз, ҳақиқатгустар, хоксор ва тарбиятгар, сафири нозукбин, нозукандеш, дипломат, мулоимсухан, доно, сиёсатмодори муваффақи замон ва ғайра ба қалам додааст.

Калидвожаҳо: Аҳмади Дониш, Сотим Улуғзода, инъикоси шахсият, симои таърихӣ, ҳислат, осори бадеӣ, ҷеҳра, нависанда, аморати Бухоро.

ОТРАЖЕНИЕ ЛИЧНОСТИ АХМАДА ДОНИША В ТВОРЧЕСТВЕ СОТИМА УЛУГЗОДЫ

В статье представлена подробная информация о личности и характере Ахмада Махдуми Дониша на основе произведений Сотима Улуғзода. Автор попытался на основе научных и художественных источников определить характер, умственные таланты Ахмади Дониша, которые художественно вошли в произведения Сотима Улуғзода.

Во время своих визитов в Петербург Ахмад Дониш, посетивший посольстве в составе делегации эмира, чтобы поздравить воцарение короля Александра II, увидел прогресс и процветание этого города и объяснил это правильным способом управления и он представляет эмиру свои предложения по серьезным реформам в способе управления, что показывает смелость и откровенность этого исторического деятеля перед эмиром.

В целом, Сотим Улуғзода в своих работах обладает всеми чертами Ахмада Дониша, включая современного ученого, беспримерную смелость по отношению к политике того времени и лидерам эпохи, великого мыслителя, астролога и инженера, художника, писателя, целителя и критика, хороший, честный врач, умный и успешный художник, свободолюбивый, борец, правдолюбец, скромник и просветитель, чуткий посол, чуткий, дипломат, тихий, умный, успешный политик того времени и так далее.

Ключевые слова: Ахмади Дониш, Сотим Улуғзода, отражение личности, исторический образ, персонаж, художественные произведения, лицо писателя, Бухарский эмират.

REFLECTION OF AHMAD DONISH'S PERSONALITY IN CREATIVE WORKS OF SOTIM ULUGZODA

The article provides detailed information about the personality and character of Ahmad Makhdoom Donish based on the works of Sotim Ulughzoda. On the basis of scientific and artistic sources, the author tried to determine the character and mental talents of Ahmadi Donish, which artistically entered the works of Sotim Ulughzoda.

During his visit to St. Petersburg, Ahmad Donish, who visited the embassy as part of the Emir's delegation to congratulate the accession of King Alexander II, saw the progress and prosperity of this city and explained this as the right way of governing, and he presents to the Emir his proposals for serious reforms in the way of governance, which shows the courage and frankness of this historical figure to the Emir.

In general, Sotim Ulughzoda describes all the characteristics of Ahmad Donish in his works, including a modern scientist, unparalleled courage towards the politics of that time and the leaders of the era, a great thinker, astrologer and engineer, artist, writer, healer and critic, a good and honest doctor, an intelligent and successful artist, freedom-loving, fighter, truth-lover, a modest and enlightening man, a sensitive ambassador and diplomat, a quiet, intelligent and successful politician of that time, and soon.

Keywords: *Ahmad Donish, Sotim Ulughzade, reflection of personality, historical image, character, artistic works, writer's face, Bukhara Emirate.*

Мукаддима. Аз сарчашмаҳои дар бораи зиндагинома ва аҳволи Аҳмади Маҳдуми Дониш маълум мегардад, ки ӯ дар Бухоро дар оилаи мулло Носир ба дунё омадааст. Дар мадраса мустақилона ғанҳои табиӣ, риёзӣ, нучум, таърих, ғалсафаи табиӣ ва адабиёти форсиро омӯхтааст. Дар дарбори амир чун хаттот ва наққош кор карда, ҳамчун донишманд шуҳрат пайдо кардааст. Соли 1857 Аҳмади Дониш ба ҳайати сафорати амирӣ барои муборақбодии ба тахт нишастани шоҳ Александри II дохил карда мешавад. Дар Петербург ба ғайр аз вазифаи котибӣ, боз аз вазъи иқтисоди сиёсии Русия дар давоми ду моҳ шинос мешавад ва ба аҳли дарбор баъди бозгаштан аҳбор додааст. Бори дуюм, Аҳмади Дониш солҳои 1869-1870 ба Петербург сафар намудааст. Ин дафъа амир Музаффар бо мақсади сабуктар намудани шартҳои сулҳномаи 23 июли соли 1868 сафораташро фиристода буд. Дар ин сафар Аҳмади Дониш соҳиби боварии аҳли дарбори подшоҳи Русия гардидааст. Амир Музаффар чунин муваффақияти Донишро ба назар гирифта ба вай унвони ғаҳрии илмии дарборӣ “Ўроқ”-ро дода яке аз мансабҳои дарбориро пешниҳод намуд. Вале Дониш аз мансаби пешниҳодшуда даст кашид ва зарур шуморид, ки андешаҳои тарзи давлатдорӣ ба қалам диҳад. Солҳои 1870-1873 рисолаи бо номи “Рисола дар назми тамаддун ва таовун”-ро ҳамчун барномаи ислоҳоти ҷиддии тарзи давлатдорӣ дар аморат навишт. Аҳмади Дониш ҷорӣ намудани вазоратҳо ва маҷлиси машваратӣ, маҳдудияти ҳуқуқи амир дар асоси қонун ва муносибати давлатдоронро бо халқ батафсил баён намудааст. Вай дар бораи подшоҳи одил ва адолатхоҳ андешаронӣ намуда шартҳои онро пешниҳод кардааст.

Аҳмади Дониш дар муддати 15 сол “Наводир-ул-вақоеъ”, шоҳасари худро ба охир расонид (с. 1875-1890). Дар асари худ Аҳмади Дониш қафомондагии маориф ва фарҳанг, симои манфури табақаҳои ҳукумронро танқид намудааст. Ўро дар надониستاني асосҳои ислом ва ғалсафаи он айбдор намуданд. Ҷавобан Аҳмади Дониш дониши васеи худро доир ба ғалсафаи дин дар асари худ “Меъёр-ут-тадаён” соли 1894 исбот менамояд.

Дигар асари машҳури Аҳмади Дониш, ки афкори пешқадами сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва ақидаҳои маорифпарварии ӯ дар он равшантар баён шудааст, “Рисолаи таърихӣ”-и ӯст. Ин рисола дар ҳамон шакле, ки ба мо расидааст, як қисми аввали асаре будааст, ки Аҳмади Дониш онро тамои карда натавонистааст. Аммо ҳамин қисм як асари мустақил аст ва шаклу мундариҷаи том дорад. Азбаски асар нотамои мондааст, муаллиф ба ин рисола унвон ё ном на додааст. Аз ин сабаб, ин рисола то имрӯз дар байни аҳли илм ва тадқиқотчиён бо чанд ном машҳур аст: “Тарҷумаи ҳоли амирони манғития”, “Таърихча”, “Рисола ё худ муҳтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития” ва ғайра.

Аҳмади Дониш асарҳои калонтарини худро, аз қабилӣ “Манозир-ул-кавокиб” (Манзараҳои ситораҳо), “Рисолаи фиъмоли ил - кура” (Рисола дар бораи амалиёт бо кура), “Ҷомеа-ул-ҳикоёт” (Асари бадеии тарҷумаи ҳоли), “Наводир-ул-вақоеъ” (Воқеаҳои нодир) ва “Тарҷумаи ҳоли амирони Бухорои Шариф” бо наср навиштааст. Ў порчаҳои шеърӣ ҳам дорад.

Бояд хотирнишон намуд, ки то имрӯз бо кӯшиши паҷуҳишгарон осори аллома Аҳмади Дониш дар шакли баргузида таҳия ва нашр шуданд. Айни замон, осори Аҳмади Дониш “Рисола

ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития”, “Наводир- ул- вақоеъ”, “Меъёр- ул- тадоюн” манзури чомеа карда шудаанд.

С. Улуғзода миёнаҳои солҳои 40-уми асри XX аз рӯзгору осор, муҳит ва замони зиндагии Аҳмади Дониш монографияе бо номи “Аҳмади Дониш” (1945)-ро таълиф намуда, баъдтар ин таҳқиқоти худро идома дода, соли 1971 драмаи “Алломаи Адҳам ва дигарон”-ро дар се парда ва нуҳ намоиш навишт.

Як хусусияти драматургияи С. Улуғзода дар он аст, ки санъати драматургии ӯ аз як асар то асари дигар такмил меёбад. Масалан, Дар “Темурмалик” ватанпарварӣ ва халқпарварӣ мавзуи асосии асар аст. Мақсади асосии ин родмард ғимояи молу мулки халқ аст. Темурмалик дар асари С. Улуғзода бо ҳамин гуна сифатҳо тасвир шудааст. Рӯдакӣ ва Темурмалик гирифтори низому тартиботи бесомони замони худанд. Вале Алломаи Адҳам ба он дараҷаи камолот расидааст, ки ӯ ҷаҳолати аҳли замон ва сабаби бедодғарихоро мефаҳмад. С. Улуғзода дар ташаккул ва устувории драматургияи тоҷик саҳми арзанда дорад: ӯ таҳкурсии драмаи реалистии таърихиро гузошт ва мустаҳкам кард” [10,244].

Сотим Улуғзода образи Аҳмади Донишро ба сифати олими ҷомеашинос, маорифпарвари маъруф ва тарғибгари таълимоти пешқадами замони худ муаррифӣ намуда, соли 1945 дар рисолае бо унвони “Аҳмади Дониш” симои ӯро ба тасвир гирифта буд. Сипас, нависанда ҷустуҷӯро дар бораи ҳаёту фаъолият ва эҷодиёти Аҳмади Дониш идома дода, соли 1971 драмаи “Алломаи Адҳам ва дигарон”-ро эҷод мекунад.

То Ғалабаи Инқилоби Октябр дар Бухоро муллоҳои ҷоҳилу ҷалласавод бисёр буданд. Қувваи асосии сиёсати аморатро низ онҳо ташкил мекарданд. Ба зами ин, бурди асосии онҳо дар он буд, ки ҳама мансабдорону амалдорони хурду бузург аз ин табақаи ҷомеа буданд. Мавзуи асосии драмаи С. Улуғзода “Алломаи Адҳам ва дигарон”-ро ҳамин муҳити тоқатфарсои тираву тор ва сохти феодалии пӯсидарафтаи Бухорои охири асри XIX ташкил мекунад.

Мероси Аҳмади Донишро аввалин маротиба Садриддин Айний мавриди омӯзиш қарор додааст. Мо дар эҷодиёти С. Айний метавонем доир ба шахсияту осори Аҳмади Дониш дар навиштаҳои таърихӣ адабии “Таърихи амирони манғити Бухоро”, “Таърихи инқилоби фикрӣ дар Бухоро”, “Ёддоштҳо” ва амсоли ин ошно шавем. Минбаъд осори Аҳмади Донишро донишмандони таъриху фалсафа ва адабиёт, аз ҷумла Е.Э.Бертелс, З.Ш. Раҷабов, С.Улуғзода, Х. Мирзозода А.Мирзоев, А. Баҳоваддинов, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашӯров, М. Диноршоев, И. Муминов, С. Аҳмадӣ, Ҳ. Алгор, Т. Атобақӣ ва дигарон таҳқиқ намудаанд. Махсусан, дар омӯзиши афкори таърихӣ фалсафӣ ва бадеии Аҳмади Дониш муҳаққиқони тоҷик А. М. Баҳоваддинов, З. Ш. Раҷабов, С. Улуғзода, А. Мирзоев, Х. Мирзозода, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашӯров, М. Диноршоев ва дигарон саҳми арзанда гузоштаанд.

Сотим Улуғзода дар таълифи худ Аҳмади Донишро чун рушддиҳандаи адабу фарҳанги тоҷик, ташаккулдиҳандаи диди равшанфикрию ислохотталаби мардумони Осиёи Марказӣ тасвир намудааст. Ба андешаи С. Улуғзода Аҳмади Дониш бо осори безаволаш саҳифаҳои таърихӣ афкори иҷтимоӣ фарҳангии мардумони Осиёи Миёнаро рангин намуда, дар бехтаросии он саҳми арзанда гузоштааст.

Сотим Улуғзода дар симои Аҳмади Дониш, пеш аз ҳама, донишманди ҳозирчавобро тасвир кардааст. Ҳангоми ба ғзаб овардани қозикалон аз ҷониби Қиёмиддин ва бӯхтон задани Аллома дар вақти мулоқот дар назди қозикалон Аҳмади Дониш ба сӯйи Қиёмиддин нигариста “ҳм.. маълум” мегӯяд. Қиёмиддин боз дар ҳамин маврид низ даст аз домани тухмат нақанда, “лаббай? Ман малъун?” мегӯяд. Дар ҳамин ҷо Аҳмади Дониш ҳозирчавобона, посух медиҳад, ки “ман маълум гуфтам, домулло, “ман малъун”-ро шумо гуфтед” [6,334].

Дар эҷодиёти С. Улуғзода масоили худшиносии ҳудогоҳӣ ва таҳқиқи ҷеҳраҳои адабӣ - таърихӣ мавқеи маҳсус доранд. Дар китоби “Қиссаҳои драмавӣ” пиесаҳои “Дар оташ” (1944), “Темурмалик” (1968), “Алломаи Адҳам ва дигарон” (1970), “Восеъ” (1971), “Шифокори бузург” (1980) ва ғайраи С. Улуғзода ҷамъоварӣ шуда, дар онҳо қаҳрамоноҳои фарзандони барӯманди халқи тоҷик таҷассуми бадеӣ ёфтаанд. Аз ҷумла, дар пиесаи “Алломаи Адҳам ва дигарон” дар симои Аҳмади Дониш С. Улуғзода доир ба ақибмондагии кишвар, зиндагии тоқатфарсо, рӯзгори аллома ва амсоли ин ба хонанда нақл мекунад. Ба андешаи С. Улуғзода ақибмондагӣ ва

зиндагии сахт Алломаи Адҳамро маҷбур сохтааст ба ҳар роҳе ки бошад, ба амиру ҳоким ва мансабдорони давр фаҳмонад. Ягона роҳи наҷотро аз ин варта Алломаи Адҳам дар робитаи дӯстона бо маданияту фарҳанги халқи рус медонист. Мутаассифона, муллоҳои мутаассибу ҷоҳил ва зимомдорони давр ноумедаш мекунад. Чуноне дар навиштаи мазкур омадааст:

“Пашков. Оқибати номаи шумо, ки ба амир навишта будед, чӣ шуд, саркор? Он рӯз, ки шуморо ба арк даъват намуданд, дар ин хусус гуфтугӯ ба миён омад ё на?

Алломаи Адҳам. Бале, гуфтугӯ кардем. Албатта, ҳамаи пешниҳоди ман рад шуд. (Баъд аз сукут, бо алам). Оҳ, Мавлоно, ман танҳоям, танҳо. Бисту панҷ сол аст, ки мекӯшам ин амирони саффоқ, вазирони ҷоҳил, раисони коҳилро бо ваъзу насиҳат ба одамият оварам, бо хуни чигар номаҳо навиштам ба амир, рисолаҳо таълиф кардам роҷеъ ба ислоҳи бенизомииҳо, аммо маълум шуд, ки ман мушт ба девори похса мекӯфтаам ё танбӯр ба гӯши харон менавохтаам. Акнун, агар бақияи умрам вафо кунад, рисолаи дигаре менависам ва ҳарчи дидаму донистам, дар вай сабт мекунам, то шояд пасояндагон хонда ибрате бигиранд”.

Аҳмади Дониш шиносӣ бо чанд нафар уламои русро неъмат ва давлат мешуморад. Нависанда дар ибрази ин матлаб аз як ҷиҳат бо назардошти он, ки дар замони Иттиҳоди Шуравӣ “неъмат ва давлат” дониستاني уламои рус боиси то андозае мавқеъ пайдо кардани асар дар замон мегардид, ҳамин маъниро ба қалам додааст. Аз ҷониби дигар, муносибати Алломаи Адҳамро ба илм ва уламо ифода карда, ҳамзамон, ҷиҳати муносибати дӯстона ва қавии Россияи подшоҳӣ ва аморати Бухоро чунин тарзи ифода ва мавқеъгирии намояндаи аморати Бухоро Алломаи Адҳамро нисбат ба муносибатҳои дипломатӣ инъикос намудааст.

Дигар хусусияте, ки нависанда дар симои Аҳмади Дониш тасвир намудааст, як навъ ҷасорати бемонанди Алломаи Адҳам нисбат ба сиёсати замон ва зимомдорони давр аст. Чунончи, дар ҷавоб ба қозикалон посух медиҳад, ки “... инчунин аз он чи дар он сафарҳо дидам ва шунидам, чашмам ба ҷаҳон кушода гардид; дидам берун аз кишвари зулмободу ҷаҳлободӣ мо ҳам ҷаҳоне будааст, мардумони аз мо донотару бинотаре будаанд” [6, 335-336].

Дар замони подшоҳӣ дар назди намояндаи давлат – қозикалон, ки ба шумори хизматчиӣ давлатии имрӯз буд, нотарсона низоми давлатро ба “зулмобод”-у “ҷаҳлобод” ташбеҳ кардан танҳо ба Аҳмади Дониш ва ӯ барин родмардони ҷасур хос буд. Ин гуфтаҳои Аллома маънои онро дошт, ки низоми зулмниҳоди подшоҳӣ бояд барҳам дода шавад ва ҷои ҷаҳлро, ки дониستاني забони русиро куфр мешуморид, бояд ки ақлу хирад гирад.

Дар мавриди дигар, дар баҳс бо қозикалон Алломаи Адҳам мегӯяд: “Масҳарагӣ дар ин ҷо пеш аз ман сар шудааст, тақсир, агар шумо сухани маро масҳарагӣ гӯед, пас ин фақат давоми он аст” [6, 336].

Рӯйроост Аҳмади Дониш сиёсати қозикалонро масҳара ном ниҳода, сатҳи тафаккури ӯро паст донистааст. Албатта, ин ҷасорати дигари ӯ дар баробари низоми подшоҳӣ буд, ки метавонист ӯро нобуд созад.

Дар ҷавоби қозикалон боз Алломаи Адҳам чунин ҷавоб медиҳад: “Маълум мешавад, зеру забар шудани Бухоро ба як дастбӯсии зани кофира маътал будааст? Каромат кардед, тақсир. Мани ғофил гумон мекардам, ки балою офат ба сари халқи мо аз вучуди риёкорон, ҷоҳилони дину шариатфурӯш меояд”.

Дар ин ҷо Аҳмади Дониш рӯйроост қозикалонро ҷоҳил ва аз моҳияти ислом беҳабар шуморида, ҳамаи балоҳоро аз риёкорӣ-дурӯягӣ мунофиқии аҳли дин мешуморад, ки бо ном дар шариат буданд, аммо хурофот доштанд. Дар баробари ин, пас аз иддаи Абдусалом бобати он, ки қозикалон набояд Аҳмади Донишро ба куфру бидъат тавба фармояд, Аҳмади Дониш бо киноя мусулмонии қозикалонро ба тамоми мамлакат кифоя медонад [6, 337]. Ин маънои онро дорад, ки қозикалон, агар ҳамин хел пиндор дошта, исломро ҳамин тавр мефаҳмида бошад, пас аз мардуми одӣ чӣ интизор шуд?

Нависанда аз забони Абдусалом, қаҳрамони дигари асар низ аз ҷасорати Аҳмади Дониш сухан гуфтааст: “Аллома бароям аз ҳар саҳифаи китобаш ҳамчун як шахси фарзонаи ниҳоят ҷасур ва ҳақгӯй арзи вучуд карданд” [6, 337].

С. Улуғзода ҷасорати Алломаи Адҳамро боиси парда аз сиёсати зимомдорони аморати Бухоро афтода дониста, аз забони Абдусалом низоми сиёсати ҳамонвақтаи амиро ба ботлоқ

ташбеҳ додааст. Чунончи, Абдусалом мегӯяд: “Монанди мударрисҳо ва ҳамдарсонам ман ҳам Бухороро маркази рубъи маскун, амиро сояи Худо, мадрасаро дорулмаърифат медонистам. Ва Алломаи Адҳамро кофир, коҳин, шогирди шайтон. Қурбоққа ботлоқи худро тамоми ҷаҳон мепиндоштааст. Пеш аз хондани китоби устод Аллома ман ҳам, бубахшед, қурбоққа будаам. Ин китоб тамоми андешаҳо, ақидаи маро тағору кард. Фаҳмидам, ки то чӣ андоза аҳволи ватани мо расво, абгор, халқи мо то чӣ андоза бенаво ва забун будааст” [6, 338].

Ҷасорати дигари Аҳмади Дониш дар ирсоли мактуб ба унвони амир дар бораи кушодани мактабҳои русӣ дар қаламрави Бухоро буд, ки дар тасвири нависанда чунин омадааст: “Кошки дар шаҳрамон якто мактаби забони русӣ кушода мешуду мо ҷавононро, монанди Ҳабиба духтаронамонро меҳонондем. Ман дар мактуби ба амир навиштаам ҳамин таклифро ҳам пешниҳод кардам” [6, 341].

Нависанда Аҳмади Донишро на танҳо донишманд, балки мутафаккири бузург тасвир намуда, аз забони Абдусалом мефармояд: “Фармуданд, ки афъолу атворамро дигар карда, ба омӯхтани забони русӣ шуруъ кунам. Суханашон ҳеҷ аз ёдам намеравад. Гуфтанд сарнавишт моро ба Россия пайванд кард, агар мо хоҳем, ки ба роҳи тараққию такомул қадам гузорем, моро аз ин халқ донишу ҳунар омӯхтан вочиб аст, аммо гуфтанд, омӯзиш бе шогирдӣ мутасаввир нест, шогирдӣ ҳам бе дӯстӣ намешавад ва ин ду бе донишани забону садои русӣ маҳол аст” [6, 339].

Аҳмади Дониш надонишани забони русиро барои ҷавонони хушманди бухорӣ ба мисли Абдусалом “нохалафӣ” шуморидааст (2,340). Ин талабот барои ҷавонони имрӯз низ пеш омадааст. Бори дигар исботи он нукта аст, ки Аҳмади Дониш мутафаккири бузург буда, донишани забонро аз муҳимияти зиёӣ медонад.

Нависанда аз забони Пашков, яке аз қаҳрамонони асар, олим ва шарқшиноси рус шаш хусусияти Алломаи Адҳам – Аҳмади Донишро ба риштаи тасвир кашидааст, ки онҳо мунаҷҷиму муҳандис, мусаввиру мусанниф ва муолиҷу мунаққид мебошанд [6, 341].

С. Улуғзода чехраи адиби маъруфи асри 19-уми мо – Аҳмади Донишро дар шаш симо инъикос кардааст. Ёро мунаҷҷим – ситорашинос шуморида, дар ин илм дастбӯ будани Аҳмади Донишро ба қалам додааст. Аҳмади Дониш аз илми муҳандисӣ низ хуб бохабар буда, пас аз сафар ба Петербург ин илми худро такмил бахшидааст. Мусаввир будани Алломаи Адҳам, пеш аз ҳама, дар он инъикос мегардад, ки ҳодисоту воқеоти замонро ба тасвир кашида, онҳоро дар асарҳои худ ниҳоят хуб тасвир кардааст.

Мусанниф будани Алломаи Адҳам дар таълифи асарҳои пурмухтаво ва таърихию адабияш маънидод гардида, ба қавли Пашков, “мунаққиди бенизомихо-бедодгарихо” буд. Дар ҳунари нависандагии худ Аҳмади Дониш қоиладар буда, боризан соҳиби ин ҳунар буданро баён мекунад: “Ҳамааш, ғайр аз хушнависию лавҳагарӣ ва шояд ҳам нависандагӣ, ё худ чунон ки фармудед, мусаннифӣ. Аз нависандагӣ мақсад ба ҳамватанони хушманд баъзе ҳақиқатро фаҳмонидан, баъзе донишҳоро донондан ва, масалан, ҳазрати қозикалонро Афлотуни замон надонанд”.

Нависанда аз забони ҳуди Аҳмади Дониш ду ҳунари дигари ӯ: хушнависию лавҳагариро ошкор менамояд. Яъне, чехраи Аҳмади Дониш дар асари С. Улуғзода, дар баробари он ки мунаҷҷиму муҳандис, мусаввиру мусанниф ва муолиҷу мунаққид будааст, боз ҳамчун хушнависию лавҳагар инъикос ёфтааст, ки бузургии Алломаи Адҳамро возеҳтар баён менамояд. Дар ин ҷо Аҳмади Дониш на танҳо чехраи адабию фарҳангӣ, балки ба симои ҳаким, алломаву ҳамадон, ходими давлатӣ – намояндаи аморати Бухоро дар Петербург, дар умум, ба чехраи таърихӣ табдил ёфтааст.

Чехраи Аҳмади Дониш дар асари С. Улуғзода ба сифати табиби ҳозиқ низ тасвир шуда, ин ҳунари ёро аз забони ҳудаш баён намудааст. Дар ҷавоби Пашков мегӯяд, ки “ман ғайр аз ҳудам ва аҳли хонаводаам касеро муолиҷа намекунам, намеҳоҳам шарикӣ бадномии табибони мо шавам, ки бисёр нушдоруяшон кори заҳри ҳалоҳил карда ва ҳаби шиғояшон шарбати марг омадааст” [6, 341-342].

Дар вақте ки Неъмат дар лаълӣ тут меорад ва Аҳмади Дониш Пашковро ҷиҳати тановул даъват менамояд, мегӯяд, ки “Тутро Ибни Сино дар “Ал-Қонун” навиштааст, ки дилро боқувват

мекунад ва харобии даричаи дилро давост” [6, 343]. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки Аҳмади Дониш аз асарҳои Ибни Сино хуб оғаҳ буда, чихати муолиҷа аз онҳо истифода мекардааст. Яъне, табиби ҳозиқи даври худ буда, ба хотири он, ки табибони замонаш аксар бо ном табиб будаанд, нахостааст, ки дар ин касб – табобати мардум низ ном барорад.

Хислати дигари Аҳмади Дониш дар асари С. Улуғзода дар он аст, ки на танҳо зимомдорони вақт, балки рӯирист ҳар зараррасони ҷомеа, аз ҷумла табибони ҳамон вақтро зери тозиёнаи танқид кашидааст. Яъне, Алломаи Адҳам, қабл аз ҳама, ростқавл, ошкорбаён, мунаққиди ҳамаи ҷурмҳои замон аст. Новобаста аз табақот ва вобастагии иҷтимоӣ ба ҳар як зараррасони ҷомеа мубориза бурда, нуқси ўро рӯирист иброз медорад.

Алломаи Адҳам то ба ҷое ростқавл аст, ки боиси аз дарбор рафтаниро на хоҳиши худ, зарурати замон ва ё тақозои ҳолат медонад, балки бо забони худ мегӯяд, ки аз дарбор ронда шудааст. Ва ин нуқта дар вақти суҳбат бо Пашков чунин иброз мегардад: “Ризки ман аз пушти ҳамин хушнависи ва лавҳакашист, хусусан баъд аз ронда шуданам аз дарбори амир” [6, 342].

Мусаввирии Аҳмади Дониш то ба ҷоест, ки Пашков ҳунари наққошии ўро ба ҳунари Беҳзод монанд карда, гуфтааст, ки “саркор, банда аз тамошои ин шоҳкори шумо хеле лаззат бурдам. Бидуни шак инро метавон бо корҳои Беҳзод дар як радиф гузошт” [6, 342].

Сотим Улуғзода бо ин пиндори Пашков меҳодад, ки дар асари худ ҷеҳраи Алломаи Адҳамро ҳамчун расоми чирадаст ва муваффақ ба қалам дода, аз ин ҳунари ў, ки кам кас аз ҳаводорони илму адаб медонистанд, ҳамаро огоҳ созад.

Дар ҳақиқат, Алломаи Адҳам на танҳо адиб ва мутафаккири маъруфи асри XIX-и мо, балки яке аз мусаввириҳои чирадасти асри худ аст, ки аз ў мусаввараҳои нодир ба мо боқӣ монда, шаҳодати ин иддао мебошанд.

С. Улуғзода аз забони Пашков ба низоми ҳамонвақтаи идоракунии баҳо дода, “ҷароғи барафрохтаи Рӯдакӣ, Ибни Сино, Ал-Берунӣ, Ал-Форобӣ, Навоӣ, Улуғбекро хомӯшшудаистода” ба қалам додааст.

Аммо дар илова мефармояд, ки “худӣ вучудӣ саркор (Аҳмади Дониш-Н.М.) далели мучассамаест, ки ин ҷароғ хомӯш нашудааст” [6, 342]. Бо ин ифода, нависанда паҳлуи дигари симои Аҳмади Донишро инъикос карда, ўро давомдиҳандаи адабиёти форсу тоҷик, вориси Рӯдакию Сино ҳисобидааст. Яъне, ҷароғи фурузони адабиёти тоҷик дар асри XIX доништааст.

Дигар паҳлуи симои Алломаи Адҳам аз забони Пашков дар асар зикр шудааст, ки суҳандонию суҳанвариҳои Аҳмади Дониш мебошад. Пашков дар баробари он ки ҳонаи Аҳмади Донишро “Академияи илм ва санъати Бухоро” мешуморад, инчунин, мегӯяд, ки дар он “словестность”-суҳанварӣ, ширинсуҳанӣ мавҷуд аст [6, 344]. Пашков ҳонаи Аҳмади Донишро, ҳамчунин, намоишгоҳи нучум, ҷуғрофия, лоиҳакашӣ, тиб, мусаввирӣ, хушнависи ва хушбаёнӣ медонад, ки албатта, ҷанбаи дигари инъикоси ҷеҳраи Аҳмади Дониш дар асар аст. Аҳмади Дониш то ба ҷое ба илмҳои мазкур дода шудааст, ки олим ва шарқшиноси рус Пашков ва ҳамсари ў Пашкова Евгения Павловна ҳонашро ба “Академияи илм ва санъати Бухоро” ва “намоишгоҳи илмҳо” монанд кардаанд. Дар як радиф, С. Улуғзода Аҳмади Донишро бо ин ҳама илму савод инсонӣ хоксор ба қалам дода, аз забони ў дар мавриди таърифаи аз ҷониби Пашков чунин мегӯяд: “Ба Худо, ки маро ҳичолат медиҳед, мавлоно. Аз он чи шумо ба ман нисбат медиҳед, ман хеле-хеле дурам. Хуб, агар чизе дорам, аз юмни таваҷҷуҳи шумост” [6, 344].

Дар асар нависанда паҳлуи дигари симои Аҳмади Дониш – сиёсатмадории ўро хело равшан ба қалам додааст. Гарчанде, ки Алломаи Адҳам ниҳоят ба амир ва сиёсати ў бадбин буд, аммо ҳамеша дар муқобили ў ҳангоми гуфтугӯ лутф мекунад. Аз ҷумла мегӯяд, ки “Ҷаноби олий ниҳоят ин дуогӯйро ҳам ба хотири муборак овардаанд, хеле сарфарозам” [6, 349]. Ин ҷо қамоли сиёсатмадории Аҳмади Дониш дар риояи расми қабулшудаи амирону шоҳони тоинкилобӣ буд, ки ҳатман ба онҳо сано меҳонданд, хотирашонро муборак мешумурданд ва дидорашонро боиси сарфарозӣ меҳисобиданд.

Аз ҷумла, дар асар сиёсатмадорӣ ва дипломатияи баланди Аҳмади Дониш дар ҷавоби амир чунин ба қалам омадааст: “Дар дами дарвоза ба ҷаноби қозикалон бархӯрдм, ба фақир ало нигоҳ карда: “Дароед, аз кирдоратон дар ҳузури ҷаноби олий ҷавоб медиҳед” гуфтанд, маълум мешавад, аз ҷавобе, ки ба ҳудашон дода будам, қонеъ нашудаанд” [6, 349].

Аҳмади Дониш аз дастбӯсии худӣ амир дар Петербург ва Москва оғаҳ буда, онро рӯирифт ба амир иброн мебард, ки “шунда будам чаноби оӣ ҳа дар Петербургу Маскав дасти бонӯҳои русро бӯсида будаанд, инро ҳеҷ кас қабҳ нагуфт ва агар гӯянд, абаҳ аст” [6, 350]. Дар ин ҷо рӯирифт Аҳмади Дониш амирро абаҳ гуфтааст. Зеро худӣ амир ин амалро “қирдори қабҳ” доништа буд. Ҷасорат, зарофат ва лутфи сухани Аҳмади Дониш то ба ҷоест, ки ин таънро нисбат ба амир дар ҳузури амир бисёр нозуқона иброн доштааст. Ҳамчунин, Алломаи Адҳам дар ҷавоби султон иброн мебард, ки “худо ба султон баробар қардани як нафар дуоғӯи факир мутасаввир нест, амирам, аммо инсофан бояд эътироф қард, ки имрӯз ба дастбӯсии зани қофӣ дуямон баробарем. Ва Худо нишон надиҳад, агар ҷунон ки ҳазрати қозикалон мефармоянд, аз ин дастбӯсӣ олам зеро забар гардад, ҷавобгар дуи мо ҳастем” [6, 350].

Дар асар ҳислати дигари Алломаи Адҳам равшан ба қалам дода шудааст, ки дар ояндабинӣ, дурбинӣ ва руҳияи созанда доштани ӯ инъикос меёбад. Зеро дар ҳамаи даврон аллакай Аҳмади Дониш ба амираи марҳум ва нави Бухоро тавсия медиҳад, ки на танҳо дар Бухоро мактабҳои русиро бояд боз кунем, зеро ин омӯи муҳими иртиботи аморати Бухоро бо Россияи подшоҳӣ хоҳад гашт, балки тавассути ҷалби мутахассисони русӣ бояд фабрикаҳо кушод, аз дарёи Ому ҷиҳати обёрӣ қардани заминҳои берун аз кишт об баровард ва қорҳои зиёди ободқорию созандагиро ба роҳ монд. Аммо ҳуруфоти амир ва амирзода, қозикалон ва амсоли инҳо то ба ҷоест буд, ки ҳадашон аз асли шариат беҳабар ғасбу ғорату туҳмату дурӯғу дурӯғӣ ва ҷаҳлу зулму ҷаҳолатро меёрӣ роҳбарӣ ва руқноҳои асосии низоми давлатдорӣ мешумаранд. Ин фаҳмиш то ба ҷоест, ки амир бо забони худ иқрор мешавад, ки “султоне, ки зиндон, дор, дарраю кунда надошта бошад ҷӣ султоне? Аз вай қӣ метарсад?” [6, 349].

Хулоса, дар асар симои Аҳмади Дониш аз ҷанд паҳлу ба қалам дода шудааст. Аввалан, Алломаи Адҳам ба сифати инсонӣ фарҳангӣ, адабӣ ва таърихӣ мунаҷҷиму муҳандис, мусаввиру мусанниф ва муолиҷу мунаққид, ҳушнавис, ҳушбаён, зебосухан аст. Дуюм, ҳамчун фарди ҷомеа озоидох, ростқавл, мубориз, ҷасур, ҳақиқатгустар, ҳоксор ва тарбиятгар мебошад. Сеюм, ба сифати ходими давлатӣ сафири нозуқбин, нозуқандеш, дипломат, мулоимсухан, доно, сиёсатмадори муваффақи замони худ будааст.

Симои Аҳмади Дониш аз нигоҳи нависанда, дар маҷмӯъ, симои як инсонӣ қомилест, ки новобаста аз авзои ниҳоят муҳолифу мураккаб ва пурпечуби ҷомеа барои саодати халқ, рушди ҳаёти иҷтимоӣ, дӯстию рафоқат ва муносибатҳои ҳасанӣ кишварҳои ҳама ва наздику дур ҳамаша қӯшиш ба ҳар ҷода, озоид, ободӣ ва қомебиҳои ҳамаи халқу миллатҳоро мебарварад. Интиҳои Сотим Улуғзода низ аз миёнаи аҳли зиёву адаби садаи XIX дар шахсияти Аҳмади Дониш басо бамаврид аст, ки маҳз Аҳмади Дониш муваҷҷиби донишу маърифат ва нуру зиё ҳамазамону ояндагон ва, дар умум, қулли ҷомеаро ба маориф ва илму фарҳанг табиғ намудааст ва қалиди рушду нумуи ҳаёти башарро маҳз дар рушди илму маориф дидааст.

Адабиёт:

1. Сирочиддини, Э. Сотим Улуғзода ва фарҳанги миллӣ / С. Эмомалӣ. – Душанбе: Адиб, 2012. – 128 с
2. Сирочиддини, Э. Таҷассуми бадеии таърих дар наври Сотим Улуғзода (Солҳои 60-80-уми асри XX) / С. Эмомалӣ. – Душанбе, 2020. – 238 с.
3. Улуғзода, С. Мунтахабот / Тарг. Ҷ. Муруватов / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1982. – Ҷ. 2. – 432 с.
4. Улуғ-заде, С. Антология таджикской поэзии с древних времен до наших дней / С. Улуғ-заде. – М., 1951.
5. Улуғзода С. Қиссаҳои драматӣ. - Душанбе: Ирфон, 1984. - 382. - С. 304.
6. Улуғзода С. Мунтахабот. Иборат аз 4 ҷилд. - Душанбе: Ирфон, 1975. - С.334.
7. Улуғзода, С. Аҳмади Дониш / С. Улуғзода. – Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1946. – 87 с.
8. Улуғзода, С. Мунтахабот / Тарг. Ҷ. Муруватов / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1982. – Ҷ. 1. – 448 с.
9. Улуғзода, С. Қиссаи драматӣ: Маҷмуаи песаҳо / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 384 с. .
10. Энциклопедияи адабиёт ва саъати тоҷик. Ҷилди 3. – Душанбе, 2004. – С. 244

Маълумот дар бораи муаллиф: Нодирова Мавзуна Акбаршоевна – номзоди илмҳои филологӣ, доктсантикафедраи назария ва таърихи адабиёти Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. **Суроға:** 734019, Тоҷикистон, ш. Душанбе, қӯчаи Мухаммадиева 17/6. E-mail: mavzuna.nodirova@mail.ru. Тел.: (+992) 918 10 50 70.

Сведения об авторе: Нодирова Мавзуна Акбаршоевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и литературы Междоународный университет иностранных языков имени Сотима Улуғзода Таджикистана Адрес: 734019, Таджикистан, Душанбе, улица Мухаммадиева 17/6. E-mail: mavzuna.nodirova@mail.ru. Тел.: (+992) 918 10 50 70.

Information about author: Nodirova Mavzuna Akbarshoevna –associate professor of the Department of Theory and History of Literature of the Tajik International University of Foreign Language named after Sotim Ulugzod. Address: 734019, Tajikistan, Dushanbe, Mukhammadiev street 17/6. **E-mail:** mavzuna.nodirova@mail.ru. **Phone:** (+992) 918 10 50 70.

ХУДОЙ ШАРИФЗОДА ВА МАСОИЛИ ФИРДАВСИШИНОСӢ**Носирова О.****Донишгоҳи миллии Тоҷикистон**

Мақолаи мазкур ба таҳлилу арзёбии пажӯҳишҳои илмӣ адабиётшинос ва мунаққиди номдори тоҷик Х. Шарифзода дар иртибот бо ҳамосаи миллии “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ таълиф шудааст.

Хотирнишон гардида, ки дар ду даҳсолаи охир олимони тоҷик таҳқиқоти пуршуморе перомуни масоили гуногуни “Шоҳнома” анҷом додаанд. Миёни ин пажӯҳишҳо мақолоту китобҳои Х. Шарифзода ҷойгоҳи хосро ишғол мекунад. Қобили зикр аст, ки Х. Шарифзода барои нахустин бор дар адабиётшиносии тоҷик зимни таҳқиқ аз шеваҳои илмӣ нав мисли шаклпарастӣ, раванковӣ ва таҳлили татбиқӣ ва ғайра кор гирифтааст.

Дар натиҷа ошкор гардида, ки дар матни дostonҳои ин шоҳкор жанрҳои мухталаифи адабӣ мисли ривоят, масал, афсонава романҳои манзум мавҷуд аст.

Мақолаи ҳозир кушиши нахустине перомуни таҳлилу арзёбии пажӯҳишҳои илмӣ адабиётшинос дар иртибот бо таҳлили таҷзияи идеяҳо, маънӣ, шаклу мазмун, сарчашмаҳои эҷодӣ ҳамосаи зикршуда мебошад.

Дар мақола хронологияи навиштани корҳои илмӣ муроот шудааст. Ҳамчунин вижагиҳои сабки дostonҳои “Золу Рудоба”, “Рустаму Сухроб” таҳлилу арзёбӣ гардидаанд.

Калидвожаҳо: *Х. Шарифзода, Шоҳнома, ҳамоса, таҳқиқ, нақд, адабиётшиносӣ, дoston, миллий.*

ХУДОЙ ШАРИФЗАДЕ И ВОПРОСЫ ШАХНОМЕВЕДЕНИЕ

Статья посвящена анализу научных работ видного литературоведа, и критика Х. Шарифзаде относительно национального эпоса “Шахнаме” Фирдоуси. Отмечается, что в последние две десятилетия учёными Таджикистана проведена многочисленная исследования по различным вопросам «Шахнаме».

Среди них особое место занимают статьи и монография Х. Шарифзаде. Следует отметить, что Х. Шарифзаде при исследовании данного эпоса впервые в таджикском литературоведении использовал такие научные методы как структурализм, психоаналитика, сопоставительный анализ и т.д.

В результате было выявлено, что в тексте этой поэмы существуют разные литературные жанры таких как сказание, басня, сказка, поэтический роман.

Настоящая статья является первой попыткой по оценки научных трудов литературоведа Х. Шарифзаде в сфере научного анализа идей и смысл, форма и содержания, источники и способы творения вышеуказанного эпоса.

На статье соблюдена хронология написания научных работ учёного. Анализировано стилистические особенности поэм «Шахнаме» таких как «Зол и Рудоба», «Рустам и Сухраб».

Ключевые слова: *Х. Шарифзаде Шахнаме, эпос, исследование, критика, литературоведение, поэма, национальный.*

H. SHARIFZADE AND THE ISSUES OF SHAHNAME STUDIES

The article is devoted to the analysis of scientific works of the outstanding literary scholar and critic H. Sharifzade regarding the national epic “Shahname” by Firdausi. It is noted that in the last two decades, scientists of Tajikistan have conducted numerous studies on various issues of “Shahname”.

Among them, a special place is occupied by the articles and monograph of H. Sharifzade.

It should be noted that H. Sharifzade, when studying this epic, was the first in Tajik literary criticism to use such scientific methods as structuralism, psychoanalysis, comparative analysis, etc.

As a result, it was revealed that in the text of this poem there are different literary genres such as a legend, a fable, a fairy tale, a poetic novel.

This article is the first attempt to evaluate the scientific works of literary scholar H. Sharifzade in the field of scientific analysis of ideas and meaning, form and content, sources and methods of creation of the above-mentioned epic.

The article complies with the chronology of writing scientific works of the scientist. The stylistic features of the poems "Shahnameh" such as "Zol and Rudoba", "Rustam and Sukhrab" are analyzed.

Keywords: *Kh. Sharifzade Shahnameh, epic, research, criticism, literary criticism, poem, national.*

Дар адабиётшиносии муосири тоҷик пажухишҳои пуршуморе дар атрофи «Шохнома»-и А. Фирдавсӣ ва масоили гуногуне марбут ба он сурат гирифтааст. Тамоми қорҳои анҷомшуда дар зоти худ арзишманду қобили тақриманд. Вале агар миёни адабиётшиносон ба хоҳири таъйини нақшу ҷойгоҳе бартар қиёсе сурат бигирад, номи Х. Шариғзода дар сарҳат қарор хоҳад гирифт.

Мазкур таҳқиқоти амиқу бунёдиро дар заминаи фирдавсишиносӣ анҷом дода, ки дар қиёс бо таълифоти дигар донишмандон қомилан мутафовит аст. Бархурди муҳаққиқ ба ин асари бузург бар пояи равишҳо ва усулҳои нави илмӣ, бо истифода аз шеваҳои тоза нақду арзёбии осори адабӣ, ки адабиётшиносии ҷаҳон қорбурд дорад, сурат гирифта, ки мисолашро баъдан нақл хоҳем намуд.

Заминаҳои диққату таваҷҷуҳи ҳосаи Х. Шариғзода ба А. Фирдавсӣ ба шарҳи зер аст. Маълум аст, ки ҷустуҷӯ дар паҳнаи адабиёт ҳар пажухандаеро замоне ба «Шохнома» ҳамдидор мекунад. Муҳаққиқ аз ин қатор истисно нест. Нахустин дидгоҳҳои мавсуффо дар бораи Фирдавсӣ мо зимни тарҳу баррасии масоили дигари назарии адабиёт дучор мешавем. Ба ин маънӣ, ки дар таълифоти мавриди назар ҳадафи асли Фирдавсӣ нест, балки шеърӣ ӯ ба сифати шоҳид нақл шуда ва ишорате ба ҳунару ҷавониби ҳунариву шоирӣ ӯ сурат гирифтааст. Ин мавзӯро мо зимни мутуни мавзӯи назарияи шеър дар асрҳои X-XI шоҳид ҳастем. Х. Шариғзода зимни таълифу тадвини рисолаи номзадӣ ба омӯзишу баррасии масоили зикршуда пардохта, ки ҳаллу фасли он бидуни рӯҷу ба шеърӣ Фирдавсӣ мақдур нест. [13, 240]

Бояд арз дошт, ки рағбату бастагии Х. Шариғзода ба «Шохнома» бархе аз муҳаққиқонро водошта, то перомунӣ иллату сабабҳои ин масъала ибрази назар намоянд.

Ба ақидаи адабиётшинос В. Охониёзов «таваҷҷуҳи устод Х. Шариғзода ба Фирдавсӣ аз ибтидо дар заминаи талаботи тадқиқоти илмӣ сурат пазируфта ва рафта-рафта шавқи муҳаққиқ дар донишони шахсияти Худованди «Шохнома» боло гирифт, то ба он ҷо ки «Шохнома» ва Фирдавсӣ ба мавзӯи якумра барояшон мубаддал гардид [2, 73-75].

Аз як сӯ метавон бо ин назар мувофиқат намуд, аммо аз ҷониби дигар иллати дигари бастагии номбурда ошноии густурдаи эшон ба таҳқиқотест, ки дар Эрон перомунӣ «Шохнома» аз солҳои поёнии қарни XX ба баъд ба нашр расидааст. Аз бузургтарин шоҳномашиносони муосир илҳому ангеа гирифтани Х. Шариғзода дар бархе аз мақолоташ ҳувайдост.

Аз сӯи дигар муҳимтарин таълифоти Х. Шариғзода дар перомунӣ Фирдавсӣ замони пиронсолӣ ба зухур расидаанд, амале, ки огоҳона сурат гирифтааст. Донишманди фозил Х. Шариғзода муътақид буданд, ки барои баррасии масоили машруҳ дар «Шохнома» донишу таҷрибаи қасбӣ ва мутолиоти амиқ лозим аст. Мазкур дар нақде, ки атрофи романи «Шохнома»-и С. Улуғзода навишта, ҷунин изҳор доштааст: «Гуфтори Фирдавсӣ дар «Шохнома» фақат дар зоҳир ифода бо тақозои ҳоси шакли ҳунари бадеӣ ва адабӣ падидаи суҳанварӣ, вале дар ботин андешаи амиқи фикрӣ мебошад, ки ҳунар онро ба воқеият овардааст. Аз ин рӯ қаси зоҳирбин ва суҳанпардозӣ вуқӯӣ ба ин даст надошту? беҳтар аст» [8, 37].

«Воқеияти иҷтимоӣ дар достони «Зол ва Рудоба»-и Фирдавсӣ яке аз мақолоти арзишманди муаллиф ба ҳисоб меравад. Дар мақола атрофи мавзӯҳо ва матолиби гуногун ибрази андеша шуда. Муҳаққиқ дар оғоз аз манобеъ ва сарчашмаҳое, ки Фирдавсӣ зимни эҷоди шоҳасари хеш баҳра ҷуста, ном бурда, таъкид мекунад, ки шоир зимни офариниш ҳаргиз асири сабку забони манбаъ ва маъхазҳо набуда, истиқлолу ҳосагии андеша, шеваи баён, ҷаҳонбинии вай дар матн ба назар мерасад. Гуфтори ӯ ҳаргиз шабоҳате ба гуфтори дигарон надорад. Ин ки шоир аз ривоёту қиссаҳои таърихӣ, ҳалқӣ қор гирифта, мазомину матолибро густариш дода, ба қасе пӯшида нест. Вале асарро дар ниҳояти қомоли ҳунару ҷирадастӣ анҷом додааст.

Х. Шариғзода нерӯмандии ин масъаларо, ваҳдату ягонагии сабку услуби Фирдавсиро ҳосили шахсияти шоир медонад. Аз сӯи дигар дараҷаи завқу талабу хоҳиши аҳли замон ҳам ба ин амр мусоидат менамояд. Ба қавли номбурда шахсияти як ҳунарманд замоне ба авҷи аълоӣ

худ мерасад, ки бунёди иҷтимоӣ, ахлоқӣ, мазҳабӣ сиёсӣ ва дигар муносибатҳои мардуми замонаш дар осораи бозтоби бадеӣ пайдо намоянд.

Ба андешаи вай мазомини афсонаҳои мавҷуд дар «Шоҳнома»-ро наметавон маҳсули таҳаюли пешинӣ ё ҳосили андешаи халлоқи шоир маҳсуб намуд. Ҳақиқат ин аст, ки ҳар афсонаву ривояте нашъатгирифта, обхурда аз воқеияти таърихӣ ё иҷтимоӣ аст. Манзури аслии ӯ ҳадафи ниҳой дар мақола нишон додани пайвандҳои муштараки решадор миёни инсонӣ ва иҷтимоӣ аст, ки низому иқтисоди хос, қавоиди муайян дорад, мебошад.

Муҳаққиқ ин мавзӯро бо мисолу шавоҳиди мушаххас аз «Шоҳнома» ба исбот мерасонад.

Аввалин шояде, ки дар мақола барои тағйири андешаҳои интиҳоб шуда, мавзӯи оғӯ ё хабардор шудани Золу Рудоба аз якдигар аст. Дар қуҳану бостонӣ будани дoston шаку тардиде нест ва манзури мақола низ пардохтан ба ҷанбаи замони он нест. Фирдавсӣ бо донишу шинохте, ки аз иҷтимоӣ ва қавонини замон дорад, дар кирдору рафтор ва шеваи зисти қаҳрамонон аносири бунёди ҷомеа ро ба риштаи тасвир мекашад.

Масалаи Золӣ ҷавон пас аз рафтани падараш ба Мозандарон ва дар тахти подшоҳӣ ҷойнишини падараштан ба ҷониби Кобул сафар мекунад. Шоҳзода, ки тоза ба даврон расида ва сарду гарми рӯзгорро наҷашидааст ва ин мусофират ҳам аз рӯи ҳавою ҳавас бидуни ҳадафи хосест. Х. Шарифзода ба он ранги иҷтимоӣ мебахшад, ки зоҳиран бозтоби ҳарфу мароми Фирдавсӣ дар иншои дoston аст. «Зол ба ҷониби Кобул сафар мекунад. Аммо дар зоҳири воқеа сабабе барои ҷунин сарф нест. Дар ботин ва дарунмоя ин асарҳо маншаъ аз вазъи равонӣ ва русуми ҷомеа мегирад, зеро ки ҷавон дар айёми камолот аз хона ба берун меравад ва вазъи он дилтангии ношинохтани ҳамин синну сол мебошад. Ҷавон чизе меғӯяд, ки маншаи эҳсосот дошта, ба дараҷаи мақсад ва нияти ошкоро нарасидааст. Сафари ҳавасангези Зол низ натиҷаи ҳамин синну сол ва расми иҷтимоии он замон аст.» [12, 180].

Х. Шарифзода бар ин андеша аст, ки пардохтан ба зиндагии афсонавии қаҳрамонон зоҳири ҳадаф ё дарунмояи дostonи мавриди назар аст. Дар асл шоир банду баст, суҷаи дoston ва сохтмони онро ойинаи муносиб барои ба тамошо гузоштани урфу одат, расму суннат ва воқеияти иҷтимоӣ, пайвандҳои хонаводагӣ меёбад.

Масалан замоне, ки суҳан аз зебоиву ҷамоли хушоянди духтари Меҳроб дар миён меғузорад, ҳадафи аслии ӯ бозтоби воқеияти мутлақи хуш нест, балки меҳроҳад бар мабнӯи майлу хоҳиши шоҳӣ ҷавон Зол амал кунад, ўро маҷзуб созад. Ба ақидаи муаллиф «баъди шунидани васфи духтари шоҳӣ Кобул шавқӣ ботин ба зоҳир омад ва ҷойи холии маънии сафарро ғирфту пурра кард. Ин маънии меҳмонӣ ва тасвири зоҳириро Фирдавсӣ бар мабнӯи русуми мардуми Хуросони он замон оростааст, вағарна ривояти қадим шукӯҳи ҷаҳонпахлавони ҷавон Зол ва подшоҳӣ Кобул ҳузур дораду бас.» [12, 182].

Муҳаққиқ бар асоси паҷӯшишҳое, ки дар шинохти андешаҳои иҷтимоии Фирдавсӣ анҷом дода, ба ин натиҷа мерасад, ки дар дostonҳои «Шоҳнома» рӯҳи замон, дидгоҳҳои роиҷи аср, таълимотҳои ҳоким бар ҷомеа, фазои воқеии қонуни хонаводагӣ бо тамоми созу баргаш таҷассуми бадеӣ пайдо намудааст. Фирдавсӣ ба муҳиту тарбияти хонаводагӣ дар шаклирии шахсият, ҷаҳонбинии фарзандон арзиши босазо қоилад аст.

Яке аз саҳнаҳои ҷолиб дар дoston ишқи шоҳзодаи ҷавон Зол ба духтарест, ки ҳаммазҳабӣ ӯ нест. Падар ўро аз ин роҳ меҳроҳад баргардонад. Зол дастури падарро мепазирад, вале аз сӯи дигар дар ин ишқ унсури бадеро намебинад. Хулосае, ки дар ин маврид муҳаққиқ ба ин даст ёфтааст, бисёр дилҷасбу бачо аст. Ба қавли ӯ мо бояд дар ин амр ба ду нукта таваҷҷуҳ дошта бошем: «Дар мавриди яқум натиҷаи тарбият ва бозгӯи муносиботи суннати эронӣ дар пайванд бо одоби сунани эронӣ дар пайванд бо одоби суннатӣ, яъне сари итоат овардан ба хоҳиши падар ва майли ҷавонӣ, ки бар бом меҳр бадири дар симои марди бутпараст намебинад. Ин назари Фирдавсӣ бо худ маншаи иҷтимоии замон ва таълимоти фалсафии аҳди ўро дорад. Ба ин маънӣ, ки ҳиссиёт ва қувват, агар ба равони шахс тасаллут ёбад, ақро дар итоати худ нигоҳ медоранд.» [12, 184].

Қобили зикр аст, ки муҳаққиқ дар баёни воқеиятҳои иҷтимоии мундариҷ дар дostonи «Зол ва Рудоба» талоши мӯшикофона намуда, то муассиртарин шояд аз миёни матни дoston баргузинад. Шавоҳиде, дар навъи худ баёнгири аносири иҷтимоӣ созу ояндасозанд. Ба дигар

сухан арконе, ки дунё, суботи чомеа, вукуи ҳастӣ побанди ҳузури онҳост. Яке аз шавоҳиди бориз масъалаи интиҳоби ҳамсар ва барпо намудани хонавода аст, ки орзуи тавлиди насл намудану идомат доштани дунболаи он аст. Аммо ин интиҳоб кори содае нест. Интиҳобе, ки дар домани макону замон мегузарад ва пинҳону ошкор афроди дигари чомеаро ба хотири шинохти хеш машғул месозад. Ҳарчанд иқдомоте аз ҷониби инсонҳо дар маърифати ин гузиниш сурат мегирад, вале пойи сарнавишт ба домани баҳс кашида мешавад. Яъне чигунагии сахнаи зиндагии мо аз пеш таъйин шудааст. Ин андешаро муъбадону ахтаршиносон таъкид месозанд. Танҳо бо нерӯи бузурги иродаи Худои мутаъол барномаҳои пешин амалӣ мешаванд.

Ба ин маънӣ Х. Шарифзода менависад: «Чунин ба назар меояд, ки тасвири Золу тарбияти Симурғ барои Фирдавсӣ масъалааст, баҳри талқини қудрати Худованд бар инсон, ки бо ҳама бузургию солорӣ дар дастбурди Худованд будани ҳисси буданиҳо эътимод дошта бошад.» [12, 198].

Пайванди Золу Рудоба дар ниҳоят зухури хонаводаи тоза аст. Хонавода бошад, дар як чомеа нақши калидӣ дорад. Бояд решаҳои солим, муҳити софу беғаш, покиза дошта бошад. Бояд қабл аз бунёд тарафҳо омӯхта шаванд, решашиносӣ сурат бигирад, ки иштибоҳе сурат напазирад. Зеро саломатии чомеа, ҳифзу ниғаҳдошти покизагӣ ва ҳатто оромиши он аз ин хонавода вобастагӣ дорад. Ба ақидаи Х. Шарифзода шоир бо тарҳи ишқи Золу Рудоба, ки дорои мазҳаби мухталифанд, мухотабонашро ба тааммулу андеша дар ибрази мавзӯ раҳнамун месозад. Дар мақола мавсуф ба чунин натиҷаи ҷолиб мерасад: «Дар ин ҷо чанд мавзӯи муҳим ва гуфтани ҳаст: аввал таълимоти зардуштӣ ва маданияти Эрон дар бораи тухми ба два неқдар авлоди бошад, ки решаи ин ба асотидаи Эронӣ ва қувваҳои некию бадии Ҳурмузу Аҳриман мерасад. Сониян дар ёд нигоҳ доштани таҷрибаи гузаштагон, ки чи корҳо кардаанд, онҳоро набояд фаромӯш кард.» [12, 191].

Дар мақола ҳамчунин масъалаи муносибати падару писар, модару духтар ва дигар масоили марбут ба муҳиту фазои хонаводагӣ, ки дар маҷмӯъ пайванди ногусастанӣ бо воқеиятҳои иҷтимоӣ доранд, мавриди таҳлилу арзёбӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф бо нақли шавоҳиди муътамад нишон медиҳад, ки Фирдавсӣ бо чирадастӣ ба сахнаҳо ва лаҳзаҳои зиндагии қаҳрамонон, ки сарчашмаи ривоятӣ ё афсонавӣ доранд, симову сурати иҷтимоӣ медиҳад. Ба назар чунин мерасад, ки ҳадафи Фирдавсӣ баёни масири рӯзгори ашхоси алоҳида нест, балки меҳодад як иҷтимоӣ ормониро бо дидаву андухтаҳои зехнии худ бисозад ва дар ихтиёри мухотабон бигузарад. Аз дидгоҳи Х. Шарифзода «Чомеа дар достони «Зол ва Рудоба» сохта ва пардохтаи Фирдавсӣ чомеаи мутамаддин аст. Ин чомеа аз инсонҳои бошараф, падарон, модарон ва фарзандони иззатманд, ботадбиру шучоъ, подшоҳони шоиста ва донондагони асрори вучуд ва муъбадон пайванд гирифта ва охири ҳама кори ҷаҳонро бо камолӣ матлуб аз Кирдгор ва хости Худованд медонад.» [12, 227].

Бояд таъкид намуд, ки мақолаи мазкур дар шинохту маърифати ҷаҳони шигифти орову андешаи А. Фирдавсӣ бисёр муҳим аст.

Миёни пажухишҳое, ки дар перомуни Фирдавсӣ ва шохкории ӯ сурат гирифта, мавзуи Фирдавсӣ ва шахсияти Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ҷойгоҳи ҳосеро ишғол мекунад. Бояд гуфт, ки дар «Шохнома» шоир дар мавқеиятҳои мухталиф аз Маҳмуду мақоми ӯ ситоиш намудааст. Мусаллам аст, ки шарҳу табсираҳо низ перомуни ин иқдоми Фирдавсӣ мухталифанд. Бархе аз муҳаққиқон дар талаққӣ ва қазовати ин масъала по аз гилеми инсоф фаротар гузоштаанд ва Фирдавсиро як шоири маддох чилва додаанд. Х. Шарифзода дар мақолаи «Фирдавсӣ ва мадҳи Султон Маҳмуд» ин масъаларо мавриди таҳқиқи амику густурда қарор медиҳад ва андешаҳои ҷолиберо баён медорад.

Мавсуф хотирнишон месозад, ки Фирдавсӣ дар «Шохнома» дар понздаҳ маврид аз Маҳмуду мадҳи ӯ сухан дар миён мегузарад. Дар баъзе аз маврид калимаи «ситоиш» дар унвони нома омадааст. Ба андешаи пажуханда калимаи мазкурро набояд ба маънии таърифу таҳният, мадҳ фаҳмид. Зеро ситоишу васф дар қасида шакли асосии тасвир аст. Маҳзи хотири ин ба вожаи «ситоиш» лозим меояд, аз мавқеи қасида бархурд шавад. Муаллиф изҳор медорад, ки ситоиш қардан, ба маънии ҳайкал, муҷассама сохтан аст. Бо ин сабаб ҳангоме, ки «Сухан аз Маҳмуд меравад, набояд чунин андеша пешдастӣ намояд, ки Фирдавсӣ таърифи Маҳмуро ба хотири

тамаъ карда, зеро чунин андешаи ноболиғ назари носамимонаи гӯё марде бо ҳама бузургию ҳиммат чун Фирдавсӣ тамаллуқ задан ба Маҳмудро дорад.» [15,45].

Х. Шарифзода нахуст навиштаҳои Фирдавсиро, ки маълум аст, дар жанри маснавӣ гуфта шудаанд, бо сохтори жанри дигари шеър қасида мавриди қиёс қарор медиҳад.

Равшан аст, ки қасида фарогири насаб ва тааззул аст ва чунин шабоҳате дар навиштаҳои шоир роҷеъ ба Маҳмуд дида мешавад.

Тааммулу ҷустор дар ин маврид Х. Шарифзодаро ба ин натиҷа мерасонад, ки шоир дар мадҳу ситоиши хеш аз Маҳмуд тақявар ба суҳану маҳорати суҳанварист, на васфи мақсадноки мамдуҳ.

Тафсиру шарҳи ситоишҳои Маҳмуд, дар «Шоҳнома» аз ҷониби муҳаққиқ амику мӯшикофона таҳлилу арзёбӣ шудаанд. Бо мутолиаи ин мақола дарку шинохти қобили мулоҳизае дар зехни муҳотабон ҳосил мешавад, ки ҳулосааш ба шарҳи зер аст: аз Фирдавсӣ дар ҳама мавқеиятҳое, ки мавзӯи Маҳмуд ситоиши ӯро тарҳ намудааст, ҳадафи аслиаш Эрон будааст. Яъне ӯ ҳамчун як марди меҳанпарасту ватанпарвар ба Маҳмуд рӯҷу намуда ва дар кори наҷибу бузурги худ, офариниши «Шоҳнома» аз ӯ ҳиммату дастгирӣ иқтизо намудааст. Бо зикри суҳан ӯ бо баёни пешинаи шукӯҳманди Эрон зикри саҳнаҳои дурахшони таърихи Эрон ба ӯ ҳушдор дода, то аз пешиниён ибрат бигиранд, зеро ояндаи миллат ба дасти ӯ хоҳад буд. Нуктаи дигари судманд, ки дар мақола муҳим ба назар мерасад, гурӯҳбандии суҳани шоир дар перомуни Маҳмуд аст. Х. Шарифзода гуфтаҳои шоирро ба ду бахш ҷудо менамояд. Нахуст ситоишу тақрими Маҳмуд ба хотири подоши боздоштани хироч ва дуҷум панду андарз гуфтани шоир дар амри имконоти умуми давлатӣ.

Х. Шарифзода ҳамчунин дуруст қайд менамояд, ки ситоишу тақрим ва панду насихат дар кутби муҳолифи якдигаранд. Чун мамдуҳон мақому мартабаи баланди сиёсӣ иҷтимоӣ доранд, панду андарзо барои шахсияти худ таҳқиру нописандӣ мешуморанд. Маҳзи хотири ин ба ақидаи муаллиф «ҳамаи ин гуфтори берун аз мантиқи «Шоҳнома» чун фасли яклухт наметавонист ба Маҳмуд пешниҳод шавад ва дар ин маънӣ назари Фирдавсиро дар ҳақиқати кори Маҳмуд иброз медорад ва муҳолиғаҳо дар тавсифи Маҳмуд дар оғози суҳан ба иловаи риояи расми шоирӣ ва эътибори суҳан аз мувофиқати шоир ба авзои замон сар задаанд.» [15,62].

Ҳадафи Фирдавсӣ дар тарҳи масъала, тавсифу тақрими Маҳмуд иқтизои эҳёи расму суннати подшоҳони пешин ва бозгуштии фасли тозае дар давлатдорӣ кишвар аст. Х. Шарифзода дар поёни мақола таъкид менамояд, ки «Фирдавсӣ аз лиҳози ҳунари дар мадҳи Маҳмуд ба шоирони ҳамзамони худ монанди Унсурою Фарруҳӣ наздик аст, вале чун мақсуд вазири ҳамақаламони мамдӯхро дар пеш надорад, дар ситоиш ба сарҳади ифрот намерасад. Дуввум нақши Маҳмуд дар дидаи ба тасаввури замон оиди шахсияти ин подшоҳ комилан мувофиқат дорад». Мувофиқати Фирдавсӣ бо Маҳмуд қатъан ҷоплусона ва тамаъкорона ва ҳамранги шоирони мадҳиягӯи дарбор нест. Умед ва орзуи асосии Фирдавсӣ аз Маҳмуд эҳёи анбанаҳои подшоҳони қадим, адлу дод, давлатдорӣ эронӣ, гузоштани асоси силсилаи нави подшоҳӣ дар Эрон аст.» [15,64].

«Зарурати тавдини ҳамосаи миллии дар аҳди Сомониён» аз зумраи таълифоти арзишманди Х. Шарифзода мебошад. Дар мақолоту паҷӯишҳое, ки то замони нашри ин мақола мавҷуд буданд, аз «Шоҳнома» ҳамчун ҳамосаи бузурги миллати тоҷик ёд шудааст, аммо ба андешаи мо дар ин навиштаи муаллиф барои нахустин бор ба таври васеъ сабабҳои тавдину таълифи «Шоҳнома» бо зикри санаду далелҳои муътабар мавриди таҳқику арзёбӣ қарор гирифтанд. Дар оғози мақола ин андеша таъкид мешавад, ки аксари ақволу миллати ҷаҳон мисли «Шоҳнома» чунин ҳамосаҳое доранд ва зухуру падид омадани онҳо низ қонунмандии хос ва заминаҳову иллатҳои муштарак дорад. Аксари ҳамосаҳо дар мактаби муайяне аз замон бар мабной ниёзу эҳтиёҷи таърихи як миллат ба вучуд омадаанд. Маҳзи хотири ин ҳамосаи миллии руҳдодест миллии, хоси таърихи фарҳангии ҳар қавму миллате.

Гузашта аз ин маъмулан ҳамосаҳо дар адвори бисёр ҳассосу сарнавиштсози қавму миллатҳо ба зухур расидаанд. Мавсуф таъкид менамояд, ки шинохту маърифати адабӣ бояд бар асоси шинохти низому қонунҳои дохилии адабиёт сурат бигирад. Марбут ба ин набояд фаромӯш намуд, ки таърихи адабиёт, раванди пешрафту тақомули он бо раванди таърихи ҷомеа пайванди ногусастанӣ дорад, зеро мавзӯоти адабиёт низ баргирифта аз домани таърихи ҷомеа аст. Ба андешаи Х. Шарифзода «Зарурати

пайдоиш ва тадвини ҳамосаи миллии Эрон, «Шоҳнома»-ро бояд дар ду самт ҷустуҷӯ намуд: нахуст раванди инкишофи таърихи адабиёти эронӣ аз аҳди қадим то табодул ва дигаргуниҳои давраи исломӣ ва рӯй овардан ва устувор шудани адабиёти асри миёна. Баъд таърихи пурмочаро ва тақдирсозии охири аҳди Сосониён, то замони давлатҳои аввалини ҳукуматгари эронӣ, минҷумла муътабартарини онҳо Сомониён.» [8, 25].

Зимни баёну тафсири заминаҳои зухуру тадвини «Шоҳнома» ҳамчун ҳамосаи миллии муаллиф ба чанд андеша таъҷавв аст. Дар мақола нахуст вучуди замони «Шоҳнома» таъин шудааст. Аз дидгоҳи муаллиф ин замон фарогири ду давра аст. Давраи аввал аз охири салтанати Сосониён то замони тасаллути Эрон аз ҷониби арабҳо идома меёбад. Давраи дуюм аҳди ҳукмронии Сомониён мебошад.

Хулоса. Ба ақидаи Х. Шарифзода барои зухуру шаклпазирӣ ва камоли як асарӣ қомилан сиёсӣ пешзаминаҳои лозим аст. Махсусан соғзори авзои сиёсии замон ва дувум вазъи забонии ҷомеа. Барои ба вучуд омадани ҳамосаи миллии дар сарзаминҳои мо низ чунин муқаддамоте зарур буд.

Рӯйи ҳамрафта натиҷае, ки аз муҳтавои умумии мақола бармеояд ин аст, ки барои ба вучуд омадани «Шоҳнома» ҳамчун ҳамосаи миллии тамоми шароити заминаҳо фароҳам омада буданд. Махсусан шикасти эронӣ аз арабҳо дар руҳияи онҳо таъсири андуҳборе гузошт. Аз тарафи дигар вучуди он ҳама азамату шуқуқ, пешинаи дурахшони фарҳангӣ ва муқоисаи онҳо таҳқиру фишор ва сарқубие, ки бар онҳо таҳмил мешуд шахсияти қавлии онҳоро зерӣ савол мебард. Бархурди таҳқиқомез ва номунсифона, ки аз тарафи арабҳо ба эронӣ ба атрофии худ менигаристанд тамоми азамату шуқуқи пешинро ба сурати ойнаову қоҳҳои таърихӣ ва қатбаҳои зинда мединанд ва ғӯе аз онҳо тақозо мекунанд, ки азамати гузаштаи худро зинда созанд. Вучуди достонҳо ва ривоятҳои гузашта то асри Фирдавсӣ ҳануз дар зехну хотираҳо зинда буд. ва аз насл ба насл нақл мешуд. Дар чунин мақеяте Фирдавсии бузург бод арқӣ дуруст аз талаботи иқтисодӣ замон даст ба офариниши «Шоҳнома» дод ва дар ҳақиқати ин қори муҳими фарҳангии муқаммал буд барои ибрази шахсияти эронӣ то маҷмӯаи он азаматҳои гузаштаҳо яққо ва он ҳам бо забони форсӣ ба руҳи қавмҳои ҳоқим бикашад ва нишон диҳад, ки таҳмили ҳақорату шикаст бар онҳо сазовор нест.

Адабиёт

1. Абдусаттор А. Ҳақими суҳаншинос // Профессор Х. Шарифзода. Душанбе. 2017. С. 68
2. Охонниёзов В.Д. Таҳқиқе дар вазн ва арзиши “Шоҳнома”.// Масъалаҳои назария ва таърихи адабиёти тоҷик. (Мақолаҳо аз ҷамъиши ҷумҳуриявии «Афкори назарӣ адабии форсӣ тоҷик дар асрҳои миёна» бахшида ба 80-солагии Арбоби илм ва техникаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, профессор Худой Шарифов. – Душанбе, 30 июн 2017). С. 72-79.
3. Худой Шарифзода. Сздаҳ мақола (Маҷмӯаи мақолаҳо). – Душанбе: Офсет Империя, 2013.-272 с.
4. Худой шарифзода. “ Шоҳнома” ва шеърӣ замони Фирдавсӣ.- душанбе, 2014. – 400 с.
5. Худой Шарифзода. Маънавият ва ҷаҳони зоҳирӣ. – душанбе: Адиб, 2002. – 350 с.
6. Худой Шарифзода. Тамаддуни тоҷикӣ // Садои Шарқ. – Душанбе, 2014. - №4.- С. 129-139.
7. Шарипов Х. Балоғат ва суҳанварӣ. – Душанбе: Ирфон, 2002. – 278 с.
8. Шарипов Х. Озурдагон ва умедворон. –Душанбе: Сино, 2001 – 195 с.
9. Шарипов Х. Розӣ ҷаҳон (нақҳд ва барасии шеърӣ Носири Хусрав) . – Душанбе: Нодир, 2004. – 352 с.
10. Шарипов Х. Савти Аҷам. – Душанбе: Ҳазинаи адабиёти Тоҷикистон, 2002. -208 с.
11. Шарипов Х. Суннатҳои адабӣ.- Душанбе, 2007.-259 с.
12. Шарипов Х. Суҳан аз адабиёти миллии (Маҷмӯаи мақолаҳо). Пажӯҳишҳои фарҳангии форсӣ-тоҷикии Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон. – Душанбе, 2009 – 476 с.
13. Шарипов Х. Ташаккули афкори адабии тоҷик дар асрҳои 10-11. Дисертатсия барои гирифтани унвони илмии номзоди илмҳои филолоӣ –Душанбе, 1970. -264 с.
14. Шарипов Х. Услуб ва қомолоти суҳан. –Душанбе: Ирфон, 1985.- 172 с.
15. Шарипов Х. Шоир ва шеър. Маҷмӯаи мақолаҳо. –Душанбе: Адиб, 1998. – 216 с.
16. Шарипов Х., Абдусатторов А. Ҷилои ситораҳо. – Душанбе: Маориф, 2000. – 55 с.
17. Шарипов Х., Тоиров У. Назмшиносӣ.- Душанбе: Ҳумо, 2005.- 378 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Носирова Оламӣ Сафаралиевна* - Донишгоҳи давлатии Қӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, саромӯзгори кафедраи умумидонишгоҳии забони тоҷикӣ. **Суроға:** 735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Қӯлоб, кӯч. С. Сафаров 16. **Тел:** (+992) 985151177.

Сведения об авторе: *Носирова Оламби Сафаралиевна* - Кулябского государственного университета им. Абуабдуллаха Рудаки, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры таджикского языка. **Адрес:** 735360, Республика Таджикистан, г. Куляб. С.Сафарова 16. **Адрес:** 735340, Республика Таджикистан, ул. Куляб. С. Сафаров 16. **Тел.:** (+992) 985151177.

About the author: *Nosirova Olambi Safaraliyeva* - Kulyab State University Abuabdullah Rudaki, Senior lecturer of Tajik Language Department. **Address:** 735360, Republic of Tajikistan, Kulyab, str. S. Safarov 16. **Tel:** (+992) 985151177.

МАҚОМИ НАҚИЗА ДАР ОСОРИ ҲАҚВИИ БОБО ҲОҶӢ

Раҳимӣ С.Х.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айний

Нақиза аз шоҳаҳои писандидаи жанри ҳаҷв маҳсуб ёфта, роҷеъ ба пайдоиши он дар адабиёти классикии форсу тоҷик маълумоти мушаххас мавҷуд нест. Дар луғат ба маънои зид, муқобил ва муҳлиф омадааст. Падидаҳои нахустини он дар асри XII, дар осори Сузани Самарқандӣ, минбаъд дар эҷодиёти Абуисҳоки Аъима, Восифӣ, Шохин ва Савдо ба назар мерасад.

Дар адабиёти муосири тоҷик дар ин навъи бадеӣ бештар Мирзо Файзали, Бобо Ҳоҷӣ, Басир Расо ва Гулназар қомеъ шудаанд. Нақизанависӣ қори саҳлу осон набуда, аз муаллифаш хунари баланд ва таъбу завқӣ маҳсусро тақозо менамояд. Аз ҳамин лиҳоз, шумораи нақизанависон дар адабиёти мо ангуштшуморанд. Бобо Ҳоҷӣ на танҳо дар сурудани ашъори иҷтимоиву лирикӣ, инчунин, дар ҳаҷву мӯтоиба низ истеъдоди баланд доштааст.

Дар мақолаи мавриди назар сухан дар бораи нақизаҳои Бобо Ҳоҷӣ меравад. Нақизаҳои ӯ тобишҳои мӯтоибавию ҳаҷвӣ доранд. Вай ба ашъори шоирони гуногунпояи муосир нақизаҳои ҷолиб эҷод кардааст, ки дар онҳо ҳадафҳои пайгириҳои шоир роҳандозӣ шуда, бо мақсади баргараф намудани норасоиҳо ва тарбияи қаламкашони ҷавон рӯи қоғаз омадаанд.

Калидвожаҳо: ҳаҷв, нақиза, зид, муқобил, муҳлиф, адабиёти классикӣ, адабиёти муосир, Бобо Ҳоҷӣ, шоирони тоҷик, мӯтоиба, зарофат, истеъдод, таъбу завқ.

ПАРОДИЙНЫЕ МОТИВЫ В САТИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БОБО ХОДЖИ

Пародия считается одним из излюбленных направлений сатирического жанра, и нет конкретных сведений о его происхождении в классической персидской и таджикской литературе. В словаре это слово означает «противоположный», «антиподный», «противоречивый». Впервые оно появилось в XII веке в произведениях Сузани Самарканди, а позднее – в произведениях Абу Ишака Атимы, Васифи, Шохина и Савдо.

В современной таджикской литературе наибольшего успеха в этом жанре достигли Мирзо Файзали, Бобо Ходжи, Басир Расо и Гулназар. Написание нагизы – непростая задача, требующая от автора высокого мастерства и особого вкуса. Именно поэтому число авторов нагизы в нашей литературе бесчисленно. Бобо Ходжи был талантлив не только исполнителем социальных и лирических стихов, но и сатириком. В данной статье рассматриваются критические статьи Бабы Ходжи. Его критические статьи имеют юмористический и сатирический тон. Он создал интересные критические статьи на стихи различных современных поэтов, в которых излагаются и излагаются на бумаге настойчивые цели поэта, направленные на устранение недостатков и воспитание молодых поэтов.

Ключевые слова: сатира, критика, контраст, противопоставление, оппозиция, классическая литература, современная литература, Бобо Ходжи, таджикские поэты, гармония, изящество, талант, вкус.

PARODIC MOTIVES IN BOBO KHOJJI'S SATIRICAL WORKS

Parody is considered one of the favorite genres of satire, and there is no specific information about its origins in classical Persian and Tajik literature. In the dictionary, this word means "opposite," "antipodal," or "contradictory." It first appeared in the 12th century in the works of Suzani Samarqandi, and later in the works of Abu Ishaq Atima, Wasifi, Shokhin, and Savdo.

In modern Tajik literature, the greatest success in this genre has been achieved by Mirzo Fayzali, Bobo Khodja, Basir Raso, and Gulnazar. Writing a nagiza is a difficult task, requiring high skill and a special taste from the author. This is why the number of nagiza authors in our literature is countless. Bobo Khodja was talented not only as a performer of social and lyrical poetry but also as a satirist. This article examines the critical articles of Baba Khoji. His critical articles have a humorous and satirical

tone. He has created interesting critical articles on the poems of various contemporary poets, in which the poet's persistent goals aimed at eliminating shortcomings and educating young poets are set out and put on paper.

Keywords: *satire, criticism, contrast, juxtaposition, opposition, classical literature, modern literature, Bobo Khoji, Tajik poets, harmony, elegance, talent, taste.*

Нақиза як шоҳаи машҳури ҳаҷв буда, аз калимаи арабии нақиз гирифта шудааст ва дар луғат **нақиз** ба маънои зид меояд. Нақиза дар адабиёти ҷаҳон таърихи тулонӣ дорад. Нахустин нақизасаро шоири юнонӣ Гиппонакт маҳсуб меёбад. Машхуртарин нақизасароён дар адабиёти классикии форсу тоҷик Сӯзанин Самарқандӣ, Абуисҳоқи Аъйима, Восифӣ ва Савдо буда, намунаҳои беҳтарини ин жанр дар осори онҳо ба мушоҳида мерасад. [2, с.92-93]. Нақиза аз анвои нисбатан нав дар осори ҳаҷвии шоирони муосири тоҷик буда, мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки он бо таъсири адабиёти муосири рус ба адабиёти мо гузаштааст. Аз маълумоти сарчашмаҳо бармеояд, ки ду навъи нақиза маъруф аст: мутоибаӣ ва ҳаҷвӣ. Хушгӯиву шӯҳӣ дар нақизаи мутоибаӣ ва танқид дар қасидаи ҳаҷвӣ мақоми маҳсус доранд.

То солҳои 70-уми асри гузашта нуфузи ин навъи ҳаҷвӣ ба ҷуз намунаҳои нодир, ки ба қалами Пайрав Сулаймонӣ ва Муҳиддин Аминзода тааллуқ доштанд, дар адабиёти мо ҷандон эҳсос намешуд. Баъдан шоирони алоҳида, амсоли Алӣ Бобочон, Мирзо Файзали, Бобо Ҳоҷӣ, Гулназар, Басир Расо, Гурез Сафар, Сафармуҳаммад Айюбӣ, Махзун ва дигарон ба эҷоди нақизаҳо камари ғиммат бастаанд. Масалан, Мирзо Файзали муаллифи китоби “Саду як нақиза” мебошад, ки дар он воқеан, ба микдори саду як нақизаи ӯ бар ашъори шоирони муосири тоҷик фароҳам омадаанд. Саломӣ Нуриёни Баравӣ дар пешгуфтори ин китоб таҳти унвони “Ҳаҷви ҳаловатбахш” чунин навиштааст: “...дар нақизаҳои ин шоири хеле нозукбаён ва ҳаҷвнигори забардаст ҳаргиз ҳасад, бадбинӣ, ғараз, хусумат, ниқоргирӣ нест. Танҳо мутоибаи ҳаҷвомез, баъзан ҳатто инъикоси нуқсонҳои ҷомеа ва ба ҷавонони навқалам насихати бегаразона эҳсос мешавад” [5,с.4].

Ағлаби хусусиятҳои зикршуда дар нақизаҳои Бобо Ҳоҷӣ низ ба мушоҳида мерасанд. Аммо нақизаҳои ӯ бо баъзе вижагиҳояш аз нақизаҳои дигар шоирон имтиёз дорад. Дар осори ӯ нақизаҳои мутоибавию ҳаҷвӣ ба таври муосивӣ вомехӯранд. Бобо Ҳоҷӣ ба як шеъри Муҳаммадалишо Ҳайдаршо нақизае бастааст, ки ба пуррагӣ шоҳид овардани онро зарур мешуморем.

Дар шаъни швачка

Жвачка дар даҳон чун тӯби футбол,
Забон аз лунҷ бар лунҷаш занад гол.
Лабон чунбида мегӯянд: шуд хол!
Жвачка, эй жвачка, эй жвачка,
Туро гиранд мардум пачка-пачка.

М.Ҳайдаршо

Барам, чун кӯҳна шуд баъди скачка
Палоси парнасамро бар праҷка.
Ҳамин ки пул гирифтам пачка-пачка,
Туро бар хона орам ман ба тачка,
Жвачка, эй жвачка, эй жвачка.

Зи ҷамъи нозу неъматҳои айём-
На аз гул, на зи гулрӯён, на аз ҷом,
На аз ҳалвою қанду курсу бодом-
Зи ту ояд маро пайваста илҳом,
Жвачка, эй жвачка, эй жвачка.

Шудам ман ошиқи рӯят, жвачка,
Дилам ҳар лаҳза бар сӯят, жвачка.

Шавам сармаст аз бўят, жвачка.
Забонам ҳар замон гӯяд:-жвачка,
Жвачка, эй жвачка, эй жвачка.

Будам ман бандаи носу папирос,
Кунун бо ту маро меҳр асту ихлос.
Бигардӣ об дар лунчам чу яхмос,
Кашонам баъд аз инат бо паровоз,
Жвачка, эй жвачка, эй жвачка. [4, с.132].

Дар як банди шеъри Муҳаммадалишо Ҳайдаршо калимаҳои зерини русию байналмилалӣ мавриди корбурд қарор гирифтааст: жвачка, футбол, гол ва пачка. Ин шоир як ашё- жвачкаро мавриди мутоиба ва ҳаҷви малеху истехзо қарор додааст. Дар солҳои 70-80-и асри бист жвачка дар кишвари мо маводи нодир маҳсуб меёфт ва барои ҳама дастрас набуд. То пайдо шудани жвачка дар бозорҳои кишвари мо сақичҳои сафеду сиёхро мефурӯхтанд. Аз ҳамин сабаб, муаллифи шеър ба ҳамин мавзӯ рӯ овардааст. Бобо Ҳочӣ ҳамин банди шеъри ҳаҷвии Муҳаммадалишо Ҳайдаршоро мавриди танз қарор дода, ба он нақиза бастааст ва зимнан тарзи баёни шоирро дар нақизаи худ чун амонат нигоҳ доштааст. Дар нақизаи Бобо Ҳочӣ, ки аз чор банди панҷмисрагӣ иборат аст, миқдори калимаҳои иқтибосии русию байналмилалӣ ҳафт ададанд: скачка, парнас, прачка, пачка, тачка, папирос ва паровоз.

Агар ин пораи шеър ва нақизаро сараввал аз лиҳози корбурди имкониятҳои забон ва дастури грамматика аз назар гузаронем, маълум мегардад, ки муаллифон вобаста номи шеъру нақиза забону тарзи баёни онро интихоб ва роҳандозӣ намудаанд. Чунин тарзи баён яке аз василаҳои забони ашъори ҳаҷвии замони мост, ки қабоҳат не, балки зарофату малоҳати онро таъмин мекунад. Дар ин бора забоншинос Насриддин Шарофов қайд менамояд, ки "...қабули калимаҳои интернатсионалӣ дар забонҳо хусусияти анъанавӣ гирифта, ин хусусият дар забоншиносии советӣ моҳият ва характери оммавӣ пайдо мекунад" [14, с.46]. Бисёре аз калимаҳои иқтибосие, ки дар ашъори ин шоирон истифода шудаанд, тарҷумаи тоҷикии худро надоранд. Масалан, калимаҳои жвачка, футбол, гол, папирос, паровоз аз ҳамин қабиланд. Онҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳазми худро ёфтаанд.

Бобо Ҳочӣ дар нақизаи худ шеъри М.Ҳайдаршоро мавриди тамасхур қарор надодааст. Ҳол он ки яке аз хусусиятҳои нақиза маъмулан, тамасхур задан аст. Баръакс, дар ин нақизаи Бобо Ҳочӣ оҳанги ҳазли рафиконо ба мушоҳида мерасад. Ҳам дар пораи шеъри М.Ҳайдаршо ва ҳам дар нақизаи мавриди баррасии мо шаъни жвачка бо як оҳанги танзомез суруда шудааст.

Чунин тарзи корбурди вожаҳои русию байналмилалӣ дар дигар нақизаҳои Бобо Ҳочӣ низ фаровон ба чашм мерасанд. Масалан, ин ҳолатро дар нақизаи "ОТК рафта ба хоб" мушоҳида кардан мумкин аст. Бо ҳамин ном Ғаффор Мирзо шеъре дорад, ки як порааш чунин аст:

Госплан чил сол не, панҷоҳ сол
Буд гирифтори туву савдои ту.
Госплан чил сол не, панҷоҳ сол
Пушти сар хорид дар болои ту.
Инак, нақизаи Бобо Ҳочӣ:
Ду карат ду-чор! Охир Госплан
Саҳли мушкилгаштаатро кард ҳал.
Шуд ба рӯят боз телеэкран,
Госкино бикшод аз шафқат бағал.
Пас зи НОТ-у НТР-ҳо баъд аз ин
Метавонӣ кард иншо сад китоб.
Пеши роҳатро намегирад касе,
ОТК-и шеъри мо рафта ба хоб... [3, с.156].

Дар навиштаи Ғаффор Мирзо шеърият вучуд надорад. Корбурди номуваффақонаи калимаҳои ихтисоршудаи русӣ, аз қабилы Госплан (дар решаи аввал аз як калимаи сохтаи русӣ як ҳичо гирифта шудааст), дар калимаи ихтисоршудаи НТР танҳо ҳарфҳои аввали ин вожаҳо

омадаанд. Табиист, ки чунин тарзи корбурди калимаҳо дар назм сабабгори кубҳи он гардидааст. Чунин шеваи корбурди вожагони русию интернатсионалӣ дар назми солҳои 30-40-и асри ХХҳодисаи маъмулӣ буд. Нақизаи Бобо Ҳочӣ соли 1981 ба нашр расидааст. Аз ин ваҷҳ, дар солҳои ҳаштодум ба чунин тарзи баёну ифода писханд задан ва хурдагирӣ кардан амри воқеӣ буд. Услуби баёни Бобо Ҳочӣ ба услуби баёни Ғаффор Мирзо шабоҳат дорад. Зеро жанри нақиза низ ҳаминро талаб менамояд. Бобо Ҳочӣ бо оҳанги танзу тамасхур ихтисораҳои русии Госплан, телеэкран, госкино, НОТ, НТР, ИТИМ ва ОТК-ро дидаву дониста ва қасдан мавриди корбурди худ қарор додааст. Зеро ҳадафи ӯ аз иншои нақизаи мавриди назари мо танқиди забону тарзи баёни шеъри Ғаффор Мирзо иборат аст.

Бобо Ҳочӣ тахти унвони “Чу бином” ба як пора шеъри иҷтимоии Гулназар нақизае навиштааст, ки бунёдаш маъмулан аз танз таркиб ёфтааст ва оҳанги ҳамфикрӣ бо шоир дорад:

Чу донам “Шашмақом” имрӯз ночӯр аст,
Чу бином оина дар хизмати кӯр аст,
Ва лавҳи хотири мо лавҳаи гӯр аст,
Дилам бар Рӯдакӣ сӯзад,
Ба ҳоли зиндагӣ сӯзад.

Гулназар

Чу бином гургро бо галлае ҳамроҳ,
Чу бином шерро дар хидмати рӯбоҳ,
Даме бидҳанд нисбат девро бар моҳ,
Дилам бар моҳ месӯзад,
Дилам чун коҳ месӯзад. [4, с.132].

Дар ин пора шеъри Гулназар ва нақизаи Бобо Ҳочӣ калимаҳои иқтибосии русию байналмилалӣ мавриди корбурд қарор нагирифтаанд. Зеро объекти тасвир танқиди норасоӣҳои ҳаёти ҷомеаи шаҳрвандӣ буда, чунин амалро тақозо намекунад. Бобо Ҳочӣ дар нақизаи худ, ки фарогири се банд аст, ба шеъри Гулназар бо оҳанги танзу тамасхур назар накардааст, баръакс ба ӯ изҳори ҳаммаслақӣ кардааст. Агар дар шеъри Гулназар масъалаи доғи рӯзгори мо- аз суннатҳои қадима дур шудани ҳамзамонон зери тозиёнаи танқид қарор гирифта бошад, дар ду банди минбаъдаи нақизаи Бобо Ҳочӣ танқиди ҷохилону майзадагон, носипосону хештанношиносон ва як зумра ашхоси мутақаббир матраҳ шудааст, ки онҳо дар ҷомеаи шаҳрвандӣ, мутаассифона, бисёр ба назар мерасанд:

Чу олимро ба ҷохил ҳамтабақ бином.
Чу оқилро гирифтори арақ бином,
Ба дасти ёр ҷои гул табақ бином,
Дилам бар ёр месӯзад,
Чу ғамбемор месӯзад.
Чу бином зумраеро, кунду нодонанд,
Валекин хешро аллома мехонанд,
Ба гӯри Рӯдакӣ бас санг ғурронанд,
Дилам бар ҳоли мо сӯзад,
Зи дарди бедаво сӯзад. [4, с.132].

Ҳамтабақии олимон бо ҷохилон, гирифтории оқилон ба арақ, ба дасти ёр ба ҷои гул будани табақ (киноя аз ҳамеша машғули пухтупаз будани бонувон), худро аллома хондани нодонон, ба гӯри Рӯдакӣ санг ғуррондан (ин вожаи лаҳҷагии тоҷикони шимолӣ!)-и бесалафон тазодҳои замони муосиранд, ки Бобо Ҳочӣ онҳоро сароҳатан маҳкум кардааст. Дар шеъри Гулназар ҷиддияти гуфтор ва дар нақизаи Бобо Ҳочӣ қатъияти танқид мавқеи асосӣ доранд.

Бобо Ҳочӣ ба мавзӯҳои иҷтимоӣ низ таваҷҷуҳи хоса дошта, ӯ маҳалгароиро саҳт маҳкум кардааст. Масалан, дар ин нақиза, ки “Справка” ном дорад, чунин ҳолатро мушоҳида менамоем. Бобо Ҳочӣ байтеро аз шеъри Ҷумъа Қувват интиҳоб намуда, бар он нақиза навиштааст. Байти Ҷумъа Қувват ин аст:

Ҳар кӣ ин фарзонаи озодаро хат мезанад,
Айнию Боқию Турсунзодаро хат мезанад.

Байти зикршуда ба мавзуи интиҳобот бахшида шудааст. Мухотаби муаллиф интиҳобкунандагон ва ҳадафаш аз ишораи “фарзонаи озода” Бӯрии Карим мебошад. Бобо Ҳочӣ бо лаҳни тунд ба тариқи киноя маҳалгароии муаллифи байтро фош ва маҳкум намудааст. Зеро аз ин байт бӯии маҳалгарой меояд. Оғози нақиза чунин аст:

Ман маҳалгиро наям,
Дар ҳазар аз ин майам.
Мезанам гап ҳар кучо аз номи миллат,
Аз забони Ҳофизу Хайёму Хуччат.
Шоир зимнан кибру ғурури муаллифи байтро ба риштаи тасвир мекашад:
Инчунин хуччат марост аз оли Сомон,
Справка дорам аз бобои Сосон,
Гирам аз ин пирҳо имдод ман,
“Тоҷикон”-и нав кунам эҷод ман.

Дар охири нақиза ба танқиди тунду саҳти муаллифи байт мепардозад ва маҳалгароии ӯро бо ин ду байт маҳкум мекунад:

Лек роҳи Комсомолобод бас танг аст,
Пои аспӣ фикратам ланг аст.
Ғайри Бӯрии Карим хотам намебинам,
Дар тамоми Тоҷикистон ман дигар одам намебинам. [6, с.147].

Ҷанги шаҳрвандии солҳои 90-уми асри сипаришуда, ки онро ба истилоҳ, ҷанги таҳмилий меноманд, таърифи нисбист. Зеро сарчашмаи руҳ додани ин ҷанги миёншикан маҳалгарой буд. Ин падидаи номатлуб мардуми тоҷикро аз рӯйи маҳал ба майдонҳо ҷудо кард ва онҳо алайҳи ҳамдигар сангар гирифтанд. Бобо Ҳочӣ низ сароҳатан бо оҳанги танз ва эътироз ба ҳамин ҳислати номаъқулу манфии тоҷикон ишора кардааст. Мутаассифона, имрӯз низ ашхоси алоҳидае дар ҷомеаи шаҳрвандии мо ёфт мешаванд, ки аз оқибатҳои нанговар ва нақбатбори маҳалгарой андеша намекунанд ва даст ба амалҳои номатлуби маҳалгарой мезананд. Ин шеър аз бехтарин ашъори имрӯзи мост, ки дар мазаммати маҳалгарой эҷод шудааст. Зарбу оҳанги шеър кавист, ҳаҷву эътироз ҳамдигарро тақвият додаанд. Аммо калимаи “справка” бо тақозои мазмун мавриди қорбурди шоир қарор гирифта бошад ҳам, дар ин шеър ноҷо омадааст, чунки он дар қолаби шеър намеғунҷад ва сактаи қабехро ба миён овардааст.

Бобо Ҳочӣ на танҳо ба ашъори барои калонсолон сурудаи шоирон нақиза эҷод намудааст, инчунин ба ашъори бачагонаи шоирон низ нақизаҳои ҷолиб навиштааст, ки яке аз онҳо нақиза ба шеъри Ҷӯра Ҳошим мебошад. Ҳам шеъри Ҷӯра Ҳошим ва ҳам нақизаи Бобо Ҳочӣ бо вазни ҳичоӣ эҷод шудаанд.

Такка, акка ва чакка

Рӯзе ду акка
Дар шоҳи такка
Як дам нишастанд
Якка ба якка!
Ногаҳ сарашро
Ҷунбонд такка.

Он аккаҳоро
Тарсонд такка.

Ҷӯра Ҳошим

Акаю ука
Ба як маърака
Рафтани шуданд
Савори такка.
Ба онҳо дар роҳ
Чакка шуд акка:
-Ман ҳам рафта, гуфт-
Меҳӯрам чакка.

Хӯрданд онҳо
Ба баққа дакка.
Аз такка ғелон
Шуданд ба Макка...
Э войи ака,
Сад ҳайфи такка!
Шоир ба ғам монд
Якка ба якка! [4, с.132].

Фазои тасвир дар шеърӯ нақиза қариб якхела буда, образи марказии шеърӯ нақиза такка мебошад. Ин шеърӯ нақиза тибқи табъу завқи кӯдакону наврасон эҷод шудаанд. Корбурди калимаҳои содаи тоҷикӣ, алалхусус, вожаҳои мушаддад, онҳоро хонданиву муассир кардаанд. Дар ин пора шеъри Ҷӯра Ҳошим тасвири мухтасари манзараи табиат рӯйи қоғаз омадааст. Қаҳрамонони он ҷонваронанд: ду акка ва як такка. Ин тасвири мушаххаси тамсилӣ хонандагони хурдсолро ба тамошои олами ҳайвонот ва парандагон мебарад. Онҳо аз ин тамошо завқу лаззат мебаранд.

Дар нақизаи Бобо Ҳочӣ бошад, тасвири манзараи дигар сурат гирифтааст. Дар он тасвири ҳаёти иҷтимоии инсон ва олами ҳайвоноту парандагон ба ҳам бархӯрд пайдо кардаанд. Савори такка ба маърака рафтани акаю ука, ба онҳо чаққа шудани акка, дакка хӯрдани онҳо ба баққа, аз такка ғелон шуда афтодани онҳо ба Макка ҳодисаҳоеанд, ки тобиши тахайюлӣ доранд. Алалхусус, ба Макка афтодани онҳо аз воқеият хеле дур аст. Дар охири нақиза як навъ тамасхури муаллиф ба шоир ифода ёфтааст.

Забон ва тарзи баёни шеър ва нақиза аз ҳамдигар тафовут доранд. Дар ин пора шеъри Ҷӯра Ҳошим калимаҳои шевагӣ мавриди корбурд қарор нагирифтаанд. Дар нақизаи Бобо Ҳочӣ, бошад, калимаҳои аслан шевагии ака, ука, чаққа, чакка, баққа, дакка истифода шудаанд. Аммо ин калимаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳазм шудаанд.

“Шеъри муштарақ” ном нақизаи Бобо Ҳочӣ ба байти зерин бо оҳанги шӯхӣ ва танзу ҳазломез эҷод шудааст. Овардани намунае аз ин нақиза дар ин асно бамаврид аст:

Шеъри муштарақ

Баски умрам гашта сарфи Рӯдакӣ,
Ҳарфи ман бошад чу ҳарфи Рӯдакӣ

Мизроб Қанд

Об нӯшам ман ба зарфи Рӯдакӣ,
По ниҳам аз рӯи ҳарфи Рӯдакӣ.
Ҳаст ҳатто яксифат пӯшоки мо
Шарфи ман бошад чу шарфи Рӯдакӣ...
Гардам аз раҳ, мон, ки борад бар сарам
Жолаю борону барфи Рӯдакӣ [6, с.145].

Мизроб Қанд шоири ҳаваскор буда, шеъраш низ содалавҳона мебошад. Ин мучиби иншои нақизаи Бобо Ҳочӣ шудааст. Худи ифодаи “сарфи Рӯдакӣ шудани умр” ва “ҳарфи худро ба ҳарфи Рӯдакӣ шабеҳ доништан”-и муаллиф камоли содалавҳист. Муаллифи нақиза Бобо Ҳочӣ ҳамин нуктаро ба ҳисоб гирифта, нақизаи худро офаридааст. Танз дар мисраи “Шарфи ман бошад чу шарфи Рӯдакӣ” ба авҷ расидааст. Зеро чунин вожа ва чунин гарданбанд дар замони устод Рӯдакӣ мавҷуд набуд.

Чунин байтҳои содалавҳона ба қалами шоири ҷавон Арбоб Вадуд низ мутааллиқ буда, ба он Бобо Ҳочӣ нақизаи ҷолиб навиштааст, ки онро шоҳид меорем:

Ғиромӣ

Надонам, айби қисмат буд,
Ки ишқи мо ғиром афтод.
Ва ё бо айби исмат буд,
Ки тифли мо ҳаром афтод.

Арбоб Вадуд

Надонам айби шоир буд,

Ва ё чурми муҳаррир буд,
Ки нохонда маро ашъор
Фиристоданд бар бозор [6, с.145].

Дар байти дуюми Арбоб Вадуд ғалати мантиқӣ ба назар мерасад. Яъне, худи исмат айбе надорад. Ҳама айбҳо аз беисматист. Ҳамин содалавҳӣ боиси тавлиди нақизаи мазкур шудааст. Дар нақиза санъати тачоҳули ориф мавриди корбурди муаллиф қарор гирифтааст.

Нақизаҳои Бобо Ҳочӣ бештар бо мақсади ислоҳи дигарон, хусусан, шоирони нисбатан камтаҷриба эҷод шудаанд. Нақизаи мавриди назари мо низ аз ҳамин қабил аст. Бобо Ҳочӣ таҳти унвони “Талок” намунаи як шеърӣ Нақиб Саидро иқтибос оварда, бо оҳанги танзу тамасхур нақизаи танзомезе эҷод кардааст. Воқеан, шеърӣ Нақиб Саид аз лиҳози мазмуну мантиқ хароб аст. Инак, намунаи шеърӣ ӯ:

Шудам ошуфтадил, эй бонуи ноз,
Накардӣ ҳеч гаҳ дилро сарафроз.
Ҳама гуфторат аз лафзи дурӯғ аст,
Дурӯғи ту гунаҳ, медонӣ танноз.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки Бобо Ҳочӣ дар нақизаи худ вазни дигареро интихоб намудааст. Ин нақиза доир ба эҷодиёти муаллифи шеър, инчунин, бисёре аз шоирони муосир асоси воқеӣ ҳам дорад. Чунин тарзи нақизанигорӣ дар эҷодиёти Паврав Сулаймонӣ ҳам ба мушоҳида мерасад. Инак, нақизаи Бобо Ҳочӣ:

Менависам шеърҳои тумтарок,
Гаҳ зи янтоку гаҳе аз ботлок.
Созу овози духулно мекунам,
Гаҳ ниҳон зери гилеми саямоқ.
Маънӣ аз шеърӣ наҷӯед ҳеч гоҳ,
Додаам ман духти маъниро талок.
Ҳар касе дӯғи маро гӯяд туруш,
Аз шамоли сиблатам гардад тимоқ.
Устухонам аз ҷавонӣ шах шуда
Бо дурӯғи бо фиребу бо нифок.
Номи ман бо ин сифатҳо ёфтаст
Шуҳра аз Ғусар кашида то Ироқ.
Пас нагардам, гарчи берунам кунанд,

Аз дари настрияҳо бо сад таёқ. [6, с.148].

Забони ин нақизаи Бобо Ҳочӣ вижагии ба худ хос дорад. Ӯ қофияҳоро бештар аз ҳисоби калимаҳои иқтибосии туркию арабӣ интихоб намудааст, ки онҳо бо оҳангу маъниҳои аҷиби худ диққати хонандаро ҷалб менамоянд. Услуби маъмулу малеҳ чунин хусусият надорад. Калимаҳои тумтарок, янтоқ, ботлок, саямоқ, талок, тимоқ, нифок ва таёқ, ки ба ҳамдигар ҳамқофияанд, дар нақизаи мавриди назари мо чунин хусусият касб кардаанд. Қофияи оқ-оқ...дар ин нақиза шинам афтодааст. Ифодаву таркибҳои танзомези шеърҳои тумтарок, гаҳ зи янтоку гаҳе аз ботлок (муодили гоҳ аз Ироқу гоҳ аз фироқ; ботлок шакли вайроншудаи бодлоҳи тоҷикӣ), гилеми саямоқ, талок додани духтари маънӣ (маҷозан бемаънӣ будани шеър), аз боди бурути муаллифи шеърӣ мавриди нақиза қароргирифта тимоқ (грипп) шудани наҳзанандаи шеър, бо дурӯғи фиребу нифок шах шудани устухон, бо сад таёқ аз настрияҳо рондани муаллифи шеър, ки тарки он ҷо намекунад, мазҳакаи ин нақизаро хеле тақвият бахшидаанд.

Бобо Ҳочӣ ба ашъори ошиқонаи шоирони муосир низ якчанд нақиза навиштааст. Шеърӣ Абдумалик Баҳорӣ яке аз онҳост. Дар ин пораи шеър оҳанги лирикӣ бо ҷиддият омехта, мақоми маҳсус касб кардааст. Барои муқоиса банди аввали нақизаи баррасӣ қарор гирифтаи Абдумалик Баҳориро бо намунае аз нақизаи Бобо Ҳочӣ овардан кофист:

Наравад ёди ту ҳеч аз ёдам
Пешпо хӯрдаму чун афтодам,
Ту намудӣ сари вақт имдодам.
З-ин сабаб ҳам ба ту ман дил додам,

Наравад ёди ту ҳеч аз ёдам,
 Чехраи шоди ту ҳеч аз ёдам.
 А.Баҳорӣ
 Дида дар кӯча туро дил додам,
 Пешпо хӯрдаму пас афтодам.
 Ту накардӣ сари вақт имдодам,
 Лек молид чу духтур ёдам,
 Офият ёфт маро зонуи даст,
 Хайрият, “Ёрии таъчилӣ” будааст. [3, с.155].

Дар шеъри Абдумалик Баҳорӣ як пора сужети ошиқона ба таври содалавҳона тасвир шудааст. Пешпо хӯрда афтодани ҷавону саривақт ба имдод расидани духтар боиси ба ӯ ошиқ шудани ҷавон шудааст. Далели чехраи шоди духтар дар ин асно эътимодбахш нест. Ҳамин манзара боис шудааст, ки Бобо Ҳочӣ нақизаи худро эҷод кунад. Шоир дар нақизаи худ сужетеро офаридааст, ки баръакси сужети офаридаи Абдумалик Баҳорӣ мебошад. Ӯ аз духтар не, балки аз духтуру “Ёрии таъчилӣ” изҳори миннатдорӣ мекунад.

Хулоса, нақизанависӣ дар таърихи адабиёти тоҷик мақоми вижаеро касб кардааст. Вай ҳунари баландро аз шоир талаб мекунад ва ҳар гуна шеърро байти муқаррарӣ низ навиштани нақизаро тақозо намекунад. Нақиза ба он байту пораҳои шеърӣ навишта мешавад, ки ё содалавҳонаю хандаовар бошанд, ё аз нигоҳи мантиқ ва мухтаво хароб бошанд. Бояд нақиза тавре эҷод шавад, ки маъниву мазмуни он аз шеъри мавриди нақиза қароргирифта баландтару пурмаънитар бошад. Дар акси ҳол, шоир дар нақиза ба ҳадаф расида наметавонад. Бобо Ҳочӣ дар эҷоди нақиза ҳунари баланд ва истеъдоди фитриро ба ҳарч дода, дар ин ҷода комёб шудааст. Нақизаҳои ба ашъори шоирони маъруфу номашҳури тоҷик эҷоднамудаи ӯ дорои танзу мутоиба ва танкиду зарофат буда, ба дили хонандагони доираҳои мухталиф зуд роҳ меёбанд.

Адабиёт:

1. Алиева, Н. Мавқеи ҳаҷву ҳазл дар адабиёти бачагонаи тоҷик. – Душанбе, 1993. – 155с.
2. Мирзозода, Холик. Луғати мухтасари истилоҳоти адабиётшиносӣ. Душанбе: Маориф, 1992.- 240 с.
3. Ҳочӣ, Бобо. Наравад ёди ту ҳеч аз ёдам //Садои Шарк//№10, 1981. – С.155-156.
4. Ҳочӣ, Бобо. Дар шаъни жвачка.//Садои Шарк//№4,1986. – С.132.
5. Файзали, Мирзо. Саду як нақиза. Душанбе: Адиб, 2009.113 с.
6. Ҳочӣ, Бобо. Пешдаргирон (шеърҳо). Душанбе: Интишороти Оли Сомон, 1998.-188 с.
7. Ҳочӣ, Бобо. Гули ҳафтранг. – Душанбе:Ирфон,1969. –18с.
8. Ҳочӣ, Бобо.Хандаи маҳтоб. – Душанбе:Маориф,1976. – 48с.
9. Ҳочӣ, Бобо.Садарайҳон. – Душанбе:Маориф, 1980.–112с.
10. Ҳочӣ, Бобо. Паймона. – Душанбе:Ирфон,1986. – 240с.
11. Ҳочӣ, Бобо. Дурри ятим. – Душанбе:Адиб,1988. – 366с.
12. Ҳочӣ, Бобо.Обилаи дил. – Душанбе:Адиб, 2002.–160с.
13. Ҳочӣ, Бобо. Соябони сар. – Душанбе: Адиб,2008. – 271с.
14. Шарофов, Насриддин. Калимаҳои русию интернатсионалӣ дар забони адабии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1972.-170 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳимӣ Сомони Холмаҳмад - ассистенти кафедраи забон ва адабиёти факултети педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Тел.: (+992) 501 87 33 15

Сведения об авторе: Раҳими Сомони Холмаҳмад – ассистент кафедры язык и литература факультета педагогика Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айнӣ, Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121. Тел.: (+992)501 87 33 15

About the author: Rahimi Somoni Kholmakhammad – assistant at the Department of Language and Literature, Faculty of Pedagogy, Tajik State Pedagogical University named after S. Aini, Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121. Phone.: (+992) 501 87 33 15

БОҚИ РАҲИМЗОДА ВА НАҚШИ Ӯ ДАР РУШДИ НАСРИ БАЧАГОНАИ ТОЧИК

Раҳмонов М.Б.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Дар мақола баъзе хусусиятҳои забонӣ ва услубии осори кӯдаконаи Боқӣ Раҳимзода мавриди баррасӣ қарор гирифта, ба саҳми ӯ дар рушди насри бачагонаи тоҷик таваҷҷуҳи хосса зоҳир шудааст. Муаллифи мақола маҳорати бадеӣ ва образнокӣ дар эҷодиёти бачагонаи шоирро мухтасар таҳлил намуда, ба ин ҷанба диққати ҷиддӣ медиҳад ва ба қадри имкон онро дар эҷодиёти ӯ таҳқиқ менамояд. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки Боқӣ Раҳимзода ҳамчун нависанда на танҳо дар эҷоди асарҳои маъруф барои калонсолон, балки маҳорати худро дар эҷоди осори кӯдакона, бахусус насри кӯдакона нишон дода, ба комёбиҳо ноил гардида, дар ин самти эҷодкорӣ мавқеи хоса пайдо кардааст.

Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки Боқӣ Раҳимзода ҳамчун нависанда бо осори хирадмандона ва таъсирбахши кӯдаконаи худ тавонистааст дилу зеҳни кӯдакону наврасонро ба даст оварда, онҳоро ба роҳи дурусту ҳақиқии зиндагӣ ҳидоят намояд.

Калидвожаҳо: *Боқӣ Раҳимзода, нависандаи бачагона, нақш, рушди насри бачагона, асарҳои бачагона, шеър, афсона, насри бачагона, забон ва услуб, ашъори бачагона.*

БОКИ РАХИМЗОДА И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ТАДЖИКСКОЙ ДЕТСКОЙ ПРОЗЫ

В статье рассматриваются некоторые языковые и стилистические особенности детских произведений Боки Рахимзода, с особым акцентом на его вклад в развитие таджикской детской прозы. Автор статьи кратко анализирует художественное мастерство и образность в детских произведениях поэта, уделяя пристальное внимание этому аспекту и, по мере возможности, исследуя его в своей работе. Исследование показывает, что Боки Рахимзода как писатель проявил себя не только в создании известных произведений для взрослых, но и продемонстрировал мастерство в создании детских произведений, особенно детской прозы, добившись успеха и заняв особое место в этой области творчества.

Исследование показывает, что Боки Рахимзода, как писатель, своими мудрыми и трогательными детскими произведениями смог завоевать сердца и умы детей и подростков, направляя их на правильный и истинный путь жизни.

Ключевые слова: *Боки Рахимзода, детский писатель, роль, развитие детской прозы, детские произведения, поэма, басня, детские прозаические произведения, язык и стиль, детские стихи.*

BOKI RAHIMZODA AND HIS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF TAJIK CHILDREN'S PROSE

The article examines some linguistic and stylistic features of Boka Rahimzoda's children's works, with a special emphasis on his contribution to the development of Tajik children's prose. The author of the article briefly analyzes the artistic skill and imagery in the poet's children's works, paying close attention to this aspect and, as far as possible, exploring it in his work. The study shows that Boki Rahimzoda, as a writer, proved himself not only in creating famous works for adults, but also demonstrated his mastery in creating children's works, especially children's prose, achieving success and occupying a special place in this field of creativity.

The study shows that Boki Rahimzoda, as a writer, was able to win the hearts and minds of children and adolescents with his wise and touching children's works, guiding them on the right and true path of life.

Keywords: *Boki Rahimzoda, children's writer, role, development of children's prose, children's works, poem, fable, children's prose works, language and style, children's poems.*

Насри бачагона яке аз шоҳаҳои адабиёти муосири тоҷик ба ҳисоб рафта, аз замони Шуравӣ то даврони соҳибистиклолии кишвар як давраи муайяни ташаккулу тақомилро аз сар гузаронидааст.

Роҷеъ ба ташаккули ин бахши адабиётшиносӣ баъзе аз муҳаққиқону адабпажӯхон ақидаҳои мухталиф баён намуда, таҳқиқу баррасии ин бахши адабиёро яке аз бахшҳои муҳим ва таҳқиқталаби адабиёти муосири тоҷик арзёбӣ намудаанд [12, с. 14-15].

Яке аз адибоне, ки дар адабиёти охири асри XX ва ибтидои садаи XXI бо осори мондагориш мақоми хосса касб кардааст, Шоири халқии Тоҷикистон Бокӣ Раҳимзода (1910-1980) мебошад. Мавсуф дар пешрафт ва таҳаввули насри бачагонаи тоҷик низ саҳми муҳим гузоштааст. Адиб дар баробари офаридани осори назмӣ дар эҷоди осори насрӣ, хосса дар эҷоди осори насрии бачагона дасти тавоно дошта, бо ин гуна осори марғубаш дар дилу дидаи хонанда ҷой гирифтааст.

Ҳарчанд ки доир ба вижагиҳои забонию услубии осори насрии адибон таҳқиқоти ҷудогона рӯйи қор омада бошад, ҳоло ҳам инҳо қонеъкунанда ва фарогири комили илмӣ нестанд. Ҳол он ки дар забоншиносии тоҷик забони наср нисбат ба назм бештар омӯхта шудааст. «Сабаб дар он аст, ки, – қайд мекунад забоншиноси варзидаи тоҷик Носирҷон Маъсумӣ, – имконияти наср бештар ва майдони амалиёти он фарохтар аст» [3, с. 35].

Адабпажӯхони тоҷик ба таҳқиқи осори назмии Бокӣ Раҳимзода бештар дахл карда, ба мазмуну муҳтаво, забон ва сулubi нигорандагии ӯ баҳои судманд додаанд. Аз ҷумла муҳаққиқ Худойдодов Б. оид ба чанд паҳлуи назмӣ, хосса вижагиҳои забон ва услуби шеърӣ шоир ва аз кадом давр чун шоир эътироф шудани Бокӣ Раҳимзода чунин қайд намудааст: «...ҳанӯз дар солҳои пеш аз Ҷанги Бузурги Ватанӣ Бокӣ Раҳимзода таҷрибаи шоирӣ пайдо кард, суҳанаш беш аз пеш суфтаю пухта мешуд» [15, с. 35].

Осори бачагона яке аз қисматҳои арзишманди мероси адабии Бокӣ Раҳимзода ба ҳисоб меравад. Шоир дар баробари осори ба калонсолон бахшидааш барои бачаҳо низ осори манзуму мансури ҷолибу марғуб эҷод намудааст, ки дар дилу дидаи кӯдакону наврасон ҷой гирифтаанд.

Боиси ифтихор аст, ки бо шарофати Истиқлоли давлатӣ ва Ваҳдати миллии кишвар дар Ватани азизу маҳбубамон – Тоҷикистони соҳибистиқлол як қатор ҷашну ҷамоишҳои илмию адабӣ ва фарҳангии сиёсӣ рӯйи қор омаданд, ки сабаби муаррифии шахсиятҳои фарҳангаи миллат гардиданд.

Яке аз ҳамин иқдомҳои наҷибу шоистаи Ҳукумати мамлакат, хосса иқдомҳои фарҳангдӯстонаи Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар кишвар ташкилу баргузории озмунӣ ҷумҳуриявӣ «Фурӯғи субҳи додоной китоб аст» ба ҳисоб мервад, ки кӯдакону наврасон ба осори адибон рӯ оварда, дубора аз ҳаёту эҷодиёти онҳо фокиф мегарданд.

Тибқи Низомномаи озмун, аниқтараш дар наминатсияи адабиёти кӯдакону наврасон дар қатори дигар адибони бачаҳо номи Шоири халқии Тоҷикистон Бокӣ Раҳимзода оварда шудааст, ки кӯдакону наврасон дубора ба осори бачагонаи адиб рӯ оварда, шеъру манзума ва осори мансури бачагонаи ӯро аз бар карда, онҳоро дар ҳар даври озмун бо як меҳру шафқат замзама мекунанд.

Ҳамин аст, ки офаридаҳои шоир ба ҳама синну сол дастрас аст, ба ин нигоҳ накарда, ӯ барои хонандагони синни томақтабӣ ва хурди мактабӣ як силсила асарҳои марғуб эҷод намудааст. Шеърҳои «Иди ҳаёт», «Акси ту», «Ибтидои таҳсил», «Ҳабари хуш», «Муборакбодӣ», «Муборак бар шумо!» ва амсоли инҳоро эҷод намудааст, ки онҳо ҳамарӯза вирди забони кӯдакону наврасонанд.

«Шеърӯ таронаҳои Бокӣ Раҳимзода, – менависад Мирзо Турсунзода, – ҷӣ тавре ки уқобон дар қуллаҳои баланди кӯҳсорон ошён мегузоранд, дар дили хонандаи сершумори мо лона мондаанд. Беҳуда нест, ки тоҷикон ин шоири худро «булбули ширинсухан» меноманд, ...осори ин устои назм бо мазмуни худ тараннумкунандаи саодати имрӯзаи халқ, табиати дилфиреби Тоҷикистони соҳибистиқлол мебошанд. Шақли бадеии шеърҳои ӯ чунон олий ва софу мунаққаш ҳастанд, ки кас дар вақти мутолиа кардан, ҳаёлан шаршараҳои зулоли кӯҳистонро назора мекунад, ба қуллаҳои баланди кӯҳ баромада ба ситораҳои осмон ҷанг меандозад, майдонҳои пахта ва боғҳои дилкушои тоҷикро сайру гашт мекунад, дар тӯйю базмҳои ҷавонон сокии маҷлисоро мегардад» [2, с. 3-4].

Боқӣ Раҳимзода адиби сермахсул буда, дар ҳама анвои адабӣ дасти тавоно ва ҳунару истеъдоди баланди эҷодӣ дошта, ӯ дар ҳама жанрҳои анъанавии назми тоҷик сурудӯ тарона, достон, махсусан осори бачагона эҷод намуда, маҳсули эҷодиаш манзури хурду калон гардидааст. Яке аз сабабҳои ба дилу завқи хонандагон зуд воридшавии осори шоир маҳз дар хусусияти халқӣ ва ба сабки назми халқӣ наздику ҳамоҳанг будани осори ӯст.

Ин аст, ки шоири номвари тоҷик устод Муъмин Қаноат дар пешгуфтори маҷмуаи «Шаҳчанор»-и Боқӣ Раҳимзода бамаврид фармудаанд: «Шеършон ду маншаъ дошт, мардумӣ ва классикӣ. Ин пайванд, яъне адабиёти китобии классикӣ ва адабиёти мардумӣ дар ашъори эшон ба сурати хеле табиӣ шакл гирифтааст, зеро эшон аз ҳар ду бахш ба мизони зиёд бархурдор ва огоҳ буданд. Дар ин ашъор сабку саликаи як шоири мактабдида ва босавод ва ҳамчунин боҳабар аз фарҳанг, русум, тафаккур, ҳикмат ва зарофатҳои мардумӣ сурат бастааст ва дар натиҷа осоре ба миён омадааст, ки дар айни қонунмандии адабии худ зинда ва ҳаёӣ, сухани рӯз, мисли хӯшаҳои расидаи гандум аз ҳар ҷиҳат комилу бенукс, пурбор ва пухта мебошад» [8, с. 5].

Яке аз вижаҳои услубии нигориши адиб дар он аст, ки осори ӯ аз эҷодиёти шифоҳии халқӣ тоҷик сарчашма мегирад. Ӯ донандаи хуби ҳикматҳои халқӣ ба ҳисоб рафта, осори худро, хосса шеърӯ асарҳои бачагонаи худро дар ин замина офаридааст. Ба ин гуфтаҳо манзумаи «Чашмаш ало шуд», достони тамсилии «Мӯсича ва рӯбоҳ» мисол шуда метавонанд. Мо ин вижагиро на танҳо дар сурудӯ таронаҳои шоир, ки аз образ, мазмуну сужетҳои адабиёти шифоҳӣ фаровон эҷодкорона истифода менамояд, мушоҳида мекунем, инчунин боз дар он мебинем, ки ӯ дар асоси сурудӯ мазмуни асарҳои халқӣ дар жанрҳои гунгун, дар сабку оҳанги асарҳои халқӣ асарҳои насрии бачагона – «Саргузашти Соқӣ» ва «Сияхсувор» эҷод намудааст, ки аз огоҳиву ҳолдонии адиб аз ҳикматҳои халқӣ шаҳодат медиҳад [12, с. 263].

«Дар адабиёти шифоҳӣ, – қайд мекунад адабиётшинос Саидов Саираҳмон, – афсонаи «Мӯсича ва рӯбоҳ» хеле маъмул аст ва устод Боқӣ Раҳимзода сужети ин афсонаи тамсилии адабиёти гуфториро хеле ҳунаромандона ба назм даровардааст. Дар ин достони тамсилӣ се образ – Мӯсича, Рӯбоҳ ва Зоғча амал мекунанд. Бачаҳои хурдсол (синни хурд ва калони мактабӣ) мӯсича, рӯбоҳ ва зоғчаро борҳо дидаанд ва медонанд, ҳатто дар бораи феълӣ атвор ва табиати рӯбоҳ, мӯсича ва зоғча аз рӯйи нақли калонсолон дар хона ва дар боғча маълумот пайдо намудаанд» [12, с. 264].

Як ҷиҳати хеле муҳими ин достони тамсилии шоир дар он аст, ки персонажҳои достон мисли одамон гуфтугӯ мекунанд, аз худ хислатҳои одамӣ зоҳир менамоянд. Мисли инсон ҳарф задани мӯсича, зоғча ва рӯбоҳ барои бачаи хурдсол хеле аҷиб аст ва ӯ ба ҳайрат меояд, ки паррандаҳо ва ҳайвонҳои ваҳшӣ низ мисли инсон бо забони одамӣ ҳарф мезананд. Инак, ба лаҳзаҳои ҷудогонаи матни достон мутаваҷҷеҳ мешавем, ки оғози он чунин аст:

Дар лаби дарёчаи софу кабӯд,

Боғчае сабзу пур аз мева буд.

Тоза ниҳолони вай оварда бор,

Олӯю зардолӯю себу анор.

Ҳар баҳор дар дарахтони рангоранги ин боғча ҷонварон лона мемонданд, аз ҷумла мӯсичае ҳар баҳор дар шохи чаноре лона месохт, вале ба фиреби рӯбоҳи лаъину маккор гирифтӣ мешуд ва аз бачагонаш маҳрум мегардид, бо аламу яъс ва навмедӣ мезист. Зоғчае, ки дар ҳамсоғӣ мезист ба назди мӯсича меояд, аз ӯ аҳвол мепурсад. Мӯсича ба ӯ мегӯяд:

Мӯсича афшонд пару боли худ,

Гуфт ба ӯ дарди дилу ҳоли худ...

Зоғча хандид ба ин кори ӯ,

Бар ҳама ин содагӣ рафтори ӯ [13, с. 100-101].

Чун бори дигар рӯбоҳ ба тағи ҷинор меояд ва аз мӯсича баччаяконашро талаб мекунад, мӯсича аз маслиҳати зоғча панду руҳ гирифта ба ӯ мегӯяд:

Мӯсича мардона зи шохи ҷинор

Гуфт: «Бирав, муфтхӯри нобакор!

Макру фиреби ту ба ман шуд аён,

Ман ба ту дигар надихам баччагон» [13, с. 101].

Ин амалу шуҷоати мӯсича боиси начоти бачагони ӯ мешавад. Зоғча бошад, бо сабру таҳаммул бо рӯбоҳи маккор муборизаашро давом медиҳад, нахуст ба банди макри рӯбоҳ афтад ҳам, бо фикру андешаи солим ва зиракию хушёрӣ рӯбахро мағлуб мекунад.

Маврид ба зикр аст, ки адиб дар навишти ин достони тамсилӣ аз афсонаи халқии «Симак» таассурот бардошта ва дар иртибот ба он достони бачагонаи хешро эҷод намудааст, ки ин ҳарду асар аз рӯи амалу воқеот ва мазмуну муҳтаво бо ҳамдигар монанданд.

Достони дигари шоир бо унвони «Чашмаш ало шуд» низ мазмуну мундариҷаи тамсилӣ дошта, он дар пайравӣ ба яке аз афсонаҳои маъруфи халқӣ – «Рӯбоҳ ва паланг» таълиф шудааст. Достон бо услуби баёни афсонаҳои халқӣ оғоз меёбад.

Алиҷони боодоб,
Гӯш ба ман деҳ, макун хоб!
Буд набуд, як паланге,
Бо як рӯбоҳи ланге.
Дар як беша ҷо доштанд,
Бо ҳам муросо доштанд [7, с. 98].

Рӯбоҳ, ки табиатан зираку дурандеш ва маккору фиребгар аст, ба паланг ҳангоми шикор маслиҳат меод, то ки шикор бобарор шавад. Аз ҷумла, ӯ палангро барои ҳучум ба сайди навбатӣ чунин омода мекард:

Паланг, ки наздик омад,
Ба ғурридан даромад,
Рӯбоҳ меғуфт: андак ист,
Акнун пашму ёлат хест... [7, с. 98].

Дар бешае гурбаю харгӯш дар ҳамсоягӣ зиндагӣ мекарданд. Онҳо суҳбати рӯбоҳ ва паланги лангро шунида, меҳоянд, амали онҳоро ба манфиати худ идома диҳанд:

Гурбае бо як харгӯш,
Мекофтанд хонаи муш.
Ногаҳ ғавғо шуниданд,
Палангу рӯбоҳ диданд...
Гапхошонро шуниданд,
Шикорашонро диданд [7, с. 99].

Гурбаю харгӯш ба рӯбаҳу паланг тақлид мекунанд, вале амалашон бебарор анҷом меёбад.

Достони дигари шоир «Эъҷози санъат» (1968) ном дошта, доир ба саргузашти боғбони моҳир ва се фарзанди ҳунарманди ӯ, ки яке хайкалтарош, дуҷумин наққош, сеҷумин шоири сеҳрсухан қисса мекунад. Ин асар барои бачаҳо эҷод нашуда бошад ҳам, дар хониши хонандагони синнусоли гуногун нақши бориз дорад. Боқӣ Раҳимзода ҳамчун ҳаҷвнигори хушзавку боистеъдод эътирофи ҳамагон қарор ёфтааст.

Дар баробари осори манзум асарҳои насрии Боқӣ Раҳимзода, ба мисли «Саргузашти Соқӣ», «Сиёҳсавор» аз асарҳои писандидаи кӯдакону наврасони тоҷик ба ҳисоб мераванд.

«Саргузашти Соқӣ» яке аз асарҳои марғуби устод Боқӣ Раҳимзода ба ҳисоб рафта, хонандагон, хосса хонандагони синни миёна ва калони мактабӣ аз мутолеаи ин асар руҳу илҳами тоза мегиранд, аз ҳар як лаҳзаи он шавқ мебаранд. Аз ҷиҳати мазмуну муҳтаво низ асар ба фаҳму завқи бачаҳо наздик аст. Агар гӯем, ки «Саргузашти Соқӣ» яке аз асарҳои ҳаҷвии бачагона аст ҳатто нахоҳем кард.

Асар бо ҳикояи «Паривара» оғоз меёбад. Бачаҳо ин ҳикояро хонда завқ мебаранд. Ҳикоя дар шакли афсона ва сабку услуби гуфтугӯӣ эҷод шудааст. Қаҳрамонҳои асар бо забону шеваи ширини халқӣ суҳбат мекунанд. Ҳар як сухани қаҳрамонони асар Соқӣ, Моҳҷон ва дигарон ба фаҳми бачаҳо наздик аст. Онҳо ҳар лаҳзаи ҳикояро бо завқ хонда, ба қаҳрамонҳои он пайравӣ мекунанд. Хосса дар рӯзҳои баҳорӣ худро орову торо додани духтарбачаҳо, базмиҳои идона ороستاني онҳо ва дар, маҷмӯъ амалҳои аҷибӣ онҳо ба бачаҳо таъсирбахш аст.

Масалан, ҳамин лаҳзаи дилфиреб дар асар чунин тавир ёфтааст: «Одатан дар рӯзҳои таътил духтарҳои қадраси деҳа дар тағи чаноре ҷамъ шуда, кашкина (ҳариса) пухта, ҳамроҳи

шарикдарсонашон арғунчакбозӣ мекарданд. Дар ин рӯз ҳамон духтар худро хушбахт мешуморид, ки чавоне ба ӯ аз гулҳои шаробии Кӯли Наврӯз дастагуле тақдим кунад. Духтарак он гулҳоро дар гирди кокулҳояш чида, бодравон байт мехонд ва номи он чавонро дар сурудаш тақрор мекард» [8, с. 124].

Маъмулан ҳикоя аз бозиҳои кӯдакона, тасвири манзараҳои дилрабои кӯҳистон ва ному мавзеъу қаҳрамонони афсонавӣ ва чашнҳои бостонии миллати форсу тоҷик – иди Наврӯз, Сабзпарии Зардпарии пушти кӯҳи Қоф оғоз меёбад.

Ин лаҳзаҳои ҷолиб ва тасвири рангини адиб бачаҳоро водор мекунад, ки ҳикояро бо диққати тамом хонанд ва ба қаҳрамонони асар пайравӣ намоянд ва ҳамранги онҳо бошанд. Масалан, дар ҳикоя ин лаҳзаи ҷолиб чунин тасвир ёфтааст: Пагоҳии иди Наврӯз Маҳчон бо дугонаҳояш дар таги чанор сурудхонон арғунчак мерафт. Гулҳои шаробӣ, ки ба гирди сараш монанди тоҷи лаълу ёкут марассаъ шуда буданд, дар шуъои офтоб медурахшиданд: ӯ арғунчакро ба пасу пеш такон дода, торафт баландтар ҳаво мегирифт ва ин сатрҳоро месурӯд:

Ресмонаки сандалвор,
Сандал зан боло барор,
Як даста рача,
Як даста парча
Дар остин намеғунча
Дар доман намеғунча,
Хеле-хеле камёбӣ,
Эй ғунчаи шаробӣ.

Ту аз он Соқичон,
Ман кавшмони Соқичон [8, с. 124].

Ин шеър дар оғози ҳикоя оварда шудааст, ки бо забони сода ва равони кӯдакона суруда шудааст. Ин шеърро бачаҳои синни хурд ва миёнаи мактабӣ метавонанд зуд аз бар намоянд.

Аз мазмуну муҳтавои асар бармеояд, ки забону услуби он равон, фаҳмо ва гирову писанди хонандагон аст. Яке аз вижаҳои нигорандагии адиб дар ин асар он аст, ки сар то пой онро ҳикматҳои халқӣ: забулмасалу мақолҳои халқӣ, таркибу ибороти гуфтугӯии фарогир аст. Масалан, дар асар мақолу зарбулмасалҳои шайтон ноумед (ноумедӣ кори шайтон аст), дилам ба шумо об хӯрд (дилам хост, ки арзамро ба шумо гӯям), гурусна (гушна) ба шер мезанад, арзана гунчишк хӯраду калтака бедона ба таври васеъ истифода шудаанд, ки асарро хонданбобу дилчасп гардониданд.

Аз мазмуну муҳтаво, тасвиру образфариши нависанда маълум мегардад, ки «Саргузашти Соқӣ» яке аз асарҳои хонданӣ ва писандитарини наврасону ҷавонон ба ҳисоб меравад ва ин асар низ устод Боқӣ Раҳимзордари чун нависандаи тавонову шинохта муаррифӣ намудааст.

Асари насрии дигари адиб «Сияхсувор» ба ҳисоб меравад. Ин асар низ аз ҷиҳати забон ва услуби нигориш бисёр содаву равон ва ба фаҳми бачаҳо наздик аст. Асар аз нақли писарбача – қаҳрамони асосии асар, ки шабмонда шудани онҳо ва ба дари хонаи яке аз дӯстони деринаи амакаш меҳмон шуданашон оғоз мешавад:

«Дар бозгашт аз кони намаки Роғун ба деҳаи Юс расидему шаб шуд. Амакам гуфт, ки дар ин ҷо як ошнои дерина дорам. Баъд ба суроғи ӯ чанд дарро кӯфт. Як марди хамадақомат баромад. Амакам боз ошнояшро пурсид. – Аз олам даргузашт, – ҷавоб дод соҳиби хона. – Бародар, мо мусофирем, раҳгузар, – гуфт амакам, – чӣ мешавад, ки ҳамин шабро дар ягон ҷо рӯз кунем? Мард каме канор истода роҳ кушод ва ба ишораи даст роҳравро нишон дод: – Марҳамат! Амакам ба ман нигарист. Ман харро халачӯб задам. Соҳиби хона як оғили танг доштааст. Амакам хӯрчини намакро аз болои хар гирифта, ба замин гузошт ва ба хона барои маслиҳат рафтани он мардро дида, оҳиста ба ман гуфт: «Меҳмон атои Худо, хараши балои худо». Маънии гапи ӯро нафаҳмида, хандида мондам.» [8, с. 139].

Идомаи қисса он аст, ки чашми писарбача ба корди аҷиби дар меҳ овезоншуда меафтад, ки дастаи он тилоӣ будааст ва нури чароғ ба он бархӯрда, аз ҷилои он хона боз ҳам равшантар мешуд «Дар паси сари амакам дар девор як корди калон сари меҳ буд ва дар паҳлӯяш соате аз занҷира овезон. Дастаи корд аз шуълаи хираи чароғи тоҷча ҷило меод. Ман ҳаму рост мешудам,

сарамро чапу рост мебурдам, ки чилои дастаи корд гум мешавад ё не. Дастаи корд нури чароғро акс гардонда, хонаро равшантар мекард. Ман ба амакам зеҳн монда ба тарафи корд ишора кардам, ки ӯ ҳам бинад. Дилам ваҳм кард. Амакам чашми соҳибхонаро хато карда, номаълум ба девор чашм дӯхт. Баъд якпахлу нишаста, бо диққат нигарист. Сонӣ, ба соҳиби хона зеҳн монд» [8, с. 140].

Баъдан аз ин ҳолат соҳибхона мушохида мекунад, ки онҳо меҳоханд он кордро гирифта бинанд ва дар бораи он маълумот дошта бошанд. Хонанда низ интизор мешавад, ки тезтар давоми қиссаро хонанд ва зуд ба ин қисса шинос шаванд. Соҳибхона низ дар бораи ин корд аз кучо пайдо шудан ва аз кӣ ҳада шудани он ва ба ҳолу аҳволи қаҳрамони асосии қисса – Сияҳсувор (Сайрам) духтари нотарсу далер, идомадихандаи кору пайкори падари далеру нотарсаш писарбача ва амаки ӯро шинос мекунад, ки дар ин радиф тамоми хонанда ба мазмуну муҳтавои қисса ошно мешаванд.

Хонанда баъди мутолиаи асар ба қаҳрамонию муборизаҳои пай дар пайи Сияҳсувор ошно шуда ва ҳамчунин баъди он ки мефаҳманд қаҳрамони асосии асар – Сайрам духтар будааст, ба вачд меояд.

Сайрам чун қаҳрамони дӯстдоштаи бачаҳо то ба охир барзидди босмачиёни хунхор мубориза мебарад ва билохира дар якҷоягӣ бо аскарони сурх босмачиёро мағлуб мекунад ва дар ташкили колхозу савхоз бо ҳамроҳии ҳамсараш Шариф саҳми муҳим мегузоранд. Чун қисса аз нақли ҳамон корд ё ханчари аҷиб оғоз мешавад, то ба охир хонанда хостдори он аст, ки ҳамин мард кордро аз кучо гирифтааст, тезтар дар бораи он фокиф гардад. Ҳамин аст, ки соҳибхона ба меҳмонҳои худ дар охири қисса баъди нақли дуру дарози қисса дар ин хусус чунин мегӯяд: «– Шариф командиру Сайрам ба ман тақдим карданд. Дар хонаи мо дурбини Фрунзе тухфа кардагӣ ҳам аст... Ана ин писарча, ки ҳозир сачоку об овард, фарзанди калонии онҳост (яъне писари Сайраму Шариф)...» [8, с. 150].

Яъне ин қисса бо забони ширину сода ва фаҳмои бачагона иншо шуда, зуд мақбули таъби бачаҳо гардида, ба хонанда завқи баланди бадеӣ мебахшад. Аз ин гуна тасвири шоирона ва воқеъбинонаи адиб бармеояд, ки ӯ на танҳо дар шеърӯ шоирӣ, балки дар офаридани осори насрӣ, хосса насри бачагона низ дасти тавоно доштааст. Яке аз вижагиҳои хонданбобу дилчасп гардидани осори насрии бачагонаи адиб ин таъсирпазири ӯ аз осори шифохист. Дар маҷмӯъ, Бокӣ Раҳимзода дар баробари осори назмӣ осори насрии хонданӣ навишта, дар ин замина дар рушду таҳкими насри бачагонаи тоҷик низ саҳми арзанда гузоштааст. Нависанда ба василаи ин гуна осори мондагору марғубаш метавонад, бачаҳоро ба илмдӯстию китобхонӣ, доштани ахлоқи ҳамидаю инсонӣ ва эҳтиром гузоштан ба калонсолон ва дӯст доштани ватану миллати худ ҳидоят менамояд.

Адабиёт

1. Адибони Тоҷикистон (Таҳия ва танзими Асрори Сомонӣ ва Маҷид Салим). – Душанбе: Адиб, 2014. – 319 с.
2. Бокинома (Аз дӯстон ба Бокӣ Раҳимзода – Шоири халқии Тоҷикистон). – Душанбе: Ирфон, 1981. – 111 с.
3. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. – Душанбе: Дониш, 1976. – 73 с.
4. Раҳимзода Б. Қиссаи кӯҳсор. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 243 с.
5. Раҳимзода Б. Асарҳои мунтахаб. Ҷ.1. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 304 с.
6. Раҳимзода Б. Кулӣёт. Ҷ.1. Шеърҳо ва дostonҳо. – Душанбе: Маориф, 1983. – 270 с.
7. Раҳимзода Б. Кулӣёт. Ҷ.2. Шеърҳо ва дostonҳо. – Душанбе: Маориф, 1983. – 208 с.
8. Раҳимзода Б. Шаҳанор. – Душанбе: Адиб, 2010. – 224 с.
9. Раҳимзода, Б. Рӯбоҳ ва паланг (афсона барои хурдсолон). – Душанбе, Адиб, 2011. – 29 сах.
10. Саидова М. Айнӣ – нависандаи бачагон. Дар маҷмӯаи «Материалҳо оид ба адабиёти бачагона». – Душанбе: Ирфон, 1967, сах.141-189.
11. Саидов С. Абдусалом Дехотӣ – адиби бачагон (дастури илмӣ- методӣ). – Душанбе, 2009. – 66с.
12. Саидрахмон Саидов. Адабиёти бачагона. – Душанбе, 2017. – 392 с.
13. Тазкираи адабиёти бачагона. Ҷилди 1. (Назм). – Душанбе: Маориф, 1979. – 336 с.
14. Тазкираи адабиёти бачагона. Ҷилди 2 (Наср). – Душанбе: Маориф, 1980. – 365 с.
15. Худойодов Б. Шоир ва айёми мо. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 192 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Раҳмонов Махмурод Бегмуратович – н.и.ф, саромӯзгори кафедраи адабиёти тоҷики факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. Тел. 901. 88. 17. 77

Сведения об авторе: Рахмонов Махмурод Бегмуратович – к.ф.н., старший преподаватель кафедры таджикской литературы факультета таджикской филологии Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Тел. 901. 88. 17. 77

Information about the author: Makhmurod Begmuratovich Rakhmonov, candidate of philological sciences, head teacher of the department of Tajik literature of Bakhtar State University named after Nasir Khusrav. Tel. 901. 88. 17. 77

ШЕЪРҲОИ ОЗОД ДАР ЭҶОДИЁТИ ФАРИДУН МУШИРӢ

Саидзода О.С.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи хусусиятҳои шеърҳои озод дар эҷодиёти Фаридун Муширӣ бахшида шудааст. Муаллиф масъалаи ташаккул ва рушди шеъри озодро дар адабиёти муосири форсӣ баррасӣ намуда, фарқияти онро аз шеърҳои суннатӣ ва нимасуннатӣ нишон медиҳад. Дар оғоз моҳияти қолабҳои озод, сохтори мисраъҳо, хусусиятҳои вазн, қофия ва мусикияти шеър мавриди таҳлил қарор гирифта, таъкид мешавад, ки дар чунин навъи шеър баробарии мисраъҳо ва низоми анъанавии қофия ҳатмӣ нест. Муаллиф бо истифода аз намунаҳои мушаххас аз осори Муширӣ, аз ҷумла таҳлили шеърҳои «Гулбонг», «Бо барг» ва баъзе шеърҳои кӯтоҳи ӯ, вигаҳҳои бадеӣ ва сохтори ин навъи шеърро нишон медиҳад. Дар ин таҳлил ба истифодаи вазнҳои арузӣ, аз қабилӣ баҳрҳои рамал, мутақориб ва мучтас, тарзи бандбандӣ, нақши қофия ва радиф, инчунин мусикияти дохилии калом тавачҷуҳи махсус дода мешавад. Ҳамзамон масъалаҳои муҳими бадеӣ, аз ҷумла истифодаи ташбеҳ, истиора, образҳои табиат, пайванди инсон бо муҳити атроф ва фалсафаи ҳастӣ дар ашъори шоир мавриди баррасӣ қарор мегиранд.

Калидвожаҳо: Фаридун Муширӣ, шеърҳои озод, адабиёти муосири форсӣ, қолабҳои озод, вазн, қофия, мусикияти шеър, баҳри рамал, баҳри мутақориб, баҳри мучтас, ташбеҳ ва истиора, образҳои табиат, фалсафаи ҳастӣ

СВОБОДНЫЕ СТИХИ В ТВОРЧЕСТВЕ ФАРИДУНА МУШИРИ

Данная статья посвящена исследованию особенностей свободных стихов в творчестве Фаридуна Мушири. Автор рассматривает формирование и развитие свободной поэзии в современной персидской литературе, подчеркивая её отличия от традиционных и полутрадиционных стихов. В начале анализируются сущность свободных форм, структура стихов, особенности ритма, рифмы и музыкальности, отмечается, что в этом виде поэзии равенство строк и традиционная система рифм необязательны. Автор на конкретных примерах из произведений Мушири, включая анализ стихов «Гулбонг», «Бо барг» и некоторых его коротких стихов, демонстрирует художественные и структурные особенности этого вида поэзии. В анализе особое внимание уделяется использованию арабско-персидских размеров (например, рамаль, мутакараб и муджтас), способу деления на строфы, роли рифмы и рефрена, а также внутренней музыкальности текста. Кроме того, рассматриваются важные художественные аспекты, такие как использование метафор и сравнений, образы природы, связь человека с окружающей средой и философия бытия в стихах поэта.

Ключевые слова: Фаридун Мушири, свободные стихи, современная персидская литература, свободные формы, ритм, рифма, музыкальность стихов, стихотворный размер рамаль, стихотворный размер мутакараб, стихотворный размер муджтас, метафора и сравнение, образы природы, философия бытия

FREE VERSE IN THE WORKS OF FARIDUN MUSHIRI

This article is devoted to the study of the characteristics of free verse in the works of Faridun Mushiri. The author examines the formation and development of free verse in modern Persian literature, highlighting its distinction from traditional and semi-traditional poetry. Initially, the essence of free forms, the structure of lines, and the features of meter, rhyme, and musicality are analyzed, emphasizing that in this type of poetry, equal line lengths and conventional rhyme patterns are not obligatory. Using specific examples from Mushiri's works, including analyses of the poems *Gulbang*, *Bo Barg*, and several of his shorter poems, the author demonstrates the aesthetic and structural features of this type of verse. The analysis pays particular attention to the use of classical Persian meters such as *ramal*, *mutakarib*, and *mujtas*, stanza organization, the role of rhyme and refrain, as well as the internal musicality of the text. At the same time, important aesthetic aspects—including the use of similes and metaphors, natural imagery, the connection between humans and their environment, and the philosophy of existence in the poet's work—are discussed.

Keywords: *Faridun Mushiri, free verse, modern Persian literature, free forms, meter, rhyme, musicality of poetry, ramal meter, mutakarib meter, mujtas meter, simile and metaphor, natural imagery, philosophy of existence*

Мукаддима. Қисмати умдаи ашъори Ф. Муширо шеърхое фароҳам месозанд, ки дар қолабҳои озода суруда шудаанд. Манзур аз қолабҳои озода «қолабхоест, ки вазн дорад, аммо мисраъҳои мусовӣ нест, балки кӯтоҳу баланд аст ва қофия низ дар онҳо назми хос надорад. Ин гуна қолабҳоро қолабҳои нимоӣ ҳам мегӯянд ва бо ин қолабҳо дар замони мо гоҳе ашъори нобе ҳам ба вуҷуд омадааст.

Ба дигар сухан тафовути муҳиму фарқкунанда дар ин қолабҳо иборат аз он аст, ки мо шояди нигариши тозаӣ як ҳунарманд, як шоир ба падидаҳои ҳастӣ, ба ҷаҳону аносири он ҳастем. Дар шеърҳои суннатӣ ҳарчанд шоир мавзӯро дар осори худ тарҳ менамуд, вале асли андешаи ӯ бар рӯйи қавоиде буд, ки онро навъи шеър тақозо менамуд. Дар ашъори нимасуннатӣ ҳам ҳарчанд дигаргуниҳои ҷузъие сурат мегирифт, боз ҳам андешаи шоир побанди риояти қавоиди мунсаҷиму решадоршуда дар матнӣ шеър буд. Чун вазъ бар қаламрави қолаб тасаллут дошт ва инҳироф рафтан боиси аз байн рафтани пояҳои суннат мегардид.

Равшан аст, ки маънисозӣ ё маъниофаринӣ бастагӣ ба шӯро ҳолати хоси равонии шоир дорад. Аммо ҳамин қайду бандҳо доим монанди раванди маънисароӣ мегарданд. Шоир ба ҷойи онки атрофи шеваҳои маънирасонӣ биандешад, пушти шаклу қолаб мегардад, ки ин дар баҳрагирӣ аз вожагону таркиботи забон низ бетаъсир нест. Гап дар ин аст, ки «риояти усулу завобити ҳоким бар тасовии вазнии мисраъҳо ва риояти қавофӣ дар ҷойҳои муайян, ки сурати шеър аз пеш онро таъин мекунад, ниёзманди огоҳӣ ва ҳушёрӣ аст ва дар огоҳӣ маънӣ бояд аз пеш равшан бошад, то битавон онро дар қолаби муайян гунҷонид» [10, с. 82].

Хулосаи ин ҳама нақли қавлҳо ин аст, ки дар шеъри суннатӣ ва нимасуннатӣ суннату қолаб бар шеър пешӣ мегирад, вале дар шеърҳои озода дигар баробарии тулии мисраъҳо, такрори қофия аз байн бардошта мешавад. Танҳо унсуре, ки ҳамчун нишонгари суннат боқӣ мемонад вазн аст ва ҷанбаи мусиқии шеър. Нигоҳдошти ин ҷанбаи вазнӣ барои шоири соҳибистеъдоду ҷидааст, адибе, ки қобилияти дарку эҳсосу дарёфти шеърро дорад, душвориҳои мавҷуд дар ҷараёни зуҳури шеърро кам менамояд.

Танҳо мушкул ин аст, ки дар шеъри озода, аз ҷумла дар шеърҳои озодаи Ф. Муширӣ сурату қолабҳоро мисли шеърҳои суннатӣ наметавон ба гурӯҳҳо ҷудо намуд. Чунки барои гурӯҳбандӣ вазни хосу баробарии мисраъҳо, низомии қофиябандӣ зарур аст. Чизе, ки дар шеърҳои озода мавҷуд нест. Маҳзи хотири ин сурат ё қолаби шеъри озода замоне арзи вуҷуд мекунад, ки шеър ба таври комил офарида шавад.

Аслан дар шеъри суннатӣ вуҷуди ҳамон аркони мазкур буд, ки сурату қолабҳои маҳдудро фароҳам сохта буд ва шоирон маҷбур буданд пас аз эҷоди байти нахуст қолаби мавҷуди мавриди назарро биҷазираганд ва тибқи иқтисоди он ба офариниши худ идома диҳанд. Дар шеъри нимасуннатӣ низ пас аз зуҳури банде барои шоир мушкили сурату қолаб пеш меомад. Аммо дар шеъри озода ҳеҷ қолабу сурати аз пеш таъиншуда ё пешбинишуда мавҷуд нест, ки шоир онро интихоб намояд.

Танҳо масиру ҷараёни офаринандагӣ, ҳаракати ҳаллоқи зеҳни ҳунарманд аст, ки сурат ё қолабро бунён мегузорад ва онро ба сарҳади камол мерасонад. Тибқи навиштаи муҳаққиқон «ин шеваи ҳаллоқияти шеър, ки бо озодии шоир аз қайду бандҳои суратҳои суннатӣ таҳаққуқ меёбад ва бо шоир имкон медиҳад то ҷаҳонро ки аз панҷараи идроки шеър дарёфти маънӣ тарафи хонандагонро пеш меоварад, ки шеваи ҳузурашон дар ҷаҳон бо шеваи ҳузури шоир тафовут дорад ва бинобар ин ҷаҳон ва ҳастиро аз панҷараи идрокӣ ғайр аз панҷараи идроки шоир мебинанд» [10, с. 85].

Қаблан таъкид шуд, ки замони по ба майдони адабиёт гузоштани Ф.Муширӣ ба даврони рост меояд, ки шеъри нав дар адабиёти форсӣ рушду камали муносиб пайдо намуда буд ва дар радиои нашру ҷопи намунаҳои шеърӣ мақолоту дидагоҳҳои пуршумори назарӣ атрофи ҷузъиёти шеър дар маҷаллаҳои муҳимии адабии аср аз қабил «Сухан» ба таъб мерасид.

Яке аз масоили мубрам дар ин замина вазни шеъри озод буд, ки ҳамвора хушу зеҳни муҳаққиқонро ба худ ҷалб намуда буд. Гап дар ин аст, ки аз абзорҳои шеърсозӣ шеъри форсӣ вазн аст, ки дар бистари шеъри нав дучори таҳаввулу дигаргунӣ гардида буд, шикаста мешуд. Дар натиҷаи ҳамин шикаст қолабҳои тозаӣ шеърӣ ба зухур мерасид. Қолабҳои, ки ба онҳо наметавон мисли шеърӣ суннатӣ исми хос гузошт. Бо дарки аҳамияту арҷи мавзӯӣ вазни шеър ва зарурати таҳқиқи пажӯҳиши он муҳаққиқи номвар Х. Фаршедвард чунин навишта буд: «Аз масоиле, ки бояд мавриди баҳс қарор гирад, вазъи шеъри озод аст. Ба ин маънӣ, ки бо ба вучуд омадани ашъори латифе, ки дорои вазни арузӣ аст ва фақат мисраъхояшон кӯтоҳу баланд аст, мавзӯи кӯтоҳиву баландии мисраъҳо дар адаби муосир дерест, ҳал шудааст ва ин навъ шеър ҷойи худро боз кардааст» [11].

Аз ин иқтибос маълум мегардад, ки ин амр ба шоир имкон медиҳад, то аз қайди қолабҳои суннатӣ озод бошад ва дар навбати худ қолабҳои муносиби озодро ихтиёр намояд ва бо завқу саликаи худ, бо забони хоси худ асари дархӯру шоистаи замонро халқ намояд.

Ш. Кадканӣ дар ин маврид изҳор намуда, ки «касе, ки як лаҳза ба озоде унс гирифт ва хӯ гирифт, аслан барояш ғайритабӣ мешавад, ки худашро дар қайду банд бияндозад. Шеваи пешниҳодии Нимо озодеҳе дорад. Касе, ки мазаи ин озодро ҷашид, наметавонад ба қайду банд дил хуш кунад ва розӣ бошад» [12, с. 38].

Худи Нимо поягузори шеъри озод бар ин назар буд, ки «Асоси ин вазнро завқи мо ҳис мекунад, ки ҳар мисраъ чӣ қадар бояд баланду кӯтоҳ бошад, ҳамоҳангӣ пайдо кунад» [13].

Манзур аз ин мисолҳо ин аст, ки Ф. Муширӣ аз ҳамон оғоз ба ин ҷиҳати масъала ошно шуда буд ва бо рози шеваву тарзи кори Нимо ошно гардида буд. Аз ин рӯст, ки шоир мисли Нимо аз ҳамон оғоз саъю талош намуда, даст ба қолабшиканӣ занад. Набояд фаромуш кард, ки қолабшиканӣ дар шеър аз нигоҳи зебошинохтӣ низ қобили диққат аст. Масалан замоне, ки як шоир ба эҷоди асари худ шурӯъ менамояд, аксар он чиро ки мавриди назар дорад, рӯйи қоғаз меорад. Ин амр барои шоири наваҷод мумкин аст як калима ва мумкин аст ҳатто беш аз меъри вазъшуда, яъне, бештар аз микдори афоили як мисраи оддӣ бошад.

Фаридун Муширӣ аз авзони мухталиф дар эҷоди ашъори озодаш истифода намуда, ки яке аз вазнҳои мавриди назараш баҳри рамал аст.

Тавре ки маълум аст, рамал дар истилоҳи арузӣ «номи яке аз бухури шеърӣ, ки асли он мутаҷаккил аз «фоилотун» (4 бор) дар мисраъ мебошад. Ин баҳр махсусан шомили бист вазн аст» [14].

Ба сифати мисол шеъри «Гулбонг»-ро нақл мекунем, ки қолаби нимоист ва дар баҳри рамал суруда шудааст. Шеъри мазкур фарогири ҷаҳор банд аст, ки аз лиҳози шумори мисраъҳо фарқ мекунад.

Дар зулоли лочвардини сахаргоҳӣ,
Пеш аз оне, ки шаванд аз хоби хуш бедор,
Мурғ ё моҳӣ.
Ман дар ин айвонсарои хештан
Ташнакоме хастаро монам дуруст:
Ҷон бадар бурда, зи саҳроҳои ваҳмолуда хоб,
Тан бурун оварда аз ҷанги ҳаюлоҳои шаб,
Дур монда қарнҳо аз офтоб [14, с. 562]

در زلال لاجوردنی سپرگاهی
پیش از آنی که شوند از خواب خوشی بیدار
مرغ یا ماهی

Нахуст бояд арз дошт, ки шоир барои эҷоди ин қитъа аз вазни машҳур, баҳри рамал истифода намуда. Танҳо теъдоди афоилҳо дар ҳар мисраъ баробар нестанд, ки ҷадвалаш ба шарҳи зер аст:

-v--|-v--|-v--|-фоилотун, фоилотун, фоилотун фоъ
-v--|-v--|-v--|-фоилотун фоилотун фоилотун, фоъ

-v--|- фоилотун фоъ.

-v--|-v--|-v--|-фоилотун фоилотун |фоилан.

-v--|-v--|-v--|-фоилотун фоилотун -|фоилан

-v--|-v--|-v--|--v-фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилан

-v--|-v--|-v--|--v-фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилан.

-v--|-v--|-v--|--v-фоилотун, фоилотун, фоилан

Мисраи нахуст бо ишорат ба макони шурӯи амал, ё падидаи мавриди назар ва чигунагии ҳолати он оғоз мегардад. Аммо комилан равшан нест, ки манзури қаҳрамони ғиноӣ чист. Танҳо бо хондани банди нахуст маълум мегардад, ки қаҳрамон дар «сахаргоҳи лочвардин» аз ҳоб қабл аз дигар мавҷудоти олам бедор шуда ва мунтазири тулӯи офтоб аст. Дар ин лаҳзаҳои интизорӣ мисли ин аст, ки қарнҳо хуршедро надидааст. Дар ин банд бояд ба як нуқта таваҷҷуҳи махсус дошт. Таъкид шуда, ки қаҳрамон қабл аз дигар бошандагони ҳастӣ аз ҳоб бархоста, масалан пеш аз мурғу моҳӣ. Тақя рӯйи ин ду ҷондори ҳастӣ андешабарангез аст. Гап дар ин аст, ки мурғон намояндаи мавҷудоти заминӣ ва моҳиён аз мавҷудоти обӣ мебошанд. Ин ду намоянда нахустин ҷонвароне мебошанд, ки бо садову ғирев ва ҳезишу париши худ аз субҳ, аз оғози рӯзи нав мужда медиҳанд. Офтобу рӯшноиро истиқбол менамояд. Дар радифи онҳо таъкид шуда, ки қаҳрамони ғиноӣ низ ҳамчун намояндаи насли инсонӣ ба истиқболи офтоби қарибултулӯ бархоста. Аносири банди аввал як навъ пешзаминае барои вуруд ба матлаби асли аст. Дар банди дуюм осмон аст, ки ҳамчун ҳестангоҳи офтоб мавриди назораи ровӣ қарор мегирад. Шоир осмонро ба дарёи гавҳарбор, ки бахшандаи офоби зиндагист, ташбеҳ месозад:

Пеш чашмаи осмон: дарёи гавҳарбор,
Аз шароби зиндагӣ бахшандае саршор

پیش چشم آسمان: دریای گوهر بار
از شراب زندگی بخشنده ای سرشار

Дар банди севум гӯё замони интизорӣ ба поён мерасад. Хуршед рух боз менамояд ва қаҳрамони лирикӣ бо оғӯши бозу бозтар осмонро чун қадаҳ ба даст мегирад ва «шароби хуршедиرو» то охирин қатра сар мекашад, ва вучудахро аз рӯшноӣ сероб месозад:

Дастхоро мегушоям, мегушоям бештар,
Осмонро чун қадаҳ дар даст мегирам.
В-он зулоли
Нобро сар мекашам,
Сар мекашам, то қатраи охир...
Мешавам аз равшанӣ сероб

دست هارا می گوشایم، می گوشایم بیشتر،
آسمانرا چون قدح در دست می گیرم،
و آن زلال
نابرا سر می کشم
سر می کشم تا قطره آخر
می شوم از روشنی سیراب

Танҳо дар банди охирин аст, ки қаҳрамон саропо саршори нуру рушноӣ ба ин натиҷа мерасад, ки равшанӣ зояндаи бедорӣ, ҳушмандӣ аст:

Нур инак нур дар рағҳои ман ҷорист,
Оҳ агар фарёдам аз ин хона то кӯҳу гузар мерафт.
Бонг бармедоштам:
Эй ҳуфтагон хангоми бедорист!

نور اینک در رگهای من جاری است
آه اگر قریادم از این خانه تا کوی و گذر می رفت
بانگ بر می داشتم
ای خفتگان هنگام بیداری است

Дар миёни ашъори навардозонаи форсӣ ашъори мазмунан шабеҳ ба ин суруда мавҷуд аст, ки намунааш шеърӣ «Сабухӣ»-и Хушанг Ибтиҳоч Соя мебошад:

Бардошт осмонро,
Чун косае кабуд,
Ва субҳи сурхро,
Лочурға сар кашид.
Онгоҳ.
Хуршед дар тамоми вучудаш тулуъ кард.

برداشت آسمان را
چون کاسه ای کبود
و صبح سرخ را
لاجرعه سر کشید
آنگاه

خورشید در تمام وجودش طلوع کرد [14. с. 257]

Акнун баргардем ба шеъри аввалӣ ва нигоҳе ба ҷойи қофия дар он андозем, зеро қолабшиканӣ дар шеъри форсӣ дар кам шудани қорбасти қофия ҳам қорсоз аст, вале ҳамеша яксон нест. Гоҳе бе онки миқдори афоилҳои ду мисраъ баробар нест, қофия дар бисёре аз мисраъҳо боқӣ мемонад. Равшанаст, ки қофия дар зебӣ ва инсиҷоми шеър нақши муҳиме дорад ва ҷунин ба назар мерасад, ки тарафдорони шеъри қофиядор нисбат ба муҳолифони он бештаранд. Иллат ин аст, ки қофия ҳамеша наметавонад дар қолаби шеъри озод мавҷуд бошад. Дар бораи нақшу ҷойгоҳи қофия дар шеър пажӯҳишҳои фаровоне таълиф шуда, вале мо ба чанд назари Нимо ишорат менамоем. Дар рисолаи «Ҳарфҳои ҳамсоя» менависад: «Агар қофия набошад чи хоҳад буд? Хубобӣ тухолӣ. Шеъри беқофия мисли одами беустухон аст ва вазни безарб, мисли шеърҳои қадим. Қофия бояд занги охири матлаб бошад. Ба иборати охир танини матлабро мунсачим созад» [10, с. 70].

Дар шеъри «Гулбонг» ҳар банде дорои қофияҳои вижаи худ аст.

Дар банди аввал мисраи аввал бо мисраи сеюм ҳамқофия аст! сахаргоҳӣ- моҳӣ; мисраи шашум бо ҳаштум: хоб-офтоб. Ҳамзамон мисраи охири банди чорум мисраи якум бо мисраи чорум ҳамқофия мешаванд: чорист-бедорист.

Дар девони Ф. Муширӣ ашъоре чанд бо баҳри мутақориб, ки яке аз сангин баҳрҳои арӯз аст, ба ҷашм мерасад. Тавре ки маълум аст, мутақориб баҳрест, ки ташкилшуда аз рукни фаъулун ҷаҳор бор дар ҳар мисраъ мебошад. Мутақориб фарогири нух вазн аст ва маъмулан дар маснавӣҳое, ки бештар ҷанбаи ҳамосаву қаҳрамонӣ доранд, истифода шудааст. Ба сифати намуна шеъри «Бо барг»-ро метавон нақл намуд. Дар шеъри мазкур чанд нукта аст, ки ишорат ба онҳо барои дарки масоиле мисли мазоҳири ҷаҳон ва биниши ҳунарий, бардошти шоирона аз падидаҳои воқеияти айнӣ, пайванди инсону табиат, фалсафаи ҳастӣ, ҳамсонихову тазодҳо, шигардҳои ҳунарий ва ғ. бисёр арзишманд аст. Яке аз вижаҳои ҷашмраси ҳунарий шоирии Ф. Муширӣ шурӯи шеър бо ишорат бо як унсуре, ки ба таври ғайримустақим ишорат ба замон дошта ва зимнан баёнсози сифате аз он бошад. Бо ҷунин шевае шеъри «Бо барг» оғоз мешавад.

Ҳариқи хазон буд!

حریق خزان بود - IV - V

Ин нахустин мисраъ ва як навъ гузориши шоирона аз замоне, ки шоир дар батни он қарор дорад ва қарор аст матлаби аспиро боз гӯяд ё тасвир намояд. Табиати ҷунин гузорае худ як навъ таваққуфи ониро эҷод месозад ва муҳотабро дар шинохти давоми ривоят мунтазир мегузорад. Ба ин маънӣ ки «баъд чи мешавад?»

Ҳариқи хазон буд!

Ҳама баргҳо оташи сурх,
Ҳама шоҳаҳо шуълаи зард
Дарахтон, ҳама дуди печон
бар торочи бод!

حریق خزان بود!
همه برگ ها آتش سرخ
همه شاخه ها شعله زرد
درختان، همه دود پیچان

Тасвири чаззобе аз як фасли табиат. Фасли пойиз ё хазон, ки як давроне аз ҳастии мавҷудотро ба поён мебарад, то марҳилаи тозае оғоз гардад. Дар мисраи нахуст ду калимаи калидӣ аст: ҳариқ, яъне оташ ва хазон, - тирамоҳ.

Се мисраи баъдӣ пайванди мустаҳкамме бо ин ду калима доранд. Баргу шоха, ки аҷзои дарахтанд, мавриди ранчи сӯхтану нобуд шудан дар оташ қарор гирифтаанд.

Дуду шуълаву оташ, ки шомили сифати ҳосе мисли сурху зарду, печонанд, мутааллиқ ба ҳариканд ва дар ним мисраи баъдӣ абзори аслии хазон бод таъкид шудааст. Дар ин гузора унсури асосии калом феъл мавҷуд нест.

Мантиқи калому расонандаии маъно тавассути рехти калимот сураат гирифтааст. Дар қисмати сеюми банди аввал аз аносири мавриди назар танҳо «баргҳо» интиҳоб мекунад, ки чудо аз конуни зист, ба коми ҳариқ фурӯ меравад ва нобуд мегардад.

Ва барқе, ки месӯхт\мерехт\мемурд\Ва чоме сазовори чандин ҳазор офарин\Ки бар санг меҳурд!

و برقی که میسوخست| می ریخت| می مورد| و جامی که سزاور چندین هزار آفرین-| که برسنگ می خورد.

Вазни мутақориб дар матн тавре ки дида мешавад, собит мемонад, танҳо микдори афоилҳояш дар ҳама мисраҳо баробар нест.

Дар банди дувум ҳувияти ровӣ шохистар мешавад. Яъне, «ман» -и ӯ ворида майдон мешавад ва саропо мушоҳиди фазои мавҷуда, боғи афтода дар оташи хазон мегардад:

Ман аз ҷангали шуълаҳо мегузаштам.

Ғубори ғуруб,

Ба рӯи дарахтон фурӯ менишаст.

Ва боди ғариб,

Абус аз бари шохаҳо мегузашт

Ва сар дар пайи баргҳо мегузошт.

من از جنگل شعله ها می گذشتم| غبار غروب| به روی درختان فرو می نشست| او باد غریب| عبوس از بر شاخه ها می گذشت| و سر در پی برگ ها می گذاشت.

Дар ин банди мустанодгуна ровӣ мушоҳид аст ва зимни гузар танҳо ду чиз «ғубору бод» таваҷҷуҳашро ба худ мабзул медоранд. Ду рукне, ки ба дарахту аҷзои он таъсиргузоранд. Инсичому истехкоми бандро мисраи яқум ва панҷуму шашум бо қофияҳои менишаст мегузашт-мегузашт, мегузашт таъмин намудааст. Дар ин банд аз воқунишу аксуламали унсури мавриди назар барг нишоне нест.

Танҳо дар банди сеюм аст, ки зерӣ таъсири боди абӯсу хашин баргҳо ба сухан дармеоянд ва фазосоз мегарданд. Дар ин банд чанд ҳолату амале аз барг тавсиф шудааст, ки дар маҷмӯъ фазои мавриди назарро месозанд: фарёи як барг, дашноми дигар барг ва пайғоми гунги барги савум фазоро саршор месозанд ва ниҳоят дидани нигоҳи нафратолуди барге сӯзон аз пойиз аз ҷониби ровӣ.

Фазоро садои ғамолуди барге, ки фарёд мезад.

Ва барге, ки дашном меод.

Ва барге, ки пайғоми гунге ба лаб дошт,

Лабрез мекард.

Ва дар чашми барге, ки хомӯши хомӯш месӯхт,

Нигоҳе, ки нафрин ба пойиз мекард! [13, 574]

فضارا صدای غم آلود برگي که فریاد می کرد| و برگي که دشنام می داد| و برگي که پیغام گنگي به لب داشت| البریز می کرد| و در چشم برگي که خاموش خاموش می سوخت| نگاهی که نفرین به پاییز می کرد!

Агар ровӣ дар банди дувум танҳо як мушоҳиди роҳгузар аст, дар банди чаҳорум комилан таҳти таъсири саҳнаҳои ғамангези ҷангали шуълаҳо қарор мегирад, ба дарду ғами онҳо шарик мешавад ва ба қавле «ҳастияш ҷангали шуълавар» мегардад. Шоир барои бозтоби сиришти муҳариби тӯфону боди торочгар аз афёол истифодаи аҷиб менамояд:

Ҳариқи хазон буд,

Ман аз ҷангали шуълаҳо мегузаштам,

Ҳама ҳастиям ҷангали шуълавар буд,

Ки тӯфони бераҳми андӯх,
Ба ҳар сӯ, ки мехост, метохт, мекӯфт, мезад,
Ба тороҷ мебурд.

حریق خزان بود| من از جنگل شعله های می گذشتم| همه هستی ام جنگل شعله ور بود| که توفان بی رحم| اندوه| به هر سو
که می خاست می تاخت| می کوفت، می زد| به تاراج می برد

Замон мегузарад ва ровӣ ба сахнаҳое, ки дар конуни ҷангал мегузарад роғибтар мешавад.
Ба ҷаҳони барғҳо меомезад ва оқибат бо барғҳо ворида гуфтугӯ мешавад:

Шаб аз ҷангали шуълаҳо мегузашт,
Ҳарики хазон буду тороҷи бод.
Ман оҳиста дар дуди шаб рӯ нухуфтам,
Ва дар гӯши барге, ки хомӯш месӯхт,
Гуфтам:

-Масӯз ин чунин гарм, дар худ масӯз!
-Мапеч инчунин гарм, дар худ мапеч!
Ки гар дасти бедоди тақдири кӯр,
Туро медавонад ба дунболи бод,
Моро медавонад ба дунболи ҳеч.! [14, с. 576]

شب از جنگل شعله ها می گذشت| حریق خزان بد و تاراج باد| من آهسته در دود شب رو نهفتم| و در گوش برگی که
خاموش می سخت گفتم:|مسوز این چنین گرم در خود مسوز| میبچ این چنین گرم در خود میبچ| که گر دست بیداد تقدیر کور| تورا می
دواند به دنبال باد| مرا می دواند به دنبال هیچ!

Агар натиҷаи таҳқиқро дар атрофи ин қолаби шеърӣ ҷамъбандӣ намоем, пас метавон
зикр намуд, ки қолаб қолаби озод аст ва шоир агар ҳам мехоста пешакӣ атрофи банду басти он
андеша намояд, мақдураш набудааст. Чунки қолаби озодро танҳо масири андешаи халлоқи
шоир, вобаста ба ин ки чи гуна метавон дарунмояи шеърро баён кард, ба вучуд меорад.

Барои ашъори Ф. Муширӣ андеша ҳамеша пеши мегирад. Аммо нуктаи дигари қобили
зикр содабаёнӣ шоир аст, ки яке аз ҷанбаҳои боризи сабку баёни шоирии ӯро ташкил медиҳад.
Бо навиштаи Н. Нодирпур «шеъри ӯ аз лиҳози баён поку сайқалхӯрда аст ва калимоте пухтаву
санчида дорад: «Тозагиро то онҷо мепазирад, ки ба «бидъат» наянҷомад. Аз «куҳнагӣ» парҳез
дорад аммо парҳезаш ба дараҷаи «таассуб» нарасидааст, рикқати авотиғ дар ӯ беш аз қудрати
андеша аст... барои Ф. Муширӣ ин ифтихор бас аст, ки дорои мавҳибати содагӯӣ аст.» [15, 977].

Дар бобҳои пешин зикр шуд, ки Ф. Муширӣ бархе аз қолабҳои озоди шеъри муосирро як
навъ ғазали шикаста номида аст, ки мафҳуми қобили қабул аст. Махсусан ин истилоҳ дар
ашъоре, ки заминаи нерӯманди ғиноӣ-романтикӣ доранд, сидқ мекунад. Ин ки қофия ҳам дар
офариши ашъори озод нақшу аҳамияти қобили мулоҳиза дорад, мавзӯи собитшуда аст.

Дар бархе аз шеърҳои Ф. Муширӣ мо баҳрагирӣ аз як навъ ба истилоҳ радифро мебинем.

Намунаи онро дар шеъри «Ғазали шикаста, барои моҳи ғамгин нишаста» метавон дид.
Худ унвони шеър бо доштани ҳуруфи мушобеҳу як навъ қофия ва вучуди мусикии ҳуруф аз
ҳамон оғоз ҳушу зеҳни муҳотабро ба худ мекашад.

Радифи мавриди назари мо дар ин шеър ба тамоми муктазиёти радиф посухгӯ нест, вале
бо иллати такрораш дар мавқеиятҳои хос ҳамчун радиф хонда мешавад.

Гул буду мешукуфт бар амвоҷи об, моҳ,
Май буду мастиовар
Мисли шароб, моҳ.

گل بود و می شکفت بر امواج اب ماه| می بود و مستی آور| مثل شراب ماه

Дар ин банд агар вожагони шаробу обро ҳамчун қофия бипазирем, пас калимаи мохро
мешавад радиф ҳисоб кард.

Дар банди дувум, ки қофияву радиф такрор мешавад ва бо банди дуюм низ муқоффо
мегардад:

Шабҳои лочвардӣ,
Бар парниёни абр,
Ҳамроҳи лойлоӣ ҳамӯши ситораҳо,

Мешуд чароғи раҳгузари дасти хоб моҳ.

شب های لاجوردی | بر پرنیان ابر | همراه لای لای خموش ستاره ها | می شد چراغ رهگذر دست خواب ما

Чанбаи мусикии шеър дар банди сеюм бо афзуда шудани қофияҳо дар ҳар байт кашандатар мегардад. Байтҳои дуҷум савум қофияҳои алоҳида доранд, вале дар байти охирин бо банди якум дуҷум ҳамқофия мегардад. Гузашта аз ин радифи «моҳ» низ дар мисраи охирин такрор мегардад. Дар хусуси вазни ин шеър бояд зикр намуд, ки шоир онро дар баҳри мучтас сурудааст. Дар арӯз баҳри мучтас баҳрест муташакил аз асли мустафъилун фоилотун ду бор дар ҳар мисраъ. Ин баҳр шомили ёздаҳ вазн аст.

Рӯзе паррандае,
Бо боли оҳанину нафасҳои оташин
Бархост аз замин.
Овард болҳои гаронро бе эҳтизоз,
Чархид бар фароз.
Парвоз кард, то лаби айвони офтоб,
Омад ба зери сояи боли уқоб моҳ.

روزی پرنده ای
با بال آهنین و نفس های آتشین
بر خاست از زمین
آورد بال های گران را به اهتزاز
چرخید بر فراز
پرواز کرد تا لب ایوان آفتاب
آمد به زیر سایه بال عقاب، ماه.

Калимоти мукаффо дар банди боло ба шарҳи зер аст: оҳанин, оташин, замин, эҳтизозу фарозу парвоз; офтобу уқоб. Чунин ҳолат дар бандҳои баъдӣ низ такрор мешавад.

Аслан яке аз абзорҳои муҳими шеърсоз дар шеър қофия аст, ки атрофи моҳияти нақшаш пажӯҳишҳои фаровоне анҷом шудааст вале ба андешаи мо дар адабиётшиносии Эрон бунёдитарин пажӯҳишро дар заминаи қофияву ҷойгоҳи он М. Шафеии Кадканӣ дар китоби «Мусикии шеър» анҷом додааст. Диди ӯ нисбат ба қофия комилан тоза аст. Мавсуф ба ҷанбаҳои зерини нақши қофия махсусан таъкид намудааст: таъсири мусиқии қофия; ташхисе, ки қофия ба калимоти хоси ҳар шеър мебахшад; танзими фикру эҳсос; истехкоми шеър; кумак ба ҳофиза ва суръати интиқол; эҷоди ваҳдати шакл дар шеър; чудо кардан ва ташаххуси мисраъҳо; кумак ба тадоии маъноӣ; таваҷҷуҳ додан ба зебоии зоти калимот; эҷоди қолаби мушаххас ва ҳифзи ваҳдат; илқои мафҳум аз роҳи оҳанги калимот [16]

Танҳо дар шеърҳои озод шоир бояд бар қофия ҳокимият дошта бошад, на қофия бар вай мусаллат гардад, зеро тахти тасаллутӣ қофия мондани шоир монеи мустақилияти андешаварзии шоир мегардад. Ба андешаи муҳаққиқон дар тамоми ашъори қадими мо як ҳолати тасаннуъӣ аст, ки ба воситаи инқиёду пайвастагии худ бо мусиқӣ ин ҳолатро ёфтааст. Ин аст, ки ҳар вақт шеърро аз қолаби банди назари худ саво мекунем, мебинем таъсири дигар дорад. Ман ин корро кардам, ки шеъри форсиро аз ин ҳабсу қайди ваҳшатнок берун овардам, онро аз маҷрои табиӣ худ андохтам ва ҳолати тавсифӣ ба он додаам» [16, с. 142].

Дар қатори намунаҳое, ки дар боло нақл шуд, бояд аз як қолаби дигар низ зикри ном намуд, ки дар шеъри муосири форсӣ оҳиста оҳиста решадор мешавад. Ин қолаб шеърҳои кӯтоҳе мебошанд, ки шабоҳати зиёде ба қолабҳои хурди классикӣ доранд, вале ҳамзамон бо доштани вижагиҳои хос аз онҳо фарқ мекунанд. Дар шеъри классик шеърҳои кӯтоҳ аслан дубайтиву рубой ва қитъа буданд.

Албатта, шоирони насли Нимо дар ин замина дубайтиву рубоӣҳои ҷолибе офариданд, ки ба сифати шоҳид метавон аз осори Ҳушанг Ибтиҳоч Соя ва Сиёвуш Касроӣ ном бурд. Вале дар радифи ин ҷаҳордонаҳо шоирони наваҷод боз «намунаҳои андаку парокандае аз шеъри кӯтоҳ ба шеваи ҷадид ҳам офариданд. Дар ин намунаҳо, ки гаҳ-гоҳ бо андаке тағйир ё ҳатто бетағйир шеър ба сурати як ё ду байт дармеояд, аммо ончи чунин шеърҳоеро аз шеъри классик чудо

мекунад, навъи нигоҳи шоир ба зиндагӣ ва ҳастӣ аст. Ин нигоҳ ба робитаи миёни калимаҳо ва аносири забонӣ таъсири мустақиме мегузорад» [17, с. 68].

Дар миёни ашъори Ф. Муширӣ мо ба шеърҳои кӯтоҳро дучор мешавем, ки ҳарчанд шомии вазну қофияанд, вале бо навъи бинишу тарзи талаққӣ аз мушоҳидот ҷалби тавачҷуҳ мекунад. Яке аз вижагиҳои ашъори кӯтоҳ пайванди унвон бо матн аст. Гап дар ин аст, ки гоҳо матни шеър ба таври лозим ҳадафи аслии унвонро ифода намекунад. Дар сурудаҳои кӯтоҳи Муширӣ вазъи комилан дигаргуна аст. Нахуст шеъри «Оштӣ»-ро нақл менамоем.

Он шоҳаи бараҳнаи гелос

К-аз боди сарди охири пойиз мерамид.

Бо хандаи баҳор,

Боз аз насими бӯи хуши оштӣ шунид. [18, с. 133]

آن شاخه ی برهنهء گیلان| کز باد سرد آخر پایز می رمید| با خنده بهار| باز از نسیم بوی خوشی آشتی شنید!

Он чи дар чунин ашъоре қабл аз ҳама диққатро ба худ ҷалб мекунад, зеҳнияти лаҳзагии шоирона аст. Як нигоҳи ғайриинтизори лаҳзай, дидор бо шоҳаи гелос дар зеҳни шоир эҳсоси дарки шигифтеро эҷод месозад. Ба гелос шахсияти инсонӣ мебахшад ва ўро дар қиблаи боди пойиз бимзадаву тарсхӯрда мебошад. Манзарае, ки танҳо дар чашми як эҷодкор метавонад тавлид шавад. Ин ҳолати бимзо ба вучуди мушоҳид ҳам асар мегузорад, вале дар як они воҳид вучуди баҳор фазои номусоиди тарсу бимро зоил месозад. Ин худ дарки воқеияти айнӣ, фалсафаи вучуд, қонуни табиат аст. Дар шеър мисраи дуюму ҷаҳорум бо калимоти рамиду шунид ҳамқофия шудаанд, гузашта аз ин санъати ҳиссомезӣ истифода шуда. «бӯи хуши ошно шунид».

Дар ашъори кӯтоҳ саъю талоши шоир бад ин аст, ки аз тамоми имконот чи фаниву чи зеҳнӣ, имконоти забонӣ кор бигирад. Барои таъйиди андеша шеъри «Бо қалам...»-ро шоҳид меорем.

Бо қалам меғӯям,

-Эй ҳамзод, эй ҳамроҳ,

Эй ҳамсарнавишт!

Ҳар думон хайрони бозиҳои давронҳои зишт,

Шеърҳоямро навиштӣ

дастхуш,

Ашкҳоямро кучо хоҳӣ навишт. [19, с.132]

با قلم می گویم: ای همزاد، ای همراه ای همسرنوشت| هر دومان حیران بازی های دوران های زشت، اشعرهایم را نوشتی|

دستخوش| اشک هایم را کجا خواهی نوشت.

Дар шеъри мазкур ҳуди унвон, ки бо сенукта омада, мухотабро во медорад қабл аз кироати матн дар атрофи унвон тааммул кунад. Зеро худ вучуди аломати се нукта баёнғари фазое андешазову пурсишомез аст.

Дар адабиёти куҳану муосири форсӣ ашъоре, ки дар перомуни қаламу аҳаммияти он дар зиндагии як ҳунарманд, халқ шуда пуршумор аст. Вижагии ин гуна ашъор аз он иборат аст, ки дар аксар маврид ҷанбаи васфӣ-ситоишӣ доранд. Гоҳо дар матни як шеър мо муколамаи қаламро бо соҳиби он шоҳид мешавем. Аммо дар шеъри мавриди назари мо вазъият тарзи бархурд, корбурд аз ин абзори корӣ эҷодӣ дигаргуна аст. Нахуст ки ин бахш ҷанбаи ривоятӣ дорад. Ровӣ дар ҷаҳорҷӯи он аз суҳбати баргузоришудаи хеш бо қалам хабар медиҳад. Идомаи матн баёни ҷузъиёти матлаби баёншуда аст. Мисраи дуюм хитобаест бо қалам, ки дар се вожа ҳамзод, ҳамроҳ, ҳамсарнавишт хулоса мешавад ва тарсимкунандаи пайванди амиқи холику қалам аст. Мисраи баъдӣ нишонғари доираи шигифтии ду «мавҷуд»-и ҳамсарнавишт аз ҷархиши ҷархи рӯзгор аст ва ниҳоят пурсишҳои бепосух. Он чи ки хоси шеърҳои кӯтоҳ аст.

Водоросии мухотаб барои андешаву тааммул, ёфтани посух, натичагирӣ, истехкому инсичоми шеърро-калимоти муқофои ҳамсарнавишт, зишт ва навишт таъмин намудааст ва ниҳоят корбурди ошноизудой. Ҷудосозии вожагон аз раванди марсумшуда, шинохташудаи корбурд, то эҷоди ғаробату кашандагӣ намоянд: навиштани ашк-таркиби ғарибу номаънус, вале қобили пазириш.

Собит аст, ки яке аз муъчизаҳои шеър дар аксари адабиёти қавму миллатҳо баёни матлабу дарунмояҳо, бардоштҳои зехнӣ бо истифода аз суvari ҳаёл, ташбеҳу истиораҳо аст, ки дар ин замина адабиёти форсӣ дастҳои нест, баръакс намунаҳои фаровону барҷаста дорад. Гузашта аз ин, истифодаи ин саноеъ баёнгарӣ сабку равиши кори халлоқонаи як ҳунарманд аст.

Вобаста ба ин ҷойи таъкид аст, ки шеърҳои кӯтоҳи Муширӣ аксар бо доштани ҷанбаи нерӯманди васфӣ, таркиботи тавсифӣ истиораву ташбеҳоти эҷоди аҷобату шигифтӣ мекунад. Муширӣ дар шеъри «Баҳори сапед» бардошту даркаш, бинишашро аз дидани барфрезӣ зимистон, дарахтони барфпӯш ва ҳолати қанории танҳои хомӯш ба шарҳи зер тавсиф мекунад:

Гулбаргҳои барф,
Ғарқи шукуфа кард арӯсони бедро,
Бо ин ҳама қанории танҳо,
Шеъре намесурӯд баҳори сапедро

گلبرگ های برف | غرق شکوفه کرد عروسان بیدرا | با این همه قناری تنها | شعری نمی پرسد بهار سپیدرا

Аксари шеърҳои кӯтоҳи Муширӣ шабоҳат ба манзараҳои наққошишуда доранд. Махсусан, дар сурудаҳое, ки ангезаи ишқӣ доранд, ҷаззобияти наққошиҳои шоирона шиддат пайдо менамояд. Ба ҳайси мисол се шеър нақл мегардад, ки дар онҳо вожаи «ёс» калимаи калидӣ аст. Дар шеъри «Се тобнок» чунин омадааст:

Рӯи тӯрову ёсу саҳарро
Қанори ҳам
Ҳар рӯз дидаам.
Бо ин се тобнок дилу ҷони ҳешро,
Сӯи бихишти нуру тароват кашидаам.
Эй хуштар аз сапедадам

эй хуштар зи ёс,

То бо манӣ чи қор ба ёсу сапедаам.

روی تورا و یاس و سحر کنارهم | هر روز دیده ام | با این سی تابناک دل و جان خوش را | سوی بهشت نورو طراوت کشیده ام | ای خوشتر از سپیددم | ای خوشتر زیاس | تا با منی چه کار با یاس و سپید دام.

Шоир сифати тобандагиро, ки зояндаи ҷаззобияту кашандагӣ аст, бо маъшуқи мавриди назар мавриди қиёс қарор медиҳад ва дар поёни матлуби шеър ўро бартар аз он ду медонад. Дар мисоли дувумӣ «Нисор» адами ҳузури маъшукро бо вучуди гулҳои ёс пур месозад:

Як субҳдам нисори ту гулҳои ёсро,
Аз шоҳа чидаам.
Инак ҳамеша ёди тӯро мепароканад,
Ёси сапедадам. [19, с. 125]

یک صبحدم نثار تو گل های یاس را
از شاخه چیده ام
اینک همیشه یاد تورا می پراکند
یاس سپیده دم

Дар чунин ашъоре одатан матлабу мазомини интизоъӣ пешӣ мегиранд. Бархе аз адабиётшиносон бар ин назар ҳастанд, ки таъсири шоирони ғарбӣ дар ин замина бисёр маҳсус аст. Яке аз мазиятҳои ин тарз дар он зоҳир мешавад, ки чунин рӯйкарде дар эҷодиёти бисёре аз шоирон сабабгори умқи андешаи шеърӣ гардидааст. Аз сӯи дигар маълум аст, ки итизоъгуна, мучаррад шеър гуфтан боиси дур шудани гурӯҳе аз хонандагон аз шеър мегардад. Маҳзи хотири ин шоире мисли Ф. Муширӣ ва гӯяндагоне мисли ӯ алоқамандони омтари адабиёро дар маърази вазиши забони ҷадиди шеъри рӯзгорашон қарор медиҳанд. Дарунмояи сурудаҳои ӯ низ аксар ом аст ва дар пайванд ёфтан бо он алоқамандон ҷобуку тавоно ҷилва мекунанд... шеъри Муширӣ аз печидагиҳои лафзӣ маънавӣ ба қуллӣ тӣҳӣ аст ва ин омӯзандагон ба осонӣ метавонанд аз роҳи сурудаҳои Муширӣ ба маҷмӯаи забони муосир раҳ пайдо намоянд.

Хулоса

Мақола хусусиятҳои шеърҳои озод дар эҷодиёти Фаридун Мушириро таҳлил мекунад. Шеърҳои озод аз шеърҳои суннатӣ ва нимасуннатӣ фарқ мекунанд. Муширӣ бо истифода аз вазнҳои арузӣ (рамал, мутақориб, мучтас), тарзи бандбандӣ, нақши қофия ва радиф, ва

музикияти дохилии калом, фазои эҷодии озод фароҳам меорад. Мақола ҳамчунин истифодаи ташбеҳ, истиора, образҳои табиат ва робитаи инсон бо муҳити атроф ва фалсафаи ҳастиро дар ашъори ӯ нишон медиҳад. Ин навъи шеър имкони ифодаи фикру эҳсосоти мураккабро бо услуби озод ва фалсафӣ баён менамояд.

Ҳамзамон мақола масъалаҳои муҳими бадеӣ, аз ҷумла истифодаи ташбеҳ, истиора, образҳои табиат, робитаи инсон бо муҳити атроф ва фалсафаи ҳастиро дар ашъори шоир баррасӣ мекунад. Муаллиф таъкид мекунад, ки шеърҳои озод ба мусоҳиба ва таҷассум намудани андешаҳои фалсафӣ, эҳсосоти мураккаб ва таҷрибаҳои зеҳнӣ имконият медиҳанд ва ба рушди адабиёти муосири форсӣ саҳми назаррас мегузоранд. Ин таҳқиқӣ ҳам барои омӯзгорон ва муҳаққиқон ва ҳам барои хонандагон муфид аст, зеро равиши эҷодӣ ва таҳлили Муширӣ намунаи ҷолиб ва таълимӣ мебошад.

Адабиёт

1. Абдуманов А. Нуқтаи назар. Душанбе: Адиб, 1989. - 239 с.
2. Ага-заде А.А. Основные черты творчества Нима Юшиджа: Автореф. дисс. канд. фил. наук.- Баку, 1966. - 26 с.
3. Азер А.А. Персидское стихосложение и рифма: Автореф. дисс. канд. фил. наук.- М., 1967.-110 с.
4. Азер А.А. Рифма персидского стиха.-Проблемы восточного стихосложения. М., 1973. - 183 с.
5. Акбаров Ю. Шеъри эҳсос ва тафаккур. Душанбе: Ирфон, 1985. - 238 с.
6. Актуальные проблемы иранской филологии. Душанбе, 1985.-335с.
7. Алиев Р.М. О новаторстве в современной персидской поэзии. Ритмические основы стиха. М.: Наука, 1963. -15с.
8. Алиева Н.М. Жизнь и творчества Нодира Нодирпура. Автореф. дисс. канд. фил. наук.- М.: 1975. - 41 с.
9. Асозода Х. Адабиёти форсӣ ва се шоҳаи он. Душанбе: Маориф, 1991. - 127 с.

10. پورنامداریان تقی. خانه ام ابری است. شعر نیما از سنت تا تجدد. تهران، سروش ۱۳۷۷. - ۴۰۱ ص

11. مجله ی سخن. شماره ی 2. دوره ی 26. آذرماه 1356.

12. اخوان ثالث مهدی. بهترین امید. بر گزیده ی عقیده و نصر و شعر. نشر آگاه. 1355، -38ص.

13. اخوان ثالث مهدی. بدعت ها و بدایع نیما یوشیج. تهران، ۱۳۷۶. - ۳۵۷ ص.

14. مشیری فریدون. بارتاب نفس صبحدمان کلیات اشعار. جل 1 نشر چشمه تهران 1390. ص. 720

15. به نرمی باران (جشن نامه ی فریدون مشیری) انتشارات سخن. تهران 1392. ص. 880

16. کدکنی محمد رضا شفیعی. موسیقی شعر. پاریس انتشارات خاور. 1367، 254 ص.

17. عابدی کامیار برگ های از تاریخ بی قراری ها. انتشارات تهران. 1388. 410. ص

18. کدکنی محمد رضا شفیعی. شاعرانی که با آنها گریسته ام. مجله ی بخارا. شماره 13-14 مرداد و آبان ماه 1379

19. مشیری فریدون. آواز آن پرندۀ غمگین. نشر چشمه، تهران، 1376. - 162 ص.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидзода Одинааҳмад Сайдамир - номзади илмҳои филологӣ, дотсенти Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ 17. Телефон: 988961026. E-mail: odinahmad-94@mail.ru.

Сведения об авторе: Саидзода Одинааҳмад Сайдамир - Кандидат филологических наук, дотсент Таджикского национального Университета. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 17. Телефон: 988961026. E-mail: odinahmad-94@mail.ru.

Information about the author: Saidzoda Odinaahmad Saidamir - Candidate of philological sciences, associate professor of the Tajik National University. Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 17. Tel: 988961026. E-mail: odinahmad-94@mail.ru.

ХУСУСИЯТҲОИ САБКИИ АШЪОРИ ФАРРУХИИ СИСТОНӢ*Таваккалов Ҳ.И.***Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон**

Фаррухии Систонӣ аз ҷумлаи он шоиронест, ки дар адабиёти замони худ мавқеи баланде пайдо намуда, таъсири худро ба назми асрҳои баъдина низ гузоштааст. Фаррухӣ дар инкишофи сабки хуросонӣ дар нимаи аввали асри XI саҳми зиёде гузошта, муҳимтарин хусусиятҳои услуби эҷодии шоирони давраи Сомониён ва Рӯдакиро аз қабili содагиву равонӣ, оҳангнокиву мусиқағият, ҳалқияти забон, таносубу ҳамоҳангии шаклу мундариҷа ва амсоли инҳо ривоч додааст. Аз ҳамин нуқтаи назар беҳуда нест, ки Фаррухиро “Рӯдакии сонӣ” номидаанд.

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи ашъори Фаррухӣ он аст, ки эҳсоси андешаҳои шоир ба воқеияти моддӣ ва зиндагии онрӯза асос ёфта, ҳам дар тасвири табиат, ҳам дар васфи маъшуқу тараннуми ишқу ошиқӣ ва маю майгусорӣ ин хусусият равшан мушоҳида мешавад. Ашъори Фаррухӣ бо ҳамин хусусияташ аз сурудаҳои шоирони асрҳои баъдина, махсусан, шоирони мутасаввиф тафовути кулӣ дорад ва дар онҳо эҳсоси андешаҳои ошиқонаи шоир хеле содаву самимӣ ифода гардида, ба муносибатҳои реалӣ бо маъшуқони воқеиву заминӣ вобастаанд.

Ашъори Фаррухии Систонӣ, ки бо рӯҳияи некбиниву ҳаётдӯстӣ саршор буда, аз оҳангҳои тасаввуфӣ тамоман холист.

Имрӯз эҷодиёти Фаррухии Систонӣ аз он ҷиҳат ҳам мароқовар аст, ки манзараи ҳаёти дарбор ва воқеаҳои таърихӣ замони худро хеле моҳирона инъикос менамояд. Аз рӯи тасвирҳои кардаи шоир метавон доир ба ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ, тарзи ҳукмрониву маишати ашроф, муборизаҳои сиёсӣ мазҳабӣ ва амсоли инҳо маълумоти зиёде ба даст овард.

Лозим ба ёдоварист, ки симои эҷодӣ ва маҳорату қудрати суҳанварии Фаррухиро пеш аз ҳама тағаззулоти ӯ таҷассум менамояд. Бо вучуди ин тағаззулоти шоир бо ҳама содагиву латофати мазмун, нармиву фасоҳати баён аз лиҳози мазмуну мавзӯ на он қадар васеъ аст. Фаррухӣ бо таъсири муҳити дарбор ва маҳдудиятҳои ғоявӣ таърихӣ натавонистааст, ки ба муҳимтарин масоили ҳақиқати замон ва ҳақиқати зиндагӣ дахлат намояд.

Яъне аз ҳамаи инҳо чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки Фаррухӣ соҳиби истеъдоди бисёр ҳам бузург буд. Агар Фаррухӣ дар шароити дигаре умр ба сар мебард, ӯ метавонист адабиёти ҷаҳонро бо асарҳои ҷовидонии худ бой гардонад.

Калидвожаҳо: Фаррухии Систонӣ, ашъор, сабк, сабки қасоид, сабки тағаззул, услуб, жанр, саҳли мумтанеъ, дарбор, мамдӯх, мазмун, фасоҳат, муҳити дарбор, маҳорати суҳанварӣ, вазну қофия, васф, мадҳ, тарзи баён, қофиябандӣ, шеър, забон, саҳеҳ, шоир, девон, муфрадот.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЕЗИИ ФАРРУХИ СИСТАНИ

Фаррухи Систани относится к числу тех поэтов, которые заняли высокое место в литературе своего времени и оказали влияние на поэзию последующих веков. В первой половине XI века Фаррухи внес значительный вклад в развитие хорасанского стиля, продолжив и развив важнейшие особенности творческой манеры поэтов эпохи Саманидов и Рудаки — такие как простота и ясность, мелодичность и музыкальность, народность языка, соразмерность и гармония формы и содержания и другие. Именно поэтому Фаррухи нередко называют «вторым Рудаки».

Одной из ярких особенностей поэзии Фаррухи является то, что его чувства и размышления основаны на материальной действительности и реальной жизни своего времени. Это отчетливо проявляется как в описаниях природы, так и в изображении возлюбленной, воспевании любви, вина и пиршеств. Благодаря этому его стихи существенно отличаются от произведений поэтов последующих веков, особенно поэтов-суфиев.

Любовные переживания у Фаррухи выражены просто и искренне и связаны с реальными, земными возлюбленными. Поэзия Фаррухи Систани проникнута духом оптимизма и жизнелюбия и полностью лишена суфийских мотивов.

Сегодня творчество Фаррухи представляет интерес также потому, что он мастерски отразил придворную жизнь и исторические события своего времени. По его описаниям можно получить обширные сведения об исторических событиях, способах правления и быте знати, политических и религиозных борьбах и многом другом.

Следует отметить, что творческий облик и мастерство Фаррухи прежде всего проявляются в его газелях. Однако, несмотря на простоту и изящество содержания, мягкость и выразительность языка, тематический круг его лирики не слишком широк. Под влиянием придворной среды и идеологических и исторических ограничений Фаррухи не смог обратиться к важнейшим проблемам своего времени и жизни общества.

Из всего сказанного можно сделать вывод, что Фаррухи обладал поистине большим талантом. Если бы он жил в иных условиях, он мог бы обогатить мировую литературу своими бессмертными произведениями.

Ключевые слова: Фаррухи Систани, стихи, стиль, стиль касид, стиль газели (лирический стиль), манера (стиль изложения), жанр, «сахли мумтане» (простота, кажущаяся лёгкой, но труднодостижимая), двор, восхваляемый (покровитель), содержание (смысл), красноречие, придворная среда, поэтическое мастерство, размер и рифма, описание, восхваление (панегирик), способ изложения, рифмовка, поэзия, язык, правильный (чистый, нормативный), поэт, диван (сборник стихов), лексика.

FARRUKHI SISTANI AND THE STILISTIK FEATURES OF HIS POETRY

Annotation. Farrukhi Sistani is among those poets who attained a high position in the literature of his time and influenced the poetry of later centuries. In the first half of the 11th century, he made a significant contribution to the development of the Khorasani style, further advancing the main features of the creative manner of the poets of the Samanid period and Rudaki — such as simplicity and clarity, melody and musicality, the popular character of the language, harmony between form and content, and similar qualities. For this reason, Farrukhi has rightly been called “the second Rudaki.”

One of the most distinctive features of Farrukhi’s poetry is that his feelings and thoughts are grounded in material reality and the life of his time. This characteristic is clearly visible both in his descriptions of nature and in his portrayal of the beloved, as well as in his praise of love, wine, and festive gatherings. In this respect, his poetry differs greatly from that of later poets, especially the Sufi poets. Farrukhi’s expressions of love are simple and sincere, connected to real, earthly beloveds.

The poetry of Farrukhi Sistani is filled with optimism and love of life and is completely free from mystical (Sufi) overtones.

Today, Farrukhi’s works are also of interest because they skillfully reflect the courtly life and historical events of his time. From his descriptions, one can obtain valuable information about historical events, systems of rule and the lifestyle of the nobility, as well as political and religious struggles, and much more.

It should be noted that Farrukhi’s creative image and poetic mastery are most clearly reflected in his ghazals. However, despite the simplicity and elegance of their content, the softness and eloquence of expression, the thematic range of his lyric poetry is not very broad. Under the influence of the courtly environment and ideological and historical limitations, Farrukhi was unable to address the most important realities of his time and society.

From all this, we may conclude that Farrukhi possessed truly great talent. Had he lived under different circumstances, he might have enriched world literature with his immortal works.

Keywords: Farrukhi Sistani, poems (poetry), style, qasida style, ghazal style (lyrical style), manner (mode of expression), genre, court, patron (the praised figure), theme/content, eloquence, courtly environment, poetic skill, meter and rhyme, description, praise (panegyric), manner of expression, rhyme scheme, poetry, language, correct (pure/accurate), poet, divan (collection of poems), vocabulary.

Мукаддима. Аз дер боз перомуни шеърӯ шоирӣ каламфарсоиҳо шуда ва китобҳо ба риштаи таҳрир даромадааст. Дар ҳар замону маконе, ки бингарем, шоироне будаанд, ки бо авҳом ва тахайюлоте, ки дар зеҳн мепарваранд, ҳоли дарунии инсонро дар сухани манзум овардаанд. Бузургони сухан бо эҷоди асарҳои равону ширин, латиф ва пурмоя дилҳои хонандагонро тасхир

кардаанд, дар зехну хотири хонандагон меҳр ба калом, забон ва зиндагиро таълим додаанд. Хонанда дар баробари он ки бо мутолиаи чунин асарҳои ғанӣ завқу шавқи худро сайқал медиҳад, боз ҳам ба ҳақиқати зиндагӣ ва шинохти худ ҳам шинос мешавад. Каломӣ Фаррухӣ Систонӣ, намоянда аз як мароҳили тақомули қасидасароӣ дар адабиёти форсу тоҷик низ аз ҳамин қабил суҳан мебошад.

Дар таърихи адабиёти форсу тоҷик Фаррухӣ Систонӣ аз зумраи он суҳанварони воломақомест, ки бо ашъори ҷаззобу обдораш дар замони худ ва асрҳои минбаъда ба ҷараёни инкишофи назми форсу тоҷик таъсири мусбате гузоштааст. Бинобар ин тадқиқи ҳамаҷонибаи аҳволу осор, сабк ва маҳорати эҷодии Фаррухӣ аҳамияти калон дорад.

Маводҳо ва методҳо. Асосҳои методологии тадқиқоти мо ба асарҳои илмӣ адабиётшиносони тоҷику форс ва шарқшиносони машҳур аз қабилӣ Низомӣ Арӯзии Самарқандӣ, Муҳаммад Авфии Бухорӣ, Давлатшоҳи Самарқандӣ, Ҳ. Эте, Паул Ҳорн, Э. Браун, Ян Рипка, С. Фушекур, Али Абдуррасули, Рашиди Ёсимӣ, Муҳаммад Иқбол, Мазохир Мусаффо, Ғуломхусайни Юсуфӣ, Алӣ Шоббӣ, А. Кримский, Э. Е. Бертелс, Р. Ҳодизода, Мирзо Мулоҳмадов, Шиблӣ Нӯмонӣ, Забехулло Сафо, Муҳаммад Ҷаъфарӣ Маҳҷӯб, А. Афсаҳов, А. Насриддинов, ки доир ба ҳаёту фаъолият ва сабки эҷодӣ Фаррухӣ Систонӣ асару мақолаҳои илмӣ зиёде таълиф кардаанд, таъя дорад.

Ҳамчунин қобили қайд аст, ки ҳангоми таълифи ин рисола аз методҳои тадқиқ, омӯзиш ва муқоиса васеъ истифода бурда шудааст.

Натиҷа. Навовариҳои илмӣ ин мақоларо пеш аз ҳама интиҳоби мавзӯ муайян мекунад. Дар ин мақола мо навгониҳои тадқиқот доир ба зиндагинома ва мероси адабии Фаррухӣ ва баррасии сабки ашъори ӯ аз қабилӣ сабки қасоид, ғазалиёт ва умуман, сабки ашъори гуногунҷанри ашъори Фаррухӣ ворид гардидааст.

Оид ба ҳаёт ва фаъолияти Фаррухӣ Систонӣ дар тазкираҳои машҳури тоҷику форс маълумоти парокандае мавҷуданд, ки ғолибан яқранг ва тақрори якдигаранд. Муҳимтарин сарчашмае, ки маълумоти муътамади он ба ҳақиқати рӯзгори шоир мувофиқат мекунад ва аксари тазкиранависону муҳаққиқон аз ин маълумот бо андаке тағйирот нақл кардаанд, “Ҷаҳор мақола” – и Низомӣ Арӯзии Самарқандӣ мебошад. Бисёри тазкираву таърихномаҳои асри гузашта низ сарчашмаҳоеанд, ки роҷеъ ба тарҷумаи ҳоли шоир баъзе маълумот медиҳанд. Сарчамаи дигари лаҳзаҳои ҳаёти Фаррухӣ девони ҳуди шоир мебошад, ки хушбахтона то имрӯз нисбатан мукамал боқӣ мондааст.

Дар асоси сарчашмаҳову асарҳои тадқиқотии муҳаққиқон тарҷумаи ҳоли шоирро метавон ба таври зайл баён намуд:

Ном, насаб ва таҳаллуси шоир дар “Лубоб – ул – албоб” Абулҳасани Алӣ б. Ҷулуғ Фаррухӣ Сичзӣ сабт шудааст ва ин дар дигар сарчашмаҳо асосан бетағйир тақрор ёфта, танҳо ба ҷои нисбии “Сичзӣ”, “Систонӣ” омадааст. Номӣ падари шоир дар ҳамаи сарчашмаҳо гуногун омадааст. Аз ҷумла, Низомӣ Арӯзии Самарқандӣ “Ҷулуғ”, Амин Аҳмади Розӣ “Ҷулуғ”, Озар, Ҳидоят ва Шамсиддини Сомӣ “Ҷулуғ” навиштаанд. Ғуломхусайни Юсуфӣ ихилофи тазкиранигоронро дар навишти номӣ падари шоир таъкид намуда, дар асоси гуфтаи марҳум Муҳаммад Муин калимаи “Ҷулуғ” – ро ба мънии бофанда қабул мекунад, ки ба ҳақиқат наздик аст. Инро аз як тараф дар сарчашмаҳои қадимтар дар чунин шакл омадани калима тасдиқ кунад, аз тарафи дигар, аз табақаи поёни аҳоли ва ғуломи Амир Халафи Бону будани падари шоир, ки муаллифони сарчашмаҳо хабар додаанд, низ собит менамояд. Эҳтимол “Ҷулуғ”, на ном, балки лақабест, ки аз рӯи касб ба ӯ додаанд.

Аксари тазкиранигорон зодгоҳи шоирро Систон доништаанд. Ба ин ҳуди шоир низ ишора карда чунин гуфтааст:

Ман қиёс аз Систон дорам, ки он шаҳри ман аст,

В-аз пайи хешон зи шаҳри хештан дорам хабар.

Шаҳри ман шаҳри бузург асту замини номдор,

Мардумони шаҳри ман дар шермардӣ номвар [38, 194].

Соҳиби “Тазкират – уш - шуаро” Давлатшоҳи Самарқандӣ шоирро бидуни далелу санад “тирмизӣ” мешуморад. Аммо дар ин бобат на дар девони ҳуди шоир ва на дар дигар сарчашмаҳои адабию таърихӣ асрҳои XI – XIV ягон ишорае ба назар намерасад.

Соли валодати шоир дар сарчашмаҳо зикр нашудааст. Аммо баъзе муҳаққиқон дар асоси ишораҳои девони ҳуди шоир барои муайян кардани санаи тақрибии соли таваллуди ӯ кӯшиш намудаанд. Амир Масъуди Сипехрум санаи таваллуди Фаррухиро байни солҳои 350 – 360 х. (960 – 970 м.), Муҳаммад Иқбол мобайни солҳои 367 – 371 х. (977 – 981 м.), Аҳмади Оташ миёни солҳои 385 – 392 х. (994 – 1001 м.) донистаанд. Агар Сипехрум санаи мазкурро бидуни ягон далеле оварда бошад, Муҳаммад Иқбол ва Аҳмади Оташ барои тасдиқи фикрашон ба девони шоир ва ҳодисаҳои таърихӣ муроҷиат намудаанд. Аҳмади Оташ асосан ба марсияи зерини Лабибӣ дар вафоти Фаррухӣ таъя намуда, таъйид мекунад, ки “синни шоир дар аснои марг дар байни 37 – 42 сол” будааст:

Гар Фаррухӣ бимурд, чаро Унсурӣ намурд?

Пире бимонд деру чавоне бирафт зуд.

Фарзонае бирафту зи рафтан-ш ҳар зиён,

Девонае бимонду зи мондан-ш ҳеҷ суд [38, 203].

Дар қасидае, ки соли 1032 баъди дубора ба вазорат нишастани Аҳмад б. Ҳасани Маймадӣ навишта шудааст, вай аз пир шудани худ ишора карда мегӯяд:

Дар сарои писарони туву хидмати ту,

Пир гаштам ту бад-ин мӯи сиёҳам манигар [38, 156].

Ҳарчанд ин ҷо муроди шоир асосан таъкиди хидмати зиёди ӯст, вале тақрибан 50 – сола буданаш дар ин овон аён мегардад, ки нисбат ба худ таъбири “пир гаштан” – ро муносиб дидааст.

Ба назари мо ақидаи Муҳаммад Иқбол, ки дар асоси ҳамин гуна далелҳо баён шудааст, ба ҳақиқат наздиктар аст. Аз ин рӯ санаи таваллуди Фаррухиро тақрибан байни солҳои 367 – 371 х. (977 – 981 м.) тахмин кардан мумкин аст.

Дар бораи айёми бачагӣ ва давраи аввали зиндагии Фаррухӣ дар сарчашмаҳо маълумоти саҳеҳе мавҷуд нест. Тавер ки ёдовар шуда будем, қадимтарин сарчашмае, ки роҷеъ ба Фаррухӣ маълумот медиҳад ин “Чаҳор мақола” – Низомии Арӯзии Самарқандӣ мебошад. Низомии Арӯзӣ ҳикояти худро бо он оғоз менамояд, ки Фаррухӣ хидмати яке “аз даҳқини Систон” – ро мекард. Эҳтимол меравад, ки Фаррухӣ ҳам бо ҳамроҳии падараш аввалҳо дар хидмати Амир Халафи Бону будааст, вале пас аз соли 1002, ки Султон Маҳмуд Систонро забт намуда, Амир Халафро асир мегирад, Фаррухӣ ба хидмати он деҳқон меравад. Вале музди ночизе, ки деҳқон ба шоир медод, ӯро қонеъ намекард. Махсусан, баъди он ки ӯро хоҳиши зангирӣ пайдо мешавад, аҳволи модиаш боз ҳам бадтар мегардад ва аз деҳқон зиёдтар кардани муздро талаб менамояд. Баъд аз он ки деҳқон дархости ӯро қонеъ намесозад, шоир ба ҷустуҷӯи мамдӯҳи саховатманде мебарояд. Ниҳоят овозаи шеър адабдӯстии ҳокими Ҷағониёнро шунида, Фаррухӣ роҳи он кишварро пеш мегирад.

Доир ба зиндагии Фаррухӣ дар боргоҳи Ғазнавиён дар девони ӯ ишораҳои зиёдеро дарёфт намудан мумкин аст. Азбаски Ғуломхусайни Юсуфӣ дар ин бора ба тафсил баҳс кардааст, ин ҷо танҳо бо овардани чанд байт қаноат намуда, ҳамин нуктаро таъкид месозем, ки дар ҳаёти Фаррухӣ дар ин давра тағйироти азиме ба вучуд омад ва ӯ, ки як шоири камбизоату бенаво буд, ба сарвату давлат соҳиб шуд [10, 21-27].

Ҳуди Фаррухӣ вазъияташро чунин ба қалам додааст:

Корест маро некӯву ҳолест маро хуб,

Бо лахву тараб ҷуфтаму бо кому ҳаво ёр...

Бо зайъати ободаму бо хонаи обод,

Бо неъматӣ бисёраму бо олати бисёр...

Сози сафарам ҳасту навои ҳазарам ҳаст –

Асбони сабуксору шутурони гаронбор [38, 81].

Аз ишораҳои гуногуни шоир дар ашъораш маълум мегардад, ки ӯ шахси тарабдӯст ва ишратпараст буда, ҳамеша ба зиндагии нишотангез майл доштааст:

Аввалин узри ман он аст, ки ман мардеам,
Дӯстдори маю маъшуку ту ҳастӣ огоҳ [38, 358].

Тавре ки аз ин хислатҳои шоир маълум мешавад, ӯ аз як тараф чунон, ки дар мавқеаш хоҳем дид, ба маавзуъ ва оҳанги ашъораш таъсири амиқе расонида, аз тарафи дигар то ба як андоза сабабгори то поёни умр пойбанди дарбор шудани ӯ гаштааст.

Хуласи калом ҳамин, ки Фарруҳӣ аз як муҳити табақаи аҳолии меҳнаткаш ба ҳаёти дарбор дохил мешавад.

Вай аз ин ба баъд тамоми вақти худро бо ҳамроҳии дарбориён гузаронида, дар сафару шикор, чашну базмҳо, ҷангу лашкпркашиҳо ба Султон Маҳмуд, Муҳаммад Амир Юсуф, Султон Маҳмуд ва дигар дарбориён ҳамроҳӣ мекард ва дар қасидаҳои корнамоиҳои онҳоро дар сатҳи бисёр ҳам баланд тасвир намуда, далериву шучоат, саховатмандиву ҷавонмардӣ барин “хислатҳо” – ро ситоиш мекард. Дар он замонҳо ба ивази чунин қасидаҳо мамдӯхон молу пули зиёде бахшида, шоиронро ба мадҳу саноҳи пурмуболиға ташвиқ мекарданд.

Хулоса, Фарруҳии Систонӣ соли 1038 дар синни 59 – 60 солагӣ ин ҷоҳони фониرو падруд гуфтааст.

Эҷодиёти Фарруҳӣ соҳаи гуногуни назми даврширо дар бар мегирад. Вале қисмати умдаи девони шоирро қасоид фаро мегирад ва ӯ дар таърихи адабиёти форсу тоҷик ҳамчун шоири қасидасаро шинохта мешавад.

Аз осори Фарруҳии Систонӣ девоне бокӣ мондааст, ки ин девон нисбат ба девонҳои шоирони пешгузашта ва ҳамзамононаш мукамалтар аст. Аз рӯи маълумоти Давлатшоҳи Самарқандӣ девони Фарруҳӣ то асри XV дар Мовароуннаҳр шухрат дошта, дар Хуросон ноёб будааст [11, 57].

Дар асарҳои минбаъда девони шоир дар Мовароуннаҳр низ комёб шудааст, ки ба ин ишораи зерини мураттиби яке аз баёзҳои қаламӣ Абушараф Ҳусайн Абуалии Булғорӣ низ далолат менамояд: “Роқими ҳуруф Бушараф мегӯяд: ҳоло ки ман адади санавоти ҳичрӣ ҳазору (ду) сад ҳафтод (мутобиқ ба 1853 м. – М. М.) аст, девони Фарруҳӣ дар Бухоро қалилӯвҷуд аст, балки нопайдо ва мафқуд [29, 238].

Аз таъкиранивисон танҳо Ҳидоят ба миқдори байтҳои Фарруҳӣ ишора намудааст. Ӯ девони шоирро дорои зиёда аз 10 ҳазор байт шуморида, аз ин миқдор дар таъкирааш 1395 байтро ҳамчун намуна дарҷ мекунад. Аз муҳаққиқони ҳозира шумораи байтҳои ашъори Фарруҳиро Саид Нафисӣ қариб 10 ҳазор, Ризозода Шафак, Ҳушанги Муставфӣ ва Ҳусайн Фаривар бештар аз 9 ҳазор, Бадеуззамон Фурӯзонфар, Забеҳулло Сафо, Ғуломхусайни Юсуфӣ дар ҳудуди 9 ҳазор доништаанд. Аммо мутаассифона ҳеҷ яке аз маълумоти овардаи муаллифони мазкур аниқу саҳеҳ нест.

Нусхаҳои хаттии мавҷудаи девони Фарруҳӣ чандон зиёд нестанд ва санаи китобати онҳо бештар ба асрҳои XVIII – XIX тааллуқ дорад. Агар ба гуфтаи Муҳаммад Дабири Сиёқӣ назар афканем, маълум мегардад, ки қадимтарин нусхаи мавҷудаи девони Фарруҳӣ нусхаест, ки соли 1067 ҳ. (1656 м.) аз тарафи Тақиуддин Муҳаммади Ҳусайнӣ китобат шудааст, мебошад.

Ҳамин тавр, ҳоло ба мо мавҷуд будани 17 дастнависи девони Фарруҳӣ дар Эрон маълум аст.

Дар Аврупо низ як нусхаи хаттии девони Фарруҳӣ таҳти рақами 1841 дар китобхонаи Индия Офис, ду нусха зери рақамҳои 2945 ва 2946 дар музеи Британия, як нусха дар китобхонаи салтанатии собиқӣ Берлин таҳти рақами 3755 маҳфузанд. Нусхаҳои мукаммали девони Фарруҳӣ дар китобхонаҳои СССР ба назар нарасидаанд, вале намунаҳои зиёди ашъори шоир дар маҷмӯаю баёзҳо ва ҷунгу сафинаҳои гуногун сабт гардидаанд. Аз ҷумла дар “Ҷунги ашъои мутафарриқа”, ки таҳти рақами Д – 10 дар китобхонаи шӯъбаи Ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР маҳфуз аст, 197 байт ашъори Фарруҳӣ, ки бештар аз тағаззулот иборат аст, дарҷ гардидааст. Аз дастнависҳои китобхонаи Университети давлатии Ленинград ба номи А. А. Жданов дар нусхаи хаттии рақами 941 – 940 байт ва дар нусхаи рақами 1003 – 375 байти Фарруҳӣ ҷой гирифтааст. Ҳамаи ин шеърҳо дар девони ҷопии Фарруҳӣ мавҷуданд, аммо дар матни ин нусхаҳо ва матни девони ҷопӣ тафовути зиёде ба назар мерасад [15, 154].

Дар шуъбаи дастхатҳои китобхонаи давлатии оммавии шаҳри Ленинград ба номи М. Е. Салтиков – Шедрин дастнависи зерӣ рақами 322 махфуз аст, ки дар феҳристи Дорн бо унвони “Маҷмӯаи шуаро” сабт шудааст. Ин маҷмӯа аз ашъори шоирони асрҳои X – XIV тоҷику форс таркиб ёфта, аз ҷумла 294 байти Фаррухиро низ дар бар мегирад. Бояд қайд намуд, ки дар зимни намунаҳои ашъори Фаррухӣ қасидае бо матлаи

Чун ғиревон шудам ба сӯи висок,

Ба висол ихтиёр карда фирок... [38, 315].

Чой гирифтааст, ки аз 40 байт иборат буда, ин қасида дар ягон девони чопӣ ва хаттии ба мо маълуми Фаррухӣ ба назар намерасад.

Чанде аз намунаҳои дигари ашъори Фаррухӣ дар се нусхаи хаттии китобхонаи Институти шарқшиносии АФ Ӯзбекистон низ ба назар мерасад.

Дар дастнависи рақами 160, ки шарҳи мухтасари аҳвол ва намунаи ашъори 8 суҳанвари номи асрҳои X – XII – ро дар бар мегирад, 575 байти Фаррухӣ низ чойгир шудааст. Номи маҷмӯа дар феҳристи мазкур “Девон” сабт шудааст. Котиби ин нусха Мирсафиulloҳи Бухорӣ дар арақаи 69-а номи онро “Явоқит – ул – ашъор мин ҷавосит – ил – ахбор” қайд кардааст. Соли китобати ин нусха 1269 ҳ. (1853 м.) буда, дар он асосан тағаззулоти шоир ва 4 рӯбоии ӯ, ки дар девонҳои чопӣ ҳам мавҷуданд, чой гирифтааст.

Ҳамин тавр миқдори абёти тозаи мансуб ба Фаррухӣ, ки дар дастнависҳои дастраси мо аз китобхонаҳои мамлакат дида шуд, ба 53 байт мерасад.

Баррасии сабки ашъори Фаррухӣ Систонӣ

Мафҳуми сабк, услуб – пайдоиш, ташаккул ва таҳаввули он дар миқёси ҷаҳон аз ҷумла, Аврупо дар оғоз ба маънои “қалами махсус” истифода мешавад. Сабк аз лиҳози маънӣ бо “стил” – и аврупоӣён ҳаммаъно аст. Стил аз калимаи юнонии “stilus” гирифта шуда, ба маънои олотест, ки ба воситаи он ҳарфхоро ба рӯи тахта нақш мекунад. Сипас маънои васеътареро ба монанди ҳусни хати касе нишонаҳои махсуси навъҳои гуногуни навиштаҷот, услуби осор, солномаҳо, мактубҳо ва минбаъд чун тарзи баёни адибе ё гурӯҳи адибон зухур кардааст.

Умуман, сабк равиши махсуси баён аст. Яъне гӯянда ба чӣ наҳви хос ва мушаххасе матлаби худро эрод кардааст ва ҷиҳати дарки ин наҳваи баён бояд ба интиҳоби луғат, шакли ҷумлаҳо, истилоҳот, санъатҳои бадеӣ ва арӯзу қофияи гӯянда диққат дода шавад.

Дар мавриди шеъри Фаррухӣ метавон гуфт, ки забон ва услуби ӯ ба сабаби дигар низ бештар ҷалби таваҷҷӯҳ мекунад, зеро ҷунон ки пеш аз ин гуфта шудааст, агар рӯзе Фаррухӣ тағаззулот ва мадоиҳи худро дар ситоиши Маҳмуд ва дигар мамдӯхон барои ҷалби иноят ва салоти эшон месурӯд ва ғолибан зебӣ ва ҳолати даруниро дар назар надошт, ин ки аз он аҳди қарнҳои гузашта ва ҳама чиз дигаргун гашта ва кайфияти он мадоиҳ ва тағаззулот маълум шудааст. Ҳангоми мутолиаи ин гуна ашъор Фаррухӣ беш аз он ки ба мақсуди вай аз ин ситоишҳо биандешем, ба зебоии шеърӣ, тароват, равонӣ ва устувории калом ва қудрати таъбири ӯ таваҷҷӯҳ мекунем, ки номи шоир ва шеърашро дар сафҳаи рӯзгор пайдор кардааст.

Адибони нимаи аввали асри XI – Унсурӣ, Манучеҳрӣ ва Фаррухӣ на танҳо дар қасидаҳои мадҳияи худ аз услуби эҷодии Рӯдакӣ таъсир гирифтаанд, инчунин ба равияи адабии ӯ шиносӣ хеле хуб доштаанд. Дар эҷодиёти шоирони ин давра ба шеърҳои ҷудогона дучор омадан мумкин аст, ки тартиби қофиябандӣ, сохту хусусият ва тарзи нигоришашон баъзе шеърҳои Рӯдакиро ба хотир меоранд. Масалан Фаррухӣ дар муқаддимаи як қасидааш овардааст:

Чу зар шуданд равон. Аз чӣ? Аз ниҳеби хазон,

Ба кина гашт хазон. Бо кӣ? Бо сипоҳи равон...

Газанда гашт. Чӣ чиз? Об. Чун чӣ? Чун кайдум,

Халанда гашт ҳаме бод. Чун чӣ? Чун пайкон.

Бирехт. Чӣ? Гули сурӣ. Чӣ рехт? Барг. Ҷаро?

Зи ҳаҷри лола. Кучо рафт лола? Шуд пинҳон! [1, 26].

Тарзи баён ва тасвири Фаррухӣ аз бисёр ҷиҳат ба Рӯдакӣ монандӣ дорад. Шеъри Фаррухӣ на танҳо аз ҷиҳати шакл, инчунин усули фикргузорӣ монандӣ дорад. Санъати саволу ҷавоб дар ин

шеърҳо бо устокорӣ истифода шудааст. Шоирони нимаи аввали асри XI ба ҳама анвои шеъри Рӯдакӣ пайравӣ кардаанд ва дар ин роҳ муваффақияти зиёде ба даст овардаанд.

Хусусияти асосии забони ашъори Фаррухӣ содагист. Содагии ашъори Фаррухӣ пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки забону услуби ӯ бо мазмуну маъниҳои ашъораш вобастагии зич дорад. Мазмуну маъниҳои ашъори Фаррухӣ хеле табиӣ буда, содагӣ ҳам дар мазмунҳои ишқӣ, ҳам дар тасвири табиату тавсифи маю майгусорӣ ва ҳатто дар мадҳ мушоҳида мешаванд. Ҳамин содагии мазмуну матлаби ашъори шоир шаклу воситаҳои ифодаи муносиб, тарзи баёни сода ва умуман, сабки “саҳли мумтанеъ” – ро тақозо намудааст.

Услуби саҳли мумтанеи Фаррухӣ ва умуман, содагии ашъори ӯро бидуни ба назар гирифтани хусусиятҳои забони шеърҳои шоир ба таври пурра тасаввур кардан душвор аст. Зеро чунон ки М. Горкий таъкид кардааст: “забон нахустин унсур”, “аслиҳаи асосӣ” ва “материали адабиёт” мебошад [14, 7].

Фаррухӣ дар истифодаи зарбулмасалу мақолҳои халқӣ маҳорати зиёде дорад. Унсурҳои забони гуфтугӯӣ дар ашъори Фаррухӣ Систонӣ хеле зиёд мушоҳида мешавад. Масалан дар байти зерини яке аз тағаззулҳои шоир феъли “тавонад” дар шакли гуфтугӯиаш истифода шудааст:

Ў сухан гуфт натонад, чӣ гунаҳ тонад кард,
Гунаҳ он чашми сияҳ дораду он зулфи кӯтоҳ [38, 360].

Дар ашъори Фаррухӣ баъзан тарзи махсуси истеъмоли калимаву ибораҳо, ки дар шеърҳои дигар шоирон камтар ба назар мерасад, мушоҳида мешавад. Дар шеърҳои шоир ибораҳои тақрорӣ, чунон ки дар байти зерин дида мешавад, хеле зиёданд:

Пурдили пурдил, валекин меҳрубони меҳрубон,
Қодири қодир, валекин бурдбори бурдбор [38, 108].

Дар забоне, ки Фаррухӣ бад – он шеър месуруд муфрадот ва таркиботи арабӣ зиёд роҳ надошт ва ғолибан ҳамон алфозе, ки дар муҳовара миёни мардум роиҷ буд дар осори манзум ва мансури ин аҳд дида мешуд. Магар дар шеъри касе монанди Манучехрӣ, ки аз одоби арабӣ бештар мутаассир буд ва дар суханони ӯ изҳори фазле аз рӯи амд – ки шояд ба манзури ҷавоб додан ба ҳодисон ва дифоъ аз ҷавонии хештан сурат гирифтааст, ба назар мерасад. Албатта ин нуктаро ҳам бояд ба ёд дошт, ки маъмулан шоир барои танзими вазн ва қофия ба калимоти гуногун ва мутародифот ва амсоли инҳо ниёзманд аст ва ҳамин ҳолат сабаби истифодаи бештари вай аз ин гуна калимот мешавад. Чунон ки баид нест аз калимоти арабӣ барои такмили вазн ва қофия дар шеър гуяндагони он аср омада ва пас аз он дар шеър ва наср ва низ дар гуфтугӯӣ рӯзонаи мардум ба қор рафта бошад. Бо он ки дар аҳди Фаррухӣ теъдоди калимоти арабӣ дар забони форсӣ андак – андак рӯ ба афзоиш аст. Ҳанӯз ба дараҷае нарасидааст, ки сухан аз содагии табиӣ худ берун омада ва ба тақлиф ва сангинӣ ва душворӣ майл карда бошад. Забони Фаррухӣ аз лиҳози таркибот ва муфрадот бисёр содаву равшан ва табиӣ ва наздик ба лаҳви муҳовара аст. Мақсуд на он аст, ки ҳама алфози ӯро мардум дар муқоламоти худ айнан ба қор мебардаанд. Чунин чизеро набояд интизор дошт, зеро аз забони шеър баҳусус, ҳар қадар мазоминаш латифтар бошад, ихтисосоте дорад, ки мӯҷиби тафовути он бо забони гуфтор аст. Аммо аз назари кулӣ метавон гуфт, ки шеъри ӯ ба содагӣ лаҳҷаи муҳотаб аст ва муфрадот ва таркибот ва низ таъбироти шеъриро чунон бо яқдигар ҳамоҳанг карда, ки ҳама муттаносиб ва маънус ва матбуъ менамоянд.

Гӯҳ дар шеъри Фаррухӣ ба воситаи зарурат вазн ва қофия ё риояти нукоти дигар баъзе калимот ё таркиботи арабӣ, ки нисбат ба дигар аҷзoi содаи каломӣ ӯ маҳҷур ва сангинтар аст, дида мешавад. Масалан дар абёти зерин намунаҳое аз ин гуна марворидро метавон ёфт:

Дар мадҳи Ҳоҷа Ҳусайн ибни Алӣ:
Касе, ки бошад маҳхули ному хомили зикр,
Ба зикри ӯ шуд андар ҷаҳон ҳама мазкур [38, 541].

Дар мадҳи Султон Муҳаммад ибни Султон Маҳмуд:
Ҳамеша одати ӯро ба некӯисту лувуъ,
Чунон ки ҳиммати ӯро ба бартарӣ оҳанг [38, 541].

Дар мадҳи Яминуддавла:

Эй бурун оварда андар кишвари Ҳиндустон,

Пили ҷангӣ аз ҳисору карки пилафкан зи ғил [38, 541].

Аз рӯзгорони қадим соҳибназарон ва суҳансанҷон шеърӣ Фарруҳиро ба сифати саҳли мумтанеъ ёд карда ва ин имтиёзи суҳани ӯ, ки дар айнаи саломат ва фасоҳат осон ва саҳл аст, назари ононро ба худ ҷалб намудааст.

Хулоса

Фарруҳии Систонӣ аз ҷумлаи он шоиронест, ки дар адабиёти замони худ мавқеи баланде пайдо намуда, таъсири худро ба назми асрҳои баъдина низ гузоштааст. Фарруҳӣ дар инкишофи сабки хуросонӣ дар нимаи аввали асри XI саҳми зиёде гузошта, муҳимтарин хусусиятҳои услуби эҷодии шоирони давраи Сомониён ва Рӯдакиро аз қабилӣ содагиву равонӣ, оҳангнокиву мусикавият, халқияти забон, таносубу ҳамоҳангии шаклу мундариҷа ва амсоли инҳо ривоч додааст. Аз ҳамин нуқтаи назар беҳуда нест, ки Фарруҳиро “Рӯдакии сонӣ” номидаанд.

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи ашъори Фарруҳӣ он аст, ки эҳсоси андешаҳои шоир ба воқеияти модӣ ва зиндагии онрӯза асос ёфта, ҳам дар тасвири табиат, ҳам дар васфи маъшуку тараннуми ишқу ошиқӣ ва маю майгусорӣ ин хусусият равшан мушоҳида мешавад. Ашъори Фарруҳӣ бо ҳамин хусусияташ аз сурудаҳои шоирони асрҳои баъдина, махсусан, шоирони мутасаввиף тафовути кулӣ дорад ва дар онҳо эҳсоси андешаҳои ошиқонаи шоир хеле содаву самимӣ ифода гардида, ба муносибатҳои реалӣ бо маъшукони воқеиву заминӣ вобастаанд.

Ашъори Фарруҳии Систонӣ, ки бо рӯҳияи неқбиниву ҳаётдӯстӣ саршор буда, аз оҳангҳои тасаввуфӣ тамоман холист. Имрӯз эҷодиёти Фарруҳии Систонӣ аз он ҷиҳат ҳам мароқовар аст, ки манзараи ҳаёти дарбор ва воқеаҳои таърихӣ замони худро хеле моҳирона инъикос менамояд. Аз рӯи тасвирҳои кардаи шоир метавон доир ба ҳодисаи воқеаҳои таърихӣ, тарзи ҳукмрониву маишати ашроф, муносибатҳои сиёсӣ мазҳабӣ ва амсоли инҳо маълумоти зиёде ба даст овард.

Лозим ба ёдоварист, ки симои эҷодӣ ва маҳорату қудрати суҳанвари Фарруҳиро пеш аз ҳама тағаззулоти ӯ таҷассум менамояд. Бо вучуди ин тағаззулоти шоир бо ҳама содагиву латофати мазмун, нармиву фасоҳати баён аз лиҳози мазмуну мавзӯ на он қадар васеъ аст. Фарруҳӣ бо таъсири муҳити дарбор ва маҳдудиятҳои ғоявӣ таърихӣ натавонистааст, ки ба муҳимтарин масоили ҳақиқати замон ва ҳақиқати зиндагӣ даҳлат намояд. Яъне аз ҳамаи инҳо чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки Фарруҳӣ соҳиби истеъдоди бисёр ҳам бузург буд. Агар Фарруҳӣ дар шароити дигаре умр ба сар мебард, ӯ метавонист адабиёти ҷаҳонро бо асарҳои ҷовидонии худ бой гардонад.

Адабиёт

1. А. Абдуллоев “Адабиёти форсу тоҷик дар нимаи аввали асри XI”, Душанбе, Дониш, 1979.
2. А. Афсаҳзод “Фарруҳии Систонӣ”, газетаи “Комсомоли Тоҷикистон”, 10 февралӣ 1963.
3. Абдулфазли Байҳақӣ “Таърихи Байҳақӣ”, бо эҳтимоми доктор Ғанӣ ва доктор Файёз.
4. Абдулҳусайни Зарринқуб “Бо қорвони ҳулла”, Техрон, 1343.
5. Асқадӣ “Девон”, бо эҳтимоми Тоҳирии Шаҳоб, муқаддимаи Саид Нафисӣ, Техрон, 1348.
6. Аҳмад Гулҷини Маонӣ “Феҳристи қутуби хатти китобхонаи Остинии Қудси Разаӣ”, Машҳад ҷ.1, 477 – 481.
7. Аҳмади Оташ “Фарруҳӣ чӣ замоне ба Ҷағониён рафт? ”. Маҷаллаи донишдадаи адабиёти Техрон, 1339, № 2.
8. “Ахтарони адаб”, таҳияи Мирзо Муллоаҳмадов ва М. Шарифова, Душанбе, Адиб, 2011.
9. “Ашъори баргузидаи Фарруҳии Систонӣ”, бо эҳтимоми Рашиди Ёсимӣ. Техрон, 1319.
10. Ғуломҳусайни Юсуфӣ “Фарруҳии Систонӣ . Баҳсе дар шарҳи аҳвол ва рӯзгор ва шеърӣ ӯ”, Машҳад, 1341.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Таваккалов Ҳофизҷон Исмандҷонович** - Магистранти соли дуюми Институти забон ва адабиёт ба номи А. Рӯдакӣ, Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, шӯбаи адабиёти классик, ихтисоси забон ва адабиёти тоҷик. МТХ литсейи “Раҳнамо”

Сведения об авторе: **Таваккалов Хофизджон Исмонджонович** - Магистрант второго года обучения Института языка и литературы имени А. Рудаки Академии наук Республики Таджикистан, отдел классической литературы, специальность — таджикский язык и литература. ЧОУ лицей “Рахнамо”

Information about the author: **Tavakkalov Khofizjon Ismondjonovich** - Second-year master's student at the A. Rudaki Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of the Republic of Tajikistan, department of classical literature, specialty — Tajik language and literature. PS “Rahnamo” Lyceum

ТАРАННУМИ ИСТИҚЛОЛИЯТ ДАР АШЎОРИ С. АЙЮБӢ

Ҳафизов Т. С.

Донишгоҳи байналмиллаи забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улугзода

Мақолаи мазкур ба таҷассум ва тараннуми мавзӯи Истиқлолият дар ашъори шоири маъруф Сайф Раҳимзоди Аюбӣ бахшида шудааст. Дар он гуфта мешавад, ки пас аз ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ шеърӣ тоҷик ба марҳилаи тозае ворид гашта, масъалаҳои худшиносӣ, ватандӯстӣ ва кадршиносии арзишҳои миллӣ мавқеи хос пайдо кардаанд. Муаллиф таъкид мекунад, ки С. Аюбӣ бо истифодаи забони шевою фасеҳ, таъбиру ибораҳои пурмазмун ва ифодаи баланди фалсафӣ, тавонистааст рӯҳу афкори миллатро дар замони соҳибистиқлолӣ инъикос намояд. Ашъори ӯ реша дар анъанаҳои ғании адабиёти классикии форсу тоҷик ва фарҳанги мардумӣ дошта, ифодагари муҳаббати беандоза ба Ватан ва истиқлолият мебошад.

Калидвожаҳо: *Истиқлолият, С. Аюбӣ, ашъори ватандӯстона, худшиносии миллӣ, забони шеърӣ, анъанаҳои адабӣ, муҳаббат ба Ватан, тарғиби арзишҳо, адабиёти муосир.*

ВОСПЕВАНИЕ НЕЗАВИСИМОСТИ В ПОЭЗИИ С. АЙЮБИ

Данная статья посвящена отражению и воспеванию темы независимости в поэзии известного поэта Сайфармухаммада Айюби. В ней говорится, что после обретения государственной независимости таджикская поэзия вступила в новый этап, где особое место заняли вопросы самосознания, патриотизма и ценности национальных традиций. Автор подчеркивает, что С. Айюби с помощью яркого и выразительного языка, содержательных образов и высокого философского стиля смог передать дух и мысли народа в эпоху независимости. Его поэзия уходит корнями в богатые традиции классической персидско-таджикской литературы и народной культуры, выражая глубокую любовь к Родине и независимости.

Ключевые слова: *независимость, С. Айюби, патриотическая поэзия, национальное самосознание, язык поэзии, литературные традиции, любовь к Родине, продвижение ценностей, современная литература.*

THE CELEBRATION OF INDEPENDENCE IN
THE POETRY OF S. AYUBI

This article is dedicated to the reflection and glorification of the theme of independence in the poetry of the renowned poet Saif Rahimzoda Ayubi. It highlights that after gaining national independence, Tajik poetry entered a new phase where themes of national identity, patriotism, and appreciation of cultural values became central. The author emphasizes that S. Ayubi, through eloquent and expressive language, rich imagery, and profound philosophical insights, has successfully captured the spirit and thoughts of the nation in the era of independence. His poetry is deeply rooted in the rich traditions of classical Persian-Tajik literature and folk culture, expressing profound love for the homeland and independence.

Keywords: *Independence, S. Ayubi, patriotic poetry, national identity, poetic language, literary traditions, love for the homeland, promotion of values, modern literature.*

Мукаддима

Баъд аз истиқлолият ба даст овардани Ҷумҳурии Тоҷикистон шеърӣ тоҷик низ бо маҷрои нав ҷараён гирифт. Ин раванди худшиносию ҳудогоҳӣ ба адибон рӯҳи баланду таъби тоза бахшид. Дар ин давра шоирон ба баёни дилхоҳи худ озодона рӯ оварда, мувофиқи салоҳдид ба масъалаҳои мубрами рӯз даст мезананд. Ҳарчанд ашъори давраи аввали соҳибистиқлолии Тоҷикистонро, вобаста ба вазъияти сиёсии давр, рӯҳи дардолуду шикваомез ташкил намояд, баъдан доираи мавзӯоти шеърӣ тоҷик басо фарох гардида, тараннуми озодию ободӣ, кадр намудани истиқлолияти воқеӣ ва тағриби урфу одат, расму оин ва анъанаҳои қадимаи аҷдодӣ рушду нумӯ кард.

Тараннуми мавзуи истиқлолият дар ашъори С. Айюбӣ мавқеи барҷастаеро ишғол намуда, андешаю афкор ва тарзи ифодаи шоирона, маънии латиф ва маърифати баланди фалсафии таҳлили воқеъот чунин шеърҳои ўро дилрасу хонданбоб гардониданд. Шоир тавассути қиёс дирӯзу имрӯзи халқро ҳамчун як фарди дардошнои миллат тасвир намуда, дар ин ҳолатҳо тарзи иншоияш боз ҳам самимӣ ва услуби баёнаш салису гуворо мегардад. Чунин ашъори ватандӯстона ва истиқлолхоҳонаи адиб аз манобеи фаровони адабиёти классикии форсу тоҷик, эҷодиёти гаронбаҳои даҳонии халқ, адабиёти рус ва саромандони адабиёти муосири тоҷик сарчашма гирифтааст.

Чунон ки суханшиноси эронӣ А. Шеърдӯст ишора месозад: ”Аз ҷиҳати мавзӯ ва муҳтаво шеъри тоҷикии даврони баъд аз Истиқлол бисёр мутанаввӣ аст. Шоирони тоҷик имрӯз дар мазомини иҷтимоӣ, сиёсӣ, фалсафӣ, ошӣқӣ, ирфонӣ, ахлоқӣ ва панду ҳикмат ҳамчунон ба сурудан машғуланд. Аз он ҷо ки Тоҷикистон тоза ба истиқлол расида ва чанд сол [1991-1997м.] ранҷи ҷанги ҳонагӣ ва бародаркуширо дидааст, мавзуи Ватан, миллат, худшиносии иҷтимоиву маънавӣ ва ҳудодоҳии миллии ҳанӯз аз мавзӯҳои асосии шеъри тоҷикӣ аст [11, 261].

Дар эҷодиёти С. Айюбӣ ситоиши Истиқлолият ва ҳиссу ҳавои ҳудодоҳӣ ҳанӯз аз солҳои охири мавҷудияти ҶТҶИШ Шӯравӣ ибтидо гирифта, ин мазмун дар ашъору драмаҳо ва мақолаҳои публицистияш ҷойгоҳи муносиб доштаанд. Баъдан, ин падида, дар шеъри ӯ бо тағйирёбии сохти сиёсии ҷамъият инкишофу ривочи тоза касб намуда, бо тасвирҳои рангини табиӣ ҳудодод моҳияти истиқлолро равшантару муқтадиртар инъикос намудааст:

Қавитар нест паймоне зи паймоне, ки мо кардем,
Баробар нест давронҳо ба давроне, ки мо кардем.
Намоён аст он кори намоёне, ки мо кардем,
Ватанро гулшани бахти шукуфоне, ки мо кардем,
Накарда ҳеҷ қарну қавмҳо оне, ки мо кардем[5, 71].

Шеъри боло ”Сипар” ном дошта, дар шакли муҳаммас ва баҳри ҳазачи мусаммани солим навишта шуда, аз бурдборию сарбаландиҳо ва дастовардҳои муҳиму назарраси меҳнаткашон ҳикоят мекунад.

Ашъори ба мавзуи истиқлолият бахшидаи С. Айюбиро метавон ба чанд қисмат гурӯҳбандӣ намуд: а) шеърҳои, ки бевосита дар онҳо тараннуми Тоҷикистон ба маънои васеи Ватан ситоиш гардидааст. Ба ин гурӯҳ шеърҳои ”Мо ҷавонони Тоҷикистонем”, ”Зиҳӣ, Тоҷикистон”, ”Суруди Тоҷикистон”, ”Тоҷикистон--Ватан”, ”Тоҷикистон”, ”Тоҷик ватан дорад”, ”Офтоби бахт” ва амсоли инҳоро ворид намудан мумкин аст. Дар чунин шеърҳо тасвиркориву маъниофаринии адиб ба таври умумӣ сурат гирифта, баъди замони ноорому ғарбпазӯву ғарбдор ба сатҳи маърифати баланд ва ҳамсадоиву ҳамдилӣ расидани миллатро дар бар мегирад:

Ҳар ки аз хоки туву Замзами туст,
Ҳар кучое ҳаст, умре дар ғами туст.
Номи ту баъди Худо вирди забони мост,
Ҷисми мо дар ҳар қанору дар ту ҷони мост [5, 19].

б) Шеърҳои, ки бевосита ба ободию тараққӣ ва шукуфои шаҳри Душанбе бахшида шудаанд. Чунин шеърҳо, аз қабилӣ ”Суруди Душанбе”, ”Душанбе”, ”Эй Душанбе”, ”Оби Душанбе”, ”Даргоҳи Душанбе”, ”Меҳномаи Душанбе”, ”Душанбе-шаҳри сулҳ” ва ғайра симои тозабунёди пойтахти мамлакатамонро дар солҳои соҳибистиқлолии мамлакат инъикос намуда, бо тасвири ҳолату вазъияти мушаххас ва истеҳкоми сухану ҳунари воло хонандаро дар рӯҳияи озодандешию истиқлолхоҳӣ тарбия месозанд:

Эй Душанбе, эй гулафшон аз гули наззораҳо,
Лолаҳоят беҳазон аз лолаи руҳсораҳо.
Эй руҳе, ки нур меборад зи ту ишқи ҳаёт,
Эй саре, ки дар ту бошад беҳтарин ангораҳо [5, 8].

Адиб дар силсилаи шеърҳои ба пойтахти мамлакатамон шаҳри Душанбе бахшидаи худ аз тараққии рӯзафзунӣ ин шаҳри зебоманзар рӯҳу илҳомӣ тоза гирифта, ҷилои ҳусн, шукӯҳ ва сарфарозиҳои биноҳои навбунёди пойтахтро нишон ва рамзи ободию истиқлолият мешуморад. Дар тасаввури шоир Душанбе ҳонаи умеди тамоми тоҷикони ҷаҳон буда, ҳар як шаҳрванди

кишвар дар ин маъвои бихиштосо покизагии забони ноби тоҷикӣ, таҳкими урфу одат ва анъанаҳои дерини ниёгон, асолати таърихи абадзиндадои маърифати баланди тоҷиконаро дарёфт месозанд:

Дар рӯи ҷаҳон зи обрӯ кам нашавад,
Он рӯй, ки шодоби Душанбе бошад...
Фарзанди ҷаҳонгарди Душанбе ҳама ҷо,
Рӯ ҷониби меҳроби Душанбе бошад [5, 9].

Дар хусуси озолии андеша ва ибрази марому ормонҳои адиб дар замони истиқлолият профессор Х. Шарифов чунин ибрази ақида намудааст: “Инак, он чи истиқлолият дар назари аввал дод, озолии офаридани рози худ ва мақсаду ормонҳои худро гуфтан ва муносиби онҳо интихоб кардани мавзӯ ва воситаҳои бадеӣ (хунарӣ) мебошад. Ҳамин озолии андеша аст, ки ба мо чизе тоза дар диду дарёфти зиндагӣ, ҷунбишу таппиши қалбу набзи одамон дар соири хунари суҳанварӣ мерасонад” [10, 204].

в) Шеърҳои, ки ба мавзӯи ваҳдат ва якдилии мардуми Тоҷикистон бахшида шудаанд. Инҳо шеърҳои “Агар мо ҳамнафас гардем”, “Ваҳдатнамо”, “Суруди дӯстӣ”, “Даъват”, “Арсаи ваҳдат”, “Тоҷи ман”, “Таронаи раҳнамо”, “Мо зодаи бихиштем” буда, хонандаро аз нотифоқию ҳамдигарнофаҳмиҳои солҳои аввали истиқлолият ёдрас кардаву хушдор дода, онҳоро ба якдилию ҳаммаслакӣ, ҳамдигарфаҳмию яктанӣ даъват месозанд. Ин шеърҳо қудрату тавоноии ҳамидае дошта, бо ҳикмату аслият ва шевоии забон матлаби адибро зоҳир месозанд:

Ин Ватан арсаи ваҳдату муроди мост,
Зарраи хоки ӯ гармии ниҳоди мост.
Дар бараш бо ҳама халқҳо бародарем,
То абад бовафо зиндагӣ ба сар барем.
Шукри ин диёри бостон кунем,
Шукри хоку оби дони он кунем [5, 59].

г) Шеърҳои, ки ба муносибати иншоотҳои азими солҳои истиқлолият ва ҷашну маросимҳои ин давра бахшида шудаанд. Ба гурӯҳи зерин “Ҳисори сабз”, “Боғи олам”, “Суруди нақбканон”, “Роғун”, “Дар ситони забон”, “Ғазали об”, “Қасидаи об”, “Сарқонун” ва амсоли инҳоро ворид намудан мумкин аст, ки онҳо хушоянгу зебо ва равону хотирнишин буда, хусусияти омӯзандагӣ ва ҳидоятгарӣ доранд. Рӯҳи публицистӣ ва таҳайюлотии наҷиб ва услуби ҳоси эҷодӣ ин шеърҳоро қавитар гардониданд:

Роҳҳо беҳтарин сарвати кишваранд!
Роҳҳо риштаи ваҳдати кишваранд!
Роҳҳо панҷаи давлати кишваранд!
Роҳҳо ҳастии миллати кишваранд!
Санг меқанем,
Нақб мезанем,
Кӯҳ мебарем,
Роҳ мебарем! [5, 228]

Методҳо ва маводҳо

Сафармуҳаммад Айюбӣ ҳар як шеъри ба мавзӯи истиқлолият бахшидаро бо нигоҳи ҷӯянда, назари бориқбин ва дарки амиқи воқеот ба риштаи тасвир кашида, бо истифода аз воситаҳои гуногуни тасвир мазмуну муҳтавои онро пурра мекунад. Таҳқиқ ва пажӯҳиши ин мавзӯ дар осори адиб нишон дод, ки ӯ муносибат ва хилқату табии инсонро бо масъалаҳои иҷтимоӣ, маърифатӣ ва фалсафии ҷомеа дар ҳамбастагӣ ва такомул тасвир кардааст.

Дар чунин шеърҳо маъноӣ пухтаву рехтаи шоирона ҳусни баёнро зинат дода, таносуби калом ва рангорангии тасвир муҳтавои нигоришро боз ҳам меафзояд:

Чӣ лона мекуни аз хору хас, аё булбул,
Зи нур бофта кун ошёнаи Роғун.
Биё, ки хур зи ҳар зарра нур меҳезад,
Пур аз малоика гардид хонаи Роғун [5, 255].

Як зумра шеърхое, ки дар ситоиши оби мусаффо, пок ва равонбахши ошомидани Тоҷикистон эҷод шудаанд, аз сиёсати имрӯзаи пешгирифтаи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба истифодаи босамари оби ошомиданӣ ва донишмандони кадрӣ он сарчашма гирифта, ба захираи пуртавони обҳои диёрамон ишорат мекунад. Воқеан, об муъҷизаест, ки бе мавҷудияти он ободию сарсабзӣ ва шукуфой буда наметавонад. Мардуми сарбаланди Тоҷикистон бо он ифтихор мекунанд, ки диёри онҳо маъвои обҳои фаровон ва захираҳои оби пурарзиш мебошад. Ин гавҳару ҷавоҳироти асили табиӣ меҳан, чунон ки аз ашъори шоир бармеояд, моро ҳамеша сарсабзу хушрам ва беҳазон нигоҳ медорад:

Ин даҳр саропо ҳама дарёи ҳаёл аст,
Олам тану дарё дилу ангораи обем.
Ҳар қатраи дарёи равон аст муқаддас,
Мо сачдагари маъбади сайёраи обем [5, 25]

Шеърҳои ба мавзӯи истиқлолият бахшидаи С. Айюбӣ тараннумгари зебоиҳои диёр, наҷобати одамони покниҳоди ин маъво ва табиати нотақрори он буда, дар онҳо мақсаду армонҳои миллати тоҷик баҳри ба даст овардани ин муқаддасот тасвир гардидаанд. Шоир баракати истиқлолиятро дар ҳар як вачаб хоки пурфайз, дар ҳар кафи оби ҷонбахш ва дар ҳар барги сабзи ҷаманистони диёраш эҳсос намуда, ин Ватанро ҳамчун меҳани мардони сарбаланду бузург ва сарзамини фарҳангпарвару шоирхез гиromӣ медорад:

Тоҷикистон, кишвари фарҳанги ваҳдат,
Додай эҷоз бар оҳанги ваҳдат.
Дар ливоят ранги сурх асту сапеду сабз,
Худ дирафши оламӣ бо ранги ваҳдат.
Дар ту наздикему бо ту қавми Сомонем,
Дар ту тоҷикему бо ту Тоҷикистонем [5, 252].

Таровиши сухани ноб аз килки адиб боиси эҷоди шеърхое гардидидааст, ки истиқлолиятро ҳамчун марҷону гавҳар аз кулли дороиҳои молӣ афзалтар доништа, ҳар қадами ба пеш ниҳодаи миллатро дастовардҳои тозаии истиқлол меҳисобад. Нузҳату ҷалоли истиқлол ба дастархони миллат файзҳо оварда, манзараи ҳусни он офтоби саодатро болои сари ҷомеа нурафшон намудаанд. Аз қудуми мубораки истиқлол кӯчаҳои танги ҳаёти мардум ба шохроҳи муҳаббатӣ дарёдилиҳо ва барору комёбиҳо мубаддал гардид:

Шуд мубарро савти ною чанги истиқлол,
Лаззати ишқ аст дар оҳанги истиқлол.
Реги истиқлол тобад беҳтар аз марҷон,
Баркаши кӯҳ аст дар посанги истиқлол [5, 3].

Шоир бо истифода аз калимаҳои **рег, марҷон, кӯҳ** кадрӯ қимати истиқлоли кишварро ба сокинони мамлакат таъкид намудааст. Агар реги истиқлол қимати марҷонро дошта бошад, пас вазни он ба кӯҳ баробар аст. Чунин тасвирҳои тоза ба муҳтавои шеър таъсири ҷиддӣ расонид метавонад.

Хулоса

Онгуна ки замони истиқлол барои адибон истиқлолияти эҷодии мусоид фароҳам овард, С. Айюбӣ низ бо озодии назару андеша ва интиҳоби мавзӯҳои мувофиқ худро ҳамчун як фарди бедордилу ҷўянда нишон дод, ганҷи бебаҳо--истіқлолиятро бо тамоми ҳастӣ васф намуда, моҳияти баланди маънавию ҳаётии онро дар қалбу равони хонанда ҷой дода тавонист.

Сафармуҳаммад Айюбӣ чун шоири воломақоми ҳамқадами замон ба муҳимтарин мавзӯҳои зиндагии сокинони Тоҷикистон ва хориҷи мамлакат даст зада, хонандаи тоҷикро, дар баробари ғизои маънавӣ ва эстетикӣ бахшидан, ба хушёрӣ, зиракӣ, ҳештаншиносӣ, ватандӯстӣ, ҳалолкорӣ ва мубориза бурдан бар зидди қувваҳои бадӣ ҳидоят менамояд.

Муқарриз:

Китобнома:

1. Айюбӣ, С. Гули гандум /С. Айюбӣ.--Душанбе: Ирфон, 1981. 64 с.
2. Айюбӣ, С. Гулчини ашъор /С. Айюбӣ.--Душанбе: Адиб, 2015.--320 с.
3. Айюбӣ, С. Меъроч [аз бойгонии адиб].--1050 с.

- 4.Ғоиб, М. Боми сипеҳр /М. Ғоиб.--Душанбе: Матбуот, 2009.--122 с.
5. Собир, Б. Аз «Ғули хор» то «Симхор» /С. Бозор. 2003.--255 с.
- 6.Турсунзода, М. Куллиёт.-Қ.1./М.Турсунзода.-Душанбе: Ирфон,1971.-328с.
7. Фарзона. Мухри гули мино /Фарзона.--Хучанд, 2006.--400с.
8. Аҷамӣ, М. Тафаккур ва ҳис дар шеър /М. Аҷамӣ.--Душанбе: Адиб, 2008.-- 296 с.
9. Кӯчаров, А. Турсунзода: маҳорат ва садоқат /А. Кӯчаров.--Душанбе, 2011.--182 с.
10. Шарифов, Х. Сухан аз адабиёти миллӣ /Х. Шарифов.--Душанбе. 2009.--480 с.
- 11.Шеърдӯст, А. Чашмандози шеъри имрӯзи тоҷик /А. Шеърдӯст.--Душанбе: Адиб, 1997.--271с.
- 12.Шукуров, М. Сухан аз лирика ва мазмуни ҳаётии он /М. Шукуров //Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик.--Душанбе. 1970.--С.183. 224.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Хафизов Темуралӣ Сафаралиевич**-Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, номзоди илмҳои филологӣ, муаллими калони кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик. **Нишони:** Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Мухаммадиев, 17/ 6. Тел: (+ 992) 001-01-07-68.

Информация об авторе: **Хафизов Темуралӣ Сафаралиевич** -Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзода, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры методики преподавания таджикского языка и литературы. **Адрес:** Республика Таджикистан, 734019, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Тел: (+992) 001-01-07-68.

Informatsiya ob avtore: **Hajzov Temural Safaralievich**-Tadzhikskiy mezhdunarodnyy universitet inostrannykh yazykov imeni Sotima Ulugzoda, kandidat filologicheskikh nauk, starshiy prepodavatel kafedry metodiki predopavaniya tadzhikskogo yazyka i literatury. **Adres:** Respublika Tadjhikistan, 734019, g .Dushanbe, ulitsa Mukhammadiyeva, 17/6. Tel: (+992) 001-01-07-68.

УДК 37.091.33:37.018.42

МЕТОДЫ РЕАЛИЗАЦИИ В ВЕЧЕРНЕЙ ШКОЛЕ

Ахатов А.

Таджикский международный университет иностранных языков
имени Сотима Улугзода

Аннотация. В выборе методов обучения в вечерней школе педагоги обязательно должны учитывать особенности контингента взрослых учащихся: Слабый уровень их предшествующий учебной подготовки, не развитость умений самостоятельной работы, разновозрастной состав класса и вместе с тем более богатый жизненный, особенно производственный, опыт.

В школе взрослых важнейшее значение при выборе методов обучения имеют соображения экономии учебного времени. Усвоение знаний и формирование умений и навыков должно совершенствоваться в более короткое время, чем в обучении детей и подростков.

Задача учителя вечерних школ по-прежнему остаётся повышение эффективности и качества каждого урока, каждой консультации. На основе передового педагогического опыта можно сформулировать некоторые основные требования к современному уроку и главные условия повышения его эффективности.

Урок должен отвечать, прежде всего, высокий идейный уровень, когда учитель выступает в роли активного пропагандиста политиков и государства, достижений народного хозяйства, советской науки, техники и культуры, умело связывает изучение основ наук с актуальными задачами социалистического строительства, трудовой деятельности своих воспитанников.

Учитель не стремится к поискам какого то универсального метода, а гибко, с учетом конкретной ситуации применяет все многообразие методов и приемов, выработанных на практике, почерпнутых из педагогической литературы и из опыта своих товарищей. В этом смысле борьба за эффективный урок есть процесс непрерывного совершенствования личного методического мастерства педагогов.

Ключевые слова: вечерние школы, уроки, техника, наука, культуры, воспитанники, эффективный метод.

ТАШКИЛ НАМУДАНИ ТАРЗХО ВА УСУЛХО ДАР МАКТАБИ ШАБОНА

Аннотация. Устои фаъл ва ботачриба, ба ҷустуҷӯи методи универсалӣ майл накарда, моҳирона бо назардошти ҳолати конкретӣ аз маҷмӯи методҳо ва усулҳо истифода мекунад, ки дар амалия истифода шуда, дар адабиётҳо қайд шуда ва дар натиҷаи кори дигар рафиқон натиҷа дода бошад.

Дар интиҳоби методҳои таълим дар мактабҳои шабона, муаллим бояд шумораи хонандагонӣ калонсолро ва таҷрибаи кори онҳоро ба инобат мегиранд.

Муҳимтарин дар интиҳоби методҳои таълим, сарфаи вақти корӣ -дарс дар назар дошта мешавад.

Вазифаи асосии муаллими мактаби шабона, баланд бардоштани самара ва сифатнокии дарс ва машваратҳо мебошад. Муаллими ботачриба мувофиқи замона ва пешрафти замона ба баланд бардоштани сифатнокии дарс диққати асосӣ медиҳад. Дарс бояд диққат ҷалбкунанда, ба дараҷаи оӣ- босифат, бо тариқи илмӣ- асоснок, ғажмо дастраси хонандагон бошад.

Муаллим бояд дарсро бо тариқи техникаи замонавӣ, бо маводҳои хотиррасон, бо ташвиқотҳои илмӣ дар фаъолияти меҳнатии хонандагон дар амал ҷорӣ намояд.

Муаллим бояд бо методҳои гуногун, кушиш намояд. ки маводҳои дарсиро бо маҳорати педагогӣ ва сифатнокии баланд дарсро ҷомаи амал пӯшонад.

Калидвожаҳо: мактаби шабона, дарс, техника, илм, фарҳанг, тарбиятгарон, сифат, метод.

IMPLEMENTATION METHODS IN EVENING SCHOOL

Abstract. When choosing teaching methods in evening school, teachers must take into account the characteristics of the contingent of adult students: The weak level of their previous educational training, the lack of development of skills for independent work, the composition of the class of different ages and, at the same time, richer life, especially production, experience. In the adult school, considerations of saving teaching time are of paramount importance in the choice of teaching methods. The assimilation of knowledge and the formation of skills and abilities should be improved in a shorter time than in teaching children and adolescents. The task of the evening school teacher remains to improve the efficiency and quality of every lesson, every consultation. On the basis of advanced pedagogical experience, it is possible to formulate some basic requirements for a modern lesson and the main conditions for increasing its effectiveness. The lesson should answer, first of all, a high ideological level, when the teacher acts as an active propagandist of politicians and the state, the achievements of the national economy, Soviet science, technology and culture, skillfully connects the study of the foundations of science with the urgent tasks of socialist construction, the labor activity of his pupils. The teacher does not seek to search for some kind of universal method, but flexibly, taking into account the specific situation, applies all the variety of methods and techniques developed in practice, gleaned from pedagogical literature and from the experience of his comrades. In this sense, the struggle for an effective lesson is a process of incessant improvement of teachers' personal methodological skills.

Keywords: *evening schools, lessons, technology, science, culture, pupils, effective method.*

Введение

Современная концепция оптимального соотношения общеобразовательных знаний методов и цели обучения уходят глубокими корнями в прогрессивную педагогику прошлого. Один из основоположников теории общего образования взрослых К. Д. Ушинский при определении подходов к содержанию образования в воскресной школе имел в виду две главные цели: формальную, которая состоит в развитии умственных способностей ученика, его наблюдательности, памяти воображения, фантазии и рассудка, и реальную, которая заключается в сообщении знаний, умений и навыков, применимых в жизни. При этом отбирать самое существенное. «Быть строже в выборе предметов стараясь, как можно более избегать его пустого и бесполезного» [1, с.224]. Ушинским впервые в русской педагогике была выдвинута идея связи обучения взрослых с их трудовой деятельностью, направить сознательный взгляд ученика на 100 занятие, которое должно наполнить собой все дни его жизни и давать ему кусок хлеба, дать ему знания, которые бы позволили осмыслить свое ремесло; и для этого учителям следует ознакомиться с производством, посещать мастерские [10, с.17].

После победы Октябрьской революции в общеобразовательной работе со взрослыми в первое время использовались и типы школ и даже иногда содержание образования, которые сложились прежде. За направление образования в рамках школ взрослых велась Упорная, зачастую классовая борьба. Позиция противников Советской власти сводилась к тому, чтобы чисто образовательной подготовкой, без сочетания с практической направленностью, помешать формированию трудящихся молодёжи кадров, нужных индустриализации, промышленности, коллективизации и сельскому хозяйству. В противовес этому уже в первые годы индустриализации и коллективизации вечерние школы из школы крестьянской молодёжи наряду с общим образованием обеспечивали и специальную подготовку рабочих и колхозников. Принципиально новым общеобразовательным учебным заведением были рабфаки, которые обеспечивали доступ рабочих в высшую школу и тем способствовали её пролетаризации.

В Республике Таджикистан проводилась значительная работа по улучшению методики преподавания учебных предметов в вечерних школах работающей молодёжи. В целях её улучшения во многих вечерних школах работали учебные секции по предметам, такие как секция предметов политехнического цикла и секция гуманитарных наук.

На секционных занятиях, организованных для учителей-предметников, особое внимание

уделялось методике организации уроков, вопросам самостоятельной работы учащихся, межпредметным связям, методике использования зачётной системы при проверке знаний учащихся и т.д.

Во многих школах рабочей молодёжи активно работали предметные секции и секции классных руководителей. На заседаниях обсуждались что международный опыт учащихся не может не оказывать влияния на процесс обучения, его организацию и методику. Опыт может быть опорой для теоретических обобщений, а теоретические знания помогут решать практические задачи. Поэтому в практике педагогов, работающих в вечерних школах, важное место принадлежало изучению жизненного опыта учащихся.

Материалы и методы

Крупная роль в деле развития учащихся отводится методам обучения.

При этом фигурирует, в частности, вопрос о выборе метода сообщения нового материала: важно выбрать такой метод, который содействовал бы развитию наблюдательности и мышления учащихся [7, с.11]. Иногда перечисляются отдельные приёмы, помогающее развитию мышления учащихся; решения задач несколькими способами, и составление задач на основе данных, взятых из жизни, и последующее решение их анализом и проверкой способа решения.

Особа отмечается значение методов и форм обучения, вызывающих живую, активную познавательную деятельность учащихся, требующих применения знаний в их труде. Такие методы эффективны и для умственного развития учащихся, для развития их способностей, самостоятельности, инициативы [7, с. 45].

Преподаватели вечерних школ в течение всего учебного года знакомились с производственным процессом на предприятиях, слушали лекции инженерно-технических работников, практикуя доклады молодых рабочих на темы, связанные с их профессиями, широко применяли на уроках наглядные пособия, изготовленные на производстве самими учащимися.

В советской дидактике продолжалась оставаться актуальной проблема взаимосвязи методов обучения с целями обучения и содержанием образования. В большинстве дидактических и методических работ 70-х гг. отмечалась определяющая роль целей обучения и содержанием образование по отношению к методам обучения и вместе с тем подчёркивалось обратное влияние методов на содержание учебных предметов. Какая точка зрения нашла отражение в работах Ашуровой Д., Буйдакова А., Шукурова М.Р., Шербоева С., М. Н. Скаткина, И. Т. Огородникова, М. М. Левина, Н. И. Кудряшева, С. А. Шапаринского и др. [2, с.13].

В условиях научно-технической революции модернизация содержания образования, изменение структуры учебного процесса, методов работы учителя являются актуальнейшими проблемами школьного дела. Инженерно-технические работники откликнулись и предложили свою помощь школе. В Душанбинской школе рабочей молодёжи №2 с их участием было организовано изучение основ швейного дела, в школе №6 – материаловедение.

Качество обучения и воспитания молодёжи в общеобразовательных школах в целом, вечерних и заочных школ, в частности, зависит, прежде всего, от педагогических кадров, от того, насколько они владеют теорией и практикой современной школы, какова их научная подготовка, педагогическое мастерство, умение правильно организовать педагогический процесс. Поэтому проблемы подготовки педагогических кадров всегда находились в центре внимания государственных и общественных органов и руководителей органов народного образования Таджикистана [1, с.42].

С победой в ВОВ Советской власти, организации различных краткосрочных курсов по подготовке учителей новых школ, курсов по ликвидации неграмотности и малограмотности взрослого населения, а также школ дехканской молодёжи (ШДМ) проблема учительских кадров оставалась задачей большой важности для органов народного образования. Отсутствие квалифицированных кадров в первые годы Советской власти привело к тому, что в начальных школах и на различных краткосрочных курсах, организованных на территории молодой Республики Таджикистан, в основном были люди, окончившие старометодные мактабы, медресе или русско-туземные школы (окончившие русско-туземные школы работали в ряде

школ районов Северного Таджикистана) [3, с.57].

Результаты

Центральная задача вечерней школы – резко повысить производительность работы учащихся и учителя. Обострившиеся противоречие между слабой деятельностью ученика вечерней школы, содержанием образования и определённым отставанием методов, усложняет этот процесс. Обучение можно лишь частично ослабить организационными и структурными преобразованием, ну устранить их полностью можно только на основе кардинального совершенствования всего процесса усвоения знаний учащимися. Лишь на такой основе можно преодолеть отсутствие у многих учащихся, даже выпускников вечерних школ, системой научных понятий, основ научного мышления.

При выборе методов обучения в вечерней школе педагоги обязательно должны учитывать особенности контингента взрослых учащихся: слабый уровень их предшествующий учебной подготовки, неразвитость умений самостоятельной работы, разновозрастной состав класса и вместе с тем более богатый жизненный, особенно производственный, опыт.

В школе взрослых важнейшее значение при выборе методов обучения имеют соображения экономии учебного времени. Усвоение знаний и формирование умений и навыков должно совершенствоваться в более короткое время, чем в обучении детей и подростков.

Требование беречь время взрослых, обучающихся без отрыва от производства, было выдвинуто ещё Н. К. Крупской. Она считала что самое главное в методах обучения взрослых – это найти способы обеспечить достаточный объём прочных и систематических знаний, умений и навыков на максимальном сбережении времени учащихся. В связи с тем что экономия времени в образовании взрослых не должна достигать за счёт сокращения программного материала, она может осуществляться лишь рациональной организацией учебного процесса, путём отбора таких методов, которые дают максимальный эффект.

Основным, хотя и не единственным источником знаний в самостоятельных занятиях учащихся, в особенности вечерних школ и заочников, является школьный учебник. Чтобы учащиеся смогли самостоятельно сильно работать с учебником, их надо научить пользоваться оглавлением, понимать значения разделения текста на главы, параграфы, значение различных шрифтов, выделять в тексте главное, подбирать к этому главному иллюстративный материал, знать назначение схем, рисунков, таблиц и уметь находить их связь с текстом, пользоваться справочным материалом.

Есть и более сложные требования для выработки учащихся вечерних школ учебных умений: их необходимо научить составлять простой и развёрнутый планы, делать записи в форме тезиса о конспекта, реферата, доклада, выражать содержание материала в форме диаграммы, графика, таблицы или схематического рисунка.

Одна из коренных причин несовершенства методики преподавания в вечерней школе заключается в слабой информированности многих учителей о структуре интеллекта взрослых учащихся.

Когда взрослый человек включается в учебную деятельность, он принимает на себя социально-психологическую роль учащегося. Для взрослого человека учение – вспомогательная, а не основная деятельность, необходимое для осуществления главной – трудовой. В своей основной деятельности взрослый человек является активным и самостоятельным субъектом. Эту позицию он переносит и на процесс учения. Учебная деятельность рассматривается взрослым как бы через призму его основной, практической деятельности. Потребность учиться, продолжать свое образование складывается у взрослых в процессе решения проблем, возникающих в жизни, в общественной и производственной деятельности. Личностной значимостью знаний определяется мотивированной познавательной деятельности взрослого, его активность и целенаправленность.

Учебные программы дают перечень основных знаний, умений и навыков учащихся, которые необходимо выработать в течение каждого года обучения, рекомендации по оцениванию Знаний, умение и навыков учащихся, нормативы оценки письменных работ. В

качестве приложения программы, приводится перечень основных учебно-наглядных пособий и технических средств обучения, методическая литература, рекомендуемая учителю.

Особых усилий требует от учителя освоения и правильное использование в процессе преподавания раздела программы «Требования к знаниям и умениям учащихся». Этот раздел, делая акцент на основном, главном в содержании учебно-воспитательного процесса, призвана на деле способствовать устранению перегрузки учащихся.

Когда в дидактике речь идет о педагогических путях достижения желаемых результатов в развитии учащихся, особое внимание уделяется методом и приемам обучения. Выбор метода, его использование с точки зрения упомянутой задачи, изыскание соответствующих способов и приемов или видоизменение уже известных-такого направление поисков.

Иной путь заключается в построении дидактической системы, имеющей в виду общее развитие учащихся. В программах по всем учебным предметам включены примерные нормы оценок знаний и умений учащихся. Этот раздел, с одной стороны, призван обеспечивать единые требования к оценке уровня подготовки учеников, с другой – нацелить на индивидуальный подход к каждому ученику.

Многие учащиеся вечерних школ вследствие перерыва в учёбе утрачивают те опорные знания и умения, которые необходимы для понимания нового учебного материала. Они забывают ранее изучавшийся Фактический материал, плохо помнят главные теоретические положения данного учебного предмета; утрачивают навыки решения задач; не владеют умением работать с учебным текстом. Возникает проблема восстановления у учащихся опорных знаний, умений и навыков. Затем начинается систематическая работа на основе дифференцированных по трудности заданий.

Последнее время в вечерней школе наметились взаимосвязанные тенденции: «повзросление» контингента учащихся и расширение доли заочных форм обучения. В этих условиях более острой стала проблема формирования у взрослых учащихся учебных умений: самостоятельно прорабатывать учебный материал, сделать его смысловой анализ, вычленять в нём главное и существенное, составлять планы и конспекты, систематизировать материал с помощью обобщающих схем и таблиц [13, с.90].

Следует подчеркнуть, что понятие «зависимость» охватывает различные типы зависимостей, существующих между явлениями. Поэтому и вопрос о зависимостях, связывающих метод обучения с другими сторонами учебного процесса, нуждается в особом рассмотрении.

Выше упоминалось о зависимости методов обучения от ближайших дидактических целей. Следует поставить вопрос, каков тип этой зависимости. Если иметь в виду широко распространенную классификацию методов обучения, нашедшую особенно яркое выражение в трудах Е. И. Провского, то один ответ: зависимость заключается здесь в том что данный метод применим для достижения определенной ближайшей цели обучения.

Так, работа с книгой применима для ознакомления учащихся с новыми знаниями, для совершенствования знаний, но неприменима для проверки знаний и т. д. [16, с.12].

Качественное усвоение учебного материала означает, что приобретённые знания становятся для человека в подлинном смысле слово «своими». Во-первых, Ник должен иметь определённое ценностное отношения к тому, что он изучает, во-вторых, он должен с достаточной глубиной понимать основные факты, законы и методы изучаемой дисциплины, в третьих уметь применять полученные знания к решению задач (как учебного, как и практического характера), т. е. соединять знания с действием [4, с.16].

Заключение

Центральная задача учителя вечерних школ по прежнему остаётся повышение эффективности и качества каждого урока, каждой консультации. На основе передового педагогического опыта можно сформулировать некоторые основные требования к современному уроку и главные условия повышения его эффективности.

Урок должен отвечать, прежде всего, высокий идейный уровень, когда учитель выступает в роли активного пропагандиста политиков и государства, достижений народного хозяйства,

науки, техники и культуры, умело связывает изучение основ наук с актуальными задачами социалистического строительства, трудовой деятельности своих воспитанников.

Урок характеризуется чёткой организацией самостоятельной учебной деятельности учащихся. Опытный учитель последовательно вооружает своих учеников умениями и навыками учебной работы, приёмами самообразования, много внимания уделяет формированию культуры чтения, устной и письменной речи. Я могу выступать на таком уроке как умелый организатор коллективной, групповой и индивидуальной учебной деятельности, в процессе которой у учащихся формируются знания, умение, навыки и привычки.

Непременной составной частью эффективного урока является гибкая и неформальная система контроля знаний, умений и навыков учащихся, которая органически вплетается в каждый этап работы учащихся. Опытные учителя отказываются от затянутых устных опросов при бездействии основной части класса, широко используют фронтальные формы контроля раздаточному материалу, часто проводит небольшие по объёму письменные контрольные работы, используя их одновременно в качестве упражнений, углубляющих и закрепляющих знания и умения. При этом текущий учет знаний и умений завершается тематический учетом, когда проверяется в целом усвоение наиболее важных разделов и тем курса у всех.

Данный этап метода обучения состоит в том, что он подчиняет основную задачу всем другим методам. Например, если основной задачей этого урока является развития мышления учеников, то учитель избирает проблемно-поисковый метод обучения, а обычная беседа приобретает уже проблемный характер, наглядность помогает ставить вопросы для размышления или подводит к их решению, самостоятельная практическая работа приобретает поисковый характер. Если же ведущей задачей этой части урока является закрепление какого-то навыка и основным избирается репродуктивный метод обучения, а практическая работа приобретает тренировочный характер.

Метод преобразует все сочетания методов, подчиняя все частные методы основной дидактической задаче. Каждый из методов обучения успешно решает одни задачи обучения, воспитания и развития, менее успешно другие. Отсюда следует объективная необходимость процедуры выбора методов обучения.

Непрерывное усложнение задач и появление новых возможностей требует постоянного обновления методов их решения. Обновление содержания образования, его структуры, системы ведущих идей и понятий, повышение идейно-теоретического уровня предполагает совершенствование методов и средств обучения, форм организации учебно-воспитательного процесса. Содержание и методы обучения и воспитания развития личности в плане гуманизаций комплексного подхода диалектически взаимосвязаны. В современных условиях целесообразно применение различных методов обучения и воспитания словесных, наглядных, практических, самостоятельной работы и занятий под руководством учителя, методов стимулирования учения, а также контроля и самоконтроля.

Определение зависимости связывают метод обучения с другими сторонами учебного процесса. Среди них существенное место занимает зависимость метода от содержания образования в школе, которое, как известно, определяется целью и задачами воспитания подрастающего поколения. В трудах по педагогике указывается также на зависимость методов обучения от типа знаний, усваиваемых школьниками, и от ближайших дидактических целей, которые заключается в ознакомлении учащихся с новым материалом, в совершенствовании знаний и в их проверке (Буйдоков А.). Эти дидактические цели характерны для этапов или звеньев учебного процесса [2, с.11].

Для современного урока показательно разнообразие организационных форм, методических средств и приёмов с используемых учителем. Такие занятия не строятся по раз и навсегда избранному трафарету. Опытный учитель не стремится к поискам какого то универсального метода, а гибко, с учетом конкретной ситуации применяет все многообразие методов и приемов, выработанных на практике, почерпнутых из педагогической литературы и из опыта своих коллег. В этом смысле борьба за эффективный урок есть процесс непрестанного совершенствования личного методического мастерства педагогов.

Литература

1. Ашурова Д. Становление и развитие школ взрослых в Республике Таджикистан / Д. Ашурова: Душанбе, 1996. - 224с.
2. Буйдаков А. Дидактические особенности обобщающих уроков в вечерней школе / Буйдаков А. Автореф. дисс. канд пед наук. - Ашхабад, 1974. – 28 с.
3. Давлатшоев И. Теория и практика формирования духовных качеств и ценностей учащихся общеобразовательной школы Республики Таджикистан / И. Давлатшоев Душанбе, 2020. - 256 с.
4. Король Б. Г. Н. К. Крупская – учительница Смоленской вечерне-воскресной школы для взрослых / Б. Г. Король. Уз. МОПИ имени Н.К.Крупской 1965 - с.5
5. Крупская Н. К.-учительница Смоленской вечерне-воскресной школы для взрослых. Уз.МОПИ имени Н.К.Крупской 1965 - с.60
6. Кулюткин Ю. Н. Психологические проблемы перехода на новые варианты программ-Вечерняя средняя школа. М.: 1982. - с.14.
7. Занков Л.В. Дидактика и жизнь.. М.,»Просвещение»,1968, с.173
8. Тонконогая Е.П. Дидактические требования к уроку в вечерней школе. Л., 1969
9. Тонконогая И.Я. Обществоведение в вечерней (сменной) школе. М., Просвещение, 1980
10. Ушинский К.Д. Воскресные школы.-Сбор.соч. М.-Л., Изд. АПН РСФСР, 1948.т.2. с 500.
11. Шербоев С. Назария ва методикаи таълими феълҳои ғайритасрифӣ. Душанбе, 2019. 215 с
12. Хошмухамедов А. Школы рабочей молодежи Таджикской РСС.-Душанбе.Ирфон.1968.
13. Шукуров М.Р. Очерки таърихи ташаккули маданияти социалистии тоҷик.- Душанбе,1969.181с.
14. Миркасимов М. Особенности обучения работающих молодежи в сельских вечерних школах Узбекской ССР. Автореф. Дисс.канд.пед.наук.- Ташкент, 1973
15. Мягченков С.Б. Воспитательная работа в вечерней школе. М., Прос-ние, 1979
16. Провский Е.И. Проблема и методы обучения. Советская педагогика 1956, №12
17. Шукуров М. Р. Из истории борьбы за ликвидацию неграмотности и малограмотности в Таджикской ССР.1956.210 с 67.

Маълумот дар бораи муаллиф: Аҳатов А. – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, муаллими калони кафедраи фанҳои табиӣ-риёзӣ. Нисшонӣ: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон. ш. Душанбе, кӯч. Муҳаммадиев 17/6. Тел.: (+992) 938353692

Сведения об авторе: Ахатов А. - Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улуғзода, старший преподаватель кафедры естественные науки и математика. Адрес: 734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 938353692

Information about the author: Ahatov A. - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, Senior lecturer at the Department of Natural Sciences and Mathematics. Address: 17/6 Mukhammadiyeva Street, Dushanbe, 734019, Republic of Tajikistan. Phone: (+992) 938353692

РАВИШҶОИ ХОСИ ТАКОМУЛҶИИ КАСБИЯТИ ОМУЗГОРОНИ СИНФҶОИ ИБТИДОИ ДАР ТАДРИСИ СУРУД ВА МУСИҚИ

Боев Ш. Р.

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

Мавзуи пешниҳоднамудаи муҳаққиқ мавзуи актуалӣ буда, мувофиқи даврони муосир пешниҳод карда шудааст. Дар ин мақола ақидае мавҷуд аст, ки барои шунидани мусиқӣ хонандагон метавонанд ҳама гуна мусиқӣ, хоҳ душвор ё содара гӯш намуда, таҳлил намоянд, аммо дар иҷрокунӣ ва сароидан ин мақсаднокӣ душвор мегардад, чунки лаёқат ва диапазони овози онҳо барои иҷрои он ҷавобгӯӣ нест. Ташаккули қабулкунии мусиқӣ бо хусусиятҳои синнусолӣ, хусусан дар давраи аввали хониш вобаста буда, иҷрои он вазифаи душвор мебошад. Дар илми мусиқӣ матни суруд, овозҳо, нотаҳо, калидҳо, тақтеъҳо, суръатҳо, андозаҳо ва зарбҳо қисмҳои асосии шакл ва сифати мусиқӣ мебошанд, ки дар байни худ муносибатҳои душвору ҷиддии ба низом фароҳам овардашударо ба меъёри муайян суруд хондан ва дарк кардани оҳанги суруд хизмат мекунад. Ташаккули пурраи овоз аз ларзиши садопардаҳо дар ковокиҳои ҳалқ, даҳон ва бинӣ ба вуқӯ меоянд, ки баландии овози сарояндагӣ аз рӯи шумораи лапишхӯрии садопардаҳо дар муддати муайяни вақт ҳисоб карда ва ҳамчунин овозбарорӣ ба дарозии ҷойгиршавӣ ва тарангшавии садопардаҳо вобаста мебошад.

Калидвожаҳо: зебоипарастӣ, омил, ташаккул, касбият, мизонҳо, садопардаҳо, сарояндагӣ, фосилаҳо, омӯзгори, синфҳои ибтидоӣ, машғулият, мусиқӣ.

ТИПИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА УЧИТЕЛЕЙ КЛАССНЫХ КОМНАТ НАЧАЛО В ПРЕПОДАВАНИИ ПЕСНИ И МУЗЫКИ

Тема, предложенная исследователем, актуальна и представлена в соответствии с современными требованиями. В статье проводится мысль о том, что для того, чтобы слушать музыку, читатели могут слушать и анализировать любые музыкальные произведения, как сложные, так и простые, но в исполнении и пении эта целенаправленность становится затруднительной. Поскольку их вокальные возможности и диапазон недостаточны для исполнения. Формирование музыкального восприятия зависит от возрастных особенностей, особенно на ранних этапах обучения, и его исполнение представляет собой сложную задачу. В музыковедении текст песни, голоса, ноты, тональности, интервалы, темпы, Такты и ритмы являются основными элементами музыкальной формы и качества, а сложные и систематические взаимоотношения между ними служат для определения определенного стандарта пения и понимания мелодии песни. Полное формирование звука происходит благодаря вибрации голосовых связок в полостях гортани, рта и носа. Высота звука определяется числом колебаний голосовых связок за определённый промежуток времени, а также длиной голосовых связок и их натяжением.

TYPICAL APPROACHES TO IMPROVING THE PROFESSIONALISM OF CLASSROOM TEACHERS, BEGINNING WITH THE TEACHING OF SONG AND MUSIC

The topic proposed by the researcher is relevant and presented in accordance with modern requirements. The article suggests that in order to listen to music, readers can listen to and analyze any musical works. Both complex and simple, but in performance and singing, this focus becomes difficult. Because their vocal capabilities and range are insufficient for performance. The development of musical perception depends on age characteristics, especially in the early stages of learning, and its performance is a complex task. In musicology, lyrics, voices, notes, keys, intervals, tempos, measures, and rhythms are the fundamental elements of musical form and quality, and complex and systematic relationships. The differences between them serve to define a certain standard of singing and to understand the melody of a song. The complete formation of sound occurs through the vibration of the vocal cords in the cavities of the larynx, mouth, and nose. The pitch of a sound is determined by the number of vibrations of the vocal cords in a given period of time, as well as the length and tension of the vocal cords.

Дарси суруд ва мусикӣ барои инкишоф додани тарбияи зебоипарастӣ ва бедор намудани ҳисси зебоипарастии хонандагони синфҳои ибтидоӣ саҳми босазои худро мегузорад. Дар дили хонандагон ҳисси ватандустӣ, пос доштани муқаддасоти миллиро ба вучуд оварда, қаноатмандии маънавию руҳии онҳоро баланд менамояд. Бо мақсади таъсиррасонӣ ва ташаккули тарбияи зебоипарастии хонандагон, пеш аз ҳама, ба заминаи ҳиссиёт ва тафаккури онҳо таъя намуда, барои ташаккул додани лаёқат ва маҳорати эҷодии онҳо тарзи дурусти иҷрои сурудан ва навохтани соҳҳои мусикиро ба онҳо омӯзонем, то онҳо мазмуну мундариҷаи асарҳои мусикиро дар вақти навохтан дарк намуда, оҳангҳоро дуруст навохта тавонанд ва кӯшиш намудан лозим аст, ки бо ин тарзи иҷроӣ ҷавобгӯро ба дунёи овозҳои мусикӣ ворид намуда, насли навраси кишварро аз ҷанги ҷаҳолат озод намоему дар замири онҳо шамъи зебоии суруду мусикиро мунаввар ва нурафшон намоем [10,с.35].

Агар ба таърихи таълиму тарбияи суруд ва мусикӣ назар андозем, мебинем, ки аввалин маротиба онро дар замони қадим ҳамчун системаи таълиму тарбияи суруд ва мусикӣ чун бозёфти илмӣ кашф намуда, онро чунин таъриф намудаанд. Мусикӣ аз калимаи юнонии «music» гирифта шуда, маънояш “таъсир расонидан ба руҳу эҳсоси одам мебошад ва суруду мусикӣ таҷассумгари руҳу ҳуни миллат ва набзи ҳастии он ба шумор рафта, ҳамчун фанни таълимӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ омӯзонида мешавад [11,с.48].

Мақсади фан баланд бардоштани тарбияи зебоипарастии хонандагон ва тарбияи инсонӣ дорои ақлу хиради баланд, ахлоқи ҳамида, ғамхору накукор, ватандӯсту сулҳҷӯ, зебоипарасту ободкор мебошад. Мусикишинос ва оҳангсози бузурги тоҷик Ҷурабӣ Охунов дар китоби худ «Назари ибтидоӣ мусикӣ» чунин нигоштааст: «Чӣ сеҳри аҷоибе дорад мусикӣ! Ба дилҳои хомӯш ҷой шуда, онҳоро ба ҷӯш меорад; ҷашнҳо ва маҷлису ҷамъомадҳоро шукӯҳу шаҳомат мебахшад. Санъати мусикиро аз тифлони ғаҳвора то пирони рӯзгордида дӯст медоранд, оҳангҳоро бо шавқу завқӣ зиёд мешунаванд ва лаззат мебаранд [1,с.5].

Шавқу завқ ва эҷодиёти одамон ба санъати мусикӣ рӯз аз рӯз зиёдтар шуда, рушд ва сайқал ёфта истодааст. Аз ин рӯ, ин фанни таълимӣ дар коллеҷу мактабҳои мусикӣ ва муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ омӯзонида мешавад, то ин ки насли наврас аз он баҳравар гардида, дар ташаккули тарбияи зебоипарастии онҳо нақши мондагон мгузорад ва барои хубтару беҳтар намудани сифати ин фанни таълимӣ, пеш аз ҳама, сатҳи дониши мусикии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро баланд намудан лозим аст, чунки таълимдиҳандаи асосии ин фан дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ омӯзгорони фанни суруд ва мусикӣ мебошанд. Ва онҳо бояд дониши мукаммалӣ ҳамаҷаҳра ро доро бошанду вазифаи худро дар назди миллату давлати худ сарбаландона иҷро намоянд, чуноне ки Асосгузори сулҳу Ваҳдати милли-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқот бо зиёиёни мамлакат хеле мушаххас баён намуданд, “Қалиди ҳама гуна дастоварду пешравӣ ва истиқлолияти фикрии хонандагону ҳамаҷаҳрон омӯзгор ва ҳазинаи маънавию илмӣ ӯ ба шумор меравад”

Аз ин рӯ, самаранок ба роҳ мондани корҳои таълимию тарбиявӣ аз ҷониби омӯзгорон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ имконият фароҳам меоварад, ки сатҳи мафкура ва донишу ҷаҳонбинии хонандагон боло равад ва онҳо ҳамқадами замон гарданд. Ҳамин гуфтаҳо ба назар гирифта, мо бояд дар амалӣ намудани он дар фаъолияти худ тамоми роҳҳою усулҳоро истифода барем, ки насли наврасро бо маърифату эҷодкор таълиму тарбия намоем, бо мақсади он ки омӯзгорон ба муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба кор рафта, бе мушкилӣ ба хонандагон машғулиятҳоро гузаронида тавонанд.

Омӯзгорон дар бедоршавии ҳиссиёт ба таври аъло дар таъсиргузорӣ ба таълиму тарбияи суруд ва мусикӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ барои тарбияи мусикӣ-зебоипарастии хонандагон кумак мерасонанд. Барои омӯзиши суруд ва тарзи иҷрои он бе ягон душворӣ аз поён ба боло ва аз боло ба поён зина ба зина суруда мешавад ва шавқу ҳаваси хонандагонро ба сурудсароӣ ташаккул дода ва дар ин раванд онҳо дар баробари гӯш кардани мусикӣ бо омӯзишу сурудани сурудҳои гуногун машғул мешаванд.

Барои ташкил ва гузаронидани ин машғулиятҳо омӯзгори суруд ва мусиқӣ нахуст овози сарояндагии хонандагонро муайян менамояд, ки ин барои кори ояндаи босамари омӯзгор заминаи мусоид фароҳам меоварад. Овози сарояндагӣ аз рӯи сифат, мизон, қувватнокӣ ба овозҳои «бачагона», «занона» ва «мардона» чудо карда мешавад. Омӯзгори мусиқӣ бояд ба ин хусусиятҳои овози сарояндагӣ диққати махсус зоҳир намояд, чунки дар рӯзҳои нахустини омӯзиши мусиқӣ онҳо аз санъати сарояндагӣ хуб бархӯрдор нестанд ва дар рафти иҷрои сурудҳо ба хатоҳои зиёд роҳ медиҳанд. Инчунин дар баъзе маврид овози сарояндагии хонандагони хурдсол «дағал» садо медиҳад. Барои он ки ин хатоҳои овози сарояндагии хонандагон бартараф карда шавад, омӯзгорро зарур аст, ки пас аз муайян намудани овози сарояндагии хонандагон соҳиби «овози дағал» садо медодаро дар байни хонандагони «овози тоза» дошта, ҷойгир намояд. Ин тарзи кор боиси он мегардад, ки хонандагоне, ки овозашон «дағал» садо медиҳад, овози тозаи ҳамсинфони худро шунида, ба форамсарой майл менамоянд ва дар муддати кӯтоҳ онҳо ҳам форам месароянд. Дар ҳолати дар байни овозҳои «тоза» ҷойгир намудани «дағал сароён», омӯзгор бояд боэҳтиёт таъкид намояд, ки вай ба овози ҳамсинфонаш бодикқат гӯш диҳад ва сурудро бо овози нисбатан пасттар сароянд. Вале дар ин маврид, омӯзгор набояд ба «хонандаи дағалсаро» гӯяд, ки вай «сурудро дағал иҷро карда истодааст», ё «дағал месарояд». Мурочиати омӯзгори мусиқӣ чунин буда метавонад: вай номи хонандаро гирифта, хоҳиш мекунад, ки ба мисли ҳамсабақонаш сурудро на он қадар баланд балки, тозатар сарояд ва ё ба ҳамин монанд. Мутахассисон аз рӯи сифат, мизон ва қувватнокӣ «**овозҳои бачагона**»-ро чунин номгузорӣ кардаанд:

- «Сопрано» - овози баланди духтарона;
- «Дискант» - овози баланди писарона;
- «Алт» - овози пасти духтарона ва писарона.

Мизони овози сарояндагии хонандагон.

Пеш аз он ки мизони овози сарояндагии хонандагонро шарҳ диҳем, бояд донем, ки истилоҳи «мизони овоз» худ чӣ маънӣ дорад.

«Мизони овоз» - фосолаи муайяни садобарории овоз аст, ки дар ин фосола асари мусиқӣ суруда мешавад.

Тибқи таҳқиқотҳои олимони соҳаи санъати мусиқӣ мизони овози хонандагони синфҳои ибтидоӣ аз **/си/ до₁ – до₂** муайян гардидааст. Аз ин рӯ, барои омӯзиш сурудҳоро интиҳоб кардан лозим аст, ки ба мизони овози хонандагон мувофиқ бошанд. Дар сурудҳои омӯхташаванда овозҳои поёни бояд камтар вохӯра, тезгузаранда бошанд. Мутахассисони соҳа оид ба мизони овози хонандагон ва истифодаи бурдани асарҳои мусиқии дар ин фосолаҳо навишташуда фикри яхела надоранд. Дар ин бора баъзе мутахассисон дигар ақидаро дастгирӣ менамоянд. Бархе аз мутахассисони соҳаи санъати мусиқӣ, овози «**до**»-и октаваи 1-умро барои ин синну сол мушқилхон ва номувофиқ арзёбӣ мекунанд. Ин зумраи мутахассисон дар чунин ақидаанд, ки аз сурудани асарҳое даст кашидан лозим аст, ки аз нотаи «**до₁**» оғоз мешаванд, ё худ ин овоз дар дохили оҳанги асарҳои барои омӯзиш пешниҳодшуда зиёд вохӯрад.

Дигар олимону мутахассисони соҳа бар чунин ақидаанд, ки хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар мизони **си/до₁ – до₂** асари мусиқиро озодона иҷро карда метавонанд ва барои онҳо дар ин мизон сурудани асарҳо мушқил нест. Вале мизони овози аз ҳама мувофиқ бошад, барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ **/ми₁/ фа₁ – си₁** ба шумор меравад. Сурудҳоро, ки дар ин фосола офарида шудаанд, хонандагон ниҳоят табиӣ ва озодона суруда метавонанд. Дар раванди таълиму тарбия ба қадом нуктаи назар така намудани омӯзгорро ба ихтиёри худӣ вай ҳавола намуда, он ақидаеро дастгирӣ менамояд, ки агар омӯзгор дар рафти дарс имкониятҳои синнусолӣ ва овози сарояндагии хонандагонро ба эътибор гирифта, дарси суруд ва мусиқиро дуруст ташкил намояд, хонандагони хурдсол овозҳои дар баландиҳои гуногун ҷойдоштаре пайваста тоза суруда метавонанд.

Хонандагон фарқиати пасту баландшавӣ (динамика)-и оҳанги сурудро муайян карда, аз рӯи лаҳни ҳосаҳои ин ё он созҳои мусиқиро низ фарқ мекунанд. Дар ҳолати дастгириву кумаки омӯзгор онҳо бо қарсақ зарби асарҳои наҷандон мушқили мусиқиро низ иҷро карда метавонанд. Бо дарназардошти хусусиятҳои синнусолии хонандагон ва имкониятҳои овози

сарояндагии онҳо аксар сурудҳои офаридаи оҳангсозон, асосан дар ҳамин фосилаҳо навишта шудаанд. Аз ин ваҷҳ, омӯзгори суруд ва мусиқиро зарур аст, ки дар кори таълиму тарбияи хонандагон, баҳри ташаккули овози сарояндагӣ, навозандагӣ ва сомеаи онҳо, ҳамеша аз машқҳои хурди мусиқӣ фаровон истифода барад.

Дар сурати дуруст ба роҳ мондани дарсҳои суруд ва мусиқӣ шуруъ аз синфи 2-юм мизони овози сарояндагии хонандагон васеъ гардида, онҳо аз уҳдаи иҷроӣ ҳар гуна сурудҳои мураккабу гуногунжанр ва гуногунмазмун ба осонӣ баромада метавонанд. Суруд, ҳамчун жанри хоси мусиқӣ, имрӯзҳо ба дараҷаи баланди касбӣ расида, тамоми паҳлуҳои ҳаёти инсонҳо, аз ҷумла ҳаёти пурҷӯшу хурӯши хонандагонро дар бар мегирад ва онро дар худ таҷассум менамояд. Дар вақти азхуд намудани суруд ба он бояд диққат дода шавад, ки овозҳои духтарона ва писарона бо якдигар ҷӯр бошанд ва хор ташкил намоянд, нафаси мусиқӣ баробар дар аввали ҷумлаи мусиқӣ гирифта шуда, онро то охири ҷумлаи мусиқӣ сарфакорона истифода бурда шавад[12,с.25].

Масалан, оҳанги суруди “Забони тоҷикӣ”-и Ҷӯрабой Охунов дар андозаи шаш ҳаштҷақ бо суръати муътадил (модерато), ки дар лаҳни до мажор эҷод гардидааст, ба тарзи зерин иҷро карда мешавад[12,с.11].

ЗАБОНИ ТОҶИК

Оҳанги Ҷӯрабой Охунов

Шеърӣ Исҳоқ Ёқубов

Moderato
 mf

Дур - ри га - ро - нӣ, Ши - рин ба - ё нӣ.
 Хуш - тар зи ҷо - нӣ, За - бо - ни то - ҷик.
 Дар ил - му ир - фон, Чу шам - си то - бон.
 Ҳас - тӣ ду - рах - шон, За - бо - ни то - ҷик.

I
 Дурри гаронӣ,
 Ширинбаёнӣ,
 Хуштар зи ҷонӣ,
 Забони тоҷик!
 Дар илму ирфон
 Чу Шамси тобон
 Ҳастӣ дурахшон,
 Забони тоҷик!

II
 Аҷаб ширинӣ,
 Асал баринӣ,
 Ба дил қаринӣ,
 Забони тоҷик!
 Чу лафзи Ҷомӣ,
 Шеърӣ Низомӣ,
 Ҳастӣ гиромӣ,
 Забони тоҷик!

Он донишҳои мусиқӣ-педагогии онҳоро дар раванди таълиму тарбия ташаккул дода, дар замири онҳо эҷодкориро рушд ва такмил медиҳад, ки ин фаъолиятҳоро дар чараёни дарси суруд ва мусиқӣ ба хонандагон бояд аз ҷониби омӯзгори соҳибтаҷриба бо роҳҳои осонтару оммафаҳм гузаронидани машғулиятҳоро ба шогирдон омӯзанд.

Омӯзгорони фанни суруд ва мусиқӣ дорои дониши баланди мусиқӣ-педагогӣ дошта бошанд, ки барои ташаккул додани қобилияти иҷрокунандагӣ ва тайёрии мусиқӣ-педагогӣ дар раванди омӯзиш истифода намудан лозим аст. Масалан, омӯзгор дар вақти гузаронидани машғулиятҳои дарси суруд ва мусиқӣ аз соҳҳои мусиқӣ ба хонандагон доир ба таърихи пайдоиши сози мусиқӣ ё, ки дар машғулиятҳои мусиқӣ истифода мебаранд, бояд маълумоти пурра диҳад то хонандагон донанд, ки сози мусиқӣ, ки дар вақти машғулиятшон

истифодашаванда кай ва дар кучо пайдо шудаасту он чӣ тавр навохта мешавад ва ҳамзамон, якчанд оҳангҳои гуногунжанрро навохта ба овози онҳо мутобиқ намуда, шунавонад[6, с.].

Дар ҳамин раванд, омӯзгори суруд ва мусиқӣ доир ба нозукиҳои навозиш дар сози мусикиро ба онҳо омӯзонанд. Аз ҷумла, бояд хонандагон тарзи ба даст гирифтани асбоб ва роҳҳои шаклҳои гуногуни навохтани асарҳои мусиқӣ ва сароиданро дар ҷараёни машғулиятҳо аз омӯзгор омӯзанд.

Ҳаминро бояд хотиррасон намуд, ки машғулиятҳои суруд ва мусиқӣ ба тавре ба хонандагон гузаронида мешавад, ки нозукиҳои навохтани жанрҳои гуногуни мусикиро бо истифода аз методҳои гуногун аз омӯзгорон азхуд намуда, ҳамчунин суруд ва асарҳои мусиқӣ аз ҷониби омӯзгорро дар созиҳои асосии мусиқӣ рубоб, аккордеон ва фортепиано менавонанд. Хонандагон дар вақти навохтани оҳанги сурудҳо ҳам нотаҳои онҳоро меомӯзанду ҳам сурудхояшонро зери лаб зам-зама менамоянд [6 с.74].

Омӯзгор дар ҷараёни азхуднамоии сози мусиқӣ иҷрои қорҳои мустақилонаро ба хонандагон супориш медиҳад, хонандагон пас аз гирифтани супориши мустақилона барои иҷрои он оғоз менамоянд. Супориш метавонад доир ба таърихи эҷоди асари мусиқӣ, ҳаёт ва фаъолияти муаллиф истифодаи роҳи усулҳои гуногуни навозиш, тарзи иҷрои асари мусиқӣ (аз рӯи нота ё шундан) бошад, ки онро омӯзгори фанни суруд ва мусиқӣ муайян менамояд ва хонандагон бо истифода аз сарчашмаҳои гуногун қори мустақилонаро дар шакли хаттӣ пешниҳод намуда, оҳанги онро дар машғулият бо сози мусиқӣ менавонанд.

Омӯзгор дар вақти машғулиятҳои суруд ва мусиқӣ аз хонандагон паҳлуҳои гуногуни асари мусиқӣ ва тоза сароиданро муфайян намуда, ба иҷрои онҳо баҳо мегузорад. Афзолияти иҷрои машғулият дар он аст, ки хонандагон машғул гардида, вақти қиммати худашонро ба қорҳои беҳуда сарф накарда, ба ҷустуҷӯи донишҳои наву замонавӣ сафарбар гардида, тарзҳои гуногуни иҷрои асарҳои мусикиро меёбанд ва дар ҳамин раванд доир ба мустақилона фикр намудан малака пайдо менамоянду маҳорати навозандагиро эҷодии худро пайваста ташаккул медиҳанд.

Бояд омӯзгор барои баланд бардоштани тарбияи маънавӣ ва зебоипарастии хонандагон ва мукамал намудани сифатҳои хуби ахлоқро фарҳангӣ, ба даст овардани маҳорати касбӣ, ки яке аз вазифаҳои асосии ҳар як омӯзгори муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба шумор мераванд [2, с.62].

Дар замони ҷаҳонишавӣ чунин мақсаду ҳадафҳоро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ фанни суруд ва мусиқӣ назди ҳар як омӯзгори повичдону ватандӯст гузоштааст ва дар ҳамин замина, нақши асосиро дар раванди омӯзиши суруд ва мусиқӣ, фанҳои назариявӣ амалӣ-фардӣ ва методӣ ишғол менамоянд. Инчунин, ба хонандагон аз фанни суруд ва мусиқӣ бо қадом сози мусиқие, ки шавқу рағбат доранд, ҳамон сози интиҳоб менамоянд ва дар муддати таҳсил тамоми нозукиҳои навозиши сози интиҳоб намудаашро бо лаҳни ширин суруд хонда, азхуд менамоянд.

Дар ҷараёни дарс омӯзгор сози мусиқӣ ба хонандагон тарзи ба даст гирифтани соз, доштани мизроб, захираҳои дар қорҳои озода ва қорҳои нотадор, ки он нотаҳоро бо ангуштон зер мекунад, меомӯзонанд. Боз ба хонандагон нозукиҳои навозиши созиҳоро дар раванди дарсҳо пурратар омӯхта, навохтани машқҳои гуногунро меомӯзонанд. Ҳамчунин, дар ин раванд омӯзгор кӯшиш менамоянд, ки диққати хонандагонро барои дуруст талаффуз намудани ҳарфҳо ва қалимаҳои дар сурудҳо буда равона созад бештар ба иҷроиши онҳо ҷалб намояд ва мақсади омӯзиши фанни суруд ва мусиқӣ низ ташаккул додани қобилияти эҷодкорӣ ва тарбияи зебоипарастии хонандагон мебошад.

Хонандагон дар раванди омӯзиш меёриҳо ва қоидаҳои сурудхониро омӯхта, дар фаъолияти минбаъдаи қоришон аз онҳо эҷодкорона истифода мебаранд. Фанни суруд мусиқӣ ба хонандагон он донишҳоро пешниҳод менамояд, ки хонандагон дар раванди дарс қорҳои дуруст истифода намудани он донишҳо, яъне методҳои таълиму тарбияи суруд ва мусикиро омӯзанду дар раванди фаъолияти минбаъдаи худ аз онҳо эҷодкорона истифода карда тавонанд[11, с.86].

Хулоса, омӯзгор бояд ба мазмун ва системаи фанни суруд ва мусиқии синфҳои ибтидоӣ пурра шинос бошад. Маҷмуи донишҳо, маҳорат, малакаҳое, ки барои фанни суруд ва мусиқӣ хос аст донанд, онро эҷодкорона амалӣ карда тавонаду тарбияи мусиқии зебопарастии хонандагонро дар дарсҳои суруд ва мусиқӣ бедор намояд ва маънавиёти зебоипарастии онҳоро ташаккул диҳад. Омӯзгор дар дарс аз методҳои тарбияи мусиқӣ дуруст истифода бурда тавонад. Омӯзгори фанни суруд ва мусиқӣ дарсро эҷодкорона гузаронад. Диққати асосиро барои банақшагирии дарс, ки шояхон асосии ташкил кардани дарс мебошад, рағбона созад. Методикаи тарбияи мусиқӣ ҳамчун фанни таълимӣ ҳамаи паҳлуҳои дарси суруд ва мусиқиро дар худ инъикос менамояд. Дар вақти сурудхонӣ қоидаҳои сурудхониро риоя кардан шарт ва зарур аст.

Адабиёт

1. Абдуллоев Н., Амонов А.. Дарси рубоби прима. Душанбе, 1982.-340с.
2. Атоев М., Б.Ҳабибов. Асарҳо барои рубоб ва фортепиано. Душанбе, 1972.- 223 с.
3. Баротов М.. Дарси рубоби бадахшонӣ, Душанбе: Ирфон 1991.-96 с.
4. Душанбе 1986.-246 с .
5. Қошқар рубоби тароналари. Тошкент Ғафур Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1989.-246с.
6. Обидов Қ..Чаманоро. Песаҳо барои рубоби қошқарӣ ва фортепиано.
7. Обидпур Қ.. Этюдҳои хушӯҳанг барои рубоб. Душанбе, 1996.- 96с.
8. Охунов Қ. Назарияи ибтидоии мусиқӣ. Душанбе, Ирфон, 1986.-236 с.
9. Охунов Қ.. Дарси рубоб. Душанбе: Ирфон, 1982.-236 с.
10. Хайруллоев Б. Методикаи тарбияи мусиқӣ дар мактаб. Душанбе 2018-287с
11. Хайруллоев Б. Методикаи тарбияи мусиқӣ дар синфҳои ибтидоӣ. Душанбе, 2019.-268 с.
12. Қумъаев Ҳ.. Созу навои ғиччак Душанбе 1987-86 с.
13. Қўрабой Охунов. Китоби дарси суруд ва мусиқӣ. Душанбе, 2016.-247с .

Маълумот дар бораи муаллиф: **Боев Шаҳобиддин Раҷабалиевич** н.и.п, мудири кафедраи назария ва методикаи тарбияи мусиқӣ-бадеӣ, факултаи педагогикаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни. Тел (+992) 909934241

Сведения об авторе: **Боев Шаҳобиддин Раҷабалиевич** к.п.н, заведующей кафедры теории и методики музыкально-художественного образования педагогического факультета Таджикского государственного педагогического

Author information: **Boev Shahobiddin Rajabalievich** Senior Lecturer, Department of Theory and Methods of Music and Art Education, Pedagogical Faculty, Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni. Tel (+992) 909934241

ТАШКИЛИ ФАЪОЛИЯТИ ТАЪЛИМИИ ОМУЌЗГОР ҲАНГОМИ ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИНТЕРНЕТИ ДАР РАВАНДИ ОМУЌИШИ ЗАБОНИ АНГЛИСИ

Валиев С.Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар мақолаи илмӣ мазкур суҳан дар бораи ташкили фаъолияти таълимии омузгор ҳангоми истифодаи технологияи интернетӣ дар раванди омузиши забони англисӣ меравад. Имрӯз омузиши забони англисӣ, ки талаботи замон ба шумор меравад, аз ибтидо яъне дар муассисаҳои таълимӣ бояд таълими он ба таври ҷиддӣ ба роҳ монда шавад то фарҳанги дурусти истифода аз Интернет ривоч ёбад, бинобар ин набояд ҷавонро аз пайвастишавӣ ба Интернет нигоҳ дошт. Забони англисӣ монанди воридшавӣ ба як шохроҳ ҳаст. Ҳар шахс бо камтарин маблағ метавонад ба ин шохроҳ ворид шавад.

Умуман дар ҷараёни омузиши забони хориҷӣ методҳои самарабахш ва методҳое, ки дар истифодаи компютер мувофиқ аст хело бисёранд, ба монанди: методҳои тафсири ва тавзеҳӣ, методи ба нақшагирии сохти ҷараёни омузиш, ба тартибандозии методҳои омузишӣ, фаъолияти хонандагон бо компютер таҳти роҳбарии омузгор, корҳои мустақилонаи хонандагон бо компютер, қабул ва дарки нақшаи омузишӣ, ба ҷузъҳо ҷудо намудани нақшаи таълимӣ, ба поён расонидани ҳамаи барномаҳои асонок кардашуда ва ғайраҳо.

Калидвожаҳо: омузиш, таълим, хат, компютер, технология, метод, фаъолият, омузгор, интернет.

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПРИ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В данной научной статье речь идет об организации учебной деятельности учителя при использовании интернет-технологий в процессе изучения английского языка. Сегодня преподавание английского языка, которое является требованием времени, с самого начала, то есть в учебных заведениях, его преподавание должно быть серьезно организовано для развития культуры правильного использования Интернета, поэтому оно не должно удерживать молодежь от подключения к интернету. Английский - это как въезд на шоссе. Любой желающий может войти на эту магистраль с минимальными затратами. Как правило, в процессе изучения иностранного языка существует множество эффективных методов и методов, подходящих для использования компьютера, таких как: интерпретационные и пояснительные методы, метод структурированного планирования учебного процесса, организация методов обучения, деятельность учащихся с компьютером под руководством учителя, самостоятельная работа учащихся с компьютером, принятие и понимание учебного плана, разбивка учебного плана на компоненты, завершение всех разработанных программ и т. д.

Ключевые слова: обучение, образование, линия, компьютер, технология, метод, деятельность, учитель, интернет.

ORGANIZING TEACHER'S EDUCATIONAL ACTIVITIES USING INTERNET TECHNOLOGIES IN LEARNING ENGLISH

This research article discusses organizing teachers' educational activities using internet technologies in learning English. Today, English language teaching, a requirement of the times, must be seriously organized from the very beginning, that is, in educational institutions, to develop a culture of proper internet use. Therefore, it should not discourage young people from connecting to the internet. English is like an on-ramp to a highway. Anyone can access this highway with minimal effort. Typically, there are many effective methods and techniques suitable for computer use in foreign language learning, including: interpretive and explanatory methods, structured learning planning, organizing teaching methods, teacher-guided student computer activities, independent student computer work, curriculum acceptance and understanding, curriculum breakdown into components, completion of all developed programs, etc.

Keywords: *learning, education, courseware, computer, technology, method, activity, teacher, internet.*

Маълум аст, ки барои беҳбуд бахшидан ба омӯзиши забонҳои хориҷӣ, хусусан забони англисӣ, дар ҳолате, ки технологияи информатсионии коммуникативӣ ба ҳаёти ҷомеа бо қадамҳои устувор ворид мешавад, кодир аст, ки ба самти фаъолияти имрузаи омӯзгор тағйиротҳои мусбиро ворид намояд. Аз ин лиҳоз омӯзгорони забонҳои хориҷиро мебоҷад, ки дар ин самт бо масъулият бошанд.

Ташкили фаъолияти таълимии омӯзгор ҳангоми истифодаи технологияи интернетӣ дар ҷараёни дарс бо истифодаи интернет аз се ҷанба иборат аст:

- а)-идоракунии таълими идрокпазири фаъолияти хонандагон.
- б)-таҳвил, дарёфт, ғирдовари ва раванди дониши амалии хонандагон.
- в)-таъсис ва таълими хусусиятҳои шахсии хонандагон..

Ба ин ҷанбаҳо шаклҳои ташкили таълим ва раванди омӯзишӣ: яъне ғуфтушунид ва суҳанронӣ ва дигар шаклҳои ташкили таълим: яъне шахс, ҷуфт, ғуруҳ дохил мешавад.

Ҳамаи ин методҳои таълимӣ дар шаклҳои ғуноғун истифода бурда мешавад, ки мувофиқи мазмуни дарс ва интиҳоби касбии омӯзгор муайян карда мешавад. Ташкили фаъолияти таълимии омӯзгор ва вазифаҳои он дар ин ё он қисми таркибии раванди таълими татбиқ карда мешавад, ки аз инҳо иборат мебошад: ташкилдихӣ, азбаркунӣ, омӯзиши маводи таълимии нав, мустақамкунӣ, идоракунӣ ва бартарафкунӣ. Барои он ки тайёриро дар дарс асоснок намояд омӯзгорро зарур аст, ки омодагии муҳимро ҳангоми истифодаи технологияи интернетӣ мувофиқи ин марҳилаҳои асосӣ ба анҷом расонад:

1). Таҳия намудани шакли мухтасари кор бо компютер – дар ин марҳила шакли ғутоҳ ё мухтасари силсилаи маводи таълими дар экран нишон дода мешавад, намунаи ҷавобҳо ва имконияти воқуниши компютер ба онҳо ғузошта мешавад ва ягон дониши хусусии имконияти истифодаи компютер барои ин ғунна шароит талаб карда намешавад, ва дар инҷо донишманди мавзӯ ва омӯзиши техники хело ҳам зарур аст. Ин яке аз қисмҳои дониши босуръати кор мебошад, ки бо истифодаи муваққатии компютер мебошад. Дақиқан дар инҷо услуби маҳорати як омӯзгор метавонад даҳо ва садҳо маротиба ҳамкорииро бо истифодаи таҷрибаҳои ғуноғун зоҳир намояд.

2). Таҳия намудани шакли мухтасари кор бо компютер – дар ин марҳила шакли ғутоҳ ё мухтасари силсилаи маводи таълими дар экран нишон дода мешавад, намунаи ҷавобҳо ва имконияти воқуниши компютер ба онҳо ғузошта мешавад ва ягон дониши хусусии имконияти истифодаи компютер барои ин ғунна шароит талаб карда намешавад, ва дар инҷо донишманди мавзӯ ва омӯзиши техники хело ҳам зарур аст. Ин яке аз қисмҳои дониши босуръати кор мебошад, ки бо истифодаи муваққатии компютер барои монда мешавад ва мо имконияти истифодаи ғуноғун марҳилаҳоро дорем:

- баёни мавзӯи душвор бо истифодаи барномаҳои ғуноғун.
- намунаҳо ва шарҳи барномаҳое, ки бозихоро дар бар мегирад.
- банақшагирии ҷараён ва мавқеи омӯзиш барои қабул ва дарки дурусти хонандагон.

Ҳангоми истифодаи технологияҳои интернетӣ дар таълими забони хориҷӣ мо метавонем дар ғуноғун марҳилаҳо бартариҳоро дарк намоем:

-таҳлил намудани маводҳои дарсӣ, ки диққати хонандагонро ба даст меорад.

омода будан барои истифодаи технологияи интернетӣ -мушаххас намудани мазмун ва моҳияте, ки хонандагон бо истифодаи технологияи компютери ба даст меоранд.

-муайян намудани ҷои технологияи компютер дар раванди омӯзиши элементҳои бо ҳам монанди мазмуни таълим.

-омӯзиши ихтиёрии курсҳо бо истифодаи компютер ва интиҳоби самарабахши ҷараёни таълим.

-муайян намудани тадбири истифодабарии технологияи компютери дар дарсҳо, ки аз мақсади кор, мазмуни кор ва донишу малакаи хонандагон вобастаги дорад.

-муайян намудани муҳлати давомнокии истифодабарии технологияи интернетӣ дар чараёни таълим.

-интихоби методҳо ва методҳои истифодаи компютери дар дарсҳо яъне ягон мавзӯи муайяни таълимӣ, таъмин намудани кумаки лозими ба хонандагон, ки маводҳояшон ба яқдигар шабоҳат доранд.

- муайян намудани мақсади истифодаи технологияи интернетӣ дар дарс ва намудҳои дарс.

- баланд бардоштани сатҳи самаранокии дарс, ки бо мазмун ва мақсади маҳсули педагогӣ ҷавобгу бошад.[10.113]

Умуман дар чараёни омӯзиши забони хориҷӣ методҳои самарабахш ва методҳое, ки дар истифодаи компютер мувофиқ аст хело бисёранд, ба монанди: методҳои тафсирий ва тавзеҳӣ, методи ба нақшагирии сохти чараёни омӯзиш, ба тартибандозии методҳои омӯзишӣ, фаъолияти хонандагон бо компютер таҳти роҳбарии омӯзгор, корҳои мустақилонаи хонандагон бо компютер, қабул ва дарки нақшаи омӯзишӣ, ба ҷузъҳо ҷудо намудани нақшаи таълимӣ, ба поён расонидани ҳамаи барномаҳои асонок кардашуда (қоидаҳои омӯзиш, мақсад ва мушкилиҳои омӯзиш, тарафи хуби мавод), имкониятҳои омӯзиши донишҷуёни таҳсилотҳо, сину соли мувофиқ будан ба ҳамин сатҳ (таҳсил, тарбия ва инкишофи хуб) хусусиятҳои коллективии мактаб, шароит фароҳам овардан ва имконият додан барои омӯзиш.

Барои харчи хубтару беҳтар самарабахш будани истифодаи компютер дар таълими забони англисӣ боз якчанд принципҳо мавҷуд аст, ки аз инҳо иборат аст:

1). омода будани компютер барои натиҷабахши таълим.

2). муайян кардани мавқеи технологияи компютер дар раванди таълим (баён намудани мавзӯи нав, мустақкам намудани мавзӯи нав, тақрор намудан, назорат кардани сатҳи дониши толибилмон ва самаранок истифода бурдани вақт).[4.19]

Дар гузориши худ мо дар бораи имкониятҳои истифодаи техникаи компютерӣ дар дарсҳои забонҳои хориҷӣ таваққуф хоҳем намуд. Аз таҷрибаи қори ҳаррӯза ва таҳлили адабиётҳои сершумори соҳавӣ бармеояд, ки имкониятҳои истифодаи компютер, махсусан шабакаи умумичаҳони Интернет дар таълим ва омӯзиши забони англисӣ хеле васеъ буда, дар сурати дуруст истифода бурдани онҳо дар ин самт бо натиҷаҳои дилхоҳ ноил шудан мумкин аст.

Масалан, тавассути барномаҳои таълимӣ компютерӣ дар дарси забони англисӣ қорҳои зеринро иҷро кардан мумкин аст:

-омӯзиши лексика;

-машқи талаффуз;

-таълими нутқи монологӣ ва диалогӣ (муколама);

- таълими китобат (навиштан);

- машқи мавзӯҳои грамматикӣ;

- ташаккули маҳорату малакаи ҳониш;

- тақмили малакаи нутқи ҳаттӣ;

-васеъ намудани захираи луғавӣ;

-ташаккули ҳавасмандии пайваста ба омӯзиши забон ва ғ.

Истифодаи самараноки маводҳои сомонаҳои гуногуни Интернет барои васеъ намудани ҷаҳонбинӣ ва бо ҳамагӯни худ аз кишварҳои соҳибзабон робитаҳои қориву дустӣ барқарор намудан кӯмак мерасонад. Омӯзиши забони англисӣ дар пешбурди қорҳои мустақилона низ хуб мусоидат карда метавонад. Дар воқеъ, тамоми намудҳои имконпазири назорат тавассути расонаҳои электронӣ дар заминаи барномаҳои махсус таҳияшудаи компютерӣ метавонанд мавриди истифода қарор гирифта, як ҳиссаи сарбории омӯзгорро сабук ва самаранокии назоратро зиёд намояд.

Масалан, чунин як шакли гузаронидани машғулиятҳо барои омӯзиши электронӣ тавсия шудааст, ки ба андешаи мо хеле хуб аст :

1. Лекции (аудио, видео, слайд-лекция, матн)

2. Мусоҳиба (фардӣ, гуруҳӣ, почтаи электронӣ, .)

3. Конфронсҳои амалӣ (аудиоконфронс, видеоконофронс, ва дигарҳо.)

4. Лоихаҳо (қори қурсӣ, гуруҳӣ, фардӣ, тадқиқотӣ, эҷодӣ, иттилоотӣ)

5. Вазифаҳои инфиродӣ (хонагӣ, эссе, рефератҳо, масъалаҳо ва ғайра.)
6. Санҷишҳо(тестҳо)
7. Имтиҳонҳо, санҷишҳо
8. Бозӣҳо
9. Вазифаҳои мушаххас вобаста ба ҳолатҳои алоҳида (кейс-стади)
10. Экскурсияҳо .

Ҳангоми истифодаи технологияи интернетӣ фаъолияти коммуникативии шифоҳиро дар 3 ҷанбаъ бояд дида баромад.

Аввал ҳамчун муоширати озодаи хонандагон дар речаи вақти воқеӣ бо воситаи истифодаи почтаи электронӣ ва шабакаҳои информатсионӣ.

Дуввум ҳамкориҳои диалогии хонанда бо компютер, ки дар он мақсади воқеии муошират пайгирӣ мешавад, яъне ҳамчун муколамаи инсон-мошинӣ мебошад.

Сеюмаш ҳамчун муоширати хонандагон дар синф дар раванди кор бо барномаҳои таълимии компютерӣ, ки ба сифати омил барои робита ва воситаи ташкили шароити муошират баромад мекунад.

Кор бо технологияҳои интернетӣ натавонад барои баланд бардоштани савии хонандагон ба таҳсил мусоидат мекунад, балки боз имкони идоракунии изҳори масъалаҳои таҳсилро аз рӯи дараҷаи мушкулот пешниҳод мекунад. Ғайр аз он технологияҳои интернетӣ имкони баргараф кардани яке аз муҳимтарин сабаби муносибати инқироии нисбати таҳсилро фароҳам меорад - ноқис, ки дар асоси нафаҳмидани мавод ва дар натиҷаи проблемаҳои таҳсил ба вучуд меояд. Маҳз ҳамин ҷамъбаст бисёре аз муаллифони барномаҳои таълимии компютерӣ ба эътибор гирифтаанд. Пешрави муҳим дар компютерҳои шахсӣ технологияҳои интернетӣ ба тағйирот дар раванди омӯзиши забони хориҷӣ оварда мерасонад. Истифодаи фаъл ва бомавриди компютер дар раванди дарси забони хориҷӣ мувофиқи мақсад аст.

Қисмати асосии мазмунӣ таълими забони хориҷӣ таълими намудҳои гуногуни фаъолияти нутқӣ мебошад. - гуфтор, ҳониш, ҳат, истемоъ. Ҳангоми таълими истимоъ ҳар як хонанда имкони шунидани нутқи забони хориҷиро пайдо мекунад. Ҳангоми таълими гуфтор ҳар як хонанда метавонад дар назди баландгӯяк ибораҳоро бо забони англисӣ ба забон орад. Ҳангоми таълими қоидаҳои грамматикӣ ҳар як хонанда машқҳои грамматикиро метавонад иҷро кунад, имкон ёфтани пуркунии қасрҳои, ҷайвордро дорад, метавонад ба ҷустуҷӯи қалимаҳо, ба иҷрои машқҳои бо намуди бозӣ машғул шавад. Доираи истифодаи компютер дар омӯзиши забони хориҷӣ ба таври ғайриҷид ба ғӯм ҳеле васеъ аст. Компютер ба таври самарабахш барои шиносӣ бо маводи нави забонӣ, бо намунаҳои нави гуфтор, инчунин барои фаъолияти муошират бо забони хориҷӣ метавонад истифода шавад. [12.69]

Дар зери мафҳуми рушди қобилияти коммуникативии хонандагон таълими муошират ва ташкили қобилият барои ҳамкориҳои байнифарҳангӣ фаҳмида мешавад, ки дар асоси функсиягардонии технологияи интернетӣ ба амал меоянд. Мувофиқи ин барои он ки раванди таълим ба таври самаранок ба нақша гирифта шавад, китобҳо низ лозиманд. Самаранокии дарсҳо аз ҳисоби истифодаи намудҳои гуногуни фаъолияти нутқӣ (истимоъ, ҳат, гуфтор, ҳониш), аз ҳисоби информатсияи муҳими дар мазмунӣ мавод мавҷудбуда ба даст оварда мешавад. Дар дарсҳои забони англисӣ мо аз истифодаи «технологияи маълум» бояд худдорӣ кунем, ба таври дигар ғӯм, истифодаи технологияҳои интернетӣ дар дарс барои мо асоси мақсад нест, балки як намуд асбоби самарабахшест, ки барои рушди маҳорат ва малака ғазое меорад. Мо компютерро набояд дар ҳар як дарси худ истифода барем, балки ҳангоми гузаштани мавзӯи нави ғангоми ба охир овардани он (дарсҳои гуногуни компютерро кор карда мебароем), ҳангоми иштирок дар лоиҳаҳо, тестгузаронӣ, худтестгузаронӣ, бозӣҳои таълимӣ, ҳангоми омодакунии маводҳои дидактикӣ, ҳангоми истифодаи барномаҳои гуногуни мултимедии таълимӣ, ҳангоми фаъолияти берунасинфӣ истифода кунем.

Имрӯз омӯзиши забони англисӣ, ки талаботи замон ба шумор меравад, аз ғбтидо яъне дар муассисаҳои таълимӣ бояд таълими он ба таври ҷиддӣ ба роҳ монда шавад то фарҳанги дурусти истифода аз Интернет ривож ёбад, бинабар ин набояд ҷавонро аз пайвастшавӣ ба Интернет нигоҳ дошт. Забони англисӣ монанди воридшавӣ ба як шохроҳ ҳаст. Ҳар шахс бо қамтарин

маблаг метавонад ба ин шоҳроҳ ворид шавад. Баъзе аз истифодабарандагон пеш аз воридшавӣ ба ин шоҳроҳ мақсади худро муайян месозанд ва ниёзи мушаххасе доранд ва бо бартараф шудани он ниёз, аз шоҳроҳ хориҷ мешаванд, аммо гуруҳи дигар бе он ки мақсади ҳосе дошта бошанд, ба Интернет муроҷиат мекунанд то бо фирор аз худ, нокомиҳои хешро фаромуш созанд, аз ин рӯ бо истифодаи бештар аз Интернет робитаи онҳо бо атрофиёнашон мунтазам кам мешавад ва бо кам гаштани ин равобит, бештар ба Интернет паноҳ мебаранд. Забономӯзи донишу ҷаҳонбинии толибилмонро васеъ менамояд. Забони англисӣ ҷаззобтарин дастоварди зиндагии навин аст, ки метавонем тавассути он ба дарёи иртибот ва иттилоот пайваст шавем.

Дар гузориши худ мо дар бораи имкониятҳои истифодаи техникаи муосир дар дарсҳои забонҳои хориҷӣ таваққуф хоҳем намуд. Аз таҷрибаи кори ҳаррӯза ва таҳлили адабиётҳои сершумори соҳавӣ бармеояд, ки имкониятҳои истифодаи интернет, махсусан шабакаи умумиҷаҳонии Интернет дар таълим ва омӯзиши забони англисӣ хеле васеъ буда, дар сурати дуруст истифода бурдани онҳо дар ин самт бо натиҷаҳои дилхоҳ ноил шудан мумкин аст.

Умуман барои омӯхтани забони шифоҳӣ ва хониш, нақш ва мақоми воситаҳои асосӣ ва ёридиҳанда дар усули имрӯзаи таълими забонҳои хориҷӣ, мафҳуми «воситаҳои омӯзиши забон», китоб, китоби хониш ва асбобҳои аёнӣ, воситаҳои техникии хониш, воситаҳои аёнии биной, шунавоӣ ва биноӣ шунавоӣ ва барномасозии воситаҳои таълим аҳамияти калон дорад. Дар замони муосир бо истифода аз воситаҳои техникӣ (телевизион, компютер, тахтаи электронӣ, диск) омӯзиши забони хориҷиро дар сатҳи баланд ба роҳ мондан мумкин аст. Ин усул бахусус хусусияти амалӣ дорад. Масалан, агар тавассути телевизион ҳам дар мактаб ва ҳам дар хона хонандагон филмҳои тасвириро бо забони англисӣ тамошо кунанд, таркиби луғавии забони англисиашон ғайи мегардад. Илова бар ин, филми тасвирӣ завқи забаномӯзии хонандаро бедор менамояд. Хонанда маънии калимаҳои, ки ҳангоми тамошои филми тасвирӣ намефаҳмад ё барои дарки маънии онҳо очиз аст, кӯшиш мекунад, ки аз омӯзгор пурсад ва ё ба луғатнома муроҷиат намояд.

Кор бо технологияҳои интернетӣ натавонанд барои баланд бардоштани завқи хонандагон ба таҳсил мусоидат мекунад, балки боз имкони идоракунии изҳори масъалаҳои таҳсилро аз рӯи дараҷаи мушкilot пешниҳод мекунад. Ғайр аз он технологияҳои интернетӣ имкони бартараф кардани яке аз муҳимтарин сабаби муносибати инқиронӣ нисбати таҳилро фароҳам меорад - нокомӣ, ки дар асоси нафаҳмидани мавод ва дар натиҷаи проблемаҳои таҳсил ба вучуд меояд. Маҳз ҳамин ҷамбаро бисёре аз муаллифони барномаҳои таълимии компютерӣ ба эътибор нагирифтаанд. Пешравии муҳим дар компютерҳои шахсӣ технологияҳои интернетӣ ба дигаргуни дар раванди омӯзиши забони хориҷӣ оварда мерасонад. Истифодаи фаъл ва бомавриди технологияҳои интернетӣ дар раванди дарси забони хориҷӣ мувофиқи мақсад аст. Истифодаи самараноки маводҳои сомонӣ гуногуни Интернет барои васеъ намудани ҷаҳонбинӣ ва бо ҳамтоёни худ аз кишварҳои соҳибзабон робитаҳои қориву дустӣ барқарор намудан кӯмак мерасонад. Омӯзиши забони англисӣ дар пешбурди қорҳои мустиқилона низ хуб мусоидат карда метавонад.

АДАБИЁТ

1. Алиев С Барномаи Методикаи забони хориҷӣ барои шӯъбаҳои забони англисӣ Душанбе 2006.-24с.
2. Авғонов С.С «Компьютерные технологии как средства обучения иностранным языкам в ВУЗЕ» Душанбе – «Ирфон» 2010.-.
3. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки уче ния школьников. М., 1984, -с.295.
4. Артёмов В.А Психология обучения иностранным языкам. –М.,1969.-24с.
5. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам – М., 1965.-118с.
6. Барменкова О.И. Видеозанятия в системе обучения иностранной речи // Иностранные языки в школе – 1999. - № 3. – 20-25с.
7. Барномаи синфҳои ибтидоӣ. Душанбе, "Маориф", 1984. – 13с.
8. Владимирова Л. П., Интернет на уроках иностранного языка. // ИЯШ, №3, 2002,-с 33-41.

- 9.Выготский Н.В. Психологические особенности обучения письму детей младшего школьного возраста, //Вопросы психологии, 1998, №6.-220с.
10. Н.И.Гез, М.В.Ляховицкий, А.А. Миролубов. Методика обучения иностранным языкам в средней школе.М, 1982,гл.7. 159с.
11. Данилов М.А. Логика учебного процесса. В н: Вопросы повышения эффективности урока. МГПУ им. Ленина,1959.-32с.
12. Донцов Д. Английский на компьютере. Изучаем, переводим, говорим. М., 2007.-124с.
- 13.Закон Республики Таджикистан "Об образовании". Душанбе, 1994-58с.
- 14.Занков Л.В. Дидактика и жизнь. М., 1968 -172с.
15. Ильченко Е.А., Использование видеозаписи на уроках английского языка // Первое сентября. Английский язык – 2003. - №9.-36с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Валиев Сухбатхон – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, муаллими калони кафедраи умумидонишгоҳии забони англисӣ. Тел: (+992) 900-50-77-66

Сведение об авторе: Валиев Сухбатхон - Таджикский национальный университет, старший преподаватель общеуниверситетской кафедры английского языка. Тел: (+992) 900-50-77-66

Information about the authors: Valiev Sukbatkhon - Tajik National University, Senior Lecturer at the University-wide Department of English. Phone: (+992) 900-50-77-66

АСОСҲОИ ИЛМӢ-НАЗАРИЯВИИ ТАТБИҚИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ШАДИДОМӢЗӢ ДАР РАВАНДИ РУШДӢ ТАФАККУРИ ЛИНГВИСТИКИИ ОМӢЗГОРОНИ ОЯНДА ДАР ФАЗОИ ИТТИЛООТӢ-РАҚАМИКУНОНИИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ

Ғафуров Н.

Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон
ба номи Сотим Улуғзода

Дар мақола заминаҳои илмӣ-назариявии татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ ҳамчун воситаи самарабахши таълим дар равандҳои омодаасозии омӯзгори оянда мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф бо таъкиди ба заминаҳои методологӣ ва пажӯҳишҳои муосир нишон медиҳад, ки истифодаи технологияҳои рақамӣ ва усулҳои шадидомӯзӣ имконият фароҳам меорад, то тафаккури лингвистикӣ донишҷӯёнро ба ихтисоси омӯзгорӣ дар муҳити иттилоотӣ-рақамӣ рушд ёбад. Таъкид гардидааст, ки барои таъсирбахш намудани ин раванд, таҳлили амиқи хусусиятҳои когнитивӣ, фардӣ ва инноватсионӣ донишҷӯён зарур аст. Мақола замина фароҳам меорад барои таҳияи моделҳои таълимии нав, ки ба талаботи ҷомеаи рақамӣ муосир ҷавобгӯ мебошанд.

Калидвожаҳо: технологияҳои шадидомӯзӣ, тафаккури лингвистикӣ, омӯзгори оянда, муҳити рақамӣ, таълими фосилавӣ, методологияи таълим, рақамисозии таҳсилот

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕДРЕНИЯ ИНТЕНСИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье рассматриваются научно-теоретические основы внедрения интенсивных технологий обучения как эффективного средства в процессе подготовки будущих педагогов. Автор, опираясь на методологические подходы и современные исследования, показывает, что использование цифровых технологий и интенсивных методов обучения способствует развитию лингвистического мышления студентов педагогических направлений в информационно-цифровой образовательной среде. Отмечается, что для повышения эффективности данного процесса необходимо глубокое изучение когнитивных, индивидуальных и инновационных особенностей обучающихся. Работа создает основу для разработки новых образовательных моделей, соответствующих требованиям современного цифрового общества.

Ключевые слова: интенсивные технологии обучения, лингвистическое мышление, будущие педагоги, цифровая среда, дистанционное обучение, методология обучения, цифровизация образования

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS FOR THE IMPLEMENTATION OF INTENSIVE LEARNING TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF DEVELOPING LINGUISTIC THINKING OF FUTURE TEACHERS IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION OF THE INFORMATION SPACE OF HIGHER EDUCATION

The article examines the scientific and theoretical foundations for the implementation of intensive learning technologies as an effective tool in the process of training future teachers. Relying on methodological approaches and contemporary research, the author demonstrates that the use of digital technologies and intensive learning methods contributes to the development of linguistic thinking among students in teacher education programs within an information-based digital educational environment. It is emphasized that enhancing the effectiveness of this process requires an in-depth analysis of the cognitive, individual, and innovative characteristics of learners. The study provides a foundation for designing new educational models that meet the demands of the modern digital society.

Keywords: intensive learning technologies, linguistic thinking, future teachers, digital environment, distance learning, learning methodology, digitalization of education

Мубрамияти мавзуъ: Боиси зикр аст, ки дар системаи таҳсилоти олии Тоҷикистон ва дигар давлатҳои ҷаҳон тағйироти зиёд оид ба оморасозии омӯзгорони оянда, аз он ҷумла, аз руи ихтисосҳои соҳаи психология, психологияи амалӣ, психологияи иҷтимоӣ, психологияи педагогӣ, психологияи муносибатҳои оилавӣ, психологияи умумӣ, раваншиносии амалӣ ва дигар самтҳо ба вуқӯ пайваста истодаанд. Аз ин нуқтаи назар, дар шароити ҷаҳони муосир, ки раванди рақамсозии таҳсилот ва истифодабарии технологияҳои инноватсионӣ рӯз ба рӯз вусъат меёбад, зарурати бознигарии усулҳои анъанавии таълим ва таҳияи методикаҳои нав эҳсос мегардад. Хусусан дар оморасозии омӯзгорони оянда, ки бояд дар фазои рақамӣ ва иттилоотӣ фаъолият намоянд, истифодаи технологияҳои шадидомӯзӣ на танҳо ҳамчун воситаи баланд бардоштани самаранокии таълим, балки ҳамчун омилҳои рушди тафаккури лингвистикӣ аҳамияти калон дорад. Рушди малакаҳои лингвистикӣ дар заминаи технологияҳои муосир имконият медиҳад, ки донишҷӯён қобилияти фикронии интиқодӣ, таҳлили забоншиносӣ ва иртиботи муассирро дар муҳити рақамии таълимӣ соҳиб шаванд. Аз ин рӯ, омӯзиши асосҳои илмӣ-назариявии татбиқи чунин технологияҳо яке аз самтҳои муҳим ва мубрами тадқиқоти муосир дар соҳаи педагогика ва методикаи таълим маҳсуб меёбад.

Дарачаи таҳқиқи мавзуъ: Мавзӯи татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ дар раванди рушди тафаккури лингвистикӣ омӯзгорони оянда, махсусан дар заминаи рақамсозии таҳсилоти олии, дар солҳои охир мавриди таваҷҷуҳи олимони ва мутахассисони соҳаи педагогика, методикаи таълим ва фанҳои забоншиносӣ қарор гирифтааст. Дар қорҳои илмӣ як қатор муҳаққиқон, аз ҷумла Н.Ф. Талызина [20], Е.С. Полат [13], В.П. Беспалько [2], Г.К. Селевко [19], инчунин муҳаққиқони ватанӣ – Н. Н. Шоҳиён [25], Б. Ф. Файзализода [23] ва дигарон масъалаҳои марбут ба усулҳои инноватсионӣ, истифодаи технологияҳои рақамӣ ва интенсификатсияи раванди таълим таҳлил ва арзёбӣ шудаанд. Ҳамзамон, мушоҳида мегардад, ки пажӯҳишҳои мавҷуда бештар ба самтҳои умумии таълим ва ташкили муҳити рақамӣ бахшида шудаанд, дар ҳоле ки таҳқиқи мушаххаси равандҳои рушди тафаккури лингвистикӣ дар заминаи истифодаи технологияҳои шадидомӯзӣ, махсусан дар тайёр кардани омӯзгорони оянда, ҳамаҷанг раванди таҳлили амиқ ва таҳқиқи мақсаднок дорад. Ин ҳолати илмӣ ва амалии мавҷуд дар сатҳи пажӯҳишҳо далели мубрамият ва зарурати тадқиқи мавзӯи мазкурро нишон медиҳад.

Муҳтавои асосии мавзуъ: Мавзӯи мазкур ба таҳқиқи заминаҳои илмӣ-назариявии татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ дар рушди тафаккури лингвистикӣ омӯзгорони оянда дар фазои рақамшудаи таҳсилоти олии бахшида шудааст. Ба маҷмӯи қорҳо ва таҳқиқотҳои, ки мавзӯҳои зеринро дар бар мегиранд, қорҳои олимони зеринро метавон номбар намуд: В. Л. Матросов, В. А. Трайнев, Л. Н. Матросова, И. В. Трайнев [10], В. М. Букатов [3], В. А. Трайнев, В. М. Кузнецов [21], О. С. Иссерс [5], В. А. Трайнев, И. В. Трайнев [22], В. Н. Борисов, О. Г. Ковалев, С. А. Лузгин, А. И. Ушатиков [16] ва дигарон бахшида шудаанд. Оид ба масъалаҳои татбиқи технологияҳои рақамӣ ва шадидомӯзӣ бошад, таҳқиқотҳо оид ба аҳамият ва тарзи ба роҳ мондани усулҳои нави таълим аз ҷониби олимони зерин зерин таҳлилу ҳулосабарориҳо қарор гирифтанд, яъне оид ба мавзӯи рақамикунонии мақсадҳои дидактикӣ [14], равияҳои муосири ба ин мавзӯ вобаста [15], замони рақамикунонӣ [17], аз он ҷумла дар раванди истифодаи зехни сунъӣ [7] маълумотҳои зиёде оварда шудаанд, ки онҳо дар доираи мавзӯи интиҳобгардида қарор гирифтаанд.

Пеш аз ҳама, шахсияти донишҷӯ дар фазои иттилоотӣ ва татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ чӣ гуна ва бо кадом тарзҳои муосир мутобиқ ба ин талаботҳои гарданд, чӣ тавре, ки И. В. Гётте қайд менамояд бояд донишҷӯ пеш аз ҳама худро омӯзад, ки ба кадом қорҳо у қодир аст, яъне «Чӣ гуна метавон худро шинохт ва таҳлил намуд? Танҳо тавассути амал... Бояд кӯшиш намуд, ки ўҳдадории худро иҷро намой — ва ҳоҳи фаҳмид, ки дар вучуди ту чӣ нухуфтааст» [18, с. 4]. Маҳз ҷавоб ба саволи мазкур яке аз заминаҳои асосии ғояи татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ, ки одам-донишҷӯ худро омодаи тағйиротҳои оянда, ки дар асри XXI дар ҳолате, ки В. А. Трайнев, И. В. Трайнев онро шарҳ медиҳанд, яъне «Имрӯз дар системаи таҳсилоти олии аксарият кишварҳои ҷаҳон раванди муосиргардонӣ (модернизатсия) чараён дорад. Дар чунин шароит масъалаи таҳия ва қорӣ намудани роҳҳо ва усулҳои нави баланд бардоштани самаранокии таълим (технологияҳои шадидомӯзӣ) ба миён меояд. Аз ин рӯ, зарурати бознигарӣ ва посухгӯӣ ба

саволи асосӣ ба вучуд меояд: мо таҳти мафҳуми "интенсификатсияи омӯзиш" чӣ гуна моҳиятро бояд дар назар дошта бошем?» [22, сах. 9]. Чунин тағйирёбӣ чӣ тавре, ки А. Б. Шнейдер қайд менамояд, зарурияти ба роҳ мондани «...воситаҳои гуногуни таълими фаъолонаи психологӣ барои ҳалли вазифаи сесамта истифода мешаванд: дарк кардани "Ман"-и касбӣ, пазируфтани шахс дар нақши касбӣ, идора намудани худ дар вазъиятҳои касбӣ ва дар маҷмӯъ, рушди касбии шахс. Аз ин рӯ, зарурати таҳияи як концепсия ба миён меояд, ки бар асоси ба инобат гирифтани ҳувияти касбӣ таҳия шуда бошад. Ҳувияти касбӣ ҳамчун як падидаи равонии бисёрсамта фаҳмида мешавад, ки ба шахс тамомият, ҳамонандӣ ва муайянӣ мебахшад. Ин раванд дар қараёни таҳсилоти касбӣ ҳамзамон бо ташаккули раванди худмуайянкунӣ, худташқилдиҳӣ ва шахсигардонӣ инкишоф меёбад ва инчунин ба рушди қобилияти рефлексия вобаста аст» [24, сах. 4]. Зери мафҳуми «технологияҳои шадидомӯзӣ» дар сарчашмаҳои гуногун тарз ва усули баёни ба роҳ мондани усули фаъолгардонии қараёни таълим ва аз ҳама муҳим, таъсиррасонӣ ба тафаккури донишҷӯён-омӯзгорони оянда аҳамият ва зарурияти ин тарзи дигаргунсозиро дар фазои иттилоотӣ-рақамикунонӣ маълумот оид ба ин мавзӯ оварда шудааст. Яке аз тарзи татбиқи технологияҳои дидактикии амалӣ гардонидани ин масъалагузорӣ аз ҷониби муаллиф О. С. Иссерс ва Н. А. Кузмина «дар доираи таҳия ва татбиқи барномаи шадидомӯзии забони русӣ бо истифода аз 1000 тест аз нигоҳи омодагии хонандагон барои иштирок дар озмунӣ дохилшавӣ ба мактаби оӣ» [5] дида баромада шудааст, ки дар асоси он метавон хулосаҳои зерин баровард: «истифодаи технологияҳои шадидомӯзӣ дар таълими фанҳои забонӣ метавонад ба рушди тафаккури мантиқӣ, суръати қабул ва қарорди иттилоот, ҳамчунин мустақилияти фикрронии донишҷӯён мусоидат намояд. Бо дарназардошти шароити рақамикунонии муҳити таълимӣ, чунин усулҳо барои мутахассисон намудани раванди таълим ба талаботи замони муосир аҳамияти калидӣ доранд. Аз ин рӯ, татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ бояд ҳамчун ҷузъи муҳими модели муосири тайёр кардани мутахассисони соҳаи омӯзгорӣ баррасӣ гардад». Дар давоми мантикии чунин шарҳи пешниҳоднамудаи муаллиф В. Штерн — яке аз олимони шинохтаи психологияи дифференциалӣ қайд менамояд, ки «шахсият — ин як тамоюлест, ки худмуайянкунанда, бо шуур ва ҳадафмандона фаъолияткунанда мебошад. Он дорои амиқиятест муайян, ки ҳам сатҳҳои шуурнок ва ҳам ношуурро дар бар мегирад. Аз ин дидгоҳ, рушди рӯҳӣ (психикӣ) ҳамчун ҳудрушд, худкушоиш ва инкишофи қобилияти истеъдодҳои фитрии инсон фаҳмида мешавад, ки самту суръати он аз муҳите вобаста аст, ки шахсияти рушдкунанда дар он зиндагӣ мекунад. Ин назария бо номи «назарияи ҳамгарой» (конвергенсия) маъруф аст, зеро дар он нақши ду омили асосӣ — ирсӣ (наслӣ) ва муҳит дар раванди рушди рӯҳии инсон ба инобат гирифта мешавад» [9, сах. 14]. Масъалаҳои аввалини дидактикие, ки аз ин нуқтаи назар, бояд он зери таҳлил қарор гирад ин - оид ба шинохти хусусиятҳои маърифатии шахс ба ҳисоб меравад. Фазои иттилоотӣ-рақамикунонии бо шиддат тағйирёбанда бо назардошти имкониятҳои мағзи сар — ҳамчун тавлидгари асосии «бақайдгиранда»-и эҳсос, идрок ва тасаввурнамоӣ аз ҷониби донишҷӯ бояд бо назардошти он имкониятҳоеро, ки «ин марказ» дорад, пеш аз ҳама бояд омехта шавад. Дар доираи тасдиқи чунин ифодаи мақсадгузорӣ Антон Могучий дар китоби «Зуд андеша намо ва зуд қарор қабул намо» қайд менамояд, ки «...мағзи инсон аз аввал барои ҷустуҷӯи роҳҳои ғайримаммул омода мебошад! Ба он кӯмак намоед! Чӣ гуна ки шумо барои бадан машқ мекунед, ҳамон тавр бояд зеҳни худро низ сайқал диҳед: диққатро инкишоф диҳед, мантикро рушд диҳед, бодикқатиро омӯzed ва роҳҳои наву муосирро ҷустуҷӯ намоед. Дар ин сурат, барои шумо ҳеч чиз ғайриимкон нахоҳад буд. Ин бояд шиори ҳар як шахси ҷӯянда ва фаврӣ амалкунанда дар ҳалли масъалаҳо бошад — зеро ин имконпазир аст! Ҳар шахс қодир аст ба ин қор!» [12, сах. 13].

Оид ба аҳамияти ин мавзӯ дар китоб, ки аз ҷониби Гэри Келлер ва Чей Папазан бо номи «Аз муҳимтарин амал оғоз намо» пешниҳод гардидааст [6], дар бобҳои 13 (ба маъно зиндагии пурсамар сарфаҳм рафтан), 14 (зиндагӣ бо интиҳоби афзалиятҳо), 15 (зинадагии пурсамар бо назардошти ҳадафҳои гузошташуда) ва 16 (Се фармудаи асосӣ) дар пайдарҳамии мантиқӣ оварда шудааст. Агар чунин саволҳо ба донишҷӯ — омӯзгори оянда пешниҳод карда шавад, пас аз нигоҳи мо, дар ин раванд бояд мақому манзалати омӯзгор, чӣ тавре, ки Г. Б. Гершунский қайд менамояд, яъне «...омӯзгор пеш аз ҳама мутафаккирест, ки масъулияти ба камол расидани

шахсоро, ки ба ӯ бовар намудаанд, ба уҳда дорад. Инчунин ӯ масъули он аст, ки ҳар яке аз толибилмон дорои чунин нерӯи зеҳнӣ, маънавиёт ва дигар хислатҳои наҷибе гарданд, то ки тавонанд ояндаи тараққиёти мамлакат, ҷаҳон ва тамоми башариатро таъмин намојанд» [4, саҳ. 6]. Нақши омӯзгор аз нигоҳи таъкиди овардашуда ҷӣ тавре, ки Б. С. Бадмаев қайд менамояд, «...дар чунин шароит, нақши омӯзгор ба нақши ташкилдихандаи фаъолияти таълимии донишҷӯ табдил меёбад, на шахсе, ки ба маънои зоҳирӣ фақат донишҳои худро дар ҷараёни таълим ба ӯ «меомӯзонад». Ба шарофати чунин ташкилбӣи раванди таълим, донишҷӯ на ҳамчун истеъмолкунандаи ғайрифаволи иттилоот, балки ҳамчун «касбкунандаи фаъл» ва истеҳсолкунандаи он ворида раванди таълим мегардад» [1, саҳ. 6]. Тибқи андешаи олим В. Я. Ляудис бошад, усулҳои таълимие, ки чунин фаъолияти таълимиро таъмин менамоянд, одатан бо номи усулҳои фаволи таълим маъруфанд. Зери ин мафҳум он усулҳое дар назар дошта мешаванд, ки «раванди омӯзишро ҳамчун фаъолияти эҷодии самаранок ташкил мекунанд, ки ба даст овардани натиҷаи иҷтимоӣ-пурмазмун дар шароити фаъолияти якҷоя ё инфиродии таълимӣ нигаронида шудааст» [8, саҳ. 4-5]. Бо инобати шарҳи мафҳуми «технологияҳои шадидомӯзӣ» аз нигоҳи он, ки дар замони муосир низоми таҳсилот ба сӯи рақамисозӣ ва иттилоотисозии муҳити таълимӣ самти меҳварӣ дорад, зарурати татбиқи усулҳои навоварона ва технологияи таълими самаранок, махсусан дар самти омӯзиши фанҳои забон ва рушди малакаҳои фикрронӣ, афзоиш ёфтааст. Яке аз ҷанбаҳои муҳими масъала, ин муайян кардани нақш ва имкониятҳои технологияҳои шадидомӯзӣ дар рушд ва ташаккули тафаккури лингвистикӣ мебошад, ки зери таъсири муҳити рақамӣ ва захираҳои муосири таълимӣ шакл мегирад. Тафаккури лингвистикӣ, на танҳо ҳамчун қобилияти истифодаи забон, балки ҳамчун як навъи тафаккури касбӣ ва воситаи тафсири матн, иртибот ва фаҳмиши фосилавӣ баррасӣ мегардад. Мақола ба омӯзиши пайвастагии назариявӣи методологияи татбиқи ин технологияҳо дар раванди касбомӯзии омӯзгорони оянда равона шудааст. Ҳамзамон, дар мақола омилҳои асосии таъсиррасон ба самаранокӣи ин раванд, аз қабилӣи хусусиятҳои шахсиятии донишҷӯён, муҳити рақамӣ, захираҳои таълимии инноватсионӣ ва омодагии методи устодон таҳлил мешаванд. Ин мавзӯ на танҳо дар заминаи таҳқиқоти академикӣ, балки дар сатҳи амалӣ низ аҳамияти хоса дорад, зеро татбиқи дурусти технологияҳои шадидомӯзӣ метавонад ба ташаккули насли нав ва рақобатпазири омӯзгорони соҳибхтисос мусоидат намојд, ки ба талаботи асри рақамӣ ҷавобгӯ мебошанд.

Бо истифода аз таҳлили дар боло овардашуда марҳилаҳои имконпазири ташаккули тафаккури лингвистикӣ дар раванди татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ дар мисоли пешниҳоди модели омӯзгори ояндаи «**Равоншиносии амалӣ**» - 1030403 метавонад ба тарзи зайл пешниҳод карда шавад: 1 - **таҳлили талаботи когнитивии фан** – муайян намудани унсурҳои асосии фикрронии лингвистикӣ, ки барои омодагии касбии донишҷӯёни равоншиносӣ заруранд; 2 - **татбиқи усулҳои фаволи таълим** – истифодаи усулҳои шадидомӯзӣ (интерактивӣ, таҳлили маврид, омӯзиши ҳамкорона), ки донишҷӯёнро ба фикррониву суҳангуии фавол водор месозанд; 3 - **интегратсия бо фанҳои касбӣ** – муттаҳидсозии омӯзаҳои лингвистикӣ бо мавзӯҳои равоншиносии амалӣ (масалан, таҳлили нутқ дар равандҳои психотерапевтӣ); 4 - **истифодаи муҳити рақамӣ** – татбиқи платформаҳои рақамӣ, форумҳо, тестҳо ва маводи интерактивӣ барои ташвиқи истифодаи забони илмӣ ва касбӣ; 5 - **рушди нутқи касбӣ** – ташкили машғулиятҳои махсус барои тақмили маҳорати суҳанварӣ, таҳлили матнҳои илмӣ ва истифодаи истилоҳоти соҳавӣ; 6 - **фаъолиятҳои мустақили таҳқиқотӣ** – ҷалби донишҷӯён ба таҳияи лексиконҳои соҳавӣ, глоссарийҳо ва таҷзияи луғавии матнҳои психологӣ; 7 - **машқҳои рефлексивӣ** – истифодаи рефлексия барои худбаҳодиҳӣ ва дарк намудани сатҳи ташаккули тафаккури лингвистикӣ; 8 - **арзёбии форматсионӣ ва муттасил** – истифодаи усулҳои арзёбии марҳилавӣ ва пайгирона барои муайян намудани пешрафти тафаккури лингвистикӣ; 9 - **омӯзиши амалиягардонидашуда** – пайваст кардани раванди таълим бо таҷрибаомӯзии касбӣ ва ҳолатҳои воқеии равоншиносӣ барои амалӣ намудани малакаҳои забонӣ; 10 - **моделсозии коммуникатсияи касбӣ** – ташкили сценарияҳо ва нақшбозӣҳо (role-play) барои таълими муоширати касбӣ ва забонии равоншинос; 11 - **фароҳам овардани муҳити ташвиқкунанда** – муҳайё сохтани фазои омӯзишӣ, ки озодии ифода, ташаббус ва фаъолиятро ташвиқ мекунанд; 12 -

мониторинги пайваста ва такмили барнома – баррасии мунтазами натиҷаҳо ва ворид намудани тағйирот ба барномаи таълим барои беҳсозии раванди ташаккули тафаккури лингвистикӣ.

Бо истифода аз мазмуну мундариҷаи технологияҳои дидактикии дар сарчашмаҳои зерини олимон В. Л. Матросов, В. А. Трайнев, Л. Н. Матросова, И. В. Трайнев [10], В. А. Трайнев, В. М. Кузнецов [21], В. А. Трайнев, И. В. Трайнев [22] чунин тарзи фаъолгардонии чараёни таълиму тарбия зимни баргузории машғулиятҳои назариявӣ (МН), машғулиятҳои амалӣ (МА), бозихҳои дидактикӣ (БД) метавонанд дар доираи татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ ба роҳ монда шаванд, яъне:

Ҳолати 1: Интегратсияи фаннӣ ҳамчун омили асосии ташаккули тафаккури лингвистикӣ - дар доираи МН, истифодаи интегратсияи фаннӣ миёни фанни забон ва равоншиносии амалӣ (масалан, таҳлили нутқ дар равандҳои психотерапевтӣ) имкон медиҳад, ки донишҷӯён омӯзиши лингвистикиро дар заминаи риояи меъёрҳои касбӣ дарк кунанд. Ин раванд мутобиқ ба тавсияҳои дидактикии В. Л. Матросов ва И. В. Трайнев, як заминаи устувори ташаккули фикрронии таҳассусии байнифаннӣ мебошад, ки барои тайёр кардани мутахассисони универсалӣ мусоидат мекунад.

Ҳолати 2: Татбиқи усулҳои фаъоли таълим ҳамчун муҳаррики иштирок ва фаъолият - зимни МА истифодаи усулҳои шадидомӯзӣ — ба мисли омӯзиши ҳамкорона, таҳлили маврид (case-study), баҳсҳои гуруҳӣ — имкон фароҳам меорад, ки донишҷӯён бевосита дар раванди омӯзиш фаъол бошанд, фикрронӣ кунанд ва малакаҳои муоширати касбиро инкишоф диҳанд. Ин усулҳо мувофиқи методологияи В.А. Трайнев, фазои омӯзиширо аз ғайрифавол ба фаволнокӣ ва аз омӯзиш ба тафаккур табдил медиҳанд.

Ҳолати 3: Рушди нутқи касбӣ ҳамчун ҳадафи тарбиявӣ ва амалии раванди таълим - дар БД ва МА, ташкили машғулиятҳои махсус барои таҳлили матнҳои илмӣ, такмили нутқи шифоҳӣ ва истифодаи истилоҳоти касбӣ, ба донишҷӯён имкони барқарорсозии робитаи байни донишҳои лингвистикӣ ва воқеияти касбии равоншиносӣ медиҳад. Ин усул бо пешниҳодоти И.В. Трайнев мутобиқат дошта, тавассути хоса ба амалӣ будани нутқи касбӣ дорад.

Ҳолати 4: Мониторинги пайваста ва такмили барнома ҳамчун кафолати муассирии омӯзиш - ҳангоми татбиқи МН ва МА, арзёбии муттасил (форматсионӣ) ва мониторинги мунтазами раванди омӯзиш шароити бозбинӣ ва такмили пайвастаи барнома ва стратегияҳои таълимиро фароҳам месозад. Ба гуфтаи В.М. Кузнецов, ин равиш на танҳо сифати таълим, балки сатҳи дарки маъноӣ омӯхташударо низ боло мебарад, ки яке аз асосҳои технологияи шадидомӯзӣ мебошад.

Бо ҳамин мазмун барои донишҷӯён – хатмкунандагони оянда аз рӯи ихтисоси «**Психология**», ки бо рамзи – 1230104 ифода мешавад, метавонанд омӯзгор, инчунин мутахассиси соҳавӣ оид ба ёрии амалӣ дар соҳаи равоншиносӣ ва дигар самтҳо гарданд, дар доираи татбиқи технологияҳои фавол ва шадидомӯзӣ метавонанд чунин ҳадафҳои дидактикӣ дида баромада шаванд: 1 - **дониши назариявӣ** дар бораи асосҳои психология, қонуниятҳои психикӣ, сохтор ва фаъолияти равонии инсонро эъмол кардан; 2 - **фаҳмиши амиқ** дар бораи усулҳои тадқиқот ва методологияи илмӣ психология, бо тавсифи дуруст ва татбиқи онҳо дар шароити амал; 3 – **чудо намудан ва таҳлил** кардани вазъи равонии шахсони гуногун, бо истифодаи усулҳои муосири психодиагностика ва психометрия; 4 - **ихтисоси амалӣ** дар истифодаи техникаҳои ёрии равонӣ, аз ҷумла машварат, тренинг ва дастгирии психологӣ дар ҳолатҳои гуногун; 5 - **рушди малакаҳои коммуникатсионӣ** барои муошират бо беморон, донишҷӯён ва дигар шахсони мушаххас дар муҳити корӣ; 6 - **қобилияти татбиқи технологияи шадидомӯзӣ** барои беҳтар намудани усулҳои таълимӣ ва таълимии психология дар муҳити касбӣ; 7 - **идоракунии ҳолатҳои стресс ва бӯҳронӣ** дар шахсони алоҳида ва гуруҳҳо, бо истифодаи усулҳои психотерапевтӣ ва профилактикӣ; 8 - **муҳофизат ва риояи қоидаҳои этикӣ ва касбӣ** дар фаъолияти равонӣ, бо эътибор додан ба ҳимояи сирри касбӣ ва эҳтироми шахсият; 9 - **рушди малакаҳои таҳқиқотӣ** дар самти таҳлили маданӣ ва оморӣ барои таҳияи корҳои илмӣ ва амалии соҳавӣ; 10 - **қобилияти пешбурди машваратҳои равонӣ** ва кор бо гуруҳҳои гуногун барои расонидани ёрии муфид ва таъсирбахш; 11 - **татбиқи донишҳо ва малакаҳо дар самти**

равоншиносии иҷтимоӣ, равоншиносии таълимӣ ва дигар соҳаҳои ҳамсоя барои муваффақият дар касб; 12 - **муомила бо технологияи иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ** барои истифодаи асбобҳо ва барномаҳои муосири психологӣ дар фаъолияти касбӣ.

Дар давоми мантиқии маълумотҳои пешниҳодгардида бо назардошти он, ки дар синфи 10-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ фанни маърифати оиладорӣ таълим дода мешавад, аз ин нуқтаи назар, эҳтимолияти фарогирии хатмкунандагони ояндаро барои таълими фани мазкур ба инобат гирифта, аломатҳои шартии омодагии педагогӣ-психологӣ хатмкунандаи ихтисоси «Психологияи муносибати оилавӣ», ки бо рамзи 12.30.10.406 ифода мегардад, чунин модел дар доираи 12 қадами татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ пешниҳод карда мешавад: **қадами 1:** арзёбии сатҳи донишҳои назариявӣ оид ба асосҳои психологияи оилавӣ - таъмини дониши устувор дар бораи марҳилаҳои ташаккули оила, нақши шахсият дар муносибатҳои оилавӣ, динамикаи равандҳои оилавӣ; **қадами 2:** Омӯзиши санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқии соҳаи оила ва таълим - шиносӣ бо Конститутсия, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи оила», Стратегияҳои давлатӣ оид ба ҳифзи оила ва кӯдак; **қадами 3:** Инкишофи малакаи педагогии муоширати касбӣ - азхудкунии техникаҳои муоширати муассир бо хонандагон, волидон ва ҳамкорон дар муҳити мактабӣ; **қадами 4:** Азхудкунии методикаи таълими фанни «Маърифати оиладорӣ» - омӯзиши услубҳои фаъоли таълим, истифодаи маводи таълимии муосир ва методҳои таълими интерактивӣ; **қадами 5:** малакаи ташҳиси (диагностикии) равандҳои психологӣ хонандагон - қобилияти муайян намудани хусусиятҳои инфиродӣ ва равонӣ-таҷрибавии наврасон ва ҷавонон; **қадами 6:** Арзёбии омодагии равонӣ ба иҷрои вазифаҳои тарбиявӣ дар соҳаи муносибатҳои оилавӣ - муайян кардани қобилияти худидоракунии, ҳамдардӣ ва дастгирии равонӣ дар вазъиятҳои мураккаб; **қадами 7:** татбиқи малакаҳои таҳлилию арзёбӣ - қобилияти таҳлили ҳолатҳои мушаххаси муносибатҳои оилавӣ бо истифода аз усулҳои илмӣ ва этикӣ; **Қадами 8:** инкишофи қобилияти кор бо гуруҳҳои гуногуни иҷтимоӣ - иштирок дар чорабиниҳо ва барномаҳои омӯзишӣ барои наврасон, ҷавонон, волидайн; **қадами 9:** омӯзиши усулҳои ҷалб ва таълиму тарбияи ҷавонон ба маърифати оиладорӣ - аз ҷумла истифодаи чорабиниҳои тарбиявӣ, лоиҳаҳои иҷтимоӣ ва корҳои беруназсинфӣ; **қадами 10:** арзёбии сатҳи омодагӣ ба худтакмилдиҳӣ ва омӯзиши пайваста - тайёр будан ба омӯзиши мунтазам, иштирок дар семинару конференсияҳо, омӯзишҳои касбӣ; **қадами 11:** татбиқи технологияҳои рақамӣ ва равишҳои инноватсионӣ дар таълими фан - истифодаи платформаҳои электронӣ, модулҳои таълимӣ ва барномаҳои мутақобила дар равандҳои таълимӣ; **қадами 12:** омодагӣ ба ташаббус ва роҳбарии лоиҳаҳои тарбиявӣ дар соҳаи маърифати оиладорӣ - инкишофи қобилияти роҳбарӣ ва татбиқи иқдомҳои тарбиявии фарогир дар сатҳи мактаб ва ҷомеа.

Бо истифода аз меъёрҳои зикргардида, пеш аз ҳама, қобилияти маърифатии эҳсоснамоии он амалхоеро, ки бо кадом мақсад ва мароми таълимӣ-тарбиявӣ аз ҷониби омӯзгор интиҳоб мегардад, ҳамчун заминаи мутобиқшавӣ ба татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин нуқтаи назар, шарҳи мафҳуми истилоҳи «эҳсосот» бо инбати «воридшавӣ ба фазои рақамикунонии шадидомӯзӣ» бо чунин тарзи «иҷрои амал» дида баромада шавад: «...муҳаррики физиологӣ, ки бо кӯмаки он ҳиссиёт шакл мегиранд, анализатор (системаи таҳлилии равонӣ) номида мешавад. Анализатор (системаи таҳлилии равонӣ) аз се қисм иборат аст: 1 — муҳаррики қабулкунанда ё ресептор, 2 — роҳи асабии гузариш (нақшҳои марказгаро ва марказпарто), 3 — системаи ифодакунандаи имкониятҳои мағзи сар. Мафҳум аст, ки ресепторҳое, ки дар рӯи бадан ҷойгиранд, экстероресепторҳо номида мешаванд (масалан, биной, шунавоӣ ва ғайра), дар узвҳои дохилӣ — интроресепторҳо ва ресепторҳои мушакҳо ва пайвандҳо — проприоресепторҳо мебошанд. Хусусиятҳои умумии ҳиссиёт ба сифати онҳо, шиддат ва ҷойгиршавии фазой дохил мешаванд. Шиддат — ҳиссиёт бо қувваи ангезандаи амалкунанда ва ҳолати функционалии ресептор муайян карда мешавад. Ҳамаи ин хусусиятҳо дар татбиқи шаклҳои гуногуни ҳамкориҳои донишҷӯ бо муҳити атроф, аз ҷумла дар воридсозии технологияҳои шадид, ҳамчун доминантаҳо хизмат мекунанд» [11, саҳ. 7].

Бо истифода аз шарҳи истилоҳи «эҳсосот» ва моделҳои пешниҳоднамудаи ихтисосҳои «Равоншиносии амалӣ» ва «Психология» ва мазмуну мундариҷаи таҷрибаи татбиқи хониши босуръат (скорочтение), ки муаллифаш Питер Камп мебошад, чунин бозиҳои расмӣ бо

назардошти муайян намудани қобилиятҳои зеҳнӣ, ба хотиргирӣ ва гузаронидани озмунҳои тезамалиро метавон ба роҳ монд, ки муаллиф бо иштироки 125 нафар донишҷӯён, аз онҳо 63 нафар дар гуруҳҳои назоратӣ ва 62 нафар дар гуруҳҳои санчишӣ ширкат варзиданд ва баҳогузориҳои рейтингӣ оид ба масъалаҳои пешниҳодшуда аз руи системаи 10-ҳола ба роҳ монда шудаанд, яъне татбиқи технологияи дидактикӣ бо истифода аз методи Питер Камп ва пешниҳоди муаллифӣ: **тақсими донишҷӯён ба гуруҳҳо:** гуруҳи назоратӣ (ГН) - 63 нафар; гуруҳи санчишӣ (ГС) - 62 нафар (1), **мақсади озмоиш:** арзёбии самаранокӣ омӯзиши босуръати хондан (скоро чтение) бо истифодаи методи Питер Камп дар баланд бардоштани қобилиятҳои зеҳнӣ, хотиррасонӣ ва иҷрои озмунҳои тезамалӣ (2), **методология:** барқарорсозии озмунҳо бо истифодаи системаи рейтингӣ 10-ҳола, арзишбӣ аз рӯи нишондиҳандаҳои зеҳнӣ ва қобилияти хотиррасонӣ, моделҳои раваншиносии амалӣ ва психология ба қор гирифта шудаанд (3). Пешниҳоди матн иборат аз 520 калима бо тарзи инфиродӣ тақсимшуда дар доираи омӯзиши фани психологияи умумӣ. Интиҳоби меъёри баҳогузорӣ аз 1 то 10, яъне 1 - хеле бад, 2 - бад, 3 - миёна, 4 - қаноатбахш, 5 - наҷандон хуб, 6 - хуб, 7 - хеле хуб, 8 - аъло, 9 - бисёр аъло, 10 - сатҳи ниҳоят баланд. Зимни интиҳоби меъёрҳо аз 520 калима, 5%-и ба хотиргирӣ ба 1 ҳол баробар буда, 50%-и ба хотиргирӣ ба 10 ҳол мансуб доништа шудааст. Дигар меъёрҳо дар доираи мувофиқанамой ба ин ҳудудҳо дида баромада шудаанд.

Таҳлили натиҷаҳо: гуруҳи санчишӣ нисбат ба гуруҳи назоратӣ дар ҳолҳои баландтар (7-10) сатҳи баланди қобилияти хондан ва ёдгирӣ нишон дод; фоизи донишҷӯёни гуруҳи санчишӣ ба ҳолҳои 8 ва 9 назар ба гуруҳи назоратӣ 1,5 – 2,5 маротиба зиёд мебошад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи методи Питер Камп ва технологияҳои дидактикӣ дар омӯзиши босуръати хондан қобилиятҳои зеҳнӣ ва хотиррасонии донишҷӯёнро самаранок баланд мебардорад. Озмоиш нишон дод, ки методи Питер Камп дар омӯзиши босуръати хондан бо истифодаи технологияи дидактикӣ қобилиятҳои донишҷӯёнро дар хотиррасонӣ ва иҷрои озмунҳои тезамалӣ беҳтар месозад. Ҳамчунин, таъсири эҳсосот ва раваншиносӣ дар самаранокӣ омӯзиш муҳим мебошад.

Дар марҳилаи дуюм чунин вазифа ба гуруҳҳои санчишӣ ва назоратӣ пешниҳод гардид, яъне тасаввур намоед, ки дар гуруҳе, ки шумо пас аз хатми донишгоҳ фаъолияти педагогӣ менамоед, 17 нафар толибилм дар машғулият ширкат варзида истодааст. Агар хонандаи якуми шартӣ дар 5 дақиқа 7 калима, дуюм 2 калима, сеюм 8 калима, чорум 5 калима, панҷум 11 калима, шашум 3 калима, ҳафтум 5 калима, ҳаштум 9 калима, нухум 12 калима, даҳум 4 калима, ёздаҳум 15 калима, дувоздаҳум 20 калима, сенздаҳум 7 калима, чордаҳум 10 калима, понздаҳум 22 калима, шонздаҳум 14 калима ва ҳабдаҳум 12 калима ба хотир гирифта тавонад, пас дар умум чамъи умумии калимаҳо ба ҷанд баробар мебошад ва агар комбинатсияи 1+4+11-и хонандагон дар якҷоягӣ мусобиқаи зеҳнӣ намоянд, кадоми онҳо ғолиб шуморида мешавад ва бо ҳамин мазмун, агар комбинатсияи 11+1+3 дар озмун иштирок намоянд, кадом муваффақият ба даст меоранд, бо инобати он, ки суръати хониш ва ба хотиргириашонро 2 маротиба зиёд намоянд. Бо чунин масъалаҳои комбинаторикӣ имконияти пешниҳоди ҳалли масъалаҳо дар доираи 289 ҳолат метавонад вучуд дошта бошад.

Таҳлилу ҳулосабарории озмоишҳои педагогӣ чунин натиҷа доданд: **Гуруҳҳои назоратӣ:** 1 ҳол – 9%, 2 ҳол – 11%, 3 ҳол – 14%, 4 ҳол – 11%, 5 ҳол – 13%, 6 ҳол – 12%, 7 ҳол – 12%, 8 ҳол – 9%, 9 ҳол – 5%, 10 ҳол – 3%.

Гуруҳҳои санчишӣ: 1 ҳол – 2%, 2 ҳол – 5%, 3 ҳол – 7%, 4 ҳол – 7%, 5 ҳол – 8%, 6 ҳол – 9%, 7 ҳол – 12%, 8 ҳол – 14%, 9 ҳол – 17%, 10 ҳол – 19%.

Хулоса, дар шароити муосири иттилоотӣ ва рақамишавии таҳсилоти олий, зарурати бознигарӣ ва навшурии усулҳои анъанавии таълим ба миён омадааст. Мақолаи мазкур ба таҳқиқи асосҳои илмӣ-назариявии татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ ҳамчун омили калидӣ дар рушди тафаккури лингвистикӣ миёни омӯзгорони оянда бахшида шудааст. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки истифодаи технологияҳои шадидомӯзӣ — аз ҷумла усулҳои интерактивӣ, омӯзиши ҳамкорона, моделсозии сценариявӣ ва баҳсҳои ҳадафманд — ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки на танҳо маҳорати нутқ ва муоширати касбӣ, балки қобилияти таҳлил, худбаҳодиҳӣ ва тафаккури танқидиро низ рушд диҳанд.

АДАБИЁТ

1. Бадмаев Б. Ц. Методика преподавания психологии: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. Изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 304 с.
2. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., 1995, -336 с.
3. Букатов В.М. Педагогические таинства дидактических игр: Учеб. пособие. М.: Московский психолого- социальный институт Флинта, 1997.
4. Гершунский Б.С. Философия образования для XXI века: Учебное пособие для самообразования. Изд. 2-е, переработанное. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 512 с.
5. Иссерс О.С. Интенсивный курс русского языка: 100 тестов для подготовки к Всероссийскому тестированию и Единому государственному экзамену; Орфография. Пунктуация. Культура речи. Система языка. Выразительные средства. Анализ текста / О.С. Иссерс, Н.А. Кузьмина. – 4-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2006. – 232с.
6. Келлер Гэри. Начни с главного! 1 удивительно простой закон феноменального успеха / Гэри Келлер, Джей Папазан; [перевод с английского Е. Деревянко]. – Москва: Эксмо, 2022. – 320 с.
7. Киссинджер Г. Искусственный разум и новая эра человечества / Генри Киссинджер, Эрик Шмидт, Дэниел Хаттенлокер; Пер. с англ. – М.: Альпина ПРО, 2022. – 200 с.
8. Ляудис В. Я. Методика преподавания психологии. – М., 1989. – 240 с.
9. Мандель Б. Р. Дифференциальная психология. Модульный курс: Учеб. пособие для вузов. – М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2015. – 315 с.
10. Матросов В. Л., Трайнев В. А., Матросова Л. Н., Трайнев И. В. Интенсивные педагогические и информационные технологии. В 2-т. М., 2002.
11. Медицинская психология: Учеб. пособие / М.М. Важенин, Ф. М. Гайдук, Н. К. Григорьева и др.; Под ред. М. Ф. Гайдуга. – Мн.: Высш. шк. – 2001. – 125 с.
12. Могучий Антон. Думай быстро и решай быстро! Тренажер для мозга / Антон Могучий. – Москва: Издательство АСТ, 2022. – 288 с.
13. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Полат Е.С. -М., 1999. - 459 с.
14. Околелов О.П. «Цифра в образовании. Дидактические средства разработки цифровых и гибридных образовательных систем».-М.: «Филинь», 2018.-154 с.
15. Омарова С. К. Современные тенденции образования в эпоху цифровизации // Педагогика. Вопросы теории и практики. -2018.- № 1 (9). -С. 78-83.
16. Психологическая подготовка к педагогической деятельности: Практикум: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.Н.Борисов, О.Г.Ковалев, С.А.Лузгин, А.И.Ушатиков. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 144 с.
17. Пэлфри Дж. Дети цифровой эры. - М.: Эксмо, 2011. - 368 с.
18. Рухманов А. А. Познать себя. – М.: Мол. гвардия, 1981. – 208 с.
19. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. -М.: Народное образование, 1998.- 255с.
20. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. М.: Педагогика, 1975. - 177 с.
21. Трайнев В. А., Кузнецов В. М. Интенсификация, организационные формы и управление обучением. (Элементы педагогического менеджмента). – М.: МИП «НВ МАГИСТР», 1993.

22. Трайнев В. А., Трайнев И. В. Интенсивные педагогические игровые технологии в гуманитарном образовании (методология и практика). – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2007. – 282 с.
23. Файзализода Б. Ф. Асосноккунии назариявии ташкили методи тахсилоти фосилавӣ дар шароити муносири омодакунии мутахассисони бо салоҳият дар муассисаҳои тахсилоти олии касбии Тоҷикистон / Автореферати диссертатсия барои дарёфти дарҷаи илмии доктори илмҳои педагогӣ аз руи ихтисоси 13.00.02. – Бохтар, 2021. – 122 с.
24. Шнейдер Л. Б. Основы консультативной психологии: Учеб. пособие. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2005. – 352 с.
25. Шоҳиён Н. Н., Шарифзода Л. А., Хамидова Д. Н., Холматова М. М. Психология и профессиональная педагогика с основами цифровизации образования и использования искусственного интеллекта. – Душанбе: Матбаа, 2025. – 943 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Гафуров Наимҷон – омӯзгори кафедраи психологияи Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. Суроға: ш. Душанбе, к. Муҳаммадиев 17/6. Тел: +992 20191-08-88. E-mail: gafurov86n@gmail.com

Сведения об авторе: Наимджон Гафуров — преподаватель кафедры психологии Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода. Адрес: г. Душанбе, ул. Мухаммадиев 17/6. Тел.: +992 20191-08-88. E-mail: gafurov86n@gmail.com

Author Information: Naimjon Gafurov — Lecturer at the Department of Psychology, Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda. Address: Dushanbe, Mukhammadiev Street 17/6. Phone: +992 20191-08-88. E-mail: gafurov86n@gmail.com

ПОНЯТИЕ И СПЕЦИФИКА ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В МЕДИЦИНСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Кодиров Б.Р., Саидзода А.Р., Сафаров Б.Б., Ендовицкая Е.А.

Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино

Литсейи касбии техникии сохтмони шаҳри Душанбе

Донишгоҳи давлатии Воронеж

В данной статье раскрывается содержание понятия «эстетическая компетенция» в контексте медицинской профессиональной деятельности. Эстетическая компетенция рассматривается как интегративное качество личности медицинского работника, включающее эстетическое восприятие, суждение, вкус, а также умение применять эстетические нормы и принципы в профессиональной практике. Подчеркивается значимость эстетической составляющей для формирования культуры общения, внешнего облика, отношения к рабочей среде и пациенту. Освещаются ключевые особенности проявления эстетической компетенции в условиях медицинской среды: высокая степень эмоционального контакта с пациентом, потребность в сочувствии, эмпатии, тактичности, а также соответствие санитарно-гигиеническим и визуальным стандартам. В статье приводятся аргументы в пользу включения эстетических компонентов в программы профессиональной подготовки и повышения квалификации медицинских специалистов, так как наличие эстетической компетенции способствует повышению качества медицинских услуг, формированию доверительных отношений между врачом и пациентом и укреплению профессионального имиджа медицинского учреждения.

Ключевые слова: эстетическая компетенция, медицинская деятельность, профессиональная подготовка, гуманизм, медицинская этика, культурный облик врача, межличностное общение.

МАҲҲУМ ВА ХУСУСИЯТИ САЛОҲИЯТИ ЗЕБОИПАРАСТӢ ДАР ҶАЪОЛИЯТИ ТИББӢ

Дар мақолаи мазкур мазмуни мафҳуми «Салоҳияти зебоипарастӣ» дар заминаи ҷаъолияти касбии тиббӣ ошкор карда шуда, салоҳияти зебоипарастӣ ҳамчун сифати интегративии шахсияти корманди тиббӣ, ки дарки зебоипарастӣ, ҳукм, завқ, инчунин қобилияти истифодаи меъёрҳо ва принсипҳои зебоипарастӣ дар амалияи касбиро дар бар мегирад, баррасӣ карда шудааст. Аҳамияти ҷузъи зебоипарастӣ барои ташаккули фарҳанги муошират, намуди зоҳирӣ, муносибат ба муҳити корӣ ва бемор таъкид карда шудааст. Хусусиятҳои асосии зухуроти салоҳияти зебоипарастӣ дар шароити муҳити тиббӣ: дараҷаи баланди тамоси эҳсосӣ бо бемор, ниёз ба ҳамдардӣ, ҳамдардӣ, тактикӣ, инчунин мувофиқат ба стандартҳои санитарӣ-гигиенӣ ва визуалӣ равшан карда шудааст. Дар мақола далелҳо барои дохил кардани ҷузъҳои зебоипарастӣ ба барномаҳои таълими касбӣ ва такмили ихтисоси мутахассисони соҳаи тиб оварда шудааст, зеро доштани салоҳияти зебоипарастӣ ба баланд бардоштани сифати хизматрасониҳои тиббӣ, ташаккули муносибатҳои эътимодбахши табиб ва бемор ва таҳкими симои касбии муассисаи тиббӣ мусоидат мекунад.

Калидвожаҳои асосӣ: салоҳияти эстетикӣ, ҷаъолияти тиббӣ, омодагии касбӣ, гуманизм, ахлоқи тиббӣ, симои фарҳангии духтур, муоширати байнишахсӣ.

THE CONCEPT AND SPECIFICS OF AESTHETIC COMPETENCE IN MEDICAL PRACTICE

This article reveals the content of the concept of «aesthetic competence» in the context of medical professional activity. Aesthetic competence is considered as an integrative quality of a medical professional's personality, including aesthetic perception, judgment, taste, as well as the ability to apply aesthetic norms and principles in professional practice. The importance of the aesthetic component for the formation of a culture of communication, appearance, attitude to the working environment and the patient is emphasized. The key features of the manifestation of aesthetic competence in a medical

environment are highlighted: a high degree of emotional contact with the patient, the need for empathy, empathy, tact, as well as compliance with sanitary and hygienic and visual standards. The article provides arguments in favor of including aesthetic components in professional training and advanced training programs for medical professionals, since the availability of aesthetic competence contributes to improving the quality of medical services, forming a trusting relationship between a doctor and a patient, and strengthening the professional image of a medical institution.

Keywords: *aesthetic competence, medical activity, professional training, humanism, medical ethics, cultural image of a doctor, interpersonal communication.*

Эстетическая компетенция в медицинской сфере - это комплекс личностных, коммуникативных и профессиональных качеств, который позволяет медицинскому работнику соблюдать эстетические, этические и культурные нормы в процессе взаимодействия с пациентами, коллегами и окружающей средой. Она не ограничивается внешним обликом, но охватывает более глубокие аспекты восприятия красоты, гармонии, гуманности и тактичности в медицинской практике.

В отличие от других профессий, в медицине эстетическая компетенция тесно связана с **этической** - из-за взаимодействия с болью, страданием, телесностью и личной уязвимостью пациента. Включает умение сочетать профессиональную точность с тактичностью, деликатностью и **культурной чувствительностью**.

Эстетическая компетенция - это неотъемлемая часть профессиональной культуры медицинского работника. Она отражает зрелость личности, уважение к пациенту и стремление к созданию благоприятной лечебной среды, где красота и порядок выступают в качестве морально-психологической поддержки в процессе выздоровления [1, с.12].

Представим себе ситуацию, когда медицинский работник демонстрирует высокий уровень эстетической культуры: врач одет опрятно и аккуратно - чистый выглаженный халат, ухоженная причёска, сдержанный, уместный макияж, отсутствие резких или навязчивых запахов парфюма. Медицинская сестра также проявляет внимание к деталям внешнего вида: её обувь чиста, форма соответствует санитарно-гигиеническим требованиям, внешний облик аккуратен и профессионален.

Такое отношение к внешнему виду не является формальностью, а выступает важным элементом профессиональной эстетической компетенции. Оно формирует у пациента первое впечатление о медицинском работнике как о человеке, вызывающем уважение и уверенность. Опрятный внешний облик в сочетании с уверенным, но деликатным поведением врача способствует созданию атмосферы психологического комфорта, усиливает ощущение защищённости и надёжности.

Пациент, находясь в уязвимом физическом и эмоциональном состоянии, особенно остро воспринимает такие невербальные сигналы. Внешний порядок и профессиональная сдержанность транслируют пациенту важное послание: «Вы в надёжных руках». Это способствует укреплению доверия и снижению тревожности, что, в свою очередь, положительно влияет на эффективность лечебного процесса и общее качество взаимодействия между врачом и пациентом.

Основными компонентами эстетической компетенции в медицинской деятельности являются:

- когнитивный компонент - включает знание норм профессиональной эстетики, санитарно-гигиенических требований, культуры общения, требований к внешнему виду медицинского работника и эстетике оформления медицинской среды;

- эмоционально-ценностный компонент - отражает способность к эстетическому восприятию, формирует уважительное и чуткое отношение к человеку как к ценности, предполагает умение проявлять сочувствие, эмпатию и моральную поддержку пациенту;

- поведенческий (практический) компонент - выражается в умении поддерживать аккуратность, чистоту, соблюдать вежливость, тактичность, нормы внешнего вида, телесной и

речевой выразительности, а также в стремлении к эстетике и ухоженности рабочего пространства [8, с.11].

Эстетической компетенции в медицинской деятельности:

- обеспечивает **гуманизацию медицинской помощи**, делая её не только технически грамотной, но и эстетически и эмоционально приемлемой для пациента;
- способствует формированию **позитивного образа врача** - как культурно и этически зрелой личности;
- помогает налаживать **эффективное межличностное общение**, снижать тревожность пациентов, формировать атмосферу доверия;
- поддерживает **психологическую устойчивость и профессиональную этику** медицинского персонала.

В нашей республике роль эстетической компетенции в медицинской деятельности приобретает особое значение в контексте гуманизации здравоохранения, повышения качества обслуживания пациентов и формирования профессионального имиджа медицинских работников.

Современная система здравоохранения ориентирована не только на повышение эффективности лечебно-диагностических процедур, но и на гуманизацию медицинской помощи, где ключевое значение приобретает личность медицинского работника [3, с.76]. В этом контексте всё более востребованным становится изучение и формирование эстетической компетенции, которая включает в себя культуру внешнего облика, поведения, общения и организации медицинского пространства.

Особую значимость эта проблема приобретает в условиях возрастающих требований к качеству медицинского обслуживания, а также стремления к укреплению доверительных отношений между врачом и пациентом. Эстетическая компетенция неразрывно связана с профессиональной этикой, эмпатией и коммуникативной культурой, что делает её важным компонентом не только профессионального имиджа, но и эффективности лечебного процесса.

Кроме того, развитие эстетической компетенции особенно актуально в свете модернизации медицинского образования, где всё чаще поднимается вопрос о необходимости интеграции гуманитарных и этико-эстетических дисциплин в подготовку будущих специалистов.

Таким образом, изучение сущности, структуры и специфики эстетической компетенции в медицинской деятельности представляется своевременным и востребованным, как с точки зрения профессиональной подготовки кадров, так и в контексте повышения качества и культуры медицинской помощи.

Проблема эстетической компетенции в медицинской деятельности на сегодняшний день остаётся достаточно новой в научной и практической медицине, несмотря на её очевидную значимость для обеспечения высокого уровня медицинского обслуживания и формирования профессионального имиджа медицинских работников [6, с.12]. В то время как вопросы, связанные с профессиональной этикой, коммуникативной компетенцией и культурой общения в медицине активно исследуются, аспект эстетической компетенции остаётся менее изученным, хотя постепенно привлекает внимание учёных и практиков.

Исследования в области эстетической компетенции в основном фокусируются на таких её аспектах, как эстетическое восприятие и знание норм профессионального поведения, но до сих пор отсутствует чёткое и обоснованное определение этого термина в контексте медицинской практики. В большинстве работ эстетическая компетенция рассматривается как часть общей профессиональной культуры, которая включает в себя морально-этические нормы, соблюдение гигиенических стандартов и развитие коммуникативных навыков. Однако, несмотря на упоминания в различных трудах, понятие эстетической компетенции как отдельной категории, включающей эмоциональный, когнитивный и поведенческий компоненты, пока не получило должного научного освещения.

В медицинской практике понятие эстетической компетенции, как правило, не выделяется в качестве отдельного компонента профессиональной подготовки и повышения

квалификации медицинских работников [10, с.12]. В то же время в рамках медицинского образования акцент на внешний вид, поведение и коммуникацию с пациентами присутствует, но это чаще всего сводится к соблюдению санитарных норм и основам делового общения. Важность эстетической компетенции для формирования доверительных отношений между врачом и пациентом начинает осознаваться в последние десятилетия, однако этот аспект ещё не интегрирован в образовательные программы медицинских вузов и курсы повышения квалификации на должном уровне.

Большое количество работ посвящено вопросам медицинской этики и психологии, в том числе аспектам гуманистической медицины, эмпатии и взаимодействия с пациентами. Эстетическая компетенция, как её важный компонент, рассматривается через призму этических норм и психосоциального взаимодействия. Исследования показали, что эстетические аспекты, такие как внешний вид медицинского работника, его манеры общения и внимание к деталям, оказывают влияние на восприятие пациента и уровень доверия к специалисту. Однако недостаток эмпирических исследований и конкретных данных о влиянии эстетической компетенции на результаты лечения остаётся значимой проблемой.

Несмотря на то, что вопросы этики и внешнего облика медицинского персонала затрагиваются в разных странах, до сих пор не существует универсальных стандартов или методик оценки эстетической компетенции в медицинской сфере. В разных странах медицинская этика и стандарты внешнего вида могут значительно различаться, что затрудняет интеграцию эстетической компетенции в образовательные программы и оценку её влияния на качество медицинской помощи.

В последние годы в ряде научных публикаций появляется тенденция к включению эстетической компетенции в курсы подготовки и переподготовки специалистов. Особое внимание этому аспекту уделяется в контексте современной гуманизации здравоохранения, где акцент ставится на пациент-центрированный подход, улучшение качества медицинской помощи и доверительных отношений между медицинским работником и пациентом. Однако исследования, которые бы систематизировали теоретическую основу эстетической компетенции и её влияние на медицинскую практику, остаются ограниченными.

Неопровержимой является необходимость разработки конкретных методик и рекомендаций для включения эстетической компетенции в образовательные и практические процессы. Важно создать стандарты для медицинских учреждений, касающиеся эстетического поведения и внешнего облика персонала, а также оценить влияние эстетической компетенции на восприятие пациентами медицинских учреждений, качество их обслуживания и психологическое состояние.

Таким образом, степень разработанности проблемы эстетической компетенции в медицинской деятельности в настоящее время находится на начальной стадии. Существующие исследования в основном касаются отдельных аспектов этой темы, в то время как комплексные теоретические и эмпирические работы остаются в процессе формирования. Для дальнейшего развития науки и практики в области медицинской этики, а также для улучшения качества медицинской помощи, необходимо продолжить исследования по данной проблеме, разрабатывать методики, стандарты и программы, направленные на интеграцию эстетической компетенции в медицинское образование и практику.

В Таджикском государственном медицинском университете имени Абуали ибни Сино активно реализуются воспитательные мероприятия, направленные на повышение уровня общения студентов с пациентами, соблюдение Кодекса медицинской этики и развитие морально-правового воспитания. Это способствует формированию у будущих специалистов эстетической компетенции, включая умение поддерживать внешний облик, вести этичное и тактичное общение, а также проявлять эмпатию и внимание к пациентам.

Система непрерывного медицинского образования в нашей республике включает в себя курсы повышения квалификации, которые способствуют обновлению и совершенствованию профессиональных знаний и навыков медицинских работников. Это образование охватывает широкий спектр знаний и навыков, включая аспекты эстетической компетенции, такие как

коммуникативные навыки, внешний облик и этическое поведение, что напрямую влияет на качество медицинской помощи и доверие пациентов

Эстетическая компетенция в медицинской деятельности - это совокупность знаний, умений и навыков, которые обеспечивают не только профессиональную, но и этическую, моральную и гуманистическую сторону взаимоотношений медицинского работника с пациентами. Она включает в себя соблюдение норм внешнего вида, тактичность в общении, культурное поведение и создание комфортной, гармоничной медицинской среды [5, с.34].

Эстетическая компетенция в контексте медицины выходит за рамки чисто визуальных аспектов (например, внешний вид медицинского персонала) и затрагивает глубокие психоэмоциональные и этические аспекты, такие как уважение к пациенту, способность выслушать его, демонстрация заботы, уважения и понимания через не только слова, но и поведение, невербальное общение, использование пространства и окружения.

Примеры проявления эстетической компетенции в медицинской практике:

Врач в медицинской практике должен соблюдать определённые санитарно-гигиенические требования к внешнему виду: чистый и выглаженный халат, аккуратная причёска, отсутствие яркого макияжа или навязчивых запахов (например, парфюма), что помогает не только поддерживать чистоту, но и формировать доверие пациента. Это важный аспект, который влияет на восприятие врача как профессионала [4, с.21].

Пример: В больнице врач-стоматолог регулярно проверяет состояние своего рабочего пространства: инструменты стерильны, кабинет поддерживает порядок, а пациент видит, что его врачу не безразлично чистота и порядок.

Эмоционально-ценностный аспект эстетической компетенции проявляется в способности проявлять чуткость к переживаниям пациента. Например, при общении с пациентом, который только что получил тяжёлый диагноз, важно не только предоставить информацию о состоянии здоровья, но и поддержать пациента, проявив искреннее сочувствие и готовность помочь [9, с.52].

Пример: Врач онколог, который знает, как важно для пациента сохранить оптимизм и уверенность, может использовать успокаивающую интонацию, смотреть в глаза, поощрять пациента делиться своими переживаниями. Он также может предложить консультацию психолога или группы поддержки для пациентов.

Важнейшей частью эстетической компетенции является умение вести коммуникацию. Это касается не только вербальной, но и невербальной составляющей: мимика, жесты, осанка, контакт глаз. Важно быть тактичным и чутким в общении с пациентами, особенно с теми, кто может испытывать стресс, страх или тревогу [2, с.13].

Пример: Медсестра перед проведением инъекции объясняет пациенту процесс и даёт понять, что её действия не причинят боли. Она улыбается, поддерживает зрительный контакт и использует успокаивающий тон. Это помогает снизить тревожность пациента и создать атмосферу доверия.

Важную роль играет не только внешний вид медицинского персонала, но и оформление самого рабочего пространства. Ухоженная и эстетически привлекательная обстановка способствует созданию положительного восприятия у пациента. Это может включать чистоту в медицинских кабинетах, уместное оформление интерьера, удобные и комфортные условия для пребывания пациента.

Пример: В некоторых клиниках и медицинских центрах отделения организуют так, чтобы пациенты чувствовали себя максимально комфортно — стенки кабинетов оформлены в мягких пастельных тонах, на столах находятся живые растения, в холлах звучит спокойная музыка.

Эстетическая компетенция непосредственно влияет на психоэмоциональное состояние пациента. В условиях стресса или болезни, когда пациент особенно уязвим, внимание к мелочам, такие как приятная атмосфера и доброжелательное поведение, помогают создать у пациента ощущение безопасности и заботы [11].

Пример: В многопрофильных клиниках, где в отделениях, например, для реабилитации после травм, работают врачи и медсестры, которые помимо профессиональных знаний владеют навыками эмпатии и умением поддерживать пациента, создание комфортной атмосферы становится не менее важным. Пациенты, чувствующие внимание и заботу, быстрее адаптируются к лечению и процессу восстановления.

Эстетическая компетенция непосредственно влияет на уровень доверия между врачом и пациентом. Пациент, который видит, что медицинский работник заботится не только о своём внешнем виде, но и об организации своей работы и коммуникации, воспринимает его как более компетентного и надежного. Это способствует улучшению результатов лечения, поскольку пациенты более склонны следовать рекомендациям врача и идти на контакт.

Пример: Врач, который каждый раз перед общением с пациентом находит время для того, чтобы внимательно выслушать его, ставит нужные вопросы и уделяет внимание не только медицинскому состоянию, но и общему самочувствию пациента, выстраивает доверительные отношения. Это увеличивает вероятность успешного завершения лечения.

Врач разговаривает с пациентом спокойно, доброжелательно, без раздражения и пренебрежения, даже если пациент пожилой или плохо понимает инструкции.

Использует ясный и культурный язык, избегает жаргона или резких выражений.

Пример: При сообщении о диагнозе врач выбирает слова мягко, чтобы не травмировать пациента, даже если новость тревожная.

Эстетическая компетенция медицинских работников способствует созданию доверительных отношений между врачом и пациентом, повышению уровня удовлетворенности пациентов и улучшению имиджа медицинских учреждений. В условиях Таджикистана, где культурные и этические нормы играют важную роль, проявление эстетической компетенции становится неотъемлемой частью профессионализма медицинских специалистов.

Таким образом, эстетическая компетенция медицинских работников способствует созданию доверительных отношений между врачом и пациентом, повышению уровня удовлетворенности пациентов и улучшению имиджа медицинских учреждений. В условиях Таджикистана, где культурные и этические нормы играют важную роль, проявление эстетической компетенции становится неотъемлемой частью профессионализма медицинских специалистов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Болдырев, В. С. Эстетическая компетенция в подготовке медицинских специалистов: дис. канд. пед. наук / В. С. Болдырев. - Москва, 2020. - 174 с.
2. Григорьев, А. В. Психология общения в медицинской деятельности / А. В. Григорьев. - Москва: Издательство Медицина, 2017. - 210 с.
3. Козлова, В. П. Эстетика в профессиональной деятельности медицинского персонала / В. П. Козлова. - Медицинская этика и право, 2020. - № 4. - С. 75-83.
4. Красильников, Н. Н. Эстетика и искусство общения в медицинской практике / Н. Н. Красильников. - Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2017. - 193 с.
5. Лебедева, О. Г. Культура общения в медицине: профессиональные и эстетические аспекты / О. Г. Лебедева. - Вестник социальной психологии, 2021. - № 6. - С. 33-39.
6. Петрова, Н. А. Этика и эстетика в медицинской практике / Н. А. Петрова. - Москва: Медицинская книга, 2018. - 320 с.
7. Роль внешнего вида и эстетики в медицинской профессии // Медицинская этика. - 2021. - URL: www.medical-ethics.ru. (Дата обращения: 09.05.2025).
8. Смирнова, И. Ю. Роль эстетической компетенции в развитии медицинской этики: автореф. дис. ... канд. мед. наук / И. Ю. Смирнова. - Москва, 2018. - 22 с.
9. Федотов, И. И. Роль эмпатии и эстетической компетенции в формировании доверительных отношений с пациентом / И. И. Федотов. - Журнал практической медицины, 2019. - № 2. - С. 50-56.
10. Харасина, О. В. Психология профессионального общения медицинских работников / О. В. Харасина. - Москва: Академия, 2019. - 280 с.
11. Школа эстетики и профессионализма в медицине: от теории к практике // Медицинский университет. - 2020. - URL: www.medicaluniversity.com. (Дата обращения: 09.05.2025).

12. Шмидт, Т. И. Гуманизация здравоохранения: подходы и практика / Т. И. Шмидт. - Санкт-Петербург: Издательство РГМУ, 2019. - 255 с.

Маълумот дар бораи муаллифон: Қодиров Бахтиёр Розикович – доктори илмҳои педагогӣ, профессори кафедраи физикаи тиббӣ ва биологӣ бо асосҳои технологияи информатсионии МДТ «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино». Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, н. Сино, хиёбони Сино 29-31. Тел.: (+992) 926335504. E-mail: bakhtiyor_0663@mail.ru.

Саидзода Аҳмадишо Раҳматишо – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент, директори Муассисаи давлатии таълимии “Литсейи касбии техникии сохтмони шаҳри Душанбе”. Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Борбад 42. Тел. моб: (+992) 911-25-02-03. Почтаи электронӣ: ahmadsho0203@gmail.com.

Сафаров Бахтиёр Бердиевич – мудири кафедраи физикаи тиббӣ ва биологӣ бо асосҳои технологияҳои иттилоотии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино». Нишонӣ: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, ноҳияи Сино, хиёбони Сино, 29–31. Телефон: +992 939-88-70-65 Почтаи электронӣ: jahonbakht83@mail.ru.

Ендовикская Елена Анатольевна – сардори ишӯбаи корҳои омодагӣ ба донишгоҳ ва хизматрасониҳои иловагии таълимии филиали Борисоглебски Муассисаи федералии давлатии буҷетии таҳсилоти олии касбӣ «Донишгоҳи давлатии Воронеж». Почтаи электронӣ: Endoviskaya@mail.ru

Сведения об авторах: Кодиров Бахтиёр Розикович - доктор педагогических наук, профессор кафедры медицинской и биологической физики с основами информационных технологий ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино». Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, р-н Сино, проспект Сино, 29–31. Телефон: (+992) 92 633 55 04. E-mail: bakhtiyor_0663@mail.ru

Саидзода Аҳмадишо Раҳматишо – кандидат педагогических наук, доцент, директор Государственного образовательного учреждения «Профессионально техническо - строительный лицей города Душанбе». Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, ул. Борбада, 42, Моб. тел.: (+992) 911-25-02-03, Эл. почта: ahmadsho0203@gmail.com

Сафаров Бахтиёр Бердиевич – зав.кафедрой медицинской и биологической физики с основами информационных технологий ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино». Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, р-н Сино, проспект Сино, 29–31. +992 939–88–70–65 E-mail: jahonbakht83@mail.ru

Ендовикская Елена Анатольевна – начальник отдела довузовской работы и дополнительных образовательных услуг Борисоглебский филиал ФГБОУ “Воронежский государственный университет” E-mail: Endoviskaya@mail.ru

Information about the authors: Kodirov Bakhtiyor Rozikovich – doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Medical and Biological Physics with Fundamentals of Information Technology at the State Educational Institution “Avicenna Tajik State Medical University.” Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Sino District, Sino Avenue, 29–31. Phone: (+992) 92 633 55 04. E-mail: bakhtiyor_0663@mail.ru.

Saidzoda Akhmadsho Rakhmatsho – PhD (Pedagogical Science), docent director of the State Educational Institution "Vocational Technical and Construction Lyceum of Dushanbe" Address: 734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad Street, 42, Mobile phone: (+992) 911-25-02-03, Email: ahmadsho0203@gmail.com.

Bakhtiyor Berdievich Safarov – Head of the Department of Medical and Biological Physics with Fundamentals of Information Technologies at the State Educational Institution “Abuali ibni Sino Tajik State Medical University.” Address: 29–31 Sino Avenue, Sino District, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan. Phone: +992 939-88-70-65 E-mail: jahonbakht83@mail.ru.

Elena Anatolyevna Endoviskaya – Head of the Department for Pre-University Training and Additional Educational Services at the Borisoglebsk Branch of the Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education “Voronezh State University”. E-mail: Endoviskaya@mail.ru

**АНДЕШАҶОИ ПЕДАГОГӢ ВА МАЪНАВӢ-АХЛОҚИИ АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ
ДАР ТАРБИЯИ ХОНАНДАГОН**

Мирзоева Ф. Н.

**Пажуҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдурахмони Ҷомии Академияи таҳсилоти
Тоҷикистон**

Мақсади тарбияи маънавӣ- ахлоқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути омӯзиши маводҳои адабиёти ватанӣ аз он иборат мебошад, ки дар раванди бархурди тамаддунҳо пеши роҳи косташавии маънавиёт ва ахлоқи онҳо саривақт гирифта шавад. Дар ин раванд аз ҳама чизи муҳимтарин мутобик сохтани маводҳои педагогикаи миллӣ дар тарбияи маънавӣ- алоқии насли наврас тавассути қорҳои тарбиявӣ, хонишҳои беруназсинфӣ ва чорабиниҳои мақсадноки муассисаҳои таълимӣ мебошад.

Калидвожаҳо: Маънавӣ, ахлоқӣ, маърифат, инсондӯстӣ, дониш, нодонӣ, бадгӯӣ, бадрафторӣ, дурӯзгӯӣ, меҳрубон, инсондӯст, китоб дӯст, муҳаббат ба ҳаёт.

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ДУХОВНО-НРАВСТВЕННЫЕ ВЗГЛЯДЫ АБДУРАХМОНА
ДЖОМИ НА ВОСПИТАНИЕ УЧАЩИХСЯ**

Цель духовно-нравственного воспитания учащихся начальной школы посредством изучения материалов отечественной литературы – своевременно предотвратить падение их духовности и нравственности в процессе столкновения цивилизаций. В этом процессе важнейшим является адаптация материалов национальной педагогики в духовно-социальном воспитании подрастающего поколения посредством воспитательной работы, внеклассных чтений и целевых мероприятий образовательных учреждений.

Ключевые слова: идейно- нравственной, познание, гуманизм, знания, незнания, темноты, плохо говорит о человеке, аморальной, вести людей в заблуждения, предан, мылкий, гуманизм, книга любви к жизни.

**PEDAGOGICAL AND SPIRITUAL AND MORAL VIEWS OF ABDURAHMON JOMI
ON THE EDUCATION OF STUDENTS**

The goal of spiritual and moral education of primary school students through the study of materials of domestic literature is to timely prevent the fall of their spirituality and morality in the process of a clash of civilizations. In this process, the most important thing is the adaptation of materials of national pedagogy in the spiritual and social education of the younger generation through educational work, extracurricular readings and targeted events of educational institutions.

Keywords: ideological and moral, cognition, humanism, knowledge, ignorance, darkness, speaks poorly of a person, immoral, lead people into delusions, betrayed, soapy, humanism, a book of love for life.

Мақсади тарбияи маънавӣ- ахлоқии хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавассути омӯзиши маводҳои адабиёти ватанӣ аз он иборат мебошад, ки дар раванди бархурди тамаддунҳо пеши роҳи косташавии маънавиёт ва ахлоқи онҳо саривақт гирифта шавад. Дар ин раванд аз ҳама чизи муҳимтарин мутобик сохтани маводҳои педагогикаи миллӣ дар тарбияи маънавӣ- алоқии насли наврас тавассути қорҳои тарбиявӣ, хонишҳои беруназсинфӣ ва чорабиниҳои мақсадноки муассисаҳои таълимӣ мебошад.

Мутафаккири бузурги тоҷику форс Абдурахмони Ҷомӣ дар деҳаи Харгарди вилояти Ҷом таваллуд шуда, таълими ибтидоиро дар назди падараш гирифта, баъди он дар мадрасаи Низомияи Бағдод таҳсили илм намуда, забони арабӣ, илмҳои мантиқ, фалсафа, риёзиёт, нучум ва дигар илмҳои хуб омӯхта аз худ намуда буд. [7, с. 97].

Абдурахмони Ҷомӣ таъкид менамуд, ки баъди тарбияи оилавӣ кӯдакро ба мактаб фиристондан лозим аст, зеро мактаб китобро ситоиш намуда, ёри ғамхор, устоди беминнат ва

сарчашмаи ҳамаи донишҳо номида, хонандагонро дар рӯҳияи китобдӯстӣ ва одат пайдо намудан ба китобхонӣ даъват менамуд, ки мисоли равшани он ин гуфтаҳоанд:

Хуштар зи китоб дар ҷаҳон ёре нест,

Дар ғамкадаи замона ғамхоре нест.

Ҳар лаҳза аз ӯ ба ғӯшаи танҳой,

Сад роҳату, лек ҳаргиз озоре нест. [3, с. 57].

Дар андешаҳои педагогии Абдурахмони Ҷомӣ ҷои хосаро дӯстӣ ва ҳамдигарфаҳмии одамон ташкил меод, ки дар шароити муосир муҳимияти хоса пайдо намудааст. Ӯ дӯстии байни одамонро сарфи назар аз миллат, халқият, мазҳабу дин ҳамчун як дарахти бутун ҳидоят менамуд. Ҷомӣ бадгӯӣ ва бадандеширо наменписандид ва насли наврасро ҳидоят менамуд, ки донишу донишмандонро иззату эҳтиром кунанд, зеро онҳо мераванд, аммо дастранҷи онҳо дар таълиму тарбияи насли наврас ҷовидонӣ хоҳад монд:

Зи доноён бувад ин нукта машхур,

Ки дониш дар кутуб, доност дар гур. [5, с. 156].

Абдурахмони Ҷомӣ дӯстӣ, садоқат ва вафодориро, ки дар ҳар як шароити мусоид ва номусоид содиқона ба ҷо оварда мешуд менписандид. Абдурахмони Ҷомӣ дидори дӯст, суҳбат бо дӯстон ва ёронро, ки воситаи шодмонӣ ва оромии рӯҳу ҷисми инсон аст, бихишт меҳонад. Ба ақидаи ӯ дӯст, бояд дӯстӣ ҷонисор бошад ва дӯстро аз душман ҷудо карда тавонад, ки фармудааст:

Барои дӯстон ҷонро фидо кун,

Валекин дӯст аз душман ҷудо кун.

Дар андешаҳои педагогӣ, маънавӣ- ахлоқӣ, инсондӯстонаи хеш, Ҷомӣ насли наврасро ба беозорӣ ва ба касе зарар нарасонидан даъват менамуд, ки яке аз сифатҳои шоистаи инсон мебошад. Ӯ насли наврасро ба ростӣ, ростгӯӣ, ростқавлӣ даъват намуда, онро яке аз хислатҳои беҳтарини инсонӣ шуморида, одамонро ба вафо ва вафодорӣ, қавлу амал, ҷавонмардӣ, илм, эҳтироми устод, падару модар, пирону хурдсолон, ҳифзи обрӯ, ҳимматбаландӣ, қаноат, ҷиддият, ҳазл, хушхлоқӣ, саъю кӯшиш, фазилати хомӯшӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ, мукофоти амал, зиндагӣ, лутфу эҳсон, меҳмондорию хислатҳои беҳтарини инсонӣ даъват менамуд.

Ӯ дар андешаҳои педагогии хеш мавқеи омӯзгорро ниҳоят баланд арҷгузорӣ менамуд, ки мисоли он ин гуфтаҳоанд:

Агар дар ҷаҳон набувад омӯзгор,

Шавад тира аз беҳирадӣ рӯзгор. [1, с. 77].

Дар андешаҳои педагогии ӯ, агар падару модар сабабгори ба ҳастӣ овардани фарзанд бошанд, омӯзгор равшанкунандаи ҳаёти минбаъдаи ӯ ба ҳисоб меравад. Абдурахмони Ҷомӣ ҳамчун шахси барҷастаи замони хеш ва устоди ахлоқи писандаи башарӣ шинохта шудааст. Ӯ дар пайравии намоёндагони пешгузаштаи адабиёти форсу тоҷик наслҳоро ба накукорӣ, меҳнатдӯстӣ, адлу инсоф, сулҳу сафо, илму фарҳанг, дӯстиву бародарӣ, иттифоку иттиҳод, сидку вафо ва дигар амалҳои неки инсонӣ даъват менамуд.

Ӯ дар рафтор ва амали хонандагон ва одамон аз ҳама бештар сифатҳои саховатмандӣ, эҳсону қарам, шарму ҳаё, фӯрӯтанӣ, хоксорӣ, пурсабрӣ, ҷасуру далерӣ ва сиру асрори инсонҳоро паноҳ нигоҳ доштанро менписандид, ки фармудааст:

Шохи бе мева кашад сар ба қиём,

Шохи пурмева шавад ҳам ба салом. [7, с. 175].

Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ дар тамоми фаъолияти илмӣ- адабии хеш ба ахлоқи разила бо сифати маҳкумкунанда ва ғошкунанда баромад менамуд. Ӯ зулму ҷабр, нифоку низо, хиёнат қиноят, мансабпарастӣ, молпарастӣ, пастию сифлагӣ, шахвату айш, кибру ғурур, худписандию мағрурӣ, мардумозорӣ ва дигар рафторҳои ноҷавонмардоноро ниҳоят бад медид ва ба ҷавонон талқин менамуд:

Он шундасти, ки турке васфи ҷаннат чун шунид,

Гуфт бо воиз, ки он ҷо горату тороҷ ҳаст?!

Гуфт: Не. Гуфто: «Батар бошад зи дузах он бихишт»,

К-андар ӯ кӯтоҳ бувад аз горату тороҷ даст. [3, с. 57].

Ҷомӣ дар ин гуфтаҳои боло шахсонеро фош менамояд, ки нафспараст, ҳаромхӯр ва ҳаромандеш буданд. Аз обрӯю изат дида, як лаҳза аз гуруснагӣ раҳо ёфтандро боло гузошта, бо Фиръавн омодаанд, ки ба дӯзах даромада ҷавобашро диҳанд. Дар зери ғуломии нафс нангу номус, ихтиёро мустақилиятро аз даст дода, худро пайрави нафс гардониданд, ин омилро бо хонандагон фаҳмонидан зарур мебошад.

Дар ин кори начиб ӯ давомдиҳандаи анъанаҳои инсондӯстонаи Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Сино, Носири Хусрав, Низомӣ, Саъдӣ, Ҷалолиддини Балхӣ буд. Ҷомӣ ба воситаи пайдо намудан ва парваридани сифатҳои нек ва барҳам додани хислатҳои бад меҳост, ки инсонӣ комилро ба воя расонад, ки мисоли он ин гуфтаҳоанд:

Мағрур машав ба мол чун беҳабарон,

Зеро ки бувад мол чу абри гузарон.

Абри гузарон агар чи гавҳар борад,

Хотир надихад марди хирадманд бар он. [1, с. 155].

Дар китоби «Сабҳат-ул-аброр» ҳикояе оварда шудааст, ки дар он бо меҳнати ҳақу ҳалоли худ тӯмаи ночизе ба даст оварда рӯз гузаронидан ва дар айни замон озод будану аз касе миннат нақшидан аз хизмати шоҳро қардану дар зери нангу ор мондан боло гузошта шудааст, ки мисоли равшани он ин гуфтаҳоанд:

Ҷомӣ ба мулку мол чу ҳар сифла дил мабанд,

Кунҷи фароғу ганҷи қаноат туро бас аст.

Е:

Ҷомӣ зи хони ризқ чу ноне кифоя аст,

Озори бори миннати дунон чаро кашам?

Дар ин мисраҳо шоир ба насли наврас барои баланд гардидани обрӯю арзиши инсонӣ ба ду мафҳум ишора намудааст. Бо мафҳуми ганҷи қаноат ва миннати дунон, ки дурустии хешро дар ҳаёт исбот намудаанд. Ба ақидаи Ҷомӣ инсонӣ дорои ганҷи қаноат ба ҳар мартаба мерасад, аммо дар ҳолати риоя нанамудан ба қаноат ва сабру қарор инсон гирифтори таънаю маломат мегардад.

Дар андешаҳои педагогии Абдурахмони Ҷомӣ барои ислоҳ бахшидани ҷунин одамони дар боло ишорагардида, насиҳат омили беҳтарин ишора гардидааст, ки мисоли равшани он ин гуфтаҳоанд:

Аз насиҳат ноқисон комил шаванд,

В-аз насиҳат мудбирон муқбил шаванд.

Аз насиҳат тоза гардад ҳар диле,

В-аз насиҳат ҳал шавад ҳар мушкиле. [7, с. 257].

Шиблии Нӯмонӣ дар чилди V-уми китоби худ «Шеър-ул-аҷам» ҷунин нақро меорад, ки фикри дар бораи озодии шахс рондаи моро тақвият медиҳад: «Ҷомӣ ҳикоят мекунад, ки- менависад Шиблии Нӯмонӣ, - пире ҳезум мешикаст ва Худоро муттасил шукр мекард, ки вайро азизу гиромӣ доштааст. Шаҳсе, ки дар он ҷо ҳузур дошт, бо пир эрод гирифта, гуфт: Ин чи иззатест, ки Худо ба ту додааст? Заҳматат аз ҳама бештар, либосҳои нимдошт, ишқамат гурусна, дар бисотат ягон пайса надорӣ ва муттасил изҳори қаноатмандӣ менамояӣ? Пир дар ҷавоб гуфт: «Қадам иззат болотар аз ин мешавад, ки ман мулозим ва ходими касе нестам».

Дар ҳақиқат ин гуфтаҳоро бинед суҳан дар бораи озод будан ва бо меҳнати ҳалол рӯз гузаронидан меравад. Абдурахмони Ҷомӣ дар роҳи фурутанӣ хоксорӣ бузургтарин намунаи ибрат буд, ки ин аз боби «Рӯзгори Ҷомӣ» ба ҳамагон маълум аст. Ӯ бо маблағи меҳнатии худ мадрасаву қорвонсаройҳо сохта, ҷадин қасро хонадор ва барои пешрафти илму эҷодашон қўмак намуда, ҷадин қасро аз маҳбасу бандӣ озод намудандро дархост намудааст, ки рамзи тарбия мебошад.

Абдурахмони Ҷомӣ аз рӯи омӯзиши ҳуҷҷатҳои таърихӣ маълум мешавад, ки баҳри ҳимояи бечорагону бенавоён ба сардорони давлат мактубҳо навишта, аз маҳбасу қамбағалӣ раҳо бахшидани онҳоро дархост менамуд. Баъзан Ҷомӣ роҷеъ ба як масъала ду- се бор ба амалдорон муроҷиат карда, то масъаларо ҳал намекард, ором намегирифт. Ба ҳамин тарик, Абдурахмони Ҷомӣ ғаму ранҷи халқро дарк карда, ба онҳо дастӣ ёрию мадад дароз карданро яке аз

бузургтарин саодатмандии инсоният меҳисобид, ки боиси пайравӣ ва дар ҳамин рӯҳия тарбия намудани насли наврас мебошад. [3, с. 177].

Дар андешаҳои педагогии Абдурахмони Ҷомӣ дониш, маърифат ҷойи асосиро ишғол менамояд ва ӯ дар андешаҳои педагогӣ ва маънавӣ ахлоқии хеш насли наврасро бо аз бар намудани ин сифатӣ оӣ даъват менамуд, ки мисоли он ин гуфтаҳоанд:

Нахуст аз касби дониш баҳравар шав!

Зи ҷаҳлободи нодони бадар шав.

Вале по суи дониш неҳ, дар ин роҳ,

Ки илм омад фаровон умр кӯтоҳ.

Наёбад ҳеҷ кас умри дубора,

Ба илме рав, к-аз онат нест чора. [2, с. 157].

Тарғиби неқӣ ва накукорӣ, ки Ҷомӣ онро бо завқу шавқӣ баланд ташвиқ мекард, дар адабиёти форсу тоҷик суннати қадимӣ дошта, дар эҷодиёти тамоми намояндагони адабиёти классик, баланд садо медиҳад. Ҷомӣ дар ин роҳ давомдиҳандаи суннатҳои беҳтарини бузургони сухан мебошад ва то тавонистааст, онро боз ҳам гувворотару ғушнавозтар намояд.

Панду ҳикматҳои Ҷомӣ танҳо ба омма не, балки ба подшоҳон низ дахл доранд, ки фармудааст:

Эй, ки дар тоҷу нигин дорӣ рӯй,

То ба кай тоҷу нигин хоҳад монд?!

Мулки ҳастӣ ҳама тай хоҳад шуд,

На замону на замин хоҳад монд.

То тавонӣ, ба ҷаҳон неқӣ кун,

К-аз ҷаҳон бо ту ҳамин хоҳад монд! [7, с. 194].

Вале новобаста аз гуманизми хеш, Ҷомӣ нисбати золимон раво донишгари зулмро дастгирӣ мекард, ки аз мавқеи ғайриро дар адабиёт ишғол намудани ӯ дарак медиҳад, ки мисоли равшани он ин гуфтаҳо мебошанд:

Ба аҳли ҷафо вафо раво нест,

Подони ҷафо ба ҷуз ҷафо нест.

Е

Туруиру бош бо бадхӯ, на ширинлаб, ки сафрӯй,

Беҳ аз себи сифоҳонӣ бувад норинҷи Гелонаш.

Баҳри номи некро соҳиб шудан ба кас ғайр аз доштани ҳунару дониш, боз касбу кор, ростӣ, адаб, покӣ, сидқ ва амсоли инҳо лозиманд, ки ҳамаи он аз ҷаҳду талоши ҷавонӣ ҳосил мегардад, ки Ҷомӣ фармудааст:

Дар ҷавонӣ саъй кун гар беҳалал хоҳӣ амал,

Мева бенуқсон бувад, чун аз дарахти навбар аст.

Ҷомӣ дар осори безаволи хеш, «Баҳористон» тани сӣҳат, хоҳири ҷамъ, ризқи фароҳ, дӯсти меҳрубон ва фароғатро омили зиндагии хуш ишора намуда фармудааст: «Панҷ чиз аст, ки Офаридгор ба ҳар кас доданд ва касеро аз он маҳрум насохтаанд, зимони зиндагонии хуш дар дасти онҳо ниҳоданд: аввал- сӣҳатии бадан, дуҷум- эминӣ, сеҷум - вусъати ризқ, ҷаҳорум- рафиқи шафиқ, панҷум- фароғат. Ҳар киро аз ин панҷ тухфа маҳрум карданд, дари зиндагонии хуш бар рӯй ӯ бастанд».

Чун дар ин ҷо сухан аз рафоқату ёр рафт, таъкид кардан зарур аст, ки Ҷомӣ аз бузургтарин ва ғайриқадрифтагони рафоқат ва дӯстии самимӣ буда, дар эҷодиёташ ба ин мавзӯ ҷойи ҳосаеро додааст. Ӯ дӯстиро рӯшноӣ номида, аз бародарӣ боло меғузорад ва дар «Саломон ва Абсол» чунин ҳикоятро меорад:

Гуфт бо донишваре он соддамард,

К-эй ба дониш назди ҳар озода фард!

Боз кун з-ин нуқтаи нӯшида нӯст,

Ки бародар беҳ бувад ё ёру дӯст?

Гуфт: набвад пеши доно ҳеҷ чиз,

З-он бародар беҳ, ки бошад ёр низ. [7, с. 400].

Мутаассифона Ҷомӣ ёроеро меписандад, ки на танҳо ҳангоми роҳату осоиш ҳамроҳи кас аст, балки онро меписандад ва талқин менамуд, ки дар лаҳзаи мушкилу хатарнок инсонро яққаю танҳо намегузорад. Баробари талқини сифатҳои неки инсонӣ Ҷомӣ, аз ҷаҳл, ҳасад, ҳашму кина, таъмаъ, ҳирс, риё, ғурур, мардумозорӣ, худписандӣ, пурхӯрию серхобӣ ва аз ғафлат дур буданро тағриб мекард.

Панду насиҳатҳои Абдурахмони Ҷомиро аз рӯи мақсаду маромашон ба се қисм тақсим кардан зарур аст:

- 1.Андарзҳои, ки Ҷомӣ ба подшоҳону сарварон додааст;
- 2.Насиҳатҳои шоир ба писараш Зиёуддин Юсуф;
3. Пандҳои олии умумибашари А.Ҷомӣ.

Ҷомӣ аз ҳама бештар душмани ашаддӣ насабпарастии одамон буда, ба муқобили чунинҳо хуруҷ мекард, ки мағрури аслу насаби худ шуда, аз донишу ҳунар дурӣ мечустанд, ки мисоли равшани он ин аст:

*Зад харе лоф бар харони дигар,
Ки маро раҳиш Рустам аст падар.
Дод аз онҳо яке ҷавобаш боз,
Ки гувоҳи ту бас ду гӯиш дароз.* [3, с. 97].

Дар ин раванд яке аз ҳамзамонони Ҷомӣ, Зайниддини Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» нақлро меорад, ки мувофиқи он вазири Султон Хусейни Бойқаро Низомулмулуки Ҳавофӣ шачаре тартиб дода худро аз Аббосиён амакзодаи пайгамбар муаррифӣ менамояд. Рӯҳониёни зиёде ин даъворо тасдиқ намуда, муҳр гузоштанд. Вазир шачараи авлодиро назди Ҷомӣ ҳам барои имзо фиристод, лекин Ҷомӣ рӯйбини накарда, ба он имзо нагузошт. Пас вазир худаш маҷбур шуд, ки барои имзо бо шачараи авлодӣ нази Ҷомӣ равад. Ҷомӣ гайр аз он, ки рӯбинӣ накарда, имзо нагузошт, аз рӯйи зарофат дар болои шачараи вазир рубоии зерро навишта, шачараро гардонида ба дасташ дод, ки маънои он чунин буд:

*Онро, ки бувад нури набӣ дар башара,
Ҳочат набувад ба тулу арзи шачара.
В-онро, ки зи рух натобад ин нури сара,
Шачра надиҳад ба гайри лаънат самара.* [3, с. 86].

Ҷомӣ дар бисёр навиштаҳои илму донишро ҳамчун калиди маърифати инсонӣ қайд намуда, илмро бо ҷаҳолат ва олимро бо ҷоҳил муқобил гузошта, таносуб намудааст. Илмро тоҷи сари ҷумла ҳунарҳо, қулфкушои ҳама дарҳо ва шарафи одамон номида, мардумро ба азхудкунии он даъват намудааст, ки рамзи тарбия мебошад.

Мувофиқи таълимоти Ҷомӣ, инсон тамоми корхоро бояд аз рӯйи дониш ва мувофиқи маслиҳати донишмандон ба анҷом расонад. Агар инсон хеш донишманд набошад, бояд дар паноҳи донишманде ҷой гирад. Ҷомӣ дуруст мефаҳмид, ки илм дарёи беканор аст ва фаро гирифтани тамоми илмҳо аз имкон берун аст. Бинобар ин, инсон бояд илмеро омӯхта, онро ба амал пайвандад.

Ҷомӣ дар тамоми фаъолиятҳои китобро чун ёри гамгусор ва устои беминнат ситоиш намояд ҳам, ба муқобили онҳое, ки китоби бисёр ҷамъ мекунанду аз он баҳра намебурданд дар ҷанг буд, ки мисоли равшани он ин гуфтаҳои зерин:

*Аз ҷумла китобҳо, ки дар бар дорӣ,
Судат накунад, ки нафси кофар дорӣ.
Сарро ба замин чи мениҳӣ вақти намоз,
Онро ба замин бинеҳ, ки дар сар дорӣ.* [7, с. 101].

Ҷомӣ дар масъалаи тарбия ва таъсири он ба инсон дар муқоиса ба маорифпарварони Аврупо ба ихтилофи фикр роҳ додааст. Ў дар баъзе асарҳои бефойда будани тарбияи одамони бадниҳод, аслу насаби паст, сифларо, ки аксар онҳоро ноқобил, нокас, ноаҳл меномиданд, тасдиқ менамояд ва фикрашро бо гуфтаҳои зерин асоснок менамояд:

*Ҳеҷ суде накунад тарбияи ноқобил,
Гарчи бартар ниҳӣ аз халқи ҷаҳон миқдораиш.*

*Сабзу хуррам нашавад аз нами борон ҳаргиз,
Хори хушке, ки нишонӣ ба сари девораи.*

Доир ба афкор, осори Ҷомӣ, хусусан, арзишҳои ғоявии он беш аз 600 сол баҳс меравад ва ин баҳс боварӣ дорад, ки дар шинохти аслии Ҷомӣ боз солиёни дароз давом хоҳад ёфт. Дар аксар ҳолат андешаҳои педагогии ӯ бо андешаҳои фалсафӣ омезиш ёфта, зебогии хоса пайдо намудаанд, ки мисоли равшани он ин гуфтаҳо мебошанд:

*Чанд гӯйи, ки ба тирӣ расаму тавба кунам,
Чӣ шавад, гар ба ҷавонӣ ба аҷал дар монӣ?
Ба сари қабри яке рафтаму гуфтам чунӣ?
Гуфт! Аҳвол чӣ турсӣ, ки биёӣ, донӣ,
Ҳамнишинони ту дар зери лаҳад хок шуданд,
Чашии ибрат бидуш, хоҷа агар инсонӣ. [5, с. 77].*

Пешқадами афкори инсонпарваронаи Ҷомӣ, арзишу қимати баландро соҳиб буда, ҳамеша бо инсоният мемонад ва ҳаёти наслхоро рангину арзишманд мегардонад. Андешаҳои педагогии Абдурраҳмони Ҷомӣ ба масъалаҳои дуруст тарбияи намудани насли наврас хеле зиёд аст. Аз нигоҳи ӯ барои тарбияи намудани насли наврас оила ва волидайн, ҳамкорӣ мактаб ва ҷомеа, ҳамдигарфаҳмӣ, ваҳдат ва ғамхорӣ дар таълиму тарбия нақши муҳимро мебозад. Абдурраҳмони Ҷомӣ ҳамчун шахси пешқадам, мутафаккири инсондӯст ва муаллими одобу ахлоқи ҳамида шинохта шудааст. Номӣ ӯ дар тамоми давраи замон вирди забонҳо мемонад ва андешаҳои педагогии ӯ ба инсоният рӯху илҳом мебахшанд.

Адабиёт:

1. Бертельс Е. Э Навои и Джами. - М., 1965, Избранные труды.-195 с.
2. Гафуров Б. Таджики.кн.11.-Душанбе, :Ирфон,1989 с.
3. Джами. Лирика. Поэмы. «Весенний сад» /Сборник. Вступит. статья и примеч. Аълохон Афсаҳзод. Ред.С. Ховари - Душанбе,-1989 – 654с.
4. Обидов И.О., Михайлов А.Н. Философия и история образования/ Учебное пособие для студентов педагогических ВУЗов Республики Таджикистан.-Душанбе, 2005.-311с.
5. Маҳкамов Д. Тарбия- асоси ҷомеа./Дастури тарбиявӣ-ахлоқӣ –Душанбе,-2021,-115с.
6. Маҳкамов Д., Усмонов С. Педагогикаи «Муносибати босалоҳият» дар таълим/Дастури роҳнамо дар фаъолияти педагогӣ.-Душанбе-2021, 151с.
7. Маҳкамов Д «Ҷавҳари ҳикмат» Душанбе 2024, 400 саҳ.
8. Ляудис В. Я. Методика преподавания психологии. – М., 1989. – 240 с.
9. Мандель Б. Р. Дифференциальная психология. Модульный курс: Учеб. пособие для вузов. – М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2015. – 315 с.
10. Матросов В. Л., Трайнев В. А., Матросова Л. Н., Трайнев И. В. Интенсивные педагогические и информационные технологии. В 2-т. М., 2002.

Мирзоева Фарзона Назаровна – докторант аз рӯйи ихтисос *Phd* –и Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи Абдураҳмони Ҷомии Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, ш. Душанбе, к. А. Ақобиров, 11/2, тел.: (+992) 988 68 68 54 ORCID ID: 0009-0007-3546-0751

Мирзоева Фарзона Назаровна – докторант Института развития образования имени Абдурахмона Джомии Академии образования Таджикистана, г. Душанбе, ул. А. Ақобирова, 11/2, тел.: (+992) 988 68 68 54 ORCID ID: 0009-0007-3546-0751

Mirzoeva Farzona Nazarovna – PhD candidate at the Abdurakhmon Jomi Institute of Education Development of the Academy of Education of Tajikistan, Dushanbe, A. Akobirov str., 11/2, tel.: (+992) 988 68 68 54 ORCID ID: 0009-0007-3546-0751

**ИНТОНАЦИЯ КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИИ СМЫСЛОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В
БЕССОЮЗНОМ СЛОЖНОМ ПРЕДЛОЖЕНИИ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО И
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКОВ)**

Мухаммадиева З.А.

**ГОО «Таджикский государственный медицинский университет
имени Абуали ибни Сино»**

В данной статье рассматривается роль интонации в активизации смысловых отношений между частями бессоюзного сложного предложения в английском и таджикском языках. Анализируется влияние просодических характеристик, таких как мелодика, интенсивность и темп речи, на интерпретацию различных типов смысловых отношений (причинно-следственные, временные, сопоставительные, условные и др.) в бессоюзных конструкциях. На основе сопоставительного анализа выявляются общие и специфические закономерности интонационного оформления бессоюзных сложных предложений в изучаемых языках, а также подчеркивается значимость интонации для адекватной передачи и восприятия семантики бессоюзных предложений.

Ключевые слова: бессоюзное сложное предложение, интонация, смысловые отношения, английский язык, таджикский язык, мелодика, интенсивность, темп речи, просодика, семантика.

**INTONATION AS A MEANS OF ACTIVATION OF SEMANTIC RELATIONS IN A
CONJUNCTIONLESS COMPLEX SENTENCE (BASED ON THE MATERIAL OF ENGLISH
AND TAJIK LANGUAGES)**

This article examines the role of intonation in activating semantic relations between parts of an unconnected complex sentence in English and Tajik. The influence of prosodic characteristics, such as melody, intensity and tempo of speech, on the interpretation of various types of semantic relations (causal, temporal, comparative, conditional, etc.) in conjunctionless constructions is analyzed. Based on a comparative analysis, general and specific patterns of intonation design of conjunctionless complex sentences in the studied languages are identified, and the importance of intonation for the adequate transmission and perception of the semantics of conjunctionless sentences is emphasized.

Keywords: conjunctionless complex sentence, intonation, semantic relations, English, Tajik, melodica, intensity, tempo of speech, prosody, semantics.

**ИНТОНАТСИЯ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ФАЪОЛ КАРДАНИ МУНОСИБАТҲОИ
МАЪНОИ ДАР ҶУМЛАҲОИ МУРАККАБИ БЕПАЙВАНДАК (АЗ РУЙИ МАВОДҲОИ
ЗАБОНҲОИ
АНГЛИСӢ ВА ТОҶИКӢ)**

Дар ин мақола нақши интонатсия дар фаъолсозии муносибатҳои семантикии байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби бепайвандак дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Таъсири хусусиятҳои версификатсия, аз қабилӣ оҳанг, шиддат ва суръати нутқ ба тафсири навъҳои гуногуни муносибатҳои маъноӣ (сабаб ва натиҷа, замон, муқоисавӣ, шартӣ ва ғайра) дар сохти бепайвандак таҳлил карда мешавад. Дар асоси таҳлили муқоисавӣ шаклҳои умумӣ ва хоси интонатсия дар ҷумлаҳои мураккаби бепайвандак дар забонҳои таҳқиқшаванда муайян карда шуда, аҳамияти интонатсия барои интиқол ва дарки дурусти семантикаи ҷумлаҳои бепайвандак таъкид шудааст.

Калидвожаҳо: ҷумлаи мураккаби бепайвандак, интонатсия, муносибатҳои маъноӣ, забони англисӣ, забони тоҷикӣ, оҳанг, шиддат, суръати нутқ, версификатсия, семантика.

Введение. Активизация имплицитных смысловых отношений в бессоюзном сложном предложении может, по-видимому, осуществляться с помощью любого средства, показывающего, что не последняя предикативная конструкция не является отдельным предложением. Поскольку предикативные конструкции, одна или несколько, становятся

отдельным предложением в результате того или иного интонационного оформления, то нет ничего удивительного, что именно интонационные типы, показывающие, что данная предикативная конструкция оформлена не как отдельное предложение, являются основным средством активизации смысловых отношений. Как показала Т. М. Николаева, фразовая интонация обладает тремя лингвистическими функциями: функцией членения (через оформление), функцией связи и функцией передачи смысловых отношений [11, с. 101]. Надо полагать, что активизация смысловых отношений между предикативными конструкциями осуществляется через связь этих конструкций.

Материал и методы исследования

Интонационные особенности, такие как мелодика, интенсивность и темп речи, являются важными средствами сигнализации семантической связи между частями бессоюзных сложных предложений (БСП), позволяя слушателю или читателю правильно интерпретировать смысл высказывания. Сопоставительный анализ был использован для того чтобы выявить общие закономерности интонационного оформления для передачи различных типов смысловых отношений БСП в изучаемых языках, обусловленные типологическими различиями между языками.

Результаты исследования

По системе Е.А. Брызгуновой выделяется семь типов интонационных конструкций (ИК), каждый из них способен оформлять как отдельное предложение определенного значения, так и разные по функции части предложения. И, следовательно, определить только исходя из типа ИК, где отдельное предложение, а где его часть, невозможно. В расчет должны приниматься и неинтонационные признаки интересующее нас части. Интонационная конструкция только в том случае выполняет нужную для данного коммуникативного акта функцию если в данной коммуникации существуют такие условия, которые исключают все другие возможности осмысления данной ИК Е.А. Брызгунова верно замечает: «Синтаксическое строение и лексический состав подставляемых под определенный тип. И высказываний разнообразны и варьируются у разных говорящих». Эти подстановки являются одним из доказательств того, что интонационные конструкции проявляются как средства выражения смысловых отношений лишь во взаимодействии с синтаксическим строением и лексическим составом высказывания» [5, с. 96]. И даже более того: «Восприятие различий интонационных конструкций неодинаково и зависит от синтаксического строения и лексического состава высказывания» [5, с. 103]. Механизм осмысления ИК, по-видимому, аналогичен механизму осмысления многозначного слова, когда контекст «выбирает» нужное значение. Как справедливо считает М.В. Панов, среди семи ИК особое, центральное, место занимают два типа ИК: ИК-1, основной функцией которой является выражение синтаксической завершенности, и ИК-3 в той своей функции, которая обозначает незавершенность высказывания. «Интонационный *minimum minimorum* в русском языке, - пишет М.В. Панов, – составляют ИК-1 и ИК-3. Он отвечает старому правилу (известному, например, всякому артисту): смысл не кончен – голос вверх, смысл окончен – голос вниз. Действительно, и вопросительное предложение, и отрезок речи, до запятой" (это все – ИК-3) требуют продолжения или ответа, смысл не конечен". Точка (= ИК-1) – знак того, что передача какой-то доли смысла закончена» [12, с. 258].

Основными различительными признаками ИК Е.А. Брызгунова называет направление тона на гласном центра (восходящее или нисходящее) и соотношение уровней тона предцентра – центра – постцентра.

ИК-1 характеризуется следующим образом: в предцентральной части колебания тона имеют восходящее-нисходящее направление или сосредоточены в средней полосе ее диапазона; гласный центра произносится с нисходящим движением тона ниже уровня предцентральной части; постцентральная часть произносится ниже уровня предцентральной части [5, с. 117]. ИК-3 получает следующую характеристику: в предцентральной части колебания тона сосредоточены в средней полосе ее диапазона; гласный центра произносится с восходящим движением тона выше уровня

предцентровой части; в конце гласного тон ровный или нисходящий; постцентровая часть произносится на уровне тона ниже предцентровой.

Именно ИК-3 и ИК-1 играют основную роль в оформлении бессоюзного сложного предложения. ИК-3 в типических случаях оформляет не последнюю предикативную конструкцию. Из всех возможных функций ИК-3 в бессоюзном сложном предложении «выбирается» функция сигнала семантико-синтаксической незавершенности части потому, что другая предикативная конструкция имеет очевидные смысловые связи с конструкцией, оформленной по ИК-3.

Сигнал семантико-синтаксической незавершенности не последней предикативной конструкции и является в бессоюзном сложном предложении синтаксическим средством активизации смысловых отношений между предикативными конструкциями.

ИК-3 в БСП выполняет две взаимосвязанные функции: активизация смысловых отношений: ИК-3 является активным участником в формировании понимания того, как связаны между собой предикативные части БСП. Поскольку в БСП отсутствуют формальные соединительные элементы (союзы), именно интонация становится ключевым фактором, указывающим на причинно-следственные, временные, условные и другие типы отношений.

Формирование коммуникативного единства: ИК-3 способствует объединению двух и более предикативных конструкций в одно цельное высказывание, в сложное предложение. Она работает совместно с другими интонационными конструкциями (ИК), в частности, с ИК-1 (как сигналом завершенности), ИК последней и не последней частей, обеспечивая понимание границ и связанности частей предложения.

ИК-3 в союзном и бессоюзном предложении: различие функций. В союзных сложных предложениях функция ИК-3 сводится лишь к сигналу коммуникативной несамостоятельности первой части, поскольку союзы и союзные слова явно выражают смысловые отношения. В БСП, наоборот, ИК-3 играет ключевую роль в активизации этих отношений, компенсируя отсутствие союзов.

Интонационно одноконструктивная связь как способ активизации: понятие "интонационно одноконструктивная связь", которое характеризуется объединением двух предикативных конструкций в одну интонационную конструкцию (ИК), т.е., отсутствием интонационного членения между ними. Это отсутствие паузы и изменение тона рассматривается как сильный сигнал объединения, указывающий на тесную смысловую связь и, следовательно, на активизацию смысловых отношений между частями. Интонационно одноконструктивная связь является важным средством выражения смысловых отношений, особенно в бессоюзных сложных предложениях разговорной речи (РР).

Приведем примеры, иллюстрирующие интонационно одноконструктивную связь в разговорной речи, особенно в конструкциях с глаголами речи, восприятия и мысли. Примеры демонстрируют отсутствие интонационного шва между частями, что указывает на их тесную связь: *Я вчера видела женщина неслла вот такие маки*. Следовательно, этот тип связи возможен не только в разговорной речи, но и в публичных выступлениях и репортажах, где тесная связь между идеями является важной.

И.Н. Кручинина первой обратила внимание на широкое распространение интонационно одноконструктивной связи в разговорной речи, особенно в конструкциях с глаголами речи, восприятия и мысли. Это подчеркивает научную обоснованность и преемственность исследования [9].

Анализ и обсуждение результатов

Интонация, таким образом, является важным средством для выражения и интерпретации смысловых отношений в бессоюзных сложных предложениях.

ИК-3 играет двойственную роль, активизируя смысловые отношения и объединяя предикативные части в единое коммуникативное целое.

Интонационно одноконструктивная связь является мощным индикатором тесной смысловой связи и активно используется в разговорной речи.

Таким образом, интонация – это не просто дополнительный элемент, а необходимый компонент понимания структуры и значения бессоюзных сложных предложений, особенно в контексте живой разговорной речи. Работа акцентирует внимание на тонких, но значимых просодических сигналах, которые позволяют слушателю или читателю правильно интерпретировать высказывание при отсутствии явных синтаксических связующих элементов.

Бессоюзные сложные предложения представляют собой значимый элемент синтаксической структуры как английского, так и таджикского языков. Отсутствие формально выраженных союзов, соединяющих предикативные части, обуславливает важную роль интонации в выражении смысловых отношений между ними. Интонация становится ключевым средством сигнализации семантической связи, позволяя слушателю или читателю правильно интерпретировать смысл высказывания.

Изучение интонационного оформления БСП имеет особую актуальность, поскольку интонация не является произвольным элементом речи, а представляет собой сложную систему, включающую в себя мелодику, интенсивность, темп речи и паузы, каждая из которых несет определенную смысловую нагрузку. Неправильная интонация может привести к искажению смысла высказывания или к затруднению его понимания.

Настоящее исследование ставит своей целью анализ функций интонации в активизации смысловых отношений в БСП в английском и таджикском языках, выявление общих и специфических черт интонационного оформления различных типов БСП в этих языках.

Бессоюзное сложное предложение представляет собой сложную синтаксическую единицу, характеризующуюся отсутствием формальных средств связи (союзов, союзных слов) между составляющими ее предикативными частями. В лингвистике существует несколько подходов к классификации БСП, основанных на типах смысловых отношений между частями. Наиболее распространенными являются следующие типы отношений: причинно-следственные: вторая часть предложения выражает причину или следствие, обусловленное содержанием первой части.

Временные: первая и вторая части предложения описывают события, происходящие последовательно или одновременно во времени. Сопоставительные: вторая часть предложения содержит противопоставление или сравнение с содержанием первой части.

Условные: первая часть предложения представляет собой условие, при котором возможно наступление события, описанного во второй части.

Изъяснительные: вторая часть предложения раскрывает, поясняет или дополняет содержание первой части.

Интонация как просодическое средство языка играет важную роль в формировании и передаче смысла. Она включает в себя следующие компоненты: мелодику: изменение высоты тона голоса.

Интенсивность: сила голоса. темп речи: скорость произнесения. паузы: временные остановки в речи.

Различные комбинации этих компонентов создают интонационные контуры, которые могут указывать на тип высказывания (утверждение, вопрос, восклицание), выражать эмоции говорящего, а также сигнализировать о смысловых отношениях между частями сложного предложения.

Интонационные характеристики БСП в английском языке.

В английском языке, как и в других языках, интонация является важным средством выражения смысловых отношений в БСП. Рассмотрим особенности интонационного оформления различных типов БСП:

Причинно-следственные: часто характеризуются нисходящим тоном в первой части и нисходящим или ровным тоном во второй части. Возможна пауза между частями. Например, *“It was raining; I stayed at home.”* (Был дождь; я остался дома). В данном примере нисходящий тон в первой части подчеркивает ее причинный характер.

Временные: интонация может варьироваться в зависимости от типа временных отношений (последовательность, одновременность). Возможен восходящий тон в первой части,

указывающий на ожидание продолжения. Например, *“He arrived; we started the meeting.”* (Он приехал; мы начали встречу). Здесь первая часть произносится с ровным или слегка восходящим тоном, подчеркивая последовательность событий.

Сопоставительные: часто используются контрастные интонационные контуры. Одна часть предложения может произноситься с восходящим тоном, а другая – с нисходящим, подчеркивая противопоставление. Например, *“He likes tea; she prefers coffee.”* (Он любит чай; она предпочитает кофе). В данном примере контрастные тоны усиливают эффект сопоставления.

Условные: первая часть (условие) часто произносится с восходящим тоном, а вторая (следствие) – с нисходящим. Например, *“It rains; the grass grows.”* (Идет дождь; растет трава).

Интонационные характеристики БСП в таджикском языке.

В таджикском языке, как и в английском, интонация играет решающую роль в понимании смысла БСП. Однако, в силу типологических различий между языками, интонационные модели могут отличаться.

Причинно-следственные: обычно характеризуются нисходящим тоном в обеих частях, но нисходящий тон во второй части может быть более выраженным. Пауза между частями также является распространенным явлением. Например, *“Борон меборид; ман дар хона мондам.”* (Шел дождь; я остался дома).

Временные: подобно английскому, интонация зависит от типа временных отношений. В первой части может наблюдаться ровный или слегка восходящий тон, указывающий на последовательность событий. Например, *“Ў омад; мо ҷаласаро сар кардем.”* (Он пришел; мы начали собрание).

Сопоставительные: контрастная интонация также используется для выражения сопоставления. Однако, в таджикском языке возможно использование повышенной интенсивности в одной из частей для подчеркивания контраста. Например, *“Ў чой дӯст медорад; вай ҷаҳваро афзалтар медонад.”* (Он любит чай; она предпочитает кофе).

Условные: первая часть (условие) может произноситься с восходяще-нисходящим тоном, а вторая (следствие) – с нисходящим. Например, *“Борон борад; алаф сабз мешавад.”* (Идет дождь; трава растет).

Сопоставительный анализ интонационных характеристик БСП в английском и таджикском языках позволяет выявить как общие, так и специфические черты.

Общие черты: универсальность интонации как средства выражения смысловых отношений. В обоих языках интонация является важным инструментом для передачи семантики БСП, особенно в отсутствие формальных соединительных элементов.

Использование мелодики для различения типов отношений: Нисходящие, восходящие и ровные тоны используются в обоих языках для обозначения различных типов смысловых отношений (причинно-следственных, временных, сопоставительных, условных). Значимость паузы: пауза между частями БСП часто используется для сигнализации границы между предикативными частями и усиления смысловой связи.

Специфические черты: степень выраженности интонационных контуров: интонационные контуры могут быть более или менее выраженными в разных языках, что может быть связано с типологическими особенностями языков. Использование интенсивности: в таджикском языке интенсивность может играть более значимую роль в выражении контраста, чем в английском.

Вариативность интонационных моделей: несмотря на наличие общих тенденций, интонационные модели БСП могут варьироваться в зависимости от контекста, индивидуальных особенностей говорящего и региональных диалектов.

Заключение

Проведенное исследование подтверждает значимую роль интонации в активизации смысловых отношений в бессоюзных сложных предложениях в английском и таджикском языках. Интонационные характеристики, такие как мелодика, интенсивность и темп речи,

являются важными средствами сигнализации семантической связи между частями БСП, позволяя слушателю или читателю правильно интерпретировать смысл высказывания.

Сопоставительный анализ выявил как общие закономерности интонационного оформления БСП в изучаемых языках, так и некоторые специфические черты, обусловленные типологическими различиями между языками.

Дальнейшие исследования в данной области могут быть направлены на изучение влияния различных факторов (контекст, регистр, индивидуальные особенности говорящего) на интонационное оформление БСП, а также на разработку практических рекомендаций для обучения иностранному языку с учетом интонационных особенностей речи.

Таким образом, переход к интонационному принципу позволит избавиться от противоречий и неясностей в пунктуационном оформлении бессоюзных сложных предложений с имплицативным значением, которые присутствуют в действующей редакции правил. Это вернет правилам их неотъемлемое свойство – алгоритмизируемость, без которой они теряют свою функциональность.

В обоих языках интонационные контуры (нисходящие, восходящие, ровные) служат для разграничения смысловых связей между частями предложения, таких как причинно-следственные, временные, сопоставительные и условные. Пауза между частями бессоюзного сложного предложения часто указывает на границу между предикативными единицами и укрепляет их смысловую связь.

Литература

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. – М.: Флинта, 2002.
2. Бархударов Л.С. Структура простого предложения современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1966.
3. Блох М.Я. Теоретическая грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 2000.
4. Богородицкий В.А. Фонетика русского языка. – Казань, 1930.
5. Брызгунова Е.А. Интонация // Русская грамматика. – М., 1980. – Т. I. – С. 96 – 122.
6. Девятова Н.М. Сравнение в русском языке: сравнительные конструкции с союзами чем, нежели в синтаксическом поле сравнения // Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология. – 2008. – N 5. – С. 158-169.
7. Евграфова С.М. Синтаксические основы пунктуации // Русский язык - Первое сентября. – 2017. – № 3/4. – С. 4-6
8. Иванова Е.Ю. Синтаксическая система болгарского языка на фоне русского. – М.: Языки славянской культуры, 2015. – 626 с.
9. Кручинина. И.Н. Синтаксис разговорной речи // Русская речь. – 1968. – № 1. – С. 56 - 60.
10. Лебедева И.М. Интонация в структуре английской речи. – Л., 1982.
11. Николаева Т.М. Фразовая интонация славянских языков. – М., 1977.
12. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика. – М., 1980.
13. Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика английского языка. – Киев: Высшая школа, 1969.
14. Расторгуева Т.А. Система английского предложения. – М., 1961.
15. Саидов М.Ш. Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1985.
16. Шарипова М. Сопоставительная грамматика таджикского и английского языков. – Душанбе, 2010.
17. Halliday M.A.K. Intonation and Grammar in British English. – The Hague: Mouton, 1967.
18. O'Connor J.D., Arnold, G.F. Intonation of Colloquial English. – London: Longman, 1973.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Муҳамадиева Зухра Абдумановна* - МДТ «Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино», номзади илмҳои филологӣ, дотсент, мудири кафедраи забони латинӣ. E-mail: zmuhamadiyeva@mail.ru.

Сведения об авторе: *Мухамадиева Зухра Абдумановна* - ГОУ «Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино», кандидат филологических наук, доцент, заведующая кафедрой латинского языка. E-mail: zmuhamadiyeva@mail.ru.

Information about the author: *Mukhamadiyeva Zuhra Abdumanonovna* – SEI “Avicenna Tajik state medical university”, candidate of philological sciences, associate professor, head of Latin Language department. E-mail: zmuhamadiyeva@mail.ru.

**МАҚСАДҲОИ ДИДАКТИКӢИ КОМБИНАТОРИКАИ БАҲОГУЗОРИИ ДОНИШУ
МАЛАКА ВА ХУДИФОДАНАМОӢИ ХОНАНДАГОН БО ИСТИФОДА АЗ НИЗОМИ 10-
ХОЛА ВА МУАРРИФИИ ДАСТОВАРДҲО ДАР МАҲФИЛҲОИ ФАНӢИ**

Муҳибуллозода С.М.

Донишгоҳи давлатии Данғара

Мақолаи мазкур ба таҳлили мақсадҳои дидактикӣ ва механизмҳои муосири баҳогузори дониш, малака ва қобилиятҳои хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бахшида шудааст. Дар доираи таҳқиқот ба нақши низоми 10-хола ҳамчун воситаи тақмили назорати таълимӣ, баланд бардоштани сатҳи худшиносии таълимӣ ва таҳкими раванди инкишофи шахсияти хонандагон таваҷҷуҳи махсус зоҳир мегардад. Муаллиф инчунин ба масъалаи муаррифӣ ва ба расмият даровардани дастовардҳои таълимии хонандагон дар маҳфилҳои фанӣ, тарзҳои ҳавасмандгардонӣ ва роҳҳои пазириши натиҷаҳои онҳо дар арзёбии умумии фаъолият ишора мекунад. Мақола роҳҳои амалии татбиқи усулҳои инноватсионии баҳогузори 10-хола дар таҷрибаи педагогӣ, аз ҷумла дар ташкили маҳфилҳои фанӣ, озмунҳои зехнӣ, лоиҳаҳои таҳқиқотӣ, намоиши дастовардҳо ва густариши ҳамкориҳои муассиса бо волидайнро дар заминаи ҳадафҳои дидактикӣ баррасӣ менамояд.

Калидвожаҳо: дидактика, комбинаторикаи баҳогузорӣ, низоми 10-хола, арзёбии дониш, худифоданамоӣ, маҳфилҳои фанӣ, дастовардҳои таълимӣ, самаранокӣи раванди таълим, педагогика, рушди хонандагон.

**ДИДАКТИЧЕСКИЕ ЦЕЛИ КОМБИНАТОРИКИ ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ И НАВЫКОВ И
САМОПРЕЗЕНТАЦИИ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ 10-БАЛЛЬНОЙ
СИСТЕМЫ И ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕЗЕНТАЦИИ ДОСТИЖЕНИЙ ИХ УМЕНИЕ НА
ПРЕДМЕТНЫХ КРУЖКАХ**

Статья посвящена анализу дидактических целей и современных механизмов оценивания знаний, умений и компетенций учащихся в учреждениях общего среднего образования. В рамках исследования особое внимание уделяется роли 10-балльной системы как инструменту совершенствования учебного контроля, повышения уровня образовательной рефлексии и укрепления процесса личностного развития учащихся. Автор также рассматривает вопросы представления и формализации учебных достижений учащихся в предметных кружках, методы их поощрения и способы учета полученных результатов при итоговой оценке деятельности. В статье анализируются практические пути внедрения инновационных подходов к оцениванию на основе 10-балльной системы в педагогической практике, включая организацию предметных кружков, интеллектуальных конкурсов, исследовательских проектов, выставок достижений, а также расширение сотрудничества образовательного учреждения с родителями в контексте реализации дидактических целей.

Ключевые слова: дидактика, комбинаторика оценки, 10-балльная система, оценивание компетенций, самопрезентация учащихся, учебные достижения, предметные кружки, эффективность обучения, педагогическая практика, развитие учащихся.

**DIDACTIC GOALS OF THE COMBINATORICS OF KNOWLEDGE AND SKILLS
ASSESSMENT AND SELF-PRESENTATION OF STUDENTS USING THE 10-POINT
GRADING SYSTEM AND THE FORMATION OF ACHIEVEMENT PRESENTATIONS AT
SUBJECT-SPECIFIC CLUBS**

This article provides a comprehensive analysis of the didactic goals and contemporary methods used to assess students' knowledge, skills, and competencies in general education institutions. Particular emphasis is placed on the pedagogical potential of the 10-point grading system as a tool for enhancing educational quality control, fostering students' personal development, and strengthening their academic self-reflection and autonomy. The study also examines the processes of documenting and presenting students' academic achievements in subject-specific clubs, methodologies for integrating these outcomes into overall assessment, and the role of academic clubs in developing students' self-presentation and communication competencies. Furthermore, the article discusses practical strategies for

implementing innovative assessment approaches within pedagogical practice, including the organization of intellectual competitions, project-based learning activities, achievement exhibitions, and cooperation between schools and parents in alignment with clearly defined didactic goals.

Keywords: didactics, assessment combinatorics, 10-point grading system, competency evaluation, self-presentation, academic achievements, subject-specific clubs, educational effectiveness, learner development, pedagogy.

Масъалаи баҳогузорӣ, махсусан баҳогузори 10-хола, ки аз оғози соли таҳсили 2025-2026 дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ амалӣ гардида истодааст, яке аз масъалаҳои актуалии раванди таълим, методика ва педагогика ба ҳисоб меравад. Аз ин лиҳоз, баррасии масъала аз диди илм ва таҳқиқотҳои муосири илмӣ ба манфиати кор буда, чиҳати беҳтар гардидани раванди таълим заминаи мусоид фароҳам меоварад.

Мубрамияти масъалагузори мақолаи мазкур дар он аст, ки ба таҳлили усулҳои баҳогузорӣ ва самаранокии рушди малака ва донишҳои хонандагон тавачҷуҳ мешавад, ки барои баланд бардоштани сифати таълим ва самаранокии равандҳои педагогӣ аҳамияти муҳим доранд.

Ҳамзамон, истифодаи низоми 10-хола ва ташаккул додани самаранокии худифоданамоии хонандагон дар маҳфилҳои фанӣ, усулҳои муҳими равандҳои таълимиро равшан мекунад. Ин масъалагузорӣ ба беҳтар кардани методологияи баҳогузорӣ ва таҳкими робитаҳои муассисаҳои таълимӣ бо ҷомеа ва волидайн, инчунин таҳкими эҳсоси масъулият ва иштироки фаъолонани хонандагон дар раванди таълим равона шудааст.

Аҳамияти методологӣ ва дидактикии масъалаи гузошташуда аз он иборат аст, ки он ба таҳқиқи усулҳои самараноки баҳогузори дониш ва малакаи хонандагон тавачҷуҳ мекунад, ки бо мақсади беҳтар кардани раванди таълим ва арзёбии воқеии натиҷаҳои омӯзишӣ мебошад. Истифодаи низоми 10-хола ва алокаи самаранок бо маҳфилҳои фанӣ имконияти баҳо додани маърифати амиқи донишҷӯён ва рушди малакаҳои мустақили онҳо пешниҳод мекунад. Ин раванди таълимӣ на танҳо самаранокии омӯзишро баланд мебардорад, балки тавассути худифоданамоии хонандагон ва таъсиси муҳити ҷалбкунандаи таълимӣ-тарбиявӣ, онҳо метавонанд ба дастовардҳои шахсиятии муҳим расанд.

Масъалаҳои ташаккули қобилият ва салоҳиятҳои хонандагон оид ба муаррифӣ карда тавонистани дастовардҳои зеҳнӣ эҷодӣ аз ҷониби муҳаққиқону олимони дохил ва хориҷи кишвар зери таҳқиқ қарор гирифтаанд, ки ба маҷмуи онҳо қорҳои Б.Р. Қодиров [9], Н.А. Музаффаров [12], С.Х. Қурбонов [10], Қиа Алиреза Абдолреза [8], Н.Д. Шарипова [19], Парвинаи Ҳ.С. [15], Б. М. Бабаджанов [2], И.С. Лазарев [11], Томас Келлаган, Винсент Грини, Скотт Мюррей [7] ва дигарон бахшида шудаанд, ки дар доираи интиҳоби мақсаду мароми ҳадафҳои гузошташудаи мақола ба асос гирифта шудаанд.

Чӣ тавре, ки Гаррет Биркгоф – риёзидони амрикоӣ қайд менамояд: «Масъалаҳои дар назари аввал осон ва комбинатсияҳо бо истифода аз ададҳои бутун садсолаҳо манбаи таҷдиди илми риёзӣ буданд» [18, с.15]. Дар таъкиди овардашуда калимаи «комбинатсия» аз нигоҳи истифода бурда тавонистани он зимни ҳалли масъалаҳо ва ҳулосабарориҳо оварда шудааст, ки дар луғати забони русӣ ин мафҳум ба тарзи зайл шарҳ дода шудааст: «комбинатсия-ин якҷояшавӣ, тартиби мутақобили чизе...Нақшаи мураккаб, системае аз роҳҳо барои расидан ба ҳадафе» [14, с.276]. Аз нуқтаи назари ҳалли масъалаҳои комбинаторикӣ, барои мисол маҷмуи фанҳоеро, ки хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар соли хониш азҳуд менамоянд, 18 номгӯиро ташкил медиҳад, ки дар 1 ҳафта 30 соат ва дар 35 ҳафта бошад, ки ба 1 соли хониш ва 4 чоряк бояд барномаҳои таълимӣ азҳуд карда шаванд, 1050 соатро ташкил менамояд. Пас, аз нуқтаи назари пайдарҳамӣ ва дар комбинатсияи якдигар азҳуд намудани барномаҳои таълимӣ аз фаъолияти пурсамари омӯзгор ва ҷи гуна таъсир расонида тавонистани он ба хонандагон аз нигоҳи худифоданамой аҳамияти ҳоса пайдо менамояд.

Бо назардошти ҷунин ибрази ақида, зери мафҳуми «фаъолияти касбии омӯзгор» ҷи тавре, ки дар сарчашмаҳо маълумотҳо оид ба луғатҳои соҳаи психология оварда шудааст, «ин навъи фаъолият мебошад, ки ба таври доимӣ иҷро мешавад ва хусусияти интиҳоби таъсири психологӣ ва педагогӣ ба хонандагон бо дарназардошти қобилиятҳои шахсӣ ва психологияи

синнусолии онҳо, талаботҳо, манфиатҳо, шавкҳо ва ҷаҳонбинии маънавии онҳоро дар бар мегиранд. Ҳамзамон, ин дар ҷараёни омӯзиш ва рушди шахсияти хонандагон амалӣ мешавад. Ин хусусиятҳоро ба инобат гирифта, муҳаққиқи булғорӣ Д. Йорданов сохтори фаъолияти омӯзгорро ба панҷ ҷузъи шартӣ пешниҳод намудааст: 1) омӯзгор - манбаи таҳлил ва паҳн намудани маълумотҳо; 2) роҳбарии фаъолияти маърифати хонандагон; 3) таҳияи вазифаҳо барои хонандагон аз нигоҳи худташаккулёбӣ; 4) омӯзгор – қабулқунандаи маълумот ва дар муколама ва баҳсҳои фанӣ баҳогузори фаъолияти умумӣ, инчунин ба донишу малака; 5) даровардани тағйиротҳои пайваста» [5, с.286].

Бо истифода аз бандҳои болозикр чунин вазифаҳои муҳими педагогӣ ба монанди: роҳбарии фаъолияти маърифатии хонандагон; худташаккулёбӣ; қабул ва таҳлили маълумотҳои воридшаванда; баҳогузори; даровардани тағйироту иловаҳо зимни гузариш ба системаи нави баҳогузори 10-хола, ки аз ин нуктаи назар 10-аъло, 9-олӣ, 8-хубтар, 7-хуб, 6-қаноатбахш, 5-кофӣ, 4-кам, 3-нокифоя, 2-паст, 1-пасттар баҳогузори карда мешавад, ки ин низом аз ҷониби Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон дар фармоиши №13/7 аз 29.08.2025 тасдиқ карда шудааст. Бинобар ин, мафҳуми мундариҷаи мақсадҳои дидактикии истифодаи имкониятҳои комбинаторика зимни омӯзиш ва ташкили маҳфилҳо бо назардошти на танҳо ташаккули донишу малака, инчунин тақвиятбахшии тафаккури эҷодии хонандагон бояд дар пайвастагӣ дар ҳамоҳангии баҳогузори ва рӯчумандии хонанда ба худомӯзӣ дида баромада шавад.

Бо истифода аз маълумотҳои дар «Нақшаи таълимии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2024 ва солҳои минбаъда» [13] овардашуда чунин ҷадвали заминавии расидан ба ҳадафҳои истифодаи мақсадҳои дидактикии комбинатсияи омӯзиши фанҳо ва ташкили маҳфилҳо ба тарзи зайл пешниҳод менамоем, ки дар ин ҷо чунин аломатҳои шартӣ ба асос гирифта мешавад: ЗМ – забони модарӣ (1); АД – адабиёт (2); ЗР – забони русӣ (3); ЗХ – забони хориҷӣ (4); АН - алифбо ва матнӣ ниёгон (5); ТХТ - таърихи халқи тоҷик (6); ТУ – таърихи умумӣ (7); АДХ- асосҳои давлат ва ҳуқуқ (8); АЛ - алгебра (9); ГЕ – геометрия (10); НК – нақшакашӣ (11); ХМ - химия (12); ФЗ - физика (13); БЛ – биология (14); ГО – географи (15); ТҶ - тарбияи ҷисмонӣ (16); ТН – технология (таълими меҳнат) (17); ТИ – технологияи иттилоотӣ (18). Ба ғайр аз ишораҳои пешниҳодшуда, инчунин меъёрҳои, ки, яъне ҳоли 1 – 10 барои донишу малакаи хонанда гузошта мешавад, барои мисол барои фани таърихи умумӣ (ТУ 7.1)...(ТУ 7.10) бо ҳамин мазмун, тақсимои баҳоҳо ва ҳолҳо барои дигар фанҳои таълимӣ низ пешниҳод шудааст.

Бо назардошти муваффақона истифода бурдани мафҳуми комбинаторикии омӯзиши фанҳо ва ташкили маҳфилҳои фанӣ ҷадвали зеринро, ки дар доираи ташкили озмоишҳои педагогӣ дар 5 муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии ноҳияҳои Данғара, Балҷувон, Восеъ ва шаҳри Кӯлоб ба роҳ монда шудаанд, ба тарзи зайл пешниҳод менамоем (ҷадвали 1). Дар мазмуну мундариҷаи ҷадвали пешниҳодгардида, инчунин яке аз ғояҳои педагогӣ, ки Ҷозеф Мэрфи пешниҳод намудааст, яъне: «Одами ба худ ҷазбқунандаи мақсадҳо бипарваред. Асрори тамоми сири ниҳониро ошкор намоед» [3, с.37]. Низоми Ғанҷавӣ бошад, аз нигоҳи азхуд намудани донишҳо ва аҳамияти онҳо чунин таъкидро пеши назар меорад: «Ғофил манишин на вақти бозист, Вақти ҳунар асту сарфарозист» [4, с. 53].

Ҷадвали 1.

Системаи комбинаторикии интиҳоб ва ҳулосабарории хонанда оид ба муваффақияти таҳсил зимни гузариш ба системаи 10-холаи баҳогузори ва интиҳоб намудани маҳфилҳои худифоданамой.

№	Аломати шартӣ фан	Тақсимои ҳолҳо вобаста аз талаботи азхуд намудани донишҳо ва баҳогузори ба онҳо, инчунин зимни ташкили маҳфилҳои худифоданамой бо истифода аз назария ва амалияи методикаи «Ноил шудан ба қуллаҳои дастнорас»-и аз ҷониби Аллан ва Барбара Пиз пешниҳодшуда [16]									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	ЗМ	ЗМ1.1	ЗМ1.2	ЗМ1.3	ЗМ1.4	ЗМ1.5	ЗМ1.6	ЗМ1.7	ЗМ1.8	ЗМ1.9	ЗМ1.10
2.	АД	АД2.1	АД2.2	АД2.3	АД2.4	АД2.5	АД2.6	АД2.7	АД2.8	АД2.9	АД2.10

3.	ЗР	ЗР3.1	ЗР3.2	ЗР3.3	ЗР3.4	ЗР3.5	ЗР3.6	ЗР3.7	ЗР3.8	ЗР3.9	ЗР3.10
4.	ЗХ	ЗХ4.1	ЗХ4.2	ЗХ4.3	ЗХ4.4	ЗХ4.5	ЗХ4.6	ЗХ4.7	ЗХ4.8	ЗХ4.9	ЗХ4.10
5.	АН	АН5.1	АН5.2	АН5.3	АН5.4	АН5.5	АН5.6	АН5.7	АН5.8	АН5.9	АН5.10
6.	ТХТ	ТХТ6.1	ТХТ6.2	ТХТ6.3	ТХТ6.4	ТХТ6.5	ТХТ6.6	ТХТ6.7	ТХТ6.8	ТХТ6.9	ТХТ6.10
7.	ТУ	ТУ7.1	ТУ7.2	ТУ7.3	ТУ7.4	ТУ7.5	ТУ7.6	ТУ7.7	ТУ7.8	ТУ7.9	ТУ7.10
8.	АД	АД8.1	АД8.2	АД8.3	АД8.4	АД8.5	АД8.6	АД8.7	АД8.8	АД8.9	АД8.10
9.	АЛ	АЛ9.1	АЛ9.2	АЛ9.3	АЛ9.4	АЛ9.5	АЛ9.6	АЛ9.7	АЛ9.8	АЛ9.9	АЛ9.10
10.	ГЕ	ГЕ10.1	ГЕ10.2	ГЕ10.3	ГЕ10.4	ГЕ10.5	ГЕ10.6	ГЕ10.7	ГЕ10.8	ГЕ10.9	ГЕ10.10
11.	НҚ	НҚ11.1	НҚ11.2	НҚ11.3	НҚ11.4	НҚ11.5	НҚ11.6	НҚ11.7	НҚ11.8	НҚ11.9	НҚ11.10
12.	ХМ	ХМ12.1	ХМ12.2	ХМ12.3	ХМ12.4	ХМ12.5	ХМ12.6	ХМ12.7	ХМ12.8	ХМ12.9	ХМ12.10
13.	ФЗ	ФЗ13.1	ФЗ13.2	ФЗ13.3	ФЗ13.4	ФЗ13.5	ФЗ13.6	ФЗ13.7	ФЗ13.8	ФЗ13.9	ФЗ13.10
14.	БЛ	БЛ14.1	БЛ14.2	БЛ14.3	БЛ14.4	БЛ14.5	БЛ14.6	БЛ14.7	БЛ14.8	БЛ14.9	БЛ14.10
15.	ГО	ГО15.1	ГО15.2	ГО15.3	ГО15.4	ГО15.5	ГО15.6	ГО15.7	ГО15.8	ГО15.9	ГО15.10
16.	ТҚ	ТҚ16.1	ТҚ16.2	ТҚ16.3	ТҚ16.4	ТҚ16.5	ТҚ16.6	ТҚ16.7	ТҚ16.8	ТҚ16.9	ТҚ16.10
17.	ТН	ТН17.1	ТН17.2	ТН17.3	ТН17.4	ТН17.5	ТН17.6	ТН17.7	ТН17.8	ТН17.9	ТН17.10
18.	ТИ	ТИ18.1	ТИ18.2	ТИ18.3	ТИ18.4	ТИ18.5	ТИ18.6	ТИ18.7	ТИ18.8	ТИ18.9	ТИ18.10

Мақсади асосии чадвали пешниҳодшуда, ки дар умум метавон комбинатсияи 18*18*10*10 баробар ба 32400 ба роҳ монд, ки дар он худсаволдихӣ, дарёфти ҷавоб, интиҳоби мақсадҳо дар доираи омӯзиши 1-2 то 18 фанро дар пайдарҳамии мантиқӣ ҷустуҷу намуда, ба саволҳои гузошташуда ҷавоби мувофиқ ба комбинатсияи пешниҳодшуда дарёфт карда карда шавад. Барои мисол, комбинатсияи ЗМ1.8, ЗР3.3, АД8.7, АЛ9.7-ро интиҳоб намуда, хонанда бояд барои худ муайян намояд, ки дар кадом ҳолат омӯзгор ба у ҳолҳои зеринро сазовор медонад? Бо назардошти маъмул будани тарзи баҳогузорӣ зимни пешниҳоди мақола мазкур мазмуну мундариҷаи вазири маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин ба тарзи васеъ баён намудани Шаҳбоз Рустамшозода ва Саидакрам Рустамзода оид ба низоми баҳогузориҳои 10-ҳола, ки дар рузномаи «Омӯзгор» таҳти рақами №39 аз 24.09.2028 оварда шудааст, ба асос гирифта шудааст. Бинобар ин, шарҳи иловагии тарзи баҳогузорӣ зимни истифодаи чадвали пешниҳодгардида тақроран баён нагардида, танҳо мақсаду мароми дидактикии ташаккули тафаккури хонандагон аз нигоҳи худифоданамой зимни сазовор ғаштан ба ҳол (баҳо)-ҳо инчунин иштрок ва интиҳоб дар маҳфилои фанни ҳамчун масъалаи мубрам дида баромада шудааст. Барои расидан ба мақсади мазкур чунин фарзияҳо, яъне омодагии хонандагон ба омӯзиши фанҳо ва дарки масъулияти ҳар яке аз онҳо дар раванди таҳлилу ҳулосабарорӣ аз меъёрҳои баҳогузорӣ натиҷаи назаррас хоҳад дод, агар:

- хонандагон ба омӯзиши фанҳо омодагиҳои зарурӣ дошта бошанд ва малакаҳои лозимии омӯзиширо дар амал баробар бо талабот дошта бошанд, онҳо метавонанд натиҷаҳои беҳтареро ба даст оранд;
- ҳар як хонанда масъулиятро ба дурустӣ дарк кунад ва барои ба даст овардани натиҷаҳои назаррас мақсад гузоранд, он гоҳ онҳо дар раванди таҳлил ва ҳулосабарорӣ фаъолона иштирок хоҳанд кард;
- хонандагон қобилияти дуруст ва амиқ ба таҳлили маълумот дошта бошанд, ин ба онҳо имкон медиҳад, ки натиҷаҳои саҳеҳ ва асоснок ба даст оранд;
- дар раванди омӯзиш ва баҳогузорӣ ҳамкориҳои муассир миёни хонандагон бошад, онҳо метавонанд дар фаҳмидани мавзӯҳои мушкул ё таълими бештар муваффақ шаванд;
- барномаҳои таълимӣ ва воситаҳои кӯмак (монанди китобҳои электронӣ, ворид кардани методҳои нав ва замонавӣ) дуруст ва мувофиқ бошанд, пас хонандагон метавонанд натиҷаҳои назаррас ва босифат ба даст оранд.

Бо истифода аз фарзияҳои пешниҳодгардида ва мақсаду мароми дидактикии чадвали 1 дар мисоли таҷрибаи баҳогузорӣ ба сатҳи донишу малакаи забони русӣ дар асоси қорҳои хаттии хонандагон, ки аз ҷониби омӯзгори яке муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии Федератсияи Россия пешниҳод гардидааст, ба тарзи зайл баён карда мешавад, ки ҳолҳои аз 1 то 10 каме

тафовут, вале ҳамоҳанг бо низоми пешниҳодшудаи Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд, яъне:

Ҷадвали 2.

Зинабандии баҳогузори аз забони русӣ барои иҷрои қорҳои ҳатти бо истифода аз методикаи пешниҳоднамудаи Г. Н. Дурнова (шаҳри Сергиев Посад, МТМУ №22) [17, с.301-302], аз нигоҳи ташкили маҳфилҳои фанӣ ва татбиқи ҳадафҳои худифоданамоии ҳонандагон дар ҳамкории бо омӯзгорон.

Холҳо	Меъёрҳои асосӣ барои қабули қарорҳои баҳогузори
1 — Бисёр заиф	Матн пурра таҳти диктовка навишта шудааст, аммо дар он бештар аз 7 хато мавҷуд аст.
2 — Заиф	то 7 хато орфографӣ ва инчунин шумораи хатоҳои пунктуатсионӣ ҷой дорад, дар маҷмӯъ на бештар аз 7 хато.
3 — Миёна	То 5 хато орфографӣ ва пунктуатсионӣ ҷой дорад, вале дар маҷмӯъ на бештар аз 5 хато.
4 — Қаноатбахш	То 3 хато орфографӣ ва то 4 хато пунктуатсионӣ ҷой дорад, аммо дар маҷмӯъ на бештар аз 4 хато.
5 — Ками хуб	То 2 хато орфографӣ ва то 3 хато пунктуатсионӣ ҷой дорад, дар маҷмӯъ на бештар аз 3 хато.
6 — Хуб	Як хато орфографӣ ва то 2 хато пунктуатсионӣ ҷой дорад, дар маҷмӯъ на бештар аз 2 хато.
7 — Бисёр хуб	Як хато орфографӣ ё пунктуатсионӣ ҷой дорад.
8 — Аъло	Як хато ва то 2 ислоҳот иҷозат дода мешавад.
9 — Аъло дар дараҷаи баланд	Ягон хато орфографӣ ва пунктуатсионӣ вучуд надорад, вале 1 ислоҳот ҷузъӣ ба назар гирифта мешавад.
10 - Аз ҳама олии	Матн без хатоҳои орфографӣ ва пунктуатсионӣ навишта шудааст.

Ҷадвали 3.

Зинабандии баҳогузори ба донишҳои заминавии математикӣ, ки аз ҷониби омӯзгори МТМУ №1037-и шаҳри Москва Г. В. Пронина пешниҳод шудааст [17, с.310-312], аз нигоҳи ташкили маҳфилҳои фанӣ ва татбиқи ҳадафҳои худифоданамоии ҳонандагон дар ҳамкории бо омӯзгорон.

Холҳо	Меъёрҳои асосӣ барои қабули қарорҳои баҳогузори
1 — Бисёр заиф	дар машғулиятҳо иштирок варзида, мувофиқи диктаи омӯзгор ва ҳамсабақон аз тахта ва дигар сарчашмаҳои иттилоотӣ нусхабардорӣ карда, маводи заруриро аз китоби дарсӣ пайдо карда метавонад, кушиши фаҳмиши алгоритми пешниҳодшударо менамояд
2 — Заиф	якчанд қоида ва назарияи бобҳоро азхуд кардааст ва метавонад бо кумаки омӯзгор ё ҳамсабақон онҳоро такрор кунад; усулҳои маъмули ҳалли масъалаҳоро танҳо дар доираи мисолҳои аёнӣ ва монандро метавонад ҳал намояд. Бо истифода аз масъалаи гузошташуда мустақилона ягон вазифаи амалиро иҷро карда наметавонад.
3 — Миёна	аксари маводи назариявиро аз ёд карда, аммо онро шарҳ дода наметавонад, дар ҷавобҳо ба худ боварӣ надорад, яъне ҳалли онҳоро пешниҳод ва татбиқ карда наметавонад.
4 — Қаноатбахш	маводи назариявиро аз ёд карда, бо истифода аз онҳо мустақилона ҳалли мисолу масъалаҳоро ба роҳ монда наметавонад. Супоришҳои амалиро бошад, бо ёрии омӯзгор ва ҳамсабақон иҷро мекунад, ба хатоҳои зиёди ҳисобӣ роҳ медиҳад.
5 — Ками хуб	баъзе саволҳо, назарияҳо ва мафҳумҳоро шарҳ дода метавонад; баъзан барномаҳои равонино иҷро мекунад; танҳо он масъалаҳои

	амалиеро, ки алгоритми онҳо маълум аст, ҳал мекунад. Ба хатогиҳои ҳисобкунӣ роҳ медиҳад.
6 — Хуб	ба аксари саволҳои марбут ба мундариҷа ҷавоб дода, маълумот оид ба донишҳои назариявиро нишон медиҳад, қобилияти эҷоди мафҳумҳои мустақилро нишон медиҳад ва масъалаҳоро бо истифода аз алгоритми маълум ба осонӣ ҳал мекунад, ба хатоҳои ҳисоббарорӣ камтар роҳ медиҳад.
7 — Бисёр хуб	мавзӯи назариявиро бе ёрӣ возеҳ ва аз ҷиҳати мантиқӣ баён мекунад, мафҳумҳоро дуруст шарҳ дода метавонад, дар ҳалли мисолу масъалаҳо натиҷаҳои хуб дорад.
8 — Аъло	фаҳмиши мукаммали назария ва амалияро нишон медиҳад ва онро дар амал татбиқ менамояд, вале бо каме душвориҳо. Супоришҳои амалиро дар муҳлати муқарраршуда иҷро мекунад, гоҳ-гоҳ ба хатогӣ роҳ медиҳад, ки онҳоро худаш ислоҳ менамояд ва ҳангоми ҳалли масъалаҳо амалиёти аниқу бошуурона нишон медиҳад.
9 — Аъло дар дараҷаи баланд	супоришҳои амалиро ба осонӣ иҷро мекунад, малакаҳои навро мустақилона инкишоф медиҳад. Назарияро озода ба қор мебарад. Масъалаҳои ғайристандартиро ҳал мекунад, хатогиҳои ҳисоббарориро пешгирӣ мекунад.
10 - Аз ҳама олӣ	тафаккури эҷодӣ дорад, дониши гирифташро дар амал татбиқ мекунад. Қобилияти мустақилона тавассути қор бо адабиёти иловагӣ (китоби дарсӣ, компютер, маълумотномаҳо, захираҳои интернетӣ) дониш аз худ карда метавонад.

Бо истифода аз маълумоти дар ҷадвали 1,2 ва 3 овардашуда, ки бо мақсади таҳия ва татбиқи нағзониҳои педагогӣ ба назардошти ташкили маҳфилҳои фанӣ аз нигоҳи шиносӣ бо хусусиятҳои хоси гузариш ба системаи 10-ҳолаи баҳогузори дар бар мегиранд, бо иштироки омӯзгорони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №51 аз фанни забони тоҷикӣ (Ашӯров Шохиддин), русӣ (Раҳматуллоев Раҷабали), математика (Шомирзоев Фатҳулло) 10 гуруҳи саволу масъалаҳоро бо иштироки хонандагон, ки дар раванди гузаронидани озмоишҳои педагогӣ ширкат меварзанд, мавриди таҳқиқ ва ҳулосабарорӣ қарор гирифт.

Ба ғайр аз донишу малака меъёри заминавӣ барои баҳогузори донишу малакаи хонандагон, ҳусни хат (дар сатҳи ниҳоят хонона будан – 1 ҳол...10 ҳол беҳтарин, яъне хоно ва ба талабот ҷавобгу) низ ба асос гирифта шудаанд. Барои ҳалли масъалаҳои математикӣ бошад, маълумоте, ки дар китоби «Системаи ҷопонии рушди интеллект ва хотира» [6, с.78-95] оварда шудаанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ба гуруҳҳои назоратӣ (ГН) ва гуруҳҳои санҷишӣ (ГС) 10 масъала бо истифода аз меъёрҳои баҳогузори, ки аз ҷониби Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод шудааст, шартан зимни таҳлилу ҳулосабарории нишондодҳои омории дастовардҳои хонандагон ба асос гирифта шудаанд (ҷадвали 4).

Ҷадвали 4.

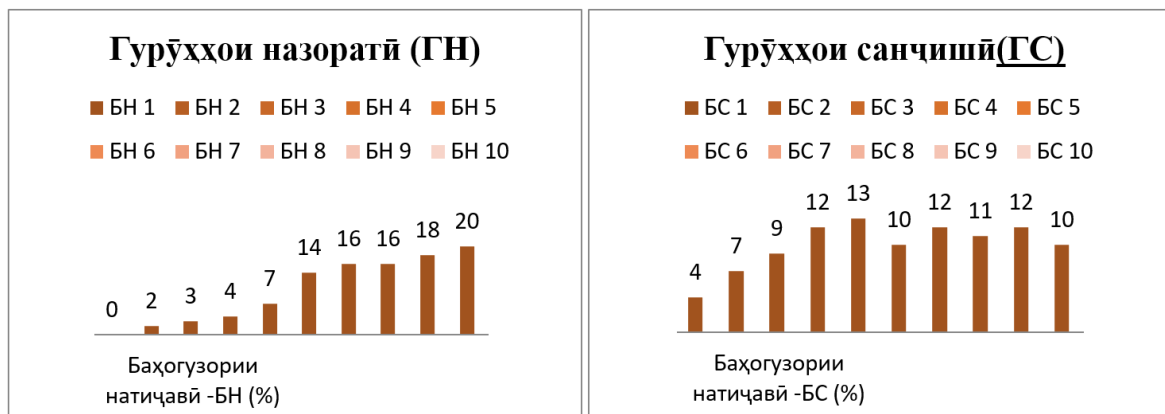
Меъёрҳои баҳогузори бо ифодаи ҳолҳо

Ҳолҳо	Ифодаи ғоизи иҷрои супоришҳои таълимӣ	Дараҷаи ҳолгузори	Ифодаи вожагии ҳолгузори
10	91-100	Аъло	Аъло
9	81-90		Олӣ
8	71-80	Хуб	Хубтар
7	61-70		Хуб
6	51-60	Қаноатбахш	Қаноатбахш
5	41-50		Кофӣ

4	31-40	Ғайриқаноатбахш	Кам
3	21-30		Нокифоя
2	11-20		Паст
1	1-10		Пасттар

Чи тавре, ки аз маълумотҳои омории дар нақшаи таълимӣ [13] бармеояд, аз синфи 1 то 11 хонандагон барномаи зиёда аз 146 фанҳои таълимиро зимни гузаштан аз 1 зинаи таҳсил ба дигар оғоз аз синфи 1 бояд азхуд намоянд. Бинобар ин, зарурияти таҳияи меъёрҳои баҳогузорӣ барои 146 ҳолат яке аз масъалаҳои мубрам вобаста аз 2 намунае, ки дар ҷадвали 2 ва 3 оварда шудааст, мебошад. Аз ҷониби муаллиф дар ҳамкорӣ бо омӯзгорони 5 муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ вобаста аз масъалагузориҳо, ки зарурият ва аҳамияти гузариш ба системаи 10-ҳоларо дар бар мегирад, оғоз аз 01.09.2025 ва инчунин, дар доираи татбиқи навгониҳо аз соли 2023 қорҳои ҳамохангшуда ба сомон расонида шуда истодаанд.

Ба хонандагон зимни баргузориҳои озмоишҳои педагогӣ 10 калима бо забони тоҷикӣ, яъне: «муаллим», «мактаб», «китоб», «муаллима», «хондан», «навиштан», «хонанда», «фан», «ҳамсинфон», «китобхона» - ро бо забони русӣ тарҷума намуда, бо истифода аз гуруҳбандӣ бо падежҳо, яъне «Именительный падеж (кто? что?)», «Родительный падеж (кого? чего?)», «Дательный падеж (кому? чему?)», «Винительный падеж (кого? что?)», «Творительный падеж (кем? чем?)», «Предложный падеж (о ком? о чём?)» ҷавобҳоро пешниҳод менамуданд. Ба ғайр аз масъалаҳои зикргардида, инчунин бо истифода аз китоби Кавашима Р. [6] интиҳоби озод бо иштироки яке аз хонандагоне, ки гузаронидани озмоиш бо истифода аз усулҳои асрори нисбонии дидактикӣ [1] низ дар як вақт ба хонандагони ГН ва ГС пешниҳод гардидаанд. Гуруҳбандии хонандагон вобаста аз он, ки хоҳишу дархости иштирок дар маҳфилҳо бо инобати донишмандии меъёрҳои ҳолгузорӣ баргузор гардида буданд, ба роҳ монда шуданд. Зимни таҳлили натиҷаҳои озмоиш барои гуруҳҳои назоратӣ шартӣ ба тариқи БГН1 – БГН10 ва БГС1 – БГС10 ифода карда шудаанд. Аз нигоҳи фарқият ба маълумотҳо, ки дар ҷадвали 3 оварда шудааст, БГН1 ба 10 ҳол баробар буда, бо маънои дар ҷои аввал, дуум ва бо ҳамин мазмун то даҳум ҷой гирифта, зимни масъалагузорӣ бо онҳо ба асос гирифта шудааст (расми 1).

Расми 1. Натиҷаҳои муқоисавии озмоишҳои педагогӣ.

Чи тавре, ки аз маълумотҳои муқоисавӣ бармеояд, натиҷаи хонандагоне, ки дар маҳфилҳои фанӣ иштирок варзида, оид ба мазмуну мундариҷаи меъёрҳои ҳолгузорӣ маълумоти зиёд ба даст овардаанд, натиҷаҳо аз 35% то 50% зиёд мебошанд. БН1 – натиҷаи баландтарин аз нигоҳи ишғоли хонандагон дар қатори якум, БН10 – дар қатори охири. Бо ҳамин мазмун БС1 ва БС10 ин ҳолатҳоро ифода менамоянд. Озмоишҳои педагогӣ аз нигоҳи “Мақсадҳои дидактикии комбинаторикаи баҳогузориҳои дониш ва малака ва худифоданамоии хонандагон бо истифода аз низоми 10-ҳола ва муаррифии дастовардҳо дар маҳфилҳои фанӣ” ба таҳлил ва муҳокимаи самтҳои асосии раванди таълим ва баҳогузориҳои натиҷаҳои таҳсилоти хонандагон дар заминаи стандартҳои 10-ҳолаи баҳогузорӣ ва таҷрибаи маҳфилҳои фанӣ равона шудааст.

Зимни интиҳоби мақсаду мароми гузаронидани озмоишҳо таҳия ва татбиқи намудани чунин низоми баҳогузорӣ, ки ҷиҳати беҳтар кардани фаъолияти таълимӣ ва рушди дониш ва

малакаи хонандагон таъсири муассир мегузорад, аҳамият дода шудааст. Аз ин нуқтаи назар, моделҳои пешниҳодшуда баҳогузорию воқеъ ва дақиқ дар раванди таълим равона шудааст, ки бояд ба хонандагон кӯмак намояд, то ки онҳо на танҳо, натиҷаҳои назариявии худро аниқ тасаввур намоянд, балки малакаҳои амалии худро низ дар як вазъияти воқеии амалӣ ба намоиш гузоранд, дар бар мегиранд. Бо чунин маъно, низоми 10-хола ҳамчун воситаи баҳогузорию фаврӣ ва муассир барои тасҳеҳ кардани маърифати умумии хонандагон пешниҳод мешавад, ки дар доираи он ҳар як дараҷаи таҳсилот ва дастовардҳои хонандагон ба таври мантиқӣ ва шаффоф муайян ва арзёбӣ карда мешавад.

Ҳамин тариқ, мақола ба мавзуи ташаккули худифоданамоии хонандагон тавассути баҳогузорию мунтазам ва объективӣ тавассути чунин низом мепардозад. Ба хонандагон дастур дода мешавад, ки дар раванди баҳогузорӣ нақши фаъол ва мустақил дошта бошанд, ки ин ба рушди малакаҳои кунҷковӣ, таҳлилий ва арзёбии худкори онҳо мусоидат мекунад. Низоми 10-хола дар шиносоии камбудиҳои дониш ва малакаҳои амалӣ ба онҳо кӯмак мерасонад, ки дар пайи ҳуди таълимӣ ва масъулияти шахсиро ташаккул диҳанд. Дар ниҳоят, мақола ба аҳамияти муаррифии дастовардҳо дар маҳфилҳои фаннӣ бо истифода аз низоми баҳогузорию 10-хола таваҷҷӯҳ мекунад.

Маълумоти аниқ ва дуруст оиди рушди дониш ва малакаҳои хонандагон, ки дар муҳитҳои илмӣ ва ахлоқии мактабӣ ё хориҷ аз он пешниҳоди онҳо қарор мегирад, барои маъруфияти бештар ва иштироки фаъолонаи хонандагон дар ҳаёти фаннӣ ва академӣ муҳим аст. Маҳфилҳои фаннӣ, ки дар он ҷо натиҷаҳои таълим ва корҳои амалӣ бо муҳокимаи амиқ ва баррасии натиҷаҳо рӯ ба рӯ мешаванд, метавонад ба рушди умумии интизороти илмӣ ва таълимӣ, инчунин ба беҳтар шудани сифати таълим дар муассисаҳои таълимӣ мусоидат кунад. Дар маҷмӯъ, мақола нишон медиҳад, ки баҳогузорию дуруст, инъикоси аниқ ва ба талаботҳои муносири таълим мувофиқ дар раванди таълим ва худифоданамоии хонандагон аҳамияти ҳалқунанда дорад ва метавонад дар таҳкими малакаҳои мукаммали дониш ва фаҳмишҳои амиқи таълимӣ нақши муҳим гузорад.

АДАБИЁТ

1. Абылкасымова А.Е., Блинов В.И., Сергеев И.С., Есенина Е.Ю. Основные идеи дидактической концепции цифрового профессионального образования и обучения. -М.: Издательство «Перо», 2019.
2. Бабаджанова Б. М. Дидактические технологии педагогического синкретизма / Бабаджанов Б. М. // Ученый записки Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова. Серия гуманитарно-общественных наук. – 2022. - №4 (73) – С. 209-213.
3. Джозеф Мэрфи. Сила вашего подсознания: как получить все, о чём вы просите. Изд-во ООО «Тверской полиграфический комбинат», 2023. – 477 с.
4. Дурдонаи назми классик ва муносири тоҷик. Душанбе, “Адабиёти бачагона”, 2021. – 496 с.
5. Дьяченко М. И., Кандыбович Л.А. Психологический словарь – справочник. – Мн: Харвест. М: АСТ, 2001. – 576 с
6. Кавашима Р. Японская система развития интеллекта и памяти. Программа «60 дней». – СПб.: Питер, 2015. – 192 с.
7. Келлаган Томас. Использование результатов национальной оценки учебных достижений / Томас Келлаган, Винсент Грини, Т. Скотт Мюррей; пер. с англ. С. В. Фирсовой; под ред. В. И. Звонникова. – М.: Логос, 2014. – 248 с.
8. Киа Алиреза Абдолреза. Теоретическое изучение связи личности и эмоций. // Вестник Таджикского национального университета. Душанбе «Сино», 2011. №10 (74), - С. 203-209.
9. Кодиров Б. Р. Дидактические основы межпредметных связей естественно-математических дисциплин, направленные на формирование творческого мышления учащихся средней школы // Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора педагогических наук по научному направлению 13.00.01. - Душанбе, 2006. – 36 с.
10. Курбонов С. Х. Использование элементов нравственного воспитания таджикской народной педагогики в учебно-воспитательном процессе общеобразовательных учреждений// Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук по научному направлению 13.00.01. - Душанбе, 2024. – 55 с.

11. Лазарев В. С. Системное развитие школы. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 304с.
12. Музаффаров Н. А. Асосҳои психологӣ ва педагогии истифодаи технологияҳои иттилоотӣ дар таҳсилот [Матн] / Н. А. Музаффаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2021.- №8. – С. 204-210.
13. Нақшаи таълимии муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2023-2024 ва солҳои минбаъда. – Душанбе.: ҚДММ “Таъбу нашр”, 2023-95 с.
14. Ожегов С. И. и Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 120 000 слов и фразеологических выражений / Российская академия наук. Институт русского им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., дополненное. – М.: ООО «А ТЕМП», 2020. – 896 с.
15. Парвинаи Усмони Сафарзода. Асосҳои педагогии ташаккули малакаи кори мустақилонаи хонандагон дар таълими фанни физикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ / Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми доктори илмҳои фалсафа PhD-доктор аз руи ихтисоси 6D011000. – Бохтар, 2020. – 41 с.
16. Пиз Аллан. Ответ. Проверенная методика достижение недостижимого / Аллан Пиз, Барбара Пиз; [пер. с англ. Э. И. Мельник]. – Москва: Эксмо, 2023. – 384 с.
17. Симонов В. П. Педагогический менеджмент: Ноу-хау в образовании: учебное пособие. – М., Высшее образование, 2007. – 357 с.
18. Ушаков И. А. История науки сквозь призму озарений. Кн. 4. От арифметики до алгебры: Таинственная страна Аль-Джебр. – М.: КомКнига, 2010. – 144 с.
19. Шарипова Н. Д. Эффективные пути повышение качество образования посредством передового педагогического опыта / Л. Иматова, Н. Шарипова // Вестник национального университета. – Душанбе, 2019. №10. Вопрос 2. С. 182-187.
20. Шахмаев Н. М. Учителю о дифференцированном обучении: Методические рекомендации. – Москва НИИ ОП АПН СССР, 1989. – 65 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Муҳибуллозода Синоҷон Муҳабатулло** – ассистенти кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва мудофияи граждони Донишгоҳи давлатии Данғара. **Суроға:** н. Данғара, кӯчаи Марказӣ 25, Б1/204. **Тел:** (+992) 987-08-88-01. **E-mail:** sino.muhibullozoda@mail.ru

Сведение об авторе: **Муҳибуллозода Синодҷон Муҳабатулло** — ассистент кафедры физического воспитания и гражданской обороны Дангаринского государственного университета. **Адрес:** Дангара, улица Маркази 25, кв. Б1/204. **Тел:** (+992) 987-08-88-01. **E-mail:** sino.muhibullozoda@mail.ru

Information about the author: **Muhibullozoda Sinojon Muhabatullo** — assistant of the Department of Physical Education and Civil Defense at Dangara State University. **Address:** Dangara, 25 Markazi Street, Apt. B1/204. **Phone:** (+992) 987-08-88-01. **E-mail:** sino.muhibullozoda@mail.ru

АРЗИШҶОИ ПЕДАГОГИИ ТАЪЛИМӢ-ТАРБИЯВИИ АСАРҶОИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР ТАШАККУЛИ ХУДШИНОСИЮ ХУДОҶОИИ МИЛЛИИ ТОЛИБИЛМОНИ ОЯНДАСОЗ ДАР ЗИНАҶОИ ГУНОГУНИ ТАҲСИЛОТ

Нураҳмадзода Д.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Анотатсия: Дар мақолаи мазкур аҳамияти таълимӣ-тарбиявӣ ва арзишҳои педагогии асарҳои Пешвои миллат бо истифода аз таҳлили муқоисавӣ ва асоснокнамоии илмӣ-амалиявӣ оварда шудааст. Зимни таҳлилҳои овардашуда хусусиятҳои хоси фарогирии хонандагон оғоз аз муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ, миёна ва олии касбӣ бо истифода аз назария ва амалияи илмҳои педагогика ва психологияи томактабӣ, луғатҳои соҳавӣ, маводҳои дар сарчашмаҳои гуногуни илмҳои вобаста ба фалсафа, сотсиология, таърих, фарҳангшиносӣ, ки Пешвои миллат дар асарҳои пураарзишаш аз онҳо истифода намудааст ва намунаи ибрат ба дигарон мебошанд, низ яке аз роҳҳои расидан ба ҳадафи гузошташуда мебошад. Дар доираи истифодаи пурсмари мазмуну мундариҷаи онҳо дар ташаккули худшиносӣ ва ҳудоҷоии толибилмон дар зинаҳои гуногун бо иштироки омӯзгорон, кормандони маъмурӣ ва дигар сохторҳо оварда шудаанд.

Калидвожаҳо: асарҳои Пешвои миллат, худшиносӣ, ҳудоҷоӣ, таълим, тарбия, педагогика, психология, толибилмон, зинаи таҳсилоти томактабӣ, ибтидоӣ, миёнаи умумӣ, миёнаи пурра, дониш, малака, масъулиятшиносӣ.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНО - ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ ЛИДЕРА НАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО САМОПОЗНАНИЯ И САМОСОЗНАНИЯ УЧАЩЕЙСЯ НА РАЗЛИЧНЫХ СТУПЕНЯХ ПОЛУЧЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация: В данной статье приводится образовательно-воспитательное значение и педагогическую ценность произведений Лидера Нации с использованием сравнительного анализа и научно-практического обоснования исследуемой темы. В ходе представленного анализа выявлены особенности охвата учащихся дошкольных, средних и высших профессиональных учебных заведений использованием теории и практики педагогики и дошкольной психологии, отраслевых словарей, материалов различных источников наук, связанных с философией, социология, история, культурология, которые Лидер нации использовал в своих трудах, и являются поучительным примером для других, которые являются одним из возможных направлений достижения поставленной цели формирование новых взглядов на мир и происходящих перемен. В рамках творческого использования их содержания, достигаются модели и системы формирования самопознания и самосознания, развития творческих способностей учащихся на разных ступенях получения образования с участием учителей, управленческого персонала и других структур.

Ключевые слова: произведения Лидера нации, самопознание, самосознание, образование, воспитание, педагогика, психология, ученик, начальное образование, общее и среднее образование, полное среднее образование, высшее образование, знания, умения, ответственность.

EDUCATIONAL PEDAGOGICAL - EDUCATIONAL VALUES OF THE WORKS OF THE LEADER OF THE NATION IN THE ORGANIZATION OF THE NATIONAL SELF- KNOWLEDGE AND GOD OF FUTURE STUDENTS AT DIFFERENT LEVELS OF EDUCATION

In this article, the educational importance and pedagogical values of the works of the Leader of the Nation are presented using comparative analysis and scientific-practical justification. During the presented analysis, the specific characteristics of the coverage of students from pre-school, secondary and higher vocational education institutions using the theory and practice of pedagogy and pre-school psychology, field dictionaries, materials from various sources of sciences related to philosophy, sociology, history, cultural studies, which the Leader of the Nation he used them in his valuable works

and they are an example for others, it is also one of the ways to achieve the set goal. As part of the successful use of their content in the formation of self-awareness and creativity of students at different levels with the participation of teachers, administrative staff and other structures.

Keywords: works of the Leader of the Nation, self-awareness, self-awareness, education, upbringing, pedagogy, psychology, student, level of preschool education, primary, general secondary, full secondary, knowledge, skills, responsibility.

Мукаддима

Бо дарназардошти зарурати таҳкими худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллии ҷавонон дар шароити ҷаҳонишавӣ ва таҳдидҳои идеологӣ гузаронида шуд. Дар суҳанронӣҳо ва осори Асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста масъалаҳои баланд бардоштани масъулиятшиносӣ, ватандӯстӣ, ҳифзи манфиатҳои миллий ва истифодаи донишҳои муосир таъкид мегарданд. Мақолаи мазкур ба талаботи сиёсати давлатии маориф, концепсияҳои рушди таҳсилоти миллий ва ниёзҳои ҷомеа мувофиқ карда шудааст, зеро, худшиносии миллий омили суботи иҷтимоӣ буда, ҷаҳонишавӣ ва таъсири фарҳангҳои бегона тақозо мекунад, ки ҷавонон ҷаҳонбинии устувор дошта бошанд зарурати ворид намудани технологияҳои инноватсионӣ дар раванди таълим ба миён омадааст.

Суҳанронии асосгузори сулҳу ваҳдати миллий – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба Рӯзи дониш ва Дарси сулҳ, ки дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №19-и шаҳри Душанбе баргузор гардид ба он водор месозад, ки дар зинаҳои гуногуни таҳсилот тағйироту иловаҳо, махсусан дар раванди баланд бардоштани масъулиятшиносии хонандагон ва ба камол расидани онҳо ҳамчун шахсони ояндасоз аҳамияти ҷиддӣ дода шавад. Яке аз роҳҳои расидан ба ҳадафҳои зикргардида омӯзиши асарҳои Пешвои миллат ва дар асоси мазмуну мундариҷаи онҳо тадбиқ намудани навгониҳои педагогӣ ва ташаккули шахсиятҳои ояндасоз ба ҳисоб меравад, ки бояд бо иштироки омӯзгорон, сохторҳои муттасадии вобаста иҷрои қорҳои тарбиявӣ ва андешидани дигар қорабиниҳо зарур шуморида шавад.

Чӣ тавре, ки таҳлилҳо нишон медиҳанд, оид ба нақши Пешвои миллат дар рушди илму маорифи кишвар танҳо тайи солҳои охир дар системаи таҳсилоти олии касбӣ, Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, Академияи таҳсилоти Тоҷикистон ва дигар мақомотҳои давлатӣ зиёда аз 50 конференсияҳои илмӣ-амалиявӣ бахшида ба мавзӯҳои гуногуни соҳаи маориф, оморасозии мутахассисон, алалхусус омӯзгорони замони оянда аз нигоҳи нақши онҳо дар тарбияи насли наврас, баланд бардоштани сатҳи сифати таҳсилот ва дигар мавзӯҳо дар меҳвари мақсаду мароми онҳо зеро таҳлилу ҳулосабарорӣ намудани дастовардҳои соҳибистиклолии кишвар дар татбиқи сиёсати маорифпарваронаи Пешвои миллат қарор дода шудааст. Инчунин, оид ба мавзӯҳои гуногун аз ҷониби муаллифон ва муҳаққиқон зиёда аз 210 мақолаҳо пешниҳод ва дар маҷалаҳои гуногун ҷоп гардиданд, ки дар умум дида баромадани роҳҳои нави расидан ба ҳадафҳои пешравии соҳа мавриди барасӣ қарор гирифтаанд.

Бо назардошти тағйиротҳои, ки дар ҷаҳони муосир пайваста ба вуқӯъ омада истодаанд ва зарурияти аз ин нуқтаи назар интиҳоб намудани роҳ ва усулҳои нави ташаккули шахсиятҳои нав, ки онҳо аз нигоҳи тазодҳои ҷойдошта фикру андешаҳои созандагӣ, ҳифзи манфиатҳои миллий, тафаккури таҳлил карда тавонистани ҳатарҳои ҷойдошта, зоҳир карда тавонистани ҳудогоҳӣ ва худшиносӣ дар муҳити аз як нуқтаи назар имконияти васеъ доштаи шахс, аз нуқтаи назари дигар роҳ надодан ба ҳатоҳо дар асоси аз бар намудани донишу малака, гузаштаи таърихи миллат, мероси фарҳангӣ, қадршиносӣ намудан оид ба дастовардҳо дар замони соҳибистиклолӣ ба масъалаҳои мубрам мансуб мебошанд. Тамоми маҷмӯи масъалаҳои зикргардида дар асарҳои Пешвои миллат бо номи “Истиклолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат” [1], “Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён” [2], “Ҷеҳраҳои мондагор” [3] “Забони миллат – ҳастии миллат” [4], “О времени и о себе (Дар бораи вақт ва саргузашти худ)” [5] ва дигар китобҳо ва мақолаҳо оид ба мавзӯҳои гуногуни давлату давлатдорӣ, огоҳмандии сиёсӣ, ҳифзи манфиатҳои миллий ва дигар мавзӯҳо оварда шудаанд, ки истифодаи онҳо аҳамияти илмӣ-амалӣ ва тарбиявӣ доранд.

Муҳтавои асосии мавод аз он иборат аст, ки таҳия ва татбиқи моделҳои муосир ва концепсияи аз ҷиҳати илмӣ – методологӣ асоснокшудаи истифодаи мазмуну мундариҷаи асарҳои пурарзиши Пешвои миллат, ки дар боло онҳо номбар карда шудаанд, дар ҳамоҳангӣ бо меъроси адабию фарҳангии мутафакирон ва олимони кишвар, ки дар барномаҳои таълимии ҷаҳони гуногун таълим дода мешаванд дар ташакул ва ба воя расидани ҷавонон - ҳамаҷун толибилмони ояндасоз дар зинаҳои гуногуни таҳсилот бояд ба роҳ монда шаванд. Аз нуқтаи назари мубрамияти ин мавзӯ зимни суханронӣ Пешвои муаззами миллат Эмомалӣ Раҳмон дар мурочиат ба падару модарон чунин ибрози ақида намуданд *“Мо бояд хуб дарк намоем, ки фарзандони назди мо амонатанд, онҳо ояндаи мову шумо ва соҳиби фардои миллат мебошанд... мо бояд фарзандонамонро чӣ писару чӣ духтар хононем, илму дониш, касбу ҳунар ва одоби ахлоқ омӯзонем, аз истифодаи техникаву технологияҳои муосир бархурдор созем, ба зиндагии мустақилона ҳамаатарафа омода намоем, онҳоро ҳамаҷун шахсиятҳои худшиносу ҳудодоҳ, масъулиятишнос ва ватанпарвару заҳматдӯст ба камол расонем”* [7].

Чӣ тавре, ки таҳлилҳои муқоисавии мазмуну мундариҷаи дар боло овардашуда нишон медиҳанд, масъалагузориҳо дар китобҳо ва асарҳои Пешвои миллат, ки пайваста дарҷ мегардаанд, бояд дар нуқтаи назари чунин масъалагузориҳо аз нигоҳи мо ҳамаҷун назардиди нав зери таҳлилу ҳулоса қарор гиранд ва зимни таълими ҷаҳони гуногун онҳо эҷодкорона аз ҷониби омӯзгорон ба роҳ монда шаванд. Барои расидан ба мақсади мазкур дар доираи интиҳоби мақолаи пешниҳодгардида, мо дар ақидае мебошем, ки вобаста аз мубрамияти мавзӯ ва шинохти шахсияти Пешвои миллат Концепсияи ягонаи омӯзиш ва татбиқи асарҳои Пешвои миллат дар се давраи асосӣ, яъне дар доираи фарогирии толибилмон дар зинаи аввал – томактабӣ, дуюм – таҳсилоти ибтидоӣ, сеюм – таҳсилоти ибтидоии умумӣ, чорум – зинаи таҳсилоти пурраи умумӣ, панҷум – дар доираи фарогирии донишҷӯён дар зинаи аввали таҳсил, шашум – дар зинаҳои ду то ҳатми таълимгоҳҳои олии касбӣ ва ҳафтум – зимни таҳсил дар зинаи магистратура зина ба зина ба роҳ монда шавад. Рақами 7 ҳамаҷун ситораҳои рамзие, ки дар нишон ва парчами Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шуда ва махсусан бо заҳмату дастовардҳои беназири миллат аз оғози авалини соҳибистиклолии кишвар бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардидаанд, ифода карда шудааст. Вобаста ба ин ақида татқиқотҳои мо дар се муассисаи таҳсилоти томактабӣ бо иштироки 325 кудакони аз синни 3 боло то ҳафтсолагӣ нишон доданд, ки зиёда аз 95% -кӯдакон дар ин лаҳзаҳои қадамгузории аввалини ҳаёт ё ному насаби Пешвои миллатро пурра медонанд ё ин ки бо нигоҳ ба акси Ҷаноби Олӣ бо ибрози “Бобои мо” ва дигар тарзи ҳоси кӯдакона меҳру эътиқоташонро иброз доштанд. Бинобар ин метавон чунин пешниҳод намуд, ки омӯзиши асарҳо дар ин зина бо чунин саволгузорӣ: “мо ки ҳастем?”, “Давлати мо чӣ ном дорад?”, “Миллати мо чи гуна номгузорӣ мешавад?”, “Дар кадом шаҳр, ноҳия, деҳа зиндагӣ карда истодаем?”, “Қай ба мактаб меравем?”, “Барои чӣ падару модарамонро дӯст медорем?”, “Барои чи меғӯянд, ки Ватанро бояд дӯст дошт?” ва ғайра. Акнун чунин саволгузориҳо дар синну соли хурди мактабӣ, яъне аз 7 то 11-солагӣ ончунон, ки Низомӣ Ғанҷавӣ фармудаанд: “Он рӯз, ки ҳафтсола будӣ, Ҷун гул ба ҷаман ҳавола будӣ” [8, саҳ. 198] бо саволгузориҳои ҳоси синнӣ омода шудааст. Дар ин марҳилаи синнусолӣ аз нуқтаи назари мазмуну мундариҷаи асарҳои Пешвои миллат, таъкиди Садриддин Айни “Биёед эй рафиқон дарс хонем, Ба бекорию нодонӣ намонем” [9, саҳ. 142], метавон ҳамаҷун алифбои аввалини ҳудро шинохтан ва рӯ ба донишу малака овардан номбар намуд. Чунин ибрози ақида аз дастовардҳои муҳими таърихӣ, ки дар раванди мактабдорӣ ва нақши мактаб дар ташаққули шахсияти ояндасоз ва дастовардҳои муҳими миллати тоҷик аз қарни асрҳо аз ҷониби олими амрикоӣ Кристи Вилсон чунин оварда шудааст: “Аз лиҳози мактабу касбомӯзӣ тоҷикону эронӣ роҳнамасозони тамоми ҷаҳон буданд” [10, саҳ. 94]. Мисоли возеҳи расидан ба дараҷаҳои баланди мактабу мактабдорӣ, мактабсозӣ бо истифодаи технологияҳои навин дастовардҳои замони соҳибистиклолӣ мераванд, ки таҳти сарвари Пешвои миллат сохта ва ба истифода дода шудаанд. Агар дар муқоиса ба дигар давлатҳои ҷаҳон пешравии соҳаи маориф дар муқоиса зери таҳлилу ҳулоса бароварда шаванд, чӣ тавре, ки дар китоби зери назари В.М.Филипов “Дигаргунсозии соҳаи маориф (Реформы образования)” [11, саҳ. 94] оварда шудаанд Тоҷикистон дар қатори давлатҳои пешрафта, ки зиёда аз 5,7%-мачмуи маҳсулоти

дохилӣ ва 18,9%-и харочоти умумии бучети давлатиро ба рушди ин соҳа сарф мегардад, ки дар байни давлатҳои ҷаҳон ҷои намоёнро ишғол менамояд.

Дар ҳузури Ҷаноби Олӣ аз ҷониби муҳтарам Рустами Эмомалӣ – Раиси шаҳри Душанбе, Раиси Маҷлиси Миллии маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон муарифӣ намудани портали иттилоотии Е-дониш маъноӣ муҳайё намудани шароити беназир барои кормандони соҳаи маориф дар тадбиқи навгониҳои педагогӣ, махсусан бо истифода аз асарҳои Пешвои миллат шароити мусоидро муҳайё менамояд. Айнан ба ҳамин мазмун дар тамоми дигар шаҳру ноҳияҳои Тоҷикистон, яъне муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ, миёна, таҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олии касбӣ шароитҳои мусоид муҳайё гардидаанд, бинобар ин зимни интиҳоби мавзӯи мақола бо номи “Арзишҳои педагогии таълимӣ – тарбиявии асарҳои пешвои миллат дар ташаккули худшиносии худогоҳии миллии толибилмони ояндасоз дар зинаҳои гуногуни таҳсилот” муайян гардидааст.

Бо истифода аз чунин дастовардҳо дар зинаҳои дигари ба камолрасӣ, яъне дар доираи фарогирӣ ба зинаи сеюм яъне гирифтани таҳсилоти миёнаи умумӣ ва баъд аз он интиҳоб намудан ё давом додани таҳсил дар литсейҳо ва коллеҷҳо бояд мавзӯҳое, ки вобаста аз таъкидҳо ва масъалагузориҳои пайвастаи Пешвои миллат оид ба аз худ намудани касбу ҳунарҳо, ки вобаста ба он фанҳои махсуси таълимӣ бо номи “Касбу ҳунар”, “Технология (таълими меҳнат)”, “Санъати тасвирӣ”, “Санъати мусиқӣ” ва дигар фанҳоро меомӯзанд, мафҳуми худшиносӣ бояд дар ҳамоҳангӣ бо касбомӯзӣ ва худогоҳӣ дар раванди омӯзиши фанҳои “Таърихи халқи тоҷик” ва ба ҳамин радиф асари Пешвои миллат “Тоҷикон дар оинаи таърих” ва дарки арзишҳои динӣ ва ба ҳатоҳо роҳ надодан дар ин раванд зимни омӯзиши фани “Таърихи дин” бо ворид намудани иловаҳо аз китоби Пешвои миллат “Имоми Аъзам ва гуфтугуи тамадунҳо” [12] дар доираи гузаронидани машғулиятҳои назариявӣ, дарсҳои амалӣ ва маҳфилҳои ташаккулдиҳандаи донишу малака бояд ба роҳ монда шаванд. Аз ҷониби муаллиф шаш тарзи расидан ба ҳадафи мазкур пешниҳод гардидааст, ки зимни гузаронидани таҷрибаҳои педагогӣ бо иштироки 456 нафар хонандаи зинаҳои таҳсили аз 5 то 9 дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи №30 ва №1-и ноҳияи Муъминобод, № 32 ва №43-и шаҳри Душанбе, № 14-и ноҳияи Ҳисор ва № 167-и ноҳияи Рӯдакӣ ба роҳ монда шудаанд, ки пеш аз ҳама дар доира гузаронидани озмуни Ҷумҳуриявии “Тоҷикон оинаи таърихи миллат” ба роҳ монда шудаанд.

Дар зинаҳои таҳсили 9, 10, 11 бошад, тибқи назария ва амалияи рушди шахсият, ки аз ҷониби олимони соҳаи психология- Н.С.Ефимова [13 саҳ. 188-198], психологияи деференсиалӣ аз нуқтаи назари рушди неруи зеҳнӣ ва қобилият гуногунӣ дар интиҳоби ҳадафҳои ҳаёт ва роҳҳои расидан ба онҳо, ки аз ҷониби Б.Р. Мандель [14 саҳ. 135-221] пешниҳод шудааст, гувоҳӣ ба он медиҳад, ки масъалаҳои мазкур аз нуқтаи назари интиҳоби арзишҳо ва қадамгузорӣ ба мустақилияти ҳаёт дида барома шаванд. Дар марҳилаҳои зикргардидаи рушд, ташкили озмунҳо, бозҳои дидактикӣ ва дигар тарзи таъсирасонӣ ба мафкура ва тафаккури хонандагон метавонад нақши муҳим бозад. Хулосаи зерин аз маҷмуи гузаронидани озмоишҳои педагогӣ, ки дар онҳо гуруҳҳои назоратӣ ва санҷишӣ муайян гардида буданд, гувоҳӣ медиҳад.

Паҳлуҳои гуногуни асарҳо, аҳамияти таърихӣ илмӣ –методологӣ доштаи асарҳои Пешвои миллат аз ҷониби олимони, шоирону нависандагон, муҳаққиқони дохил ва хориҷи кишвар дида баромада шуда бошанд ҳам, лекин аз нуқтаи назари муайяннамудани арзишҳои ахлоқӣ педагогии таҳқиқоти ҷойдошта пурра ин масъалаҳоро дар бар нагирифтаанд ва зарурияти ин масъала ташакул додани назария ва амалияи арзишҳои педагогӣ ва таълимӣ-тарбиявии таҳлилҳои дар боло оварда шуда чунин масъалаҳоро барои ҳалли татбиқи технологияҳои таълимӣ – тарбиявӣ дар раванди худшиносии миллӣ ва худогоҳӣ муҳим арзёбӣ карда мешаванд.

- зарурияти муайян намудани аҳамияти таълимию тарбиявӣ ва ахлоқӣ маънавидоштаи асарҳои Пешвои миллат вобаста ба фарогирӣ ҷавонон дар зинаҳои гуногуни бакамолрасӣ аз оғози бакамолрасӣ дар мактаб ва то ба хатми таълимгоҳҳои олӣ аз нуқтаи назари ҷой надоштани пайдарҳамии омӯзиш ва татбиқи ин масъала бо назардошти таъкидҳои дар боло ҷойдошта;

-аҳамияти махсуси ташакули донишҳои амиқӣ таърихи муқоисавӣ дастурҳои таърихӣ халқи тоҷик то ба дастовардани соҳибистиклолӣ ва пас аз соҳиб гаштан ба ин музаффарияти миллӣ ва мавҷуд намудани маводҳои фарогирӣ тарбиявӣ – таълимӣ дар ҳар як зинаҳои гузариш

ва рушди хонандагону донишҷуён ҳамчун шахсиятҳои ояндасози миллат бо ташакули дарк ва пешравиҳо ва саҳмгузошта тавоништан дар ин раванд;

-зарурияти таҳияи маводҳои махсуси аҳамияти таърихӣ ахлоқӣ, маънавию таълимидоштаи асарҳои Пешвои миллат вобаста аз фарогирии ҷавонон дар зиннаҳои ба камолрасии ҷавонон аз лаҳзаҳои аввали фарогир ба таҳсил то интиҳоби касбу ҳунар ва омодагӣ ба худтатбиқномаи аз нигоҳи на танҳо аз бар намудани донишу малака ва инчунин интиҳоби арзишҳои ҳаёт ва мустақилияти таҳлилномаи аз нуқтаи назари дурҷуи аз хатарҳо ва эҳсоси масъулият дар ин раванд –аҳамияти махсуси ташакули донишҳои амиқи марҳила ба марҳила аз замони ба дастовардани соҳибистиклолӣ, яъне аз 9-уми сентябри соли 1991 ва ба ҳамин мазмун ба даргузашти аём солҳои 1992, 1993, ..2025 вобаста ба ин мавзӯҳо муайян намудани афзалияти бароҳ мондани корҳои тарбиявӣ, дар раванди таълими ташакули ҷаҳонбинӣ ва ҳудодоҳии ҷавонон дар ин марҳилаҳои таърихӣ, ҷой надоштани чунин тарзи иҷрои корҳо дар ҳамаи зиннаҳои таҳсил новобаста аз имкониятҳои техникӣ-технологие, ки ҳар як таълимгоҳ вобаста аз зиннаҳои таҳсилро дорад;

- аҳамияти махсуси ташакули донишҳои амиқи таърихӣ муқосавии дастовардҳои дар марҳилаҳои гуногуни соҳибистиклолӣ ба дастовардашуда ва истифодаи онҳо зимни таҳияи лоиҳаҳои эҷодӣю ташакули маҳорати суҳанварӣ, истифодаи технологияҳои навини иттилоотӣ ва мунтазам ба роҳ намондани ин тарзҳои муосири таълими тарбиявӣ дар зинаҳои гуногуни таҳсилот, ки аз мазмуну мундариҷаи асрҳои Пешвои имллат бар меояд;

- даровардани тағироту иловаҳо ба барномаҳои таълими тарбиявӣ на танҳо таълими фанҳои фарогир ба ин мавзӯ ва пайваста дар амал татбиқ нанамудани ин амалҳо ва мавзӯҳо, ки ба масъалаҳои ватандустӣ, меҳаншиносӣ, ҳифзи манфиатҳои миллӣ, ташакули ҷаҳонбинӣ, ифтихорномаи аз дастовардҳо ва муарифии шоистаи онҳо ва аз ин нуқтаи назар ҷой надоштани консепсияи ягонаи ташакули маҳфилҳои эҷодии хонандагону донишҷуён оиди ин мавзӯҳо;

- зарурияти ташакули мафкураи дурҷуи аз бегонапарастӣ ва хатарҳоре, ки дар замони муосир метавонанд ба ахлоқи ҳамида ва ҷаҳонбинии толибилмон таъсир расонанд ва дар ин раванд ба роҳ мондани ташкили бозиҳои дидактикии таълимӣ - тарбиявӣдошта дар ҳамкориҳои пайваста бо муассисаҳои фарҳангӣ ва бо чунин мазмун пайваста ба роҳ мондани ин амалҳо дар ҳама зинаҳои гуногуни таҳсилот;

-зарурияти таҳия ва татбиқи барномаҳои таълими-тарбиявие, ки бо истифода аз асарҳо ва дастовардҳои замони соҳибистиклолӣ таҳти сарвари Пешвои миллат ва дар ин раванд ҷой надоштани роҳ ва усулҳои дастовардҳои оммафаҳм, расидан ба ҳадафҳои таълими тарбиявии ташакули худшиносии миллии ҷавонон вобаста аз таъсири хатарҳои замони муосир;

- аҳамияти махсуси дар ҳамоҳангӣ дида баромадани асарҳо ва мероси адабии мутафакирон ва олимони соҳаҳои гуногун, аз он ҷумла педагогика оид ба ташакули мафкураи созандагӣ ва аз ин ҷиҳат муарифии шоистаи дастовардҳои хонандагону донишҷуён зерин мароми “Фарзанди хуб боғи падар” ва дар ҳамкори бо падару модарон таъсис додани титулҳо ва варақаҳои пазируфтани истеъдод, руҳбахшии психологию маънави ба толибилмон оиди татбиқи ин таҷрибаҳо ва аз ин нуқтаи назар пайваста ҷой надоштани ин асарҳои таълими педагогӣ дар амал ҳамчун пайравони Пешвои миллат;

Масъалаҳои болозикр имконият медиҳанд, ки зимни интиҳоби мазмуну мундариҷаи вазифаҳои ба роҳ мондани навгониҳои педагогӣ ва тарбиявӣ дар зинаҳои гуногуни таҳсилот бо пайдарҳамии зерин ба роҳ монда шаванд:

- аз ҷиҳати илмӣ-методологӣ ва назариявӣ асоснок намудан ва муайян намудани моҳияти мафҳуми “арзишҳои педагогӣ ва тарбиявӣ – таълимӣ асарҳои Пешвои миллат дар ташакули худшиносии миллӣ ва дурҷуи аз хатарҳои ҷаҳон дар системаи таҳсилоти инноватсионӣ”;

-муайя намудани пайдарҳамии вазифаҳои дидактикии арзишҳои педагогии асарҳои Пешвои миллат аз нигоҳи татбиқи таҳсилоти инноватсионӣ;

- асоснокнамоии эҷод намудани фазои рӯҷумандӣ ва шавқмандии хонандагону донишҷуён оид ба аҳамияти омӯзиши асарҳои Пешвои миллат аз нигоҳи дар оянда расидан ба мақсадҳои гузошта ва ифтихор намудан аз ватандорӣ ва соҳибистиклолии кишвар;

- гуруҳбандӣ намудани маҷмуи ҳатарҳои дар замони муосир ҷойдошта ва ба асос гирифтани таъкидҳои Пешвои миллат аз нигоҳи ташаққули ҳудӯҳи ҷавонон ва дӯрҷуи намудан аз онҳо;

- таҳия ва татбиқи моделҳои инноватсионии ғаболғардонии ҷараёни таълиму тарбия бо истифода аз арзишҳои педагогӣ ва заминаҳои таълимӣ-тарбиявии асарҳои Пешвои миллат;

- дар асоси таҳлилҳои муқоисавӣ муайян намудани самаранокии қорҳои таълимӣ тарбиявии бо назардошти масъалагузориҳои истифодаи асарҳои Пешвои миллат дар раванди ҳудшиносии миллии ҷавонон-ҳонандагону донишҷуён ва дӯрҷуи аз бегонапарастии ҳатарҳои ҷаҳон;

- қорқард ва санҷиши моделҳои имқонпазири ташаққули ҳудшиносии миллии ва омодагии ҷавонон ба ҳудтатбиқнамоӣ бо истифода аз асарҳои Пешвои миллат.

Дар доираи муайян намудани вазиғаҳои зикрғардида аз нигоҳи таҳқиқотҳо бо истифода аз мазмуну мундариҷа ва вазиғагузориҳои асарҳои Пешвои миллат метавонанд самаранок ба роҳ монда шаванд, ағар:

- ҷавонон, яъне ҳонандагону донишҷуён дар зинаҳои гуногуни таҳсил огоҳмандӣ аз марҳилаҳои рушди Тоҷикистони соҳибистиклол бо назардошти ҳаводиси ҷойдошта дар зинаҳои гуногуни соҳибистиклолӣ ва маълумоти фаннӣ аз ҷиҳати илмӣ-методологӣ доштани саҳми Пешвои миллат дар пойдории давлати Тоҷикон ва муарифии он ба ҷаҳониён;

- мағҳуми иғтиҳор намудан аз дастовардҳои миллии ва аз ин нуқтаи назар ташаққули ҳисси масъулиятшиносӣ ва ҳудӯҳиро ташаққул додан бо ҷавонон-ҳонандагону донишҷуён маҳсусан аз лиҳози қадришиносӣ дар раванди иштирок дар озмунҳои ҷумҳуриявӣ оиди дарёғфт ва дастгирии истеъдодроҳо ки бо ташаббуси Пешвои миллат пайваста дар амал татбиқ қарда мешавад;

- дар доираи барномаҳои гуногуни таълимии фанҳо, новобаста аз мақоми онҳо дар нақшаҳои таълимӣ ва аз ҳуд намудани донишу малақаҳо, аҳаммияти маҳсус додан дар бораи мақому манзалати дониш ва аҳаммияту манзалати ин мавзӯ аз нигоҳи асарҳои Пешвои миллат;

- вобаста аз ҳусусиятҳои синнусолӣ ва дарқи масъулият ба роҳ мондани омузиши асарҳои Пешвои миллат ва дар ин раванд ташкил намудани мағфилҳо оиди ташаққули маҳорати суҳанварӣ, тезбаённамоӣ ва дигар ҳислатҳое, ки Пешвои миллат ба ҷавонон пайваста ҳидоят менамояд, то ки онҳо омодаи ҳимояи манфиатҳои миллии ва муарифғари Тоҷикистон ба ҷаҳониён гарданд;

- зерир таҳлилу ҳулосабарорӣ қарор додани омузиши таъриҳу фарҳанг ва шахсиятҳои барҷастаи ҳалқи тоҷик, ки онҳо аз қарни асрҳо тавонистанд Тоҷикистонро ба ҷаҳониён муарифӣ намоянд ва ҳамҷунин, аз ҳуд намудани мазмуну мундариҷаи асарҳои Пешвои миллат дар асоси ҳидоятҳои пешниҳодшуда;

- аҳаммияти маҳсус зоҳир намудан пеш аз ҳама ба омуҳтани забони давлатӣ ва якҷанд забонҳои дигари ҳориҷӣ бо мақсади омодагии ҷавонон-ҳонандагону донишҷуён аз нигоҳи татбиқи дарҳои қушода ва дигар ҳадафҳои умумимиллӣ;

- мағҳуми ҳудшиносии миллии аз нигоҳи дӯрҷуи аз бегонапарастӣ ва ҳатарҳои дар ҷаҳон ҷойдошта, аз ҷониби ҷавонон эҳсос намудани тағаққури эғтимоддоштаи ҳудӯҳию ҳудэҳтроннамоӣ аз нигоҳи ҳифзи манғматҳои миллиро дарқ намоянд;

- ҳислатҳои ташаббусқорӣ, зебоипарастӣ, меҳнатдустӣ, ҳифзи дастовардҳои фарҳангӣ ва дигар масъалаҳое ро ки дар асарҳои Пешвои миллат маҳсусан дар мурочиат ба ҷавонон таъкид намудаанд эҳодқорона ба роҳ монанд ва ҳамҷун шахсиятҳои созандаи асри XXI гарданд

Ҳулоса маҷмуи қорҳои ба сомон расонида шуда, яъне омузиши асарҳои Пешвои миллат ва истифодаи он дар ҷараёни таълиму тарбия ҳамаи зинаҳои бақамолрасии қудакон, ҳонандагон, донишҷуён нишон доданд, ки барои расидан ба ҳадафҳои ташаққули шахсиятҳое, ки онҳо бояд ба ғайр аз донишу малақа ҳиссиёти баланди ватандорӣ, масъулиятшиносӣ, иғтиҳормандӣ аз соҳибистиклолиро дарқ намуда дар амал онҳоро исбот намоянд ва яке аз мавзӯҳои мубрами рӯз мансуб мебошанд. Ҷунин ҳулосаҳо, маҳсусан аз суҳанрониҳо ва масъалагузориҳои Пешвои миллат мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон пайваста оид ба ҳалли масъалаҳои зерин бар меоянд. Натиҷаи таҳқиқотҳои муаллиф дар доираи тадбиқии амалии технологияҳои тарбиявӣ-таълимӣ,

ки дар онҳо арзишҳои педагогии асарҳои Пешвои миллат оварда шудаанд, ҳамчун мавзӯи мубрам ва аҳамияти илмӣ-амалиявӣ дошта маҳсуб меёбанд.

Адабиёт:

1. Раҳмонов Э. “Истиқлоли Тоҷикистон ва эҳёи миллат”, Ҷилди 1, Душанбе, “Ирфон”, 2002.
2. Раҳмонов Э. Тоҷикон дар оинаи таърих. Аз Ориён то Сомониён, китоби 1, Лондон, 1999.
3. Раҳмон Эмомалӣ. Чехраҳои мондагор. Душанбе, “Эр-граф” 2016.
4. Раҳмон Э. “Забони миллат-ҳастии миллат”. Ҷилди 2, Душанбе, Нашриёти “Муосир”, соли 2020.
5. Раҳмон Э. “О времени и о себе”, “Эр-граф”, 2013.
6. <https://prezident.tj/event/news>
7. Аҳмад Абдулло / Адабиёти тоҷик барои синфи 9. Душанбе, -1990. – 350
8. Садриддин Айни / Ашъори мунтахаб/ “Сталинобод”. – 1958, - 167 с.
9. Кузмина Е.Е. Откуда пришли индоарии. – М.: 1994 – 107-137.
10. Филипова В.М. – М.: Центр сравнительной образовательной политики, - 2003 – 303 с.
11. Эмомалӣ Раҳмон “Имоми Аъзам ва гуфтугӯи таммадунҳо”
12. Ефимова Н.С. Основы общей психологии: учебник / Н.С. Ефимова . – М.: ИД “Форум”: ИНФРА-М, - 2013. 288 с.
13. Мандель Б.Р. М23 Возрастная психология: Учебное пособие. – М.: Вузовский учебник: ИНФРА-М, 2013. – 352 с.
14. Раҷабзода М.. “Пешвои хирадоин” – Душанбе – 2020. -160 саҳ.
15. Муинзода М.М. Иштироки ҷавонон дар равандҳои дигаргунсозии иҷтимоӣ-иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои истиқлолият (солҳои 1991-2016)/ М.Муинзода- Душанбе, 2019. с.41

Маълумот дар бораи муаллиф: *Нураҳмадзода Дилафруз* – Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, ассистенти кафедраи педагогика. Нишони: 734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6, тел: 988432506

Сведения об авторах: *Нураҳмадзода Дилафруз* - Таджикский международный университет иностранных языков им. Соти́ма Улу́гзаде, ассистент кафедры педагогики. Адрес: 734019, Республики Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6. Тел.: 98-8432506.

Information about the author: *Nurahmadzoda Dilafruz* - Tajik International University of Foreign Languages. S. Ulughzoda, assistant of the department of pedagogy. Address: 734019, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Muhammadiev street, 17/6. Tel.: 98-8432506.

ТДУ

ТАШАККУЛИ ТАРЗИ ҲАЁТИ СОЛИМ ДАР ҶАРАЁНИ ТАЪЛИМИ ДОНИШҚҶЁНИ МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛИИ КАСБӢ ВА МУШКИЛИҲОИ ОН ҲАМЧУН ҶАРАЁНИ ПЕДАГОГӢ

Ошимова М.М., Одинаев Н.А.

Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода,
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Аннотатсия. Мақолаи мазкур ба масъалаи ташаккули тарзи ҳаёти солим дар муҳити муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ бахшида шудааст. Муаллиф ҷанбаҳои таърихӣ, фалсафӣ ва равонӣ ин мафҳумро таҳлил намуда, нақши анъанаҳои фарҳангии тоҷикӣ ва мероси мутафаккирони Шарқу Ғарбро дар ташаккули муносибати солим ба ҳаёт нишон медиҳад. Дар мақола сабабҳои асосии ҳалалдоршавии тарзи ҳаёти солим, мушкилиҳои иҷтимоиву равонӣ ва роҳҳои пешгирии онҳо дар байни донишқӯён баррасӣ шудаанд. Муаллиф зарурати ташкили ғайолияти тарбиявӣ маърифатӣ ва ташаккули масъулияти инфиродиро барои ҳифзи саломатӣ таъкид менамояд.

Калимаҳои калидӣ: тарзи ҳаёти солим, донишқӯён, саломатӣ, тарбия, муассисаи таҳсилоти олий, фарҳанг, психология.

ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ И ЕГО СЛОЖНОСТИ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС

Статья посвящена проблеме формирования здорового образа жизни студентов в процессе обучения в учреждениях высшего профессионального образования. Автор анализирует исторические, философские и психологические аспекты данного явления, раскрывает роль культурных традиций таджикского народа и наследия мыслителей Востока и Запада в формировании здорового отношения к жизни. Рассматриваются причины нарушений здорового образа жизни, социально-психологические трудности и пути их профилактики среди студентов. Подчеркивается необходимость воспитательной и просветительской работы, а также развития личной ответственности за собственное здоровье.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, студенты, здоровье, воспитание, высшее образование, культура, психология.

FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE IN THE PROCESS OF TEACHING STUDENTS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND ITS COMPLEXITY AS A PEDAGOGICAL PROCESS

The article is devoted to the issue of forming a healthy lifestyle among students in higher educational institutions. The author analyzes the historical, philosophical, and psychological aspects of the concept, emphasizing the role of Tajik cultural traditions and the heritage of Eastern and Western thinkers in shaping a healthy attitude toward life. The paper discusses the main causes of unhealthy behaviors, social and psychological challenges, and effective preventive measures among students. The author highlights the importance of educational and awareness activities and the development of personal responsibility for maintaining health.

Keywords: healthy lifestyle; students; health; education; higher education; culture; psychology.

Солими ҷарки зарурат ва арзиши бебаҳои инсон мебошад. Солимии хуб шартӣ асосӣ барои аз ҷониби инсон иҷро намудани вазифаҳои биологӣ, иҷтимоӣ ва заминаи ҳудамалинамоии шахсият мебошад. Мусаллам аст, ки беморӣ ва носолими ин маҳдудият дар ҳаёти озодаи худ мебошад.

Мафҳуми тарзи ҳаёти солим бисёрпахлу буда, ҳанӯз ба қадри кофӣ омӯхта нашудааст. Дар баробари ин тасаввурот оид ба тарзи ҳаёти солим садсолаҳо боз мавҷуд мебошад. Ташаккули тарзи ҳаёти солим ҷараёни мушкили бонизом мебошад, ки ҷузъҳои зиёди тарзи ҳаёти ҷамъияти муосир ва соҳаҳои асосӣ ва раванҷҳои ғайолияти ҳаёти одамонро дар бар мегирад.

Ҷанбаи таърихӣ тавлиди тасаввурот оид ба тарзи ҳаёти солим аз он иборат аст, ки аввалин маротиба он дар Осиё ташаккул меёбанд. Аллакай дар асри VI – и то қарни мо дар Ҳиндустон дар Ведҳо принципҳои асосии пешбурди тарзи ҳаёти солим мухтасар ифода ёфтабуданд. Яке аз онҳо ноил шудан ба мувозинати устувори ҳолати равонӣ мебошад. Шартӣ яқум ва ҳатмӣ ноил шудан ба ин мувозинат, озодии пурраи дарунӣ, мавҷуд набудани вобастагии ҷиддии инсон аз омилҳои ҷисмонӣ ва равонии муҳити атроф буд. Роҳи дигаре, ки ба барқарор намудани тавозуни дарунӣ оварда мерасонид, роҳи дил ва роҳи муҳаббат ба шумор мерафт. Дар зери мафҳуми муҳаббат, ки озодӣ медиҳад, дар «бхакти – йога» на муҳаббат ба шахси алоҳида, ё ба гурӯҳи одамон, балки муҳаббат ба ҳамаи мавҷудоти зинда дар ин дунё ба мисли зухуроти олии моҳияти ҳастӣ дарк карда мешавад. Роҳи сеюми ноил шудан ба озодии дарунӣ роҳи хирад, ақл, ки «ҷана – йога», пешниҳод намудааст, иброз медорад, ки ягон нафар аз йогҳо набояд аз дониш омӯхтан даст кашад, чунки онҳо устувории ҳаётро зиёд менамоянд.

Дар фалсафаи Осиё ба ягонагии равонӣ ва ҷисмонӣ дар инсон тавачҷуҳи зиёд меоданд. Масалан, мутафаккирони ҷинӣ чунин мешуморанд, ки вайроншавии мувофиқати организм дар натиҷаи вайроншавии мувофиқати равонӣ ба амал меояд. Онҳо панҷ рӯҳияи бемориро фарқ мекарданд: ғазаб ва бадҷаҳлӣ, эҳсосоти «андуҳгинӣ», мушаввашӣ ва маъюсӣ, ғаму андух, тарс ва изтиробро. Онҳо чунин мешумориданд, ки тамоюл ба чунин рӯҳиятҳо қувваи ҳам узвҳои алоҳида ва ҳам тамоми организмро дар маҷмӯъ вайрон ва фалаҷ намуда, ҳаёти инсонро кутоҳ мекунанд. Хурсандӣ бошад, ба манбаъҳои қувваи организм ҷандирии мувофиқ дода, ҳаёти инсонро дароз мекунад.

Дар тибби тибетӣ дар рисолаи машҳури «чжуд – ши» ҷоҳилӣ сабаби умумии ҳамаи бемориҳо шуморида мешуд. Ҷоҳилӣ тарзи ҳаёти носолим, вайроншавии доимии кайфиятро ба амал оварда ба эҳсосоти сангин ва ноумедӣ, рағбатҳои нобудсозанда, ғазаби беадолатона, норозигӣ нисбати одамон оварда мерасонад ва қаноатмандӣ дар ҳамаи ҷиз, аслияти табиӣ ва баргарафнамоии ҷоҳилӣ таркибҳои асосии тарзи ҳаёти солим буда, осудаҳолии ҷисмонӣ ва равонии инсонро муайян менамояд.

Дар фаъолияти амалӣ ҳангоми муайян кардани маҳакҳои инфиродӣ ва мақсадҳои тарзи ҳаёти солим ду муносибати алтернативӣ мавҷуд мебошанд. Вазифаи муносибати анъанавӣ ноил гаштан ба рафтори ягонае, ки дуруст шуморида мешавад, дар ҳама мебошад: даст кашидан аз одатҳои бад, фаъолнокии зиёд, маҳдуд намудани истемоли ҷарбуи ҳайвонот ва намаки ошӣ дар ғизо ва нигоҳ доштани вазни бадан дар нишондодҳои меъёрӣ. Самаранокии тарғиби тарзи ҳаёти солим ва мустаҳкамнамоии оммавии солимӣ, мувофиқи шумораи шахсоне, ки рафтори тавсияшударо пеш мебаранд, баҳо дода мешавад. Аммо чи тавре ки амалия нишон медиҳад, бемориҳо бечуну чаро ҳангоми рафтори ягонаи одамон бо генҳо ва фенотипҳои ношабеҳ, гуногун мушоҳида карда мешаванд. Норасоии возеҳи чунин муносибат дар он аст, ки вай метавонад ба рафтори шабеҳи одамон, на ба анҷоми шабеҳи солимӣ оварда расонад.

Муносибати дигар нишондоди тамоман дигар дошта, ба сифати рафтори солим, чунин тарзи рафтор баррасӣ карда мешавад, ки инсонро ба давомнокии дилхоҳ ва сифати лозимбудаи ҳаёт оварда мерасонад. Дилхоҳ рафторро метавон солим шуморид, агар вай ба ноил шудан ба натиҷаи дилхоҳи солимгардонанда оварда расонад. Ҳангоми чунин муносибат маҳаки самаранокии ташаккули тарзи ҳаёти солим на рафтори инсон, балки зиёдшавии воқеии ҳаҷми солимӣ ба шумор меравад. Албатта, агар солимӣ инсон новобаста аз рафтори боаклона, аз ҷиҳати фарҳангӣ чамъиятӣ самаранок буда бехтар нашавад, пас чунин рафторро наметавон ҳамчун рафтори дуруст ҳисоб намуд. Барои баҳодихии ҳаҷми солимӣ дар муносибати мазкур, усуле ки ба инсон барои бо дарназардошти қарибӣ солимӣ ва ҳолати он мувофиқи ҷадвали солимӣ мустақилона қабул кардани қарор оид ба он ки кадом рафторро бояд солим шуморид, қоркард шудааст. Ҳамин тариқ, дар доираи муносибати мазкур тарзи ҳаёти солим вобаста аз маҳакҳои инфиродӣ, интихоби инфиродии ҷорабиниҳои бештар қобили қабул будаи солимгардонӣ ва назорати самаранокии онҳо, муайян карда мешавад. Ҳамзамон барои шахсони ҳолати саломатиашон бениҳоят хуб буда, дилхоҳ тарзи ҳаёт, ки барои онҳо муқаррарӣ мебошад, пурра солим шуморида мешавад.

Дар илми психология, ки дар баробари дигар корҳо ба солимии инсон машғул аст, фаъолияти мақсадноки бонизом оид ба баргардонидани инсон ба ҳудаш, аз ҷониби ӯ аз худ намудани ҷисм, рӯҳ, хиради худ, ташаккули «мушоҳидаи дарунӣ» (шунидан, дидан ва эҳсос карда тавонистани худ). Барои дарк кардан ва қабул намудани худ, «даст расонидан», ба дунёи дохилии худ таваҷҷӯҳ намудан зарур аст.

Мутафаккирони давраи антиқа Гиппократ, Демокрит, Сукрот, Арасту ва бисёри дигарон аҳамияти тарзи ҳаёт ва нақши муҳити берунаро дар сабаби баамалоии беморӣ махсус қайд кардаанд. Масалан, Гиппократ дар рисолаи фалсафии худ «Оид ба тарзи ҳаёти солим» ифодаи мазкурро, ба мисли мувофиқате, ки барои ба он расидан тавассути риоя кардани якқатор чорабиниҳои пешгирӣ, бояд кӯшиш намуд, баррасӣ намудааст. Вай асосан ба солимии ҷисмонии инсон таваҷҷӯҳ зоҳир намуда, қайд мекард «Солимӣ боигарии бебаҳои инсон мебошад». Демокрит бештар солимии рӯҳиро, ки ба ақидаи ӯ маҳаки асосӣ барои таъмин кардани инкишофёбии зеҳнии насли наврас мебошад, тафсир менамояд.

Тасаввурот дар бораи масъалаҳои тарзи ҳаёти солим дар фалсафаи антиқа низ вомехӯрад. Мутафаккирони давраи антиқа кӯшиш кардаанд, ки дар падидаи мазкур ҷузъҳои махсусро ҷудо намоянд. Масалан Гиппократ дар рисолаи фалсафии худ «Оид ба тарзи ҳаёти солим» ифодаи мазкурро, ба мисли мувофиқате, ки барои ба он расидан бо воситаи риоя кардани якқатор чорабиниҳои пешгирӣ, бояд кӯшиш намуд, матраҳ кардааст. Ӯ асосан ба солимии ҷисмонии инсон таваҷҷӯҳ зоҳир менамуд. Демокрит бештар солимии рӯҳиро, ки ҳамчун «осудаҳои рӯҳӣ» буда, ҳангоми он рӯҳ дар ҳолати оромӣ ва мувозинати хуб қарор дошта, бо ягон рағбат, тарс ва дигар изтиробҳо безобита намешавад, тафсир менамояд.

Дар дунёи антиқа анъанаҳои хоси бурдани тарзи ҳаёти солим мавҷуд буданд. Саломатии хуб маҳаки асосии таъмин кардани инкишофёбии зеҳнии насли наврас буд. Масалан, ҷавононе, ки инкишофёбии ҷисмониашон бад буд, барои гирифтани таҳсилоти олиикасбӣ надоштанд. Дар Юнони қадим парвариши бадан то ҷорҷӯбаи қонунҳои давлатӣ баланд бароварда шуда, низоми ҷиддии тарбияи ҷисмонӣ мавҷуд буд.

Дар ин давра консепсияҳои нахустини тарзи ҳаёти солим пайдо шудаанд: «худро шинос» ва «нисбати худ ғамхор бош». Мувофиқи консепсияи охири он ҳар як инсон бояд тарзи ҳаёти муайянро дошта бошад, ки нисбати худ амалӣ намояд ва он ғамхори нисбати худ, тағйир ва табдил ёфтандар бар гирад. Хусусияти давраи антиқа аз он иборат аст, ки ҷузъи ҷисмонии тарзи ҳаёти солимро дар навбати аввал ва рӯҳиро дар мавқеи дуюм қарор медоданд. Дар фалсафаи Шарқ бошад, алоқаи мустаҳкам байни ҳолати ҷисмонӣ ва рӯҳии инсон возеҳ пайгирӣ карда мешавад. Солимӣ дар ин ҷо ҳамчун «зинаи зарурии тақмил ёфтан ва арзиши оӣ» баррасӣ карда мешавад. Мазмуни тибби Шарқ аз муносибат нисбат ба инсон ҳамчун шахсият замина мегирад. Вай бо шакли бурдани мусоҳиба байни табиб ва ниёзманд дар се манбаъе, ки вай худро мебинад, тасвир мешавад, ҷунки ба ғайр аз худ шахс ягон нафари дигар наметавонад тарзи ҳаёт, одатҳо, муносибати ӯро ба ҳаёт ва беморӣ тағйир диҳад. Ҷунин муносибат аз он асос мегирад, ки аксари бемориҳо табиати вазоифӣ дошта, нишонаҳои онҳо бонгҳои ҷиддӣ оид ба мушкилиҳои эҳсосотӣ ва иҷтимоӣ мебошанд. Аммо дар ҳама ҳолатҳо инсон иштирокчи фаъоли нигоҳдорӣ ва ба даст овардани солимӣ мебошад. Аз ин лиҳоз, дар асосҳои тибби Шарқ махсусан, қайд карда мешавад, ки мушкилии солимро танҳо тавассути ташаккул додани воситаҳои техникаи ташхис ва табобат ҳал кардан ғайриимкон аст. Ба он бояд бо дарназардошти муносибати инфиродӣ ба солимӣ, ки дарки худ ва тарзи ҳаёти худро дар бар мегирад, наздик шуд.

Ба мо гуфтаҳои файласуфи машҳури англис Ҷон Лок, ки дар рисолаҳои фалсафии «Ақидаҳо дар бораи тарбия» ҷой дода шудаанд, «Рӯҳи солим дар ҷисми солим аст» ана ҳамин шарҳи кутоҳ, аммо пурраи ҳолати хушбахтӣ дар ин дунё мебошад. Фарде, ки ҳам ин ва ҳам онро дошта бошад, ба вай чизе зиёд таманно кардан зарур нест, вале нафаре ки яке аз инҳоро надошта бошад, ба вай он чизро ки намерасад, ҷуброн кардан лозим аст. Хушбахтӣ ё бадбахтии инсон асосан аз худ ӯ вобаста аст. Шахсе, ки ҷисмаш носолим ва бемадор аст, ҳеҷ гоҳ қувваи дар ин роҳ ба пеш ҳаракат карданро надорад», хело ҷолиб мебошанд[96, с. 54].

Аз гуфтаҳои боло бар меояд, ки мо худамон инкишофёбии ақл ва ҷисми худро имконпазир намуда, худро зехнан ва ҷисман инкишоф медиҳем. Мо худамон ва танҳо худамон метавонем худро ҳамчун шахси комил ва аз ҷиҳати рӯҳию ҷисмонӣ инкишофёта тарбия намоем ва ҳамеша дар ин фикр бошем.

Масалан, мувофиқи гуфтаҳои Адам Смит, мутафаккири шотландӣ «Ҳаёт ва солимӣ маводи асосии ғамхорӣ мебошад, ки дар ҳар як инсон табиат ҷой додаст. Ғамхорӣ нисбат ба солимӣ худ, оид ба осудаҳои худ, ҳама он чизе ки ба бехатарӣ ва хушбахтии мо дахл дорад, маводи некукорӣ мебошад, ки фарзонагӣ номида мешавад», «Вай ба мо барои дар хатар гузоштани солимӣ, осудаҳои ва номи неки худ иҷозат намедиҳад». Хулас, фарзонагӣ, ки ба нигоҳ доштани солимӣ равона карда шудааст, сифати бехтарин мебошад. Парвариши ҷисму рӯҳи солим ҳамчун сифатҳои маънавӣ дар ақидаҳои педагогии халқи тоҷик мавқеи муҳимро ишғол менамояд [125, с. 54 – 55].

Яке аз аввалинҳо шуда, дар таърихи ақидаҳои педагогӣ асосгузори адабиёти классики тоҷик, «Одамушшуаро» Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, зиёда аз ҳазор сол қабл навишта буд:

Чаҳор чиз маро озодаро зи ғам бихарад,

Тани дурусту ҳӯи неку номи неку хирад.

Ҳар он ки Эзидаш ин чаҳор рӯзӣ кард,

Сазад, ки шод зияд ҷовидон ғам, нахӯрад! [170, с. 17]

Дар шеърҳои худ Абӯабдулло Рӯдакӣ хирад ва дониш, қаноатмандӣ ва рафъ намудани нохушиҳои ҳаёт, инсонпарварӣ, қадр кардани меҳнат ва қорҳои ҷисмонӣ, эмин доштани худ аз ҳама он чизе ки ба организми инсон зарар мерасонад, васф кардааст. Ба ақидаи вай «Солимӣ ин ҳолати осудаҳои пурраи ҷисмонӣ, рӯҳӣ, зехнӣ ва маънавӣ мебошад.

Барои тарзи ҳаёти солим мубориза бурдан, намояндаи абармарди дигари адабиёти классикии тоҷик Абулқосим Фирдавӣ медонад:

Бузургӣ саросар ба гуфтор нест,

Дусад гуфта чун ними кирдор нест [170, с. 34]

Яъне ҳар касе, ки дар тақдираш хушбахт ва солим буданро дар насибаш бошад, таъин карда шудааст, ки ӯ тамоми умр шоду хурсанд хоҳад буд.

Масалан, дар энциклопедияи файласуф ва олими Шарқ Закариёи Розӣ (850 – 923) «Китоби тиб», ки дар асри XII ба забони латинӣ нашр шудааст, гуфта мешавад, ки кимиёгарони арабзабони қарни миёнаи Шарқ ҳаммоми обӣ ва зарфи полоиширо ихтироъ карда, бо истифода аз тағшоннамоии атсиди (кислотаи) азот ва намак, ишқори хлорид ва спиртро ба даст оварданд, ки ба он номи алкохол гузоштаанд. Баъдан онҳо донишҳои мазкурро ба Аврупои ғарбӣ бурдаанд.

Албатта, тарғиби анъанаҳои миллии тарзи ҳаёти солимро мо дар рисолаҳои Абӯалӣ ибни Сино хело зиёд вомехӯрем ва махсусан дар асари пураарзиши ӯ «Қонуни тиб», ки аз 5 ҷилд иборат мебошад. Ба ғайр аз тавсияҳо оид ба тарбияи маънавӣ, дар ҳамаи китобҳои вай зарурияти тарзи ҳаёти солими инсон, нигоҳ доштани ҳолати хуби ҷисмонӣ дарҷ гардидаанд. Асарҳои дигару ӯ, ки паҳлуҳои гуногуни илмро дар бар мегиранд, «Китоб дар бораи рӯҳ», «Китоб дар бораи илм», «Панду ҳикмат» дар тамоми дунё машҳур мебошанд. Дар ташаккули тарзи ҳаёти солим ӯ ба рафтори гигиении кӯдакон, ғизогири, бозӣ, речаи хоб, истироҳат, бехдошти бадан, тавачҷуҳи махсус зоҳир карда, ба гигиенаи ковокии даҳон низ аҳамият додааст.

Инчунин дар эҷодиёти ӯ дар бораи зарурияти алоқаи тарбияи зехнӣ ва ҷисмонӣ, нақши меҳнат дар камолоти дурусти кӯдак гуфта шудааст.

Омӯзиши ҳамаҷониба ва амиқи мероси адабии намояндагони адабиёти тоҷику форс Абӯабдулло Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абӯалӣ ибни Сино ва бисёр аз дигар мутафаккирон нишон медиҳад, ки ҳамаи онҳо на танҳо ба ташаккули рӯҳӣ, балки инкишофёбии ҷисмонии инсон аҳамияти махсус медоданд.

Қайд кардан зарур аст, ки ҳамаи ин мутафаккирон ва олимони гузашта, чунин мешумориданд, ки истифодаи маводҳои мадҳушкунанда ба организми инсон ва идомаи насли он таъсири нобудсозанда мерасонад ва доир ба ин масъалаҳо онҳо дар рисола ва навиштаҷоти худ зикр кардаанд.

Дар чараёни гузаронидани омӯзишу пажӯҳиш ақида ва таҳқиқоти илмии Н. М. Амосов, ки принципҳои асосии фалсафаи солимиро мухтасар ифода намудааст ва дар байни онҳо принципи худамалисозии инсон, мавқеи ғаёли ӯро нисбат ба ташаккул додани солимии худ, ки дар самти нигоҳдорӣ ва мустаҳкамнамоии солимӣ кӯшиши зиёд ва мунтазамро талаб менамояд, махсусан чудо намудааст, таваҷҷуҳи моро бештар ҷалб намудаанд [16].

Таҳлили таърихи зидди машрубот ва маводҳои нашъадор, аз ҷумла дар муҳити мактаб, барои ҳаллу фасли дурусти вазифаҳои назариявӣ ва амалӣ дар ташаккули тарзи ҳаёти солим бениҳоят муҳим мебошанд.

Шахсиятҳои пешқадами асри XIX, ба мисли Добролюбов Н. А., Белинский В. Г., Пирогов Н. И., Чернышевский Н. Г., Толстой Л. Н., Сеченов И. М. ва бисёри дигарон, дар ҷомеа шавку рағбатро ба масъалаҳои тарбияи кӯдакон ва наврасон тарғиб намуда, барои солимӣ ва такмили маънавии насли наврас мубориза мебурданд. Он замонҳо барои тарбияи зидди машрубот ва маводҳои нашъадор, на танҳо омӯзгорон, балки биологҳо ва кормандони тиб даст зада буданд.

Далелҳои таърихӣ аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар давраи то исломӣ ва ҳатто баъд аз қабули Ислом, арабҳо нӯшокиҳои спиртиро манбаи хурсандӣ, болидарӯхӣ, хӯроки хуш ва маводи ҳатмӣ нигоҳ доштани саломатии хуб мешумориданд. Бисёре аз арабҳои ба тозагӣ дини Исломо қабул намуда, кӯшиш мекарданд, то Пайёмбарро бовар кунонанд, ки машруботро ба сифати маводи доруворӣ менӯшанд. Пайёмбар ба ин эътизор намуданд: «Ин маводи доруворӣ нест. Худи он сабаби беморӣ ва нороҳатии рӯҳи инсон мебошад». ба сифати маводи доруворӣ дар китоби муқаддаси Қуръон аз ҷониби худи пайёмбар Муҳаммад истеъмоли асал пешниҳод карда шудааст [80, с. 606].

Масалан, Ал – Бухорӣ дар ҳадисе суҳанони Оиша, ҳамсари пайёмбар Муҳаммадро чунин меорад: «Агар Қуръон дарҳол ба арабҳо нанӯшидани шароб, қиморбозӣ накардан ва машғул нашудан ба фосиқию зино накарданро манъ мекард, шояд онҳо розӣ намешуданд. Дар асл бошад, Қуръон босаброна дар дилҳои онҳо тарс аз Худо ва дӯст доштани ӯро ҷой дод, ба онҳо манзараи ҳаёти дигар дар бихишти худ ва боғҳои Ҳазрати одам барои онҳое, ки ба ӯ имон овардаанд ва ҷаҳаннаму оташи он барои онҳое, ки ба ӯ ширк овардаанд, то он даме ки дилҳои онҳо нарм нашуданд, тасвир намуд. Баъдан ба онҳо фармуд то нӯшидани шарбат, зино кардан ва қиморбозиро бас кунанд ва онҳо розӣ шуданд».

Дар яке аз ҳикояҳо оварда шудааст, ки зарбаи охири ба шароб ҳангоми яке аз ҷашнвораҳо, ки дар он ҳам иқоматкунандагони Макка ва ҳам Мадина буданд, ки дар он машрубот пешниҳод карда мешуд, расонида шуд. Иштирокчиёни ин ҷашнвора машрубот нӯшида, худро дар назди якдигар таърифу тавсиф мекарданд ва баъдан байни онҳо ҷанҷолу хархаша бархоста, ба якдигар суҳанони қабех заданд ва устухонҳои гӯштхояш хурдашударо ба тарафи якдигар ҳавола доданд. Ҳангоме ки ҳолати мастиашон гузашт, онҳо аз корҳои кардаашон шармгин буданд. Ва дар ҳамин лаҳза сураи Қуръон нозил шуд, ки дар он оварда шудааст, ки аз ин баъд ва барои ҳамешагӣ қиморбозӣ ва нӯшидани машрубот барои тамоми мусулмонон манъ аст: «Эй касоне ки имон овардаед! Барҳақ, нӯшокиҳои мадҳушкунанда, қимор, бутпарастиву фолбинӣ хислатҳои шайтон мебошад. Кӯшиш кунед, аз он дурӣ ҷӯед, шояд шумо муваффақ шавед. Барҳақ, шайтон бо ёрии машрубот ва қимор меҳақад дар байни шумо нофаҳмӣ ва нафратро ба амал орад ва шуморо аз дарки Аллоҳ ва намоз дур созад (Сураи «Хӯрок (Ғизо)», ояти 92). Наход шумо бас накунед? Ва ҷавоби тамоми ҷамъият ҳайратовар буд. Одамон фарёд заданд: «Ё Аллоҳ! Мо аз нӯшидан даст кашидем! [17; 90, 91].

Қайд кардан зарур аст, ки аз он замон инҷониб мусулмонони тамоми дунё гурӯҳе ба ҳисоб мераванд, ки камтар дар зерӣ таъсири машрубот ва мушкилиҳои бо он вобаста гирифта мешаванд. Новобаста аз миллат ва фарҳангашон, аксарияти онҳо худдориро аз машрубот дар тӯли асрҳо нигоҳ доштаанд.

Мубориза бо майпарастӣ, майзадагӣ, истифодаи маводҳои нашъадор бояд ҳамаи динҳо, Ислом, Христианӣ ва дигар динҳоро бо ҳам муттаҳид созад. Ҳодисаи мазкур барои тамоми ҷомеа бадбахтии иҷтимоӣ мебошад. Муборизаи мазкур бояд кори умум гардад. Тамоми ҷомеа бояд дар мубориза бар алайҳи майзадагӣ ва нашъамандӣ кӯшиш ба харҷ диҳад. Ҳамкорӣ намудан дар ин раванд бо соҳаи мазкур на танҳо солимӣ рӯҳӣ ва ҷисмонӣ миллатҳо ва

махсусан ки аҳолии Тоҷикистонро, ки якчанд миллат ва халқиятҳои гуногунро ташкил месозад, имконпазир менамояд, балки муносибатҳои дӯстонаи намоёндагони динҳои анъанавии кишвари моро мустаҳкам менамояд.

Мувофиқи маълумотҳои Агентии давлатӣ оид ба назорати маводҳои нашъадори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон маълум мегардад, ки ба доираи салоҳияти онҳо коркард, мутобиқат ва назорати барномаҳои давлатӣ ва байналмилалӣ дар соҳаи гардиши қонунии маводҳои нашъадор ва психотропӣ, инчунин мубориза бо паҳннамоеи ғайриқонунии онҳо дохил мешавад [119, с. 17].

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, ҳамасола дар вохӯриҳои худ бо ҷавонони кишвар суханронӣ намуда, ба масъалаи нашъамандӣ дар байни ҷавонон таваҷҷуҳи махсус зоҳир менамояд. Ӯ инчунин қайд менамояд, ки нашъамандӣ ва фурӯши онҳо метавонанд ба ғоҷиҳои миллӣ мубаддал гардад, ки пешгирии он на танҳо вазифаи кормандони ҳифзи ҳуқуқ, балки кормандони вазоратҳои маориф ва илм, тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳоли, ВАО, Комитети кор бо ҷавонон, сайёҳӣ ва ғайра мебошад.

Дар Тоҷикистон истифодаи нос, ки маҳсулоти никотиндор буда, намуди кулӯлачаҳои хурди сабз ва таъми нохуш бад дорад, роиҷ аст. Нос дар шароитҳои хона тайёр карда мешавад. Ба таркиби нос тамоқӯ, оҳаки шукуфта, ҷузъҳои растаниҳои гуногун ва равған дохил мешавад. Носро бо вояҳои хурд дар даҳон мегуздоранд, ки одамони бори аввал истифодабаранда аз он сарчархзании сабук, ҳалазании дасту пойҳо ва тирашавии пеши чашмонро эҳсос менамоянд. Асосан сабаби асосии истифодаи носро аз ҷониби наврас барои он шарҳ медиҳад, ки баъди он шахс тамоку кашидан намехоҳад. Фарқият байни тамоку ва нос дар он аст, ки дуди тамоку аввал ба шушҳо зарба мезанад ва нос бошад, аввал ба пардаи луобии даҳон ва узвҳои меъдаю рӯда таъсир мерасонад. Ба он низ вобастагии тамокугӣ пайдо мешавад. Мувофиқи маълумотҳои маркази онкологии Тоҷикистон зиёда аз 80% – и бемориҳои саратони ковокии даҳон ва халқ аз истифодаи нос пайдо мешаванд.

Носро низ метавон ба қатори маводҳои психотропӣ шомил намуд. Истифодаи он аз тарафи наврасон ба инкишофёбии рӯҳии онҳо таъсир расонида, қабулнамоиро паст намуда, хотираро заиф мекунад ва кӯдакон бетаҳаммул мешаванд. Агар наврас носро ба мисли сакич ба осонӣ харидорӣ карда тавонад, пас эҳтимол аст, ки дар ояндаи наздик ӯ метавонад маводҳои нашъадори таъсирашон баландтарро низ санҷад.

Азбаски нос сатҳи маводи нашъадорро надорад, мубориза бо он айнаи замон танҳо бо шарҳ додани онро, ки нос умуман чист, дар бар мегирад. Ба волидайн ва омӯзгорон низ фаҳмонидан лозим аст, ки ба таваҷҷуҳи онҳо танҳо умед бастан мумкин асту халос.

Равоншиносон тахмин менамоянд, ки тамокукашӣ нишонаи нобоварии музмин ба худ мебошад. Чи тавре ки навзод хангоми нороҳат шуданаш ангушташро ба даҳонаш мебарад, мард хангоми асабоният ба тамоку даст мезанад. Самараи равонӣ аз тамоку то он андоза бузург аст, ки ба организм барои муддати тӯлонӣ устуворан ба таъсири нобудсозандаи он мубориза барад. Агар ин набошад, пас як дона тамоку метавонист тамокукашро нобуд созад. Аммо ягон таъсири мусбати равонӣ қобилияти ҷуброн намудани ҳамаи таъсироти зарарноки тамокуро надорад.

Дар дарси адабиёти тоҷик дар синфи 11 – и мактаби 53, хангоми омӯзиши ҳаёт ва фаъолияти нависандаи муосири тоҷик Ҷалол Иқромӣ, хонандагон романи «Ман гунаҳгорам» – ро, ки дар он сухан дар бораи бемасъулияти инсон, ки вай дар зерӣ таъсири машрубот ба он роҳ додаст, баррасӣ менамуданд. Қаҳрамони асосии роман, директори мактаб Анвар Салимов шахсе дорои эътибор ва ояндаи хуб, ки дар байни кормандони мактаб ва ҳамдеҳагон соҳиби обрӯю эътибор аст, аммо нӯшиданро дӯст медорад, мебошад. Рӯзе ӯ ба шахр барои гирифтани музди маоши омӯзгорон ва ҳамаи кормандони мактаб меравад. Маблағи калонро гирифта, дар роҳ ӯ машрубот нӯшида, тамоми пулро гум мекунад. Баъд аз ин ҳодиса ӯ нуфузу эътиборашро дар оила ва ҷомеа аз даст медиҳад. Романи мазкур низ бар зидди истифодаи машрубот равона карда шудааст. Аксарияти нохушиҳоро метавон пешгирӣ кард, аммо барои ин бояд ҳамеша дар ҳолати хушрӯй қарор дошта бошӣ. Ба хонандагон дар раванди мувоҳиша мисолҳои зиёд аз ҳаёт оварда шудаанд, ки аксарият бо онҳо дар ҳаёт рӯ ба рӯ шуда буданд. Ҳамаи онҳо истифодаи нӯшокиҳои спиртӣ ва маводҳои нашъадорро маҳкум кардаанд.

Унсурулмаолии Кайковус дар тамоми таълимоти худ меғӯяд, ки волидон бояд ба фарзандон ҳама чизро омӯзонанд. Маслан, падар бояд ба писар оббозӣ, тирандозӣ, аспсаворӣ ва шамшерзаниро омӯзонад. Ҳамаи ин ба кӯдак дар ҳаёт, барои ҳудашро муҳофизат намудан, лозим мешавад. Модар бояд ба духтар ҳамаи корҳои хона, хӯрокпазӣ, дарздӯзӣ, гулдӯзӣ ва ғайраро омӯзонад.

Барои нигоҳ доштан ва инкишофи иқтидори рӯҳӣ, зеҳнӣ ва ҷисмонии инсон, инсоният дар давоми тамоми инкишофёбии худ институтҳои мувофиқи иҷтимоиро ташаккул медиҳад. Дар боқӣ мондани рӯҳияти инсон нақши таҳсил ва тарбияро барзиёд баҳо додан душвор аст. Иқтидори анъанавии зеҳнӣ бо таъсири низоми таҳсилу тарбия ва илм боқӣ монда, рушд менамояд. Барои иқтидори ҷисмонӣ салоҳият ба дӯши тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, тандурустӣ ва низоми чорабиниҳои вокунишӣ гузошта шудааст.

Дар ташаккули фарҳанги шахсият, баланд бардоштани захираҳои солимии зеҳнӣ, ҷисмонӣ ва рӯҳии ҷавонон ба ақидаи мо бояд тарбияи иҷтимоӣ дар муассисаҳои гуногуни таълимӣ, аз ҷумла таҳсилоти олии касбӣ нақши муҳим дорад. Ояндаи Тоҷикистон аз ҷигунагии хатмкунандагони муассисаҳои олии таълимӣ вобаста мебошад. Айни замон дурнамо ва рушди ояндаи дилхоҳ мамлакат аз солимии ҷавонон вобаста аст. Аммо самаранокии барномаҳои таълимии таҳиягардида, дар минтақа ва муассисаҳои таълимии алоҳида, ки метавон бо як мафҳум «Таълим ва солимӣ» муттаҳид кард, ба қадри кофӣ баланд нест.

Муҳаққиқон сабаби инро дар «мавҷуд набудани низоми пурраи муносибат ба ҳуди мафҳуми «солимӣ», ба баррасии ташаккули он дар онтогенез ҳамчун асоси арзишнок барои ба роҳ мондани чараёни таҳсил» мебинанд [136, с. 46]. Фаъолияти дастаҷамъӣ оид ба нигоҳ доштан ва мустаҳкамнамоии солимии субъектҳои чараёни таҳсил бояд аз мушаххаснамоии мафҳуми «солимӣ», бо дарназардошти хусусияти муассисаи мушаххаси таълимӣ оғоз карда шавад.

Айни замон соҳаи нави тадқиқотҳои педагогӣ, ки гигиена, тиб, антропология, педагогика ва раваншиносиро дар ҳалли масъалаи нигоҳ доштан, мустаҳкам намудан ва рушди солимии ҷисмонӣ, зеҳнӣ ва рӯҳии инсон дар давоми тамоми фаъолияти ҳаёти ӯ муттаҳид месозад, тавлид гашта, зуд инкишоф меёбад.

Объекти таҳқиқи он шахси солими муқаррарӣ ва шахсе, ки дар ҳолати ба номи пеш аз беморӣ қарор дошта, мебошанд. Маводи омӯзиши он тамоми соҳаҳои ҳаёт саломат зиндагӣ қардани инсон мебошад. Масъалаҳои асосии он чунинанд:

- 1) солимии инсон ҳамчун маҳаки биоиҷтимоӣ;
- 2) механизмҳои нигоҳ доштан, мустаҳкам намудан ва ташаккули солимӣ;
- 3) усулҳои муайян қардани хусусиятҳои сохтории инсон ҳамчун фард, инчунин ташҳиси хусусиятҳои шахсӣ, ки хусусияти худфаъолнамоӣ ва худбарбоддиҳиро таъмин менамоянд;
- 4) усулҳои баҳодиҳии солимии инфиродӣ ва хусусиятҳои тарзи ҳаёти инсон;
- 5) тарзҳои амалии нигоҳ доштан ва мустаҳкамнамоии солимӣ;
- 6) назария ва усули таҳсилот ва худомӯзии солиминигоҳдорандаи кӯдакон ва калонсолон дар тӯли ҳаёт.

Ҳамзамон солимии инсон ҳамчун арзиши иҷтимоӣ ва инфиродӣ, ҳамчун шартӣ муҳимтарини аён гаштани имкониятҳои иҷтимоии инсон ва ба воқеият мубаддал сохтани онҳо, дарк қарда мешавад.

Адабиёт

1. Абдуллоев Ш. Т. Психологияи саломатӣ. – Душанбе: Ирфон, 2021. – 180 с.
2. Назарова М. М. Масъалаҳои ташаккули тарзи ҳаёти солим дар миёни ҷавонон. – Маҷаллаи «Педагогика ва психологияи муосир», № 3(25), 2022. – С. 45–51.
3. Ҳасанов А. Ш. Саломатии равонӣ ва рушди шахсият. – Душанбе: ДДОТ, 2020.
4. Саидов Ф. Р. Фаъолияти тарбиявӣ ва ташаккули масъулияти шахс дар раванди таълим. – Маҷаллаи «Маориф ва илму фарҳанг», № 2(18), 2023. – С. 59–64.
5. Каримов Н. Б. Тарзи ҳаёти солим ва арзишҳои ахлоқӣ дар миёни ҷавонон. – Душанбе: Дониш, 2021.

6. World Health Organization. Global status report on physical activity 2022. – Geneva: WHO Press, 2022.
7. Karimova N., Rustamov J. The role of health culture in education. – Journal of Educational Psychology, Vol. 15(2), 2023, pp. 37–44.
8. Mamedova Z., Aliyeva L. Psychological aspects of healthy lifestyle among university students. – European Journal of Education and Psychology, 2024, Vol. 12(1), pp. 23–30.

Маълумот дар бораи муаллифон: *Ошимова Маҳбуба Машиарифовна* - н.и.п., дотсенти кафедраи психологияи Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода. Нишони: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6, тел.: 888467171 E-mail: makhbuba_oshimova@mail.ru

Одинаев Носирҷон Абдулваҳобович – омӯзгори калони кафедраи биологияи умумӣ ва методикаи таълими биологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ. Суроға: 734003, ҚТ, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121. Тел (+992) 918761597. Nosirodinaev517@gmail.com

Сведение об авторах: *Ошимова Маҳбуба Машиарифовна* - к.п.н., доцент кафедры психологии Таджикский международный университет иностранных языков. Адрес: 734019, ш. Душанбе, улица Мухаммадиева 17/6, телефон: 888467171. E-mail: makhbuba_oshimova@mail.ru

Одинаев Носирҷон Абдулваҳобович - старший преподаватель кафедры общей биологии и методики преподавания биологии Таджикского государственного педагогического университета имени С.Айни. Адрес: 734003, РТ, г. Душанбе, проспект Рудаки, 121. (+992) 918761597.

Information about the authors: *Ohsimova Mahbuba Masharifovna* - Associate professor of the Department of psychology at the Sotim Ulugzoda international university of Foreign Languages of Tajikistan. Address: 734019, Republic of Tajikistan, sh. Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str. Tel.: 888467171, E-mail: makhbuba_oshimova@mail.ru

Odinaev Nosirjon Abdulvakhobovich - senior lecturer of the Department of General Biology and Methods of Teaching Biology of Tajik State Pedagogical University name after S. Aini. Address: 734003, RT, Dushanbe, Rudaki Avenue, 121. (+992) 918761597.

**АДАПТАЦИЯ МНЕМОТЕХНИКИ В УСЛОВИЯХ ДВУЯЗЫЧИЯ: ПОВЫШЕНИЕ
УСПЕВАЕМОСТИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ
ОБУЧЕНИЯ**

Пулоди Ф.

**Таджикский международный университет иностранных языков
имени Сотима Улугзаде**

В статье говорится о том, как можно с помощью мнемотехники повысить успеваемость детей-билингвов, обучающихся в школах Таджикистана с русским языком обучения. Актуальность статьи заключается в том, что в ней рассматривается проблема применения мнемотехники в условиях двуязычия и как она может повысить успеваемость учащихся-таджиков на начальном этапе обучения.

Говоря о мнемотехнике как системе методов и приёмов, обеспечивающих эффективное запоминание, сохранение и воспроизведение информации, автор приводит несколько способов усвоения информации: ассоциация, визуализация, структурирование, рифмы и ритм. В статье также приводится классификация методов и приемов мнемотехники.

Рассматривая технологию мнемоники как эффективный путь обучения, автор приводит приемы применения мнемотехники на уроках русского языка, математики, литературного чтения и окружающего мира в третьем классе. Применяя приемы мнемотехники на уроках, автор пришел к выводу, что данная технология повышает концентрацию внимания учащихся, улучшает процесс понимания и освоения русской речи, способствует повышению успеваемости и адаптации в русскоязычной среде учащихся-таджиков, а также развивает креативность самого педагога и его учеников.

Ключевые слова: мнемотехника, учащиеся-билингвы, методы и приемы обучения, русскоязычная среда, память, внимание, развитие речи, когнитивные способности.

**МУВОФИҚСОЗИИ МНЕМОТЕХНИКА ДАР ШАРОИТИ ДУЗАБОНӢ: БАЛАНД
БАРДОШТАНИ САТӢИ ДОНИШИ ХОНАНДАГОНИ СИНФӢОИ ИБТИДОӢ ДАР
МУӢИТИ ТАӢЛИМ БО ЗАБОНИ РУСӢ**

Мақола дар бораи он меравад, ки чӣ гуна бо ёрии мнемотехника (усулҳои осон кардани хотиррасонӣ) метавон сатҳи дониш ва фаҳмиши кӯдакони дузабонаро, ки дар мактабҳои русизабони Тоҷикистон таҳсил мекунад, баланд бардошт. Аҳамияти мавзӯи мақола дар он аст, ки дар он масъалаи истифодаи мнемотехника дар шароити дузабонӣ муҳокима мешавад ва шарҳ дода мешавад, ки чӣ тавр ин технология метавонад ба баланд шудани сатҳи таълимии хонандагони тоҷик дар марҳилаи ибтидоии таҳсил мусоидат кунад.

Мнемотехника ҳамчун низоми усулҳо ва роҳҳо барои осон кардани хотиррасонӣ, нигоҳдорӣ ва бозёбии иттилоот муаррифӣ мешавад. Муаллиф чанд усули азхудкунии маълумотро пешниҳод мекунад: ассоциация (пайвасткунӣ бо чизҳои шинос), визуализатсия (тасаввур дар тасвир), сохтубандӣ, қофия ва ритм. Дар мақола ҳамчунин таснифи усулҳо ва роҳҳои мнемотехникӣ оварда шудааст.

Муаллиф технологияи мнемоникаро ҳамчун роҳбари самараноки таълим арзёбӣ намуда, усулҳои татбиқи онро дар дарсҳои забони русӣ, риёзиёт, мутолиаи адабӣ ва олами атроф дар синфи сеюм мисол меорад. Дар натиҷаи истифодаи ин усулҳо дар раванди дарсӣ, муаллиф ба хулосае омадааст, ки ин технология диққати хонандагонро бештар мекунад, фаҳмиши нутқи русиро осон мегардонад, ба бештар шудани сатҳи дониш ва мутобиқшавии хонандагони тоҷик дар муҳити русизабон мусоидат мекунад, инчунин эҷодкориро дар муаллим ва хонандагон инкишоф медиҳад.

Калидвожаҳо: мнемотехника, хонандагони дузабона, усулҳо ва роҳҳои таълим, муҳити русизабон, хотира, диққат, рушди нутқ, қобилиятҳои когнитивӣ.

ADAPTATION OF MNEMONIC TECHNIQUES IN A BILINGUAL ENVIRONMENT: IMPROVING THE ACADEMIC PERFORMANCE OF PRIMARY SCHOOL PUPILS IN RUSSIAN-LANGUAGE EDUCATION

The article discusses how mnemonic techniques can be used to improve the academic performance of bilingual children studying in Russian-language schools in Tajikistan. The relevance of the article lies in its focus on the challenges of applying mnemonic methods in a bilingual context and how these methods can enhance the academic achievements of Tajik pupils at the early stages of learning.

Addressing mnemonics as a system of methods and techniques that ensure effective memorization, retention, and recall of information, the author presents several strategies for information acquisition: association, visualization, structuring, rhymes, and rhythm. The article also provides a classification of mnemonic methods and techniques.

Viewing mnemonic technology as an effective educational tool, the author describes ways of applying mnemonic techniques in third-grade lessons in Russian language, mathematics, literature reading, and environmental studies. Through classroom practice, the author concludes that this technology increases students' attention span, improves comprehension and mastery of Russian speech, supports academic performance and adaptation of Tajik students in a Russian-speaking environment, and fosters creativity in both teachers and students.

Keywords: *mnemonics, bilingual students, teaching methods and techniques, Russian-speaking environment, memory, attention, speech development, cognitive abilities.*

В условиях современного мира многоязычие становится необходимой частью жизни каждого человека и образовательных систем большинства стран, включая Таджикистан.

Обучение в начальной школе - это фундамент, на котором держится дальнейшее образование в среднем и в старшем школьном звене. Однако многие таджикские обучающиеся при изучении русского языка как основного в начальной школе сталкиваются со многим сложностями, так как основным языком общения в семье является таджикский язык. Большинство учащихся таджикских школ с русским языком обучения одновременно изучают русский и таджикский языки, и в процессе такого обучения у обучающихся повышается нагрузка на когнитивные способности. Очень часто ученик получает информацию на русском языке, ассоциирует её в своей голове на родном языке, а потом кодирует ответ обратно на русском языке, что существенно влияет на успеваемость школьников.

В связи с этим актуальным становится поиск эффективных педагогических технологий, которые смогли бы облегчить усвоение материала учащимися-билингвами. Наша задача - найти наиболее эффективные методы, апробировать их и сделать выводы, подойдут ли данные способы для учащихся-таджиков в классах с русским языком обучения. Одним из таких инструментов является мнемотехника. В данной статье исследуется, как мнемоника в условиях двуязычия может повысить успеваемость учащихся-таджиков. При написании статьи рассматривались педагогические взгляды таджикских и российских учёных, таких как Файзулло Шарифзода, С. Сулаймони, Товбаевой М., Лутфуллозода М., Беспалько В.П., Зинченко П., Митюгина И., Чакаберия Е. и др.

У каждой системы должна быть конечная цель. По мнению В.П. Беспалько, «цель в педагогической системе должна быть поставлена диагностично, т.е. настолько точно и определено, чтобы можно было однозначно сделать заключение о степени её реализации и построить вполне определённый дидактический процесс, гарантирующий её достижение за заданное время» [1, с.30].

В фундаментальной монографии авторского коллектива под редакцией Ф.Ф. Королева и В.Е. Гмурмана «Общие основы педагогики» констатируется, что в воспитательной деятельности семьи и школы нет целенаправленной педагогической работы. «Можно сказать, - отмечают авторы, - не опасаясь впасть в преувеличение, что только хорошо осознанная цель может дать в воспитательной работе верное направление, привести в конечном счёте к успеху» [6, с.128].

Рассматривая точку зрения Беспалько В.П. можно прийти к заключению, что если учитель поставил перед собой задачу адаптировать новые методы в обучении, то он должен диагностированным методом понять, насколько тот или иной метод (технология) подходит для обучающихся.

Наша задача - рассмотреть технологию мнемоники и понять, насколько она эффективна среди учащихся-таджиков в школах с русским языком обучения.

Мнемотехника (мнемоника) – это система методов и приёмов, обеспечивающих эффективное запоминание, сохранение и воспроизведение информации, развитие речи. Нам известно, что мозг, в первую очередь, запоминает облик или ассоциирует объект восприятия с каким-либо образом, понятным иногда только ему. В мнемотехнике есть несколько видов усвоения информации: ассоциация, визуализация, структурирование, рифмы и ритм. [4]

Для младших школьников эти методы наиболее приемлемы, так как совпадают с их ведущим типом мышления – наглядно-образным.

Мнемоника относится в большей степени к виду непроизвольного запоминания. Однако по мнению П.И. Зинченко, «непроизвольное запоминание (ассоциативное) готовит почву для проявления произвольного запоминания, в дальнейшем вступает с ним в сложные связи и взаимоотношения». [4, с. 7].

П.И. Зинченко в своей книге «Непроизвольное запоминание» привёл много примеров из исследований зарубежных и российских учёных, результаты которых позволяют сделать вывод, что «ассоциативная память играет ведущую роль в жизни ученика и развитии этого вида памяти, помогает улучшить когнитивные способности младших школьников» [4, с.155].

Русский психолог Л.С. Выготский говорил, что в детстве мышление, память, воображение неразделимы [2]. И поэтому развивая одно, мы развиваем и остальные. И.Ю. Митюгин и Е.И. Чакаберия в своей книге «Как развить хорошую память» эффективно доказывают на практике, как, используя приёмы мнемотехники, добиться эффективных результатов.

Нами были использованы несколько игр и приёмов из данной книги, такие как: Раз, два три – замри!, О словах, без слов, Зашифрованные цифры и буквы в картинках, Лови мяч - дари слово, Цепочка ассоциации, Пословицы и поговорки [7].

Исследование проводилось среди учащихся 3 класса и в подготовительной группе будущих первоклассников. В ходе исследования дошкольной группы весомую роль сыграла поддержка родителей. Многие игры по рекомендации педагога родители проводили повторно дома, чередуя одно с другим, что существенно повлияло на успеваемость дошкольников. Те ученики, которые обучались с сентября по март, могли связно выразить свою мысль на русском языке, пересказать сказку или рассказать о событиях, которые их впечатлили. Они также хорошо ориентировались в пространстве, довольно хорошо выполняли графический диктант и всевозможные задания на логику. Также был проведён опрос среди родителей будущих школьников. Первый вопрос был связан с языком говорения в семье, второй - влияние данной методики на развитие ребёнка. По результатам первого вопроса было выявлено, что из 20 семей учащихся, 12 разговаривают на родном языке (таджикском и бадахшанском), что, по словам родителей, обучение на русском и диалог дома на родном языке никак не повлияло на когнитивные способности ребёнка. То есть русская речь наряду с родными языками развивается интегрировано. По второму вопросу 18 родителей из 20 рассказали о положительном влиянии использованных учителем методов.

В третьем классе приёмы мнемотехники были использованы на уроках русского языка, математики, литературного чтения и окружающего мира.

Классификация методов и приемов мнемотехники

Наименование метода или приёма	Характеристика	Пример

Метод аббревиатур	Запоминание информации по первым буквам, образующим смысловую фразу	Цвета радуги: красный, оранжевый, желтый, зеленый, голубой, синий, фиолетовый. (Каждый Охотник Желает Знать, Где Сидит Фазан) трансформируется в акроним КОЖЗГСФ, сопровождаемый визуализацией радуги с антропоморфными персонажами.
Рифмизация (ритмизация)	Запоминание информации или правила с помощью рифмованных пар слов или словосочетаний	Проверка парного согласного звука на конце слова: «Парные согласные – самые опасные! В слове ты их проверяй – рядом гласный подставляй!» Например, зуб – зубы, флаг – флаги, глаз – глаза и др.
Ассоциация	Нахождение ярких ассоциаций (картинки, фразы, сказки, и др.), которые соединяются с запоминаемой информацией	Запоминание правописания словарных слов: например, слово палатка
Метод пиктограмм (мнемотаблицы)	Изображение содержания текста с помощью рисунков. Каждое слово рассказа изображается особым символом.	Солнце скрылось за облаками
Приём символизации	Запоминание с помощью преобразования абстрактных слов в зрительные образы. Слово в образы можно закодировать по-разному	Для кодирования в сознании многих людей закреплены символы, понятные всем. Например, мудрость - «сова», медлительность – «черепашка», мир – «голубь» и др. Холод - «Лед». Лето – «Солнце». Зима – «Снег». Весна – «Букет тюльпанов». Осень - «Желтый лист».
Метод римской комнаты	Запоминание и хранение информации возможно, если в воображении воссоздать пространство	Мысленно «развешать» опорные слова рассказа по какой-либо хорошо знакомой комнате, и, выступая перед классом, мысленно обходить взглядом данное место.

Примеры мнемоники на уроках русского языка. *Приём «Акронимы и аббревиатуры».* Чтобы запомнить порядок падежей в русском языке (Именительный, Родительный, Дательный, Винительный, Творительный, Предложный), можно использовать фразу «Иван Родил Девчонку, Велел Тащить Пелёнку».

Падежи

Иван Родил Девчонку Велел Тащить Пелен

При работе со словарными словами сложные для написания слова можно «оживить» через ассоциации и визуализацию. Пример для слова «МОЛОКО» дети путают безударные гласные (пишут «малако»). 1.Ассоциация: «МОЛОКО белое, как три буквы О». 2.Визуализация: можно нарисовать бутылку молока, где три кружочка-«О» плавают внутри. К слову «БЕРЕЗА» можно подключить рифму:

«Берёза белая, как снег,
Буква Е в её стволе!».

В заключении рисуем берёзу, с буквой «Е» вместо ствола.

Закрепление: Попросите детей нарисовать свою версию «молочных **О**».

Устройте диктант-игру: кто правильно напишет слово, тот «спасет пузырьки».

Правописание ЖИ-ШИ, ЧА-ЩА, ЧУ-ЩУ

Мнемоника:

«ЖИвет, ШИпит - всегда с буквой И!

ЧАсы, ЩУка - пиши с А и У!»

Создаётся ассоциация: шипящие звуки [ж], [ш] дружат с буквой И (жираф, шишка).

Для ЧА-ЩА и ЧУ-ЩУ: «Чашка чая» (ча-ща) и «Чудесная щука» (чу-щу).

Безударные гласные в корне слова. Мнемоника:

«Сомневаешься - проверяй!

Ударение как маяк - гласную спасай!»

Пример: Слово *леса* → проверочное *лес*, слово *река* → проверочное слово *реки* и т.д.

Рисуем с детьми «спасательный круг» (ударную гласную), которая помогает «спасти» безударную.

Парные согласные в конце слова (б-п, в-ф, г-к и т.д.). Мнемоника:

«Сомневаешься? Не зевай -

Согласную гласной проверяй!»

Пример: *Гриб* → проверяем *грибы* (добавляем гласную **ы**).

Можно использовать игру: «Парные согласные ищут друга - гласную». или игру «Угадай последнее слово и запиши».

Цель: развитие словаря учащихся; закрепление правописания слов с парной звонкой и глухой согласной.

Собирается дружный... (народ)

Дом пустует без ребят,

Убежали дети в... (сад).

Важно по морю плывет

Трехэтажный ... (теплоход)
На коньках я мчусь вперед,
Под ногами крепкий ... (лёд)
Для начинки на пирог
Приготовили... (творог).
Я знаю точно адрес наш,
И свой подъезд, и свой ... (этаж).
Снег идет, снег идет.
Здравствуй, здравствуй, Новый... (год)
Щиплет щеки, щиплет нос.
Но не страшен нам... (мороз).

Эти игры превращают сложные правила в яркие образы, что упрощает запоминание для детей. Можно дополнительно использовать карточки, плакаты или интерактивные задания!

Математика. Порядок действий в примерах (скобки, умножение/деление, сложение/вычитание)

Фраза: «Слон Ушёл Домой Спать Вечером»

«С» - Скобки (решаем сначала). «У» - Умножение. «Д» - Деление.

«С» - Сложение. «В» - Вычитание.

Как использовать? Дети запоминают, что сначала выполняют действия в скобках, потом умножение и деление (слева направо), затем сложение и вычитание.

Таблица умножения на 9 с помощью пальцев.

Метод:

1. Положите обе руки перед собой ладонями вниз.
2. Нумеруйте пальцы слева направо от 1 до 10.
3. Чтобы умножить 9 на число (например, на 3):
 - Загните 3-й палец слева.
 - Слева от загнутого пальца - десятки (2 пальца → 20),
 - Справа - единицы (7 пальцев → 7).
 - Итог: $9 * 3 = 27$

Дети видят результат «на руках», что помогает визуализировать умножение.

Правило округления чисел. Фраза: «Если 5 или больше - поднимайся выше, если меньше 5 - опускайся ниже».

Пример: Округлить 37 до десятков: $7 > 5 \rightarrow 40$.

Округлить 42 до десятков: $2 < 5 \rightarrow 40$.

Эти приёмы помогут сделать уроки ярче, а запоминание - легче и интереснее. Можно добавить элементы игры или визуальные подсказки (рисунки, карточки) для лучшего эффекта.

Окружающий мир. Акронимы и фразы для запоминания последовательностей.

Природные зоны (Тундра, Тайга, Степь, Пустыня):

Фраза: «Тигр Топчет Снег Пустыни» (первые буквы: Т, Т, С, П).

Можно нарисовать комикс, где тигр путешествует через эти зоны.

Планеты Солнечной системы:

Правила поведения в лесу: не ломай, не рви, не сори -

Лес наш друг, его храни!

Визуальные ассоциации. Нарисовать компас с образами:

Север - белый медведь, Юг - пальма, Запад - закат, Восток - восход солнца.

Круговорот воды

Сказка о капельке-путешественнице, которая испаряется, становится облаком, падает дождём и возвращается в реку.

Группировка и символы

Полезные ископаемые: Горючее (уголь, нефть) - огонь. Строительные (песок, глина) - □ дом. Рудные (железо, медь) - □ инструменты.

Телесные практики и движения. Части растения:

Дети показывают на себе:
Корень - топают ногами,
Стебель - вытягиваются вверх,
Листья - машут руками,
Цветок - складывают ладони у лица,
Плод - гладят живот.

Игры и интерактив. Карточки с животными. Дети сортируют их на группы: Млекопитающие - картинка с мамой и детенышем; Птицы - крылья; Рыбы - жабры; Насекомые - 6 ног.

Эти приемы помогут сделать обучение наглядным, увлекательным и запоминающимся. Можно комбинировать методы или предлагать ученикам придумывать свои мнемотехники.

В результате исследования мы пришли к выводу, что мнемотехника - мощный инструмент, который помогает в работе учителя:

- развивает креативность педагога и его учеников, что, в свою очередь, помогает обучающимся всесторонне развиваться;
- повышает концентрацию внимания среди обучающихся и помогает быстрому и долгосрочному усвоению информации;
- способствует повышению успеваемости и адаптации в русскоязычной среде учащихся-таджиков;
- улучшает процесс понимания и освоения русской речи, которая в дальнейшем поможет более точно воспринимать информацию, транслируемую педагогом.

Таким образом, можно прийти к мнению, что мнемотехнические приёмы необходимы для обучения учащихся-билингвов в школах Таджикистана с русским языком обучения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. - М.: Педагогика, 1989. - 192 с.
2. Выготский Л. С. В92 Воображение и творчество в детском возрасте: Психол. очерк: Кн. для учителя. — 3-е изд. — М.: Просвещение, 1991. — 93 с: ил. - ISBN 5-09-003428-1.
3. Звоненко А.Б. Характеристика компонентов саморазвивающей учебно-познавательной деятельности обучающегося // «Вестник педагогических наук». РИНЦ (Elibrary.ru). Адрес редакции, издателя: 308024, Белгородская обл., г. Белгород, ул. Костюкова 12а-132 Свидетельство о регистрации СМИ: Эл No ФС77-79406 от 16 октября 2020г. Федеральной службой по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций (Роскомнадзор). ISSN 2687-1661 (online). E-mail: info@vpn-journal.ru. Сайт: <http://vpn-journal.ru>
4. Зинченко П.И. Непроизвольное запоминание. — М.: АПН РСФСР, 1961. [https://psychlib.ru/mgppu/ZNz-1961/ZNZ-001.HTM#\\$p1](https://psychlib.ru/mgppu/ZNz-1961/ZNZ-001.HTM#$p1)
5. Козлова Н.А. «Стимулирование инновационной деятельности учителя начальных классов» I Материалы международной научно-практической конференции «Практические аспекты дошкольной и школьной педагогики» (Россия, г. Новосибирск, 17 ноября 2015 г.) E-mail: Kozlova.n.a74@yandex.ru
6. Королев Ф.Ф., Гмурман В.Е. «Общие основы педагогики». Издательство: «Просвещение». Москва. - 1967 г. — 392 с.
7. Матюгин И.Ю., Жемаева Е.Л., Чакаберия Е.И., Рыбникова И.К. Как развить хорошую память. - М.: Рипол классик И, 2004. — 416 с.
8. Одинцова С.А., Рейбандт О.В., Ренкевич В.В. Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, e-mail: o.svetla@mail.ru, victoriarnk@mail.ru;
9. Товбаева, М.М. Научно-методические основы интегрированного обучения русскому языку в таджикской школе: диссертация ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Товбаева М.М.- Душанбе, 2010.- 170 с.: ил. РГБ ОД, 61 11-13/149 <http://www.dslib.net>
10. Хохлова, Л.П. Методы запоминания информации (мнемотехника). <https://cyberleninka.ru/article/n/metody-zapominaniya-informatsii-mnemotehnika>

Сведения об авторе: Пулоди Фурузон, докторант 1 курса, специальность 6D011800 русский язык и литература, Таджикского международного университета иностранных языков имени Сотима Улугзода; учитель начальных классов РТ ГБОУ «СОШ им. Ю.А. Гагарина» тел: +992904552824. Электронная почта: furuzon.pulodi@rtsosh-dushanbe.ru; pulodifuruzon@gmail.com

Маълумот дар бораи муаллиф: Пулодӣ Фурузон, докторанти курси 1, ихтисоси 6D011800 забон ва адабиёти рус, Донишгоҳи байналмилалии забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, муаллими синфҳои ибтидоии Муассисаи таълимии давлатии буҷетии Тоҷикистон-Россия «Мақтаби миёнаи ба номи Ю.А.Гагарин» тел: +992904552824. E-mail: furuzon.pulodi@rtsosh-dushanbe.ru; pulodifuruzon@gmail.com

About the author: Pulodi Furuzon, 1st year doctoral student, specialty 6D011800 Russian language and literature, Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda; primary school teacher of the RT State Budgetary Educational Institution "Secondary School named after Y.A. Gagarin". Tel: +992904552824. E-mail: furuzon.pulodi@rtsosh-dushanbe.ru; pulodifuruzon@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ И ЛИТЕРАТУРЕ В ШКОЛЕ

Саидов С. А.

Таджикский международный университет иностранных языков
имени Сотима Улугзода

В статье исследуются различные инновационные технологии в обучении русскому языку и литературе и целесообразность их активного применения с целью повышения качества знаний учащихся.

Автор также отмечает, что в процессе использования новейших технологий школьники приобретают опыт исследовательской работы, оттачивают умение анализировать данные и формируют необходимые интеллектуальные способности. Одновременно происходит совершенствование коммуникативных навыков и формирование лидерских качеств каждого учащегося.

Ключевые слова: инновация, инновационные технологии, русский язык и литература, обучение, школьники, методика преподавания.

ИСТИФОДАИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ДАР ТАЪЛИМИ ЗАБОН ВА АДАБИӢТИ РУС ДАР МАКТАБҲО

Дар мақолаи мазкур истифодаи технологияҳои гуногуни инноватсионӣ дар таълими забон ва адабиёти рус ва имкониятҳои фаёлона истифода бурдани он барои беҳтар намудани омӯзиши хонандагон баррасӣ гардидааст.

Муаллиф инчунин қайд мекунад, ки тавассути истифодаи технологияҳои муосир мактаббачагон таҷрибаи тадқиқотӣ ба даст меоранд, малакаҳои таҳлили маълумотҳоро пайдо мекунанд ва қобилиятҳои асосии зеҳнӣ ро инкишоф медиҳанд. Ҳамзамон, муошират беҳтар мешаванд ва малакаҳои роҳбарӣ дар ҳар як хонанда инкишоф меёбанд.

Калидвожаҳо: инноватсия, технологияҳои инноватсионӣ, забон ва адабиёти рус, таҳсилот, мактаббачагон, усулҳои таълим.

USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING RUSSIAN LANGUAGE AND LITERATURE AT SCHOOL

The article examines various innovative technologies in teaching the Russian language and literature, as well as the expediency of their active implementation to improve the quality of students' knowledge.

The author also notes that through the use of modern technologies, school students acquire experience in research activities, refine their ability to analyze data, and develop essential intellectual skills. At the same time, their communication abilities are enhanced, and leadership qualities are formed in each student.

Keywords: innovation, innovative technologies, Russian language and literature, teaching, school students, teaching methodology.

В современных реалиях образовательной системы учителям крайне важно овладеть и использовать современные технологии обучения в своей работе с учащимися. В настоящее время трудно найти педагога, который бы не размышлял о том, как привнести новизну и живость в урок, пробудить интерес к предмету и обеспечить положительный опыт для каждого школьника.

В настоящее время приоритетом является не просто приобретение учащимися определённого объёма информации, способностей и компетенций, а формирование их как самостоятельных участников учебного процесса. Активное участие учеников в обучении под руководством учителя – ключевой принцип сегодняшнего дня. Все направления современной

системы образования ориентированы на развитие креативной, инициативной личности, обладающей способностью к самостоятельному обучению и постоянному росту.

Что представляет собой «инновационное обучение» и чем она отличается от традиционных методов?

Инновационное обучение (от англ. innovation – нововведение) – это современная концепция учебного процесса, которая объединяет индивидуализацию подхода, глубокое усвоение знаний, развитие креативности, подготовку квалифицированных специалистов и применение самых современных технических средств обучения. Важность такого обучения заключается в ориентации на потребности каждого учащегося и создании благоприятной среды для реализации их способностей к нестандартному мышлению.

Инновационное обучение ставит перед собой ряд важных целей:

1. Расширение кругозора учащихся, совершенствование их навыков общения, владения языком и стимулирование креативности;
2. Становление личности обучающихся;
3. Приобретение практических знаний и формирование способности к самостоятельному, результативному творчеству;
4. Формирование необходимых компетенций.

В соответствии с этими целями определены задачи инновационного обучения:

1. Улучшение образовательного процесса;
2. Обеспечение тесного взаимодействия между школьниками и учителями;
3. Поддержание устойчивого интереса к обучению;
4. Тщательный выбор учебного контента и методов его представления.

Современные образовательные подходы базируются на применении ряда ключевых технологий:

- обучение, направленное на личностное развитие;
- проблемно-ориентированное обучение;
- формирование навыков критического мышления;
- технология проектной деятельности;
- учёт индивидуальных особенностей обучающихся;
- обеспечение позитивного опыта обучения;
- применение ИКТ в процессе обучения.

Применение этих технологий в учебном процессе даёт значительные выгоды. Обучение превращается в увлекательное занятие, стимулирующее вовлеченность учеников, способствующее приобретению навыков самостоятельного получения знаний через сотрудничество и поиск ответов. Это положительно сказывается на качестве усвоения материала и его долгосрочном запоминании. Школьники приобретают опыт исследовательской работы, оттачивают умение анализировать данные и формируют необходимые интеллектуальные способности. Одновременно происходит совершенствование коммуникативных навыков и формирование лидерских качеств каждого учащегося.

В преподавательской практике русского языка и литературы, стремясь к внедрению инновационных технологий, нами используются разнообразные приёмы, среди которых: *создание структурированных схем конспектирования, мозговая атака, дискуссия, метод проектов, составление коротких стихотворных композиций (синквейнов), написание небольших сочинений (эссе), дидактические игры, выполнение тестовых заданий, разработка нестандартных домашних заданий.*

Рассмотрим некоторые из них.

Эссе представляет собой форму критического анализа и публицистического изложения, предлагающую авторскую интерпретацию различных проблем — литературных, философских, эстетических, нравственных и социальных. Этот формат широко используется в западных образовательных системах и особенно полезен как короткое письменное упражнение, часто выполняемое после размышления над темой. В таких ситуациях эссе становится ценным

инструментом: оно позволяет каждому ученику самостоятельно рассмотреть проблему, обдумать её и сформулировать своё мнение.

Пятиминутные эссе часто проводятся в завершение урока для закрепления материала. У учителя появляется возможность для обратной связи, позволяя оценить понимание темы школьниками. Им предлагается выбрать одно из двух направлений: кратко изложить полученные знания по изучаемой теме или сформулировать вопрос, оставшийся для них неясным.

Метод проектов демонстрирует значительный потенциал в развитии аналитических навыков учащихся, стимулируя их к проведению самостоятельных исследований, вовлекая в активное созидание и повышая уровень владения современными инновационными технологиями.

При работе над учебными проектами необходимо:

1. Установить определённую цель – исследовательскую, прикладную или художественную.
2. Выделить вопрос, требующий изучения, либо специально создать ситуацию, содержащую проблему.
3. Предложить предположение о методах разрешения выявленной проблемы.
4. Чётко задать цели проекта и разработать способы получения и анализа нужных данных.
5. На основе этих целей спланировать проект (например, написать сценарий будущего произведения).
6. Реализовать разработанный план на практике.
7. Представить итоги работы в виде отчёта и проанализировать полученные данные.

Для стимулирования любознательности учащихся полезны и необычные формы проведения занятий – **нетрадиционные уроки**, благодаря которым можно усилить вовлечённость школьников в изучаемый предмет и процесс обучения.

Нестандартные уроки имеют широкий спектр разновидностей: урок-лекция, урок-защита проектов, урок-зачёт, урок-конференция, урок-дискуссия, урок-экскурсия, урок-игра, урок-КВН и т.д.

Большинство из них дают возможность ставить перед учениками сложные вопросы и моделировать неоднозначные обстоятельства, помогают решать задания разного уровня сложности, вовлекают учащихся в активное обучение, стимулируют стремление к знаниям и поддерживают формирование способности анализировать информацию. Кроме того, нестандартные уроки по русскому языку и литературе гарантируют глубокий разбор языковых аспектов и улучшают умение замечать детали в речи. В связи с этим нами активно используются все эти форматы в педагогической практике.

По оценкам специалистов, обычный школьник высказывается на занятиях порядка до пяти минут за пять уроков. Данная информация не вызовет особого изумления среди учителей, однако точно подтолкнет к размышлению о существующих сложностях. В связи с этим сейчас особенно востребованы уроки, оформленные как диспуты и дискуссии. Значительная часть усилий при планировании такого занятия приходится на учителя: определение темы, разработка стратегии рассмотрения вопроса, создание структуры дискуссии и подбор вопросов. Этот формат обучения демонстрирует особую результативность на занятиях по литературе.

Несмотря на широкий выбор и полезность нетрадиционных уроков, внедрять их регулярно бывает затруднительно из-за различных ограничений. Однако стремление сделать каждое занятие запоминающимся и интересным подталкивает к использованию оригинальных, креативных элементов в рамках обычного урока. К примеру, это может быть необычный словарный тест или диктант в формате кроссворда, создание ребусов прямо во время урока, написание комментированного письма или проведение предупредительного диктанта.

Эффективным средством являются также **дидактические игры**, помогающие вызвать живой интерес к изучению русского языка. Задача обучающих игр — стимулировать стремление к знаниям, обучению, литературе. Они играют значимую роль в становлении личности школьника, дополняя образовательный процесс. Когда учащиеся вовлечены в игру, их мотивация к учёбе заметно усиливается, информация представляется понятней, а

продуктивность возрастает. Кроме того, такие игры помогают снять усталость и поддержать позитивное настроение во время занятий.

В своей практике активно применяем разнообразные игровые методики: задания вроде «Найди общее», «Отгадай слово», создание интерактивных игр и упражнений, развивающие навыки анализа и понимания материала. Необходимо создать атмосферу увлекательности на уроке, побуждающую учащихся к активному участию и саморазвитию. Для этого важно поддерживать ощущение успешности, используя необычные формы работы, предоставлять возможность самостоятельности и формировать творческий подход.

В течение нескольких лет регулярно применяем *синквейн* на занятиях, чтобы стимулировать развитие аналитических способностей учеников. Этот метод полезен не только для анализа информации, но и для закрепления пройденного материала, краткого изложения ключевых моментов и структурирования знаний, а также для глубокой обработки новых тем и их последующего творческого воплощения.

Для развития способностей школьника важны и альтернативные виды *домашних заданий*, задача которых – укрепить приобретённые на занятиях знания, способности и навыки, а также предоставить возможность ученику продемонстрировать самостоятельность, самому решить непростую задачу.

К типам домашней работы относятся:

- творческие проекты;
- анализ текстов с лингвистической точки зрения;
- создание визуальных материалов к литературным произведениям, включая видеоролики;
- разработка оформления, мультимедийных презентаций к книгам;
- чтение художественной литературы;
- театральная постановка отрывков из произведений;
- добавление исторических фактов к произведениям (в формате презентации);
- написание собственных сочинений разных стилей;
- развитие сюжета незавершённых текстов;
- изучение окружающей среды (с использованием фото- и видеоматериалов);
- подготовка вопросов для проверки усвоения материала;
- краткое изложение, схемы;
- доклады (о персонажах книги, жизни писателя);
- воспроизведение текста по памяти.

Такие виды домашней работы способствуют разнообразию учебного процесса, исключая монотонность. Школьник получает шанс выступить как создатель, художник или учитель. Оригинальные упражнения стимулируют умственную деятельность, побуждают к обобщению и упорядочиванию информации по изучаемой теме.

Таким образом, сложность организации любого занятия заключается в поиске оптимальных способов сотрудничества между учителем и школьником, при которых личное мнение обучающегося получает максимальное выражение. Школьникам необходимо вовлекаться в активное участие в процессе обучения, совершать ошибки и анализировать их, задавать вопросы и не просто получать ответы на них; они стремятся к активному обмену мнениями. Важно, чтобы учитель помог учащемуся осознать свою значимость на уроке и преобразовал учебную деятельность в созидательное усилие. Считаем, что внедрение инновационных методик на различных этапах урока способствует повышению его эффективности, результативности и делает усвоение материала увлекательным и полезным для школьников.

Список использованной литературы

1. Ангеловски К. Учителя и инновации: книга для учителя. – М.: Просвещение, 1991. – 159 с.
2. Ельникова С. Инновационные педагогические технологии как средство формирования компетенции в сфере профессионально-делового общения: Учеб.пособие. – М.: РУДН, 2008. – 316 с.

3. Ибрагимова Г. Инновационные технологии обучения в условиях реализации компетентностного подхода //Инновации в образовании.2011. - №4. – С.4-14.
4. Методика преподавания русского языка национальной средней школе /Под ред. Н.Бакеевой и З. Даунене. – Л.: Просвещение,1986.- 400 с.
5. Сластенин В. Педагогика: инновационная деятельность. М.,1997.-224с.
6. Щукин А. Методика преподавания русского языка как иностранного: Учебное пособие для вузов. – М.: Высшая школа, 2003. - 334 с.
7. Стратегияи миллии рушди маориф барои давраи то соли 2030 (Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020), №526.
8. Туронов С. Муносибати босалоҳият ба таҳсилоти касбӣ. /С.Туронов. - Душанбе, 2012.
9. Фозилов С.М. Муқаддимаи ғаъолияти омӯзгорӣ. / С.М. Фозилов. – Душанбе, 2023. –С.122.
10. Чошанов М.А. Дидактика и инженерия. / М.А. Чошанов, - Москва, 2020. -С.62.

Маълумот дар бораи муаллиф: Саидов Сафарали Абдураимович –Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода, номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти кафедраи методикаи таълими забон ва адабиёти рус.

Нашонӣ: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 888888707; E-mail: saidov19741974@mail.ru

Сведения об авторе: Саидов Сафарали Абдураимович – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзаде, кандидат педагогических наук, доцент кафедры методики преподавания русского языка и литературы.

Адрес: 734019, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 888888707; E-mail: saidov19741974@mail.ru

Information about the author: Saidov Safarali Abduraimovich - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, candidate of pedagogical sciences, associate professor of the teaching methods of Russian language and literature.

Address: 734019, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev, str. Tel.: (+992) 888888707; E-mail: saidov19741974@mail.ru

Аннотатсия. Моҳият ва мазмуни салоҳиятҳои омӯзгор дар раванди таълим яке аз масоили ҳалталаби муассисаҳои таҳсилоти касбии кишвари мо буда, дар мақолаи мавриди назар то андозае ҳаллу фасл шудааст. Муаллифони мақола ба натиҷае расидаанд, ки салоҳиятмандӣ аз таҳассус фарқи муайян дорад. Онҳо бо таъкиди ба ақидаҳои мутахассисон, аз ҷумла, М.Лутфуллозода мафҳуми салоҳиятмандиро шарҳу эзоҳ додаанд ва таъкид намудаанд, ки дар сифатҳои мушаххаси хусусияти маърифатӣ дошта дар раванди таҳсилот ташаккул меёбад.

Дар мақолаи зерин нақши омӯзгор дар тақомули салоҳиятҳои касбии хонандагон дар раванди таълим аз ҷиҳати илмӣ шарҳ дода шудааст. Муаллифони мақола нақши салоҳият дар фаъолияти касбии омӯзгорро муайян намуда, онро дар шароити муосир ба мушоҳида гирифтаанд ва роҳҳои тақомули салоҳиятҳои касбиро аз ҷиҳати илмӣ, илмӣ-методӣ таҳлил намудаанд.

Калидвожаҳо: мазмун, мақсад, салоҳият, салоҳиятмандӣ, технологияи педагогӣ, маҳорат, таҳсилот, қобилият, омӯзгор, хонанда.

СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧИТЕЛЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Сущность и содержание компетенций педагога в образовательном процессе является одним из актуальных вопросов учреждений профессионального образования нашей страны и в определенной степени рассматривается в рассматриваемой статье. Авторы статьи пришли к выводу, что компетентность имеет определенное отличие от специализации. Опираясь на взгляды специалистов, в частности, М. Лутфуллозоды, они раскрыли понятие компетентности и подчеркнули, что она формируется в конкретных качествах образовательного характера в образовательном процессе. В данной статье с научной точки зрения объясняется роль педагога в развитии профессиональных компетенций студентов в образовательном процессе. Авторы статьи выявили роль компетентности в профессиональной деятельности педагога, рассмотрели ее в современных условиях, а также проанализировали пути развития профессиональной компетентности с научной и научно-методической точки зрения.

Ключевые слова: содержание, цель, компетентность, компетенция, педагогическая технология, мастерство, образование, умение, учитель, ученик.

THE NATURE AND CONTENT OF TEACHER COMPETENCIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

The nature and content of teacher competencies in the educational process is a pressing issue in professional education in our country, which is partially addressed in this article. The authors conclude that competence differs from specialization. Drawing on the opinions of experts, in particular, Lutfullozoda M., they clarified the concept of competence and emphasized that it considers specific cognitive qualities developed in the educational process.

This article examines the role of teachers in developing students' professional competencies in the educational process from a scientific perspective. The author identified the role of competence in teachers' professional activities, examined it in modern conditions, and analyzed the development of professional competence from both scientific and methodological perspectives.

Keywords: content, goal, competence, competency, pedagogical technology, mastery, education, skill, teacher, student.

Кувваи асосии пешбарандаи ислоҳоти муосир дар соҳаи таҳсилоти миёна ва олии педагогӣ ин талаботҳои афзоянда нисбат ба рушди зеҳнӣ, маънавӣ ва ахлоқии омӯзгорон, инчунин омодагии педагогӣ, психологӣ, тарбиявӣ, методӣ ва таҳассусии онҳост, ки ба вазъи ҷаҳони муосир вобаста аст. Дар системаи таҳсилоти касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон қонё кардани ниёзҳои имрӯзаи иқтисодиёти кишвар, таъмин намудани кадрҳои баландихтисос ва ҷавобгӯ будани таҳсилот ба фазои ягонаи таҳсилоти ҷаҳонӣ мебошад.

Заминаи методологӣ ва назариявие, ки раванди расидан ба ҳадафи мазкур ба он така мекунад, аз принципҳои барои проблемаи таҳқиқоти мо махсус ва ҳамчунин принципҳои методологӣ ва дидактикӣ иборат аст, ки ба раҳёфтҳои ба шахсият нигаронидашуда, системавӣ-фаъолиятӣ ва муносибати босалоҳият ба таълим асос ёфтаанд [8, с. 83-85].

Дар ҷаҳони воқеии бениҳоят зудтағйирёбанда рушди пуршиддати таълим, гуногунии барномаҳои алтернативӣ, тағйири кулӣ дар ҷанбаи мурофиавии таълим масъалаи тағйирёбии сифатии шахсияти омӯзгор, нақш ва фаъолияти ӯро дар раванди таълим ба миён мегузорад. Тағйироти ҷиддӣ дар соҳаи маориф бидуни тағйироти кулӣ дар шуури касбии омӯзгор имконнопазир аст. Вай бояд худро доимо такмил диҳад, донишҳои навро ҷустуҷӯ кунад. Омӯзгор бояд на танҳо интиқолдиҳандаи дониш бошад, балки шахсе бошад, ки муҳити таълимии хонандагон, синфро тарҳрезӣ карда тавонад. Ҳамчунин, ӯ бояд истифодабарандаи фаъоли технологияҳои иттилоотӣ бошад.

Ин дар баробари пайдоиши санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ дар соҳаи маориф, ки талаботҳои навро барои омодагии касбии омӯзгорони муосир муқаррар мекунад, алоқаманд аст. Вобаста ба ин масъала як қатор санадҳои муҳим, аз ҷумла Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф”, Консепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул ва амалӣ гардида истодааст.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба баланд бардоштани сатҳи касбии ҳайати омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 (бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020, №526 тасдиқ шудааст) қайд карда шудааст, ки бунёди низоми самараноки маориф аст, ки имконияти фарогир ва баробарро барои инкишофи қобилият, рушди зеҳнӣ, таъмини шуғл ва бехтар намудани некуаҳволии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳайё месозад [11, с. 2].

Баланд бардоштани самаранокии таҳсилоти умумӣ, инчунин рақобатпазирии он бевосита, аз сатҳи касбии ҳайати омӯзгорон вобаста аст. Маҳорати касбии кори омӯзгор ташаккули системаи сифатан нави таҳсилоти умумиро таъмин намуда, яке аз шартҳои асосии инкишофи кӯдакон ва ҷомеаи бомуваффақияти онҳо мебошад.

Дар даврони истиқлолияти мамлакат маҷмуи қонунҳо ва санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ қабул гардиданд, ки сиёсати давлатиро дар соҳаи маориф муайян менамоянд. Дар маҷмӯъ, ҳамаи қонунҳо ва санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ барои дигаргунсозии низоми маориф, комёб шудан ба дастрасии баробар ба таҳсилот, ҳалли масъалаҳои гендерӣ, баланд бардоштани сифати таҳсилот ва паст кардани сатҳи камбизоатӣ бо роҳи баланд бардоштани сатҳи таҳсилот дар байни аҳоли равона шудаанд. Бо вучуди ин, ҳанӯз ҳам заминаи меъёрии ҳуқуқии соҳаи маориф ба такмил ниёз дорад, то ки муқаррарот оид ба баробарии гендерӣ ва ҷанбаҳои иҷтимоӣ дар муассисаҳои таълимии томактабӣ, таҳсилоти умумӣ, таҳсилоти ибтидоӣ, миёна ва олии касбӣ мушаххас карда шавад [11, с. 2].

Бисёр донишҳои нав, мафҳумҳое пайдо шудаанд, ки фаҳму донишҳои онҳо барои омӯзгори муосир заруранд. Истилоҳи «салоҳият», «салоҳиятноки» ба муомилоти илмӣ ва рӯзмарра фаъолона дохил карда шудааст, ки сатҳи дахлдори таҳассуси касбии мутахассисро тавсиф мекунад.

Салоҳиятноки ин соҳаи мушаххаси фаъолияти шахс буда, хусусан салоҳиятнокии касбиро дар бар мегирад. Салоҳиятҳои фанӣ як ҷузъи салоҳиятнокии касбӣ ба ҳисоб меравад. Ба андешаи В.Н. Введенский, мафҳуми “салоҳияти касбӣ” ин хусусияти ҳамгирои мутахассисро ба таври васеъ бо ҷунин мафҳумҳо, ба монанди “касбият”, “таҳассус”, “қобилияти касбӣ” ва ҳоказо муттаҳид мекунад [3, с. 25].

Салоҳият – маҷмуи якҷояшудаи дониш, малака ва маҳоратро дарбар мегирад, дар натиҷаи таҷрибаи амалӣ ва фаъолият бо истифодаи ин донишҳо ба даст омадааст. Салоҳият натиҷаи таҳсил буда, ҳамчун қобилияти истифода бурдани дониш, малака ва маҳорат ҳангоми ҳалли масъалаҳои соҳаи муайян зоҳир мешавад. Салоҳият вобаста ба муҳимият ба салоҳиятҳои асосии умумитаҳсилотӣ, умумифаннӣ тақсим мешавад.

Академик М.Лутфуллозода фарқияти байни салоҳиятҳои хонандагону омӯзгоронро чунин тавзеҳ додааст: “Агар салоҳиятҳои хонандаҳо дар доираи ҷаббидаи дониш маҳорату малакаҳо маҳдуд шаванд, *салоҳиятҳои омӯзгор ҷаббидаи дониш, маҳорату малака, таҷрибаи амалӣ, технологияи педагогӣ, маънавият ва фарҳанги ўст, ки дар мустақилият, иҷтимоӣ – коммуникативӣ, ахбор, тафаккури интиқодӣ, таҳқиқотӣ, тафаккури эҷодӣ, эҳсос, арҷгузорӣ ва ғайра ифода мегардад*”. Омӯзгор дар фаъолияти амалии худ ба ин ва дигар салоҳиятҳо таъия менамояд [6, 16].

Боиси зикр аст, ки “салоҳият”-ро таълим намедиханд, он дар натиҷаи азхуд кардани дониш, маҳорат ва малакаҳо ташаккул меёбад. Салоҳият натиҷаи амалии дониш, маҳорат ва малака аст. Дар асоси тафсири боло ба хулосае омадан мумкин аст, ки шахси босалоҳият амалро хуб, хушмандона ва боэътимодона иҷро карда метавонад.

Ба ақидаи А.Г. Сергеев ба сифати шахси босалоҳият шахсеро номбар кардан мумкин аст, ки миқдори маҳорату малака ва донишҳоеро барои соҳаи муайяне азхуд намуда, онҳоро дар ҳолатҳои гуногуни номуайян истифода бурда метавонад [9, с.11].

Муносибати мазкур талаб мекунад, ки сараввал салоҳиятҳои умумитаълимӣ муқаррар карда шаванд. Салоҳиятҳои умумифаннӣ ҷанбаҳои гуногуни таълим, тарбия ва рушди шахсии хонандаро фаро мегиранд. Салоҳиятҳои мазкур дар баробари салоҳиятҳои фаннӣ ҳамчун натиҷаи ниҳии таълим ҳисобида мешаванд ва новобаста аз фан ташаккул дода мешаванд. Яъне, ташаккули салоҳиятҳои мазкур ҳамчун натиҷаи таълимии фанҳои гуногуни таълим шинохта шуда, дар раванди таълими ҳар як фан тақмил дода мешаванд.

Ҳамзамон, барои ҳар як фан маҷмуи талабот дар шакли салоҳият дар стандарт ва роҳнамоҳои фаннӣ нишон дода шудаанд. Ҳар як салоҳият дар шакли таҷриба, ки дониш, малака ва маҳорати муайяно талаб мекунад, пешниҳод гардидааст. Асоси салоҳиятро таҷриба ташкил медиҳад, яъне хонанда то кадом андоза ин ё он амалро дуруст иҷро карда метавонад. Дар раванди таълим ба хонанда имконияти таҷриба (машқи зиёд то ҳосил шудани таҷриба) кардан фароҳам оварда мешавад ва ҳамин раванд **муносибати салоҳиятнокӣ дар таълим** арзёбӣ мешавад.

Ба гуфтаи А.Г. Бермус: «Салоҳият як воҳиди системавист, ки хусусиятҳо ва ҷузъҳои шахсӣ, предметӣ ва асбобиро муттаҳид мекунад» [1, 159].

Муносибати салоҳиятнок дар таълим ҳосил кардани таҷрибаро дар иҷрои амалҳои маърифатӣ (таълим), ташаккул додани муносибатҳои иҷтимоӣ (тарбия) ва дар амал татбиқ кардани донишҳои заминавӣ (фан) дар назар дорад. Салоҳият – натиҷаи таълиму тарбия, ки дар шакли таҷриба (иҷрои амал дар сатҳи маҳорат) баён карда мешавад.

Дар раванди татбиқи муносибати босалоҳият ба раванди таълим мавқеи талаба низ тағйир ёфта, ӯ дигар субъекти нофаъоли чараёни таълим ба ҳисоб нартафта, балки ба як субъекти фаъоли раванди таълим табдил гардида, бо ҳамроҳии омӯзгор минбаъд дар ҳамкорӣ фаъолият менамояд.

М.А. Чошанов чунин мешуморад, ки салоҳият «на танҳо соҳиби дониш, балки майли доимии нав кардани он ва дар шароити мушаххас истифода бурдани он мебошад» [14, 62].

Дар бораи истилоҳи салоҳият, маъноҳои он дар боло маълумот дода шудааст, аз ҷониби дигар дар муошират, дар суҳбати расмиву касбӣ мо ифодаи “шахси салоҳиятнок / босалоҳият”-ро истифода мебарем ва дар ин маврид, мову шумо медонем, ки имкониятҳои як шахсро дар ягон самти мушаххас, муайяни фаъолият дар назар дорем. Аз ин рӯ, дар муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим низ ҳар як фанни таълимӣ барои инкишофи гурӯҳи муайяни салоҳиятҳо равона аст.

Дар педагогикаи муосир дар қатори мушкилоти бешумори соҳа, инчунин масъалаи ҷӣ гуна ба сохтор ва мазмуни таълим дуруст ворид намудани салоҳият мумкин аст? Кадом роҳу

технологияҳои муосир ва пешрафтаи педагогӣ дар ташаккули салоҳиятҳои ахлоқӣ, башардӯстӣ ва маърифатии талабагони муассисаҳои таҳсилоти миёна самаранок буда метавонад?

Аммо мову шумо медонем, ки вазифаи фанни таълимӣ дар баробари инкишоф ва рушди системаи дониш, малакаву маҳорати фаннӣ, инчунин ташаккул додани малакаву маҳоратҳои умумифаннӣ низ мебошад. Масалан, ҳангоми таълими мавзуи мушаххас аз фанни педагогика, психология, методикаи таълими математика, методикаи таълими забон ва адабиёт мо дар талабагон малакаҳои инкишоф медиҳем, ки ба масъалаҳои одоби муошират, муносибат, инсондӯстӣ ё тарзи рафтор дар ҳолатҳои ҷудогонаи зиндагӣ ва фаъолият равона карда шудаанд. Пас, дар ташаккули салоҳиятҳои талаба, дар муносибати салоҳиятҳои ба таълим ин масъалаҳо ба зинаи аввал мебароянд. Дар ҳар як фан инкишофи гурӯҳи салоҳиятҳо дар назар дошта мешаванд: салоҳиятҳои хусусии фаннӣ, салоҳиятҳои умумифаннӣ (робитаи фанҳои ба ҳам наздик). Дар баъзе сарчашмаҳо силсилаи чунин салоҳиятҳо бо ҷузъиёти дигарашон низ нишон дода мешаванд, масалан, дар баробари ташаккули салоҳиятҳои фаннӣ муҳаққиқон ба ташаккули салоҳиятҳои коммуникативӣ, салоҳиятҳои фарҳангӣ ва ғайра ҷудо мекунанд.

Барои намуна чунин гурӯҳи салоҳиятҳои умумифаннӣ ба шумо пешниҳод карда мешаванд:

Намунаи салоҳиятҳои умумифаннӣ

Салоҳиятҳои маърифатӣ-таҳлилӣ

- Истифодаи дониш, таҷриба, ақидаҳои худ ва дигарон дар вазъияти нави таълимӣ;
- Таҳлили алоқа ва муносибати байни ақидаҳо, таҷрибаҳо ё маводи табиӣ ва сунъӣ;
- Дарки он ки кулл аз ҷузъҳо таркиб ёфтааст;
- Таҳлили шароити мушаххас барои муайян намудани таъсири ҷузъҳо ба ҳамдигар ва сохтани чизи том;

– Таҳлили қоидаҳо, ақидаҳо, вазъиятҳо ва таҷрибаҳо аз нуқтаи назар, ақидаҳои назариявӣ ва фаҳмишҳои гуногун.

Салоҳиятҳои маърифатӣ-эҷодӣ

– Нишон додани кунҷқобӣ ва завқ ба ҳодисаҳои олам, таҷриба, маводи нав ва ҳодисаву воқеаҳои ғайриодиву пурмуаммо;

- Озмудани ақидаҳо, фарзияҳо ва пешниҳодоти нав;
- Таҳқиқи системаҳо ва масъалаҳои мураккаб тавассути муносибатҳои гуногун, аз ҷумла тарҳсозӣ, амсиласозӣ, таҳқиқи таркиб;

– Сохтан ё бозсозии ашё, таркибҳо, амсилаҳо, муносибатҳо ва ақидаҳо тавассути тағйир додан, ҳамгиро кардан ва ё ҷудо кардан ба ҷузъҳо.

Салоҳиятҳои маърифатӣ-таҳқиқӣ

– Таҳлил ва баҳодиҳии ашё, ҳодисаҳо, таҷрибаҳо, ақидаҳо, назарияҳо, вазъиятҳо ва падидаҳои дигар;

- Муайян кардани фарқияти байни омилҳо, ақидаҳо, назарҳо ва афзалиятҳо;
- Истифодаи ченакҳои гуногун барои арзёбии ақидаҳо, ҳодисаҳо, далелҳо, сабабҳо ва амалҳо;

– Истифода, арзёбӣ ва таҳқиқи стратегияҳои зехнии гуногун ба мақсади ҳалли масъалаҳо (проблемаҳо) ва қабули қарор;

– Таҳлили омилҳое, ки ба ақида ва қобилиятҳои фикрии ҳуди шахс ва дигарон таъсир мерасонанд.

Салоҳиятҳои худшиносӣ ва мустақилият

- Дарк, қадр ва ҳифз кардани худро ба танзим мебарорад;
- Шинохтани фарҳанг ва забон, қоидаву таҷрибаҳо, худшиносӣ, арзишҳо ба фаъолият ва рафтор таъсир мерасонад;

– Ташаккули малакаҳо, фаҳмишҳо ва эътимод дар интиҳоби амалҳое, ки ба рушди саломатӣ, рафтори шоиста ва худшиносии мусбат замина мегузорад;

– Таъсири оила, мактаб ва ҷомеаи иҷтимоӣ ташаккули шахсиятро ба мадди эътибор мегирад;

- Нишон додани боварӣ ба худ, худидоракунӣ ва қобилияти муташаккилона амал кардан;
- Ташаккули эътимоднокии шахсӣ ва қобилияти худро ҳифз кардан.

Дарк, кадр ва ҳифз кардани дигарон

- Равшанфикр будан;
- Омӯхтани одамон ва фарҳангҳои гуногун ва зоҳир намудани эҳтиром ба онҳо;
- Шинохтан ва кадр кардани он ки одамон арзишҳо ва фаҳмишҳои гуногун доранд ва на ҳамеша ақидаи дигарон ба ақидаи онҳо рост меояд;
- Дарк ва кадр кардани истиклолият ва устувории ҷомеаи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва муҳити зист;
- Таҳқиқи таъсири падидаҳои ҷаҳонӣ ба фаҳмиши шахс оид ба мустақилият дар ҳаёти иҷтимоӣ;
- Таҳқиқи вобастагии рушди устувор ба ҳамкории самаранок ва ҳаматарафаи омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва экологӣ;
- Таҳқиқи натиҷаҳои ҷашмдошти амалҳои шахс ва ё гурӯҳи одамон ба рушди устувор;
- Нишон додани эътимоднокӣ нисбат ба рафторҳои, ки ба некуахлоқии ҷамъият, муҳити зист ва иқтисодиёт таъсири мусбат мерасонанд.

Ташаккули саводнокӣ

Дар ҷомеаи муосир аксари фаъолиятҳои таълимӣ бидуни технологияҳои иттилоотӣ, компютерӣ вучуд дошта наметавонанд. Дар соҳаи маориф, дар назди муассисаҳои касбӣ омӯзонидани технологияҳои иттилоотӣ нақши калидӣ дорад. Ташаккули дониш вобаста ба самтҳои гуногуни саводнокӣ пешниҳод карда шудааст.

- Шинохтани муҳимияти донишҳои гуногун дар ҳаёти ҳаррӯза;
- Дарк кардани он, ки саводнокӣ аз калимаҳо, тасвирҳо, рақамҳо, овозҳо, ҳаракатҳо ва дигар нишондиҳандаҳо иборат аст ва онҳо шарҳ ва мазмуни гуногун доранд;
- Таҳқиқи муносибати байни саводнокӣ ва дониш, фарҳанг ва арзишҳо;
- Арзёбии ақидаҳо ва ахборе, ки аз сарчашмаҳои гуногун дарёфт шудаанд;
- Дастрасӣ ва истифодаи технологияҳои гуногун бо мақсади таҳқиқи ақидаҳо ва пурра кардани фаҳмиш дар соҳаҳои гуногуни таълим.

Таҳқиқ ва таҳлили падидаҳои олам тавассути соҳаҳои гуногуни савод

- Ҷустуҷӯ ва дарки ақидаҳо ва таҷрибаҳо тавассути истифодаи стратегия, воситаҳо, захираҳо ва технологияҳои гуногун;
- Интиҳоб ва арзёбии сарчашмаҳо ва воситаҳои ахборотӣ, ки барои иҷрои вазифаи мушаххас равона шудаанд;
- Истифодаи воситаҳои гуногуни савод бо мақсади таҳлилу таркиби ақидаҳо ва шарҳҳо;
- Таҳлили маълумоти сифатӣ ва миқдорӣ хаттӣ, шифохӣ ва биноӣ, ки аз сарчашмаҳои гуногуни иттилоотӣ ҷамъ оварда шудаанд;
- Истифодаи ақидаҳо ва технологияҳо бо мақсади эҷоди чизи нав.

Баён кардани фаҳмиш ва интиқоли маънӣ тавассути воситаҳои гуногуни савод

- Бо мақсади баён кардани дарки ақидаҳо ва таҷрибаҳо сохтан, ҳисоб кардан ва муошират кардан тавассути мавод, стратегия ва технологияҳои гуногун;
- Тавассути воситаҳои гуногуни савод бо дигарон муоширати самаранок кардан;
- Муайян кардан ва истифодаи воситаҳои забонӣ, ақидаҳо ва равандҳои, ки барои ташаккули малакаҳои мушаххаси фанҳои алоҳида замина мегузоранд;
- Пешниҳоди ақидаҳо, таҷрибаҳо ва ахбор ба таври фарогир, осонфаҳм ва барои дигарон муфид;
- Интиҳоб ва истифодаи технологияҳои мувофиқ бо мақсади муоширати самаранок ва боадабона.

Ташаккули масъулиятшиносии иҷтимоӣ

Истифодаи қоидаҳои ахлоқӣ дар раванди фаъолият ҷунинанд:

– Таҳлили таъсири чашмдошти амалҳои шахс ва дигарон ба муҳит дар вазъиятҳои мушаххас;

– Ба эътибор гирифтани таъсири амалҳо дар шароитҳои дигар;

– Риояи доимии арзишҳои асосии ахлоқӣ;

– Нишон додани принципнокӣ дар масъалаҳои ахлоқӣ, ба монанди “эҳтироми ҳар як шахс”;

– Таҳқиқи он ки чӣ тавр арзишҳо ва ақидаҳо аз ҷониби одамони алоҳида ва халқиятҳо барои нигоҳ доштани ахлоқ истифода мешаванд;

– Ҷалб намудан дар муҳокимаҳо ва муколамаҳо;

– Нигоҳ дошта тавонистани мувозинат дар сухангӯӣ, гӯш кардан ва ҷавоб додан;

– Таъмини имконият барои саҳмгузории ҳар як шахс;

– Эътимоднокона пешниҳод намудани ақидаҳои гуногун ба таври созанда;

– Истифодаи воситаҳои ҳамдигарфаҳмӣ ба мақсади пайдо намудани фаҳмиши ягона оид ба масъалаҳои матраҳшаванда;

– Зоҳир намудани эҳтиром ҳангоми муҳокимаҳо ва дигар ҷамъомадҳо.

Иҷрои вазифаҳои ҷамъиятӣ

– Нишон додани эҳтиром ва эътимодноӣ ба ҳуқуқҳои инсон, ҳуқуқҳои аҳдномавӣ ва устувории муҳит;

– Саҳм гузоштан ба ташаккули муҳити созгор ва ҳалли низоъҳо дар синф, мактаб, оила ва ҷомеа;

– Талабот ҳангоми муошират ва ёр расонидан, мустақилият, фарҳангу маданият ва қобилияти ҳамаи одамонро ба эътибор гирифтан;

– Ёр расонидан ба дигарон, то онҳо ба мақсадҳои гузошташуда расанд;

– Барои рафъи муносибатҳои ғаразнок ва ноодилона нисбат ба худ ва дигарон масъулият ба дӯш гирифтан.

Дар муносибати ҳамкории раванди таълим мақсадҳои дарс хусусияти умумӣ дошта, одатан фаъолияти омӯзгорро инъикос менамояд. Масалан, инкишофи нутқи мураттаби хонандагон, фаҳмондани моҳияти мафҳум ва амсоли он.

Дар муносибати салоҳиятнокӣ ба таълим мақсадҳо, фаъолиятҳои маърифатии хонандагонро инъикос мекунам ва дар асоси салоҳиятҳо таҳия карда мешаванд.

Барои таҳияи мақсадҳои таълимии дарси мушаххас якчанд нишондиҳандаҳо бояд ба эътибор гирифта шаванд. Аз ҷумла:

Мувофиқи марҳалаи ташаккули салоҳиятҳо (марҳалаҳои ташаккули салоҳиятҳо) таҳия шудаанд.

Мақсади таълим мушаххас аст: Мақсади таълим бояд мушаххас муайян кунад, ки чиро ба даст меорем ва он набояд умумӣ бошад.

Ченшаванда: Оё ба мақсади таълим ноил гаштанро чен кардан мумкин аст? Мо набояд мақсадҳои зиёдро бо феълҳои «донистан», «фаҳмидан» ва «дарк кардан» истифода барем, зеро чен кардани «донистан» қариб номумкин аст.

Иҷрошаванда: Мақсади таълимро хонандагони шумо бо захираҳои (имконияти ҷисмонӣ, зеҳнӣ) дастрас, инчунин дар вақти мувофиқ азхуд карда метавонанд.

Мақсади таълимии дарс ба омӯзгор дар муайян намудани раванди дарс, интихоби методҳо ва воситаҳои арзёбӣ (яъне, хонандагони шумо ба мақсад ноил гаштанд ё не!) ёрӣ мерасонад. Дар навбати худ, мақсади дурусти таҳияшуда ба омӯзгор имконият медиҳад, ки дарсро хуб ташкил карда, самаранокии онро баланд бардорад.

Барои дарки зарурати гузариш ба муносибати салоҳиятнокӣ дар таълим муҳим аст, ки шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии давраҳои гуногуни инкишофи ҷомеаи башарӣ таҳлил карда шавад. Дар давраҳое, ки низоми синфӣ-дарсӣ ва шарҳӣ-аёнӣ ташаккул ёфта, ба куллаҳои баланди худ расида буд, шароити иҷтимоӣ, иқтисодӣ, фарҳангиву маърифатии одамон, арзишҳоро дастовардҳои илму техника дар сатҳи дигар қарор доштанд. Масалан, аксари фаъолиятҳои истехсолот ба таври дастӣ сурат мегирифт, нақлиёт ва алоқа кам рушд карда буд,

сарчашмаҳои ахбор хеле маҳдуд буданд. Зиёда аз он, шахсеро босавод мешумориданд, ки ахбори зиёдеро аз бар карда бошад.

Ҷаҳонишавӣ ва ворид гардидан ба системаи ягонаи таҳсилот ва талаботҳои “Системаи Балонӣ” моро водор менамояд, ки сари ин масъала андеша ронем.

Аз нигоҳи дигар, бо назардошти пешрафти илм ба назария ва принципҳои дидактикии таълим низ тағйироти зиёде ворид шуда истодааст, ки онро ба назар гирифта зарур аст. Дар ин маврид, ақидае мавҷуд аст, ки ташаккули салоҳиятхоро дар алоқамандӣ бо таълими анъанавӣ ба роҳ мондан зарур аст. Айни ҳол, муҳаққиқони таълими салоҳиятнокӣ бар он назаранд, ки роҳи ягонаи ташаккули салоҳиятҳо тавассути гузориши проблема барои хонанда дар доираи мазмуни таълим вобаста ба ҳалли он дар вазъиятҳои гуногуни таълимию ҳаётӣ ба вучуд меояд. Яке аз методҳои маъмули он “таҳлили вазъиятҳои мушаххаси таълимӣ” ном дорад, ки он дар амалия ба принципи дидактикии таълим - алоқамандии назария бо амалия хеле наздикӣ дорад.

Як масъалаи муҳимме, ки зарурати ворид намудани тағйиротро тақозо менамояд, ин ба сохтори масъала ва таҳлилҳои амиқи илмию методӣ ҳамҷониба назар кардан аст. Зеро бо ворид шудани муносибатҳои нав дар натиҷаҳои таълим ҳамгироии истифодаи донишҳои хонанда дар ҳаёт мусоидат мекунад ва ба баланд бурдани сифати таълим оварда мерасонад.

Низоми муносибати босалоҳият ба таълим аз соли 2016 дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (низомии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон) ба роҳ монда шудааст. Ҳамзамон, ин санадҳои муҳими соҳаи маориф самтҳои навсозӣ ва таҷдиди низомии таҳсилотро мушаххасан муайян намуда, ба раванди гузариш аз низомии анъанавӣ ба низомии таълими босалоҳият вусъати тоза мебахшад. Истифодаи мақсадноки низомии муносибати босалоҳият ба таълим имкон медиҳад, ки масъалаи баланд бардоштани сатҳи маърифатнокии талабагон тавассути фаъол гардидани ҳуди омӯзгор, яъне ӯ дар раванди фаъолияти таълим хонандаро водор менамояд, ки иттилооти заруриро бо роҳи ҷустуҷӯи мустақилона ба даст орад.

Дар илми педагогика ва психология доир ба салоҳиятҳои омӯзгор маълумотҳои мушаххас дода шудааст. Бояд омӯзгорон ва дигар кормандони соҳаи маориф дорои ҷи гуна арзиш, дониш, малака ва маҳоратҳои касбӣ бошанд.

Салоҳияти омӯзгорӣ ин маҷмуи дониш, малака, маҳорат, арзиш ва муносибатҳои ба ҳам пайванде мебошад, ки ҳалли мушкилоти мушаххаси фаъолияти касбиро таъмин месозад.

Адабиёт

1. Бермус А.Г. Проблемы и перспективы реализации компетентного подхода в образовании // Интернет-журнал "Эйдос". - 2005. С. 159.
2. Бурмакина В.Ф. Информационно-коммуникационно-технологическая компетентность. / В.Ф. Бурмакина. - Москва. 2007.
3. Введенский, В.Н. Развитие педагогической профессии как социального института / В.Н. Введенский // Автореферат диссертации ... доктора педагогических наук. – Санкт-Петербург, 2005. – 41с.
4. Гаврилюк И.Д. Использование ИКТ на уроках технологии. [Электронный ресурс] /И.Д. Гаврилюк – Режим доступа: <https://pedsovet.org/publikatsii/tehnologiya-i-trud/ispolzovanie-ikt-na-urokan-texnologii-2>. (19 март. 2021).
5. Деменцова В.И. Роль информационно-коммуникативных технологий в познавательной деятельности учащихся /В.И. Деменцова// Инновационные педагогические технологии: материалы II Межд. науч. конф. (г. Казань, май 2015 г.) – Казан: Бук, 2015. – С. 159-161.
6. Лутфуллозода М., Бобизода Ғ. Андешаҳо перомуни салоҳиятҳо ва ташаккули онҳо. / М. Лутфуллозода, Ғ. Бобизода, Душанбе, 2017.-86с.
7. Нормухамитова Д.В. Формирование икт-компетентности обучающихся в начальной школе в условиях ФГОС / Д.В. Нормухамитова// Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки. Электронный сборник статей по материалам IX студенческой международной научно-практической конференции.-2017.- С.116-118.
8. Попрыгина, Т.Д. Инновационные подходы к преподаванию химии в медицинских вузах / Т.Д. Попрыгина, Н.И. Пономарева // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Проблемы высшего образования. – 2019. – № 1. – С. 83-85.

9. Сергеев, А.Г. Компотентность и компетенции в современном образовании. Монография. / А.Г. Сергеев. – Владимир.- 2010. – 107с.
10. Сергеева М.Г. Формирование информационной грамотности младших подростков средствами ИКТ / М.Г. Сергеева // Проблемы современного педагогического образования
11. Стратегияи миллии рушди маориф барои давраи то соли 2030 (Қарори Хукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 29 сентябри соли 2020), №526.
12. Туронов С. Муносибати босалоҳият ба таҳсилоти касбӣ. /С.Туронов. - Душанбе, 2012.
13. Фозилов С.М. Муқаддимаи фаъолияти омӯзгорӣ. / С.М. Фозилов. – Душанбе, 2023. –С.122.
14. Чошанов М.А. Дидактика и инженерия. / М.А. Чошанов, - Москва, 2020. -С.62.

Маълумот дар бораи муаллифон: Фозилов С.М. – н.и.п., дотсент, мудири кафедраи педагогика ва психологияи синфҳои ибтидоии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. **E-mail:** suhrobf@inbox.ru; Тел. (992) -985-75-65-55

Фозилов Ҷ.М. – муаллими калони кафедраи информатикаи Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улугзода. Тел. (992) -985-08-22-12

Турсунбаева З.С. – ассистенти кафедраи озмоишгоҳи клиникии Донишгоҳи давлатии тибии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино. Тел. (992) -900-88-94-95

Сведения об авторах: Фозилов С.М. - н.и.п., доцент, заведующий кафедрой педагогики и психологии младших классов Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. **E-mail:** suhrobf@inbox.ru; Тел. (992) -985-75-65-55

Фозилов Ж.М. - старший преподаватель кафедры информатики Международного университета иностранных языков Таджикистана имени Сотима Улугзода. Тел. (992) -985-08-22-12.

Турсунбаева З.С. – ассистент кафедры клинической лаборатории Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибни Сино. Тел. (992) -900-88-94-95

Information about the authors: Fozilov S.M. - PhD, dotsent, Associate Professor, Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Primary Schools of the Tajik State Pedagogical University named after Sadriddin Aini. **E-mail:** suhrobf@inbox.ru; Тел. (992) -985-75-65-55

Fozilov J.M. - Senior Lecturer, Department of Computer Science, International University of Foreign Languages of Tajikistan named after Sotim Ulughzoda. Тел. (992) -985-08-22-12

Tursunbaeva Z.S. - Assistant of the Department of Clinical Laboratory of the Tajik State Medical University named after Abuali Ibni Sino. Тел. (992) -900-88-94-95

РАЗРАБОТКА ТЕСТОВЫХ ЗАДАНИЙ ОТКРЫТОГО ТИПА ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Хусравбекова Б.Д.

Таджикский международный университет иностранных языков
имени Сотима Улугзода

Аннотация: В статье рассматривается актуальность разработки тестовых заданий открытого типа по немецкому языку в современном образовательном процессе. С учетом глобализации и культурного обмена, изучение иностранных языков становится важным аспектом личностного и профессионального роста. Открытые задания способствуют развитию критического мышления, креативности и навыков самовыражения, позволяя учащимся анализировать информацию и формировать собственные мнения. Кроме того, такие задания помогают глубже понять язык и его культурные аспекты, подготавливая студентов к реальным коммуникационным ситуациям. В статье представлены примеры различных типов заданий, включая задания на синтаксический разбор, выявление орфографических ошибок и формулирование простых предложений. Подчеркивается, что такие задания развивают внимательность, углубляют знания о языке и формируют ответственность за качество работы. В заключение, автор акцентирует внимание на важности применения разнообразных тем и четких критериев оценки для повышения эффективности обучения.

Ключевые слова: Тестовые задания, открытый тип, образование, критическое мышление, креативность, языковая грамотность, коммуникативность, навыки, оценка знаний.

ТАҲИЯИ САВОЛҲОИ ТЕСТИИ НАВЪИ КУШОДА АЗ ЗАБОНИ ОЛМОНӢ

Аннотатсия: Дар мақола масъалаи муҳими таҳияи тестҳои озмоишии намуди кушод барои забони олмонӣ дар равандҳои муносири таълим баррасӣ мегардад. Бо дар назардошти ҷаҳонишавӣ ва мубодилаи фарҳангӣ, омӯзиши забонҳои хориҷӣ ҷузъи муҳими рушди шахсӣ ва касбӣ ба шумор меравад. Тестҳои кушода ба рушди тафаккури интиқодӣ, эҷодкорӣ ва малакаи худомӯзӣ мусоидат намуда, ба донишҷӯён имконият медиҳанд, ки иттилоотро таҳил кунанд ва назари шахсии худро ташаккул диҳанд.

Ин гуна вазифаҳо ба фаҳмиши амиқи забон, тавоноии татбиқи донишҳо дар амал ва истифодаи забон дар ҳолатҳои воқеии куммуникатсионӣ кӯмак мерасонанд. Дар мақола намудҳои гуногуни вазифаҳои озмоишии кушода, аз ҷумла таҳлили синтаксисӣ, муайян кардани хатогиҳои имло ва сохтани ҷумлаҳои оддӣ баррасӣ шудаанд. Таъкид мегардад, ки ҷунин вазифаҳо диққатро инкишоф дода, дониши забониро амиқтар месозанд ва ҳисси масъулиятро барои сифати иҷрои кор ташаккул медиҳанд.

Дар анҷом, муаллиф диққатро ба аҳамияти истифодаи шаклҳои гуногуни мавзӯҳо ва татбиқи меъёрҳои дақиқи баҳогузори барои баланд бардоштани самаранокии омӯзиш ҷалб менамояд.

Калидвожаҳо: вазифаҳои озмоишӣ, намуди кушода, маълумот, таффакури интиқодӣ, эҷодкорӣ, саводнокии забонӣ, каммуникативӣ, малакаҳо, баҳогузориҳои дониш.

DEVELOPMENT OF OPEN TEST ITEMS IN GERMAN

Abstract: The article deals with the relevance of the development of open-type test items in German in the modern educational process. Taking into account globalization and cultural exchange, learning foreign languages becomes an important aspect of personal and professional growth. Open-type test items contribute to the development of critical thinking, creativity and self-expression skills, allowing students to analyze information and form their own opinions. In addition, such assignments help to deepen students' understanding of language and its cultural aspects, preparing them for real communication situations. The article presents examples of different types of open-type test items, including parsing tasks, identifying spelling errors and formulating simple sentences. It is emphasized that such assignments develop attentiveness, deepen knowledge of language and develop responsibility

for the quality of work. Finally, the authors emphasize the importance of using a variety of topics and clear assessment criteria to enhance learning.

Keywords: *Test tasks, open type, education, critical thinking, creativity, language literacy, communication, skills, knowledge assessment.*

Введение. В современном мире изучение иностранных языков, включая немецкий, становится всё более важным и востребованным явлением [1, с. 5]. В условиях стремительно развивающейся глобализации, международной интеграции, расширяющихся экономических и культурных связей владение несколькими языками открывает человеку доступ к новым формам общения, знаниям и профессиональным перспективам. Понимание иностранного языка сегодня является не просто преимуществом, а необходимым инструментом успешной коммуникации и самореализации в многонациональном обществе. Именно поэтому разработка тестовых заданий открытого типа по немецкому языку приобретает особую актуальность [4, с. 7]. Подобные задания выполняют не только контрольную функцию, но и способствуют формированию различных ключевых компетенций учащихся, таких как критическое мышление, креативность, самостоятельность и умение ясно выражать собственные мысли.

Открытые задания требуют от учащихся не механического воспроизведения информации, а анализа, сравнения, синтеза и интерпретации языкового материала. Они предполагают необходимость выработки собственной позиции и её аргументации. Благодаря этому учащиеся учатся глубже осмысливать изучаемые темы, развивают способность видеть языковые явления в контексте, что является важным навыком в современном обществе, насыщенном информацией [6, с. 256].

Задания данного типа предоставляют учащимся возможность раскрыть индивидуальность и творческий потенциал. Например, предлагая выбрать интересную тему для написания эссе, подготовить небольшой рассказ или описать ситуацию из личного опыта, учитель создаёт условия для свободы самовыражения. Это не только повышает мотивацию к изучению языка, но и делает сам процесс обучения более эмоционально насыщенным и познавательно значимым [3, с. 118].

Открытые задания требуют не только знания грамматических правил и словарного запаса, но и умения применять эти знания в реальных коммуникативных ситуациях. При выполнении таких заданий учащиеся чаще обращаются к контексту, что способствует более глубокому пониманию языковых структур, особенностей немецкой культуры и способов выражения мыслей, характерных для носителей языка [2, с.110-124]. Это помогает формировать полноценные коммуникативные компетенции – как письменные, так и устные.

Кроме того, открытые тестовые задания моделируют реальные жизненные ситуации, в которых человек должен использовать язык для решения конкретных задач: выразить своё мнение, объяснить позицию, дать совет, описать события или представить проект. Подобный подход значительно повышает практическую значимость изучения языка, поскольку учащиеся осознают, что приобретают навыки, необходимые для общения вне учебной аудитории.

Разработка таких заданий также позволяет учитывать индивидуальные особенности каждого ученика – уровень подготовки, интересы, тип мышления. Это создаёт условия для более адресного, персонализированного обучения, что положительно влияет на усвоение материала и способствует формированию устойчивой учебной мотивации. Помимо этого, открытые задания предоставляют преподавателю возможность оценивать не только языковые знания учащихся, но и такие важные умения, как логичность аргументации, умение структурировать текст, последовательность изложения и общую креативность. Таким образом, оценивание становится более комплексным и объективным.

В данной статье мы рассмотрим основные аспекты разработки заданий открытого типа, их преимущества, значимость для образовательного процесса, а также приведём примеры возможных вариантов таких упражнений.

Тестовые задания открытого типа принципиально отличаются от закрытых тем, что требуют не выбора одного правильного ответа, а активного использования языка — продуцирования собственного текста или высказывания. Это способствует формированию навыков письменной

речи и помогает учащимся учиться ясно, грамотно и последовательно формулировать свои мысли на немецком языке. Выполняя подобные задания, учащиеся получают возможность проявлять инициативу и выражать индивидуальное мнение, выбирая тематику или подход, который им наиболее близок и интересен.

Кроме того, открытые задания позволяют учителю глубже понять, насколько осмысленно ученики усвоили материал и могут ли они применять его в разнообразных ситуациях. Такой подход делает процесс обучения более гибким и ориентированным на развитие реальных коммуникативных навыков.

Материалы и методы.

Принципы разработки тестовых заданий открытого типа:

Чёткая и понятная формулировка задания является ключевым условием успешного его выполнения. Учителю необходимо избегать сложных, многоступенчатых инструкций, а также неоднозначных выражений, которые могут привести к неправильному толкованию требований. Формулировка должна быть однозначной, логичной и соответствовать уровню подготовки учащихся. При необходимости можно привести пример выполнения или краткую модель ответа, чтобы учащиеся лучше ориентировались в структуре задания. Чем яснее и точнее изложена задача, тем увереннее и продуктивнее учащиеся будут работать над её выполнением.

При разработке открытых заданий важно учитывать как общий уровень владения немецким языком, так и индивидуальные особенности учеников. Слишком лёгкие задания не будут стимулировать развитие, а чрезмерно сложные — могут вызвать чувство неуверенности или потерю мотивации. Оптимальный вариант — задания, которые находятся в зоне ближайшего развития ученика: они требуют определённых усилий, но не выходят за рамки его возможностей. Кроме того, полезно предусмотреть дифференциацию: предложить несколько вариантов задач разной сложности или дать возможность выбора темы, чтобы каждый учащийся мог работать в комфортном для себя темпе и направлении.

Тематика открытых заданий должна быть широкой, многоплановой и актуальной для учащихся. Важно включать темы, связанные как с повседневной жизнью (семья, школа, досуг), так и с современными общественными явлениями (экология, технологии, социальные проблемы), культурой немецкоязычных стран, историческими событиями или литературными произведениями. Такое разнообразие помогает формировать не только языковые навыки, но и культурную компетенцию, расширяет кругозор, способствует развитию интереса к изучению немецкого языка. Регулярная смена тематических блоков делает процесс обучения динамичным и мотивирующим.

Чётко обозначенные критерии позволяют сделать процесс оценивания прозрачным и объективным. Учащиеся должны заранее знать, какие аспекты их работы будут оцениваться: правильность грамматических конструкций, богатство и точность используемой лексики, логическая и композиционная структура текста, способность аргументировать свою точку зрения, степень самостоятельности и оригинальности решения. Хорошей практикой является разработка рубрики (оценочного листа), в которой подробно описаны уровни выполнения каждого критерия.

Результаты.

Пример 1: Сколько простых предложений максимально можно составить из приведённого ниже сложного предложения? Ответ напишите в виде числа.

Als ich nach Hause kam, sah ich meine Schwester beim Kochen und meinen Bruder beim Gitarrenspiel, und wir beschlossen, den Abend gemeinsam zu verbringen und unsere Pläne für das Wochenende zu besprechen.

Antwort: _____

Экзаменуемый должен из данного сложного предложения составить максимальное количество простых предложений и в ответе указать это число.

Ответ к этому заданию таков:

- 1. Ich kam nach Hause.**
- 2. Ich sah meine Schwester das Abendessen kochen.**

3. **Mein Bruder spielt Gitarre.**
4. **Wir haben beschlossen, den Abend gemeinsam zu verbringen.**
5. **Wir haben unsere Pläne für das Wochenende besprochen.**

После того, как экзаменуемый решает задание, в место для ответа он напишет число 5.

Als ich nach Hause kam, sah ich meine Schwester beim Kochen und meinen Bruder beim Gitarrenspiel, und wir beschlossen, den Abend gemeinsam zu verbringen und unsere Pläne für das Wochenende zu besprechen.

Antwort: 5

Пример 2: Сколько знаков препинания пропущено в данном предложении? Ответ напишите в виде числа.

Ich lese gerne Bücher Abenteuer Science-Fiction und ab und zu auch Krimis

Antwort: _____

Экзаменуемый должен поставить все имеющиеся знаки препинания в данном предложении и в ответе указать их число.

Ответ к этому заданию таков:

Ich lese gerne Bücher: Abenteuer, Science-Fiction und ab und zu auch Krimis!

После того, как экзаменуемый решит задание, в место для ответа он напишет число 3.

Antwort: _____

Следующий вид задания – синтаксический разбор предложения, где необходимо выявить количество существительных, глаголов и т.д.

Пример 3: Сколько существительных в данном предложении? Ответ напишите в виде числа.

Auf dem Tisch liegen Bücher, Hefte, Stifte und Bleistifte und in der Nähe stehen Tassen mit Tee und Teller mit Keksen.

Antwort: _____

Экзаменуемый должен найти все существительные в данном предложении и в ответе указать их число.

Ответ к этому заданию таков:

Auf dem Tisch liegen Bücher, Hefte, Stifte und Bleistifte und in der Nähe stehen Tassen mit Tee und Teller mit Keksen.

Antwort: 10

Следующий вид задания – выявление орфографических ошибок, где необходимо определить их количество в предложении.

Пример 4: Сколько орфографических ошибок в данном предложении? Ответ напишите в виде числа.

Als ich gestern mit mainer Arbeit fertig war, namm ich mir ein Buch und ging in den Park, um zu lernen.

Antwort: _____

Экзаменуемый должен найти все орфографические ошибки в данном предложении и в ответе указать их число.

Ответ к этому заданию таков:

Als ich gestern mit meiner Arbeit fertig war, nahm ich mir ein Buch und ging in den Park, um zu lernen.

Antwort: 2

Обсуждение. Актуальность разработки тестовых заданий открытого типа по немецкому языку в современном образовательном процессе невозможно переоценить. В условиях глобализации, активного международного сотрудничества и постоянного обмена информацией владение иностранным языком становится ключевым фактором успешной коммуникации и профессионального развития. Разработка таких заданий представляет собой не просто инструмент проверки знаний, но и эффективное средство формирования целого комплекса компетенций, необходимых современному учащемуся. Тестовые задания открытого типа способствуют развитию критического мышления, креативности, практических навыков и умению применять язык в реальных жизненных ситуациях.

В современном образовательном процессе они приобретают особую значимость, поскольку помогают учащимся не только изучать язык формально, но и интегрировать его в различные сферы жизни, будь то общение, учеба или профессиональная деятельность. Применение разнообразных тем, адаптированных под интересы и уровень подготовки учеников, в сочетании с ясными и прозрачными критериями оценки, делает процесс обучения более увлекательным, осмысленным и продуктивным.

Таким образом, тестовые задания открытого типа играют важную роль в образовательном процессе по нескольким ключевым направлениям:

Развитие навыков внимательности. Задания на выявление орфографических, пунктуационных и стилистических ошибок способствуют формированию высокой степени внимательности к деталям. Умение замечать малейшие неточности в тексте является критически важным навыком, который востребован не только в учебной деятельности, но и в профессиональной практике, где точность, аккуратность и внимательность играют ключевую роль. Регулярное выполнение подобных упражнений помогает учащимся развивать привычку тщательно проверять тексты, оценивать каждое слово и каждую конструкцию, а также вырабатывает привычку к осознанному и последовательному подходу к языковой работе. Кроме того, внимание к деталям укрепляет концентрацию и улучшает способность к самоорганизации, что положительно сказывается на всей учебной деятельности.

Углубление знаний о языке. Анализ предложений с ошибками позволяет учащимся не просто выявлять нарушения правил, но и осознанно понимать их причины и закономерности. Это способствует более глубокому усвоению грамматических конструкций, орфографических норм и правил пунктуации, а также помогает видеть взаимосвязь между различными аспектами языка. При сравнении правильных и неправильных форм учащиеся развивают способность замечать закономерности, находить логические связи и систематизировать знания. Такой подход укрепляет фундаментальные языковые навыки, повышает уверенность в использовании языка в письменной и устной речи и создает условия для активного применения знаний в разнообразных коммуникативных ситуациях.

Подготовка к экзаменам и тестам. Задания, направленные на выявление и исправление ошибок, часто встречаются в форматах экзаменов, контрольных и тестовых работ. Их систематическое использование в процессе обучения помогает учащимся адаптироваться к различным форматам проверок знаний, развивает уверенность в своих силах и снижает уровень тревожности перед официальными оценками. Кроме того, практика работы с ошибками формирует у учащихся умение самостоятельно контролировать качество своих текстов, корректировать собственные ошибки и находить оптимальные способы решения задач. Это способствует формированию навыков самоконтроля, дисциплинированности и стратегического мышления при подготовке к экзаменам.

Развитие критического мышления. Работа с текстами, содержащими ошибки, требует от учащихся не просто исправления ошибок, но и анализа причин их возникновения. Необходимость объяснять, почему та или иная форма является неверной, и аргументировать свои исправления развивает критическое мышление. Учащиеся учатся логически рассуждать, делать выводы, сравнивать различные варианты, оценивать корректность использования языковых конструкций и принимать самостоятельные решения. Эти навыки являются универсальными и применимыми не только при изучении языка, но и в повседневной жизни, где требуется анализ информации, принятие решений и умение обосновывать собственную точку зрения.

Формирование ответственности за качество работы. Задания, ориентированные на выявление и исправление ошибок, приучают учащихся к ответственности за точность и качество собственного письма. Осознание того, что каждая грамматическая форма, каждая запятая и каждое слово имеют значение, формирует культуру письменной речи, дисциплинированность и аккуратность. Такой подход способствует развитию профессиональной этики, ответственности за коммуникацию и уважения к языку как инструменту эффективного взаимодействия.

Учащиеся учатся осознанно подходить к любому тексту, проверять его несколько раз и оценивать его качество с позиции грамотности и логичности изложения.

Заключение. Таким образом, тестовые задания открытого типа, особенно те, которые включают анализ ошибок, занимают центральное место в формировании грамотности и языковых навыков учащихся. Они не только развивают внимание, критическое мышление и аналитические способности, но и способствуют осознанному овладению языком, формируя у учащихся привычку качественно выполнять работу и применять знания на практике. Использование таких заданий делает образовательный процесс более комплексным, осмысленным и эффективным, обеспечивая учащимся прочную основу для дальнейшего языкового и личностного развития.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аванесов В.С. Форма тестовых заданий / В.С. Аванесов // Центр тестирования. – Москва, 2005. – 156 с.
2. Азимов Ҷ.А. Тартиби таҳияи саволу масъалаҳои тест / Ҷ.А. Азимов // Маҷаллаи «Довталаб». Нашрияти Маркази миллии тести назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 2019. – №1. – С. 110-124.
3. Актиярова Р.М. Формирование иноязычной компетенции партнеров делового межкультурного взаимодействия // Научное сообщество студентов: междисциплинарные исследования: сб. Ст. По мат. СХСIX междунар. Студ. Науч.-практ. Конф. № 20(198). URL: [https://sibac.info/archive/meghdis/20\(198\).pdf](https://sibac.info/archive/meghdis/20(198).pdf)
4. Байденко В. И., Оскарссон Б. Базовые навыки (ключевые компетенции) как интегрирующий фактор образовательного процесса // Профессиональное образование и формирование личности специалиста. М., 2002. С. 3 — 9.
5. Брюховская, Л. Г. Язык как способ обнаружения и разрешения антиномии судьбы и свободы в бытии человека Текст.: автореф. дис. .канд. филос. наук // Брюховская Людмила Григорьевна. Магнитогорск, 2002.
6. Киртон М. Дж. Адапторы и новаторы: стили креативности и проблемные задачи. Лондон ; Роутледж, 2015. 256 с
7. Нуриахметов Г.М., Е.А. Бобкова, В.Ф. Аитов. Тестовые задания по методике обучения иностранным языкам (Современные технологии обучения английскому языку). Учебнометодическое пособие /Авт.-сост. – Уфа, 2020. – 226 с.
8. Сакаева Л.Р., Баранова А.Р. Методика обучения иностранным языкам (учебное пособие для студентов Института математики и механики им. Н.И. Лобачевского по направлению «педагогическое образование (с двумя профилями подготовки)» – Казань, КФУ, 2016. –189 с.
9. Султонова С.А., Сайфуллоев Х.Ғ. Методика формирования социокультурной компетенции студентов технических вузов в процессе обучения иностранному языку
10. Том Чатфилд. Критическое мышление: Анализируй, сомневайся, формируй свое мнение // Том Чатфилд ; Пер. с англ. — М. : Альпина Паблишер, 2019. — 328 с., ил. ISBN 978-5-9614-2081-4
11. Hans-Georg Albers, Sibylle Bolton. Testen und Prüfen in der Grundstufe (Einstufungstests und Sprachstandsprüfungen) / Hans-Georg Albers, Sibylle Bolton [und andere]. — Kassel München Tübingen : Langenscheidt, 1995. — 200 Seiten.

Маълумот дар бораи муаллиф: Хусравбекова Баҳри Давлатбековна -Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода, ассистенти кафедраи забонҳои романӣ-германӣ, унвонҷӯй. Нишони: 734019, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. E-mail: ominasb@mail ru.Тел.:(+992)931560106

Сведения об авторе: Хусравбекова Баҳри Давлатбековна – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотим Улуғзода, ассистент кафедры романо-германских языков, соискатель. Адрес: 734019, г.Душанбе,улица Мухаммадиева, 17/6. E-mail: omina sb @ mail ru.Тел.:(+992)931560106

Information about the author: Khusravbekova Bahri Davlatbekovna - Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulughzoda, assistant of the Department of Romano-Germanic Languages, applicant. Address: 734019, Dushanbe, 17/6 Muhammadiev str. E-mail: ominasb@mail.ru, Tel.: (+992)931560106

РАВАНДҲОИ ПСИХОЛОГИВУ ЭМОТСИОНАЛИИ ХОНАНДАГОН ДАР ДАРСҲОИ ТАРБИЯИ ЧИСМОНӢ

Ҳалимшоҳи С.

Литсейи касбӣ-техникии ноҳияи Абдурахмони Ҷомӣ

Дар мақола равандҳои психологиву эмотсионалии хонандагон дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ инъикос гардидааст.

Муаллиф қайд мекунад, ки дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ, бешубҳа, барои чараёни муътадили равандҳои равонӣ ва эмотсионалии хонандагон аҳамияти муассир дорад. Дар ин раванд фаъолияти мотории хонандагон ва дасту бозуи онҳо ҷиҳати иҷрои амалҳои варзишӣ мавқеи асосиро ишғол мекунанд. Тарбияи ҷисмонӣ фанне дар мактаби миёна ба ҳисоб меравад, ки фаъолияти амалҳои хонандагонро ба танзим дароварда, ҳолатҳои руҳиву эмотсионалии онҳоро ташаккул медиҳад.

Барои ғолиб гардидан дар мусобикаҳои варзишӣ сифатҳои далериву ҷасорат дар зинаи аввал истанд ҳам, монаҳои дохилӣ, ки хонандагон аз тамомшобинон дарку эҳсос мекунанд, мавқеи асосӣ доранд. Агар, шахс аз худ боварӣ надошта бошад ва ҳиссиёти ботинии худро ба танзим дароварда натавонад, яқин аст, ки дар мусобикаҳои варзишӣ ноком мегардад. Монеаҳои дохилӣ, ки хонандагон бояд онҳоро ба танзим дарорад, аз системаи майнаи сар, ҳолати функционалӣ ва равонии онҳо вобаста мебошад. Монеаҳои дохилӣ, одатан, бо бархӯрд бо монеаҳои беруна алоқаманд мебошад.

Хонандагон ҳангоми иҷрои машқҳои душвор, ки аз онҳо мардонагӣ ва ҷасоратро талаб мекунанд, сифатҳои кавииродагӣ ва далериро тақвият мебахшанд. Омӯзгоронро меболад чунин ҳислатҳои хонандагонро ба воситаи машқҳои варзишӣ дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ вусъат бахшида, азму талоши онҳоро дастгирӣ намоянд. Ва дар дарсҳои минбаъда машқҳои варзишии дигарро, ки суръатбахши сифатҳои ҷавонмардӣ ва ҷуръати хонандагонро тарбия мекунанд, роҳандозӣ намояд.

Калидвожаҳо: хонандагон, мактаб, дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ, ташаккул, далерӣ, ҷасорат, ирода, фаъолият, инкишоф, шучоат, маромнокӣ.

ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассматриваются психоэмоциональные процессы учащихся на уроках физической культуры.

Автор отмечает, что уроки физической культуры, несомненно, оказывают существенное влияние психических и эмоциональных процессов учащихся. В этом процессе активность учащихся, а также их руки и кисти при выполнении спортивных действий занимают ключевое место. Физическая культура – это предмет в школе, который регулирует действия учащихся и формирует их психоэмоциональное состояние.

Хотя качества смелости и мужества стоят на первом месте для победы в спортивных соревнованиях, внутренние барьеры, которые учащиеся воспринимают и ощущают от своих сверстников, имеют первостепенное значение. Если человеку не хватает уверенности в себе и он не может контролировать свои внутренние чувства, он обязательно потерпит неудачу в спортивных соревнованиях.

Внутренние барьеры, которые учащиеся должны преодолеть, зависят от их мозговой системы, их функционального и психологического состояния. Внутренние препятствия обычно связаны с преодолением внешних препятствий.

Качества силы воли и мужества развиваются у учащихся при выполнении сложных упражнений, требующих смелости и мужества. Учителям следует развивать эти качества у учащихся посредством спортивных упражнений на уроках физкультуры, поддерживая их целеустремленность. А на последующих уроках проводить другие спортивные упражнения, ускоряющие развитие качеств мужества и смелости у учащихся.

Ключевые слова: учащиеся, школа, уроки физкультуры, формирование, смелость, мужество, воля, активность, развитие, храбрость, настойчивость.

STUDENTS' PSYCHOEMOTIONAL PROCESSES IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES

This article examines students' psychoemotional processes in physical education classes.

The author notes that physical education classes undoubtedly have a significant impact on students' mental and emotional processes. Students' activity, as well as their hands and arms during athletic activities, play a key role in this process. Physical education is a school subject that regulates students' actions and shapes their psychoemotional state.

While the qualities of courage and bravery are essential for winning athletic competitions, the internal barriers that students perceive and sense from their peers are also paramount. If a person lacks self-confidence and cannot control their inner feelings, they will inevitably fail in athletic competitions. The internal barriers that students must overcome depend on their brain system and their functional and psychological state. Internal obstacles are usually associated with overcoming external obstacles.

The qualities of willpower and courage are developed in students through challenging exercises that require courage and fortitude. Teachers should develop these qualities in students through physical exercise during physical education classes, supporting their determination. In subsequent classes, they should conduct other physical exercises that accelerate the development of courage and bravery in students.

Keywords: *students, school, physical education classes, development, courage, fortitude, willpower, activity, development, bravery, perseverance.*

Тарбияи ҷисмонӣ, бешубҳа, барои ҷараёни муътадили равандҳои равоӣ ва эмотсионалии хонандагон аҳамияти муассир дорад. Дар ин раванд ғайрияти мотории хонандагон ва дасту бозуи онҳо ҷиҳати иҷрои амалҳои варзишӣ мавқеи асосиро ишғол мекунад. Тарбияи ҷисмонӣ фанне дар мактаби миёна ба ҳисоб меравад, ки ғайрияти амалҳои хонандагонро ба танзим дароварда, ҳолатҳои руҳиву эмотсионалии онҳоро ташаккул медиҳад.

Илова ба ин, дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ хонандагонро меомӯзонад, ки онҳо вақти худро ба нақша гиранд, речаи ғайриятро ба танзим дароранд, аз монеаҳои зиндагӣ ва ғайрияти ҳаррӯза ба осонӣ баромада тавонанд.

Ба андешаи мо, монеаҳо дар раванди дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ ҳаргуна мешаванд. Ба мисли,

- монеаҳои ашӣ – аз предмету падидаҳои гуногун сохта шудаанд, ки хонандагонро водор месозанд, то аз онҳо бо истифода аз таҳайюли худ роҳи муваффақиятро пайдо кунанд;
- монеаҳои таҳайюлӣ – ба мисли лабиринт, сатҳ ба сатҳ гузаштан аз монаҳо, бозиҳои компютерӣ ва дигар.

Бояд қайд кард, ки ғайр аз монаҳои номбурда монаҳои дохилии ҳуди хонандагон дар раванди дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ низ ҷой доранд. Таъсирҳои равонии тамошобинон ва ҳамсинфон, ки дар раванди мусобикаҳои варзишӣ дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ эҳсос карда мешаванд, хоҳу ноҳақ ба ҷанбаҳои эмотсионалии хонандагон изи худро мегузоранд. Хонандагон барои дар назди дӯстону рафиқон сарҳам нагардидан кӯшиш мекунад, ки пешсафиро аз даст надиҳанд. Ва бо тамоми иқтидори варзишии худ, ҷаҳд мекунад, ки ҷойҳои намоёнро ишғол кунанд.

Тавре психологи америкӣ Б.Д. Кретти қайд мекунад: «Баромади варзишгар дар саҳнаҳои варзишӣ қариб ҳеҷ гоҳ бе ақсуламали тамошобинон ва муҳлисон сурат намегирад. Ҳатто, ҳузури ҳешовандон, рафиқон ва мураббӣи ғангоми тамрини амалҳои варзишӣ ба варзишгар таъсир мерасонанд. Агар, як давандаи танҳоро низ мушоҳида кунем ба ӯ низ таъсирҳои ноаёнӣ тамошобинон, муҳлисон, дӯстон, аъзои оила ва ҳамсафон эҳсос карда мешавад. Ҳузури тамошобиноне, ки варзишгари рақибро дастгирӣ мекунад метавонад, ба баромади варзишгар таъсири ҷиддӣ расонад. Дар чунин мусобикаҳо варзишгаре ғолиб мебарояд, ки таҷрибаи кофӣ

варзишӣ дошта, ҳаяҷонро ба зудӣ аз дил барорад. Ва ҳолати муқаррарии худ ва оромиро нигоҳ дошта, таъсирҳои тамошобиноро сарфи назар кунад» [8,с.160].

Ба андешаи мо монаҳои сунъие, ки омӯзгор дар раванди мусобиқаҳо дар дарсҳои тарбияи ҷисонӣ мавриди истифода қарор медиҳад, ҳислат ва табиати хонандагонро бо тамоми ҷузъиёташ ошкор месозанд.

Барои ғолиб гардидан дар мусобиқаҳои варзишӣ сифатҳои далериву ҷасорат дар зинаи аввал истанд ҳам, монаҳои дохилӣ, ки хонандагон аз тамошобинон дарку эҳсос мекунанд, мавқеи асосӣ доранд. Агар, шахс аз худ боварӣ надошта бошад ва ҳиссиёти ботинии худро ба танзим дароварда натавонад, яқин аст, ки дар мусобиқаҳои варзишӣ ноком мегардад.

Монеаҳои дохилие, ки хонандагон бояд онҳоро ба танзим дарорад, аз системаи майнаи сар, ҳолати функционалӣ ва равонии онҳо вобаста мебошад. Монеаҳои дохилӣ, одатан, бо бархӯрд бо монеаҳои беруна алоқаманд мебошад. Масалан, хонандае, ки масофаи 500 метрро бояд давад, барои ғолиб гардидан мачбур мешавад, ки бо суръати баланде, ки рақибаш муқаррар кардааст, давад. Суръати тези рақиб, дар ин ҳолат, монеаи беруна мебошанд. Зарурати нигоҳ доштани ин суръат, ки ба монеаи беруна дохил мешавад, боиси тағйироти якҷанд ҳолатҳои бадани хонанда мегардад. Яъне, ҳасташавӣ дар ӯ мушоҳида мегардад. Ин ҳастагӣ аз ҷониби хонанда эътироф карда мешавад ва метавонад ба қобилияти ӯ шубҳа - номуайяни дар бораи пирӯзӣ, тарси нокомӣ ва изтироб оварда расонад. Хонандае, ки дар мусобиқаҳои варзишӣ иштирок мекунад, бояд ҳам аз монеаҳои варзишӣ ва ҳам аз монаҳои дохилии худ ғолиб ояд. Баланд бардоштани Парчами милли аз ҷониби варзишгарони тоҷик дар арсаҳои байналмилалӣ, маҳз, дар заминаи дарсҳои тарбияи ҷисмоние, ки дар мактабҳо гузаронида мешаванд, асос меёбанд.

Бояд қайд кард, ки фанни тарбияи ҷисмонӣ ҳисси ватандӯстиву ватанпарварии хонандагонро баланд бардошта, ба ташаккули маънавиёт, ахлоқ ва маърифати онҳо шароит муҳайё месозад.

Тавре педагог Саидзода Ш.Ш. қайд мекунанд: «Дар ҳақиқат, варзиш дар ҳаёти ҷомеаи муосир нақши назаррас дорад ва он дар тарғиби тарзи ҳаёти солим, боло бардоштани ҳисси ватандӯстии ҷавонон ва таҳкими ваҳдати милли мусоидат менамояд. Воқеан, иштироки варзишгарон ва дастаҳои мунтахаби кишвар дар мусобиқаҳои сатҳи минтақавию байналмилалӣ таваҷҷуҳи мардум, ҳоса ҷавононро ба худ ҷалб намуда, ба иттиҳоду якдилӣ ва ҳисси ватандӯстии онҳо таъсири мусбӣ мегузорад» [13,с.124].

Дигар хусусияти дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ дар он аст, ки сифатҳои ҷавонмардӣ ва ҷуръати хонандагонро барои иҷрои амалҳои ҳам таълимӣ ва ҳам ҳаётӣ ташаккул медиҳад.

Сифатҳои ҷавонмардӣ ва ҷуръати шахс дар асоси тамоми амалҳои инсонӣ қарор дорад. Раванди дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ ба инкишофи ахлоқ, ҷасорат, мардонагӣ ва ҷуръати хонандагон мусоидат мекунад. Зеро, дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ барои ташаккул додани ҳислатҳои хонандагон тамоми имкониятҳоро фароҳам оварда метавонад. Илова ба ин, ростқавлӣ, ҳушмуомилагӣ, эҳтиром нисбат ба дигарон, меҳнатдӯстӣ, ёрии ҳамдигарӣ, қатъият, матонат, далерӣ, мустақилӣ ва ҷасорат аз қабилӣ ҳислатҳое мебошанд, ки дар раванди мусобиқаҳо, машқҳои варзишӣ ва дар бозиҳо равшан зоҳир гардида, ташаккул меёбанд.

Масалан, баромадан бо арғамчин. Ин намуди машқ аз хонандагон заҳмати зиёдро талаб карда, аз монеаҳои дохилии худ, ғолиб омаданро тақозо дорад. Машқи баромадан ба арғамчин малақаҳои гуногуни моторӣ ва қатъиятро ба хонандагон меомӯзонад. Мунтазам ба ҷо овардани чунин машқҳо ҷиҳати бартараф намудани равандҳои эмотсионалӣ ва ҳастагии таълимӣ ба хонандагон ёрӣ мерасонанд.

Хонандагон ҳангоми иҷрои машқҳои душвор, ки аз онҳо мардонагӣ ва ҷасоратро талаб мекунанд, сифатҳои қавиירוудагӣ ва далериро тақвият мебахшанд. Омӯзгоронро меболад чунин ҳислатҳои хонандагонро ба воситаи машқҳои варзишӣ дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ вусъат бахшида, азму талоши онҳоро дастгирӣ намоянд. Ва дар дарсҳои минбаъда машқҳои варзишии дигарро, ки суръатбахши сифатҳои ҷавонмардӣ ва ҷуръати хонандагонро тарбия мекунанд, роҳандозӣ намояд.

Ҳангоми дар пойгоҳи таҳқиқот, ки муассисаи таълимии миёнаи умумии №56-и шаҳри Душанбе интихоб гардида буд, айнан чунин ҳолат дида шуд. Хонандагон як як аз пайи ҳам ба арғамчине, ки дар боми толори варзишӣ насб карда шуда буд, мебароманд. Ва омӯзгор Саидзода Толиб ба хонандагон чӣ тавр ва бо кадом тарз баромаданро нишон медод. Аз раванди машқи навбатӣ ошкор мегардид, ки гарчанде хонандагон бо душворӣ ва монеаҳои дохилӣ ин тарзи варзишро аз худ мекарданд, вале ҷуръати онҳо кам нагардида, онро то андозае иҷро мекарданд.

Бояд қайд кард, ки баъзе хонандагон ба арғамчин баромаданро тамоман надида буданд. Вале, дар назди худ мақсад гузошта буданд, ки ҳолатҳои ҷисмонии организм ва иқтидору неруи ҷисмонии худро бисанҷанд.

Матонату ҷасорат яке аз хислатҳои инфиродии хонандагон буда, бо бартараф кардани монеаҳои бисёр ва ғайриҷашмдошт ташаккул меёбанд. Масалан, дар шароити номусоиди боду ҳаво, шамоли саҳт, харорати баланд, борон ва дигар омилҳои табиӣ ба варзиш машғул гардидан, аввалан саломатӣ ва баъдан ҷасорату матонати шахсро инкишоф медиҳанд.

Далерӣ ва шучоат бо иҷрои машқҳои алоқаманд мебошанд, ки унсурҳои кавиירוдагӣ ва матонатро аз хонандагон талаб дошта, онҳоро дар рӯҳияи меҳнатдӯстӣ, тоқатпазирӣ ва таҳаммулгароӣ тарбия мекунанд.

Далерӣ, шучоат, кавиירוдагӣ ва матонат – сифатҳои психикии хонандагон буда, ҳангоми иҷрои машқҳои мусобиқаҳои варзишӣ ва барои ғолиб баромадан заминаҳои мусоидро фароҳам меоранд.

Тавре ки психологҳо Е.Н. Гогунув ва Б.И. Мартянов қайд мекунанд: «Барои дар мусобиқаҳои варзишӣ ғолиб баромадан натавонӣ қувваи бозу ва мушакҳо, балки ташаккул додани равандҳои равонӣ низ муҳим арзёбӣ мегардад. Барои тайёри дидан ба мусобиқаҳо нақши асосиро равандҳои гуногуни равонӣ ва ҳолатҳои психикӣ мебозанд. Шиддатҳои равонӣ ва психикӣ ҳамрадифи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш мебошанд. Бартараф кардани шиддатҳои равонӣ ва эмотсионалӣ саломатиро нигоҳ дошта, коршоямиро таъмин ва сифатҳои далериву шучоатро тақвият мебахшанд»[5,с.12].

Бозиҳои варзишӣ, ки аз хонандагон далериву шучоатро талаб мекунанд, ба ҳолатҳои равонӣ ва эмотсионалии онҳо таъсир мерасонанд. Яъне, баъзан бозиҳои варзишӣ ба саломатӣ ва организми хонандагон таъсирҳои гуногун расонида, ба ҳолатҳои психикии онҳо изи худро мегузоранд, ки мувозинати дохилиро муътадил нигоҳ медоранд.

Сифатҳои мардонагӣ ва ҷуръати хонандагон, ки дар раванди дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ амалӣ мегарданд, барои фаъолияти минбаъда ва ҳаётии хонандагон заминаи мусоид фароҳам меоранд. Тавре аз китобҳои дарсии фанни тарбияи ҷисмонӣ ошкор мегардад, дар онҳо қорнамоиҳои қаҳрамонони Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва варзишӣ ҷумҳури ба таври шоиста нишон дода шудааст. Ва хонандагон бо хондану дидани қаҳрамонҳои арсаи меҳнату варзиш илҳомӣ тоза гирифта, барои дар амал татбиқ намудани нақшаҳои таълимӣ ва ҳаёти кӯшиш менамоянд.

Бояд қайд кард, ки намунаҳои қаҳрамонҳои китобҳои дарсӣ то андозаи лозимӣ ҷасорати хонандагонро тақвият намедиханд, балки ҳуди мафҳуми ҷасорату шучоатро шарҳу тавзеҳ медиҳанд. Ва хонандагон донишҳои назариявӣ дар бораи шучоату мардонагӣ фаҳмиш карда, дарк мекунанд, ки чунин сифатҳо барои чӣ ва дар кадом ҳолат ба онҳо кумак расонида метавонанд, то ҳолатҳои равонӣ боло гирифта, барои иҷрои амалҳои ҳаётан муҳим роҳандозӣ карда шаванд.

Тавре педагог Е.В. Морозова қайд мекунанд: «Варзиш воситаи тавоноии тарбияи иҷтимоию психологӣ мактаббачагон мебошад. Варзиш интизом ва худидоракуниро тарбия намуда, барои инкишофи шахс имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ инкишофи ҳаматарафа ва мутаносиби хонандагонро таъмин месозанд. Ҳангоми машғулиятҳои гуруҳӣ варзишӣ дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ муоширати коллективӣ суръат гирифта, барои ташаккул ва инкишофи хонандагон шароит муҳайё карда мешавад. Меъёрҳои ахлоқӣ ва рафторҳои ҷамъиятӣ мушаххас гардида, эҳтиром ва самимият дар байни хонандагон пайдо мегардад» [10,с.21].

Мафҳумҳои часорат ва шучоат дар психология ва педагогика ба маъноҳои гуногун истифода мегардад. Асосан, часорат ва шучоат сифатҳои мебошанд, ки шахс барои расидан ба мақсадҳои бошууронаи худ талош меварзад. Часорат ва шучоат маҷмуи сифатҳои ихтиёрии шахс маҳсуб ёфта, хосияти динамикиро доро мебошанд. Часорат ва шучоатро ҳар шахс ба таври худ, дарк, фаҳмиш ва баҳогузорӣ мекунад.

Муқаррар карда шудааст, ки дараҷаи пасти далерӣ, яъне тарсончаки бо маҷмуи хоси аломатҳои равонии хонандагон ба мисли, системаи сусти асаб, бартарияти монешавии шууру ақл дар асоси мувозинати «берунӣ» алоқаманд мебошад. Омӯзгорро мебояд чунин хонандагоне, ки ҳисси тарсончаки доранд, дар раванди дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ дастгириҳои амалӣ намуда, онҳоро ба воситаи суҳанҳои нарму мулоим ҷиҳати иҷрои амалҳо, аввал аз содда, баъдан ба мураабаб роҳнамоӣ созад.

Ба андешаи педагог А.И. Белоусов: «Тӯлонӣ ва мунтазам дучори тарс гардидани шахс ҳолати системаи асаби ӯро манфӣ нигоҳ дошта, чунин ҷанбаҳои организмро ба мисли, суръати баланди нафаскашӣ набз, баландшавии фишори хун, дарку тафаккури паст, хотираи заиф ва парешонҳоро ба вучуд меорад. Дар чунин шароит шахс худро аз ҷиҳати ахлоқӣ, маънавӣ ва маърифатӣ парешон мекунад» [1,с.4].

Моҳияти тарбияи сифатҳои далериву часорат ҳамчун манбаи неруи ҳиссиёти ботинии хонандагон буда, ҷиҳати расидан ба ҳадафҳои варзишӣ ёрӣ мерасонанд. Ва хонандагонро водор месозанд, ки ҳатто ҳангоми дучор шудан бо монеаҳои душвор ба пеш ҳаракат кунанд. Инчунин, сифатҳои далериву часорат барои пайдо кардани роҳҳои алтернативии мушқилот заминаи мусоид фароҳам меоранд.

Далериву часорат хонандагонро ҷиҳати бартариф кардани тарсу ваҳм роҳандозӣ намуда, барои таваккал кардан ва расидан ба муваффақиятҳои варзишӣ водор месозанд. Ин хислатҳо ҳавасмандии хонандагонро барои машғул гардидан ба варзиш ва иштирок дар мусобиқаҳо баланд мебардоранд.

Чуръат ин ангеа барои гузоштан ва расидан ба ҳадафҳост. Далериву шучоат бошад, неруи дохилӣ ҷиҳати таваккал кардан ва муқовимат нишон додан бар номуайянии доништа мешаванд. Ин сифатҳо барои хонандагон шароит муҳайё месозанд, то дар мактаб ҷиҳати ноил гардидани ба муваффақиятҳои таълимӣ ва варзишӣ талош кунанд.

Хонандагоне, ки дар раванди таълим далериву чуръат нишон медиҳанд, ҳатто ҳангоми душвории дилгиркунанда аз он ба осонӣ баромада метавонанд. Ва вазифаҳои дода шударо аз ҷониби омӯзгорон сари вақт аз иҷро менамоянд. Сифатҳои далериву часорат одобу ахлоқ, ҳисси меҳнатдӯсӣ, сабру таҳаммул ва мустақилии хонандагонро рушд мебахшанд.

Агар каме дар бораи рабабандии таълимии хонандагон дар мактабҳо суҳан ронем, ошкор мегардад, ки ташаккули сифатҳои далериву часорати онҳо дар ҳар синну сол ба таври хоси худ сурат мегиранд. Масалан, хонандагони синфҳои 1-4, ки нав ба муҳити таълимӣ мепардозанд, баъзе ангеа ва сифатҳои равониву варзишӣ, то андозаи лозимӣ инкишоф наёфтаанд. Дар онҳо далериву часорат дар раванди машғулиятҳои таълимӣ ва варзишӣ равшан зоҳир намегарданд. Зеро, дар кӯдакон хислатҳои муҳими шахсӣ, то андозаи лозимӣ рушд нагардидааст ва онҳо ба маънову муҳтавои мафҳумҳои далериву часорат сарфаҳм намераванд. Дар ин синну сол кӯдакон нав ба муносибатҳои иҷтимоӣ ворид мегарданд ва аз низоми сифатҳои далериву часорат оғаҳӣ надоранд. Аз ин рӯ, муайян кардани давраҳои синну солӣ ва дониستاني қобилиятҳои фаҳмиши кӯдакон муҳим арзёбӣ мегардад.

Таҷрибаҳои, ки хонандагони синфҳои 1-4 дар раванди машғулиятҳои таълимӣ ба даст меоранд, барои онҳо маъноҳои нав пайдо мекунад. Мазмун ва муҳтавои таҷрибаҳои хонандагонро ҳодиса, ҳолат ва муносибатҳои беруна ташкил медиҳанд. Аз таҷрибаҳои гирифта шуда хонандагон дар бори ин ва ё он ашё тасвирҳои эмотсионалиро мантиқан бо истифода аз эҳсосот дар мафкураи худ тасвир мекунад. Саъю кӯшиш барои пайдо кардани иттилооти нав дар хонандагони синфҳои 1-4 шиддат мегирад [12,с.29].

Самаранокҳои раванди дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ на танҳо аз методика ва ташкили дарс, балки аз суръати инкишофи сифатҳои хонандагон низ вобаста мебошад. Ба мақсад мувофиқ аст,

агар инкишофи мақсадноки сифатҳои муайяни хонандагон дар давраҳои гуногуни синну сол ба назар гирифта шавад.

Дар сифҳои 5-7 бошад раванди дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ ба таври дигар ҷараён мегирад. Асосан, дар ташкил ва баргузори дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ омӯзгор бояд, пеш аз ҳама, ҷиҳатҳои гендерӣ ва қобилиятҳои ҷисмонии наврасонро ба эътибор гирад.

Масалан, пайдоиши мушакҳо, дарки фазо ва вақт, равандҳои равонӣ, диққату хоҳири писарон дар ин синну сол такмил меёбанд. Ҳамакнун варзиши онҳо бошиддат мебарорад, супоришҳои муаллимо роҷула мекунада ва дар вақтҳои лозимӣ ба ҳамсабақони худ, дастӣ ёрӣ дароз карданро меомӯзанд. Ҳамаи ин шароит фароҳам меорад, то писарони синфҳои 5-7 дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ худро фаъол нишон дода, ба натиҷаҳои баланди варзишӣ ноил гарданд.

Дар духтарони синфҳои 5-7 организм нисбати писарон суст ва заиф инкишоф меёбад. Гарҷанде, қувваи мушакҳо онҳо эҳсос мекунада, ҳанӯз ҳам барои роҷула амалҳои шиддатноки варзишӣ омода нестанд. Масалан, духтарони синфҳои 5-7 аз ҳисобе, ки камарбанди заиф доранд, ҷунин машқҳо ба мисли, ба боло баромадан бо арғамчин, кашидани турник ва амсоли инҳо душвориро ба бор меоранд. Омӯзгорро мебароя духтарони синфҳои 5-7-ро дар ин синну сол дастгириҳои варзишӣ намуда, ҳангоми роҷула машқҳо, ки ба организм зарар меоранд, саломатии онҳо эмин нигоҳ дорад.

Муҳаққиқ И.А. Шарина ҷунин қайд мекунад: «Дар давраи наврасӣ хонандагон тамоюлҳои асосии психологиро ба мисли, ҳисси камолот, ташаккули худшиносӣ, пайдоиши малақаҳои эҷодӣ, қобилияти инъикос ва худтаҳлилқунии амалҳо оҳиста-оҳиста меомӯзанд. Ҳанӯз амалҳо, фаъолият ва ҳислатҳои наврасон ба пуррагӣ ташаккул наёфтаанд. Вале, дар ин давраҳо таҳқирӣ ҷиҳати фаъолият минбаъда гузашта мешавад» [14,с.23].

Дар давраи наврасӣ ҳам писарон ва ҳам духтарон суръати васеъшавии дил, зиёдшавии тапиши он ва афзоиши гардиши хунро эҳсос мекунада.

Раванди дарсҳои тарбияи ҷисмонии синфҳои 8-9 бошад ҳусусият ва ҳосиятҳои мувофиқи худро доро мебаранд. Дар синфҳои 8-9 нисбат ба наврасони синфҳои 5-7 ҳалли масъалаҳои тарбиявии дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ шакли услубҳои муайяно пайгир ҳастанд. Дар синфҳои 8-9 ташаккули одатҳои машқҳои мустақилонаи ҷисмонӣ ва варзишӣ ба мушоҳида мерасанд. Онҳо дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ новобаста аз ҳузури омӯзгор метавонанд, худашон бо ашъи варзишӣ машқҳо роҷула кунанд. Дар интиҳоби бозиҳои варзишӣ низ танқисӣ намекашанд. Дар вақтҳои ҳолӣ низ бо ашъи варзишӣ фароғати худро самаранок ташкил мекунада. Яъне, тарзи ҳаёти солимо пеша мегиранд.

Дар гуруҳи синфҳои 10-11 афзоиши назарраси мушакҳо ва беҳтар гардидани системаи асабу роҳҳои нафаскашӣ ба мушоҳида мерасанд. Сифатҳои дар боло ишорагардида ба омӯзгорони фанни тарбияи ҷисмонии синфҳои 10-11 шароит фароҳам меоранд, ки аз тамоми машқҳои ҷисмонӣ ва ашъи варзишӣ фаровон истифода баранд. Инҷунин, ин гуруҳи синну солӣ дар мусобиқаҳои гуногуни варзишии ҷӣ дохилимактабӣ ва ҷӣ берун аз он метавонанд иштирок ва муаррифгари худ муассисаи таълимӣ гарданд. Дар синфҳои 10-11 афзоиши ҳаяҷон ва ноустувории системаи асаб мушоҳида мешавад. Ҳусусиятҳои ҷисм ва организмҳои худро онҳо ба зудӣ дарқу эҳсос мекунада. Илова ба ин, хонандагони синфҳои 10-11 тарзи ҳаёти солимо дар фаъолияти ҳаррӯза роҷа мекунада ва ба тозагии худ эътибори ҷиддӣ медиҳанд.

Дар синни 15-16-солагӣ худшиносӣ ва ноустувории эмотсионалӣ дар ҷавонписарон ва духтарон ташаккул меёбад. Тасаввурот дар бораи қобилияти ҷисмонӣ, баҳодиҳӣ ба зеҳн, қобилиятҳои эҷодӣ, меҳрубониву муҳаббат дар хонандагон пайдо мешавада. Барои хонандагони синфҳои болоӣ дар маркази диққати дигарон будан, фикрҳои худро дуруст шуморидан ва худбаҳодиҳии аз ҳад зиёд ҳос аст. Худбаҳодиҳии хонандагони синфҳои 10-11 аз низоми арзишҳои онҳо, ки тавассути оила ва дӯстон ташаккул меёбада, вобаста аст [6,с.32].

Ҳамин тариқ, дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ дар мактаб тавре зикр гардид, ҳосияту ҳусусиятҳои ба худ ҳосро доро буда, ба як ҳадаф – ташаккули сифатҳои далериву ҷасорат, мардонагиву матонати хонандагонро пайгир мебаранд. Инкишофи муътадили ҷисмонии хонандагон бидуни фаъолияти мувофиқ ва гуногунҷанбаи варзишӣ ғайриимкон аст.

Машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ дар мактаб барои хонандагон ҷиҳати ҳаракатҳо, муътадили гардиши хун, афзоиши оксиген ба тамоми узвҳо ва ба рушди тамоми бадан шароити мусоид фароҳам меорад. Инчунин, дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ устувории рӯҳу равони хонандагонро ба низом дароварда, равандҳои эмотсионалиро тарбия карда, ба ташаккули сифатҳои далериву ҷасрат заминаи мусоид эҳдо менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Белоусов, А.И. Педагогические средства преодоления чувства страха у младших школьников в процессе занятий физической культурой: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Екатеринбург, 1998. – 22 с. – С. 4
2. Выготский Л.С. Лекции по педологии. – Ижевск: Удмуртский университет, 2001. – 304 с.
3. Гадоев М.А. Мақсад ва вазифаи тарбияи ҷисмонӣ дар мактабҳои Тоҷикистон / Ахбори академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. – №4. – Душанбе, 2014. – С. 140-144
4. Газман О.С. Каникулы. Игра. Воспитание / О.С. Газман. – М.: Академия, 1988. – 193 с.
5. Гогунев Е.Н. Психология физического воспитания и спорта: уч. пособие. – М., 2004. – 224 с. – С. 12
6. Егорова М.А. Психологические ресурсы и риски эмоционально личностной сферы обучающихся 10–11 классов в период профессионального самоопределения / Вестник практической психологии образования. – М., 2020. – № 3. – С. 32–43
7. Кон И.С. Психология старшеклассника. Пособие для учителей. — М.: Просвещение, 1980. – 192 с.
8. Кретти Б.Д. Психология в современном спорте. – М., 1978. – 187 с. – С. 160
9. Қодиров Қ. Таърихи афкори педагогии халқи тоҷик (Педагогическая история таджикского народа). – Душанбе: Ирфон, 1990. – 273 с.
10. Морозова Е.В. Особенности личности и мотивация к успеху младших школьников, занимающихся спортом. – Пермь, 2017. – 53 с. – С. 21
11. Национальная концепция развития физической культуры и спорта в Республике Таджикистан [Текст]. – Душанбе, 2005. – 46 с.
12. Психология младшего школьника: учебно-методическое пособие / сост. Ю. Е. Водяха, С. А. Водяха. – Екатеринбург, 2018. – 109 с. – С. 29
13. Саидзода Ш.Ш. Варзиш – воситаи ғаёлгардонии ҷавонон дар ҳаёти ҷомеа / Маҷмаи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-методӣ 1-юни соли 2021. Хучанд «Дабир», 2021. – С. 124-129
14. Шарина И.А. Исследование взаимосвязи показателей школьной адаптации учащихся 5-х классов. – 121 с. – С. 23
15. Шарифзода, Ф. Педагогика. – Душанбе. Ирфон, 2008. – 284 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Ҳалимшоҳи Саидҷон** – Директори Дитсейи касбӣ-техникӣ ноҳияи Абдурахмони Ҷомӣ. **Суроға:** шаҳри Бохтар, кӯчаи Кайҳонавардон, хонаи 346. **Тел:** 000909893. **e-mail:** saidjonhalimshoi@gmail.com

Сведения об авторе: **Ҳалимшоҳи Саидҷон** – Директор Лицея профессионально-технического образования района Абдурахмони Джоми. **Адрес:** г. Бохтар, ул. Кайхонавардона, дом 346. **Тел:** 000909893. **e-mail:** saidjonhalimshoi@gmail.com

Information about the author: **Halimshokhi Saidjon** – Director of the Vocational and Technical Education Lyceum of the Abdurahmoni Jomi District. **Address:** Bokhtar City, Kaikhonavardon Street, Building 346. **Tel:** 000909893. **e-mail:** saidjonhalimshoi@gmail.com

ТДУ 343.81 + 94(575.3)“1867/1917”

ФАЪОЛИЯТИ НИЗОМИ ҲАБСИИ РОССИЯИ ПОДШОҲӢ ДАР НОҲИЯҲОИ ШИМОЛӢ ТОЧИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 1867-1917

Рачабзода Р., Абдулов Х.А.

**Академияи давлатии идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон,
Донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода**

Дар мақола масъалаҳои пайдоиш ва инкишофи муассисаҳои маҳбасии Россияи подшоҳӣ дар ноҳияҳои Тоҷикистони Шимолӣ дар давраи дохил шудани онҳо ба Генерал-губернатории Туркистон аз соли 1867 то соли 1917 таҳлил гардидааст. Омадааст, ки баъд аз ишғол намудани як қисми сарзамини Осиёи Марказӣ, Россия соли 1867 генерал-губернатории Туркистонро бо марказаш шаҳри Тошкент ташкил намуд. Ба ҳайати он минтақаҳое, ки ба Аморати Бухоро дахл доштанд, ба уезди Хучанд, дар аввал вилояти Сирдарё ва баъдан вилояти Самарқанд ворид гардиданд. Ноҳияҳои кӯхистони Зарафшон бо марказаш шаҳри Панҷакент ҳамчун волост ба уезди Самарқанди вилояти Самарқанд дохил шуданд. Ноҳияҳои Конибодом, Исфара ва Ашт баъд аз барҳам хӯрдани хонигарии Қўқанд ба сифати волост ба ҳайати уездҳои Қўқанд ва Намангони вилояти Фарғона ҳамроҳ гардиданд. Ўротеппа (ҳозира Истаравшан) ҳамчун волост ба уезди Хучанд итоат мекард. Қайд шудааст, ки таҷрибаи Аврупои Ғарбӣ дар ташкил намудани ҷойҳои ҳабсии Россия таъсири бузург расонда, ин таҷриба ба воситаи Россияи подшоҳӣ ба қисме аз сарзаминҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ба Шимоли Тоҷикистон паҳн гардидааст.

Калидвожаҳо: маҳкама, приставҳо, маҳбас, хонаи ҳабсӣ, мириабхона, гауптвахта.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТЮРЕМНОЙ СИСТЕМЫ ЦАРСКОЙ РОССИИ В СЕВЕРНЫХ РАЙОНАХ ТАДЖИКИСТАНА В 1867-1917 ГОДОВ

В статье анализируются вопросы возникновения и развития тюремных учреждений царской России в регионах Северного Таджикистана в период их вхождения в состав Туркестанского генерал-губернаторства с 1867-1917 годы. Отмечается, что после оккупации части территории Средней Азии Россия в 1867 году образовала Туркестанское генерал-губернаторство в центре городе Ташкент. Области, входящие в состав Бухарского эмирата, были включены в Ходжентский округ, сначала в Сырдарьинскую а затем в Самаркандскую область. Горные районы Зерафшана и центр города Пенджикент были включены в Самаркандский округ Самаркандской области на правах волости. После распада Кокандского ханства районы Канибадам, Ифара и Ашт были включены в состав Кокандского и Намангаского ханства Ферганской области на правах волости. Урат-тюбе (ныне Истаравшан) подчинялся Ходжентскому уезду на правах волости. Показано, что опыт Западной Европы оказал большое влияние на организацию российских тюрем, и этот опыт распространился через царскую Россию на некоторые земли Средней Азии, включая Северный Таджикистан.

Ключевые слова: народный суд (маҳкама), приставы, тюрьмы, арестные дома, мириабханы, гауптвахты.

ACTIVITIES OF THE PRISON SUSTEM OF TSARIST RUSSIA IN THE NORTHERN REGIONS OF TAJIKISTAN IN 1867-1917.

Abstract: This article deals with the emergence and development of prison institutions in Russian Imperial in northern regions of Tajikistan during their inclusion in the Turkestan governorate-general from 1867 to 1917. Noted the occupation of part of Central Asia, Russia established the Turkestan governorate-general in 1867, center in Tashkent. The regions that were part of the Bukhara Emirate were incorporated in the district of Khojent, first in the Syrdarya region and then in the Samarkand region. The mountainous regions of Zarafshan, and the center in the city of Penjikent, were incorporated

into the Samarkand district of the Samarkand region as a volost. After the collapse of the Kokand khanate, the districts of Kanibadam, Isfara and Asht were incorporated into the Kokand and Namangan khanates of the Fergana region as volosts. Urat-Tyube (now Istaravshan) was subordinated to the Khojent district as a volost. It is shown that the experience of Western Europe had a great influence on the organization of Russian prisons, and this experience spread through Russian Imperial to some lands of Central Asia, including northern Tajikistan.

Keywords: *national court (mahkama), police officers, prisons, arestny houses, mirshabkhana, guardrooms.*

Мукаддима. Баъд аз ишғол намудани як қисми сарзамини Осиёи Марказӣ, Россия соли 1867 генерал-губернатории Туркистонро бо марказаш шаҳри Тошкент ташкил намуд. Ба ҳайати он минтақаҳое, ки ба Аморати Бухоро дахл доштанд, ба уезди Хучанд, дар аввал вилояти Сирдарё ва баъдан вилояти Самарқанд ворид гардиданд. Нохияҳои кӯхистони Зарафшон бо марказаш шаҳри Панҷакент ҳамчун волост ба уезди Самарқанди вилояти Самарқанд дохил шуданд. Нохияҳои Конибодом, Исфара ва Ашт баъд аз барҳам хӯрдани хонигарии Қўқанд ба сифати волост ба ҳайати уездҳои Қўқанд ва Намангони вилояти Фарғона ҳамроҳ гардиданд. Ўротеппа (ҳозира Истаравшан) ҳамчун волост ба уезди Хучанд итоат мекард. Мутобиқи 6.66 Низомнома оид ба идоракунии кишвари Туркистон аз соли 1886 аз ин минтақаҳои номбаршуда Хучанд, Ўротеппа ва Панҷакент ба сифати шаҳр доништа мешуданд [1, с. 239].

Мо акнун дар ҳамин шакл доир ба низоми ҳабсии он нақл хоҳем кард. Аз оғози суҳан қайд карданим, ки дар бойгонии Тоҷикистон дар бораи ҷойҳои маҳрумӣ аз озодии Конибодом, Исфара ва Ашт мавод мавҷуд нест. Онҳо, ба фикри мо, дар бойгонии Ҷумҳурии Ўзбекистон гирд оварда шудаанд.

Таҷрибаи Аврупои Ғарбӣ дар ташкил намудани ҷойҳои ҳабси Россия таъсири бузург расонд. Ин таҷриба ба воситаи Россияи подшоҳӣ ба қисме аз сарзаминҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ба қаламрави Тоҷикистони таърихӣ омад.

Баъд аз ташкил шудани генерал-губернатории Туркистон дар Тоҷикистони Шимолӣ (ҳозира вилояти Суғд) зиндонҳо аз байн бурда шуда, бунёди низоми нави ҳабсӣ оғоз гардид, ки ҳоло дар Тоҷикистон амал мекунад.

Низоми ҳабсӣ ё худ иҷрои ҷазо дар генерал-губернаторӣ, аз ҷумла дар қаламрави Тоҷикистон ба монанди Россия хеле мураккаб буда, пеш аз ҳама бо гуногунии намудҳои ҷазои ҷиноятӣ муайян мегардид. Мақсади иҷрои ҷазои ҷиноятӣ чӣ дар Россия ва чӣ дар ин минтақа, қабл аз ҳама дур кардани ҷинояткорон аз ҷамъият ба шумор рафта, асосан дар шакли ҳабсӣ ва маҳбасию каму беш каторга ё бадарға сурат мегирифт [2, с. 30]. Ин намудҳои ҷазо ба низоми иҷрои ҷазои ҷиноятӣ мувофиқат мекард, ки вай аз чунин муассисаҳо иборат буд: 1) ҳуҷраи ҳабс дар назди полисиҳои минтақавии шаҳри Хучанд; 2) нозирӣ минтақавии Саватск (хонаи ҳабси Черняевск); 3) миршабхонаи туземии (хонаи ҳабси) Хучанд; 4) маҳбаси уезди (шаҳрии) Хучанд; 5) гауптвахти ҳарбии шаҳри Хучанд; 6) лагери махсуси шаҳри Хучанд; 7) миршабхонаи туземии (хонаи ҳабси) Ўротеппа; 8) миршабхонаи туземии (хонаи ҳабси) Ҷизах [3]; 9) гауптвахти ҳарбии Ҷизахи истехкоми Ключевой; 10) миршабхонаи туземии (хонаи ҳабси) шаҳри Панҷакент. Аз номи муассисаҳои ҳабсӣ маълум мегардад, ки роҳбарияти ҳарбии маъмурии Туркистон хусусиятҳои миллии минтақаро ба инобат гирифта, ба як қисми бандихонаҳо номи собиқ миршабхонаҳоро гузоштааст.

Умуман гирем, ин ҷойҳои ҳабс, бо ҳислату таъиноти худ аз чунин муассисаҳои дар Россия буда фарқ мекарданд. Масалан, мувофиқи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, ҳуҷраҳои ҳабси назди полисиҳо, бандихонаи Черняевск, миршабхонаҳо вазифаи ҷойҳои муваққатии ҳабсро иҷро мекарданд, ки онҳо ба таъиноти худ мувофиқ буданд. Маҳбаси уездӣ (шаҳрӣ) бояд вазифаи тартиби саҳт ва нуқтаи интиқол додани ҷинояткоронро ба каторга ва бадарға ба уҳда медошт. Вале, бо назардошти хусусиятҳои маҳаллӣ, ин маҳбас низ нақши ҳабси муваққатиро иҷро мекард. Дар гауптвахтҳои ҳарбӣ бошад, бояд танҳо низомӣ ҳабс мешуданд. Вале онҳо, илова аз ин нақши худ, инчунин вазифаи маҳбаси уездиро иҷро мекарданд. Илова бар ин, гауптвахтҳо дар ин минтақа ҷойи муваққатии ҳабс низ буданд. Чунин хусусияти фарқкунандаи онҳо аз гауптвахтҳои Россия аз

Қонуни «Маҷмӯаи муассисаҳо ва оинномаҳо оид ба нигоҳдории зери посбонӣ» бармеомад, ки гуфта мешуд: «Шахсони муассисаҳои граждани дар давраи ҷанг ҳамчунин метавонанд дар ҷойҳое, ки ба муассисаҳои ҳарбӣ дахлдошта, аз ҷумла: 1) дар гауптвахтаҳо ва 2) дар қалъаҳо (истеҳкомҳо) нигоҳ дошта мешаванд» [4, с. 103].

Акнун, мухтасаран дар бораи ҳар яки ин ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодӣ маълумот медиҳем.

1. Бинои ҳабс дар назди политсияи минтақавии шаҳри Хучанд

Дар низоми ислоҳоти ҳокимияти маҳаллӣ, ҷӣ дар тамоми кишвари Туркистон ва ҷӣ дар уезди Хучанду шаҳри Панҷакент, ба ҷойи институти миршабҳои собиқа аҳамияти аввалиндараҷа ба ташкили назорати политсиягӣ дода мешуд. Мувофиқи м. 59 Низомнома оид ба идоракунии кишвари Туркистон аз соли 1886 муассисаҳои маъмурӣ - политсиягии уезди Хучанд дар ихтиёри сардори уезд супорида шуда буданд [4, с. 239]. Дар соли 1888 барои ҷорӣ намудани назорати сиёсии кофтукови ҷиноятӣ, вазифаи нозири политсия ташкил карда шуд. Онҳо супоришҳои сардори уезд ва ё оқсақолонро ба роҳбарӣ гирифта, нисбати шахсоне, ки дар назорати политсия буданд, мушоҳида мебуданд, маълумот дар бораи иқтисодиёти кишвар ҷамъ менамуданд ва равиши ташкили корҳои ақибгоҳро назорат мекарданд. Вазифаи нозири политсия дар Россия ва Туркистон то соли 1917 амал кардааст [4, с. 103]. Дар назди политсияи минтақавии шаҳрӣ бинои махсус барои ҳабс мавҷуд буд, ки дар баъзе маводи бойгонӣ ҳонаи ҳабсӣ дар назди политсия номида шудааст.

Дар бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон (минбаъд БМД ҶТ) маводи зиёди нодир ва то имрӯз наомӯхтаю нашрнамуда мавҷуд аст, ки дар онҳо маълумот дар бораи маҳбусон нигоҳ дошта шудаанд. Дар байни онҳо ба мо муяссар шуд, ки шумораи зиёди ведемостҳо ва ҳисоботҳоро оид ба ҷойҳои гуногуни ҳабси шаҳри Хучанд барои солҳои 1891 - 1896 ба даст биёрем. Аз ҷумла, дар байни онҳо иттилоот оид ба шумораи маҳбусон ва ивазшавии онҳо дар бинои маҳбаси назди политсияи ш. Хучанд ба ҷашм мерасад. Масалан, мувофиқи ин мавод, дар бинои ҳабси назди политсияи шаҳрии Хучанд аз соли 1890 то 1 январи соли 1891 ягон маҳбус боқӣ намондааст. Дар давоми соли 1891 ҳамагӣ 3 маҳбус гирифта шуд, ки 2 нафари онҳо занҳо мебошанд. Дар давоми ин сол 3 маҳбус, аз ин 2 зан озод шуданд. То 1 январи соли 1892 маҳбусон намонданд [7, с. 14] аз соли 1893 то январи соли 1894 ҳамагӣ 2 маҳбус мондааст, дар давоми сол 99 нафар, аз ин 8 нафар занҳо омаданд [7, с. 57]. То 1 январи соли 1895 ҳамагӣ 2 маҳбус боқӣ монд. Дар давоми сол 32 нафар, аз инҳо 4 зан омаданду то охири сол рафтанд [7, с. 29]. То 1 январи соли 1896 ягон маҳбус намонд. Дар ин сол 24 нафар, аз ин 1 зан омаду то охири сол рафтанд [7, с. 29]. Ҳамин тариқ, дар давоми солҳои 1894-1896 дар назди политсияи шаҳрӣ 161 наф., аз инҳо 13 зан зери посбонӣ нигоҳ дошта шудаанд.

Ин рақамҳои муқоисавие, ки мо аз ведемостҳо ва маълумотномаҳои гуногун ба номи сардори уезди Хучанд ҷамъ намудем, далели он мебошанд, ки бинои ҳабси назди политсия нуқтаи асосии ҳабси муваққатӣ ва тафтишоти пешакӣ буда, минбаъд маҳбусон баъди тафтишот ё озод мегардиданд ва ё ба дигар маҳбасҳои уезд фиристода мешуданд.

Ҷустуҷӯӣ маводи бойгонӣ ва таҳлили амиқи фармонҳо, супоришҳо, мукотибот ва гузоришҳои маъмурияти уезд ва маҳбасҳо ба муаллифон имконият дод, ки то андозае ба сохтори дохилӣ ва шароити маҳбусон дар бинои ҳабси назди политсияи минтақавии Хучанд маълумот ҷамъ намоянд. Масалан, аз супориши сардори уезд ба нозири политсияи шаҳри Хучанд, таҳти №1285 аз 26 январи соли 1912 ва гузориши ҷавобии нозири политсия ба номи сардори уезд, таҳти №311 аз 2 феввали ҳамин сол маълум мегардад, ки ин бино аз ду камера, ҳуҷраи посбонон, дахлез ва ҳоҷатхона иборат будааст [8, с. 40].

Ҳамин тавр, бинои ҳабси назди политсияи шаҳри Хучанд мутобиқи қонунҳои Россия «Дар бораи ташкили ҷойҳои нигоҳдории зери посбонӣ», «Оиннома оид ба нигоҳдории зери посбонӣ» ва «Дастури генерал-губернатори Туркистон оид ба идоракунии ҳабсхонаҳо дар вилояти Самарқанд» амал мекард. Бо таассуф бояд гуфт, ки ба ғайр аз «Оиннома оид ба нигоҳдории зери посбонӣ», мо бо сабаби дар бойгонии Тоҷикистон мавҷуд набудани ду санади боқимонда имконияти онҳоро омӯختан пайдо карда натавонистем.

Бо вучуди ин, ҳулоса кардан мумкин аст, ки таъминоти моддӣ ва маишии маҳбусон дар бинои ҳабси назди политсияи шаҳри Хучанд ба шароити иқтисодию молиявии Россияи подшоҳӣ дар кишвари Туркистон мувофиқат менамуд.

2. Пристави (нозири) минтақавии Саватск (ҳабсхонаи Черняевск)

Маводи бойгонӣ маълумотҳои нахустинро дар бораи ин ҳабсхона аз 1 июли соли 1911 пешниҳод мекунад. Мисол, аз номаи нозири минтақавии Сават ба номи сардори уезди Хучанд аз 1 июли соли 1911 тахти №2821 фаҳмидан мумкин аст, ки шумораи миёнаи ҳаррӯзаи маҳбусоне, ки дар бинои ҳабси котиботи нозири минтақавӣ дар солҳои 1908, 1909 ва 1910 нигоҳ дошта мешуданд, аз 15 то 30 нафар пасту баланд мешудааст.

Дар нома омадааст: «Бо сабаби он, ки стансияи Черняево нуктаи ибтидоӣ барои шаҳри Ўротеппа ба ҳисоб меравад, дар баъзе рӯзҳо шумораи маҳбусон то 15 ва аз он зиёд мешавад, вале ҳолатҳои мешавад, ки бинои ҳабс ҳолӣ мемонад» [9, с. 8].

Дар бораи шумораи маҳбусон дар ин маводи бойгонӣ барои соли 1910 бештар маълумот дода мешавад. Масалан:

- 25 нафар бо қарори судҳои ошғидиҳанда ба ҳабс ҳукм шудааст;
- 10 нафар бо қарори судҳои халқӣ ҳабс шудааст;
- 138 нафар бо ҳулосаю қарорҳои маъмурият ва политсияи жандармӣ ҳабс гардидааст. Дар ҳамин сол ба дигар маҳбасхонаҳо (эҳтимол ба миршабхонаи Ўротеппа – муал.) 115 маҳбус фиристода шудааст [9, с. 8].

Умуман, маълумотҳои дар боло овардашуда нишон медиҳанд, ки ҳабсхонаи Черняевск дар мадди аввал барои нигоҳдории муваққатӣ ва фиристодани маҳбусон ба миршабхонаи туземии шаҳри Ўротеппа барои давом додани иҷрои ҷазо ва ё аз он ҷо бадарға намудани онҳо нигаронида шудааст.

3. Миршабхонаи туземии (ҳабсхонаи) Хучанд

Миршабхонаи туземии Хучанд, ки дар баъзе ҳуҷҷатҳо раёсати уездии (миршабхонаи) Хучанд, миршабхонаи шаҳрии Хучанд ва раёсати политсияи уездии миршабхонаҳо номида шудааст, дар масофаи 250-300 м дар тарафи шарқи қалъа, тахминан дар ҷойи студияи суратгирии «Шарк» ва истгоҳи «Универмаг»-и имрӯза ҷойгир будааст.

Маълумоти нахустинро дар маводи бойгонӣ доир ба миршабхонаи туземии Хучанд мо соли 1876, яъне баъд аз 9 соли ташкил ёфтани генерал-губернатории Туркистон пайдо намудем. Ҳуҷҷати муҳиме, ки дарёфт намудем, ин гузориши сардори уезди Хучанд ба номи губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё, тахти №126 аз 30 августи соли 1876 мебошад, ки дар он дар бораи 2 бинои маҳбаси (миршабхонаи) туземии Хучанд сухан меравад [9, с. 8].

Мутобиқи ин гузориш, як қисми ин маҳбас дар бинои аз маблағи ҷамъиятӣ ҷамъкардашуда ҷойгир буда, аз ду сакел (камера) бо айвонаш иборат будааст. Дарозии сакели якум, ки дар он маҳбусон ҷойгир буданд, $9\frac{1}{4}$ оршин (1 оршин то оринчи даст, яъне 45-50 см мебошад), васеъгияш $5\frac{3}{4}$ оршин ва баландияш $4\frac{1}{2}$ оршин иборат буда, барои 10 маҳбус мутбиқ сохта шуда будааст. Дар сакели дуюм посбонон ҷойгир буда, дарозии он $7\frac{1}{4}$ оршин, васеъгияш $4\frac{1}{2}$ оршин ва баландияш $4\frac{1}{2}$ оршинро ташкил медод [10, с. 17-19].

Бинои дигар дар қисмати Қалъаинави шаҳр ҷойгир гардида, аз ду сакел иборат буд. Сакели якум дарозияш 8 оршин, васеъгияш 5 оршин ва баландияш 4 оршин буда, барои 10 маҳбус муқаррар гардида буд. Сакели дуюм барои посбонон муайян шуда, дарозияш $7\frac{1}{2}$ оршин, васеъгияш $4\frac{1}{2}$ оршин ва баландияш 4 оршин будааст [10, с. 22]. Дар варақи дигари ҳамин фонд маълумотҳо оид ба бинои дуюм ба гуфтаҳои боло мувофиқат карда, аспхона дарозияш 9 оршин, васеъгияш 3 оршин ва баландияш 3 оршин илова гардидаанд [10, с. 23].

Ҳамин тариқ, дар давоми солҳои 1894-1896 дар миршабхонаи туземӣ 976 маҳбус нигоҳ дошта шудааст. Ин то андозае нисбат ба дигар ҷойҳои маҳрумӣ аз озодии шаҳри Хучанд зиёдтар аст. Ба фикри мо, сабаби ин аз он иборат аст, ки ин миршабхона ҳамчун ҳабсхонаи муваққатии шаҳрӣ барои аҳолии маҳаллӣ таъин гардида, дар он гунаҳгорони сабук нигоҳ дошта мешуданд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши бодикқати маводи бойгонӣ дар бораи миршабхонаи Хучанд моро ба ҳулосае овард, ки мафҳуми «миршабхонаи туземӣ» маънои ҳабсхонаро (миршабхонаро) барои халқҳои маҳаллӣ (туземҳо) доштааст. Ин маҳбас аз тарафи ҳокимияти Россия дар генерал-губернатории Туркистон бо назардошти урфу одатҳои халқҳои маҳаллӣ бо мақсади ҳабси муваққатӣ барои гуноҳҳо ва ҷиноятҳои начандон калон бунёд гардидааст. Қонуни ҷиноятии Россия

барои чунин ҷойҳои маҳрумӣ аз озодӣ аз як рӯз то шаш моҳ муҳлат муайян намудааст [11, с. 193], ки мисолҳои дар боло овардашуда риояи ин муҳлатро тасдиқ менамоянд.

4. Маҳбаси уезди (шаҳри) Хучанд

Ҳангоми ворид шудани қушунҳои ҳарбии Россия ба Хучанд, қалъаи дохилии шаҳр вазифаи қароргоҳи маъмурияти ҳарбиро иҷро карда, дар он гарнизони ҳарбӣ истехком гирифта буд. Ҳамчун тақрибӣ муҳими политезия мансабдорони маъмурӣ, маҳбаси шаҳрӣ дар қисман ҳуҷҷатҳои инчунин маҳбаси уезд номгир шудааст, дар қалъа дар бари гауптвахтҳои ҳарбӣ ҷойгир шуда буд. Дар Бойгонии марказии давлатӣ нақшаи ин маҳбас ва гауптвахтҳои ҳарбӣ нигоҳ дошта шудааст, ки бо дасти шахси ношинос бо навиштаҷоти рақамҳои зарурӣ лоиҳакашӣ шудааст.

Ҳоло дар ҳудуди ин маҳбас як қисм биноҳои қисми ҳарбии қушунҳои дохилии ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир шудааст. Тобистони соли 1992 отряди археологҳои Пажӯҳишгоҳи таърих, археология ва этнографияи АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон барои омӯзиши қисмати шарқии қалъа кофтуков гузаронид. Дар қабати болоии кофтукови археологӣ ба дарвоза наздик, фундаменти бино пайдо гардид, ки аз хишти пӯхта дар асри XIX сохта шуда будааст. Мутобиқ ба ҷойгиршавии ин масолеҳи сохтмонӣ ва нақшаи дар бойгонӣ мавҷудбуда, онҳо ба маҳбас тааллуқ доранд.

Дар қисме аз маводи бойгонӣ, ки ба нимаи дууми асри XIX тааллуқ доранд, қайд шудааст, ки як бинои миршабхонаи туземии Хучанд ба маҳбаси шаҳрӣ табдил дода шудааст. Вале дар кадом вақт як бинои миршабхона ба маҳбаси шаҳрӣ мубаддал гаштааст ва ё ин сохтори нав аст, ботаассуф номаълум аст.

Маълумотҳои ҷолиб дар бораи сохтори маҳбаси шаҳрӣ дар соли 1880 пайдо гардиданд. Аз онҳо маълум мегардад, ки маҳбас аз ду камера ва ду картсер иборат будааст. Ҳаҷми камераи №1 чунин буд: дарозияш 18 оршин ва 2 вершк (1 вершок тақрибан ба 1 панча баробар аст), васеъгияш 8 оршин ва 14 вершок, баландияш 5 оршин ва 8 вершок. Камераи №2: дарозияш 17 оршин ва 12 вершок, васеъгияш 9 оршин, баландияш 5 оршин ва 8 вершок. Картсери №1: дарозияш 3 оршин ва 3 вершок, васеъгияш 2 оршин ва 7 вершок, баландияш 4 оршин ва 7 вершок. Картсери №2: дарозияш 2 оршин ва 13¼ вершок, васеъгияш 2 оршин ва 9 вершок, баландияш 5 оршин ва 9 вершок [12, с. 70]. Чи тавре, ки мебинем, сохтори ин маҳбас ба сохтори бинои якум ва дууми миршабхонаи туземӣ мувофиқат намекунад. Аз ин лиҳоз, боз бо боварии то ғуфтан мумкин аст, ки маҳбаси шаҳрӣ ҳамчун сохтори алоҳида вучуд доштааст.

Ҳамин тавр, тибқи ҳуҷҷатҳои мавҷудбуда дида мешавад, ки сохти дохилии маҳбаси туземии (шаҳри) Хучанд ба талабот ҷавобгӯ набудааст. Бо вучуди ин, дар баробари дигар ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодӣ, ин маҳбас воситаи муҳими таъмин намудани тартибу интизом дар шаҳри Хучанд ба шумор мерафт. Дар муқоиса бо маҳбасҳои марказии Россия, фарқият дар он буд, ки вазифаҳои васеъ дошт, яъне аз хонаи оддӣ ҳама сар карда, то вазифаи маҳбаси бадарғакуниро иҷро мекард.

5. Гауптвахтҳои ҳарбии шаҳри Хучанд

Аҳолии маҳалӣ дар бисёр мавридҳо дар гауптвахт ва истехкоми ҳарбии шаҳри Хучанд, ки ҳамчун идораи ҳарбӣ ба ҳисоб мерафтанд, ҳама мегардиданд. Қоидаҳои ин ҷойҳоро мутобиқи м. 4 «Маҷмӯаи муассасаҳо ва оинномаҳо оид ба нигоҳдории зери посбонӣ», «Маҷмӯаи қарорҳои ҳарбӣ» ва инчунин барои генерал-губернатории Туркистон «Қоидаҳо оид ба даъвати қушунҳо барои ёрии ҳукуматдорони гражданин», муайян мекард. Масалан, дар м.м. 4 ва 5 қонуни охирин муқаррар шуда буд, ки қушунҳо метавонанд ба тариқи иловагӣ дар чунин самтҳо истифода гарданд: якум, дар ҳолати пешгирии бетартибӣ дар байни маҳбусон, агар воситаҳои назоратӣ ва посбонии маҳбасҳо камӣ кунад; дуюм, барои иштирок дар ҳолати иҷрои ҳукмҳои судӣ; сеюм, барои ёри расонидан ба ҳокимияти судӣ [13, с. 4].

Гауптвахтаҳои ҳарбии Россия дар Хучанд ва Ҷизах дар аввал дар истехкомҳои ҳарбӣ ва қалъаҳо сохта мешуданд, ки қушунҳо аз он ҷо ба ин шаҳрҳо ҳуҷум мекарданд. Бинобар ин, ҳамчун объектҳои маҳфӣ дар бораи бунёд ва фаъолияти онҳо дар бойгонии Тоҷикистон маълумот мавҷуд нест. Вале, мантиқан тахмин кардан мумкин аст, ки ин ҷойҳои маҳрумӣ аз озодӣ дар солҳои 1866 – 1867, вақте ки ин шаҳрҳо аз тарафи қушунҳои Россия ишғол карда шуданд, пайдо гардиданд.

Бо вучуди ин, тақрор ба тақрор варақ задани парвандаҳои бойгонӣ, ба мо муяссар шуд, ки маълумотҳои арзишманд пайдо намоем. Аввалин маълумотҳо дар бойгонии шаҳри Душанбе оид ба

гауптвахтаи Хучанд ба солҳои 1869-1870 дахл доранд. Масалан, мувофиқи ведемост оид ба маҳбусони идораҳои граждани аз моҳи феввали соли 1870, ки дар гауптвахтаи ҳарбии Хучанд нигоҳ дошта мешуданд, маълум мегардад, ки дар ин ҷо 27 нафар, аз инҳо 26 нафар ҷӣ тавре қайд шудааст, сартҳо (точикону ўзбекҳо – муалл.) ва як қирғиз дар ҳабс буданд. Аз 26 нафар сартҳои маҳбус, 3 нафар зан ба қайд гирифта шудааст [14, с. 4].

Дар анҷоми сухан оид ба гауптвахтаи Хучанд бояд гуфт, ки намуд ва таркиби ҷиноятҳо, муҳлати ҳабс, тағйироти шумораӣ, ҳаёти милли ва табақавии маҳбусон нуктаи назари моро дар бораи он, ки гауптвахтаи ҳарбии Хучанд на танҳо ҷойи ҳабс намудани низомӣ ва шахсони граждане, ки ҷиноятҳои вазнин содир мекарданд, ба шумор мерафтааст, балки инчунин ҷойи муқаррарии ҳабси муваққатӣ низ будааст, тасдиқ мекунад. Гауптвахта ба таври васеъ ба сифати ҳабсхона барои маҳбусоне, ки бо қарору супоришҳои роҳбарони ҳарбӣ ва мансабдорони маъмурий фиристода мешуданд, истифода мегардид. Махсусан зарур аст таъкид кард, ки ин маҳбас дар баъзе ҳолатҳо аз тарафи роҳбарияти уезд барои нигоҳ доштани гунаҳгортон дар вақти таҳқиқ, бурдани тафтишоти пешакӣ ва баровардани ҳукм, яъне ба сифати ҳабсхона истифода мешуд.

6. Лагери махсуси шаҳри Хучанд

Нисбати ин маҳбаси махсус на дар бойгонихои Тоҷикистон ва на дар адабиёти илмӣ маълумот мавҷуд нест. Танҳо ҷанд сухане дар очерки илмӣ-оммавии «Таърихи Ленинобод» оварда шудааст. Аз ҷумла, иброз гардидааст, ки дар рӯзҳои шӯриши соли 1916 аз ҷониби маъмурияти мустамликавии Россия барои ҳабси аҳолии шӯришгари шаҳр дар тарафи соҳили рости Сирдарё «лагери махсус» ташкил карда шуда буд. Ҳамон вақт суди ҳарбии подшоҳӣ нисбати 400 иштирокчиҳои шӯриш дар Хучанд ҳукм бароварда, аксарияти онҳо дар ҳамин лагер ҳабс карда шуданд [15, с. 184]. Мо дар хусуси ин тарзи маҳбас ҳамин қадар маълумот тавонистем гирд оварем. Дар оянда, бо пайдо шудани шароити имкониятҳо, муаллифони мақсад доранд ба бойгонихои Ҷумҳурии Ўзбекистон ва Федератсияи Россия назар андозанд. Боварӣ аст, ки маълумотҳои ҷолиб дар бораи ин лагери ҳарбӣ пайдо хоҳад гардид.

7. Миршабхонаи туземи (ҳабсхонаи) Ўротеппа

Ном ва сохтори дохилии миршабхонаи туземи Ўротеппаи минтақаи Хучанди вилояти Сирдарё дар ҳуҷҷатҳои бойгонӣ бори нахуст соли 1876 ба қалам оварда шудааст. Масалан, дар гузориши ёрдамчиҳои калони сардори узеда Хучанд, таҳти №126 аз 30 августи ҳамин сол қайд гардидааст, ки миршабхонаи туземи Ўротеппа аз ду сакел иборат аст. Сакели якум дарозияш 6 оршин, васеъгияш $4\frac{1}{2}$ оршин ва сакели дуюм дарозияш 5 оршин, васеъгияш $4\frac{1}{2}$ оршин буда, бо айвони пушида, ки дарозияш $5\frac{3}{4}$ оршин ва васеъгияш $4\frac{1}{2}$ оршин мебошад, пайваст гардидааст [16, с. 16-17].

Шумораи маҳбусон, тибқи ин гузориш 15 нафарро ташкил меод, шумораи назоратчиён, ки қараулҳо низ номида мешуданд, аз 4 наф. бо музди қори мисли дигар маҳбасҳои уезд 10 руб. барои ҳар қадамаш иборат буд.

Буҷаи солонаи миршабхона барои соли 1876 низ ба монанди дигар маҳбасҳои Хучанд 800 руб. буда, дар самтҳои зерин масраф мегардид:

1. Барои иҷораи 4 назоратчиҳо (қараулҳо) аз ҳисоби 10 руб. ҳар моҳ барои ҳарқадамаш ҳамагӣ 480 руб. дар як сол.

2. Барои гармидиҳӣ -45 руб.

3. Барои тайёр намудани хӯроқа -27 руб.

4. Барои равшанӣ -30 руб.

5. Барои таъминоти озуқа аз ҳисоби 5 коп. дар як шабонарӯз барои ҳар як маҳбус -200 руб.

6. Барои сарфҳои майда -18 руб. [16, с. 19].

Суханро дар хусуси миршабхонаи шаҳри Ўротеппа ҷамъбаст намуда, гуфтаним, ки бешубҳа, ин маводҳо исботи онанд, ки табақаҳои болоӣ ва бартариодошта бе ҷазо мемонданд, вале аҳолии маҳаллӣ ва пеш аз ҳама қисми қашшоқи он масъулияти сангинро ба дӯш доштанд.

8. Миршабхонаи туземи (ҳабсхонаи) Ҷизах

Шаҳри Ҷизах ва ҳудудҳои гирду атрофи он хангоме ки солҳои 1867 то 1887 узеда Хучанд ба вилояти Сирдарё шомил буд, ба ин уезд дохил мешуданд. Соли 1887 узеда Хучанд ба вилояти Самарқанд гардонид шуд ва Ҷизах дар тобеияти вилояти Сирдарё монд. 20 соли ҳаёти ин шаҳри

кадима, аз чумла, ҳаёти маҳбасии он ба Хучанд пайваста аст. Инро ҳангоми омӯзиши ҷойҳои маҳрум сохтан аз озодии уезди Хучанд ба инобат нагирифтани, тадқиқоти мазкурро носуфта ва руякӣ мегардонид. Илова бар ин, маҳбаси туземи Ҷизах барои миршабхонаҳои уезди Хучанд намунаи тақлид ба шумор мерафт.

Ҳуҷҷатҳои расмӣ аввалин, ки дар онҳо маводи арзишнок оид ба миршабхонаи туземӣ ва гауптвахтаи ҳарбии Ҷизах дида мешавад, ин ду гузориши ёрдамчи калони сардори уезди Хучанд барои солҳои 1876 ва 1877 мебошанд, ки дар Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон тозаю озода ва дастнарасида нигоҳ дошта шудааст.

Барои аҳамияти бузург доштан ва аз ҷаҳми тадқиқотчиёну мутахассисон дур мондани онҳо, ба андешаи мо, чанд қисматеро аз онҳо манзури хонандагон намоем, ба манфиати кор аст.

Дар гузориши аввал ба номи Губернатори ҳарбии вилояти Сирдарё, таҳти №126 аз 30 августи соли 1876, ки аз он чанд мисоле дар боло овардем, шарҳи маҳбаси туземи Ҷизах дар яқоягӣ бо маҳбасҳои Хучанд ва Ёротеппа дода шудааст [17, с. 20].

Дар гузориши дуюм, таҳти №2612 аз 16 сентябри соли 1877 танҳо дар бораи маҳбаси туземи Ҷизах сухан меравад [17, с. 12]. Мазмунӣ ҳарду гузориш ҷиҳати шарҳи маҳбаси Ҷизах яхелаанд.

Мувофиқи ин гузоришҳо, дар шаҳри Ҷизах маҳбаси туземӣ 1 январи соли 1876 сохта шудааст [18, с. 12]. Вале дар баъзе маводи бойгонӣ оид ба шумораи маҳбусон ва маблағи ҷудогардида барои нигоҳ доштани ин маҳбас ба соли 1874 рост меоянд. Мо низ ба маълумотҳои ин гузоришҳо така мекунем.

Маҳбас аз се камера, даҳлез, таомхона, айвон, ки бо девори лоин ихота гардидааст иборат буд. Камераи №1, дарозияш $7\frac{1}{2}$ оршин, васеъгияш $4\frac{1}{2}$ оршин ва баландияш $-4\frac{3}{4}$ оршин нишон дода шудааст. Камераи №2, дарозияш 8 оршин, васеъгияш $7\frac{1}{2}$ оршин ва баландияш 5 оршин қайд гардидааст. Камераи №3, дарозияш $11\frac{1}{2}$ оршин, васеъгияш 8 оршин ва баландияш 5 оршин мебошад. Дар ҳар як камера, яқоягӣ печкаи голандӣ аз хишти пӯхтаи сартӣ гузошта шудааст. Тамоми бинои маҳбас аз хишт сохта шудааст. Дар сохтмони маҳбас 690 руб, аз ин 520 руб. аз ҳисоби буҷаи шаҳрии Ҷизах ва 170 руб. аз ҳисоби ҷаримаҳои маҳбусон барои кирдорҳои ночиз сарф гардидаанд [18, с. 9].

Ҳамин тавр, миршабхонаи туземи Ҷизах, ки инчунин маҳбаси Ҷизах ва маҳбаси туземи Ҷизах ном гирифта шудааст, функсияҳои зиёду гуногунро иҷро мекард. Масалан, барои нигоҳдории муваққатии аҳолии вай хонаи ҳабсӣ, яъне миршабхонаи туземӣ буд, вале барои ҷинояткорони сиёсӣ ва дигар ҷинояткорони низоми саҳт ҳамчун маҳбас ба ҳисоб мерафт. Ин маҳбас аз ҳама ҷиҳатҳои ҳаёти маҳбасӣ нисбат ба дигар маҳбасҳо хеле пешрафтаю замонавӣ сохта шуда буд. Муаллифон фаҳр аз он доранд, ки ба онҳо ҳамчун тадқиқотчиёни аввалин муассар гардид дар хусуси ин маҳбас ба хонандагон маълумотҳои арзишманду аҷоиб пешкаш намоянд.

9. Гауптвахтаи ҳарбии Ҷизахи истехкоми Ключевой

Ба ғайр аз маҳбаси туземи Ҷизах, мувофиқи м. 4 «Маҷмӯаи муассисаҳо ва оинномаҳо оид ба нигоҳдории зери посбонӣ» қисме аз маҳбусони идораҳои граждание, ки бо ҳукми судҳо, қозиҳо ва бияҳо бояд иҷрои ҷазо намоянд, ба гауптвахтаҳо, аз чумла, ба гауптвахтаи ҳарбии Ҷизах, ки дар истехкоми Ключевой ҷойгир буд, фиристода мешуданд. Вале таъиноти асосии ин маҳбаси ҳарбӣ нигоҳ доштани маҳбусоне, ки барои ҷиноятҳои вазнин айбдор доништа мешуданд ва барои маҳбусоне, ки ҳукми бадарға ба минтақаҳои гуногуни Россия, дар навбати аввал ба Сибир доштанд, ба шумор мерафт. Тахминан ин гауптвахта дар соли 1866 ҳангоми ворид шудани кӯшунҳои Россия ба Ҷизах сохта шудааст. Аммо то соли 1877 дар бораи сохтор ва ҳолати он ягон маълумоте дар бойгонӣҳои Тоҷикистон мавҷуд нест. Танҳо маълумотҳоро мо тавонистем аз гузориши ёрдамчи калони сардори уезди Хучанд, таҳти №2612 аз 16 сентябри соли 1877, ки дар параграфи боло қайд гардид, дарёфт намоем. Дар ин гузориш, чунин омадааст, ки «гауптвахтаи ҳарбии Ҷизах то соли 1877 аз ду камера иборат аст, вале имсол ба бинои дигар кӯчонида шуд, ки танҳо як камера дорад ва дар он то 3 нафар маҳбус ҷой гирифта метавонад» [19, с. 11].

Дар ҳамин парванда, маълумоти пурра аз ведомостҳо оид ба шумораи маҳбусон ва маблағи ҷудошаванда барои нигоҳдории онҳо дар солҳои 1874-1877 дастрас кардан мумкин аст. Мутобиқи ин ведомостҳо дар соли 1874 нисбат ба солҳои дигар шумораи маҳбусон, шумораи рӯзҳои маҳбасии онҳо ва ҷудо намудани маблағ барои онҳо аз ҳама зиёд мебошад. Масалан, дар моҳи январи ҳамин

сол 26 маҳбуси маҳаллӣ ва 3 бадарғашаванда нигоҳ дошта мешуд, ки рӯзҳои ҳабсии онҳо 719 рӯзро ташкил медод, барои хӯрокаи аз хазинаи давлат 43 руб. 14 коп. ҷудо карда шудааст [19, с. 16]. Моҳҳое, ки аз ҳама зиёдтар маҳбусон нигоҳ дошта мешуданд май-июл мебошанд. Дар ин ду моҳ шумораи маҳбусон то 37 нафар зиёд шудааст.

Ин аст тамоми маълумотҳое, ки мо дар бораи гауптвахтаи Ҷизах гирд оварда тавонистем. Бо вучуди кам будани мавод, ҳақ дорем ҳулоса намоем, ки: **якум**, гарчанде гауптвахтаи ҳарбӣ ба мақсади ҳабси низомӣ сохта шуда бошад ҳам, вале тибқи талаботи «Маҷмӯаи муассисаҳо ва оинномаҳо оид ба нигоҳдории зери посбонӣ» бо назардошти хусусиятҳои минтақа, барои ҳабси аҳолии маҳаллӣ васеъ мавриди истифода қарор ёфтааст; **дуум**, аз шумораи зиёди маҳбусон ва тез-тез иваз гардидани онҳо, мумкин аст тахмин кард, ки гауптвахта дар баъзе ҳолатҳо ҳамчун хонаи ҳабси муваққатӣ истифода мешудааст; **сеюм**, вале аниқ аст, ки бо сабаби мустаҳкам будан ва дар истехкоми ҳарбӣ ҷойгир шудан, функцияи асосии гауптвахта, нигоҳдории маҳбусоне, ки ҷиноятҳои вазнин кардаанд, будааст ва маркази ҷамъ намудани маҳбусон барои бадарға ва равона кардан ба қорҳои каторга дар дохили Россия ба шумор мерафт; **чорум**, хусусияти аз ҳама муҳим аз он иборат буд, ки гауптвахтаи ҳарбӣ танҳо аз ҳисоби хазинаи давлат нигоҳ дошта мешуд. Аз ҳисоби даромадҳои шаҳрӣ дар ин маҳбас маблағгузорӣ карда намешуд.

10. Миршабхонаи туземи (ҳабсхонаи) шаҳри Панҷакент

Ноҳияҳои Панҷакент, Яғноб ва Мастҷоҳ дар соли 1868 ба округи Зарафшони вилояти Самарқанди генерал-губернатории Туркистон дохил карда шуданд. Дар бораи мавҷудияти маҳбасҳо дар ин ноҳияҳо дар бойгонии Тоҷикистон мо маълумот пайдо карда натавонистем. Ягона муаллифе, ки андаке дар бораи маҳбас ва системаи судӣ дар шаҳри Панҷакент навиштааст, олими рус Г.А.Арандаренко мебошад.

Аз ҷумла, ӯ навиштааст: «шаҳри Панҷакент ба округи Зарафшони вилояти Самарқанд бо шумораи аҳолии 1819 нафар дохил мешуд.... Як маҳбас (миршабхона) дошт» [20, с. 415-416]. Ин суҳанони муаллиф ба соли 1877 дахл доранд. Дигар муаллифи рус М.А.Терентев дар бораи ин минтақаи кӯҳистон ва системаи судии он нақл карда, менависад, ки сардори уезди Хучанд барон Нолде, поручик граф Девиер ва ротмистр Суров дар соли 1877 аз маҳбусон пора гирифта, онҳоро аз маҳбас озод намуданд. Дар хотираҳои ӯ омадааст, ки дар муддати 4 сол Нолде то 100 000 рубл ҷангол (цапнул) задааст [20, с. 181]. Ин муаллиф чанд суҳане дар бораи шумораи маҳбусон ва намудҳои ҷиноятҳое, ки мутобиқи онҳо маҳбусон дар маҳбаси шаҳри Самарқанд нигоҳ дошта мешуданд, навиштааст. Ба хотири он, ки ноҳияҳои кӯҳистон ба вилояти Самарқанд дохил буданд ва маҳбусони ин минтақа дар маҳбаси ин шаҳр нигоҳ дошта мешуданд, хотираҳои муаллифро ба қалам меоварем. Ӯ менависад, ки дар маҳбаси шаҳри Самарқанд 20 январӣ соли 1877 аз 9 намуни ҷиноятҳое, ки маҳбусон дар ин маҳбас нигоҳ дошта мешуданд бо намуни ғоратгарӣ 3 нафар аз ноҳияҳои кӯҳистон мебошанд [20, с. 416].

Ҳамин тавр, бо сабаби набудани маводи расмӣ дар бораи маҳбаси (миршабхонаи) шаҳри Панҷакент, мо имконият наёфтем, ки ҳолати ҳақиқии бунёду рушди онро таҳлил намоем. Бо вучуди ин, метавонем ба ҳулосае биёем, ки ноҳияҳои кӯҳистони Зарафшон бо маркази шаҳри Панҷакент воҳиди ҳудудӣ-маъмурии генерал-губернатории Туркистон ба ҳисоб мерафтанд ва аз ин ҷиҳат асоси меъёрӣ-ҳуқуқии бунёду рушди миршабхонаи туземи Панҷакентро дар мадди аввал қонунгузории Россия бо назардошти ананҳои маҳаллии меъёрҳои мазҳабӣ-ҳуқуқии одат ва шарият ташкил медоданд.

АДАБИЁТ

1. Положение об управлении Туркестанского края // Свод Законов Российской империи. В 2-х книгах. Кн.1. Т.II, ч.1. СПб., 1899. С.233-260.
2. Фаньян Д.С. «Восстание 1872 года в г. Ходженте» // ЦГА Республики Таджикистан. - Ф. 1348, оп. 1, д. 1. - 30 с.
3. Свод Законов Российской империи // Кн.2. Т.XIV. С.103.
4. Документальные материалы ЦГА Тадж.ССР (путеводитель). Сталинабад, 1961. С.31.
5. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.1-И, оп.1, д.319, в.в.13,13 пушти ҷараф (минбаъд п.), 14.

6. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, д.444, в.в.41, 41 п., 42; д.489, в.в.56 п., 57.
7. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.6-И, оп.2, д.1, в.в.40, 40 п.
8. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.1, оп.1, д.2610, в.8.
9. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.1-И, оп.1, д.37, в.в.17-19 п.
10. Уголовный закон. 22 марта 1903 года (Извлечение) // *Реент Ю.А.* История правоохранительных органов: полицейские и тюремные структуры России. Рязань, 2002. С.193.
11. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.1-И, оп.1, д.28, д.72, в.70 п.
12. Правила о призыве войск для содействия гражданским властям. 17 февраля 1906 года (Извлечение) // *Реент Ю.А.* Кит. ниш. С.195.
13. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.1-И, оп.1, д.2544 а, в.4.
14. История Ленинабада (научно-популярный очерк). Душанбе, 1986. С.184.
15. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.1-И, оп.1, д.37, в.в.17-19 п.
16. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.1-И, оп.1, д.37, в.в.17, 18, 19 п., 20, 21 п.
17. Бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ф.1-И, оп.1, д.37, в.1,11.
18. Арандаренко Г.А. Досуги в Туркестане. С.51-52.
19. Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.П. СПб., 1906. С.415-416,181

***Маълумот дар бораи муаллифон:** Рачабзода Равшан - профессори кафедраи назарияи давлат ва ҳуқуқи Академияи давлатии идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, доктори илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент. 918-61-18-53, Email: rrm_67@mail.ru*

***Абдулов Хуршед Асламович** - Мудир китобхонаи электронии донишгоҳи байналмилалӣ забонҳои хориҷӣ Тоҷикистон ба номи С.Улугзода. 918-67-57-01, 907-67-57-01. Email: Hurshed781@mail.ru*

***Сведение об авторе:** Раджабзода Равшан - профессор кафедры теории государства и права Академии государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, доктор юридических наук, доцент. Тел.: 918-61-18-53, Email: rrm_67@mail.ru*

***Абдулов Хуршед Асламович** - Заведующий электронной библиотеки Международного университета иностранных языков Таджикистана имени С.Улугзода. Тел.: 918-67-57-01, 907-67-57-01. Email: Hurshed781@mail.ru*

***Infomation about the authors:** Rajabzoda Ravshan - Professor of the Department of theory of state and law of the Academy of management under the President of the Republic of Tajikistan, doctor of the legal sciences, associate professor. 918-61-18-53, Email: rrm_67@mail.ru*

***Abdulov Khurshed Aslamovich** - Manager electronic library of the International university of the foreign languages Tajikistan. Phone: 918-67-57-01, 907-67-57-01. Email: Hurshed781@mail.ru*

Данная статья посвящена анализу теоретических и практических основ развития театра как важного культурного феномена. Автор в своём исследовании рассматривает функции государства в сфере культурной политики, излагая свои взгляды и замечания относительно механизмов государственного регулирования, защиты театральной инфраструктуры и поддержки профессионального творчества. В этом контексте автор рассматривает сохранение социальных и культурных ценностей как одно из ключевых направлений национальной культурной политики и подчёркивает, что театр, выступая в качестве идеологического и просветительского института, играет значимую роль в укреплении национальных ценностей и сплочённости общества.

Опираясь на исследования учёных в данной области, автор описывает процессы взаимного влияния, показывая, каким образом факторы массовой культуры могут воздействовать на содержание, формы и характер таджикского театрального искусства. Центральная часть исследования посвящена анализу профессиональных форм театра и отражению истории таджикского народа на сцене. В статье подчёркивается, что театр как важный социальный и культурный фактор обладает стратегическим значением в сохранении и развитии национального наследия таджиков.

Автор приходит к выводу, что историописание и театр в области исторического познания имеют сходную проблематику и в этом процессе обе формы стремятся к отражению истины. Вместе с тем театр способен более глубоко и детально изображать аспекты личной жизни, которые зачастую остаются вне поля зрения исторической науки. Такое направление исторического видения более всего проявляется в этнографии, и его необходимо учитывать при создании театральных постановок.

Ключевые слова: культура, общества, ценности, нация, независимость, развития, театр, история.

ТЕАТРИ ТОЧИК ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАҒРИБИ ТАЪРИХИ ХАЛҚ

Мақолаи мазкур ба таҳлили заминаҳои назариявӣ ва амалии рушди театр ҳамчун падидаи муҳими фарҳангӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар баҳси худ вазифаҳои давлатро дар соҳаи сиёсати фарҳангӣ баррасӣ намуда, назару мулоҳизаҳои худро оид ба механизмҳои танзими давлатӣ, ҳимояи инфрасохтори театрӣ ва пуштибонии эҷодӣ қасбӣ баён мекунад. Дар ин замина, муаллиф ҳифзи арзишҳои иҷтимоӣ ва фарҳангиро яке аз самтҳои калидии сиёсати фарҳангии миллӣ дониста, бар он таъкид менамояд, ки театр ҳамчун муассисаи идеологӣ ва маърифатӣ дар пойдории арзишҳои миллӣ ва таҳкими ҳамбастагии ҷомеаи нақши муассир мебозад. Муаллиф, бо истинод ба тадқиқоти олимони соҳа, равандҳои таъсир ва азтасиррасониро тавсиф карда, нишон медиҳад, ки ҷи гуна омилҳои фарҳангии оммавӣ метавонанд ба мазмун, шакл ва табиати ҳунари театрии тоҷик таъсир расонанд. Қисми марказии тадқиқот ба баррасии шаклҳои касбии театр ва бозтоби таърихи мардуми тоҷик дар сахна бахшида шудааст. Дар мақола қайд гардидааст, ки театр ҳамчун омилҳои муҳими иҷтимоӣ ва фарҳангӣ дар ҳифзу рушди мероси миллии тоҷикон аҳамияти стратегӣ дорад.

Муаллиф дар мақола ба ҳулоса меояд, ки таърихнигорӣ ва театр дар самти таърихшиносӣ як мазмун доранд ва дар ин раванд ҳар ду равия ҳақиқатнигориро пеша менамоянд. Бо вучуди ҳамин театр метавонад ҷанбаҳои ҳаёти шахсиро бештар тасвир намояд, ки он аз диди таърих дур мондааст. Ин равияи таърих бештар дар этнография мушоҳида мешавад, ки онро мебоист ҳангоми таҳияи спектакл ба назар гирифт.

Калидвожаҳо: фарҳанг, ҷомеа, арзишҳо, миллат, истиқлолият, рушд, театр, таърих.

TAJIK THEATER AND ITS ROLE IN PROPAGATE OF PEAPLE HISTORY

This article is devoted to the analysis of the theoretical and practical foundations of the development of theatre as an important cultural phenomenon. In the course of the discussion, the author examines the functions of the state in the field of cultural policy, presenting his views and reflections on the mechanisms of state regulation, the protection of theatrical infrastructure, and the support of professional creativity. In this context, the author identifies the preservation of social and cultural values as one of the key directions of national cultural policy, emphasizing that the theatre, as an ideological and educational institution, plays a significant role in sustaining national values and strengthening social cohesion.

Referring to the research of scholars in the field, the author describes processes of influence and interinfluence, demonstrating how elements of mass culture can affect the content, form, and nature of Tajik theatrical art. The central part of the study is devoted to the examination of professional forms of theatre and the representation of the history of the Tajik people on stage. The article notes that the theatre, as an important social and cultural factor, holds strategic significance in preserving and developing the national heritage of the Tajiks.

The author concludes that historiography and theatre share a common thematic ground in the domain of historical understanding, and in this process both seek to convey truth. At the same time, theatre is capable of more vividly depicting aspects of personal life that often remain outside the scope of historical research. This approach to history is most evident in ethnography, and it should be taken into account when developing theatrical productions.

Keywords: culture, society, values, nation, independence, development, theater, history.

Театральное искусство, как одна из форм художественной самодеятельности, занимает важное место в истории культуры таджикского народа. Театр, являясь формой показа исторических событий, характерен для каждого общества, однако со временем, с появления новых технологий, таких как кино и интернет театральные просмотры остались в стороне от массового зрителя. Но как говорят у каждого человека свой вкус, своё понимание и восприятие искусства. Исходя из этого, театральный показ еще не утратил свою актуальность в деле пропаганды и распространения исторических событий.

Театр и его история издавна были в центре интереса как советской, так и современной таджикской историографии. Стоит отметить, что начиная с 60-х годов XX-го века, началось изучение таджикского театра. Первыми работами по данному направлению можно считать труды Назарова М. (Искусство таджикского народа, 1961 год) [4], труды Нурджанова Н. (Мухаммаджон Касимов, 1960 год, История таджикского советского театра 1917-1941 гг., Традиционный театр таджиков 1967 год и Таджикский театр (очерк истории 1968 год), в которых авторы исследовали истоки становления таджикского театра [6; 7; 8].

Историки Таджикистана, прежде всего, интересовал исторический путь развития театрального искусства и роль таджикского народа в развитие этого вида искусства. В годы независимости Таджикистана, в немалой степени развитию театра и сценической культуры способствовали традиции советского театрального искусства. В данной статье нами рассматривается вопрос развития таджикского театра, в рамках исторического процесса всей истории начиная с периода с 90-х годов XX-го века.

Республика Таджикистан после обретения независимости приступила к созданию новых элементов государственного управления и укреплению своей самостоятельности. В этом контексте формирование национального самосознания и глубокое изучение истории и культуры народа, что является одним из важных направлений укрепления государства с независимым статусом, стало первоочередной задачей государства и правительства [1, с.3]. Однако неспособность властей контролировать даже локальную ситуацию в стране в период 1991 - начало 1992 годов, привела к гражданской войне, основными участниками и жертвами которой стали молодые граждане. Исходя из этого, можно констатировать тот факт, что в указанный период по причине кризиса, суеверий, фанатизма было замедлено развитие культуры, которая отчасти попала под влияние крайнего радикализма. После того, как на XVI-

ой Сессии Верховного Совета Таджикистана в ноябре 1992-го года Эмомали Рахмон был избран Лидером государства, страна вступила в новую фазу мирного развития культуры.

Наиболее активными центрами пропаганды культуры стали театры, которые, по сути, противостояли распространению массовой культуры, распространявшейся ввиду отсутствия всякой цензуры и регулирования со стороны культурных и просветительских организаций.

История таджикской культуры периода 1990-1997 годов показывает, что культура как часть общественной деятельности тесно была связана с историей политических событий, которые становились преградой для развития духовности народа, и в результате которых нарушалось естественное развитие культуры и искусства в обществе. В частности, политические события конца 80-х и начало 90-х годов XX века, в результате которых страну охватил политический и экономический кризис, привели к дискретности в развитии искусства и особенно его театрального направления. Число зрителей театра снизилось [11, с.115].

В наиболее сложные годы, предшествовавшие распаду Советского Союза, обострился вопрос финансирования театральных коллективов, которые в условиях перестройки испытывали серьёзные экономические трудности. Под воздействием данных процессов уже в начале 1990-х гг. государственное финансирование сферы культуры было существенно сокращено, что во многом было обусловлено общественно-политической нестабильностью. Однако данные изменения не означали завершения развития театрального искусства и таджикской культуры в целом, поскольку историко-культурный процесс продолжался в условиях трансформации общества.

В 1990-ом году выходит книга Нурджанова Н. «История таджикского советского театра (1941-1957)» в которой автор продолжает историю достижения таджикского театра уже с 1941 года [9]. Как и в других обществах, развитие искусства распадалось на множество отдельных циклов, установление причинно-следственных связей, которых составляет предмет исследования не только истории культуры, но и всей исторической науки. Преемственность стиля и методов предыдущей эпохи сохранилось в творчестве некоторых работников жанра искусства, хотя в целом, в театральном искусстве во все времена происходили глубокие изменения репертуара [14, с.2].

Несмотря на все эти преграды, в 2000-е годы искусство и культура вновь перешли на традиционный путь развития, что укрепило национальный колорит репертуаров художественных и культурных центров по всей стране.

В период независимости репертуар театра сменился и в условиях национального государства особое место занимали произведения классиков, таких как: Рудаки, Ибн Сино, Беруни, Фирдавси, Омар Хайям, Хафиз Шерази, Саади Шерази, Камал Худжанди, Дакики и других признанных во всем мире поэтов, такие ценности как гуманизм, благодеяние, трудолюбие, миролюбие, привязанность к дому, к родной земле зарождались с почитания легендарных и эпических творцов мира классиков.

Основным жанром, в котором развивалось творчество народных театров, всегда была историческая драма, показывающая подвиг народных героев. В этом жанре артисты в основном представляли зрителю не только абстрактные образы, но также восхваляли знаменитостей и сохраняли историческую память народа [8]. Исторические постановки по своему характеру отличались от спектаклей, которые ставились в других жанрах.

В таджикской историографии очевиден интерес к героям истории, что является важным положением всей когнитивной истории и непосредственно отражается на творчестве театров. Историческая драма своими корнями восходит к поэмам классиков, которых можно назвать продолжением истории народа. Сказания с политическим контекстом и повествовательная история, стали частью репертуара театров Таджикистана. Как и в советское время, искусству в новом времени предстояло сблизить народы. Это была задача, которую Назаров М. (1973 год) назвал ключевым в условиях многокультурности региона Средней Азии [5, с. 114].

В эпоху независимости историзм приобрёл значимость как ключевое понятие в исторической науке. Это понятие активно используется режиссёрами при постановке пьес и

спектаклей для воссоздания духа времени. Важно, однако, избегать архаизации настоящего и переноса прошлого в современность как его продолжение или образ жизни.

После обретения независимости Таджикистана театр стал важной составляющей национальной идеологии и воспитания молодёжи. В конце 1990-х годов, в условиях формирования независимого государства, театр постепенно отошёл от практики репрезентации партийной идеологии советского периода и начал развиваться в рамках национальной художественной традиции, создавая обновлённый образ таджикского национального искусства, ориентированного на национального героя.

Опираясь на достижения таджикской историографии в области изучения истории культуры и театра, стоит отметить выбранный нами стиль периодизации истории театра. Учитывая сложный процесс истории театра периода независимости, уместно было бы использовать при изучении истории театра следующую форму хронологии:

- кризисный период в деятельности театров Таджикистана – с 1990 по 1997 годы;
- период восстановления деятельности театров Таджикистана в 1998 по 2002 годы;
- период создания нового репертуара театрального искусства в Таджикистане с 2003 по 2010 годы;
- период расцвета театрального искусства в Таджикистане с 2010 по настоящее время.

Данная форма периодизации исторического процесса развития театра показывает, что театр как часть системы государства переживал, трудные времена и восстанавливался вместе со страной и этот процесс нельзя рассматривать в отдельности от политической истории государства. Именно так и показана история театра многими авторами исследования истории театра.

Так, например, в диссертации Таварова М. С. «Отражение исторических событий в современной таджикской театральной культуре» автор исследует период независимости Таджикистана в контексте отечественной истории, рассматривает развитие театра с точки зрения историко-культурных традиций и обращается к анализу роли личности в истории театра [10]. Следовательно, автор указывает на отражение исторической правды в репертуаре национального театра. При этом он опирается на принципы создания сценических образов и формирования личностных чувств граждан посредством театрального воспитания.

В целом, история таджикского театра периода независимости отражает черты современного театра, сопоставления произведений, анализ взаимодействия драматургии и театра, использование наследия классиков, и исторических материалов в театральных постановках и другие проблемы.

Театр и история народа связаны несколькими общими и взаимосвязанными аспектами, к которым относятся следующие:

- информационный аспект - исторические события отражают подвиг народа, а театральные актеры как часть этого народа чувствуют свою обязанность по передаче информации посредством его оживления в постановочной форме;
- ценностный аспект - театральные актеры ищут духовные ценности внутри каждого образа, передавая тем самым современному зрителю утратившиеся ценности;
- аспект героизма - театр передает зрителю содержание подвига и представляет героя, в котором нуждается история народа;
- воспитательный и развлекательный аспект – театр передает историю как форму развлечения зрителя, охватывая при этом вышеуказанные аспекты;
- умственный аспект – театр выполняет функцию передачи знаний от автора пьесы к зрителю.

Таким образом, театр путем постановки выполняет различные задачи, целью которых остаются информационный, ценностный, воспитательный, развлекательный и умственный аспекты, которые изменяют мировоззрение зрителя и обогащают его знания по истории. Данная тематика была постоянна в центре внимания таджикских режиссёров и свидетельством этому является список постановок приведенных в научных работах исследователей театра. Такие пьесы как: «Рудаки», «Восе», «Юность Авиценны», «Робиа Балхи», «Рустам и Сухроб», «Тимурмалик», «Бежан и Манижа» и другие постановки доказывают важность показа героев

истории в работах режиссёров. Просмотр таких спектаклей способствует глубокому осмыслению взаимосвязи личности и времени, внутреннего мира человека, восприятия характера героя, а также духовного и психологического контекста исторической эпохи. Эти образы помогают зрителю не только понять характер героя и антигероя, но и сыграть важную роль в воспитании, особенно для молодого поколения, формируя у него нравственные ориентиры и ценности.

Поучительные биографии исторических фигур преподносят уроки нравственности и этические функции истории состоят именно в этом. Изучающий историю человек не только следит за происходящими в прошлом событиями, но и находит в опыте прошлых времен ответы на свои жизненные вопросы. Человечество никогда не было равнодушно к прошлому, ибо история – это постоянная деятельность человека [10, с. 19].

Уровень развития индивидуальных черт человека, как показатель нравственного совершенства общества, раскрывается через связь личности с обществом и историей. Историко-биографическая драма, фокусируясь на жизни конкретной личности, способствует синтезу истории и искусства. Этот жанр возник благодаря слиянию истории и культуры, поскольку создание образа личности требует образных средств выражения. Различия между исторической и историко-биографической драмами часто трудно выделить из-за их сходства. Отмечая эти сложности, В. А. Диев дает следующую формулировку особенностей исторического и историко - биографического жанров: «Необходимо, чтобы в историко - биографическом жанре отдельная личность вбирала в себя большую историю, раскрывалась в непрерывной связи с ее движением, надо, чтобы в пьесе ощущалась и «судьба человеческая» и «судьба народная» [2, с. 35-36].

Современная театральная культура через образы творческих личностей подчеркивает лучшие черты героического характера таджикского народа, ориентированного на духовно сильную личность. Герои историко-биографических произведений духовно богатые люди, оказавшие влияние на развитие культуры своего народа. Современные драматурги раскрывают исторические события через судьбы отдельных личностей. «В образе выдающейся исторических героев также концентрируются гуманистические принципы жизни народа, и поэтому реалистическое отображение такой личности способствует выявлению новой грани исторической правды» [12, с. 115].

Результаты анализа исторических постановок в театрах Таджикистана позволяют сформулировать несколько общих и частных выводов, имеющих значение для нашего исследования. В частности, продолжая развивать концепцию историзма и образного изображения героя, можно утверждать, что театр способен передавать атмосферу эпохи героя более полноценно, чем другие формы восприятия информации, такие как кино, литература, интернет и т.д. В то же время, современный театр тесно связан с лучшими традициями актерского мастерства советского периода. Эти наблюдения позволяют предположить, что театр остается важной и ценностной формой искусства в наше время. Также можно заключить, что перед историками и режиссерами стоит значительная задача в области пропаганды исторических событий через театральное искусство.

На основании проведенного анализа выделяется значимость работы режиссёров исторических постановок и драматургов, разрабатывавших пьесы на эту тему. Изучение связи истории и театра позволило собрать материал, который, в свою очередь, стал основой для вывода о важности процессуальных и мотивационных аспектов театральной работы, направленной на постановки исторических произведений. Полученные нами данные могут служить ориентиром для опытно-экспериментальной работы театров в будущем. В то же время теоретический анализ существующих театральных постановок свидетельствует о том, что эта проблема еще не получила должного внимания в научной сфере, а многие конкретные вопросы, связанные с деятельностью театров, остаются малоисследованными.

В современном обществе человек является частью культурных моделей мира, а процесс принятия решений основан на новых образах информационного характера. В связи с этим нельзя исключать взаимодействие человека и театра как важную функцию, способствующую

развитию человеческой культуры в массовом обществе. Театр рассматривается как источник человеческого капитала, предоставляющий индивиду возможность приобретать новые культурные ценности. При этом культура не только является формой существования человека, но и составляет важную часть его образа жизни как потребителя продукции глобального общества.

Маркс утверждал, что культура, как часть идеологической надстройки, служит механизмом, через который создается духовная прибыль общества. Он видел в господстве капитала барьер для полноценного развития человеческой культуры, поскольку капиталистические отношения склонны эксплуатировать культуру в интересах сохранения власти и угнетения [3, с.91]. В условиях социальной структуры информационного общества отношения между человеком и обществом в значительной степени становятся экономизированными, превращаясь в капитал в форме культурного обмена и общения. В то же время на развитие традиционной культуры и театра оказывают влияние глобальные процессы, которые непосредственно отражаются в театральной практике. Во многих аспектах глобализации можно наблюдать определенные вызовы, направленные против духовных ценностей, а также против традиционных образов героев общества. В этой связи наблюдается противоречие между позитивными и негативными последствиями глобализации для развития театра.

В результате интеграционных процессов и эволюции интернета сложились новые культурные общности на мировом пространстве, который можно назвать обществом массовой культуры. Произошла культурная экспансия развитых народов против слабых стран, что приводит к постепенному поглощению культуры национального характера, частью которого является театр. В частности, такие элементы как культура, театр, интернет, кино и другие, отмечаются как формы влияния, и человек попадает под воздействие чужой культуры.

Некоторая напряжённость в театральной среде также обусловлена угрозами, направленными на ценности и традиционные формы взаимодействия, которые традиционно составляли значимую часть театральной культуры. Повышенные требования режиссёров к актёрам способствуют росту внутренней напряжённости в коллективе и нарушению сложившегося профессионального климата. В условиях высокой конкуренции и жёстких критериев отбора актёров нередко проявляет агрессивное или конфликтное поведение по отношению к коллегам. Следует отметить, что немецкие философы Т. Адорно и М. Хоркхаймер справедливо указывали превращение культуры в индустриально производимый массовый продукт приводит к разрушению традиционных культурных форм, стандартизации сознания и создаёт предпосылки для культурных конфликтов [13].

Исходя из ситуации культурного кризиса, причиной которого является массовая культура, можно выделить следующие принципы историзма в театральной культуре:

- глубокое проникновение в образ исторического героя, его духовный мир, мотивацию и идеологию;
- объективное и точное изображение исторических событий с соблюдением хронологии и документальной достоверности;
- передача духа эпохи и идей времени через художественные средства театра;
- установление связи между историческим прошлым и современным восприятием зрителя, включая анализ роли личности-героя в истории;
- выявление индивидуальных и национальных особенностей персонажей, подчёркивая уникальность их действий и культурные характеристики;
- глубокое осмысление литературных и исторических источников для отражения многослойности исторического процесса и нравственного контекста событий;
- художественное исследование этических проблем и предоставление ответов на ключевые вопросы зрителя в контексте исторической ситуации.

Применение принципов историзма в театральной практике не только способствует преодолению кризиса массовизации культуры, но и обеспечивает более глубокое осмысление исторической реальности, реагирование на современные культурные вызовы и сохранение художественной значимости театра.

Таким образом, театр и культура, выражая проблемы времени, выдвинули новую эстетику театра. Поэты, актеры и режиссеры М. Суруш, Р. Самадов, С. Сабзаев, А. Рабиев, С. Шарофиддин, Дж. Тошматов, Х. Мухаммадиев, Х. Неймат, К. Давлатов, А. Мирходжа, Н. Косим, М. Гоиб, О. Рахмон, Ф. Сафар, Озарахш, С. Мукаддам, Фарзона, Б. Абдураззоков и Н. Абдуллоев создают образы новых исторических героев, которые известны современному человеку. Также драматурги А. Бахори, М. Ходжаев, С. Аюби, А. Сидки, Н. Табаров, С. Сафаров, Дж. Куддус и Ш. Солех активно показывают в пьесах, злободневные проблемы, ломая привычные стереотипы сценического стиля.

Следует отметить, что, несмотря на трудности эпохи переходного периода, театр сыграл важную роль в развитии духовной культуры народа. Совокупность ценностей общества отразилась в творческой практике деятелей культуры. В целом, творчество работников искусства было зеркалом общественного настроения, отражая как национальную идентичность, так и изменения в обществе. Несмотря на разнообразие факторов воздействия, удалось сохранить национальные истоки и традиции жанра, которые были дополнены новыми направлениями, соответствующими изменениям в духовной культуре общества.

В конце хотелось бы детально обратить внимание на заботу нового таджикского государства на развитие театра, на базе которого были подготовлены сотни талантливых деятелей театрального искусства, которые стояли у истоков образования театрального искусства Таджикистана и подняли на новый уровень национальную культуру таджиков.

ЛИТЕРАТУРА

1. Амроев, У. М. Таърихи театрҳои касбии вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон дар даври истиқлол (с.1991-2021). Душанбе, 2025. - 196с.
2. Богуславский, А.О., Диев, В. Н. Русская Советская драматургия: Основные проблемы развития. 1944-1966. – М. Наука, 1968. - 374с.
3. Маркс, К. *Капитал. Критика политической экономии. Т. I.* — М.: Политиздат, 1959.
4. Назаров М. Санъати халқи тоҷик (Искусство таджикского народа). – Сталинобод, 1961.- 156 с.
5. Назаров М. Искусство сближает людей. – Душанбе: Ирфон, 1973.
6. Нурҷонов, Н. Муҳаммадҷон Қосимов. Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 119 с.
7. Нурджанов, Н. История таджикского советского театра (1917-1941). – Душанбе: Дониш, 1967. – 469 с.
8. Нурджанов, Н. Таджикиский театр (очерк истории).– Москва: Искусство. 1968. – 260 с
9. Нурджанов, Н. История таджикского советского театра (1941-1957). – Душанбе: Дониш, 1990. – 404 с.
10. Таваров М.С. Отражение исторических событий в современной таджикской театральной культуре (годы независимости), Душанбе, 2006.- 165 с.
11. Таваров, М. Театри ҷавонони Тоҷикистон. -Душанбе, 2020.- С.115.
12. Хуррамова, Б. Шахсияти таърихӣ ва рӯҳи замон. (Историческая личность и дух времени). //Садои Шарқ, 1983.-№3.
13. Хоркхаймер, Макс., Адорно, Теодор. Культурная индустрия. Просвещение как способ обман масс (1947)/ Перевод с немецкого. Москва: Издательство «Пресс», 2024.
14. Шарифов, Ш. Театр ва асолати он. Паёми Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, (маҷаллаи илмӣ). – Қўлоб, 2012. - № 1-2 (6-7). – С. 53-56.

Маълумот дар бораи муаллиф: Амроев Умедҷон Мамадхонвич – Донишгоҳи давлатии тиббии Тоҷикистон ба номи Абуалӣ ибни Сино, кафедраи фанҳои ҷомеашиносӣ, номзади илмҳои таърих. **Суроға:** 734003, шаҳри Душанбе, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ноҳияи Сино, кӯчаи Сино 29-31. **E-mail:** imed-08@mail.ru. **Телефон:** (+992) 785 16 10 10.

Сведения об авторе: Амроев Умеджон Мамадхонвич – Таджикский государственный медицинский университет имени Абуали ибни Сино, кафедра общественной дисциплины, кандидат исторических наук. **Адрес:** 734003, город Душанбе, Республика Таджикистан, район Сино, улица Сино 29-31. **E-mail:** imed-08@mail.ru. **Телефон:** (+992) 785 16 10 10.

Information about the authors: Amroev Umedjon Mamadkhonovich – Tajik State Medical University named after Abuali ibni Sino, department of social discipline, candidate of historical sciences. **Address:** 734003, Dushanbe city, Republic of Tajikistan, Sino district, Sino street 29-31. **E-mail:** imed-08@mail.ru. **Telephone:** (+992) 785 16 10 10.

РАВОБИТИ ДИПЛОМАТИИ ҒУРИЁН БО ҒАЗНАВИЁН, САЛҶУҚИЁН ВА ХОРАЗМШОҲИЁН

Азиззода Ф.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Дар мақолаи мазкур раванди ҳасоси сиёсии асрҳои миёна ки камтар мавриди таҳқиқи алоҳида қарор гирифтааст пажӯҳиш сурат гирифтааст. боиси тазаккур аст, ки хонадони Ғуриён ягона хонадони миллии минтақа буданд, ки дар баробари дудмонҳои туркии минтақа истиқлолияти сиёсии худро ниғаҳ медоштанд ва дар сиёсати хориҷии худ концепсияи муваффақеро пайгири менамуданд. аз ин рӯй дар навишти мақолаи мазкур аз манбаҳои муътамади дасти аввал истифода карда шуда, масхалаи мазкур матраҳ гардидааст. Калидвожа: Ғуриён, Хоразмшоҳиён, Султон Муҳаммад, ҷанг, Султон Ғиёсуддини Ғурӣ, равобити Хоразмшоҳиён бо Ғуриён.

Калидвожа: Ғуриён, Хоразмшоҳиён, Султон Муҳаммад, ҷанг, Султон Ғиёсуддини Ғурӣ, равобити Хоразмшоҳиён бо Ғуриён.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ГУРИДОВ С ГАЗНЕВИДАМИ, СЕЛЬДЖУКИДАМИ И ХОРЕЗМШАХАМИ

В данной статье исследуется важнейший политический процесс эпохи Средневековья, который ранее редко становился объектом отдельного научного изучения. Стоит отметить, что династия Гуридов была единственной местной (национальной) династией в регионе, которая сохраняла свою политическую независимость в противостоянии с тюркскими династиями и успешно реализовывала собственную концепцию внешней политики. В связи с этим при написании статьи были использованы авторитетные первоисточники, на основе которых подробно рассматривается данный вопрос.

Ключевые слова: Гуриды, Хорезмшахи, Султан Мухаммад, война, Султан Гиясуддин Гури, отношения Хорезмшахов с Гуридами.

DIPLOMATIC RELATIONS OF THE GHURIDS WITH THE GHAZNAVIDS, SELJUKS, AND KHWARAZM SHAHS

This article examines a critical medieval political process that has seldom been the subject of separate scholarly research. It is worth noting that the Ghurid dynasty was the only native (national) dynasty in the region to maintain its political independence alongside the regional Turkic dynasties and to successfully pursue its foreign policy concept. Consequently, this study addresses the issue by utilizing reliable primary sources.

Keywords: Ghurids, Khwarazmshahs, Sultan Muhammad, war, Sultan Ghiyath al-Din al-Ghuri, relations between the Khwarazmshahs and the Ghurids.

Муқаддима. Давлати Ғуриён яке аз низомиҳои сиёсии муқтадир ва ҳамсоии Хоразмшоҳиён эътироф мегардад. Султонҳои ғурӣ тавонистанд қаламрави худро густариш дода, дар соҳаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва низоми ба як қудрати таъсиргузори минтақавӣ табдил ёбанд. Дар ин замина, халифаи аббосӣ Носир аз нуфузи онҳо барои расидан ба аҳдофи геополитикии худ дар баробари душманонаш, бавижа Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ, истифода мекард. Вале заъфи ин хонадон пас аз даргузашти ҳукмронони бузурге чун Султон Ғиёсуддин ва Султон Шаҳобуддин ва бузузи ихтилофоти дохилӣ оғоз ёфта, ниҳоят боиси сукути онҳо аз ҷониби Хоразмшоҳ гардид.

Методологияи таҳқиқ. Қаблан аз оғози баҳси муфасссал пирӯми равобити Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ бо ҳукмронони ғурӣ, таҳлили мухтасари пешинаи таърихии ин хонадон ва муносиботи онҳо бо давлатҳои ҳамҷавор амри зарурӣ маҳсуб мешавад ин равиш дарки воқеоти аҳди Султон Муҳаммадро осонтар мегардонад.

Равиши таҳқиқот. Аз назари ҷуғрофӣ, сарзамини Ғур як минтақаи комилан кӯҳистонӣ ва душворгузар дар маркази Афғонистони муосир буда, дар миёни Ҳирот, Заминдовар, Ғарҷистон, Гузгонон, Бомӣён ва Ғазнин воқеъ шудааст. Сарчашмаи рӯдҳои бузурге чун

Ҳирманд, Ҳарирӯд ва Мурғоб маҳз дар ҳамин иқлим қарор дорад. Ҳамдуллоҳ Муствафӣ Қазвини дар асари худ ин минтақаро ба иқлими чаҳорум мансуб доништа, маркази онро шаҳри Оҳангарон зикр кардааст [11, с. 190]. Бинобар вижагиҳои хоси геостратегӣ ва кӯҳистонии ин сарзамин, сокинони он дар баробари ҳучумҳои хориҷӣ ҳамеша аз истиқлоли нисбӣ бархӯрдор буданд.

Дарачаи таҳқиқи масъала. Аз лиҳози луғавӣ, калимаи «Ғур» дар “Луғатномаи Деҳхудо” ба маънои замини нишеб, говзамин ва қабри чизе (ба монанди чоҳ) омадааст [3, с. 363]. Дар манобеи таърихӣ роҷеъ ба ин сарзамин ва ҷиғунагии ба қудрат расидани Оли Шансаб ривоёти мутааддиде нақл мешаванд. Бояд қайд кард, ки ин хонадонро бо номи «Сурӣ» низ зикр менамоянд, ки дар луғатномаҳо ба маънои навъе гули сурх (гули муҳаммадӣ), шодмонӣ ва баъзан ба маънои паҳлавону тавоно маънидод шудааст [3, с. 356; 10, с.821]. Бархе аз муҳаққиқон бар он назаранд, ки қабिलाҳои ориёӣ дар ҷараёни муҳоҷиратҳои худ ба ин сарзамин ворид шуда ва дар он ҷо маскан гузидаанд [15, с. 127]. Аз ин рӯ, аслияти ориёии онҳо ҷойи шак надорад, зеро мардуми Ғур бо забони форсӣ сухан мегуфтанд, шеър месурӯданд ва ҳатто мукотиботи расмӣ давлатии онҳо ба ҳамин забон ҷараён мегирифт [7, с. 220; 14, с. 16]. То замони инқирози ин сулола аз ҷониби Султон Муҳаммади Хоразмшоҳ, бисту ду тан аз ин хонадон бар Ғур ҳукмронӣ карданд, ки онҳоро метавон ба чаҳор шоҳи асосӣ: салотини Ғур, Бомӣён, Ғазнин ва Ҳинд тақсим намуд [17, Ҷ. 1, с. 320].

Муносибати дипломатӣ бо Ғазнавиёну Салҷуқиён

Истиқлолияти комили сиёсии Ғуриён то замони ҳукумати Султон Маҳмуди Ғазнавӣ [997-1030] идома дошт. Ё дар ҷараёни ғеҷуҳоти худ ба Ҳинд ва дигар сарзаминҳои шарқӣ, бо шиори густариши ислом ба Ғур низ ҳучум кард. Ба ин тартиб, Ғур таҳти тобеияти салотини Ғазнавӣ даромад. Албатта, баъзе аз пажӯҳишгарон таъкид менамоянд, ки мардуми Ғур қаблан ислом оварда буданд, вале нависандагони давраи ғазнавӣ барои он ки ба ҷангҳои Султон Маҳмуд ранги мазҳабӣ диҳанд, сокинони ин минтақаро ғайри мусалмон қаламдод карданд [17, с. 101]. Дар ин замон Муҳаммад Сурӣ ҳокими Ғур буд. Вай дар баробари Султон эълони истиқлол намуд ва азбаски Султони Ғазнавӣ ин масъаларо қабул карда наметавонист, ба Ғур ҳучум бурда, вайро шикаст дод ва асир гирифт. Бино ба гуфтаи манобеъ, бо вучуди доштани номи исломӣ, Муҳаммад Сурӣ ҳанӯз мусалмон набудааст [8, Ҷ. 4, с. 630]. Вай пас аз муддати кӯтоҳе дар асирӣ вфаот кард ва Султон Маҳмуд фарзанди ӯ Абуалиро ба ҳукумати Ғур мансуб намуд. Абуалӣ вазифадор шуд, ки ба унвони хироч ба ҳукумати ғазнавӣ силоҳ, зиреҳ ва абзорҳои ҷангӣ пардохт намояд. Аммо дар давраи салтанати Султон Масъуд, бинобар гирифториҳои дохилии султони ғазнавӣ, бародарзодаи Абуалӣ Аббос ибни Шайс алайҳи ӯ шӯриш карда, ҷонишини вай гардид.

Пас аз ҷанде, ашрофи Ғур бо кӯмаки Султон Иброҳими Ғазнавӣ, ки муваффақ шуда буд бар мушкilotи дохилии худ пирӯз шавад, Аббосро сарнагун карда, фарзандаш Амир Муҳаммадро ба ҳукумат расонданд. Дар ин давра равобити Ғуриён ва Ғазнавиён бисёр ҳасана буд ва Ғазнавиён ин минтақаро тасарруф намуданд. Ин раванд то замони бухрони сиёсии давлати Ғазнавиён идома ёфт. Салотини ахири ғазнавӣ бо сабаби адами иҷрои сиёсати дуруст натавонистанд ин минтақаро ҳифз кунанд ва Ғур мустақил шуда, сипас зери султаи Салҷуқиён қарор гирифт.

Дар замони Амир Қутбиддин Ҳасан (фарзанди Амир Муҳаммад), ҳукумати Ғур дучори ҷангҳои дохилӣ гардид. Вай бештари даврони ҳукмронии худро сарфи сарқуби шӯриши қабिलाҳо намуд ва билохира дар пайи шӯриши мардуми Такаб аз вилояти Вачиристон кушта шуд [17, Т. 1, с. 323]. Пас аз ӯ писараш Изуддин Ҳусайн ба ҳукумат расид, ки даврони ӯ бо ҳукмронии Султон Санҷар дар Хуросон ҳамзамон аст. Вай барои дар амон мондани Ғур аз ҳучуми Султон Санҷар, итоат ва дӯстии худро бо фиристодани ҳадоёи гаронбаҳо ба дарбори ӯ изҳор дошт ва ба ин тартиб, Ғуриён низ монанди Ғазнавиён хирочгузори Салҷуқиён шуданд. Ё бо лақаби «Аб-ус-салотин» маъруф аст, зеро пас аз вай ҳафт фарзанд ва чаҳор наберааш ба ҳукумати Ғур расиданд. Пас аз вафоти ӯ, фарзандонаш ба ҳукумати минтақаҳои мухталифи Ғур интиҳоб шуданд.

Вале дар ин замон миёни Қутбиддин Муҳаммад (маъруф ба Малик-ул-ҷибол) и ва бародаронаш ба далели кӯшишҳои якҷонибаи ӯ дар амри ҳукумат (аз ҷумла сохтани қалъаҳои

мустаҳкам бидуни машварат бо онҳо) кудурат ва ихтилоф ба вучуд омад. Ба ҳамин сабаб вай ба Ғазнин назди Баҳромшоҳи Ғазнавӣ рафт. Бархе аз муаррихон бар он назаранд, ки вай дар талош будааст, қудрати Ғазнавиёнро дар Ғур коҳиш диҳад, аз ин рӯ, барои арзёбии мавқеияти сиёсӣ ва низомии Ғазнавиён ба Ғазнин сафар кард [14, с. 30]. Дар натиҷаи иттиҳомоти сохта ахиран қутбиддин муҳаммад ба дастури қушта гардид.

Дар ин вақт Сайфуддин Сурӣ, ки қудрати бузургро дар Ғур соҳиб шуда буд, бо шунидани қатли бародараш аз ҷониби Баҳромшоҳ ба интиқоми хуни бародараш ба Ғазна ҳучум кард. Ӯ ба Баҳромшоҳро шикаст дода, дар он ҷо ба ҳукумат расид. Вай аз гирифтории Султони Салҷуқӣ дар ҷанг бо Қарохитиён истифода бурда, дар Ғазнин номи Санҷарро аз хутба ҳазф кард ва ба номи худ хутба хонд. Баҳромшоҳ низ барои ҷамъоварии нерӯ ба Ҳиндустон фаррор намуд [13, с. 46-48]. Аммо пас аз чанде, бузургони Ғазнин ба Сайфуддини Ғурӣ хиёнат карда, аз Баҳромшоҳ хостанд, ки ба шаҳр баргардад. Сайфуддин ба далели адами ҳимояти мардум ва хиёнати сардоронаш натавонист дар баробари Баҳромшоҳ муқовимат кунад. Баҳромшоҳ вайро шикаст дода, ҳамроҳи вазираш асир гирифт ва пас аз таҳқиқҳои зиёд ба қатл расонд. Аз замони вай ҳокимони Ғур дигар ҳудро «амир» нахонда, балки унвони расмӣ «султон»-ро барои худ баргузиданд [17, Ҷ. 1. 336]. Ин амр нишондиҳандаи истиқлоли нисбии давлати Ғур дар ин давра мебошад.

Баҳоуддин Сом, ки аз бародарони дигар калонтар буд, пас аз шунидани хабари қатли бародар ҷонишини Сайфуддин шуд ва бифоҳсила барои гирифтани интиқоми ду бародари худ ба Ғазнин лашкар кашид ва бародараш Алоуддин Ҳусайнро ҷонишини худ дар Ғур таъин намуд. Аммо вай дар байни роҳ ба иллати бемории обила даргузашт. Вай низ дар мукотиботи расмӣ ҳудро «Султон-ул-муаззам» мехонд ва барои изҳори вафодорӣ ба салотини собиқӣ салҷуқӣ дастур дод, то номи Маликшоҳро бар рӯи сиккаҳои роиҷ ҳаққ кунанд, вале барои эълони истиқлоли Ғур дар баробари Султон Санҷар, номи вайро аз сиккаҳо ҳазф намуданд.

Пас аз марги ӯ, бародари дигараш бо номи Алоуддин Ҳусайн дар соли 1149 ба ҳукумат расид ва тасмим гирифт Ғазнинро тасарруф кунад. Вақте хабари ҳаракати сипоҳи ӯ ба Баҳромшоҳ расид, вай суфаро ба назди Алоуддин фиристод, то монеи ҷанг шавад, вале Алоуддин пешниҳоди ӯро напазируфт. Сипоҳиёни Баҳромшоҳ натавонистанд дар баробари вай муқовимат кунанд ва дар натиҷа, пас аз се бор ҷанг шикаст хӯрда, ба Ҳинд гурехтанд. Алоуддин бо як ҳучуми сареъ муваффақ шуд Ғазнинро тасарруф кунад, он чоро ба оташ кашад ва ҳар касеро, ки дар қатли бародаронаш даст дошт, аз дам теғ гузаронад. Ба ҳамин далел вай дар таърих ба «Ҷаҳонсӯз» шуҳрат ёфт [14, с. 34].

Ӯ ҷасади бародаронашро бо худ ба Ғур бурда, дар он ҷо дафн намуд. Вай яке аз сардорони худ бо номи Амирхонро ҳокими Ғазна кард ва худ ба Ғур бозгашт. Чун ҳокими таъйинкардаи ӯ ба мардум зулми зиёд мекард, Баҳромшоҳ аз фурсат истифода намуда, дубора ба Ғазнин омад ва ба кӯмаки мардум Амирхонро ихроҷ карда, ҳукуматро ба даст гирифт. Дар ҳамин замон, ба далели он ки Алоуддин дучори мушкilotи дигар, аз ҷумла ҳучуми ақвоми Ғуз ба шаҳрҳои марзии Ғур ва ҷанг бо Султон Санҷар дар Ҳирот буд, натавонист Ғазнинро аз вай бозпас гирад. Баҳромшоҳ муваффақ шуд то поёни умри худ, яъне соли 1157 дар Ғазнин ҳукумат кунад. Пас аз ӯ бародараш Ҳусравшоҳ ба ҳукумати Ғазнин расид ва тавонист бо истифода аз мушкilotи хориҷии Ғуриён, бидуни даргирӣ ҳукмронӣ намояд, аммо пас аз муддате ақвоми Ғуз ин минтақаро тасарруф карданд ва вай низ ба Ҳиндустон фирор намуд.

Дар ин миён Алоуддини Ҷаҳонсӯз маҷбур шуд хирочгузори Султон Санҷари Салҷуқӣ шавад. Аммо бинобар гирифториҳои Санҷар бо қабिलाҳои турки ғуз ва қарохитиён дар марзҳои Хуросон, султони Ғур пардохти хирочро қатъ карда, эълони истиқлол намуд ва ба Хуросон ҳучум кард. Султон Санҷар бо сипоҳи худ ба муқобили вай рафт ва азбаски бештари сипоҳиёни Алоуддин аз туркон буданд, вайро тарк карда ба султони салҷуқӣ пайвастанд, ки ҳамин амр боиси шикасти ӯ гардид. Алоуддин асир афтод, вале пас аз муддате мавриди бахшиши Санҷар қарор гирифт ва дубора ба ҳукумати Ғур таъин гардид [1, с. 105]. То замоне ки Султон Санҷар бо иқтидор ҳукумат мекард, вай тобеи салҷуқиён боқӣ монд, вале ба маҳзи он ки Султон Санҷар ба дасти ғузон асир афтод, дубора ба минтақаҳои ҳамҷавори худ ҳучум карда, Бомӣён, Тахористон ва Ғарҷистонро тасарруф намуд. Вай пас аз фатҳи Бомӣён, идораи ин

минтақаро ба бародари худ Фахруддин Масъуд супурд ва худ дар Фирӯзкӯҳ ба ҳукумат пардохт. Бинобар ин, аз замони вай ду шоҳаи Фирӯзкӯҳ ва Бомиён бар Ғур ҳукмронӣ мекарданд.

Оғози иртибот бо Хоразмшоҳиён

Дар давраи Султон Алоуддин равобитаи сиёсӣ ва низомӣ байни Ғур ва Хоразм ба таври ҷашмас мавҷуд набуд, аммо бозаргонон калоҳи мавриди ниёзи худро аз ин ду минтақа таҳия мекарданд; бавижа ки Ғур дорои маъданҳои фаровони оҳан буд ва дар сохтани силоҳҳои ҷангӣ ва абзорҳои оҳанӣ шухрат дошт. Аз назари фарҳангӣ низ шуаро ва нависандагони мухталиф дар дарбори ҳарду минтақа ҳузури ғаёл доштанд [4, с. 304].

Пас аз даргузашти Алоуддин Ҳусайн, фарзандаш Сайфуддин Муҳаммад ба ҳукумат расид. Аввалин коре, ки вай анҷом дод, озод намудани писарони амаки худ Шамсуддин ва Шаҳобуддин буд, ки ба далели бадгумонии Алоуддин Ҳусайн дар зиндон ба сар мебурданд. Пас аз он ба ҷанги ақвоми Ғуз рафт. Ин ақвоми турк пас аз марги Султон Санҷар ва заъфи ҳукумати Салҷуқӣ ба минтақаҳои мухталиф ҳучум карда, аз ҷумла муваффақ шуда буданд Ғазниро аз дасти хонадони Ғурӣ ва Ғазнавӣ хориҷ намоянд. Онҳо ба марзҳои Ғур низ ҳучум карданд, Сайфуддин ба ҷанги онҳо рафт, вале дар маърака кушта шуд.

Сардорони сипоҳ, аз ҷумла Абулаббос Шайс (Шайх) ва бузургони ғурӣ, ки дар минтақа ҳозир буданд, Шамсуддин Муҳаммадро ба ҷонишинии вай интихоб карда, ба ӯ лақаби «Ғиёсуддин» доданд. Ғиёсуддин ва бародараш Шаҳобуддин пас аз он ки қудрати худро мустақкам намуданд, тасмим гирифтанд ба далели қудрати беш аз ҳадди Абулаббос Шайс ва даҳлатҳои ӯ дар умури ҳукумати, вайро аз байн баранд. Ба ҳамин далел, яке аз ғуломони турки султон вақте ки Абулаббос ба дарбор омад, ногоҳ ба вай ҳучум карда, ӯро ба қатл расонд [16, Ҷ.2. с. 605] ва ба ин тартиб ин душмани хатарнокро аз сари роҳ бардоштанд.

Аммо пас аз муддате, амаки вай бо номи Фахруддин Масъуд (ҳокими Бомиён) ба далели он ки модараш каниз буд ва натавониста буд ба ҷонишинии падар ва бародарон бирасад, муддаии салтанат шуд ва бо ҳокими Балх (Малик Алоуддин Қумоҷ) ва ҳокими Ҳирот (Тоҷуддин Ялдуз) муттаҳид шуда, ба ҷанги Ғиёсуддин рафт. Вале Ғиёсуддин бо кӯмаки бародараш ва инчунин бо истифода аз тафриқа дар миёни нерӯҳои муттаҳид ва қуштани Алоуддин Қумоҷ муваффақ шуд вайро шикаст диҳад ва асир намояд. Бо вучуди ин, ӯ бо эҳтиром амаки худро дубора ба Бомиён фиристод. Тоҷуддин Ялдуз низ ба самти Ҳирот рафт ва ба дасти яке аз ғуломони Султон Санҷар бо номи Баҳоуддин Туғрул кушта шуд.

Туғрул ҳукумати Ҳиротро ба даст гирифт, аммо бинобар зулму ситами ӯ, мардуми Ҳирот аз Ғиёсуддин кӯмак хостанд. Вай ба ин минтақа лашкар кашид ва муваффақ шуд Ҳиротро тасарруф намояд, вале Баҳоуддинро бахшид ва ҳукуматро дубора ба вай супурд. Дар ин замон, бинобар инҳитоти Салҷуқӣ, ду бародари ғурӣ аз фурсат истифода бурда, ба минтақаҳои дигарро тасарруф намуданд. Ғиёсуддин ба фикри тасхири шаҳри Ғазнин афтод ва чун дар ин вақт миёни умарои Ғуз дар ин минтақа ихтилоф вучуд дошт, аз ин мавқеият истифода карда, ба он шаҳр ҳучум намуд ва муваффақ шуд он чоро тасарруф кунад. Пас аз ин иқдом, Ғазниро ба бародари худ супурд ва ба вай лақаби «Муизуддин» (Шаҳобуддин) дод [13, с. 82]. Аз ин пас, Ғазнавиён танҳо ба ҳукумати як минтақаи кӯчак дар Панҷоб маҳдуд шуда, лақаби «амир»-ро барои худ интихоб карданд.

Ғиёсуддин дар идомаи футухоти худ ва бо истифода аз ихтилофоти хонаводагии Хоразмшоҳиён, инчунин барои ҳифзи сарҳадҳои Ғур аз хатари ҳучуми онҳо ва таҳриқоти халифаи аббосӣ Носир алайҳи Хоразмшоҳиён, муваффақ шуд минтақаҳое аз Хуросонро фатҳ намояд. Ҳокимони Систон ва Кирмон низ тобеияти худро ба вай эълон карданд. Шояд агар Текеш дорои қудрат ва сиёсати лозим дар бархӯрд бо Ғуриён намебуд, онҳо муваффақ мешуданд Хоразмшоҳиёнро ба кулӣ нобуд созанд.

Ду бародари ғурӣ дар идомаи сиёсати тавсеаталабии худ тасмим гирифтанд ба сарзамини Ҳинд ҳучум намоянд, то аз ин тариқ ҳам дар назди мусалмонон ва халифа маҳбубият ёбанд ва ҳам ба сарвати бекарони Ҳинд даст пайдо кунанд. Онҳо муваффақ шуданд Мултон, соҳилҳои Синд, Гучарот ва дараи Гангро тасарруф намоянд. Ғуриён бо асир кардани Хусравмалик ба ҳукумати Ғазнавиён расман хотима бахшиданд. Албатта, Муизуддин идораи ин минтақаро ба ғуломи сипаҳсолори турки худ супурд ва онҳо низ дар ҳифзи мутасарруфоти ғурӣ талош

карданд ва ҳатто муддатҳо пас аз нобудии Ғуриён, боз ҳам ба номи Султон Шаҳобуддин сикка зарб менамуданд [2. Ҷ. 5, с. 160-161].

Пас аз муддате, дубора Ғиёсуддин маҷбур шуд ба далели саҳтгириҳои Баҳоуддин Туғрул ба Ҳирот лашкар кашад. Вақте сипоҳи ӯ ба Ҳирот наздик шуд, Баҳоуддин ба назди Хоразмшоҳиён фирор кард ва Ғиёсуддин ҳукумати ин минтақаро ба Муҳаммади Харнак супурд. Вай тасмим гирифт барои ҷилавгирӣ аз ҳучумҳои ақвоми Ғуз ба сарзамини худ бо онҳо бичангад, ба ҳамин далел ба Сарахс ҳучум кард ва муваффақ шуд ин шаҳро, ки дар воқеъ охири пойгоҳи ғузон буд, тасарруф намояд ва оромиро ба марзҳои худ бозгардонад.

Равобити Ғуриён ва Хоразмшоҳиён дар замони Султон Текеш ба таври ҷиддӣ тағйир ёфт. Дар аввал ин равобит бисёр ҳасана буд. Бино ба гуфтаи Баҳоуддин Муайяди Бағдодӣ, суфари низ барои мулоқоти ду султон байни сарзамини Ғур ва Хоразм дар рафтуомад буданд, то аз ин тариқ мушкилоти Хуросонро ҳал намоянд [9, с. 145]. Ҳатто замоне, ки бародари Текеш бо номи Султоншоҳ ба Ғиёсуддин паноҳ бурд, бо он ки вайро ба гармӣ пазируфт ва меҳост аз ин фурсат барои муҳофиза дар умури Хоразм истифода кунад, вазияти дохилӣ инро ҷозат надод; зеро дар ин вақт бародараш Шаҳобуддин дар Ғур ҳузур надошт ва нерӯи кофӣ ҳам барои муқобила бо Хоразмшоҳ дар ихтиёр надошт, аз ин рӯ ҳозир нашуд иттиҳоди байни худ ва Текеш Хоразмшоҳро аз байн барад. Ҳамин амр боиси душмании Султоншоҳ бо Ғуриён гардид. Султоншоҳ чун шунид, ки равобит байни Текеш ва Қарохитиён тира шудааст, ба самти онҳо рафт ва ба кӯмаки Қарохитиён ба минтақаҳои марзии Ғуриён ҳучум кард, вале ба василаи сардорони Ғиёсуддин шикаст хӯрд.

Аммо равобит байни Ғуриён ва Хоразмшоҳиён пас аз муддате бо таҳрики халифаи аббосӣ тира гардид. Халифа дар аввал барои нобуд кардани охири бокимондаи Салҷуқиён, ки дигар қудрати собиқро надоштанд, аз Султон Текеш дархости кӯмак намуд. Текеш муваффақ шуд Туғрулро шикаст дода, ба қатл расонад ва сари вайро ба Бағдод бифиристад. Халифа низ ба подоши ин иқдом, маншури ҳукумати Ироқ, Исфрон ва ғайраро ҳамроҳи вазир барояш фиристод. Вазияти мазкур дер напояд ва пас аз муддате байни вай ва халифаи аббосӣ ихтилоф рӯй дод. Хоразмшоҳ аз халифа хост, то ба номи ӯ низ монанди Салҷуқиён дар Бағдод хутба бихонанд [6, Ҷ. 4, с. 163-164]. Носир, ки медонист Текеш дархости ҷонишини Салҷуқиёнро дорад ва инчунин ҳозир ба додани минтақаҳои мутасарруфа нест, аз Султон Ғиёсуддин дар муқобили Текеш дархости кӯмак кард, зеро намехост пас аз нобудии Салҷуқиён зери юғи қудрати дигаре ба номи Хоразмшоҳиён бошад.

Ба ҳамин манзур, сафироне ба Фирӯзкӯҳ фиристод ва азбаски Ғиёсуддин ҳудро муҳофизаи халифаи мусалмонон муаррифӣ мекард, ба Текеш эълон намуд, ки агар дар муқобили хостаҳои халифа таслим нашавад, ба сарзаминҳои таҳти тасарруфи вай ҳучум хоҳад кард. Сипас ин таҳдиди ҳудро амалӣ намуда, ба Хуросон лашкар кашид. Ҳамдӯлоҳ Муставфӣ дар «Зафарнома» ин иқдоми Ғиёсуддинро ба назм дароварда, чунин мегӯяд:

Ҳавас кард султони ғурӣ чунон,
Хуросон бигирад карон то карон.
Тамаъ чун бар он шаҳ баровард зӯр,
Барангехт лашкар базудӣ зи Ғур.[11, Ҷ. 1/101]

Текеш низ аз Қарохитиён кӯмак хост, вале муваффақ ба пирӯзӣ нагардид, зеро Қарохитиён ба далели мушкилоташон дар марзҳо бо ақвоми турки саҳрогард, дар ду ҷабҳа машғули мубориза буданд ва наметавонишанд тамоми имконоти ҳудро дар ихтиёри Текеш қарор диҳанд. Ба ҳамин далел вай маҷбур шуд аз Ғиёсуддин дилчӯй кунад ва хостаи вай мабнӣ бар итоат аз халифаро қабул намояд [5, Ҷ. 24, с. 182; 6, Ҷ. 4, с. 168]. Аз ин пас, бинобар мушкилоти Текеш бо Қарохитиён ва туркони ғуз, вай натавонист дар баробари Ғуриён иқдومه анҷом диҳад, то ин ки дар соли 1199 вафот кард. Ҳатто халифаи аббосӣ Носир Ғуриёнро ҳамчун як вазни муътабар дар баробари душманони худ медонист ва аз тариқи онҳо меҳост қудрати дунявии хилофатро бозгардонад аз ин рӯ, онҳоро ҳамеша алайҳи аъдои худ, бавижа Хоразмшоҳиён, таҳрик менамуд.

Хулоса

Салтанати Ғуриён тавонистанд, ки дар раванди ташаккули институтҳои давлатдорӣ иқдомоти шоистаеро дар таҳрик ва мустақамсозии сиёсати хориҷии худ бунёд намудаанд. Дар робита бо ҳифзи истиқлолияти агарҷӣ нисбӣ бо пардохти хироҷ тавонистан муддате бо Ғазнавиён ва муддати бо Салҷуқиён робита барқарор намоянд. Аммо дар ҳолати зарури аз дудмони сеюми туркӣ Хоразмшоҳиён бешта ба унвони қувваи имдодӣ дар ҳолати зарурӣ истифода менамуданд.

Адабиёт

18. Арузии Самарқандӣ. Низомии Арузии Самарқандӣ. Чаҳор мақола / ба кӯшиши Муҳаммад Қазвинӣ, Муҳаммад Муин. — Техрон : Завор, 1369 [1990]. — 105 с.
19. Босворт, К. Э. Таърихи Эрон аз омадани Ислом то баромадани Салҷуқиён (Таърихи Эрони Кембрич) / К. Э. Босворт ; тарҷумаи Ҳасан Ануша. — Техрон : Амиркабир, 1381 [2002]. — Ҷ. 5. — С. 160–161.
20. Деҳхудо, А. А. Луғатнома / Алиакбар Деҳхудо ; зери назари М. Муин, С. Ҷ. Шаҳидӣ. — Техрон : Муассисаи интишорот ва чопи Донишгоҳи Техрон, 1379 [1999]. — С. 356, 363.
21. Зарринқӯб, А. Таърихи мардуми Эрон : Рӯзгорони ашқониву сосонӣ ва даврони пас аз Ислом / Абдулхусайн Зарринқӯб. — Техрон : Амиркабир, 1383 [2004]. — С. 304.
22. Ибни Асир. Ал-Комил фи-т-таърих / Иззуддин Ибни Асир. — Бейрут : Дору-с-содир, 1385 [1965]. — Ҷ. 24. — С. 22, 182.
23. Ибни Халдун. Таърихи Ибни Халдун (Ал-Ибар) / Абдурраҳмон ибни Халдун ; тарҷумаи Абдулмуҳаммад Аятӣ. — Техрон : Муассисаи мутолиот ва таҳқиқоти фарҳангӣ, 1383 [2004]. — Ҷ. 4. — С. 163–164, 168.
24. Истаҳрӣ. Масолик ва мамолик / Абуисҳоқ Истаҳрӣ ; ба кӯшиши Ираҷ Афшор. — Техрон : Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1373 [1994]. — С. 220.
25. Мирхонд. Таърихи Равзат-ус-сафо / Муҳаммад ибни Ховандшоҳ Мирхонд. — Техрон : Китобфурӯшии Марказии Хайём, 1339 [1960]. — Ҷ. 4. — С. 630.
26. Муайяди Бағдодӣ, Б. Ат-Тавассул ила-т-тарассул / Баҳоуддин Муайяди Бағдодӣ ; ба кӯшиши Аҳмад Баҳманёр. — Техрон : Ширкати саҳомии чопи китоб, 1315 [1936]. — С. 145.
27. Муин, М. Фарҳанги форсӣ / Муҳаммад Муин. — Техрон : Амиркабир, 1375 [1996]. — С. 821.
28. Муставфӣ Қазвинӣ, Ҳ. Нузҳат-ул-қулуб / Ҳамдуллоҳ Муставфӣ Қазвинӣ ; ба кӯшиши Ги Ле Стрейндж. — Техрон : Дунёи китоб, 1336 [1957]. — С. 190.
29. Муставфӣ Қазвинӣ, Ҳ. Зафарнома / Ҳамдуллоҳ Муставфӣ Қазвинӣ ; ба кӯшиши Н. Муваҳҳид. — Техрон : Маркази наشري донишгоҳӣ, 1377 [1998]. — Ҷ. 1. — С. 101.
30. Рӯшанзамир, М. Таърихи сиёсӣ ва низомии дудмони Ғуриён / Меҳдӣ Рӯшанзамир. — Техрон : Донишгоҳи Техрон, 2537 [1978]. — С. 3, 16, 41, 46–48, 82.
31. Фурӯғӣ. Таърихи Ғуриён / Асғар Фурӯғӣ Абрӣ. — Техрон : Самит (Samt), 1381 [2002]. — С. 30, 34.
32. Ҳабибӣ, А. А. Таърихи Афғонистон баъд аз Ислом / Абдулҳай Ҳабибӣ. — Техрон : Дунёи китоб, 1367 [1988]. — С. 127.
33. Хондмир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр фи ахбори афроди башар / Ғиёсуддин Хондмир ; зери назари Муҳаммад Дабирсиёқӣ. — Техрон : Китобхонаи Хайём, 1380 [2001]. — Ҷ. 2. — С. 605.
34. Ҷузҷонӣ, М. С. Табақоти Носирӣ / Минҳоҷ Сироч Ҷузҷонӣ ; ба тасҳеҳи Абдулҳай Ҳабибӣ. — Техрон : Дунёи китоб, 1363 [1984]. — Ҷ. 1. — С. 101, 320–323, 336, 393.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Азиззода Ғайзали*- Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯй. Нишони: Суроға: 735140. ш. Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, к.Айни, 67. Email: faizaliazizov99@gmail.com

Сведения об авторе: *Азиззода Ғайзали*- Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель. Адрес: 735140, город Бохтар, Республика Таджикистан, Хатлонская область, поселок Айна, 67. Email: faizaliazizov99@gmail.com

Information about the author: *Azizzoda Faizali* - Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav, applicant. Address: 735140, Bokhtar city, Republic of Tajikistan, Khatlon region, Aini village, 67. Email: faizaliazizov99@gmail.com

ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ «ШҶҶРИШИ ВОСЕЪ» ДАР ОСОРИ ПРОФЕССОР ПИРУМШОЕВ ҲАЙДАРШО

Ашурзода Г.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Аз ибтидои солҳои 80-уми қарни сипаришуда сар карда, фазои сиёсии кишвари Осиёи Миёна бухрони сиёсӣ фаро гирифт. Кишвари абарқудрат аз амсоли Англия ва Россия кӯшиш ба ҳарч медоданд, ки ҳарчи зудтар соҳиби ин мавзеҳои аз нигоҳи иқтисодӣ бой буда, соҳиб шавад. Англичҳо, ки Афғонистонро ба зер тобеияти худ дароварда буданд ва ба воситаи афғонҳо ҷосусҳои худро ба мулкҳои Осиёи Миёна фиристонда кӯшиш ба ҳарч медоданд, соҳибмулкӣ ин кишвар бошанд. ҳамин тариқ, ибтидои солҳои 60-уми қарни XIX ба мақсади соҳибмулк гардидани кишварҳои Осиёи Миёна дар байни давлатҳои Россия ва Англия рақобати сиёсӣ барои соҳиб гардидани ин мулкҳо гардид. Дар арафаи истило намудани кишвари Осиёи Миёна аз ҷониби Россия подшоҳӣ беш аз 800 ҷунбишҳои хурду бузурги халқӣ шуда гузаштааст, ки яке аз калонтарини онҳо ҷунбиши «ШҶҶриши Восеъ» дар ҳудудҳои води Балҷувон ба амал омадааст. Аз боби ба амал омадани ин ҷунбиши халқӣ аз ҷониби аҳли қалами муаррихони зиёде асару дostonҳои зиёдеро ба додаанд, ки аксари онҳо бо таври фишурда ё бадеӣ офарида шудаанд.

Доктори илмҳои таърих Пирумшоев Ҳайдаршо аз зумраи он муҳаққиқони чирадасти кишвар аст, ки доир ба тамоми паҳлӯҳои таърихи халқи ҳеш асару мақолаҳои зиёде ба таъъ расонидааст, аммо дар байни таҳқиқотҳои гузаронидаи эшон «ШҶҶриши Восеъ» мақому манзалати хосеро дорост. То ба ин мавзӯи баҳсталаб даст задани Ҳ. Пирумшоев олимони зиёди кишвар, нависандагону рӯзноманигорон таҳқиқот гузаронида, ҳар кадоми онҳо санади ба амал омадани шҶҶриши мардумии Балҷувонро бо роҳбарии Восеъ ба таври хоси худ шарҳ дода буданд. Дар натиҷаи заҳматҳои пайгирона ба профессор Ҳ. Пирумшоев имконият даст дод, ки ӯ санаи аниқӣ ба амал омадани ҷунбиши мардумии води Балҷувонро муайян намояд. То аз нашр баромадани китоби профессор Ҳ. Пирумшоев «ШҶҶриши Восеъ» ҳама таҳқиқотчиёни ин мавзӯ бар он ақида буданд, ки «ШҶҶриши Восеъ» шҶҶриши мавсимӣ буда, он тайи солҳои 1885-1888 дар бекигарии Балҷувон ба амал омадааст. Дар натиҷаи ҷустуҷӯйиҳо ва омӯзиши маводҳои бойгонӣ ба профессор Ҳ. Пирумшоев муяссар гардид, ки сана ва соли аниқӣ ба амал омадани ҷунбиши халқии аҳолиҳои водии Балҷувон ШҶҶриши Восеъро муайян кунад. Профессор Ҳ. Пирумшоев дар таҳқиқотҳои ба сомонарасонидааш исбот намудааст, ки «ШҶҶриши Восеъ» дар фасли тирамоҳи соли 1888 дар бекигарии Балҷувон ба амал омадааст.

Калидвожаҳо: Профессор муҳаққиқон, чирадаст, таърихи халқи тоҷик, асару мақолаҳо, шҶҶриши Восеъ, бекигарии Балҷувон, инъикос, омӯзиш, таҳқиқот, исбот, тирамоҳ, омор, ҷунбиши халқӣ, баҳсталаб, маводҳои бойгонӣ, санъатишиносӣ, баргаштан нашоҷд, пиромун, ба таври хос, ихтилофоти андешаҳо.

ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНИЙ «ВОССТАНИЯ ВОСЕ» В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА ПИРУМШОЕВА ХАЙДАРШО

Начиная с начала 80-х годов прошлого века политическое пространство среднеазиатской страны охватил политический кризис. Великие державы, такие как Англия и Россия, пытались как можно скорее завладеть этими экономически богатыми территориями. Хозяевами этой страны попытались стать англичане, которые взяли Афганистан под свой контроль и через афганцев отправили в Среднюю Азию своих шпионов. Таким образом, в начале 60-х годов XIX века политическая конкуренция между российскими и британскими государствами за обладание странами Средней Азии превратилась в политическую конкуренцию за обладание этими землями. Накануне завоевания Россией среднеазиатской страны произошло более 800 малых и крупных народных движений, одним из крупнейших из которых было движение «Широкое восстание» в долине Бальджуван. О возникновении этого народного движения многие историки написали множество произведений и рассказов, большинство из которых созданы в сжатом или художественном виде.

Доктор исторических наук Пирумшоев Хайдаршо – один из лучших исследователей страны, опубликовавший множество трудов и статей по всем аспектам истории своего народа, но среди его исследований «Восейское восстание» имеет особый статус. Затрагивая эту спорную тему, Х. Пирумшоева, многие ученые страны, писатели и журналисты проводили исследования, и каждый из них по-своему объяснял акт Балджуванского народного восстания под руководством Восе. В результате настойчивых усилий профессора Х. Пирумшоев имел возможность определить точную дату народного движения Балджуванской долины. До выхода в свет книги профессора Х. Пирумшоев «Широкое восстание» Все исследователи данной темы придерживались мнения, что «Широкое восстание» было сезонным восстанием, происходившим в Балджуванском районе в 1885-1888 годах. В результате поисков и изучения архивных материалов профессор Х. Пирумшоеву удалось определить точную дату и год народного движения населения Балджуванской долины – Вазового восстания. Профессор Х. Пирумшоев в своих исследованиях доказал, что «Широкое восстание» произошло осенью 1888 года в Балджуване.

Ключевые слова: Профессор, исследователи, обзор, история таджикского народа, труды и статьи, Восейское восстание, безработица Балджувана, размышление, изучение, исследование, доказательство, осень, амол, народное движение, спорное, архивные материалы, искусствоведение, не возвращаются, Пиромун, по-особому, разногласия мысли.

REFLECTION OF THE PEOPLE'S "VOSE UPRISING" IN THE WORKS OF PROFESSOR PIRUMSHOEV KHAIDARSHO

Since the early 80s of the last century, the political space of the Central Asian country has been gripped by a political crisis. Great powers such as England and Russia tried to take possession of these economically rich territories as quickly as possible. The British tried to become the masters of this country, took control of Afghanistan and sent their spies to Central Asia through the Afghans. Thus, in the early 60s of the 11th century, political competition between the Russian and British states for the possession of the countries of Central Asia turned into political competition for the possession of these lands. On the eve of Russia's conquest of the Central Asian country, more than 800 small and large popular movements took place, one of the largest of which was the "Broad Uprising" movement in the Baljuvan Valley. Many historians have written numerous works and stories about the emergence of this popular movement, most of which are created in a condensed or artistic form.

Doctor of Historical Sciences Pirumshoev Khaidarsho is one of the best researchers in the country, who has published many works and articles on all aspects of the history of his people, but among his studies, the "Vose Uprising" has a special status. Touching on this controversial topic, Kh. Pirumshoeva, many scientists of the country, writers and journalists conducted research, and each of them explained in their own way the act of the Baljuvan popular uprising under the leadership of Vose. As a result of the persistent efforts of Professor Kh. Pirumshoev was able to determine the exact date of the popular movement of the Baljuvan Valley. Before the publication of Professor Kh. Pirumshoev's book "Broad Uprising," all researchers on this topic were of the opinion that the "Broad Uprising" was a seasonal uprising that took place in the Baljuvan region in 1885-1888. As a result of searching and studying archival materials, Professor Kh. Pirumshoev was able to determine the exact date and year of the popular movement of the population of the Baljuvan Valley - the Vaz uprising. Professor Kh. Pirumshoev in his research proved that the "Broad Uprising" occurred in the fall of 1888 in Baljuvan.

Keywords: Professor, researchers, review, history of the Tajik people, works and articles, Vose uprising, unemployment of Baljuvan, reflection, study, research, evidence, autumn, amol, popular movement, controversial, archival materials, art history, do not return, Piromun, in a special way, disagreements of thought.

Ибтидои солҳои 60-уми қарни XVIII ҷаҳони сиёсии кишвари Осиёи Миёнаро бӯхрони иқтисодӣ ва сиёсӣ фаро гирифт. Кишварҳои пуриқтидори сайёра бо мақсади соҳиб гардидани бойгариҳои ин мавзё байни худ талошҳои зиёд мекарданд. Рақобати асосӣ барои соҳиб гардидани ин мулкҳо асосан дар байни Англия ва Россияи подшоҳӣ меафтад. Аз ин рӯ, онҳо аз

ҳамаи имкониятҳо истифода менамуданд, то ки соҳиби ин кишвар гарданд. Англия, ки мавқеи худро дар ҳамсоядавлати Осиёи Миёна Афғонистон пурқувват намуда буд, мекӯшид, ки бо дастгирии халқу қавмҳои афғон соҳибмулки кишвари Осиёи Миёна гардад. Аз тарафи дигар, ҳукумати Россияи подшоҳӣ, ки дар инкишофи муносибатҳои молӣ ва пулӣ танқисӣ мекашид, кӯшиш ба харҷ медод, ки ҳарчи зудтар Осиёи Миёнаро истило намуда, соҳиби ин мулк шавад. Бо мақсади ба зерӣ тасарруфи худ даровардани кишварҳои Осиёи Миёна, ҳукумати Россияи подшоҳӣ аз ҳамаи имкониятҳои дар ихтиёрдоштааш истифода мебард. Истило гардидани мулкҳои Осиёи Миёна фазои сиёсии кишварро боз ҳам муташанниҷ гардонид ба буд. Муаллифони зиёде доир ба истилокорихи ҳукумати Россияи подшоҳӣ чандин асару дostonҳо офаридаанд. Аз ҷумла, Ғафуров Б. “Таърихи мухтасари халқи тоҷик”[1,с.390]; Ғафуров Б. “Тоҷикон, таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна”[2, с. 960]; Ҳотамов Н.Б. “Таърихи халқи тоҷик”[3, С. 646]; Асрорӣ В., Амонов Р. “Эҷодиёти даҳонакии халқи тоҷик”[4, с. 150]; Баласаниян С. “Шӯриши Восеъ”[5,с.160]; Турсунзода М. “Шӯриши Восеъ”[6, с. 15-20]; “Хрестоматияи таърихи РСС Тоҷикистон”[9, с.120]; Улуғзода С. “Восеъ”[10, С.480]; Мухторов А. “Шӯриши Восеъ”[11,с.15-19]., Бузургзода Л., Р. Ҷалил. “Инъикоси Шӯриши Восеъ дар фолклор”[12,с 130]., Эмомқулов С. “Сотим Улуғзода ва тасвири Шӯриши Восеъ дар адабиёти тоҷик”[13,с.180] Саид Б. “Ёрони Восеъ”[14,с.130] Сирочиддини Эмомалӣ. “Эҷоди романи Восеи С. Улуғзода”[15,с.250]; Эмомқулов С. “Нақши Восеъ дар адабиёти бадеӣ”[16,с.150]., “Фолклори диёри Восеъ”[17,с.160];

Аммо ҳамаи ин тадқиқотҳои муаллифони номбурда ба таври мухтасар ва бо бадеият ба қалам дода шудаанд. Бешак, дар миёни онҳо таҳқиқотҳои таърихнигории муаррихи варзидаи тоҷик, доктори илмҳои таърих, профессор Пирумшоев Ҳайдаршо пурарзиштарин таҳқиқот ба шумор меравад. Зеро ӯ аз ҷумлаи он муҳаққиқони варзидаест, ки ҳанӯз аз айёми унвонҷӯиаш ба омӯзиш ва таҳқиқи ин мавзӯи басо муҳим ва мубрам сар карда, минбаъд ба он аз нигоҳи илми таърихнигорӣ таҳқиқотҳои зиёдеро ба анҷом расонидааст. То нашр гардидани таҳқиқоти навбатии устод Пирумшоев Ҳ. доир ба мавзӯи «Шӯриши Восеъ»[18, с. 98] аз ҷониби аҳли илми кишвар асару мақолаҳои зиёде нашр гардидаанд, ки ҳамаи онҳо санаи ба амал омадани ин шӯришро тахминан солҳои 1885-1888 ҳисобидаанд.

Бояд қайд кард, ки профессор Пирумшоев Ҳ. дар бораи сарнавишти фарзандони фарзонаи халқи тоҷик, шучоату далерӣ, мардонагиву қаҳрамонии онҳо дар муҳорибаю набардҳои мухталиф ба хоҳири ҳифзи хоки муқаддаси Ватан ва мардуми он мақолаву китоб, осори зиёди илмиву адабӣ таълифу интишор намудааст. Номӣ қаҳрамононе, ки дар саҳифаҳои таърих бо ҳарфҳои заррин сабт шудаанд, ҷовидон мемонанд. Яке аз воқеаҳои муҳими таърихӣ, ки охириҳои солҳои 80-уми асри XIX ба вуқӯ пайваستاаст, шӯриши Восеъ мебошад, ки номи пешвои худро воқеан ҷовидонӣ гардонидаст. Ин шӯриш бо сарвари яке аз фарзандони шучои халқи тоҷик Восеъ дар таърихи ҳаракати халқҳои Осиёи Миёна дар охири садаи XIX мақоми барҷастаро ба худ гирифтааст.

Беҳуда нест, ки муаллифони зиёде ба омӯзиши ин мавзӯ рӯ овардаанд, ҳамсафон, ҳамасрон, шӯхидон қиссаву ҳикоят, шеърӯ дostonҳо навиштаанд. Дар муддати зиёда аз 100 сол тавассути асарҳои илмиву оммавӣ, шеърӯ дoston, қиссаву ҳикоят ба бисёре аз паҳлӯшҳои норавшани ин ҳаракати халқӣ рӯшанӣ андохтаанд. Бешак, дар миёни онҳо таҳқиқотҳои таърихнигории муаррихи намоёни тоҷик, доктори илмҳои таърих, профессор Ҳайдаршо Пирумшоев басо пурарзиш мебошад. Зеро ӯ аз он муҳаққиқони гавҳаршиносест, ки ҳанӯз аз овони унвонҷӯӣ ба омӯзиши ин мавзӯи муҳим пардохта, минбаъд ба он аз нигоҳи таърихнигорӣ таҳқиқот бурдааст. Маҳз, Пирумшоев Ҳ. аз донишҳои таърихӣ сар карда, то асарҳои илмӣ ба шӯриши Восеъ бахшидаро ҷамъбасти таърихнигорӣ намудааст. ӯ сараввал дар мақола, гузоришҳои илмӣ дар конгресси симпозиумҳои бонуфузи муаррихон ва ниҳоят дар ду рисолаи арзишманд «Таърихи омӯзиши Шӯриши Восеъ»[18,с.98] ва «История изучения Восстания Восеъ»[19,с.140] таҳқиқоти асосноки худро инъикос намудааст.

Муҳимияти мавзӯ, мазмуну муҳтавои он дар пешгуфтор шарҳу баён меёбад. Дар рисолаҳо муаллиф натавон баён додан ба асарҳои ба шӯриши Восеъ бахшидаро таҳлил менамояд, балки дар асоси маъхазҳои мӯътамад, омӯзиши сарчашмаҳои зиёд дар байгонӣ ва

китобхонаҳои Тоҷикистон, собиқ ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шӯравӣ, заминаҳои иқтисодию иҷтимоии шӯриш, сабабҳои воқеию ҳаётии сар задани онро меомӯзад. Китоби аввал аз фаслҳои «Заминаҳои иҷтимоию иқтисодии «Шӯриши Восеъ», «Шӯриши Восеъ» дар эҷодиёти шифоҳии халқ ва ҳикоятҳои муосирон», «Шӯриши Восеъ» дар таърихнигории нимаи дуюми солҳои 40 ва нимаи аввали солҳои 60-ум», «Таҳқиқоти «Шӯриши Восеъ» дар нимаи дуюми солҳои 60-80-ум», «Масъалаи гузориши санади «Шӯриши Восеъ» дар таърихнигории Тоҷикистон», «Шӯриши Восеъ» дар адабиёти бадеӣ» иборат мебошанд.

Дар фасли аввал муаллиф заминаҳои иҷтимоию иқтисодии бавҷуд омадани «Шӯриши Восеъ»-ро таҳлилу баррасӣ намуда, ибрози андеша менамояд, ки «...сар задани шӯриш Восеъ тасоддуфӣ набуд. Рӯй додани вай натиҷаи қонунии зиддиятҳои иҷтимоие буд, ки баробари пурзӯр гардидани зулму истибдоди феодалӣ маҳаллӣ авҷ гирифт» [18, с.25-30].

Ба назари Ҳ. Пирумшоев муҳаққиқони русе, ки нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX ба кишвар ташир оварда буданд, ҳодисаҳои ин давраро

нисбатан мукамал ба қалам додаанд. Муҳаққиқи варзида ба сиёсати андозситонии аморат ва дар ин бекигариҳо татбиқ шудани он таваҷҷӯҳ зоҳир менамояд.

Аз ҳамин нуқтаи назар муаллиф дар асоси омӯзиши асарҳои муҳаққиқону сайёҳони рус, ки дар хусуси идораи маъмурӣ ва дигар масъалаҳои муҳим маълумотҳои дақиқ додаанд, таҳқиқ намуда, ба хулосае меояд, ки доир ба Шӯриш Восеъ асари мукамалеро эҷод намояд. Ҳарчанд масъалаҳои сохти маъмурӣ ва сиёсии андозситонӣ дар асарҳои муҳаққиқони шинохта, то андозае инъикоси худро ёфта бошанд ҳам, вале зарурияти омӯзиши онҳо боз ҳам эҳсос мешуд. Дар баробари ҳамаи ин

нобаробариҳо, ҷабру ситам нисбати халқи заҳматкаш шиддати муборизаи синфиро муқобили феодалон торафт зиёд намуд, дар заминаи он норозигии омма авҷ гирифта, ба шӯриш оварда расонид.

Қисми дуюми рисола ба масъалаҳои «Шӯриши Восеъ» дар эҷодиёти шифоҳии халқ ва ҳикоятҳои муосирон» бахшида шудааст. Аз оғози қисм муаллиф бо таассуф менависад, ки «... «Шӯриши Восеъ» аз ҷумлаи воқеаҳои таърихист, ки бино ба шароит дар адабиёти илмӣ ва дигар шаходати ҳақиқи муосирон инъикос нагардидааст, ки чунин вазъият масъалаи омӯзиши таърихнигории тоинкилобии воқеоти мазкурро аз байн мебардорад» [18, с.50-58];

Муаррихи шинохта бо ишора ба нокифоягии ахбори ҳуҷҷатии хеле ноқис ва ихтилофангез будани баъзе маводҳои бойгонии Вазорати умури хориҷии собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, бойгонии сиёсати хориҷии Россия ва бойгонии марказии давлатии Ҷумҳурии Ўзбекистон андеша ронда, пурра набудани иттилооти дастрасгардидаро шарҳ медиҳад. Яке аз сарчашмаҳои асосии омӯзиши таърихи «Шӯриши Восеъ» ин шеърҳои суруд дар васфи Шӯриши Восеъ» буда, бо вучуди маълум набудани таърихи иншои суруд дар он ҳислатҳои мардуми Восеъ, ҷасорату матонат ва қобилияти баланди роҳбарии онҳо барҷаста инъикос карда шудааст.

Дар қисмати мазкур муаллиф шеърҳо, сурудҳо, маҷмӯаҳои суруду ҳикояҳо, ёддошт, нақлу ривояти шохидонро мавриди таҳлилу амиқ қарор дода, ин матолибро аз нигоҳи адабиётшиносӣ ва нақди таърихӣ баҳо медиҳад. Ба ақидаи муаллиф бидуни санҷиши айнияти сарчашмаҳои мавҷуда баёни ёддошт, нақлу ҳикояҳои шохидон ва донандагони ҳодисаҳо аз ҷониби муҳаққиқон интиқол додани он ба наслҳои оянда имконнопазир аст.

Дар фасли таҳқиқоти аввал, оид ба «Шӯриши Восеъ» муҳаққиқ таърихи омӯзиши онро ҳамчун дигар масъалаҳои тоинкилобӣ ва таърихи шӯравии халқи тоҷик бо ҷараёни умумии барқароршавӣ ва инкишофи илми таърихи Тоҷикистон зич алоқаманд медонад. Аз назари таърихшинос ибтидои таҳқиқи ҷиддии «Шӯриши Восеъ» бо марҳилаи аввали давраи дуюми таърихи илми таърих дар Тоҷикистон, ки ба ду марҳала тақсим мешавад, рост меояд; якум, миёнаи солҳои 30 то соли 1945; дуум, аз соли 1946 то нимаи аввали солҳои 60-ум. Таҳқиқоти аввалин дар бораи «Шӯриши Восеъ» дар матбуот ибтидои солҳои 39 пайдо шудааст.

Муаллифи таърихшинос мақолаву дигар навиштаҳои ин давраро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, мақолаи ховаршинос А. Болдирев «Дар хусуси шӯриши Восеъ»-ро яке аз муҳимтарин ва муаллифи онро аз аввалин муҳаққиқоне меҳисобад, ки аҳамияти шӯришро муфассал баён намуда, олимонро ба омӯзиши ҳамаҷонибаи он ҳидоят кардааст.

Минбаъд, асарҳои дигар муаррихону муҳаққиқон ва дигар аҳли илму адаб пай дар пай паҳлӯҳои гуногуни «Шӯриши Восеъ»-ро таҳқиқу амиқ месозанд. Ҳ. Пирумшоев хулоса менамояд, ки маҳз дар ҳамин давра- яъне, ибтидои омӯзиши таърихи «Шӯриши Восеъ», ки ба оғози барқароршавӣ ва ташаккули илми таърих дар ҷумҳурии мувофиқ меояд, заминаи ҳақиқии омӯзиши шӯриш мебошад.

Дар фаслҳои «Шӯриши Восеъ» дар таърихнигории нимаи аввали солҳои 40 ва нимаи аввали солҳои 60-80 ум таҳқиқот тибқи хронологияи пайдарҳами мазмуну муҳтавои асарҳои дар ин давраҳо таълиф гардида, омӯхта мешаванд. Дар асари алломаи замон Б.Ғ.Ғафуров «Таърихи мухтасари халқи тоҷик»[1,с.390] ба шӯриши Восеъ диққати ҷиддӣ дода шуда, дар хусуси сабаб ва оқибатҳои шӯриш хулосаҳои асоснок бароварда шудааст. Солҳои 50-ум аҳли қалами кишвар Б.Ғафуров, Турсунзода М., Улуғзода С., Мухторов А., Асрорӣ В., ва дигарон ба ин мавзӯ дахл менамоянд.

Сабки таърихнигории Ҳ.Пирумшоев ҳамин аст, ки ба асарҳо мувофиқи моҳият ва аҳамияти онҳо баҳо дода, ҷавҳари асосии онҳоро муайян месозад. Дар айни замон, дар хусуси масоили баҳснок ва муҳокимаи асоснок фику мулоҳизоташро баён мекунад. Масалан, муҳаққиқ К.З. Мӯҳсинзода дар мақолаҳои «Маълумоти тоза дар бораи «Шӯриши Восеъ» ва «ҳуччатҳои оиди ҳаракатҳои деҳқонон дар хониғарии Бухоро дар солҳои 80-уми асри XIX» дар бораи марҳилаҳои асосии шӯриш ва паҳши он, сафарбаршавии қувваҳои амир далелҳои зиёд меорад. «Хизмати Мӯҳсинзода, менависад- Ҳ. Пирумшоев дар таҳқиқ ва дар ҷабҳаи илмӣ ҷалб намудани як қатор ҳуччатҳои мутааллиқи «Шӯриши Восеъ»-ро дар одилона баҳо додан ба воқеа мебинад. Дар айни замон, бояд қайд кард, ки дар баёни мақома, ки лақайҳо дар шӯриши мазкур иштирок доштанд, баъзе ғалатфаҳмиҳо роҳ ёфтаанд.

Дар назари мо, қайд менамояд Ҳ.Пирумшоев «..... муқобилати лақайҳо маънои онро надорад, ки онҳо ташаббускори шӯриш буданд. Эҳтимол шӯрише, ки дар байни лақайҳои Қўлоб сар зад, дарҳол бародарони Балҷувониро фаро гирифт. Минбаъд амалиёти ҳарбӣ дар марзи Балҷувон сурат гирифт»[18, с. 60-65]..

Аз таҳқиқоти Ҳ. Пирумшоев бармеояд, ки солҳои 60-ум муҳаққиқон ба омӯзиши Шӯриши Восеъ тавачҷӯӣ хоса зоҳир намуда, маводи тозаӣ бойгонӣ ва илмиро ҷамъоварӣ намудаанд. Дар ду даҳсолаи охир дар асарҳои умумии таърихи инқилобии тоҷик, муҳаққиқон то андозае ба Шӯриши Восеъ дахл карда бошанд ҳам, иловаи ҷиддӣ ба таърихи омӯзиши он ворид накардаанд, танҳо ишора ба таҳқиқотҳои қаблӣ кардаанду халос. Хизмати арзандаи Ҳ.Пирумшоевро дар омӯзиши таърихи «Шӯриши Восеъ» маҳз дар масъалаи муайянсозии санади Шӯриши Восеъ махсус бояд қайд кард. Таҳқиқоти анҷомдодаи ӯ дар таърихнигории тоҷик бешак кашфиёт аст.

Маҳз, шуҷоати илмӣ таърихнигории профессор Ҳ. Пирумшоев буд, ки бо вучуди ихтилофот дар масъалаи таърихи Шӯриши Восеъ ӯ тавонист бо далелҳои бозътимод ва раднашаванда онро амиқ тасдиқ намояд. Албатта, ба ин масъала ҷиддӣ машғул гардидани Ҳ. Пирумшоев бесабаб набуд. Зеро санаи шӯриш аллақай дар таърих соли 1885 сабт шуда буд. Аммо сарчашмаҳои ҳастанд, ки ин санаро дертар нишон медиҳанд. Ба ақидаи ӯ танҳо тавассути омӯзиши таърихшиносӣ ва бодикқат таҳлил намудани сабабҳои ихтилофот дар санадгузориҳои шӯриш асоси илмӣ пайдо кардан лозим аст. Гап дар сари он аст, ки дар адабиёти расмӣ, китобҳои дарсии макотиби олӣ ва миёнаи таълими умумӣ, санади шӯриш соли 1885 зикр шудааст.

Ҳамин тавр, дар «Тақвимиҳои ҷашн ва санадҳои РСС Тоҷикистон» барои солҳои 1975 ва 1985, Энциклопедияи Советии Тоҷик ва аксари кулли муҳаққиқоне, ки доир ба Шӯриши Восеъ таҳқиқот гузарондаанд, санаи ба вуқӯъ омадани Шӯриши Восеъро ба солҳои 1885-1888 муайян намудаанд. Албатта, сабаби асосии муддати нисбатан зиёд давом ёфтани ихтилофоти андешаҳои оид ба санаи шӯриш хеле кам дастрас шудани манбаъҳои ҳуччатӣ мебошад. Ин мувоҳидаҳои доктори илмҳои таърих, профессор Ҳ. Пирумшоевро водор намуд, ки ба омӯзиши бойгонӣҳои таърихӣ рӯ оварад. Беш аз 20 сол (амиқтараш то соли 1982) дар бойгонии сиёсати берунии Россияи назди Идораи бойгонии ВКХ, собиқ ИҶШС кор карданаш ба ӯ муяссар шуда буд, ки

нусхаи як ҳуччатҳоеро ошкор намояд, ки онҳо дар бораи соли 1888 сар задани шӯриш шаҳодат медоданд.

Вале, бо сабабҳои гуногун далелҳои пайдо намудаи Ҳ. Пирумшоев ҳамовозӣ пайдо накарданд. Китоб соли 1992 ба чоп расид. Муаллиф аз рӯйи тартиби хронологӣ аз ҳуччатҳои зиёди бойгонӣ порчаҳо меорад. Аз ҷумла, менависад, ки «Шӯриш моҳҳои июл-август соли 1888 рух додааст. Вале дар онҳо номи сарвари шӯриш нест, ки барои муайян кардани шӯриш хеле муҳим аст. Ба ин савол нусхаи рапорти сардори уезди вилояти Самарқанд посух медиҳад...»[18, с. 31-35].

Ниҳоят, Ҳ. Пирумшоев тасдиқ менамояд, ки маълумоти овардашуда, дар хусуси моҳҳои июл-август соли 1888 сар задани Шӯриши Восеъ раднашавандаанд ва ба он бори дигар баргаштан нашоуд. Дар фасли охири рисола «Шӯриши Восеъ дар адабиёти бадеӣ» таърихи таҷассуми образи Восеъ дар жанрҳои мухталифи адабиёти бадеӣ, асарҳои сахнаӣ, умуман санъати Тоҷикистон бо маҳорати баланди натавон таърихшиносӣ, балки адабиётшиносӣ таҳлилу тақмил мешавад. Дар воқеъ, таҳлили ҳамаҷонибаи маводи гуногунмавзӯю гуногунмазмун ба «Шӯриши Восеъ» бахшидашуда ба Ҳ. Пирумшоев имконият додааст, ки дар илми таърихшиносӣ тоҷик саҳифаи навоҷод намояд.

Дар рисолаи минбаъдаи худ ба забони русӣ, ки соли 1988 зери таҳрири муаррихи машҳури тоҷик, академик Р.М. Масов ба чоп расида буд, ба ғайр аз фаслҳои мавҷуд буда, боз ду фасли нав «Шахсияти Восеъ» ва «Сабабҳои шикасти шӯриш» илова шудааст. Маводи гирдовардашуда, баёнгари он аст, ки ҳодисаҳои пайгиришаванда орзӯю ормони халқи оддӣ заҳматкашро ифода менамоянд.

АДАБИЁТ

1. Ғафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Сталинобод: 1947, 390 С;
2. Ғафуров Б. Тоҷикон, таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна., қ.2. Душанбе: 1982, 960 с.;
3. Хотамов Н.Б. Таърихи халқи тоҷик., Душанбе: 2011, 646 с;
4. Асрорӣ В., Амонов Р. Эҷодиёти даҳонакии халқи тоҷик., Душанбе: 1980, 150 с.;
6. Баласаниян С. Шӯриши Восеъ., Сталинобод: 1941, 160 С.
7. Турсунзода М. Шӯриши Восеъ., Сталинобод: 1955. 15-20.;
8. Сурудҳои таърихӣ дар бораи Шӯриши Восеъ., Сталинобод-1958;
9. Хрестоматияи таърихи РСС Тоҷикистон., Душанбе-1963, 120 С.
10. Улуғзода С. Восеъ., Душанбе- 1984, 480 С.;
11. Мухторов А. Шӯриши Восеъ., Душанбе: 1988, с. 15-19;
12. Бузургзода Л., Р Чалил. Инъикоси Шӯриши Восеъ дар фолклор., Сталинобод. Нашрдавт.тоҷ: 1941, 130 С.;
13. Эмомкулов С. Сотим Улуғзода ва тасвири Шӯриши Восеъ дар адабиёти тоҷик., Душанбе: 2007, 180 С.
14. Саид Б. Ёрони Восеъ., Душанбе: 2008, 130 С. ;
15. Сирочиддини Эмомалӣ. Эҷоди романи Восеи С. Улуғзода., Душанбе: 2003, 250 С.;
16. Эмомкулов С. Нақши Восеъ дар адабиёти бадеӣ., Душанбе: 2002, 150 С.;
17. Фолклори диёри Восеъ., Душанбе, Адиб-2008, 160 С.;
18. Пирумшоев Ҳ. Таърихи омӯзиши Шӯриши Восеъ . Душанбе: 1992, 98 С.
19. Пирумшоев Х. История изучения Восстания Восе. Душанбе, Маориф: 1998, 140 С.

Маълумот дар бораи муаллиф: *Ашурзода Гулзира* – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷуи кафедраи таърихи халқи тоҷик факултети таърих ва ҳуқуқ тел.: 917636309

Сведения об авторе: *Ашурзода Гулзира* — Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель кафедры истории таджикского народа факультета истории и права, тел.: 917636309.

Author Information: *Ashurzoda Gulzira* — Nosiri Khusrav Bokhtar State University, applicant of the Department of History of the Tajik People, Faculty of History and Law, tel.: 917636309.

ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ ХАЛҚИ ТОҶИК ДАР ОСОРИ ПРОФЕССОР ПИРУМШОЕВ Ҳ. П.

Қараев Ф. К., Аишурзода Г.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Доктори илмҳои таърих профессор Пирумшоев Ҳайдаршо аз зумари он муҳақиқони варзидаи кишвари хеш аст ки доир ба тамоми паҳлуҳои таърихи халқи хеш асару мақолаҳои зиёдеро ба анҷом расонидааст. Дар байни тадқиқотҳои ба анҷом расондаи ӯ муносибатҳои Расия бо Осиеи Миёна дар асрҳои 16 ва 19 мақоми хосеро дорост. Муҳақиқи варзида доир ба ин мавзӯи идома дода дар асоси маводҳои бойгони исбот намудааст ки шӯриши аҳолии водди Хатлон бо роҳбари Восеъ на дар соли 1985 балки он ин шӯриш соли 1888 ба амал омада он ба худ дороии иқтисодиро дорост.

Профессор Пирумшоев Ҳ. Дар баробари пажӯҳиши таърихи халқи тоҷик ба омӯзиши таърихи аҳолиҳои кӯҳистони водии Дарвоз ва Ванҷ таваҷҷӯҳи хосе зоҳир намудааст., ки таҳқиқотҳои доир ба ин мавзӯ ба анҷом расондааш шаҳодати гуфтаҳои мост. Роҳи тайнамудаи ин муҳақиқи варзида воқеан роҳи ибратбахш аст.

Профессор Пирумшоев Ҳайдаршо муаллиффи асару мақолаҳои илмӣ, илмӣ-методӣ ва илмӣ-оммавӣ буда осори олим соҳаҳои мухталифи илми таърихи халқи тоҷик, минтақаи Осиеи миёна ва русияро да бар мегирад. Асраҳои таълифнамудаи ин муҳақиқи варзида худ гувоҳи гуфтаҳои мост. Асарҳои ба таъбирасондаи муаллиф дар байни ҳамқаламон ва ҳамкоронаш маълуму машҳур гаштааст. Муаллифи варзида дар муайян кардани сана ва соли шӯриши Восеъ нақши арзандае гузоштааст. Ӯ дар муайян намудани шӯриши халқии Восеъ дар таърихнигории тоҷик воқеан кашфиёти илмие кардааст.

Қисми дигари тадқиқоти баанҷомрасонидаи ин муҳақиқи варзида ба ҳаёт ва фаъолияти илмии муҳақиқон, олимон ва чехраҳои намоёни таърихӣ аз амсоли С. Айнӣ Б. Ғафуров, З.Ш. Раҷабов, Б.А. Литвинский, А. Мухторов, Н. Неъиатов Р. Массов ва дигар чехраҳои тобони илми тоҷик бахшида шудааст.

Калидвожаҳо: Доктори илмҳои таърих, профессор, муҳақиқони варзида, таърихи халқ, асару мақола, тадқиқот, маводҳои бойгонӣ, шӯриши аҳоли, пажӯҳиши таърихи халқи тоҷик, таърихи аҳолиҳои кӯҳистон, муаллиффи асару мақолаҳои илмӣ, соҳаҳои мухталифи илми таърихи халқи тоҷик, Асарҳои ба таъбирасонда, ҳамқаламон, шӯриши Восеъ, таърихнигории тоҷик, водии Дарвоз ва Ванҷ.

ОСВЕЩЕНИЕ ИСТОРИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ ПРОФЕССОРА ПИРУМШОЕВ Х.П

Доктор исторических наук, профессор ПИРУМШОЕВ ХАЙДАРШО является одним из выдающихся исследователей своей страны, который выполнил множество работ и статей по всем аспектам истории своего народа. Среди его исследований особое место занимают отношения России со Средней Азией в XVI–XIX веках. Продолжая работу над этой темой, выдающийся исследователь на основе архивных материалов доказал, что восстание населения долины Хатлон под руководством Восеъ произошло не в 1895 году, а в 1888 году, и оно имело свою экономическую основу.

Наряду с изучением истории таджикского народа профессор Х. Пирумшоев проявил особый интерес к изучению истории горных народов долин Дарвоза и Ванча, о чём свидетельствуют его завершённые исследования по данной теме. Путь, пройденный этим выдающимся исследователем, поистине поучителен.

Профессор Хайдаршо Пирумшоев является автором научных, научно-методических и научно-популярных трудов и статей. Работы учёного охватывают различные области истории таджикского народа, региона Средней Азии и России. Изданные труды этого выдающегося

исследователя известны и уважаемы среди его коллег. Автор внёс значительный вклад в определение даты и года восстания Восеъ. В таджикской историографии он совершил настоящее научное открытие, связанное с определением характера народного восстания Восеъ.

Другая часть исследований этого выдающегося учёного посвящена жизни и научной деятельности таких исследователей, учёных и выдающихся исторических личностей, как С. Айни, Б. Гафуров, З.Ш. Раджабов, Б.А. Литвинский, А. Мухторов, Н. Неъматов, Р. Маслов и других ярких представителей таджикской науки.

***Ключевые слова:** доктор исторических наук, профессор, выдающийся исследователь, история народа, труды и статьи, исследование, архивные материалы, народное восстание, изучение истории таджикского народа, история горных народов, автор научных трудов и статей, различные области истории таджикского народа, изданные труды, коллеги, восстание Восеъ, таджикская историография, долины Дарвоз и Ванч.*

THE HISTORY OF THE TAJIK PEOPLE IS CLOSELY CONNECTED TO THE RESEARCH WORK OF PROFESSOR PIRUMSHOEV H.P.

Dr. Haidarsho Pirumshoev, a doctor of historical sciences, is among the renowned researchers in the field of Tajik history. He has contributed extensively to the study of various aspects of Tajik history through numerous articles. Among his notable research works are those related to the relations between Russia and Central Asia during the 16th and 19th centuries.

His research focuses on the economic development of the Khujand region, particularly the role of the Vose' leader in shaping the socio-economic structure of the region. Professor Pirumshoev's expertise in Tajik history is evident in his teaching of the history of the mountainous people of Darvoz and Vanch, where he has produced significant scholarly works and received accolades for his research findings. He is considered an exemplary researcher in the field, and his works serve as a valuable resource for scholars and colleagues alike.

Professor Pirumshoev's works cover a wide range of topics, including academic, methodological, and popular articles on Tajik history, Central Asia, and Russia. His publications demonstrate his deep understanding of the subject matter and his ability to present complex ideas in a comprehensible manner. As an author, he has gained recognition for his contributions to collaborative works and joint research projects.

His works also include a comprehensive chronology and a detailed overview of the Vose' leader's role in Tajik history. Another important aspect of his research is his exploration of the life and achievements of prominent historians, scholars, and figures in Tajik history, such as S. Ayni, B. Gafurov, Z.Sh. Rachabov, B.A. Litvinsky, A. Mukhtorov, N. Ne'matov, R. Massov, and other distinguished Tajik historians.

***Keywords:** Doctor of historical sciences, professor, renowned researchers, Tajik history, articles and research papers, investigations, extensive content, socio-economic structure, teaching Tajik history, historical chronology, collaborative works, Vose' leader's role, mountainous regions of Darvoz and Vanch.*

Мукаддима. Дар шароити муосир омӯзиш ва таҳқиқи таърихи халқи тоҷик яке аз самтҳои муҳимтарини илми таърихшиносии миллӣ ба ҳисоб меравад. Дар рушду такомули ин соҳа саҳми олимони ватании зиёд назаррас буда, осори илмии онҳо барои шинохти гузаштаи миллат аҳамияти бузурги назариявӣ ва амалӣ доранд. Дар байни чунин олимони доктори илмҳои таърих, профессор Ҳайдаршоҳ Пирумшоев мақоми хоса дорад. Ӯ аз ҷумлаи муҳаққиқоне мебошад, ки фаъолияти илмии худро ба омӯзиш ва таҳқиқи масъалаҳои муҳими таърихи халқи тоҷик, таърихнигорӣ, таърихи минтақаҳои Тоҷикистон ва шинохти шахсиятҳои барҷастаи миллӣ бахшидааст.

Осори илмии профессор Ҳ. П. Пирумшоев давраҳои гуногуни таърихи тоҷиконро аз аҳди қадим то замони муосир фаро гирифта, барои рушди таърихшиносии тоҷик саҳми назаррас

гузоштааст. Тадқиқоти ӯ имрӯз ҳамчун сарчашмаи муҳим барои омӯзиши таърихи миллии истифода мешаванд.

Тавсифи мухтасари омӯзиши масъала. Фаъолияти илмӣ ва эҷодии профессор Ҳ. П. Пирумшоев аз ҷониби як қатор муҳаққиқон ва шогирдонаш мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Дар мақолаҳо, маҷмуаҳои илмӣ ва рисолаҳои ҷудогона саҳми ӯ дар рушди таърихшиносии тоҷик, таҳқиқи муносибатҳои Русия ва Осиёи Миёна, омӯзиши таърихи минтақаҳои кишвар ва таҳияи китобҳои дарсӣ инъикос ёфтааст.

Бо вучуди ин, таҳлили ҳамҷонибаи нақши осори профессор Ҳ. П. Пирумшоев дар инъикоси таърихи халқи тоҷик то ҳол ба таври мукамал анҷом дода нашудааст. Аз ин рӯ, омӯзиши мероси илмӣ ӯ аҳамияти муҳими илмӣ дорад.

Мақсади таҳқиқот. Мақсади мақолаи мазкур таҳлили саҳми профессор Ҳайдаршоҳ Пирумшоев дар омӯзиш ва инъикоси таърихи халқи тоҷик, муайян намудани самтҳои асосии фаъолияти илмӣ ӯ ва арзёбии аҳамияти осори илмӣ вай дар рушди таърихшиносии миллии мебошад.

Методҳои таҳқиқот. Ҳангоми таҳияи мақола аз методҳои таърихӣ-муқоисавӣ, таҳлилӣ, хронологӣ ва ретроспективӣ истифода шудааст. Инчунин осори илмӣ профессор Ҳ. П. Пирумшоев, мақолаҳо ва маълумоти вобаста ба фаъолияти илмӣ ӯ ҳамчун манбаи асосии таҳқиқот мавриди истифода қарор гирифтанд.

Таҳлил ва тавсифи адабиёти илмӣ. Осори илмӣ профессор Ҳ. П. Пирумшоев самтҳои гуногуни таърихи халқи тоҷикро фаро мегиранд. Аз ҷумла, таҳқиқоти ӯ оид ба таърихшиносии муносибатҳои Русия ва Осиёи Миёна, таърихи Бадахшон, Дарвоз, Ванҷ, Душанбе ва дигар минтақаҳои Тоҷикистон дар илми таърихшиносии кишвар аҳамияти калон доранд.

Аз ҷумлаи муҳимтарин асарҳои олим метавон «Таърихи омӯзиши Шӯриши Восеъ»[3], «Муносибатҳои Россия ва Осиёи Миёна дар асри XVI ва миёнаҳои асри XIX дар таърихшиносии рус»[4], «Таърихи Бадахшон»[6], «Таърихи Дарвоз аз қадим то замони муосир»[8], «Ванҷи ману ганҷи ман»[7], «Ҷаҳишти истиқлол дар бони ҷаҳон», «Таърихи халқи тоҷик» ва дигар асарҳоро ном бурд.

Таҳқиқоти мазкур на танҳо воқеаҳои таърихиро инъикос менамоянд, балки барои рушди таърихшиногӣ ва ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ муҳаққиқони ҷавон низ заминаи муҳим фароҳам меоранд.

Муҳокимаронӣ. Профессор Ҳайдаршоҳ Пирумшоев аз ҷумлаи таърихшиносони барҷастаи Тоҷикистон мебошад, ки фаъолияти ҷандинсолаи худро ба омӯзиши таърихи халқи тоҷик бахшидааст. Пас аз хатми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни фаъолияти омӯзгорӣ ва илмӣ худро оғоз намуда, тадриҷан ба яке аз муҳаққиқони маъруфи ҷумҳурӣ табдил ёфт.

Устод Пирумшоев Ҳайдаршоҳ ба шахсиятҳои мансуб аст, ки тамоми умри бобаракати хешро сарфи омӯзиши илм намуда, дар рушди нумӯи он заҳматҳои зиёде кашидааст. Агар деҳқон бо арақи ҷабинаш ба даст овардани ҳосил ранҷ кашад, меъморро бо бунёди кушкҳои бунёдкардааш шиносанд, омӯзгорро тавассути дастовардҳои илмиаш мешиносанд.

Маҳдудиятҳои таҳқиқот. Ҳангоми таҳқиқи мавзӯи тамоми осори илмӣ профессор Ҳ. П. Пирумшоев мавриди омӯзиш қарор гирифта натавонистанд. Зеро мероси илмӣ ӯ беш аз шаст китоб ва садҳо мақолаҳои илмиро дар бар мегирад. Аз ин рӯ, дар мақола асосан муҳимтарин асарҳо ва самтҳои фаъолияти илмӣ олим мавриди таҳлил қарор гирифтанд.

Хусусияти муҳими осори профессор Пирумшоев фарогирии даврҳои гуногуни таърихи тоҷикон ва истифодаи васеи сарчашмаҳои таърихӣ мебошад. Осори ӯ дар таҳкими худшиносии миллии ва омӯзиши воқеъбинонаи таърихи халқи тоҷик нақши муҳим мебозанд.

Профессор Пирумшоев Ҳайдаршоҳ бо дастовардҳои илмиаш натавонанд дар қаламрави кишвари хеш шуҳрат пайдо кардааст, балки дар хориҷи кишвар низ тавассути дастовардҳои илмиаш шуҳрат пайдо намудааст. Ҳайдаршоҳ Пирумшоев хатмкардаи 2 мактаби собиқадори соҳаи маориф омӯзишгоҳи омӯзгории ноҳияи Нуробод соли 1963 ва донишгоҳи омӯзгории шаҳри Душанбе ба номи Т.Г.Шевченко альфон Донишгоҳи Омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айни мебошад. Шавқу ҳаваси Ҳайдаршоҳ Пирумшоевро дар омӯзиши илми қуҳан таърихи

кишвари хеш олимони варзида ва шинохташудаи кишвар, ки айёми динишчуиаш дар донишгоҳи омӯзгорӣ ба донишчӯён сабақ меомӯзониданд бедор карда буданд. Хангоми таҳсил дар донишгоҳ Пирумшоев Ҳайдаршоҳ аз омӯзгори варзидаи илми таърих академик Б.И.Искандаров, профессор О.Маҷлисоев, М.Эркаев, М.Акрамов ва чандин чехраҳои дигари тобони илми таърих, ки ба донишчӯёни ин боргоҳ сабақ меомӯзониданд ба худ дарси маъни ғирифтааст. Агар ғӯем, ки меҳри муҳаббати ин касби пурифтихорро дар дили омӯзгори ҷавон ва умедбахш ин олимони бедор карданд хато нахоҳем кард, зеро бо тавсияи ин олимони Ҳайдаршоҳ Пирумшоев пас аз хатми донишгоҳи омӯзгорӣ фаъолияти қорӣ ва илмиашро аз факултетеки худ хатм карда буд оғоз намуда, то кунун дар ин маркази илму фарҳанг қору фаъолият карда истодааст. Ҳайдаршоҳ Пирумшоев таъри солҳои 1976-1985 ба ҳайси ассистенти кафедраи таърихи КПСС қору фаъолият намуда, ва дар солҳои фаъолияти омӯзгории худ ӯ аз устодонаш нозуқиҳои илми таъриху таърихнигориро ба хуби омӯхтааст. Меҳнатҳои пайвастаи омӯзгори ҷавон самари бор дод. Соли 1979 Ҳайдаршоҳ Пирумшоев дар мавзӯи “Шаҳрҳои Бухорои Шарқӣ охири асри 19 ва ибтидои асри 20 дар асарҳои тадқиқотчиёни то инқилобии Рус” дар Институти Шарқшиносии Абурайҳони Беруни академияи илмҳои ҷумҳурии Ўзбекистон (шаҳри Тошканд) рисолаи номзудаишро бомуваффақият дифо намудааст [1, с. 21].

Ба рисолаи номзодии олими ҷавон баҳо додани муҳаризони варзидаи академияи илмҳои ҷумҳурии Ўзбекистон М.Ю.Юлдошев, Ю.Н.Набиев ва дигарон аз он шаҳодат медиҳанд, ки олими ҷавони тоҷик тадқиқоти босамари илмиро ба нҷом расонидааст. Ҳайдаршоҳ Пирумшоев ба бурдбори илми худ қаноат накарда, пайваста фаъолияти омӯзгорӣ ва қорҳои илмӣ тадқиқотӣ ҷамъиятиро идома дода, баъдтар дар ҳардуи ин мактаб ба бурдбориҳои зиёде ноил гардидааст. Қобилияти хуби ташкилотчигии устод Ҳайдаршоҳ Пирумшоевро ба инбат ғирифта, раёсати донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон ӯро декани факултети таърих таъин намуд. Фикр мекунем, ки аз таъин гардидани эшон дар ин вазифаи пурмасъул ҳам роҳбарияти донишгоҳ ва ҳам коллективи факултети таърих бурд карданд, зеро дар вақти ҳело қутоҳ ҳаёти устодони факултети таърих ба бурдбориҳои зиёди илми ноил гардиданд.

Бемуҳобот метавон гуфт, ки давраи рушди илмҳои ҷомеашиносӣ факултети таърихи донишгоҳи омӯзгори маҳз дар замони роҳбарии устод Ҳайдаршоҳ Пирумшоев мебошад. Бо қушиш ва пайғириҳои Ҳайдаршоҳ Пирумшоев дар факултети таърих 2 кафедраи ҳуқуқшиносӣ ва методикаи таълими таърих ифтидо карда шудаанд ва ҳаёти устодони ин кафедра аз ҳисоби устодони унвондор ва собиқадори соҳаи маориф таъмин гардиданд. Устод Пирумшоев Ҳайдаршоҳ солҳои зиёде, ки дар 2 майдон қувва санҷида, дар ҳардуи он ғолибият ба даст оварда истодааст. Заҳматҳои бисёрсолаи ин олими сермасъул бори самар овард. Соли 1996 Пирумшоев Ҳайдаршоҳ дар мавзӯи “Муносибатҳои Россия ва Осиёи Миёна дар асри 16 ва миёнаи асри 19 дар таърихнигории рус” [2, с. 67] рисолаи доктории худро бомуваффақият дифо намудааст. Дар солҳои фаъолияти омӯзгорӣ ва роҳбарияш дар донишгоҳи омӯзгорӣ устод аз фаъолияти эҷоди дур нашуда, як қатор тадқиқотҳои босамареро ба анҷом расонидаанд.

Соли 1992 нашриёти “Ирфон” асари навбатии ин муаррихи варзидаро бо номи “Таърихи омӯзиши Шӯриши Восеъ” [3, с. 45-46] аз нашр баровард. Тадқиқоти мазкур бо таҳлили бурду бохти муҳаққиқон, ки ба таҳлили омӯзиши бузургтарин ҷунбиши мардуми алайҳи бой ва феодалони минтақаи Бухорои Шарқӣ таҳти роҳбарии яке аз фарзандони баруманди диёри Балҷувон Восеъ ба амал омадааст дар асри ҳеш инъикос намудааст. Устод Ҳайдаршоҳ Пирумшоев дар асоси сарчашма ва хотираҳои иштирокчиёни ин ҷунбиши мардумӣ қушиш ба харҷ додааст, ки заминаҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ ва сиёсии шӯриш, сабабҳои воқеаву омилҳои асосии оғози шӯриш, ҳаёти этникӣ иштирокчиён, шахсияти роҳбарии шӯриши мардумии водии Балҷувонро дар қори ба анҷом додаш инъикос намоёнд. Бо пуррагӣ таҳлилу таҳқиқи пораи шӯриши мардумӣ, ки ба он фарзанди диловари халқи тоҷик Восеъ роҳбари мекард, рафти амалӣ гардидани шӯриш, ба муаллиф лозим омадааст, ки бағайр аз маводҳои нашргардида боз чандин маводу ҳуҷҷатҳои нашрнагардидаро мавриди тадқиқоти худ қарор додааст, ки он боиси ҳубтар инъикос намудани воқеаҳои замони шӯриш ба ҳисоб меравад. То ба ин мавзӯ даст задани ин муҳаққиқи нуктасанҷ оиди раванд ва оғози ин ҷунбиши халқӣ аз ҷониби муаррихони дигар низ мавриди омӯзиш қарор ғирифта буд, аммо онҳо саннаи аниқии ин ҳаракати

мардумро ҳар хел шарҳ меоданд. Муаррихи варзида дар асоси бозёфтҳои бисёрсолаи худ муайян намуд, ки санаи аниқи оғоз гардидани ҷунбиши мардумии водии Балҷувон таҳти роҳбарии Восеъ ба (соли 1888) рост меояд. То аз нашр баромадани тадқиқоти навбатии ин муҳаққиқи нуктасанҷ ҳама бар он ақида буданд, ки ҳаракати мардуми водии Балҷувон тайи солҳои 1887 – 1888 ро дар бар мегирад.

Муҳаққиқи варзида Пирумшоев Ҳайдаршоҳ дар пешрафти илми таърихи халқи тоҷик басо заҳмат кашидааст. Асару мақолаҳои ба тобеъ расонидаи ин муҳаққиқи нуктасанҷ худ шаҳиди гуфтаҳои мост. Ӯ дар инкишофи илми пешкардааш соҳибравияву соҳибмақтаб аст. Тадқиқотҳои ба сомон расидаи муҳаққиқи варзида худ гувоҳи аз он медиҳад, ки ӯ дар ин ҷода ба бурдбориҳои калоне ноил гардидааст. Тадқиқотҳои ба сомон расонидаи Ҳайдаршоҳ Пирумшоев “Муносибатҳои Россия бо Осиёи Миёна дар асри 16 ва миёнаҳои асри 19 дар таърихшигории русс” [4] аз нашр баровард.

Муҳаққиқ дар тадқиқоти ба анҷом расонидаи худ дар тамоми самтҳои муносибати Россияи подшоҳиро бо хониғариҳои Осиёи Миёна алаҳхусус алоқаҳои дипломатӣ ва савдоӣ дар байни Ҳукумати Россияи подшоҳӣ ва кишвари Осиёи Миёнаро инъикос намуда, сиёсати расмӣи Ҳукумати Россияи подшоҳиро дар ҳудуди Осиёи Миёна мавриди тадқиқоти худ қарор додааст. Тадқиқоти ба анҷом расонидаи ин муҳаққиқи варзида дар омӯзиш ва баррасии таърихшигории ҷумҳурий, бузургтарин дастоварди илмӣ дар ин соҳа ба ҳисоб меравад. Тадқиқотҳои ба анҷом расонидаи ин муҳаққиқи варзида гувоҳи аз он медиҳад, ки эшон касби пешакардаашонро хуб медонанд. Муҳаққиқ Пирумшоев Ҳайдаршоҳ тамоми паҳлӯҳои таърихи халқи хешро таҳқиқ гузаронида, асару мақолаҳои зиёде эҷод намудаанд. Устод Пирумшоев Ҳайдаршоҳ дар баробари тадқиқоти бузурги ба анҷом расонидааш ба тадқиқи таърихи минтақаҳои кишвари хеш низ даст задааст, ки ин тадқиқотҳои ба анҷом расонидаи муаллиф дар таърихшигории асри 20-и халқи тоҷик ба раванди омӯзиши таърихи 2500-солагии Истаравшани бостонӣ бахшида шудааст, равшани андохта қайд намудааст: “Таърихи ин диёри бостонӣ ва тамоми кишварамон ба давраи Ҳокимияти Шӯрави рост меояд” [5].

Таҳқиқ ва омӯзиши мавзёҳои алоҳидаи кишвари куҳанбунёдамон низ дар тадқиқоти ин муаррихи чирадаст мақому манзалати хосеро дорост. Соли 2015 аҳли ҷомеаи соҳибистеқлоламон 80-умин солгарди ташкилёбии ВМКБ-ро бо шукуҳу шаҳомати зиёде ҷашн гирифтанд. Бахшида ба ин ҷашни фархунда ва фараҳбахш профессор Ҳайдаршоҳ Пирумшоев тадқиқоти навбатии худро бо номи “Таърихи Бадахшон” [6] аз нашр баровард, ки тадқиқоти муаллиф як давраи таърихи ин мавзеи бостонии кишварро аз (асри 19 ва аввали асри 20) дар худ таҷассум мекунад. Тадқиқоти ба анҷом расонида аз таърихи бой ва тамаддунсози ин диёри куҳантаърихи кишвари худ огоҳи медиҳад. Муҳаққиқи варзида тадқиқотҳои худро доири ин мавзеи таърихи идома дода, доири таърихи ноҳияи Дарвозу Ванҷ, ки ҳаряки онҳо аз аҳди бостон то замони Истиқлолият ба даст дароварданро дарбар мегирад. Тадқиқоти ба анҷом расонидаи муаллиф доир ба яке аз минтақаҳои куҳанбунёди кишвар ноҳияи Ванҷ бахшида шудааст. Асари “Ванҷи ману ганҷи ман” [7] асари таърихӣ, ҷуғрофӣ ва бадеи буда, он аз 610 саҳифа иборат буда он ба 70-умин солгарди ноҳияи Ванҷ бахшида шуда муаллиф дар асоси ҷустуҷуйҳои зиёде асари худро таълиф додааст, ки он аз замони таъсисёбии Ванҷ то Истиқлолият ба даст овардани ҷумҳуриро дар худ таҷассум мекунад. Бе муҳобот бояд иброн намуд, ки ноҳияи Ванҷ як қисми муҳим ва таркибии таърихи тамаддунии бузурги мардуми ориёитабор ба ҳисоб меравад.

Дар охири тадқиқоти ба анҷом расонидаи худ муаллиф бо овардани факту далелҳои дахлноразир исбот мекунад, ки ноҳияи Ванҷ дорои таърихи қадим ва тамаддунсоз мебошад. Устод Пирумшоев Ҳайдаршоҳ доир ба минтақаҳои Тоҷикистон тадқиқотҳои худро идома дода соли 2008-ум асари набатии худро бо номи “Таърихи Дарвоз аз қадим то замони муосир”-ро [8, с. 204] дар нашриёти “Ирфон” дар ҳаҷми 703 саҳифа ба таъб расонид. Асари мазкур аз 11 боб иборат буда он дар асоси маводҳои бойгонӣ ва шохидони воқеаҳои замони ин ҳудуд тартиб дода шудааст. Дарвоз ба мисли дигар ҳудудҳои Тоҷикистони куҳантаърих дорои маданият ва фарҳанги бой аст. Таърихи Дарвоз таърихи як ҳиссаи ҷуғрофии Тоҷикистони соҳибистеқлол буда он дорои маданият ва фарҳанги қадима мебошад. Шохони Дарвоз менависад муаллифи асар барои раванку ривочи фарҳанг ва урфу одати хоси тоҷикон маданият ва санъати халқи хеш

мусоидат кардаанд. Як қисми тадқиқотҳои баанҷомрасонидаи ин муҳаққиқи варзида ба таърихи вилояти Бадахшон бахшида шудааст. Соли 2011 профессор Пирумшоев Ҳ. Бо ҳамкалами Массов Р.М. китобро бо номи “Файзи Истиқлол дар боми ҷаҳон” [9] дар нашриёти “Дониш” ба муносибати 20 солагии Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таърифи расонидааст.

Муаллифони китоби мазкур дар асоси дастовардҳои муътамад мушкilotи давраи гузариши баъди ба даст даровардани истиқлолияти сиёсии кишвар дар мисоли “Бадахшон” ба қалам дода, дастовардҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва фарҳангии ВМКБ-ро дар ин ду даҳсола мавриди таҳлили воқеабинон қарор доданд. Муаллифи асар барҳақ мефармояд, ки ду даҳсола барои халқе, ки таърихаш дар паҳнои Осиёи миёна аз қарни ҳазорсолаҳои то мелод ибтидо гирифтааст. Муаллифон дар китоби хеш бо далелҳои муътамад мушкilotи даврони гузариш, даврони ғоҷабдор ибтидои солҳои 90ум, авҷи даргириҳои шадиди сиёсӣ ва то ҳақди ҷанги бародаркуш расонидани онҳо ниҳоят давраи муқовимати яроқноки замони ҷанги шаҳрвандӣ дар вилояти Бадахшон, ҳавфи рӯйдоди бӯҳрони иқтисодӣ оғоз ва раванди ёриҳои байналмиллалӣ аз ҷониби фонди ҳазинаи Оғохон ва амсоли онҳоро нишон дода шудааст.

Муаллифон дар қисми дигари китоби хеш чи тавре суръат гирифтани воқеаҳои сиёсӣ, аз ҳавфи пошхӯрӣ наҷот ёфтани Ҷумҳурӣ нақши иҷлосияи 16уми шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар Хучандшаҳри бостонӣ баргуздор гардид, таҳрири чорабиниҳои мушаххаси гуруҳҳои даргир доир ба даст даровардани сулҳу ваҳдати миллӣ, амнияти ҳуқуқӣ, муборизаи аҳолии вилояти Бадахшон барои ба даст даровардани ваҳдат ва ягонагии миллӣ дар қаламрави кишвар шарҳи мушаххас дода шудааст. Муаллифон бо ифтихор аз кӯшишҳои пайгириҳои президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон доир ба даст даровардани сулҳу субот дар қаламрави кишвар фактҳои ҷолибе оварда қайд менамояд, ки бемуҳобот нақши пешвои миллат доир ба даст даровардани сулҳ басо қалон мебошад. Тадқиқотҳои баанҷомрасонидаи ин муҳаққиқи варзида фарроҳ ва доманадор буда ҳама паҳлуҳои таърихи халқи тоҷикро дар худ инъикос мекунад. Олими варзида дар таълиф ва таҳияи қисми сеюм ва чоруми китоби Таърихи халқи тоҷик саҳми арзандае гузоштааст. Бо кушиш ва пайкори пайвастии ин муҳаққиқи варзида аҳли илму қалами шӯбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостошиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар андак муддат тавонистанд, ки таърихи даврии басо сарпечидани халқи тоҷикро аз ибтидои қарни 11 то ибтидои қарни 20 бо нигоҳи нав ва иловаҳои зиёд манзури илму адаби кишвар гардонанд. Чи тавре иброз намудем Профессор Пирумшоев Ҳ. доир ба тамоми таърихи кишварамон асару мақолаҳои зиёде эҷод намудааст. Соли 2004 аҳли кишвар 80умин солгарди ташкилҳои пойтахти Тоҷикистон шаҳри Душанберо бо шукӯҳу шаҳомати зиёде ҷашн гирифтанд.

Бахшда ба ин ҷашни фархунда муҳаққиқи варзида дар таълифи асари фундаменталӣ бо забон русӣ бо номи “История города Душанбе (с древнейших времён до наших дней)” [10] басо қалонеро дар ҳақми 296 аз нашр баровард. Китоби мазкур аз таърихи аҳди бостон то кунунро дар худ инъикос менамояд ва фикр менамояд, ки да таърихи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар замони муосир ҳамин гуна тадқиқоте, ки тамоми ҷузъиятҳои шаҳри Душанберо дар худ таҷассум намудааст ягона мебошад. Ибтидои солҳои 80уми қарни 20ум фазои сиёсии кишвари шӯроҳоро торҳои анкабут фаро гирифт. Давлати Шӯроҳо ба худидоракунии давлат гузошт, ки ин дар таърих “Бозсозии Горбачёвӣ” машҳур аст. Бахшда ба ин сиёсати давлат шӯроҳо муҳаққиқи варзида соли 2008ум китобро бо номи “Бозсозӣ сохтем ё бохтем” [11] дар ҳақми 110 саҳифа аз нашр баровард. Тадқиқоти мазкур фаъолияти сиёсии кишварро дар солҳои бозсозии Горбачёвӣ дар худ инъикос менамояд.

Муаллифи мазкур бо факту далелҳои раднопазир исбот менамояд, ки бо айби чанд тан аз ноухдабароёни роҳбарони давлати шӯроҳо давлат ба бӯҳрони иқтисодӣ дучор гардид, ки он оқибат ба парокандагии давлату шӯроҳо оварда расонид. Чи тавре баён намудем самти асосии тадқиқотҳои ин олими варзида таърихи халқи тоҷикро аз аҳди қадим то кунун дар бар мегирад. Муаллиф таҳқиқотҳои худро дар ин самт идома дода сои 2008ум китоби дарсиро бо номи “Таърихи халқи тоҷик” [15] барои донишҷӯёни мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷилжи

дуомашро дар ҳаҷми 815 саҳифа бо ҳамқаламии муаррихони варзида Н. Неъматов А. Мирбобоев ва А. Амиршоҳи аз нашр баровард.

Доктори илмҳои таърих, профессор Ҳайдаршоҳ Пирумшоев дар омӯзишу таҳқиқ ва талқини таъриху маданияти кишвари худ саҳми босазое дорад. Дар асарҳои таълиф намудаи ӯ зиёда аз 500 мақолаву гузоришҳои илмию омтавӣ, таъриху маданияти кишвари хешро хело хуб инъикос шудаанд. Яке аз самтҳои фаъолияти илмии профессор Пирумшоев Ҳайдаршоҳ шинохти чехраҳои намоёни кишвари хеш ба ҷомеаи худ ва ҷаҳониён мебошад. Мавсуф дар асоси ҷустуҷӯ ва ба даст овардани ҳуҷҷатҳои бойгонӣ аз фаъолияти ҷор тан чехраҳои тобони кишвари хеш устод Садриддин Айни, Бобочон Ғафуров, Мирзо Турсунзода, Нусратулло Махсум, Шириншоҳ Шотемур тадқиқоти бузургеро аз фаъолияти қорӣ ва эҷодӣ ин чехраҳои тобони кишвари хеш ба анҷом расонид, ки ҳар як тадқиқоти мазкур тамоми фаъолияти қорӣ ва эҷодӣ ин чехраҳои варзидаи кишварро дар худ инъикос мекунад.

Профессор Ҳайдаршоҳ Пирумшоев Бобочон Ғафуровро аз ҷумлаи бузургтарин муаррихони тоҷик арзёбӣ намуда, таъкид мекунад, ки хизматҳои ӯ дар муаррифии таъриху фарҳанги тоҷикон дар арсаи ҷаҳонӣ аҳамияти бузурги илмӣ ва миллий доранд [13, с. 77].

Мо ягон паҳлӯҳои таърихихалқӣ тҷикро наметавонем пайдо намуд, ки ин муҳаққиқ доир ба он таҳқиқоте гузаронида набошад. Тадқиқотҳои баанҷомрасондаи Пирумшоев Ҳ. Беш аз 60 асар дар бар мегирад, ки ҳар яки он давраҳои муҳталифи таърихи халқӣ тҷикро дар солҳои гуногун дар худ инъикос мекунад. То ҷое имконият даст дод аз боғистони илмӣ ин муҳаққиқи варзида китобҳои дар дастдоштаи худро мавриди тадқиқот қарор додем. Асари таълифнамудаи профессор Пирумшоев Ҳайдаршоҳ раҳнамои хубе шуда метавонад барои омӯзиши таърихи қухани ин диёри бостонӣ.

Хулоса. Таҳлили осори профессор Ҳайдаршоҳ Пирумшоев нишон медиҳад, ки ӯ дар рушди таърихшиносии тоҷик саҳми бузург гузоштааст. Осори илмӣ ӯ масъалаҳои гуногуни таърихи халқӣ тҷикро аз аҳди қадим то замони муосир фаро гирифта, барои омӯзиши таърихи миллий аҳамияти муҳим доранд.

Тадқиқоти ӯ оид ба таърихнигорӣ, муносибатҳои Русия ва Осиёи Миёна, таърихи минтақаҳои Тоҷикистон, ҷунбишҳои мардумӣ ва фаъолияти шахсиятҳои барҷастаи миллий барои рушди илми таърих заминаи мустақкам фароҳам овардаанд.

Аз ин рӯ, профессор Ҳайдаршоҳ Пирумшоевро метавон яке аз намоёндагони барҷастаи мактаби таърихшиносии тоҷик донист, ки осори илмӣ ӯ дар омӯзиши таърихи халқӣ тоҷик ҷойгоҳи махсус дорад.

АДАБИЁТ

1. Пирумшоев Ҳ.П. Отражение истории городов и городской жизни Восточной Бухары конца XIX – начала XX вв. в трудах русских дореволюционных исследователей: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1979. – 21 с.
2. Пирумшоев Ҳ.П. Отражение истории городов и городской жизни Восточной Бухары конца XIX – начала XX вв. в трудах русских дореволюционных исследователей. Монография. – Душанбе, 1979. – 221 с.
3. Пирумшоев Ҳ.П. Таърихи омӯзиши Шӯриши Восеъ. Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе: Маориф, 1998. – 140 с.
4. Пирумшоев Ҳ.П. Муносибатҳои Россия бо Осиёи Миёна дар асри XVI ва миёнаҳои асри XIX дар таърихнигории рус. Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе: Маориф, 2000. – 338 с.
5. Пирумшоев Ҳ.П. Таърихи ин диёри бостонӣ ва тамоми кишварамон ба давраи Ҳокимияти Шӯравӣ рост меояд. Китоб / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе, 2002.
6. Пирумшоев Ҳ.П. Таърихи Бадахшон. Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе, 2015.
7. Пирумшоев Ҳ.П. Ванчи ману ганчи ман. Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе: Ирфон, 2013.
8. Пирумшоев Ҳ.П. Таърихи Дарвоз: аз қадим то замони муосир. Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 704 с.
9. Пирумшоев Ҳ.П., Массов Р.М. Файзи истиқлол дар Боми ҷаҳон. Монография / Ҳ.П. Пирумшоев, Р.М. Массов. – Душанбе: Дониш, 2011. – 408 с.

10. Пирумшоев Ҳ.П. История города Душанбе (с древнейших времён до наших дней). Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе, 2004. – 296 с.
11. Пирумшоев Ҳ.П. Бозсозӣ: сохтем ё бохтем? Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе: Шарқи озод, 2008. – 112 с.
12. Пирумшоев Ҳ.П. Бобочон Ғафуров ва рушди таърихшиносии тоҷик. Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 248 с.
13. Пирумшоев Ҳ.П. Академик Бобочон Ғафуров ва масъалаҳои таърихи халқи тоҷик. Монография / Ҳ.П. Пирумшоев. – Душанбе: Дониш, 2012. – 192 с.
14. Пирумшоев Ҳ.П. Саҳми олимони тоҷик дар рушди илми таърих. Мақолаи илмӣ / Ҳ.П. Пирумшоев // Маҷаллаи «Паёми Донишгоҳи милли» . – Душанбе: Сино, 2014. – №4. – С. 45–56.
15. Неъматов Н., Мирбобоев А., Амиршоҳӣ А., Пирумшоев Ҳ.П. Таърихи халқи тоҷик. Китоби дарсӣ барои донишҷӯёни факултети таърихӣ муассисаҳои таҳсилоти олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қисми 2 / Н. Неъматов, А. Мирбобоев, А. Амиршоҳӣ, Ҳ.П. Пирумшоев. – Хучанд, 2008.

Маълумот дар бораи муаллифон: **Караев Фарҳод Курбонович** - номзади илмҳои таърих, дотсенти Донишгоҳи милли Тоҷикистон. Суроға: 734025 Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Shukrulloev1981@mail.ru Телефон 933131041

Ашӯрзода Гулзира – Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷуи кафедраи таърихи халқи тоҷик факултети таърих ва ҳуқуқ тел.:917636309

Сведения об авторах: **Караев Фарход Курбонович**, кандидат исторических наук, доцент Таджикского национального университета. Адрес: 734025 Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Shukrulloev1981@mail.ru Телефон 933131041

Ашӯрзода Гулзира — Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель кафедры истории таджикского народа факультета истории и права, тел.: 917636309.

Authors Information: **Karaev Farkhod Kurbonovich**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Tajik National University. Address: 734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Shukrulloev1981@mail.ru Phone 933131041

Ashurzoda Gulzira — Nosiri Khusrav Bokhtar State University, applicant of the Department of History of the Tajik People, Faculty of History and Law, tel.: 917636309.

РАВОБИТИ ДИПЛОМАТИИ ИМПЕРИЯИ СОМОНИЁН БО ДАВЛАТҲОИ ХОРИҶИ ҶУҒРОФИЁИ ХИЛОФАТИ АРАБ

Мирзамуродова Г.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Равобити давлати Сомониён бевосита бо давлати қадимаи рус Руси Киштӣ (Киевская Русь) дар он марҳалаи таърихӣ тоза ба марҳалаи ташаккул ворид шуда буд. Дар оғози асри X муносибатҳои тичоратӣ иқтисодии байни давлати Сомониён ва кишварҳои ғарбӣ, аз ҷумла Русу Полша, ба таври самарбахш рушд кардан гирифтанд. Иртиқоан, талошҳои Рус баҳри дастбӣ ба қаламрави Мовароуннаҳру Хуросон тавассути баҳри Хазар, мутаассифона, бо низоҳҳои байниҷонибӣ ҳамроҳ буд. Дар китоби «Таърихи Табаристон» маълумоте мавҷуд аст, ки мувофиқи он дар соли 911 русҳо тавассути баҳри Каспий ба ҳудуди Табаристон раҳна намуда, онро тасарруф карданд. Сарфи назар аз ин, Сомониён ба густариши равобити тичоратӣ бо Рус ва тавассути он бо дигар кишварҳои ғарбӣ тавачҷуҳи хос доштанд. Пайвандҳои тичоратии Сомониён бо ин кишварҳо дар тӯли масири бозаргонии аз Чин то соҳилҳои баҳри Миёназамин истикрор ёфта буданд, агарчи гоҳо ин муносибатҳои дӯстона бар асари тақозои шароити сиёсӣ дучори ҳалал мегардиданд. Назар ба ин, мановфеи иқтисодии ин кишварҳо ба эътидолории равобит мусоидат намуда, танишҳои сиёсии байнидавлатиро коҳиш медоданд ва роҳҳои таомули ғайрисиёсиро боз нигоҳ медоштанд.

Калидвожаҳо: Империяи Соомниён, сиёсати хориҷӣ, манфиати миллӣ, ҷуғрофиё, сарҳад, сафир, сафорат.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ САМАНИДСКОЙ ИМПЕРИИ С ЗАРУБЕЖНЫМИ СТРАНАМИ В ПРЕДЕЛАХ АРАБСКОГО ХАЛИФАТА

Отношения государства Саманидов непосредственно с древнерусским государством Киевской Русью на том историческом этапе только вступали в стадию формирования. В начале X века торгово-экономические отношения между государством Саманидов и западными странами, включая Русь и Польшу, начали плодотворно развиваться. Соответственно, попытки Руси получить доступ к территории Мавераннахра и Хорасана через Каспийское море, к сожалению, сопровождались взаимными конфликтами. Несмотря на это, Саманиды уделяли особое внимание расширению торговых связей с Русью и через неё с другими западными странами. Торговые связи Саманидов с этими странами были установлены вдоль торгового пути от Китая до берегов Средиземного моря, хотя порой эти дружеские отношения нарушались из-за требований политических условий. Несмотря на это, экономические интересы этих стран способствовали стабилизации отношений, снижали межгосударственную политическую напряженность и сохраняли открытыми пути неполитического взаимодействия.

Ключевые слова: Империя Саманидов, внешняя политика, национальный интерес, география, граница, посол, посольство.

DIPLOMATIC RELATIONS OF THE SAMANID EMPIRE WITH FOREIGN STATES OF THE GEOGRAPHY OF THE ARAB CALIPHATE

The relations of the Samanid state directly with the ancient Russian state Kievan Rus were only entering the stage of formation at that historical juncture. At the beginning of the 10th century, trade and economic relations between the Samanid state and Western countries, including Rus and Poland, began to develop fruitfully. Accordingly, the attempts of Rus to gain access to the territory of Mawarannahr and Khorasan through the Caspian Sea were, unfortunately, accompanied by mutual conflicts. Despite this, the Samanids paid special attention to expanding trade ties with Rus and through it with other Western countries. The trade links of the Samanids with these countries were established along the trade route from China to the shores of the Mediterranean Sea, although at times these friendly relations were disrupted due to the demands of political conditions. Despite this, the economic interests of these countries contributed to the stabilization of relations, reduced interstate political tension, and kept open the pathways for non-political interaction.

Keywords: *Samanid Empire, foreign policy, national interest, geography, border, ambassador, embassy.*

Муқаддима. Ба сабаби наздикӣ ва ҳамсоияти Сомониён бо Чин, шоҳроҳи қадимии тичоратии Шоҳроҳи абрешим ба рушди худ идома дод; равобити тичоратию иқтисодӣ, ки аз тариқи Шоҳроҳи абрешим сурат гирифта, то баҳри Миёназамин имтидод меёфтанд, тавсеа ёфтанд. Пайвандҳои тичоратию иқтисодӣ ҳамчун заминаи рушди муносибатҳои фарҳангию сиёсӣ низ хизмат намуданд. Истеҳсоли коғаз ва абрешим аз Чин дар тамоми қаламрави Сомониён интишор ёфта, ин амр боиси равнаки саноати нассочӣ ва китоборат (саҳҳофӣ) гардид. Сомониён баҳри рушду шукуфоии кишвари хеш талош меварзиданд, то бо ҳамаи мамолиқ равобити дӯстона дошта бошанд ва аз ин рӯ, ҳамчун пули иртиботӣ миёни Шарқу Ғарб маҳсуб мешуданд.

Дар таърихи Мовароуннаҳр Хуросон, Сомониён нахустин низоми девонсолории муназамро бунёд ниҳоданд, ки дар минтақаи Хуросони Бузург ва бо тақя бар мавқеияти ҷуғрофиеки хеш, заминаҳои лозимро барои ворид шудан ба арсаи сиёсӣ, динӣ, низомӣ ва фарҳангӣ фароҳам оварданд. Ин раванд бар асоси усули навниҳоди ҷуғрофиекӣ ва бо тавачҷуҳи хос ба марзбандиҳо тарҳрезӣ шуда, доираи муносиботу равобити хориҷиро тавзеъ бахшид. Бадин тартиб дар умури хориҷӣ Сомониён аз рӯйи стратегияи вижа амал менамуданд ва мановфеи императории худро доимо ҳифозат менамуданд.

Бо қудратёбии ҳукумати Сомониён, зарурати барқарории робита бо сарзаминҳои дигар эҳсос гардид. Албатта бо дастури Сомониён ва вазирони тоҷики ботарбири онҳо ин сиёсат пиёда карда мешуд. Ҳамин аст, ки бо ба вазорат расидани Абӯабдуллоҳи Ҷайҳонӣ дар аҳди ҳукумати амир **Насри II Сомонӣ (914-943)**, ба тамоми мамолиқи ҷаҳон номаҳо фиристод ва дастур дод, то расму оини даргоҳҳо ва девонҳои худро бозпажӯхӣ кунанд. Ё нусхаи ин расму оинҳоро аз иқлимҳои мухталиф, аз ҷумла Рум, Ҳиндустон, Чин, Ироқ, Шом, Миср, Зиранҷ, Забул, Кобул, Синд ва сарзамини Араб ба Бухоро овард.

Бино ба гуфтаи Абусаиди Гардезӣ «Ҷайҳонӣ пас аз тааммули амиқ дар ин нусхаҳо, он чиро ки писандидатар буд, интихоб намуд ва дастур дод, то дар даргоҳ ва девони Бухоро мавриди истифода қарор диҳанд. Ба воситаи тадбири Ҷайҳонӣ, низоми сиёсати хориҷии мамлакат сомон ёфт» [6 с. 303]. Равшан аст, ки гирдоварии ин усул ва мутолиаи дастуруламалҳои миллатҳои дигар, ниёзманди ба қор гирифтани нухбагони сиёсӣ ва ҷаҳондидагони ошно ба фанни кишвардорӣ буд [5, Ҷ. 1, с. 39].

Бинобар ин, иқдоми ин вазири донишманди сомонӣ нишонаи тарбияти сиёсатмадорон дар умури хориҷӣ ва ирсоли онҳо ба сарзаминҳои мутамаддини он рӯзгор буд. Дар бораи заковати Ҷайҳонӣ Муқаддасӣ зикр менамояд, ки: «Ё мусофирони кишварҳои дигарро ба ҳузур пазируфта, аз вазъияти диёрашон, масоҳати роҳҳо, илми нучум ва дарвозаҳои шаҳрҳояшон пурсиш мекард» [11, Ҷ. 5, с. 1].

Ва шояд ин сиёсат боис шуд, ки бино ба таъкиди Наршаҳӣ дар ҳамин давра тарҳи ҷадиди девонҳо, аз ҷумла: «**Вазорат**», «**Қазоват**», «**Истифо**», «**Амиди мулк**», «**Соҳиб-уш-шурта**», «**Соҳибӣ муайяд**», «**Ашроф**», «**Мамлақати хосса**», «**Мухтасиб**» ва «**Авқоф**» бунёд ниҳода шуд [15, с. 36].

Агарчи баъзе аз муаррихони барҷастаи ин давра, ки оини ҳукмрониро дар қаламрави исломӣ баррасӣ кардаанд, ба хоса ба муносиботи хориҷӣ ишора нанамудаанд, вале метавон дарёфт, ки Сомониён дар маҳдудаи маҳаллӣ намеандешиданд. Онҳо қаламрави худро ба шоҳроҳи тичории Шарқу Ғарб табдил дода, тавачҷуҳи бозаргонони ҷаҳонро ба худ маътуф сохтанд. Тасомух ва тасоҳули фикрӣ дар низоми сиёсии онон забонзади миллатҳои ҳамасрашон буд.

Шарқшиноси маъруф Ричард Нилсон Фройд бошад, ҷойгоҳи Сомониёнро дар сиёсати дохилӣ ва хориҷӣ ҷойгоҳи асосӣ медонад. [17 с. 154]. Ховаршиноси дигар бошад онҳоро калиди амнияти минтақа аз таҳҷумоти қавму қабилаҳои кучӣ медонад [7, с. 98].

Зимомдорони сомонӣ бо диди геополитикӣ, заминаҳои табоддули назар ва ирсоли сафиронро ба дарбори подшоҳони мухталиф фароҳам оварданд. Намунаи боризи ин талошҳои густурдаи иқтисодӣ, кашфи ганҷинаҳои бузурги масҷудоти нуқра ва дирҳамҳои сомонӣ дар

Русия, Лахистон ва Скандинавия мебошад [17, с. 130]. Ин сиккаҳо, ки дар ҳафриёти бостоншиносони ғарбӣ ба даст омадаанд, нишондиҳандаи муровидаҳои густурдаи иқтисодии Сомониён бо кишварҳои аврупоӣ мебошанд.

Дар роҳи тичорати Шарку Ғарб бошад нуктаи асосиро Шоҳроҳи Абрешим ташкил меод, ки ҳадафи он роҳандозии сиёсати иқтисодӣ ва табодули мол бо империяи Тан дар Чин буд.

Империяи Тан дар шарқи марзҳои Хуросон ҳукумате бархӯрдор аз сохторҳои устувори сиёсӣ, иқтисодӣ ва низомӣ буд. То пеш аз пазириши ислом аз сӯи қабоиلى турк, ин ақвом ҳамчун ҳоиле дар марзҳои шарқии Эрон амал карда, монеи иртиботи мустақим бо сарзамини Чин мешуданд.

Ҳарчанд дар манобеи чинӣ ишораи мустақиме ба равобит бо Сомониён нашудааст, вале дар матни сафарномаҳои исломӣ, аз ҷумла «*Сафарнома*»-и Абӯдулаф ва китоби «*Ал-туҳаф ва-л-заҳоир*», дар бораи мубодилаи сафирон ва ҳатто барқарории пайванди издивоҷ миёни хонадони Сомон ва хонадони салтанатии Чин матолибе омадааст [1, с. 4; 14, с. 262]. Ҳикояти издивоҷи **Нуҳи Сомонӣ** бо духтари императори Чин дар баъзе манобеъ ба таври муфассал зикр шудааст [18 Ҷ. 3, с. 441].

Ин иртиботот сабаб шуд, то муносибатҳои иқтисодӣ афзоиш ёбад ва роҳи тичорати Чин ба рӯи мусулмонон кушода шавад [13 Ҷ. 2, с. 509]. Қолиб аст, ки пас аз соли **924**, бозаргонони мусулмон тавонистанд ба сарзаминҳои шарқии Чин ворид шаванд, ки ин амр дар манобеи чинӣ низ гузориш шудааст [3, с. 57]. Маҳсулоте чун **коғаз** аз Чин ба Самарқанд ва сипас ба тамоми сарзаминҳои исломӣ ва ҳатто Ғарб роҳ ёфт [4, Ҷ. 1, с. 506]. Мавҷудияти иморате дар Қошғар, ки дар қарни чаҳоруми ҳиҷрӣ бо тасвирҳои императори Чин музайян шуда буд, шоҳиде бар ин иддаост. Ҳатто ривоят аст, ки хангоме ки Амир Насри II Сомонӣ фармони манзум сохтани «*Калила ва Димна*»-ро дод, наққошонеро аз Чин хост, то онро бо тасвирҳо оро диҳанд.

Яке аз ҳикоятҳои қолиб дар бораи равобити хориҷӣ, достони вуруди сафири императори Чин ба дарбори Наср ибни Аҳмади Сомонӣ мебошад. Ин дoston дар бораи як шахси нишопурии зиндонӣ аст, ки ба Чин гурехта, дар он ҷо ба мақоми вазорат расид ва императорро ба лашкаркашӣ ба Ғарб ташвиқ кард. Император нахуст ҳайате аз донишмандонро ба Бухоро фиристод, ки номае таҳдидомез бо худ доштанд. Вақте хабари ин ҳайат ба Фарғона расид, Амир Наср фармони истикболи бошукӯҳеро содир кард ва дар посух ба императори Чин, ҷавобе қотъ ва таҳдикунанда дод [1, с. 72]. Бо вучуди ин, бархе муҳаққиқон бар ин боваранд, ки ин дoston бештар ба султони Хатлон ё Хутан марбут аст, на императори Чин [18, Ҷ. 3, с. 443].

Бо вучуди шубҳаҳо дар ин ҳикоятҳо, равшан аст, ки тақулуҳе барои барқарории равобити сиёсӣ дар шарқи қаламрави исломӣ сураи мегирифт ва нақши амирони Сомонӣ дар тарзи бархӯрд бо ҳайатҳои намоёндагӣ таҳсинбарангез буд. Бояд дар назар дошт, ки авзои сиёсии империяи Тан низ дар оғози қарни X дастхуши ошӯбҳои фаровон буд, ки ба қатъи иртибот бо давлатҳои ғарбӣ, аз ҷумла Сомониён, анҷомид.

Империяи Сомониён баъди қудратёбӣ дар ҷаҳони ислом ва роҳандозии равобити мутақобилаи судманд бо хилофати Аббосӣ, ба ҳайси ягона императории миллий дар ҷуғрофиёи ҷаҳони ислом баромад менамуд, аз ин лиҳоз бо дарназардошти таҳкими низоми давлатдорӣ ва қудрати ҳарбӣ-сиёсӣ иқдомҳои нахустини сиёсати хориҷ аз ҷуғрофиёи исломиро намуд. Ҳамин аст, ки табодули иқтисодӣ ва ирсоли номаҳо бештар боис гардида, ин муносибатҳо бо Русия, Булғория ва Чин ба роҳ монда шаванд. Ҳукумати Русия, ки аз оғози қарни IX иқтидори сиёсӣ ва низомӣ ёфта буд, дар ноҳияи шимоли баҳри Хазар ва рӯди Волга бо кумаки қабилаҳои славянӣ бунёд гардида буд. Русҳо барои ворид шудан ба баҳри Хазар ночор буданд бо Хазарҳо паймон банданд ва баҳше аз ғаниматҳоро ба онон вогузор кунанд. Бо ин шарт, Хазарҳо масири дарёро дар ихтиёри онон мегузоштанд ва русҳо метавонистанд барои ғорат ба сӯи соҳилҳои ҷанубии баҳри Хазар Табаристон ва Гелон сарозер шаванд. Бинобар ин, нахустин иртибот миёни хилофати араб ва Русия ба асри Сомониён ва ҳуҷуми ғоратгаронаи онон ба соҳилҳои Табаристону Гелон марбут мешавад [12, Ҷ.1. с. 178].

Иттилооти таърихӣ аз нахустин ҳуҷуми русҳо бар асоси сиккаҳои бадастомада аз минтақаи Обискун нишон медиҳад, ки онон дар ҳудуди соли **881** дар ин минтақа ҳузур доштаанд [19, с. 21]. Давраи баъдӣ бошад бини ба нақли Ибни Исфандиёр дар ҳудуди соли **910** бо шонздаҳ

киштӣ барои ғорат ба соҳилҳои Эрон ҳуҷум оварданд [10, с. 266]. Дар ин замон, ҳокими Сари (Мозандарон) дар номае ба волии Сомониён дар ноҳияи Табаристон аз ӯ кумак хост ва фавран нерӯҳое фиристода шуданд. аммо русҳо пас аз ғорат, бисёриҳоро кушта ва иддаеро низ ба асорат бурданд [9, с. 302]. Идомаи сиёсати ғоратгаронаи русҳоро дар ин давра Масъудӣ муфассал баён медорад, ки би ба иттилоӣ ӯ таҷовузи русҳо дар соли **911** дар Сарӣ ва ноҳияҳои атроф тақрор шуд. Дар соли **912** наздик ба понсад киштии рус ба Табаристон, Гелон ва Дайлам ҳуҷум бурда, даст ба куштори густурдаи мардум заданд. Дар бозгашт, мусулмонони Хазар, ки аз ин ғоратгариҳо хашмгин буданд, ба муҳочимон осебҳои ҷиддии низомӣ ворид карданд [12, Ҷ.1. с.180]. Ба назар мерасад, иллати аслии ин таҳҷум ба марзҳои обии шимолии хилофати араб мавқеияти салтанати Игор III (912-945) подшоҳи Русия дар оғози ҳукмронияш будааст, ки албатта ноком монд [19, с. 28].

Бинобар ин, бо оғози қарни X Сомониён илова бар равобит бо чинӣҳо, туркҳо ва булғорҳо, бо русҳо низ муносибот барқарор карданд. Бархилофи равобити низомӣ бо русҳо, муносибат бо булғорҳо ҷанбаи тичорӣ дошт. Булғорҳо тавасути аҳолии Хоразм бо Сомониён дар иртибот буданд. Ҳатто хангоме ки қарор шуд барои булғорҳо бурҷу бору сохта шавад, бо халифаи аббосӣ мукотиба сураг гирифт, то мутахассисони низомӣ фиристода шаванд. Ибни Фазлон, ки барои ин маъмурияти сиёсӣ ва иқтисодӣ интиҳоб шуда буд, аз роҳи Хуросон ва Хоразм ба сӯи булғорҳо рафт [4, Ҷ. 1. с. 82].

Масъалаи дигаре, ки бояд инҷо матраҳ кард ин ба ҳайси асҳори байналмилали барромад намудани асҳори Сомониён мебошад зеро сиккаҳои Сомонӣ дар оғоз барои хариди мол ба Дашти Қипчоқ ва дигар мамолики ҳамсояи Русия мерафтанд. Аз он ҷо, ки миллатҳои мазкур ханӯз барои муомилоти худ дорои сиккаи бумӣ набуданд, бозаргонони Скандинавия маҷбур мешуданд он миқдор аз харидҳояшонро, ки наметавонистанд бо табодули мол (чинс ба чинс) анҷом диҳанд, бо сиккаҳои хориҷӣ пардохт кунанд. Аз ин рӯ, дар мамолики мазкур миқдори зиёде аз ин сиккаҳо ёфт шудааст.

Нуктаи қобили тавачҷуҳ ин аст, ки ин маскулот тамом аз нукра (дирҳам) ҳастанд, зеро русҳо сиккаҳои тиллоро барои худ нигоҳ медоштанд ва ба Скандинавия намефиристоданд. Дар миёни ин сиккаҳои нукра, бархе аз миён дуним шудаанд. Иллати ин амр он буд, ки ақвоми мазкур дар доду гирифтҳои худ сиккаҳоро бар асоси **вазн** муомила мекарданд ва гоҳе маҷбур мешуданд барои дақиқ шудани вазни қимати мол, сиккаҳоро бишикананд ё дуним кунанд. Чуноне ки Ибни Ҳавқал низ дар осори худ ба мавҷудияти ин «дирҳамҳои шикаста» ишора кардааст [19, с. 42].

Ба ин тартиб, нахустин муносибатҳои Эрон бо русҳо дар қолаби бархӯрдҳои низомӣ ва бо булғорҳо дар заминаи иқтисодӣ ва тичоратӣ шакл гирифт. Метавон гуфт, ки ин муносибатҳои густурдаи тичоратӣ паёмадҳои дигаре, аз ҷумла таъсироти фикрӣ ва мазҳабӣ низ доштаанд, ки ба далели сукути манобеи таърихӣ, ҷузъиёти онҳо то ба имрӯз номаълум мондааст.

Натиҷагирӣ. Истикрори Сомониён дар минтақаи шарқи хилофат дар асрҳои IX ва қарни X на танҳо фасли тозаеро дар сиёсати дохилӣ, аз ҷумла таҳаввул дар арсаҳои иқтисод, фарҳанг ва сохтори табакотиҳои ҷомеа ба вучуд овард, балки заминаҳои лозимро барои тавсеаи сохторҳои ҷадиди сиёсати хориҷӣ бо ҷаҳони Шарқу Фарби он рӯзгор фароҳам сохт.

Хонадони Сомон, бо вучуди масоили дохилӣ, дар пайи тасбити иқтисодии қаламрави худ ва касби эътибор дар баробари дастгоҳи хилофат ва қудратҳои ҳамзамон буданд. Онон мутолиаи роҳҳои ҷадид барои иртиботи сиёсӣ бо ҳукуматҳои дуру наздикро оғоз карданд. Метавон дарёфт, ки амирони Сомонӣ бо истифода аз ҷуғрофиёи сиёсии Хуросон, майл ба тақвият ва тавсеаи сиёсати хориҷии худ доштанд ва аз тавонмандии ин минтақа баҳра мебурданд.

Хулоса. Ба ҳамин далел, ин давлатро метавон нахустин қудрати сиёсӣ дар таърихи Мовароуннаҳру Хуросон донист, ки дар бунёдгузори раванди сиёсати хориҷӣ, шомили дастурамалҳо, санадҳои меъёрию ҳуқуқӣ ва фармонҳои марбут ба он, ба барқарории равобити сиёсии муназзам бо давлатҳои рӯзгори худ берун аз ҷуғрофиёи хилофати арабӣ кор гирифтанд.

Агарчи бархе аз нахустин табодулиҳои сиёсӣ бо қудратҳои тозазӯхур, ҳамчун русҳо, бар пояи ҷолишҳои низомӣ буд, аммо сиёсати хориҷӣ дар ин аҳд, пас аз ғурупоиши Сосониён,

дубора рушду рӯнақ гирифт ва амирони Сомонӣ низ онро бисёр ташвиқ мекарданд. Ин тақуҳо, ки раҳварди заҳматҳои Сомониён буд, дар давраҳои баъдӣ боз ҳам густариш ёфт.

Ба ин тартиб, Сомониён асоси «Асри тиллоии исломро»-ро бино карданд, то дар он наҷвои ҳамосасарой танин андозад ва фалсафаи ақлгарой, манзалаат ва рафъати мутаолӣ ёбад. Метавон гуфт, мавқеияти Хуросон ва дарояти амирони Сомонӣ дар ҳавзаи муносиботи хориҷӣ, муҳимтарин омил дар тарҳрезии қорҷӯбаи муносиботи қаҳонӣ дар даврони исломӣ будааст.

Адабиёт

1. Абӯдулаф, Мисъар ибни Муҳалҳил. Сафарномаи Абӯдулаф дар Эрон [Матн] / Абӯдулаф, Мисъар ибни Муҳалҳил ; тарҷумаи Абуалфазл Таботабой. — Техрон : Заввор, 1354. - 120 саҳ.
2. Озарӣ, Алоуддин. Таърихи равобити Эрон ва Чин [Матн] / Алоуддин Азарӣ. — Техрон : Амир Кабир, 1367. - 245 саҳ.
3. Бартолд, В. В. Таърихи туркҳои Осиёи Миёна [Матн] / В. В. Бартолд ; тарҷумаи Гаффор Ҳасани. - Техрон : Тӯс, 1376.
4. Бартолд, В. В. Туркистоннома [Матн] / В. В. Бартолд, тарҷумаи Карим Кешоварз. - Техрон: Оғоҳ, 1366. - Ҷ. 1.
5. Бастанӣ Поризӣ, Муҳаммад Иброҳим. Ишорае ба муносиботи фарҳангӣ дар қуруни исломӣ [Матн] / Муҳаммад Иброҳим Бастанӣ Поризӣ // Таърихи равобити фарҳангии Эрон. - Техрон : Вазорати фарҳанг ва ҳунар, 1356 [1977].-Ҷ. 1.
6. Гардизӣ, Абӯсаид. Таърихи Гардизӣ [Матн] / Абӯсаид Гардизӣ ; ба ҳиммати Абдулҳай Ҳабибӣ. - Техрон: Дунёи китоб, 1363.
7. Гроссе, Рене. Империяи саҳранавардон [Матн] / Рене Гроссе ; тарҷумаи Абдулҳусайн Микада. - Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1368.
8. Даниел, Элтон. Таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии Хуросон дар замони ҳукумати Аббосиён [Матн] / Элтон Даниел. — Техрон : Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1367.
9. Заҳируддин Маръашӣ, Сайид. Таърихи Табаристону Рӯёну Мозандарон [Матн] / Сайид Заҳируддин Маръашӣ ; ба эҳтимоми Бернҳард Дорн. - Техрон: Густара, 1363.
10. Ибни Исфандиёр. Таърихи Табаристон [Матн] / Ибни Исфандиёр; тасҳеҳи Аббос Иқбол. - Техрон : Падидаи Ховар, 1366.
11. Макдизӣ, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади. Баҳши дувум [Матн] / Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмади Макдизӣ - Техрон : Амир Кабир, 1361. — 810 с.
12. Масъудӣ, Али ибни Ҳусайн. Муруҷ-уз-заҳаб [Матн] / Али ибни Ҳусайн Масъудӣ; тарҷумаи Абулқосим Поянда. - Техрон: Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1370.-Ҷ. 1.
13. Метс, Адам. Тамаддуни исломӣ дар қарни чаҳоруми ҳиҷрӣ [Матн] / Адам Метс; тарҷумаи Алиризо Заковатӣ. - Техрон : Амир Кабир, 1364. - Ҷ. 2.
14. Муродзода, Ризо. Пажӯҳише пирумунӣ равобити Сомониён ва Чин [Матн] / Ризо Муродзода // Олномаи Сомон: [маҷмӯаи мақолот]. - Техрон: Маҷмаи Сомониён, 1378.
15. Наршаҳӣ, Абӯбакр. Таърихи Бухоро [Матн] / Абӯбакр Наршаҳӣ; тарҷумаи Абӯнаسر Қубовӣ? тасҳеҳи Мударрисӣ Разаӣ. - Техрон: Тӯс, 1363.
16. Ожанд [Матн].- Техрон : Не [Ни], 1372.
17. Фрай, Ричард. Бухоро: Дастоварди қуруни миёна [Матн] / Ричард Фрай ; тарҷумаи Маҳмуд Маҳмудӣ. — Техрон : Интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1365 [1986].\
18. Ҳамаӣ, Ёқут. Муъҷам-ул-булдон [Матн] / Ёқут Ҳамаӣ. — Байрут : Дор-ус-содир, 1979. — Ҷ. 3.
19. Чамолзода, Муҳаммад Алӣ. Таърихи равобити Рус ва Эрон [Матн] / Муҳаммад Алӣ Чамолзода. — Техрон : Мавқуфоти Афшор, 1372 [1993].

Маълумот дар бораи муаллиф: *Мирзомуродзода Гулнора* - Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав, унвонҷӯй. Нишонӣ: Суроға: 735140. ш. Бохтар, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Хатлон, к.Айни, 67. Тел.: +992002020266

Сведения об авторе: *Мирзомуродзода Гулнора* - Бохтарский государственный университет имени Носира Хусрава, соискатель. Адрес: 735140, город Бохтар, Республика Таджикистан, Хатлонская область, поселок Айни, 67. Тел.: +992002020266

Information about the author: *Mirzomurodzoda Gulnora* - Bokhtar State University named after Nosiri Khusrav, applicant. Tel.: +992002020266

АВЗОИ СИЁСИИ БАДАХШОН ДАР АСРҲОИ X-XIV

Одинаев Ҷ.

**Институту таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии
ба номи А. Дониши АМИТ**

Муаллиф дар ин мақола таърихи сиёсии Бадахшонро баррасӣ менамояд. Дар таҳқиқи масъала сарчашмаҳо истифода гардидаанд. Давраи мазкур аз лиҳози сиёси тафовути зиёде дорад бо ивазшавии давлатҳо ва ҳокимон. Баъзан ҳокимони мутаассиб ва баъзан эътидолӣ ҳукмронӣ кардаанд. Бадахшон дар ин давра дар ҳайати Сомониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён, Ғуриён, Хоразмшоҳиён шомил шуда ва аз ҷониби муғулҳо забт ва ғорат шудааст. Мусаллам аст, ки ҳангоми дар ҳайати Сомониён будан, сиёсати мусолиҳаомез ҷиҳати истифодаи минтақа ба ҳайси нуқтаи сарҳадӣ дар муносибати тичоратӣ ва сиёсӣ бо давлатҳои ҳамсоя истифода мешуд. Барои Ғазнавиён бошад танҳо хирочи ин сарзамин лозим буда, Ғуриён дар навбати худ сиёсати кишваркушоёна дошта аз инрӯ ин сарзаминро ба ҳайати давлати худ ҷун сарзамини собиқи Ғазнавиён ҳамроҳ намуданд. Ҳукумати кутоҳмуддати Хоразмшоҳиён ва забти муғулҳо шуҷоат ва озодманишии мардуми ин сарзаминро шикаст дода натавонист.

Калидвожаҳо: Бадахшон, Сомониён, Ғазнавиён, Салҷуқиён, ҳокимони маҳаллӣ.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ОБСТАНОВКА БАДАХШАНА В IX-XII ВЕКАХ

Автор в данной статье рассматривает политическую историю Бадахшана. При исследовании были использованы первоисточники. Данный период считается более политизированным включая в себе смена государств и правителей. Порой религиозно фанатичных или светских правителей. Бадахшан был включён в состав Саманидов, Газневидов, Селджуикдов, Гуридов, Харезмшахов и был взят и разграблен монголами. Естественно присоединение с Саманидами велось умеренные правление с целью использование данного региона в качестве пограничного района в торгово-политических отношениях с другими государствами. Газневидом было нужна только дань и налоги этой области а Гуриды в свою очередь вели расширительную политику и включили Бадахшан как область Газневидов в свои владение. Краткое правление Харезмшахов и взятие данного региона монголами не смогли сломать воинственность и свободу жителей данного области.

Ключевые слова: Бадахшан, Саманиды, Газневиды, Салджукиды, местные правители.

THE POLITICAL SITUATION OF BADAKHSHAN IN THE IX-XII CENTURIES

The author in the bottom article examines the political history of Badakhshan. In the study, the primary sources were used. This period is considered more politicized, including the change of states and rulers. Sometimes religiously fanatical or secular rulers. Badakhshan was included in the Samanids, Ghaznavids, Saljuqs, Ghurids, Kharezmshahs and was taken and plundered by the Mongols. Naturally, when connecting with the Samanids, moderate rule was conducted with the aim of using this region as a border region in trade and political relations with other states. Ghaznavid needed only tribute and taxes of this region, and the Gurids, in turn, pursued an expansion policy and included Badakhshan as the Ghaznavid region in their possession. The short reign of the Kharezmshahs and the capture of the region by the Mongols could not break the militancy and freedom of the inhabitants of this region.

Keywords: Badakhshan, Samanids, Ghaznavids, Saljuqids, local rulers.

Яке аз пурпечутобтарин давраи таърихии Бадахшон ин таърихи сарзамини мазкур дар аҳди ҳукумати давлатҳои миллӣ Тоҳириёну Саффоориёну Сомониёну Ғуриён ва давлатҳои турктаборе ҷун Ғазнавию Қарахониёну Салҷуқиёну Хоразмшоҳӣ ва ҳамлаи муғул мебошад. Омӯзиши давраи мазкур бо назардошти маълумотҳои пароканда ва суратнагирифтани як

пажухиши мушаххас ва комплексӣ бисёр мушкӣ ба назар мерасад. Аз ин рӯ дар мақолаи мазкур роҷеъ ба ҳамин давраи таърихи Бадахшон пажухиш сурат гирифтааст.

Дар хусуси тахти тасаллути давлатҳои минтақа қарор гирифтани Бадахшон маълумоти мушаххасе вучуд доранд. Ин мулк бо назардошти мавҷудияти захираҳои табиӣ диққати ҳокимони даврро ба худ ҷалб карда буд.

Дар мавриди он ки Бадахшон зери тасарруфи давлати Тоҳириён ё Саффоориён буд ё набуд, иттилои дурусте дар даст нест, аммо дар бораи Бадахшон дар даврони Сомониён баъзе сарчашмаҳо тасдиқ мекунанд, ки Бадахшон ва Тахористон ҷузъи вилояти шарқии Хуросон буданд ва яке аз арқони аслии давлати Сомониён ба ҳисоб мерафтанд ва бандаргоҳҳои муҳими Сомониён бо Тибет дар Помири Бадахшон ҷойгир шуда буд. Тичорати Сомониён бо Тибет ва Хутан ба воситаи ҳамин бандар сурат мегирифтааст [1, с. 379]. Дар мавриди ин бандар бояд ёдовар шуд, ки мардуми Афғонистон ҷойи хушкero, ки роҳи муҳими тичоратӣ ба ҳисоб меравад низ бандар меноманд ва ба назар мерасад, ки бандари замони Сомониён ҳам ба ин маъни ёд шудааст. Ин вилоят, ки дар замони Сомониён аз ҳудуди Балх ба ҳисоб мерафт, дар болооби рӯди Ому воқеъ буд. Шаҳрҳои муҳимми Бадахшон (маркази вилоят), Ҷурм, Кишм ва Зебак буданд.

Тибқи ахбори “Ҳудуду-л-олам” Бадахшон шаҳрест бисёрнеъмат ва ҷои бозаргонон. Дар он ҷо маъдани сим, зар, бечода ва лочувард аст. Аз Таббат ба он ҷо мушк мебаранд [2, с.68]. Истаҳрӣ менависад, ки Бадахшон аз Мунк кӯчақтар буд. Навоҳии ободон ва боғҳои бисёр дорад [3, с.219].

Маҳалли ҷойгиршавии маркази маъмурии Бадахшони замони Сомониён дақиқан маълум нест. Тибқи маълумоти Маҳмуд ибни Валӣ муаррихи асри XVI муаллифи асари «Баҳру-л-асрор» он шаҳри Юмғон буд, ки дар ҷои Файзободи кунунӣ қарор дошт [19, с.63]. В. В. Бартолд чунин мешуморад, ки маркази Бадахшон дар тамоми давраи замон дар ҷои Файзобод воқеъ будааст. Аммо ба ақидаи Т. Г. Аббаева маркази Бадахшон дар асрҳои миёна дар болооби рӯди Кӯкча дар 15-мили Файзобод воқеъ буд [4, с.60]. Шаҳри Бадахшон дар замони Сомониён ҳудуди васеъро дар бар гирифта, хеле пурҷамъият ва дорои обҳои фаровон ва заминҳои ҳосилхезу боғҳои бисёр буд [3 с.279].

Ҷурм. Яке аз шаҳрҳои калонтарини Бадахшон дар замони Сомониён Ҷурм буд, ки яке аз зарробронаҳои Сомониён дар он қарор дошт [5, с.80]. Ёқутӣ Ҷурмро шаҳри асосии Бадахшон гуфтааст [6, с. 64]. Номини ин шаҳр то имрӯз боқӣ монда, он дар 30-километрии ҷанубу шарқи Файзобод қарор дорад.

Шаҳри дигари Бадахшон - **Зебак** дар осори таърихӣ ва ҷуғрофии асримиёнагӣ мушоҳида намешавад. Аммо сиккаҳои аз Сомониён маълуманд, ки зарробронаи онҳо «Зебак» гуфта шудааст [7, с.138]. Дар атрофи Зебак қонҳои сурмаи баландсифат мавҷуд буданд. Номини Зебак ба истилоҳи арабии «зибақ» рабт дода шудааст, ки маънии симобро дорад, яъне маълум мешавад, ки симоб ҳам дар ин ҷо истихроҷ мешудааст. Эҳтимол дар давраи Сомониён дар Зебак макони истихроҷи нуқра ҳам вучуд доштааст, ки дар наздикии он зарроброна фаъолият мекардааст.

Сарвати асосии Бадахшон дар замони Сомониён сангҳои гаронбаҳое буданд, ки аз қӯҳҳои ин сарзамин гирифта мешуданд. Хусусан, қонҳои ақиқи сурх ва лочвард дар Бадахшон хеле бисёр буданд [2, с.112]. Ақиқи ҳолиси Бадахшонро барои зебой ва ҷилои сурхи ҳайратангезаш ба ёқут баробар мекарданд [8, с.449].

Роҷеъ ба дар ҳаёти Сомониён будани Бадахшон сиккаҳои ёфтшудаи ин давлат дар сарзамини мазкур далолат медиҳад. Нахуст аз сиккаҳои ба номи Наср ибни Аҳмад ва Аҳмад ибни Саҳл ба соли 917 маҳфуз мондааст метавон зикр намуд. [20, с.98].

Дар замони Сомониён роҳ аз самти Бадахшон ба Таббат тавассути водии Ваҳон ва қаторқӯҳҳои Сарикӯл мегузашт. Ин долон аз давраҳои хеле қадим муҳимтарин воситаи робитаи миёни Бадахшон, Таббат, Туркистони Шарқӣ ва Ҳиндустон ба шумор мерафт.

Раванди заифшавӣ ва сукути давлати Сомониён ба вижа шикасти ин давлат аз ҷониби Қарахониён сарзаминҳои паҳновари он миёнаи Қарахониён ва Ғазнавиён тақсим карда шуданд, ки мулкҳои Хуросонии ин давлат ба зерини идораи Ғазнавиён қарор гирифт. Бадахшон

низ дар ин тақсимбандӣ чузъи давлати Ғазнавиён гардид [1, с.427]. Лозим аст қайд намоем, ки Бадахшон истиқлоли сиёсӣ дошт, аммо бо вучуди ин ҳамвора ба давлати Ғазнавиён лоҷавард, ба ҳайси андоз пардохт менамуд.

Бо марги Султон Маҳмуд (998-1030) давлати Ғазнавиён ба бухрони сиёсӣ рӯ ба рӯ гардид, ки паёмади ҳамин вазъ қудратёбии сахронишинон Салҷуқиён мебошад. Ин хонадон бо гирифтани иҷозати чарогоҳи минтақаи Нисо, Марв дар соли 1035 як маротиба ба дар соли 1040 дар муҳорибаи ҳалқунанда давлати Ғазнаёнро бо роҳбарии Султон Масъуд (1030-1040) шикаст дода, сарзминҳои зиёди онро тасарруф кард. Соли 1078 Маликшоҳи Салҷуқӣ ба Тахористон лашкар кашида, Бадахшонро низ дар ин байн тасхир намуд ва Саидали ибни Асад, ҳокими Бадахшон гардид. Робитаи аморати Бадахшон бо амирони Салҷуқӣ ҳамвора барқарор будааст [1, с. 421].

Қудратёбии хонадони миллӣ дар сарзамини Хуросон, ки сиёсати муътадил доштанд вазъи вилоятҳоро низ тағйир дод. Ғуриён, ки бо ду марказ Фирӯзкӯҳ ва Остия давлати худро идора мекарданд, мавқеи ҷойгиршавӣ ва заъфи давлати Ғазнавиён имкон дод, ки Бадахшон ба ҳайати ин давлат дохил гардад [9, с. 44]. Алоуддин Ҳусайн Ҷаҳонсӯз (1149-1161) баъд аз он ки Ғазнаро вайрон намуд ба тарафи Тахористон лашкар мекашад ва ин минтақаро забт намуда ва бародари муҳтарамаш Малик Фаҳриддинро ба тахти Бомӣён менишонад ва сарзамини Тахористон, Шугнон, Дарвоз ва Булур ва атрофи Туркистон то ҳудуди Вахш ва Бадахшонро ба ӯ воғузор мекунад [10, с. 385]. Баъд аз ба тахт нишастани Малик Фаҳриддин (1152 - 1163) бар Бомӣён силсилаи ҳукматдорони маҳалии Бомӣён ба миён меояд [11, с. 303]. Маҳз дар Бомӣён аз соли 1152 то 1215 хонадони тавонманде аз Ғуриён идораи сарзаминро ба даст мегиранд, ки Бадахшон дар ин қисмат тахти идораи ин марказ қарор доштааст.

Ғуриён дар умури сиёсии худ муносибати сирф сиёсӣ доштаанд, ки назар ба дигар ҳокимони давре, ки Бадахшон дар зери таъсирашон қарор дошт, бархурди танҳо сиёсӣ доштанд ва ба ин сарзамин аз диди таассуб ва назари мазҳабӣ муносибат намекарданд.

Робитаи тичоратии Ғуриён дар даврони 63 соли ҳукмронияшон бо дигар мамлакатҳо густариш ёфт. Бадахшон ва соҳили чапи рудхонаи Аму аз як тараф қисмати муҳими робитаи тичоратӣ бо кишварҳои шарқ ва аз тарафи дигар бо Булғористон ҳавзаи руди Волга ва Руссия буд. Дар рафти заифшавии Ғуриён ва қудратёбии Хоразмшоҳиён дар соли 1215 ҳукмронии Ғуриён поён ёфт.

То ба қудрат расидани Муҳаммади Хоразмшоҳ Ғуриён қудрат ва тавони сиёсӣ доштанд ва идораи сарзамини худро бо идораи адл пеш мебуранд. Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200-1220) амалиёти густурдаи худро аз соли 1210 оғоз намуда, дар як муддати кӯтоҳ тавонист Тахористон ва Бадахшонро тасхир намояд ва минтақаҳои тасарруфшудааш дар шимоли Ҳиндукуш, Тахористон, Бадахшон, Хатлон ва Помир то Бохтар бо ҳифзи истиқлоли маҳалӣ ба Хоразмшоҳиён таслим шуданд [1, с. 443]. Баъзе аз ҳокимони маҳаллӣ, аз ҷумла ҳокимони Бадахшон, Вахон, Шугнон, Рушон ва Дарвоз агарчи дар назар худро тобеи Хоразмшоҳиён медонистанд, аммо қорҳои дохилии минтақаҳои худро мустақилона идора мекарданд [12, с.256].

Авзои сиёсии ҷаҳони ислом ба вижа Мовароуннаҳр Хуросон замони ҳучуми урдӯи муғул қомилан тағйир ёфт ва ин минтақаҳо ба харобазор табдил гардиданд. Роҷеъ ба ҳамлаи муғул ба сарзамини Бадахшон назарҳои гуногун вучуд дорад. Баъзе аз таърихнависон бар ин назар ҳастанд, ки Бадахшон мавриди ҳамла қарор нагирифтааст. Аммо санадҳои муътабар вучуд дорад, ки нишон медиҳад, ки муғулон ин сарзаминро ишғол карда ва ба ҳок яқсон намудаанд, аммо шарқшиноси маъруфи рус В.В. Бартолд бар ин назар аст, ки Бадахшон дар лашкаркашии муғулон осебе надидааст ва то садаи XV зери ҳукумати маҳаллӣ қарор дошт, ки ин ҳукумати маҳаллӣ насаби хешро ба Искандари Макдунӣ мерасонданд [13, с.344].

Ин гуфтаҳои В. В. Бартолд ро А.Б. Петров дар мақолаи хеш «Бадахшан XIII - XIV вв. под властью монгольских ханов» зикр намудааст ва ӯ низ менависад, ки ин масъала ба қадри кофӣ дар тадқиқоти М.Е. Массон мавриди барраси воқеъ шудааст [14, с.527]. Аммо ҳуди А.Б. Петров низ ба ин ҳулоса намекунад, ки ин сарзамин пурра ё қисман аз тасарруф ё ҷанг бо муғулҳо дар қанор монда бошад.

Аммо Соҳибназар Муродӣ пажухишгари афғон бар хилофи назарияҳои мазкур бар ин назар аст, ки лашкари муғул ворида Бадахшон шуда ва шаҳри ободи минтақаи Бадахшон ба номи Ҳамчонро бераҳмона вайрон кард [1, с.297]. Дар ҷои дигар ӯ чунин зикр кардааст, ки Тахористон ва Бадахшон дар оташи ғзаби муҳочимони муғул ба ҳокистар мубаддал шудаанд [1, с.463]. Назари мазкурро шарқшиноси маъруфи тоҷик Ғолиб Ғоибов ҷонибдорӣ намуда, ба ин бовар аст, ки Бадахшон низ мисли дигар ноҳияҳо дар 1220 мавриди Ҳамлаи муғул қарор гирифта, қатлу куштори бераҳмонае ба амал овардаанд [15, с.255].

Ҳамчунин Атомалик Ҷувайнӣ роҷеъ ба вуруди муғулон ба Бадахшон дар асари хеш «Таърихи Ҷаҳонкушо» чунин менависад: "Ва чун аз наҳб ва қатл фориғ шуданд яъне аз куштори мардуми Турмид ба ноҳияи Кангурт ва ҳудуди Самон рафт ва зимистон дар он ҳудуд ба охир расонид ва он ноҳияҳоро низ ба қатл ва тохтан ва кандан ва сухтан пок кард ва тамоми Бадахшон ва ҳудуд ва билодро лашкарҳо фиристод ва баъзеро ба лутф ва аксарро ба унф ва мустахалис ва мусаллам кард; чунонки дар он ноҳияҳо аз муҳолифон асаре намонд ва фасли зимистон ба охир кашид ва азми убур кард. Ин дар моҳи шаҳривари санаи сабъа ашара самония (1220) буд." [16, с. 207] Муродӣ бар ин назар аст, ки В. В. Бартолд ин матлабҳои китоби Ҷувайнӣро надидааст [1, с. 407]. Аз ҳолати минбаъдаи Бадахшон Ҳаминро бояд зикр намуд, ки соли 1227 пеш аз марг дар радифи дигар шаҳрҳои минтақа Бадахшонро низ Чингизхон ба мулки писараш Ҷағатой супорид. Ин далели таърихи ба таври ғайри мунтазир дар нақшаи чини, ки дар соли 1331 навишташуда, мушоҳида мешавад, ки дар он Бадахшон дар таркиби тасарруфоти давраи Темур ва Ҷағатой зикр шудааст [14, с. 528]. Бояд қайд кард, ки дар мавриди ҳодисаҳои таърихи дар Бадахшон ба хусус дар замони Ҳамлаи муғул ва ҷойгиршавии ҳукумати муғулон ва аз байн рафтани онҳо дар нимаи дууми асри XIV дар манбаъҳои таърихӣ иттилоӣ андаке мавҷуд аст. Чунончӣ М.Е. Массон барои нахустин бор ба яке аз манбаъҳои муҳим ба дақиқи таърихӣ, яъне сиккаҳои боқимонда аз аҳди муғул ишора мекунад, Бадахшон дар асрҳои XIII-XIV таҳти ҳукумати муғулон қарор дошт [14, с.196]. Машқур бар ин назар аст, ки Чингизхон барои интиқоли бозоргонони муғул хост дар радаи аввал, қасосро аз Кучлукхон бигирад ва ӯ Ҷабануюн сардори маъруфи хешро ба Кошғар фиристод ва Кучлукхон шикаст хурда гурехт ва Ҷабануюн уро думбол карда ва дар ҳудуди Бадахшон, Кучлукхонро аз байн бурд [17, с. 214]. Чунин ба назар мерасад, ки муғулон аз аввали Ҳамла бо сарзамини Бадахшон ошноӣ пайдо карданд ва дар Ҳамон сол, яъне соли 1220 аввалин юришро ба ин сарзамин ба амал меоваранд ва осеби зиёде расонданд. Муҳаққиқи дигари рус Аббаева, Т.Г мегуяд, ки Бадахшон дар садаи XIII Ҳамлаи ғоратгароёнаи Чингизхонро аз сар гузаронид ва барои муддате дар таркиби императории ӯ шомил шуд. Дар охири асри XIII дар Бадахшон сулолаи маҳаллӣ ба вучуд омад, ки бо гузашти айём ҳукумати минтақаро дар дасти худ нигоҳ доштанд. Ин силсила пайдоиши хешро марбут ба Искандари Мақдунӣ аз завҷааш Рухшона духатари шоҳи Суғд Оксиярт медонистанд [4, с. 21]. Бояд ёдовар гардид, ки Бадахшон дар давраи лашкаркашии муғул аз тарафи амирони маҳаллӣ идора шуда ва соҳибистиклол буданд [18, с. 21].

Метавон зикр намуд, ки Бадахшон новобаста аз тағйири фазои сиёсии минтақа дар давраи мазкур тавонистааст, тобеияти худро ба давлатҳои зикргардидаи Ҳамин давра бо пардохти андоз иҷро намудаасту амалан идораи минтақа дар дасти ҳокимони маҳаллӣ будааст.

АДАБИЁТ

1. Муродӣ, Соҳибназар. Бадахшон дар таърих. Кобул: Интишороти Хайём. 1389.
2. Худуд-ул-олам. Таҳиягари матн Н. Қосимов. Душанбе: Ирфон, 1983.
3. Истаҳрӣ, Абуисҳоқ Иброҳим. Масолик ва мамолик. Тарҷумаи Муҳаммад ибни Абдуллоҳ. Ба кӯшиши Эраҷи Афшор. Техрон, 1366.
4. Аббаева, Т.Г Память гиндугушский регион Афганистана в конце 19 в. начало 20 в. Ташкент, 1987.
5. Джапаридзе Г. П. Новые добавления к работе Э. Цамбаура. Эпиграфика Востока, вып. 22. С. 80.

6. Ёкути Ҳамавӣ. Муъҷаму-л-булдон. Ҷ. 2, Тарҷумаи Алӣ Сақии Разаӣ. Техрон, 1380.
7. Бурхан уд-Дин-хан-и Кушкеки. Каттаган и Бадахшан. Данные по географии страны, естественно - историческим условиям, населению, экономике и путям сообщения с 34 картами. Перевод с персидского В. В. Введенского, Б. И. Долгополова и Е. В. Левкиевского. — Ташкент, 1926. С. 138.
8. Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. (Сафарномаи Ибни Ҳавқал. Эрон дар «Сурату-л-арз»). Тарҷума ва тавзеъи доктор Ҷаъфари Шиъор. Техрон, 1366 ҳ.ш.
9. Искандаров Б.И. Социально - экономические и политические аспекты истории Памирских княжеств, Душанбе, 1983.
10. Минҳочусироч Ҷузҷонӣ. Табақоти Носири. Тасхеҳи Абдулҳаи Ҳабибӣ.- Техрон: дунёи китоб. 1363
11. Губор, Мирғулом Муҳаммад Афғонистон дар масири таърих. Қум. 1375.
12. Ниёзмаммадова А.Н. История Горно-Бадахшанской автономной области с древнейших времен до новейшего периода. Т.1. 2005. 488 с.
13. Бартольд В.В. Работы по исторической географии. Т. 3. Москва: Наука. 1965. 713 с.
14. Петров П.Н., Бадахшан XIII - XIV вв. под властью монгольских ханов // Записки Восточного Отделения Российского Археологического Общества. Новая серия. Т. II (XXVII). СПб. 2006.
15. Гойбов, Голиб, Таърихи Хатлон аз оғоз то имруз. Душанбе 2006.
16. Ҷувайнӣ. Алоуддин Атомалик ибни Муҳаммад. Таърихи ҷаҳонгушой. Ба тасхеҳи Муҳаммад ибни Абдулваҳҳоби Қазвинӣ. Ҷ. 1. Техрон, 1387х.
17. Машқур. Муҳаммадҷавод Таърихи Эронзамин. Техрон: Интишороти Ишроқи. 1363.
18. Каландаров Т.С. Шугнанцы (историко-этнографическое исследование). — М., 2004. — 478с.
19. Махмуд ибн Вали. Баҳру-л-асрор (Море тайн относительно доблестей благородных (География). Введение, перевод, примечания, указатели Б. А. Ахмедова. — Ташкент: Фан, 1977. —166с.
20. Довуди Д., Л.Илиш. Монеты Бадахшана в собрании Тюбинкеского университета ФРГ/Ахбори Осорхонаи миллии Тоҷикистон ба номи Камолиддин Беҳзод №8. Душанбе: Адиб.2009.

Маълумот дар бораи муаллиф: **Одинаев Ҷамшед** - унвонҷӯи Институтуи таърих, бостониносии ва мардуминосии ба номи А. Дониши АМИТ, 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе, Хиёбони Рӯдаки 33. Тел.: (+992) 901-02-19-79. E-mail: jamshed79@bk.ru

Сведения об авторе: **Одинаев Джамишед** - соискатель Института истории, археологии и этнографии им. А. Дониша НАНТ, 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 33, Тел.: (+992) 901-02-19-79. E-mail: jamshed79@bk.ru

Information about the author: **Odinaev Jamshed** - Aspirant of the Institute of History, Archeology and Ethnography named after A. Donish of National Academy of Sciences of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue 33, Phone :(+992) 901-02-19-79. Email: jamshed79@bk.ru

НАҚШИ ЧОРВОДОРӢ ДАР ҲАӢТИ ОРИӢИҲО

Якубов Ю., Саидшоева М.Ф.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мақолаи «Нақши чорводорӣ дар ҳаёти ориёиҳо» ба таҳқиқи ҷойгоҳ ва аҳамияти чорводорӣ дар низоми иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ориёиҳои бостон бахшида шудааст. Муаллиф бо таъкибот ба сарчашмаҳои таърихӣ, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ нишон медиҳад, ки чорводорӣ яке аз асосҳои муҳими рӯзгори ориёиҳо ба шумор рафта, дар ташаккули тарзи зиндагӣ, муҳоҷират, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва ҷаҳонбинии онҳо нақши калидӣ бозидааст.

Дар мақола навиҳои асосии чорвои парваришшаванда, усулҳои хоҷагидорӣ ва истифодаи маҳсулоти чорво мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Ҳамчунин, таъсири чорводорӣ ба урфу одат, ойинҳо, эътиқод ва фарҳанги моддӣ ва маънавии ориёиҳо баррасӣ шудааст. Муаллиф масъалаи робитаи чорводорӣ бо рушди иқтисод, савдо ва пайдоиши баъзе унсурҳои давлатдорӣ ибтидоиро низ мавриди омӯзиш қарор медиҳад.

Натиҷаҳои таҳқиқот барои омӯзиши таърихи ҷомеаи ориёӣ, иқтисодиёти бостон ва фарҳанги мардумони эронитабор аҳамияти илмӣ доранд.

Калидвожаҳо: Ориёиҳо, чорводорӣ, тоҷикон, Авесто, Ванидод, гов, асп, чорво, гусфанд, шутур, буз, расму оинҳо, бостоншиносӣ, мардумшиносӣ.

РОЛЬ СКОТОВОДСТВА В ЖИЗНИ АРИЕВ

Статья «Роль скотоводства в жизни ариев» посвящена исследованию места и значения скотоводства в экономической, социальной и культурной системе древних ариев. Автор, опираясь на исторические, археологические и этнографические источники, показывает, что скотоводство являлось одной из важнейших основ жизни ариев и играло ключевую роль в формировании их образа жизни, миграционных процессов, общественных отношений и мировоззрения.

В статье анализируются основные виды разводимого скота, способы ведения хозяйства и использование продуктов животноводства. Также рассматривается влияние скотоводства на традиции, обряды, верования и материальную и духовную культуру ариев. Особое внимание уделяется связи скотоводства с развитием экономики, торговли и формированием отдельных элементов ранней государственности.

Результаты исследования имеют научное значение для изучения истории арийского общества, древней экономики и культуры ираноязычных народов.

Ключевые слова: арийцы, скотоводство, таджики, Avesta, Вендидад, корова, лошадь, скот, овца, верблюды, коза, обычаи и обряды, археология, этнография.

THE ROLE OF PASTORALISM IN THE LIFE OF THE ARYANS

The article "The Role of Pastoralism in the Life of the Aryans" is devoted to the study of the place and significance of pastoralism in the economic, social, and cultural system of the ancient Aryans. Drawing on historical, archaeological, and ethnographic sources, the author demonstrates that pastoralism was one of the fundamental bases of Aryan life and played a key role in shaping their way of life, migration processes, social relations, and worldview.

The article analyzes the main types of livestock bred by the Aryans, methods of animal husbandry, and the use of livestock products. It also examines the influence of pastoralism on traditions, rituals, beliefs, as well as the material and spiritual culture of the Aryans. Particular attention is paid to the relationship between pastoralism, economic development, trade, and the emergence of certain elements of early statehood.

The results of the study are of scholarly importance for the study of the history of Aryan society, ancient economy, and the culture of Iranian-speaking peoples.

Keywords: Aryans, cattle breeding, Tajiks, Avesta, Vendidad, cow, horse, livestock, sheep, camel, goat, customs and rituals, archaeology, ethnography.

Мукдима. Омӯзиши масъалаи чорводорӣ ва нақши он дар ҳаёти ориёӣҳо яке аз самтҳои муҳими таҳқиқоти таърихи ҷомеаи қадим ва фарҳанги мардумони эронитабор маҳсуб меёбад. Дар баробари кишоварзӣ чорводорӣ ҳамчун яке аз шаклҳои асосии хоҷагидорӣи аҳолии ориёӣ на танҳо дар таъмини эҳтиёҷоти иқтисодӣ, балки дар ташаккули муносибатҳои иҷтимоӣ, ҷаҳонбинӣ, урфу одат ва фарҳанги моддиву маънавии онҳо мавқеи муҳимро ишғол менамуд. Маҳз тавассути рушди чорводорӣ ориёӣҳо тавонистанд муҳити зисти гуногун аз даштҳои васеъ то минтақаҳои кӯҳистонро аз бар намуда, заминаҳои пешрафти минбаъдаи тамаддуни худро фароҳам оваранд.

Сарчашмаҳои хаттӣ, махсусан Авасто ва инчунин маълумоти бостоншиносӣ ва этнографӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки чорво дар зиндагии ориёӣҳо на танҳо воситаи рӯзгузаронӣ, балки яке аз арзишҳои муҳими иҷтимоӣ ва рамзи сарвату нуфуз ба ҳисоб мерафт. Дар баробари ин, чорводорӣ дар ҷаҳонбинии маънавии ориёӣҳо низ ҷойгоҳи хос дошт. Бисёре аз ойнҳо, маросимҳо ва боварҳои аҳди қадим ба парастии ва ҳифзи чорво иртибот дошта, аҳаммияти онро дар ҳаёти ҷомеа инъикос менамоянд. Аз ин рӯ, омӯзиши ҳамаҷонибаи нақши чорводорӣ имкон медиҳад, ки паҳлуҳои муҳими таърихи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ориёӣҳо ба таври комил мавриди омӯзиш қарор дода шавад.

Мавод ва усулҳои таҳқиқот. Асоси манбаъҳои таҳқиқоти мазкурро сарчашмаҳои хаттӣ, бозёфтҳои бостоншиносӣ, маводи мардумшиносӣ ва таҳқиқоти олимони ватаниву хориҷӣ роҷеъ ба таърихи хоҷагидорӣ ва фарҳанги ориёӣҳо ташкил медиҳанд. Дар навиштани мақола, пеш аз ҳама, аз Авасто, ки яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои таърихи иҷтимоӣ ва иқтисодии ориёӣҳо мебошад истифода шудааст. Ба ғайр аз ин осори муаррихони антиқӣ ва таҳқиқоти илмӣ муосир роҷеъ ба чорводорӣ, ва урфу одатҳои марбут ба он мавриди таҳлил қарор дода шуданд.

Дар таҳқиқот маводи бостоншиносӣ, аз ҷумла бозёфтҳои устухони ҳайвонот, олоти меҳнат, тасвирҳои сангӣ, ки барои муайян намудани хусусиятҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеаи ориёӣ аҳаммияти муҳим доранд, истифода гардидаанд. Илова бар ин, маълумоти этнографӣ роҷеъ ба анъанаҳои чорводорӣи мардумони эронитабор барои муқоиса ва таҳлили илмӣ баъзе унсурҳои ҳаёти имрӯзаи чорводорон, дар мақола ба кор бурда шудаанд.

Ҳангоми таҳқиқи усулҳои таърихӣ-муқоисавӣ, таҳлилий ва мантиқӣ ба роҳ монда шуданд. Бо ёрии усули таърихӣ-муқоисавӣ хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи чорводорӣ дар байни қабилаҳои гуногуни ориёӣ муайян карда шуданд. Усули таҳлилий барои омӯзиши нақши чорводорӣ дар рушди иқтисод, муносибатҳои ҷамъиятӣ ва фарҳанги маънавии ориёӣҳо мусоидат намуд.

Дар «Авасто» чорводорӣ яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои бойигарӣ ба шумор рафта, соҳибони рамаҳои калон дар ҷомеа аз эҳтироми маҳсус бархӯрдор буданд. Дар «Вандидод» Худованд Ҷамро «хубчеҳра» ва «хубрама» меномад [1, 45-46] Ин гуна тавсиф нишон медиҳад, ки Ҷам соҳиби рамаҳои бузург буда, маҳз ба ҳамин сабаб аз меҳру тавачҷуҳи вижаи Ахуро Маздо баҳраманд гардидааст.

Дар сарчашмаҳои авастой зикр шудааст, ки қаҳрамонон ва шохони ориёӣ ба эзодон ва фариштагон чорвои зиёдеро ҳамчун ҳадя пешкаш намуда, аз онҳо барои расидан ба мақсадҳои худ мадад меҳостанд. Масалан, дар «Обон-яшт», кардаи 13, банди 49 омадааст, ки Кай Хусрав паҳлавони сарзамини ориёӣ ва пуштибони кишвар дар соҳили кӯли Чайҷаст сад асп, ҳазор гов ва даҳ ҳазор гӯсфандро ба Аредвисура Аноҳита тақдим намуда, аз ӯ хостааст, ки ӯро бузургтарин шаҳрдори ҳамаи кишварҳо гардонад. Аредвисура низ дуои ӯро мустачоб кардааст [1, 190-191].

Ҳамин гуна мазмун дар «Обон-яшт», кардаи 8, бандҳои 24-31 низ дида мешавад. Дар он ҷо Ажидаҳои сепуза дар сарзамини Бавр сад асп, ҳазор гов ва ҳазор гӯсфандро қурбонӣ намуда, аз Аредвисура Аноҳита пирӯзӣ ва тавоноӣ талаб мекунад. Аммо эзодбону хоҳиши ӯро қабул намекунад [1, 211-212].

Дар кардаи 9, бандҳои 33-35-и ҳамин яшт гуфта мешавад, ки Фаридун, писари Отбин, дар сарзамини Варан сад асп, ҳазор гов ва ҳазор гӯсфандро пешкаш намуда, аз Аредвисура Аноҳита пирӯзӣ бар Ажидаҳои сепуза ва раҳо намудани ҳамсарони ӯ Сангҳавак ва Аренавакро дархост мекунад. Ба фарқ аз Ажидаҳок, хоҳиши Фаридун пазируфта мешавад ва эзодбону ӯро комёб

мегардонад. Мазмуни мазкур баъдан дар «Гушт-яшт», кардаи III, бандҳои 13-15 низ такрор шудааст.

Аз муҳтавои ин ривоёт бармеояд, ки дар фарҳанги ориёӣ қурбонии чорво яке аз шаклҳои асосии ибодат ва изҳори эҳтиром ба худоён ба ҳисоб мерафт. Пешкаш намудани асп, гов ва гӯсфанд на танҳо нишонаи сарватмандӣ, балки рамзи ихлос ва умеди расидан ба пирӯзӣ буд. Қолиби таваҷҷуҳ он аст, ки дар матнҳои авастӣ бештар аз «пешкаш кардан»-и чорво сухан меравад, на аз куштани онҳо. Аз ин рӯ, эҳтимол меравад, ки чунин қурбонӣҳо бештар хусусияти рамзӣ ва маросимӣ дошта, на ҳамеша ба забҳи воқеии ҳайвонот иртибот мегирифтанд.

Маълумоти «Авасто» инчунин шаҳодат медиҳад, ки дар Бохтар ва дигар сарзаминҳои ориёӣ чорводорӣ хеле рушд ёфта буд ва чорво ҳамчун меъёри асосии дорой арзёбӣ мешуд. Дар «Гушт-яшт», кардаи 7, бандҳои 29-32 омадааст, ки Кай Гуштосп дар соҳили рӯи Дойтиё сад асп, ҳазор гов ва даҳ ҳазор гӯсфандро ба Дрвасп пешкаш намуда, аз ӯ барои пирӯзӣ бар Ашгаурвант соҳиби ҳафтсад шугур мадад металабад. Дрвасп низ дуои ӯро қабул мекунад ва ба вай пирӯзӣ мебахшад.

Ҳамин тавр, маълумоти «Авасто» нишон медиҳад, ки чорводорӣ дар ҳаёти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва динии ҷомеаи ориёӣ ҷойгоҳи марказӣ дошт. Миқдори зиёди аспу гов ва гӯсфанд на танҳо нишонаи сарват, балки омили нуфузи иҷтимоӣ ва василаи наздикшавӣ ба нерӯҳои муқаддас ба шумор мерафт.

Аз маълумоти боло бармеояд, ки дар Бохтар ва умуман дар сарзаминҳои ориёӣ дар замони Гуштосп ва Зардушт ашхоси сарватманд бисёр будаанд, ки ба худоёни худ галаҳои аспон, подаҳои гов ва рамаҳои бузурги гӯсфандро қурбонӣ мекарданд. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки дар он давра тилло, нуқра, замин ва ҳатто маҳсулоти кишоварзӣ ҳанӯз меъёри асосии сарват ба ҳисоб намерафтанд, зеро кишоварзӣ ба дараҷаи рушди чорводорӣ нарасида буд. Баръакс, чорводорӣ асоси иқтисодиёти ҷомеаро ташкил мекард ва сарватманду нуфузманд шахсе доништа мешуд, ки соҳиби рама ва галаҳои зиёди чорво бошад. Аз ҳамин лиҳоз, замони ғайолияти пайғамбар Зардуштро метавон ба ҳазораи II пеш аз милод нисбат дод, зеро маҳз дар ин давра чорводорӣ нақши марказӣ дошта, миқдори чорво ҳамчун нишондиҳандаи сарват арзёбӣ мешуд.

Дар бораи чарогоҳҳо ва ҳайвоноти хонагии Бохтар муаррихи румӣ Аммиан Мартселин маълумот медиҳад. Ба гуфтаи ӯ, дар Бохтар галаҳои бузурги аспон, шугурон ва молу гов мавҷуд буданд. Ин ҳайвонот дар кӯҳу даштҳо парвариш ёфта, ҷуссаи неруманд доштанд [11, 302].

Дар «Авасто» низ аз шутури дукӯҳонаи бохтарӣ ёд мешавад. Яке аз фариштагони қадимтарини ориёӣ эзади ҷанг Баҳром дар симои шугур таҷассум ёфтааст. Дар таърихнигорӣ чунин назар маъмул аст, ки ромкунандаи шугур маҳз ориёӣҳо, аз ҷумла бохтариён будаанд. Аз ҳамин сабаб шугур дар фарҳанги онҳо мақоми махсус пайдо кардааст. Аммиан Мартселин менависад, ки Митридат шугурро аз Бохтар овард ва румиён бори аввал бо ин ҳайвон шинос шуданд [11, 303].

Чунон ки пештар ишора гардид, ашуриён дар асрҳои XI-VIII пеш аз милод бо истифода аз шутури бохтарӣ рақибони худро ба ҳарос меоварданд. Плиний Калонӣ низ менависад, ки шутури бохтарӣ аз шутури арабӣ бо андозаи калон ва дукӯҳона буданаш фарқ намуда, ба шароити биёбон ва беобӣ хеле тобовар мебошад [12, 214].

Дар деворнигораҳои Персеполис бохтариён бо шутури дукӯҳонаи худ тасвир шудаанд. Ин ҳолат далолат мекунад, ки аз Бохтар ба дарбори шоҳони Ҳахоманишӣ шугур ҳамчун тӯҳфа ва воситаи пардохти андоз фиристода мешуд. Тасвири шутури бохтарӣ инчунин дар зарфҳои тиллоиву нуқрагин ва махсусан дар осори Ҳазинаи Омударё низ мушоҳида мешавад.

Бозёфтҳои бостоншиносӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки устухонҳои шутури дукӯҳонаи бохтарӣ дар минтақаҳои Урал, Қазоқистон, Сибир ва Қирғизистон низ пайдо шудаанд. Ҳайкалчаи шугур аз Ушкат шаҳодат медиҳад, ки шугур ҳанӯз дар ҳазораи III пеш аз милод дар Бохтар хонагӣ гардида, ҳамчун воситаи нақлиёт истифода мешуд. Ҳамзамон, нишонаҳои эҳтиром ва бузургдошти ин ҳайвон низ аз ҳамоно давра ба назар мерасад [8, 36].

Дар ойини Зардушт ва умуман дар фарҳанги ориёӣҳо бузургдошти гов нисбат ба дигар ҳайвонот бештар мушоҳида мешавад.

Бояд қайд намуд, ки парастии гов дар бисёр фарҳангҳои қадимаи Осиёи Марказӣ ва Шарқӣ Наздик низ мавҷуд буд. Тасвирҳои гов ҳанӯз дар давраи палеолити боло пайдо мешаванд ва ин далолат мекунад, ки инсон аз замони хеле қадим ба ин ҳайвони бузургҷусса таваҷҷуҳи махсус доштааст [9, 138]. Аммо гов ҳамчун ҳайвони муқаддас асосан аз давраи мезолит ташаккул меёбад. Одамони давраи мезолит тасвирҳои говро чунон моҳирона офаридаанд, ки имрӯз ҳайвоншиносон метавонанд зоти онҳоро муайян намоянд [9, 167].

Гов аз сабаби зуд ром шудан, манфиатбахш будан ва таъмин намудани инсон бо гӯшт, шир ва қувваи корӣ мақоми махсус пайдо кард. Аз ҳамин сабаб дар давраҳои мезолит, неолит ва биринҷӣ эътиқод ба гов ҳамчун ҳайвони илоҳӣ ташаккул ёфт. Масалан, дар Мисри Қадим мардум ба эзодбону Хатхор, ки дар симои модагов таҷассум меёфт, эътиқод доштанд. Фиръавнҳо худро фарзанди модархудо медонистанд ва шоҳи гов рамзи муқаддаси тоҷи онҳо ба ҳисоб мерафт.

Аз ҳазораҳои IV-III пеш аз милод фиръавнҳо гоҳе дар симои наргов тасвир шудаанд [5, 82-83]. Бозёфтҳои бостоншиносии Шумер ва Аккад низ нишон медиҳанд, ки қабилаҳои аҳолии Халфа дар ҳазораи V пеш аз милод ба наргов эътироми махсус доштаанд [5, 74]. Дар Байнаннаҳрайн рамзи эзоди моҳтоб Нанна буққай осмонӣ ба ҳисоб мерафт. Қаҳрамони маъруфи шумерӣ Энкиду низ дар симои наргови одамсар тасвир мешуд. Дар фарҳанги Шумеру Аккад наргов рамзи мардонагӣ ва модагов рамзи занонагӣ маҳсуб меёфтанд.

Дар анъанаҳои Бани Исроил низ ғӯсолаи тиллоӣ ҳамчун рамзи муқаддас ва объекти сачда зикр шудааст [6, 142]. Дар Осиёи Марказӣ, ки ватани аҷлодии ориёӣҳо маҳсуб мешавад, тасвирҳои гов дар рӯи харсангҳо аз давраи мезолит боқӣ мондаанд. Чунон ки маълум аст, ориёӣҳо дар қаламрави васеъ аз Муғулистон то соҳили Дунай ва аз болооби Волга то Ҳиндустон зиндагӣ мекарданд. Ба андешаи бостоншинос Э.А. Новгородова, дар Сибир ва Муғулистон парастии наргов аз давраи неолит, яъне ҳазораи V пеш аз милод оғоз шудааст. Ба назари ӯ, наргов тотеми бисёр қабилаҳо, аз ҷумла суннуҳои муғул, ба шумор мерафт [7, 113].

Дар афсонаҳои туркони оғуз низ саравлоди мардум дар симои мавҷуди нимагов ва ниминсон тасвир шудааст. Дар ёдгории Чулут-3 нарговҳо бо шохҳои ҳилолшакл, ки чархи офтобро мекашанд, рӯи харсангҳо тасвир гардидаанд. Шохҳои ҳилолмонанд рамзи осмонӣ буда, иртиботи говро бо офтоб ва моҳтоб ифода менамоянд.

Дар яке аз тасвирҳои қадимӣ олами осмонӣ дар шакли наргов, олами миёна ё заминӣ дар симои ғусфанду мешгов ва олами зеризаминӣ дар шакли мор инъикос ёфтааст.

Э.А. Новгородова тасвирҳои Муғулистонро ба осори Сибири Чанубӣ, Олтой ва Урал монанд дониста, онҳоро ба сабки сақой мансуб медонад. Ба ақидаи ӯ, аксари тасвирҳои нарговҳо ба гурӯҳи говҳои тур тааллуқ доранд [7, 113-115].

Тасвирҳои наргов дар кӯҳҳо ва харсангҳои давраи неолит ва биринҷӣ дар минтақаҳои Қазоқистон (Тамғалӣ), Қирғизистон (Саймалитош) ва Тоҷикистон (Помир) низ ба назар мерасанд, ки аз парастии ин ҳайвони бузург шаҳодат медиҳанд. Ба андешаи муҳаққиқон, тасвирҳои наргов ва модагов дар эътиқодоти динии бисёр халқҳои қадим, аз ҷумла ориёӣҳои чорводор, мавқеи муҳим доштанд.

Дар ҷануби Туркманистон, дар сарзаминҳое, ки дар «Авасто» бо номҳои Марғуш ва Даҳо ёд мешаванд, бостоншиносон ҳайкалҳои нарговро аз гили хом пайдо намудаанд. Эҳтимол меравад, ки намунаҳои қадимтари чунин ҳайкалҳо низ вучуд доштанд, аммо ба сабаби аз гили хом сохта шуданашон то замони мо боқӣ намондаанд.

Дар давраи неолити миёна дар рӯи зарфҳо дар баробари тасвирҳои мор, буз, уқоб ва паланг, инчунин модаговҳо низ нақш ёфтаанд. Говҳои тасвиршуда баъзан ба пеш ва баъзан ба қафо менигаранд. Бархе аз онҳо холдор мебошанд.

Муҷассамаҳои гов аз гили пухта дар Геоксур ва Октеппа, аз санги мармар дар Қаратеппа ва аз дигар навъҳои санг дар Намозгоҳтеппа кашф гардидаанд. Илова бар ин, сари гови тиллоӣ аз Олтинтеппа (давраи Намозгоҳ V) низ пайдо шудааст [14, 27].

Дар бораи тасвирҳо ва ҳайкалҳои гов аз ёдгориҳои неолит ва асри биринҷии ҷануби Туркменистон И.Н. Хлопин дуруст таъкид мекунад, ки асотири марбут ба гов дар байни халқҳои Шарқ хеле густурда буд. Аммо ақидае, ки ин асотир танҳо аз Байнаннаҳрайн ба дигар минтақаҳо паҳн шудаанд, қобили қабул нест. Ба гуфтаи ӯ, асотири гов дар ҳар минтақа хусусият ва заминаи маҳаллии худро доштааст. Аз ин рӯ, ба фарҳанги Байнаннаҳрайн нисбат додани ҳамаи эътиқодоти марбут ба гов дар Осиёи Марказӣ нодуруст мебошад [14, 26].

И.Н. Хлопин сари гови тиллоии аз Олтинтеппа ёфтшударо қисми болои асои маросимии сарварони ҷомеаи он давра медонад. Пешони ин ҳайкалча бо санги фирӯза ба шакли ҳилол оро дода шуда, ба ҳазораи III пеш аз милод мансуб аст [14, 29].

Аммо роҳбари ковишҳои В.М. Массон ин бозёфтро сари наргов ва рамзи худии осмонии сокинони Олтинтеппа медонад. Ба андешаи ӯ, ин образ аз минтақаи Байнаннаҳрайн ба Олтинтеппа роҳ ёфта, бо худии моҳ Нанна иртибот дорад [10, 37-39].

Мо бештар ҷонибдори назари И.Н. Хлопин ҳастем, зеро чунин асоҳо бо сари гов то имрӯз дар баъзе ибодатгоҳҳои зардуштӣ ҳамчун рамзи муқовимат бар зидди девон ва неруҳои бад истифода мешаванд. Бо вучуди ин, сари ҳайвони аз Олтинтеппа ёфтшуда бештар ба модагов монанд аст, на ба наргов. Шохҳои борик ва шакли умумии он хусусияти модагавро доранд. Дар асотири ориёӣ низ модагов мақоми муҳим дорад.

Дар китоби Зодаспарам омадааст, ки фараҳварҳои Ашу Зардушт ба модагов гиёҳи хум меҳӯронанд ва волидайн Зардушт аз шири ҳамон гов менӯшанд, ки дар натиҷа Зардушт ба дунё меояд. Ҳангоми таваллуди ӯ неруҳои аҳриманӣ кӯшиш мекунанд пайғамбарро аз байн баранд ва ўро зерӣ пои пода мебароянд, аммо ҳамон модагов болои кӯдак истода, наметузад, ки осеб бинад [3, 152-157].

Дар Шоҳнома низ дар достони Фаридун нақши муқаддаси модагов ба назар мерасад. Дар ривоят омадааст, ки Заҳҳок дар ҳоб кушандаи худро мебинад ва фармон медиҳад, ки Фаридунро баъди таваллуд бикушанд. Аз ин сабаб модари Фаридун ўро ба кӯҳ бурда, ба ҷӯпоне месупорад. Фаридунро модагове бо номи Бармоя шир медиҳад ва нигоҳбин мекунад.

Дар бисёр зарфҳои даврони антиқа ва асрҳои миёна, махсусан дар ҷумакҳои онҳо, тасвири сари гов дида мешавад. Аксари муҳаққиқон чунин тасвирҳоро ба наргов нисбат додаанд. Тасвир ва муҷассамаҳои модагов ва наргов дар осори даврони Ҳахоманишӣ, Порти, Сосонӣ, Кушонӣ ва инчунин дар даврони исломӣ низ волеҳӯранд. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки гови Бармоя дар «Шоҳнома» идомаи ҳамон образҳои қадимаи модагови муқаддас мебошад.

Дар яке аз ёдгориҳои қадимаи Талибарзуи Самарқанд дар пораи хум тасвири гови одамсар пайдо шудааст. К.В. Тревер ин образро «Говдоршох» номида, дар бораи он мақолаи махсус навиштааст. Ў кӯшиш кардааст исбот намояд, ки дар Суғд маҳалле бо номи Гава Суғд вучуд дошт. Дар ин замина андешаҳои эроншиносоне чун Вилхелм Гейгер, Эрнст Хертсфелд ва Вилхелм Томашек низ зикр мешаванд. Ба назари онҳо, Гава Суғд дар миёни Бухоро ва Самарқанд, дар ҳудуди Кушония ҷойгир будааст [13, 73-74].

Дар ҳақиқат, дар «Авасто» аз Гаваи Суғд ҳамчун дуҷумин кишвари офаридаи Ахуро Маздо ёд мешавад. Дар он ҷо Аҳриман бемории говон «скайтия»-ро паҳн намуда, сабаби талафоти ҷорво мегардад. Суғди миёна аз қадим дорони ҷароғоҳҳои фаровон буд ва барои парвариши ҷорво шароити мусоид дошт. Эҳтимол маҳз аз ҳамин сабаб дар «Авесто» Суғд ҳамчун сарзамини говон маъруф гардидааст [1, 422].

Дар Панҷакенти Қадим низ зарфҳои зиёде пайдо шудаанд, ки ҷумакҳои онҳо ба шакли сари гов сохта шудаанд. Дар яке аз деворнигораҳо тасвири чин ва наргов дида мешавад. Ба ин бозёфтҳо мақолаи А.М. Беленитский таҳти унвони «Тасвири наргов дар ёдгориҳои санъати Панҷакенти қадим» бахшида шудааст. Муаллиф аксари образҳои говмонандро ба наргов мансуб донистааст. Бозёфтҳои бостоншиносии Осиёи Марказӣ нишон медиҳанд, ки тасвири гов дар рӯи муҳрҳо аз замонҳои хеле қадим истифода мешуд. Ин ҳолат низ яке аз нишонаҳои бузургдошти гов мебошад. Дар бисёр муҳрҳои мансуб ба ҳазораҳои III-II пеш аз милод аз Бохтар, Марғуш ва Суғд тасвири говҳои кӯҳондор кашф шудааст. Ҳамаи бозёфтҳои марбут ба говро метавон ба се гурӯҳ ҷудо кард: а) говмард - мавҷуде бо тани гов ва сари инсон; б) наргов ва гови кӯҳондор; 3) модагов.

Ҳар яке аз ин образҳо хусусияти асотирии худро доранд ва онҳоро яқсон доништан нодуруст аст. Барои равшан намудани ин масъала бояд ба сарчашмаҳои авастой муроҷиат кард. Дар Минои хирад омадааст, ки Говпатшох дар Эронвич, дар кишвари Хуванирас зиндагӣ мекард ва қисми болоии баданаш инсон, вале қисми поёнаш наргов буд. Ў дар соҳили дарё қарор дошта, ба худоеън хизмат мекард. Дар «Бундаҳишн» низ гуфта мешавад, ки Варзгов нахустин офариниш буд: қисми болоии ӯ ба Каюмарс саравлоди инсонҳо монанд буда, қисми поёнаш ба гов шабоҳат дошт ва ҳамчун сарчашмаи ҳайвонот доништа мешуд. Мувофиқи ривоятҳои зардуштӣ, Аҳриман барои аз байн бурдани Говмард девҳои Озори Ранҷ, Гуруснагӣ ва Нохуширо мефиристад. Пас аз марги ӯ аз ҳар узви баданаш гиёҳ ва донҳои гуногун

мерӯянд. Аз хуни ӯ ангур, аз дигар узвҳояш гиёҳҳои шифобахш ва ғалладона ба вучуд меоянд. Баъдан аз тухми ӯ нахустин чуфти гов падида меояд ва ҳамаи говҳои дигар аз онҳо пайдо мешаванд [2, 27-28].

Дар урфияти зардуштии на танҳо гов, балки гӯсфанд, бузи кӯҳӣ, тақкаи нахчир ва дигар ҳайвоноти ғайбӣ низ мавқеи махсус доранд. Дар суннатҳои ориёӣ парвариши ҳамаи чорпоён ва парандаҳои хонагӣ, аз ҷумла буз, гӯсфанд, мурғобӣ, ғоз ва кӯ, қори савоб ба ҳисоб меравад. Умуман, дини зардуштии ва оини ориёӣҳо мардумро ба афзоиш ва нигоҳдории ҳамаи гиёҳҳо ва ҳайвоноти ғайбӣ даъват менамояд.

Хулоса. Ҳамин тавр, чорводорӣ дар ҳаёти мардумони ориёӣ яке аз бахшҳои асосии хоҷагидорӣ ба ҳисоб рафта, он дар рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеаи онҳо нақши муҳим бозидааст. Парвариш ва нигоҳубини чорво на танҳо воситаи асосии таъмини маводи ғизоӣ ва рӯзгор буд, балки он ба рушди муносибатҳои ҷамъиятӣ, рабнақи савдо ва пешрафти маданияти моддӣ ва маънавӣ ориёӣҳо таъсири назаррас расонидааст. Сарчашмаҳои хаттӣ ва бозёфтҳои бостоншиносӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки чорводорӣ дар рушди ташаккули тамаддуни ориёӣ мавқеи муҳим дошта, яке аз омилҳои асосии пешрафти ҷомеаи қадим махсуб меёбад.

Адабиёт

1. Авасто: Вандидод. — Душанбе: Ирфон, 2001. — 352 с.
2. Асотири Эрон. — Техрон, 1963. — 157 с.
3. Авасто: Обон-яшт. — Душанбе: Ирфон, 2001. — 352 с.
4. История древнего Востока / под ред. И.М. Дьяконова. — М.: Наука, 1979. — 752 с.
5. История древнего Востока: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. I / под ред. И.М. Дьяконова. — М.: Наука, 1985. — 532 с.
6. Библия. — Стокгольм: Библейское общество, 1992. — 1184 с.
7. Новгородова Э.А. Древняя Монголия. — М.: Наука, 1989. — 240 с.
8. Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. — Фрунзе, 1986. — 36 с.
9. Мириманов В.Б. Малая история искусств: Первобытное и традиционное искусство. — М.: Искусство, 1973. — 319 с.
10. Массон В.М. Первые цивилизации. — Л.: Наука, 1989. — 153 с.
11. Марцеллин Аммиан. История / пер. Ю.А. Кулаковского, А.И. Сонни. — Киев, 1906–1908. — Кн. XXIII, гл. 6, §56. — С. 300–305.
12. Plinius Maior. Naturalis Historia. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940. — 640 p.
13. Тревер К.В. Гопатшах — пастух-царь. // Труды Отдела Востока. Т. II. — Л., 1990. — С. 73–74.
14. Хлопин И.Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. // Древний Восток и мировая культура. — М., 1981. — С. 27.

Маълумот дар бораи муаллиф: Якубов Юсуфшоҳ-Академики академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, профессори кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: 938775622.

Саидшоева Мадина - доктори PhD-и кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: 501264777.

Сведения об авторах: Якубов Юсуфшо - академик Национальной академии наук Таджикистана, профессор кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: 938775622.

Саидшоева Мадина - доктор PhD кафедры истории древнего мира, средних веков и археологии Таджикский национальный университет. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: 501264777.

Information about the Authors: Yusufsho Yakubov - Academician of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Professor of the Department of Ancient World History, Medieval History and Archaeology at Tajik National University. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan. Tel.: +992 938775622.

Madina Saidshoeva - PhD Doctor of the Department of Ancient World History, Medieval History and Archaeology at Tajik National University. Address: 17 Rudaki Avenue, Dushanbe 734025, Republic of Tajikistan. Tel.: +992 501264777.

Дар мақолаи мазкур масъалаи пайдоиш, рафт ва ҷойгоҳи ҷараёнҳои марбут ба ҳаракати Сарбадорон мавриди таҳқиқ сураат гирифтааст. боиси тазаккур аст, ки ҳуҷуми урдуи муғул ва генотсиди беш аз 20 миллионаи аҳолии муқимии Мовароуннаҳру Хуросон сарзамини минтақаро ҳадди ақал ба 500 сол руқуд ру бу рӯ намуд. дар ин замон қаҳрамоноҳои фарзандони номвари ин сарзамин ва ҳаркатҳои милли озодихоҳӣ рӯи қор омаданд, ки ахиран заминае барои бунёд давлатҳои милл гардиданд. аз қабилӣ чунин ҷараён ҳаракати Сарбадорон ба шумор меравад, ки тавонистанд бо бунёди давлат замина барои ҳаракатҳои милли озодихоҳиро рӯи қор оранд.

Калидвожа: Сарбадорон, Сабзвор, Мавлонзода, Бухоро, Темуриён, Темур, сиёсати динӣ, қатли ом, ҳуруфӣ, маръашиён, суфӣ

СЕРБЕДАРЫ: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ XIII–XV ВЕКОВ

В статье исследуются генезис, динамика развития и историческое значение общественно-политических движений, связанных с государством Сербедаров. Монгольское завоевание и массовое уничтожение оседлого населения Мавераннахра и Хорасана (оцениваемое в 20 миллионов человек) обусловили социально-экономический и культурный регресс региона, продлившийся не менее пяти столетий. В данный период активизировалось национально-освободительное сопротивление под руководством видных исторических деятелей, ставшее предпосылкой для восстановления местной государственности. Ключевым этапом этого процесса явилось восстание Сербедаров, чей опыт государственного строительства послужил институциональной основой для последующих суверенных политических образований.

Ключевые слова: Сербедары, Сабзеvar, Мавлонзаде, Бухара, Тимуриды, Тимур, религиозная политика, геноцид, хуруфиты, марашиты, суфии.

THE SARBADARS: SOCIO-POLITICAL TRANSFORMATIONS OF THE 13TH–15TH CENTURIES

This article examines the genesis, historical trajectory, and socio-political significance of the Sarbadar movement. The Mongol invasion and the systemic elimination of the sedentary population in Transoxiana and Khorasan—accounting for an estimated 20 million casualties—precipitated a socio-economic and cultural stagnation that impeded regional development for at least five centuries. This era of crisis catalyzed national liberation movements led by prominent regional figures, which ultimately established the groundwork for the restoration of indigenous statehood. Prominent among these phenomena was the Sarbadar governance, which successfully instituted a sovereign state framework that catalyzed subsequent regional independence movements.

Keywords: Sarbadars, Sabzevar, Mavlonzoda, Bukhara, Timurids, Timur, religious policy, mass murder, Hurufism, Marashis, Sufis.

Муқаддима. Замои ҳукумати Темуриён (1370-1506) замони бархурдҳои сиёсӣ, суистиқодоҳо аз эътиқодоти мардум, тазвири арзишҳои эътиқодӣ ва ба ҳар васила қонуниятсозии амалкарди мутаваҳҳиши Темур мебошад. Темур ва пасмондагонӣ он ба таври ҷашмгир аз эътиқодоти аҳоли истиқода мекарданд ва дин ҳамагӣ ба ҳайси зимони таъсирасонӣ истиқода мешуд. Барои Темур таҳҷумоти ғоратгаронаи ӯ ба сарзаминҳои ҷуғрофӣ исломӣ низ пушиши динӣ дошт. Қатл ва вуҳуш дар доираи истиқода аз эътиқодоти мардум сураат мегирифт. Албатта ин диди сиёсӣ қабл аз ӯ аз ҷониби муғулҳо роҳандозӣ гардида буд ва онҳо дар асоси “Ёсои Чингизхон” амал мекарданд. Алорағми

зулми онҳо дар ин давра ҳаракатҳои гуногуни миллий-озодихоҳӣ бар арсаи сиёсӣ баромаданд, ки яке аз онҳо ҳаракати Сарбадорон мебошанд. Онҳо алорағми тариқати маъруфи аҳли тасаввуф ба хонақоҳ нарафтанд балки алайҳи зулму истифбодии урдуи муғул мубориза буданд.

Методологияи таҳқиқ, аз усули хронологӣ, таҳқиқи таърихӣ истифода шуда, дар навишти пажӯҳиши мазкур сарчашмаҳои дасти аввал мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Баррасии масъала

Ҳаракати Сарбадорон, ки авҷи иқтидори он ба саркубии Элхонҳо ва бунёди давлат дар Сабзвор ба ҷонибдорони ҳукумати сиёсӣ Абдураззоқ Боштинӣ ва роҳбари идеологӣ ин ҷараён дар ибтидо ва дар авҷи давлат Шайх Халифа ва Шайх Ҳасани Ҷурӣ меистоданд. Ҳаракати озодихоҳии мазкур алайҳи зулму истифбодии урдуи муғул равона шуда буд.

Тариқати шайхия ба Шайх Халифа ва Шайх Ҳасан Ҷурӣ дар Хуросон мансуб буда, дар асри XIII аз ҷониби Шайх Халифа таъсис дода шуд. Авҷи ҳаракати он ба давраи фаъолияти Шайх Ҳасан Ҷурӣ рост меояд. Дар бораи Шайх Халифа иттилооти зиёде дар даст нест, ҷуз ин ки менависанд: «Дарвеш буд покӯзгор аз мамлакати Мозандарон. Ӯ пас аз таҳсилоти муқаддамотӣ муриди Шайх Болуи Зоҳиди муқим дар Омул шуд. Сипас ба Семнон рафта, чанд рӯзе суҳбати Шайх Алоуддавлаи Семнонро ихтиёр намуд ва аз он ҷо ба Баҳрободи Нишопур ба ҳузури Ғиёсуддин Ҳибатуллоҳи Ҳамувӣ расид» [7, ҷ. 5, с. 180.]. Мусаллам аст, ки пайрав ва ҷойниши ӯ Шайх Ҳасан Ҷурӣ ўро «Шайхи бузургвори соҳибасрор, ифтихор, бузургмуршид» медонад [1, с. 150.]. Бар хилофи талаботи ҷорӣ он замон ӯ ба ҷои хонақоҳ масҷидро интихоб кард. Дар амал аз сиёсати муғулҳо интиқод кард ва иддаи рӯҳониёне, ки аз муғулҳо хоса хонадони элхонӣ ҳимоят мекарданд ба Бӯсаид Илхонӣ хабарро расониданд ӯ дар навбати худ маҳкумияти шайх Халифаро ба дасти худӣ рӯҳониён дода баён намуд: «Ман даст ба хуни дарвешон намеолям, ҳуққоми Хуросон ба мӯҷиби шаръ амал намоянд» [13, ҷ. 3, с. 46.]. Ин паёми пушидае буд, ки рӯҳониён иҷозат гирифтанд ва ниҳоят, санаи 25 ноябри 1335 ба қатл расониданд [7, ҷ. 5, с. 182.]. Аммо роҳи ӯ тавассути Шайх Ҳасан Ҷурӣ бо тамоми қудрат идома ёфт.

Дар ҳар сурат, қатли Шайх Халифа ва фирорӣ шудани Шайх Ҳасан Ҷурӣ поёни кор набуд, балки оғози исёни Сарбадорон буд, ки ба муддати 46 сол идома ёфт ва ин амр дар навъи худ бесобиқа ва беназир ба шумор мерафт. Шайх Ҳасан аз қарияи Ҳури Нишопур аз рӯҳонии дигаре буд, ки масъулияти идеологии ин ҳаракатро ба душ гирифт [1, с. 150.]. Ирадоти вай ба Шайх Халифа ва вурудаш ба сиёсат мӯҷиби эътирозоти зиёде гардид. Муҳаммадбеки Ҷониқурбонӣ ба ӯ навишт: «Доиядорӣ сабаби афтодани халокӣ дар фитна ва рехта шудани хуни бегуноҳон хоҳад шуд ва ин сурат аз ӯ ба ғоят ғариб ва баид менамояд» [10, ҷ. 3, с. 385.]. Шайх дар посухи ӯ навишт: «Қасди ман ҷилавгирӣ аз фитна ва хунрезӣ ва барқарории сулҳ аст» [1, с. 150.]. Шайх рафта-рафта ҷунун шӯҳрат ва маҳбубият ёфт, ки пайравон ва муридонаш ўро раҳбарии динии худ баргузиданд. Албатта ин омил боис гардид, ки ҳукумати муғул дар пайи саркубии ӯ андеша намояд ва бо дастури онҳо олимони Низомияи Ҳирот тайи фатвояе дафъи Шайхро вочиб ва мардумро ба муқобила бо наҳзати Сарбадорон фаро хонданд [12 Мучмали Фасеҳӣ, ҷ. 3, с. 65.]. Шайх Халифа дар соли 1342 дар рӯёри Сарбадорон бо Оли Курт дар Зова ба сурати мармуз ва номаълуме кушта шуд [7, ҷ. 5, с. 68.]. Пас аз он қудрат ва иттиҳоди Сарбадорон дар ҳам шикаст ва Сарбадорон ба унвони шоҳи низомӣ аз шайхия фосила гирифтанд, аммо намоёндагони шайхия нуфузи зиёде доштанд. Пас аз Шайх Ҳасан Ҷурӣ шайхия тавассути Суғандӣ ва Сайид Қивомӣ Маръашӣ идома ёфт. Шайхия яке аз тариқатҳои машҳур ва муассири асри XIII-XIV ба шумор меравад.

Дар ҳоле ки Сарбадорон дар дохил дучори ихтилоф шуда буданд, аммо таъсири қиёми Сарбадорон аз Хуросон гузашта ва ба атроф расид ва улғӣ бархе аз мардум дар манотиқи мухталиф қарор гирифт, яъне ба навъе ба мардум ҷасорат ва шаҳомат бахшида буд. Қиёми Сарбадорон овозааш дар саросари Хуросон печида ва таъсири худро гузошт, ба вилоят ва мардумон ҷасорат ва густоҳӣ бахшид. Дар се маврид аз онҳо, яъне Сарбадорони Самарқанд, Паҳлавон Асади Кирмонӣ, Сайид Қивомӣ Маръашӣ (Маръашиён) мепардозем.

Сарбадорони Самарқанд

Дар Мовароуннаҳр ҳанӯз пояҳои ҳукумати Темур устувор нагардида, балки дар ҳоли шаклгирӣ буд, ки муғулҳо қасди ҷону моли мардуми Самарқанд карданд. Дар ин ҳангом Амир Ҳусайн ва Темур фирор карданд. Аммо аҳли илму фазл дар Самарқанд бо раҳбарии шахсе бо номи Мавлонозодаи Бухарой дар баробари бегонагон сар бароварданд ва мардум низ бо ӯ алайҳи ситамгон ба қиём бархостанд. Мардум чунон фидокорӣ нишон доданд, ки бо ҷӯбу чамоқ ва санг ба дифоъ бархостанд. Муғулҳо ба ваҳшат афтода, фирор намуданд ва дучори вабо гаштанд. Амир Ҳусайн ва Темур низ тарсиданд ва бо ҳилаву найранг онҳоро мучозот карданд, дар ибтидо табрик гуфтанд [13, ҷ. 3, с. 65.]. баъдан бо хиёнат саркардагони шуришро қатл намуданд, аммо Мавлонозода раҳбари муқовимати Самарқанд бо шафоати Темур озод шуд. Самарқанд ба муддати шаш моҳ дар ихтиёри Мавлонозода буд: аз тирамоҳи соли 1364 то баҳори 1365 [6, с. 222, 232.].

Паҳлавон Асади Кирмонӣ

Қаламрави Оли Музаффар ҳолӣ аз бӯҳронҳои сиёсӣ набуд, балки даргириҳо миёни падару писар ва бародарон ва наҷавонмардиҳо боис шуда буд, ки камтарин шакку тардид ва бадгумонӣ барои қатли афрод кифоят мекард.

Паҳлавон Асад волии Кирмон буд, аммо модари шоҳ Малика Маҳдумшоҳ низ аз қудрати сиёсӣ бархурдор буд. [5, с. 68.]. Ӯ аз рафтори Асад норозӣ буд. Маросими гӯштигирӣ ташкил карда, ихтилофи ҳокими Оли Музаффар ва волии Кирмон Паҳлавон Асадро ба миён овард ва мардуми Кирмон ба унвони ҳаводорони он ду ба ҷони ҳам афтоданд ва малика фирор намуд [5, с. 87.]. Паҳлавон аз Хоҷа Али Муайяд ҳокими Сарбадорон кумак пурсид ва ӯ сад савор ба кӯмаки Асад фиристод. Қиёми Паҳлавон бо тавтеаи Шоҳшӯҷ ва Паҳлавон Алишӯҳ ва хиёрати табиб ва ҳамсари Асад шикаст хӯрд [7, ҷ. 4, с. 44.].

Маръашиён чараёне аз заминаҳои Сарбадорон буданд ва **шоҳаи ҳукмроне, ки дар баробари ҳукумати Темуриён дар Мозандарони Хуросон ҳукумат доштанд. Аз рақибони сарсаҳти Темур ба шумор мерафтанд, ки ҳатто баъди сарнагун гардидан дубора боз бо усули дипломатӣ рӯи қудрат омаданд. Маръашиён низ аз пайравони чараёни Сарбадорон ба шумор мерафтанд.**

Муассиси ин хонадон Сайид Қивомуддин буд, ки дар мадориси Мозандарон ва Машҳад таҳсилоти худро гирифтааст [2, с. 177]. Вай замоне ки дар Машҳади Хуросон буд, бо Шайх Ҳасан Ҷурӣ ва Бобо Ҳилол аз муридони Шайх Халифа ва бо муриди Шайх Ҳасан Сайид Иззуддини Суғандӣ ошно ва ҳамсуҳбат шуд ва таҳти таъсири афкори ирфонӣ ва инқилобии онҳо қарор гирифт [8]. Маръашӣ менависад: «Дар сафари аввалияи Сайид Қивом, шайхиву муридӣ дар он диёр шуҳрати тамом дошт ва замоми ихтиёри он вилоят дар аксари умур ба дасти шӯҳ буд» [1, с. 31]. «Суғандӣ пас аз Шайх Ҳасан муктадои дарвешони тариқати ҷудия ва муроди Сайид Қивом буд» [2, с. 228, 328.]. Ба қавли Ибни Батута дар ин даврон «дар хонақоҳҳо ба рӯи ҳама боз буд ва мусофирону сайёҳон метавонистанд дар он манзил кунанд ба унвони меҳмонхона» [3, ҷ. 1, с. 16.]. Сайид Қивом дар соли 1339 муриди Суғандӣ шуд ва афкору таълимоти Шайх Ҳасанро вориди Мозандарон кард. «Сайид Қивом пас аз муддате, ки дар Хуросон ба сар бурд дубора ба Мозандарон баргашт» [9, ҷ. 1, с. 36.]. Сайид ба тадриҷ пайравоне фароҳам овард, то ҷое ки Киё Афросиёб яке аз маликони Мозандарон дар соли 1359 барои ҳамранг шудан бо мардум ва ҳифзи қудрату мавқеияти хеш ба силки муридони Сайид даромад. Яъне Киё Афросиёби Чалолӣ ба далели маҳбубият ва нуфузи Сайид Қивом муриди ӯ гашт [10, ҷ. 3, с. 338.]. Давлатшоҳи Самарқандӣ менависад: «Амир Қивомуддин ба риёзат машғул шуд ва аҳли Сарӣ ва Мозандарон муриди ӯ шуданд ва салтанати он диёр то бадин рӯзӣ дар дасти тасарруфи авлод ва аъқоби ӯст» [1, с. 212.].

Гарчанде ба умури ҳукуматӣ муҳофиза накарда бошад ҳам ба фарзандонаш идораи Мозандаронро супурда, тавсия намуд, ки: «Ман ба ҷуз узлат ва гӯшаи кулбаи фақр чизи дигаре ихтиёр намекунам..» [2, с. 305-306.]. Алабатта ҳокими қаблии Мозандарон Киё Афросиёби Чалолӣ ба осонӣ ҳукумат аз даст доданӣ набуд ва барои қатли Сайид Қивом аз Малик Фаҳруддавла Ҳасан фатво гирифт ва барои сарқуби Сайид Қивом аз уламо кӯмак гирифт [2, с. 342.]. Бовандиён яке аз табақоти мулуки Табаристон буданд ва Фаҳруддин Ҳасан (1333–1349) аз машхуртарин умарои ин табақа ва охири подшоҳони ин силсила,

шавҳари хоҳари Афросиёби Чалоли буд [8, с. 69.]. Сайид Ҳайдари Омулӣ ориф ва сӯфии маъруф ва шогирди Фаҳрулмуҳаққиқини Ҳиллӣ муддате вазири ӯ буд. Киё Афросиёб шавҳари хоҳари худро (Малик Ҳасан) ба қатл расонид ва бо инқирози Бовандиён, умарои Чалоли сари кор омаданд [4, с. 102.]. Сайид Қивом дар соли 1350 аз ҷунон нуфузе бархурдор шуд, ки Афросиёб барои давоми ҳукумат ба ӯ тақарруб ҷӯст, ҳатто кулоҳи дарвешон бар сар ниҳод ва либоси факр бар тан намуд. Ин тазохур ва фиреб давом наёвард ва Сайид Қивомро бархилофи тариқи ирадат ба ҷурми исён ва туғён зиндонӣ кард ва мардум вайро озод намуданд.

Афросиёб ӯро ба сӯи худ фаро хонд, Сайид иҷобат накард. Бори дигар иқдом ба дастгирии ӯ кард, аммо дар Омул дар ҷанг миёни ҳаводорони Сайид ва лашкариёни Афросиёб, Киё Афросиёб ба қатл расид ва се тан аз фарзандони Афросиёб низ кушта шуданд [2, с. 157].

Ва ба ин васила давлати Маръашиён шакл гирифт ва силсилаи Маръашиён солҳо дар Мозандарон ҳукумат карданд. Темур барои пирӯзии худ чорае ҷуз тавассул ба машоихи тасаввуф ва ирфон надошт ва ҳар ҷо мерафт, ба дидори онҳо мешитофт. Дар соли 1381 бо Темур сиёсати ғосибонаи худро оғоз мекунад ва таҳриқгари ӯ алайҳи Маръашиён Искандари Шайхӣ буд, ки бадин васила меҳост ҳукумати минтақаро дар даст гирад ва интиқоми хуни падар ва бародарашро гирад. Темур талош кард бо эъзоми Сайид Баракат баҳона ба дасти муҳолифон надихад ва онҳо таслим шаванд. Онҳо низ аз тарс дар қалъаи Моҳонасар паноҳ гирифтанд ва ҳузури писари Сайид Камол, яъне Ғиёсуддин кифоят накард. Темур интизори таслим ва инқиёд дошт ва ҳузури шахси Сайид Камолро интизор мекашид, чун дар соли 1384 Сайид Камол ва Сайид Рази ба ҳузури Темур омаданд [10, ҷ. 3, с. 438.]. Темур низ онҳоро дар мулки худ амон дод. Аммо бо дасисаи Искандар Шайхӣ рӯҳониён талаби эъзоми ин паноҳандагонро карданд [2, с. 225.]. Ахиран Маръашиён донистанд, ки иқтидори муқобиларо бо Темур надорад сулҳ бастанд [11, ҷ. 1, с. 310.]. Темурро мисли ҳарвақта амал кард ҳарки аҳли сайид буд чудо намуд ва боқимондаро ба қатл расонид. Дар ин чараён ҳазор нафар кушта шудаанд ва моли боқимонда ғорат гардид [24]. Раҳбарони Маръашиён ба Сарӣ ва Баъд ба Хоразм ва Туркистон муҳоҷир карда шуданд. «Омул ба Искандари Шайхӣ дода шуд, аммо вақте Искандар дар соли 1404 фавт кард, Омул ба Сайид Алӣ — писари Сайид Камол тааллуқ гирифт» [10, ҷ. 3, с. 346.]. «Маръашиён дар замони Шохрух ба Мозандарон бозгашта ва мучаддадан шурӯъ ба фаъолият карданд» [2, с. 196.].

Ҳуруфиён чараёни дигари аз Сарбадорон ва аҳли тасаввуф буданд, ки пас аз қатли муассисашон даст аз фаъолият накашиданд, балки ба дунболи муттаҳиди қавии сиёсӣ буданд, то битавонанд интиқоми худро аз Темуриён бигиранд. Аз ин рӯ, яке аз самтгириҳои ҳуруфиён дар масъалаҳои сиёсӣ ба касоне буд, ки муҳолиф ва зидди Темуриён бошанд, мисли Оли Чалоир ва Қаро Юсуф, онҳо аз Қаро Юсуф ба «Шоҳи динпаноҳ» ва «Юсуфи соҳиби ҳусну ҷамол» тавсиф менамуданд [12, № 23, баҳори 89.].

Саҳми онҳо дар қиём алайҳи ҳукумати Темуриён ҷашмрас буд аз ҷумла дар қиём ва суйқасд ба ҷони Шохрух дасти тавоно доштанд. Ба унвони намуна, дар чараёни Аҳмади Лур аз пайравони ҳуруфия дар соли 1427 дар замони Шохрух, ки даст ба террори ӯ заданд ва дар ин робита афроди зиёде дастгир ва теъдоде низ кушта шуданд. Шохрух аз фурсати бадастомада истифода намуда теъдоди зиёде аз пайравон ва худи чараёнро мавриди саркуби ва қали ом қарор дод. «Дар чараёни террори Шохрух афроди зиёде чун Сайид Қосими Анвор, Мир Маҳдум, Соинуддини Тармака, Маъруфи Бағдодӣ таъбид ва таъзиб шуданд ва теъдоде низ мисли худи Аҳмади Лур, Ҳоҷа Азудуддин Фазлуллоҳ ва Амир Нуруллоҳ фарзанди Фазл дар бозори Ҳирот сӯзонда шуданд» [12, № 23, 89.].

Нуфузи чараёни мазкурро дар дастгоҳи Қароқуянуллоҳ метавон зикр намуд, «бавежа пас аз кушта шудани Мироншоҳ (1408) ба дасти Қаро Юсуф. Ҳатто дар замони Ҷаҳоншоҳ низ таҳаррукоте доштанд, ба далели иттиҳоди Ҷаҳоншоҳ бо Темуриён аз ӯ норозӣ буданд. Ҳатто Ҷаҳоншоҳ маҷбур шуд дастури қатли ҳуруфиёнро бидиҳад, чун ба фатвои уламо дафъи ин табақа воҷиб буд ва агар подшоҳ дар ин амр ихмолу имҳол меварзид, дафъи ӯ низ бояд кард; ва ин иттифоқ марбут ба соли 1441 будааст» [12, № 23, 89.].

Натиҷа

Сиёсати ғосибона ва қотилонаи муғулҳо ва идомаи чунин сиёсат дар замони ҳукумати Темур боис гардид, ки дар минтақаҳои таҳти тасарруфи онҳо ҳаракатҳои миллий-озодихоҳӣ рӯи кор оянд. Ҳадафи асосии ҷараёнҳои мазкур ибтидоан озод гардидан аз зери зулм ва истибдоди ғосибон ба шумор меравад. Ин ҳаракатҳо аз шеваҳои гуногуни мубориза истифода менамуданд. Ҳаркати Сарбадорон, ки ибтидо дар Сабзвор рӯи кор омада буд, баъдан домани густурда паҳн намуд он дар минтақаҳои гуногуни Мовароуннаҳру Хуросон ба ҳайси ҷараёни озодихоҳӣ баромад менамуд. Гарчанде ибтидои ин ҷараён истодагарӣ дар баробари зулми муғулҳо бошад дар охир ин ҷараён дар мубориза алайҳи Темуриён низ баромад менамуд.

Адабиёт

1. Давлатшоҳи Самарқандӣ. Тазкират-уш-шуаро / Давлатшоҳи Самарқандӣ; тасҳеҳи Э. Браун; ба эҳтимоми М. Рамазонӣ. — Техрон: Интишороти Ховар, 1366;
2. Захируддин Маръашӣ. Таърихи Табаристону рӯёну Мозандарон / Захируддин Маръашӣ; ба эҳтимоми Б. Дорн; бо муқаддимаи Ё. Ожанд. — Техрон: Нашри Густурда, 1362;
3. Ибни Батута. Сафарнома / Ибни Батута; тарҷумаи М. М. Муваҳҳед. — Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1359;
4. Илия Петрушевский. Наҳзати Сарбадорони Хуросон / Илия Петрушевский ; тарҷумаи К. Кишоварз. — Техрон: Паём, 1351;
5. Маҳмуди Кӯтибӣ. Таърихи Оли Музаффар / Маҳмуди Кӯтибӣ; ба кӯшиши С. Авдӣ. — Техрон: Интишороти Аҳли қалам, 1383;
6. Муинуддини Натанзӣ. Мунтахаб-ут-таворих / Муинуддини Натанзӣ; ба эҳтимоми П. Истаҳрӣ. — Техрон: Интишороти Асотир, 1383 [2004]. — Чопи аввал;
7. Муҳаммад ибни Ховандшоҳ Мирхонд. Таърихи равзат-ус-сафо / Муҳаммад ибни Ховандшоҳ Мирхонд; тасҳеҳи Ҷ. Киёнфар. — Техрон : Интишороти Асотир, 1380;
8. Аббоси Иқболи Оштиёнӣ. Зухури Темур / Аббоси Иқболи Оштиёнӣ ; ба кӯшиши М. Муҳаддис. — Техрон : Анҷумани осори илмӣ, 1360;
9. Забеҳуллоҳи Сафо. Таърихи адабиёти Эрон / Забеҳуллоҳи Сафо. — Техрон: Интишороти Фирдавс, 1371;
10. Ғиёсуддин Хондмир. Таърихи ҳабиб-ус-сияр / Ғиёсуддин Хондмир; ба эҳтимоми Д. Сиёкӣ. — Техрон : [б. и.], 1380;
11. Шарафуддин Али Йездӣ. Зафарнома / Шарафуддин Али Йездӣ ; тасҳеҳи М. Аббосӣ. — Техрон : Интишороти Амиркабир, 1336;
12. Нашрияи таҳассуси Ирфон // Ирфон. — 2010 (соли шашум). — Шумораи 23.
13. Хавофӣ Фасеҳӣ. Маҷмали Фасеҳӣ / Фасеҳӣ Хавофӣ ; баргардон, тасҳеҳ ва таҳқиқи М. Султонов. — Душанбе: Дониш, 1980. — Ҷ. 3. — 343 с.

Маълумот дар бораи муаллиф: Самариддини Ҷамоли Қудбиддинзода — докторанти Институти таърих, бостониносии, мардуминосии ба номи Аҳмади Дониши АМИТ. E-mail: jamoli1@mail.ru Тел.: +992101007762

Сведение об авторе: Самариддини Джамоли Қудбиддинзода - докторант Института истории, этнографии этнологии имени А. Дониша НАНТ. E-mail: jamoli1@mail.ru . Те.: +992101007762

Author information: Samariddini Jamoli Kudbiddinzoda — PhD student at the Institute of History, Ethnography and Ethnology of the National Academy of Sciences of Tajikistan. E-mail: jamoli1@mail.ru Phone: +992101007762

МУНДАРИЧА – СОДЕРЖАНИЕ - CONTENT **ЗАБОНШИНОСӢ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS**

<i>Гулназарзода Ж. Б.</i> Ифода, маъно ва таносуби сухан дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ.....	6
<i>Асламов И.А.</i> Вижагиҳои мавзӯиву функционалии майдони луғавӣ-маъноии "хӯрданӣ/food"....	15
<i>Атоева Ҳ. Н., Ибрагимова Ш. А.</i> Муқоисаи фразеологияи забони англисӣ ва тоҷикӣ: тасниф ва татбиқ.....	20
<i>Баҳромов Х.А.</i> Муносибати маъноҳои луғавӣ ва грамматикӣ (дар асоси маводди романи “Гардиши девбод”-и Абдулҳамид Самад).....	27
<i>Бобоалиева З. П.</i> Лингвистическое сопоставление различных переводов одного и того же произведения.....	32
<i>Бурханова М.З.</i> Виртуальный дискурс поле лингвистического исследования в образовательной среде.....	41
<i>Вализода Ҷ.А., Назирзода М.М.</i> Мавқеи вожаҳои ҳамгун (омоним) дар ашъори Абдурахмони Мушфиқӣ (бар мабноси “Мунтахабот”).....	47
<i>Замонов З.И.</i> Ташаққули истилоҳоти нави иҷтимоиву сиёсӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва олмонӣ...	58
<i>Зафарзод О.</i> Вижагиҳои лингвофарҳангии номгӯи захираҳо дар забони тоҷикӣ.....	65
<i>Зухурзода Б. И.</i> Нақши феълҳои ёридохандаи will ва shall дар ифодаи азму ирода ва ҳатмият.....	72
<i>Зулфониён Р.Р.</i> Як назаре ба алифбои ниёгон.....	77
<i>Икромов Г.Х.</i> Вожаҳои ифодакунандаи солшуморӣ ва ҷанбаҳои этнолингвистии онҳо дар забони тоҷикӣ.....	84
<i>Илҳомуддини А.</i> Таҳлили маъноии топонимҳои ифодакунандаи номи давлат, вилоят ва шаҳрҳо дар мисоли «Марги Судхӯр» ва «Ҷаллодони Бухоро»-и Садриддин Айни.....	92
<i>Кабилов Л.А.</i> Муқоисаи сленги ҷавонон дар забонҳои англисӣ, русӣ ва тоҷикӣ.....	99
<i>Каримзода С.Р.</i> Истилоҳоту луғоти маъданшиносӣ дар осори манзуми адабиёти давраи классикии забони форсии тоҷикӣ.....	106
<i>Муҳаммадҷонзода О.О., Кенҷазода Ф.К.</i> Корбурди калимаҳои шевагии этнографӣ дар повестҳои Сорбон.....	113
<i>Мусозода М.А.</i> Сохтори истилоҳоти анатомии вобаста ба мушакҳо.....	125
<i>Неъматзода М.Х.</i> Народные фразеологизмы с предлогом «аз» в поэтическом языке Лоика Шерали: от разговорной речи к литературной образности.....	132
<i>Офаридов Н., Файрузшоева Г.</i> Тафсири рамзии номи шаҳрҳо дар ашъори Мирзо Турсунзода.....	140
<i>Раҷабова К.</i> Баррасии як навъи ибораҳои исмӣ дар гӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ.....	152
<i>Рӯзбойзода М. Р.</i> Мавқеи воҳидҳои фразеологии феълӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ..	159
<i>Сафарзода О. И.</i> Мақоми забони ҷунонӣ дар истилоҳоти дорусозии забонҳои тоҷикӣ ва фаронсавӣ.....	165
<i>Султанова Р.М., Султанзода З.</i> Отображение сравнительных конструкций в целевом тексте: лингвопереводческий аспект.....	171
<i>Умурзакова З. А.</i> Тенденции компрессивного словообразования в русскоязычном сегменте интернета.....	178
<i>Файзуллоев А. А.</i> Таҳлили топонимҳои мураккаб дар “Тазкират-уш-Шуаро”-и Давлатшоҳи Самарқандӣ.....	183

Ҳайбулоев Ш. А. Ручуҳои решашиносии ҷойномҳои форсӣ-тоҷикӣ дар осори ҷуғрофияшиносони арабизабон.....	189
Ҳамроев М. А. Таърихи пайдоиши баъзе пасвандҳои забони англисӣ.....	198
Ҷумъаев Н. М. Истилоҳот дар забоншиносӣ ва мавқеи истилоҳоти сиёсӣ дар таснифоти умумии истилоҳот.....	203
Шарипова З. Б. Заминаи назариявии сохти истифодабарии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти бепаївандак дар забонҳои тоҷикӣ ва ҷинӣ.....	210
Шарифова Г.А. Мавқеи истифодаи баъзе вожаҳои тоҷикӣ-форсӣ дар забони туркӣ.....	218
Эшонова Ш. Б. Масъалаҳои истилоҳ ва истилоҳнигорӣ дар абоншиносии муқоисавии тоҷикӣ ва олмонӣ дар соҳаи химия.....	224
Юсупов Ш.Р. Таҳлили решашинохтӣ ва хусусиятҳои калимасозии вожаи “хуршед”.....	230
Юсупова А. Назаре ба баъзе калимаҳои иқтибосии арабии ифодакунандаи соҳаи маориф дар забони тоҷикӣ.....	237
Юсупова Б. Ғ. Ҷумлаи ҷидааъзо ва мавридҳои истифодаи он дар насри бадеии Сотим Улуғзода.....	245

АДАБИЁТШИНОСӢ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERARY CRITICISM

Абдулраҳимзода Б.А. Поэтикаи тафаккури таҷаддудхоҳона дар адабиёти маорифпарваронаи ибтидои садаи XX.....	251
Ғаффоров М. Нусхаи шубҳаноки рубоиёти Хайём.....	264
Давлатбеков Л.М. Тасвири симои маънавӣ дар қолаби устухонбандии як маснавӣ.....	270
Зайдуллозода С.З. Масоили назарии ҳамбастагии адабиёти гуфторӣ бо адабиёти навишторӣ...276	
Изатзода З.Т. Мазмун ва мундариҷаи достони «Ҳафт базми Нӯшинравон бо Бузургмеҳр»-и «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавӣ.....	283
Қаҳорзода М.В. Унсурҳои воқеиятшиносӣ дар ашъори Аскар Ҳаким.....	289
Қодирова Д. Л. Нигоҳе ба нақди ҷустуҷӯҳои бадеӣ ва сабки адибон.....	297
Мерганзода М.Б. «Рисолаи аруз»-и Адиб Собирӣ Тирмизӣ ва арзиши илмию адабии он.....	304
Мухаммадходжа Н. Обзор стилистики «Ахлоки Мухсини» Хусайн Ваиз Кашифи.....	311
Нодирова М.А. Бозтоби шахсияти Аҳмади Дониш дар осори Сотим Улуғзода.....	321
Носирова О. Худой Шарифзода ва масоили фирдавсишиносӣ.....	328
Раҳимӣ С.Х. Мақоми нақиза дар осори ҳаҷвии Бобо Ҳочӣ.....	334
Раҳмонов М.Б. Боқӣ Раҳимзода ва нақши ӯ дар рушди насри бачагонаи тоҷик.....	342
Саидзода О.С. Шеърҳои озод дар эҷодиёти Фаридун Муширӣ.....	348
Таваккалов Ҳ.И. Хусусиятҳои сабкӣ ашъори Фаррухӣ Систонӣ.....	359
Ҳафизов Т. С. Тараннуми истиқлолият дар ашъори С. Айюбӣ.....	367

ПЕДАГОГИКА – PEDAGOGY

Ахатов А. Методы реализации в вечерней школе.....	372
Боев Ш. Р. Равишҳои ҳоси тақомулёбии касбияти омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ дар тадриси суруд ва мусиқӣ.....	379
Валиев С.Т. Ташкили фаъолияти таълимии омӯзгор ҳангоми истифодаи технологияи интернетӣ дар раванди омӯзиши забони англисӣ.....	385

Ғафуров Н. Асосҳои илмӣ-назариявӣ татбиқи технологияҳои шадидомӯзӣ дар раванди рушди тафаккури лингвистикӣ омӯзгорони оянда дар фазои иттилоотӣ-рақамикунонии таҳсилоти олий.....	391
Кодиров Б.Р., Саидзода А.Р., Сафаров Б.Б., Ендовикция Е.А. Понятие и специфика эстетической компетенции в медицинской деятельности.....	400
Мирзоева Ф. Н. Андешаҳои педагогӣ ва маънавӣ-ахлоқӣ Абдурахмони Ҷомӣ дар тарбияи хонандагон.....	407
Мухаммадиева З.А. Интонация как средство активизации смысловых отношений в бессоюзном сложном предложении (на материале английского и таджикского языков).....	413
Муҳибуллозода С.М. Мақсадҳои дидактикӣ комбинаторикаи баҳогузори донишу малака ва худифоданамоии хонандагон бо истифода аз низоми 10-ҳола ва муаррифии дастовардҳо дар маҳфилҳои фанӣ.....	419
Нураҳмадзода Д. Арзишҳои педагогии таълимӣ-тарбиявӣ асарҳои Пешвои Миллат дар ташаккули худшиносии ҳудогоҳии миллии толибилмони ояндасоз дар зинаҳои гуногуни таҳсилот.....	428
Ошимова М.М., Одинаев Н.А. Ташаккули тарзи ҳаёти солим дар ҷараёни таълими донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва мушкилиҳои он ҳамчун ҷараёни педагогӣ.....	435
Пулоди Ф. Адаптация мнемотехники в условиях двуязычия: повышение успеваемости учащихся начальных классов с русским языком обучения.....	443
Саидов С. А. Использование инновационных технологий в обучении русскому языку и литературе в школе.....	451
Ғозилов С.М., Ғозилов Ҷ.М., Турсунбоева З.С. Моҳият ва мазмуни салоҳиятҳои омӯзгор дар раванди таълим.....	456
Ҳусрабекова Б.Д. Разработка тестовых заданий открытого типа по немецкому языку.....	464
Ҳалимшоҳи С. Равандҳои психологиву эмотсионалии хонандагон дар дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ.....	471

ТАЪРИХ – ИСТОРИЯ – HISTORY

Рачабзода Р., Абдулов Х.А. Фаъолияти низоми ҳабсии росияи подшоҳӣ дар ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон дар солҳои 1867-1917.....	478
Амроев У. М. Таджикский театр и его роль в распространении истории народа.....	487
Азиззода Ф. Равобити дипломатии Ғуриён бо Ғазнавиён, Салҷуқиён ва Хоразмшоҳиён.....	494
Аишурзода Г. Инъикоси таърихи «Шӯриши Восеъ» дар осори профессор Пирумшоев Ҳайдаршо.....	500
Қараев Ф. К., Аишурзода Г. Инъикоси таърихи халқи тоҷик дар осори профессор Пирумшоев Ҳ.П.	506
Мирзамуродова Г. Равобити дипломатии Империяи Сомониён бо давлатҳои хориҷи ҷуғрофиёи Хилофати Араб.....	514
Одинаев Ҷ. Авзои сиёсии Бадахшон дар асрҳои X-XIV.....	519
Якубов Ю., Саидшоева М.Ф. Нақши чорводорӣ дар ҳаёти ориёӣ.....	524
Самариддини Ҷ. Қ. Сарбадорон - таҳавулотҳои сиёсӣ-иҷтимоӣ асрҳои XIII-XV.....	530

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

Талабот нисбат ба мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи илмӣ

«Паёми Донишгоҳи забонҳо» пешниҳод мегарданд.

Ҳамаи мақолаҳои илмие, ки барои чоп ба маҷаллаи пешниҳод мегарданд, бояд ба талаботи зерин ҷавобгӯ бошанд: а) мақолаи илмӣ бояд бо назардошти талаботи муқаррарнамудаи маҷаллаи омода гардида бошад; б) мақола бояд натиҷаи таҳқиқоти илмӣ бошад; в) мавзӯи мақола бояд ба яке аз самтҳои илмӣ маҷаллаи мувофиқат намояд.

Ҳамаи маводди илмие, ки ба маҷаллаи пешниҳод мегарданд, бо ёрии системаи Antiplagiat барои муайян намудани дараҷаи аслияти матн санҷида мешаванд. Мақолаҳое, ки дар матн онҳо маводди дигар муаллифони бе иқтибосоварӣ истифода шудаанд, ба баррасии марҳилаҳои навбатӣ пешниҳод намегарданд ва ин гуна мақолаҳо ба чоп роҳ дода намешаванд.

Талабот нисбат ба таҳияи мақолаҳои илмӣ:

Матн мақола бояд дар формати Microsoft Word омода гардида, бо ҳуруфи Times New Roman барои матнҳои русӣ ва англисӣ ва бо ҳуруфи Times New Roman Tj барои матнҳои тоҷикӣ таҳия гардида, дар матн ҳаҷми ҳарфҳо 14, ҳошияҳо 2,5 см ва фосилаи байни сатрҳо бояд 1,5 мм бошад. Ҳаҷми мақола бо формати А4 бо назардошти рӯйхати адабиёти истифодашуда ва аннотатсияҳо аз 10 то 15 саҳифа бояд дар бар гирад.

Сохтори мақола бояд бо тартиби зерин таҳия гардад:

- индекси ТДУ (индекси мазкурро аз ҳама гуна китобхонаи илмӣ дастрас намудан мумкин аст);
- номи мақола;
- насаб ва дар шакли ихтисор ном ва номи падар (намуна: Саидов С. А.);
- номи муассисае, ки дар он муаллифи мақола кору фаъолият менамояд;
- матн асосии мақола;
- ҳангоми иқтибосоварӣ адабиёти истифодашуда ва саҳифаи мушаххаси он бояд дар қавси ҷаҳоркунча [] нишон дода шавад. Намуна: [4, с. 25]. Яъне, адабиёти №4 ва саҳифаи 25.
- нақшаҳо, схемаҳо, диаграммаҳо ва расмҳо бояд рақамгузорӣ карда шаванд. Инчунин, онҳо бояд номи шарҳдиҳанда дошта бошанд.
- рӯйхати адабиёти истифодашуда (на камтар аз 10 номгӯӣ ва на бештар аз 25 номгӯӣ адабиёти илмӣ). Рӯйхати адабиёти истифодашуда бояд дар асоси талаботи МАТС (ГОСТ) 7.1-2003 ва МАТС (ГОСТ) 7.0.5-2008 таҳия гардад.
- номи мақола, аннотатсия ва калидвожаҳо бояд бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) таҳия гарданд. Аннотатсия дар ҳаҷми на камтар аз 25 сатр ва калидвожаҳо аз 7 то 10 номгӯ бояд таҳия карда шаванд;
- дар охири мақола бо се забон (тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ) маълумот дар бораи муаллиф ва ё муаллифони бо тартиби зерин нишон дода шавад: насаб, ном ва номи падар (пурра), дараҷаи илмӣ ва унвони илмӣ (агар бошанд), номи муассисае, ки дар он муаллиф кору фаъолият менамояд, вазифаи ишғолнамуда, телефон, e-mail, нишони ҷойи кори муаллиф;
- ба мазмуну муҳтавои мақолаҳо муаллифони масъул мебошанд.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Требования к научным статьям, поступающим в научный журнал «Вестник университета языков»

Все поступающие в редакцию журнала научные статьи должны соответствовать следующим требованиям: а) статья должна быть написана с соблюдением установленных требований журнала; б) статья должна быть результатом научных исследований; в) статья должна соответствовать одному из направлений (разделов) журнала.

Все поступающие в редакцию материалы проверяются на наличие заимствований из открытых источников (плагиат), проверка выполняется с помощью системы Antiplagiat. Статьи, содержащие элементы плагиата, автоматически снимаются с рассмотрения, а авторы лишаются возможности опубликовать свою работу в журнале.

Требования к оформлению научных статей:

Статья должна быть подготовлена в формате Microsoft Word, шрифтом Times New Roman, кегль 14, поля 2,5 см со всех сторон, интервал полуторный.

Объем статьи (включая аннотацию и список литературы) должен быть в пределах от 10 до 15 стр. формата А4.

Статья должна иметь следующую структуру:

- индекс УДК (индекс можно получить в любой научной библиотеке);
- название статьи;
- фамилия и инициалы автора (например, Саидов С. А.);
- название организации, в которой работает автор статьи;
- основной текст статьи;
- при цитировании конкретного материала ссылки указываются в квадратных скобках []. Образец: [6, с. 42]. То есть, литература №6 и страница 42;
- таблицы, схемы, диаграммы и рисунки нужно сгруппировать и пронумеровать. Таблицы, схемы, диаграммы и рисунки должны иметь название;
- список использованной литературы (не менее 10 и не более 25 наименований научной литературы). Список литературы оформляется согласно требованиям ГОСТ 7.1-2003 и ГОСТ 7.0.5-2008;
- после списка использованной литературы на трех языках (на таджикском, русском и английском языках) оформляется следующая информация: название статьи, ФИО автора, название организации, аннотация и ключевые слова (аннотация не менее 25 строк, ключевые слова от 7 до 10 слов или словосочетаний);
- информация об авторе на таджикском, русском и английском языках (здесь указываются ФИО автора полностью, ученая степень, ученое звание (если имеются), название организации, в которой работает (авторы), должность автора (авторов) в данной организации, телефон, e-mail, а также почтовый адрес места работы автора);
- авторы несут ответственность за содержание статей.

**ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ ЗАБОНҲО**
(силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих)

Маҷаллаи илмӣ «Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филологӣ, педагогӣ ва таърих» соли 2011 таъсис ёфтааст. Дар як сол 4 маротиба нашр мегардад. Шакли ҷопии маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла мақолаҳои илмӣ соҳаҳои зеринро барои ҷоп қабул менамояд:

Илмҳои филологӣ (10.00.00), педагогӣ (13.00.00) ва таърих (07.00.00).

Шакли пурраи электронии маҷалла дар сомонаи маҷалла (www.payom.ddzt.tj) дастрас аст.

**ПАЁМИ
ДОНИШГОҲИ ЗАБОНҲО**
(силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих)

2026. № 2 (62)

Шумораро ҳайати зерин омода намуд:

Котиби масъул: Азизмуродов М.Р.

Мусахҳеҳи забони тоҷикӣ: Ифтихори А.

Мусахҳеҳи забони русӣ: Хочатов Б.Д.

Мусахҳеҳи забони англисӣ: Азизмуродов М.Р.

Паёми Донишгоҳи забонҳо
(силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих):
734019, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6.
Сомонаи маҷалла: www.payom.ddzt.tj
E-mail: payom.dbz@mail.ru
[Тел.: \(+992 37\) 232-87-30](tel:+992372328730)

Ба ҷоп супорида шуд: 27.06.2026. Ба ҷоп имзо шуд: 30.06.2026.

**ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ЯЗЫКОВ**
(серия филологических, педагогических и исторических наук)

Научный журнал «Вестник университета языков. Серия филологических, педагогических и исторических наук» основан в 2011 г. Выходит 4 раза в год. Печатная версия журнала зарегистрирована в Министерстве культуры Республики Таджикистан.

Журнал принимает научные статьи по следующим отраслям науки: филологические науки (10.00.00), педагогические науки (13.00.00) и исторические науки (07.00.00).

Полнотекстовая версия журнала доступна на сайте журнала (www.payom.ddzt.tj).

**ВЕСТНИК
УНИВЕРСИТЕТА ЯЗЫКОВ**
(серия филологических, педагогических и исторических наук)

2026. № 2 (62)

Над номером работали:

Ответственный секретарь: Азизмуродов М.Р.

Корректор таджикского языка: Ифтихори А.

Корректор русского языка: Ходжатов Б.Д.

Корректор английского языка: Азизмуродов М.Р.

Вестник университета языков
(серия филологических, педагогических и исторических наук):
734019, Республика Таджикистан, г. Душанбе, улица Мухаммадиева, 17/6.

Сайт журнала: www.payom.ddzt.tj

E-mail: payom.dbz@mail.ru

[Тел.: \(+992 37\) 232-87-30](tel:+992372328730)

Сдано в печать: 27.06.2026. Подписано к печати 30.06.2026.